

51595

N

1-10 09

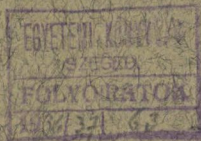
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMJANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXIII. ÉVF. 1-3. SZÁM. 1929. JANUÁR-MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1929.

Tartalom.

	Lap
Csánki Dezső: Karácsonyi János †	1
Viszota Gyula: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap	5
Bartoniék Emma és Domanovszky Sándor: Az Árpádok trónörök- lési jogához	37
Történeti irodalom.	
Az Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve II. évf. <i>Ism.: N. N.</i>	53
Katalog wystawy rękopisów i druków polskie-węgierskich XV. i XVI. wieku. <i>Ism.: Jakubovich Emil</i>	56
Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levél- tárban. <i>Ism.: Varga Endre</i>	60
Veszprémi Dezső: Tali és széchiszigeti dr. Thaly Kálmán életrajza. <i>Ism.: gr.</i>	63
Borbély Margit: Thaly Kálmán költői munkássága. <i>Ism. gr.</i>	63
Angyal Dávid: Szakaszok Magyarország újabb történetéből. <i>Ism.:</i> <i>Miklóssy Zoltán</i>	66
József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. II. köt. <i>Ism.</i> <i>doberdói Breit József</i>	67
Pilch Jenő: Horthy Miklós. <i>Ism.: Gy.</i>	81
Petró József: Az ősegyház élete. <i>Ism.: Madzsar Imre</i>	84
Cutolo Alessandro: Sul mancato duello tra Luigi I. d'Angiò e Carlo III. di Durazzo. <i>Ism.: Miskolczy István</i>	87
Monti, Gennaro Maria: La condizione giuridica del principato di Taranto. <i>Ism.: Miskolczy István</i>	87
Perali, Pericle: Prontuario bibliografico per la storia degli anni santi. <i>Ism.: Tóth László</i>	88
Redlich, Josef: Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. <i>Ism.: Horváth Jenő</i>	89
Mitis, Baron Oskar von: Das Leben des Kronprinzen Rudolf. <i>Ism.:</i> <i>Horváth Jenő.</i>	89
Sosnosky, Theodor: Franz Ferdinand. <i>Ism.: Horváth Jenő.</i>	89
Folyóiratszemle	94
Tárca.	
Magyar ünnepség Krakóban	102
Asztalos Miklós: Megkerült az úgynevezett Nyirkállói-kódex	104

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának **Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszeri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!**
Az új cím: **Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.**

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

MÁSODALELNÖK

LXIII—LXIV. ÉVFOLYAM

1929—1930.

BUDAPESTEN, 1930.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
ANGYAL DÁVID: <i>Adalékok Bethlen Gábor történetéhez</i>	353, 465, 577
BARÁTH TIBOR: <i>A magyar állam adóügye 1605—1648</i> 607,	697
BARTONIEK EMMA: <i>Az Árpádok trónöröklési jogához</i>	37
CSANKI DEZSŐ: <i>Karácsonyi János</i>	1
CUTOLO, ALESSANDRO: <i>Durazzói László nápolyi király</i>	113
DOMANÓVSZKY SÁNDOR: <i>Az Árpádok trónöröklési jogához</i>	43
GLASER LAJOS: <i>Dunántúl középkori úthálózata</i> ..	139, 257
GYALOKAY JENŐ: <i>A tömösi ütközet 1849 március 21-én</i>	237
JANICSEK ISTVÁN: <i>Új mondatfoslányok a nomád magyar népről</i>	225
KASTNER JENŐ: <i>A Kossuth-emigráció keleti tervei Giacomo Durando irataiban</i>	129
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>Az 1848. évi 41. törvénycikk</i>	809
MARKÓ ÁRPAD: <i>Két mozgalmas év a magyar nemes testőrség életéből</i>	365
PLEIDELL AMBRUS: <i>A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában</i>	384, 486
TABORSKY OTTÓ: <i>Az 1836: XXI. t.-c. létrejötte</i> ..	738, 839
VISZOTA GYULA: <i>Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap</i> ..	5

Történeti irodalom.

<i>Alapy Gyula: Kultsár István és könyvtára. Ism.: gr.</i> ..	295
<i>Aldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. II. köt. Ism.: Tóth László</i>	783
<i>Angyal Dávid: Szakaszok Magyarország újabb történetéből. Ism.: Miklósy Zoltán</i>	66
<i>Attorjai Sándor: A Szent Imre herceghez intézett intelmek jelentősége általános államjogi és történeti szempontból. Ism.: Degré Alajos</i>	771
<i>Arata, A.: Il processo del Card. Alberoni. Ism.: Lamaes S.</i>	451
<i>Balanyi György: A római kérdés. Ism.: Tóth László</i>	314

	Lap
<i>Balanyi György</i> : A római kérdés szerepe a hármasszövetség megkötésében. Ism.: <i>Tóth László</i>	314
<i>Balassa Brunó</i> : A történettanítás multja hazánkban. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	429
<i>Bálint Nagy István</i> : Kolerajárványok Csanád vármegyében. Ism.: <i>Varga Endre</i>	177
<i>Bálint Nagy István</i> : A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásáról. Ism.: x.	288
<i>Balogh István</i> : Egy agg magyar színész életéből. Kiadta <i>Barna János</i> . Ism.: <i>gr.</i>	294
<i>Balogh István</i> naplója. Kiadta <i>Barna János</i> . Ism.: <i>gr.</i> ..	294
<i>Banfy, Florio</i> : Sponsus Marianus filius regis Hungariae. Ism.: <i>Tóth László</i>	768
<i>Barkóczy Klopsch, Béla</i> : Der Heimzug der Armee des Generalfeldmarschalls von Mackensen durch Ungarn, nach dem Zusammenbruch. Ism.: <i>Varga Endre</i>	316
<i>Albisi Barthos Indár</i> és <i>Kurucz György</i> : Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Ism.: <i>vitéz Málnási Ödön</i>	537
<i>Benkóczy Emil</i> : A tizes honvédek Galiciában. Ism.: <i>vitéz Málnási Ödön</i>	536
<i>Bittner, Ludwig—Uebersberger, Hans</i> : Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1917. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	680
<i>Bjelovucic, Zvoimir</i> : Cervenka Hrvatska i Dubrovnik. Ism.: <i>Bajza József</i>	678
<i>Borbély Margit</i> : Thaly Kálmán költői munkássága. Ism.: <i>gr.</i>	63
<i>Borusso-Germanicus</i> : Preussens unsterblicher König. Ism.: <i>Török Pál</i>	549
<i>Doberdói Breit József</i> : A magyar nemzet hadtörténelme. I—II. rész. Ism.: <i>Gabányi János</i>	288
<i>Doberdói Breit József</i> : A magyar nemzet hadtörténelme. III—IV. rész. Ism. <i>Gabányi János</i>	665
<i>Bruckner Győző</i> : Kray Jakab. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	175
<i>Bruckner Győző</i> : Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei. Ism.: <i>Szelényi Ödön</i>	439
<i>Brummer Emőd</i> : A francia fölvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Ism.: <i>Tóth László</i>	905
<i>W. von Buddenbrock</i> : Bilder aus der Geschichte der biologischen Grundprobleme. Ism.: <i>Győry</i>	921
<i>Csóka Lajos</i> : Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Ism.: <i>Tóth László</i>	288
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Sul mancato duello tra Luigi I. d'Angiò e Carlo III. di Durazzo. Ism.: <i>Miskolczy István</i> ..	87
<i>Cutolo, Alessandro</i> : I privilegi dei servanti Angioini alla citta di Napoli. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	450

	Lap
<i>Dieppen, Paul</i> : Geschichte der Medizin. Ism.: <i>Gyóry</i> ...	682
<i>Divéky Adorján</i> : A Lengyelországnak elzálogosított XVI. szepesi város visszacsatolása 1770-ben. Ism. <i>Bruckner Győző</i>	290
<i>Das Akademische Deutschland</i> . Ism.: <i>Gyóry</i>	922
<i>Edvi-Illés Gyula</i> : Az esztergomi főszékesegyház. Ism.: <i>Morvay Győző</i>	443
<i>Engländerné Brüll Klára</i> : Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégebb időktől a városok egyesítéséig. Ism.: <i>Gyóry</i>	782
<i>Eperjesy Kálmán</i> : Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárban. Ism.: <i>Varga Endre</i>	60
<i>Erdélyi Gyula</i> : A magyar katona. Ism.: <i>Markó Árpád</i>	421
<i>Esztergom évilapjai</i> . Ism.: <i>Iványi Béla</i>	168
<i>Fettich Nándor</i> : Az avarkori műipar Magyarországon. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
<i>Fettich Nándor</i> : A zöldhalompusztai szkitalelet. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
<i>Filangieri di Candida, Riccardo</i> : Notamenti e repertori delle Cancellerie napoletane compilati da Carlo de Lillis e da altri eruditi dei secoli XVI. e XVII. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	192
<i>Häberle, Adolf</i> : Die Zunfaltertümer des Museums der Stadt Ulm. Ism.: <i>Varju Elemér</i>	189
<i>A m. kir. hadtörténelmi levéltár iratanyagának áttekintése</i> . Ism.: <i>Varga Endre</i>	183
<i>Hanotaux, Gabriel</i> : Histoire de la nation française. Ism.: <i>Török Pál</i>	916
<i>Hauser Ignác</i> : A budapesti római katolikus egyházközségek első tíz éve. Ism.: <i>Morvay Győző</i>	671
<i>Helbin-Bauer</i> : Die Tortur. Ism.: <i>Gyóry</i>	788
<i>Hillebrand Jenő</i> : A pusztaiadványházi koraréz kori temető. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
<i>Holub József</i> : Zala megye története a középkorban. Ism.: <i>Párdányi Miklós</i>	877
<i>Hóman Bálint—Szekfü Gyula</i> : Magyar történet. I. köt. Ism.: <i>Domanovszky Sándor</i>	423
<i>Hóman Bálint—Szekfü Gyula</i> : Magyar történet IV. és V. köt. Ism.: <i>Domanovszky Sándor</i>	881
<i>Huelsen, Christian</i> : Le chiese di Roma nel medio evo. Ism.: <i>Tóth László</i>	543
<i>Irodalomtörténeti Füzetek</i> 27—29. szám. Ism.: <i>Baros Gyula</i>	181
<i>Iványi, Béla</i> : Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom. Ism.: <i>vitéz Málnási Ödön</i>	903
<i>Iványi Béla</i> : Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rektor római utazásai. Ism.: <i>Tóth László</i>	774

	Lap
<i>József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam.</i>	
II. köt. Ism.: <i>doberdói Breit József</i>	67
<i>József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam.</i>	
III. köt. Ism.: <i>doberdói Breit József</i>	440
<i>Jurkovich Emil: Besztercebánya egészségügye a múltban.</i>	
Ism.: <i>György</i>	531
<i>Kastner Jenő: Lettere inedite di Giuseppe Cassone a Ugo</i>	
Meltzl. Ism.: <i>Zambra Alajos</i>	185
<i>Kastner, Eugenio: Mazzini e Kossuth.</i> Ism.: <i>Fest Aladár</i>	434
<i>Katalog wystawy rekopisów i druków polske-węgierskich</i>	
XV. i XVI. wieten. Ism.: <i>Jakubovich Emil</i>	56
<i>Király János: Fejezetek Szent István törvényhozása köré-</i>	
ből. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	522
<i>Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a</i>	
Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Ism.:	
<i>vitéz Málnási Ödön</i>	667
<i>Kornemann, Ernst: Doppelprinzipat und Reichsteilung im</i>	
Imperium Romanum. Ism.: <i>A. A.</i>	674
<i>Kunstwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft.</i>	
Ism.: <i>Wolf Rózsi</i>	454
<i>Kuruc György: Iásd Albisi Barthos Indár.</i>	
<i>Loret, Maria: Gli artisti polacchi a Roma nel settecento.</i>	
Ism.: <i>Wolf Rózsi</i>	546
<i>Vitéz Málnási Ödön: Hajduszoboszló története.</i> Ism.:	
<i>Császár Edit</i>	303
<i>Vitéz Málnási Ödön: Erdődy gróf Pálffy János nádor.</i>	
Ism.: <i>Iványi Béla</i>	532
<i>Maybaum, Heinz: Die Entstehung der Gutsherrschaft im</i>	
nordwestlichen Mecklenburg. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	790
<i>Meinecke, Friedrich: Kühlmann und die päpstliche Frie-</i>	
densaktion von 1917. Ism. <i>Tóth László</i>	531
<i>Mező Ferenc: Az olimpiai játékok története.</i> Ism.:	
<i>Kereszty István</i>	306
<i>Mitis, Baron Oskar von: Das Leben des Kronprinzen</i>	
Rudolf. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	89
<i>Mohlberg, Cuniberto: Il Messale glagolitico di Kiew.</i>	
Ism.: <i>Galla Ferenc</i>	539
<i>Alessandro Monti e la legione italiana d'Ungheria.</i> Ism.:	
<i>Fest Aladár</i>	548
<i>Monti, Gennaro Maria: La condizione giuridica del princi-</i>	
pato di Taranto. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	87
<i>Müller, Georg: Die sächsische Universität in Siebenbür-</i>	
gen. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	528
<i>Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII.</i>	
században. Ism.: <i>Gálos Rezső</i>	779
<i>Nagy Imre: Szentés.</i> Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	173
<i>Nagy Sándor: Hajduhadház története.</i> Ism.: <i>Császár Edit</i>	776

	Lap
<i>Paracelsus</i> : Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. Herausgegeben von <i>K. Sudhoff</i> . Ism.: <i>Győry</i>	195
<i>Paul, Friedrich</i> : Weltgeschichte nach Leopold v. Ranke. Ism.: <i>Török Pál</i>	305
<i>Paulovits István</i> : A dunapentelei római telep. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
<i>Hippokrates</i> : Περὶ ΑΕΡΩΝ, ΥΔΑΤΩΝ, ΤΟΠΙΩΝ. Das Goldene Buch des Hippokrates. Ism.: <i>Győry</i>	910
<i>Perati, Pericle</i> : Prontuario bibliografico per la storia degli anni santi. Ism.: <i>Tóth László</i>	88
<i>Pethő Sándor</i> : Görgey Artúr. Ism.: <i>Tóth László</i>	668
<i>Petró József</i> : Az ősegyház élete. Ism.: <i>Madzsar Imre</i>	84
<i>Philippide, A.</i> : Originea romunilor. I. köt. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	448
<i>Pilch Jenő</i> : Horthy Miklós. Ism.: <i>Gy.</i>	81
<i>Pintér Jenő</i> : Magyar irodalomtörténet. I. köt. Ism. <i>Marczinkó Ferenc</i>	518
<i>Póka-Pivny Béla</i> : Csonka-Magyarország két integritási harca és Szent Jeanne d'Arc. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	789
<i>Proesler, Hans</i> : Die Epochen der deutschen Wirtschafts- entwicklung. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	186
<i>Propyläen-Weltgeschichte</i> . VII. Band. Ism.: <i>Mályusz Elemér</i>	784
<i>Purébl Győző</i> : Szemelvények Magyarország városainak történeti följegyzéseiből, különös tekintettel azok ke- letkezésére és középkori fejlődésére. Ism.: <i>Mályusz Elemér</i>	170
<i>Redlich, Josef</i> : Kaiser Franz Joseph von Österreich. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	89
<i>Az Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve</i> . II. évf. Ism.: <i>N. N.</i>	53
<i>Schermann Egyed</i> : Adalékok az állami könyvcenzura tör- ténétehez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Ism.: <i>Gálos Rezső</i>	431
<i>Schnürer, Gustav</i> : Kirche und Kultur im Mittelalter. Ism.: <i>Győry</i>	912
<i>Sipos Lajos</i> : A magyar szabadságharc viszhangja a fran- cia irodalomban 1848—1851. Ism.: <i>Hajnal István</i>	433
<i>Soós Adorján</i> : A karcagi református reálgimnázium tör- ténete. Ism.: <i>Dercze Lajos</i>	909
<i>Sosnosky, Theodor</i> : Franz Ferdinand. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	89
<i>Striedinger, Ivo</i> : Der Goldmacher Marco Bragadino. Ism.: <i>Kravjánszky Mór</i>	310
<i>Szekfü</i> lásd <i>Hóman—Szekfü</i> .	
<i>Tarczay Erzsébet</i> : A reformáció Horvát-Szlavonország- ban. Ism.: <i>Bajza József</i>	772
<i>Taubert Ernő</i> : A katonaság elszállásolása és ellátása So- moggy vármegyében a XVIII. század első felében. Ism.: <i>Varga Endre</i>	176

	Lap
<i>Teleszky János</i> : A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Ism.: <i>Domanovszky Akos</i>	296
<i>Tompa Ferenc</i> : A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Ism.: <i>Márton Lajos</i>	660
<i>Uebersberger, Hans</i> : lásd <i>Bittner, Ludwig</i> .	
<i>Varga Zoltán</i> : Debrecen az orosz megszállás alatt. Ism.: <i>Dereze Lajos</i>	781
<i>Vass Klára</i> : Buda német utcanevei. A Vár és Ujlak utcanevei 1696—1872. Ism.: <i>Kelényi B. Ottó</i>	533
<i>Veit, Ludwig Andreas</i> : Zur Säkularisierung in Nassau-Usingen. Ism.: <i>Tóth László</i>	192
<i>Veszprémy Dezső</i> : Tali és szécsiszigeti Thaly Kálmán életrajza. Ism.: <i>gr.</i>	63
<i>Wallach, Richard</i> : Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. Ism.: <i>Pálffy Ilona</i>	676
<i>Walz, Angelus Maria</i> : Compendium historiae Ordinis Praedicatorum. Ism.: <i>Tóth László</i>	915
<i>Wolkenberg Alajos</i> : A katolikus világmisszió könyve. Ism.: <i>Balanyi György</i>	444
<i>Zadei, Guido</i> : Il barone Colonello Alessandro Monti a le sua azione in Ungheria nel 1849. Ism.: <i>T. L.</i>	795

Folyóiratszemle 94, 195, 319, 457, 555, 683, 796, 923

Archiv für Politik und Geschichte	319,	555
Budapesti Hirlap		683
Budapesti Szemle	94	(57)
Corvina		796
Die Kriegsschuldfrage		95
Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem ar. haeológiai intézetéből		797
L'Europa Orientale		562
Háborús felelősség		556
Hadtörténelmi Közlemények		(423)
Historische Zeitschrift		320
Katolikus Szemle	195,	461
Magyar Hirlap		684
Magyarország		804
Magyarság	685,	804
Napkelet	197,	686
Nemzeti Ujság	687,	804
Nyugat		98
Pester Lloyd	688,	804
Pesti Hirlap	688,	805
Pesti Napló	689,	805
Preussische Jahrbücher		563
Protestáns Szemle		99
Revue Historique		(199)
Uj Nemzedék		690
Ujság		805

Tárca.

	Lap
<i>Asztalos Miklós</i> : Megkerült az úgynevezett Nyirkállói-kódex	104
<i>Domanovszky Sándor</i> : Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban	210
<i>Gálos Rezső</i> : Mikes Kelemen és Katona István	691
<i>Horváth Jenő</i> : Helyreigazítás	929
<i>Hegyaljai Kiss Géza</i> : Wesselényi Miklós levelei Kazincezy Gáborhoz	462
<i>R. Kiss István</i> : Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban	202
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi működéséről	324
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi működéséről	930
<i>Magyar ünnepség Krakkóban</i>	102
<i>Mályusz Elemér</i> : Wertheimer Ede †	927
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Helyreigazítás	806
<i>Purébl Győző</i> : Válasz Mályusz Elemér bírálatára	327
<i>r. t.</i> : Zsinka Ferenc †	571
<i>K. Sebestyén József</i> : Válasz és megjegyzések Varju Elemérnek a Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története című műve illusztrációiról szóló bírálatára	212
<i>Tarnay Zsuzsanna</i> : Az 1177. velencei béke magyar vonatkozásai	567
<i>Varju Elemér</i> : Felelet „A gróf Bethlen-család története“ című munka ismertetésére érkezett válaszra	329
<i>Hivatalos Értesítő</i>	220, 345, 572, 807, 931

KARÁCSONYI JÁNOS †

Nagynevű és szeretett társunk f. évi január hó 1-én elhunyt. Kifejezést öhajtok adni elhúnyta fölött érzett mély fájdalomunknak s nagyértékű és terjedelmű munkássága előtt való hódolatunknak.

Azon kezdem, ami hozzám legkorábban kapcsolta, s életfogytig tartó barátságunknak alapja volt, hogy velem együtt Békésmegyéből származott. Kezdetről fogva e szülőmegyéje történetét művelte.

Három generáció működött egymásután e megye történetén, mely hajdan, gyökeres nemzetségeket táplált, aztán a Hunyadiakat, majd a nagynevű Haruckernt tisztelte földesurául. E három generáció: a Haan Lajosé, aztán Zsilinszky Mihályé, majd a Karácsonyi Jánosé és Csánki Dezsőé. Szép példája hazánk vegyes lakossága sokszor szent együttérzésének, hogy az evangélikus Haan és Zsilinszky, a református Csánki és a katolikus Karácsonyi megértően összefértek, sőt melegen összebarátkoztak a buzgó munkálkodás e szeretett területén. Sietek megjegyezni, hogy aki a közbejött körülmények miatt ezen legkevesebbet dolgozott, az én voltam, s aki állandó odaadással, tudással és kitartással munkálkodott, az Karácsonyi János volt, aki végül a milleniumra, három kötetben, magát a vármegye történetét is megírta.

De Karácsonyi nem arra született, hogy csupán egy megye történetének területét művelje. Széles látóköre, nagy tudása, állandóan sarjadzó munkakedve és ambíciója magasabbra sarkalta őt.

Békés vármegye története csupán egyik csúcspontja

annak a nagyterjedelmű hegységnek, melyhez Karácsonyi történetírói munkássága hasonlítható. A másik, talán legmagasabb csúcsa, a régi magyar nemzetségek története, melyet szintén három kötetben, 1898—1902 táján alkotott meg.

Hogy a képnél maradjak, e kettős csúcsához az előhegységek egész hatalmas csoportja csatlakozik.

Katholikus pap létére, különösen ez egyház multjával, annak főleg magyarországi részleteivel és vonatkozásaival foglalkozott; sőt 1906-ban a magyarországi katolikus egyház történetét főbb vonásaiban meg is írta. E széles területen kifejtett, szinte csodálatos munkásságának másik nagy alkotása; Szent Ferenc-rendjének magyarországi története. Ezenkívül a magyarok megtéréséről, a magyar primási méltóság keletkezéséről, a szent királyokról, a Hartvik legendáról, számos egyházzól, monostorról, apátságról, prépostságról, káptalanról, püspökségekről, a görög egyházzal való kapcsolatokról egész sorozatát írta a könyveknek és tanulmányoknak, s hogy ezenkívül csak a jelentősebbeket említsem, kiadta a váradi tüzesvas-próbáról szóló művet, megírta Szent Gellért csanádi püspök életét, s a magyarországi és nyugati nagy egyházszakadás történetét.

De még mindig csak az elején tartok történetírói legfőbb művei felsorolásának.

Egy másik csoporthoz tartoznak a magyar nemzet őstörténetéről, a magyarok honalapításáról, az ország régi hatáiról, a magyar nemzetnek ehhez való jogáról, az Árpád királyok birtokairól, a székelyek eredetéről és régi történeteiről, Szent István okleveleiről és a Szilveszter-bulláról írott művei vagy értekezései. E csoporttal rokon a hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelekről összeállított jegyzéke, az aranybulláról, a történelmi hazugságokról írott terjedelmesebb értekezése, az első Lónyayakról szóló műve, s a Pongrácz-család levéltárából kiadott oklevél-kivonatai.

Oklevelekről, heraldikai és genealógiai tárgyokról

többször is írt; de különösen nagy kedvvel dolgozott a „Magyar Nyelv“ című folyóiratban személy- és helynevekről, mindig saját, eredeti, felfedezésszerű megállapításokkal, mindennek — rendszerint okleveleken alapuló — eredetét, tudományos mgyarázatát kutatva.

Ilyen természetűek merész és — ha szükségét látta — még a legújabb szomorú és ránézve veszedelmes korszakban is csodálatosan szókimondó dolgozatai a román (oláh) bevándorlásról és történetírásról, a havaseli vajdákra, a horvát királyság állami jogáról, a horvát történetírás zátonyairól, aztán az izmaelitákról vagy böszörményekről, a moldvai csángók eredetéről, a szlovák tótokról, az erdélyi vallon olaszokról és oroszokról szóló tanulmányai.

De a sorozatnak még itt sem szakad vége. Egyes történeti személyek különféle viszonyairól: Geitsa vezérről, Szent Istvánról, Szent Imre hercegről, Szent Adalbert-ről, I. András király atyjáról, Szent Lászlóról és Szent Erzsébetről, Kun Lászlóról, Toldi Miklós származásáról, Trencsényi Csák Mátéről, Hunyadi Jánosról, Thököly Imréről, II. Rákóczy Ferencről írott ilyenemű értekezései vagy helyreigazításai is szinte külön könyvészeti sorozatot alkotnak.

Akadémiai emlékbeszéd tartására is — nem könnyű feladat — őt ízben vállalkozott, és szép tanulmányokban őt történetíró: Nagy Iván, Pauler Gyula, Pór Antal, Borovszky Samu és Szentkláray Jenő emlékezetét örökítette meg.

A legkülönbözőbb folyóiratok — köztük sűrűn és szeretettel Társulatunk közlönye, a „Századok“ — napi és más, fővárosi és vidéki lapok szinte végeszakadatlan sorában írta eme legváltozatosabb természetű szakdolgozatait, köztük, hogy felsorolásomnak egy végső ujjmutatóval végét szakítsam, nagyszámú könyvismertetéseit.

Mindig az igazságot kereste, mindig az alapokat kutatta, tudással, módszeresen, de találékonysággal, sőt fantáziával is, tehát az összes emberi képességekkel; de min-

dig teljes meggyőződéssel és becsületesen. Ami olykor azt jelentette, hogy ma helytelennek nyilvánította azt, amit tegnap megállapított, a régi klasszikus mondás szerint: *sapientis est consilium mutare in melius*.

E részben kevés eredeti tehetség található történetírásunkban. Ez az eredetiség egész modorán, járásán-
kelésén, emberekkel való érintkezésén is mutatkozott. Olykor — ellentétben nagy kritikai hajlamaival — inkább naiv, sőt szinte félszeg, de mindig rokonszenves, mert egyszerre megbízható és elnéző, őszinte és ragaszkodó.

Élete végén Szent László városa ősrégi szentegyházának nagyprépostja volt. S e magas méltóságában meg kellett érnie, hogy e drága kincset őrző ősrégi magyar város meg nem értő, sőt ellenséges idegenek kezébe került. Isten útjai kifürkészhetetlenek, s ő — aki mindnyájunk között legjobban tudta és érezte, hogy itt mi történt — megnyugodott e végezésben. Bátran járta tovább kálváriája igazság-útját, de ki csodálkoznék, ha a kereszt súlya alatt, gyöngülő földi erővel.

A földi erő immár örökre kimerült. De a lelkiélet tovább folyik, itt a földön is, a mi húségünkben és emlékezetünkben, s ha majd mi sem leszünk, az ő műveiben s utódaink hálás emlékezésében.

Csánki Dezső.

Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap.*

Az előzmények a következők: A kormány Kossuth Lajost, mivel a *Törvényhatósági Tudósítások* eltiltásának nem engedelmeskedett, 1837-ben elfogatta, ellene hűtlenségi pert indítatva a bíróság elé állította s ez fogságra ítélte. A vármegyék pártfogói voltak, s élükön Pest vármegye számos felterjesztést intézett a királyhoz a politikai foglyok: Kossuth, Wesselényi és az országgyűlési ifjak kiszabadítása ügyében, majd követeiknek az 1839—40. országgyűlésre is hasonló utasítást adtak. Az alsótábla ellenzéke az országgyűlésen szívós küzdelmet is folytatott ez ügyben és ennek eredményeként az országgyűlés végén a politikai foglyoknak a király kegyelmet adott. Így 1840 május 1-én Kossuth is kiszabadult.

Kossuthnak első dolga volt, hogy Pest megye rendinek a június 9-én tartott közgyűlésen a kiszabadítása ügyében folytatott harcért és családja támogatásáért köszönetet mondjon. Ezentúl Kossuth a megyei életben tevékeny részt vett.

Sedlnitzky már június 22-én azt jelenti az uralkodónak, hogy Kossuth megmutatta az amnesztiára való méltatlanságát, azért a megkegyelmezéskor kapott rendelet szerint állandó megfigyelés alatt tartja. Kossuth ugyanis az egyik megyegyűlésen úgy nyilatkozott, hogy politikai véleménye nem változott és kész a nemzetnek minden áldozatot meghozni.¹

Július 20-án pedig azt jelentette, hogy Kossuth nem javult meg. Volt Zemplénben is és ott is demagóg beszédek tartott.²

Szeptember 14-i jelentése arról ad hírt, hogy Kossuth üzelmei miatt Pest megye ismét központja a radikálizmusnak; azt akarják, hogy a következő országgyűlésen a

* (Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1927. évi október hó 3-i ülésén.

¹ Conferenz Akten 1840. év, 1002. sz. Bécsi áll. levéltár.

² Conf. Akt. 1840 : 1156. sz.

törvények szerkesztése a rendek ellenőrzése alatt legyen, ezenkívül óvást tettek az újonnan felállított cenzurái testület ellen, sőt feliratban kérni fogják a királytól annak megszüntetését; ezt a feliratukat pedig közölni akarják a többi vármegyével követés végett.¹

Október 12-én meg azt jelentette Sedlnitzky, hogy a radikálisok Wesselényit szeretnék a juste milieu-s Deák helyébe vezérnek, ismét meg akarják nyerni Széchenyit, továbbá, hogy Ráday és Szentkirályi arra törekednek, hogy Pest megye követe a jövő országgyűlésen Kossuth legyen.²

Keglevich Gábor tárnokmester viszont november 20-án jelentést tett a pestmegyei közgyűlés viharos lefolyásáról, amelynek keretében Kossuth támadta az újonnan felállítandó mezei őrség alapszervezetét és azt kívánta, hogy ezt az adót ne a nép fizesse.³

Ilyen előzmények (fogság, majd Sedlnitzky jelentései) után lett Kossuth Lajos Landerer Lajos nyomdajajdonosnak az 1840. év végén engedélyezett és 1841 január 2-án megjelent lapjánál, a *Pesti Hírlap*nál szerkesztő.

Landerer az engedélyt gróf Majláth Antal kancellársága alatt kapta. Majláth viseli a felelősséget azért is, hogy Landerernek szabad volt Kossuth Lajost szerkesztőnek szerződtetnie; az a Majláth, aki mint zempléni főispán, a legjobban ismerte Kossuth politikai multját és képességét és aki az 1832/6-i országgyűlés alatt gróf Radványi Ádám kancellárnál és József nádornál Kossuthra nézve mint tanácsadó szerepelt az *Országgyűlési Tudósítások* tárgyában; gróf Pálffy Fidél kancellársága alatt meg éppen alkancellár volt és a *Törvényhatósági Tudósítások* miatti eljárásban tevékenyen részt vett.

E feltűnő eseményről két kortanu ad magyarázatot: Wirkner Ede és Szögény Marich László, az előbbi akkor a magyar kancellária titkára, az utóbbi pedig éppen ez ügynek előadótanácsosa, tehát olyan két kortanu, akikről valóban feltehető, hogy az ügyben minden tekintetben tájékozottak lehettek.

Wirkner 1879-ben megjelent *Élményeimben* (123. l.) ezt írja: „Mindenkinek feltűnt, hogy az akkori viszonyok

¹ Conf. Akt. 1840 : 1235. sz.

² Conf. Akt. 1840 : 1336. sz.

³ Conf. Akt. 1840 : 2606. sz.

között mint volt lehetséges, hogy Kossuthot a legújabbban történetek után a *Pesti Hírlap* szerkesztéséhez bocsátották. Ezen eseményhez, melyről akkortáiban oly sokat beszéltek, a kulcs egyszerűen abban keresendő, hogy a lap tulajdonosa (t. i. Landerer) a rendőrminiszternek, Sedlnitzky grófnak kiváló kegyence volt és természetesen oly szerkesztőt keresett, kinek egyénisége lehető legszámosabb előfizetőket gyűjtsön lapja köré s ezt Kossuth személyiségében föl is találta; a magyar kormány pedig, melynek politikája abban állott, hogy semmiféle panaszra ne nyujtson alkalmat, szemet hunyt a dologra.“

Szögény Marich László 1903-ban közzétett emlékirataiban így nyilatkozik az ügyről: „Wirkner Lajos azon volt, hogy Landerer Lajos pesti könyvnyomdásznak teljesítendő volna az a kérelme, mely szerint egy már meglévő és jelenleg senkitől nem használt hírlapi privilégium reáruháztassék. Ez esetben t. i. sikerülne Kossuth Lajost, Luka Sándor közbenjárásával szerkesztőül megnyerni, minek azon előnye volna, hogy Kossuth dolgozatai cenzura alá kerülvén, tollának veszélyes irányától nem kellene tartani. Landerer a titkos rendőrségnek tagja lévén, ennek tudtával tette meg ebbeli lépését. Lényeges volt tehát, hogy a kancellária a dolog elé ne gördítsen akadályt. Előadói javaslatom következtében a kancellária azon az alapon, hogy nem új privilégiumról van szó, Landerernek a privilégiumot megadta és ő aztán lapja szerkesztőjéül Kossuthot nyerte meg.“

Wirknernek közlése alapján az a vélemény gyökerezett meg, hogy Sedlnitzky pártfogásával kapott Landerer a *Pesti Hírlapra* engedélyt, hogy a lap engedélyezésekor egyúttal Kossuth szerkesztősége is elintézését nyert és mindez azért volt lehetséges, mert a magyar kormány (t. i. gróf Majláth Antal kancellár) elnéző volt, panaszra nem akart okot adni. Ezt a felfogást teljesen megerősítette Szögényi azzal az eltéréssel, hogy ő nemcsak Sedlnitzkyt, hanem Wirknert is pártfogónak nevezi meg. *Wirknernek és Szögényinek Sedlnitzkyre és Kossuth szerkesztőségére vonatkozó állításai nem fedik a valóságot.* Ezt bizonyítják a *Pesti Hírlap* engedélyezésére vonatkozó ügyiratok, amelyekből meg lehet állapítani a tényállást pontosan.

Akkor két egyénnek: Landerernek és Szentkirályi Mórnak újság kiadása iránti kérelme került a magyar kancelláriánál (részben a helytartótanácsnál, a bécsi

rendőri főhatóságnál) tárgyalás alá. Landerer Lajos nyomdatulajdonosnak három kérelme tárgyalatott: az egyik 1838-ben, a másik 1839—40-ben és a harmadik 1840-ben.

1. 1838 elején azért folyamodott, hogy Pesten *Pesther Courier* címen lapot adhasson ki. Ezt a kérvényt a király 1838 május 15-i kelettel kiadta a magyar kancellárnak, hogy a helytartótanács véleményének meghallgatásával tegyen érdemleges jelentést. A kérvény a helytartótanács útján a pesti polgármesterhez került, ami meglehetősen késedelmet idézett elő, úgyhogy a kancellár csak december 6-án tehetette meg előterjesztését.

E szerint Landerer azon a címen kérte a lapengedélyt, mert Magyarországon összesen 3 magyar és csak 2 német nyelvű lap jelenik meg, de Pesten szükség volna németnyelvű politikai és kereskedelmi lapra, mert a kereskedők németül beszélnek. Kérelmének támogatására azt hozta fel, hogy nagyatyja Pozsonyban már Mária Terézia óta 1810-ig adott ki német lapot, hogy pozsonyi nyomdája jól berendezett, hogy a trón iránti hűségét az 1809-i francia betörés és az 1838-i árvíz alkalmával bizonyította 600 ember megmentésével, hogy tervezett lapja Pestet fellendítené, hogy mint könyvnyomtató a cenzura szabályait jól ismeri. Kijelentette egyúttal, hogy politikailag és irodalmilag jártas munkatársat fog alkalmazni s hogy a lapban mindenféle belföldi tárgyat és az osztrák és megengedett külföldi lapokból külföldi híreket fog közölni.

A kérvény ellen a végzés tárgyalása alkalmával az *Ofner und Pesther Zeitung* kiadótulajdonosa (Roessler özevgye) felszólalt, hogy nincs szükség most sem több német lapra, később pedig még kevésbé lesz, mert a német olvasók egyre fogynak, a magyar nyelv gyors terjedése következtében. Landerer ezzel szemben a felszólalás okául azt hozta fel, hogy Roesslerné monopolizálni szeretné a német lapkiadás jogát, mert felszólalása nem felel meg a valóságnak. Landerer erre még óvadékot ajánlott fel, azzal az ígérettel, hogy a szerkesztéshez esetleg szükséges munkatársát — mert egyelőre maga akarja azt végezni, — név szerint felterjeszti engedélyezés végett.

A pesti polgármester felterjesztésében igazolta, hogy Landerer filozófiai tanulmányokat végzett, erkölcsileg megbízható s hogy a városnak szüksége van német lapra és minthogy Pozsony is 1809 után kapott ily lapenge-

délyt, kérte, hogy 1838 után engedélyezzenek ilyet Pestnek is.

A helytartótanács nem tartotta szükségesnek a politikai lapok szaporítását, ezenkívül Landerer szerkesztőnek nem tartotta alkalmasnak, azért a kérés elutasítását javasolta.

A kancellária mindebben teljesen egyetértett a helytartótanáccsal. Ugyanez volt az államértekezlet véleménye is, úgyhogy a király a kérelmet nem teljesítette.¹

2. Ezen elutasítás után Landerer 1839-ben újból folyamodott német újság engedélyezéséért kizárólagos hivatalos hirdetési joggal és ezt a kérvényét Sedlnitzky rendőrminiszter terjesztette fel az uralkodóhoz.² Landerer e folyamodványában kérése támogatására azt hozta fel, hogy nincs Pesten oly politikai német újság, amely az ellenzéki káros eszméket a német lakosság között ellensúlyozná.

Sedlnitzky pedig felterjesztésében azt jelenti, hogy egyik magyar ismerősének információja szerint jószellemű német lapra tényleg szükség volna és hogy Landerer mint megbízható ember, ha ügyes szerkesztőt választ, a követeléseknek hihetőleg meg fog felelni; éppen ezért Landerer kérésének teljesítését javasolta. Ez a kérvény és Sedlnitzky javaslata 1839 március 12-i kelettel Majláth akkori alkancellárhoz került véleményezésre. Majláth a helytartótanács véleményének meghallgatása után 1840 december 26-án, Sedlnitzky pártfogása alapján, a német lap engedélyezését javaslatba is hozta, olyképp, hogy mint Orosz lapja, a magyar *Hírnök*, magyarországi és előléptetési híreket a bécsi *Wiener Zeitung*gal és *Oesterreichischer Beobachter*rel egy időben közölhessen, de azt már nem javasolta, mint Sedlnitzky, hogy az összes dikasztériális hirdetéseket kizárólagos joggal kapja meg, mert ilyesmit csak különös bizalom alapján és felsőbb állami szempontból, egyes kivételes esetekben szabad engedélyezni, minthogy a további ilyenemű engedélyezés az állami előnyöket csökkentené.³ Arra, hogy a király elintézte-e és hogyan intézte el e kérést, nincs közelebbi adat, de Landerer tényleg német lapra ekkor nem kapott engedélyt. Nem is volt szüksége, mert ekkor már Mun-

¹ Conf. Akt. 1838 : 1911. sz.

² Conf. Akt. 1839 : 240. sz.

³ Orsz. Levéltár. Canc. eln. is. 1839 : 1230. sz.

kácsy *Sürgöny* című lapja átruházási engedélyének birtokában volt.

3. Munkácsy ugyanis pénzzavarában mindenképen szerette volna lapját eladni, Landerer pedig német lapkérelmének sokáig húzódó tárgyalása miatt nyugtalanodhatott. Megragadta tehát a kedvező alkalmat és Munkácsy jogának átruházásáért, 1840 novemberében folyamodványt nyújtott be Munkácsyval egyetemben a magyar kancelláriához. Landerer és Munkácsy e kérelmével körülbelül egy időben került Szentkirályi Mór lapjának ügye a kancellária elé. Az 1839/40-i országgyűlés végén szóba került ugyanis egy ellenzéki szellemű lap szükségessége. Szentkirályi Móric, Pest vármegye akkori követe állott e mozgalom élén, az a Szentkirályi, aki 1837-ben a *Törvényhatósági Tudósítások*nál azt kívánta Kossuthtól, kérjen lapjára engedélyt. Most már Kossuthal szövetkezve akart ellenzéki lapot szerkeszteni, előbb lapátruházás útján, majd önálló lap alapításával. Ez a törekvés természetesen nem maradt titokban. Egy besúgó már 1840 aug. 29-én azt jelentette Sedlnitzkynek, hogy Szentkirályi és Kossuth Kulcsár özvegyének lapját, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*at érbe akarják venni; olesón akarják adni, hogy mihamarabb elterjedjen, azért nem bánják, ha több lesz a kiadás a bevételnél. Ez esetben a hiányzó összeget aláírás útján akarják összegyűjteni. Céljuk ugyanis az, hogy minél nagyobb tömeget vonjanak az ellenzék politikai érdekkörébe. A besúgó azt is közölte, hogy a jobbérzésűek félnek a felforgatók e szándékától, minthogy az engedélyt könnyen el is érhetik, mert báró Eötvös Ignác tárnokmester, aki liberális fia (Eötvös József) kedvéért rokonszenvezik az ellenzékkel, a helytartótanácsnál pártfogójuk lesz.¹

1840 szeptember elején pedig oly jelentés érkezett Sedlnitzkyhez, hogy báró Prónay Albert pestmegyei adminisztrátor Szentkirályi előtt úgy nyilatkozott, hogy amennyire a kormányzat gondolkozását ismeri, az engedélyt minden nehézség nélkül megkapja a Kulcsárnétól átveendő lapra, sőt erre a nádornál való közbenjárását is megígérte.² Sedlnitzky október 12-én terjesztette az uralkodó elé a fenti első besúgó-jelentést.³ Az államértekezletnek nem volt arra semmi észrevétele. 1840 november 20-án

¹ Pol. Hofstelle. 1840 : 8004. sz.

² Pol. Hofstelle. 1840 : 8215. sz.

³ Conf. Akt. 1840 : 1336. sz.

Sedlnitzky egy november 13-i újabb besúgó-jelentés alapján ismét szóvátette ezt az ügyet, most már bővebb jelentésben. E szerint Szentkirályi a heves ellenző, az ultramagyarság buzgó védője, a hírhedt Kossuthal szövetségbe elvtársaik közül többet akarnak maguk mellé venni. Szentkirályi már sürgeti Andrassy tanácsost, hogy a lap 1841 január 1-én megjelenhessen. A siker érdekében Szentkirályi egyedül saját nevére akarja megszerezni a lapot, Kossuth nevét a folyamodványban meg sem nevezi, azt csak majd a megjelenő első számnál fogja megtenni. Sedlnitzky megjegyzi, hogy egy politikai újság Kossuth és társai kezében kétségtelenül jó központ volna, amellyel az ország tervszerű felizgatásához foghatnának. Az államértekezlet ekkor már azt javasolta, hogy e hírt közölni kellene a magyar kancellárral, ami 1840 december 8-i kelettel meg is történt azzal, hogy ha a Kulcsárné lapjának átruházására vonatkozó kérés tárgyalás alá kerül a helytartótanácsnál, döntés végett ezt az ügyet a király elé kell felterjeszteni.¹ Majláth a királyi parancsot a nádorral 1840 december 26-i kelettel közölte s már 27-én el is küldetett, de ekkor már ott volt a kancellárián a nádornak 1840 november 24-én kelt irata, amellyel Szentkirályinak *Értekező* című politikai lap engedélyezésére vonatkozó kérését küldötte meg.² A nádor közölte Szentkirályi nyilatkozatát is, hogy ha kérése a szokásos dikasztériális tárgyalásnál olyan akadályra találna, amelyből a kérés elutasítására lehet következtetni, kész folyamodványát visszavonni. Megjegyezte még a nádor azt is, hogy a dolgozótársak sokasága miatt a kérés visszautasítása sok panaszt idézne elő; azonkívül, hogy cenzura mellett ily lap a tárgyak megvilágításával, a közvélemény felvilágosításával — minthogy a közvélemény hatalma sokkal hatásosabb minden más észoknál — hasznos is lehet, éppen ezért Szentkirályi folyamodványát mellékelve kérte, mi a kormány felfogása, hogy aszerint járjon el.

Majláth kancellár november 29-i felterjesztésében³ mindezeket megemlítve, megjegyzi, hogy a nádor nem nyilatkozik az engedély ügyében határozottan, de meg-

¹ Pol. Hofst. 1840 : 10.242; Conf. Akt. 1840 : 1488; Canc. eln. ir. 1840 : 1211.

² Canc. eln. ir. 1840 : 1238. A folyamodványt közöltem az Irodalomtörténet 1918. évf., 7—10. füzetében.

³ Canc. eln. ir. 1840 : 1234.

említi, hogyha Szentkirályi a megadott határokat átlépné és munkatársainak hatása alatt egyoldalú vagy éppen kormányellenessé válna, másoknak is engedélyt kellene adni lapra, hogy az eszmék másoldalú megvilágítással ellensúlyoztassanak. Majláth véleménye szerint a tervezett lap programja világosan mutatja a politikai célt, amely szerint a szerkesztők politikai véleményüket a közönségre akarják erőszakolni. A jó irány mellett nem szól semmiképen sem a kérvényező neve, sem a munkatársak, pl. Kossuth Lajosnak politikai színezete. Még a nádor is más lapot tart szükségesnek esetleges ellensúlyozásul. Helyesebb, ha Szentkirályi nem kap engedélyt, mert a lap ártalmatlanságára nincs kezesség, sőt aggódni kell, hogy a kormány úgy jár, mint a *Jelenkor*al járt. A kérést tehát a szokott dikasztériális tárgyalásra kell utasítani s ha erre nem vonják vissza a kérést, a tárgyalást meg kell indítani, de a helytartótanácsnak a kérést elintézés előtt a király elé kell terjesztenie. A király 1840 december 25-i kelettel úgy döntött, s ezt a kancellár december 27-i kelettel tudatta a nádorral, aki azt 1841 január első napjaiban vette kézhez. Mielőtt azonban a nádor a helytartótanács útján e rendeletet Szentkirályival közölte volna, Szentkirályi 1841 január 4-én azzal a nyilatkozattal előzte meg, hogy kérésétől eláll, mert Landerer Lajos nyomdász a *Pesti Hírlap*ra engedélyt nyervén, lapja Kossuth Lajos szerkesztésében már meg is jelent és e lap szándékolt lapjával azonos célt követ.

Amikor tehát Szentkirály ellenzéki lapját Kossuth miatt is a kancellár javaslatára elutasították, ugyanaz a kancellária 1840 november 12-i kelettel Landererre átruházta egy régebbi lap kiadási jogát *Pesti Ujság* címen¹ és ez *Pesti Hírlap* címen 1841 január 2-án Kossuth Lajos szerkesztésében tényleg meg is jelent.

Ez kétségtelenül nagyon következetlen eljárásnak látszott és éppen azért nagy feltűnést is keltett. Majláth ily felelősséget nem vállalhatott magára, mert ily következet-

¹ A november 12-i kancelláriai rendelet *Pesti Ujságot* engedélyezett. A lap azonban *Pesti Hírlap* címen jelent meg. A helytartótanács ezért eljárást indított Landerer ellen, aki erre folyamodott a *Pesti Hírlap* cím engedélyezéséért. Ezt a kancellária a helytartótanács javaslatára engedélyezte, minthogy a *Pesti Ujság* cím csak a rendelet másolójának tévedése volt. Egyúttal 1841 február 18-i kelettel az eredeti királyi engedélyező rendeletet megküldötte a kancellária, de a helytartótanács ezt nem kézbesítette, ott maradt az akták között. (Helytan. 1841:2376. sz.)

lenség biztos bukását idézte volna elő. A tényállás megismeréséhez szükséges tudnunk a Landererre átruházott engedélyezés körülményeit, az engedélyező rendelet pontos idejét, mert csak így derül ki, hogy ki és miben volt Landerer pártfogója.

Landerer Lajos magyar lapra vonatkozó folyamodványát 1840 november 9-én iktatták a kancellárián 15.613—1113. szám alatt a kérelem ily rövid összefoglalásával: „Munkácsy János kéri szabadalmának átruházását Landererre, mert egészségi állapota miatt nem képes a lap kiadására és mert eddig a lapot veszteséggel adta ki s haszna a nyomdai költségek miatt csak olyanak lesz, aki egyúttal nyomdász is. Landerer pesti nyomdász pedig kéri Munkácsy *Sürgöny* című lapjának (és mellékleteinek, a *Literaturai Csarnok*nak és az *Utasítónak*) 1841 január 1-étől való átruházását *Pesti Ujság* címen s annak megengedését, hogy *Hivatalos Tudósítások* címe alatt kereskedelmi, esődtömegi és hasonló hirdetéseket mellékletként egyedüli jogon tehessen közzé, a lappal együtt, hetenként kétszer.“

A kérést magát a kancellária 15967. szám alatt tárgyalta. Az ügyiraton Szögyény kancelláriai tanácsos fogalmazta meg a végzést és ezt a kancellár 1840 november 12-i aláírásával intézte el.

Szögyény a kérelem rövid megjelölésével előadja ez iratban, hogy Landerer az előfizetők biztosítására kész pesti nyomdáját lekötöni, továbbá, hogy állítása szerint filozófiai és jogi tanulmányait dícséretesen végezte, jártas a kereskedelmi ügyekben, jó életet élt, becsületes honpolgár és atyja nyomdokain akar haladni, lapjában kész a legmagasabb célok érdekében a polgárok javát előmozdítani.

Ezek után Szögyény kifejti, hogy az 1839. évi április 10-i határozat értelmében az átruházás ellen nem lehet ellenvetést tenni, ha az új szerkesztő a Munkácsynak engedélyezett tervet pontosan megtartja, azaz, ha a lapot hetenként kétszer (és nem négyszer, amint kérte) adja ki, ha a *Hivatalos Tudósítások*ban azt közli, amit a Munkácsy *Utasítójának* szabad volt közölni. Az átruházás azért is megengedhető, mert a felkínált biztosíték (a nyomda) elég az előfizetők érdekeinek biztosítására, de Landerer kívánatra kész kötelezvényt is adni. A minden szerkesztőtől megkívántató személyi tulajdonságokra vonatkozólag a pesti német ujságnál való (lásd fentebb!)

tárgyalásoknál kitűnt, hogy érzései és egyéb tulajdonságai miatt alkalmas arra, hogy politikai lapot nyugodtan rá lehessen bízni, ezért a kért átruházás, a lap címének megváltoztatásával, teljesíthető.

Ennek alapján a helytartótanács gróf Majláth Antal aláírásával a következő bizalmas értesítést kapta:

„Munkácsy János és Landerer Lajos az itt benyújtott folyamodvány szerint kéri, hogy az előbbi *Sürgöny* című politikai lapjának, a *Csarnok* és *Utasító* mellékletekkel együtt kegyesen engedélyezett jogát az utóbbira átruházhassa. *Ez ellen semmi észrevétel nem forogván fenn*, az említett jog Landerer Lajosra ugyanazon feltételek és óvások mellett, amelyekkel Munkácsy Jánosnak a helytartótanácshoz intézett 1834. évi 9973. és az 1839. évi 5237. számú kegyelmes kancelláriai rendeletekkel a nevezett politikai-szépirodalmi lap kiadására való jog megadatott, a legfelsőbb helyen jóváhagyott Munkácsy-féle terv mindenben való megőrzésének szoros kötelezettségével kegyesen átruházandó azzal, hogy az eddig használt *Sürgöny* és *Csarnok* cím *Pesti Ujságra*, illetőleg a melléklapok *Hivatalos Tudósításokra* változtathatók és a lapok hetenként éppen úgy kétszer jelenhetnek meg.

Ez a helytartótanácsnak azzal adatik tudtára, hogy az említett Landerer Lajostól a szokott jog megerősítése végett az előfizetők biztosítására vagy a pesti könyvnyomdájának lekötésével, vagy ha ez nem volna elegendő, készpénzben óvadékot követeljen és erről szóló biztosító iratott ide terjessze elő.“

A folyamodók kérvénye e rendelethez nem volt mellékelve és mint látható, a lap szerkesztőjéről sines a rendeletben semmiféle említés.

A helytartótanács, amely a rendeletet december 14-én kapta, a pesti polgármester útján intézkedett a biztosító nyilatkozat ügyében, értesítette a cenzúrárt is, mihez tartasul.

Kiderült azonban, hogy Munkácsy csalján járt el, mert tárgyalt az átruházásról Beimel nyomdásszal, sőt Földváry Gábortól e célra 400 forintot is átvett, ezért december 15-i kelettel¹ (aláírva báró Eötvös Ignác tárnokmester) mindezeket a kancellária tudomására hozta, hogy addig az átruházás ne foganatosíttassék, míg ez az ügy teljesen tisztázva nincsen. De kérdést tett arra nézve, —

¹ Helytartótanács 1836. és 10350.

a melléklap címe ugyanis aggodalmat keltett a helytartó-tanácsnál, — hogy milyen hivatalos jegyzetek kerülhetnek a melléklapba, mert ez az engedélyben nincs részletezve.

A kancelláriához ez az irat 1841 január 11-én került. Ismét Szögyény intézte el. Hivatkozva a fenti engedélyező rendeletre, hangsúlyozta, hogy ugyanazok a feltételek állanak Landerer lapjára, amelyek Munkácsyra állottak fenn, hogy a *Hivatalos Tudósítások* semmiképen sem hivatalos jellegűek, csak olyan tárgyak jelenhetnek meg benne, amelyeket az *Utasító* közölhetett. Ez a január 14-én keltezett irat, expedicióra csak január 27-én, Budára pedig február 6-án került, amikor a *Pesti Hirlap* már egy hónapja megjelent.

Amint a fentiekből kitűnik, Szentkirályinak az *Ertekezőért*, másrészt Landerernek a *Pesti Újságért* való folyamodása és a kancelláriának ezekre vonatkozó tárgyalása körülbelül egy időben történt: Landereré november közepén, Szentkirályié pedig november végén, elintézve december végén.

A tárgyalásokból határozottan megállapítható:

1. hogy amikor Landerer a *Sürgöny* jogának átruházását kérte *Pesti Újság* címre, a *szerkesztőről szó nem esett, tehát Kossuthnak neve sem kerülhetett szóba* és a kérés indoklásából az derül ki, hogy a szerkesztést is Landererről feltételezte Szögyény, amikor így ír: „quantum vero ad personales in quovis Redactore requisitas qualitates attinet — postea, quae ex parte Praesidii Dicasterii hujus aulici cum eo declarata fuere, quod ex praesidialibus incidenti petiti per toties fatum L. L. pro edendis Pestini Germanicis Novis Privilegii interventis pertractationibus offse constet eundem tam in respectu sentiendi rationis, quam sub obtutu caeterarum illius dotum ita comparatum esse, ut illi opus vulgandarum politicarum etiam Ephemeridum tuto concredi valeat, Cancellaria haec aulica consideratis administrationis publicae rationibus perinde nulli, quoad rite, sobrioque sensu procurandum editionis talismodi Pagellarum negotium sollicitudini locum tribuere se debere rata.“

Ez kitűnik a kancelláriának 1840. évi, fentemlített 15967. számú ügyiratából, de kitűnik abból is, hogy Kossuth neve szóba sem kerülhetett, mert ha november 12-én

¹ Canc. ir. 1841. 588/48. sz.

tudja a kancellária azt, hogy Landerer lapjának a szerkesztője Kossuth lesz, akkor Szentkirályi ujságjának tárgyalásakor, november 29-én a királyhoz intézett felterjesztésben nem mutatott volna rá azon okokra, mely veszélyes lehet ily lap, amelyet Szentkirályi és különösen Kossuth szerkeszt.

2. Megállapítható, hogy Sedlnitzky, aki Landerer német lap iránti kérésénél 1839-ben tényleg közbenjárt a királynál, a magyar ujságnál ezt nem tette meg.

De Sedlnitzky Kossuth szerkesztése mellett nem is foglalhatott állást. Hogy tehetné volna ezt november 12-én, amikor október 12-én, de különösen november 20-án felhívta jelentésében a királyt arra, hogy Kossuth kezében egy újság mily veszélyes volna? Hogy tehetné volna ezt, amikor a *Pesti Hírlap* megjelenése után ismét felhívja a figyelmet Kossuth üzemleire?

3. Majláthról sem tételezhető fel — ha ő tudja, hogy Kossuth lesz Landerer ujságjának szerkesztője —, hogy a november 12-i engedélyezés után november 29-én olyan jelentést adjon Kossuthról, amilyent adott, hisz akkor következetlenségéről a legnagyobb bizonyítékot adta volna, amelyet a *Pesti Hírlap* megjelenése után bizonyosan legalább is szemére hánytak volna.

Biztos tehát, hogy Kossuth neve csak később került szóba, még pedig csak 1840 december második felében.

Sem Wirkner, sem Szögény állítása nem fedi egészen a valóságot, mert nem Sedlnitzky volt a pártfogó és az sem felel meg az igazságnak, hogy Landerer a november 12-iki tárgyaláskor azzal kapta meg az engedélyt, hogy Kossuth lehessen a szerkesztő, hanem úgy, hogy maga Landerer legyen az. Kossuth esetleges szerkesztősége csak 1840 december 15-e után került szóba, amikor Landerertől a helytartótanács a kaucionális nyilatkozatot követelte. Minthogy Landerer 1841 elejével lapját meg akarta jelentetni, sürgősen hozzá kellett látnia a munkához. Ekkor kétségtelenül a szerkesztésről is határoznia kellett. Célja az volt, hogy lapja kelendő legyen. Ekkor nézett szerkesztő után; lehet, hogy tárgyalt is valakivel, de Kossuthtal nem és mással sem puhatolódzott Kossuth véleménye iránt. Egész biztos, hogy tudomása volt Szentkirályi mozgolódásáról s hogy ebben Kossuth is részes; azt is tudhatta, hogy Szentkirályi nem kapott engedélyt; tudta azt is még a Törvényhatósági Tudósításokból, hogy Kossuth az írásnak mily nagy mestere: mint üzletember

tehát arra a következtetésre juthatott, hogy Kossuth szerkesztése fogja a lapot a legérdekesebbé és kapóssá tenni. Azonnal Bécsbe utazott, hogy kipuhatolja, lehetséges volna-e őt szerkesztőnek szerződtetni; arról ugyanis bizonyos lehetett, hisz Kossuth szegény ember volt, keresetre rá volt szorulva, hogy ha megvan az engedélye, Kossuthot megnyéri. Az azután igaz lehet, hogy Kossuth szerkesztőségét azzal az ötletével nyerve meg, hogy tollát a cenzura útján lehetne a legjobban ellenőrizni. Ez tetszetős volt, ezt legfelsőbb helyen szívesen vehették. Így kapta meg Kossuth szerkesztőségére a *szóbeli* engedélyt. Ezt Majláth a nádorral szemben egész biztosan nem merete volna megadni a saját felelőségére. S itt merül fel a kérdés, ki volt tehát Landerer pártfogója.

Amint a nádor alábbi egyik iratában megjelöli és Majláth erre adott válaszában beismeri:¹ herceg Metternich Kelemen, az államkancellár volt. Metternich elé azonban Landerer kérése hogyan juthatott? Mint Szögyény helyesen megjelöli s amint Kossuthnak Zsedényihez írt levelei igazolják: Wirkner Lajos volt Landerer legfőbb támogatója. Wirkner útján lett pártfogója Gervay József, az államtanács előadója és az államtanácsi iroda vezetője, aki viszont megnyerte herceg Metternichet pártfogónak. Metternich szót érdekében gróf Majláth Antal kancellárnak, ő viszont, a síma elintézés miatt, megbeszélte az elintézés módját Szögyényvel, aki az engedélyre vonatkozó iratot tényleg el is készítette.

A nádort ugyanis nem kérdezhették meg, mert már többször határozottan nyilatkozott újabb politikai lap engedélyezése ellen, de akadályra talált volna a kérés az államtanácsnál is, ugyanezen okokból, mert ismerték a nádor nézetét, tehát úgy kellett elintézni „ex concluso praesidii“. Ezt Majláth a következmények miatt nem merete volna megtenni felsőbb határozott parancs nélkül.

¹ Ezt igazolják Széchenyi naplófeljegyzései is. 1843 febr. 22-én azt írja Metternichről, hogy Kossuthal (engedélyezvén szerkesztőségét) kellemetlen helyzetbe kerültek. Ezt restelték és azt hozták mentségükre, hogy ravaszságból tették ezt, hogy Kossuthot így ellenőrizhessék, de azt is gondolták, hogy Kossuth erőlyesebb hangja a nyugtalankodó gazdagokat a kormány karjai közé kergeti. 1843 április 8-án meg, amikor Metternich Batthyány Lajos eljárása miatt kelt ki, úgyhogy Széchenyi is értsen belőle, t. i. hogy ne mászkáljanak Magyarországon fákllyakkal, megjegyzi Széchenyi, hogy Kossuthnak nem lett volna szabad az újságszerkesztést megengedni.

Ugyane pártfogók útján érte el Landerer azt is, hogy Kossuth lehessen a szerkesztő. Majláth, a magas pártfogóra való tekintettel, azután szóban adta meg ehhez az engedélyt Landerernek, aki most sietett haza és december legvégén tényleg meg is nyerte Kossuthot szerkesztőnek.

Kossuth előadása tehát szószerint igaz, amikor *Felelet gróf Széchenyi István*-nak című védelmi iratában kifejti azt, hogy a *Pesti Hirlap* nem mint ellenzéki orgánum született, hanem azzá lett; rámutat arra, hogy az a lap, mely ellenzéki orgánumnak készült, egy jó barátjaé (Szentkirályié) lett volna, amelyben ő neki is lett volna szerepe. Majd Landerer lapjáról így nyilatkozik: „Időközben Landerer Lajos úr a Munkácsy úr által kiadott *Sürgöny* kiadótulajdonosi jogának, a volt tulajdonos hozzájárulásával, magára átruházását *legfelsőbb helyen* megnyerni szerencsés volt és a szerkesztés is elrendeztetett és a hirlap kiadását megelőzve közrebocsátott programma is elkészítetett, midőn Landerer úr azon ötletre jő, hogy hirlapjának szerkesztésével engem kínáljon meg. És a mult (1840) december 28 vagy 29-ik napja volt, midőn Landerer úr azon kérdéssel lépett szobámba: nem volnék-e hajlandó januárius kezdetével mindenesetre megindítandó *Pesti Hirlapjának* szerkesztését magamra vállalni? Kérdésre viszont kérdéssel feleltem: ha megmondolta-e, hogy szerencsétlen nevem bizonyos helyeken nem a legjobb ajánló, s nem tart-e tőle, hogy ha lapjának szerkesztését én reám bízva, a *Pesti Hirlap* napvilágot soha nem lát? „Természetesnek fogja ön találni — felelt Landerer úr — hogy mielőtt önt megszólítanám, erre nézve magamat biztosítani el nem mulasztottam. *Én tegnap este érkeztem Bécsből s ott* — megvallom — *egyenesen a régett voltam, hogy biztos legyek, nem veszélyeztetném-e a legfelsőbb kir. engedményezést, ha szerkesztőnek önt kérném meg?* És örömmel értesítem önt, hogy e járathban alkalmam volt tapasztalni, miképen a kormány jelenleg azon meggyőződésből indul ki, hogy «Magyarország alkotmányos ország lévén, azt másképp kell kormányozni, mint az ausztriai örökös tartományokat, s hogy a magyar nemzet hosszas alkotmányos élet után megérett annyira, miszerint minden véleménynek, a méltányosság, törvényesség és illendőség határai közt (mire hiszen felügyelni a cenzurára van bízva), szabad kifejezés engedtessek».“ (Az idézőjel alatti szavak teljesen olyan nagyhangú kijelentések, amilyenekkel Metternich szokott böleselkedni.)

Kossuth azonnal elkészítette beköszöntőjét, egybeállította a lap első számát s 1841 január 2-án megjelenhetett. Valóban általános feltűnést keltett.

A legjobban a nádort lephette meg ez az esemény — a *Pesti Hirlap* első számából tudta meg, hogy Kossuth a szerkesztő —, mert az valóban különös volt, hogy a *Pesti Hirlap* Kossuth Lajos szerkesztésében való megjelenését megengedték, de Szentkirályi lapját elutasították. A kancelláriával három levélben (1. 4., 6., 7.) közölte meglepetését és aggodalmát.

Az 1841 január 4-i levélben azt írja ugyanis a nádor, hogy amikor a december 27-i kancelláriai határozatot Szentkirályival közölni akarta (hogy t. i. az *Értesítő* ügyében rendes eljárást kell megindítani), Szentkirályi azzal a nyilatkozattal előzte meg, hogy Landerer új lapja, a *Pesti Hirlap*, az általa szándékolt célt követi, azért a további kéréstől eláll. Ezt a kancellária azzal adja a nádor tudtára, hogy a *Pesti Hirlap* első számából kitetszik, hogy annak szerkesztője Kossuth Lajos lett.¹

1841 január 5-i levelében részletesebben kitér e tárgyra.² Kifejti, hogy a *Pesti Hirlap* a rendes politikai cikkek mellett a törvényhatóságoknak és az országgyűlésnek nyilvános ügyeit is tárgyalni fogja. Ez a meghatározás több tekintetből felhívta a figyelmét, annyival is inkább, mert Landerer kérésének folyamatára és feltételeire nem emlékezett és mert Szentkirályinak hasonló engedélyre a kancellár 1840 december 27-i levele szerint alig lehet reménye. A kancellária 15967. szám alatt november 12-én megengedte, hogy Munkácsy privilégiuma ugyanazon feltételek mellett átruháztassék Landererre azzal, hogy mellette *Hivatalos Tudósításokat* is közölhet, de a cím szavai a Munkácsy-féle melléklet más címe mellett — minthogy az engedélyezésnél nem volt bővebb magyarázat erre nézve — ezen mellékleteknek nagyobb tekintélyt és a közönségre nagyobb befolyást látszanak adni. Nem kevésbé felkeltette a figyelmét azon körülmény, hogy Munkácsy szabadalmát már előbb Beimelre akarta átruházni, úgyhogy a helytartótanács 1840 december 15-i felterjesztésében kérte is az átruházás felfüggesztését, míg az ügy nem tisztázódik. Más helytartótanácsi ügyiratokból azt látja, hogy mikor Landerer német ujságért

¹ Canc. eln. ir. 1841. év. 25. sz.

² Canc. eln. ir. 1841. év. 33. sz.

folyamodott, a helytartótanács 1838 október 23-án 34663. szám alatt kifejtette, hogy mivel nincsenek meg a kellő tulajdonságai, kérése ne teljesíthessék. Hozzájárul ehhez, hogy Kossuth Lajos szerkesztőre nézve a november 12-i engedélyből nem tűnik ki, vajjon Landerer őt szerkesztőnek előzetesen bejelentette-e és a legfelsőbb jóváhagyást erre megkapta-e. Az özvegy Kulcsárné ügyében kibocsátott felsőbb rendelet és az azóta követett gyakorlat szerint oly esetekben, amikor a laptulajdonos nem a szerkesztő is, egyúttal a szerkesztőre nézve előzetesen a helytartótanács beleegyezését köteles kérni; ehhez képest Landerer is két évvel előbb a német ujságért való kérelménél ígérte, hogy a szerkesztő nevét bejelenti. Minthogy Landerer az engedélyt a legfelsőbb helyen közvetlenül kapta, és az erről kibocsátott rendeletben a szerkesztőről nincs szó, de nem tűnik ki biztosan az sem, hogy erre nézve tárgyalások megindítottak-e, éppen azért a közigazgatás rendeleteiben keletkezhető eltérések elkerülésére megkéri a kancellárt, adja tudtára, az ügyben mi történt, hogy biztosan intézkezhessék.

Ez az ügy ugyanis, de különösen a szerkesztőnek megválasztása itt nagy feltűnést keltett, mert a Kossuth elleni vélemény még friss emlékezetű és ennek ellenére ujságot bíztak az ő szerkesztésére és még hivatalos tudósításokat is. Munkácsynak rosszhiszeműsége, a szerkesztő bejelentésének elhanyagolása, ha csak a legfelsőbb szándék, a bécsi tárgyalások mást nem kívánnak, elegendő okot adnak arra, hogy Landerertől a jogot visszavonhassák. Minthogy a multban többen, most Landerer is a helytartótanács mellőzésével kapott jogot, a jövőre kéri a kancellárt, hogy ily esetekben, amikor az egyének személyisége kerül szóba és idegenek joga érintethetik, esetleges meglepetések elkerülése végett ne történjék intézkedés a helytartótanács nélkül.

1841 január 7-én újabb levelet írt a nádor a kancellárnak.¹ Értesítette, hogy a pesti polgármester útján Landerert a hátirattal ellátott folyamodványának bemutatására hívatta fel. Landerer azonban kijelentette, hogy mi helyt a legmagasabb engedély kiadásáról értesült, Pestre sietett és a folyamodványt Bécsben hagyta. Felkéri azért a nádor a kancellárt, hogy a folyamodványt — ha az a kancellárnál vagy esetleg az ágensnél volna — a folyamodványra vezetett elintézés másával küldje meg.

¹ Canc. eln. ir. 1841. év. 34. sz.

A kancellár válasza azonban késett. Erre a nádor 1841 február 1.-i kelettel újból a kancellárhoz fordult.

Tudtára adta, hogy Kossuth Lajosnak szerkesztővé való kijelölése tartós feltűnést keltett ismert irányzata miatt, hisz nyilvános irataival (pesti tudósításával) a lakosság lelkére hatni törekedett, amiért néhány évvel ezelőtt a bíróság elé állítottatott és elítéltetett. De a feltűnés a lap előhaladtával mindjobban fokozódik és a polgárság minden oszályát annyira elfogja, hogy nem volt az utóbbi időben esemény, amely ily nagy feltűnést keltett volna. Mert ha a lap cenzúra után jelenik is meg és ha a cenzor különösen is örökődik, a lap mégis, bár rejtetten oly ékes, oly sokat mond, hogy a legkülönbözőbb elvű, a fejedelemhez és hazához hű férfiakban mindinkább aggodalmat kelt.

Kossuth Lajos gondolkozása és érzése, nem kevésbé esze, ismeretei és írásmódja szerfelett behízelgő s ezekkel a nem csekély támaszokkal ellátva a cenzort munkájában akadályozván, már eddig is a törvényhatóságok előrelátásán, sőt az ország törvényes intézményeinek fejét is megbírálta.

A kancellárnak tudtára adta azt is, hogy Landerer szelvében azt híreszteli, *nyíltan herceg Metternich kancellárra hivatkozva*, hogy Kossuth Lajost felsőbb helyen szerkesztőnek bejelentette és erre az engedélyt megkapta. Az állhatatlanságáról ismert Landerernek annál kevésbé ad hitelt, mert eddig e tekintetben semmiféle értesítést nem kapott. Ezen híresztelés elhárítására felkéri a kancellárt, értesítse a dolgok állásáról, mert Kossuth irányzatában mindinkább előhalad és nyugtalan szelleménél fogva oly körülmények állhatnak elő, amelyek őt és a helytartótanácsot talán a legfelsőbb szándékkal nem egyező rendelkezésekre készítetik.

A lap már egy hónapja jelenik meg, eleinte — véleménye szerint — könnyen lehetett volna orvosolni a bajt, azóta a dolog kissé elmérgesedett. Amint Landerer kevésbé beesületes eljárása miatt a jog megvonásával a szerkesztés is megszűnnék, úgy most, miután a cenzura felügyelete alatt Kossuth már annyi ideje viszi a szerkesztést, előrelátható, hogy a szerkesztéstől való elmozdítása vagy a lap megszüntetése, vagy maga a szigorúbb cenzúra több törvényhatóságnak alapot nyújtana a panaszra, úgyhogy megfontolandó, mi okosabb: a Pesti Hir-

² Cane. eln. ir. 1841. év. 125. sz.

lap megszüntetése, amelyre az ügy tárgyalása elég okot ad, vagy a lapnak óvatos cenzura alatt további megtartása mellett a kormányzat befolyásával a lapban levő elveknek pártatlan férfiktól való megcáfolása, ami, ha illően történik, reményt nyújt arra, hogy a lapot a közvélemény el fogja ítélni, vagy megszüntetni, vagy pedig befolyását annál inkább el fogja veszteni, mert Kossuth a köznek és magánosoknak megtámadásával nem kevés ellenséget szerzett magának.

Végre megérkezett február 6-án a kancelláriának január 14-én kelt irata¹ a helytartótanács 1840 december 15-i iratára, amely hírül adta, hogy Landerer lapja szorosan azon engedély szerint kezelendő, mint amelyet Munkácsy lapja élvezett.

A nádor már hét nap mulva (február 8-án) válaszolt erre az értesítésre, annál is inkább, mert ekkor már a *Pesti Hirlap* 8. és 9. számában megjelent cikkei² miatt a cenzori jelentés báró Mednyánszky Alajos, a cenzurai testület elnöke útján kezénél volt.³ Ezek a jelentések pedig érdemlegesen hozzászóltak Kossuth Lajos szerkesztői és írói modorához és cikkeihez.

Havas József, a *Pesti Hirlap* cenzora szerint, lehet, hogy az anyag megítélésében a következmények miatt téved, de mivel ily röögös munka gyakorlásában, amilyen a politikai cenzurálás, semmi sem vezethet oly könnyen tévútra, mintha valaki a vizsgálat lényegét vagy a szabályok értelmét, vagy a magasabb felfogást nem ismeri, a legkomolyabbnak véli, ha a felötlő nehézségeket és véleményét előterjeszti és erre nézve további utasítást kér.

Az újabban lefolyt események ismerője előtt nem ismeretlen Kossuth Lajos gondolkodásának és érzésének irányzata és törekvése, és nem volt nehéz előrelátni, hogy a szerkesztése alatti politikai lapnak minő lesz az irányja és minő tervet fog követni.

Nem tekintve azt, hogy sok cikket a cenzor vissza-utasított, másokat, majdnem mind, nem egykönnyen kijavított, a lap bármely száma feltárja a *reformatori*, *ultraliberális* és az arisztokráciával ellentétben *demokratikus* irányzatot; a Kossuth és társai programja pedig

¹ Canc. 1841. 588/48. sz.

² Nyilvánosság és Birtoktalanság c. vezércikkek és a Fővárosi újdonságok.

³ Canc. eln. ir. 1841. év. 543. sz.

úgy más, mint különösen *vezércikk* és *Feuilleton* (Értekező)¹ nevezetű cikkekben az, hogy elsősorban az ország belső életének, a társadalmi életnek, a közigazgatásnak ügyei vizsgálat és ítélet alá vétessenek; igaz, képzelt, feltételezett vagy koholt hibák, gyengeségek és hanyagságok felfedessenek; ha célra vezet, felfuvasanak; a törvényhatóságok, intézmények vagy egyes személyek kihágásai, visszaélései közöltessenek; mindezt pedig kevély dölyffel, a magasabb bölekeség nimbuszával és a reform javára közli és elemzi; a lakosság bizonyos osztálya vagy egyes egyének törvényes jogainak és priviligiumainak megillető gyakorlatát kétségbe vagy legalább az igazságtalanság gyanujába hozza.

Ezek az elmefuttatások, máshonnan vett cikkekből belekevert vagy hozzáfűzött magyarázatok, különösen ahogy a cenzurának bemutattnak, a közvélemény hajhászásának és előkészítésének szándékát és törekvését és a magát liberálisnak nevező s az ily néven ellenzékét képező politikai párt törekvésének a célhoz vezetését, végül a kedélyeknek a végletekig való felizgatását árulják el.

Ezen irányzat kiváló kútfeje, a terv irányítója Kossuth Lajos, őt segíti több hasonló vagy majdnem egyenlő érzésű társ. Ettől a vezértől és ezektől a társaktól mást nem lehet várni és a jövőben is alig lehet, annyira, hogy ily szerkesztőnek és ily segítőtársaknak az irányzata és a terve bensőséges, ami velőbe és vérbe ment át s úgy látszik, hogy az egyiket feltételezve, a másiknak is biztosan kell következni.

Ha mindent, mi ez irányzatot elárulja és amit ebben a szellemben írnak, ki kellene törölni, tíz vezéreikből alig maradna egy; a *Feuilleton* legtöbb értekezését is vissza kellene utasítani; a törvényhatóságok lefolyásáról, tanácskozásairól és határozatairól szóló tudósításokból kevés maradna; végül a külföldi ügyekről közöltek legtöbbjét ki kellene javítani, nem keveset visszautasítani, úgyhogy a lap nem két, de alig fél ívet töltene meg; szóval a lapnak ilyen cenzurálása egyenlő volna az elnyomással. De ha az nem a cenzorra látszik tartozni, hogy ez vagy más laprészt megtartassék vagy visszautasíttassék, végül mégis törődnie kell vele, mielőtt azonban a cenzurát így alkalmazná, bővebb és határozott utasítást kér.

¹ Március 3-ika óta van e neve, addig csak vonallal van elválasztva nagyjából a vezércikk alatt.

Mednyánszky a cenzornak február 3-i jelentését 7-én a nádor elé terjesztve megjegyzi, hogy a nádornak a *Pesti Hirlap* cenzurálására vonatkozó észrevételeit a cenzorral közölte és annak szigorú megtartására őt utasította, amire a cenzor íme, elősorolja a nehézségeket, amelyek a *Pesti Hirlap* cenzurálásánál ennek most már nyílt irányzatát és a nehézségeket tekintve, naponként nőnek és amelyek leküzdésére bővebbi határozott utasítást kér. Ilyen fontos ügyben annál kevésbbé adhat egyedül utasítást, mert az döntő és a lap létét érintő lesz és a helyzetben, amelybe az ügy jutott, kell is lennie. A cenzor által beszédesen feltüntetett irányzat mellett, — holott a Landerer lapja részére szorosan a Munkácsy-féle programm van a helytartótanács rendelete szerint engedélyezve, — az ettől éppen ellenkező, túrhetetlen és szemérmetlen törekvésen éppen semmit sem segít, ha a cenzor egy-egy szót, szerkezetet vagy kijelentést töröl, mert ami ily tisztogatás után marad, olyan sok, hogy a törlés alig érezhető. De ha mindent töröl, ami kifogásolható, fennmarad egy idegektől és hústól megfosztott váz, amelyet a szerző az olvasóközönségnek bemutatni sem nem akar, sem nem tud és azért inkább lemond a lapról, amely egyedül a reformátori cikkek miatt keletkezett. Ha a cenzor csak egy lépéssel továbbmegy, ez kétségtelenül bekövetkezik, sőt biztosan tudja, mert Kossuth kijelentette. A dolog tehát úgy áll, hogy vagy túrik e rofrmátori cikkeket, amelyek mint könnyen előreláthatók, minden jogi ügyet, politikai és szociális viszonyokat egyiket a másik után ítélet alá vetnek s mivel vitáról van szó, az irányzat természetéhez képest hevesebb alakban bocsáttatnak sajtó alá, vagy pedig a hasonló cikkekből a cenzor mindent törölve, ezek az összefüggéstől és minden logikai kapcsolattól megfosztva, semmire olvadnak s így, minthogy semmi sikerre nem számíthatnak, a szerkesztőtől visszavonotnak, s ezek visszavonásával a lap, semmiféle színezete nem lévén, megszűnik. Az egyik vagy a másik utat tisztán és határozottan meg kell jelölni, mert e nélkül felsőbbségének sohasem lehet eleget. A nádor beláthatja, mily kellemetlenségek keletkezhetnek abból is, ha a lap meglevő szelleme és irányzata fennmarad, abból is, ha megszűnnék; kéri azért kegyes megfontolás után adjon biztos és határozott rendeletet, milyen szabályokhoz ragaszkodják a cenzor a lap megbírálásánál.

Ezen súlyos jelentések alapján — a jelentéseket

mellékelve — a nádor február 8-án január 5-i és február 1-i levelére való hivatkozással azt a véleményét fejezi ki, hogy miután a lap cenzura alatt már hosszabb használatban van, véleménye szerint nem lehet más tenni, mint vagy meg kell vonni Landerer Lajostól az ő és Munkácsy Jánosnak a jog átruházásánál elkövetett csalfasága miatt a további kiadás jogát, vagy pedig a kormányzat és az ősi alkotmány, a törvények kisebbitését célzó cikkek elhárításával egyébként enyhe cenzurát kell alkalmazni, mert a szigorúbb a szerkesztő ismert tehetősége és tárgyalási módja mellett alig célszerű, sőt Kossuth Lajost, aki lapjának 11. számában külön cikkben¹ kifejti a programja gátlása elé merülő akadályokat, az eltiltáshoz hasonló késedelemre vezetné. Kitűnik ez Mednyánszky jelentéséből is, akinek több feltűnést keltett cikk cenzurálása tárgyában kellett a *Pesti Hirlap* ellen eljárnia.²

Mindkét eljárás nem lesz panaszok híjával. Az első esetben — bár a kormányzat rendelkezése joggal éri Landerert, — mégis sokan azt úgy magyaráznak, hogy leginkább Kossuth ellen irányul és innen a szólás- és írásszabadság ellen újabb panaszokat fognak kovácsolni; a másik esetben pedig Kossuth Lajos írásbeli szabadsága miatt sokan panaszkodni fognak ellene, és írásmódját a kormányzat gyengeségének fogják felróni. Remélhető, hogy a kevésbé korlátozott írásszabadság elleni panaszok kiderültével elérhető az, hogy Kossuth irányzatával magának ellenségeket szerezve, ezeket folyton szaporítja és a cáfolatok folytonos gyarapodtával, lapja vagy magától megszűnik, vagy a növekvő felszólalások következtében a lakosság tehetősb részének helyeslése mellett a kormányzat által korlátok közt tartja.³

Az előbbi leveleire (t. i. január 5. és február 1.) hivatkozva mindezeket tudomására adja a kancellárnak azért, hogy az átruházást engedélyező rendelet közlését mindaddig elhalasztotta, amíg az előbbi levelében foglaltakra a legfelsőbb szándékokról értesítést nem nyer, hogy a cenzornak határozott utasítást adhasson, mert a legfelsőbb elhatározás bármely utat választja a fenti

¹ *Kérelem* címen azon panaszkodik, hogy akadályok (t. i. a cenzura) okozzák, hogy nem képes minden számban az érdeket fenntartani, azért türelmet és méltányosságot kér.

² A 8. és 9. számban.

³ Ebben alaposan tévedett a jóhiszemű nádor.

kettő közül, az ügy egész más irányt nyer, mint aminő az érintett rendeletben foglaltatik.

A nádornak ez a február 8-i levele alig hogy elküldetett, megérkezett a kancellárnak február 6-án kelt levele válaszként a nádornak többször idézett január 5-i és február 1-i leveleire.¹ A kancellár megküldötte a folyamodványra került végzés másolatát, magára a tárgyalásra pedig kijelentette, hogy Landerernek a lapkiadásra való alkalmasságát és tehetségét a német újságért való folyamodása alkalmával már letárgyalta a helytartótanács s így az engedélyt a magyar újságra közvetlenül adhatta meg a kancellária, hiszen csak egy régi jognak átruházásáról volt szó. „*Ehhez járult egy kiváló közbenjárás súlya*“,² hozzájárult a küszöbön álló évkezdet, mely nem engedte az ügy halasztását a remélt haszon (t. i. Landerer haszna) érzékeny vesztesége nélkül. De végül kezességet nyújtott az a hit, melyet a lapnak már kipróbált terve örökös mellett nyújt, továbbá az előzetes cenzura, amely nem fogja engedni, hogy a lap eltérjen az eredeti céltól. Intézkedjék azért a nádor, hogy a lap cenzora a november 12-i határozat értelmében szorosan ragaszkodjék a Munkácsy-féle programhoz.

A nádor február 11-én válaszolt már a kancellár felhívására.³ Február 8-i fenti, a cenzor és cenzurái elnök jelentése alapján adott érdemleges válaszára hivatkozva közli vele, hogy Landerer egy politikai lap kiadására szükséges személyes tulajdonságoknak, amint azt a helytartótanács a német újságért felsőbb helyre benyújtott folyamodvénya alkalmával kimutatta, annyira híjával van, hogy ha a *Pesti Hirlap* szerkesztését Kossuth Lajos viszi, sem a zsinórmértékül előírt Munkácsy-féle program, sem a cenzura a lapnak illő határok közt való megtartására nem elegendő. Landerert lelke könnyelműsége akadályozza, hogy a lapja szerkesztőjét korlátok közt tarthassa; de vagyoni helyzete sem olyan, hogy rendezett lábbon élhessen, ezt egy újabb körülmény is mutatja, mert újabban Heckenast pesti könyvkereskedőt rövid úton társul akarta venni nyomdájába, amelyre nincs is privilégiuma, amiért több más könyvnyomdász panaszára a helytartótanácsnál tárgyalás is van. Kossuth

¹ Cane. eln. ir. 1841. év. 125. sz.

² Így vallotta be Majláth kancellár Metternich közbenjárását.

³ Cane. eln. ir. 1841. év. 165. sz.

gondolkodásmódja pedig minden cikkének irányából, kiütköző irányzatából, előadásmódjából és kifejezéseiből kirí, úgyhogy lapját, ha csak egészen vissza nem vetik vagy nagy részben nem törlik, ami viszont a nagy pót-lások és az idő rövidege miatt a szerkesztést majd nem lehetetlené teszi, a cenzor a programnak megfelelően helyesbíteni úgyszólván nem képes, amint ezt Mednyánszkynek és Havas cenzornak az előbbi leveléhez csatolt jelentése mutatja.

A lap a lakosság aggodalmát keltette fel, úgyannyira, hogy várja előbbi levelére a választ, hogy Mednyánszky útján a cenzornak az óhajtott utasítást megadhassa. Nem hallgathatja el azt sem, hogy a lap által keltett visszatevés kétségtelenül meghozza a gyümölcsét, mert az azokban foglalt elvek cáfolatainak megjelenése miatt a lap nem fog sokáig örvedeni ama kedvezésnek, amelyet a szerkesztő magának ígért.

Majláth kancellár erre február 15-i kelettel a február 11-i és előbbi leveleire utalva kérte a nádort is, Mednyánszkyt a tan. bizottmány elnökét is, hogy addig is, míg a folyamatba tett tárgyalások ez ügyekben a királytól leérkeznek, utasítsák a cenzort örökösre, hogy a *Pesti Hirlap* a Munkácsy-féle programtól el ne térjen s így a kellő korlátok közt maradjon.

Ezt a nádor — mint február 20-i válasza bizonyítja — azonnal meg is tette. Minthogy azonban szemrinte a Munkácsy-féle program már régi keltű és csak a legnagyobb általánosságban mozog, intézkedés történt, hogy a kormányzat, a törvény, az ország intézményei ellen semmit se engedélyezzen a cenzura. Ettől kezdve alig is került különösebben figyelemre méltó a lapba. Egyébként azonban, mivel már hét hete jelenik meg s olyanoknál is visszatetszést szült, akik egyébként a kormányzatnak nem hívei, sőt nyílt cáfolatok is jelentek meg, éppen azért megfontolandó, hogy ily változás mellett meghagyassék-e ebben az állapotban és további fejlődésre bízassék a kormányzat befolyása nélkül, vagy pedig a kormányzat további gondoskodással legyen ezután is.

Amíg e levélváltás a nádor és a kancellár között folyt, a *Pesti Hirlap* szenzációs ügyéről, még inkább a *Pesti Hirlap* szokatlanul erélyes cikkeiről Bécsben is tu-

¹ Cane. eln. ir. 1841. év. 216. sz.

domást szereztek, ami azután a cenzura módjára, elnézésére irányította a figyelmet.

A kancelláriának havonként az elnöki ügyekről kimutatást is kellett felterjesztenie az államtanácshoz, úgyhogy ezúton is értesültek a lap engedélyezéséről.

Nándory államtanácsos előadásában került a *Pesti Hírlap* ügye tanácskozásra. Nándory 1841 január 19-én így adta elő az ügyet.¹

Landerer és Munkácsy — 1834 óta a *Sürgöny* és *Csarnok* kiadója — a kancelláriától kérték a lap privilégiumának átruházását. A kancellária a privilégiumot a szokás ellenére a helytartótanács véleményének meghallgatása nélkül átruházta Landererre *Pesti Ujság* és *Hivatalos Tudósítások* címen. A politikai lapok szaporítását azonban a nádor már 1832-ben sem tartotta szükségesnek s minthogy Munkácsy betegsége és veszteségei miatt a lapot nem adhatta ki tovább, Nándory annak megszüntetését indítványozta volna. A kancellária mégis a politikai lap kiadását „ex concluso praesidii“ Landerer jó érzésére hivatkozással, 1840 november 12-én engedélyezte s ez 1841 január 2. óta tényleg meg is jelenik, úgyhogy a kancellária kompromittálása és kellemetlen feltűnés nélkül meg nem szüntethető.

Most már csak arról lehet szó, hogy a lap szigorú cenzorral ellenőriztessék. Ez nagyon szükséges, mert Landerer a hírhedt Kossuth Lajost, az ismert izgatott és az ellenzék kedvencét nyerte meg szerkesztőnek. Landerer ezzel a kancellária elnökségétől hangoztatott jóérzést ugyancsak megcáfolta. Már az első szám elolvasásánál több olyan dolgot talált Nándory, amit a cenzornak nem lett volna szabad észre nem vennie. Éppen ezért javasolja a kancellárnak küldendő következő kir. leiratot: „A nemrégiben a kancellária által — a helytartótanács meghallgatása nélkül — magyar nyelvű politikai lap kiadására Landerer Lajos könyvnyomdásznak adott engedélyből kifolyólag megbízom önt, szerezzon haladéktalanul megbízható felvilágosítást arról, hogy ki végezte eddig névszerint a lap cenzurálását s ezt terjessze fel késedelem nélkül jól megfontolt véleményezéssel, hogy a Kossuth által szerkesztett e lap cenzurázását a cenzor legszigorúbb felelőssége mellett kire lehetne bízni teljes megnyugvással.“

¹ Staats-Rath. 1841. év. 153. sz.

Az államtanács tanácsosai: Jüstel Alajos, Somsich Pongrác, Weiss János, Sommaruga Ferenc, Harting Ferenc, Kussenich Tádé észrevétel nélkül elfogadták ez előterjesztést, Pilgram János tanácsos azonban megjegyezte, hogy az előterjesztésből e részt: „a helytartótanács meghallgatása nélkül“ elhagyná, mert a kancelláriának valószínűleg volt oka rá, hogy nem fordult előbb a helytartótanácshoz.¹ Ennek alapján a rangban legidősebb tanácsos, Purkhard Norbert törölte is e részt és 1841 február 16-i kelettel e nélkül kapta Majláth kancellár a kir. kéziratot.²

Ezt a kir. kéziratot Majláth február 22-én közölte a nádorral azzal, hogy kéri a cenzor nevét és hogy arra teljes megnyugvással rábízható-e a cenzurálás.

A nádor — bár február 20-án küldötte hosszabb értesítését ez ügyben — február 27-én felelt a kérdésre.³

Bejelentette, hogy amint Mednyánszkynek egy előbbi jelentéséből és a mellette lévő cenzori jelentésből kitűnik, Havas József ülnök volt eddig a *Pesti Hirlap* cenzora. A másik kérdésre, hogy kire lehetne bízni teljes megnyugvással ezentúl, a nádor kifejtette, hogy Havason kívül még Czech János ülnök kerülhetne szóba, de véleménye szerint a cenzorváltozással, még ha a cenzor felfogásban, megkülönböztetésben szívósabb és kitaróbb is volna, az óhajtott célt elérni nem lehet.

Előző leveleiben kifejtette már, hogy a lap megszüntetésén vagy az enyhébb cenzurán kívül nem lát középutat. Nem csak szavakat, kifejezéseket, hanem Kossuth Lajos szerkesztőnek rejtett célzatát kell vizsgálni s ebben a Pesten lakó Havas a különböző véleményeket jobban megismerheti, mint a Budán lakó Czech. Ezenfelül nagy különbség van valamely könyvnek, amelyre elég idő van, és egy újságnak vizsgálata között, amely bizonyos időhöz van kötve, s így Czechnek nem volna annyi ideje a cenzurálásra, mint Havasnak. Az esetlegesen elhagyandó cikkek helyettesítésénél az idő rövidsége miatt is nem kevésbé kellene Czechnek küzdenie. Egyébként tapasztalata szerint is Havas nagyobb szigorral bírál, mint Czech. Megtörtént ugyanis, hogy Havas a *Pesti Hirlap* egyik értekezését, nem a tárgya

¹ Így mentette mag Metternichet és a kancellárt a kompromittálástól.

² Canc. eln. ir. 1841. év. 182. sz.

³ Canc. eln. ir. 1841. év. 543. sz.

miatt, hanem a keletkezendő vita miatt további utasítás céljából felterjesztette, míg Czech ezalatt ugyanazt a cikket abban az időben a *Társalkodó* számára átengedte.

A nádor a jelen helyzetben a gondoskodás győgszerét abban látja, hogy a Munkácsy féle programm nagyon általános lévén, a *Pesti Hírlap* részére határozott utasítást kell adni a cenzornak, amely a lap korlátait megállapítaná, a cenzor felelősségének súlyát biztosítaná.

A kancellár a nádor e felterjesztését ismertetve, rámutatott a nádorok ama véleményére is, hogy most, amikor az ellenzék maga is kifogásol egyet-mást és felszólal, két mód lehet választani a *Pesti Hírlapra* nézve: az előbbi rendelkezések közt kell-e maradni, s a kormány csak figyelő állásponton legyen vagy pedig intézkedjék. A kancellár szerint Landerer 1840-ben kapta meg a Munkácsy-féle privilégium átruházásának engedélyét. A fennálló programm semmiben sem változott, sőt az átruházás szigorúan az előbbi programm fenntartásához köttetett. A helytartótanáeshoz küldött eredeti rendelet is, de a későbbiek is azt kívánták, hogy a cenzor az eredeti programhoz és a fennálló cenzurái szabályokhoz ragaszkodjék. Ugyanily szellemben fordult többször a nádorhoz is. Ily körülmény mellett a cenzurálásban beállott bajok forrása *egyedül a szerkesztőváltozásban* lehet. A nehézségek tagadhatatlanok, de ha a cenzor eléggé belátó és megfelelően határozott, nem nöhetnek annyira, hogy az előzetes cenzurát megbénítsák.

A lap megszüntetését nem ajánlja, mert az abból keletkező feltűnés izgatóbb volna, mint az eddig, nem szigorú mérséklettel írt cikkeké. Nem marad más hátra, mint az előzetes cenzurának, ami máshol is sikerrel működik, szigorú alkalmazása. A cenzorváltozást sem javasolja, mert a nádor kifejti az okokat, miért alkalmas a mostani. Mindezekért szerinte az ügy a már megtett intézkedések mellett maradhatna, de ezenkívül az illető cenzornak utasítást lehetne adni, hogy buzgalmát és figyelmét fokozzák.

Ezt a felterjesztését a kancellár azonban jó későn — 1841 szeptember 3-i kelettel — terjesztette a király elé.

A Staatsrathban szeptember 13-án és 14-én¹ az egyes tanácsosok véleménye a következő volt. Weiss

¹ Staats-Rath. 1841. év. 4640. sz.

tanácsos Majláth javaslatát ajánlotta, tekintettel a *Pesti Hírlap* iránti általános és notórius szeretetre, Kossuth előéletére, Havas és Czech cenzorok egyéniségére és a magyar cenzura állapotára. Nándory József tanácsos megjegyezte, hogy a *Pesti Hírlap* cenzurálását nagyobb biztonsággal intézné Werner József, a pesti egyetem logikatanára, aki irodalmi tevékenysége és lojális politikai elvei, becsületes és erkölcsös élete miatt a kormány teljes bizalmát érdemli meg. A tanács többsége azonban ez ellen foglalt állást, mert ez az egész cenzurái testületet kompromittálná. Így került az ügy a király elé, aki úgy határozott 1841 augusztus 17-én, hogy a *Pesti Hírlap* cenzurálása Werner Józsefre bízandó.

Ezt a rendeletet azonban sohasem foganatosították. A rendelet ott maradt 1844-ig, amikor is július 31-én az államértekezleti tanács elé került azon tervezetekkel együtt, amelyek a kancellária a magyar hírlapírás és cenzura szabályozásáról egyidejűleg készített. Minthogy Kossuth Lajos 1844 június 30-ával megvált a szerkesztéstől, ennek következtében az ügyiratban tárgyalt szabályok szükségessége önmagától fölöslegessé vált, amint a király 1844 augusztus 17-i kelettel tényleg így intézte el és szüntette meg végleg a további eljárást.¹

Láthatjuk, hogy eléggé bonyodalmas volt ez az eljárás. S ezt mind, amint helyesen állapították meg, Kossuth szerkesztése idézte elő. Nem is volt sem Kossuth előtt, sem utána oly szerkesztő, aki annyi gondot okozott volna a hatóságoknak. Mindezt hírlapírói tehetsége és páratlan szorgalma idézte elő. Lapja cikkeiben Pest városának akkori ferdeségeire, az apró basák visszaéléseire, a megyei visszaélésekre, az alkotmány hátrányaira, a reform szükségességére stb. mutatott rá, úgy, ahogy addig újságban még senki, s ezzel teljesen új feladat elé állította az örökös hatóságokat, sokszor szinte elképesztette őket, úgy, hogy nem tudták, mit tegyenek. Félt a cenzor, a cenzurái hatóság is, de a nádor sem tudta magát (és ebben előtte állott Kossuthnak és Pest megyének 1836. és 1837. évi állásfoglalása) elhatározni; mindenki igyekezett a felelősséget a felsőbb hatóságára hárítani, nehogy ismét az írásszabadság ügyében az ellenzéknek panaszra okot adjanak. Mindenki céltalanul állott, a legfelsőbb hatóság is, mert a cenzurába helyezett biza-

¹ Confer. Akten. 1841. év. 737. sz.

lom Kossuthal szemben esődöt mondott. Amikor ezzel a felsőbb hatóság tisztába jött, bizonyára felvetődött az a gondolat, miképen segítsenek a bajon.

Erre vonatkozólag Wirkner *Emlékeimben* így nyilatkozik: „Éppen oly természetes volt Kossuthnál az elválás is (t. i. az eltávolítása a *Pesti Hirlaptól*), mert valamint a rendőrség (ismét a rendőrségre tolja!) úgy találta, hogy Kossuth igen is mélyen nyúl a nyilvános életbe: éppúgy talált a laptulajdonos is (t. i. Landerer) alapot arra, hogy őt a lap szerkesztésétől elmozdítsa.

Itt már bizonyítható, hogy Wirkner nem téved, hanem tudatosan téveszt. A tények Wirkner ellen és az ő rovására bizonyítanak.

Kossuth Lajos Landererrel 1840 december 31-én kötötte meg az első szerződést.¹ Ebben Kossuth szerkesztői díja 2500 előfizetőig évi 1200 frt, azontúl minden 100 után 80 frt és *félévi* felmondás volt kikötve. A második szerződést² 1841 október 1-én kötötték s ebben Kossuth részére a tiszta jövedelem $\frac{1}{3}$ része volt kikötve. Minthogy az előfizetők száma felszaporodott, Kossuth Landerertől kedvezőbb szerződést kívánt. Így fogalmaztak meg egy harmadik szerződéstervezetet 1843 júniusában.³ E szerint Landerer a szerkesztést teljesen átengedte Kossuthnak; a szerkesztői díj (ebből kellett az alkalmazottakat, más lapokat, könyveket, a postát, lakást, szolgálakat fizetni) minden példány után 3 frt 50 kr. és 100 lappéldány; az elszámolás félévenként történik, de Kossuth minden hó elsején 800 frtot, január 15-én 1500 frtot kap előre és a leszámolás június 15-én következik be; a szerkesztő özvegyének évi 1000 frt fizetés volt kikötve, amíg a *Pesti Hirlap* fennáll; a szerződés hat évre volt tervezve; ki volt kötve, hogy a lap mindig Kossuth neve alatt jelenik meg és Kossuth mindent elkövet a lap érdekében és nem lesz több fizetési követelése.

Ezekből a szerződésekben látható, hogy Kossuthnak a laptól való eltávolításának az eszméje csak 1843 vége felé merülhetett fel. A harmadik szerződés csak szóbeli megegyezésen alapult 1843 januárjától, s júniusban szövegezték meg, de ez nem került aláírásra.

¹ Nemzeti Múzeum. Vörös-iratok. 238. sz.

² Nemzeti Múzeum. Vörös-iratok. 240. sz.

³ Nemzeti Múzeum. Vörös-iratok. 244. sz. Az a példány, amely Landerer aláírására volt elkészítve.

Arra, hogy miért nem került aláírásra, felvilágosítást nyújtanak a bécsi volt udvari levéltár aktái.

Az 1843. évi 1375. számú ügyiratban¹ egy utasítás van Wirkner kancelláriai titkár részére, 1843 december 25-i kelettel, amelyben legfelsőbb utasításra azt adják hírül neki, december 18-i levélbeli jelentésére, hogy a kormány hajlandó bizonyos feltételek mellett Landerer Lajosnak, Heckenastnak és Járy György pesti városbírónak egy német újságra szabadalmat adni minden hivatalos hír közlésének jogával; továbbá értesítik, hogy Landerer 1843 decemberi nyilatkozata *Kossuthnak a szerkesztéstől való eltávolítása tárgyában* ott marad. (Ez a nyilatkozat, sajnos, nem maradt az ügyirat mellett.)

Ugyancsak ez ügyiratszám alatt van Wirknernek valószínűleg Gervay államtanácsoshoz írt 1843 december 26-i levele, amelyben közli vele, hogy Landererrel tárgyalt. A *Jelenkor* ügyében még nincsenek tisztában, vajjon megvegyék-e vagy kibéreljék, hogy így biztosítsák a kormány részére, de ez pénzáldozattal jár, mert sejtik, hogy a kormány jár el. Esetleg báró Mednyánszky (a cenzurai testület elnöke) ajánlata előnyösebb, aki Kossuth eltávolítását a *Pesti Hirlaptól* előnének tartja, mert ő felsőbb engedély nélkül más újságnál szerkesztő nem lehet, esetleges névtelen cikkei pedig azonnal felismerhetők és törölhetők, anélkül, hogy panaszt emelhetne. Ha volna valami parancs, kéri az utasítást, mert Landerer holnapután elutazik és e hét végére *Kossuthot az ismert módon eltávolítani akarja*. Kossuthnak az eltávolítása a journalistikai mezőről napról-napra sürgősebb, mert többekkel szövetkezett, hogy csak a magyar ipart és cikkeket kell használni² és ennek az eszmének a terjesztését akarja a *Pesti Hirlapban* tárgyalni. Ez az osztrák iparra veszélyes, mert az eszme takarékoságánál fogva az asszonyok, sőt a kormány alkalmazottai közt is terjed.

Íme, ez ügyirat világot vet arra, hogyan távolították el Kossuthot a *Pesti Hirlaptól*. Ugyanazok (Metternich, Gervay és Wirkner) működtek közre ebben, akiknek Landerer köszönhette, hogy Kossuthot szerkesztőnek alkalmazhatta. Most megtette azt is kívánságukra, hogy csalfa módon közreműködött Kossuth eltávolítá-

¹ Confer. Akten.

² A védegyeleti eszme első alakjában.

sában. Kossuth Wesselényinek 1844 április 18-án így ír távozásáról: És léptünk új szerződésre 6 évre 1843 január 1-ső napján . . . Megkötők s pedig az ő (t. i. Landerer) rimánkodására 6 évre kötöttük meg a szerződést. Én írásba foglaltam s leküldtem aláírás végett; néhány nap múlva tett kérdésemre azt felelte, hogy egy pár esekély mellékes kifejezésen kívül, nincs ellene észrevétele, és a fizetések mentek a szerződés szerint rendesen. Majd néhány hét múlva ismét sürgetém az aláírást, felelete volt, hogy társa, Heckenast, kinél van minden iromány, Londonba utazott, majd ha visszajő. Majd elkövetkezett az országgyűlés, Landerer Pozsonyban betegesen feküdt négy hónapig, szóval mindenféle igen ártatlan színezetek miatt elmaradt az aláírás, de minden sürgetésemre az volt a válasz, miként csak reményli, hogy nem vagyok bizalmatlan ellene; hiszen én teszek neki szívességet, nem ő nekem. És elmúlt egy év a hat évből. *Ér végével* számolnunk kellett s akkor már nem lehetett halogatni az aláírást, de Landerer ekkor aláírás helyett azt mondja, ha akarom szerkeszteni a hirlapot, *tegyem olcsóbban*, (ez volt a megbeszélte kelepce, amelyben Wirknerrel megállapodott s amelybe Kossuth beleesett!) mert ő ennyit többé nem fizet. Feleltem neki: „Uram! ha látnám, hogy az úr magából a hirlapból 2—3-szor annyit nem kap, mint egyéb vállalatából, nem szóllanék, ha nem tudnám, hogy az urat a bukás örvényétől rántottam vissza; ha nem látnám, hogy a hirlap publikuma nemcsak nem fogy, sőt folyton növekszik (most 5200-on áll, ennyi soha nem volt), nem akadnék fel az úr váratlan beszédjén, de így emlékeztetnem kell, hogy szerződésünkben még 5 év van hátra, s én magamat úgy, mint az urat, kötve hiszem ezen időre.“ És ő lesütött fővel mondja: „ja, aber unser Contract ist nicht unterschrieben“. Igazán mondom: békés ember vagyok, de alig tudtam magamat legyőzni, hogy a szeme közé ne köpjek; ajtót nyitottam s ezt mondtam neki: „Ügy-e? az úr egy alávaló gazember, háládatlan impostor, takarodjék ki a szobámból, ily emberrel egy pillanatig sem leszek e féléken túl összeköttetésben, milliókért sem“.

Nem Sedlnitzky kívánta tehát Landerertől Kossuth eltávolítását.

Wirkner volt a közvetítő Gervay (és Metternich) részére, most is, amint a szerkesztő-kérdés elintézésénél is volt.

Ezt még két államtanácsi ügyirat bizonyítja.

Az első szerint Sedlnitzky 1844 január 14-én azt jelentette,¹ hogy Kossuth, a *Pesti Hirlap* szerkesztője felmondott Landerernek és a *Nemzeti Ujság* átvételéről tárgyal, ami sikerülhet is, mert a klérus már nem hajlandó a lapot fenntartani. Az államtanács erre megjegyezte, hogy később beérkezett tudósítások szerint intézkedés történt, hogy a *Nemzeti Ujság* ne kerüljön Kossuth kezébe, egyébként is még nem biztos, hogy Kossuth elhagyja a *Pesti Hirlapot*.

Ha Sedlnitzky kívánta volna Kossuth eltávolítását, akkor nem ilyen jelentést küldött volna s nem jelentette volna még február 14-én² is azt, hogy Kossuth kilép a *Pesti Hirlaptól* és a szerkesztést Szalay László veszi át.

A második irat még ennél is fontosabb! Ez a cancellaria felterjesztése a Landerer, Heckenast és Járy által kérelmezett *Pesther Tageblatt*nak *Pesther Zeitung* címen politikai lappá változtatása tárgyában 1845 január 3-áról.³ A cancellár felterjesztésében hivatkozik Landerernek fentemlített 1840 december 2-diki és Sedlnitzky által pártfogolt kérelmére oly német újságért, amelyben a bécsi újságokkal egyidőben közölhesse a dicasterialis kérdéseket, de amit akkor a cancellár nem javasolt. Most, mivel azóta oly körülmények állottak elő, amelyek a kérést a leghathatósabbban támogatják, a kérelem teljesítését javasolta. A leghathatósabb ok pedig az, hogy Heckenast és Landerer Kossuthot a legkörültekintőbb és oly jól kigondolt módon tudták a *Pesti Hirlaptól* eltávolítani, hogy a kormány nemcsak a kompromittálás legesekélyebb árnyékától távol maradt, hanem Kossuth a közvéleményben mint kapzsi, önző állott, akinek nem az a lényeges, hogy politikai véleményének szervét terjessze, hanem egyedül a pénzügyi előny. De Kossuth eltávolításával Landererre és Heckenastra a *Pesti Hirlap* jövedelmében oly veszteséget idézett elő, hogy a *Pesther Tageblatt*nak *Pesther Zeitung* címen politikai lappá való átváltoztatása a kormány részéről méltányos kárpótlásnak látszik az áldozatokért; de ezenkívül az engedély mellett szól még a városi jó érzelmű polgárok megnyerése, akikre az ellenzék kivetette hálóját.

¹ Confer. Akt. 1844. év. 64. sz.

² Confer. Akt. 1844. év. 196. sz.

³ Orsz. Levéltár, Cancellaria, titkosabb iratok. 1845, 51. pp.

Ezen felterjesztés alapján a király január 22-én teljesítette is a kérelmet azzal, hogy Járyé a szerkesztői jog, a kiadó jog el nem adható és nem örökölhető.

Íme, ez a története annak, hogy hogyan lett Kossuth Lajos a *Pesti Hirlap* szerkesztője és hogy miért és hogyan vált meg a szerkesztéstől. Viszota Gyula.

Az Árpádok trónöröklési jogához.

I.

Dr. R. Kiss István a Századok 1928. évf. 6—10. számaiban megjelent „Trónbetöltés és ducatus az Árpád-kor“-ban c. dolgozatában foglalkozik e sorok írójának, a Századok 1926. évf.-nak 8—10. számában megjelent, „Az Árpádok trónöröklési joga“ c. dolgozatával, s annak főbb eredményeit: a senioratus szerinti öröklési rendet és az uralkodó általi utód-kijelölés szokását cáfolja.

R. Kiss István idézett dolgozatában átvizsgálva az egyes utódlási eseteket, arra az eredményre jut, hogy a korábbi Árpád-korban — a XII. sz. derekáig — a *gradualis successio* szerinti öröklési rend volt szokásban, vagyis valamely uralkodót az követte a trónon, aki a családalapító Árpád legközelebbi leszármazója volt.

Mint ahogy a legközelebbi rokon, két eset kivételével, egyúttal a család legidősebb tagja is volt, vagyis e két eset kivételével senioratus és gradualis successio egymástól meg nem különböztethető, csupán e két esettel kell foglalkoznunk. Az egyik Salamon trónigénye Gézával és Szent Lászlóval szemben, a másik Boricsé II. Bélával szemben.

Salamonnak — *R. Kiss István* szerint — azért van több joga a koronához, mint Géza és Szent Lászlónak, mert ő közelebb áll rokonságban a családalapító Árpádhoz. Viszont I. Bélának ugyanezen „rokonságfoki öröklési rend“ alapján van több joga — *R. Kiss István* szerint — a trónhoz, mint Salamonnak. „Miért nem illeti meg a trón — folytatja előadását *R. Kiss I.* — Salamonnal szemben Szent Lászlót? Mert Salamont már megkoronázták? Nem. Hiszen Salamon megkoronázott király volt, mikor Béla elűzte őt és atyját. Endre halála után mégsem tartották Bélát bitorlónak, nincs erről egy hang se...“

Ezen két — forrásoktól függetlenül nyert — meg-

állapítás elsejének azonban ellentmond a Bécsi Képes Krónika, másikának az altaichi évkönyvek. A Képes Krónika u. i. elmondja, hogy Géza (és Szent László) azért tartották jogos uralkodónak a náluk ifjabb Salamont, mert ez meg volt koronázva: Géza, már mint király dicebat sē peccasse, quia regnum *legittime coronati Regis* (sc. Salamonis) occupaverat. [*R. Kiss I.* szerint: Úgy gondolta (Géza), hogy vétkezett, midőn a *törvényes* királyt (a *coronati* jelzőt elhagyta) trónjától megfosztotta. Századok, 1928. évf., 752. l.] Ezért nem akarta magát Szent László megkoronáztatni.

Ami pedig I. Béla és Salamon viszonyát illeti, tény, hogy I. Béla I. Endrét űzte el, kivel szemben igenis usurpator, Salamont pedig Endre küldte ki Ausztriába, hogy pedig I. Béla nem tekintette magát Salamonnal szemben törvényes királynak, azt eldönti az Altaichi Évkönyvek következő passzusa: Bela autem, qui... sese... iam regali unctione consecrari fecerat,¹... legatos mittit (sc. ad caesarem); primo... excusare se iussit, quoniam ipse regem Salamonem... non expulerit, sed cum ille sua sponte profugeret, nemine insequente, tunc sibi a tumultuante milite impositum diadema non licuisse recusare. Quapropter si rex vellet iam in regnum redire, ipse illum condigno honore, quemadmodum regem et dominum suum, paratus esset suscipere eique servire; ea tamen lege, si se permitteret ducatum illum retinere, quem haberat sub eius patre.²

Ugyanígy tett I. Géza is, mint azt *R. Kiss I.* előadja (751. l.) s kinek ezen eljárásában *R. Kiss I.* döntő bizonyítékát látja annak, hogy e király magát Salamonnal szemben nem tartotta jogos uralkodónak. — Szent László is hajlandó lett volna visszaadni az uralmat Salamonnak, ha ez nem áskálódik ellene.

Mindhárom király: I. Béla, I. Géza és Szent László a felkenés és koronázás jogán tartotta törvényes magyar királynak Salamont — míg az öröklési rend: a senioratus — szerint, mindhárom jogosultabb a magyar trónra Sala-

¹ Vagyis I. Béla *meg volt koronázva*, mint ezt a Képes Krónika is állítja: Dux igitur Bela... venit in... Albam, ibique regali diademate, inungentibus eum Episcopis feliciter est coronatus. Ed. Toldy, LV. l. — *R. Kiss I.* szerint *nem volt I. Béla koronázva*. 745. l. l. jegyzet.

² *Annales Altahenses*, Mon. Germ. in usum scholarum, 62—63. ll.

monnál. Gézára (és Szent Lászlóra is) már láttuk a Képes Krónika bizonyosságát, s ugyane forrásunk — e kornak legbővebb és kellő kritikával teljes hitelű kútfeje — értesít Béla álláspontjáról. *Habeat filius tuus coronam, quia unctus est, et da mihi ducatum...*¹ mondja Béla I. Endrének a várkonyi jelenetben. Vagyis ugyanazt mondta itt, mint amit már felkent, koronás, tényleg uralkodó királyként izent IV. Henriknek, illetőleg Salamonnak.

Tehát Salamon esete nem cáfolja a senioratusi teoriát és nem bizonyítja a „rokonságfoki öröklést“.

R. Kiss István felhasznál még egy elbeszélést a rokonságfoki öröklés bizonyítására, és pedig Laskai Osvátnek a XV. sz. végén írt, Szent Lászlóról szóló egy sermo-ját, melynek e kérdésben döntő jelentőséget tulajdonít, s melyben Laskai foglalkozik Szent László legitimitásával is. Mindazt, amit erre vonatkozóan Laskai tud, *saját szavai szerint* a magyarok krónikájából tudja: „quod autem regnum Hungariae legitime consernebat beatum regem Ladislaum potius quam Salamonem, *patet per cronicam Hungarorum...*“ mondja, s ezután előadja a magyar királyok származását és általán mindazt, amit R. Kiss István a 745. l-on belőle idéz. Minthogy ez a Laskai-féle előadás nem egyéb a Képes vagy Budai Krónika, vagy valamely redakciójuk kivonatánál, még pedig tendenciózus, kuszált és módosított kivonatánál, a sermo-nak történeti forrás-értéke nincsen.

II. Béla és Borics trónviszályával részletesen foglalkozom dolgozatom 807—808. lapjain, itt csak megismétlem, hogy az öröklési jog momentumát nehéz e két pretendens esetében kihámozni, mert az uralomra mindketten személyes fogvatkozásuk miatt alkalmatlanok. Béla vak, Borics illegitim. Amennyiben trónöröklési jogról van itt szó: Borics apja jogán érzi magát a magyar trón örökösének, s nem Árpádhoz való rokonsági foka alapján.

Minthogy tehát Salamon esete éppenséggel nem, de úgy látom, Borics esete sem bizonyít a „gradualis successio“ mellett, úgy vélem, sem ez a theória bizonyítva, sem a senioratus megdöntve nincsen.

Ezután R. Kiss István dolgozatának csak azon részeivel foglalkozom, melyben egyenest az én állításaimról szól.

¹ Képes Krónika, ed. Toldy, LIV. l.

Ilyen az utódjelölés. Sorra véve az egész Árpád-kor minden öröklési esetét, a forrásokból megállapíthatónak véltem, hogy az Árpádok egész II. Endréig, vagyis az ifjabb királyság kifejléséig kijelölték utódjukat, rendszerint azt, aki az öröklési rend szerint következett. Részletes, minden egyes esetben forráshelyekkel illusztrált előadásomat *R. Kiss István* ugyan nem cáfolja éppoly részletességgel, kimutatva minden egyes esetben, hogy tévedtem, vagy hogy az idézett források tévedtek, vagy hamisak — ezt csak a XIII. századra teszi, mikor szerintem a designáció már nem gyakoroltatott, — a XI—XII. századra azonban csak megállapítja, hogy: „Bartoniék értekezésének egyik nagy hibája, hogy a király utódki-jelölési jogát megállapítja. Pontosan megszabott öröklési rend mellett ilyen joga a királynak csak akkor lehetett, mikor a családnak egyetlen élő tagja volt; ennyit a régi magiszterek is tudtak.“ — Kérem ezekután az olvasót, olvassa el dolgozatom ezen részét és állapítsa meg, hogy „hiba“-e, az, amit én ott írtam.¹

A Századok 1928. évf. 754. és 755. lapjain továbbá a következőket olvassuk: „Amily kevés figyelmet szentelt azonban Bartoniék László uralkodásának, annál fontoskodóbb a Kálmán esetében, pedig ez oly világos, hogy szót sem érdemelne, ha erőszakkal el nem rontanák az esetet. Bartoniék Emma Kálmán uralomrajutásában a primogenitura győzelmét csak azért látja, mert neki Álmos elsőszülöttsége jogán engedte át a trónt. Hát bármely öröklési rend szerint nem Kálmánt illette-e az örökség? Van-e oly öröklési rend“, stb. stb. Én természetesen nem ezt mondtam, hanem egészen mást és pedig azt, hogy Szent László idősebb unokaöccsét, Kálmánt, kizárta az öröklésből, mert uralomra alkalmatlannak ítélte őt, akit pedig az ekkor még uralkodó senioratus szerint a trón megilletett volna... s utóddá a fiatalabb Álmost jelölte. Hogy még sem Álmos örökölt, az azért történt, mert Álmos — mint annak idején Levente — lemond a trónról, vagy a II. Géza-kori continuator szerint, meg-tisztelte bátyját, kit a primogenitura szerint a korona

¹ *R. Kiss István* az utódjelölés cáfolására felemlít egy XIII. sz.-i, II. Endre-féle oklevelet „csak azért... nehogy véletlenül valaki felfedezze és a trónöröklési jogra elhamarkodott káros következtetésekre vetemedjék.“ (857—8. II.) — Pedig ez az eset nem is az „utódjelölés“, hanem az „idoneitas“ kategóriájába tartozik.

megilletett, neki engedve át azt“. Majd más helyen ezt mondtam: „Kálmán győzelmét már a XII. sz. derekán a primogenitura adta jogával magyarázzák, s igen valószínű, hogy ő uralma megokolásához tényleg fel is használta azt... Kálmán uralomrajutása és az utódlás körüli eljárása (Álmos, Béla, II. István) az elsőszülöttségi jog bevezetése felé tett lépés... már amennyiben ez egyáltalán tudatos volt benne, miről közvetlen tudomásunk nincs.“ Ez az, amit 1926. évi dolgozatomban Kálmánról mondtam.

A Századok 1928. évf. 764. l-án olvassuk: „Nem helyes Bartoniek azon megjegyzése sem, hogy a törvényes uralkodáshoz szükséges volt a nép consensusa; a magyar király uralkodásának törvényes jellegét a *felkenés* és *koronázás* adja meg... A népnek még akkor csak az lehetett a feladata, hogy a hódolását bemutassa az új királynak és átok terhe alatt hűséget esküdjék.“

Pedig én nem mondtam, hogy a nép consensusa szükséges a törvényes uralkodáshoz, hanem ezt: „A nemzet szerepe viszont hűségesküre, s meghatározott formák közti kikiáltásra, esetleg az új jelölt felemelésére szorított.“ Majd így folytatom: „(Az utód kijelölése)... nem tett valakit királlyá, ehhez még a *koronázás*nak kellett járulnia. A koronázási szertartás egy része alkalmat ad a népnek, hogy újból királlyá kikiálthassa... újból elismerhesse új uralkodóját... A legtöbb koronázási formulában előfordul... *acclamatio*, ezért nem lehetetlen, hogy mint Szent István, a többi király is részesült ilyen kikiáltásban“. — Ezt mondtam, s ez majdnem ugyanaz, mint amit aztán *R. Kiss István* — helyreigazításomul — szintén elmondott.

A 765. lapon olvassuk: „Téves végül Bartoniek azon megállapítása is, hogy az ifjabb királyság intézménye III. Béla uralkodásával francia befolyásra kezdődik. Elég szép számmal koronáztak meg királyi gyermeket atyjuk életében azelőtt is“. — Ezt tényleg állítottam, Salamon leszámításával, és állítom is. Mert *R. Kiss István* más összefüggésben még két ifjabb királyi koronázást említ ugyan fel, és pedig II. Istvánét és III. Istvánét, azonban e két királyt nem koronázták meg apjuk életében. II. István Kálmán általi megkoronázására *R. Kiss István* idézi *Pray Annales regum-a* I. k. 113. (recte 111) l.-t és *Katona Hist. crit.* III. k. 344. l.-t. Előbbi szerinte 1113-ra, utóbbi 1114-re teszi az eseményt. *Pray a Timon*

Épitome-ja 14. l.-jén elmondottak alapján valóban állítja, hogy Kálmán Istvánt megkoronáztatta, azonban Katona ez állítást elejtette, minthogy *Pray* forrása: *Timon*, e conjecturát ex *Decretis Priscorum regum Hungariae* merítette, anélkül, hogy közelebbi forrást megnevezett volna. Minthogy pedig ilyen adatot tartalmazó decretumát a régi magyar királyoknak ma sem ismerjük, Katona helyes forráskritikai érzékének kell igazat adnunk, s *Timon* hypothesisét szintén elejtenünk.

III. Istvánnak II. Géza életében történt megkoronázására *R. Kiss István* a 761. l. 1. jegyzetében idézi *Katona* *Hist. crit.* III. köt.-nek 727. l.-ját, hol — szerinte — e koronázás 1158-ra tétetik, valamint *Schmitth* Miklóst, ki — szerinte — e koronázást 1162-re tette. *R. Kiss István* ez aktust viszont 1158 előttre helyezi.

Schmitth M. *Episcopi Agrienses* c. és *Archiepiscopi Strigonienses* c. műveiben majdnem ugyanazon szavakkal adja elő III. István megkoronázását; előbbiben 1161-nél, utóbbiban 1162-nél elmondja, hogy mikor II. Géza meghalt, a legidősebb fiát: III. Istvánt, az összehívott országgyűlés királlyá kikiáltotta, Lukács érsek pedig megkoronázta.

Tehát *Schmitth* szerint III. István koronázása II. Géza halála után történt.

Katona csak mellékesen foglalkozik III. István koronázásával. Ő idézi *Schmitth*-et, illetőleg polemizál vele Lukács érsek és Jordán ispán közti bizonyos ügy és annak időpontja fölött és erre az eredményre jut: *Schmitth* előbb 1162-re, majd 1161-re teszi az ügyet és „huc actui coronationem Stephani III. praemitti“. Pedig ez az ügy Lukács érseksége kezdetén történt, Lukácsot pedig II. Géza már három évvel halála előtt nevezte érsekké, s nemcsak kevéssel halála előtt — mint *Schmitth* gondolta, ezért a Lukács-Jordán-féle ügy ante hunc annum et ante Stephani III. coronationem ea peragi debuit. Ez az év pedig 1161. Vagyis *Katona* is azon időre teszi III. István koronázását, mint *Schmitth*, II. Géza halála utánra. Nem lehet tehát szó III. István ifjú királyi koronázásáról sem.

Minthogy *R. Kiss István* sem a gradualis successiót forrásilag be nem bizonyította, sem a senioratust forrásilag meg nem cáfolta, sem az utódjelölés szokását a forrásokból meg nem döntötte, sem dolgozatomra tett többi kifogásait forrásokkal alá nem támasztotta, úgy vélem, az

Árpádok trónöröklési joga c. dolgozatom eredményeit nem vagyok kénytelen módosítani. **Bartoniék Emma.**

II.

A Századok utolsó füzetében *Rugonfalvi Kiss István* tollából egy élénk temperamentummal megírt tanulmány jelent meg az Árpád-kori trónöröklés rendjéről,¹ amelyben az illusztris szerző a graduális örökösödés elve mellett kötötte le magát és bámulatós következetességgel mutatta ki ennek az elvnek az érvényesülését, mígnem a carnalis amor a linealis successiót juttatta diadalra.

Az eddig fennállott elméletek mellé tehát kaptunk egy újat, amely elé annál nagyobb várakozással nézhettünk, mert R. Kiss már a bevezető sorokban kijelentette, hogy „... a kérdés igen egyszerű. Ha az emberek nem lennének olyan szerelmesek saját találmányukba, éppen olyan rövid kirándulással el lehetne intézni az ügyet, mint a választás kérdését.”²

A tanulmány *Bartoniék Emma* kitünő értekezésével³ van szembeállítva, de alapjában minden ellen irányul, mit eddig e téren írtak. Bartoniék Emma minden apróságra kiterjedő figyelme, nagy gonddal összehordott széles apparátusa után, meglepő, hogy R. Kiss még újabb adatanyagot tudott a vitába vetni s ennek alapján dönt a graduális elmélet mellett.

Ez az új kútfő *Laskai Osvátnak* négyszáz évvel később Szent Lászlóról tartott beszéde.⁴ Ebben Laskai — R. Kiss szerint — „Szent László legendáján kívül felhasználta Szent László szentté avatási jegyzőkönyvét is és abból véletlenül oly részletet közöl, mely ugyan műve tendenciájával ellentétben áll, de annál több hitelt érdemel.”⁵

A beszéd t. i. foglalkozik azokkal a kétségekkel, amelyek Szent László szent életével szemben elhangzottak s őt gonosz ambíció vétségével vádolták, amiért Salamont a tróntól megfosztotta, és ez aggodalmak jogosulanságát arra alapítja, hogy I. Endre és testvérei, amikor Péter elűzésével őket visszahívták, úgy egyeztek

¹ Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok. 1928. 733—765. és 849—868. l.

² U. ott 736. l.

³ Az Árpádok trónöröklési joga. Századok. 1926. 785—841. l.

⁴ Sermones de Sanctis perutiles a quodam fratre Hungaro ordinis Minorum... comportati. Hagenau. 1506.

⁵ Századok. 1928. 744. l.

meg egymás közt, hogy egymásután sorban uralkodnak és utánuk a következő igen körülmegy az uralom.

Erre alapítja R. Kiss konkluzióját: „Ez a komoly részletes adat már félreérthetetlenül a successio gradualist, vagy rokonságfoki örökösödést igazolja, tehát ugyanazon örökösödési rendet, amelyet a fejedelmek korára nézve is megállapíthatónak véltünk. Tehát ennek alapján kimondhatjuk, hogy a jogos örökükbe lépett Árpád-házi hercegek ugyanazon ősi öröklési rend uralmát állították vissza, melynek atyjukkal együtt áldozatai lettek.“¹

Az eldöntő tényező egy késői kútfő, nem is historíai írás, hanem egy Szent Lászlót dicsítő egyházi beszéd lett. Ez gondolkodóba ejt. R. Kiss is érzi ezt és éppen ezért hangsúlyozza, hogy Laskai a szenttéavatási jegyzőkönyvből merített. Ismételten és figyelmesen átolvastam a tanulmányt, hogy megkeressem benne ennek a bizonyítását, de sehol sem találtam. Hogy Laskai a pápa legátusainak ellenvetéseire hivatkozik, még semmikép sem bizonyítja, hogy használta a szenttéavatási jegyzőkönyvet. Ez tehát csak föltevés és az ilyen legalább is merész föltevés alapján, nem lehet egy bekezdéssel lejjebb már kategórikusan úgy beszélni, hogy „a legfontosabb tárgyunk szempontjából az, hogy a szenttéavatási jegyzőkönyv a hercegek közt létrejött megállapodást határozottabban körvonalazza, mint bármely más forrásunk.“²

R. Kist azonban annyira hatalmába ejtette ez a passzus, hogy nem látta meg benne nagy fogyatékokait; Laskai szavai szerint ugyanis a három testvér együtt jött vissza, Béla pedig nem is uralkodott.

Ez utóbbi hiányra mégis legalább jegyzetben kitért: „Hogy Bélát nem tekinti királynak, ez igen fontos momentum, mert Béla nem koronázhatta meg magát, azon egyszerű okból, mert nem volt mivel...“³ Arra azonban, hogy Bélát nem tekintették volna Magyarországon királynak, nincs adatunk; nem is valószínű. Krónikáink határozottan Székesfehérváron történt megkoronázásáról szólnak. Műgeln még a koronázás napját is tudja.⁴ A magyar történetírás ezt elfogadta, s így R. Kiss itt megint pusztá feltevésre alapít.

¹ U. ott 745. l.

² U. ott 745. l.

³ U. ott 745. l. 1. jegyzet.

⁴ Kovachich: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. I. 56. l.

Még feltűnőbb azonban, hogy Laskai nem tudja, hogy a hercegek közül csak Endre és Levente jöttek be Péter megbuktatására és hogy Bélát csak később, a fenyegető német veszély ellen hívták be, pedig erről krónikáink ugyancsak bőven beszélnek. R. Kísst ez nem ejti gondolkozóba. A komoly kritika azonban a kései Laskai kedvéért nem vetheti el egyszerűen a krónikák adatait és kénytelen az általa mondottakat a legnagyobb fenntartással fogadni.

R. Kiss a végső konklúzióban azt mondja, hogy a hercegek helyreállították a vezérek korábban érvényes utódlási rendet.¹ Sajnos, ebben a pontban is ellent kell mondanom R. Kiss fejtetgetéseinek, sőt Bartoniek Emmának is.

A vezérek korabeli örökösödést a Vál (Fajszt) neve bonyolítja. Konstantinos mondja, hogy az éppen uralkodó fejedelem Phalitzis.² Erre alapítva Pauler óta Vált vagy Fajstot be szokás venni a fejedelmek sorába. A bíborban született császár ez adataról már 1913-ban elmondtam véleményemet.³ Rámutattam arra, hogy azt Konstantinusnak 948 és 950 közt kellett szereznie, valószínűleg 948-ban, de hogy Liudprand tanúsága szerint 947-ben Taxis rex vezette a magyarokat Itáliába. Bartoniek Emma, aki erre a korra a senioratusi rend érvényesülését vallja, szükségesnek is tartotta, hogy ezt az érveket erejétől megfossza: „...hogy Liudprand 947-ben... Taksonyt „rex“-nek nevezi — írta —, véleményünk szerint nem jelenti okvetlenül, hogy Taksony már ekkor fejedelem volt, mert nyugati egykorú írók neveznek „rex“-nek olyan magyar főbb embereket is, kik sohasem voltak fejedelmek.”⁴ Ebben teljesen igaza is van, de egészen figyelmen kívül hagyta, amit én az *ἄρχων* szó használatáról mondtam, amely e tekintetben Konstantinosnál éppen olyan labilis, mint a „rex“ a nyugaton. A Phalitzis-passzus Konstantinosnál így hangzik: „ὁ λουδοβίκος ἐποίησεν υἱὸν τὸν Φαλίτζιν τὸν νυνὶ ἄρχοντα“ Konstantinos ugyanezt a szót használja Bulesú karchasságánál, sőt a törzsfők hatalmánál is, archon-nak mondja Árpád fiát,

¹ Századok. 1928. 745. l.

² Magy. Honf. Kútfői. 128. l.

³ A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle. 1913. 156. köt.

⁴ Századok. 1926. 803—804. l.

Leventét is, sőt Gábor diák követségével szemben az összes törzsfőket együttesen.¹ Ez a Phalitzis-adat ilyen interpretálásának jogosságát lényegesen csökkenti. Nem látom annak okát sem, hogy az összes magyar krónikák miért hagyták volna ki egyhangúan Phalitzist, amihez még hozzá kell tennünk azt is, hogy ennek a fejedelemnek a híre nem jutott el nyugatra sem.

Ha Vál fejedelemségét ellenmondás nélkül el lehetne dönteni, a vezérek korára a senioratusi rend bizonyítva volna. De itt csak közvetett bizonyítékokkal érvelhetünk tovább. A senioratusi rend hívei főképp Konstantinosnak arra az adatára alapítanak, hogy a bessenyőknél „az a régi törvény és szokás, hogy a méltóság nem száll a fiakra, vagy testvérekre, hanem elég, ha a fejedelmek addig uralkodnak, amíg élnek, haláluk után pedig unokabátyjaik, vagy azok fiai következnek, hogy a méltóság ne szorítkozzék a nemzetségnek csak egy részére, hanem az oldalágak is részesedjenek benne.”² Ez azonban annyira más, mint a senioratus, vagy a gradualis successio, hogy szerény véleményem szerint vele párhuzamba sem lehet állítani.

Ellenkezőleg én Konstantinosnál olyan adatokat látok, amelyek a fiúöröklés mellett szólnak, — és ezek az adatok a magyarokra vonatkoznak. Az egyik a fejedelmválasztásnál Lebed válasza a kazár khánnak, hogy „ő nem alkalmas erre a tisztre, jobb lesz az utána következő törzs vajdája, Álmos, akinek fia is van, névszerint Árpád, közülük legyen a fejedelem.”³ Konstantinos egy másik helyéből tudjuk, hogy a kazár fejedelem milyen nagyra becsülte Lebedet, hogy „nőül adott hozzá egy előkelő kazár hölgyet, az ő híres vitézsége és dicső nemzetsége miatt, hogy gyermeke legyen tőle, de Lebediasnak attól a kazár hölgytől nem lett gyermeke.”⁴

Íme a kazár khán, aki fennhatósági törekvéseit Lebed révén igyekszik megvalósítani, politikája biztosítá-

¹ V. ö. Budapesti Szemle 1913. 156 köt. 382. l. Ide csak egy példát iktatok: ἐχουσι δε κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατ' ἀκολουθίαν, καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν . . . ἔχει δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα. Magy. Honf. Kútfői 127. l.

² Magy. Honf. Kútfői. 116. l.

³ ἐπεὶ δὲ ἀδυνάτως ἔχω πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν, ὑπακοῦσαι, οὐ δύναμαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἔστιν ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοεβόδος, λεγόμενος Σαλμοῦτζης, εἴτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρπαδῆς ἵνα γένηται ἄρχων. Magy. Honf. Kútfői. 122. l.

⁴ Magy. Honf. Kútfői. 120. l.

sára nem a fejedelem testvérét igyekszik megnyerni, hanem azt akarja, hogy Lebednek fia legyen. Tudnia kellett, hogy ezen az úton érheti el célját. A fejedelemválasztáskor is hozzáfordul, de Lebed elhárítja a fejedelemséget, hogy nem méltó rá, hogy Álmos jobb, mert fia is van. Ha ehhez még hozzáteszem, hogy Konstantinos szerint Bulesú karhász is Kalé karhász fia volt,¹ akkor azt hiszem, sokkal nyomósabb érveket sorakoztattam fel művéből a fiúörökösödés mellett, mint amit ez ellen lehet fordítani.

R. Kiss tehát itt sem áll egészen szilárd talajon. Van azonban még egy érve, a ducatus, amelynek közelebbi meghatározásába bocsátkozik.² Szerinte téved a krónika, amikor azt mondja, hogy az Endre és Béla közt létrejött megállapodás volt a későbbi viszályok magva. Erre bizonyosságai, hogy Péter uralkodása első felében az ország egy részét mint ducatus Aba Sámuel kormányozta, és hogy 1042-ben a német császár hadjárata alkalmával a kíséretében lévő Endrének adatta át az ország egy részét.³ Nem szabadna természetesen ez utóbbi esetben elhallgatnia, hogy az átadott hely Pozsony vidéke volt, ami éppen nem ducatus. Komolyabb volna talán az Aba Sámuelre vonatkozó adat, ha azt nem megint egy igen késői forrásból, Aventinusból venné.

Meghatározása szerint „a dux, illetőleg, ha több uralkodó herceg is volt, megkülönböztetésül a *magnus*, vagy *supremus dux* (magyarul: uram) nem annyira alattvalója, mint uralkodótársa a királynak“. Ez a meghatározás I. Géza király egyetlen fennmaradt oklevélén alapszik, amelyben így nevezi magát: „Ego magnus, qui et Geysa in primis hungarorum dux“.⁴ Csakhogy R. Kiss nem nézett jól utána ennek az általánosan ismert oklevélnek és Fejér rossz közlése alapján az *in primis supremus*nak olvasta, sőt tovább menve — amit már nem lett volna szabad — a *supremus*t a *magnus*szal kapcsolta össze, a személynevet tehát jelzőnek nézte. Ezzel a fatális tévedéssel összeomlik a ducatus lényegére vonatkozó fejtegetés is és mindaz, amit a szerző belőle következtet. Mert felhozott egyéb adataival még kevésbbé

¹ U. ott 128. l.

² Századok. 1928. 746—751. l.

³ U. ott 746. l.

⁴ U. ott 747. l.

⁵ Mon. Eccl. Strig. I. 53. l.

tudja bizonyítani, hogy a dux-ok, a királyi hercegek közt volt egy supremus, aki a királynak uralkodótársa.

Az értekezés többi része felépítmény az itt ismertett alapra, ezzel tehát nem szükséges foglalkoznom, bármily megvesztegetően logikus köntösben lép is elénk.

Végeredményben legyen szabad R. Kiss idéznem: „Ha az emberek nem lennének olyan szerelmesek saját találmányukba...“ Ez a bölcs mondás valósággal a szóban forgó tanulmányra szabódott.

És ezzel elhagyjuk R. Kiss érvelését. A gradualis successio tana csak módosított formája a senioratus elméletének, amelyet legszebben és legalaposabban Bartoniek Emma támasztott alá. R. Kiss azonban Bartoniek Emma tanulmányának elvitathatatlan eredményei közül is letagadja, ami elméletének útjában áll: „Bartoniek Emma értekezésének — úgy mondja — egyik nagy hibája, hogy a király utód kijelölési jogát megállapítja“, vagy „nem helyes Bartoniek azon megjegyzése sem, hogy a törvényes uralkodáshoz szükséges volt a nép consensus,“¹ persze azért, mert ez a „pontosan megszabott öröklési rend“-del ellentétben áll.

Bartoniek Emma higgadt, gondos tanulmányának, sok egyéb mellett, igen nagy érdeme, hogy a trónbetöltés módját tisztázta. Már én is rámutattam volt, hogy az Árpád-kori királyválasztás csak consensus-nyilvánítás. Azok után, amit e részben Bartoniek a király designatiójáról, az utód ordinálásáról és az electiőről, consensus-ról és acclamatióról összeállított,² ez a kérdés végleg eldöntöttnek tekinthető. Egészen helytálló az a fogalmazás, hogy az öröklési rend „mellett szükséges volt valamely akaratnyilvánításra, még pedig az uralkodó király részéről, mely az öröklési rend szerint jogosult — kivételes esetekben ennek ellenére is — az utódot kijelölte... Az utódjelölés formája a király által, az ő tanácsa előtt való utóddá nyilvánítás volt, melyet a nép hűségesküje s kikiáltása egészített ki.“³ Ha ezzel szemben R. Kiss azt állítja: „a trónöröklési rend tehát kizárólag az uralkodó család törvénye, alattvalónak abba beleszólása nem lehet, megváltoztatásához a család összes tagjának hozzájárulása szükséges“⁴ — megint kénytelenek vagyunk

¹ Századok. 1928. 764. l.

² Századok 1926. 824—840. l.

³ U. ott 841. l.

⁴ Századok 1928. 867. l.

fölvetni a kérdést: honnan veszi ezt? A korviszonyoknak is megfelel Bartoniek megállapítása, a R. Kiss által feltételezett házi törvény azonban kevésbbé.

Mi volt azonban a kijelölés mellett fennálló öröklési szokás?

Bartoniek e részben is nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy az egyes adatok elbírálásában krónikánk compilálásának körülményeit nem szabad figyelmen kívül hagyni. Különösen a Kálmán király elsőszülöttségi jogánál boncolta ezt, hangoztatva, hogy ez a hely csak a későbbi átdolgozással kerülhetett a szövegbe. Legyen szabad azonban megjegyezni, én éppen Kálmán korára mutattam ki, hogy az átdolgozás következtében mennyire nehéz a különböző provenientiájú helyek szétválasztása.²

Krónikánk összetételét boncolva, Bartoniek az öt jellemző óvatossággal először csak az állapítja meg, „hogy legalább is az 1050-es évektől 1905-ig a senioratus volt az Árpád-nemzetség utódlásának tudatosan gyakorlott rendje“, a „Béla-ág öröklési rendről alkotott meggyőződésének hagyománya“. Ezt sokkal szilárdabban is támasztja alá, mint előtte bárki, amikor hivatkozik a krónika két helyére, hogy t. i. Salamon koronázásánál Béla felháborodik, hogy „*infantulust*“ akarnak föléje tenni, és Salamon és Géza kibékülésénél, hogy a püspökök rávették Gézát, hogy „*quamvis iuniori*“ adja vissza Salamonnak a koronát.

Ilyen erős érvet, amely azt látszik bizonyítani, hogy a krónikás a senioratust tekinti az akkor uralkodó örökösödési rendnek, még nem sorakoztattak fel a vitában. Nekem mégis kétségeim vannak e tekintetben. Hiszen éppen a Béla-ág hagyományait megőrző Szent László-kori Gesta egészen más szellemet árul el Béla behívásánál, amikor Endre azt üzeni neki: „*Rogo te dilectissime frater, ut ad me non tardes venire, quatenus consortes simus gaudiorum et bonis regni corporali praesentia gaudentes communicemus; neque enim haeredem habeo, nec germanum praeter te, tu sis mihi haeres, tu in regnum succedas*“. Vajjon, ha a senioratusi rend alkalmazásában állott volna, szükséges lett volna-e Levente halála után a fenti érvekkel Bélát kérlelni? Vajjon lett volna értelme a *haeres*-t a *germanus*-szal úgy szembeállítani.

² A budai krónika, Századok, 1902. 816—819. l.

hogy ez esetben a haeres alatt csak *filius*-t érthetünk? Hogy ehhez a hercegi harmadrész kihasításánál még hozzáfűzi azt: „haec igitur prima regni huius divisio seminarium fuit discordiae et guerrarum inter duces et reges Hungariae“, szintén csak azt sejteti, hogy itt merőben új rendezéssel állunk szemben. Ilyen körülmények közt Bélának joga volt fölháborodni, de ez nem azért történt, mert Salamont megkoronázták, hanem, mert Endre a tolmács szavaival tudtára adta Bélának, hogy hercegsége a gyermek (infantulus) királynak alá lesz rendelve. Ez az alárendeltség olyas valami volt, ami ellentétben állott lengyelországi tapasztalataival. Hogy itt tényleg erről van szó, az kitűnik abból, hogy Salamont Béla is, a fiai is elismerték törvényes királynak és a hercegség átengedése mellett bármikor hajlandók voltak őt a trónra visszauitetni.

Ezeket megfontolva, talán a két fenti adatnak még sines az az abszolút értéke, hogy a kérdést eldönthetné.

Bartoniék az ebből levont következtetést vetíti azután vissza a fejedelmek korára, ahol a döntő érv a Vál fejedelemsége. Erről már szólottam és erre a fejedelmi korszakra vonatkozólag éppen Bartoniék mutatta ki, hogy, legalább is a krónika felfogása szerint, a fejedelmek mindig fiaikat jelölték ki maguk után uralkodókul.¹ Elképzelhető-e, hogy Árpád négy idősebb fiának fiági leszármazottjai a fejedelmek halálakor mindig mind fiatalabak lettek volna, mint az elhalt fejedelem utódlásra kijelölt fia?

Hóman legújabbán fölveti azt a gondolatot, hogy a lázadó Koppány Árpád legidősebb fiának, Tarhosnak leszármazottja volt és a leviratus joga alapján Géza fejedelem halála után e címen akarta nőül venni Géza özvegyét.² Így tehát az ő részéről vettetnék föl a senioratus joga? Csakhogy, ha senioratusi joga van, nem kell a leviratusra támaszkodnia! De különben is ez a föltevés ellentétben áll Hómannak a horkák, illetve Bulesú nemzetiségéről vallott fölfogásával.³ A senioratus érvényének alátámasztására a fejedelmi korszakban tehát ez az eset sem alkalmas.

Semmi kétség benne, hogy Szent István maga után Imrét tekintette a trón örökösének. Vazullal az ellentétek

¹ Századok. 1926. 335. l.

² Magyar történet I. 181. l.

³ A magyar nemzetségek megtelepedése. Turul 1912. 95. l.

csak utóbb élestedtek ki. Semmi nyoma tehát annak, hogy Vazul Imre jelöltsége ellen állást foglalt volna.

Béla esetéig tehát nincs olyan érv, amely ellentmondás nélkül a seniorátus érvényesítését bizonyítaná. Ezért tartottam én szükségesnek megvizsgálni, hogy ez az elv nem ettől az időtől fogva valami külső hatás alatt érvényesül-e? És így jutottam ahhoz az eredményhez, hogy a testvérörökösödés (nem seniorátus!) Béla herceg behívásával kapcsolatos s az akkor közte és Endre király közt létrejött megállapodás következménye,¹ amint azt a krónika is igen határozottan és félreérthetetlenül kifejti. Ezt bizonyítja Levente esete is, aki nem követelt magának részt bátyja uralmából.

Hóman a seniorátusi elv védelmében megteszi Leventét a legidősebb testvérnek,² holott a krónika mindig következetesen harmadiknak említi a testvérek között, csak azért, mert a várkonyi jelenetnél Endréről a krónika-író azt mondja: „Putabat enim de eadem simplicitate dedisse coronam filio suo, sicut sibi Levente dederat“, holott a Béla-ág gondolkodásában élő író gyengeséget láthatott abban, hogy Levente minden részesedés nélkül engedte át az uralmat bátyjának, de ebből még semmikép sem következik Levente lemondása Endrével szemben érvényesíthető törvényes jogokról.

A controversiában a leginkább kiélezett eset Szent László megválasztása. Erről írja Bartoniek: „Itt ugyanis a helyzet az, hogy Géza az általa s a Szent László által elismert, törvényesen koronázott s tíz évig tényleg, még pedig a két herceggel a legjobb egyetértésben uralkodott Salamont trónjától megfosztva s helyébe lépve, háromévi uralkodás után már azon a ponton volt, hogy visszaadja Salamonnak az uralmat, de ebben közbejött halála megakadályozta. Mire a nemzet — helyesebben annak valamely csoportja — rábírta Szent Lászlót a kormányzat átvételére, ki azt elfogadta ugyan, de magát meg nem koronáztatta, nem érezvén magát jogos, hanem — Salamonnal szemben — csakis tényleges uralkodónak. Ezért kellett az ő érdekében író Gestának oly erősen hangsúlyozni az ő egyhangú, lelkes megválasztását a nemzet egyöntetű akaratából, hiszen még ő sem tekinti László uralmát, megválasztását jogosnak?“

¹ Budapesti Szemle. 1913. 156. köt., 391. l.

² A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. 71. és 89. l. Magyar történet. I. 261. l.

³ Századok. 1926. 826. l.

Vajjon, ha meggondoljuk, hogy Béla résztvett Salamon koronázásán, fiaival együtt őt el is ismerte királyának, hercegsége jogviszonyainak rendezése mellett hajlandó is volt neki a trónt átadni, hogy ugyanezen az állásponton volt Géza is és a hatalmat tényleg át akarta adni Salamonnak, amiben csak halála akadályozta meg, — vajjon ily körülmények közt állíthatjuk-e azt, hogy Béla és Géza a seniorátusi elv érvényesítéséért küzdöttek? Nem világos-e, hogy ducatusuk kérdése állott előtérben? Ha a seniorátusi elv érvényben volt és a Béla-ág annak alapján állott, akkor Géza halála után Lászlónak nem lett volna szüksége a megválasztásra, hiszen ő volt a senior.

Ha az örökösödési rend miatt volt szükség erre a feltűnő szokatlan választásra, akkor csak a fiúörökösödés kényszeríthette rá Lászlót. Még, ha Salamon jogát el nem ismerte is, ott volt Salamon öccse, Dávid, vagy, ha Géza uralkodását vesszük irányadónak, az ő fiainak: Kálmánnak és Álmosnak a joga. Ez az eset tehát inkább a fiúöröklés mellett bizonyít, mint a seniorátus mellett.

E meggondolások alapján tehát nem merném azt mondani, hogy seniorátus volt „a Béla-ág öröklési rendről alkotott meggyőződésének hagyománya“.

Így azután maradnak a XII. század viszályai, amelyek a precedensek alapján fejleszthettek maguknak teóriát. S a teória tényleg ekkor merül fel Kinnamosnál,¹ de nem a seniorátus, hanem a testvérörökösödés alakjában. Vajjon, ha Mánuel császár tud a seniorátusi rendről, nem alapíthatta volna-e jelöltjeinek igényeit ugyanolyan kilátásokkal erre az elvre? miért kellett egy kevésbé pausibilis elméletet faragnia? Bizonyára azért, mert csak praecedensekre építhetett és ezek csak ezt bizonyították.

Mindezek alapján — az időközben felhozott érvek ellenére sem látom tehát megcáfoltnak azt a két 1913-ban hangoztatott nézetemet, hogy a magyar fejedelmi és királyi szék betöltésében elejétől fogva a fiúörökösödés (nem primogenitura!) látszik uralkodó szokásnak, s hogy ezzel szemben a testvérörökösödés elméletéhez alapot szolgáltató praecedenseket a Béla-ág tagjainak, a lengyel mintára szervezett ducatus körül vívott harcai szolgáltatták.

Domanoszky Sándor.

¹ Kinnamos jólertesültségét Bartoniek is kétségbevonja, amikor kijelenti, hogy „törvényről. — Kinnamos erről szól. — ekkor még szó sem lehet“. Századok. 1928. 812. l.

Történeti irodalom.

Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. II. évfolyam. 1923—26. A választmány megbízásából szerkeszti Gerevich Tibor. 67 ábrával, 21 képes táblával és 2 melléklettel. 401 l. Budapest, 1927. Franklin-Társulat.

A tartalmas kötetet latinnyelvű ajánlás vezet be, melyben az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyvének II. kötetét a társulat elnökének dr. Kuzsinszky Bálint egyetemi tanárnak ajánlja, ki a fenti évkörben töltötte be hatvanadik életévét. A jubiléus életének és a hazai régészet történetében nagy, sőt alapvető jelentőségű tudományos munkálkodásának kitűnően megírt, magvas méltatását adja a kötet bevezető tanulmánya Láng Nándor debreceni egyetemi professzor tollából, amelyhez Kuzsinszky irodalmi műveinek Stöhr Géza által gondosan összeállított jegyzéke csatolkozik.

Ezután következik a régészeti, numizmatikai és műtörténeti cikkek és tanulmányok hosszú sora (23), melyeknek szerzői között e tudományágak legkiválóbb hazai művelőinek nevével találkozunk. Az ősrégészetet Hillebrand Jenő és Tompa Ferenc tanulmányai képviselik. Hillebrand a mai ásatási technika minden bevált és az eredményt teljesen biztosító fogásával felásott „pusztaistvánházi rézkori temető őstörténeti jelentőségéről” értekezik. A Tisza és Körös összefolyásánál, az ú. n. Tiszazúgban fekvő Pusztaistvánházán feltárt, igen értékes kerámiai és egyéb mellékletekkel ellátott, zsugorított helyzetben fekvő 1—3 halottat magukban foglaló sírok szerző szerint az önálló magyar rézkor megállapításához igen jelentős adalékot szolgáltatottak s nem lehetetlen, hogy ez és egyéb (így bodrogkeresztúri stb.) újabb ásatásaink kapcsán bebizonyítható lesz, hogy „Magyarország az európai rézkultúrának ha nem is egyetlen, de egyik legfőbb kialakulási gócpontja volt”. Tompa „Velemszentvid bronzöntő iparáról” értekezik. Az ásatások alkalmánál előkerült nagyszámú öntőminta, nyersanyag, valamint a főmegszerűen gyártott s nyilvánvalóan kereskedői célokból felhalmozott azonos rendeltetésű bronztárgyak (sarlók, nyak- és lábperecek, szerszámok, nyíl- és lándzsahegyek stb.) alapján a szerző Velemszentvidet az őskori fémipar és nagy valószínűséggel a bányászat és kohászat emporiumaként mutatja be, melynek az európai prae-historia szempontjából is nagy volt a jelentősége.

Az ünnepelt professzor tudományszakjának megfelelőleg

az értekezések nagyobb része (kb. egyharmada) a római régészet és numizmatika köréből vette tárgyát. Oroszlán Zoltán egy sorozat, eddig ismeretlen pannóniai feliratos és domborműves kőemléket közöl, megállapítván ezeknek korát s a pannóniai kőemlékek között elfoglalt helyét is. Láng Margit a pannóniai és dáciai halotti lakomaábrázolások aránylag gyér számú sorozatát állítja egybe, bemutatva e körből két eddig publikálatlan kőemléket is. Hekler Antal egy sorozat eddig kellő figyelemben nem részesített, főleg numizmatikai adatot állít össze a pannóniai mitológiai domborművek körmeghatározásához, melyek az e körből való emlékeink ezideig szokásos datálását még jobban alátámasztják. Fettiich Nándor „a pannóniai matrónakultusz”-ról szóló tanulmányában a kelta törzsek egyik nemzeti istenségének a hármas női csoportban ábrázolt Matronae tiszteletének pannóniai emlékeit állítja össze, melyek ez istenség hitének pannóniai elterjedtségét feltétlenül igazolják. Nagy Lajos „a savariai kapitoliumon 1791-ben talált mozaikpadló” című értekezésében a Szombathelyen talált, de a székesegyház építése alkalmából, sajnos, beépített hatalmas méretű mozaikpadlót ismerteti egy a XVIII. század végéről fennmaradt rajz alapján, összevetve azt a korabeli, Kr. u. II. századbéli római művészet más hasonló jellegű mozaikemlékeivel. Finály Gábor K. Miller „Itineraria Romana” című nagy munkájának hazánk római útemlékeire vonatkozó, feltűnően nagyszámú tévedését korrigálja, melyek a szerzőnek a magyar régészeti irodalomban való teljes tájékozatlanságából állottak elő.

Alföldi András: „Aureolus 'tyrannus' és Gallienus császár lovassági reformja” címmel numizmatikai bizonyítékokkal világítja meg Gallienus császár Kr. u. III. századi nagyjelentőségű hadseregreformjait s fővezérének, Aureolusnak történeti szerepét. Jónás Elemér a gazdag bajóti római ezüstpénzleler tanulságai alapján a viminaciumi római pénzverde működését mutatja be egészen új vonásokban, mely pénzverőműhely elsőrangú fontosságúvá lett a Kr. u. III. század derekán.

A népvándorlaskor archaeológiáját tárgyaló cikkek között első helyen áll Balla Lajosnak, a Társulat nesztorának, a híres „tápiószentmártoni skytha aranyszarvast” bemutató rövid előadása. F. Takács Zoltán a kínai sárkány és főnix motívumainak hosszú sorát állítja össze a szentesi leletek ornamentális figurái között, újabb bizonyítékot szolgáltatván a kínai-hunn motívumrokonság végleges eldöntésének kérdéséhez. Fettiich Nándor második cikkében az alapvető fontosságú mosonszentjánosi népvándorlaskori leleteket ismerteti, melyek között különösen a fegyverek az európai szakkörök érdeklődését is a legnagyobb mértékben fölkellették.

A következő cikkek már a közép- és újabbkori régészet, numizmatika és műtörténet egy-egy problémájával foglalkoznak.

Szőnyi Ottó „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben“ címmel pontos beszámolót nyújt legutóbbi pécsi ásatásairól, melyeknek legfontosabb eredményei egy apsisokkal ellátott, tekintélyes méretű, festett, IV—V. századból származó cella trichora alapfalainak feltárása, továbbá egy kisebb méretű sírkamra (immár a negyedik pécsi sírkamra) alapjainak kiásása, valamint a székesegyház XI. századi felépítése alkalmából készített s a székesegyház alapépítményeinek vízmentesítésére szolgáló, nagyobb részét római kőmaradványokból és téglákból épített vízelvezető csatorna fekvésének és kiterjedésének pontos meghatározása voltak. A gazdag eredmény indokolttá tenné a mihamarabb következő további gondos feltárásokat, amelyek Árpád kori építőművészetünk e remekének építési periódusaihoz újabb adatokat szolgáltathatna művészettörténetünk számára. Ernyey József a M. Nemzeti Múzeum ú. n. „Csák Máté“ hermájának vándorútjáról rajzolt okleveles bizonyítékokkal alátámasztott képet; a herma szerinte Szent László relikviáinak megőrzésére szolgált s a XIV. század második felében készülhetett Nagyváradon, ahonnan Esztergomba, majd Stibor vajdához került, kinek hagyatéki inventárjában szerepel is egy aranyozott Szent László-fej. Innen azután különböző úton-módon jutott Trencsén város birtokába, mely 1812-ben az új Nemzeti Múzeumnak engedte át a becses emléket. Ernyey értékes megállapításait ezután a műtörténeti kritika is jól felhasználhatja az emlék keletkezése helyének és idejének pontos meghatározásánál. Gerevich Tibor Peruginonak, az olasz renaissance egyik kedves egyéniségének életét és művészetének jelentőségét tömör képben állítja az olvasó elé halálának 400 éves fordulója alkalmából tartott előadásában. Különösen Perugino festői stíljének felfejtésében mesteri e kitűnő tanulmány, melynek szerzője a legélesebben szembe száll azzal a sokat hangoztatott váddal, hogy Perugino ateista lett volna. Ennek a Vasari által minden konkrétum nélkül terjesztett „irodalmi“ vádnak a művész egész egyénisége, egész oeuvre-je ellentmond. Péter András a Vatikán könyvtára két magyar vonatkozású s a XVII. századból származó freskójának leírását és műtörténeti méltatását adja. A képek tárgyai: Korvin Mátyás megalapítja a budai könyvtárat és Szent István koronázása. Az előbbinek festője Giovanni Battista Ricci da Novara, a másodiké: Annibale Durante. Az utóbbi minden tekintetben a frissebb, elevenebb, kiválóbb alkotás, melyben a művész Szent Istvánt a középkor ikonográfiájával szemben szakálltalan, magyarbajuszos, kopaszodó, javakorabeli, tipikusan magyar arcú férfinak festi. Értékes összefoglalás Kapossy János tanulmánya: „Barokk művészetünk olasz kapcsolatainak kérdéséhez.“ Nagy tanultsággal, bő anyagismerettel állítja össze e kérdésre vonatkozó fontos adalékait, melyeket nagy örömmel látnánk viszont mihamarább, természetesen kibővített és a konkretizált adatok még nagyobb tömegét összefogó for-

mában valamely olasz műtörténeti folyóiratban. Ugyancsak a magyar barokk-kutatások eredményeit növeli Pigler Andor értekezése: „Az osztrák barokkfestők műveihöz”, melyben néhány osztrák barokkfestőnek magyar földön őrzött munkáival egészíti ki ezek már ismert oeuvre-jét.

Horváth Henrik a Zichy Jenő-Múzeum képei között lévő biedermeier-másolatokat mutatja be, melyeket németalföldi mesterek híres munkái után készítettek e kor művészei; ez ismertetésében szerző behatóan tárgyalja az egyes korok szellemét és irányzatát meghatározóan jellemző jegyeket, amelyek miatt lesznek oly különbözőkké azonos mesterek különböző korban készült kópiái.

Nemes Antal Buda és Pest történetéből ad jellemző szemelvényeket. Harsányi Pál a hazai éremtan történetére vonatkozó becses adalékként III. Károly császárnak a nagybányai és pozsonyi pénzverdéhez 1712-ben intézett, eddig kiadatlan reudefletét közli, míg Stöhr Géza a budapesti tudományegyetem archaeológiai tanszékének éremtárát és történetét ismereti meg az olvasóval.

Gerevich Tibor és Oroszlán Zoltán titkári jelentései, valamint a társulat működésére vonatkozó különféle kimutatások teszik teljessé az új eredményeket és új szempontokat tartalmazó tanulmányokból álló kötetet, mely a cikkek bő németnyelvű kivonatait is tartalmazza, a külföld számára is hozzáférhetővé tévén a magyar régészet, numizmatika és műtörténet e fontos eredményeit. A kötet kiállítása méltán dícséri a Franklin-Társulat gondosságát és izlését. N. N.

Biblioteka Jagiellonska. Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgierskich XV. i XVI. wieku. (Jagelló-könyvtár XV. és XVI. századi lengyel-magyar vonatkozású kéziratok és nyomtatványok kiállításának katalógusa.) Krakkó, 1928. 4°, 38 l., 19 tábla hasonmással.

A lengyel-magyar kulturális érintkezés intenzívitását a középkor két utolsó századában a lengyel királyság ősi székvárosának, Krakkónak egyetemén járt magyar tanulók sokasága mellett azon gazdag magyar vonatkozású régi kézirat- és nyomtatvány-anyag is tanúsítja, melyet ezen egyetem könyvtára őriz. A Magyar Történelmi Társulat által a krakkói Jagelló-egyetem régi épületének falába az ott járt magyar tanulók emlékeztére 1928 december havában elhelyezett emléktábla leleplezésének ünnepe alkalmából az ugyanezen épületben elhelyezést nyert egyetemi Jagelló-könyvtár magyar vonatkozású írott és nyomtatott kincseiből kiállítást rendezett az egyetem szenátusa. Az emléktábla után ezen kiállítás díszes kiadású nyomtatott katalógusa a kegyeletes ünnepségnek második maradandó emléke s egyszersmind az egyetem vezetősége lekötelező figyelmének is ékes tanujele.

A könyvtár gótikus Obiedziński-termében *Piekarski* és *Birkenmajer* egyetemi könyvtárnoktól elrendezett kiállítás anyagának beosztása szerint a katalógus is elsősorban a kiállított magyar vonatkozású kódexeket, majd az egyetem magyar hallgatóinak és bursájuknak írott emlékeit, azután a legrégebb magyar nyelvű krakkói nyomtatványokat és végül a latin és lengyel nyelvű, legnagyobb részben Krakkóban, a XVI. században nyomtatott magyar vonatkozású történelmi művek egyes csoportjait ismerteti. A nagy szaktudással és gonddal összeállított katalógust a legkiválóbb darabokról felvett facsimilék 19 táblából álló sorozata teszi még becsesebbé.

A középkori kéziratok csoportját a krakkói Czartoryski-múzeum *Sextus Julius Frontinus: Strategematen libri IV. c.* Mátyás király címerével ellátott, 1467-ben Firenzében illuminált Korvin-kódexe vezeti be. A következő matematikai és asztronómiai kéziratok Mátyás király lengyel származású udvari csilalgásának, *Ilkusi Márton* (Marcin Bylica z Olkusza) budai plébánosnak adományából és hagyatékával kerültek a Jagelló-egyetem tulajdonába. Megemlíthetjük közülök: *Georgius de Peurbach, Theorica nova planetarum c.* gazdagon illusztrált 1460–70 körüli hártyakódexet, mely *Vitéz János* esztergomi érsek címerével van ellátva, azután *Ilkusi Márton* asztrológus társa, *Johannes Regiomontanus* által *Vitéz Jánosnak* ajánlott 1467. évi *Tabulae directionum*-ot, végül Mátyás király és Korvin János két horoszkópját, melyek a magyar irodalomban régtől ismeretesek (Magy. Könyvszemle 1882: 381.). A sorozatban utolsóul II. Ulászló magyar és cseh király 19 miniatűr-képpel és dús lapszéli díszítésekkel ékes, XV. századi imádságos könyve volt kiállítva (Magy. Könyvszemle 1884: 322.).

A Jagelló-egyetem magyar hallgatóinak és bursájuknak kiállított emlékei közül először is a *Registrum Bursae Hungarorum 1493–1558.* éveket magában foglaló kötete érdemel említést, melynek a kiállításon feltárt 10a lapjára a Krakkóban 1527. évben kinyomtatott legelső magyar nyelvű grammatika szerzőjének, a szinyérváraljai *Sylvester Jánosnak* 1526. évi beiratkozása van feljegyezve. A *Secunda pars Metricae Universitatis Cracoviensis 1509–1551.* kötete 1529/30. tanévi lapján a brassói *Honter János* erdélyi reformátornak és a legelső erdélyi nyomda megalapítójának neve, a *Liber diligentiarum Facultatis Artium 1847–1563.* kötete végén pedig a magyar bursa utolsó lakójának, *Szepsi Macer* (Százaz) *Gergelynek* előmenetelére vonatkozó 1562. évi bejegyzés ötlík szemünkbe. E sorozatban találjuk még az egyetem egykori hallgatójának, Imre wieluni magyar pálos-szerzetesnek latin nyelvű krónika-töredékét az 1516–26. évekről.

Eléggé ismeretes irodalomtörténetünkben, hogy Krakkó a legrégebb magyar nyomtatványok bölcsője. A legelső ismert magyar nyelvű nyomtatványok *Vietor Jeromos,* krakkói

könyvnyomatató, sajtója alól kerültek ki. A kiállítás második főcsoportjának, a nyomtatványoknak ismertetését a katalógus e magyar nyelvű emlékek, illetve legnagyobbbrészt csak emléktöredékek bemutatásával kezdi meg. Úgy irodalomtörténetiünknek, mint magyar bibliografiánknak nagy nyeresége, hogy két ily töredékben két ismert bölesőkori magyar nyelvű nyomtatványnak eddig ismeretlen, vagy csak igen kevésbé ismert kiadására találunk.

A legrégebb magyar nyomtatvány, *Heyden Sebald* (s nem Sebastian, mint a katalógus írja) német, lengyel és magyar nyelvű *Puerilium colloquiorum formulae* c. tankönyve, melynek magyar része a krakkói egyetem fentemlített hallgatójától, *Sylvester Jánostól* származik s 1527-ben hagyta el *Victor* sajtóját, csak két levélnyi töredékkel szerepelt a kiállításon. E töredékeket *Szamota István* már 1893-ban ismerte (Magy. Könyvsz. 1897: 341, és Magy. Nyelv 1911: 55.). A könyv teljes példánya eddigi tudomásunk szerint csak a szentpétervári volt orosz cári könyvtárban (Magy. Könyvsz. 1879: 172.) és a danzigi városi könyvtárban van meg. Ez utóbbit a *Victor* nyomda ugyanezen évi másik, *Hegendorf Kristóf—Sylvester János*: *Rudimenta grammatices* Donati c. termékével, a tulajdonképeni legelső magyar nyelvtannal együtt facsimile-kiadásban *Melich János* adta ki 1912-ben: „A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány“ címen.

Szintén csak két levélnyi töredékben bírja a Jagelló-könyvtár *Victor* 1533. évi, részben magyar nyelvű kiadványát: *Murmellius* (Murmelling) *János* latin-német-magyar *Lexicon-át*. Teljes példánya a schwazi (Tírol) ferenerendi kolostorban őriztetik, homnan latin-magyar részét *Szamota István* adta ki 1896-ban. Kevésbé csonka példánya a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában is megvan (Magy. Könyvsz. 1899: 97.). Katalógusunk az 1533. kiadási évet megkérdőjelezi. A szerzők téves véleménye szerint a krakkói töredék nem ez évi kiadásból való. A közölt facsimile (IV. tábla) *Melich János* összehasonlítása szerint egyezik a magyar nemzeti múzeumi példány megfelelő lapjával (Magy. Nyelv 1929: 63.).

Gálszécsi István Krakkóban 1536-ban *Victornál* kinyomtatott magyar Énekes Könyvének, a magyar protestantizmus első ilyenmű termékének valóban mindezideig ismeretlen kiadásából való azon kiállított két levélnyi töredék, melyet a szakirodalomban katalógusunk említ először és A₂ recte lapját az V. táblán facsimilében is bemutatja. Az Énekes Könyvnek eddig két más töredékét ismertük: az *Ágoston József* gyűjteményében lévő, melyet hasonmásban *Erdélyi Pál* közölt (Magy. Könyvsz. 1887: 215—223.) és a krakkói városi levéltárét, melyet *Divéky Adorján* mutatott be (u. o. 1911: 10—14.). E korábban ismert két töredék is magában foglalja az A₂ lapot, de míg ezeken a szöveg 23 sorból áll, tehát azonos kiadásból valók, addig a katalógusunkban bemutatott

faecsimilén 24 soros a lap. A kiállított töredék nyilván más évi kiadásból való.

Második magyar bibliographiai szenzációja volt a kiállításnak *Komjáthy Benedek*: Szent Pál levelei magyar fordításának ívrétű, a₁—a₆ levélnyi, gót fraktúr betűkkel nyomtatott töredéke. A katalógus a VI. táblán az a₁ levél recte lapját mutatja be hasonmásban. Ugyanezen ívrétű, fraktúrbetűs kiadás negyedik levelének két kisebb töredékét *Fraknoi Vilmos* áztatta ki még 1879-ben Krakkóban a Jagelló-könyvtár 1539. évi Psalterium Davidicum-a egykorú kötéstáblájából s elkérte a Magyar Nemzeti Múzeum számára (Magyar Könyvsz. 1879:169.). *Fraknoi* XV. századvégi magyarnyelvű nyomtatványának vélte e töredéket. A Jagelló-könyvtár kiállításán felbukkant többleveles új töredék helyes útra terelte ebbeli tudásunkat. Az ívrétű, fraktúrbetűs kiadás nem lehetett sokkal régiebb 1533-nál. Ez évben jelent meg ugyanis Krakkóban *Victornál Komjáthy Benedek*: Epistolae S. Pauli lingua Hungarica donatae c. magyar fordításának 8-adrét alakú római antiquabetűs kiadása. Ezt betűhív publikációban *Szilády Aron* adta ki újra. Ha már most a fraktúrbetűs töredékek szövegét emennek megfelelő szövegeivel összevetjük, azt találjuk, hogy némi csekély eltérésekkel csaknem betű szerint egyeznek. S hozzá még a katalógusunk faecsimilijén látható iniciálés kezdő nagy M betű — mint *Melich János* észrevette (Magy. Nyelv 1929:63.) — tökéletesen megegyezik a *Victor*-féle 1533. évi 8° kiadás megfelelő helyének M kezdőbetűjével s ezenfelül — a katalógus szerint — *Victor* egy 1538. évi nyomtatványában is megtalálható. Miből kétségtelen, hogy Szent Pál leveleinek ívrétű fraktúrbetűs magyar fordítása is *Victor* sajtója alól került ki, nyilván az 1530-as évkeben.

Benczédi Székely István 1548. évi magyar zsoldárfordítása (Krakkó, *Victor*) és 1559. évi Világkrónikája (u. o., *Andrysovics*) fejezte be a kiállítás e ránk nézve felettebb tanulságos I. nyomtatványi csoportját.

Hosszas volna darab szerint tovább folytatni a kiállítás többi, XVI. századi, kisrészben magyar irodalomtörténeti, túlnyomórészt lengyel-magyar történelmi vonatkozású hungaricáinak ismertetését. A kiállítás hátralevő része inkább gazdagságával mint válogatott latin- és lengyelnyelvű darabjainak ritkaságával tűnt ki. A katalógusban felsorolt darabok csekély kivétellel fellelhetők *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtára III. kötetében. gr. *Apponyi Sándor* Hungaricájában, vagy *K. Estreicher* és *Th. Wierzbowski* lengyel bibliographiai műveiben.

A kiállított nyomtatványok II. csoportja a magyarországi szerzők Krakkóban sajtó alá adott latinnyelvű munkáit mutatta be. A III. csoportban a lengyel krónikák azon helyei voltak feltárva, hol Nagy Lajos és I. Ulászló kirá-

lyainkról szólnak. A IV. csoport a Jagellóknak az 1515. évi bécsi kongresszuson való szereplését tárgyaló műveket foglalta magában. Az V. csoportban a lengyel-magyar fejedelmi házasságkötésekre: I. Zsigmond lengyel királynak Zápolyai Borbálával, Zápolyai János magyar királynak Jagelló Izabellával, Báthory István lengyel királynak Jagelló Annával és Zamojski Jánosnak Báthory Griseldisszel kötött házassági frigyére írt epithalamionok sorakoztak. A VI. csoportban a Báthory István lengyel király életét és tetteit magasztaló egykorú művek, az őt üdvözlő és halálát sirató beszédek voltak kiállítva. A VII. csoport a lengyel és Lengyelországban nyomtatott turcicák irodalmát képviselte. Végül a VIII. Varia-csoport különféle, a magyar és lengyel egyháztörténetre, a lengyelországi magyar pálosokra, a reformációra és a Thurzó-családra vonatkozó, legnagyobbrészt Krakóban nyomtatott művek vegyes gyűjteménye volt.

A felsorolt műveknek rövid, szabatos leírását és bibliografiai apparátusát adja a magyar történelmi, irodalomtörténeti és könyvészeti szempontból is páratlan értékű, tanulmányos katalógusa.

Jakubovich Emil.

Eperjesy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. A bécsi Collegium Hungaricum füzetei, III.: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.; Szeged, 1928. 56 l.+20 db. térkép-másolat.

A településtörténet, sőt általában a gazdaságtörténet majd minden ága igen becses forrásanyagot talál azokban a kisebb-nagyobb területekről készült egykorú felvételekben, melyek — a termőterületek növekedéséről s forgók és parcellák szerinti megoszlásáról, a művelési ágak változásáról, új művelési ágak meghonosodásáról, egy-egy falu vagy város kiépüléséről, fejlődéséről stb. stb. gyakran részletes felvilágosítást nyújtva — a kutatás tárgyát képező helyekről és időből fennmaradtak. Figyelmen kívül hagyva ezúttal azt az ugyancsak nem közönséges értéket, melyet ily felvételek a leíró földrajz, morfológia, agrogeológia, településföldrajz és kartográfia számára jelentenek. pusztán a történettudomány szempontjából is sajnálatosnak kell tekinteni azon körülményt, hogy az elmúlt századokban magyar földről készült, többször tízezer darabot kitevő kéziratos térképek, szétszórtságuk és ismeretlenségük miatt, ma még jó részben hozzáférhetetlenek. Oly művek hiányában, melyek a belföldi levéltárak, múzeumok, könyvtárak, hivatalok és magánosok s a külföldi gyűjtemények birtokában, igen sok helyen található anyagról legalább általános tájékoztatással szolgálnának, egy-egy téma kidolgozásánál a tárgyhoz forrásként felhasználható terepfelvételek összegyűjtése, a legszorgalmasabb kutatás mellett is, csak hézagos eredményre vezet-

het. Szerző tehát, amikor előttünk fekvő munkáját — a Bécsben található magyar vonatkozású kéziratos térképanyagról — közrebocsátotta, egy erősen érezhető hiány pótlásához nagy mértékben hozzájárult.

Eperjesy könyve nem tartalmazza ezen kéziratos térképek jegyzékét, illetőleg felsorolását, de a Kriegsarchiv, Hofkammerarchiv s a Hofbibliothek gyűjteményeinek bennünket érdeklő részét összefoglalóan ismerteti, az egyes darabokkal nem lelőhelyük szerint, hanem lehetőleg bizonyos kronológikus és tárgyszerinti csoportosításban foglalkozik. E mellett azonban a szerkezet az eredeti levéltári keretekhez is kénytelen alkalmazkodni s ez a kettős konstrukció a munka tagozását kissé ingadozóvá teszi. Bár a fejezetek beosztása sem látszik feltétlenül természetesnek, az anyag csoportosításánál szerzőt bizonyára az a szándék vezette, hogy a használt felosztás a speciális érdeklődési körű olvasó figyelmét jobban felkeltse s tájékozódását megkönnyítse.

A térképrajzolás fellendülése, Európa többi országaihoz hasonlóan, a Habsburgok birodalmában is a katonaságtól indult ki s a katonaság céljait szolgálta — a kereskedelem szükségleteit, a polgári lakosság tájékozódási igényét a forgalomban levő egyszerű itinerariumok, országrészek vagy országok kisméretű skematikus ábrázolásai hosszú ideig kielégítették —, így a Magyarországra vonatkozólag fennmaradt legrégebb felvételek is az ország területén lefolyt hadműveletekkel vannak kapcsolatban s természetesen Magyarország első részletes és pontos térképei is a katonaság munkájának köszönhetőek. Ehhez képest könyvünk első fejezeteinek tárgyát a Kriegsarchiv anyaga szolgáltatta. Az ott őrzött, kezdetben primitív, de a felszabadító háborúk óta mind jobb kidolgozásban készült s mind tágabb hadszíntereket felölelő csata- és vártervek, táborozás-rajzok és terepvázlatok ismertetése után szerző a XVIII. század második felében az egész monarchia területén végrehajtott nagy, szabású térképezési munkálatokról szól, melyeket — nem egészen logikusan — a Josephinische Aufnahme összefoglaló névvel szokás jelölni. A még Mária Terézia alatt, 1763-ban megindult s rövidebb megszakításokkal 1785-ig elhúzódo munka Magyarország és az örökös tartományok kiváló értékű, pontos felvételét eredményezte. A hatalmas alkotás azonban — minthogy a hadvezetőség azt a nyilvánosság elől a leg gondosabban elrejtette — sokszorosítás alá nem kerülhetett; a bécsi hadilevéltárban őrzött kéziratos lapok — tudomásunk szerint — a Josephinische Aufnahme egyetlen teljes példányát alkotják.

Igaz ugyan, hogy ez, a Magyarország területét 5400 részlet-lapon, 1:28.800-as léptékben feltüntetelő, pompás kidolgozású térkép — mely a modern kutatás számára felbecsülhetetlen forrásanyagot jelentene — ma még alig ismert. . . .

tainak értékesítése a magyar tudomány részéről még nem történt meg, mégis túlzásnak kell tekintenünk szerző azon megállapítását, hogy: „E nagyjelentőségű felvételtől a magyar geográfiai irodalomban nem találunk útbagazítást”. Ha nem is éppen a szorosabban vett földrajzi szakirodalomban, de egy, a tárggyal mindenesetre rokon vonatkozású folyóirat hasábjain az 1763—1785. évi térképezési munkálatokról s a fent említett 5400 lapos felvételtől már hosszabb ismertetés jelent meg Paldus József tollából (Katonai térképek készítése II. József császár idejében. Hadtörténelmi Közlemények, 1917. évf., 167. és kk. II.) Minthogy azonban szerző e — német nyelven is megjelent — tanulmányt német kiadásban ismeri s ilyen alakban többször idézi is, csak a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy a Hadtörténelmi Közlemények cikke figyelmét elkerülte.

Az 1763—85. évi felvétel után Eperjesy könyve Magyarországnak az 1819. és 1869. évek között végbement második — s a még 1869-ben megkezdődött harmadik katonai felmérésével foglalkozik — mely utóbbi alkalomból az 1 : 75.000-es részletes térképlapok kerültek forgalomba —, majd a részben ugyanez a Kriegsarchivban, részben a Hofbibliothekban található nagyméretű város-tervrajzokról s birtok-felvételekről szól. Külön fejezetet szánt szerző a legnagyobb magyar folyók: a Duna, Tisza és Maros kézíratos térképeinek bemutatására, melyek között nem egy a partokon fekvő területek termelési viszonyainak s települési objektumainak feltűntetésével, egyúttal szintén számos helység (város) alaprajzának s határának felvételét adja. Végül az utolsó, „Speciális térképek” címet viselő fejezet a kamara céljaira készült s túlnyomó részben ma is a Hofkammerarchivban őrzött bánya-, erdő-, birtok-, forgalmi stb. térképeket és kincstári épület-tervrajzokat ismerteti.

Ahogy fentebb már említettük s mint e rövid összefoglalásból is megállapítható, a munka szerkezete nem látszik egészen szilárdnak. Jobban szeretttük volna pl., ha a beosztás az egyes gyűjtemények szerint történik vagy a tárgyszerinti csoportosítás szigorúbban vitetett volna kersztül. El kell ismerni azonban, hogy egy ilyen természetű tanulmánynál, mely különböző helyeken található, különböző eredetű s teljesen különböző tárgyú anyagról összefoglaló képet rajzol, bizonyos akadályok kiküszöbölhetetlenek. S a jelen esetben Eperjesy munkájának nehézségét az is nagyban fokozta, hogy hasonló feldolgozások hiányában, már kialakult módszerekre nem támaszkodhatott, neki magának kellett keresnie a módot, amellyel ily nagyterjedelmű térkép-gyűjteményekről áttekintés nyújtható.

Ugyanezzel az akadállyal szerzőnek a részletekben is meg kellett küzdenie. A szakirodalomban alig talált útmutatást arra nézve, hogy az ismertetni óhajtott térképekről

mit és hogyan kell elmondania. Feladatát mégis kellő sikerrel oldotta meg, könyve nemcsak a tárgyalás alá került térképek természetéről, használhatóságáról, kartográfiai vonatkozásairól, a téreptárgyak jelölésében alkalmazott térképtechnikai módszerekről ad felvilágosítást — a között leírások megértését a függelékként csatolt, ügyesen összeválogatott (fénykép)másolatok igen előmozdítják — de a jelentősebb darabok felvételének módjáról s történetéről is tájékoztat. Utóbbiban szerző a tárgykörhöz tartozó bibliográfián kívül iratanyagot is használ.

A csinos kiállítású füzet tehát — melyet német nyelvű tartalmi kivonat egészít ki — jól sikerült kísérlet levéltári kezelésben álló régi térképek irodalmi feldolgozására¹ s alkalmas arra, hogy a jövőben hasonló genre-ben, remélhetőleg nagyobb számban készülő tanulmányokhoz praktikus példákat szolgáltatson. E helyen azonban a munkának főleg azon érdemét akarjuk hangsúlyozni, hogy ismét ráirányítja a figyelmet arra az eddig nem eléggé méltányolt fontosságra, amit a térképek, mint forrásanyag, a történeti kutatás számára jelentenek s hogy ezt oly gyűjtemények ismertetése kapcsán teszi, melyeknek megismerése a hazai tudományosság részére némi nehézséggel jár. S mivel financiaális okokból a bécsi levéltárakban őrzött, bár csak legértékesebb darabok fotografikus vagy más úton való reprodukálása intézményesen nem vihető keresztül, az eredeti térképek megszerzése pedig a békeszerződések alapján sem látszik lehetségesnek, Eperjesy minden tekintetben hasznos munkára vállalkozott, amikor előttünk fekvő könyve megírásával a bécsi anyagot legalább áttekintésben hozzáférhetővé tette. Tanulmánya egyben előkészíti és szerencsésen kiegészíti a magyar vonatkozású kéziratos térképek részletes jegyzékének publikációját, mely — szintén szerző összeállítására — a közel jövőben kerül ki a sajtó alól.

Varga Endre.

Veszprémy Dezső: Tali és Széchiszigeti Dr. Thaly Kálmán életrajza. A Vutkovich-díjjal jutalmazott pályamű. I. kötet. Budapest, 1928. 8-r., 109 l.

Borbély Margit: Thaly Kálmán költői munkássága. Pécs, 1927. 8-r., 27 l.

Közel húsz esztendeje, hogy a Rákóczi-kor történetírója, a Magyar Történelmi Társulat egyik megalapítója, első titkára és folyóiratunk első szerkesztője, meghalt. Azóta talán éppen a művelt emberiségen végigvert vihar következményeül, az önszmelés egyik tanuságaképen, a tudományok is megváltoz-

¹ A bécsi anyagnak a hazai, főleg az Országos Levéltárban őrzött térképgyűjteményekkel való egybevetése néhány megállapítás szabatoságát fokozta volna.

tak. A történetírásban új fordulat, új korszak következett be, irányában, feladataiban mélyebb az eddiginél. Ennek szeszögéből nézve a szakemberek Thaly Kálmánnak egykor népszerű, nagyjelentőségű munkásságát másképen látják. Az elmúlt két évtized azonban e nélkül is sokat tarolt kalászaiból; Szekfű Gyula már 1913-ban kimondta, hogy „Thaly Kálmán adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad felhasználni“, sőt, hogy „Thaly utolsó évtizedeinek irodalmi munkássága, mely leginkább a Rákóczi-emigrációt illeti, alig tartozik a történetirodalom körébe“. (*A száműzött Rákóczi*. 371. és köv. ll.) Így járt vele az irodalomtörténet is. Ugyanabban az évben, mikor Szekfű könyve megjelent, Tolnai Vilmos, majd Riedl Frigyes — kíméletesebb hangon, de éppen ilyen határozottan — kétségbevonták, sőt megdöntötték a kuruc balladák hitelességét. Sok mindent másképen tudunk, mint Thaly tudta és elmondta. De ki kell mondanunk, hogy ezt is Thaly jóvoltából látjuk így; nagy érdeme, hogy Szalay Lászlónak csak megkezdett munkáját átvette és a Rákóczi-kultuszt megteremtette. A fejedelem nagysága a tudományban is abból a rajongó, lelkes és fáradhatatlan tevékenységből, gazdag adatgyűjtésből alakult ki, korának helyes ismerete abból a magvetésből kristályosodott igazsággá, amelyről Thaly már ifjúkorában maga ismerte be, hogy „hyperkuruc“, hogy ezt „öntudatosan akarva“ tette, „a lelki ösztön parancsolta“, hogy így írjon. Ebben az odaadásban érdekes és rokonszenves a tudósnak egyénisége. Történeti munkásságával és emberi mozzanataival méltó, hogy egy életrajz közelebb vigye az új generációt emlékezetéhez.

Veszprémy Dezső pályadíjat nyert Thaly-életrajzának most jelent meg az első kötete. Thaly ifjúkorát öleli fel, harmincadik évéig, 1869-ig, mikor a honvédelmi minisztériumba kerül. Magában foglalja ez az első korszak már a költő alkotásait — három verskötetét, — a Történelmi Társulat megalapítását s a Századok megindítását. Thaly tanári pályáját (tanítványai sorában van Beöthy Zsolt, Ballagi Aladár, Vargha Gyula) és történetírói munkásságának kezdetét, azokat az éveket, amelyeket Szalay László mellett tölthetett, majd ennek folytatásául a Rákóczi-Tár kiadását, a Vitézi Énekek megjelenését, végül a dunántúli és felsőmagyarországi köz- és magánlevéltárakban végzett kutatásait — röviden: az ifjú költői fellobbanásoktól, a célkereséstől a célkitűzésig terjedő időt. Veszprémy hősenek szeretetével, nagy lelkesedéssel gyűjti össze az adatok teljességét, gondosan összeszed mindent, ami Thaly személyével vonatkozásban van, s élvezhető, érdekes formában beszéli el. A gyermekkor válaszánál maga is költői lendületre törekszik, s nem éppen tudományos formában melegszik bele „a kis Kálmán“ gyermekkori játékaiba, helyenkint egészen naiv: 1849-ben, mikor a haza sorsa veszendőben van, veszi el Thaly a nagyanyját is: „most már neki magának kell kutatnia, tanulnia, és önönmagának kell feleletet adnia arra,

hogy milyen is volt... a nagy Rákóczi kora.“ Thaly ekkor — tíz éves volt. Részletesen tárgyalja Thaly diákkorát is, több joggal, mert Thalyt 15 éves korában már egyik volt tanára már „felkéri a levelezésre“ s komoly irodalmi nézeteit közli vele. Teológus korában Arany Szépirodalmi Figyelőjének munkatársa, költeményei úgyszólván minden divatos folyóiratban és lapban megjelennek, nagy nyelvismeretekre tesz szert (angolból, svédből, spanyolból fordít!) s alig 21 éves korában a Pesti Napló kötelékébe lép, amelynek szerkesztősége Kemény Zsigmondot, Falk Miksát, Csengery Antalt, Salamou Ferencet számlálhatta tagjai közé. Ott van minden hazafias mozgalomban: a Kazinczy-centennáriumból kiveszi részét, Árpád sírját kutatja Erdy Jánossal, jelen van Széchenyi temetésén, minden szoborleleplezésen, a rendőrséggel is meggyűlik a baja, — ezért Erdélybe bujdosik s a vargyasi Danieleknél pihen meg, majd bejár minden történelmi nevezetességű helyet s csak a „jobb idők szele“ hozza vissza októberban Pestre. 1864-ben adja ki a Vitézi Énekeket, amely máig is legértékesebb irodalmi munkájával jelentős figyelmet kelt. Veszprémy részletesen ismerteti Toldy Ferenc kritikáját, a huszonöt éves, érzékeny ifjú Önigazolással című válaszát s Arany rendreutasítását. Élete folyásában a legnevezetesebb eredmény volt, hogy ez a kiadványa alapozta meg barátságát Szalay Lászlóval. A következő évben a Bottyán János című kötete jelenik meg, amelynek kritikájában Gyulai Pál már körvonalazza Thaly érdemeit és hibáit: tisztelettel szól a „szorgalomról és valóságos lelkesedésről“, amellyel Thaly a Rákóczi-korra vetette magát, de megrójjá, hogy az adatgyűjtésnél, történetnyomozásnál marad; „ez még nem történetírás, csak anyaga a történetírásnak“. Ezt követi a Rákóczi-Tár kiadása (vitája Paulerral Bercsényiről), Thököly naplójának közzététele s a nagy levéltári gyűjtés — közben Társulatunk megalapítása — s végül Thaly búcsúja a tanári pályától.

Mindezt Veszprémy nagy gonddal gyűjti össze és dolgozza fel. Csak elismeréssel szólhatunk szorgalmáról és lelkiismeretességéről s ha munkája csak ismertetésre törekszik, akkor a bíráló pusztán ezt a célkitűzést gáncsolhatja. Mert a szerző ezen a célon a most megjelent kötetben nem jut túl. Helyenkint — mint már mondtam — naiv készséggel rajzol jeleneteket (ilyen pl. a Reményi hegedűjátékának hatása Thaly elhatározására), kritikát azonban nem látunk: Thaly alkotásairól nem mond komoly, tudományos véleményt. Már költői jelentőségét túlbecsüli s merész kijelentésekig ragadtatja magát („Thaly adott először nyílt szavakban kifejezést a jobb jövőre ébredt nemzetnek *[sic]*... A magyar líra éppen ő általa gyógyult ki *sorvasztó betegségéből*, nem sírt, nem temetett többé“ [!] — — — Arany, Tompa, Gyulai! — — —). A Vitézi Énekeknek nincs méltatása: meg kellene mondania, mit jelent ez a két kötet ma a tudományosság szemszögéből.

foglalkoznia kellene anyagával. S végül Thaly történetírói munkásságának kezdetéről összefogó képet kellett volna adnia, megállapítva azt, hogy a magyar történettudomány akkori irányai, céljai és eredményei keretében mit jelentett Thaly munkássága. Mindez nincs meg a könyvben. Jobb szeretnéim hinni, hogy még nincs meg: mind költői, mind irodalomtudományi, mind pedig történettudományi összefoglalásra lesz alkalma a szerzőnek a munka folytatásában. Végső ítéletünket akkorra tartjuk. Egyelőre állapítsuk meg, hogy a Thaly életének adatait szorgalmasan gyűjtötte össze és folyamatos, gyakran rokonszenves formába öntötte.

Veszprémy könyvével együtt meg kell emlékeznünk *Borbély Margit* doktori értekezéséről is, amely Thaly Kálmán költői munkásságát fejtegeti. Komoly törekvésekre valló, módszeres kis dolgozat; röviden elmondja Thaly életrajzát, költészetéről pedig biztos látással megállapítja, hogy az Tompa, Petőfi és Arany hatásának szüleménye. Elemzi Tompa regéinek hatását s bátran mondja ki, hogy Thaly elbeszélő költeményeiből és balladáiból éppen „az epikus versek lelke” hiányzik; ismerteti Kuruc utánköltéseit, majd Petőfi hatását. Költészetének összefoglaló jellemzése jól sikerült. Végül Thaly ballada-hamisításaival foglalkozik és Tolnai, illetőleg Riedl megállapításait ismertetvén, Király György nyomán fölveti azt a kérdést is, hogy van-e csakugyan költői értékük e balladának. Véleménye szerint a kuruc költészet igazi gyöngyei a kéziratok kötetek dalai, ezeknek kritikai megválogatása és filológiai kiadása volna fontos feladat. A nem nagy igényű dolgozat jól rajzolt, nyugodt képét adja Thaly költészetének. Foglalkozhatott volna még azzal a kérdéssel, hogy mi az, ami az ál-kuruc balladákon kívül ma is él Thaly költeményeiből (Klapka-induló, Árpád apánk, Jaj de búsan harangoznak Tárjánban stb.).

gr.

Angyal Dávid: Szakaszok Magyarország újabb történetéből.
(A Kultúra és Tudomány kiadása.) Budapest, 1928. Franklin-Társulat, 176 l.

Ez a kis kötet a félszázados irodalmi multra visszatekintő tudós szerző öt dolgozatát tartalmazza.

A „Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben“ c. dolgozat (5—21. l.) a Martinovics-összeesküvés hatása alatt keletkezett kisebb mozgalmak letörésére irányult bűnperekkel foglalkozik. Az első 1800-ban valami árulkodó besugására az állítólagos szombathelyi jakobinus-társaság ellen indult meg és bizonyítékok híján hamarosan meg is szűnt. A másik per Four János torontáljózseffalvai jegyző, Győrffy József kamarai mérnök és Kraudy Pál ügyvéd ellen Temes vármegye törvényszéke előtt 1800 és 1808 között folyt le és a különben sem veszedelmes vádlottak kisebb büntetésével végződött. Súlyo-

sabb kimenetelű volt a Zsarnóczay (helyesebben Jakál) János ügyvéd, Mikola István táblai jegyző és Kiss Károly volt hadnagy ellen 1800 és 1802 között lefolytatott per, melyben a vádlottakat titkos társaság szervezése, lázító iratok terjesztése és gyujtogatás miatt a tábla elmarasztalta, mire 1802 június 14-én Zsarnóczayt és Mikolát kivégezték.

A „Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói“ (22—63. l.) c. cikk e naplók első teljes kiadásának megjelenése alkalmából készült. A szerző széleskörű tanulmányok után mesteri vonásokkal vázolja Széchenyi lelki világának kialakulását. Széchenyinek rendkívül finom és érzékeny lelkiismerete mellett erős képzelőtehetsége is volt, melyet ítélőképessége a legválságosabb időkben nem mindig volt képes ellensúlyozni. Széchenyi egyébiránt már régebben készült politikai szereplésére és ezért találjuk meg sok eszméjét az ifjúkori naplókban is.

A „Gróf Széchenyi István döblingi éveit“ c. dolgozat (64—115. l.) több fejezetre tagolódik, melyek elseje a korán elhunyt gróf Széchenyi Pálné O'Meade Karolinával foglalkozik, akinek személye Széchenyi leggyötrőbb emlékei közé tartozott. A szerző ezután Széchenyi naplójáról (1848 márc. 19—szept. 4) szól, melyben Széchenyi önmagát vádolja a forradalom eseményeiért. A következő fejezet Széchenyi idegbajának keletkezését adja elő, majd „Az első döblingi évek“ c. fejezetben Széchenyi döblingi életét és betegsége javulását vázolja. Az utolsó fejezet Széchenyi betegségét és halálát tárgyalja.

A „Lord Loftus és Széchenyi“ c. dolgozat (116—136. l.) a döblingi remetének a bécsi angol nagykövethez való viszonyát világítja meg, akinek közvetítésével Széchenyi több cikket helyezett el az angol sajtóban a magyar ügy érdekében.

Végül a „Gróf Tisza István emlékezete (137—176. l.) c. cikk szerzőnek a Kisfaludy-Társaságban Tisza István felett elmondott emlékbeszéde, melyben a szomorú véget ért nagy magyar államférfi életét és politikai szereplését a széles látkörű történetíró tárgyilagos tollával méltatja.

Dr. Miklós Zoltán.

József főherceg, tábornagy: A világháború, amelynek én láttam. Írta naplója és hivatalos akták alapján. II. kötet. Olasz háború. Doberdo. Az aktaszerű anyagot összegyűjtötte és összeállította *Rubint Dezső* altábornagy. 47 melléklettel. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1928. 842 nagyobb nyolcadrét oldal.

E nagy, nemcsak országszerte, hanem a külföldön is mindenütt nagy feltűnést keltett és a lehető legelőnyösebben fogadott munkának I. kötetét a Századok 1927. évi 1—3. számában ismertettem. Amit ott annak mind katonai, mind irodalmi általános nagy értékéről, sokszor igazi költői régióig emelkedő mesteri stílusáról és a mű célirányos szerkezetéről mondtam, az a most előttünk fekvő második kötetre talán még

fokozottabb mértékben vonatkoztatható. Különösen áll ez a doberdói lelkeftagyasztó események mesteri leírására, amelyeket a fenséges szerző igen találóan a poklok poklának keresztelt el. „Törekedtem — mondja előszavában József főherceg — lehetőleg híven leírni mindent, amit a Doberdón átélünk és láttam, ha tollam nem bírja csak megközelítőleg is a kínok, szenvedések és kétségbeesett tusák képét úgy elővarázsolni, mint azt mi, Doberdó védői átéljük, mégis azt hiszem, az utókorra egy jó fényképet hagyok, melyet ha érzéssel néz meg valaki, akkor képzelete talán közel hozhatja ahhoz, amit nekünk e szó: „Doberdo“ jelent.“

A II. kötet az 1915 május végétől 1916 február 17-ig terjedő időben lezajlott karinthiai és olasz haretéri eseményeket tárja elénk a már az I. kötetnél megszokott közvetlenséggel, nemcsak a katonára, hanem minden olvasóra egyaránt tanulságos és vonzó előadási modorban.

Az előttünk fekvő II. kötet I. fejezete Karinthia védelmét, amelynél szerző mint csoportparancsnok működött, megfelelő részletességgel tárgyalja s végül az első isonzói csatát csak vázlatosan ismerteti, mivel ő abban nem vett tevékeny részt. Ebből az I. fejezetből hadd álljanak itt a következő érdekesebb részletek: „A csendes, halkán lélegző fenyvesben minden olyan üde és buja, nedves moha- és gyantaszaggal tele a levegő. Tölgyes virágoeska virít és csodálatos színükkel üdítik lelkemet... Madárdal, virágok balzsamos illata, a színeknek mesés vegyülete, az erdőnek áhítatos nyugalma, a hegyi patakok váltakozó zuhogása, az imaharangszó halk csengése — melyet már oly régen nem hallottam —, siránkozva száll föl a völgyből áhítatteli, lágy hangulatba dédelget engem, akár csak gyermekkoromban az alsóúti templom orgonája Úrfelmutatáskor... Egy függőlegesen szédítő, a mélységbe eső sziklafal fölött állok és elmerengve nézek a messze-messze alattam elterülő smaragdzöld rétekre, midőn a távoli ágyúdörgésnek komor moraja fölriaszt!... háború!... Még egy pillantást vetek a szűk szakadék szédületes mélységébe, hol fehér habbá válva, örült sebességgel kanyarogva rohan tova a patak... azután sietve lefutok a meredek parton, hisz az ágyúk bömbölve hívnak... valamit elmulaszthatnék... Akár csak újjászületve, friss erőben érek le, hol éppen szeretett hadtestemnek 39-es századai érkeztek meg a vonattal. Az én 39-eseim, a Kárpátok hősei!... Meglátva engem, lelkesen éltetik „József apánkat!...“

A következő napon a 46-osok érkeznek be az új védelmi szakaszba; azokkal való találkozását így írja le (31—32. old.): „Ütközben találkoztam velük, amint a gyülekezőhelyre vonulnak. Örömmel látom viszont sok ösmert, derék vitézemet, kik sebeikből felgyógyultan, újra bevonultak, ők, akik az oly keserves kárpáti csatákban annyi dicsőséget szereztek a magyar névnek. Többeknek kezemmel intek, kik kedves, néha kissé

félszeg bókka! viszonozzák ezt és örömteli mosoly vonul át arcukon, amit a legfeszesebb tisztelgésnél ezerszerre többre becsülök, mert tudom, hogy a legvészesebb órákban sem fogok bennük csalódnai s hívek maradnak kötelességükhöz s hozzám, mert szívüket bírom.“

Június 4-i kelettel ez áll a naplóban (39. old.): „Egyelőre még nyugtalanít az a tudat, hogy csapataim most látnak először magas sziklahegységet és semmi néven nevezendő hegyi felszerelésük nincs, még szöges cipőjük sem. Minden szakadatlanul ismételt sürgetésem dacára eddig még alig érkezett valami. Szegény alföldi vitézeim a sziklafalakon, meredek, síkos, gypes partokon mászkáljanak elrongyolódott, símatalpú cipőikkel?... Végre már egyszer rendet kell itt csinálni.“ — Ennek ellenére már június 9-én a szinte égig érő sziklaacsúcsokra hívja a rónán született s eddig csak közephegységben hadakozott és a magas hegyiség borzalmas fáradalmait még nem ismerő magyar fiúkat a kötelességérzet, amint azt a napló június 9-i följegyzése eképen adja elő (51. old.): „Fiacskáim! — így szól hozzájuk József főherceg — látjátok odafönt a Freikofl-on bajtársainkat, a három oldalról őket lövő ellenséges tüzérség s a mindig újra rohamozó 5—6-szoros túlerejű olaszok által szorongatva, kétségbeesetten védekezni?... Azt kérdem tőletek, fiaim, ki jelentkezik e zászlóaljából önként a rendkívül veszélyes és nehéz vállalkozásra, hogy bajtársainkat e keserves helyzetből kimentsük?... Ezer torokból hangzik a hatalmas kiáltás: ‚mindnyájan‘ s ezer kar emelkedik fel. Egy sincs közöttük, ki nem menne önként, pedig csak egy század kell! Így most sorshúzás dönti el, hogy melyik század menjen fel. Az Isten áldjon meg benneteket, hőseim! Tőletek mást nem várhattam! Ez méltó e dicső néphez!...“

Június 21-én Károly trónörökös látogatta meg József főherceg frontszakaszát. Erről többek között ez áll a naplóban (80. old.): „A megfigyelőállásról nemsokára lefelé indulunk. Ketten előremegyünk és igen komoly politikai dolgokról beszélünk, melyeket még naplómban sem merek megörökíteni. Mindjobban érzem és megnyugvással veszem tudomásul, hogy nagy jóakarattal viseltetik a magyarság iránt, melyet fel akar virágoztatni.“ Majd alább (82. old.): „Midőn már a harmadik falu határán is túl járunk, szólal meg és hangosan fejezi ki gondolatát: ‚Csodálatos emberek és ezredek! Igazad volt, midőn egy évvel ezelőtt azt monadtad, hogy jobb nép a világon nincs, mint a magyar!‘... És most, tizenegy hónapi háború után — felelek én — ismétlem, mert most még erősebb a meggyőződésem: Ez egy istenáldotta nép, mely csakis a legjobbat érdemli meg!“

A II. fejezet az első isonzói esata végét és az 1915 július 18-tól augusztus 7-ig terjedő második isonzói esata eseményeit foglalja magában; ezekben József főherceg már mint

a doberdói fennsík védelmezője szerepel. Odautazása közben a Karszt siralmas, unalmas képe és az új védelmi körletben talált sanyarú állapotok rossz hatással vannak kedélyére s ennek folyományaképen komor gondolatok nehezednek agyára, amint az naplója alábbi szavaiból is kitűnik (142. old.): „Bizony, a háború lassacskán minden poézist kiöl a lélekből, csak a rideg valóság és a mi meztelen énünk marad meg bennünk. A háborúban az ember leplezetlen lelkét igazán meg lehet ismerni, ha akarja, ha nem... Ott nem lehet szemfényvesztést űzni, mert abban a pillanatban, melyben az idegfogyasztó életveszély oly borzasztóan nagy, a természet erősebb mint az akarat s úgy mutatkozik, mint amilyen; a természet félredobja a *látsszani akarást*’ és meztelenül láthatod a lelket úgy, ahogy máskor soha!...”

Július 15-ikét József főherceg a sebesültek látogatására használja fel (166. old.): „D. e. St. Danielbe megyek s ott meglátogatom a sok sebesültet; sokan panaszkodnak, hogy nem érti őket senki, mert nincs itt ember, aki magyarul tudna... Comenben botránnyosan rosszul ellátva találok a sebesülteket és az ezredorvosnak a legkeményebben megmondom erre vonatkozó nézetemet. A sebesültek ki nem tisztított kövezeten fekszenek szalma nélkül, némelyik alatt pár ma réknyi széna van. A helyiség egy sötét, szellőzetlen kőfalú pajta, vagy talán istálló, — magam sem tudom, hogy mi. Ezt nem fogom tűrni. A legkevesebb, amit egy egészségügyi intézettől követelhetek, az, hogy a sebesültek oly jól legyenek elhelyezve és ellátva, amint az egyáltalában lehetséges, nem pedig ily disznóólszerűleg; ez arra mutat, hogy abszolúte senki sem törődik velük. Három nap mulva újra idejövök és ha nem lesz minden máskép, akkor az orvos úr azonnal a lövészárokba fog előremenni!”

A második isonzói esatát bevezető olasz ágyútüzről a napló ezeket mondja (175. old.): „A reggel 4 óraker megkezdett tűz ereje egyenletesen fokozódik s dél felé tetőpontját éri el, amelyhez hasonlíthatót az egész háborúban nem tapasztaltam. A legnehezebb lövegekből leadott gyorstűz ez. Az állások sűrű füst- és porfellegekbe vannak burkolva... Később a lövegtűz a leghevesebb gépfegyvertűz mértékét érte el. Valódi pokol ez és valódi pokoli küzdelem, amelyet még sohasem láttam. Úgy fest, mint midőn nyári felhőszakadás vagy jégeső veri a csendes víz tükrét. Úgy dübörög, mintha temérdek üres hordót gurítának rossz kövezeten. Leírhatatlan fürtelem ez!”

Ez után az ellenséges gyalogtömegek ismételtén visszavert és mindig újra és újra megindított támadása következett (179. old.): „Minden gőzben, füstben és porban; a lárma fülhasító, idegrázó... Ily nehéz napom Dukla óta nem volt... Hajnal óta a kis magaslaton az iskola mögött állok. nézem a borzasztó küzdelmet és imádkozom, hogy az Isten az én szere-

tett hőseimet kísérje és oltalmazza...“ És ez így ment késő estig, sőt a késő éjszakába is belenyúlva, éjfél után számtalanszor kiújulva. Sőt másnap reggel 6 óra felé kezdődött csak az igazi haddelhadd! Itt voltam magam is, a háború elején egyik-másik magasabb előljáró által lekicsinyelt, a 17. és 29. népfelkelő gyalogezredekéből alakult 107. népfelkelő dandárommal, mely azonban csakhamar elite-csapattá, a 16. honvéd hegyi dandárrá küzdötte fel magát. Erről a napló többek között (181. old.) ezeket írja: „A székesfehérvári 17. népfelkelő ezred igen nagy veszteségei miatt, melyeket a rettenetes lövegtűzben szenvedett, kénytelen volt állásait kiüríteni. Itt azonban éjjel 11 óra 30 percre, tartalék bevetésével sikerült az elvesztett állásokat rohammal visszafoglalni. A 29. magyar népfelkelő ezred kétségbeesetten nehéz helyzete dacára mindenképpel dicsőségesen kitartott, de hosszú, emberfeletti kitartás után végre mégis este felé jobbszárnyán kissé visszaszorult. Ezen darabnak visszaszerzésére az ellentámadás azonnal újra megindult. Mind a két dicsőségesen hős magyar ezred óriási veszteségeket szenvedett, melyek egyes zászlóaljknál a 70%-ot is meghaladták.“

Valamivel alább ezeket olvassuk a naplóban (185. old.): „Míg én a szakadatlanul ide-oda hullámozó küzdelmet — amennyire azt a nagy füstben egyáltalán lehet — megfigyelem, vagy 20 olasz foglyot hoznak, egy primo tenentét is. Bemutatkozik, arca halálsápadt. Vezérkari főnököm, Eisner-Bubna, haragosan rendelkezik, hogy a foglyokkal éreztetni kell, hogy árulók. Nem engedem ezt meg, mert ezek ártatlanok, embertársaink, akik csak hazafiúi kötelességüket tették; ők nem tehetnek róla, hogy volt szövetségünk ellenünk harcol. Megparancsolom, hogy a legjobban kell a foglyokkal bánni, mert mi nem vagyunk bosszúállók.“ Mily nemes gondolkodás nyilatkozik meg e szavakban!

Másnap, július 20-án, újból kezdődik az örületes hajsza. Erről a napló ezeket írja (196. old.): „Úgy a tegnapi, mint a mai olasz támadások eljutottak a mi vonalainkig, ahol tűzünk garmadára teríté őket. Ott egész hullahegyek, s közöttük jajgató, ziháló sebesültek hevernek, kiket a gránátok őrvongó verése murvává zúzott sziklába betaposva, gőzölgő kásává habar... És a ragyogó nap a sötétkék égen mosolyogva néz le a fullasztó gőzökön keresztül az emberek szörnyűséges munkájára.“ S míg a déli szakasz, ahol az én dandárom is hősiiesen küzdött és mindvégig rendületlenül kitartott, egész terjedelmében birtokunkban maradt, addig tovább északra a doberdói állás kulcspontra, a Mt. San Michele elveszett. „Szívem verése elakadt e borzasztó látványnál — írja a fenséges úr könyvében —. De nem! Most ne légy gyenge, mert különben minden el van veszve!...“ és nyomban ellentámadásra ad parancsot a kulcspontra visszaszerzésére. És a hallatlan erőfeszítést a következő napon siker is koronázza. Erről József főherceg eze-

ket írja naplójában (199. old.): „Reggel 3 óra 30 percekor fölmászom megfigyelőállásomra — a cseresznyefára —, melyen napok óta állandóan tartózkodom, mert onnan egész arevonalamat kitűnően áttekinthetem. Pompás nyári reggel és úgy énekelnek a madarak, mintha boldog béke volna e földön... Eleinte kevés harcizajt hallani és hamarost látom derék csapataimat szép csatasorban a parton fölfelé menni. Hirtelen vad puska- és gépfegyvertűz támad és a legnagyobb lendülettel rohannak vitézeim. Pontban 5 órakor átlépik a Mt. San Michele legmagasabb kúpjait, ekkor egy csapásra megkezdődik az örületen heves ellenséges lövegtűz és nemsokára olyan az egész hegy, mint egy hatalmas tűzhányó feljes működésben; különösen a legnehezebb bombák lelketrázóak. Idáig érezni megrázkódtatásukat... Az ellenség üldözése azonnal megkezdődik le az Isonzó felé. A Mt. San Michelén 2 tiszet és 200 főnyi legényt fogtunk el és 2 gépfegyvert zsákmányoltunk. Hat órakor a leírhatatlan lövegtűzet nézem. A pckolnak minden tűzhányója ez itt, melyek tüzet, füstöt, köveket és halált okádnak bömbölve... És oly sápadt a reggel, mint egy haldokló szeme, melyben a világosság kialszik... Sápadt a párától és füsttől s reszket föld és lég a tomboló gránátverésben. Így képzeltem gyerekkoromban a világ végét... Sokkal más nem is lehetne... A nagy csata dühöng és gyilkolva örjög a háborúnak talán legborzasztóbb küzdelme.“

Július 21-én éjjel és 22-én. a nagy csata ötödik napján, a harc még mindig változatlan hévvel folyt tovább. Erről ezeket írja a napló (205. old.): „A 61. hadosztály az éj folyamán több ellenséges támadást vert vissza. Míg a 14. hegyi dandár egy-egy gyengébb támadást könnyen visszavert, addig a 16. honvéd hegyi dandár éjjel 10 és 11 óra között Selznél hatalmas támadást utasított heves küzdelemben vissza. azután Vermigliano—Selz kiterjedésében nagy fölényű ellenséges erők indultak támadásra. Egész éjjel a leghevesebben, kétségbeesett elkeseredéssel folyt a tusa és az ellenségnek minden rohama visszaveretett. Az ellenség reggeli szürkületkor állásaiba visszaözlött. A magyar 17. és 29. népfölkelő ezredeknek minden dícséreten felül álló magatartása különösen kiemelendő, mert éppen ezek a szakaszok a múlt napok küzdelmeiben az ellenségnek számtalan támadásában és minden képzeletet felülmúlóan heves lövegtűzben — hol a legnehezebb bombákkal verette az ellenség állásainkat — aggasztóan súlyos veszteségeket szenvedtek. Ezen dandárnak rendkívüli hősiességét a délnyugati arevonaltparanesnokság (Jenő főherceg) ma éjjel táviratilag elismerte.“¹ E szép elismerés által feltűzelve, a dandár

¹ A dandáromat ért remek elismerés, ami akkor még valóban ritkaságszámba ment, szószerint következőleg hangzott: „Die ungarischen Landsturmuntruppen der k. ung. 16. Landsturm-Gebirgs-Brigade haben in diesen Kämpfen vor einem neuen Feind ihre alte Tüchtigkeit bewiesen, das durch Formierung als Gebirgs-Brigade ihnen entgegengebrachte Vertrauen glänzend gerechtfertigt. Erzherzog Eugen m. p. Generaloberst“.

ezek után még jobban igyekezett kitenni magáért, aminek az lett az eredménye, hogy amidőn vitéz csapatjaim más körletbe helyeztettek át, a fenséges úr felette szívélyesen búcsúztatta el azokat, mondván (280. old.): „Az én dicsőséges hős magyar királyi 16. népfőlkelő hegyidandárom lépesőzetesen a XVI. hadtesthez menetel“, a 17. népfőlkelő ezred hősiességét pedig még utólag is külön kiemeli naplójában (288. old.): „A 17. székesfehérvári népfőlkelő ezred holnap menetel a XVI. hadtesthez. Ez itt halhatatlan babérokát, csodálatos dicsőséget szerzett magának példátirukító hősiességével, még nem látott hősiesség kitarással ama förtelmesen borzasztó napokban, melyekben más, különben híres ezredek — mint a 4. tiroli császáravadász ezred, az I. tiroli országos lövészezred, a horvát 96. ezred stb. — már az első órákban összerokadtak. A legkétségbeejtőbb helyzetekben az én hős székesfehérvári népfőlkelőim soha, még egy percre sem inogtak meg. Csodálatom és hálatelt szeretetem kíséri őket további útjaikon.“ Így harcoltak, így viselték magukat még a mi öreg népfőlkelőink is, hazánk és honvédségünk örökös dicsőségére!

Hogy ebben a nagy förtetegben itt-ott bajok és nagy hibák is történtek, ezt a napló következő szakasza is megerősíti (207. old.): „Richter ezredes, a 96. ezred parancsnoka, egészen meggörnyedve, reszketve és támolyogva jön hozzám: és jelenti, hogy ezredének ‚ elvesztését ‚ akarja nekem elreferálni. Azt felelem neki, hogy az ő helye odakint van, ahol ezredének kis maradványai gyülekeznek, különben is ő a támadást egészen utasításommal ellenkezően csinálta, nem oldalba, ahogy elrendeltem volt, hanem arcba; bizonyos, hogy ez nagyban hozzájárult ezredének ‚ elvesztéséhez ‚. Most menjen ki, vagy ha beteg, jelentsen beteget!... Ő szótlánul elhagy, egy megtört aggastyán. Szegény ember, mennyire együtt érzek vele!... És mégsem tehettem mást!“²

A csata nyolcadik napján még mindig változatlanul tovább tombolt az örületes harc (227. old.): „Ma reggel óta az ellenséges lövegtűz változatlanul heves, minden elképzelhető felülmúlva, szörnyűséges. A fedezékeket régen elsöpörte a rettenetes lövedékáradat és csodálatraméltó csapataim ebben a mindent megsemmisítő tűzben — csupasz sziklán fekvé — ki tartanak... A harcok az egy hét óta tartó állandó súlyos küzdelmek, a rájuk zúduló hallatlan erejű lövegtűz által — az éjjeli pihenés, élelem és víz teljes híján — részben már tökéletesen ki vannak merülve.“

De hogy az olaszoknak se lehetett sokkal jobb dolguk, az a napló következő adataiból tűnik ki (289. old.): „Elfogott olasz tisztet, kikkel személyesen beszéltem, azt mondották nekem, hogy tegnap oly szörnyűségesen nagy veszteségeket szenvedtek, hogy alig hiszik, hogy a támadásra küldött embe-

² Szegény Richter ezredes még ugyanaznap föbelőtte magát.

reik felét valahogy össze tudják szedni. Mind azt mondják, hogy mi borzasztóan jól lövünk. Tegnap szerintük egy teljesen ép, hadilétszámú hadosztályuk támadott, melyből századonként alig maradt 40—60 emberük... Azt állítja egyik tiszt, hogy a tegnapi napon a Monte dei sei Busi 20.000 emberükbe került — így ez soká már nem mehet, mert Olaszország el fog vérezni. Cadorna és egész Olaszország konsternálva van, hogy a Doberdó fennsíkja ilyen hihetetlenül szívósan tartja magát.“

Hogy a csata tizenegyedik napján, július 28-án hogy nézett ki a csatater, arról József főherceg így számol be naplójában (258. old.): „Délelőtt felmentem San Martino templomához. A templom már nagyon össze van löve. Ott van egy eperfa, annak nekitámaszkodom és a csatateret nézem. Hullá hullá mellett az állások között, eltemetésükre még gondolni sem lehet, mert a mindkét oldali tüzérség szakadatlanul erősen vereti az egész teret. Most is utálatosan idevág, sivít és zúg a sok könnyű és nehéz lövedék és fülsiketítően recseneknek, repeszeket és kődarabokat vágnak nyávogva mindenfelé. Kibékülten fekszenek a mi katonáink és az ellenség a hideg acéllal kihülő szívükben egymás mellett. Pokoli büzt lehel a számtalan hullá, melyeket ezer és ezer rongyba vagdal széjjel a gránátok folyton robbanó sokasága.“

A tizenkettedik napon a napló szerint (264. old.): „Délután az ellenséges lövegtűz a múlt napokhoz képest tetemesen alábbhagy és a nehéz öblű lövegek teljesen elhallgatnak. A harenonalak előtt fekvő maradt megszámlálhatatlan hullá, a már 12 nap óta szakadatlanul dülő vad küzdelmekben elesettek seregei, a gránátverés által összevissza tépve és vagdalva, a nap izzó sugaraitól forró sziklákon rothadva, oly rémséges búzzal telítik a levegőt, hogy a lövészfedezékekben való tartózkodás — a gránátok által folyton a búzló hullalével és cefatokkal telefröcskölt — harcossok akaraterejét a legsúlyosabb, mondhatnám emberfölötti próbára teszi.“ E napon az olaszok, több mint háromszoros túlerejük dacára, belátva óriási erőfeszítéseik hiábavalóságát, további tömegtámadásaikat egyelőre beszüntették. A poklok pokla, a doberdói fennsík — bár több mint 30.000 főnyi veszteség árán, de azért teljes egészében — József főherceg VII. hadtestének 17. közös és 20. honvéd hadosztálya — úgyszólván kizárólag lelkes magyar — csapatjainak kezében maradt.

„Július 30-án — írja a fenséges úr naplójában (270. old.) — táviratot kapok, hogy ő felsége a Lipót-rend nagykeresztjét a hadiékítménnyel adományozta nekem... Hogyan köszönjem meg ezt számtalan szeretett hős bajtársamnak, akik ezt parancsnokuknak hősiességükkel és drága véréükkel szerezték meg?... Ők, akik éhezve, szomjazva — hisz a menázi legjobban esetben éjfélkor volt felvihető, így a víz is, gyakran azonban egyáltalában nem — elmondhatatlanul szenvedve, ezt a

esodával határos győzelmet kivívták. Nincsen olyan szó, amely ki tudná fejezni irántuk érzett hálámat!”

De nehogy azt higgye valaki, hogy most már, a második nagy csata befejezése után, az ellenfelek szelíd bárányok módjára állottak egymással szemben. Augusztus 10-én ugyanis József főherceg felment a Mt. San Michelére s onnan visszatérve, ezeket írta naplójába (313. old.): „Hajnalhasadta előtt káplárkísérőmmel a Mt. San Michele nyugati lejtőjére mentem ki... Előttem a holtak százaival borított lejtő, melyről fullasztóan förtelmes hullaszag fülledt büze özönlik ránk. Elviselhetetlen egy borzalom ez... Annyira fojtogat engem, hogy hosszú ideig tart, míg önuralmamot visszanyervén, beszélni tudok. Itt az állások még igen kezdetlegesek és alig nyujtanak védelmet. Az ellenség szakadatlanul lő a Monte Fortinról és a 197. magaslatról, mind a két irányból tüzelő lövegei hosszantozzák arevonalunkat és így az emberfölötti munkával, a sziklába vésett még csekély árkokat folyton újra betemetik. Szegény halott honvédek és olaszok hevernek mindenütt a gránátok által cafatokra tépve, a nap perzselő hevében gyorsan rothadva. Az emberek meg sem mozdulhatnak, mert amint csak egy kicsit fölemelkedik valamelyik, máris jönnek az ellenséges lövedékek. Bekötött orral és szájjal feküsznek és kaparják, vésik a sziklát s építenek, hogy a következő pillanatban egész munkájukkal együtt a lezuhanó nehéz lövedéktől megsemmisíttessenek. Egy hadnagy reszkető ajakkal jelentkezik nálam, ő az egyedüli tiszt az egész században. A többiek mind vagy elestek, vagy betegen elszállítottak. „Tábornok úrnak” szólít, nem esoda, hisz csak most jött ide egy menet-századdal és még sohasem látott engem... Rövid, éles sivitás és kisebb gránát puffanik tőlünk nem messze; azonnal jajgatást és nyöszörgést hallok. A hadnagy sürgősen kéri, hogy távozzak innét, mert itt mindenki meghal... Irtóztató a fülledt hullaszag! Megkérdek egy embert: „fiam, bírjátok még?...” „Hazánkért mindent, még a halált is kibírjuk!...” „A jó Isten áldjon meg mindkét kezével benneteket, hős fiacskáim!...” Öt percnyi tartózkodás után mélyen megindulva és megrázva kúszok visszafelé. Borzasztó e sok rothadó hús s a fekete, aludt vér, ami mindenütt hever és tapad; oly szörnyűséges, hogy rémülettől jéggé dermed lelkem. Mindig itt feküdni, csak egyszer éjjel kihűlt romlott eledelt kapni, ez irtóztató hullaszag közepette, mely a nyelvre s a torokra tapad, azt az étellel lenyelni; naponta csak egyszer meleggé lett korty vizet kapni s azt is csak éjjel s a perzselő nap öldöklő, izzó hevében, melyet a sziklák megtízszerezve sugároznak, a rothadó bajtársak között mozdulatlanul feküdni a nehéz, kábító hullaszaggal tüdejünkben; ettől meg kell, hogy örüljenek.” Jöjjön Boroevič és Conrad ide, itt adják ki a parancsot, hogy a fennsík szegélye föltétlenül tartandó s amellet az erők kimérendők. Itt, ahol én, ki a háború minden szörnyűségeit megszoktam, alig bírom

magamat uralni, hogy orromat és szájamat befogva el ne szabadjak. Egész belsőm lázong és felordít, mert az, amit ma látam, anuyira megrázó, hogy örüljön az, aki bele nem bolondul. Szegény hőseim bámullak és csodállak benneteket s nem tudom, hogyan mondjak köszönetet! Csak tudná a világ, hogy mi a háború és mi az a rettenetes Doberdó. Bár volna itt Dante, hogy a poklok poklát megénekelje s azon nagy lelkeket, kik egy panasszó nélkül elviselik mindezt.“

Bármennyire szeretném, e folyóirat szűk kerete nem engedi meg, hogy ismertetésemben a másodikhoz hasonlóan a harmadik és negyedik isonzói csatával is részletesebben foglalkozzam s így a nagy munka ezután következő, elejétől végig roppant érdekesítő részéből csak a legfontosabb részletekre hívhatom fel az érdeklődők figyelmét. Ilyen érdekes epizód többek között, hogy szeptember 1-én a fenséges úr a közelben lévő összes koleratelepeket látogatta meg, szegény nyomorult betegeinek vigaszt, reményt nyujtva és valóban önérettel írhatta aznap naplójába, hogy „ma mind a 700 kolerabetegemet láttam és a legtöbbször beszéltem“. (375. old.)

Érdekesen írja le a fenséges úr a délnyugati arvonálparancsnokság (Jenő főherceg—Krauss altábornagy) és az 5. hadseregparancsnokság (Boroevič) között támadt surlódásokat, amelyek részben a VII. hadtestre is kellemetlen kihatással voltak. Ezért bizonyosfokú rezignációval írja naplójában (370. old.): „Nálunk elvből mindig a magasabb rangúnak kell igazának lennie, még ha ezerszeresen sínes igaza.“ Sőt nem-sokára magának József főhercegnek is meggyűlik a baja a hadseregparvonálparancsnoksággal, amiért állásáról lemondani készül (390—392. old.).

Érdekes továbbá a Hazai báróval való találkozása, az általános hadihelyzetre vonatkozó eszmecseréje és kérése, hogy ő felségét leplezetlenül tájékoztassa a dolgok valódi állásáról. (344., 360—361. old.)

Október 5-i dátum alatt ezt olvassuk a Naplóban (417. old.): „Nekünk pedig rendkívül kell vigyáznunk, nehogy teljesen Németország vazallusai legyünk, ami miránk, magyarokra a legnagyobb mértékben aggasztó lenne, mert az annyit jelentene, hogy szabadságunkat, melyet még mindig elnyerhetni remélünk, még elviselhetetlenebb béklyókba vernék, mint amilyen az osztrák bilincs. Ennek sohasem szabad megtörténni.“

A harmadik isonzói csata tizenötödik napján, október 30-án, egyszerre két hadosztály parancsnokától, Lukachich és Schön tábornokoktól, kapja a fenséges úr a jelentést, hogy alárendelt csapatjaik nem bírják tovább a kinszenvedéseket s már nem tudják állásaikat tartani, miért is azok sürgős felváltását kérik. Amde tartalékok hiányában ez nem volt teljesíthető s így nem tehetett mást a fenséges úr, minthogy további kitartásra utasítsa alárendeltjeit. E kemény, majd-

nem szívtelemnek látszó parancsát naplójában vastag betűkkel írva, következőleg okadatolja (552. old.): „Az én elhatározásom ezentúl is sziklaszilárd: Az utolsó emberig, magamat is beleértve, azon helyen kitartani, melyre a kötelesség állított. Minden esatár jól tudja ezt, mert személyesen ismételtlen megmondottam csapatjaimnak, hogy ott halok meg én is velük, mielőtt az ellenség Doberdó fennsíkját tőlünk erőszakkal elvenné... Kezdetől fogva el voltam és el vagyok arra tökéelve, hogyha látom, hogy a végsőre megy, akkor én is ott kint leszek a kézítésében, hogy híven megoszam vitézeim sorsát e nagy órában.“ Sőt, álláspontját, hogy az első vonalban feltétlenül ki kell tartani, még vezérkari főnökének, Eisner-Bubna alezredesnek és a többi vezérkari tisztek ellenvéleménye dacára is fenntartotta, mire nézve a hadseregparancsnokság döntését kérte ki és Boroevič is József főherceg álláspontját hagyta jóvá.

A csata huszadik napjáról, november 4-éről keelve, ez áll a naplóban (590. old.): „Lukachich tábornok azt jelenti, hogy a 8. vadászzászlóalj parancsnoka, Scotti alezredes, alig-hogy 24 óráig tartotta az állást, máris önkényesen kiürítette; azt az állást, melyet vitéz honvédeim öt hónapon keresztül a legsúlyosabb körülmények között oly rettenetes véráldozatok árán tartottak és megvédték... Elrendelem, hogy ugyanaz a 8. zászlóalj föltétlenül, bármibe is kerüljön ez, vissza kell, hogy foglalja az állást.“ Majd alább: „A hadosztályparancsnok jelentése szerint a 8. vadászzászlóalj olyannyira meg van viselve — alig 24 órai kintlét után —, hogy ma éjjel az alig kivont 3. honvédgyalogezred által föl fog váltatni. Szegény honvédek, még teljesen ki vannak merülve... Valóban szegény ez!... Siralmas, hogy mindenütt a magyarnak kell megmenteni a helyzetet... Különös jelenség, hogy itt a szörnyű Doberdón minden nem magyar csapat, különösen eleinte, teljesen csődöt mond.“

November 20-i dátum alatt a következőket mondja a napló (674. old.): „Hatalmas viharban automobilon Schönburg-Hartenstein herceghez megyek, akinek telefonjelentésiből arra kell következtetnem, hogy kishitű lett és a kétségbeesés szélén áll... Ezt a kemény embert teljesen megtörve találok... Nyugtalanító benyomást tesz rám. Vezérkari főnökének jelenlétében a helyzetet végtelékig válságosnak tárja elem, a legsúlyosabb aggodalmi vannak és semmiképen sem nyugtatható meg aziránt, hogy a helyzet csak félig-meddig is biztosítva volna... Ő semmiért sem állhat jót, mert csapatainak ereje kimerült. Aggódva azt kérde tőlem, „vajjon ezeknek dacára is feltétlenül kell-e az állásokat tartani?“ Megmagyaráztam neki, hogy az ő hadosztálya csakis 11 nap óta áll e súlyos esatában; ezen a helyen a 20. honvéd hadosztály négy hónapig ugyanilyen nehéz körülmények között minden ingadozás nélkül szilárdan kitartott. Szavaimat a kötelességszabta határozott pa-

ranccsal fejezem be: „minden körülmények között feltétlenül kitartani. Az én határozott parancsom nélkül főméltóságodnak nem szabad egy lépést sem önként hátrálni!” Szótlanul mélyen meghajtja magát, sötéten maga elé nézve. Láttam arcán, hogy csak nehezen tudja érzelmeit elfojtani. Ezután, midőn önuralmát visszanyerte, azt jelentette még nekem, hogy a magyar csapatok, melyek ezidőszerint pillanatnyilag az ő védelmi szakaszában állanak, rosszul küzdenek és sem a vára-
 kozásoknak, sem pedig feladatuknak nem felelnek meg. Kérdésekre, hogy ki látta ezt? — hiszen mind a két magyar népfőkelő-ezred, úgy a fehérvári 17., mint a budapesti 29., eddig legjobb csapataim közé tartoztak...: azt feleli ő: cseh ő ez a prágai 28-asoktól és a vadászzászlóaljaktól — ezek csehek — hallotta. Fellobbanó haraggal mondom ki, hogy ilyesmit csak akkor szíveskedjék jelenteni, hogyha maga látta, mert ez minden bizonnyal csakis cseh rágalom. Elrendelem, hogy vizsgálta ki az ügyet és tegyen nekem azután jelentést róla. Az egész csak a prágai 28-asoktól származik és ugyanez már a júliusi küzdelmekben is megtörtént. Ezek valóban jobban tennék, hogyha arra gondolnának, hogy milyen szégyenletesen veszítették el zászlójukat, ami a prágai ezredet örökre gyalázzal bélyegezte meg...“

Sőt volt ennek még csúnyább folytatása is. „Mindjobban azt a benyomást nyerem — mondja a fenséges úr naplójában (692. old.) —, hogy a 6. hadosztály parancsnoksága — hogy saját csapatait kimélje — a 16. honvéd hegyidandárt mindenütt ott vetette harcba, hol a helyzet válságos volt, mert darabokra tépve, az egész szakaszon dobatott a küzdelemben. Most teljesen ki van merülve, úgyhogy ezen eddig oly mindenek fölött hősies csapat nem tud feladatának megfelelni. Végre is a legnagyobb hős is csak ember!... Schönburg herceg a csapatokat annyira széjjelfosztja, hogy még a századkötelekek is a legkülönbözőbb ezredekbe, teljesen össze vannak kavarva. Craenenbroek vezérkari századost kiküldöm, hogy szemrevételezzon mindent pontosan s azután tegyen nekem jelentést... Azt jelentik, hogy a „hamis jelentés” valószínűleg a nyelvnek nem ismerésén alapszik...“ Majd alább: „A 6. hadosztály segítségét sürget. Jelenti, hogy a csapatok tovább nem bírják! — „29-es magyarok megadják magukat és zsebkendőikkel integetnek!” Mőd felett meg vagyok botránkozva ezen jelentés miatt. Elrendelem, hogy azokat, kik parancsaimnak nem engedelmeskednek, föbbe kell lógni és a zsebkendőikkel integető csapatokba bele kell lógni — ezt a parancsot könnyű szívvel adom ki, mert biztos meggyőződése, hogy ez az egész zsebkendőhistoria hazugság, ha pedig igaz, akkor nem a magyarok, hanem a csehek integetnek. Jól tudom, hogy mit teszek, jól tudom, hogy mik az én magyarjaim és hogy — igen kevés csirkefogót kivéve — nem adják meg magukat és nem integetnek!“ — „Az elrendelt vizsgálat azt állapította meg, hogy a

16. honvéd hegyidandár tökéletesen ki van merülve, mert más csapatok előnyére nagyon ki lett használva. A csapatok oly kitűnőek, mint mindig voltak, csak teljesen kimerülve, erejüket végkép kiadták. A megítélés egyoldalú és igazságtalan volt. Az integetésből egy szó sem igaz, talán mások integettek, de ezek soha... Ezt tudtam!" -- Ez azonban nem gátolta Schönburg herceget, hogy a magyarokat tovább is ócsárolja, amint az a napló 1916 január 4-i következő feljegyzéséből kitűnik (797. old.): „Andrássy Géza gróf ma nálam volt, miután a Mt. San Michelen járt. Visszajövet Schönburg herceggel beszélt, aki nagyon csúnyán nyilatkozott magyar csapataimról. Csúnya igazságtalanság ez! Mily ellentétben áll ez a hadseregparancsnok véleményével. Úgy látszik, az osztrákok vérében van a magyarok iránti vak gyűlölet.“

A sok áskálódásnak az lett a vége, hogy november 21-én a hadseregparancsnokság a 6. hadosztálynak ismét a 20. honvéd hadosztállal való felváltását rendelte el, mihez József főherceg a következő megjegyzéseket fűzi (683. old.): „Örömmel vettem ezt annyiban, mert a 20. honvéd hadosztály itt sokkal szívósabbnak és összehasonlíthatatlanul jobbnak, ellenállóbbnak bizonyult, mint a 6. hadosztály. Másrészt meg fájdalommal látom, hogy megint csak színmagyar ezredeket kell e rettenetesen véres küzdelmekbe, a legveszélyesebb helyekre tenni, mert még a legkiválóbb — másajkú — csapat sem képes itt megállani helyét. Mindig csak magyart kell odaállítani, hol a legirgalmatlanabbul kaszál a halál. Szegény szeretett magyar testvéreim! Vértől lelkem mélyéből bámullak titeket, kik minden csapatok között a legdicsebb hősök vagytok!“

Más alkalommal saját vezérkari főnökével szemben kellett a honvédcsapatok jó hírnevét megvédenie, mire nézve dec. 8-án a naplóban a következők foglaltatnak (765. old.): „Eisner-Bubna alezredes azt állítja, hogy az 1. honvédgyalogezred rosszul verekedett, ő azt a foglyoktól hallotta állítólag. Ebből nagyon komoly vita támadt közte és köztem, mert az ő magyargyűlölő lelke ennek a felfedezésnek, melyet azonnal fel akar kapni és tovább kíván jelenteni; majdnem örül. Nagyon keményen rendreutasítom őt és további ellentmondást nem tűrve, úgy döntök, hogy előbb a honvédeket fogom kihallgatni, azután a hadosztályparancsnokokkal kivizsgálatom az ügyet és minthogy az 1. honvédgyalogezred az ellenséget kidobta és hiánytalanul visszafoglalta az állást, — amit más csapatok, melyeket mindig égis magasztalnak, csak nagyritkán tudtak elérni — inkább fogok ezen vizsgálat eredményének és honvédeimnek hinni, mint egy vagy két olasz fogoly állításának. A lefolytatott vizsgálat fényesen igazolta azt, hogy igazam volt; midőn Eisner ezt kislelkűen jelentette nekem, alaposan összeszidtam őt azért, hogy pletykákat mindjárt Bécsbe akar referálni.“

De voltak ennél még nagyobb surlódások is. December

5-én a hadseregpárcsnokság arról értesítette József főherceget, hogy a nálánál rangfiatalabb Krautwald gyalogsági tábornok fogja a Karsztfennsíkon a saját III. és a VII. hadtest fölött is a párcsnokságot átvenni, míg József főherceg az attól délre fekvő, teljesen jelentéktelen védelmi szakaszban két osztrák népfölkelődandár élére került volna. Ezt a megaláztatást József főherceg mégsem volt hajlandó eltűrni. A leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy őt ad acta tegyék. ami eddigi kinagasló teljesítményei után valóban égbekiáltó igazságtalanság és hálátlanság lett volna. Végre mégis az ő álláspontja győzött, de nem kis megerőltetésébe került, hogy továbbra is őt hagyják meg VII. hadteste és az egész doberdói védelmi szakasz élén, még pedig tegyük hozzá: az egész monarchia, az osztrák-magyar hadsereg, de kivált az őt hálványozó magyar katonák nagy szerencsésjére. A szándékolt megalázás indító oka felől József főherceg nem lehetett kétségben, mert arról ezt írja naplójában (777. old.): „El kell hagynom helyemet és Krautwald veszi át párcsnokságomat; azt hiszem, ennek nem kis részben a féltékenység az oka.“ Borevič volt ugyanis az, aki József főherceg folyton növekvő sikereitől és hírnevétől a maga renoméját féltette. Ez a későbbi isonzói csaták folyamán még világosabban tűnt ki.

Végül még egy kis jellemző apróságot a napló december 7-i feljegyzéseiből (760. old.): „Tegnap Duttoule-ra egy vagon bor érkezett csapataim részére. Ellenőrzés végett egy hordót felnyitattam. Bor helyett piszkos víz volt benne. Azonnal a hadsereghadtápcsnokságnak elküldtettem, azzal a megjegyzéssel, hogy „igyák ők ki, mert az én csapataim részére bort *követelek* és nem ilyen disznóságot!“ A préselt szénakötegek egy részében egy vagy több téglá található. Na, majd csinálók én itt rendet, de úgy, hogy hajukszála égnek fog állani!...“

Ezzel, sajnos, be kell fejeznem ennek a valóban nagyszabású, remek munkának az ismertetését. Aki azt behatóan áttanulmányozza, az nem zárkozhatik el ama benyomás elől, hogy elsősorban kétségtelenül József főherceg volt a Doberdó igazi hőse, bár ő nagyúri tapiutattal és bámulatraméltó szerénységgel minduntalan minden érdemet hön szeretett csapatjaira szeretne áthárítani. Nekünk magyaroknak jóleső érzés, hogy az ő egész lénye, egyénisége a lehető legtökéletesebben összeforrt a magyar katoná, a magyar nemzet, a magyar néplelek érzéseivel és gondolatvilágával s miután a tisztelet és hála nemes gondolata apáról fiúra, fiúról unokára s ezek révén a déd- és ükunokákra szállva, mind mélyebben belevésődik az emberek s a nemzet szívébe, biztosak lehetünk afelől, hogy amíg magyar emberek, magyar katonák lesznek a világon, azok számára József főherceg időtlen időkhig az marad, ami volt a világháborúban: a mi szeretve tisztelt és mint ember, mint katoná és mint igazi hős egyaránt imádott és dédelgetett

„József apánk“. Ezt az általánosan használt becéző nevet tudvalevőleg rajongásig szerető alárendeltjei fogékony szívének spontán megnyilatkozása adta neki. **Doberdói Breit József.**

Pileh Jenő: Horthy Miklós. Athenaeum rt. kiadása. Budapest, 1928. 406 l. 102 képpel, 4 vázlattal és 10 önálló melléklettel.

Élő emberről mindig bajos életrajzot írni, de különösen nehéz akkor, ha az a személy, akivel az író foglalkozik, zivatáros időben, vagy éppen fenekestől felfordult állapotok között emelkedett valami sok felelősséggel járó méltóságra.

Ha valakiről, úgy Horthy Miklósról bizvást elmondhatjuk, hogy a legsúlyosabb körülmények között jutott mostani díszes állásába, akkor, amikor a hazánkra zúdult rettentő csapások: a monarchia összeomlása, a Károlyi- és a kommunista-világ s a mindezt betetőző idegen megszállás, talán még sohasem látott és sohase próbált nehézségek elé állította azokat a bátor férfiakat, akik ebben a chaosban az ország hajójának kormányzására vállalkoztak.

Természetes, hogy amidőn a felforgatás és rombolás gonosz művére a romok eltakarítása és az újjáépítés következett, azok, akik a feltámadás hajnalhasadásán elvesztették a talajt a lábuk alól s jólmegérdemelt büntetésük elől külföldre szöktek: mindent elkövettek, hogy az uralomra jutott s velük meg nem alkuvó új irányzatot — vezetőivel együtt — minél jobban befekettítsék ellenségeink előtt.

Nem csodálhatjuk tehát, hogy Horthy Miklós személye is annyi támadás és rágalom céltáblája lett. Gonosz nyelvek és mérgezett tollak terjesztették, nem csupán a csonka hazában. hanem külföldön is azt a vádat, hogy a fővezér, majd kormányzó jóváhagyásával történt mindaz a kétségtelenül ártalmas kilengés, ami tulajdonképpen a rémuralom bukásával beállott visszahatásnak volt természetes, bárha nem is helyeseltető következménye.

Kellett tehát — tíz évvel a nagy kataklizma után — olyan könyv, amely olesó hatásra és sikerre nem vadászva, nem mindenféle mendemonda nyomán, hanem hiteles kútfőanyag alapján rajzolja meg a kormányzó képmását, de egyúttal — amennyire egy életrajz kerete engedi — azét a sivár korszakét is, amelyben Horthy Miklós Csonka-Magyarország élére került.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Pileh Jenő derekasán megoldotta ezt a nehéz feladatot. Nagy fáradsággal gyűjtött össze minden felkutatható fontos adatot, küzdve mindazok nemtörődömségével és nemakarásával is, akik tulajdonképpen arra lettek volna hivatva, hogy munkáját minél jobban megkönnyítsék. Annál nagyobb elismerés illeti tehát a szerzőt, hogy — a napjainkban adott lehetőség határain belül — olyan könyvet írt, amely érdekes és tanulságos olvasmány, egyúttal pedig fontos forrásmű is azok számára, akik majd később.

Magyarország legszomorúbb éveinek oknyomozó történetét fogják megírni.

Pilch, az anyag természetének megfelelően, öt fejezetre osztotta művét, gyermekkorától 1920 március 1-ig írva le kormányzónk pályafutását. Az első fejezet a béke éveiről, a második a világháborúról szól.

Az alföldi lovasgyerekből tengerésszé lett Horthy, 1886. október 1-én kezdte meg katonáskodását, mint másodosztályú tengerész-hadapród. Mint pályatársai általában, ő is sok országot, világot látott, Megfordult Elő- és Hátsó-Indiában, Ausztráliában és a polinéziai szigetvilágon is. Fontos hivatást töltött be az 1908—1909-i balkáni mozgalom alatt, amikor „Taurus” nevű konstantinápolyi állomáshajónknak volt a parancsnoka. 1909 november 1-én Ferenc József királyunk szárnysegéde lett s ezt az állást 1914 május 1-ig töltötte be.

1914 nyarán a nagy világégés váltotta fel a béke nyugalmas éveit. Horthy, a haditengerészet mozgósításakor, előbb a „Habsburg” csatahajó, majd a „Novara” gyorscirkáló parancsnoka lett. A tüzkeresztségben 1915 május 24-én részesült, amikor az olasz tengerpart ellen végrehajtott nagy „raid” alkalmával, a reábízott csoporttal Ravenna kikötőjét — Porto Corsinót — támadta meg.

A San Giovanni di Meduánál, majd az otrantói szorosban vívott tengeri ütközetben, újból fényesen kitüntette magát. Horthy s vitézségének jutalmául a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapta. 1918 februárius 27-én ellentengernagy, és flottaparancsnok lett, majd ugyanazon év november 1-én — az összeomláskor — altengernaggyá lépett elő.

A III. fejezet első része valóságos „siralmas krónika”, mert magyar hazánknak Károlyi Mihályék garázdálkodását követő teljes összeroppanását, a kommunizmus lábrakapását, a francia, ráé, cseh és oláh megszállócsapatok fokozatos térhódítását vázolja. Majd áttér a szegedi ellenforradalomra s az ott alakult kormány működésére, amelynek Horthy, rövid ideig, hadügyminisztere volt. Ezt az állását, Károlyi Gyula gróf kabinetjének bukása után, a fővezéri állással cserélte fel.

Kormány ország nélkül, hadügyminiszter vagy fővezér hadsereg nélkül, valóban különösen hangzik. Annál nagyobb érdem tehát, hogy ennek a kommunisták által „bohóckormány”-nak, „cirkuszkormány”-nak csúfolt alakulásnak szinte emberfölötti munkájából sarjadt a nemzeti hadsereg akkor még gyenge palántája. Mi, akik ott állottunk az új magyar haderő bölcséjénél s aggódva láttuk az annak fejlődését gátló s minden pillanatban felborulással fenyegető helyzetet: csak a legnagyobb elismeréssel nyilatkozhatunk a fővezérrel. Horthy Miklós az ellenségeinkkel kezdett, annyiszor elakadt s végre eredménytelenül lezárult tárgyalások ellenére is, rendületlenül állotta meg a helyét Szegeden.

Pedig nem volt biztató a helyzet befelé sem. Az a kis

fegyveres erő, amely Szegeden összeverődött, kezdetben nagyon is különböző felfogású és fajsúlyú elemekből állott. Az idősebb, tapasztaltabb és éppen ezért higgadtabb férfiakkal szemben, a szeretelenségre hajló fiatalok tábora állott, amelynek minden egyes tagja vezetőszerere érezte magát hivatottnak; érvényesülni kívánt és menteni akarta a hazát — kiki a maga módja szerint. Voltak viszont olyanok is, akik az addigi munka meddőségét látva, kishitűekké váltak. Sok türelemre és tapintatra volt szüksége a fővezérnek, hogy ezeket az ellentéteket elsimítsa s a csüggedőket biztatva, a heveskedőket csillapítva, lehetővé tegye sikeres együttműködésüket.

Majd ránszakadt a legnagyobb szegény, mert az annyiszor megkergetett oláh csapatok országunk védtelen fővárosát is hatalmukba kerítették. Nemsokára a dunántúli vidéken is terjeszkedni kezdték a „hódítók” s fővezérük, a Napoleont mímelő Mardarescu, egész Nyugat-Magyarország, sőt Bécs megszállásáról is álmodozott.

Horthy — augusztus 13-a és 16-a között, az entente tilalma s a Budapestről jött parancs ellenére átvitte a Dunán a Szegeden alakult csapatokat. A Dunán túl volt még csak olyan terület, amelyet nem szállottak meg idegen csapatok. Csakis itt kínálkozott lehetőség, a maroknyi szegedi hadsereg továbbfejlesztésére s Lehár ezredes nyugatmagyarországi csoportjával való egyesülésre. Ha a fővezér ezt a merész sakkhúzást végre nem hajtja, a feltámadás lehetősége hosszú időre elodázódott volna.

Könyvének IV. fejezetében a Dunántúl több helyén megnyilvánult „fehér terror“-ról és „atrocitások“-ról ír Pilch s idézi a fővezérség parancsait, annak bizonyosságául, hogy Horthy nemesak hogy nem pártolta, hanem elítélte és többször szigorúan meg is tiltotta ezeket a kétségkívül káros, de az akkori viszonyok között megérthető túlkapásokat. Ezt annyival is inkább meg kellett tennie, mert ezek az ellenségeink által felújított hatalmaskodások voltak jórésztben okai annak a bizalmatlanságnak, sőt ellenszenvnek, amely az entente megbízottai részéről a magyar nemzeti hadsereg ellen megnyilatkozott.

A szerző ezután azokkal a hosszúságú tárgyalásokkal és alkudozásokkal foglalkozik, amelyeknek eredményeként az entente nagynehezen hozzájárult egy 30 ezer főből álló magyar hadsereg szervezéséhez. Egymás után megalakultak a kerületi parancsnokságok, az idegen megszálló csapatok fokozatos visszavonulása nyomán. Megindult a toborzás mindenfelé; új csapatok keletkeztek életre s feltámadt a m. kir. csendőrség is. Mindezt csak az méltányolhatja eléggé, aki tudta és látta, hogy úgyszólván semmiből kellett mindent előteremteni. Hiszen a franciák, akik eleinte a Szegeden toborzott csapatokat is csak részben engedték felfegyverezni, a vörös hadseregnek ott a közelben zsákmányul ejtett készleteit se akarták nekünk ideadni. Érthető tehát, hogy eleinte se ruhánk, se fegyverünk, se

lövőszerünk nem volt s a csapatok élelmezése és elhelyezése is eddig ismeretlen nehézségekbe ütközött. Az újra meg újra feltornyosult akadályok elhárításában a fővezérnek igen nagy része volt.

Az ötödik fejezet azokat az okokat ismerteti, amelyek miatt a Friedrich-kormányt távozásra kényszerítette az entente. Tárgyalja Huszár Károly koncentrációs kabinetjének működését az 1920 március 1-én lefolyt kormányzótárgyalásig, amidőn a pártok és a kormány közös megegyezése Horthy Miklóst jelölte erre a díszes, de egyúttal nagy teherrel és gonddal súlyosított méltóságra.

Pilch könyve nem tömjénez senkinek, mert a történetírás tárgyilagos hangján szól emberekről és eseményekről egyaránt. Lesznek talán az akkori idők szereplői között egyesek, akik ebben a munkában nem látják eléggé kidomborítva és méltányolva a maguk érdemét. De elvégre ez a könyv Horthy Miklósról szól s az ő életrajza nem lehet egyúttal az 1918 és 1920 közé eső egész időszak oknyomozó története is. Gy. J.

Petró József: Az ősegyház élete. Budapest, 1929. Szent István-Társulat. (Szent István-Könyvek, 63. szám.) 184 l.

Van valami sajtóságos ellenmondás abban, hogy a tudományos vizsgálódás éppen egy olyan világtörténelmi korszakot, illetőleg fejezetet tüzdelt tele a problémák és kérdések egész seregével, amelynek szereplőit, az első századok keresztényeit, bizonyára mi sem jellemzi jobban, mint a „problémamentes“ lelki egyszerűségben, az értelmi és érzelmi összhangban való békés és egységes összecsendülés. Méltán vethetjük föl a kérdést, hogy vajjon ennek az életnek külső formái és a gyakorlati életben való megjelenése annyira más volt, annyival sokszerűbb és mesterkéltebb, mint belső lelki tartalma? Háttha csak maga a tudomány tett ebben az esetben szükség nélkül és több-kevesebb jóhiszeműséggel bonyolultakká oly kérdéseket, amelyekre eléggé világos és a dolgok lényegét illetőleg kielégítő feleleteket kap az, aki ennek a korszaknak bár kevés számú, de viszont igazán beszédes és őszinte lelki élettel telt forrásait: az apostolok leveleit, Lukács történeti elbeszélését vagy az első század végéről fennmaradt néhány egyháztörténeti emléket, mint római Szent Kelemen és antiochiai Szent Ignác leveleit elolvassa.

Aki rövid, de megbízható és érdeklődést óhajt szerezni azokról a különböző elméletekről, amelyek majd társadalmi vagy gazdasági eszmékből és kiindulópontokból, demokratikus vagy kommunisztikus gondolatokból iparkodtak leveztelni az őskeresztény egyház berendezéseit, majd pedig az egykorú zsidó vagy görög intézményekkel egyszerűen azonosították amazoknak legalább is első, kezdetleges jelentkezéseit,

igen jó útmutatóra talál dr. Petró József egri teológiai tanár munkájában, amelyben a modern irodalomban való hiánytalan tájékozottság és másfelől a világos és könnyen olvasható előadás, főleg az egyes problémáknak jól áttekinthető csoportosítása szerencsésen táršulnak. A népszerű célzat kizárja a hosszás, fárasztóan részletező fejtegetéseket, az adat- és névhalmozást, másfelől azonban a behatóbb érdeklődésnek és tanulmánynak segítségére siet a tudományos apparátusra való hivatkozás részben magának a tárgyalásnak során, részben a kötet végén nyújtott irodalmi tájékoztató által. Mindegyike a mű 12 fejezetének egy-egy vezető problémát tárgyal: a zsidó diaspora és a fiatal kereszténység viszonyát, a római birodalom egykorú vallási és erkölcsi állapotait, a krisztusi misszió eredeti terjedelmének kérdését, az apostoli megbízás és a „karisma“ közötti vonatkozást, az intézménynek a zsidó közösségek „apostolai“-val való névbeli vagy tartalmi rokonságát, az *episcopus*, *presbyter* és *diaconus* elnevezésekkel jelölt hivataloknak és fejlődésüknek meghatározását, az egységes hierarchia és az egyházközségi autonómia feletti vitát stb., amely legfőbb vitapontok köré csoportosul azután a részletekérdések serege. Nem folyamatos történeti elbeszélésben tárja tehát elének a szerző az őskeresztény egyháznak az első pünkösddel meginduló kialakulását, nem részletező korszak-rajzot nyújt, hanem a tudományban felmerült ellentétes magyarázatok szemszögéből nézi az ősegyház történetét. Mivel azonban a problémák időrendben vonulnak fel s mivel másfelől tárgyalásuk nem pusztán ismertetés: bírálatokból fokozatosan élesedő vonásokkal bontakozik ki az a kép, amelyet maga szerzőnk helyesnek vall, az eredettől fogva és alapelvében egységes ősegyház, amely ugyan nem pattan elő teljesen kész és befejezett alakban a fegyveres Minerva módjára, de amelyben mégis egy kezdettől fogva működő centrális elv, a Krisztushoz, mint mindennek forrásához való következetes hozzákapeselődésnek gondolata az intézmények konkrét formáiban is Szent Pál klasszikus hasonlatát valósítja meg: „sokan egy test vagyunk Krisztusban, de egyenként mindnyájan egymásnak tagjai“. A könyv olvasója, úgy hiszem, aligha tudja kivonni magát az alól a benyomás alól, hogy ez a kép legalább is lélektanilag valószínűbb és könnyebben hozzáférhető azon „megértő beleélés“ számára, amelyet manapság a források adatai mellett a történelmi rekonstrukció egyik legfontosabb eszközének tekintünk. Itt egy jól elképzelhető és természetes, a forrásadatokból mintegy magától kialakuló képet nyerünk, a másik oldalon inkább a forrásokkal és egymással is küzdő „magyarázatok“-at.

Bár így a szerző a katolikus álláspontot képviseli és ismerteti, mégis semmi sincs művében, ami „felekezeti egyoldalúság“-nak volna nevezhető s ami meggátolná, hogy azt

minden érdeklődő haszonnal olvassa. A liberális és protestáns írók nézeteivel, utóbbiak közül legsűrűbben Harnack tételeivel való polémia mindig nyugodthangú, csupán a tárgyát tekintő. Ez megfelel már a mű céljának is: megismertetni — mondja az előszó — a magyar olvasóközönséggel az első keresztény generáció életét történeti megvilágításban. A könyv szorosán vett tartalma ennél valamivel többet és valamivel kevesebbet nyújt. Ha az első keresztény generációt az apostolfejedelmek halálával vagy pedig a jeruzsálemi templom elpusztulásával (Kr. u. 64—70) zárjuk, úgy megjegyezhetjük, hogy a könyv három utolsó fejezete már három az első század végéről ránkmaradt emléket tárgyal, úgymint a Didaché, Kelemen pápának (92—101) a korinthusi egyházhoz szóló intőszózatát és végül Szent Ignác antiochiai püspöknek azt a hét levelét, amelyeket vértanúsága előestéjén, Kr. u. 107-ben különböző községekhez írt. A legutolsó forrás amnyiban szolgált alkalmas zárókövül szerzőnk számára, amennyiben ezek a levelek a keresztény egyházi hivatalok terminológiáját már teljesen kiforrott alakban, következőleg a hierarchikus fejlődést is bizonyos magaslati és nyugvópontján mutatják. Mint ebből is látni, szerzőnk elsősorban, sőt szinte kirekesztőleg a hierarchikus fejlődésre, „az őskeresztény tekintélyek tiszteletére“ irányítja figyelmét. Az ősegyház külső élete, hivatali szervezete művének tulajdonképeni tárgya. Ha egy-egy külön fejezetet szentel is a „dogmamentes“ őskereszténységnek és a keresztény karitás gyakorlatának a régi Egyház életében, e mozzanatok is mintegy közvetve, mint az intézményes egység mellett a hitéleti és érzelmi egybeforrottságunk kifejezői nyerne szerepet a mű szerkezetében. Egészen mellőzi a szerző a liturgia kifejlődésére és a szentségekre vonatkozó kérdések tárgyalását, ami a fentemlített határpont átlépése nélkül alig lett volna lehetséges.

A téma határainak szabatos megvonása és a józan korlátozás ily célú munkánál éppúgy írói erény, mint a már emített világos és logikus menetű előadás. Mindenesetre a Szent István Könyvek tudománynépszerűsítő kiadványsorozatát dr. Petró József munkája jól megírt, alapos és érdekes kötettel gazdagítja. A mű érdemét egy-két kisebb elírás vagy sajtóhiba (római „gyarmatok“ helyett általában jobb lett volna „tartományokat“ vagy „provinciákat“, a 31. oldalon *Augustus császár* helyett még *Octavianus*-t írni; a 12. oldalon a 46. évszám bizonyára 64-re, — a 131. oldalon is ez kell 67 helyett — javítandó, mint a pár sorral lejjebb említett 51—52. évi eseményekből is kitűnik; nem csak véletlen-e a „görög ἐκκλησία szónak“ [105. l.] a héber *kahal* szóval való rokonsága? a 46. oldalon a pogány százados „fia“ helyett „szolgája“ kell) miben sem csökkenti.

Madzsar Imre.

Alessandro Cutolo: Sul mancato duello tra Luigi I. d'Angiò, e Carlo III. di Durazzo. Napoli. 1928.

Cutolo felolvasásában érdekesen rajzolja a két ellenfél, Kis Károly és Anjou Lajos készülődését a nagy mérkőzésre, melynek dönteni kell a nápolyi királyság sorsa fölött. Az avignoni udvarban már fényes győzelmekről terjedt el a hír, a valóság pedig az volt, hogy Lajos herceg és Savoyai Amadeus serege útközben ismeretlen okból megállt.

Ekkor vetődött fel az eszme, hogy az ellenfelek párbajjal döntsek el a vitás kérdést. A szerző elveti azt a felfogást, hogy Károly eselből állt volna elő ezzel az ajánlattal. Míg N. Valois autentikusoknak ismeri el azokat a leveleket, amelyeket az ellenfelek ez alkalomból állítólag egymással váltottak, Papon hamisítványoknak tartja azokat s ehhez a véleményhez csatlakozik a szerző is. Ebben megerősíti az a körülmény, hogy Károly egyik állítólagos levele, amelyre Valois tételét alapította, egy mondatocská kivételével szóról-szóra azonos a bolognaiak Enzo felől II. Frigyes császárhoz intézett levelével. Téved Valois abban is, hogy a párbajnak Capri szigetéen kellett volna lefolynia, mert a szövegben „*insula Capue*“ van, vagyis a capuai síkságon levő sziget, melyet a Clanio folyócska öntöz. A párbaj ismeretlen okból elmaradt. A szellemesen és tudós apparátussal megírt kis értekezés többet nyújt, mint amennyit a cím ígér. Miskolcзы István.

Genaro Maria Monti: La condizione giuridica del principato di Taranto. Bari. 1928. Estratto degli Annali del seminario giuridico economico della R. Università di Bari.

Monti nagy körültekintéssel és tudással megírt értekezésében azt bizonyítja, hogy a tarantói hercegség nemcsak terjedelemlre egyik legnagyobb, de jogilag is különleges helyzetű hűbértartó volt a nápolyi királyságnak. Jelentőségét az is bizonyítja, hogy századokon keresztül vérbeli hercegek (a másodszülött fiú, a királyné férje) birtokában volt s alakilag is a szuverenitás látszatát kelti.

Míg pl. a többi hűbérnél a jegyzői okiratokban csak a királyt említik meg, a hűbérest nem, addig a salernói és tarantói hercegek kivételek. Többször maga az adománylevél is szélesebb körű, mint a többi hűbérnél. A tarantói hercegek élvezték a *merum et mixtum imperiumot* már akkor, amikor még a királyok ehhez féltékenyen ragaszkodtak és Anjou Károly még a trónörökösnek is csak magára Salerno városára adta meg. Sőt a Del Balzok még a fellebbezési jogot is megkapták, ami addig kizárólag a királyé volt. A királyok a hűbértartó adományozásánál rendszeren kikötik, hogy az *in capite* hűbéresek és azok birtokai továbbra is a király fennhatósága alatt maradnak, míg a tarantói hercegségnél ez nem történik meg. Nem teljes szuverenitásról ugyan, de „igen

magas és különleges signoriáról“ tesznek tanúságot azok a privilégiumok, melyeket Tarantói Róbert a velenceieknek adott.

Mindezek alapján megállapítja a szerző, hogy Taranto hercegeinek a joga felülmulja még a többi királyi herceg jogát is és ezt nemcsak a királyi család tagjai élvezték, hanem a Del Balzok is.

Az értekezés levéltári anyag alapján bepillantást enged a nápolyi királyság hűbéri viszonyaiba és már ebből a szempontból is igen tanulságos.

Miskolczy István.

Pericle Perali: Prontuario bibliografico per la storia degli anni santi, Roma, 1928, Tipografia Poliglotta Vaticana, 8-ad r., 207 l.

A jubileumi búcsú és a vele kapcsolatos római zarándoklás történetének megírását megnehezíti a jubileumokra vonatkozó irodalom hézagossága és a meglévőnek szétszórtsága. A történetíró, ha ezekkel a témákkal kíván foglalkozni, még ma is Zaccariának (Dell' Anno Santo, Roma, 1755, XVII-XXXIX. ll.) a maga korában kitűnő, de ma már elavult bibliográfiáját kénytelen az anyaggyűjtésnél segítségül venni.

Az 1925. évi szentév megünneplésének irodalmi utóhangjául most megjelent terjedelmes emlékkönyv egyik fejezetét a hiányt kívánta pótolni, amidőn a szent évek történetére vonatkozó irodalom bibliográfiáját állítja össze. Szerzője a vatikáni levéltár egyik tisztviselője, akinek tehát nemcsak a levéltár és könyvtár anyaga állt korlátlanul rendelkezésre, hanem a vatikáni levéltár internacionális jellegénél fogva a szerzőnek könnyű szerrel és igazán csekély fáradsággal módjában állt volna ezt a tárgyánál fogva is igen fontos bibliográfiát valóban a szent évek történetének lehetőleg teljes könyvszetévé tenni. Sajnos, a szerző az egyetemesség és teljesség követelményeinek csak igen kis mértékben felelt meg, elfeledkezve arról, hogy egy bibliográfia tökéletessége mindig a benne feldolgozott irodalom teljességétől függ. Perali a történeti sorrendben foglalt összeállításoknál mindig megelégszik a vatikáni gyűjteményekben őrzött nyomtatott anyag felsorolásával, a nemzeti irodalmaknak éppen történeti szempontból fontos nagyszámú termékeinek felsorolásával pedig csak a legritkább esetben, akkor sem rendszeresen, foglalkozik. Munkájának ezt a sarkalatos hiányát csak igen kevésbé pótolja az is, hogy könyvének függelékeiben szószerint közli a jubileumi búcsú történetéhez eddig megjelent bibliográfiákat és a jubileumot valamiképen megörökítő metszeteknek, egyébként teljesnek nem mondható jegyzékét is. A bibliográfia mai összeállításában csak a vatikáni gyűjteményeket illetőleg mondható teljesnek, tehát tulajdonképpen csak a hivatalos jubileumi kiadványok katalógusa, mert hisz ezek a pápai

dicasteriumok rendszerint csak a saját és a rokon hivatalos intézmények kiadványait őrizték meg rendszeresen, idegen kiadványokkal legfeljebb csak mint a nunciusi jelentések mellékletével találkozhatni. Az a mód pedig, ahogy Perali kevés számú anyagát még alcsoportokba tördeli szét, túlméretezett tagozottságával nemhogy a könnyen kezelhetőséget segiténé elő, de egyenesen a könnyenfeltalálhatóság rovására megy. Erdemleges terjedelmű anyag híján a felosztás túlzott pedantériája inkább zavart, mint könnyebbséget okoz.

Ilyen körülmények között Perali munkája — amelyről csak kuriózmuképen említjük meg, hogy benne a jubileumi búcsúk magyar irodalmára vonatkozólag egyetlen egy adat sem fordul elő —, jó szolgálatot tehet a pápai kormányzati szervek idevonatkozó kiadványainak tanulmányozására, de szűkreszabott anyaggyűjtése mellett nem igen alkalmas arra, hogy egyetemes jellegű, általános introdukcióként szolgáljon. Ezt a lényeges hiányt vajmi kevésbé pótolják az írónak és Msgr. Angelo Mercatinak az 1300-i első jubileum megünneplésére vonatkozó eddig kiadatlan iratoknak mintaszerű publikációja. A jubileumi búcsúk történetíróinak még ma, Nicolaus Paulus nagyszabású művének (*Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, I—III, Paderborn, 1922—3.) megjelenése után is, jórészt töretlen utakon kell haladniuk. Tóth László.

Redlich, Josef: *Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. Eine Biographie.* Berlin, 1928. Verlag für Kulturpolitik. 491 l.

Mitis, Baron Oskar von: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass.* Leipzig, 1928. Insel-Verlag. 467 l.

Sosnosky, Theodor: *Franz Ferdinand. Der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild.* München, 1929. Verlag von R. Oldenbourg. XVI. és 255 l.

Ferenc József trónralépésének 80-ik évfordulóján egyszerre három olyan munka jelent meg a német könyvpiacra, amelyek az ő uralkodásának és a két trónörökösnek, kiknek élete az ő életében zajlott le, sorsával foglalkoztak. Bár a három munka felfogásban és módszerben jelentékenyen különbözik egymástól, tartalmilag mégis együvé tartoznak, mert ugyanazt a darab történelmet dolgozzák fel. Ha tudományos érték és módszer tekintetében osztályozni akarnánk őket, akkor az első helyre kellene tennünk Mitis báró könyvét, mely a bécsi levéltárnak eddig ismeretlen adatai alapján készült; ugyanakkor, amikor Mitis báró, legalább függelékben, a forrásoknak tekintélyes sorozatára utal, Redlich egyetlen forrásra sem hivatkozik ugyan, de széles látókörének bélyegével látja el Ferenc Józsefnek első komoly életrajzát; végül Sosnosky műve alkalmoszerű kísérlet ugyan, de mint ismert történet-publicista, ő is érdemet szerez azzal, hogy a szerteszórt

adatokat Ferenc Ferdinánd életéről, jelleméről és terveiről, első ízben igyekeznek valami rendszerbe szedni.

A 80-ik évfordulóról visszatekintve a Habsburg-birodalom elmúlt küzdelmeire, lehetetlen fel nem tennünk a kérdést, hogyha 1848-ban nem kerül élére az az uralkodó, aki páratlan kitartással és kötelességtudással intézte annak ügyeit és mindenkor ott volt, ahol az uralkodó tekintélyére és akarására szükség volt, vajjon fennállott volna-e az oly hosszú ideig. Oly kérdés, melyet ma már nem a kíváncsi találgatás ösztöne ébreszt az emberben, sőt nem is a komoly megfontolás, hanem a történelmi események. És ebben a beállításban Ferenc József egyéniségének fontossága még uralkodói érdemeit is meghaladó nagyságban emelkedik ki korának eseményeiből és változó helyzeteiből, melyekkel a történetírónak foglalkoznia kell.

Messze vezetne bennünket az uralkodásnak és az uralkodó egyéniségnek taglalása, mert az az anyag is elég tekintélyes, amely Magyarországot a három munkában közelebből érdeklí és amellyel megismerkedni e helyen közelebbi feladatunk; de a három könyvnek egymás mellé illesztésével meg akartuk jelölni azt a három komoly kísérletet, melyeknek figyelmen kívül hagyása nem volna célszerű azoknak, kik a közelmúlt idők történetével foglalkoznak.

Az ifjú Ferenc József Schwarzenberg herceg vezetése mellett azzal a hivatással vette át a kormányt, hogy a forradalom következtében széthullni akaró részekből egy birodalmat alkot. Ennek a gondolatnak esett áldozatul a magyar királyá koronázás, azután a magyar elődeitől szentesített törvények és amint Redlich könyvéből első ízben olvassuk — az aradi vértanúk és Batthyány Lajos gróf miniszterelnök, kiknek kivégzését nem akadályozta meg (71—72. l.). Schwarzenberg és Haynau emlékének nehéz árnyéka eltemette azt a nagy tervet is, amelynek érdekében a kivégzésekért és az elnyomásért járó felelősséget a fiatal uralkodó magára vette. Sőt amikor a száműzetésből visszatért Metternich herceg a politikát helyes irányba terelni törekedett, áldozatul esett az orosz szövetség is, úgyhogy a közvélemény előtt kegyetlennek látszó császárt hálátlannak is tartották. Miklós cárral együtt azonban, aki a hálátlanság bélyegét Ausztriára sütötte, Metternich herceg is elhalt és a császár most már egyedül nézett szembe az orosz hatalomra támaszkodott birodalmának széthullásával. Egy ideig kitartott ugyan Bach mellett, aki az összbirodalmi tervet megalkotója és egyben végrehajtója is volt, de a 12—14 ezrednyi csendőrség tehetetlennek bizonyult akkor, mikor az 1859-i veszett olasz háború a birodalom alapjait megingatta. Ferenc Józsefnek magának kellett az első kalapácsütést mérni azon irányzatra, melynek szolgálatába trónralépésekor Schwarzenberg herceg állította.

Így jött létre a délnémet Rechberg kinevezése; így született meg az 1860. októberi diplomában az alkotmány megadá-

sára vonatkozó ígéret, az 1861. februári pátensben pedig az alkotmánylevél, melynek végrehajtását az 1861-i magyar országgyűlés hiúsította meg, mikor a birodalmi tanácsban való részvételt megtagadta. Redlich érdekesen tárgyalja itt (263. és köv. lapok) az összeütközést a császár és Deák, az összbirodalom és a magyar állam alkotmányos és kormányzati függetlensége között. Szerinte a provizórium sem jelentett egyebet, mint azt, hogy a császár az összbirodalom szétrombolásának keserű munkájában tovább menni, Deák pedig az 1848-i törvényeket feladni vonakodtak. Hogy az ellentét áthidalható legyen, Albrecht főherceg vette át a közvetítést a császár és Deák között és ez a közvetítés vezetett az 1865-i husvétii cikkhez, valamint a kiegyezési tárgyalások megindításához (280. l.). A közvetítő Arguss báró jelentései a császár titkos irattárában találhatók. Redlich szerint a magyar ökonzervatívok, akiket Schwarzenberg magától eltaszított, vitték keresztül, hogy Ferenc József törvényes álláspontra helyezkedett, az 1865-ben összehívott országgyűlés vezére azonban Deák lett és a kiegyezést a liberális Deák alkotta meg.

Redlich szerint a magyarokkal a magyar álláspont alapján megalkotott kiegyezés titkos rugóját abban kell keresnünk, hogy Ferenc József Poroszország ellen revanchera gondolt; hogy ezért hívta meg Beust bárót a külügyminisztérium élére és hogy Beust báró is ezért sietett a magyar kérdés kiküszöbölésével a nagy külpolitikai kérdésekhez szabad kezét biztosítani (303. és köv. lapok). Ez az elhatározás véget vetett az 1848 óta vitt személyes uralomnak és kezdetét vette a duális kormányzat, melyet Ferenc József éppen egy félszázadon át, 1866 őszétől 1916 őszéig vitt. Vitt, a közös ügyek, tehát a „birodalmi“ jellegű kormányzat intézésére gyakorolt személyes befolyásával, a maga személyéhez és felfogásához szabván a birodalmat, mely vele együtt mult el. Igaza van Redlichnek abban, hogy amíg az uralkodó 1866-ig mások utasításai szerint kormányzott, 1867 óta egész egyéniségét a kormányzatba vitte és empirikus úton egy, a szükséglethez szabott különleges államjogot épített fel (320. l.).

Itt azonban szerző hirtelen eltér a tárgyalásnak eddig tárgyilagos alapjától és hova-tovább élesen szembefordul Magyarországgal. Eddig még sohasem hallottuk azt a nézetet, hogy a magyar honvédséget a nem-magyar nemzetiségek költéségén, azok érdekeinek figyelmen kívül hagyásával, magyarok alkották meg (401. l.). Ez a megállapítás képezi az átmenetet az utolsó évtized tárgyalásához, melyben Redlich nyugodt alaphangja is megváltozik és Seton-Watson barátjának szótárát veszi elő „az Európában teljesen egyedül álló, korrump választási rendszerről“ (403. l.), a német jellegű közös hadsereg elmagyarosításáról, Ferenc József felelősségéről azért, mert a nemzetiségeket nem szervezte meg a magyarság ellen, azoknak nehéz fogházbüntetéséről, Kristóffy dícséretéről, Ferenc Fer-

dinánd bátorságáról, mellyel a magyaroktól a gyenge császárra kényszerített kiegyezést elvette (425. l.), „Magyarország lakosságának elnemzetlenítéséről a magyar oligarchia által“ (426. l.).

Nagy szükség volna rá, hogy a magyar történetírás a külföldön a köztudatba átment ferditésekkel foglalkozzék. Mert Redlichben hiába látjuk Ausztriának egyik vezető államférfiát; általa Seton-Watson vádjait látjuk felelevenedni, aki az ő házának vendége szokott lenni, míg a szerbek minden fölösleges udvariaskodás nélkül csehi származásának és a cseh érdekek képviselőjének mondják. Nehéz volna tehát azt állítani, hogy Redlich tárgyilagos; de azt igenis állítani lehet, hogy munkáját az egész világon olvasni fogják.

Ebben a hosszú tárgyalásban Rudolf és Ferenc Ferdinánd főhercegek tragédiája csupán epizód volt. Nem is tudom, vajon nem azonos-e mindkettőjüknek sorsa és egész élete abban, hogy az uralkodó Ferenc József egyik trónörökösnek sem adta meg a lehetőséget, hogy az ügyek intézésében részt vehessen.

Mitis Rudolf trónörököse nagy szeretettel megírt jellemrajz inkább, mint élettörténet, melyhez nem használt fel minden rendelkezésre álló anyagot, amiért azután a függelék egyenlő terjedelmű lett az elbeszéléssel (5—246. és 247—445. l.). Tárgyalásában alig mond újat, amit eddig nem tudtunk volna és csak az aláfestésben nyiltabb és mélyebb, mint amit eddig Rudolfról hallottunk. Magyarországhoz való viszonyával külön fejezetben foglalkozik (119—126. l.), röviden, de még rövidségében is alkalmat véve arra, hogy „a kérlelhetetlen magyarizmust“ elítélje, holott kénytelen már a következő mondatban bevallani azt az általánosan ismert tényt, hogy Rudolf trónörökös Magyarországot nagyon szerette. Mióta Friedjung a centralista felfogást eléje helyezte a tárgyilagosságnak, azóta már komoly levéltári tisztviselők is elnéznek egy percre az aktáktól, hogy olyan megjegyzést tegyenek, aminek semmi értelme nincsen, de hozzátartozik az osztrák patinához. Mert bajos volna feltenni olyan kérdést akár Redlichnek, akár Mitisnek, amilyenre ők feljogosítanak bennünket. Ilyen ma már a legkomolyabb munkába is bevonult „magyar oligarchia“ kifejezés, amelyet mindketten használnak. Őszintén szólva, mi magunk sem ismerjük azt, amit ez alatt értenünk kellene, mert ha ez néhány magyar előkelő családnak politikai szereplésére vonatkozik, akkor a magyar oligarchiát zefirnek kell tekintenünk ahhoz a bórához viszonyítva, mely az osztrák történelemben dühöngött. Még sohasem találtunk magyar történezszt, aki a magyar oligarchiát sejtette volna és a Széchenyiek, Apponyiak és más nagyjaink mögött oligarchikus árnyékot vélt volna felfedezni, ami sokkal nagyobb mértékben megvolt pl. Angliában. Anélkül, hogy akár Mitis, akár Redlich angol oligarchiáról merne beszélni. Azért, hogy a magyar nemzet oly súlyos megpróbáltatást szenvedett, a tárgyilagosság rovására megy,

ha valaki az elítéltetésnek nem bizonyítható vádjai alapján akar történelmet csinálni. Mitis mellett csupán egy mentő-körülményt hozhatunk fel, amit Redlichnek nem adhatunk meg: azt, hogy a magyar nemzeti gondolat és a nemzeti függetlenség iránti érzék hiányzik nála. Legyen ez jele az elnézésnek a magyarellenes propaganda mezőire tett kirándulásaival szemben. (425. l.).

Egészen más természetű Sosnosky osztrák publicistának Ferenc Ferdinánd trónörökösről írt életrajza, melynek tizen-nyole fejezete közül az első három és az utolsó vonatkozik az életrajzra, míg a többiek a trónörökös politikai terveit tárgyalják, igen fontos aktamellékletekkel, melyek az egyes fejezetek után következnek. Az V. fejezet egészében Magyarországgal foglalkozik; nagyjában helytálló, bár kissé általános jellegű megállapításai csak egyes vonatkozásokban térnek el a valóságtól. Nevezetesen a magyar nemzet függetlenségi törekvései nem azonosak a *Los von Oesterreich*-mozgalommal, mert Magyarország Ausztriának soha része nem volt, tehát attól el sem szakadhatott. A trónörökös szövetkezését a nem-magyar nemzetiségekkel nem az utóbiaknak állítólagos elnyomásában kell keresnünk, amelyre a magyarellenes propaganda támaszkodik, hanem abban, hogy a függetlenségére féltékeny magyar nemzet útjában állott annak az osztrák összbirodalomnak, amelyet Ferenc Ferdinánd a nemzeti eszmének a katonai erőszakkal való letörésével akart megalkotni. Sosnoskynak ez a fejezete mindenesetre igen erős visszautasításra szorul, mert a magyarellenes propagandát jelentékeny mértékben megerősíti és alátámasztja (különösen 58. és köv. lapok).

Neki mindenesetre azért volt szüksége a magyarellenes megállapításokra, hogy ezzel Ferenc Ferdinándnak százszázalékos magyarellenes politikáját igazolja, ami a kérdést nem ismerő külföldi olvasó előtt, aki csak Sosnosky munkájára fog támaszkodni, mindenesetre sikerülni fog. Ami annál sajnálatosabb, mert szerző ma már angol és amerikai folyóiratokban is hasonló szellemben nyilatkozik és a magyarellenes propagandának határozott — és pedig a világháború befejezése óta elért — sikerét jelenti az, hogy aki a háború alatt kifejtett propaganda állításaiban kételkednék, azt illetékesnek látszó osztrák — tehát nem a Magyarország felosztásában érdekelt cseh, szerb és román — tudósok világosítják fel pl. arról, hogy a felosztás okszerű következménye volt a nemzetiségek elnyomásának.

Redlich, Mitis és Sosnosky könyvei a közép-európai kérdés szakértőinek második harevonalát alkotják Masaryk, Benes, Seton-Watson és Steed mögött, akikre az első kettő gyakran hivatkozik is. Redlich és Sosnosky angol-szász összeköttetései éppen azt mutatják, hogy a külvilág jelentékeny érdeklődést mutat annak a problémának a megismerése iránt, amelyet nem lát végérvényesen elintézve, de amelyet valamikor végérvénye

sen elintézni kell. A külvilág nem sejtí, de a magyar olvasó észreveszi és könnyen meggyőződhet arról, hogy mindhárom író egyoldalúan, szubjektíve és nem objektíve ír. Ha tehát azt akarjuk, hogy a magyar történelem elmúlt százada objektív alapon állíttassék a világ elé, akkor gondoskodnunk kell arról, hogy egyrészt az elhangzott vádak tisztáztassanak és visszautasíttassanak, másrészt pedig, hogy a magyar kritikai történetírás felfogásáról a külföld értesülést szerezzen.

Horváth Jenő.

Folyóiratszemle.

Budapesti Szemle. 1926. évfolyam. Július. *Báró Wlassics Gyula: A magyar államnyelv.* Szekfű Gyula „Iratok a Magyar Allamnyelv kérdésének történetéhez” című nagy munkájáról szól. — *Zelovich Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére.* (Első közlemény.) A hazai technikai tudományok állapotát az Akadémia alapítása idején s az e téren a következő évtizedekben mutatkozott emelkedést ismerteti, külön is megemlékezően a matematikai és természettudományi osztály legjelesebb mérnöktudósairól az Akadémia fennállásának első 50 esztendejében. — *Kornis Gyula: A magyar kultúrpolitika száz évvel ezelőtt.* Az 1825/27. évi országggyűlésen a közoktatás gyökeres újjászervezésének szüksége merült fel. Az általános reformok tervezetének kidolgozására kiküldött regnicolaris bizottság tanügyi albizottsága kiváló szakemberek közreműködésével közművelődésünk egész területét vizsgálat alá vette s az 1791-iki munkálatok alapján a közoktatás szervezetén kívül annak szellemére, tárgykörére s nyelvére vonatkozólag is programot dolgozott ki. Szerző tovább főleg a középiskola, illetőleg a tanárképzés reformja körül folyt tárgyalásokkal, tervekkel foglalkozik. — *Dalmady Győző: Emlékek a pesti tármegyeházból.* Jórészt személyes természetű visszaemlékezések. — *Horváth Jenő: Széchenyi első angol útja.* Széchenyi 1815. évi angliai utazásáról szól, mely út az angol élet, politikai viszonyok s technikai eredmények megismerése folytán további pályájára erős hatást gyakorolt. — A „Tudomány”-rovatban i.-n. *Vaszilij Oszipovics Klyucsevszkij* angol és német nyelven megjelent orosz-történelmét (*History of Russia*, illetőleg *Geschichte Russlands*), x. pedig *G. P. Gooch Germany* c. munkáját ismerteti.

Augusztus. *Fellner Frigyes: Az adózás jelen állása Magyarországon.* — *Zelovich Kornél: A M. Tud. Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére* (második és befejező közlemény): a technikai tudományok fejlődése az Akadémia fennállásának második félszázada alatt s az egyes kiválóbb szaktudósok működése névszerinti felsorolásban. — *Bartók György: Széchenyi és Fichte.* Egységes lelki portraitt igyekezik adni Széchenyiről, Széchenyi és Fichte felfogásának, egyéniségének összehasonlítása alapján; keresi a megegyezéseket gondolkodásuk tartalmában. — *Weis István: Az entente jövője és a franciák.* — A „Tudomány”-rovatban *Tóth László: ...A vegyes házasságok ügye Magyarországon*” címmel *Várady L. Arpád* munkáját (*Lonovics József római küldetése*), — *Nagy Miklós Takáts Sándor Magyar nagyasszonyok* c. könyvét ismerteti.

Szeptember. *Alföldi András: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete.* Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy ne csak a magyar nép, de a magyar haza földjének őstörténete is alaposabb kutatás alá vétesseék. Rámutat azon okokra, melyek e tudományág fejlesztését kívánják, így az utóállamok archaeológusainak történethamisító mun-

kájára; az ezek által kihozott s reánk nézve igen káros politikai célokat szolgáló, tendenciózus eredmények ellensúlyozására a magyar őstörténet volna hivatott. — *Németh József: A szerb államterület és a szerb ethnikum történelmi változásai.* A Balkán-félsziget viszonyainak labilitása, a lakosság fluktuálása következtében a szerbség által idők folyamán elfoglalt területek meghatározása igen nagy nehézségekkel jár. Szerző a rendelkezésre álló források alapján következtetni próbál az eredeti letelepedési helyre s a lehetőséghez képest rekonstruálja a szerbség változó nép- és államhatárait a Nemanják idején, majd vázolja a szerb állam széthullását a dinasztiki kihalta után. A cikk további része a török hódításnak, hódoltságának a szerbség politikai helyzetére és ethnikumára gyakorolt kihatását, illetőleg a mai délszláv állam területén élő szerbség demográfiái viszonyait ismerteti. — *Hajnal István: Belgrádi diplomácia és magyar emigránsok a szabadságharc után.* Szerző élénk színekkel festi a belgrádi viszonyokat, a szerb hivatalos körök és a külföldi diplomáciai képviseltek hangulatát a forradalom leverését követő esztendőben. Radosavlievics alezredes, osztrák császári főkonzul számára nehéz munkát okozott Kossuth ügyvivőjének, a Fonblaque angol konzul által erősen pártfogolt Carosininek megügyelése és ellensúlyozása. Az ingadozó fejedelmet s a magyarság ügyével szemben részben még bizonyos jóindulatot mutató szerb vezető-politikusokat nem sikerült ugyan az alezredesnek tartósan Ausztria felé hajlítani, de az emigrációnak igen sok kellemetlenséget okozott s végre is elérte, hogy Carosini Belgrádot elhagyni kényszerült. — A „Tudomány“ rovatában *Arday Pál* a *Lukinich Imre* által szerkesztett *Mohácsi Emlékkönyv*-et ismerteti.

Október. *Ij. Wlassics Gyula: A magyar irodalom megismertetése külföldön.* — *György Lajos: Az erdélyi magyarság szellemi élete (1919—1925).* — *Gál Kelemen: Erdély magyar közoktatásügye (1919—1926).* — „Képzőművészet“: *Farkas Zoltán: Száz év szobrászata.* (A Szépművészeti Múzeum modern szoborgyűjteményének megnyitása alkalmából.) — Az „Irodalom“ rovatban *Dékány István* a *Viszota Gyula* által sajtó alá bocsájtott *Széchenyi-Naplók II.* kötetéről szól.

November. *György Lajos: Az erdélyi magyarság szellemi élete (1919—1925);* második, befejező közlemény. — *Dékány István: A társadalom megismerése;* szociológia-elméleti tanulmány. — „Szemle“: *Nagy Miklós: Még egyszer Világostól Trianonig;* viszontválasz *Pethő Sándornak;* (s egyben a Budapesti Szemle ez évi április—júniusi füzetében megjelent bírálat kiegészítése). — *Németh József: Külső segítség nélkül rivták-e ki a szerbek függetlenségüket és szabadulásukat a török uralom alól?* Kimutatja, hogy a Karagyorgye, illetőleg Obrenovics Milos által vezérelt szerb szabadságharc sikerében — az orosz segítség mellett — igen nagy szerepe volt a hábsburgi monarchia befolyásának.

December. *Báró Wlassics Gyula: A világháború előzményei.* Gróf *Andrássy Gyula* hasonló címen megjelent újabb tanulmányaival foglalkozik. — *Nagy Miklós: Erdély jövője* (történeti visszapillantással Erdély elvesztésének okaira). — *Galamb Sándor: A magyar operett első évtizedei.* — *Dékány István: A társadalom megismerése* (második és befejező közlemény). — Az „Irodalom“ rovatában *Csekey István* „A felsőház kérdésének irodalma“ címmel *Kérészy, Ereky* és *Zsedényi* e tárgyú tanulmányairól, s pedig a *Lukinich Imre* által szerkesztett *Nagyenyedi album*ról szól.

Die Kriegsschuldfrage 1928. Ápr. *Wiesner Friedrich Rittter von: Die Schuld der serbischen Regierung am Mord von Sarajewo.* *Wiesner* a szerb kormánynak a sarajevói gyilkosságban való bűnösségének kérdését a tudományos kutatás eddigi eredményeinek felhasználásával, mai állása szerint rajzolja meg nagy, 90 oldalt kitevő cikkében. Ezt abból az alka-

lomból teszi, hogy a zágrábi szerb irányú Obzor a szerb-olasz konfliktus kiélesedése kapcsán annak a nézetének adott kifejezést, hogy a belgrádi kormánynak nem lesz meg az az ügyessége, hogy ezáltal is elhárítsa magáról a felelősséget. A lap szerint a felelősség megállapításának különben is csak látszat-jelentősége van, mint ahogy a jelenlegi helyzetet nem változtatna, ha a központi hatalmaknak sikerülne bebizonyítani ártatlanságukat a világháború felidőzésében. Ez a beállítás élénk bizonyítéka az őszinteség hiányának a háborús felelősség kérdésének felvetésében, de beismerése egyben annak a lehetőségnek, hogy a központi hatalmaknak sikerülhet a bizonyítás a maguk igaza mellett. Ami ebből a szempontból a szarajevói merényletet illeti, a kutatás túl azon, hogy a maga ártatlanságát bizonyítsa, ma már bizonyítani tudja azt is, hogy a merényletért a maga egészében a belgrádi kormány felelős. Ennek a ténynek a felderítésében 4 stádium állítható fel, amelyből kettőnek összehasonlítása elegendő a vád bizonyítására: és pedig az egyik az 1914 július 23-án átnyújtott ultimátumban foglalt bizonyítási anyag, amivel szombeállítható a másik, az azóta lefolyt kutatás eredményeként a kérdés mai állása. Az osztrák-magyar jegyzék a következő tételken alapult: I. Az Ausztria-Magyarország ellen irányított nagyszerb mozgalom. Eszerint Szerbiában oly mozgalom van, melynek célja az osztrák-magyar monarchia bizonyos, és pedig elsősorban délszlávoklakta területeinek elszakítása. A szerb kormány, amely ismerte ezt a mozgalmat, semmit sem tett ennek elnyomására, ellenkezőleg tűrte, hogy különböző egyesületek, elsősorban a „Narodna Odrana“ ez irányban tevékenykedjenek, hogy a szerb sajtó a mozgalmat korlátlanul táplálta és támogatta, hogy állami szervek, tisztviselők és tisztek résztvettek benne és hogy a közoktatásban nyílt propagandát üztek mellette. II. A Ferenc Ferdinánd főherceg elleni szarajevói merényletet Princip, Cabrinovics és Grabez, Tankosics szerb őrnagy és Ciganovics vasúti tisztviselő közreműködésével Belgrádban szőtték. A merénylethez szükséges fegyvereket ezek a szerb állami alkalmazottak adták át a merénylőknek, ők is gyakorolták be őket a fegyverek átcsempészését is egy Ciganovics által előkészített úton hajtották végre, amiben más állami tisztviselők mellett különösen a sabáci és a loznici határőrkapitányok és Grbics pénzügyőr segédkeztek. Ezekkel szemben a kérdés mai állása szerint: 1. A merénylet terve a vezérkar hírszerző osztályának főnökétől, Dimitrijevic-Apis Dragutin ezredestől származik. 2. A merénylet végrehajtását Dimitrijevic az „Ujedinjenje ili smrt“ (Egység vagy Halál, melyet Fekete Kéznek is neveztek) nevű szervezetre bízta, amely ennek eszközeül a hozzátartozó bosnyák forradalmárokat jelölte ki. 3. A „Mlada Bosna“ és Ausztria-Magyarország többi forradalmi elemei a merénylet tervezésében és végrehajtásában nem játszottak vezető szerepet, hanem lényegében végrehajtó szervei voltak az „Ujedinjenje ili smrt“ vezetőségének. A vezetőségnek való teljes alárendelésük nemcsak abban fejeződik ki, hogy a merényleti tervet csak akkor kezdték egyáltalán mérlegelni, amikor Gacsinovics, a bosnyák délszlávok forradalmi mozgalmának szellemi feje megkapta Tankosics őrnagynak erre vonatkozó felhívását, hanem magában abban a körülményben is, hogy Princip és Ilics a merényleti tervek megbeszélésére Lausanne-ba összehívott konferenciára való utazásukhoz Tankosics jóváhagyását kérték ki és elálltak az utazástól, amikor Tankosics azt szükségtelennek jelentette ki, mivel a főherceg meggyilkolása úgyszólván elhatározott ügy. 4. Bosnyák részről a merénylet vezetése Ilics kezében volt, aki Szarajevóban előkészítette a szervezést. Princip ebben mint alantosa szerepelt. De Ilics is csupán a belgrádi vezetőség végrehajtó szervének érezte magát, mivel néhány nappal a merénylet végrehajtása előtt megjelent Dimitrijevicnél, hogy utolsó parancsait átvegye. A merénylet végre-

hajtásához szükséges négy browningot és hat bombát a merénylőknek a Dimitrijevic által Tankosicsnak kiadott parancs értelmében, utóbbi megbízásából Ciganovics adta át. És míg a bombák a katonai állományból származtak, amelyek fölött Tankosics rendelkezett, a négy browningpisztoly megvásárlásához Dimitrijevic adta a pénzt. Azokat a „csatornákat”, amelyek a Drina-határon a szerbiai nagyszerb-irredenta szervezetek és boszniai bizalmi emberei között állottak fenn, a szerb hadügyminisztérium megbízásából és tudomásával az ő határőrségi tisztjei rendezték be az „Ujedi-jenje ili smrt” és a „Narodna Odbrana” közreműködésével; közreműködtek a szakminisztériumok tudtával és megbízásából állami tisztviselők is. A merénylők és a fegyverek elszállítása egy ilyen „csatorna” útján történt a határőrszolgálat utasítására és közreműködésével. Ezért az átszállításért a teljes felelőség a szerb kormányt terheli, mert ismertek voltak előtte azok a forradalmi célok, amelyeknek ezek a „csatornák” szolgáltak és amelyekhez őket a titkos szervezetek felhasználták. Ami az Ausztria-Magyarország ellen irányított nagyszerb mozgalmat illeti, erre vonatkozóan az eddigi kutatások a következő tételekhez vezettek: Szerbiában 1914-ben egy évekre visszamenő mozgalom volt, amelynek célja az volt, hogy Ausztria-Magyarország délszláv területeit erőszakos úton, akár háborús, akár forradalmi úton a monarchiától elszakítsák és Szerbiával egyesítsék. Ezt a mozgalmat, amely 1910-ig kizárólag a „Narodna Odbrana”-ban volt központosítva, 1911-től kezdődően részben nyílt, részben titkos szervezetek, névszerint a közös munkára egyesített „Narodna Odbrana” és az „Ujedi-jenje ili smrt” vezették és hajtották végre. Mivel mindkét szervezetben mindennemű és rangú tisztiek és állami tisztviselők voltak egyesítve, mélyen benyúltak a hadseregbe és az államkormányzatba és azokat céljaik szolgálatába állították. E két egyesület által szervezett, a külföldre irányuló munka eredményesen irányult arra, hogy a monarchia délszláv területein forradalmi-irredenta mozgalmat keltsen és szervezzen. Az ilyen formán itt lefelekezett forradalmi társaságok és körök sem voltak önállóak, hanem helyi exponensei és végrehajtó szervei voltak a szerb titkos társaságoknak, amelyektől minden irányban függtek. Ezeket a szerb társaságokat, külpolitikai céljukat és e célra alkalmazott eszközeiket a szerb kormány ismerte, az egyesületeket aktíve előmozdította, anyagilag és szellemileg támogatta és sokszor kormányszolgálatokra igénybe vette. Az 1910 óta Ausztria-Magyarországon végrehajtott merényletek csak szerb felbujításra és segítségével voltak lehetségesek, különösen a Jukics- és Sefer-féle merényletekről kellett tudnia, hogy az általa támogatott titkos társaságokból indultak ki. Így a szerb kormány viseli a felelőséget a titkos társaságok által felbujtott, szervezett és felszerelt merényletekért mind a demokratikus-parlamentaris alkotmány, mind a nemzetközi jogi alapelvek értelmében. Ami a szerb kormány által Bécsben történt állítólagos és úgynevezett szerb figyelmeztetést illeti a szarajevói merénylet előtt, erre nézve megállapítást nyert: 1. A szerb kormány nem bízta meg bécsi követét, hogy az osztrák-magyar kormányt a Ferenc Ferdinándot fenyegető veszélytől óvja. 2. A szerb követ Ivanovics Jóca a külügyminisztériumot ilyenre nem figyelmeztette. 3. Ivanovics csupán hivatalos felhatalmazás nélkül, saját kezdeményezéséből és privátim utalt Bilinski közös pénzügyminiszterrel folytatott beszélgetésében azokra a nem örvendetes nemzeti megnyilvánulásokra, amelyek a szarajevói látogatás alkalmával várhatók. Ezt a beszélgetést nem lehetett mint konkrét veszélyekre rámutató óvást felfogni, csupán óhajul, hogy a látogatás elmaradjon és pedig olyan óhajul, amely nem jóindulatból, hanem inkább abból a szándékból származott, hogy a látogatásról való lemondással a kormányhatalmat Boszniában gyengítse. Jovanovics Ljuba közlései és számos más jel szerint a Pasic kormány legkésőbb 1914 május végén vagy

június elején tudomással bírt a főherceg ellen tervezett merényletről. Jovanovic állítása, hogy akkoriban minden lehető megtörtént a merénylet elhárítására, nem áll meg, mert az egyetlen hatásos eszköz, a bécsi kormány világos értesítése a tervezett összeesküvésről elmaradt. Szerző a szerb kormány bűnösségét kétségtelenül bizonyító tételeit széleskörű és kimerítő adatközléssel és az adatok komoly, politikai tendenciától mentes, perrendszerű mérlegelésével támasztja alá. Adatai között sok, eddig a nyilvánosság előtt ismeretlen szerepel, különösen nagyértékűek ezek közül azok, amelyek a professzionátus összeesküvő és királygyilkos Dimitrijevics működését világítják meg és amelyeknek egy része a hírhedt szaloniki per révén került nyilvánosságra. E pörben a szerb kormány az „Ujedjenje ili smrt“ róá nézve veszélyessé vált tagjaitól igyekezett megszabadulni, amelynek során azután Dimitrijevicsot, a szerb nemzeti egység egyik megteremtőjét és többi társát kivégezték a Sándor trónörökös és Pasic ellen 1916-ban tervezett és részben végrehajtott merénylet, hazaárulás és más államellenes cselekmények vádja folytán.

Nyugat. 1927. évfolyam, 1. szám. *Lengyel Géza: Claude Monet.* — „Irodalmi Figyelő“: *Lazicius Gyula: Szolovjev: Az orosz irodalom bölcselétének próbája; Görög Imre: Széchenyi vallomásai és tanításai (szemlélvénysorozat, összeállította Fekete József és Váradi József); Reichard Piroška: Houben: Gespräche mit Heine* (Heinére vonatkozó egykorú feljegyzések gyűjteménye); könyvismertetések. — „Képzőművészeti Figyelő“: *Beck Ö. Fülöp: Liptóújvári Strobl Alajos*, nekrológ.

2. szám. „A történelem mögül“: *Ignotus: A bécsrárosi szocializmus.* — „Irodalmi Figyelő“: *Braun Róbert: A liberalizmus történelme* (Balla Antal könyve); *Rabinovszky Márius: Magyar Művészeti Könyvtár* (az e címen megindult monográfia-sorozat első három kötete); ismertetések.

3. szám. Az „Irodalmi Figyelő“ rovatában *Kürti Pál Az újjászülető világ* címmel *Keyserling Hermann gróf* könyvéről, a „Képzőművészeti Figyelő“-ben *Rabinovszky Márius a Magyar Művészeti Könyvtár* további két füzetéről szól.

6. szám. „Irodalmi Figyelő“: *Schöpplin Aladár a Ványi Ferenc, Fóris Miklós és Tóth András által szerkesztett Magyar Irodalmi Lexikont* (Studium-kiadás) ismerteti. — „Zenei Figyelő“: *Mezey Zsigmond: Beethoven ifjúsága.*

7. szám. *Hammerschlag János: Beethoven.*

9. szám. *Ignotus: Vajda János.*

10. szám. *Schöpplin Aladár: Ady apológiája.* Makkai Sándor tanulmányáról (*Magyar fa sorsa. — A vádlott Ady költészete*) szól. — „Képzőművészeti Figyelő“: *Elek Artúr: Paczkák* (a Paczka Ferenc-émlékiállítás alkalmából).

11. szám. „A történelem mögül“: *Ignotus: Lenin és Gandhi* (Fülöp Miller René könyvével foglalkozik). — „Irodalmi Figyelő“: *Schöpplin Aladár Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteményéről* (1850—1904) szól. — „Képzőművészeti Figyelő“: *Elek Artúr: A németalföldi művészet* (a Múcsarnok belga kiállítására).

12. szám. „Képzőművészeti Figyelő“: *Elek Artúr: Zichy Mihály* (születésének századik évfordulóján).

17. szám. „Irodalmi Figyelő“: *Németh László: Ady Endre költészete* (Nagy Sándor munkája); *Barta Lajos: Könyv a távol kelet világháborújáról* (Collin Ross: *Das Meer der Entscheidungen beiderseits des Pacifik*): ismertetések.

18. szám. „A történelem mögül“: *Ignotus: Hindenburg körül.* — „Irodalmi Figyelő“: *Szini Gyula: Robert de Flers*, nekrológ.

19. szám. *Babits Mihály: Tanulmány a magyar irodalomról* (rövid áttekintés egy párizsi folyóirat számára).

20. szám. „Irodalmi Figyelő”: I—s: *Ad vocem Paléologue.*

21. szám. *Szász Zoltán: A háború utáni irodalom szelleme.* — „Eszmecepero”: *Ignotus „A Paléologue naplója”* címmel az ismert munkával (*A cár országa a nagy háborúban*), *Grexa Gyula „Magyarország kálváriája”* címmel *Kristóffy József* könyvével foglalkozik. — „Irodalmi Figyelő”: *Schöpflin Aladár: Alexander Bernát halálára.*

22. szám. „Irodalmi Figyelő”: *Schöpflin Aladár: Ady és Hatvany* (*Hatvany: Ady Endre kortársai között*). *Kallós Ede: Révay József: Petronius élete és kora: ismertetések.*

23. szám. „Irodalmi Figyelő”: *Zorányi Jenő: Szimonidesz Lajos: A világ vallásai.*

24. szám. „A történelem mögül”: *Ignotus: Az örvény felé* (*Lichnowsky herceg*, volt londoni német nagykövet *Auf dem Wege zum Abgrund* c. munkájáról szól). — „Képzőművészeti Figyelő”: *Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum évkönyvét; Rabinovszky Márius: Benedekné Györi Lujza: Az empire-építészet Pesten* c. könyvét ismerteti.

Protestáns Szemle. 1927. évfolyam, 6. szám. *Bernát István: Valóság és szociáldemokrácia.* A szociálista törekvések és szociálista ideológia történetén Saint Simontól napjainkig végigpillantva, megmutatja azt a fejlődési folyamatot, ahogyan a szociálista felfogás a vallás tekintetében átmódosult s a Marx—Engels-garnitúra óta határozottan vallásellenes, helyesebben kereszténység-ellenes irányt vett fel. A szociáldemokrata mozgalom erejének és népszerűségének legutóbbi időben megindult hanyatlását szerző jórésben e tanok sivárságának, rideg materializmusának tulajdonítja. — *Nagy Miklós: A könyv hódító útja.* A világ könyvtermeléséről, illetőleg annak a háború után bekövetkezett lényeges megnövekedéséről szól. — A „Kritikai Szemle” a következő könyvismertetéseket tartalmazza: *Szlávik Máttyás: Meyer H.: Geschichte der alten Philosophie; Trócsányi Dezső: Várkonyi Hildebrand: Az indukció filozófiája.* *Szelényi Ödön: Kúhár Flóris: A keresztény bölcelet története; Varga Endre: József főherceg: A világ-háború, amilyenek én láttam; Török Pál: Kristóffy József: Magyarország kálváriája; Harsányi István: A Magyar Tud. Akadémia két kiadványa* (*Szilády Aron—Dézsi Lajos: Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára hetedik kötetéhez és Dézsi Lajos: Rosnyai Dávid: Horologium Turcicum*); *Muraközy Gyula: Makkai Sándor: Magyar ja sorsa; Kisebb értekezések* [*Szőnyi Sándor: Eperjessy Kálmán: Makó Városának Közönséges Es Az Abban Levő Reformata Ekklésziának Különös Leírása. Szirbik Miklós Prédikátor Altal 1835/36. Szarka Gyula: A Váci Múzeum-Egyesület 1926-ban, Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep, Elemér Virányi: Ungari Ajalookirjanduse Peajooned* (A magyar történetírás fővonásai); *N. L.: Zolnai Béla: Irodalom és irodalomtudomány*].

7. szám. *Orári—Arany Károly: Báró Mednyánszky Cézár pályája és műve.* Mednyánszky memoire-ja alapján vázlatot ad a tragikus sorsú, fiatalon elhunyt magyar pap életéről. Mint családja ifjabb sarja, szülei kívánságára, Mednyánszky egyházi pályára lépett: a szabadságharc megindulásakor azonnal Görgey táborába sietett s Buda bevételéig számos csatában kitüntette magát a csapatok önfeláldozó lelkesítésével. Erdemei elismerésül a hadügyminisztérium lelkészeti osztályának főnökévé s a magyar hadsereg tábori főpapjává neveztetett ki. A fegyverletét után Franciaországba menekült s ott a papi ruhát levette. Kossuth megbízottjaként politikai téren végzett értékes szolgálatokat. Minthogy tervezett házasságához — egy vagyonos és előkelő francia polgár-család leányával — anyja beleegyezését nem sikerült megnyernie, tengerentúli üzleti vállalkozásokkal próbálkozott.

Tervei nem sikerültek, anyagilag tönkremenne s — Ausztráliában egy rabló golyójától nyomorékká téve — testben is megtörtén tért vissza Franciaországba, hol reménytelen helyzetében 1857 tavaszán megmérgezte magát. A regényes életű, romantikus lelkületű fiatal arisztokrata emlékiratait száműzött bajtársai angol nyelven kinyomatták; e „Visszapillantások“ rendkívüli érdekessége s főleg az emigráció életére vonatkozó történeti forrás-értéke kívánatosá tenné a munka magyarra fordítását. — „Kronika“: —y. —l.: *Az V. európai keresztény szövetséges konferencia.* — „Kritikai Szemle“: Gaudy László: *Máthé Elek: Pál apostol és a misztérium vallások és Karner F. Károly: Pál apostol világnézete*; Szőnyi Sándor: *Báró Podmaniczky Pál: A Misszió Tudományának Vázlata*; Marjay Károly: *Magyar Katholikus Almanach*; Oroszlán Zoltán: *Dolgozatok a m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem archaeológiai intézetéből*, II. és III. kötet. Pukánszky Béla: *Szepességi Emlékkönyv*; Albrecht Ferenc: *Kaas Albert br.: Az alkotmányfejlődés tényezői*; Csekey István: *Boros György: Dr. Brassai Sámuel élete*; I. J.: *Mayer Ferenc Kolos: Az orvostudomány története*; Tolnai Vilmos: *Bartha József: Két nemzedék magyar irodalma*; Hamvas József: *Borbély István: A régi Torockó*; Kéky Lajos: *Molnár Imre—Kern Aurél: Daloskert (Négy évszázadból összeválogatva, jegyzetekkel)*; *Kisebb értékezesek* [Szőnyi Sándor: *Petri Mór: Emlékezés Váradi Antalról*, *Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc Könyvtára, Mitrovics Gyula: Szandlás és nevelés, Szathmáry László: A Biblia és az Alchimia*], ismertetések. — Zs.: *Ferenczi Zoltán (1857—1927)*.

8. szám. „Kritikai Szemle“: Enyedy Andor: *Ravasz László: A halál árnyékában* (temetési beszédek, jórészt közismert egyének sírjánál) és *Tudom, kinek hittem* (I. részében essay-k, cikkek, köztük gr. Tisza Istvánról és Baldácsy Antalról is); Bartók György: *Magyar Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése*; Nyireő István: *Pikler Blanka—Braun Róbert: Általános magyar könyvjegyzék*; Zsinka Ferenc: *Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése*, VIII. kötet; Harsányi István: *Irányi Béla: Gönc szabadalmas város története*; Gárdonyi Albert: *vitéz Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története*; K. L.: *Wildner Odön: Léleküdtő* (szellemes mondások és idézetek gyűjteménye a világirodalom köréből, magyarázatokkal); *Kisebb közlemények* [Zs. F.: *Ernyei József: Adatok borbélyeseink XVIII. századi életéhez*, *Antal Géza: De Ruyter Mihály emlékezete*, *Payr Sándor: A magyar protestáns gályarabok*], könyvismertetések.

9. szám. *Lyka Károly: Zichy Mihály*. Születése századik évfordulója alkalmából rövid áttekintés életén, oeuvre-jén. Művészetének sajátosságát, témáinak vakmerő és bizarr kiválasztását szerző Zichy „oligarcha őseitől“ átöröklött független egyéniségének tulajdonítja. Hasonló motívumokkal magyarázza, hogy Zichy kora liberáliszmusának lett pregnáns kifejezőjévé. Művészetében, melyen bizonyos nagyúri biztonság, felsőbbiség érezhető, mindig valamely eszmét igyekezik kifejezni, ezért főtárgyául az embert választotta. — „Kronika“: *Pongrácz József: A Hit és Egyházszervezet Világkonferenciája* (a mozgalom múltjára tett visszapillantással). — „Kritikai Szemle“: Benkő István: *Kolffhaus: Dr. Kuyper Abraham*; Révész Imre: *John Viénot: Histoire de la Réforme Française des Origines à l'Édit de Nantes*; Illyés Endre: *Jacques Pannier: Calvin et l'Épiscopat*. T. P.: *Szigethy Lajos: Luther lelke*; Szabó Miklós: *Révay József: Petronius és kora*; Losonczy Zoltán: *Szinnyei-Emlékkönyv*; Albrecht Ferenc: *Mussolini válogatott beszédei* (fordította gr. Zichy Rafaelné Pallavicini Edina); Gramantik Margit: *Hegedűs Lóránt: Harc a magyar igazsáért*; Tunyogi Szűcs Kálmán: *Bernát István: Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből*; Baros Gyula: *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb*

gyűjteménye (1850—1904), könyvismertetések. — *Hamvas József: Masznyik Endre* (1857—1927).

10. szám. *Török Pál: A világháború keletkezése.* Harry Elmer Barnes „The Genesis of the World War” című könyvével foglalkozik, melyet a világháború előzményeiről szóló művek egyik legkiválóbbikának tart. Barnes a háború okát nem a nagyhatalmak között fennálló gazdasági és politikai ellentétekben látja, de azt néhány ember tudatos és tervszerű munkája eredményének tekinti. Legfőbb bűnösnek Poincarét és Izvolszkijt tartja, kik az orosz-francia szövetség amúgy is agresszív jellegét teljes igyekezetükkel kiélezní törekedtek, hogy a közrefogott Németország helyzetét elviselhetetlenné tegyék. Ugyancsak ők bátorították fel Szorbiát oly magatartásra, melynek okvetlenül fegyveres összeütközésre kellett vezetnie. A harc kezdetét megelőző napok történetének ismertetésénél Barnes tárgyilagosan megállapítja, hogy Németország, sőt maga Vilmos császár mindent elkövetett a háború megakadályozására, vagy legalább annak bizonyos kisebb területre való lokalizálására. A béke fenntartásának kulcsa Grey kezében volt, ki nem játszott egyenes játékot s magatartásával nagy mértékben hozzájárult, hogy a körülmények odáig fejlődtek, amikor már a kardot nem lehetett többé hüvelyébe visszadugni. Az amerikai szerző könyve tehát lojálisan igazságot szolgáltat az ártatlanul vádolt központi hatalmaknak, elsősorban Németországnak, melyet a volt osztrák-magyar monarchiánál több jóindulattal kezel s elismeri a szövetségesek (entente) hibáit, sőt a háború felidézésének bűnét egyenesen Franciaországra és Oroszországra hárítja. — „Kritikai Szemle”: Pröhle Károly: *Werner Elert A lutheri egyház tanrendszere* (fordította H. Gaudy László); Haitsch Ilona: *Harsányi István: A magyar biblia* (a magyar bibliafordítások története); Szelényi Ödön: *Keller Imre: Irodalmi mozaikok*; Trócsányi Dezső: *G. le Bon: Új idők pszichológiája*; Sárkány József: *Horváth Jenő: A magyar kormány adriai politikája*; Kerecsényi Dezső: *Robert Gragger: Altungarische Erzählungen*; Karácsony Sándor: *Irodalomtörténetünk nehéz órái* [Gulyás József: *Csokonai-tanulmányok. Szabó Richárd: Endrődi Sándor. Kristóf György: Három jellemzés* (Vörösmarty—Madách—Jókai), *Horiáth János: Petőfi Sándor*]; Szakáts Kálmán: *Zsedényi Béla: A törvényhatóságok képviselete az országgyűlésen*; Tóth Lajos: *Kolosváry Bálint: Magánjog*; Török Pál: *Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete*; Szőnyi Sándor: *Maderspach Viktor: Menekülésem Erdélyből; Kisebb értékezesek*: [Szőnyi Sándor: *Ravasz László: Guádsizentisztelet Darányi Ignác felett. Schneller István: Pestalozzi. János Székely: La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire*].

Tárca.

Magyar ünnepség Krakóban.

Krakónak és a Hedvig királyné kezdeményezésére alapított régi Jagello-egyetemnek jelentősége a XV—XVI. századi magyar művelődés és tudományosság történetében közismert. Még ma is áll a régi lengyel királyság magyar vonatkozású műemlékekben oly páratlanul gazdag székvárosában az a ház, amely egykor hajlékot adott a magyar egyetemi ifjak jóléti intézményének, a magyar bursának, amelynek tagjai s azonkívül még annyi más magyar diák a közeli Collegium maius, Krakó késő középkori építészeti remekének falai között hallgatták az egyetem nagyhírű professzorait. Kegyeletes feladatot vélt tehát a Magyar Történelmi Társulat teljesíteni akkor, amidőn elhatározta, hogy a magyar diákok emlékét a régi egyetem falán emléktáblával örökítvén meg, ezzel egyúttal kifejezésre juttatja a magyar nemzet megbecsülését és az utódok háláját is az ősi alma mater iránt. A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztérium megértő anyagi támogatásának köszönhetjük, hogy a szép tervet sikerült megvalósítanunk.

Az emléktábla művészi tervének elkészítését Társulatunk elnökségének felkérésére Möller István műépítész, műegyetemi tanár volt szíves vállalni, feladatát nagy szakavatottsággal és lelkes buzgósággal oldván meg. Az emlékművet, amely stílusosan és méltó módon illeszkedik be a régi egyetemi épület, ma egyetemi könyvtár nemes környezetébe, a krakói egyetem szenátusa a gótikus főkapubejárat falába helyeztette el, közvetlen közelében kentyi Szent János cellájának és kápolnájának, ahol minden belépőnek azonnal szemébe szökik.

Az emléktábla leleplezése a Jagello-egyetem szenátusa által rendezett ünnepség keretében mult év december 11-én történt meg, melynél Társulatunkat Dománovszky Sándor másodalelnök, Lukinich Imre főtitkár és

IN MEMORIAM
CIVIVM ACADEMICORVM HVNGARORVM QVI
SAECVLO XV. ET XVI. NVMERO MILLE QVINGEN-
TIS PLVRES CELEBERRIMAM VNIVERSITA-
TEM CRACOVIANSEM FREQVENTABANT
SOCIETAS HVNGARORVM HISTORICA
ANNO DOMINI MCMXXVIII. HANC TABVLAM
POSVIT VT SIGNIFICARET GRATVM POSTE-
RORVM ANIMVM ERGA ALMAM MATREM
QVÆ IUVENES HVNGAROS BENIGNO SINV
RECIPIENS THESAURO HVMANITATIS
ET ARTIVM LIBERALIVM DITAVIT.

A KRAKÓI JAGELLÓ-E SZYETEMEN JÁRT MAGYAR HALLGATÓK EMLÉKTÁBLÁJA.

Kossányi Béla titkár képviselték. Az ünepséget Kallenbach rektor üdvözlő szavai nyitották meg, majd varsói követünk, Belitska Sándor meghatalmazott miniszter mondott, mint a magyar kormány és a vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselője lengyel nyelvű beszédet, amelynek végén az emléktábláról lehullott a lepel. Ezután Lukinich Imre főtitkár hosszabb latin nyelvű beszédben ismertette a krakói lengyel-magyar kultúrkapcsolatok kiemelkedőbb mozzanatait, rámutatván Krakónak a magyar irodalom- és művelődéstörténetben való nagy jelentőségére. Az emléktáblának Társulatunk részéről történt megkoszorúzása után Kallenbach rektor felolvasta a lengyel vallás- és közoktatásügyi miniszternek meleg hangú üdvözlő táviratát. Az ünnepi beszédek sorát a sok százados lengyel-magyar barátság méltatásával Dąbrowski professzor lengyel, majd magyar nyelvű lelkes beszéde zárta le.

Ezekután az ünnepség közönsége, amelynek soraiban az egyetem szenátusán és tanárain kívül ott voltak a vajda, a polgármester, az egyházi, különböző világi és katonai hatóságok képviselői, a lengyel tudományos akadémia elnöke és főtitkára, a lengyel-magyar egyesület elnöke stb., felvonult az egyetemi könyvtár, régi gótikus Obiedziński-termébe. Itt Kuntze professzor az egyetemi könyvtár igazgatója üdvözlő szavak kíséretében nyitotta meg azt a kiállítást, amelyet intézete az ünnepség alkalmából a XV—XVI. századi magyar vonatkozású kéziratokból és nyomtatványokból rendezett. Az ezzel tanúsított figyelmet Domanovszky Sándor másodalelnök köszönte meg hálás szavakkal. A kiállítás anyagát, közte két eddig ismeretlen magyar nyomtatvány-töredéket Piekarski és Birkenmajer könyvtárnokok mutatták be a megjelenteknek, megajándékozván egyúttal azokat a kiállítás általuk összeállított díszes kivitelű katalógusával.

Az ünnepség után Kallenbach rektor villásreggelit adott, amelyen meleghangú üdvözlő beszéde után Waclaw Sobieski egyetemi tanár, a lengyel történelmi társulat krakói osztyályának elnöke mondott felköszöntőt, poharát a magyar történetírókra ürítve. Az üdvözlést Domanovszky Sándor alelnök köszönte meg a krakói Jagello-egyetem szenátusát és tanárait éltetve. Beszédet mondtak még Dąbrowski professzor magyarul és Divéky Adorján lengyel nyelven. Úgy ezek, mint azok a beszédek, amelyek este Marchwicki tb. magyar konzul lakomáján hangzot-

tak el, s amelyek közül kiemeljük Kallenbach rektornak, Papée professzornak a lengyel-magyar egyesület elnökének felköszöntőit és külön is Stanislaw Estreicher professzornak emelkedett hangú, mély hatást keltett felszólalását, tanúbizonytságot tettek arról, hogy a mult tradíciói nem haltak ki és a régi meleg baráti érzelmek ma is élnek. Ezt bizonyította az a szeretetteljes, meleg, kitüntető fogadtatás is, amelyben az ünnepség magyar résztvevőit Krakóban részesítették és azok a nagy terjedelmű ujságcikkek és közlemények, amelyek az emléktábla leleplezése alkalmából a krakói lengyel ujságokban megjelentek.

A Jagello-egyetem rektorának, szenátusának és tanárainak, azok között is különösképp St. Estreicher és Dąbrowski professzoroknak, valamint Marchwicki tb. konzulunknak köszönet és meleg hála jár azért a lelkes, fáradhatatlan buzgóságért, amellyel a krakói magyar ünnepséget oly sikerültté tették.

Megkerült az úgynevezett Nyírkállói-kódex.

A Századok legutóbbi évfolyamának zárófüzetében *R. Kiss István „Maghi János közjegyző írta a Nyírkállói Tamásnak tulajdonított formulás könyvet“* című tárcájában a Nyírkállói-kódex kérdésével foglalkozván, többek közt ezt írta: „Újabban többen érdeklődtek az eredeti kézirat után (Cson-tossi József, Simonyi Zsigmond, Szilády Áron), azonban csak azt állapíthatták meg, hogy az a magyar tudomány kimondhatatlan kárára elveszett. Kovachich kiadása után az eredeti kéziratról a következőket lehet megállapítani: az első lap bejegyzése szerint 1606-ban Mladesovits Horváth Miklós birtokában volt a kódex. A XVIII. század végén valahol — uspiam — megszerezte a híres gyűjtő dobai Székely Sámuel és eladta Klimó György pécsi püspöknek, aki úgy az eredetit, mint Dobai másolatát kiadás céljából Kovachich Márton György rendelkezésére bocsátotta. Az eredeti és a Dobai-féle másolat Klimó püspök hagyatékával a pécsi székeskáptalan birtokába került és a pécsi püspöki könyvtár LL. n. 7. és GG. n. 17. jelzés alatt Nyírkálló Thomae: Stylus cancellariae Mathiae regis Ms. 1467. címen katalógusba vette. Az eredeti kéziratot utoljára kimutathatólag Haas Mihály pécsi kanonok használta, ki később szatmári püspök lett.“

R. Kiss szavai alapján a magyar tudományos világ megnyugodhatna abban, hogy a Nyírkállói-kódex elveszett, holott az 1912-ben előkerült *H. A.* pécsi műgyűjtő hagyatékában és 1916 óta ismét a pécsi püspöki könyvtárban őriztetik. Kisst az vezette félre, hogy a kódexet a mult század vége felé s

jelen század elején többen keresték, de nem találták meg.¹ R. Kiss főleg Szilády szavainak adott hitelt, ami abból is látszik, hogy felhasználta *Szilády* következő adatát: „A könyvtár címjegyzékében két helyen: LL. n. 7. és GG. n. 17. egyező cím alatt így van bejegyezve: Nyírkálló Thomae Stylus Cancellariae Matthiae regis Ms. 1476. Ez utóbbit *Simonyi* látta s kijelentette, hogy az eredeti kéziratnak nem tekinthető.“ Szilády megállapításaiban azonban egész sereg tévedés van. Helytelenek a megadott helyrajzi számok: nem LL. n. 7. hanem LL. IV. 7, valamint nem GG. n. 17., hanem GG. VI. 17. a helyes jelzés. Téves az a megállapítás is, hogy a Nyírkállói-kódex van két jelzet alatt felvéve. Téves *Simonyi* állítása, hogy a GG. VI. 17. jelzetű kódex nem tekinthető eredeti kéziratnak, mert hisz az egy eredeti, de XVII. századi és egész más természetű kézirat. Végül ismeretlen eredetű tévedés R. Kiss szövegében az, hogy a Nyírkállói-kódexet Klimó kölcsönözöte volna ki Kovachichnak.

Ennyi félreértés után, azt hiszem, közérdek tisztázni a pécsi püspöki könyvtár formulás-könyveinek kérdését s a Nyírkállói-kódex sorsát.

Klimó Györgyöt állandóan foglalkoztatta az a gondolat, hogy Pécsét katólikus egyetemet állíthasson fel. Könyvtárát, mely a maga korában igen modern és sokoldalú volt, abból a célból gyűjtötte, hogy azzal egy egyetemi könyvtár alapjait vesse meg. Ezért vásárolt meg több kéziratot *Dobai Székely Sámuel*től is, melyek közül a 4 kötet oklevél *Csontossi* megállapítása szerint² a *Kállai-levéltár* hiányzó darabjainak gyűjteménye, a második kézirat a *Nyírkállói-kódex*, a harmadik pedig egy címnélküli kódex, amit szabatosan „*Stylus Cancellariae sub Matthia Corvino et Uladislao II.*“ címmel illethetünk.

Ezek a kéziratok még nem szerepelnek a Klimó-könyvtár legrégebbiről ránk maradt, 1760-ban készült katalógusában. Az 1778-as katalógus „W. 3.“ jelzésű lapján azonban már két formulás-könyv szerepel: „*Stylus Cancellariae Regis Hungariae tempore Ulad, II. Mss. fol.*“ és „*Stylus Cancellariae, seu formulae diversarum Expeditionum. Mss. Voll. II. 4°*“ címmel. A Nyírkállói-kódex „*de Nyrkallo Thomae Stylus Cancellariae Regiae Majestatis ann. 1476. M. SS. 4°*“ címmel van az 1778-as

¹ *Sarkady István* az *Új Magyar Múzeum* 1859-es évfolyamában ismertette a könyvtár érdekesebb kézirateit, de már a Nyírkállói-kódexet nem említi. *Csontossi János* két ízben is megemlékezik arról, hogy a kódexet hiába kereste. (*Magyar Könyvszemle* 1880. 185. lap és 1881. 213. lap.) R. Kiss jegyzetben hivatkozik a *Századok* 1902. 441. lapjára, de ott nincs szó a kódexről. *Varju Elemér* 1907-ben (*Magyar Könyvszemle*) ismertette a pécsi püspöki könyvtárát, de a kódexről ő sem ír. Végül *Szilády Aron* a *Sermones Dominicales* I. kötetében (1910) a X–XI. lapokon említi, hogy a kódex valószínűleg elveszett.

² *Magyar Könyvszemle*. 1880. 185. lap.

katalógus „Q. 4.“ jelzésű lapján felvéve. Klimó tehát a 3 formulás-könyvet 1760 és 1778 között szerezte be, melyek közül kettőt Dobai Székely ajánlott fel neki megvételre.

Kovachich az 1799-ben megjelent „*Formulae solennes styli cancellariae, curiaque regum, foris minoribus etc.*“ e. könyvében a két dobai Székely-féle kódexet használta. Ő maga ezt többször említi, így a praefatio XXIII—XXIV. lapján írja, hogy két kódexet kapott Pécsről használatra. A kódexek leírásának V. lapján említi, hogy a Mátyás-korabeli formulákat abból a kódexből vonta ki, amelyeket a pécsi püspök és káptalan nyilvános könyvtárából a nagyméltóságú gróf *Eszterházy Pál László* püspök küldött fel neki Budára. A Nyirkállói-kódexről a XXVIII. lapon írja, hogy Klimó „hátrahagyott“ könyvtárából a püspök parancsára *Vizer Adám* hozta fel leírás végett azt Budára. Feltétlenül biztos, hogy Vizer Klimó nem küldhette a kódexszel Budára. Vizer ugyanis Klimó élete vége felé nagyszombati, utóbb pesti egyetemi tanár volt, 1781-ben — tehát Klimó halála után — lett pécsi címzetes kanonok, 1789-ben címzetes apát és még később lett a pécsi püspöki könyvtár vezetője, amikor már rég Eszterházy volt a pécsi püspök.³

Kovachich mind a két felküldött kódexet használta. A *Nyirkállói-kódex* anyagát három részre bontotta. A történelmi feljegyzéseket a *Scriptores Minores*ben közölte, a verseket, nyelvemlékeket és nem szigorúan vett formulákat a *Formulae solennes* kódex-leíró részének VIII—XXVIII. lapjain adta ki, magukat a formulákat ugyanott a 155—458. lapokon. A *Stylus Cancellariae Regis Hungariae tempore Ulad, II.* kéziratát tartalmazó kódexet az V—VIII. lapokon írta le, a kódex 58. nem Mátyás-, hanem II. Ulászló- és II. Lajos-korabeli formulájának a regesztrumát a XXVIII—XXXI. lapokon közölte, míg a Mátyás-korabeli formulákat a 459—563. lapokon adta ki. A harmadik kódex nem volt Kovachichnál. Ez az elől-hátúl csonka kódex a XVII. század közepén több kéztől iratott, nagyrészt Ferdinánd és Rudolf alatti formulákat tartalmaz, s itt-ott egész lapnyi magyar szöveg is található benne.

Arra a kérdésre, hogy a két kódex visszakerült-e valaha is Kovachichtól a pécsi könyvtárba, ma sem tudunk biztos feleletet adni. Az 1829-es *Canonica Visitatiókor* szó van, mint meglevőről. Két formulás könyvről és az 1831 és 1837 között készült újabb katalógusban is már csak két formulás könyv van felvéve. Az egyik a *Nyirkállói-kódex*, mely ekkor kapta az I.L. IV. 7. jelzést, a másik a Kovachich által nem használt, XVII. századi „*Stylus Cancellariae in Hungaria*“, mely a GG. VI. 17. jelzést nyerte. Amennyiben Simonyi ezt az

³ *Brüstle*: *Recensio Universi Cleri Diocesis Quinque-Ecclesiensis etc.* Tom. III. 370. lap. *Szinnyei*: *Magyar írók*. XIV. köt., 1294. hasáb.

utóbbi láttá, kezében nem a Nyirkállói másolata volt. A könyvtárban egyáltalán nincs nyoma annak, hogy a Nyirkállói-kódexnek akár Dobai Székelytől, akár régebbiről származó másolata valaha is lett volna. A könyvtári szokás szerint a könyv helyrajzi jelzete nemcsak kívül a kötésen, de egy a kötés belső lapjára is felragasztott cédulán is jeleztetik. Megvan ez a jelzés a GG. VI. 17. számú, XVII. századi, soha el nem tűnt kódexen is. A Nyirkállói-kódexen azonban nincs nyoma annak, hogy akár a külső, akár a belső jelzés valaha rajta lett volna. Ugyanígy van ez a fólió-alakú, röviden „... *tempore Ulad.*” címmel jelezhető s a Nyirkállói-kódexszel együtt visszaperelt, egykor Kovachichtól használt kódexnél is. Jogos a gyanúnk tehát, hogy a *Nyirkállói-kódex, épp úgy, mint a „... tempore Ulad.” kódex, nem került soha vissza Kovachichtól.* A Nyirkállói-kódex a Canonica Visitatióba valamilyen nyilvántartásból kerülhetett be, s ugyanígy kaphatott távollétében helyrajzi jelzetet is. A másik Kovachich által használt kódex pedig a katalógust készítőek előtt azonosítottatott a soha el nem vezett, GG. VI. 17. jelzetű XVII. századi kódexszel s így annak hiányát nem is vették észre. Az a tény, hogy a Kovachichnál volt két kódex együtt került elő, egy hagyatékából, szintén arra mutat, hogy a két kódex együtt vándorolt. Szinte hihetetlen lenne ugyanis, hogy az egyik (a Nyirkállói) visszakerült volna, a másik nem (ez utóbbi bizonyos), majd az első újra elveszve, a másodikkal együtt kerüljön elő. Semmivel sem látom bebizonyítva, hogy Haas használta volna a Nyirkállói-kódexet. Maga Haas 1845-ben ismertette a könyvtár néhány ritkaságát s bár ugyanakkor a dobai Székely-féle oklevél-gyűjteményt és néhány nyomtatványt is említ, a Nyirkállói-kódexről nem szól. Különbösen sokat forgathatta a régi iratokat, nem hogy használta volna őket, mert hisz a dobai Székely-féle oklevél-gyűjteményt is Koller gyűjtésének vélte.²

Mint említettük, a két elveszettnek hitt kódex — a könyvtár ugyan csak az egyik elvesztéről tudott — 1912-ben megtaláltatott H. A. hagyatékában. Az örökösök akkor értékbecslés céljából felküldték a Nemzeti Múzeumnak. A kódexek mivolta itt ismertetett fel. Ertesülésem szerint ekkor a Múzeum a Nyirkállói-kódex érdekesebb lapjairól fényképfelvételeket is készíttetett.

Zichy Gyula gr. pécsi püspök 5737/P. 1913. szám alatt 1913 március 26-án hívta pörbe az örökösöket a „*Stylus Cancellariae sub Mathia Corvino et Uladislao II. Regibus és Nyirkállói Tamásnak Stylus Cancellariae Mathiae Regis c.*” kéziratok kiadása tárgyában.“ A pécsi kir. törvényszék 1915 április 30-án hozott P. 229/4—1915. számú ítéletében elismerte, hogy a kódexek 1799 előtt a könyvtár tulajdonában

² Haas Mihály: Baranya. Pécs, 1845. 315. lap.

voltak, nem találta azonban bebizonyítottoknak, hogy azok Kovachichtól visszakerültek volna. Ellenben bebizonyított-nak vette, hogy a két kódexet *H. A.* jóhiszeműen vásárolta meg, s mivel azokat a padláson tartotta, értéküket fel sem ismerte. Mindezek és a több mint 32 éves jóhiszemű, háborítatlan birtoklás alapján a kódexek kiadása iránti keresetével a könyvtárat elutasította. A pécsi kir. Tábla 1915 június 20-án hozott P. I. 1364/8—1915. számú ítéletében a törvényszék ítéletét megváltoztatta, s kötelezte alpereseket, hogy az „ismeretlen szerzőtől származó, korábban dobai Székely Sámuelnek tulajdonát képezett *Stylus Cancellariae Mathiae I. Regis* címen ismertett egykori kézirat, folio alakú könyvet és *Nyirkállói Tamás* által írt *Stylus Curiae sub Mathia I. Rege* címen ismertetett, quartalakú, 1476. évben készült kéziratot könyvet felperesnek 15 nap alatt adják ki.“ A Tábla ugyanis Csontososi és Simonyi 32 éven belül történt kutatáson alapuló vallomásával nem látta bebizonyítottoknak, hogy a két kódex 32 éven túl lett volna *H. A.* birtokában. Azonban megállapította a Tábla azt is, hogy az alpereseket nem lehet rosszhiszemű védekezőknek tekinteni. A végső döntést a kir. Curia Rp. I. 8299/1915. 14. sz. alatt 1916 május 3-án hozta meg, helyben hagyva a Tábla ítéletét. A Curia bizonyítottanak vette, hogy a kódexek Kovachichtól visszakerültek, de a jóváhagyás nem ezen az alapon történt, hanem a *H. A.*-féle birtoklás kezdőpontjának meg nem állapíthatóságán. A pör ezzel véget ért, a kódexek visszakerültek a pécsi püspöki könyvtárba, ahonnan több mint 117 éve vándorútjukra elindultak, s ahol ma is őriztetnek.¹

A visszakerült két kódexnek a püspöki könyvtár akkori őre, *Szönyi Ottó dr.* új helyrajzi jelzetet adott: a Nyirkállói-kódex DD. III. 18., a másik DD. III. 19. jelzetet nyert. A Nyirkállói-kódex jelzetváltoztatása, illetve a másik kódex megkerülése a katalógusba azonban már nem vezetett be. A „*Stylus Cancellariae sub Matthia Corvino etc.*“ vagy „*Stylus Cancellariae tempore Ulad. II.*“ néven emlegetett kódex a könyvtár katalógusában nem szerepel.

A Kovachich által használt két pécsi kódex hányódtatásának ismertetése után legyen szabad leírnom a két kódexet, tekintettel arra, hogy, amint *R. Kiss* is említi, Kovachich nem írta le azokat szakszerűen.

A szabatosan „*Stylus Cancellariae sub Matthia Corvino et Uladislao II.*“ címmel illelhető kódex 21×29 cm. nagyságú

¹ A *Dunántúl* 1916 május 5-i száma beszámol a felperes ügyvédjének, *Szuly János*nak s az alperest képviselő *Rásky Bélának* a pörben folytatott jogi párharcáról. A pör iratainak hiteles másolatát *Szuly János* adományaként a pécsi püspöki könyvtárat kezelő Egyetemi Könyvtár az elnöki darabok közt őrzi. Az iratok egy példánya a püspöki könyvtár irattárában is megvan.

és 30 mm. vastagságú könyv. Kötése hártya, egykori latin nyelven, vörös-fekete betűkkel két hasábosan írt kódex-lap. A kötés bordás. A kötés első és hátsó felét összekötő rész az első és hátsó lapra is átterjedően kék, XVIII. századra valló fogalmazópapírral van beragasztva, mely már itt-ott leszakadt. A kötés hátsó, alsó sarkán a hártyaaborítás hiányos s a táblául összeragasztott lapok egyikén látszik, hogy papirkódex vagy ósnyomtatvány is használtatott fel a Tábla előállítására. A kötés első belső lapján XVI. századból származó írás magyar nyelvű receptek olvashatók. Alattuk a pécsi püspöki könyvtár gumibélyegzőjének lenyomata s benne a DD. III. 19. jelzés látható. A kötés hátsó belső lapja üres. A kötet 110 darab 21×28.6 cm nagyságú levélből áll. Az első 16 levélen — ami lapszámozva nincs — olvasható az egy kéztől származó s Kovachichtól csak regesztrákban közölt Ulászló és II. Lajos korabeli formulák teljes szövege. A 16. levél „b“ lapján a Kovachich regesztrájában 57. jelzésű „Expeditora“ regesztrájú formula végén az 1526-os évszám olvasható. Az írás nem újabb keletű a XVI. század derekánál. A 16. levél után valószínű hiány tételezhető fel, ami azonban nem újabb keletű 1799-nél. A 17. levélen kezdődik és a 80-ik levélig tart a Mátyás-kori formulák szövege. Több kéztől származó írása nem későbbi a XVI. század elejénél. A kódexnek ezt a részét Kovachich írónnal belapszámozta 1-től 128-ig. Ugyancsak írónnal számozta meg az egyes formulákat is 1-től 180-ig. A Kovachich által kiadott szöveg 181 formulát közöl. Az eltérés onnan származik, hogy Kovachich a kódexben az általa 26-nak jelzett lapon, valóban a 44. levél „b“ lapján, két egymásután következő formulát egyformán 89-es sorszámmal látott el. A kiadás és a kódex formuláinak sorszáma tehát a 89-es formulától kezdődőleg elüt. Ettől kezdve a kéziratban eggyel kevesebb a megfelelő sorszám. A 17—80. levélen levő szöveg több kéz írása. Más írta az 1—47, 52—61, 64—139 és 143—180. formulát, újra más a 48—51 és 62—63. jelzésű formulát, ismét más a 140—142. számú formulát. A 105—106. lapnak jelzett 68-ik levél megint más kéz írása s későbbi korból való formulákat tartalmaz, Kovachich nem is közölte őket. (Supplicatio per defectum Seminis és Novum iudicium cum restitutione.) Valószínű hiányok vannak a 65. és 66. formula között a kézirat 36-ik levele után; a kiadás 140 és 141-es, a kézirat 139—140-es formulája között az 59-ik levél után, végül a kiadás 143 és 144-es a kézirat 142—143-as formulája között a kézirat 60-ik levele után. A 81. levél „b“ és a 82. levél „a“ lapján olvasható János király a kódexben csak itt előforduló kézzel írt formulája (Kovachich lapszámozása szerint a 130—131-ik lapon). A 82-ik levél „b“ lapjától a 83-ik levél „b“ lapjáig terjed az egri káptalan szintén újabb keletű „Compositionales“-e (a Kovachich-féle lapjelzés szerinti 132—134. lapon). A 84. levél üres. Itt véget ér Kovachich írónnal ké-

szült lapszámozása. A 85—95. levélen van az „Articuli Nouizo-lienses 1542“ kézírata. A 94. levél „b“ lapján dobai Székely kézírásával egy megkezdett Mátyás-féle formula töredéke van. A 95—109. levél üres. A 110. levél „a“ lapján dobai Székely 10 soros francia verse, „b“ lapján néhány XVIII. századi latin vers-bejegyzés van. A kódex eredeti szövegét sűrűn tarkítják különböző kezek, különböző korbeli bejegyzései. Em-lítésre méltó dobai Székely két bejegyzése. Az első a 77-ik levél „a“ lapján így szól: „vel ex hinc apparet, librum huic in usum Cancellariae Regiae fuisse conscriptum, cum super eadem materia diversae Expeditionum Formulae, seu Stylus reperiantur in eo.“ A másik a 94. levél „a“ lapján van: „Hunc librum optimo amico suo spect. Andreae Pottornjay maximeque expectationis tribus filius Emerico, Thomae ac Petro legat et donat Eperiessini 3. April. 1767. Samuel Székely de Doba.“ Kissé részletesen írtam le a kódexet, de fel akartam hívni rá a figyelmet, mert róla a tudományos világ a Nyirkállói-kódex mellett egészen megfeledkezett.

A *Nyirkállói-kódex* 15,5×21,7 cm nagy, összefogott állapotban 75 mm vastag kötet. Kötése egykorú, sötétbarna, fára húzott, préselt mintázatú, bordás. bőrkötés. A kötés elő- és hátsó felét összekötő rész utólag világosabb barna bőrrrel van pótolva. Elöl és hátul, pontosan a középen egykori rézesatt nyoma. Az elöl és hátul levő úgynevezett szennyleveleket kivéve, a kódex újabb korból származóan, be van lapszámozva 1—536 lapszámmal. Mivel azonban a 364 és 365, valamint a 366 és 367, végül a 380 és 381 jelzésű lapok között 2—2 üres és beszámozatlan lap van, a könyv a szenny és beszámozatlan lapokkal együtt 277 levél, 544 lap terjedelmű. Kimutathatók a következő hiányok: az 58—59. lap közt két levél; a 78—79. lap közt négy levél; a 100—101. lap között két levél; a 126—127. lap közt négy levél; a 144—145. lap közt egy levél; a 198—199. lap közt egy levél; a 474—475. lap közt egy levél; a 478—479. lap közt egy levél; az 514—515. lap közt egy levél; végül az 524—525. lap közt három levél. A 78—79., 474—475., és 514—515. lapok közül hiányzó lapok megmaradt csonkján látható, hogy volt írás rajtuk. A 238. és 288. lap után 1—1 csonka levél következik. A 21. és 22. lapokat tartalmazó levél kijár. Az 1. lapon egy piros-sárga-zöld színű „M“ initiale van. Piros tintás írás található a 25., 30—31., 33., 419. és 479. lapokon, zöld a 417. lapon. Különben végig egyforma barna írás s az 1—521. lapig (maga a formulás könyv) egy kéz írása. Később is többnyire annak a kéznek az írása. A formulákat Kovachich beszámozta, de míg a kiadásban csak 485 formulát közölt, a kódexben a sorszám 486-al végződik. Az eltérés onnan származik, hogy Kovachich „Secuntur Excordia Litterarum“ címmel 256—279. szám alatt 24 formulát közölt, az eredeti kéziratban azonban ily cím alatt 256—280. szám alatt 25 formula van. Kovachich a kézirat 277 jelzésű formuláját a kiadásból ki-

felejtette. Ez a formula a kézirat 266. és 267. lapjain olvasható. A 267. formulától kezdve tehát a kiadás sorszáma eggyel kisebb, mint a kézirati megfelelő formula sorszáma. Hasonló pontatlanság több van a kiadásban. Így például 239. szám és „Appellatio” cím alatt nem a kézirat hasonló szövegét, hanem az azt megelőző, beszámozatlan, önálló öt sort adja (kézirat 238. lap), vagy például a 227. számú formula közlésénél egyszerűen elhagyja a kéziratban több mint három sornyi Clausulát (kézirat 220. lap). A kézirat lapjai 16×21 cm nagyságúak. A latinnyelvű versek és feljegyzések a kötés első és utolsó bellapján, a két szennylevélen és az 522—536. jelzésű lapokon találhatóak. Van azonban vers a formulák között is, így például többek között a 350. és a 451-ik lapon. Ezek összeállításában Kovachich eléggé megbízható. Az előszennylevél első lapján van dobai Székely címeres exlibrise s több bejegyzése, így pl.: *Haec scripta sunt per Thomam de Nyirkálló etc.*“ Az 529-ik lapon is átírta Székely a közismert két sort:

„*Haec per manus hujus aegret cujus ocellus unus
Thomae de Nyr Kallo fac Christe medetur ut illo.*“

Ezt különben az exlibris alá is beírta Székely. Mladosevits Horváth Miklós 1606-os kézjegyzése az elő szennylevél 2-ik lapján olvasható. A püspöki könyvtár gumibélyegzőjének lenyomata ez benne az új DD. III. 18. jelzés a dobai Székely-féle exlibris mellett látható. Az előszennylevél eredetileg fordítva állhatott s az újabb keletű renováláskor helytelenül ragaszt-hatók vissza. Legalább is a Kovachich közléséből ez következik. mert amit ő a szennylevél első lapján levőnek ír, az ma a második lapján van és viszont. A

„*Si Jo ponatur et han iugatur
Et nes associatur, quis scripsis, ita vocatur.
Sorte super norum scriptor libri potiatur
Morte malignorum raptor libri moriatur*“

szövegű versecskét, amiről Kovachich s ennek alapján R. Kiss azt állítja, hogy a kódex elején van, *a legszorgosabb kereséssel sem találtam meg.* Valószínű, hogy ez a szennylevél és a szövegkezdő levél közt egy ma már hiányzó levélen lehetett. Sajnos. Kovachich szűkszavúsága miatt, ez csak feltevésként fogadható el. A kódex széljegyzetei legnagyobbbrészt dobai Székely kezétől származnak.

A harmadik, a XVII. századi formula könyv leírása túllépne e cikk kereteit.

Meg kell még említenem, hogy futólagos összevetés alapján is megállapíthatóan Kovachich e két kódexből kiadott szövegeket gyakran lerövidítette. Már ez is indokoltá teszi azt, hogy Kovachich szövege és a két kódex filológiai pontossággal összevetessék. Sőt egy pontos, új kiadás is megérné a

kiadással járó fáradságot. Mindenesetre egy világosabb, pontosabb és könnyen használható kiadással gazdagodnánk, mint a ma már ritka és csak félreértésekre okot adó Kovachich-kiadás. A kiadás legegységibb feltétele, a két közel 120 évig elveszett kódex, a pécsi egyetemi könyvtár által kezelt püspöki könyvtár ritkaságszekrényében 13 év óta várja a kutatókat, akik oly sokszor hiába keresték őket azelőtt. **Asztalos Miklós.**

MOST JELENT MEG!

MOST JELENT MEG!

Csengery Antal hátrahagyott iratai és följegyzései.

Ez a kötet a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* során jelent meg és Csengery Antalnak, Deák Ferenc buzgó munkatársának följegyzéseit tartalmazza 1865-től 1878-ig. A kiegészítés tárgyalásainak, a fúzióknak, a modern Magyarország berendezésének intimitásaiba nyújt bepillantást.

A bevezető tanulmányt báró Wlassics Gyula írta, az iratokat Csengery Loránt és Lukinich Imre rendezte sajtó alá.

Az 578 lapos kötet ára 20 pengő.

Társulatunk tagjai kedvezményes áron 15 pengőért szerezhetik meg.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ. GÓLYAVÁR.

MAGYAR TÖRTÉNET

A magyarság évezredes sorsútjának — a Honfoglalástól Trianonig — legigazabb és legtárgyalogosabb képe.

A dicsőséges magyar mult ismerete hozzátartozik minden művelt magyar ember lelkiberendezkedéséhez.

32 év óta nem jelent meg ily nagyjelentőségű munka a magyar könyvpiacra. — Írói: Hóman Bálint és Szekfű Gyula a budapesti egyetem tudós professzorai, a történettudás elismert szaktekintélyei, az írásművészet mesterei.

7 kötet

Merített papír. Félbőr maroquinkötés. Nagyszámú kép- és térképmelléklet. Egy-egy kötet ára 20 pengő. 2 kötet már megjelent! Díszes és az egész műről tájékoztató prospektus **ingyen.**

Kapható az Egyetemi Nyomda Könyvesboltjában Budapest IV, Kossuth Lajos-utca 18 és minden könyvkereskedésben.

Fölhívás Társulatunk Tagjaihoz!

A Magyar Történelmi Társulat arra igyekszik, hogy folyóiratát, a *Századokat*, mielőbb megint a békebeli terjedelemben, évenként tíz füzetben jelentethesse meg.

Sohasem volt annyira szükségünk történelmünk művelésére, mint mostani magunkra hagyatottságunkban.

Egyelőre azonban ennek a törekvésnek nagy akadályai vannak. Társulatunk vagyona az összeomlásban megsemmisült. Alapító tagjaink alapítványuk fejében ma is kapják a *Századokat*, ámbar egykori alapítványaikkal azok kamatozása is megszűnt. A tagdíj ma alig fedezi a költségeket. Folyóiratunk fenntartása és terjedelmének növelése tehát csak a **taglétszám jelentékeny emelésével érhető el.**

Azzal a **kérelemmel** fordulunk tehát tagjainkhoz, hogy **mindenki legalább egy-két új tag megnyerésével** járuljon hozzá Társulatunk erejének gyarapításához.

Az új tagok Társulatunk titkári hivatalában: *Budapest, I, Vár, Bécsikapu-tér 4. sz., Országos Levéltár*, jelentendők be, a név, foglalkozás és a pontos cím közlésével.

A tagok **legalább három évi tagságra** kötelezik magukat. A harmadik év lejártával a Társulattól kiléphetnek, ami szintén előre bejelentendő a titkári hivatalnak.

A tagsági díj **évi 10 pengő**. Ennek fejében kapják a Társulat folyóiratát, a *Századokat*, amelynek különben **évi előfizetési díja 16 pengő**; a Társulat minden egyéb új és még raktáron lévő régi kiadványát pedig tetemes, 20—30%-os **kedvezményvel** kapják.

Új kiadványaink: a **Magyarország újabkori történetének forrásai** és a **Magyarország törökkori történetének forrásai** című sorozatainkban megjelent munkák, köztük **Széchenyi István gróf összes munkáinak** folytatásban lévő kiadása.

Régi kiadványaink: a *Századok*, a *Történelmi Tár*, a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatában megjelent munkák, **Teleki Mihály levelezése**, a **Zichy-család okmánytára**, a **Teleki-család oklevéltára** stb.

Alapító tagjaink egyszer s mindenkorra befizetett **legalább 200 pengővel** szerzik meg ugyanazokat a jogokat.

Felkérjük Társulatunk barátait arra is, hogy a társulati vagyon helyreállításához szíves **adományokkal** vagy **alapítványuk fölemelésével** járuljanak hozzá.

A Magyar Történelmi Társulat.

51050

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
 A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
 Dr DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXIII. ÉVF. 4-6. SZÁM. 1929. ÁPRILIS-JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
 1929.

Tartalom.

	Lap
Cutolo, Alessandro: Durazzói László nápolyi király.....	113
Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció keleti tervei Giacomo Durando irataiban	129
Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata (I. közl.)	139

Történeti irodalom.

Esztergom évlapjai IV. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	168
Purébl Győző: Szemelvények Magyarország városainak történeti följegyzéseiből, különös tekintettel azok keletkezésére és középkori fejlődésére. Ism.: <i>Mályusz Elemér</i>	170
Nagy Imre: Szentés. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	173
Bruckner Győző: Kray Jakab. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	175
Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy vármegyében a XVIII. század első felében. Ism.: <i>Varga Endre</i> ..	176
Bálint Nagy István: Kolerajárványok Csanád vármegyében. Ism. <i>Varga Endre</i>	177
Irodalomtörténeti Füzetek 27—29. szám. Ism.: <i>Baros Gyula</i>	181
A m. kir. hadtörténelmi levéltár iratanyagának áttekintése. Ism.: <i>Varga Endre</i>	183
Kastner Jenő: Lettere inedite di Giuseppe Cassone a Ugo Meltzl. Ism.: <i>Zambra Lajos</i>	185
Proesler, Hans: Die Epochen der deutschen Wirtschaftsentwicklung. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	186
Häberle, Adolf: Die Zunftaltertümer des Museums der Stadt Ulm. Ism.: <i>Varjú Elemér</i>	189
Filangieri di Candida, Riccardo: Notamenti e repertori delle Cancellerie napoletane compilati da Carlo de Lillis e da altri eruditi dei secoli XVI. e XVII. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	192
Veit, Ludwig Andreas: Zur Säkularisierung in Nassau—Usingen. Ism.: <i>Tóth László</i>	192
Paracelsus: Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. Herausgegeben von <i>K. Sudhoff</i> . Ism.: <i>Győry</i>	195
Folyóíratszemle	195

Tárca.

R. Kiss István és Domanovszky Sándor: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban	202
K. Sebestyén József: Válasz és megjegyzések Varjú Elemérnek a Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története című műve illusztrációiról szóló bírálatára	212
Hivatalos Értesítő	220

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott! Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Durazzoi László nápolyi király.

(Jellemrajz.)

Az 1393. évi június (vagy július) első napjaiban Gaeta városerőd főterét egy addig soha még akkora számban nem látott fegyveres tömeg lepte el, noha ott már előbb is gyakran megfordultak Giovanni Acuto és Angelino Berger zsoldosai s a királyhű vagy legyőzött bárók, mert hisz épp Gaeta volt erős mentsvára az ifjabb durazzói ágból származott Anjoui Lászlónak, a nápolyi trón törvényes urának.

Ez volt az az időpont, amikor az immár tizenhatéves ifjú,¹ — aki 1386-ban Budán gyilkos merénylet áldozatául esett atyjának, III. Károlynak halála napja óta jogszerinti király volt, de ilyenül eddig még csak a IX. Bonifác pápától 1389 november 18-án összehívott konzisztórium által volt elismerve, — személyesen indult hadba addigi szerencsés vetélytársa, a franciaországi Anjou herceg leverésére, aki évek óta küzdött ellene a nápolyi trónért; ezt pedig nagyereyű anyjának, Durazzói Margitnak ösztökélésére tette, akit egy egykorú költő így jellemezett: „*Diva virago, moribus in cuius Juno beata viget.*“

Az anyakirályné azt akarta, hogy fiának első táborba szállása is olyan pompával menjen végbe, mint aminővel ő maga a királyság akkori nehéz helyzetében is mindig fel tudta emelni a lelkeket és sziveket: hasonló ünnepélyességgel, mint ahogy annak idején ő maga adta hírül a nápolyiaknak távollevő férje Magyarország királyává való koronázását, vagy ahogy visszautasította ama magyar követség ajánlatát, amely meghívta, hogy keressen menedéket az őt híven váró Magyarországon.

A királyné az elindulás alkalmával ünnepies szónoklattal ajánlotta az ifjú királyt az őt követő bárók és vitézek támogatásába, akik örömrivalgással fogadták szavait.

Bár ez a beszéd a „*Diurnali di Monteleone*“ -ben kö-

¹ 1377-ben született.

zölt kivonatában s még inkább a László királynak *Scipione Ammirato* által írt életrajzában foglalt bővített alakjában általában csak a szokásos szónoklati szövegeket tartalmazza, a királyné mégis tudott meleg és megindító szavakat is találni, amikor fiát félelmetes és elhatározó vállalkozására útnak bocsátotta.

A krónikák azt mondják, hogy az erőslelkű asszony, akit soha eddig senki sírni nem látott, ez alkalommal először fakadt sírva a nyilvánosság előtt.

Ellenben az ifjú király, aki teljes páncélzatban ott állott anyja oldalánál, alig bírta türtőztetni az örömet és lelkesedést, mely keblét dagasztotta; atyja vitézi tettei, melyekről annyiszor hallott, s anyja példája büszkeséggel töltötték el szívét; bátor lélekkel lépett fel az európai politika színpadára, egyszeriben magára vonva az összes uralkodók figyelmét és gondját, amíg a halál 1414 augusztusában időnek előtte utól nem érte.

Nem volt szép ember. Az az ismeretlen toszkánai művész, aki a Johanna nővére által kegyeletesen számára emelt síremléken kifaragta, a testét befödő dalmatika fölött s a fejét övező liliomos korona alatt egy kövéres arcot ábrázol pisze orral és apró szemekkel, amelyet még göndör fűrtjei sem tesznek vonzóvá. 1398-ban egy súlyos betegség, mely az ellenségei által beadott méregnek volt utóhatása, nem tudta ugyan sírbavinni, de egész hátralevő életére hebegővé tette. Külsejében mi sem árulta el a vitéz ember férfias személyiségét. Arcvonásainak egyike sem viselte magán a harcos vezérnek bélyegét; nem volt meg rajta sem Gattamelata erélyt kifejező vaskos állkapcsa, sem Bartolomeo Colleoni átható tekintete, sem Muzio Attendolo Sforza herculesi termete.

Nehéz viszonyok között foglalta el trónját. Atyja, Károly, akitől az Anjou-nemzetség oly sokat várhatott volna, Budán árulásnak esett áldozatául; az egyházszakadás által felidézett viszálykodás a nápolyi királyi házat ellentétbe hozta a nemzet nagy részével; számos báró híve maradt Anjoui Lajosnak, aki megszállva tartotta a királyság legnagyobb részét, s magát Nápolyt, a fővárost is; más bárók és országlakosok, nem szegődve egyik párthoz sem, az általános háborúságban csak a maguk hasznát keresték.

Lászlónak, mint névszerinti, de még nem tényleges uralkodónak, mielőtt a külpolitika kérdéseivel foglalkozhatott volna, elsősorban arra volt szüksége, hogy atyja

királyságát ténylegesen birtokba vegye; s az ifjú király, kinek később is egész élete a fegyverek zajában folyt le, most kezdette meg döntő küzdelmét a lázadó bárók és országlakosok ellen.

Az Abruzzók hegyvidékén Aquila városa volt az ellenpárt főerőssége, mely a tenger felé vezető hágóutat fenyegette. Elfoglalása reménytelen vállalkozásnak látszott, de az ifjú Lászlónak szívét égő becsvágy hevítette; atyjának vérével együtt örökölte annak minden hadvezéri képességét.

Be is vette Aquilát; s a király bizonyosságott tett arról, hogy nemcsak jó katona, de jó politikus is, amennyiben a lázongó várossal szemben, mely kiváltságai védelmében már sokszor elkeseredett küzdelmeket vívott, egy erődöt építtetett, melynek ma már csak körfalai látszanak; — hatalmas, vastag kőfalak, melyek arról tanuskodnak, hogy erős támadások elhárítására voltak szánva.

Ezzel már az Adria felé ereszkedő lejtő biztosítottnak volt tekinthető. A másik oldalon, a Tirréni-tenger felé, volt még egy elkeseredett ellensége, Onorato Gaetani báró, az a büszke oligarcha, akinek pártfogásával választották meg 1378-ban az első szizmatikus pápát. De László csakhamar legyőzte ezt az ellenségét is. Azonkívül lent Apuliában Raimondo Orsini del Balzo ugyancsak László vetélytársának, Anjoui Lajosnak esküdött hűséget; s ennek a hírneves vitéznek akkora volt a tekintélye, hogy a lakosság, bár László ellenfele hívének vallotta magát, inkább e hatalmas oligarchát tekintette tényleges uralkodójául.

A király ellene vonult; a két sereg Canosa síkján találkozott; az ütközet elkerülhetetlennek és véresnek látszott, s nem lett volna könnyű eldönteni, hogy a két vezér közül melyiké lesz a győzelem. De Raimondo Orsini, amint megpillantotta a király seregét, parancsot adott hadainak, hogy ne menjenek előre; ő maga, teljes páncélzatban, eddig soha le nem győzött lobogóját jobb-jában tartva, a térségnek ama része felé vágatott, ahol a király mozdulatlan lovas alakját feltűnni látta. Eléje érve leszállott nyergéből, lerakta kardját és térdre ereszkedve fogadalmat tett, hogy e pillanattól kezdve minden erejét törvényes uralkodója ellenségei ellen fogja harcba vinni és soha ő ellene nem fog támadni; magát és embereit teljesen a király rendelkezésére bocsátja.

Vajjon ez a cselekedete ügyes számításnak volt-e eredménye, vagy pedig abban a percben László egyénisége olyan ígézetet gyakorolt Orsinira, mint aminővel Bonaparte Napoleon ragadta magával a seregeket, megindítva és meghódítva a vitézi lelkeket, amikor szemüket arra a kiválasztott férfira szegezték, aki biztos kézzel vezette őket a győzelemre? — Nem tudni.

1399 vége felé Nápoly is, amely addig az Anjoui trónkövetelő kezén volt, megnyitotta kapuit az ifjú király előtt, aki annyi évig szenvedte a száműzetés keserűségét. Anjoui Lajos Tarantóba menekült s ott éjnek idején provencei gályákra szállott, átengedve a királyságot szerencsés vetélytársának. Néhány békés év múlva Raimondo Orsini, akit László Taranto hercegévé tett meg, fellázadt ugyan ellene, de amikor a király erős sereggel leverésére indult, hirtelen megbetegedett s kilehelte büszke lelkét. Özvegye, Finghien-i Mária hercegnő, Tarantóba zárkózott s két évig állott ellen a király kemény ostromának; de végre László diadalmaskodott a büszke amazónon, azonban csak úgy, hogy a neki átengedett tarantói hercegségért a hőselkű várúrnőnek kezét ajánlotta fel cserébe.

Most már teljhatalmú király volt s végre túl tekinthetett országa határain. Uralkodásának e második időszaka 1404-ben kezdődik IX. Bonifác pápa halálával, aki addig természetes szövetségese és hatalmas pártfogója volt. Ez a pápa egyedüli örököse volt VIII. Bonifác nagy lelkének, s a megaláztatás és nyomorúság oly hosszú évei után végre megmutatta a világnak, hogy Szent Péter trónjára olyan ember került, aki képes a rábízott magasztos feladatnak megfelelni. Egy kortársa azt mondta róla, hogy oly keményen uralkodott az örök város felett, akár egy császár, — nem vévén észre, hogy e mondása, mely vádnak volt szánva, inkább legnagyobb és föltétlen dicsérete az erőskezü pápa emlékének. De alighogy megdermedt férfias alakja a halál fagyos ölelésében, a nép fellázadt s benyomult a Capitoliumba, melyet az elhúnyt pápának egyik unokaöccse tartott elfoglalva, szitkokkal illetve annak nevét, akit életében csak gyáva félelemmel suttogva mert említeni. A lázadók élén két római főnemes állott, egy Colonna és egy Savelli; s az elvakult nép nem vette észbe, hogy amikor megtagadja a pápa uralkodói tekintélyét, tulajdonkép csak a római patricius családok kezébe adja magát; döreségében nem

gondolta meg, hogy saját elhatározásából vissza fognak térni azok a szomorú állapotok, melyek Marozia és Teodora korszakát jellemezték.

Néhány történetíró úgy véli, hogy Colonna és Savelli segélykérése indította Lászlót Róma elfoglalására; de a királyra, bár nagyratörő eszméi voltak, súlyosan ránehezedett az összes Anjoui uralkodókat jellemző pénzhány és bizonyára nem hallgatott volna az olyan hívatató szóra, amely arra ösztökélte volna, hogy embereit s — ami nála még lényegesebb volt — pénzét is olyan ügyre pazarolja, amely nem a saját érdekeit szolgálta.

A király valójában azért ment Rómába, mert tudta, hogy a nápolyi királyság, mint Szent Péter trónjának hűbére, nem nézheti közömbösen az örök város belviszállyait; s mert helyesen átértette, hogy egy vele szemben ellenséges indulatú pápa választása újra veszélyeztetné azt az ingadozó trónt, amelyet csak néhány évvel ezelőtt aranyon és véren nagynehezen szerzett békével sikerült megszilárdítania.

VII. Ince pápa megválasztásának, melyet a bíborosok a lázadó csöcselék zajongása mellett ejtettek meg, a király nem volt közömbös nézője; s hogy mekkora része volt e választásban, azt mutatja az a tény is, hogy a pápa s a római nép között ugyanaz év október 27-én kötött békében ő szerepelt mint döntőbíró, s ő adta át a pápának a Capitolium erődjét, melyet addig egyik tisztje, Troia grófja tartott elfoglalva.

Egész Róma szabadítójaként ünnepelte a királyt; de a XIV. századi olasz városközségeket jellemző gyakori hangulatváltozás folytán a közvélemény csakhamar bizalmatlan lett irányában, s amikor újabb belviszállyok miatt VII. Ince pápa Viterbóba menekült, a lakosság sürgetőleg visszahívta, abbeli félelmében, hogy Rómának a nápolyi király által való megszállása állandósulni fog. A néplélek nem volt képes megérteni, mennyire alaptalan ez az aggodalma, s hogy amitől annyira fél, azt az akkori olasz politikai viszonyok semmikép sem engednék meg.

Ez a római szereplése kétségtelenül egyike László élete legszebb lapjainak, minthogy e föllépése folytán Nápoly uralkodója, aki évek óta mindig csak támogatást és segélyt kért a pápától, ez alkalommal a szentszék védője gyanánt szerepelt, akinek fegyverétől most a pápa várt segítséget, hogy ingadozó trónját megszilárdítsa.

Ince pápa két évi uralkodás után elhunyt, s őt XII. Gergely pápa követte a trónon. Most László és hú követői, a Colonnák, akik vele tartottak, úgy vélték, hogy az új papát, akiről tudták, hogy ellenséges érzülettel van irántuk, meg kell félemlíteni ugyanolyan beavatkozással, mint két évvel azelőtt; hogy tehát urai maradjanak a helyzetnek, bármilyen fordulatot is vegyenek az események, szükségesnek látszott a várost újból haderővel elfoglalni; ezért László, gyorsan tetté váltva ebbeli elhatározását, ismét megkísérelte a Rómába való bevonulást.

XII. Gergelynek nem volt sem fegyveres ereje, sem személyes bátorsága, sem tekintélye elegendő, hogy sikeresen ellenállhasson a nápolyi uralkodó diadalmas előnyomulásának; azonban ez az oly könnyűnek és veszélytelennek látszó vállalkozás éppen nem volt könnyű, sem veszélytelen, mert Paolo Orsini, a római velf-párti családból származó gazdag zsoldosvezér, aki éppen László vezérlete alatt tanulta ki annak idején a hadviselés összes fortélyait, a pápa nevében ellene szegült a király feltartóztatatlannak vélt bevonulásának. A várost ostrom alá kellett venni; 12.000 lovas és számlálhatatlan gyalogsereg szorító öve vette körül a falakat, melyeket valamikor a gótok ostromoltak, míg a nápolyi gályák Ostiánál elzárták a Tevere torkolatát. A város megélhetése ezzel lehetetlenné vált.

Stefaneschi bíboros erre a népnek adta át a Capitoliumot, hogy az maga védje meg a hazát a betörő ellenség ellen; de a nép éhezett. Hiába festették le előtte Orsini és a bíborosok Lászlót kegyetlen zsarnoknak; hiszen még nem halványodott el a régebbi rövid uralmának kedvező emléke. Így tehát Orsini — talán arannyal megvesztegetve, vagy talán a nép felkelése által kényszerítve — megnyitotta a város kapuit. László ezután körültekintő eréllyel kormányozta a szent várost, szigorral és igazságossággal szilárdítva meg hatalmát; a város falait megerősítette és száműzte mind azokat a bárókat, akik a gyakori lázadásoknak okai voltak; nem menekült meg ez ítélettől Savelli sem, noha mindig László barátjának mutatta magát.

A király fegyverei előtt meghódoltak még Velletri, Rieti, Perugia, Todi, Amelia, Cari, Narni, Assisi; mindig győzelmes kardjának varázsa ragaszkodást s talán félelmet is váltott ki a neki hódoló lakosságból.

Ez időben már egész Európa sürgős szükségét érezte a római egyház újból való egyesítésének, melyet a szisma már annyi idő óta kettétépett; az egyházszakadás végzetes bomlásnak volt előidézője, nemcsak magában az egyházban, hanem az összes keresztény népeknél is, amelyek e rettenetes baj folytán erkölcsileg lezüllöttek, elvadultak s lelkileg meghasonlottak. A különböző nyelvű és különböző törekvésű nemzetek most valamennyien legfőbb célul tűzték ki, hogy a meghasonlott pápaság egységét helyreállítsák. E tervvel foglalkozott a császár-ság, amely egészében egy pápának engedelmeskedett, ezt áhitotta Itália valamennyi országa s főként a viszálykodó Firenze; még Franciaország is, amelynek végzetes politikája volt okozója az egyházszakadásnak, végre belátta, hogy az egész Európát emészthő baj az ő hibájából keletkezett, s mintegy vezeklésül a maga sorsára bízta az avignoni pápát, aki akkora kényszerítő erővel szemben eszakte addig emelhetette fel szavát, ameddig háta mögött érezte a francia királyok kardját és tekintélyét.

Az egymással szemben álló pártok főpapjainak többsége, melyet a béke mindenek fölött álló eszméje vezetett, belefáradva a lelkeket annyi év óta elnyomó végeláthatatlan küzdelembe, összehívta a pisai zsinatot, amely 1409 júniusában elmozdította mind a két ellenpápát, XII. Gergelyt és XIII. Benedeket, és V. Sándort választotta meg, rábízva azt a feladatot, hogy a kereszténység békéjét helyreállítsa.

A pisai zsinat eme végzése azonban nem tetszhetett Lászlónak, aki XII. Gergelynek tett szolgálataival ezt a pápát már leghívebb barátjává tette s a nápolyi királyság számára a szentszékeknek nemcsak barátságát szerezte meg, hanem azt magának úgyszólván alárendelte. Miután Rómát még mindig megszállva tartotta, kinyilatkoztatta, hogy minden erejével ellene fog szegülni V. Sándor bevonulásának. Ezzel az eljárásával azonban elidegenítette magától az olaszok nagy részének lelkét, kiket a hosszas küzdelem már kifárasztott s ezt a körülményt csakhamar kihasználta legyőzött, de le nem igazított ellenfele, Anjoui II. Lajos, aki Baldassare Coscia bíboros támogatásával lelkévé lett egy az „eretnek király“ ellen alakított szövetségnek, amelyhez Firenze és Siena is csatlakoztak. A szövetségesek nem kecsegtették magukat azzal a reménnyel, hogy győzelmük könnyű és biztos lesz; Durazzói László félelmetes kardja ellen az

akkori Európa legkiválóbb zsoldos vezéreit szerződtették tehát szolgálatukba. A király leverésére küldött csapatok élén Braccio da Montone, Muzio Attendolo Sforza és Paolo Malatesta állottak.

De László nem várt a cselekvéssel addig, míg az események váratlanul megrohanják. Előre látva azt, hogy a pisai bíborosok által választott új pápa ellenséges érülettel lesz iránta, először is biztosította magának XII. Gergely föltétlen támogatását, s aztán Viterbón, Cortonán, Arezzón és Sienán keresztül Pisa felé vonult, hogy a zsinatot megakadályozza elhatározása végrehajtásában; azonban Firenze útját állotta. Nem lévén képes arra, hogy pusztán fegyverei erejével tartóztassa fel, a vesztegetés és árulás eszközeihez folyamodott.

Paolo Orsini, a XIV. századi megvásárolható zsoldosvezér megtestesülése, akinek szívében soha nem lakozott valami nemesebb érzelem vagy hűségérzet valamely zászló vagy eszme iránt, engedett az arany aljas kísértésének. László Róma megszállása után őt tette meg bizalmasának, segédjének; azonban ő teljes hidegvérrel árulta el jóttevőjét. Az ő felségárulása a nápolyiaknak az egész Rómától északra fekvő megszállott terület elvesztésébe került. Az árulás, mint valami alattomos mérreg, Rómába is beszivárgott, ahol Cola Cervelli-ben egy más sötét lélekre talált. Ez a rómaiakat lázította fel a nápolyi király ellen, akik Bolognába követséget menesztettek V. Sándor elé, hogy az új pápának felajánlják az örök város kulcsait. De az árulás nem termelt jó gyümölcsöt: V. Sándor soha be nem tette lábát Rómába, mert mialatt fényes kísérettel a szent város felé vonult, útközben meghalt 1410 május elején.

A végzet tehát segítségére jött a nápolyi királynak, de szövetkezett elleneinek gyűlölete erősebb volt a neki kedvező sorsnál. A zsinati végzés gyümölcseit Baldassare Coscia bíboros volt hivatva leszedni, akit csakhamar pápává választottak; s ez a férfi már eddig is kimutatta, hogy a bíborosi kalappal jól tudja összeegyeztetni a diplomata tollát s a zsoldoskatona törét.

Az új pápa Ischiában született, Nápoly közelében, olyan családból, amely hivatásosan hajók építésével és felszerelésével foglalkozott, de e megengedett mesterségből eredő hasznot még busásabb nyereséggel gyarapította azzal, hogy hajóival a tengeren kalózkodott; s Ná-

polyban szerte beszélték, hogy Baldassare Coscia ifjú korában átélte a hajótámadás izgalmaival s a bő zsákmányszerzés örömeit.

Hogy e hozzá hűtelen honfitársának ármányait elkerülje, László elfogatta és szoros őrizetben tartotta testvéreit, Gáspárt és Jánost. Két elszánt akarat állott szemben egymással: az új pápa — XXIII. János —, alighogy Rómába ért, ünnepiesen megkoronázta Szicília királyává Anjoui II. Lajost, aki ezután fényes sereggel vonult Nápoly ellen, világosan kimutatva abbéli szándékát, hogy ellenfelét nemcsak legyőzni, hanem teljesen megsemmisíteni akarja.

László évek óta sok pénzt költött már királysága szegényes jövedelmi forrásaiból, hogy megtartsa hűségükben az idegen zsoldosokat s évek óta toborozott már katonákat saját alattvalói közül is; ellenben a szövetségesek aranya és Szent Péter kincstárának mérhetetlen jövedelmi forrásai egy számra és hadi felszerelésre nézve egyaránt hatalmas sereget állíthattak II. Lajos rendelkezésére. Így elkerülhetetlen volt László végzete: 1411-ben Roccasecca síkja, Nápoly és Róma között, a hadverő király élete egyetlen vereségének lett színhelyévé. Serege teljesen szétszórva menekült s egy ideig azt hitték, hogy maga a király is elesett.

A szövetségesek lelkendezve örvendeztek e nagy sikernek; úgy látszott, hogy a szerencse végleg hátat fordított ellenfelüknek. Pedig a roccaseccai vereség egyik legszebb lapjává lett a harcias király életének; mert II. Lajos, meglepődve s csaknem megrettenve a nem várt győzelem híréből, nem akart hitelt adni a nápolyi sereg teljes vereségéről szóló tudósításnak. Érthetetlen tétovázása következtében fontos órák teltek el, anélkül, hogy valaki is a vert és szétszórt sereg üldözéséhez fogott volna. Így Lajos király ügyetlenkedése megmentette Lászlót, aki megtorlást hirdető szavaival megállította a futó sereget, mely újból bízni kezdett vezérében.

Katonái átértézték, hogy a szerencse, mely eddig fejedelmük minden hadakozását kísérte, nem hagyhatja el végkép oly harcosokkal szemben, kiket észben és vitézségben messze felülmúl.

„Io sono un povero re, amico de li saccomanni, Protettore del popolo e castigatore dei tiranni.“

(Szegény király vagyok, barátja a katonáknak, védője a népnek, üldözője a zsarnokoknak) — ez volt jel-

igéje, melyet állítólag zászlajára hímeztetett. S valóban szerette katonáit és legelső volt köztük; harcosai úgy engedelmeskedtek neki, mint semmi más korabeli fejedelemnek. Pedig ők döntötték el a háborút és a népek sorsát. A király, noha ezúttal nem volt szerencséje, oly eszes és bátor katona volt, hogy harcosai fenntartás nélkül csodálták; Alberto da Barbiano, egy egész nemzedék zsoldosvezéreinek tanítómestere, dicsekedve emlegette, hogy László király az ő tanítványa volt.

A kevés nappal ezelőtt leverт sereg egy újabb támadással akkora csapást mért Lajos hadaira, hogy László vetélytársa futásnak cređt. A szétzüllesztett anjoui sereg maradványai gyors futásukban utólérték a Róma felé küldött győzelmi hírnököket, akiknek az előbb kivívott diadalt kellett volna az örökvárosban magasztalni. Azalatt azonban már elérkezett Rómába a győzelem híre s ott határtalan és zajos örömujjongás nyilvánítását váltotta ki. Az apostoli bazilika ormára diadalmi jelvényül kitűzték László király zsákmányul ejtett lobogóit, azután a porba dobták s maga a pápa kedvét lelte abban, hogy lóháton maga után vonsoolja világ csúfjára, köröskörül a városban.

De ez örömyilvánítások közepette megjelent rohanva egy fáradt, lerongyolt, vértől és portól bemocskolt tömeg, a kiállott halálfélelem és diestelen vereség kifejezésével az arcokon: Lajosnak katonái, kiket a pápa még az imént mint hősöket, Istennek és az ő Helytartójának védői gyanánt ünnepelt.

Anjoui Lajos ellen fordult most a pápa s a római nép haragja és megvetése. Senki nem ment üdvözlésére, senki sem kívánt neki jobb sorsot; alighogy szert tudott tenni egy nyomorúságos gályára, hogy megalázva visszatérhessen hazájába.

László, a győztes hadvezér most egyszeriben ügyes diplomatává változott. A roccaseccai ütközetet követő időszak adja meg számunkra korát megelőző politikai éleslátásának, a diplomáciai alkudozásokban való ügyességének, a böles előrelátása által kijelölt célok követésében való állhatatos kitartásának igazi mértékét.

Rövid időn belül az ellene alakult szövetség elvesztette legerősebb támaszát, Firenze városát; ezt László aránylag csekély áldozattal, Cortona átengedésével nyerte meg magának. Az egyedüli kardot, mely sikeresen mérkőzhetett volna meg az övével, Attendolo Sfor-

záét, pénzen szerezte meg magának. Most hát László serege harmadízben vette ostrom alá Rómát; hajóhada a tenger felől zárta el a várost. XXIII. János végre megértette, hogy a harc hiábavaló, s hogy ehelyett meg egyezést kell keresnie Nápoly hatalmas uralkodójával. A béke a háborús felek között 1412 júniusában jött létre. A pápa nagy pénzösszegeket fizetett fogságban levő testvéreinek váltságdíjául, felajánlotta Lászlónak az Egyház védnöke tisztét és Ascoli, Viterbo, Perugia és Benevenuto birtokát. László a maga részéről kötelezte magát, hogy XXIII. Jánost ismeri el pápának; XII. Gergelyt lemondásra akarta kényszeríteni azzal a fenyegetéssel, hogy különben számúzi királyságából, ahová a letett pápa menekült. Erre az öreg egyházfő elutazott Gaetából, ahol eddig a király vendége volt, egy genovai gályán, mely a messze Szlavóniába vitte; de Carlo Malatesta, az olasz Rinascimento e nemes alakja, példát adva a lovagias hűségnek, meghívta Riminibe a saját kastélyába, ahol végre békét és biztonságot talált.

Amde a XXIII. Jánossal kötött kiegyezés egyik részről sem volt őszinte. László csak azért írta alá, mert sem ereje, sem anyagi lehetősége nem volt a háború további folytatásához. Miután a fegyverszünet alatt újabb lélekzethez jutott, könnyen talált ürügyet az ellenségeskedés újból kezdésére Zsigmond császárral s a pápa találkozásában; s azzal a kijelentéssel, hogy nem hagyhatja Rómát védtelenül, amikor nem lehet tudni, mily fontos új következményei lehetnek ama találkozásnak, elszántan Róma ellen ment. XXIII. János, elhagyatva előbbi szövetségeseitől, a római nép erejéhez fordult ellensége megfékezésére. Nagy tekintélye volt a tömeg előtt s férfias szavaival el tudta bűvölni a római nép egyszerű lelkét. Nem is zárkózott be az Angyalvárba, hanem Róma legnépesebb városnegyedében vett szállást, mint az egyik Orsini vendége, az egyház életét és becsületét alattvalóinak a politika lassú szúja által még fel nem örölt lelki ismerete erkölcsi erejére bízva.

De a lakosság, bár szándéka nemes volt, mégsem tudott boldogulni a nápolyi sereggel szemben. 1413 június 8-án a király csapatai újra bevonultak az örökvárosba, s a király lovának patkója csattogott a pápai bazilika szentelt küszöbén. A pápa, akit a Via Cassián 8 mérföldön végig maga előtt űzetett, kevés hívével Viterbo várába zárkózott. A király pedig, miután a római

nép ellenségesnek mutatkozott irányában, most levetette a jóságos védő köntösét, fölcserélve azt a korlátatlan uralkodó és hatalmas győző, hozzá jobban illő viseletével. A hódítás borzalmaival semmivel sem mérsékelte; emberei kirabolták magát a Sz. Péter templomát s a többi templomot mind istállóul használták; a megszentésgelelített oltárok előtt a katonák aljas orgiákban és gyalázatos tivornyákban tombolták ki magukat. Ám azalatt az egyházszakadás már rohamosan közeledett vége felé. XXIII. János elfogadta Zsigmond császár meghívását Lodiba egy találkozóra s onnan adta tudtul a kereszténységnek a konstanzi zsinat összehívását a következő esztendőre. Ekkor László agyában egy merész terv fogalmazott meg: el akarta fogni a pápát, hogy megakadályozza Konstanzba való utazását s arra kényszerítse, hogy egyezsége lépjen vele, meghagyva őt a nápolyi királyság háborítatlan birtokában. E célból meg is indult Rómából Viterbo, Todi és Perugia felé, de amikor megtudta, hogy a firenzeiek fegyverrel készülnek útját állni, jobbnak látta velük alkura lépni, visszavonulni Rómába s ott magát megerősíteni. Útközben Narniban heves lázroham lepte meg; emberei gyaloghinton vitték Passeranoba s onnan a Róma melletti „San Paolo Fuori de Mura“-templom kolostorába. Ez előtt a templom előtt állapotodott meg annakidején Anjoui I. Károly, mielőtt a városba vonult, ahol már várta IV. Kelemen pápa, hogy fejére helyezze a sziciliai királyi koronát: s ugyane templomnál állapotodott meg most haldokolva az utolsó Anjou-házbeli nápolyi király. Innen durván összetákolta hordágyon vitték a nagybeteg királyt a Tevere torkolatáig, ahol már várta a nápolyi gálya, mely augusztus elejét rakta ki Nápolyban szomorú terhét.

A király nővére által az ország minden részéből összehívott orvosok hiába próbálták a haldokló királyt a halál karmai közül kiszabadítani. Önkívületben őrjöngve s kiáltozva halt meg 1414 augusztus 6-án a Castelnouvóban, mely annyiszor látta őt győzelmi mámorban.

*

A XIV. század vége ezen egyik legjellegzetesebb uralkodójának életét legbensőbb lényegében még sűrű homály takarja.

E rejtély könnyen magyarázható, ha meggondoljuk, hogy eddig még senki sem tanulmányozta rend-

szerezen e király életpályáját. Azt a megvilágítást, amelybe később helyezték, azokat az eszméket, amelyeket halála után száz esztendővel tulajdonítottak neki, a legnagyobb óvatossággal kell mérlegelnünk.

Mindenek előtt szem előtt kell tartanunk, hogy valahányan csak írtak róla, egymásból merítettek, mindannyian pedig Scipione Ammirato rövid művéből. Egyesek szerint László király hőskölteménybe illő uralkodó, előhírnöke Itália egyesítése nagy eszméjének; mások szerint romlott erkölcsű, imperialista zsarnok. Talán sem ez, sem amaz nem volt; mint egy belső és külső viszályokkal küzdő királyság örököse, melyet kívülről a franciaországi Anjouk s a pápa ellenségeskedése fenyegetett, nem gondolhatott másra, mint arra, hogy megszilárdítsa vitatott uralmát a nápolyi királyságban. Hogyan is lehetne imperialista törekvésekről beszélni akkor, ha figyelembe vesszük, hogy soha komolyabban nem gondolhatott arra, hogy a magyarországi Anjoupárt meghívását elfogadja, mivel otthon teljesen elfoglalta örökölt királysága védelme? S nem tért-e vissza a kedve ellen sietve hevenyészett zárai koronázás után hazájába, nem törődve többé annak a királyságnak meghódításával, ahová nagy hagyományok, egy erős párt s apja halála megbosszulásának vágya szólították?

Amikor 1407-ben, közvetlenül tarantói hadivállalata után megjelentek nála a magyar követek, akik Budára hívták, Lászlónak el kellett fogadnia a meghívást, bár húzódozott tőle, mert egy kerek visszautasítás azt jelentette volna, hogy mindenkorra lemond arról a gondolatról, hogy valaha fejére tehesse Szent István áhított koronáját.

De nem voltak sem eszközei, sem bátorsága ahhoz, hogy a hatalmas Zsigmonddal küzdelembe szálljon; ezért Zára árulásában könnyű ürügyet talált arra, hogy e vállalatát abbahagyja.

Bonfini s a belőle merítő írók ezt a lemondást a nápolyi királyt megszégyenítő magyarázattal kísérik; azt mondják ugyanis, hogy László, amikor elhagyta a dalmát földet, levelet küldött Zsigmondnak, amelyben őt elismerte egész Magyarország urának, s egyúttal megígérte neki, hogy soha többé nem gondol a Dunamenti országra. De László, aki már nevében is megszemélyesítette atyja régi aspirációit, soha nem küldött ilyen gyáván meghunyászkodó nyilatkozatot Zsigmondnak; ezt

bizonyítja már az a körülmény is, hogy amíg élt (mint azelőtt anyja is tette), egyéb királyi címeit megelőzve használta a magyar királyi címet, amelyet pedig nem használhatott volna, ha igaz volna a Bonfini által valónak mondott tény.

Talán nagy dolgokat vitt volna végbe, ha nem szorongatta volna állandóan a szegénység, ha Olaszország ellenségei békében hagyták volna, ha Isten hosszabb életet engedett volna neki. Ehelyett kénytelen volt minden igyekezetét a nápolyi trón megtartására korlátozni. Ez a körülmények által rákényszerített politika vezette minden cselekedetében, ez tartotta féken mindenkor lelkesedését, ez csökkentette mindenkor a győzelmei által kivívott előnyöket.

Ő, aki egészen Umbriáig vitte győzelmes kardját, nem vonult-e vissza rögtön azután déli országába? Nem került-e el minden küzdelmet Szicília uraival, akiket bizonyára legyőzhetett volna, mint ahogy legyőzte a pápa és Firenze s annyi zsoldosvezér haderejét?

László, aki olyan korszakban élt, amikor Sforza, Braccio da Montone és Paolo Orsini alakjaiban a zsoldos vezérek személyes tehetsége a hírnév legmagasabb fokára emelkedett, nem volt ezeknél csekélyebb jelentőségű hadvezér s csak a katonai taktika elveinek engedelmeskedett, amikor hadi vállalataiban Rómát elfoglalta s a háborút átvitte Firenze területére. Vajjon Napoleon is gondolt-e arra, hogy Ausztria és Oroszország megszállását állandósítsa, amikor amaz országokba vezette győzelmes sasait?

Nem eléggé igazolja-e ezt a föltevést az a tény, hogy Róma első és második megszállása után nem gondolt másra, mint arra, hogy a várost rögtön kiürítse, mihelyt a pápával előnyös békét köthetett, amely megengedte neki, hogy legfőbb ellensége, a francia Anjou ellen fordulhasson, aki az őt örökösödési jogon illető királyságra áhítozott? Ő, a „szegény“ király, egy még szegényebb ország ura, nem kívánhatott mást, mint hogy békében éljen békés alattvalók között.

A körülmények másként akarták. Lászlóból harcias királyt csináltak, pedig nem szívesen cserélte fel királyi pálcáját a karddal. Hadvezér lett tehát, még pedig kiváló, a humanizmus korszakának küszöbén. Scipione Ammirato, Tristano Caracciolo, számos más kisebb humanista a faji erények példaképeinek tekintették. Ezek

számára a krónikák többet mondanak, mint ami tényleges tartalmuk van. Lászlót az olasz eszme zászlóvivőjeként tüntetik fel, holott ez az eszme nem is élhetett még egy XIV. századi harcos szilaj lelkében.

A hír, amely életében övezte, inkább kardját, mint fejét dicsőítette s csak a XVI. században változott meg e lényegében, amikor a humanisták szónoki ömlengéseinek a király alakja alkalmas tárggyul kínálkozott.

Bár László nem tündökölt s nem is tündökölhett olyan sajátságokkal, amelyeneket a humanisták benne látni akartak, mégis a XIV. századvégi olasz történelemnek legjellegzetesebb alakja marad, aki valóban megérdemelte azt a síriratot, melyet Johanna nővére a nápolyi S. Giovanni a Carbonara-templomban emelt síremlékére vésetett:

„QUI POPULOS BELLO TUMIDOS, QUI CLADE TYRANNOS
PERCULIT INTREPIDUS, VICTOR TERRAQUE MARIQUE
LUX ITALUM, REGNI SPLENDOR CLARISSIMUS HIC EST
REX LADISLAUS DECUS ALTUM ET GLORIA REGUM.“

Alessandro Cutolo.

A Kossuth-emigráció keleti tervei Giacomo Durando irataiban.

Kossuth Lajos Irataiban megemlíti Giacomo Durando generális konstantinápolyi olasz követ szerepét a magyar emigrációnak egy Oláhországból és Moldvából intézendő hadműveletének előkészítésében, melynek célja Magyarország felszabadítása lett volna. A terv tulajdonképpen Klapka György agyában született meg s már azon az első titkos összejövetelen szóba került, melyre Cavour az olasz-osztrák háború előestéjén Klapkát Svájcban 1858 decemberében meghívta. Cavour terve az volt, hogy az olasz-osztrák háború kitörésével egyidejűleg a magyar emigráltakkal fegyveres betörést szerveztesen Oláhország és Szerbia felől Magyarországra és így hátba fenyegetse hatalmas ellenségét, ugyanakkor, mikor egy magyar légió szervezésével előkészíti annak az útját, hogy Lombardia és Velence felszabadulása után a küzdelem színterét esetleg Magyarországra tolja át. Giacomo Durandonak, Piemont konstantinápolyi követének okmánygyűjteményében és feljegyzéseiben nagyon érdekes adatokat találunk e tervek vonatkozásilag. (*Episodi diplomatici del Risorgimento Italiano dal 1856 al 1863, estratti dalle carte del Generale Giacomo Durando, compilata da Cesare Durando già suo segretario particolare. Torino 1901.*)

Klapka első levele, melyben jelenti Cavournak, hogy Durando generálissal összeköttetésbe lépett, március 16-áról, Konstantinápolyból van keltezve. Tele van bizalommal, hogy a francia részről ígért fegyverek baj nélkül érhetnek a Bosporuson keresztül Jassiba. Durando levele az olasz miniszterelnökhöz azonban már kevésbé bizakodó. Biztosítja barátját, hogy Klapka — kit most ismert meg — nagyon jó benyomást tett reá. Nemzeti-ségei elvei is sokkal konciliánsabbak, mint amiket a magyar szabadságharc vallott s a hazájában lakó

románok, szlávok teljes politikai egyenjogúsítása alapján sikerrel is kecségtetnek Cuzával folytatandó tárgyalásai, de a fejedelem nagyon óvatos, nehéz lesz őt az Ausztria ellen irányuló tervnek megnyerni. Aztán fel-tűnik neki az is, hogy Lallemand konstantinápolyi francia követ teljesen tájékozatlannak mutatkozik a kérdésben s nem kapott kormányától instrukciókat, mint ő Cavourtól.

Tényleg Napoleon császár titkos politikájának ezt az akcióját is unokaöccsével, Jeromos herceggel intéztette. Keleti képviselői közül egyedül a jassii francia konzul, Place volt beavatva a készülődésekbe, ez sem járt el azonban hivatalosan a fegyverszállítás ügyében, hogy bármely pillanatban szükség esetén meg lehessen őt cáfolni.

Április 6-án Klapka Durando generálisnak is megküldi őt Cuza herceggel való megegyezés jegyzékét. Eszerint a herceg 30.000 fegyvert fog kérni a francia császártól, melyből 20.000-t átad a magyar emigrációnak, hogy a dunai hercegségekből készítsen elő felkelést Erdélyben. A Szeret völgyében, Okna és Pietra határmenti helyiségekben e célból fegyverraktárak felállítását engedélyezi. Klapka magára vállalja, hogy a szervezendő oláh s magyar sereg számára teljes felszerelést, municiót, kórházosztágot, néhány utász- és tűzértisztet szerez Párisban. Amint az olasz-osztrák háború kitört, a moldvai s oláh kormány a fegyvereket és municiót a magyar határra szállíttatja, viszont a leendő magyar felkelés Bukovina visszaszerzésében segíti Cuzát. A magyarországi románság a felkelők mellé áll, ezzel szemben a leendő szabad Magyarország biztosítja nyelvének szabad használatát az iskolákban, adminisztrációban és hadseregben egyaránt; Erdély pedig a háború végeztével népszavazással határoz a Magyarországgal való politikai egység vagy autonómia kérdéséről.

Cuza herceg e megegyezésről egy levelet is adott át Klapkának Napoleon császár számára. Elvileg tehát a tervnek — legalább látszólag — nem volt nagyobb akadálya. Belgrádban Astengo, Bukarestben Benzi szárdiniai konzul, Konstantinápolyban Durando dolgoztak érdekében, míg Place jassii francia konzul Cuzára gyakorolt személyes befolyásával támogatja.

Cavour április 14-i táviratával fel is szólítja Benzit, hogy béreljen a fegyverek szállítására alkalmas gő-

zöst a genovai Danese-testvérek cégtől. Ez azonban figyelmezteti a miniszterelnököt, hogy a titok megőrzése érdekében jobb volna néhány hajót megvenni e célra. Tényleg így is történt. Április 20-án Cavour egy titkos átíratával 20.000 líra átutalását kéri Benzi konzul kezéhez, mely összeg majd részben a hajók újból való eladásából megtérül. Mindennek természetesen a legnagyobb titokban kell megtörténnie.

Durando felhívja Cavour figyelmét arra, hogy úgy az ő, mint Klapka véleménye szerint, amennyiben a fegyverek meg is érkeznének, az organizációhoz hosszabb időre — esetleg egy-két évre lenne szükség. Különbösen sem lát még tisztán, hogyan áll a helyzet Szerbiában. Astengo konzul ott, úgy látszik, bajt okozott vigyázatlan törökgyűlölő beszédével.

Hamarosan más oldalról is merülnek fel nehézségek. A Benzi által vásárolt hajó megérkezett Marseillebe, hogy felvegye a fegyverrakományt a moldva-oláh kormány részére. De Cuza párisi megbízottja most hiába kéri az ígéret valóraváltását, hiába ír róla Napoleon hercegnek és Vaillant marsalnak. A francia kormány, félvén, hogy kompromittálja magát Ausztriával szemben, nem hajlandó a Napoleon herceg által ígért fegyvereket Cuzának kiszolgáltatni és végül is közvetítő megoldást talál: a császár 20.000 fegyvert ajándékoz, de nem Cuzának, hanem Piemontnak. Ezek a fegyverek május közepén el is indítottak Marseilleből Olaszország felé, mint Durando június 1-ről keltezett jelentése bizonyítja. „Mindeddig a hajó nem érkezett meg — írja tovább Durando Cavournak. — Bizonyára tudsz róla, hogy a francia követség nem bír, vagy nem akar tudomással bírni erről az üzletről. Sem Lallemand itt Konstantinápolyban, sem Place Jassiban nem kaptak még csak félhivatalos értesítést sem a küldeményről. Ez azt a gyanút kelti bennem, hogy a császár ezt az ügyet teljesen az unokaöccsére hagyja és nem akar benne semmi felelősséget vállalni. Mindeddig itt senki sem sejti, mi készül. Minden lehetőt megteszek, hogy a titok ki ne pattanjon, de különösen Romániában az hamarosan kiszivároghat s félek, hogy az áruk akadálytalan továbbállítását megnehezítené. Galac felé a dolog, remélem, sikerülni fog, sokkal nehezebben és lassabban fog menni Belgrád felé, mert az oláh és a török határokon nagyon éber az osztrák ellenőrzés.“

Valóban, július 2-án a galaci szárdinai konzul, Durio, jelenti Torinóba, hogy a városban erősen kommentálják a közeljövőben érkezendő fegyverszállítmány ügyét. A helyi hatóságok ugyan megígérték, hogy száznyolcvan szekeret és fogatokat tartanak készen, hogy az „árut“ 8—10 nap alatt Bukarestbe vagy Jassiba szállíthassák. De nagy zavarban van, mert Place csak az imént figyelmeztette őt levélben, hogy ne bízzék Cuza ígéreteiben s a helyi hatóságok segítségével nélkül a fegyverek továbbítása lehetetlen.

A hajó megérkezésének körülményeiről és a magyaroknak szánt fegyverek sorsáról nem találunk további felvilágosítást Durando okmányai között. Kossuthnak egy Szarvadyhoz intézett leveléből azonban tudjuk, hogy a kérdéses fegyvereket végül Cuza megvette, s ez viszont árukat kifizette a francia kormánynak.

II.

A következő évben Cavour Garibaldi nápolyi akciójával kapcsolatban Umbria és Marche elfoglalására készül s hogy az osztrák támadás ellen biztosítsa magát, ismét felmerül a magyar emigráció által a dunai hercegségekből elkészítendő és intézendő felkelésének gondolata. Most már formális megegyezés jön létre Kossuth és Cavour között a fegyverek és hadianyag szállítására vonatkozólag, melyek el is indulnak több hajóval Genovából. Cavour tanult az előző év balsikeréből és a francia példából. Az ügy intézését nem akarja hivatalos képviselőire bízni, Durando és a konstantinápolyi olasz követség csak később, mint egy szállító magánérdekeinek védelmezője elegyedik bele. Az egész küldeménynek ugyanis úgy kell szerepelnie, mint a genovai Balduino- és a galaci Gerbolino-cég magánüzlete, melyhez az olasz kormánynak semmi köze sincsen. A fegyverszállítmány ügyének intézésére azonban egy Perzsiába szóló kereskedelmi küldetés ürügye alatt külön bizottság jön Konstantinápolyba. A misszió vezetője, Marcello Cerruti ugyanis itt megállapodik és kurírt küld Perzsiába, hogy érkezéséről hírt adjon, utazási könnyítéseket kérjen és ünnepélyes fogadtatásának részleteit megbeszélje. Mi sem természetesebb, mint hogy a kurír visszaérkezése soká késik és a bizottság addig Konstantinápolyban időzik. Mikor később a fegyverszállítás ügye diplomáciai bonyodalmakba fult, majd teljes siker-

telenséggel végződött, a bizottság tényleg el is ment Teheránba és megkötötte az ürügyül szolgáló kereskedelmi szerződést. Cavour halála után, a Rattazzi-miniszterium idején, 1862 júniusában volt e titkos célú küldetésnek még egy epilógusa is az olasz képviselőházban. Támadás hangzott el ott a kiküldetés óriási költségei miatt, melyek az elért eredménnyel nincsenek arányban.

De a perzsa misszióknak nem is egy nagyon kétes értékű kereskedelmi szerződés megkötése volt a célja. Amint Cerruti Konstantinápolyba ér, a Bosporusra néző szállást vesz ki, közel az öbölhöz, ahol a Marmarából a Feketetengerbe készülő hajók a porta firmánját szokták várni, mely a szoroson való átkelést engedélyezi. Lesi Genovából az öt hajót, a magyar emigráltaknak szánt fegyverrakománnyal. A Kossuth elnöklete alatt álló Nemzeti Bizottmány képviselőjének is itt kellene tulajdonkép lennie, de Dunyov ezredesnek, ki a feladatra ki volt jelölve, közben a voltturnói csatában ellőtték a lábát; Klapka pedig csak akkor ért a helyszínre, mikor már késő volt.

Végre az első két hajó fel is tűnik a láthatáron. Cerruti odasiet és ijedten látja, hogy a magánvállalkozó áruladán öles betűkkel ott a felírás: „Regio Arsenale di Genova“. Mit volt tenni? Cerruti maga áll neki két titkárával, hogy a felírásokat kátránnyal átmázolják. Ezt az operációt az utóbb érkezett három hajón meg kellett ismételnie. „Soha sem szóttek még összeesküvést ily angyali ártatlansággal!“

Az első két hajó azonban szerencsésen átjut a Bosporuson és október végén Sulinába érkeznek. A török hatóság — valószínűleg már gyanút fogván — vámvizsgálatot akar rajtuk tartani. A két kapitány ellenkezik. Az ügy eldöntése Konstantinápolyba kerül.

Itt kezdődik Durando szerepe. A hajók kapitányai ugyanis hozzá fordultak „érdekeik“ megvédését kérve. S Durando most azt vitatja, hogy a Portának nincs joga a vámvizsgálathoz, mert az árú a dunai hercegségekbe megy, melyek adminisztratív és politikailag függetlenek lévén, nem török területek a szó szoros értelmében. Megfenyegeti egyben a török kormányt, hogy amennyiben kitarтана álláspontja mellett, kénytelen lenne elvi okokból a hajókat a Porta költségére visszaindítani a küldő olasz cégnek. A török kormány végre engedett és elállt a vizsgálat követelésétől.

November végén megérkezik a többi három hajó a Bosporushoz, s akadálytalanul folytatja útját Galacba. Itt a szárdinai konzul jelenlétében kirakják a ládákat és a moldvai vámhivatalnál helyezik letétbe.

Azonban egy olyan kikötőben, hova rendszeren csak üres hajók érkeztek gabonarakományért, okvetlen feltűnést keltett egy nagy szállítmány érkezése, melynek súlyos, kátránnyal átmázolt ládáit daru hiányában nehezen cipelték a munkások partra. A nem gabonavásárló idegenekről is suttoztak a városban. Így nem is volt szükség a galaci prefektus besúgására, hogy az osztrák internunciatura tudomást szerezzen a gyanús szállítmányról. Különb is, az osztrák követség szemfüles kém szolgálattal rendelkezett. Valahányszor például Klapka — mondja Durando — a dunai hercegségekbe érkezett, csak maga nem vette észre, mennyire nyomában vannak az osztrák kémek, kik még Cousával folytatott titkos tárgyalásairól is tudomással bírtak.

Prokesch-Osten osztrák internuncius, amint neszét vette a szállítmány tartalmának, a Portától annak azonnali szekvesztrálását kérte. De a porta a Durandoval folytatott tárgyalások alapjára helyezkedve, nehézségeket támaszt. Erre Prokesch-Osten Henry Bulwer, angol követ segítségét kéri a kelet békéje ellen készülő merénylet megakadályozásában. Ez Durandóval történt rövid és sikertelen jegyzékváltás után a francia porosz követek segítségét nem tudván megnyerni tézisének, gyors lépésre határozta el magát. Cüzától azt követeli, hogy a galaci vámhivatalnál elhelyezett fegyvereket azonnal szolgáltatassa ki.

Cuza, mint már az első évben is, nagyon kétértelmű szerepet játszott. Az olasz diplomácia által támogatott magyar tervből igyekezett hasznot húzni, titkon Bukovinára és Erdélyre sandított. De nem akart semmit sem kockáztatni, annál inkább nem, mert látnia kellett, hogy a francia diplomácia, ez ügyben nem hajlandó magát hivatalosan exponálni.

Így könnyen engedett a követelésnek, csupán azt a föltételt szabván, hogy a fegyverek szállíttassanak vissza a feladó cégnek. Henry Bulwer ily értelmű kötelezménye ellenében az angol tengerészeti két hajója — a Psyche és Brittnish — a fegyvereket visszaviszi Konstantinápolyba és az angol követség előtt vet horgonyt.

A december elején Konstantinápolyba érkező

Klapka, értesülvén arról, hogy a galaci szállítmány lefoglaltatott, a másik két hajó pedig az osztrákok szigorú őrizete alatt áll, azonnal Cuzához siet, aki tüntető szívdességgel fogdja, sajnálatát fejezi ki, hogy az erős diplomáciai nyomás alatt kénytelen volt a közös ügy érdekében a fegyverek elkobzásához hozzájárulni. De kötelezettségeit jövőben is hajlandó vállalni, ha Napoleon anyagi és erkölcsi támogatással biztosítja a terv sikerét, ami most bizony elmaradt. Így Klapka 1861 január 9-én újabb defenzív-offenzív szerződést köt vele egy harmadik fegyverszállítmányra vonatkozólag. E szállítmányt azonban nyíltan és hivatalosan kellene küldeni a francia kormánynak a dunai fejedelemségek kormányához címzeten, mintha a román hadsereg részére történt rendelésről lenne szó. Segítségének bére pedig: Klapka újabb politikai engedményeket ígér az erdélyi románok részére, beleegyezik bizonyos határkiigazításokba a románok javára és minden erővel támogatja Bukovina megszerzését.

Cuza ismerte Kossuthnak és a magyar emigrációnak kitűnő összeköttetéseit az angol minisztérium néhány tagjával, Cavourral és a francia udvarnál. Érthető, hogy nem akarta ezt a fegyvert kezei közül kiszalasztani, mert esetleg még hasznot remélhetett tőle. De jellemét a bizakodó Klapkánál okvetlenül jobban ítélte meg Kossuth. Az előbbi teljes jóhiszeműségét és hű barátságát hangoztatja, s úgy reméli, hogy az új szerződéssel nemcsak kiköszörülte a mostani csorbát, hanem az eddiginél biztosabb alapot szerzett a jövő akcióra. Kossuth — mint 1861 február 17-i Cavourhoz írott leveléből kitűnik — nem nagyon hisz többé az ingatag Cuza szavában. Klapka különben hamarosan meggyőződött Párisban, hogy a Cuza által kívánt francia garanciákat lehetetlen megszerezni. Nem tudta elérni, hogy a császár fogadja. A francia és angol politika egyaránt ellenzi Ausztria újabb meggyöngyítését és rosszal minden háborús kezdeményezést. Most már attól tart, hogy Cuza a terv ily hideg fogadtatásából ürügyet merít majd az egyezmény felbontásához és a radikális párt az erdélyi románokat a dákoromán eszmével Magyarország ellen fogja lázítani. S újra hangoztatja, hogy hazája képtelen az iniciatívára szabdságának kivívása érdekében; ennek Olaszországtól kell mégis csak kiindulnia, melynek Velence megszerzése érdekében szüksége van a magyar segít-

sége. Ezeket fejtegetik Klapka március 13-i és 23-i Cavourhoz írott levelei.

A Henry Bulwer és Durando közt meginduló diplomáciai jegyzékváltás az 1856-i párisi egyezmény interpretálása körül forog. Az angol követ azt vitatja, hogy az egyezmény aláírói — köztük Angolország és Piemont — ez egyezményben garántálták Törökország békéjét. A dunai fejedelemségekbe érkezett fegyverszállítmány sokkal jelentékenyebb, mintsem hogy magánvállalatok ügyének lenne tekinthető. Az ottomán birodalomba tilos a porta hozzájárulása nélkül fegyvert behozni: a dunai fejedelemségek pedig a török birodalom részét képezik. Az egyezményt aláíró minden államnak jogában áll ezt egymagában is megakadályozni. A fegyverek lefoglalása tehát teljesen jogos volt.

Ezzel szemben Durando ugyancsak a párisi egyezményre hivatkozik, mely a moldva-oláh fejedelemségnek és Szerbiának megadja a jogot, hogy állandó hadsereget tarthassanak, tehát külföldön fegyvert, hadianyagot vásárolhassanak. Mivel pedig az 1854-i szárdinai-török kereskedelmi egyezmény 6. pontjában csupán lőszer és ágyúk behozatalánál szól a török ellenőrzés kötelező voltáról, a szárd követség teljes joggal tiltakozott a vámvizsgálat ellen és védi a genovai cég érdekeit. A szállítmány csak fegyvereket tartalmaz; ágyút, löszert nem, így teljesen törvénytörő. A birodalom békéjének megzavarására vonatkozó állítás csak alaptalan hipotézis. Bulwer eljárása pedig jogtalan, mert idegen terület jurisdikciójába avatkozott bele.

Az ügy még szövevényesebbé vált azáltal, hogy H. Bulwer Cuzával szemben vállalt kötelezettsége értelmében a Balduino-céget felszólította szállíttassa vissza Genovába árúit. A cég azonban kárának megtérítését követelte. Bulwer végül is megúnva a huza-vonát, az egész szállítmányt a török kormánynak szolgáltatatta ki. Erre azonban Durando Cuzánál tiltakozik a vele történt megegyezés be nem tartása miatt.

Természetesen mindkét állam követe jelentést tesz a kormánynak a vitás ügyről és Durando több magánlevelet ír e tárgyban Cavournak. John Russel angol külügyminiszter, minden olaszbarátsága mellett, mellyel Garibaldi szicilia-nápolyi akcióját támogatta, úgy Párisban, mint Torinóban tiltakozik az ellen, hogy a szárdinai kormány megbontsa a kelet békéjét. Thouvenel francia kül-

ügyminiszter erre azzal felel, hogy utasítást adott belgrádi és bukaresti konzuljainak — szándékosan hallgatva Place jassii konzulról —, hogy a dunai fejedelemségekben akadályozzanak meg minden törvénytelen agítációt.

Cavour azonban tisztában volt azzal, hogy az angol politika világosan lát e kérdésben, s tudja, hogy a fegyverek egy magyar felkelés megsegítésére voltak szánva. A Cerruti szerepe sem maradhatott titok Palmerston előtt.¹ Az angol jóakaratot pedig most, mikor az olasz királyság proklamálásáról volt szó, semmiesetre sem szabadott eljátszania. Másrészt az osztrák támadás veszélye is elmúlt és így a keletre küldött fegyverszállítmány titkos rendeltetése nem feküdt többé annyira lelkén, mint három hónappal ezelőtt. A felelősséget ezért mindenképp el kell magától háritania ez ügyben. 1860 december 13-án tehát a következő utasítást küldi D'Azeglio márkinak, londoni követének: „... Úgy találom, Ön teljesen helyes feleletet adott Lord Johnnak és Lord Palmerstonnak a kérdéses kényes ügyben. Amennyiben e tárgyra visszatérnének, emlékeztesse őket arra, hogy Türr kapott Garibalditól nyilvánosan nagyobb számú fegyvert, sőt egy pár ágyút is. Nagyon valószínű, hogy kölcsönvett szárdiniai hajókon ők szállították ezeket a fegyvereket a Fejedelemségekbe. Durando sürgöny-értesítést kapván, hogy szárdiniai hajók árúit lefoglaltattak, a szállítók érdekében tiltakozott. De semmi sem bizonyítja, hogy összejátszott volna velük, s Ön a leghatározottabban tiltakozni fog kollegájának meggyanúsítása ellen.“ (*N. Bianchi: Politique de Comte Cavour, Turin 1885 394—395. ll.*)

Cavour, mint látható, Türrrel történt előzetes megállapodás alapján a kérdőre nem vonható Garibaldi tábornokra és magyar emigránsra háritja át a Kossuth-tal történt titkos megegyezés alapján általa kezdeményezett akció felelősségét. S a kérdés ily beállítására nagy valószínűség látszatával bírhatott. Hiszen a fegyverküldemény elindulásakor Türr Nápoly katonai kormányzója volt, s mint Garibaldi benső barátja, rendelkezett azzal a hatalommal, mi egy ily vállalkozást lehetővé tette volna. Azt, hogy a szállítmány nem Nápolyból, hanem egy piemonti kikötőből, Genovából indított el, Cavour remél-

¹ D'Azeglio levelét Ricasolihoz, London, 1861 okt. 18. — *Ricasoli: Lettere, Firenze, 1887—1895. VI. köt. 206. l.*

hette, nem nagyon fogja senki feszegetni. Sőt nagyobb hatás kedvéért Türrt Londonba is küldi és bemutatztatja D'Azeglio által Palmerstonnak. (*L. Türr levelét. Journal des Débats 1878 május 31. sz. Bp. 1878 május 2-ról.*)

Tényleg, lord John Roussel megelégedett e magyarázattal és a Lordok házában 1861 március 25-én ez ügyben elhangzott interpellációra csupán azzal felelt, hogy a fegyverek a török birodalom biztonságát veszélyeztették, s ezért a konstantinápolyi angol követség lefoglalta őket. A szállítmány küldőiről nem szól. Cavournak így sikerült elkerülnie azt a vádat, hogy forradalmi szervezetek segítségével igyekszik Ausztriának bajt okozni. S ez fontos volt részére különösen mostan, mikor Nápolyt forradalom útján szerezte meg és Déloroszország pacifikálásával volt elfoglalva. Épp neki volt legkevésbé szabad a forradalmiság ódiúmat magára vonni az európai politikában. Ezért nyugtatja meg a türelmetlen Kossuthot és Klapkát is azzal, hogy egyelőre meg kell várni, eredményre vezetnek-e a király és a magyar nemzet közt folyó kiegyezési tárgyalások.

Durando még 1861-ben megvált konstantinápolyi állásától, de Acquiból s 1862-ben, mint a Rattazzi-minisztérium külügyminisztere is összeköttetésben maradt Kossuthal és a magyar emigrációval. Utóbbi minőségében az immár két éve húzódó fegyverszállítmány ügyét ő likvidálja végképen, amikor ez év novemberében elfogadja a török kormány ajánlatát és a fegyvereket visszaszállíttatja a genovai fegyvertárba.

A nagy tervek romjain búsongó Kossuth Lajos részére az egymásra következő három „csapás” közül — a keleti akció kudarca, a pénzjegypör, Teleki László elfogatása — ez az első volt kétségtelenül a legsúlyosabb.

Kastner Jenő.

Dunántúl középkori úthálózata.

(I. közlemény.)

A középkort Európaszerte az útkényszer jellemzi. Ebből a szempontból a magyar középkort két korszakra oszthatjuk. Az első korszakban, mely a tatárjárásig tart, csupán az utak végpontját határozza meg a törvény, míg a másodikban, melynek a mohácsi vész vet véget, már az útírányt is meg szabja az uralkodó.

Közlekedésföldrajzi szempontból is külön kell választanunk ezt a két korszakot, mert amíg az elsőben Esztergom az utak végcélja, addig a másodikban Buda.

Amint azonban a középkori adatok bizonyítják, ez inkább csak a nagyobb utakra vonatkozik. A kisebb jelentőségű „országutak” jóformán az egész középkoron át ugyanazok. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy azonosak a középkori utak a maiakkal, mint arra Borsiczky térképéből¹ következtetni lehetne. Ő ugyanis néhány középkori vámhelyet Lipszky XIX. századbeli térképe² alapján összekötve kísérelte meg a középkori úthálózat megrajzolását. Lipszky korában azonban már igen közelállt az úthálózat képe a maihoz, így Borsiczky útjai is feltűnően hasonlítanak a maiakra.

Pontosan az ellenkező végletet képviseli Diószegi,³ ki viszont nagyon hiányos oklevélbeli adatokra támaszkodva állítja össze a főbb utakat, melyek közt eképen nem egy fantasztikusan kanyargó vonal akad.

Ugyancsak oklevelek alapján, de a határjárások mellett a vámok helyét is figyelembe véve, szerkeszti meg Zala megye úthálózatát Holub.⁴ Ő már a fenti két munkának jóval felette áll, de azért jóval több realitással dolgozott volna, ha a régi útleírásokat és a XVIII. századbeli térképeket is figyelembe vette volna.

Rajtuk kívül többen foglalkoztak még középkori utakkal, de ezek részben az ország más területére vonatkoznak, mint

¹ Borsiczky Béla: A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században. Bpest, 1914.

² Johannes de Lipszky: Mappa generalis Regni Hungariae. Pest, 1806.

³ Diószegi András: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében. Kolozsvár, 1909.

⁴ Holub József dr.: Zala vm. vámhelyei és úthálózata a középkorban Századok, 1917.

Gárdonyi, Iványi és Mályusz dolgozatai, részben csak kitérnek az utakra, mint Csánki, Fekete Nagy, Pleidell, Pór stb.

Fentieket figyelembe véve, tanácsosnak tartottam a hozzáférhető legnagyobb oklevélanyagot felhasználni. Ezért az összes nyomtatott okmánytárakon kívül az Országos Levéltár, a Múzeumi Levéltár és a Tudományos Akadémia eredeti és másolt okleveleiből is — különösen a nyomtatott források által elhanyagolt XV. századra vonatkozólag — többet felhasználtam.

Az adatok összekapcsolásánál az útleírások mellett nemcsak Lipszky térképét, hanem több XVIII—XIX. századbeli térkép mellett különösen Müller 1769. évi „Carte de l’Hongrie“-ját is felhasználtam. Figyelembe vettem természetesen a Csánki által felsorolt⁵ középkori városokat és vámhelyeket is. Utóbbiakat azonban részben más szerzők, részben eredeti források nyomán kiegészítettem.

A feldolgozást 1 : 200.000 méretű térképeken végeztem, de sokhelyütt még ez is túl nagy méretűnek bizonyult és kénytelen voltam az 1 : 75.000-es térképeket is meg-megnézni.

a) *Főbb utak a tatárjárásig.*

Keves olyan korszaka van a gazdaságtörténetnek, melyre nézve annyira eltérőek a vélemények, mint éppen erre a korra vonatkozólag. Különösen áll ez két dologra: a hazánkon keresztülmenő keleti kereskedelemre és Esztergom árumegállító jogára.

Ennek oka abban rejlik, hogy a rendkívül csekély számú okleveles adat mellett tág tere nyílik az egyéni kombinációnak.

A keleti tranzitó vitája rövidesen százéves lesz, de Heyd⁶ óta újabb bizonyítékokat nem igen termelt, legfeljebb újabb véleményeket. Mivel azonban az érdekelt útvonalnak Dunántúrra eső része enélkül is a főútvonalak közé tartozik, bizvást elmellőzhetjük ennek a kérdésnek hosszabb tárgyalását.

Sokkal fontosabb azonban az esztergomi árumegállítási kérdése. Privilegiális jogról ugyanis itt nem lehet szó, mert ilyeneket csak akkor kezdenek adományozni, mikor már Buda a főváros.

Ekkor pedig Esztergom árumegállításának már nem volt értelme.

Ez tehát csak szokásjog lehetett. Eredetét Szent László II. dekrétumának 18. caputjában kereshetjük.⁷ Eszerint ugyanis a határra érkező idegen kereskedő köteles volt a királyhoz menni és tőle kérni kiviteli engedélyt.

⁵ Csánki Dezső dr.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.

⁶ W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart, 1879.

⁷ Corpus Juris Hung. (Millenárius kiadás.) I. 74. old.

Domanovszky ebben határozta lát,⁸ holott lényegében *útkényszer*. Minden külföldi kereskedő kénytelen volt ugyanis Esztergomba, a királyi székhelyre menni és ott addig várakozni, míg az engedélyt megkapta.

Ez a rendelkezés Esztergomot az ország főpiacává tette. Így azután az országba jövő idegen kereskedők elsősorban ezt keresték fel és itt rakták ki áruikat akkor is, mikor a kiviteli engedély szükségességét idők multán elfelejtették. Innen mentek azután tovább Pestre, Fejérvárra, vagy Győrbe. A gyakorlat tehát tényleg hasonlított az árumegállításhoz.

Mikor Buda lesz az ország fővárosa és főpiaca, az érsek erélyessége fenntartja egy darabig a statuszkvót, de a királyok által támogatott kitünő fekvésű Buda hamarosan letöri ellenfelét.⁹

Esztergom virágkorában idevezettek a bécsi, brünni, olasz, dalmát, szerémségi és a bányavárosokból jövő utak közvetlenül és az erdélyiek Budán át.

Legjobban bizonyítja ezt a szerémségi út, mely Dorog—Zsámbék—Bicske—Martonvásár—Adony—Földvár—Szekeső—Mohács—Baranyavár—Eszéken át vezetett. Okleveleinkben — az esztergom—budai úttal közös szakaszát nem tekintve — többször találjuk nyomát. Így perbál—zsámbéki szakaszát a budai káptalan 1401. évi oklevele említi,¹⁰ majd a Zsámbék és Mány közti Őrs pusztá határában szól róla az esztergomi konvent 1250. évi oklevele.¹¹ Ezután a bicskei vámhoz¹² visz, hol a fejérvári út ágazik el belőle. Innen a Szt. László-völgybe tér, hol Kuldó határában említi a budai káptalan 1337. évi oklevele.¹³ Ezután Martonvásár mezővárosba¹⁴ ér, hol a buda—fejérvári úttal találkozik. Innen DNY-nak több oklevél említi útunkat „Baranyai nagyút“ néven, mit Csánki a buda—fejérvári országútnak néz.¹⁵ Így Nagy Lajos 1367. évi oklevele,¹⁶ majd ugyanennek 1378. IV. 19-i átírata.¹⁷ De fontosabbak erre vonatkozólag a budai káptalan 1431. évi ok-

⁸ Dr. Domanovszky Sándor: Duna-feketetengeri hajózásunk multjáról. Tenger, 1918. évf., 74. old.

⁹ Pór Antal: Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt. Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1904. évf., 161—205. old.

¹⁰ Orsz. Levéltár Dl. 8650. „magnam viam que de ipsa possessione Sambok tenderet ad possessionem Perbar predictam“.

¹¹ Wenzel: Árpádkori új okmánytár VII. 315.

¹² Csánki: III. 320; Anjoukori okmánytár I. 111. A vámok és városok nagyrészt a következő kor szülöttei, de ha privilégiumot csak később kapnak is, kifejlődésük már e korban kezdődik.

¹³ Anjoukori okmánytár III. 409: „magnam viam per quam ad Strigonium consuevissent ire“.

¹⁴ Csánki: III. 314—5.

¹⁵ U. ott: III. 350.

¹⁶ Nemzeti Múzeum, Kisfaludy-cs. ltára: 1367. VIII. 18: „Baranyay-nogut“.

¹⁷ Nemzeti Múzeum Kisfaludy-cs. ltára és Hazai okmánytár II. 132.

levelei,¹⁸ melyek már csak „viam Baranyaïnogut dictam *anti-quorem*“ néven emlegetik. Tehát ekkor már régi út volt és nagyságának emlékét csak magyar neve bizonyítja, de az egyik oklevél már csak „viam *Baranyawth* vocatam antiquam“ néven említi.¹⁹

Csak a török alatt virágzik fel ismét ez a vonal, de mint hadi út, 1594-ben és 1597-ben Tata felé is erre mennek, egészen Bicskéig.²⁰ Ahol ez az út a Dunavonalhoz ér, ott építtette a szultán Dsánkurtarán palánkát, az út védelmére.

Az út Ercsi körül, az ősrégi dunamenti útba kapcsolódva, Adony, Földvár, Paks, Fadd, Tolna, Szekszárd²¹ mezővárosokon megy át a kesztölei vámhoz.²² Közben dunaszentgyörgy—faddi szakaszát említi a kalocsai káptalan 1424. évi oklevele,²³ ugyanerről szól Fadd határában a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevele.²⁴ Hasonlóan Kesztölc táján Gara nádor 1381. évi oklevele.²⁵ Továbbmenve Szék, Szekeső, Csele, Mohács mezővárosokat²⁶ érinti útunk. Mohács—laki szakaszát említi a szekszárdi konvent 1394. évi oklevele.²⁷ Lak határában szól róla a pécsi káptalan 1408. évi határjárása,²⁸ míg a lak—baranyavári szakaszt a pécsi káptalan 1413. évi oklevele említi.²⁹ Baranyavár mezőváros és vámhely volt;³⁰ itt kelt át az út a Karasicán. A főbb állomások ezután a dárdai vám, az eszéki drávarév és Eszék város.³¹ Eszéknél azután szétágazott az út Varasd, Mitrovic, Bród, Dálja felé.³²

A tatárjárás előtti olaszországi útról már jóval kevesebb adatunk van. Sem határjárás, sem útleírás nem őrizte meg kétségtelen emlékét. Csupán a következő korszakból maradt reánk egy 1514. évi oklevél, mely a fejérvár—görzi út vámjait sorolja fel, és két hasonló korú rövid útleírás.³³

¹⁸ Orsz. Levéltár. Dl. 12.377. és Dl. 12.366; N. M. törzsanyag 1431. IV. 21.

¹⁹ Orsz. Levéltár. Dl. 12.366.

²⁰ Török történetírók (Karácsony—Szege) III. 221, 267—8. o'd.

²¹ Csánki: III. 307, 409, 410, 408—9, 412, 411.

²² U. ott: III. 435.

²³ Fejér: Codex Diplomaticus X. 6. 632: „magnam viam, que de villa Zenthgurg ad predictam villam Faad duceret“.

²⁴ U. ott: I. 391.

²⁵ U. ott: IX. 6. 259, 262.

²⁶ Csánki: III. 411, II. 466, 461, 463.

²⁷ Gróf Zichy-okmánytár IV. 559: „magnam viam ad villam Mohach prodecitem“.

²⁸ U. ott: V. 539, 541.

²⁹ Orsz. Ltár. Dl. 10.091: „publicam viam per quam de dicta possessione Lak itur ad possessionem Baranyauar vocatam“.

³⁰ Csánki: II. 460—1.

³¹ U. ott: II. 530; Fejér: IX. 2. 271—2; Csánki: II. 282.

³² Részletesebben Hazai okmtár.: VIII. 21—24; Fejér: III. 2. 136—40.

³³ Tud. Akadémia Tört. Bizottság oklevélmásolatai közt Mircse másolata a velencei állami levéltár Lettere di diversi CCX. jelzetű 1514. II. 14-i oklevélről. L. még: Gazd.-tört. Szemle 1899. évf. 147—8. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten 100—5; 490.

Ezek szerint az adatok szerint az út Veszprémen, Vasváron, Muraszombaton át vitt Pettau felé, ami kétségtelenül nagy kerülő. Földrajzi magyarázatát keresni — mikor számos jobb és egyszerűbb vonal kínálkozott — erőltetett dolog volna. Inkább a megszokásnak lehet betudni.

Ebben az időben ugyanis a semmeringi vonal Bécs és Olaszország között ismeretlen volt. A velenceiek Kőszeg—Szombathely—Sopron irányában jártak Ausztria felé. Velük egy karavánt képezve indulhattak el a Fejérvár—Esztergom felé tartó kereskedők is. Velük mentek, ameddig csak lehetett, és ez a határ volt a Rába. Itt már kénytelenek voltak eltérni Fejérvár felé.

A két útnak tehát egy időben kellett használatban lennie.

Mikor azután a semmeringi vonalra tereledik a bécs—velencei forgalom, a Magyarországra járó olaszok tovább is megtartják a megszokott utat.

Így a tatárjárás előtti korban is a fejérvár—veszprém—vasvár—muraszombat—pettauai vonalat kell az Olaszországha vezető főútnak tartanunk.

Esztergomból Bieskég már említettük az utat. Bieskétől azután Zámolyon vagy Lovasberényen át vitt Fejérvárra az út. Fejérvárról Berénhida és Peremarton mezővárosokon³⁴ át vitt tovább Veszprémnek, Urhidánál szól róla a fejérvári konvent 1437. XI. 2-án kelt oklevele,³⁵ míg Szent László 1082. évi oklevelének megjelölései³⁶ úgy erre, mint a másik — Palotának tartó — útra egyformán illenek. Gelemérnél a fejérvári káptalan 1266. évi oklevele említi.³⁷ Veszprém város és Billege vámjain³⁸ áthaladva, Nagyvázsönynál eltér a tapolcai úttól, mit az bizonyít, hogy az út vámjait leíró 1514. évi oklevél Tapolca vámját nem említi.³⁹ Nagyvázsönytól Sümegig terjedő része úgy mai, mint régi térképeinken ismeretlen, csupán Müller tünteti fel. Okleveleink közül a billege—veszprémi szakaszt Billege 1233. évi határjárása,⁴⁰ a Sümegtől keletre eső Deáki pusztán átmenő részt pedig I. Károly 1335. évi oklevele⁴¹ említi. Sümeg városától⁴² Vasvárra vitt az út Tűrjén

³⁴ Csánki: III. 212, 215.

³⁵ Nemzeti Múzeum törzssanyag: „viam magnam, que vocatur warut et de duci (így!) de Zeryebachona ad Vrhya“.

³⁶ Fejér: I. 449—50, VI. 2. 350—1; Hazai okmánytár: IV. 1—2: „magnam viam que adiacet protenta versus Albam“ stb.

³⁷ Fejér: IX. 7. 679: „magnam viam per quam itur ad villam Guellemer“.

³⁸ Csánki: III. 218, 223; Fejér: IX. 101.

³⁹ Magy. Gazd.-tört. Szemle 1899. 148.

⁴⁰ Hazai okm. társ. IV. 17—8: „magnam viam que ducit ad Wesprimium“ és „magnam viam que vadit per Bylugua“.

⁴¹ N. Múzeum, Bogay-cs. ltára: „magnam viam que veniret de predicta villa dyaky“.

⁴² Csánki: III. 24.

át. E rész baltavár—sümegei szakaszára vonatkozik valószínűleg a vasvári káptalan 1412. VIII. 25. utáni oklevele;⁴³ a vasvári káptalan 1274. évi oklevele is valószínűleg ezt az utat említi Kisdérnel.⁴⁴ Vasvár és Oszkó közt II. Endre 1217. évi oklevele szól róla.⁴⁵ Vasvár mezővárostól⁴⁶ azután Hegyhát-morácra át Rákosnak visz. Említi Mákfa határában a vasvári káptalan 1326. évi oklevele mint a Murához vívó utat,⁴⁷ majd ugyanennek 1292. évi oklevele Döröskénél szól róla.⁴⁸ Ez az út a vasvári káptalan 1274. évi oklevele által említett „via latinorum“.⁴⁹ Morác—vizsaki szakaszáról a vasvári káptalan 1437. VI. 6-i határjárása szól.⁵⁰ Rákos várost és vámját⁵¹ elhagyva, Szombatfán át Muraszombat városába⁵² vezet útunk, honnan Pettau—Cilli—Laibach—Görzön át visz Olaszországba. Szombatfa—muraszombati szakaszát említi valószínűleg a vasvári káptalan 1319. és 1340. évi oklevele.⁵³

A tengerpartra vezető főút meghatározása mindkét korszakra vonatkozólag egyformán bajos. A legrészletesebb út-leírás is, mely II. Ulászló feleségének, Caudalei Annának Zenggből Budára való utazását írja le,⁵⁴ csak három közbeső állomást említi: Modrust, Zágrábot és Fejérvárt.

Zenggből Zágrábba Modruson át a József-út vezet. Hegyes vidékről lévén szó, hol az útvonalakat a terep hatá-

⁴³ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam per quam itur ad possessionem Sy...“ Az oklevél hiányos volta miatt a névből több betű nem olvasható, de Sümeg a szóbanforgó Tilajhoz legközelebb eső ilyen kezdetű hely, melyet Csánki (III. 24.) szerint 1408 és 1496 közt többször neveznek „possessio Symegh“ néven.

⁴⁴ Wenzel: XII. 127. Ő ugyan Bitről ír, de ez — mivel ily nevű hely nincs — nyilván olvasási hiba Bir helyett.

⁴⁵ Wenzel: VI. 384; Hazai okmtár IV. 9.

⁴⁶ Csánki: II. 729—31.

⁴⁷ Hazai okmánytár III. 86—7: „magnam viam Muranca vocatam“. Az útnak egy kisebb ága elkerülhette Vasvárt Oszkó—Szarvasrend—Mizdó irányában. Ez „via media que duceret ad Muram“ (Petőmihályfánál, Hazai okmtár VI. 15.), „viam per quam itur ad Muram“ (Sár folyónál, Hazai okmtár I. 295.), „viam Kezépúth vocatam“ (Mizdónál, Fejér: IX. 7. 611.) neveken szerepel.

⁴⁸ Hazai okmtár: VIII. 318.

⁴⁹ Wenzel: IX. 97. Latinoknak ekkor az olaszokat nevezik.

⁵⁰ Nemzeti Múzeum, törzsanyag: „viam magnam... qua via exit de Maracz et vadit ad possessionem Wyzak“.

⁵¹ Csánki: II. 727.

⁵² U. ott: II. 726.

⁵³ Anjoukori okmtár I. 369: „viam magnam per quam itur ad sabbariam de Belmura“; u. ott: IV. 18: „magnam viam... qua itur in Zombathel“. Bár a középkori nomenklatura mellett joggal feltehető, hogy Sabaria és Zombathel nevekkel illeték Szombatfát, mégis lehetséges, hogy ezek az elnevezések Szombathelyre, a mai megyeszékhelyre vonatkoznak és így ugyanazon út hosszabb szakaszát jelölik meg.

⁵⁴ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. (Olcsó Könyvtár 20. sz.) 131—141. old.

rozza meg, nagyjából el is fogadhatjuk a via Josephina vonalát.

A többi dalmát kikötőtől Zágrábig viszont Pauler hadútja⁵⁵ nyújt kellő támpontot.

Zágrábtól Fejérvárig azonban már teljes a bizonytalanság. Borecsizky a Balaton déli partján vezeti az utat,⁵⁶ Holub és Fekete Nagy az északon,⁵⁷ Pauler és Diószegi mind a kettőn.⁵⁸

A déli út — nem említve Pauler és Diószegi marcali—segese—vaska—kaproncai vargabetűjét — a XIX. század fejérvár—marcali—kanizsai útjának hű másolata. Okleveleink tanúsága szerint ez az út a középkorban nem létezett. A somogyi részeken Somogyvár—Segesd, Hetés—Segesd, vagy Balatonpart—Zákány irányban lehetett volna Fejérvárról Zágráb felé menni, a Marcalin át vivő útról azonban nem szólnak a határjárások. Valószínűleg a török megszállás alatt alakult ki ez a vonal, mikor a törökök a keszthelyi partok vitézeitől félve, Kanizsára mentükben Boglárnál letértek a Balaton turzásáról.⁵⁹ Később azután, mikor a sok vízmű és várások miatt a Sió eliszaposodik⁶⁰ és így a Balaton vize megnő, a turzás nyugati fele nehezen lesz járható és így a XVIII—XIX. század magyarja is kénytelen a török által karbahozott marcali vonalat használni.

Ezzel szemben az északi parton vivő út mellett bizonyít a kanizsa—keszthelyi út feltűnően sok középkori városa, a karosi merenyevám mázsaszekere⁶¹ és az a körülmény, hogy Róbert Károly is Veszprémen át megy Horvátországból Esztergom ellen.⁶²

Így a tengerparti út zágráb—fejérvári szakaszát a Kapronca — Zákány — Kanizsa — Keszthely — Tapolca — Veszprém irányban többé-kevésbé valószínűnek tarthatjuk.

Zágrábból Kaproncára két út vezetett: az árpádkori hadút és a körösi nagyút. Az első Pauler és Diószegi szerint a Bednya völgyén halad a Kalnyik-hegység nyugati végéig, itt délnek fordul és a Krapina völgyébe ér, honnan a Szlyeme-hegység keleti szélén a Lónya völgyébe kanyarodik. Majd a hegység déli szélén Zágrábba kanyarodik.⁶³

⁵⁵ Pauler Gyula: Horvát—Dalmátország meghódításáról. Századok 1888. 212. old. (Petrinja—Topuskó—Bihács.)

⁵⁶ Borecsizky: 11.

⁵⁷ Holub: 56—8; Fekete Nagy Antal: A magyar-dalmát kereskedelem. Bp., 1926. 28. old.

⁵⁸ Diószegi: 45—6.

⁵⁹ Borecsizky lehetetlennek tartja a boglár—szentgyörgyi turzás-utat (11), de Müller térképe ismeri. Középkori szerepéről l. alább.

⁶⁰ Általánosságban Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Bp., 1915—1917. II. 134. old.

⁶¹ Fekete—Nagy: 28; Fejér: VII. 2. 48.

⁶² Salamon: Budapest története II. 273.

⁶³ L. még Wenzel: VII. 265; Fejér: IV. 2. 33—5; III. 1. 217; Wenzel: XI. 46; XI. 72; I. 238; Fejér: III. 1. 224; III. 1. 219; Wenzel: XI. 128; XII. 198.

A másik út Kőrösön, Vrbovecen, Dugoszelón át visz Zág-rábba.⁶⁴

Kaproncától Zákányváros drávarévjén és Móríchely vámján⁶⁵ át vezet Kanizsára útunk. Kaproncától Peteranecig vezető szakaszát Mátyás király 1464. VIII. 27-i oklevele említi.⁶⁶

Kanizsa város vámjától⁶⁷ Keszthelyig két ágban vitt az út. Egyik Csapi városon,⁶⁸ Karos merenyerevén, Szabár város révén⁶⁹ és Zalavár városán⁷⁰ át vitt, nyugatról kerülve meg a Zala folyó mocsarait. Valószínűleg ezt az utat említi a budai káptalan 1453. évi oklevele Récese és Csapi közt,⁷¹ a veszprémi káptalan 1341. évi oklevele Csapinál⁷² és a somogyi konvent 1335. évi oklevele Szabárnál.⁷³

A másik ág a Zala mocsarait keletről kerülte meg Komár, Kolón, Magyaród városokon és Hidvég révjén át.⁷⁴ Rá vonatkozik a tihanyi apátság 1211. évi alapítólevelének nagyútja Kolón határában⁷⁵ és Laczkfi nádor 1374. évi oklevele Hidvégnél.⁷⁶

Zalavártól északkeletre egyesült a két ág és Keszthely városán, a győröki vámon, Tapolca város vámján és Almás városon⁷⁷ áthaladva, Vázsonynál az olaszországi vonallal egyesült útunk. Említi Lesencetomajtól délre, Török pusztánál a kapornaki konvent 1339. évi oklevele.⁷⁸

Legforgalmasabb és legismertebb a Bécs felé vezető főútjaink csoportja. A lefelé nagy szerepet játszó hajóút mellett három szárazföldi utat ismerünk: a hainburgit, a bruckit és a sopronit.

Az első Neszmély és Szöny városok, valamint Fizegtő vámjain és Gönyő városán át⁷⁹ vitt Győr felé. Említi az esztergomi káptalan 1356. évi oklevele Tátnál,⁸⁰ IV. Béla 1269.

⁶⁴ L. Fejér: IV. 2. 166; Wenzel: IV. 55; XII. 147; XI. 99.

⁶⁵ Csánki: II. 584—5; Holub: 53.

⁶⁶ N. Múzeum, törzssanyag: „magnam viam inibique vadit de dicta Kaproncza“.

⁶⁷ Csánki: III. 20; Holub: 52.

⁶⁸ Csánki: III. 19.

⁶⁹ Csánki: III. 24; Holub: 54; N. Múzeum, törzssanyag 1459. IX. 7. (Mátyás király.)

⁷⁰ Csánki: III. 26.

⁷¹ Dl. 14.596: „viam magnam qua de possessione Retehe iret ad aliam possessionem Wayda“.

⁷² Zala vm. tört. okltár I. 385—7.

⁷³ U. ott: I. 297, 298.

⁷⁴ Csánki: II. 578, III. 21, 22, 61.

⁷⁵ Wenzel: I. 115; Fejér: VII. 5. 188.

⁷⁶ Zala vm. okltár II. 110.

⁷⁷ Csánki: III. 21, 57, 25—6, 18.

⁷⁸ N. Múzeum, Rajki-cs. lltára.

⁷⁹ Csánki: III. 490—1, 491. 499, 438—9. Továbbá: Fejér: IX. 7. 227—30; Sopron város tört. okltár I. 3; Anjoukori okmtár IV. 224.

⁸⁰ Dl. 4,635; Anjoukori okmtár VI. 515; Fejér IX. 3. 670—1.

évi oklevele Füzitónél.⁸¹ Újszöny—győri szakaszáról Báthory István országbíró 1435. IV. 9-i ítéletlevele szól.⁸² Valószínűleg erre vonatkozik IV. Béla 1268. évi oklevelének⁸³ és Szepesi Jakab 1384. évi oklevelének⁸⁴ győri nagyútja Gönyőtől keletre. Győr, Moson, Óvár, Rajka, Köpese városok, valamint Abda, Öttevény vámjain és Oroszvár városán⁸⁵ át Hainburg városába és onnan Bécsbe vitt az út. Okleveleink közül II. Endre 1208. évi oklevele Lébényszentmiklós határában,⁸⁶ II. Endre 1210. évi oklevele Kimlénél,⁸⁷ Imre 1203. évi oklevele Bezenyénél⁸⁸ és II. Endre 1208. évi oklevele Rajka és Oroszvár közt⁸⁹ említi.

A második út Óvárnál ágazott ki az előbbiből és Zurány városán⁹⁰ és Bruckon át vitt ki Bécsbe. Óvárnál a Lajta egyik ágán kelt át, mint IV. László 1274. évi okleveléből kitűnik.⁹¹ Ezt az utat említi valószínűleg II. Endre oklevele a szenkereszti apátság javairól.⁹² Hegyeshalomnál Imre 1197. évi⁹³ és II. Endre 1217. évi oklevele⁹⁴ szól róla, majd IV. Béla 1256. évi oklevele.⁹⁵ Zúrány—brucki szakaszát a pozsonyi káptalan 1403. VIII. 6-i határjárása említi.⁹⁶ Az osztrák határnál a magyar pruki vámot⁹⁷ érintette.

A harmadik út Győrnél ágazott el és az ikrényi vámon, valamint Csorna városán át⁹⁸ Sopronnak tartott. Említi Fertőszentmiklósánál IV. László 1274. évi⁹⁹ és a győri káptalan 1324.

⁸¹ Fejér: VII. 1. 357.

⁸² N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam Kwesuth vocatam per quam de Komarom itur ad Jaurinum.“ Ebből látható az is, hogy itt a régi római kövezett utat használják.

⁸³ Fejér: IV. 3. 454.

⁸⁴ U. ott: VII. 3. 145.

⁸⁵ Csánki: III. 539—42, 675, 676, 676—7, 674—5, 543, 554, 676. L. még: Sopron v. okltár I. 3. 295—6; Fejér: IX. 3. 526; Héderváry okltár II. 187, 403; Wenzel: XII. 355—6; Zimmermann: Urkundebuch zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen III. 639—40; Sopron v. okltár I. 248.

⁸⁶ Fejér: III. 1. 61.

⁸⁷ Fejér: III. 2. 473; Wenzel: VI. 342.

⁸⁸ Fejér: V. 1. 293.

⁸⁹ Fejér: III. 1. 63.

⁹⁰ Csánki: III. 678.

⁹¹ Hazai okmtár III. 21.

⁹² Wenzel: I. 98.

⁹³ Wenzel: I. 85: „magnam viam ad hegesholm“.

⁹⁴ Fejér: III. 1. 208: „regiam viam per quam ad Hegesholm peruenitur.“

⁹⁵ Wenzel: II. 272.

⁹⁶ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam que transit ad oppidum Pruk in Austria situm.“

⁹⁷ Csánki: III. 685.

⁹⁸ Csánki: III. 550, 591.

⁹⁹ Wenzel: XII. 102.

évi oklevele,¹⁰⁹ Peresztegnél I. Kárcly 1327. évi oklevele.¹⁰¹ Homok határától Sopronig terjedő szakaszáról a győri káptalan 1281. évi¹⁰² és 1331. évi¹⁰³ oklevele szól. Sopron város vámjától¹⁰⁴ Milehdorf (Szarazvám) és Cseke (Vimpác) és utóbbi lajtarévén¹⁰⁵ át vitt Bécsnek. Hóflány határától Bécsig terjedő szakaszát említi a vasvári káptalan 1356. évi oklevele.¹⁰⁶

A brünni út a mai Párkánynál levő kakaesi réven¹⁰⁷ kelt át a Dunán. Innen azután Úvard—Sempte—Nagyszombat—Holics irányában¹⁰⁸ ment Brünn felé, míg a bányavárosok és Lengyelország felé valószínűleg az Ipoly jobbpartján vitt az út.¹⁰⁹ A pest—hatvan—kassai út még nem lehetett használatban, mert IV. László 1288. évi esztergomi vámtarifája szerint az oroszok Esztergomon át járnak Pestre.¹¹⁰

Erdélyből a Maros—Tisza—Duna víziútján¹¹¹ kívül két út vitt Pesten keresztül Esztergomba: a szolnoki és a szegedi. Az első a Meszes-kapun, Nagyváradon, Szolnokon és a bicskei vámon¹¹² át vezetett Pest felé,¹¹³ a másik a Maros mentén, majd Szeged és Kecskemét város vámján¹¹⁴ át vitt oda.¹¹⁵ Pest vámján és a pesti vagy a jenei réven át¹¹⁶ Felhévíz városán és Szentjakabfalva vámján át érkezett a mai Óbuda vámjához.¹¹⁷ Óbudától négy út vitt Esztergomba, a csabai vámon¹¹⁸ átmenő volt közülük a tulajdonképeni főút. Okleveleink közül

¹⁰⁰ Sopron m. okltár. I. 99.

¹⁰¹ U. ott: I. 110.

¹⁰² Wenzel: IX. 315—6; Fejér: VII. 2. 91—2.

¹⁰³ Sopron m. okltár. I. 124—5.

¹⁰⁴ Csánki: III. 595—7.

¹⁰⁵ Csánki: III. 620; Fejér: IX. 2. 141; Wenzel: VIII. 420.

¹⁰⁶ Fejér: IX. 2. 530; Sopron m. okltár. I. 260: „viam magnam Bechvta dictam“.

¹⁰⁷ Fejér: III. 1. 168.

¹⁰⁸ Dipl. emlékek az Anjou-korból I. 343—4; Történelmi tár VII. 247—8; Fejér: IV. 1. 446. (Csak az esztergom—kőbölkúti szakasza.)

¹⁰⁹ N. Múzeum, törzsananyag: Esztergomi káptalan 1510. V. 7-ikei oklevelében esztergom-szetei szakasz.

¹¹⁰ Endlicher: Monumenta Arpadiana 609; Fejér: VII. 2. 188, 232; VII. 5. 143: „Quod mercator de Ruscia veniens unius equi, sive is Pesth, sive in Strigonii, sive alibi descendet“.

¹¹¹ Wenzel: XI. 148—9, 220; VIII. 294; Fejér: II. 129.

¹¹² Csánki: I. 25.

¹¹³ Wenzel: IX. 320. Bicske—budai szakasz.

¹¹⁴ Csánki: I. 22.

¹¹⁵ Anjoukori okmtár II. 621. Buda—szegedi szakasz.

¹¹⁶ Csánki: I. 22—4; Fejér: II. 129; VIII. 3. 56—8; IX. 7. 50—1; IV. 2. 311—3; Anjoukori okmtár I. 102; III. 141; 312; 386—7; Fejér: VIII. 4. 147.

¹¹⁷ Csánki: I. 9, 16, 9—10; Tört. tár VII. 247—8; N. Múzeum, törzsananyag 1447, VIII. 25 (Hunyadi János); Sopron v. okltár I. 295—6; Fejér: IX. 526.

¹¹⁸ Tört. tár VII. 247—8; Dipl. eml. I. 344.

említi I. Lajos 1355. évi oklevele Szentjakabfalvától északra.¹¹⁹ majd Csabánál az esztergomi káptalan 1274. évi oklevele.¹²⁰ Dorogtól északra Esztertván és Tokod 1181. évi határjárása szól róla,¹²¹ majd Dorog 1297. évi határjárása.¹²²

Csupán egy főút szelte át a Dunántúl területét a tatárjárás előtti korban, anélkül, hogy Esztergomot érintette volna. Ez volt az osztrák történeti és földrajzi irodalomban jól ismert¹²³ Bécs—Bécsújhely—Sopron—Körmend—Pettau vonal, mely a Semmering-út használatba vétele előtt a bécs—velencei forgalom fővonala volt. Tisztán tranzitforgalma lévén, nem esett az útkényszer alapjául szolgáló törvény hatálya alá.

Bécsből Bécsújhelyen és Nagymarton városán¹²⁴ át ment az út Sopron város vámjához.¹²⁵ Említi Ágfalvánál IV. László 1279. évi oklevele.¹²⁶ Sopronból Nyék és Haraesány vámján, Kőszeg városán, Szombathely város vámján és Körmend városán át¹²⁷ a Rábához ér, melyen átkelve, egyesül a fejérvár—pettaui úttal. Sopron és Kőszeg közt említi egy 1240. évi oklevéltörvedék,¹²⁸ majd Rozgonyi Simon 1410. évi oklevele,¹²⁹ továbbá IV. Béla 1263. évi oklevele.¹³⁰ Póse határában Nagymartoni Pál 1333. évi oklevele szól róla,¹³¹ míg Kölkednél II. Endre 1221. évi oklevele említi.¹³²

b) *A Dunántúl főbb útjai a tatárjárástól a mohácsi vészig.*

A tatárjárás után IV. Béla az ország várvédelmét tartván szem előtt, megalapítja Budát. Az új város negyven év múlva már veszedelmes ellenfele Esztergomnak, száz év múlva pedig már jelentéktelen városkává törpül mellette a régi főváros.¹³³

Ennek a szinte amerikai ízű fejlődésnek főoka az *útkényszer*. Ez ugyan Esztergomnál is megvolt. De amíg a régi fő-

¹¹⁹ Fejér: IX. 2. 379: „viam magnam Strigoniensem.“

¹²⁰ Fejér: V. 2. 160; Wenzel: IX. 574: „magnam viam per quam itur de Strigonio in Budam.“

¹²¹ Wenzel: VI. 147: „magnam viam per quam itur versus Budam.“

¹²² Wenzel: X. 286.

¹²³ H. Simonsfeld: Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig, Stuttgart 1887. II. 98; Krobs: Länderkunde der österreichischen Alpen 1913. 231. old.

¹²⁴ Csánki: III. 594.

¹²⁵ Csánki: III. 595—7; Fejér: X. 1. 741—5; IX. 2. 141.

¹²⁶ Wenzel: IX. 224.

¹²⁷ Csánki: III. 622, 609; II. 724—5; 729, 723—4.

¹²⁸ Fejér: IV. 2. 527: „via magna in qua ad Suprunium itur“.

¹²⁹ Sopron m. okltár. I. 623.

¹³⁰ Wenzel: VIII. 53: „stratam publicam Supruniensem“.

¹³¹ Hazai okmtár III. 115.

¹³² U. ott: VI. 14.

¹³³ L. Pór Antal fenti munkáját. M. Gazd.-tört. Szemle 1904. évf 161—205.

városnál hosszú fejlődés kellett ehhez, addig Buda privilégium formájában egyszerre megkapja.

Ez valószínűleg még IV. Béla uralkodása alatt történt. Oklevelünk, sajnos, nem maradt fenn, mely erről tanuskodna, de Róbert Károly 1336. évi oklevele a brünn—budai út szabályozásánál világosan utal erre.¹³⁴

Ezt az útkényszert későbbi királyaink is annyira tiszteletben tartották, hogy az annyira pártfogolt nagyszebenieknek és pozsonyiaknak is Budán át kellett a tengerhez járniok.¹³⁵

Csak amikor olyan nagy lesz a győr—budai út forgalma, hogy az erdélyi és moldvai marhák Budán át Bécsbe való hajtása akadályozza azt, engedi meg 1372-ben Nagy Lajos a Bécs felé menő szebenieknek Buda elkerülését.¹³⁶

A főútvonalak ennél fogva részben irányt változtatnak, részben újaknak adják át helyüket. Csupán az erdélyi utak és a brünni út tartják meg régi vonalukat, de utóbbi előbbiekre kárára kibővül a buda—esztergomi vonallal.

A régi barányai út ercsi—esztergomi szakaszáról eltérődik a forgalom Ercsi—Tétény—Buda irányában, míg az olasz és a tengerparti út Fejérvárról a Velencei-tó mellett Budára visz.¹³⁷

A buda—bécsi út győr—budai szakasza megváltozik és Esztergom helyett Bicske, Bánhida, Kocs, Bana, Bóny vákokon megy át.¹³⁸ Ezt említi Igmánd mellett Csanak pusztá határában II. Endre 1235. évi oklevele,¹³⁹ majd IV. Béla 1257. évi oklevele.¹⁴⁰

¹³⁴ Dipl. eml. I. 344: „Que omnia loca tributorum tam civibus Brunnersibus de Regno Bohemie, quam nostris civibus Tyrnauensibus referentibus scimus esse a tempore Bele Regis instituta, legitima et omnino fore iusta.“

¹³⁵ Zimmermann: II. 337—9; 354; 361; III. 4—5; 128—9; 388—90; Fejér: IX. 4. 50; 227—8; 234—5; IX. 7. 297—300. Pozsonyra: Fejér: IX. 3. 532; IX. 7. 198—9. Az előző oklevél nem szól a budai harmincadról, de szövege szerint megegyezik a második oklevéllel egybehangzó 1366-os oklevélpéldány második felével. Tehát vagy Fejér felejtette ki — midőn az 1498. évi átírásból lemásolta — a budai harmincadról is szóló bevezető részt, vagy már az 1498-as oklevélből is hiányzott. A második oklevélnek viszont két eredeti példányát ismerte Fejér. Az egyikben — amit közöl — Buda helyett Záráról van szó, a másikban — mint a jegyzetben említi — a „Jadra“ szót áthúzták és „Buda“—ra javították. Így került azután bele a köztudatba, hogy a pozsonyiak Budát mellőzve jártak az Adriára.

¹³⁶ Zimmermann: II. 393—4.

¹³⁷ Szamota: 100—5 (Pettau—Fejérvár—Buda); 132—41 (Zengg—Modrus—Zágráb—Fejérvár—Buda); 490 (Pettau—Vasvár—Veszprém—Fejérvár—Buda); Pór Antal: Anjouk kora, Szilágyi: A magyar nemzet tört. III. 368 (Zengg—Zágráb—Buda).

¹³⁸ Csánki: III. 320, 494, 504, 494, 546. Hédervárycs. okltár: II. 403; általában az útról: Endlicher: 605; Fejér: V. 3. 414.

¹³⁹ Wenzel: VI. 567.

¹⁴⁰ Wenzel: VII. 457.

Új a Hatvanon, Kassán át Lengyelország felé vezető út, mely ebben a korban legnevezetesebb útvonalaink egyike.

Jóval nehezebb a Budát Fejérváron át elkerülő út meghatározása. Fejérvártól Mórton át Győrig meglehetősen biztos az útvonal, de Szeged és Fejérvár közt még Borsiczky sem meri megadni a részletesebb útírányt. Ő leginkább a földvári vagy a paksi révre gyanakszik.¹⁴¹ Ezt a feltevést azonban el kell ejtenuünk, mert okleveleink ugyan számos Duna-révről szólnak, de ezt a kettőt nem ismerik. A XVIII—XIX. század térképein fellelhetők ugyan, de ezek éppen a Dunánál, melyről kimutatható, hogy az Árpádkor óta változtatta folyását, nem irányadóak.

A két város között volt azonban középkori okleveleink sokat emlegetett átkelője: a madocsa-i rév.¹⁴² Nem messze innen, a balparton állt Pataj város,¹⁴³ melynek harmincadját II. Ulászló II. dekrétumának 29. cikkelye Buda és Fejérvár harmincadjaival együtt említi.¹⁴⁴ Dunaföldvár felett nem messze pedig Pázmán pusztát találjuk, mely valószínűleg azonos Zsigmond 1415. évi oklevelében — mely a szászok fejérvári útján fekvő vámokról szól — Óvár és Mór után említett „Pazon“ vámhellyel.¹⁴⁵

Ezek szerint Pataj—Madocsa—Földvár—Pázmán—Fejérvár lehetett az útírány. Fejérvárról Igar és Mór vámjain át¹⁴⁶ tartott Győr felé. Örkény határától Püspökhalap pusztáig terjedő szakaszát említi a veszprémi káptalan 1361. évi oklevele.¹⁴⁷

c) *A középkor kisebb jelentőségű országutai.*

A középkorban számos „nagyutat“ használtak még a külföldre vezető nagyutak mellett, melyek részben a nagyobb városokat kötötték össze, részben a fenti utakat. Ez utóbbi eset különösen a somogy—zalai részekben szembetűnő.

Az útvonalak irányának megállapítása felette bajos. A külföldre vezető utaknál még csak meghatározhatók ezek az útleírások segélyével, a kisebb jelentőségű utak emlékét azonban csak néhány határjárás és vámhely őrizte meg.¹⁴⁸

¹⁴¹ Borsiczky: 30—1.

¹⁴² Dl. 12.143; Dl. 15.273; Dl. 13.043; Fejér: I. 328; II. 49; 123; VI. 2. 30; VII. 1. 142; VIII. 3. 435; Anjoukori okmtár IV. 47.

¹⁴³ Csánki: III. 315.

¹⁴⁴ Márkus: I. 610.

¹⁴⁵ Zimmermann: III. 639—40. Maga a „Pazon“ név nyilvánvalóan íráshiba, mert sem Pest, sem Fejér, sem Győr megyékben nem találtam hasonló hangzású helynevet, sőt Tolnában, Veszprémben és Mosonban sem.

¹⁴⁶ Csánki: III. 332, 339; Dl. 14.124; Zimmermann: III. 639—40.

¹⁴⁷ Hazai okmtár I. 235: „viam magnam per quam versus aliam possessionem dicti monasterii Zent Peter Olup itur“.

¹⁴⁸ Abszolút számban ugyan soknak tűnhetnek fel, de a terület nagyságához képest igen gyér adatokat nyújtanak.

Igy itt nem az a nehezebb kérdés, hogy merre vitt az út, hanem, hogy honnan és hová.

Sok támpontot nyújtanak ugyan erre a XVIII. század térképei. Somogy, Tolna és Baranya megyékben azonban már ezek sem használhatók, mert a török megszállás és a felszabadítás aránytalanul átalakította ennek a résznek az emberföldrajzi képét. Sok település nyomtalanul eltűnt, mi még a határjárások és vámhelyek adatainak a használatát is megnehezíti.

De még ha minden útvonalat pontosan ismernénk is, akkor sem tudnánk olyan egyszerűen leírni az egyes útvonalakat, mint például a mai vasúthálózatot.

A középkor útépitése ugyanis a vizek áthidalásában és a vízenyős területek útjainak feltöltésében állt. Ilyen helyeken azután vámot szedtek a befektetett munka ellenértékéért. Nyáron azonban — mi még a legújabb kor közlekedésében is nagy szerepet játszó időszak — a vízenyős helyek nagyrészt kiszáradtak, vagy legalább is átgázolhatóbbakká váltak. Ilyenkor azután az utasok szívesen kerültek a váموkat, réveket, sőt a városokat is, különösen, ha ezzel meg is rövidíthetik útjukat.

Igy keletkezett a sok „via falsa“, melyekről oly sokat panaszkodnak a vámtulajdonosok¹⁴⁹ és amelyeknek használatát több törvényünk is tiltja,¹⁵⁰ természetesen nem sok eredménnyel. Néha az álúton is vámhelyeket állítanak fel, de ennek sem volt sok foganatja.

Ennélfogva nem is annyira útvonalokról, mint bonyolult útrendszerekről kell beszélnünk.

Vegyük ezeket sorra.

Elsősorban a két fővárost összekötő utakat nézzük.

1. A Csabának vivő buda—brünni út mellett három buda—esztergomi vonalat ismerünk. Az első Solymár előtt ágazott el a Csaba felé vivő úttól és Szántón, Cséven, Kesztyölcön át vitt a dorog—esztergomi útig. Említi Róbert Károly 1326. évi oklevele,¹⁵¹ az esztergomi káptalan 1355. évi oklevele.¹⁵² Erre vonatkozik Róbert Károly 1326. évi oklevelének egyik nagyútja.¹⁵³ Lipszky, Fried, Görög és Müller is ismerik.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Fejér: IX. 1. 101. (Billege), V. 3. 413—5. (Esztergom); DL. 14.124. (Mór, Igar és Orond) stb.

¹⁵⁰ Zsigmond: II. 23; Mátyás: II. 5; II. Ulászló: I. 87, 88.

¹⁵¹ Fejér: VIII. 3. 108: „in medio magne vie per quam itur versus Budam“.

¹⁵² Anjoukori okmtár VI. 281: „viam magnam de villa Zantou in civitatem Budensem directe ducentem“.

¹⁵³ Tud. Akad. Mircse-féle gyűjt.; Tört. tár új folyam XI. 298: „via magna que venit de ecclesia sancte Margarethe versus comitatem (civitatem) Strigoniensem“.

¹⁵⁴ Lipszky, Müller fenti térképei; Fried: General Post- und Strassenkarte des Königreichs Ungarn, Wien 1848; Görög-Kerekes: Magyar Atlás, Wiennae 1802.

A másik utat fentiek csak részben ismerik. Iránya: Borosjenő—Szentkereszt—Szentlélek—Esztergom. Szól róla Róbert Károly 1326. évi,¹⁵⁵ IV. Béla 1249. évi,¹⁵⁶ Benedek al-országbíró 1244. évi,¹⁵⁷ Róbert Károly 1326. évi,¹⁵⁸ az esztergomi káptalan 1355. évi,¹⁵⁹ a váci káptalan 1367. évi¹⁶⁰ és Pomáz határában a budai káptalan 1353. évi oklevele.¹⁶¹

A harmadik út a mai szentendre—visegrádi országu-
t helyén, a Duna mentén vitt. Említi II. Endre 1212. évi,¹⁶²
IV. Béla 1249. évi,¹⁶³ Lodomér érsek 1288. évi oklevele.¹⁶⁴ 3.
Talán erre vonatkozik az esztergomi keresztések konventjé-
nek 1292. évi oklevele.¹⁶⁵

De ezek mellett a zsámbék—esztergomi úthoz is csatla-
kozott két-három vonal Buda felől. Így a buda—nagyková-
csi—tinnyei. Említi a budai káptalan 1401. évi oklevele.¹⁶⁶ 4.
Ugyanez szól egy másik buda—tinnyei útról,¹⁶⁷ mely Buda-
keszi—Paty irányban mehett és valószínűleg vezetett egy
ág a mai országútnak megfelelően Patyról Zsámbékra is. 5.
6.

A vegyesházbeli királyok korában mind nagyobb szere-
pet játszik a pozsony—komárom—tata—budai-út, mely Bán-
hidánál ágazik el a „Mészárosok útjától“. Tata városa¹⁶⁸ és
Komárom város révje¹⁶⁹ közt szól róla Fennena királyné 1291.
évi oklevele Mócsa határában¹⁷⁰ és IV. Béla Tömördről szóló
oklevele.¹⁷¹ A csallóközi rész már bonyolultabb az ágas-bogas
útrendszer miatt. A főút azonban kétségtelenül az volt, mely
Lögör, Tany város és Bogyá vámján,¹⁷² valamint Megyer 7.

¹⁵⁵ Fejér: VIII. 3. 109: „magnam viam per quam itur versus Strigoniūm.“

¹⁵⁶ Fejér: IV. 2. 41: „magnam viam que ducit ad Budam“.

¹⁵⁷ Wenzel: VII. 178: „viam magnam que sub monte Nyr similiter de Strigonio tendit in Budam“.

¹⁵⁸ Mirse-féle gyűjt.; Tört. tár. új f. XI. 298: „magnam viam per quam itur de Strigonio versus Budam“.

¹⁵⁹ Anjoukori okmtár VI. 283: „viam magnam qua de villa Burusienew iret in civitatem Budensem“.

¹⁶⁰ Fejér: IX. 4. 80: „viam publicam qua itur de Jenco ad Budam“.

¹⁶¹ Anjoukori okmtár: VI. 148.

¹⁶² Fejér: III. 1. 120—2: „magnam viam Strigoniensem“.

¹⁶³ Fejér: IV. 2. 40. (Visegrád és Esztergom közt.)

¹⁶⁴ Fejér: V. 3. 423: „magnam viam Strigoniensem“.

¹⁶⁵ Fejér: VII. 5. 511: „publicam viam de terra Szamard predicta per quam itur versus Zamar var.“.

¹⁶⁶ DI: 8,650: „magnam viam que de Tynnye tenderet ad Koachy“.

¹⁶⁷ „viam magnam que veniet du Buda ad Tynnye.“

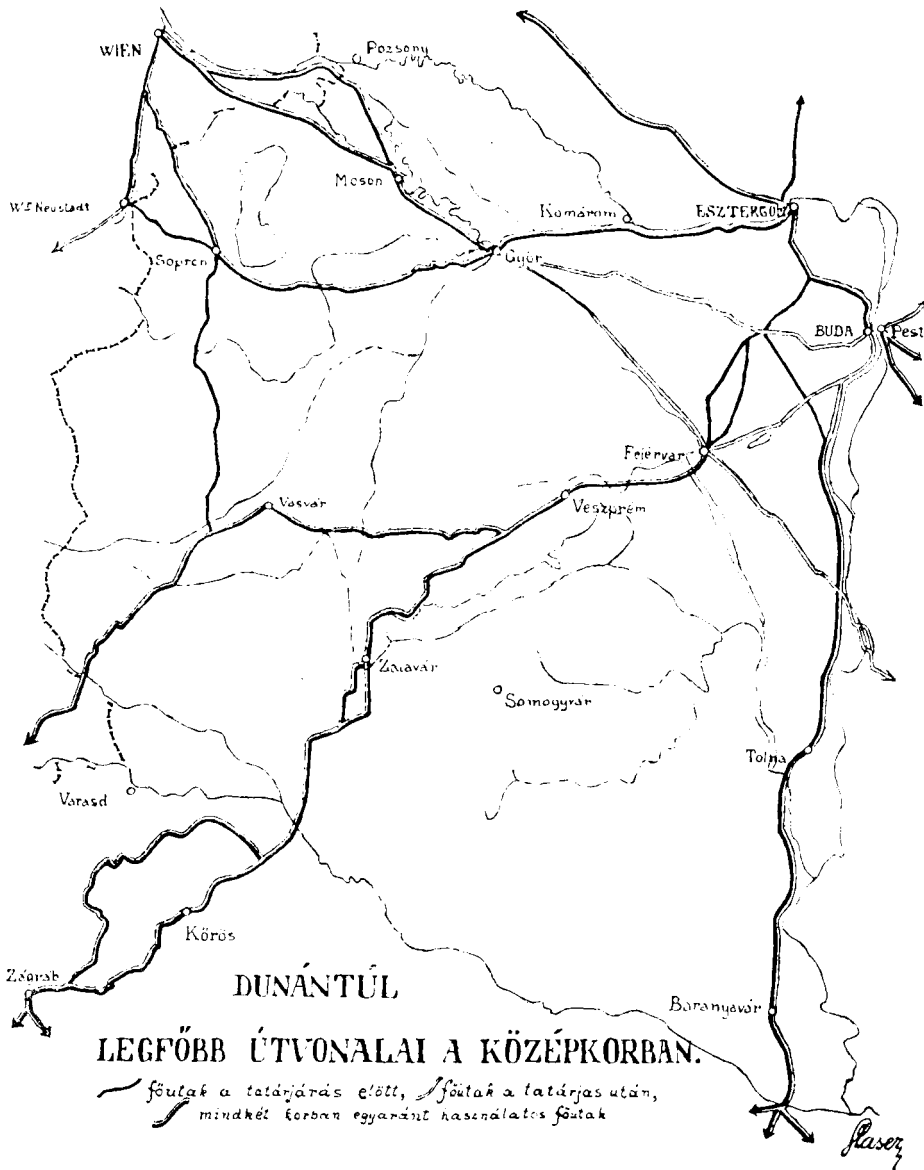
¹⁶⁸ Csánki: III. 491—2.

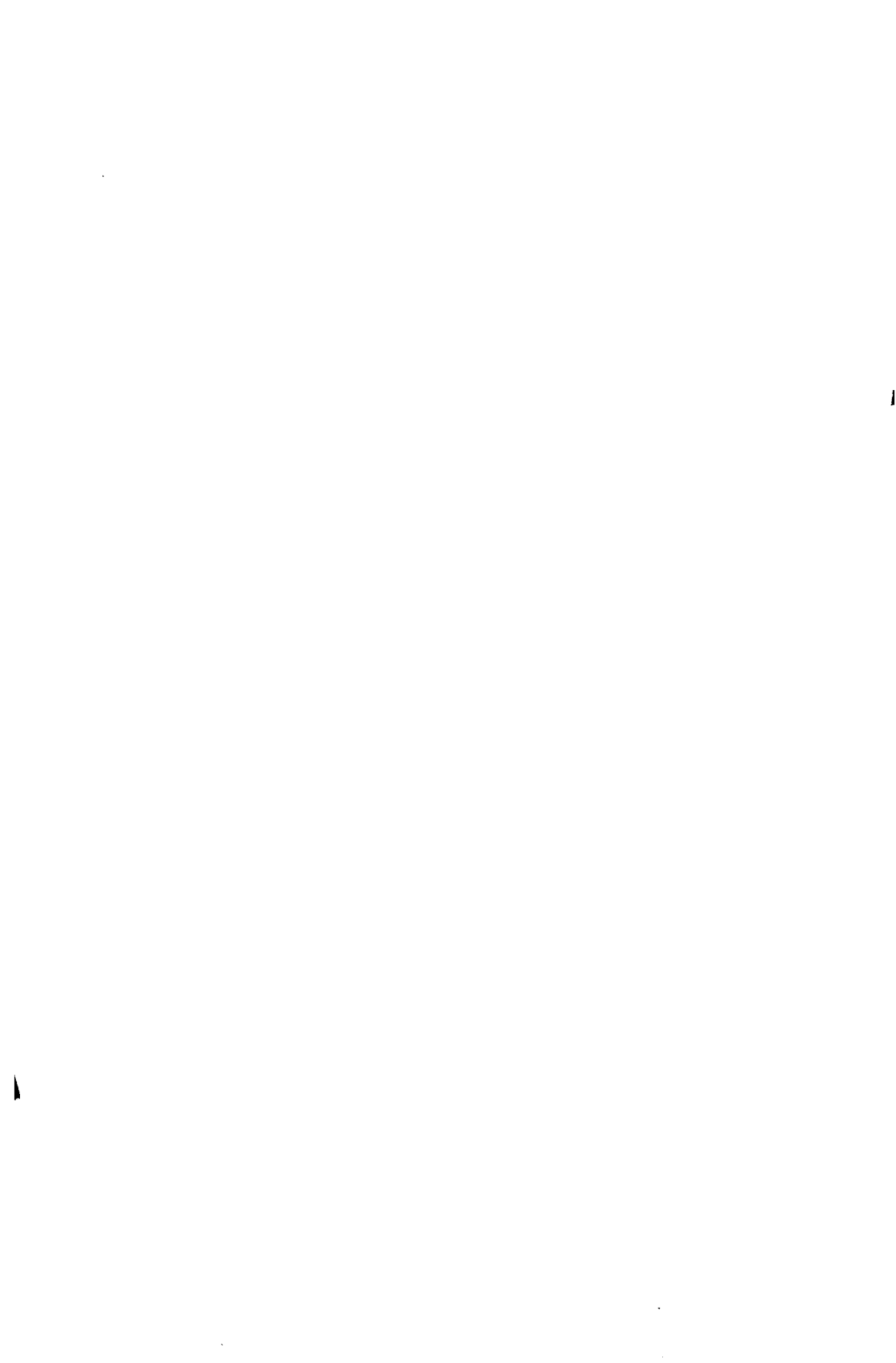
¹⁶⁹ Csánki: III. 489; Fejér: IX. 3. 526—7. Anjoukori okmtár IV. 337.

¹⁷⁰ Fejér: VI. 1. 92—3. Többek közt: „magnam viam qua itur ad Comarum“.

¹⁷¹ Wenzel: II. 11. L. még: Erdélyi: A pannonthalmi sz. benedekrend tört. I. 272.

¹⁷² Csánki: III. 507, 491, 496.

városán¹⁷³ át haladt Szerdahely—Lég irányában Csütörtök városán¹⁷⁴ és a csallói révén át¹⁷⁵ Pozsony városába.¹⁷⁶ Említi Alistálnál a pozsonyi káptalan 1464. évi,¹⁷⁷ Szerdahelynél Róbert Károly 1341. évi¹⁷⁸ és Erzsébet királyné 1384. évi,¹⁷⁹ Lég körül a pozsonyi káptalan 1325. évi,¹⁸⁰ 1353. évi¹⁸¹ és a győri káptalan 1449. évi,¹⁸² Csütörtöknél II. Endre 1206. évi,¹⁸³ majd 1216. évi¹⁸⁴ és végül Pruk és Pozsony közt a pozsonyi káptalan 1338. évi oklevele.¹⁸⁵

- A másik út Megyernél vált el ettől és Somorja városán¹⁸⁶ — vagy mint akkor nevezték: Szent Márián — át visz a csallói révhez. Erről szól Patas határában a győri káptalan 1436. évi,¹⁸⁷ Bős határában IV. László 1274. évi,¹⁸⁸ Felbárnál 8. IV. Béla 1269. évi,¹⁸⁹ Somorja és Tejfalu közt a pozsonyi káptalan IV. Béla 1238. évi oklevelét átíró 1388. évi¹⁹⁰ és végül Somorjától északnyugatra a győri káptalan 1356. évi¹⁹¹ oklevele. Ezt tartja Borecsiczky a Csallóköz főútvonalának.¹⁹²

- A harmadik út Komáromtól Aszolton át és Bogyától Ekecsen át két ágban vihetett Vásárútig, honnan Kürt és Hodos közt kikerülve Szerdahelyt, Jánokon és Madarászon át visz Prukig. Ez az úgynevezett „vásáros út”. Említi Vásárútnál a győri káptalan 1421. évi,¹⁹³ Hodos és Kürt közt Róbert Károly 1340. évi¹⁹⁴ és Jánoknál a pozsonyi káptalan 1412. évi oklevele.¹⁹⁵

¹⁷³ Csánki: III. 490.

¹⁷⁴ Szabó Károly csonka munkája (Teleki: Hunyadiak kora VI.) 190.

¹⁷⁵ Fejér: VI. 1. 109; IX. 7. 372—4; Dr. Kováts Ferenc: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. M. gazd-tört. szemle. 1901. 435.

¹⁷⁶ Szabó K.: 181—6.

¹⁷⁷ Dl: 16.007: „publicam et communem regni viam“.

¹⁷⁸ Fejér: VIII. 4. 486—7.

¹⁷⁹ Tört.-tár XX. 265—6: „magnam viam que exit de villa Zerdahel“.

¹⁸⁰ Anjoukori okmtár: II. 223.

¹⁸¹ U. ott VI. 86: „magnam viam per quam de Leegh itur versus vil-lam Lipoldi“.

¹⁸² Dl: 25.921.

¹⁸³ Hazai okmtár VI. 7: „maxima via“.

¹⁸⁴ Fejér: III. 1. 174: „maxima via“.

¹⁸⁵ Anjoukori okt III. 49: „viam magnam ducentem de Posonio in Pruk“.

¹⁸⁶ Szabó K.: 190.

¹⁸⁷ Dl: 12.906.

¹⁸⁸ Fejér: V. 2. 194.

¹⁸⁹ Wenzel: VIII. 228; Hazai okmtár VII. 118: „magnam viam que ducit ad villam Nadost“.

¹⁹⁰ Hazai okltár 319: „viam publicam per quam itur de villa Marie ad villam Teyfalu“.

¹⁹¹ Fejér: IX. 2. 534—6: „magnam viam Posonuth vocatam“.

¹⁹² Borecsiczky: 12.

¹⁹³ Dl: 11.115: „publicam viam per medium ipsius ville tendentem“.

¹⁹⁴ Fejér: VIII. 4. 487: „magnam viam ducentem de Hodus in Kurth“.

¹⁹⁵ Dl: 9.883; Dl: 9.970; N. Múzeum, törzsanyag: 1412. X. 21; Kis-faludy-es. lltára: „viam vasaruth apellatam“.

Komárom elkerülésére a vasi dunarévhez¹⁹⁶ és innen Bábólnára vitt Megyertől egy út a „Mészárosok útjához“ 10. kapcsolódva. Erről szól Erzsébet királyné 1284. évi¹⁹⁷ és Vas körül a győri káptalan 1297. évi¹⁹⁸ oklevele.

Ugyanezt a célt szolgálta a Légtől Gellyén, Bősön, Szápon, Csicsón át Vasra vezető út. Említi Légnél a pozsonyi káptalan 1325. évi,¹⁹⁹ Bósnél a győri káptalan 1436. évi,²⁰⁰ 11. Kolosnémánál Nagy Lajos 1380. évi²⁰¹ és pannonhalmi konvent 1418. évi²⁰² oklevele.

A Csallóköz úthálózatába Rajka, Óvár és Győr is bekapcsolódik egy-egy úttal. Rajkáról a somorjai révén,²⁰³ Csiliztőn, Bácsfán, Gellyén, Szerdahelyen át, Kürtre visz utunk. Erről szól a pozsonyi káptalan Doborgáz határaitól 12. szóló,²⁰⁴ Dénes nádor Karesáról szóló,²⁰⁵ Róland nádor 1253. évi,²⁰⁶ a pozsonyi káptalan 1358. évi,²⁰⁷ 1341. évi,²⁰⁸ Gara Miklós nádor 1377. évi,²⁰⁹ a győri káptalan 1391. évi²¹⁰ és Róbert Károly 1340. évi²¹¹ oklevele.

Óvárról Kisbodak szárazvámján²¹² és Bodak révén²¹³ 13. át Nádasdra vitt út, míg Győrből a budai káptalan 1471. évi²¹⁴ és a győri káptalan 1467. évi²¹⁵ oklevelének tanúsága szerint 14. Vámoson át vitte Medvére.

A buda—pozsonyi úttól Mócsánál ágazott el a fejevári út. Kocs—Dad—Bokod irányában ment Mór felé. Említi IV. 15. Béla Tömördről szóló oklevele.²¹⁶ A móri vámot jó időben a

¹⁹⁶ Csánki: III. 517.

¹⁹⁷ Fejér: V. 3. 221.

¹⁹⁸ Hazai okmtár VI. 423: „magnam viam ducentem in Babuna“.

¹⁹⁹ Anjoukori okmtár II. 223: „viam magnam circa Humurw existentem que ducit versus villam Gelye“.

²⁰⁰ Dl: 12.907.

²⁰¹ T. Akad. VII. fasc. 40. sz.; N. Múz., Lippich-cs. ltára 1380. VII. 13.

²⁰² N. Múzeum, törzsanyag 1418. VIII. 21. .

²⁰³ Fejér: X. 2. 42—3.

²⁰⁴ Wenzel: V. 90: „magnam viam que ducit in Chyliztu et dicitur via publica“.

²⁰⁵ Wenzel: II. 206: „magnam viam que ducit Ecclesiam Bartholomei apostoli“.

²⁰⁶ Wenzel: II. 243.

²⁰⁷ Anjoukori okmtár VII. 29.

²⁰⁸ N. Múzeum, Bartal-cs. ltára: „Magnam viam ducentem in Szerdahely“.

²⁰⁹ U. ott: 1377.

²¹⁰ Tört. tár XX. 272: „via magna et publica que duceret ad villam Zerdahely“.

²¹¹ Fejér: VIII. 4. 486.

²¹² Héderváry okltár II. 206—9.

²¹³ U. ott: II. 153, 403; I. 28—9.

²¹⁴ Dl: 17.901: „viam magnam wamosywth nominatam“.

²¹⁵ Dl: 17.927.

²¹⁶ Wenzel: II. 11. Erdélyi az itt említett nagyutakban a tömörd—igmándi és az igmánd—mócsai utakat látja (I. 272.). holott mindkét esetben a mócsa—tömörd—kocsi útról van szó.

keresendők Orondon át elkerülhették, erre ott is vámot²¹⁷ kezdtek szedni. Mire ezek Zámoly-felé kerestek egy új „falsa viát.”²¹⁸

16. Veszprémbe Fejérvár elkerülésével itt is vitt út a két fővárosból Bicskén, Csákváron, a csorgói vámon,²¹⁹ Palota városán²²⁰ és kéri révén²²¹ át. Erre vonatkozik Imre 1201. évi oklevelének nagy útja.²²²

17. A Dunavonal egyik legnagyobb útsomópontja Győr. Esztergomba, Budára, Fejérvárra vezető útjairól már szólnak. Csupán az esztergomi út egy ágát nem említettük: amelyik Szentivánon át visz Gönyőre. Erről szól a győri káptalan 1467. évi²²³ és a budai káptalan 1471. évi²²⁴ oklevele.

- A győr—veszprémi út Szentmárton város²²⁵ és Vámhegy vámján,²²⁶ valamint Zircen át haladt. Említi a pannonhalmi konvent 1426. évi,²²⁷ a győri káptalan 1447. évi,²²⁸ Barátnál Henrik nádor 1200 évi,²²⁹ ugyanott a győri káptalan 1261. évi,²³⁰ ugyancsak Barátnál Henrik nádor 1265. évi,²³¹ és a pannonhalmi konvent 1423. évi,²³² Nagycsánál Nagy Lajos 1352. évi,²³³ Peterdnél Miklós nádor 1346. évi²³⁴ és ugyanott a győri káptalan 1516. évi²³⁵ oklevele.

²¹⁷ Csánki: III. 305; DI: 14.124.

²¹⁸ DI: 14.124: „via per eandem possessionem Zamor falsa via tributum ipsius Johannis de Rozgon in possessionibus eiusdem Orond, Moor et Igar vocatis exigi solitorum esset et haberetur“.

²¹⁹ Csánki: III. 305; Sopron v. október 1. 3.

²²⁰ Csánki: III. 214.

²²¹ Pleidell: 38.

²²² N. Múzeum, Kisfaludy-cs. lltára: „[circa viam publicam que trans]it ad villam Gut“, majd: „[eandem via]m publicam“.

²²³ DI: 17.927: „viam publicam kezepwth nominatam per quam de civitate Jauriense itur ad dictam possessionem Zenthivan“, „aliam viam publicam felsewth apellatam per quam de civitate Jauriense iretur ad dictam possessionem Zenthivan“.

²²⁴ DI: 17.901: „viam publicam kewzepwth vacatam per quam iretur de civitate Jauriense ad antedictam possessionem Zenth Iwan“, „aliam publicam viam felsewwth nuncupatam per quam itur similiter de dicta civitate Jauriense ad pretactam possessionem Zenth Iwan“. A dunamenti út ezek szerint az ú. n. „alsóút“ volt.

²²⁵ Csánki: III. 543.

²²⁶ U. ott: III. 258.

²²⁷ Fejér: X. 6. 826: „viam Nagut ad civitatem Jauriensem ducentem“.

²²⁸ Héderváry október 1. 257—8: „penes viam publicam similiter Chordawth nominatam de prefata Nagybarathy ad Jaurinum tendentem“.

²²⁹ Fejér: II. 383.

²³⁰ Hazai október 40.

²³¹ Fejér: VII. 5. 328.

²³² Fejér: X. 6. 569.

²³³ Hazai október II. 93.

²³⁴ N. Múzeum, Sibirik-cs. lltára; Anjoukori október IV. 640. (Veszprémi káptalan.)

²³⁵ T. Akad. XIX. fasc. 61. sz.: „via communis ad Sanctum Martinum de Sacro monte Pannonie ducens“.

A sószállításnál nagy szerepe volt ennek az útnak. Eleinte ugyanis Esztergom felől kaphatta a pannonhalmi apátság a sót, mint IV. Béla 1257. évi a Peér környékén levő Juren határjárásáról szóló oklevél mutatja.²³⁶ Az 1233. évi beregi egyezménytől²³⁷ kezdve azonban közvetlen a szegedi sókamarától kapják a dunántúli egyházak a sót. Az út a madoscai révtől Simontornya város vámján²³⁸ és a kéri révén át vitt Zircig, hol a fenti úthoz csatlakozott. Erre vonatkozik a győri káptalannak a Szent Mártontól délre eső mai Tarján major határáról szóló 1235. évi oklevelének sóútja,²³⁹ majd Csajág 1636. évi statuciójának sóútja.²⁴⁰ Valószínűleg ezt említi Lepsénytől délre a székesfejérvári káptalan 1256. évi oklevele.²⁴¹

A győr—veszprémi út egyik ága elkerülte Szentmárton-t. Pázmán és Nagyréde vámjain²⁴² áthaladva Vámhegy körül érte el a fenti utat. Említi Pázmán mellett Selyemesuk pusztánál Nagy Lajos 1358. évi²⁴³ és mint „somogyi nagyutat“ Tarján majornál a győri káptalan 1235. évi²⁴⁴ oklevele. Ez utóbbi nevét onnan nyerte, hogy egy ágy Csajág körül elágazva a sóúttól, Siófoktól keletre a Balaton déli partján vezető úthoz csatlakozott.

Patona városába²⁴⁵ is vitt Győrből egy út. Ez a bakonybéli apátság jószágairól szóló 1086. évi oklevél egyik Kajárnál levő nagyútja.²⁴⁶

Szemeré táján ágazott el ettől a Pápa városába²⁴⁷ vivő nagyút. Említi a mórighidai kolostor 1251. évi alapítólevele.²⁴⁸

Borsiczky Pápnál át vezet a győr—szombathelyi utat is,²⁴⁹ holott ennek sokkal rövidebb vonala volt Ikrény felé Szovát, valamint Szill és Beled városok vámjain²⁵⁰ át. Említi Szovátnál a fejérvári káptalan 1351. évi,²⁵¹ a Páli melletti

²³⁶ Wenzel: II. 282: „viam antiquam que wlgariter Sohtuch vocatur“.

²³⁷ Fejér: III. 2. 319—26; Endlicher: 436—42; Marczali: Királyok kora 434.

²³⁸ Csánki: III. 411.

²³⁹ Wenzel: II. 35: „viam que vocatur salnifera“. L. még: Erdélyi: 208—9.

²⁴⁰ Orsz. Ltár, Neoregstrata Acta LII. fasc. 15. num.: „az sait úton alul“.

²⁴¹ Hazai okmtár: VII. 51.

²⁴² Csánki: III. 554—5; III. 208.

²⁴³ Hazai okmtár II. 101.

²⁴⁴ Wenzel: II. 35: „magnam viam que vocatur Symgan (Symgiensis)“. Erdélyi (208—9.) ezt Mórón-Fejérváron át vezet Somogyba!

²⁴⁵ Csánki: III. 214—5.

²⁴⁶ Wenzel: I. 32.

²⁴⁷ Csánki: III. 214.

²⁴⁸ Fejér: IV. 2. 86: „iuxta magnam viam Pok“.

²⁴⁹ Borsiczky: 13. Hogy még kanyargósabb legyen, Szombathelyről Kőszegnek vezet tovább.

²⁵⁰ Csánki: III. 632, 597, 590.

²⁵¹ Sopron m. oklt. I. 232. „magnam viam qua duceret ad villam Chanak“.

Deáki pusztánál Nagy Lajos 1346. évi,²⁵² Belednél a vasvári káptalan 1359. évi,²⁵³ Lak és Család közt Kont Miklós nádor 1358. évi,²⁵⁴ a vasvári káptalan 1409. évi²⁵⁵ és 1485. évi,²⁵⁶ Vingárti Geréb Péter országbíró 1497. évi,²⁵⁷ Egerszeg határában a vasvári káptalan 1328. évi²⁵⁸ és 1413. évi,²⁵⁹ Pósfánál ugyanennek 1334. évi²⁶⁰ és Szelesténél Róbert Károly 1334. évi²⁶¹ oklevele.

- A szováti vám és Szill elkerülésére szolgált a győr—soproni úttól Csornánál elágazó és Belednek tartó vonal.
24. Erre vonatkozik valószínűleg a vasvári káptalan 1359. évi oklevelének²⁶² nagyútja Németi határában.

- Laknál Sárvárnak ágazott ki egy vonal a győr—szombathelyi útból. Említi Lak és Nick között a vasvári káptalan 1409. évi,²⁶³ ugyanezt átíró 1485. évi,²⁶⁴ Vingárti Geréb Péter utóbbi átíró 1497. évi²⁶⁵ és Jákfa—Sárvár közt a vasvári káptalan 1337. évi²⁶⁶ oklevele.

- Paty körül Bögöt, Vép irányában ágazott el ettől Szombathelynek egy ág. Szól róla Patynál a vasvári káptalan 1337. évi,²⁶⁷ Porpácznál Róbert Károly 1329. évi,²⁶⁸ majd Nagy Lajos 1352. évi²⁶⁹ és András főispán 1240. évi²⁷⁰ oklevele.

²⁵² Hazai okmtár I. 198: „viam magnam de predicta villa daagh excuntem“.

²⁵³ Sopron m. okltár I. 307. A határjárás rövidsége miatt azonban nem állíthatjuk biztosan, hogy éppen erre az útra vonatkozik.

²⁵⁴ Hazai okmtár IV. 143: „viam magnam que itur versus Chalad“. Az oklevél keltezése csak nyomdhiba miatt 1328.

²⁵⁵ Sopron m. okltár I. 600; N. Múzeum, törzsanyag 1409. VII. 6: „viam publicam de dicta possessione Lak in possessionem Chalad predictam ducentem“. N. Múzeum, törzsanyag 1409. VI. 13: „magnam viam in qua itur versus Chalad“.

²⁵⁶ N. Múzeum, Kisfaludy-cs. ltára: „viam publicam de dicta possessione Lak in possessionem Chalad predictam ducentem“.

²⁵⁷ U. ott 1497. Fentinek átírása.

²⁵⁸ Fejér: VIII. 3. 319: „viam magnam qua itur in Hegyfalua“.

²⁵⁹ N. Múzeum, törzsanyag 1413. VIII. 14. Fentinek átírása.

²⁶⁰ Fejér: VIII. 7. 265.

²⁶¹ Hazai okmtár II. 73: „viam magnam inter ipsas duas villas Zeleste“

²⁶² Sopron m. okltár I. 305.

²⁶³ U. ott I. 599; N. Múzeum, törzsanyag 1409. VII. 6: „viam publicam de possessione Lak in possessionem Nyck ducentem“.

²⁶⁴ N. Múzeum, Kisfaludy-cs. ltára: „viam publicam de possessione Lak in possessionem Nyck ducentem“.

²⁶⁵ U. ott ugyanígy.

²⁶⁶ Hazai okmtár III. 133: „viam magnam euntem de Sar in Jak“.

²⁶⁷ U. ott 132—3: „magnam viam que venit de Bogata“.

²⁶⁸ U. ott II. 60; Fejér: VIII. 4. 634: „magnam viam regni que Vtevin vocatur“.

²⁶⁹ Anjoukori okltár V. 592: „magnam viam regni que Vttonin vocatur“.

²⁷⁰ Hazai okmtár IV. 27: „stratam viam que ducit ad Sabariam“. Hasonlóképen Wenzel: VII. 109. Bár az út azonosságát Kenéz-birtoknak — melynek határaitól az oklevél szól — kissé nagy távolsága az úttól kétségsé teszi.

A másik győr—szombathelyi útból Hegyfalu táján ágazhatott ki egy vonal, mely a Rábea mentén Kőszeg—Léka irányában Ausztriába vitt. Említi Obláncnál Omodeus püspök 1255. évi²⁷¹ és Lékánál a vasvári káptalan 1354. évi²⁷² oklevele. Kőszeg város vámján és harmincadján,²⁷³ valamint Léka város vámján²⁷⁴ áthaladva, három ágra szakadt az út. Az egyik Borostyán²⁷⁵ vagy Stuben²⁷⁶ vámján át vitt Ausztriába. A másik Pergelény vámján haladt át,²⁷⁷ míg a harmadik Bunya vámhelyén,²⁷⁸ Derecske vámján és harmincadján²⁷⁹ és Lándzsér vámján²⁸⁰ át vitt Wienerneustadt felé. 27.

Ugyancsak a győr—szombathelyi útból ágazik ki Belednél egy Ausztria felé vivő út, mely Kál és Csepreg városokon²⁸¹ megy át. Említi Kál és Cirák között Konth nádor 1358. évi,²⁸² a győri káptalan 1269. évi²⁸³ és Kálnál II. Endre 1234. évi²⁸⁴ oklevele. Csepregnél kettéágazik az út. Egyik ága Loosmán város²⁸⁵ felé kerülve, vissz Pergelény vámjához. Róla szól Peresznye és Vis határán a vasvári káptalan 1370. évi²⁸⁶ Kéthely és Loosmán közt II. Endre 1225. évi,²⁸⁷ Rozgonyi Simon országbíró 1412. évi,²⁸⁸ Kéthely és Pergelény között II. Endre 1225. évi²⁸⁹ és Rozgonyi Simon 1410. évi²⁹⁰ oklevele. 28.

A másik ág Zsidányon, Szentmárton harmincadján,²⁹¹ 29.

²⁷¹ Hazai okmtár I. 31; Wenzel: VII. 400.

²⁷² Fejér: IX. 2. 333: „viam magnam Warwtha dictam... in eadem via eundo versus villam Leuka“.

²⁷³ Csánki: II. 724—5.

²⁷⁴ U. ott 725; Zimmermann: III. 61.

²⁷⁵ Csánki: II. 738; Zimmermann: III. 61.

²⁷⁶ Csánki: II. 794.

²⁷⁷ U. ott 783.

²⁷⁸ Csánki: III. 602.

²⁷⁹ U. ott 605.

²⁸⁰ U. ott 617.

²⁸¹ U. ott 591—2; 590—1.

²⁸² Sopron m. okltár I. 295: „magnam viam que ducit ad Syrak“.
„magnam viam que esset inter Ferthev et Kurtusmeger“. Részletesebb helymeghatározáshoz l. Csánki: III. 604, 608, 616.

²⁸³ Wenzel: VIII. 249.

²⁸⁴ Wenzel: VI. 551.

²⁸⁵ Csánki: III. 593.

²⁸⁶ Sopron m. okltár. I. 389.

²⁸⁷ U. ott 12; Fejér: III. 2. 63: „magnam viam que venit de Luchman in Maynhart“.

²⁸⁸ Hazai okmtár V. 205: „magnam viam qua iretur de possessione Luchman in possessionem Menhardt“.

²⁸⁹ Sopron m. okltár I. 11; Fejér: III. 2. 61: „viam magnam que venit de via Pylgrim“.

²⁹⁰ Sopron m. okltár I. 623: „viam magnam eundo que vergeret in possessionem Pereglen“ és u. ott 624: „magnam viam eundo que veniret de villa Peregrem“.

²⁹¹ Csánki: III. 631.

Veperd vámján²⁹² és Kabold városon²⁹³ át visz Wienerneustadt felé. Említi Fraknó mellett a vasvári káptalan 1377. évi oklevele.²⁹⁴

30. Kál város megkerülésére szolgál az útból Ciráknál kiágazó és Csepregig a Rábca partján haladó vonal. Erről szól Knoth nádor 1358. évi,²⁹⁵ a vasvári káptalan 1409. évi,²⁹⁶ ezt átíró 1485. évi,²⁹⁷ majd Vingárti Geréb Péter ugyanezt átíró 1497. évi²⁹⁸ és Bó körül a vasvári káptalan 1265. évi²⁹⁹ oklevele.

31. Hasonló célja volt Sopron elkerülésével a már említett győr—soproni útból a cenki vámnál³⁰⁰ kiágazó és Keresztúr város³⁰¹ harmincadján,³⁰² Haracsány vámján át a csepreg—kaboldi úthoz csatlakozó vonalnak. Valószínűleg erre vonatkozik a II. Endre 1222. évi oklevelében Veperd körül említett nagyút.³⁰³

32. A győr—bécsi utakról már volt szó, csupán a Rajkánál elágazó vonalat nem említettük, mert erre nézve biztos nyomunk nincsen. Csupán Rajka harmincadhely volta³⁰⁴ utal arra, hogy innen egy oly út ágazott ki, mely Oroszvár harmincadját³⁰⁵ a elkerülte.

33. Végül Héder városon³⁰⁵ b át Óvárra vitt valószínűleg Győrből egy út, melynek egyik ága a szentvidi réven³⁰⁶ át Győr megkerülésére szolgált. Ezt a vonalat az öttevényi réven³⁰⁷ át kötötte össze egy út a győr—mosoni főúttal.

34. Győrt kerülte el a Mosonból Fejértó vámján³⁰⁸ át Szombathely felé menő út, mely Szillnél érte el a győr—szombathelyi vonalat. Említi a fejérvári káptalan 1351. évi oklevele Csornától délre.³⁰⁹

²⁹² U. ott 635.

²⁹³ U. ott 591.

²⁹⁴ Sopron m. okltár I. 423: „magnam viam Perezneiuth dictam“.

²⁹⁵ U. ott 293: „magnam viam que ducit ad Zemere“.

²⁹⁶ U. o. 600; N. Múzeum, törzssanyag 1409. VII. 6: „viam publicam de possessione Zyrak in dictam possessionem Zemere ducentem“. A Sopron m. okltár fenti helyén a „Zyrak“ szó kimaradt.

²⁹⁷ N. Múzeum, Kisfaludy-cs. lltára: ugyanúgy.

²⁹⁸ U. ott ugyanúgy.

²⁹⁹ T. Akad. I. fasc. 19. sz.

³⁰⁰ Fejér: VIII. 4. 653; IX. 1. 99; Csánki: III. 604.

³⁰¹ Csánki: III. 592.

³⁰² Márkus: I. 612.

³⁰³ Fejér: III. 1. 369.

³⁰⁴ Csánki: III. 676—7; Márkus: I. 612.

³⁰⁵ a Csánki: III. 676; Márkus: I. 612.

³⁰⁵ b Csánki: III. 542.

³⁰⁶ U. ott III. 559—60; DI: 17.901; Hazai okltár 433.

³⁰⁷ Héderváry okltár II. 153, 187, 403.

³⁰⁸ Csánki: III. 548.

³⁰⁹ Sopron m. okltár I. 233: „magnam viam que vadit ad villam Paztor“.

A Pozsonyból kiinduló utak közül három érdekel bennünket a Dunántúl szempontjából. Egyik a pozsonyi révén³¹⁰ át Hainburgba vezetett. A másik Köpese³¹¹ és Fertőfőszombathely, azaz a mai Nezsider³¹² városok és Oszlop³¹³ vámján át Sopronba vitt. Közben érintette Purbach és Csákány fertőrévjeit.³¹⁴ Említi II. Endre 1209. évi oklevele Gátánál.³¹⁵ 35. 36.

Sérenél Kismarton város³¹⁶ irányában ágazik ki ebből egy út, mely a Lajta melletti Rőjtökőr vámján át³¹⁷ Wienerneustadtba visz. Említi Hőflánynál a vasvári káptalan 1356. évi³¹⁸ és Rőjtökörnél II. Endre 1223. évi³¹⁹ oklevele. 37.

Harmadik a sopron—pozsonyi út északi folytatásaként Pozsonyból Stomfa—Malacka—Gajár irányában Brünn-felé vezető út.³²⁰ 38.

Dunántúl legfontosabb gócpontjai közé tartozik még Sopron is. Bécsbe, Bécsujhelyre, Pozsonyba, Győrbe, Szombathelyre vivő útjairól szóltunk már. Nem említettük azonban a megyyesi fertőrév³²¹ érintésével Ruszt város³²² harmincadján,³²³ a közeli Ravó vámján³²⁴ és az akkor még magyar Mannersdorff városán³²⁵ át Bécsbe vivő utat. Erre vonatkozik Sopron és Meggyes közt Zsigmond király 1429. évi oklevele.³²⁶ 39.

A nyugati fertőrévek, mint az említett Purbach, Csákány, Meggyes, a Sopront elkerülő árutak szerepét töltik be, mit az is bizonyít, hogy a déli parti Boz, Hidegség, Homok, Hegykő fertőréveivel együtt Sopron város igényt tart rájuk.³²⁷ Sőt 1385-ben Mária királynő nekik is adja Meggyest.³²⁸

A sopron—wienerneustadti útból Nagymartonnál ágazott ki valószínűleg a Fraknó városába³²⁹ vivő út, melynek 40.

³¹⁰ Fejér: VI. 1. 109; IX. 7. 372—4.

³¹¹ Csánki: III. 674—5; Sopron v. okltár I. 248.

³¹² Csánki: III. 673—4.

³¹³ Zimmermann: III. 61.

³¹⁴ Sopron v. okltár: I. 137.

³¹⁵ Wenzel: VI. 334; Fejér: III. 2. 471.

³¹⁶ Csánki: III. 592—3.

³¹⁷ Csánki: III. 627.

³¹⁸ Fejér: IX. 2. 530—1.

³¹⁹ Fejér: III. 1. 395.

³²⁰ Wenzel: IV. 311; Dl: 13,003; Fejér: IX. 4. 488; IX. 7. 332—3; Diószegi: 21; Pleidell: 67. stb.

³²¹ Sopron v. okltár: I. 3.

³²² Csánki: III. 594.

³²³ Márkus: I. 612.

³²⁴ Zimmermann: III. 61.

³²⁵ Csánki: III. 675.

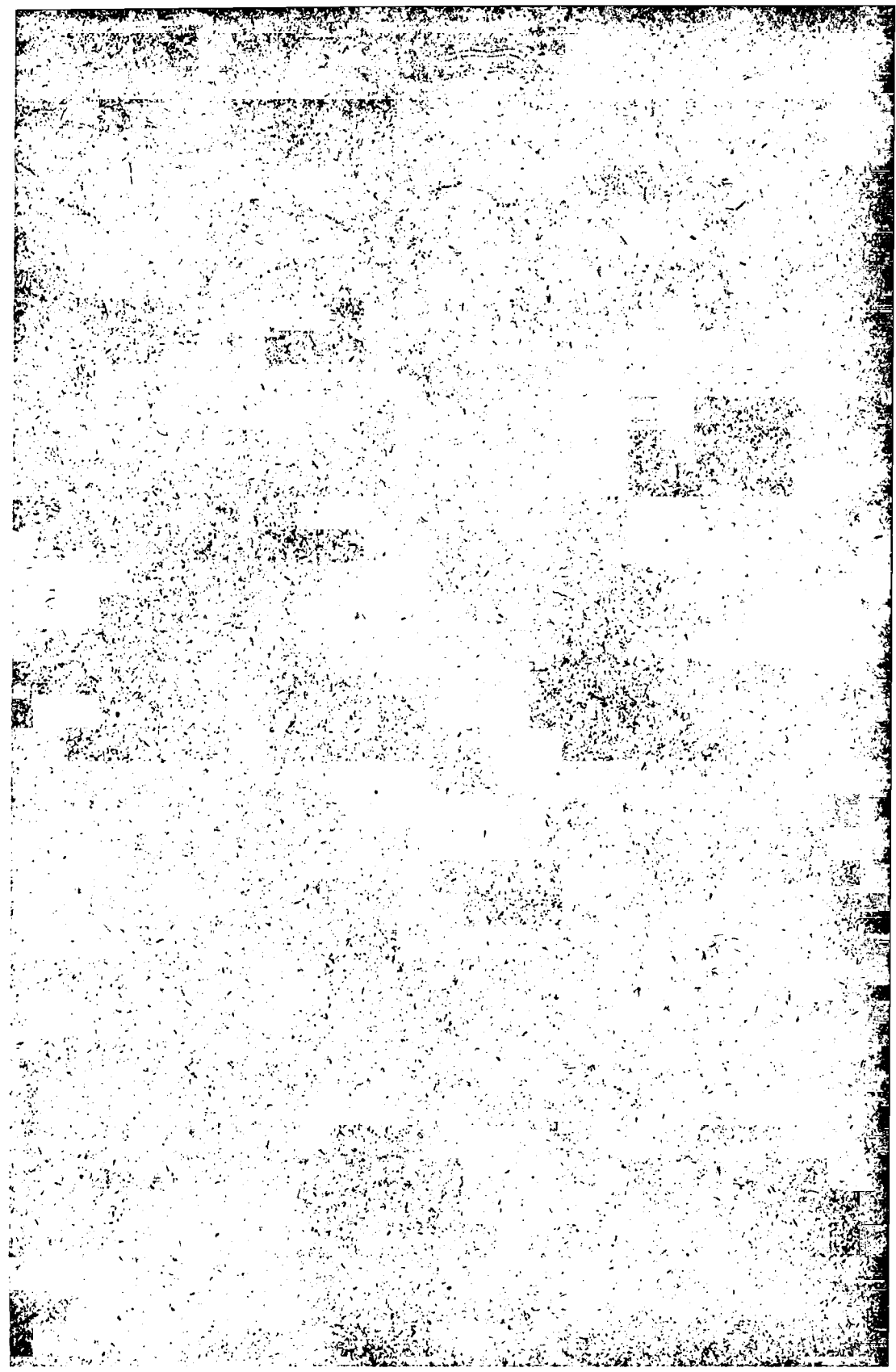
³²⁶ Sopron m. okltár: II. 138: „viam magnam civitatis que descendit in possessionem Megyes“.

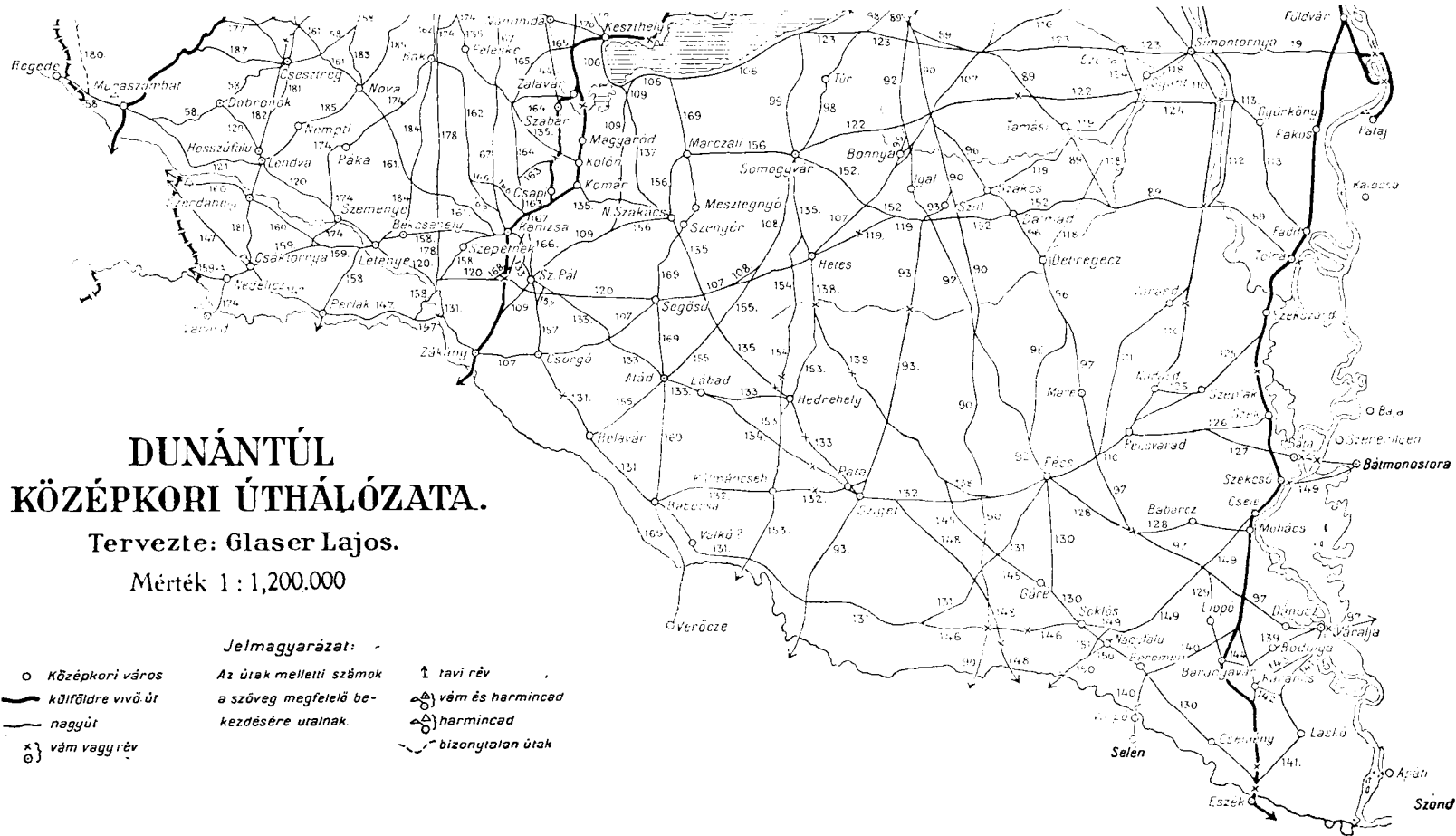
³²⁷ Sopron v. okltár: I. 3; 136—7.

³²⁸ U. ott: I. 206.

³²⁹ Csánki: III. 591.

folytatására azonban semmi nyomunk nincs. Talán •Graz felé vezetett a határmenti hegyeken.

A tulajdonképeni sopron—grazi út Kőszegnél ágazott el a Szombathely—Pettau-felé vezető vonaltól és Rohonc vámján,³³⁰ valamint Hidegkút vámján és harmincadján,³³¹ át

41. vezetett Fürstenfeld irányában. Említi Hodásznál a vasvári káptalan 1374. évi,³³² Óvár határában IV. Béla 1244. évi³³³ és Cencnél északra a vasvári káptalan egy 1359. évit átíró 1510. I. 26-ikai³³⁴ oklevele.

- Csepregre Keresztúron át vitt Sopronból egy út. Erről szól Szákánál Endre országbíró 1240. évi³³⁵ és IV. Béla 1263. évi oklevele.³³⁶ Csepreg előtt a szakonyi vámnál³³⁷ kelt át a Rábán.

- Sárvár városában³³⁸ Cenk, Kövesd,³³⁹ Kér³⁴⁰ vámján és Kál várososon át vezetett az út. Említi Cenknél Zsigmond 1429. évi,³⁴¹ a győri káptalan 1291. évi,³⁴² Ságnál a vasvári káptalan 1488. évi,³⁴³ Szécsi Miklós 1357. évi,³⁴⁴ Zsedény határában Kázmér prépost és társainak 1238. évi³⁴⁵ és a vasvári káptalan 1337. évi³⁴⁶ oklevele.

- Kanizsára Lózs,³⁴⁷ Beled, Pápóc³⁴⁸ városokon, Szentgrót város³⁴⁹ és Kedhida³⁵⁰ vámján át visz az út Sopronból Szabár irányában. Említi Ebergőc és Lózs között a esormai konvent 44. 1410. évi,³⁵¹ Káld és Pápóc között Kont nádor 1358. évi,³⁵² a

³³⁰ Csánki: II. 727.

³³¹ U. ott: 756.

³³² Zala m. okltár II. 116: „placem Vasarustva dictam“.

³³³ Wenzel: VII. 162.

³³⁴ N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam qua transyt (így!) ad possessionem Zenthmyhal“.

³³⁵ Wenzel: VII. 110: „magna via in qua ad Sopron itur“.

³³⁶ U. ott: VIII. 53: „stratam publicam Supruniensem et [ad] Csepregh“

³³⁷ Csánki: III. 630.

³³⁸ Csánki: II. 728.

³³⁹ Sopron v. okltár: I. 191.

³⁴⁰ Fejér: VIII. 4. 653; IX. I. 99.

³⁴¹ Sopron v. okltár: II. 401: „viam publicam de dicta Vamosczynk versus Sopronium et converso ducentem“.

³⁴² Hazai okmtár: I. 86: „magnam viam qua itur de Sar in Supronium“. Hasonlóan: N. Múzeum, Kisfaludy-es. ltára.

³⁴³ Sopron m. okltár: II. 553: „viam magnam Sopronwtha vocatam“.

³⁴⁴ U. ott: I. 270.

³⁴⁵ Hazai okmtár: VIII. 33.

³⁴⁶ U. ott: III. 132—3: „magnam viam que venit de Hegfalu in Simien“.

³⁴⁷ Csánki: III. 593.

³⁴⁸ Csánki: II. 726—7.

³⁴⁹ Csánki: III. 25; Holub: 54.

³⁵⁰ Csánki: III. 69; Holub: 53.

³⁵¹ Sopron m. okltár I. 639: „viam magnam de dicta possessione Eberguech ad ipsam possessionem Loos ducentem“.

³⁵² Anjoukori okmtár VII. 350: „via magna que iret a parte possessionis Papoch ad possessionem Kald nominatam“.

vasvári káptalan a Dömölk melletti Csép és Ol határaitól szülő,³⁵³ Peresztteg és Káld közt a vasvári káptalan 1402. évi,³⁵⁴ Szentgrót és Peresztteg között a zalavári konvent 1301. évi,³⁵⁵ Kallós határában IV. Béla 1260. évi,³⁵⁶ Zalaapáti táján a zalavári konvent 1385. évi³⁵⁷ és innen délre a somogyvári konvent 1335. évi³⁵⁸ oklevele. Szabár felett azután a fejevár—zágrábi vonalhoz csatlakozik.

Lózs elkerülését szolgálja a sopron—győri úttól Pinnyénél kiszakadó és Röjtöknél a sopron—kanizsai úttal egyesülő vonal. Erről szól Ebergóc határában a csornai konvent 1410. évi oklevele.³⁵⁹ 45.

A sopron—vásárhelyi út Kapuvárnál ágazott el a sopron—győri úttól és Vág—Gencs—Szalók—Szöllős irányában haladt. Említi Deáki-puszta és Vág közt a fejevári káptalan 1381. évi,³⁶⁰ a győri káptalan 1416. IX. 4-ikei,³⁶¹ Magyar-gencs-nél Gara nádor egy 1268. évi oklevelet átíró 1409. évi³⁶² és a csornai konvent emezt átíró 1431. évi,³⁶³ Alacsony határában Csák tárnokmester 1253. évi,³⁶⁴ Szöllősnél III. István 1161 és 1173 közti³⁶⁵ és Szöllőstől délre a vasvári káptalan egy 1367. évi oklevelet átíró 1450. évi³⁶⁶ oklevele. 46.

Kemeneshögyész és Mihályháza közt Leveld, azaz a mai Lód városon³⁶⁷ Veszprém és Fejevár felé ágazott ki ebből a vonalból egy út. Erre vonatkozik Salamon és Becse között a veszprémi káptalan 1358. évi,³⁶⁸ Lódtól keletre a 47. bakonybéli apátság jószágairól szóló 1086. évi,³⁶⁹ Bánd hatá-

³⁵³ Hazai okmtár, VI. 352: N. Múzeum, Vidos-cs. lltára 1272—89.

³⁵⁴ Hazai okmtár, IV. 245: „magnam viam que ducit de peresztteg ad villam Kald“.

³⁵⁵ Zala m. okltár I. 120: „magna via... qua veniet de Peresztteg versus sanctum Gerardum“.

³⁵⁶ Wenzel: XI. 480: „magnam viam que ducit ad Coppan“.

³⁵⁷ Zala m. okltár: II. 203.

³⁵⁸ U. ott I. 299: „via magna qua in villa Estergarth perveniret“.

³⁵⁹ Sopron m. okltár I. 637: „viam magnam Sopronutha dictam“.

³⁶⁰ N. Múzeum, Dőry-cs. lltára: „via magna wasarusuth dicta que veniet de dicta Wagh et directe transiret ad quoddam predium dyathelek (így!) vocatum“.

³⁶¹ N. Múzeum, törzsanyag; Sopron m. okltár II. 35: „via magna wasaruswth dicta que veniret dedicta Wag (Waagh) et directe transiret ad quoddam predium dyatheleke (Dyaktheleke) vocatum“.

³⁶² N. Múzeum, Kisfaludy-cs. lltára.

³⁶³ U. ott.

³⁶⁴ Wenzel: VII. 357: Hazai okmtár I. 28.

³⁶⁵ Wenzel: XI. 37.

³⁶⁶ DI: 5.630: „viam publicam de predicta villa Oduurnukzewles versus meridiem transeuntem“.

³⁶⁷ Csánki: III. 213.

³⁶⁸ Anjoukori okmtár, VI. 179: „magnam viam qua de ipsa possessione Becse itur ad possessionem Salamon vocatum“.

³⁶⁹ Wenzel: I. 33: „publice vie que ducit ad terminum Nempti“.

rairól szóló 1233. évi.³⁷⁰ Jutasnál a fejevári káptalan 1354. évi³⁷¹ és az ezt átíró 1462. évi³⁷² oklevele. Kérnél csatlakozott ez az út a veszprém—palota—fejevári vonalhoz, míg Kér és Markó között ágazott le belőle a Veszprémbe vezető ág.

- A sopron—pápai út Csornánál ágazott el a győr—soproni úttól és Árpás,³⁷³ valamint Mórchida város³⁷⁴ vámján át
48. vitt. Említi Szovát és Pardány közt a fejevári káptalan 1351. évi³⁷⁵ és Csikvánd határában a pannorhalmi konvent 1399. évi³⁷⁶ oklevele.

- Mórchidánál Fejevár felé ágazik el ebből egy út, mely Patona városán³⁷⁷ és Váhegy,³⁷⁸ Csorgó, Igar vámjain át
49. vezet. Erre vonatkozik Kajárnál és Ketelakánál a bakonybéli apátság 1086. évi alapítólevele³⁷⁹ és Balinkánál a fejevári káptalan 1275. évi³⁸⁰ oklevele.

- Jelentős útesomópont még Szombathely is, ha középkori jelentősége az ókori és a mai mellett el is maradt. Az innen Sopron, Győr és Pettau felé vezető utakról már volt szó. Nem említettük azonban az innen Wienerneustadtba
50. Sopron elkerülésével vezető utat. Oklevélbeli adatunk nincs ugyan róla, de Kőhalom vámhelye³⁸¹ mutatja, hogy kellett egy útnak lennie, mely a szombathely—soproni útból Kőszegnél kiágazva, Derecskénél csatlakozott a léka—wienerneustadti vonalhoz.

- Nyugat felé két nagyút vitt Szombathelyről Ausztriába. Az egyik Rohone város vámján,³⁸² Szalónak városán³⁸³ és
51. a tohonyi vámon³⁸⁴ át haladt. Erre vonatkozik Bucusi tájékán a vasvári káptalan 1288. évi³⁸⁵ és Rohonenál ugyanennek 1374. évi³⁸⁶ oklevele.

Felsőőr vámja és harmincadja³⁸⁷ Pinkafő harmincadja

³⁷⁰ Hazai okmtár IV. 15.

³⁷¹ Anjoukori okmtár, VI. 244: „viam publicam qua itur de villa Band in Albam Regalem“.

³⁷² Dl: 15.680: ugyanúgy.

³⁷³ Csánki: III. 544; Fejér: I. 328.

³⁷⁴ Csánki: III. 543.

³⁷⁵ Sopron m. okltár, I. 231: „magnam viam que ad occidentem possessionem Pardan ad orientem vero possessionem Zoath distingueret“.

³⁷⁶ N. Múzeum, Thaly-es. lltára: „magnam viam per quam viam itur versus villam papa nominatam“.

³⁷⁷ Csánki: III. 214—5.

³⁷⁸ Csánki: III. 258.

³⁷⁹ Wenzel: I. 32.

³⁸⁰ Wenzel: IX. 136.

³⁸¹ Csánki: III. 616.

³⁸² Csánki: II. 727.

³⁸³ U. ott: 729.

³⁸⁴ U. ott: 804.

³⁸⁵ Hazai okmtár, VII. 207: „viam publicam per quam itur ad castrum Rohonch“.

³⁸⁶ Zala m. okltár II. 116: „via magna de eadem in Hodaz“.

³⁸⁷ Csánki: II. 782.

mellett arra enged következtetni, hogy Szalónak táján ki- 52.
ágazott ebből az útból Felsőőrön át Hartburg felé egy vonal.

A másik út Csajta vámján,³⁸⁸ Veresvár városán,³⁸⁹
Felsőőr vámján, valamint Pinkafő vámján és harmincad- 53.
ján³⁹⁰ át vitt ki Ausztriába.

Valószínűleg vitt egy út Sücz városán³⁹¹ át Szombat-
helyről Fürstenfeldre is, Egyházfűzesnél csatlakozva a sop- 54.
ron—grázi úthoz.

Vasvár és Egervár városokon³⁹² át Egerszegre vezetett
Szombathelyről egy vonal. Említi Polány körül a vasvári
káptalan 1278. évi,³⁹³ majd ugyanennek 1301. évi,³⁹⁴ Pácsony 55.
határában II. Endre 1224. évi³⁹⁵ és Egerszegtől északra
IV. László 1275. évi³⁹⁶ oklevele.

A szombathely—tapolcai út Rum³⁹⁷ és Hidegkút³⁹⁸ vám-
jain át vezetett. Említi Szombathely és Rum közt Pál ország-
bíró 1340. évi,³⁹⁹ a vasvári káptalan 1402. VIII. 15-ikei,⁴⁰⁰
Rumnál IV. Béla 1263. évi,⁴⁰¹ IV. László 1274. évi,⁴⁰² a vasvári 56.
káptalan 1342. évi,⁴⁰³ Kámnál ugyanennek 1411. évi,⁴⁰⁴ Csip-
kerek és Endréd közt ugyanennek 1314. évi,⁴⁰⁵ az ezt átíró
1328. évi,⁴⁰⁶ Erenyénél a türjei konvent 1339. évi,⁴⁰⁷ Hideg-
kútnál délkeletre Dénes nádor 1248. évi⁴⁰⁸ oklevele.

Erre járhattak Tapolcáról Ausztriába. Szombathely és
Kőszeg elkerülésére szolgált a Rumtól Pécöl—Vép—Paty—
Zsidány irányban a csepreg—bécsújhelyi útig vezető vonal.
Erről szól Pécöl és Rum között a vasvári káptalan 1402. 57.

³⁸⁸ U. ott 740.

³⁸⁹ U. ott 731.

³⁹⁰ U. ott 785.

³⁹¹ Csánki: II. 728—9.

³⁹² Csánki: II. 729—31; 722.

³⁹³ N. Múzeum, Békássy-cs. ltára; Wenzel: IX. 217.

³⁹⁴ Sabariam"; III. 50: „de ipsa magna via“.

³⁹⁵ Hazai okmtár, IV. 11; Wenzel: VI. 424.

³⁹⁶ Zala m. okltár: I. 77.

³⁹⁷ Csánki: II. 789; az itteni hídról: Anjoukori okmtár V. 415.

³⁹⁸ Holub: 52.

³⁹⁹ Anjoukori okmtár, IV. 600—1: „publicam viam qua iretur de
Rum ad civitatem Zobothel“, „magnam viam que iret ad Sabariam“.

⁴⁰⁰ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam de dicta possessione
Kopach ad dictam possessionem Rum“.

⁴⁰¹ Hazai okmtár, VII. 86; Wenzel: VIII. 85—6.

⁴⁰² Wenzel: IX. 62.

⁴⁰³ Zala m. okltár: I. 401.

⁴⁰⁴ Nemzeti Múzeum, Békássy-cs. ltára.

⁴⁰⁵ Anjoukori okmtár: I. 372—3: „viam magnam per quam itur in
Endrid“.

⁴⁰⁶ N. Múzeum, Vidos-cs. ltára: „viam magnam per quam itur in
Endret“.

⁴⁰⁷ Zala m. okltár: I. 352.

⁴⁰⁸ Fejér: IX. 7. 664: „viam magnam que veniet de Botka“.

VIII. 15-ikei,⁴⁰⁰ Pécöl és Vép közt ugyanennek 1237. évi,⁴¹⁰ András főispán 1240. évi⁴¹¹ Paty és Zsidány közt a vasvári káptalan 1348. évi,⁴¹² Zsidánynál északnyugatra ugyanennek 1377. évi⁴¹³ oklevele.

- Vas megye székhelye e korban Vasvár volt. Az innen Szombathelyre, Muraszombatba, Egerszegre, Sümegre vezető utakról már volt szó. Nem szóltunk azonban a csébi vámon,⁴¹⁴ Csesztreg⁴¹⁵ és Dobronak⁴¹⁶ városok vámjain át vivő vasvár—muraszombat—radkersburgi útról. A harmincadot Muraszombatban fizették.⁴¹⁷ Erre az útra vonatkozik Csébnél Róbert Károly 1328. évi,⁴¹⁸ Szilvágytól északra a zalavári konvent 1412. évi,⁴¹⁹ IV. Béla 1265. évi⁴²⁰ és a zalavári konvent 1295. évi,⁴²¹ Csesztreg mellett a vasvári káptalan 1287. évi,⁴²² Csesztreg és Dobronak közt ugyanennek 1342. évi,⁴²³ Róbert Károly 1334. évi,⁴²⁴ Muraszombat és Radkersburg közt a vasvári káptalan 1347. évi⁴²⁵ és 1348. évi⁴²⁶ oklevele.

- A vasvár—grázi út Körmend—Szentgotthard—Gyanafalva irányában vitt a Rába bal partján. Említi Vasvárnál II. Endre 1217. évi,⁴²⁷ Körmendnél Pál comes 1238. évi,⁴²⁸ 59. Gosztornynál V. István 1271. évi⁴²⁹ és Csákánynál a vasvári

⁴⁰⁰ N. Múzeum, törzsanyag: „via magna Rechenduruta de possessione pechel“.

⁴¹⁰ Hazai okmtár: IV. 21.

⁴¹¹ U. ott: 27; Wenzel: VII. 109; „magnam viam que ducit ad villam Wep“.

⁴¹² Anjoukori okmtár, V. 255: „viam magnam per quam itur de Kyspoth ad villam Sydan“.

⁴¹³ Sopron m. okltár: I. 423: „magnam viam Sydaniuth nominatam“.

⁴¹⁴ Holub: 51; zalahídról: Zala m. okltár: I. 230.

⁴¹⁵ Holub: 51; Csánki: III. 19.

⁴¹⁶ Holub: 51; Csánki: III. 19.

⁴¹⁷ Márkus: I. 612.

⁴¹⁸ Zala m. okltár, I. 230: „viam publicam per quam de villa Harkal predicta itur in villam Csatar nuncupatam“.

⁴¹⁹ Zala m. okltár: II. 379.

⁴²⁰ Hazai okltár: 46.

⁴²¹ Wenzel: X. 209.

⁴²² Hazai okmtár, VI. 329; Fejér: VII. 4. 201.

⁴²³ Zala m. okltár: I. 396—7.

⁴²⁴ U. ott: I. 279: „magnam viam per quam itur de predicta villa Chestreg in Dabronuk“.

⁴²⁵ Anjoukori okmtár, V. 111: „magna via que venit de Theutonia“.

⁴²⁶ U. ott: V. 214: „via publica per quam de civitate Redegeer nuncupata itur ad Murazombata“. Redegeer a mai Radkersburg. Lásd: Görög: Magyar átlás XVI. lap.

⁴²⁷ Wenzel: VI. 384: „viam qua pergitur ad Sanctum Gotthardum“. A „magna“ szó kimaradása valószínűleg csak íráshiba.

⁴²⁸ Wenzel: VII. 63: „magnam viam per quam de Ferreo Castro vadunt ad Teothoniam“.

⁴²⁹ Wenzel: VIII. 349: „viam magnam que ducit ad Teutonium“.

káptalan 1248. évi,⁴³⁰ illetve Miklósnak, Vas megye alispánjának ezt átíró ugyanez évi⁴³¹ oklevele.

Rönöknél Fürstenfeld felé ágazott el ettől egy út, mely Radafalva vámján és harmincadján⁴³² át lépett ki Stájerországba. Erről szól Rönök határában Róbert Károly 1336. évi oklevele.⁴³³ 60.

A vasvár--vásárhelyi út Perezsteg⁴³⁴ és Karakó⁴³⁵ vámjain, valamint Jenő városán⁴³⁶ át haladt. Említi Csipkerekénél a vasvári káptalan 1314. évi,⁴³⁷ ugyanezt átíró 1328. évi,⁴³⁸ a veszprémi káptalan 1347. évi,⁴³⁹ Karakónál Pál pozsonyi prépost 1257. évi⁴⁴⁰ és Vásárhelynél a vasvári káptalan egy 1367. évi oklevelet átíró 1450. évi⁴⁴¹ oklevele. 61.

Jenő város megkerülését célozza az az út, mely a tornai vámon átkelve,⁴⁴² a Torna bal partján visz Vásárhelyre. Említi a vasvári káptalan fentemlített 1450. évi oklevele.⁴⁴³ 62.

Ság vámján⁴⁴⁴ és Szalókon keresztül Pápára vitt Vasvárról egy út. Erre vonatkozik Ságtól délre a vasvári káptalan 1330. évi,⁴⁴⁵ Szalóknál a veszprémi káptalan 1307. évi⁴⁴⁶ és Derecskénél ugyanennek 1347. évi⁴⁴⁷ oklevele. 63.

A vám- és harmincadszedő Sárvár városa⁴⁴⁸ is jelentős útesomópont. Soproni, győri útjait már ismerjük. Kőszegre Vát--Paty irányában vitt innen egy vonal. Említi Csó puztánál a vasvári káptalan 1299. évi⁴⁴⁹ és ugyanennek 1348. 64.

⁴³⁰ Wenzel: VII. 276.

⁴³¹ Hazai okmtár: III. 11.

⁴³² Csánki: II. 787; Márkus: I. 612.

⁴³³ Anjoukori okmtár: III. 293: „magnam viam que de Kurmend itur in Fulusthyn“. Fulusthyn a mai Fürstenfeld. L. Görög: Magyar átlás XVI. lap.

⁴³⁴ Csánki: II. 784.

⁴³⁵ U. ott: 762; Fejér: VIII. 4. 653; IX. 1. 99.

⁴³⁷ Anjoukori okmtár, I. 372—4: „magnam viam per quam itur in Perezteg de Castroferreo“.

⁴³⁸ N. Múzeum, Vidos-cs. lltára: „magnam viam per quam itur in Perezteg de Castroferreo“.

⁴³⁹ Anjoukori okmtár: V. 157.

⁴⁴⁰ Wenzel: II. 297.

⁴⁴¹ Dl.: 5.630: „publicam viam per quam ad orientem in civitatem Uasarushel transiretur“.

⁴⁴² Csánki: III. 357.

⁴⁴³ Dl.: 5.630: „viam magnam per quam similiter ad predictam civitatem Wasarhel procedetur“.

⁴⁴⁴ Csánki: II. 790.

⁴⁴⁵ Fejér: VIII. 3. 501: „magnam viam qua itur de Bukud in Kuchk“.

⁴⁴⁶ Hazai okmtár: I. 103: „magnam viam... que ducit in villam Zolouk“.

⁴⁴⁷ Anjoukori okmtár: V. 102.

⁴⁴⁸ Csánki: II. 728; Zimmermann: III. 61.

⁴⁴⁹ Wenzel: XII. 646.

évi⁴⁵⁰ oklevele. Közvetlen Sárvárnál Sár városán vitt át az út.⁴⁵¹

65. Sár városon, Ikervár város vámján⁴⁵² és Rumon vitt át a sárvár—körmendi út, mely Vasvárnál csatlakozott a vasvár—körmendihez. Erről szól Péterfa-pusztánál a vasvári káptalan 1328. évi,⁴⁵³ ugyanennek 1342. évi,⁴⁵⁴ Balozsájnál ugyanennek 1255 körüli,⁴⁵⁵ Rumnál ugyanennek 1402. VIII. 15-ikei⁴⁵⁶ oklevele.

66. Sár—Pécöl—Szécsény irányában vitt Monyorókerék városa⁴⁵⁷ felé a sárvár—fürstenfeldi út, mely Szentmihálynál csatlakozott a szombathely—fürstenfeldi úthoz. Említi Megyehíd és Sárvár közt a vasvári káptalan 1328. évi,⁴⁵⁸ Megyehídnál a királyi bírák 1237. évi,⁴⁵⁹ Pécölnél a vasvári káptalan 1328. évi oklevelét átíró 1463. évi,⁴⁶⁰ Szécsénynél Pál országbíró 1346. évi,⁴⁶¹ Polánynál a vasvári káptalan 1301. évi⁴⁶² és Cenc határában ugyanennek 1510. I. 26-ikai oklevele.⁴⁶³

Hogy volt-e külön szombathely—sárvári út, nem tudjuk. De Szombathelyről Lőrinc-majorig a szombathely—jákfai, onnan pedig a sárvár—kőszegi út megfelelő szakasza volt alkalmas e célra. Esetleg Sárvártól Pécölig a sárvár—fürstenfeldi, onnan Vépig a sopron—rumi út megfelelő részét használhatták.

Glaser Lajos.

⁴⁵⁰ Anjoukori okmtár, V. 255: „viam magnam de civitate Kwzeg per quam itur in Saar“.

⁴⁵¹ Csánki: II. 728.

⁴⁵² Csánki: II. 723.

⁴⁵³ Anjoukori okmtár, II. 351: „viam magnam que veniet de Ikyruar“.

⁴⁵⁴ Anjoukori okmtár, IV. 259: „magnam viam qua itur de S[ar in Ku]rmend“.

⁴⁵⁵ Hazai okmtár: VIII. 60.

⁴⁵⁶ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam de dicta possessione Balase ad possessionem Rum ducentem“; „viam Kwrmendvtha dictam“.

⁴⁵⁷ Csánki: II. 725—6.

⁴⁵⁸ Anjoukori okmtár, II. 351: „magnam viam que venit de Megehyd“.

⁴⁵⁹ Wenzel: VII. 50; Hazai okmtár, IV. 21.

⁴⁶⁰ Dl.: 9.484: „magnam viam qua itur ad Saar“.

⁴⁶¹ Anjoukori okmtár, IV. 600: „publicam stratam que iret versus Zechun“.

⁴⁶² Hazai okmtár: III. 49: „via per modum crucis in quatuor partes dividitur“; „ipsa magna via“.

⁴⁶³ N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam orzagwta vocatam“.

Történeti irodalom.

Esztergom Évlapjai, Annales Strigonienses. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat közlönye. IV. évfolyam, 1—2. szám. Esztergom, 1928. 64 lap.

Amidőn mindig őszinte és bensőséges örömmel köszöntjük a vidéket, valahányszor tudományosakunk terén egy-egy lépéssel előbbre halad, éppen így elszomorodunk, ha ez a haladás néha amúgy igazi magyar módra történik, ha a kitörő, fel-fellobbanó, nekilendülő lelkesedés időnként elernyed, ellanyhul, ami különösen a kiadványok ívszámának megcsappanásában jut külső kifejezésre.

Igy van ez úgy látszik Esztergomban is, ahol az örvedetes nekibuzdulások mellett itt-ott bizony ellankadást, visszaesést is tapasztalunk.

Az esztergomi Annales I. évfolyama 1925-ben 144 oldalas szép füzettel indult meg, s íme, a mostani IV. évfolyam füzete az elsőnek terjedelemben még csak nem is a fele, mert ez összesen csak 64 oldal, azaz az Annales négy esztendő alatt kilenc nyomtatott ívről *négyre* zsugorodott össze.

Ez a terjedelembeli zuhanásszerű visszafejlődés nem méltó sem a dicsőséges múltú esztergomi főgyházhoz és annak fejéhez, sem pedig Esztergom vármegye és város közönségéhez, amely hatalmas és tekintélyes tényezők együttevve egy évenkénti tíz íves füzet 1000—1500 pengőnyi költségét talán mégis csak fedezni tudnák? Sőt a tagdíjak, az államszegély mellett a most tisztelettel említett tényezőknek egyenként talán csak évi 2—300 pengőt kellene áldoznia, ennyit talán mégis csak megérdemel a szűkebb haza fényes régmúltjának felderítése és megismerése.

Merem hinni és feltételezem, hogy a közlöny borítékának belsején olvasható: „Önmagát becsüli meg...” kezdetű deviz a fentiekre is vonatkozik, s az a szerény véleményem, hogy az ilyen irányú önmaga megbecsülés a fent említett igen tisztelt tényezőket bizonyos fokig, mint *nobile officium*, *egyenesen kötelezi!*

Szól ez azonban nemcsak Esztergomnak, ahol, hála néhány lelkes és rátermett férfiú igen tiszteletreméltó buzgalmának, ez irányban mégis történik valami, hanem fokozottabban szól mindazon magyarországi tekintélyesebb városainknak és megyéinknek, ahol múzeum megalapítás és fenntartás, tudomány és tudóspártolás és istápolás, folyóirat, évkönyv, stb. megindítás és kiadás stb. tekintetében abszolúte

semmi sem történik és ahol a „kulturfölény“ felé való haladás és a kultur-aktivitás inkább retrográd irányú. Pedig ha valamikor, úgy éppen ma fokozottan kívánatos lenne, ha ezek a magyar kultúra szempontjából néma gyerekek is végre megszólalnának.

Mindezeknek tiszteletteljes előrebocsátása után, lássuk már most az előttünk fekvő közlöny tartalmát.

A füzet vezető cikke a néhai való nagy Csernoch érsek utódát, dr. Serédi Jusztiniánt, az új érseket köszönti és az üdvözlés szerzője, az esztergomi főkáptalan igen tiszteletreméltó feje, dr. Walter Gyula esztergomi nagyprépost latin nyelven közli Serédinek érsekké való kinevezéséről és bibornokká való krealásáról szóló pápai bullákat is.

Amidőn a nagypréposti köszöntéshez mi is őszinte szívvel esatlakozunk, egyúttal arra kérjük Esztergom új érsekét, hogy legyen nagy elődje hagyományainak hű ápolója és ne feledkezzen meg az érdemes Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulatról, hanem néhai János érsek nyomdokain haladva, támogassa e tiszteletreméltó egyesülést nemes céljai elérésében.

Igen figyelemre méltó az Évkönyv második cikke, melyet dr. P. Eszterle József Péter franciskánus theologiai tanár írt: A ferencesek első letelepülése Magyarországon címen. Ebben a dolgozatban a szerző meglehetősen széles irodalmi alapon bizonyítani igyekszik, hogy 1224-ben a franciskánusok már végleg le voltak telepedve és szerinte az első magyarországi rendházuk nem az egri, hanem valószínűleg az esztergomi volt. A szerző állításai mellett mindenestre figyelemkeltő érveket sorakoztat fel, s ha ezen állítások nem is sziklaszilárd bizonyosságok, mégis egy ezeknek alapján esetleg meginduló vita alkalmas lehet egyes kérdések tisztázására.¹

Nem régen elhunyt boldog emlékű Sós Elemér: Esztergom vára és ostromai címen megírt cikkéből a vár 1490—1543 közti története és az 1543. évi török ostrom részletes leírása közöltetik.

Sántha József városi tanácsnok folytatja és befejezi az: Esztergom az 1848-as idők reform eszméi áramlatában című cikket, melyben arra a végső eredményre jut, hogy Esztergom város közönsége már 1848 előtt is híve volt ugyan a politikai haladásnak és az alkotmányos átalakulásnak, azt azonban megérteni nem tudta. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy Esztergom az új alkotmányos rendszer védelmére kelni és ennek megtartásáért áldozatokat hozni nem volt hajlandó.

¹ Engedje meg a mélyen tisztelt szerző, hogy figyelmét a következő cikkekre hívjam fel: dr. Cs. (epela) L. (ajos): Az egri ferencesek 700 éves jubiléuma. Egri Egyházmegyei Közlöny LIX. évf. (1927) 50. l. — Leskó József: Mikor telepedtek meg a ferencesek Magyarországon. U. itt. 70. l. — Cs. L. A jubiláló ferencesekről. U. itt. 87. l. — Leskó József: Eger és a ferencesek. U. itt. 88. lap.

A Rövid közlemények rovatában B. Szabó Mihály az eredetileg Pozsony vármegyéből származó, s innen Esztergom vármegyébe került s még ma is létező Egyházpakai Andrassy alias Horváth-család eredetét, címerét s leszármazását ismer-teti, Krónikás pedig Bors ispán (nem pedig főispán) kilétével és személyével foglalkozik, s e cikkel kapcsolatban legyen szabad dr. Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei című munkára, s ennek 8. lapján az 1. jegyzetben felsorolt irodalomra, a Sopronmegyei Oklevél-tár I. kötetére stb. Krónikás figyelmét tisztelettel felhívni.

A Társulati Ügyek rovatában az 1927. évi közgyűlés le-írását és a múzeum agilis igazgatójának, dr. Balogh Albin-nak az 1926. évről szóló jelentését olvassuk, az irodalom ro-vatban pedig dr. Balanyi Györgynek a Katholikus Szemle 1927. évfolyamában: A magyar ferences provincia kialaku-lása címen megjelent cikkéne bő ismertetését.

Végül meg kell még említenünk, hogy a közlöny ezen évfolyamához (helyesebben néhai Soós Elemér cikkéhez) Esz-tergom elestekor, 1543-ban Frankfurtban megjelent és ma már ritka röpiratnak jól sikerült hasonmása van mellékelve.

A derék munkát végző társulat Évkönyvének ismerteté-sét azzal az óhajtással fejezzük be, hogy V. évfolyama ne 64 oldalas évfüzetecske, hanem legalább már egy 10 ives füzet legyen.

Dr. Iványi Béla.

Purébl Győző: Szemelvények Magyarország városainak tör-téneti följegyzéseiből, különös tekintettel azok keletkezé-sére és középkori fejlődésére. (Megjelent a Budapest székes-fővárosi VIII. ker. községi Gróf Széchenyi István felső ke-reskedelmi fiúiskola 1927/28. évi értesítőjében. 3—43. l.)

Régen írtak kevesebb szakértelemmel történelmi tanul-mányt. Az összedobált, ijesztő tárgyi tévedéseket, értelmetlen-ségeket, amelyek mint egy szörnyű lázálom fantasztikus képei kergetik egymást, azonnal észreveszi minden műveltebb em-ber, még csak különösebb történeti iskolázottsággal sem kell rendelkeznie, csak józan ésszel és némi ítélőképességgel. Azt hisszük, felesleges minden egyes tévedést felsorolnunk. Erre már csak azért sem vállalkozhatunk, mert így bírálatunk két-szer oly terjedelmes lenne, mint maga az értekezés. Csak néhány példát idézünk tehát. Az író szerint „a magyarok be-településük alkalmával több várost építettek“ s ezeket „vásár-helyeknek“ nevezték (8. l.). Egy középkori krónikás történet-szemléletébe bizonyára beleillik ez a kép, ma azonban már — évszázadokkal e primitív történeti tudat megváltozása után — nem tudjuk többé a félnomád honfoglaló magyar vitézeket városépítőknak elképzelni. A szerző jelentős szerepet juttat a városfejlesztés terén első királyunknak is, mondván: „Szent István volt az, aki a városok jelentőségét a leghatározottab-

ban felismerte. A magyarok jelentékenyebb helységeinek városokká való átalakulása Szent István királyunk idejében veszi kezdetét, aki, hogy az alapítások sikeresebbek legyenek, az apostoli szék kiküldött követének közbenjöttével vitatta meg az egyes városoknak adandó adományleveleket és kiváltságokat. Jelentékenyebb helységek Szent István korában válnak püspöki székhelyekké, természetes, hogy püspöki székhely csak népesebb városokban volt felállítható.“ (9. l.) Meg kell jegyeznünk, hogy a magyar történetírás semmit, de semmit sem tud arról, hogy Szt. István a pápai követtel városi kiváltságleveleket tárgyalt volna meg s nem is sejtjük, honnan vehette a szerző adatait; nem hisszük, hogy akadt Magyarországon történetíró, aki 1860 óta ilyesfélélt komolyan leírt volna. Lehet, az tévesztette meg a szerzőt, hogy a tatárjárás után egyes városok kiváltságleveleik kieszközlésénél arra hivatkoztak, hogy régi, Szt. Istvántól nyert privilégiumaik elpusztultak s ezért kérnek újakat, csakhogy ezeket az állításokat a történeti kritika „jóhiszemű“ tévedéseknek minősítette. Az idézet utolsó mondata külön is figyelemre méltó. Nyilvánvaló belőle, hogy a szerző semmit sem hallott a királyi udvar és püspöki székhely városfejlesztő hatásáról, arról, hogy éppen ezeknek jelenléte indítja meg a primitív telepeknek városokká erősödését; mindezt nem is sejtve képzei, hogy a gyermek atyja előtt született. A magyar történelem soha nem hallott részleteiről is értesülünk. Pl. a 40. lapon olvassuk: „III. Béla kísérletet tesz a képvisellel. Gyűlést hív össze és erre minden község két követet küld.“ Kár, hogy a szerző nem mondja meg, honnan ismeri ezt az adatot, amely a magyar alkotmány fejlődéséről vallott tanokat egy csapásra porba dönti. Ismét társadalomtörténeti szempontból lehetne korszakalkotó ez az állítása, ha forrásszerűleg bizonyítani tudná: „A polgárok közti egyenlőség Magyarország városaiban a XIII. században egyedül áll egész Európában, mert még a zsellérek sem vétettek ki a többi polgárok jogaiból.“ (19. l.) A források ismerete és csak némi olvasottság alapján lehetetlen ilyen tarthatatlan állítást kockáztatni meg, bármennyire hízeleg is az a nemzeti hiúságnak. Az igazság az, hogy — sajnos — ezen a téren sem előztük meg, hozzá századokkal, Nyugateurópát.

Ez a kiragadott pár példa mutatja, hogy az alapok, amelyekben a tanulmány felépült, semmiképen sem nevezhetők szilárdaknak. Téves, félreértett és rosszul magyarázott adatokon nyugszik az előadás. Mindamellett a tanulmány elolvasásából megrögződő végső kép még sem gyermekesen naiv, mint talán várnók. De csak azért, mert az olvasónak semmiféle kép sem marad meg az emlékezetében. A tanulmány ugyanis a legnagyobb rendszertelenséggel tárgyalja témáját, ismétlésekkel és oda nem tartozó kitérésekkel tarkítva. Nem ügyel sem időrendi, sem tárgyi szempontokra. Logikai össze-

kapcsolásait a következő két mondat szemlélteti, amelyek közvetlen egymás mellett, egy bekezdésben olvashatók: „Sajnálattal állapítjuk meg, hogy a török hódoltság alatt iparunk és kereskedelmünk leromlott és teljesen meg is állt. Már IV. Béla átérezte Buda nagy jelentőségét a városok között és a tatárjárás után a város újjáépítésénél, a telepítésnél már fölvonult a budai Várhegyre s ott megalapította Pestújvárat, mely később Buda néven szerepet vitt, régi Pest városának Zsigmond által való önállósításáig.“ (32. l.) A szerző könnyelmű felületessége még kis dolgokban is kiütözik. Olyan kifejezéseket használ, amelyeket csak az érthet meg, aki már ismerős a dolgokkal. Pl. a 6. lapon ezt mondja: „A budai jogkönyvből két kéziratot ismerünk: a lyceumi és a Cromer-féle kódexeket.“ Aki nem tudja, hogy az Ofner Stadtrecht-et két pozsonyi tanár adta ki az ottani evangélikus lyceum kézirattárából, az ugyan törheti a fejét, hogy melyik is lehet az a lyceumi példány! A bosszús olvasó, miközben az ismétléseken és logikai szakadékokon keresztül bukdácsol, némi elégtételt mégis szerez magának, amikor észreveszi, hogy a szerzőt gondatlanságáért eléri jól megérdemelt büntetése, a nevetségesség válás. A 10. és 11. lapokon ugyanis, néhány sorral elválasztva egymástól, kétszer is szó van Esztergomról még pedig egyező kifejezésekkel. Csakhogy míg az első helyen ezt mondja a szerző: „Lakói leginkább olaszok, magyarok, *örmények*. Kívülük még németek és franciák is laktak“, addig valamivel tovább már ezt olvassuk: „Lakói olaszok, magyarok, *ösnemek*, kívülük még németek és franciák is laktak“. Bár a szerkezet és az előadás egyaránt pongyola, azt kell hinnünk, hogy a tanulmány 13. lapja a fenti sajtóhibához hasonló fatális tévedésnek köszönheti megjelenését. Ez a lap ugyanis az aranybullától a XVI. század elejéig olyan törvénykivonatokat tartalmaz, amelyek a megyék, az alispánok és szolgabírák igazságszolgáltatási ténykedéseire vonatkoznak és a városokkal semmiféle összefüggésbe sem hozhatók. Arra gyanakszunk, hogy ez a lap csak véletlenül keveredett a kéziratba, s a nyomdász azután elfásultan kiszedte azt.

Oly témáról, amelyről nem lett volna nehéz közel három íven világos, áttekinthető képet rajzolni, csak torz gicceset kaptunk. Pedig a szerző a hazai gazdag irodalomban megtalálhatta volna a bőséges anyagot, kiválogathatta volna belőle történetírói kritikával a felhasználható részleteket, hogy azután a nyugateurópai történetirodalom tanulmányozása közben nyert útbaigazítások szerint játszva felépíttesse tanulmányát.

Befejezésül jegyezzük fel, hogy ezt a könnyelmű munkát szerzője a „középiskolát végzettek egyéves kereskedelmi szaktanfolyamán“ a hallgatók előtt előadta s ezzel bizonyára egyszersmindenkorra elvette azok kedvét a történelem tanulmányozásától; jegyezzük fel továbbá, hogy a szerző a Köz-

gazdasági Egyetem magántanára, ahol e tárgykörből — valamása szerint (42. l.) — előadásokat is tartott, mint Budapest tanácsnoka pedig a főváros közoktatásügyének vezetője.

Mályusz Elemér.

Szentes. Magyar városok monográfiája III. Szerkesztette: Nagy Imre. Budapest, 1928. 336 l.

A magyar helytörténeti irodalomnak régtől fogva nagy hibája, hogy egy-két esettől eltekintve, történetileg gyengén képezett autodidakták, vagy éppen teljesen avatatlanok fognak helytörténeti feldolgozásokba. Az ilyenek aztán, akik legtöbbször az anyaggyűjtésre hazulról ki sem mozdulva írják meg munkáikat, leküzdhetetlen akadályokba ütköznek, különösen az olyan terület történetének megírásánál, amelynek okleveles anyaga részben elpusztult, részben szétszóródott, mint például az Alföldénél. Ezeknek a munkáknak mégis némi értéket ad az, hogy adatszerű feldolgozásuk, szűk látókerük mellett nagyon sok esetben mégis hiányt pótoltak, és hogy úgy írójukat, mint kiadójukat, mely utóbbi legtöbbször a megye vagy a város közönsége, nemes szándékok vezették.

A helytörténeti irodalom nívóbeli emelkedése helyett napjainkban — sajnos — a süllyedése következett be, különösen mióta a magyar helytörténeti irodalomba az üzleti vállalkozás beleavatkozott. Legalább is az a három munka, mely a *Magyar városok monográfiája kiadóhivatala* kiadásában jelent meg, nem az emelkedésről tesz tanúságot. Azt a szempontot tudniillik semmiesetre sem lehet tudományos és a magyar monografikus irodalom előmozdítását célzó törekvésnek minősíteni, mely mennél rövidebb idő alatt, mennél több előfizető birtokában kívánta érthető okokból (az anyaggyűjtésben szükséges pár évet óhajtván megtakarítani) főleg olyan városok (Szeged, Nagykőrös, Szentes, Makó stb.) történetét megjelentetni, melynek története már meg van írva. Hogy a könyv terjesztése nem annyira a tudomány iránt való érdeklődésre, mint inkább a hiú emberek gyengeségére volt építve, bizonyítja a kiadócég előfizetőgyűjtési módszere. A cég ügynökei sorhajárták a hivatalokat és testületeket és tagjaikat felkérték a csoportban való fényképezésre, az egyes tisztviselőket pedig, valamint a házaknál való sorhajárás alkalmával a családok tagjait, hogy adják át fényképeiket és írják meg életrajzukat a monográfia számára. Ily módon sok hiú embert rávettek az előfizetésre, abban a reményben, hogy fényképük, életrajzuk meg fog jelenni a monográfiában.

A rövid idő alatt megszületett Szentes város monográfiáját Ladányi Miksa és Balázs Géza urak rendezték sajtó alá, e munkára azonban, minthogy semmivel sem mozog magasabban, mint Sima László feldolgozása, semmi szükség nem volt.

A történeti rész — amelyben a honfoglalásig terjedő részt Csallány Gábor írta — a szerkesztőnek, Nagy Imrének munkája. Az eddig ismert adatok, a régebben hiányosan összehordott forrásanyag variálása az, megtoldva élénk képzelőtehetséggel és nyelvészeti fejtegetéssel. Nem más, mint a hiányos forrásanyag történeté alakított erőszakos összefércelése. Új benne, hogy ma a város határát képező pusztákon fennállott helységek történetét külön-külön tárgyalja és hogy a birtokos családok történetét Nagy Iván munkája alapján szükségtelenül szokatlan terjengősséggel beszéli el. A szerző élénk stílusával századokat úgy ugrik, hogy csak a hozzáértők vehetik észre a nagy intervallum betöltetlenségét. A biztonság, amellyel ír, szinte kizár minden kétséget. Fábrián-Sebestyén községnek Maróthy János által 1435 körül történt alapítását olyan szépen, részletesen és indokolva beszéli el, hogy kénytelenek volnánk elhinni, ha nem tudnók, hogy Fábrián-Sebestyén a két szentről nevezett templomával már 1389-ben (Csáky oklvt. 162. l.) említettik, mint kún szállás. Sajnos, sokkal nagyobb hiba az, hogy a híres — már Anonymus által is említett — bódi révnek a fekvését sem tudja, mert azt állítja, hogy a mai tiszai vashíd épült a helyén, holott minden szentesi nagyon jól tudja, hogy a bódi rév a mai Kucori-csárdánál lévő fahídnál volt. Ha mint elbeszélést tekintenénk ezt a részt, a szerző előadásmódja kétségtelenül megállaná helyét, azonban történeti fejlődésnek, okadatolásnak sehol semmi nyoma; még a bodroghközi, az újszentesi és a tengeren túlra való tömeges kivándorlások és a híres szentesi kubikusok kialakulásának gazdasági és társadalmi okairól sem kapunk felvilágosítást.

A szorosan vett történeti rész után következik más szerzők tollából az egyes egyházak és intézmények története és a mai Szentes leírása. Kisebb és egyéb tévedésektől¹ eltekintve, sikerültebb résznek volna mondható, de az olvasót minduntalan megzavarja a rosszul sikerült és reprodukált fényképek halmaza. Sok minden van ebben a részben: megtalálható a szentesi bélyeggyűjtők névsora, a városban 1921 óta elkövetett gyilkosságoknak a mű arányaihoz is terjedelmes felsorolása, írói lexikon, benne olyan „írók” felsorolásával, akik életükben egy sort sem írtak. Sikerült rész azonban az egészségügyről, mezőgazdaságról és a kereskedelemről szóló, valamint a történeti fejlődést visszatükröző szöveg kapcsán közölt statisztikai adatok feldolgozása.

A 336 oldalnyi könyvet megszámlálhatlan sajtóhibán kívül 179 kép és ábra tarkítja, amelynek nagy része elmarad-

¹ A szerkesztő az Igazságszolgáltatás című fejezetben mint jogvégzett ember dült betűkkel szedeti a magyar szövegben a „Drat est” „Dlár-tott” „Drutum est” szavakat, talán mert nem tudja, hogy az „Deliberatum est”, „Deliberáltatt”, magyarul „Itéltetett”.

hatott volna. A munkának reklámszerű és üzleti vállalkozás jellegű voltát legjobban bizonyítja az az 57 csoportkép, amelyen a város 32.000 lakosából mindössze csak 1123 ember és 6 ló szerepel. A kiadócég kétségtelenül teljesítette ígérését, amikor ezernél több „nevezetes“ ember fényképét leköszölte. Ígéretének másik részét a „Szentés város társadalma“ című fejezetben váltja valóra, ahol foglalkozási ágak szerint apró betűkkel szedve 8 oldalon közli a neveket; utána az illető életrajzát, kitüntetéseit, vagy — ha más érdeme nincs — pontos lakása címét. Ezen fejezet címének meghatározásánál, ha nagyobb nyíltsággal jár el a szerkesztő, az „Előfizetők névsora“ címet adhatta volna.

Ezzel a több ezer példányban megjelent és elkelt munkával a magyar monografikus irodalom semmit sem nyert, a kiadóvállalata, valószínűleg annál többet. A legsajnosabb, hogy éppen azok, akiknek kötelességük lett volna megakadályozni, hogy az üzleti vállalkozás belekontárkodjék a magyar helytörténetírásba, Csongrád vármegye és Szentés város vezetői, odaadták nevüket, mint a monográfia írotársai és tekintélyükkel elősegítették, hogy ez a munka megcsúfolja a magyar történettudományt.

Egy alföldi város történetének megírása nehéz és sok időbe kerülő feladat, okleveles anyagának szétszóródottsága és elveszélődése miatt. Azonban bármennyi oklevél veszett is el, maradt annyi, hogy azoknak összegyűjtése sokkal teljesebb képét adná a város fejlődésének, mint az eddigi monográfusok legtöbbször csak a kiadott forrásanyagra támaszkodó munkái. Szentés város történetére is elég bő anyag található szétszórtaan úgy a közép-, mint az újkorból. (Az Országos Levéltár különböző osztályaiban és részeiben, a Nemzeti Múzeum és a jászói konvent levéltárában, a Keglevich-, Festetics-, Péchy- és Kállay-családok levéltárában.) Ezeket az adatokat ismerve, nem kellett volna Nagy Imrének százados ugrásokat csinálnia. A hódoltság korának összeírásaiból megláthatta volna, hogyan tevődött össze Szentés lakossága a környékbeli elpusztult falvakból és hogy a ma is élő szentesi jobbágycsaládok (Csurai, Tési, Fekete stb.) a középkortól kezdve a mai napig kiállották a sok háborút és pusztítást.

Szentés városa sokkal nagyobb érdemeket szerzett volna, ha a saját szétdobált levéltárát rendbehozatva, összegyűjtötte és feldolgoztatta volna a város történetére vonatkozó szétszórta becses adatokat.

Fekete Nagy Antal.

Bruckner Győző: Kray Jakab. (Székfoglaló értekezés.) A M. Tud. Akadémia kiadása. Pécs, 98 old.

A morva származású késmárki bíró életrajza nem annyira pszichológiai tanulmány, mint inkább az egyszerű polgárból diplomátává nőtt Kray politikai működésének, sike-

reinek rövidre fogott története. A szerző ebben a munkájában is az individuum életéből az összefoglaló, nagy motívumokat fejti fel, az köti le érdeklődését, ami a közre, az egész nemzet történetére hatással volt. Így állítja Kray alakját Késmárknak a magánföldesuraság ellen vívott küzdelmébe, így rajzolja meg a diplomata felívelő pályájának egyes állomásait, életét és halálát fejedelme, Rákóczi szolgálatában. Mondanom se kell, hogy könyve számos becses gazdaság- és művelődéstörténeti, a jogfejlődésre vagy az államra egyaránt értékes anyaggal gyarapítja tudásunkat. Thököly István javainak konfiskálása iskolapélda a kamara finansiális üzelmekre, a sokszoros zálogolások által előidézett kuszált jogi helyzetre. Adatokat találunk Késmárk kölesönügyleteire (41. l.), egy felvidéki várkastély tartozékaira, a polgárok megyei adóztatására (46. l.), a porta-adóra és a katonaság garázdálkodásaira nézve (48. l.) éppen úgy, miként a Szepességnek Rákóczi szabadságharcával szemben tanúsított ellenes magatartására vonatkozólag (56. l.). Megismerjük Rákóczi pénzügyeit; Kray számadásai képet adnak nemcsak az élénk váltóforgalomról, hanem a Lengyel-, Francia-, Svéd-, Poroszországból és Hollandiából szállított hadicikkekről is. Kray rendezte a lengyel postaviszonyokat, ő értékesítette a fejedelem hegyaljai asszúborait (69. l.).

Az izlésesen kiállított könyvet két képmelléklet diszíti.
Váczy Péter.

Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy vármegyében a XVIII. század első felében. Pécs, 1928, a Dunántúl Egyetemi Nyomdája. 59 l.

A III. Károly alatt bekövetkezett hadsereg-reform nagyobb számú haderő Magyarországon való állandó tartózkodását rendszeresítette s minthogy a belső háborúk elcsendesése után igen megfogyatkozott erődített helyek a felemelt létszámnak csak egy kisebb részét fogadhatták magukba, a katonaság — főleg a várakban tartósan nem szállásolható lovas fegyvernemek — elhelyezésére a falu, a jobbágy háza használtatott fel. A beszállásolás állandósulása, a katonai és polgári hatóságok között fennálló ellentétek által is megnehezítve, a vármegyék részéről különleges intézkedéseket igényelt s az adózó nép számára újabb terheket jelentett. E körülmények a kérdésnek a hadtörténelmi szempontokon kívül, egyébként is nem csekély érdekességet kölcsönöznek. Amennyiben a csapatok elhelyezésének adminisztrációja, az e célra szükségképen kifejlődött szervek működése a közigazgatás-történet körébe is beletartozik, másfelől a beszállásolás, mint a jobbágyság újkori történetének egyik mellözhetetlen tényezője, általános gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemel.

Ennek az általános érdekű témának összefüggő kisebb részletét választotta ezúttal a szerző tanulmánya tárgyául. Munkája, röviden érintve a megye újjászervezését a török hódoltság megszűnte után, felsorolja azon különböző létszámú csapattesteket, melyek 1711 és 1750 között Somogy területén elszállásoltattak. Ismerteti az elhelyezés közelebbi körülményeit (a fejletlen települési viszonyok folytán a kötelékeket felbontva, az ezred- és századtörzseket sokszor egymástól messze fekvő falvakban szétszórva kellett a megyei hatóságoknak a helységek között elosztaniuk), tájékoztat a katonaság ellátásának módjáról, az e célra rendelt szolgáltatásokkal kapcsolatban sűrűn mutatkozó nehézségekről és panaszokról s azon kísérletekről, melyek az elszállásolás és élelmezés kérdésének szabályozására katonai vagy polgári részről történtek.

Taubert dolgozata, melynek forrását csaknem kizárólag a megyegyűlési jegyzőkönyvek alkotják, — mint láttuk — egy vármegyének elszállásolási viszonyaival foglalkozik mintegy fél évszázadra terjedő időből s így a kérdés általánosabb vonatkozásai helyett inkább a témának bizonyos körülhatárolt területéhez szolgáltat lokális és speciális adatokat. Hasonló természetű munkánál — a tanulmány a pécsi egyetem disszertációinak sorozatában jelent meg — mindég helyeselhető, ha szerző valamely részletkérdés kidolgozására törekszik. A tárgy megválasztása tehát ez esetben is dicséretet érdemel, nem hagyható azonban említés nélkül, hogy az előttünk fekvő dolgozat anyaga nincsen szilárd felépítésű egésze egybeolvasztva, az adatok olykor szorosabb összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellett. Bár ily nehezen kimeríthető tárgynál a változatos, sőt egymásnak sokszor ellentmondó körülmények összeegyeztetése gyakran valóban komolyabb nehézségeket okoz, kívánatos volna, hogy szerző megígért nagyobb munkája, mely az előző szerint Somogy vármegye XVII. és XVIII. századbéli hadügyi közigazgatásának történetét fogja felölelni, szorosabb egységbe foglalja a benne összegyűjtött, bizonyára nagy terjedelmű anyagot.

Varga Endre.

Bálint Nagy István: Kolerajárványok Csanád vármegyében. (Átnézte és az előszót írta *Magyary-Kossa Gyula.*) Adatok Csanád vármegye közegészségügyének történetéhez I. Kiadja Csanád-Arad-Torontál vármegye közönsége. Makó, 1928. 118 l. és egy képmelléklet.

Három év előtt, Csanád vármegyei Könyvtár cím alatt, meghatározott programm szerint készülő, helyi vonatkozású monografikus munkák kiadása indult meg Makón, mutatván azt a készséget, mellyel a város, illetőleg a megye a vidéken is újjáéledni kezdő tudományos munkásságunkból részét kivenni igyekezik. E törekvésnek most újabb bizonyosságát látjuk.

Az előttünk fekvő könyv, mely az „Adatok Csanád vármegye közegészségügyének történetéhez, I.” jelzést viseli, arra enged következtetést, hogy e tanulmány újabb sorozat kezdetét jelenti, oly sorozatét, mely a Csanád vármegyei Könyvtár füzeteihez csatlakozva, a megye multjának egy, az eddigiekben nem érintett, igen érdekes oldalát fogja megvilágítani. S a vállalkozás kezdete határozottan szerencsésnek mondható: az első számként kibocsátott kötet nemcsak a hasonló természetű, helytörténeti stb. monografiák átlagos színvonalát haladja meg, de mint a kultúrtörténet egyik speciális ágával foglalkozó dolgozat, szaktörténeti irodalmunkban is figyelmet érdemel.

Bálint Nagy István, a makói kórház fiatal főorvosa, Csanád megye közegészségügy-történetének, illetőleg a magyar járványtörténetnek jelentős, a feldolgozásra minden tekintetben méltó fejezetét választotta ezúttal vizsgálódás tárgyául. Könyve a Csanád megye területén pusztított kolerajárványok lefolyásának részben körülményesebb, részben csak nagy vonalakban, vázlatosan megrajzolt, de egészben véve az áttekintésre alkalmas összefoglalása, melynek legértékesebb — a jegyzetekkel együtt a munkának kb. négyötödét kitevő — része az 1831—32. évi epidémia leírását tartalmazó két első fejezet.

Az évszázadokon keresztül meg-megújuló pestis nyomában a kolera a XIX. század elején jelent meg Európa földjén s néhány rövidebb ideig tartó, lokális előfordulás után 1830 és 1832 között az egész kontinens területét elborította. A kelet felől közelgő járvány 1830-ban ütötte fel a fejét Oroszországban s a forradalom leverésére küldött orosz hadak által csakhamar Lengyelországba is behurcoltatván, a veszély még ez év őszén a monarchia határára érkezett. Bálint Nagy István könyvének első fejezete tömör összefoglalásban bemutatja azt a kétségbeesett erőfeszítést, amellyel a birodalom már igen fejlett közigazgatási szervezete a fenyegető veszedelmet — az új betegség ismeretlensége s általában az egészségügyi viszonyok kezdetleges állapota folytán természetesen eredménytelenül — feltartóztatni próbálja, majd nagyon röviden az országszerte bekövetkezett pusztulást, zavarokat s a rémület nyomán támadt népmozgalmakat ismerteti. Miután tehát így a járvány történetéről mintegy általános, országos keretet rajzolt, a felvázolt háttérbe behelyezi Csanád megye sorsát s a második fejezetben, mely terjedelemre nézve egymagában a munka kétharmadát teszi ki, az 1831—32. évi epidémia lefolyásának Csanád megyét érintő körülményeiről ad elég részletes leírást.

A helytartótanácstól nyert instrukciók szerint a vármegye 1831 első hónapjaiban tőle telhetőleg felkészül a járvány fogadására. Megalakítatik az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“, a határokon kordon állíttatik s vesztgár lép életbe, a helységek előljárósága s az egészségügyi személyzet a vesze-

delem idejére szóló különleges utasításokkal, a kolerára vonatkozó orvosi tanácsokkal láttatják el, kórházak, rastellumok rendeztetnek be, a vásárok, összejövetelek betiltatnak, a megye egyetlen gyógyszerára kiegészíti készleteit stb. Mindez intézkedések azonban csakhamar hiábavalóknak bizonyulnak. A kolera 1831 júniusában átlépi az ország határát s augusztus első napjaiban Csanádban is megjelenik, hogy 30—40 halottal fogyassza naponta az amúgy is gyér népességű terület lakosságát.

Szerző itt ügyes rajzot ad a megye életéről a járvány alatt. A vidék képe olyan, mintha ostromállapotban volna. A vármegye éjjel-nappal ülésezik, az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“ pihenés nélkül teljesíti szolgálatát, alig győzven elkészíteni a jelentéseket és válaszokat a felsőbb helyekről s a szomszédos megyéktől, törvényhatóságoktól folyton érkező kérdésekre, utasításokra, megkeresésekre és értesítésekre. A helytartótanáctól, sőt közvetlenül a nádortól, Lenhossék országos főorvostól, vagy az Aradon székelő Orczy királyi biztostól napról-napra befutó, nem ritkán egymással ellentétben álló rendelkezések között a megyei hatóságok kezdi elveszteni tájékozódási képességüket. A járvány elleni küzdelemmel túlterhelt közigazgatásban amúgy is zavarok támadnak, a közbiztonság megromlik, a drágaság nő, az élelmiszerellátás körül a legnagyobb nehézségek mutatkoznak. S a kolera akadálytalanul szedi áldozatait. A megye egészségügyi személyzete — egyetlen orvos, 3 orvos, néhány borbély és bába — a helytartótanács által segítségül küldött 5 járványorvos megérkezése után is lehetetlenül elégtelennek bizonyul, s az ismert orvosszerek sem a fertőzés megakadályozására, sem a baj lokalizálására, annál kevésbé a betegek gyógygyítására nem lévén alkalmasak, még a rendelkezésre álló orvosi személyek is jóformán tehetetlenül kénytelenek szemlélni a ragály pusztítását. Az orvosok működésének eredménytelenségét látva, a nép inkább a megszorodott kuruzslók segítségét veszi igénybe, babonás hiedelmek, mendemondák születnek, a nyugtalanság fokozódik, minden munka megáll s a magasabb társadalmi osztályok ellen itt is titkos forrongás támad. — A felvidéki zendülésekhez hasonló mozgalmakra azonban sor nem került, a pusztulás nem tartott sokáig. Ahogy a nyár az őszbe hajolt, a járvány megesökkent s október végére megállott, lehetővé tévén, hogy a rendkívüli intézkedések feloldassanak s a megye élete a rendes mederbe visszazökkenjen.

A munka hátralevő része a későbbi esztendőknben (1836, 1848—49, 1854—55, 1866—67, 1872—73 stb.) Csanád területén még többször is fellépett kolerajárványok rövid ismertetését vagy felsorolását tartalmazza. Az 1831—32. évi, ú. n. „nagy kolera“ veszteségeihez s az ez által a kedvezőtlen politikai viszonyok folytán úgy a bel-, mint a külföldön okozott megrázkódtatásokhoz képest a későbbi járványok jelentősége általában jóval

kisebnek minősíthető, ezek Csanád területén is kevés áldozatot követeltek, a megye levéltárában nem sok emléket hagytak s így nem kifogásolható, ha szerző — egy ily összefoglaló munkában — csak vázlatos áttekintésben emlékezett meg azokról. Szerettük volna azonban, ha az 1872—73. évi járvány lefolyásáról részletesebb leírást olvashatunk. Eltekintve attól, hogy ez — a megbetegedés és halálozás abszolút (és természetesen relatív) száma s a halálozási arányszám tekintetében az 1831—32. évi mögött alig elmaradva — a magyarországi kolera-járványok között második helyen áll, mint egyúttal utolsó nagy kontinentális epidémia, a mellékkörülmények folytán is fokozott érdeklődésre tarthat számot. E kor az orvostudomány történetének érdekes átmeneti korszaka. A XIX. század folyamán megnyílt új perspektívák dacára a belgyógyászat ez időben még a régi nyomokon halad. Egy, a M. T. Akadémia természettudományi osztálya által kiadott, éppen a járványok okával foglalkozó értekezésben például 1869-ben még a következőket olvashatjuk: „Mik tulajdonképen azon anyagok, melyek gerj vagy ragály alakjában járványos betegségeket létrehozhatnak és továbbterjesztetnek. oly kérdések, melyek eddig-élé nincsenek egészen felderítve“.¹ De már közel az az idő, amikor e tudományág is gyors fejlődésnek indul, már kibontakozóban van a modern orvostudomány, mely a fertőző betegségek kórokozóinak kivizsgálása, a dezinficiensek tökéletesítése s a szérumkezelés kifejlesztése által a komolyabb természetű járványokat a következő évtizedek folyamán kultúrterületeken többé lehetetlenné tette. Az 1872—73. évi járvány azonban korban még oly közeli, hogy inkább orvosi, mint orvostörténeti szempontból érdemel figyelmet. Szerző tehát, amikor ennek ismertetésére is csak néhány rövid oldalat szánt, minden bizonynyal már e tanulmány keretein kívül esőnek tekintette a járványt s a tárgyra vonatkozó teljesebb anyagot talán a bevezetésben jelzett „Csanád vármegye közegészségügyének multja“ című, készülő munkája számára tartotta fenn.

Szaktörténeti irodalmunk számos termékénél sajnálatosan tapasztalható, hogy a felsorakoztatott adatok nincsenek csoportosítva, egybeforrasztva, sőt a tulajdonképeni tárgyi részeket sokszor a témával csak igen laza kapcsolatban álló általános vonatkozású szövegből kénytelen az olvasó összekeresni. Az előttünk fekvő könyv nem ily laza adatgyűjtemény s szerző mindig szigorúan a tárgy mellett marad. Ebben különben talán túlságosan is ridegen jár el. A bemutatott járványellenes intézkedések, vagy egy-egy felkapott gyógymód felől legfeljebb a meritumot illetően mond rövid kritikát, tartózkodik azonban attól, hogy bővebb orvosi észrevételeket tegyen azokra. E célra pedig a hosszabb kitéréseket sem sajnálnánk, sőt igen

¹ Dr. Rózsay József: Adatok a járványok oki viszonyaihoz (Értekezések a természettud. osztály köréből, XVIII. szám. 1869), 9. l.

örültünk volna, ha pl. az alkalmazott szerek, gyógyfüvek ma már pozitíve megállapítható élettani hatásának, gyógyászati értékének megismertetésével kapcsolatban modern orvosi megvilágításban láthatnánk: mennyiben talált rá a kor tapogatózó orvostudománya a valóban helyes eszközökre.

E szükséztudás azonban nem csökkenti a munka értékét, mely gazdag bibliográfiai ismeretén kívül levéltári kutatásokra is támaszkodva, nemcsak a szorosabban vett tárgyról ad tájékoztatást, hanem a megye multszázadbeli közegészségügyi be rendezkedését, egészségügyi viszonyait rekonstruálja, de a kö zölt egykorú hatósági utasítások, orvosi instrukciók, receptek stb. publikálásával a szaktörténetnek tágabb értelemben is szol gálatokat tesz s ezért bizonyára a szakirodalomban is ked vező fogadtatásra fog találni. Bálint Nagy István könyve egy lépéssel közelebb hozta a régen óhajtott, de a részlet-tanul mányok gyér száma miatt ma is csak a távol jövőben remélhető átfogó magyar orvostörténelem megjelenését. **Varga Endre.**

Irodalomtörténeti füzetek. 27—29. szám. [Szerkeszti Császár Elemér. — *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István. Bp. 1928. 21 l. — *Badics Ferenc*: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában. Bp. 1928. 23 l. — *Császár Elemér*: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése. Bpest. 1928. 30 l.]

Közműveltségünk hiányainak felismerése sugallta Császár Elemérnek azt a dícséretes elhatározását, hogy egyes, kisebb terjedelmű, de becses irodalmi tanulmányokat, melyek az eddigi gyakorlat szerint többnyire szakfolyóiratainkban jelentek meg s így csupán kis körben váltak ismeretessé, külön kiadvány alakjában a további érdeklődés számára is hozzáférhetővé igyekszik tenni. E meggondolás alapján s anyagi áldozatoktól sem riad vissza, indította meg a címben írt értékes sorozatot, melybe főképp oly műveket vett fel, mely tárgyi fontosságuk mellett előadásuknál fogva is maradandóbb hatásra számíthatnak.

A vállalkozás életrevalóságát és ezzel a szerkesztő munkájában érvényesülő szempontok igazolását látni abból, hogy a — számukat tekintve — már harmincon túl járó füzetek rövid idő alatt igen elterjedtek. Egyik-másik „szám“ új kiadást is ért. E becses sorozat darabjai közül a három legújabbra e helyen is felhívjuk a figyelmet.

Angyal Dávid, akinek essay-írói készsége irodalmi és történelmi témák mély távlatú bemutatásából egyaránt előnyösen ismert, most magyar nyelven is közzétette azt a Széchenyi-tanulmányát, mely eredetileg francia nyelven jelent meg a *Revue des Etudes Finno-Ougriennes* 1925. évfolyamában. A jeles szerző, aki éppen a „legnagyobb magyar“ történeti eszméiről szóló akadémiai székfoglalója és számos újabbkori forrásfeldolgozása révén foglal helyet tárgyköre legkiválóbb tekinté-

lyei közt, jelen tanulmányát elsősorban a külföld tájékoztató-sára írta ugyan, de azért a magyar olvasót sem ejti csalódásba. Az ujság ingerével ható, érdekkeltő utalásokról nem szólva, becsessé teszi művét hősének nagyvonalúságában is sokatmondó szellemi arképe, melyen a kevésbé tájékozott szemlélő is könnyen felismeri az eszményekért hevülésnek és a gyakorlati érzéknek ritka szövetségét. Az aránylag rövidre fogott ki-tüűnő vázlatból Széchenyi nemzetnevelő szerepének hangsúlyozása mellől a belső konvulziók megrendítő pillanattfelvétele sem maradt el.

A másik jeles tanulmány szerzője, *Badics Ferenc*, aki csak nemrég fejezte be Gyöngyösi István összes műveinek három vaskos kötetre terjedő kritikai kiadását, ezúttal a Murányi Venus költője életrajzának néhány vitás kérdését tisztázza. A kutatás eddigi eredményeinek áttekintése során ugyanis rájött arra, hogy tárgyával kapcsolatban sok téves adat van forgalomban. Ezek nagy részét most gondos utánjárással sikerült helyesbíteni. Legfontosabb megállapítása az, hogy a *Heves megyében 1653—1682-ig szereplő esküdt, szolgabíró és helyettes alispán, meg a Gömör megyében közeleti tevékenységet kifejtő költő*, ügyvéd, országgyűlési követ és első alispán: *Gyöngyösi István nem ugyanazok, csak névrokonok* s így Gyöngyösi Lászlónak azt az értekezését, melyben az amarra tartozó adatokat mind a költőre vonatkoztatja, mint hibás dolgozatot ezentúl többé nem szabad figyelembe vennünk. A Gyöngyösi-életrajz előmunkálatainak e szép eredménye alapján joggal remélhető, hogy a teljes mű elkészülése valóban nagy nyeresége lenne tudományos irodalmunknak.

A harmadik „füzet” írója *Császár Elemér*, a vérbeli tudós tárgyszeretetével ismerteti a magyar irodalomtörténet fejlődését születése százados évfordulóján. Az előzményekre vetett pillantás után a korszak első főalakjáról, Toldy Ferencről szól részletesebben s biztos kézzel jelöli ki helyét a magyar irodalomtudomány multjában. Találón mutat rá arra az érdemére, hogy ő volt az, aki „begyökerezettette a magyar tudományos közvéleménybe az irodalomtörténetnek, mint tudományuk fogalmát, hivatását, módszereit”.

A korszak második felét illető tájékoztató főképe Gyulai Pál és tanítványai munkásságának jelentőségét emeli ki s tömör fogalmazásban igen világos képet nyújt egyes irányok és típusok fejlődésbeli értékéről. E ponton azonban a szintetikus törekvéseket és az irodalomelméleti kísérleteket tárgyaló szakasz kissé szűkszavúnak látszik. Talán ez a magyarázata annak, hogy az összefoglaló művek sorában a legnagyobbat is csonkán maradtnak mondja, holott Pintér Jenő már 1921-ben (kétkötetes kézikönyve előszavában) jelenti, hogy „*tudományos magyar irodalomtörténetem ötödik és hatodik kötete kéziratban hever.*” E ténynek s az egész mű létrejöttét megelőző helyzetképek figyelembevételére Pintér munkásságának történeti jelen-

tőségét bizonyára más színben tüntette volna fel, mint a kézikönyvről szóló megállapítás, mely csupán annyit ismer el, hogy „bibliografiai anyagával minden irodalomtörténeti kutatás nélkülözhetetlen segédeszköze“.

A továbbiakban a szerző rámutat irodalomtörténetírásunk két nagy mulasztására, t. i. arra, hogy „tudományunk nem gondolt eddig a maga elméleti megalapozására és filozófiai betetőzésére.“ Itt azonban biztató mozzanatként nem ártott volna külön is megemlékeznie Horváth Jánosnak *Magyar irodalomismeret* (A rendszerezés alapelvei) c. kitűnő értekezéséről, mely a hozzáfűzött jegyzet szerint csupán részlet ugyan „egy tanulmány bevezetéséből“, de ez a tanulmány korszakos fontosságú, mert „a magyar irodalomtörténet önálló rendszerezésére tesz kísérletet“.

Végül nem hallgatható el, hogy a szóbanforgó becses áttekintésből kimaradt egy igenis beletartozó név: a Császár Elemér neve. E szerénységből származó mulasztás pótlásául legyen szabad hangsúlyoznom, hogy a magyar irodalomtörténetírás fejlődésének bármily rövid bemutatása hiányos lenne az ő, nemrég Greguss-díjjal is kitüntetett, szép eredményű munkásságának említése nélkül.

Baros Gyula.

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése.

Kiadja a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósa.
Budapest, 1928, Stephaneum. 1—123. l.

Az osztrák-magyar birodalom hadügyi szervezetének szoros egysége következtében a volt monarchia fegyveres erejének minden értékesebb írott dokumentuma a legutóbbi időkig a bécsi Kriegsarchivban egyesítettett. Csak a háború folyamán történtek intézkedések oly irányban, hogy a magyar fegyverek világháborús teljesítményeire vonatkozó emlékek itthon is megtalálhatókká váljanak. A honvédelmi alakulatok és magyar népfelkelő csapatok harctéri iratairól e célból — mielőtt az eredeti példányok Bécsbe felküldettek volna — a honvédelmi minisztériumban másolatok készültek, melyek azután egy osztály több alcsoportja kezelésében találtak elhelyezést.

A monarchia felbomlása után fokozott mértékben vált szükségessé, hogy a magyar hadtörténelmi anyag külön gyűjteményként összefoglaltassék. Ehhez képest a minisztérium megfelelő alcsoportjainak összevonásával — a nem levéltári vonatkozású részek elkülönítettén — csakhamar megalakult a Hadtörténelmi Levéltár, mely a honvédelmi minisztérium keretéből kiválva, mint önálló intézmény nagy szorgalommal látott hozzá nemcsak a már meglevő anyag kiegészítéséhez, de a magasabb parancsnokságok, az összes magyarországi katonai alakulatok, a nagyszámú háborús hivatalok és szervezetek, sőt a két forradalom alatti fegyveres erők iratainak lehetőség szerinti összegyűjtéséhez, amivel egyidejűleg a kez-

detben csekély régi, világháború előtti anyag is — főleg a Kriegsarchivban folyó felszámolási munkálatokkal kapcsolatban — állandó gyarapodásnak indult.

A fiatal intézmény eddig két, a kezdet nehézségeit eláruló, évkönyvet bocsátott ki az elmúlt években (1924 és 1926), melyek a Levéltár történetéről (— annak fenti rövid összefoglalása ez évkönyvek alapján történt —), a végbement belső átalakulásokról, a hivatal szervezetéről, munkabeosztásáról stb is beszámoltak. Az előttünk fekvő 1928. évi kiadvány azonban, mely az 1924. és 1926. évi füzetekkel egybevetve az anyag újabb örvendetes növekedését mutatja, már — nagyon helyesen — csak a levéltár ismertetésével foglalkozik.

A Hadtörténelmi Levéltár iratanyaga három csoportra van osztva. Az első a világháború hadműveleti, harcászati és hadrendre vonatkozó iratait gyűjti. Bár az összeomlás s az azóta bekövetkezett események folytán a meglevő anyag általában igen töredékes és nagyon hiányos, mégis hatalmas tömeget foglalja magában a magasabb parancsnokságok (AOK-tól dandárig) és kisebb keretek (ezred- és önálló zászlóalj-parancsnokságok) iratainak.

Eltételezve ezen osztály rendkívüli értékétől — hiszen abban a legkülönbözőbb sereg- és csapattestek teljesítményeinek, fegyvertényeinek, veszteségeinek, ezrek és ezrek kitűntetéseinek stb., stb. dokumentumai őriztetnek —, a történeti kutatás szempontjából ma még nagyobb érdeklődésre tarthat számot a levéltár második csoportja, mely az 1914. előtti anyagot foglalja magában.

A XVI—XVII. századból s a XVIII. század elejéről (1528—1739) mindössze 5 csomag irat jutott eddig a Levéltár birtokába (a török elleni harcokra, jórészen a felszabadító háborúra vonatkozólag). A XVIII. század derekától kezdve azután a gyűjtemény már sokkal gazdagabb s néhány kisebb iratesoponton kívül több összefüggő nagy sorozatot is tartalmaz. Ezek között legterjedelmesebb az 1740 óta Magyarországon resideált katonai főparancsnokságok — General Commando Hungarn, illetőleg Militär General Commando in Hungarn (1740—1848), Armee General Commando in Ofen (1849), Landes Militär Commando für Ungarn stb. az 1850—1866 közötti időből, General Commando zu Ofen (illetőleg zu Budapest, 1867—1882) —, majd a budapesti (IV.) hadtestparancsnokság (IV. Korpskommando in Budapest, 1883—1914), végül a honvédfőparancsnokság (1869—1919) korban egymáshoz kapcsolódó s egymást kiegészítő sorozata.

Az előzőnél kisebb, de ugyancsak terjedelmes gyűjteményt alkotnak még a magyarországi országos katonai törvényszékek (Militär-Landes-Gericht. 1772—1871), a szabadságharc után Magyarországon működött rendkívüli haditörvényszékek (Militär Kriegsgericht zu Arad, Pest stb.) s a magyar kir. testőrség (1760—1850. évi) iratai. A többi összefüggő alcsoport-

tok (nemesi felkelés, 1797—1809; dokumentumok úgy a császári, mint a magyar hadseregre vonatkozólag az 1848—49. évi hadjáratból) csak néhány iratesomagot számlálnak.

A Hadtörténelmi Levéltár harmadik csoportja ismét fiatal, sőt részben legfiatalabb anyagból áll, ez az osztály őrzi ugyanis a világháborúval kapcsolatos, de nem hadműveleti ügyekre (pl. mozgósítás, szervezés, pótlás, hadianyag és felszerelés, élelmezés, hadifogoly- és egészségügy stb., stb.) vonatkozó legkülönbözőbb tartalmú s eredetű iratokat, úgyszintén a forradalmak korának katonai erejére, a vörös hadseregre (sőt részben a nemzeti hadseregre) vonatkozólag fennmaradt bármilyen természetű írott emlékeket.

Mint a fentiekből láttuk, a levéltári anyag csoportjainak számozása nem követi a kronológikus sorrendet. A legrégebbi anyag, melyet időrend szerint az első hely illetne meg, most mint második csoport, az egymással szorosan összefüggő első és harmadik csoportok közé van helyezve. Bár az osztályok egymástól élesen elhatárolhatók s így a kérdésnek különösebb jelentősége nincsen, mégis kár, hogy e számozás okára nézve a kiadvány nem ad magyarázatot. Ugyancsak sajnáljuk, hogy a világháború előtti iratok ismertetésénél nem kapunk felvilágosítást arra vonatkozólag: teljes-e, vagy mily mértékben hiányos az anyag, illetőleg, hogy a segédkönyvek mennyiben alkalmasak az iratok kiemeléséhez.

A Hadtörténelmi Levéltár állományának növekedése még nem mutat hanyatlást, a beérkező szállítmányok a már meglévő kereteket kiegészítik s az anyagot új részletekkel gyarapítják. A tényleges állapot folytonos változása következtében a katalógus nem sokáig felelhet meg hivatásának; kívánatos volna tehát, hogy a Levéltár — amint azt e füzet valóban kilátásba helyezi — az 1929. esztendőre újabb közleményt bocsásson ki, hasonló tartalommal. Reméljük, hogy az új füzet a fent érintett szempontokból kiegészítve s a Levéltár gazdag térkép- és fényképgyűjteményének ismertetésére is kiterjeszkedve, mielőbb forgalomba kerül s így az eddigi kiadványoknál is fokozottabb mértékben fogja hozzáférhetővé tenni a kutatás számára a Hadtörténelmi Levéltár nagyértékű forrásanyagát.

Varga Endre.

Kastner Jenő: Lettere inedite di Giuseppe Cassone a Ugo Meltzl. (Corvina, 1928. VIII. évf., XV—XVI. szám.)

Kastner Jenő a Meltzl Hugó hagyatékából nemrégiben a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárába került Cassone-levelekből közöl bő szemelvényeket. A kolozsvári egyetem német nyelv- és irodalomtanára, valószínűleg már 1874-ben került összeköttetésbe a szerencsétlen, béna sicíliai költővel, aki notoi magányában Petőfi költeményeinek magyarból olaszra fordításával élte ki lelki bánatát és fiatal tettvágját.

Kolozsvár és Noto közt a levélváltás hamarosan élénkké vált s — bár utóbb ellanyhult — hosszabb-rövidebb szünetekkel harminc éven át tartott. Különösen 1877 és 1887 közt érkeznek sűrűn Cassone előbb német-, azután olasznyelvű sorai. Ez időközben ugyanis Meltzl *Összehasonlító Irodalmi Lapok*, majd *Acta Comparationis Litterarum Universarum* címen, Kolozsvárott, folyóiratot szerkesztett, mely a maga nemében úttörő fontossággal bír. Lipcsei tanárának, Johann Minek-witznek példájára a goethei Weltliteratur kialakulását akarja benne elősegíteni s időrendi egymásutánban három eszközzel véli e célt elérhetni. 1877—78-ban egy európai műfordítási irodalom megszervezésével próbálkozik; 1878—81 közt főleg összehasonlító irodalmi tanulmányokat közöl; 1881—88-ban végül mindjobban a folklóre területére specializálódik. Cassone e nemzetközi jellegű folyóiratnak leghívebb külföldi munkatársai közé szegődik. Főleg Petőfi-fordításokat közölt Meltznel s a Kastner által közzétett huszonöt Cassonelevél is főleg rajongással szeretett költőjük körül fogor. Cassone gyakran kér tanácsot Meltzltől; adatokat, kiadásokat, életrajzokat, méltatásokat, útbaigazításokat vár tőle Petőfire vonatkozólag. Meltzl pedig mindig készségesen segítségére van munkájában. Számatalan értékes szivességet Cassone azzal viszonzozza, hogy összeállítja részére az addig Olaszországban megjelent Petőfi-fordítások bibliográfiáját; tájékoztatja őt újabb fordításokról, újonnan megjelenő olasz könyvekről, s a kiváló olasz kritikusok, írók, fordítók egész kis raját szerzi meg a kolozsvári folyóirat munkatársaiul. A teljes olasz Petőfi kitűnő fordítójának e levelei azonban nemcsak egy egész élet lelkes munkáját tárják élénk, hanem élénk fényt vetnek a szerencsétlen költő kedvesen szelíd természetére, valamint jellemzők arra a visszhangra is, melyet Meltzl Hugó folyóirata Olaszországban tudott kelteni.

Zambra Alajos.

Proesler, Hans: Die Epochen der deutschen Wirtschaftsentwicklung. Nürnberg, 1927. Kriische & Co. 8. 173 l.

A megoldások, melyek a gazdaságtörténetet korszakokra akarják osztani, nagyobb részben a nemzetgazdászok s csak kisebb részükben a gazdaságtörténészekről indulnak ki. A két tudomány tárgya közös: a gazdasági élet mindenkori alakulása, lefolyása, nézőpontjaik azonban s ennek következtében eredményeik is nagyon eltérők. Míg a nemzetgazdaságtan a gazdasági életben elsősorban a kollektív jelenségeket veszi szemügyre s ezeket legjellemzőbb formáikban típusokká emelve alkotja meg elméleteit s a gazdasági élet tisztán fogalmi alapon nyert felosztását, addig a gazdaságtörténet kiindul az egyes, individuális eseményekből, ezeket időben s területileg is elhatárolt egységen vizsgálja s a való tény-

állást igyekszik kimutatni. Ezeket az izoláltan álló folyamatokat hozza egymással történeti értékelés útján összefüggésbe és nagyobb területre is kiterjesztve időbeli viszonyt hoz létre, vagyis megalkotja felosztását. Persze, hogy a gazdaságtörténész egy nagyobb területre a gazdasági jelenségek tényállásának megfelelő felosztást tudjon adni, ahhoz nagyon sok részletkutatásra van szükség. Innen érthető, hogy csaknem a legújabb időkig egyedül a nemzetgazdászok végeztek a gazdaságtörténet terén szisztematizáló munkát s a történészek csupán ezeknek helyesbitésére szorítkoztak. Magához a felosztás kérdéséhez elvileg csak annyiban foglaltak állást, amennyiben munkáik taglalása, a tárgyalt anyag felosztása már maga vallott elveiknek kifejezése volt. Mutatkozik azonban a nemzetgazdászoknál az ú. n. történeti iskolával (Roscher, Hildebrand, Bücher stb.) bizonyos eltolódás a történeti szempontok javára, ez az iskola t. i. a nemzetgazdaságtan klasszikus korának merev elméleti eredményeit sok esetben megváltoztatta a valóság javára. Ennek az iskolának az eredményei hasznosak a szaktörténész számára is, nem ugyan eredeti formájukban, hanem kritikai értékeléssel. Ezt az értékelést végzi el Proesler, amikor az említett felosztásokból egy sorozatot, egy példagyűjteményt, mint ahogy ő nevezi, ad s a szaktörténész szempontjai szerint vizsgálja őket.

A sorozat összeállításánál két szempont vezet, a gazdasági élet egyes fejlődési fokai és korszakai, melyek közül, bár az első csupán teoretikus értékű, mindkettő a valóság megfigyelésén alapszik s így a történeti megismerésre alkalmas. Körülbelül 50 különböző sémát sorol fel Thukydidesztől Max Weberig (18—39.), amelyekből az említett két nézőpontra levonja eredményeit.

A gazdasági élet fokainak a megállapításánál (42.) tisztán formális szempontok szerint jártak el, mint pl. az élelem-szerzés különböző fokai (Bodin, Quesnay, M. Weber...), a gazdaság technikája (Marx, Sombart...), a gazdasági élet organizációja (List, Roscher, Sombart...) stb. Eljárásuk az „idealtypische Betrachtungsweise“, azonban főleg a primitív állapotok vázolásánál nem tudták magukat természetesen az empirismustól teljesen távoltartani, mert hiszen itt a túlnyomóan tipikus elhomályosítja az egyéni vonásokat, tehát a valósággal mintegy összeesik. Ez látható átlag Thukydides sémájánál (18.). Csalogatólag hatott e körülmény a későbbi korokra vonatkozólag is s többen megpróbálták hasonló kimutatását már csak azért is, hogy a tisztán deduktíve nyert felosztásuk érvényét a valóságra is igazolják. Ezt látjuk Bücher, Wagner, Sombart és Oppenheimernél, akiknél éppen ezért a felosztás már bizonyos genetikus vonásokat rejt magába, a historikum s teoretikum határán mozog. Ezek nem is tudtak többé a szigorúan szisztematikus beállítás mellett maradni, bár a céljuk ez volt.

Történeti irányú felosztás tulajdonképpen csak egy található a felsoroltak között, v. Belowé (35.), amely az egyes fejlődési korszakot időben is elhatárolja, tehát korokat ad. Megkísérelték Lamprecht és Sombart is időbeli határokat felállítani, de mert a tapasztalatot nem tudták kikapcsolni, sok támadásra adtak alkalmat. Below a fentemlített nemzetgazdászokkal szemben egy területileg és időben elhatárolt fejezetet vesz vizsgálat alá a gazdaságtörténetből és ezt a benne egymásután következő gazdasági irányzatok szerint jellemzi.

Nem lehet tehát az előbbiekből a korok szerinti felosztásra bizonyos elveket levonni, csupán a következőket megfigyelni: A kutatást egyes eseményekből kiindulva, egy időben és térben elhatárolt területen kell végezni és az eseményeket a lehetőséghez képest a valóságnak megfelelően ábrázolni. Ezeknek egyezéseit és eltéréseit gazdasági jelentőségük szempontjából kell mérlegelni, tekintetbe véve fellépésük helyét és idejét is. E mérlegelésből adódnak a való élet lefolyásán alapuló csoportok s egymásnak bizonyos fokig megfelelő fogalmak. Ha ezekből az időben körülbelül egyszerre fellépőket kiemeljük s közöttük a fejlődési kapcsolatot megállapítjuk, kapjuk a fejlődés egyes korszakait. Az így megállapított korokon belül egyes faktorok nagyobb jelentőséggel fognak birni, e jelentőség, illetőleg ennek nagysága kimutatásához azonban a gazdasági élet részletekbe menő ismerete, valamint a nemzetgazdaságtan megismerési eljárása szükséges.

Az itt vázolt eljárás a történeti módszer, melynek alapján a gazdaságtörténeti anyag tárgyilagos időbeli felosztása lehetséges. Érvényre nem tudott még jutni, bár hatása erősen látszik.

A mű második felében alkalmazza Proesler a nyert kritikai eredményeket a német gazdaságtörténet felosztására, amelyet a munka végén összefoglalólag egy külön táblázatban ad. Az egészet egy koordinatarendszerben állítja fel, amelynek a horizontálisan a „Zuständliche“ s vertikálisan a „Genetische“ van ábrázolva. A felosztás keretét a már említett két szempont adja, t. i. a fejlődés korszakai (Entwicklungsperioden 62) s fokai (Wirtschaftsstufen). Az elsőnél meghagyja az eddig általános felosztást, csak az új kor kezdetét teszi 1807-re, amikor Stein reformjai az eddig csaknem teljesen földművelésen alapuló gazdasági élet előtt új lehetőségeket nyitottak meg s átalakították azt. Míg itt a kort jellemző gazdasági vonást, az epochalist nagyon kiemeli, addig a fejlődési fokoknál hangsúlyozza, hogy ezek teljesen elméleti értékűek, időbeli meghatározás nélkül. Megállapításuknál az empirismus teljesen figyelmen kívül hagyandó, mert az egyetemes fejlődésen alapszanak, aminek következtében a német fejlődésre is megfelelőnek kell lenniök. E szem-

pontból két felosztást tart megfelelőeknek a felsoroltak közül: Schönbergét (162) és a hasonló elméleteket a forgalom kiterjedése szerint (nach Massgabe der Verkehrsausweitung) s Hildebrand teóriáját (166), mely a természeti- és pénzgazdálkodáson alapul (Natural- und Geldwirtschaft).

Ebben a keretben adja az egyes gazdasági ágak fejlődését (Wirtschaftszweige 71), ahol a szokásos földművelés, ipar s kereskedelem felosztását meghagyja, az egyes korok gazdasági felfogását, a gazdálkodásról vallott nézeteit (Wirtschaftsauffassungen 124). Végül egy kis excursióban mint tárgyalási lehetőséget megemlíti a politikai szervezési formákat (Politische Organisationsformen der Wirtschaft 153).

A mű, mely tulajdonképen mint első foglalja össze az eddigi felosztási kísérleteket a gazdaságtörténet terén, s az ezekből kapott kritikai eredmények alapján adja a német gazdasági élet rövid vázlatát a felosztási lehetőségek keretén belül, jelentős a német módszertani irodalomban. **Ila Bálint.**

Adolf Häberle: Die Zunftaltertümer des Museums der Stadt Ulm. Ulm, Verlag des Museums, 1929. (Ulmer Schriften zur Kunstgeschichte. Herausgegeben von Julius Baum, V. Veröffentlichung. 8-r. 156 l. és 32 képtábla.)

Még a polgári emlékekben igen gazdag német városi múzeumok között is párját ritkítja céhemlékek dolgában Ulm város múzeuma. Ulm, mint általában véve a svábföldi városok, hosszú századok óta gazdag, iparúzó hely volt, nagyszerűen kifejlődött céhélettel. Mivel pedig küzdelmes multja mellett sem ment olyan pusztulásokon keresztül, mint a mi magyar városaink, könnyen érthetőleg az emlékek nagy tömegét őrizte meg s azoknak, kik egykor a város polgárságának gerincét alkották, késői utódai elődeik szorgalmas életének érdekes relikviáiban gyönyörködhetnek.

A szép ulmi múzeum vezetője, a műtörténeti munkaságáról széles körben ismert *Julius Baum* tanár, nagy mérséklettel szabta meg a kiadvány határait, amikor szorgalmas munkatársát arra szorította, hogy elsősorban a céhemlékek *ipartörténeti* vonatkozásait tartsa szem előtt s csak másodszorban foglal kozzon velük iparművészeti szempontból. Így Häberle tetszetős kötete egyszerű katalógusnál jóval többet nyújt, amennyiben magában foglalja az ulmi céhek összevont történetét és azt a történetíró is forrásul használhatja.

Az ulmi céhesség legkorábbi emlékeiből alig maradt meg valami. Amikor Ulm a XIV. század derekán szabad birodalmi város rangjára emelkedett s a korábbi patriciusi uralmat demokratikus viszonyok váltották fel, nagy, sokszor véres küzdelmek folytak le falai között. A harcokban a céhek tevékenyen részt vettek s nem lehet csodálni, ha emlékeik nagy része odaveszett. 1348 óta, amely évben IV. Károly a város

nagy szabadságlevelét kiadta, a céhek vették át a vezetőszerepet. Tagjaik többségben vannak a kétféle tanácsban. Ez az állapot valamivel tovább tart másfel századnál. A céhekre kedvezőtlen változás V. Károly alatt következik be, mert (1548-ban) a császár helyreállítja a patriciusok uralmát s az iparos polgárság befolyását a város vezetésére alaposan megnyírálja.

Harcos multjukhoz képest az ulmi céhek a középkor végéig kimondottan *katonai szervezetek* voltak. Tagjaik polgárőrség gyanánt szolgáltak; ha kellett, fegyverrel védtek városukat. A XV. században kezd a gazdasági szempont erőteljesebben érvényesülni, de a teljes átalakulás kézművesi szövetkezetekké csak a XVI—XVIII. században megy végbe.

Érdekes, hogy a céhek nem éppen a rokon mesterségek gyakorlóiból állanak. A város XV. századi krónikása, Fábri Félix dominikánus (*Tractatus de civitate Ulmensi... et de civibus eius*) szerint „non autem est facta zunftarum distinctio secundum numerum artificiorum, quia nimis multae zunftae factae fuissent, sed ad placitum instituentium sunt ordinatae, secundum exigentiam illius temporis“. Így kerültek együvé a *kalmárok* népes céhében a tulajdonképeni szatócsokkal a nyergesek, a gomb- és erszénygyártók, a festők sokféle fajtája, a fafaragók, pergamentkészítők, üvegesek, tűcsinálók és a — vendégfogadósok. A *kereskedők* céhébe voltak besorozva a vas-, acél-, só-, vaj-, gyapjú- és posztóárusok. De már a posztókészítők másüvé tartoztak. A *kovácscéhbe* minden olyan mesterség beletartozott, amelynek főszerszáma a kalapács; az ötvösök épp úgy, mint a kovácsok, vagy a páncélgyártók, az aranyverők, mint a kőművesek és tetőfedők.

Összesen tizenhat ilyen gyűjtőcéh volt a városban, amelyeknek mindenikén belül kisebb társulatok vagy testvérségek alakultak az egy mesterséget űző iparosokból. Ezek bizonyos önállósággal bírtak, sőt egy részük a XVI—XVII. század folyamán külön ládát nyitott, ami annyit jelent, hogy az anyacéhhez már legfeljebb névleges kapcsolatban állott.

E sajátos tagolástól eltekintve, az ulmi céhek története az általános fejlődés irányában haladt. A céhek belső életét a középkorban a vallásos kötelmek szabályozták, a XVI. század óta pedig a gazdasági érdekek. Ennek feltüntetésére *Häberle* bemutatja a *lövésztársulat* 1494-ik évi rendszabását és a lakatosok s rokonszaktmák céhének 1549-iki szabályzatát. Az előbbi képviseli a régi típust s mintegy záróköve a középkori céhéletnek. A második már az újkeletű viszonyokat tükröztetni vissza s megfelel csekély változásokkal az igényeknek, egész a XIX. század derekáig, amikor a céhek szervezete a nagyipar hódító előnyomulásának többé ellenállni nem képes.

Az ulmi múzeum negyven különféle céh vagy társulat (csoport) emlékeit őrzi. Közöttük a legrégibb tárgy az aranyművesek céhtáblája, amely épp úgy, mint a társulat cimere-

könyve az 1501. évvel kezdődik. A falra akasztható tetszetős tábla a közepen kora-renaeszansz ízlésű képpel van díszítve. Ez ötvösműhelyt ábrázol, az előtérben Szent Eligiussal, az ötvösök pátronusával, aki teljes püspöki díszben dolgozik az üllő mellett. Két oldalt hosszú sorozatát látjuk az ötvösök nagyobbára családjegyes címereinek. Úgy az ezen látható, mint az ötvösök albumában levő címereket erősen kicsinyítve két táblán közli könyvünk. Idővel a céhtáblákon a céhben tisztséget viselt mesterek arcképei váltják fel a címereket. Ilyen arcképes táblákból sok van a múzeumban; legszebb köztük a *hajósoké*, amelyen az utolsó képmás 1903-ból való.

A céhemlékek közt előkelő helyet foglalnak el az ötvösművek. Ezüst kancsók, poharak, emléklakettek, aztán öblös ónkupák tesznek tanúságot a céh tagjainak áldozatkészségéről. Különösebb művészi értékű darab alig akad közöttük; a legnagyobb rész csak a kispolgári ízlés mértékét üti meg.

A felsorakoztatott céhek és társulatok között van egy, amelynek (legalább az eddig kiadott adatok szerint) Magyarországon nem akad párja: a *mesterdalnokok testvérisége* (Meistersinger-Bruderschaft).¹ A társulat legrégebb tárgyi emléke egy 1545-ben készült tábla, versbeszedett feliratokkal s képpel, amelyen hárfás Szent Dávid király elnöklete alatt tizenkét régi mesterdalnok ül; köztük van a hagyományos magyarországi Klingsor is, ezzel a megnevezéssel: „Herr Klungesohr, sehr weit erkaunt.“ Van még a társulat ereklyéi között 1572-ben készült díszes ezüst nyaklánc és 1793-ból való szerényebb ónserleg. Rajta két ráakasztott emléklakett felirata kelti fel figyelmünket; ezek szerint 1872-ben a német császári trón örköse, 1892-ben pedig a württembergi király ivott a serlegből áldomást. Minő harmónikus együttérzésről uralkodó és népeik között, tesznek ezek irigyléreméltó tanúságot! A társulat relikviái közé tartozik még négy kéziratós kötet; a legérdekesebb: *Schulordnung der deutschen Meistersinger* 1599-ből, illetőleg 1644-ből.

Csak különösképpént említem meg, hogy az ulmi céhek hosszú lajstromában hiába keresünk két olyat, amely nálunk a XVI—XVIII. században közkeletű, ezek a *fuvaros-* és a *lőportörő-céh*.

A kötetben sok a magyar emlékekkel való összevetésre alkalmas anyag. Tekintve, hogy a svábföldi művészet és műipar a Duna útvonalán sűrű összeköttetésben állott a hazival, az ulmi céhtárgyakkal való behatóbb foglalkozás nem látszik eredménytelennek. Ezért ajánlom *Häberle* kötetét a magyar szakemberek figyelmébe.

¹ Semmikép sem szeretnők itt a kimondottan városi céheket olyan *kasztszerű* szervezetekkel, aminők nálunk az igricek és regösök voltak, összekeverni. De ha ezektől el is tekintünk, nem valószínű, hogy egyik-másik városunkban (p. o. Kőrmöcbányán) meg lehetne találni az énekes- és muzsikus-társulatok nyomait.

Ez a munka buzdításul szolgálhatna hasonló emlékekben bővelkedő múzeumaink vezetőinek. Elsősorban a Székesfővárosi Múzeumnak, amelynek céltárgyai számára nézve sem sokkal maradnának az ulmi múzeuméi mögött.

Varjú Elemér.

Riccardo Filangieri di Candida: Notamenti e repertori delle Cancellerie Napoletane compilati da Carlo de Lellis e da altri eruditi dei secoli XVI. e XVII. Napoli. 1928.

A nápolyi levéltárban, mely Európa egyik leggazdagabb levéltára, a kutató meg sem mozdulhat a Capasso kiadásában megjelent „Inventario cronologico sistematico“ nélkül. Ebben számot ad Capasso az Anjou-registrumok sorsáról, a megmaradt kötetek tartalmáról, beosztásáról és jelzi az elveszett kötetek számát. Filangieri műve most ezt a munkát kiegészíti. Először is a levéltár viszonytárságos multjáról beszél, majd azokat sorolja fel, akik a XVI. század óta kutatásokat végeztek a levéltárban. Ezeknek a sorából kiemelkedik a nagy tudású és nagy szorgalmú *De Lellis*. Ezeknek a kutatóknak gyűjteményei rendkívül értékesek, mert az 1701-ki katasztrófa előtt készültek. Ekkor ugyanis a levéltári anyag jelentékeny része megsemmisült, de az elveszett anyagnak legalább egy részét pótolják az említett gyűjtemények. Másrészt kulcs gyanánt szolgálnak igen sok meglevő registrumhoz.

Filangieri kis munkájához táblázatokat csatol, melyek közül az I. sz. jelzi, hogy a fennmaradt gyűjtemények közül mely kötetek tartoznak egy-egy korszakra. A II. sz. index az Anjou-registrumok repertoriumához és pedig úgy a megmaradtakhoz, mint az elveszettekhez, a registrum-címek mellett pedig a megfelelő repertoriumok kötet- és lapszámát adja. Így a kutató mindjárt tisztában van vele, hol találja meg a kulcsot a meglevő registrumokhoz és honnan pótolhatja az elveszetteket. Ennek fontosságát a kutatás szempontjából felesleges hangsúlyozni. Filangieri értékes összeállítása nagy mértékben megkönnyíti a kutató munkáját.

Miskolczy István.

Ludwig Andreas Veit: Zur Säkularisierung in Nassau—Usingen. Freiburg in Breisgau, 1928, Herder, 8-ad r., VIII, 64 l.

A német egyházi fejedelemségek szekularizációjának kérdése ma Németországban valóban a tudományos érdeklődés homlokterében áll. Nehezebb volna arra felelni, hogy ez az érdeklődés mennyiben szolgálja csak a tudományt, s mennyiben táplálja politikai vagy más érdek. Tény az, hogy ma megvan, s erős visszhangra talált a német történettudományban. Max Braubachnak az utolsó kölni választófejedelemtől

és az egyházi fejedelemség szekularizációjának történetéről írott hatalmas könyvével (Max Franz von Österreich, letzter Kurfürst von Köln, Münster. 1925, V. ö. Századok, 1928, 830—40. l.) csaknem egyidejűleg jelent meg Ludwig Andreas Veit munkája a mainzi egyházi választófejedelemség összeomlásáról (Der Zusammenbruch des Mainzer Erzstuhles infolge der französischen Revolution, Mainz, 1927), amelyet nyomon követett szerzőjének a Nassau—usingeni egyházi birodalmi szabad birtokok szekularizációjának előttünk fekvő története. Ez a probléma szorosan összefügg a szerző által már tárgyalt mainzi egyházi választófejedelemség szekularizációjának történetével.

Veit jelen munkája szorosan körülhatárolt tárgykörénél fogva aligha számíthatna a Rajnavidék történetének keretein túl érdeklődésre. Az a módszer azonban, ahogy a szerző problémáját körülhatárolja és beállítja a német szekularizáció történetének egészébe, eredetisége miatt már szélesebb érdeklődésre tarthat számot.

Veit mindjárt munkája előszavában Braubachhal vitatkozik, aki a mainzi egyházi választófejedelemségről írott munkáját általában jónak s eredményeiben kielégítőnek mondja. Nem osztja azonban Braubach Veitnek azt a túlságosan optimisztikus felfogását, mintha a szentbirodalmi egyházi fejedelemségek nem rejtették volna már a francia forradalom előretörése nélkül is magukban a romlás okait és a pusztulás bizonyosságát. Braubachnak ezzel az állításával szemben Veit a historikusok egy csoportjára (J. Wille, Wild, Merkle, Zoepfl és másokra) támaszkodva az egyházi fejedelemségek állapotát a XVIII. század végén korántsem látja olyan sötétnek és pusztulásra kárhoztatottnak, legalább is semmiesetre se rosszabbnak a világi fejedelemségek belső állapotánál. Ebből a szerintünk a történeti tények által nehezen, vagy éppen nem igazolható állításából Veit kettős következtetést von le. Ha az egyházi fejedelemségek belső (politikai, közigazgatási és gazdasági) viszonyai nem állottak a világi fejedelemségekéi mögött, akkor jogtalanság és igazságtalanság volt azok megszüntetése pusztán a jobb adminisztráció ürügye alatt. Ez az igazságtalanság alap nélkül fosztotta meg tehát a német katolikus egyházat anyagi javainak legnagyobb részétől, ez a jogellenes cselekedet tehát el nem évülhetően, ma is aktuális jóvátételt kíván Németország mai urai részéről. Nem követhetjük Veitot az aktuális politika terére, elmélkedve arról, hogy a német politika mai erőviszonyai opportunussá vagy éppen lehetőségessé teszik, vagy tennék-e a szekularizáció kárpótlási ügyének ilyen késői felvetését. Az e fajta kérdések komoly felvetését rendszerint nem a jog ereje, hanem a politikai erőviszonyok mindent mérlegelő exigenciája dönti el, ami a jelen problémát is csaknem teljesen megfosztja az aktuális megoldás lehetőségétől.

Más kérdés, és ez az, ami a történetíró érdeklődésére joggal számot tarthat, hogy a szent birodalom egyházi territóriumainak belső állapota olyan volt-e, amely nemcsak politikai szélsésend idején, aminő a francia forradalmat megelőző század volt, biztosította a vegetatív fennmaradást, vagy pedig ez intézmények és államalakulatok politikai, gazdasági berendezkedésükben rendelkeztek a további fejlődés feltételeivel. A tények ismerete nyomán bajos e kérdésre Veit optimisztikus igenjével válaszolni.

Az egyházi fejedelemségek gyengesége elsősorban nem abban rejlett, mintha politikai, de főleg gazdasági és közigazgatási berendezkedésük valami túlságosan a hasonló terjedelmű és szervezeti világi fejedelemségeké mögött állott volna egyenlő belső és külső előfeltételek mellett. Abban igaza van Veitnak, amikor szemben némely elődjének az egyházi fejedelemségekről vallott túlzóan sötét felfogásával, rámutat arra, hogy a belső állapotokat illetően nem volt valami túlságosan nagy különbség az egyházi és világi fejedelemségek között. Semmiesetre sem akkora, amely ez évezredes intézmények sommás eltörlését máról-holnapra egyszerre indokoltá tette volna. De igenis pusztulásra ítélte ezeket az intézményeket a lényükben rejlő ellentmondás, a francia forradalom politikai és katonai eseményei csak meggyorsították, akuttá tették az elmúlás folyamatát.

Ez az ellenmondás pedig abból származott, hogy az egyházi fejedelemségek, eredetükben, fejlődésükben, állami élet-funkcióikban a feudálizmus ittfelejtett maradványai voltak. A spirituális jellegű, dogmatikai tartalmú egyházi méltóságnak szoros és szükségképeni kapcsolata az államfői méltósággal és funkciókkal szükségszerűen mindkét intézmény rovására ment egy olyan korban, amely nem ismerte el magáénak többé az egyházi és állami életnek középkori értelemben vett dualizmusát. A francia forradalom itt csupán erőszakos lépéssel lendítette előre a fejlődésnek ezen a ponton több tényező lassító hatásával visszatartott folyamatát. Ha a szekularizáció pillanatnyilag anyagiakban súlyos kárt okozott is a német katolikus egyháznak, végső eredményeiben azzal, hogy a két kompetenciát, az államot és az egyházat, olyan viszonyba hozta egymással, hogy mindegyik szabadon haladhatott a fejlődés útján, a német katolicizmust a XIX. század folyamán a fejlődés nem sejtett magaslatára emelte. Ebben a fejlődésben pedig éppen a szekularizált Rajna-ment járt elől.

Veit munkája részleteiben módszeresen dolgozza fel nagyrészt ismeretlen levéltári anyagát, kétségkívül jól használható forrása a helyi irodalomnak. Az a felfogás azonban, amellyel problémáját az aktuális politikával kívánja kapcsolatba hozni, éppen mert ellentétben van a történeti igazsággal, követésre méltónak éppen nem nevezhető. Egyik jellemző tünete ez annak a lázas nyugtalanságnak, amely a német nép szellemi

és politikai életén erőtvett a háború után, s amely kiegyensúlyozatlanul, kapkodva keresi a megoldását a nemzeti élet társadalmi és lelki, politikai és gazdasági problémáinak. A célkitűzés lázas keresésének ettől a nyugtalanságától a német tudomány se maradt ment, arra, sok társai között, egyik jellemző példa Ludwig Veit könyve is. Tóth László.

Theophrast von Hohenheim, gen. Paracelsus Sämtliche Werke. Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. Herausgegeben von *Karl Sudhoff*. Neunter Band. „Paramirisches“ und anderes Schriftwerck der Jahre 1531—1535 aus der Schweiz und Tirol. 706 lap (számos képpel). Otto Wilhelm Barth. München—Planegg, 1925. Ára 28 márka.

Az előttünk fekvő IX. kötetben a nagy reformátor következő munkái tételnek közzé: 1. Az Opus Paramirum három (négy) könyve, mely St. Gallenben 1531-ben jelent meg. 1/a. Tervvázlatok az Opus Paramirum négy könyvéhez. 2. A láthatatlan betegségek könyvei (1531—1532). 2/a. A láthatatlan betegségek öt könyvének előzetes kidolgozása. 3. Hat dolgozat az üstökösökről, földrengésekről, szivárványokról, égi jelekről (1531—1534). 4. Practica németül (1535). 5. A bányászok betegségeiről (Von der Bergsucht und anderen Bergkrankheiten), 3 könyv (1533—1534). 5/a. Töredékek és vázlatok a bányászok betegségeiről írt 3 könyvhöz. 6. Könyvecske Sterzing városához: A pestisről (1534). 6/a. További, túlnyomórészt töredékes kidolgozások a bubopestishez. 7. Pfäfersfürdő erényeiről, erejéről, hatásáról, eredetéről és használatáról (1535). 8. Consilium Russinger J. J. apát részére Pfäfersben.

Ezen gazdag tartalmat 34 oldalon át egy gondos szövegkritika s egy pontos névmutató követi. A kötet bevezetésében, 36 oldalon át, Sudhoff felséges kommentárjait olvashatjuk a megjelölt s fent felsorolt munkákhoz, melyeknek címlapjai s szövegek közti képei facsimilés reprodukcióban közöltetnek.

Várva várjuk a további kötetek megjelentetését, melyért elsőrendűleg Sudhoffnak, de rajta kívül az O. W. Barth-cégnek is köszönet jár. Györy.

Folyóiratszemle.

Katholikus Szemle. 1928. év, 1. füzet. — *Schrotty Pál: A vatikáni missziológiai-ethnológiai múzeum.* Az 1927 december 20-án megnyitott múzeumot a szent év missziós kiállításának anyagából állították fel. Cikkíró ismerteti a múzeum szervezetét s anyagának felosztását. — *Lám Frigyes: Egy új elmélet a Nibelung-ének szerzőségéről.* Cikkíró Alois Schröfl: Der Urdichter des Liedes von der Nibelunge stb. című könyvének a bírálata kapcsán szembeszáll a könyvíró elméletével, hogy az éneket Pilgrim passai püspök írta volna s hogy ez a hun-magyar rokonság bizonyítéka,

együttal pedig a magyarok megtérítésére szánt eszköz kívánt volna lenni. — *Turi Béla: Gróf Tisza István összes munkái* (4. sorozat, III—IV. kötet), *Rusznák Rezső Johann Wilhelm Mannhardt: A fasizmus, Balanyi György Balogh Albin: Ország és nyelv (határok és nemzetiségek) a magyar történelemben* című munkáját ismerteti.

2. füzet. — *Weszeley Ödön Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600—1800)*, *B. C. Iványi Béla—Gárdonyi Albert: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927* című művet ismerteti. *Balanyi György Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az állam 1848—49-ben. Turi Béla Ferrero: A harmadik Róma* című művét ismertetik és bírálják.

3. füzet. — *Kelemen Andor: A Szentföld a világháború után.* Szerző ismerteti azokat az eredményeket, amelyeket az angol kolonizáció a Szentföld angol fennhatóság alá kerülte óta a közbiztonsági, közlekedési és egészségügyi viszonyok terén elért. Ismerteti továbbá a zsidóság és a katolicizmus helyzetét s a zsidó nemzeti állam jövője iránt kételyeket fejez ki. A számbeli túlsúlyban levő arabok nemzeti öntudata folyton erősödik s az ország irányításában előbb-utóbb megszerzik a főhatalmat. Szerző foglalkozik a jeruzsálemi magyar hospicium kérdésével is. — *Mailáth József gróf: Egy konzervatív főúr a kiegyezés után.* Cikkirő Mailáth Antal gróf kancellár pályafutását és egyéniségét jellemzi. Mailáth Antal a főkancellári állásról történt lemondása után visszavonult birtokára s teljesen elzárkózott a nyilvános szerepléstől. Ezentúl emberbaráti törekvéseinek élt csupán, segítette s az elsajátított homeopatha gyógymóddal maga gyógykezelte a hozzáfutolókat. A kiegyezés után Andrássy Gyula megkísérelte, hogy Mailáthot a politikai életben szerephez juttassa, meg is választották a delegációk elnökének, de a már ekkor betegeskedő főúr nem tért vissza a közéletbe. — *Melichár Kálmán: Protestáns káptalanok.* Cikkirő ismerteti a német államokban szórványosan fennmaradt s protestánsok által átvett káptalanok sajátos helyzetét. E káptalanok egyházi jellege jobbadán megszűnt s tagjai is túlnyomóan a világiak sorából kerülnek ki. — *Balanyi György, Kurth Godefróid: A modern civilizáció kezdetei, Fejér Adorján, Kallós Ede: Görög-római vallástörténet és mitológia. Gefin Gyula Teha: Der Traditionsweg der Weissagung von Lehnin és Die Weissagung von Lehnin. Rusznák Rezső Bernát István: Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből, V. — Harsány István: Kazinczy Ferenc levelezése (XXII.)* című művét ismertetik és bírálják.

4. füzet. — *Várdai Béla: Dürer Adolf.* A cikk Dürer Adolf halálának négyszázados fordulója alkalmából jelent meg s benne a szerző összefoglaló képet fest Dürer életfolyásáról és művészetéről. A Dürer-család magyar származását fejtegeti. — *T. Gy.* ismerteti *Takács Sándor: A török hódoltság korából* című művét.

5. füzet. — *Vizsota Gyula: Kossuth Lajos és a „Hetilap“.* Cikkirő ismerteti Kossuthnak az iparegyesület által kiadott „Hetilap“ hasábjain kifejtett publicisztikai működését. Az előbb Vallas Antal, később Wargha István által szerkesztett lapot Kossuth irányította, aki a szerkesztővátozás alkalmával megkísérelte a szerkesztésbe való formális bekapcsolódását, de ez a hatóságok ellenállása miatt nem sikerült. — *Pogány Kázmér Shadwell Arthur: A szocializmus letörése. Balanyi György, Aldásy Antal: Zsigmond király és Spanyolország. Aldásy Antal báró Forster Gyula: Koros és a Besényiek. Vargha Damján Badics Ferenc: Horváth János püspök (1769—1835). Perényi József Lugosi Döme: Kelemen László és az első „magyar játszó színi társaság“* című művét ismerteti.

6. füzet. — *Erdélyi László: Csanádmegyei monostorok. Magyar egyháztörténet.* Cikkirő Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében című munkájának ismertetése kapcsán foglalkozik a nagy

magyar képes egyháztörténetének általa már 1912-ben felvetett tervével. — *Turi Béla: Viszota Gyula: gróf Széchenyi István trói és hírlapi vitája Kosuth Lajossal (I. rész 1841—1843), Balanyi György Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790—1795. Balogh Albin Szádeczky—Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya* című művét ismerteti.

7. füzet. — *Reisz Elemér: Mi is folyik Mexikóban.* Ismerteti a katolikus egyház ellen 1914 óta rendszeresen folytatott támadásokat s az ellenállás szervezeteit. — *Várdai Béla Pintér Jenő: Magyar Irodalomtörténet, T. Gy. Takáts Sándor: Szegény magyarok* című művét ismerteti.

8. füzet. — *Turi Béla: Neonacionalizmus.* Cikkirő Klebelsberg Kuno „Neonacionalizmus“ cím alatt összegyűjtött és kiadott cikkei nyomán fejteti a jelszó tartalmát s méltatja Klebelsberg kulturális célkitűzéseit.

9. füzet. — *Balanyi György: Az egységes Olaszország a világháborúig.* Benedetto Croce könyvének ismertetése. Cikkirő cáfolja az író azon állítását, mintha a hármasszövetség Olaszország valódi érdekeinek kijátszásával jött volna létre s nem osztja a szerzőnek a római egyházi kérdésben vallott ortodox liberális álláspontját sem. — *Mihályi Ernő* ismerteti *Divald Kornél: A magyar iparművészet története* című művét.

10. füzet. — *Várdai Béla: Kultúra és politika.* Kornis Gyula „Kultúra és politika“ cím alatt kiadott dolgozatainak ismertetése és méltatása. — *Bártfai Szabó László József főherceg: A világháború (II. k.), Turi Béla Balanyi György: A római kérdés, Aldásy Antal Reiszig Ede: A jeruzsálemi szent János lovagrend Magyarországon, Michel Károly Petró József: Az ősegyház élete, Várdai Béla Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története (I. A legrégebbi időktől Kisfaludy Károlyig)* című művét ismerteti.

Nankelet. 1928. év. 16. szám. — *Fábián István: A konzervatív Berzsényi.* Szerző megállapítása szerint a konzervatív világszemléletben élő Berzsényi vezérelvei az állandóság, az okosság és az erkölcs voltak, politikai ideálja pedig az erős központi államhatalom. A mult mint mintakép lebeg előtte s félti a nemzetet, főleg pedig az ifjúságot az idegen áramlatok hatásától. Irodalmi elvei szorosan összefüggnek politikai elveivel, de a politikát és az erkölcsöt az irodalom fölé emeli. Berzsényi és Kölcsey vitájában az induktív konzervatív és a deduktív haladó világnézet ütközött össze. Berzsényi maga is észrevette, hogy elvei felett eljárt az idő s a koráramlat akarata ellenére őt is a romanticizmus felé sodorta, melynek pedig ellensége volt. — *Surányi Miklós* méltatja *gróf Klebelsberg Kuno Neonacionalizmus* cím alatt összegyűjtött és kiadott újságcikkeit.

17. szám. — *Mészöly Gedeon: id. Teleki József házassága.* Mészöly évekként ezelőtt sajtó alá rendezte Teleki Józsefnek az 1759—1761. években külföldi utazása alatt szerkesztett diáriumát s most fenti cím alatt a napló befejezésekképen Telekinek hazatérte után kötött házasságáról szóló feljegzéseit bocsátja közre. — *Miskolczy Gyula: Metternich.* Szerző Sríbk Metternich-életrajzának megjelenése alkalmából összefoglaló vázlatképet nyújt az eddigi Metternich-irodalomról s rámutatva arra, hogy ez az irodalom többé-kevésbé elfogultan értékelt az államkancellár egyéniségét és politikai tevékenységét, nyomozza a történétírók ítéletét befolyásoló érzelmi és gondolati tényezőket. Ezek alapján három korszakra osztja a Metternich-irodalmat. Az első korszakban, melyet Hormayrnak mindjárt Metternich bukása után kiadott könyve vezet be, Metternich értékelése a liberalizmus és a német nemzeti gondolat szempontjai szerint igazodik s így Metternich lesújtó ítéletben részesül, Treitschkénál pedig a biradalomalapítás porosz ideológiájának Metternichhez szemben táplált gyűlölete nyilatkozott meg. A probléma ártértékelésére Mazade francia író tette az első lé-

póceket, majd Lorenz és Friedjung folytatták. Ítéletükben igazolást nyer Metternich politikája s ebben az osztrák parlamentarizmus bevezetése után félelmetesen jelentkező s Metternich által sikeresen leküzdött nemzetiségveszélyek s a Metternich nagynémet politikája korszerű kiadásának tekinthető német-osztrák-magyar szövetség hatásai nyilvánulnak meg. A világháború után Metternich értékelésénél ismét befolyásoló tényezőként jelenik meg a politika s ez alól a probléma teljes kifejtésére vállalkozó Srbik sem tudta magát mentesíteni. Alapos részletkutatásokra van tehát még szükség s ha majd ezek tisztázzák a kérdést, a magyar történetírásnak is át kell értékelnie Metternich alakját és korát. — *Baros Gyula Vizsota Gyula: gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, Török Pál Paléologue Maurice: Cavour, a nagy realista* című művét ismerteti.

18. szám. — *Jánossy Dénes: Kossuth politikai tervei az Amerikai Egyesült Államokban.* A cikk szemelvény az író készülő Kossuth-tanulmányából. E vázlatos cikkben előadja, hogy Kossuth az amerikai—angolszövetség népszerűsítésének tervével indult el Amerikába. Arra a meggyőződésre jutott ugyanis, hogy a kontinenst uraló abszolútizmust csak az alkotmányos szabdságban élő angol-szász nemzetek ellensúlyozhatják. De ekkor Amerika politikai légköre feszült volt. A rabszolgakérdés holtpontra vesztgett s éppen ez a kérdés uralta a közlegő elnökválasztási kampányt. Kossuth politikai programmbontása, jóllehet a közvéleményt egy csapásra megnyerte, a politikai pártokat nem elégtette ki. Kossuth szabdságeszméi és intervenciós politikája ugyanis kapcsolatba került a rabszolgakérdéssel. Legtöbb megértésre a demokratáknál talált, de ezek is programja revízió alá vételét s az amerikai—angol-szövetség tervének egyelőre való elejtését ajánlották neki. A washingtoni kormány barátságosan fogadta Kossuthot, de intervenciós elméletét nem tette magáévá. Kossuth az elnökválasztás harcában a demokraták mellé állott, győztek is, de gyökeres rendszerváltozás nem következett ezután sem s végül Kossuth is elejtete az amerikai intervencióhoz fűzött reményeit. — *Török Pál ismerteti Maurois André: Disraeli élete* című művét.

19. szám. — *Koszó János: Európa szinképe.* Keyserling „Das Spektrum Europas“ című művének elemzése. — *A. B. ismerteti Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok* című művét.

20. szám. — *Hóry Etelka: A világháború diplomáciai előkészítése.* (Első közlemény.) Cikkíró Louis Georges volt pétervári francia nagykövet hátrahagyott s Ernest Judet által sajtó alá rendezett iratai alapján ismerteti az orosz háborús párt, főleg a kalandor Izvolszki által a békebarát Louis Georges megbuktatására indított aknamunkát. Louis felismerte az orosz terjeszkedési vágytól fűtött Izvolszki terveit s ki akarta kerülni a világháborút, melynek rémét nem szünt meg kormánya előtt festegetni. Izvolszkinak sikerült megnyernie Poincarét, de az ügyes diplomata, Louis Georges nem adta fel pozícióját s sokáig kétessé tudta tenni Izvolszki győzelmét. — *h. g. Rafael Sabatini: Borgia Caesar élete, Berényi László Kenedy Géza: Magyar vér Bosznában* című művét ismerteti.

21. szám. — *Török Pál: Gróf Festetics Leó (1800—1884) emlékiratai.* Szerző a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött kézirat alapján ismerteti Festetics pályafutását, melynek fontosabb állomásait, a zeneegylet elnöki tisztsége, a zalai adminisztrátorság s a Nemzeti Színház intendánsága képezik. Az emlékiró kitér kora és kortársai jellemzésére is. — *Hóry Etelka: A világháború diplomáciai előkészítése.* (Folytatás és vége.) Izvolszkinak sikerült a francia kormánynál megbuktatni a kormány pétervári nagykövetét, a békebarát Louis Georget s ezzel az

orosz-francia politika a világháborúhoz vezető útra lépett. — *Hajnal István* ismerteti *Eckhardt Sándor Sicambria s A pannóniai hun történet keletkezése* és *Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn* című értekezését; *Farkas Zoltán* ismerteti *Divald Kornél: A magyar iparművészet története* című művét.

22. szám. — *Prahács Margit: Bihari János 1764—1827.* Cikkiró Biharinak a nemzeti kultúrára gyakorolt befolyását méltatja. Bihari és társai, Csérmák, Lavotta fellépésével indul meg zenekultúránk nemzeti fejlődése. — *Gabányi János József főherceg: A világháború, amilyennek én láttam II. kötet. Az olasz háború, Hajnal István Bariska Mihály: Gróf Széchenyi István és a francia irodalom* című művét ismerteti. *Virányi Elemér* ismerteti *Csekey István: Északi írások* című könyvét, melyben a szerző „Az ész-t-magyar történelmi és kultúrkapcsolatok”-kal külön fejezetben foglalkozik.

24. szám. — *Hajnal István: „Erdélyről”* cím alatt *Asztalos Miklós: Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus és Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés*, továbbá *Cornea Tamás: A kisebbségi kérdés, Hankiss János Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története* című művét ismerteti.

Revue Historique. 1926. évf. 151. kötet. *The siege of Vienna by the Turks in 1683*, translated into greek form an italian work, published anonymously in the year of the siege, by Jeremias Cacavale. Édité par *F. H. Marshall.* (Cambridge University Press, 1925.) Ez a könyv, amelyet G. Pagès ismertet, a bécsi török győzelemről 1683-ban olaszul megjelent írtatás görög fordításának a kiadása angol fordítással együtt. A győzelem leírása mellett tájékoztat a XVII. századi török politikáról is. Évszám és név tekintetében nem mindig megbízható, de mérsékelt hangon és világosan itéli meg az eseményeket.

1926. évf. 152. kötet. *Gaston Cahen* ismerteti *Jordan Ivanov: Bogomilski knigi i legendi* (Lývres et légendes des Bogomiles Sofia. Académie bulgare des sciences. 1925.) című munkáját, amely a bogumil eretnokség tanainak, kánonikus és liturgikus könyveinek, legendáinak a tárgyalása mellett minket elsősorban IV. Béla 1238-ban ellenük indított kereszties hadjáratának leírása miatt érdekel.

1926. évf. 153. kötet. *Louis Bréhier* összeállítja és ismerteti „Histoire Byzantine” cím alatt az 1922—26-os éveknek a byzanci történettel foglalkozó irodalmát, amelyek közül minket elsősorban a következők érdekelnek: *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit.* Reihe A. Regesten. Abt. I. Regesten der Kaiserurkunden, bearbeitet von *Fr. Doegler.* I. Teil: 565—1025; II. Teil: 1025—1204. (Munich et Berlin. 1924—26). — *Max Silberschmidt: Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. 1381—1400.* (Leipzig—Berlin. 1923.) A könyv első része részletesen tárgyalja a velencei politikát Genuával és Magyarországgal szemben az 1381—1394-es években, Zsigmonddal való összeköttetéseit, akinek közvetve nagy befolyása volt a keleti politikára. Új a könyvben Velence habozásának a kimutatása, aki az ozmán birodalommal szemben modus vivendi keresett, de azért megkötötte a ligát a török ellen Zsigmond vezetése alatt (1395 febr.). — *N. Jorga: Les plus anciens États slavo-roumains sur la rive gauche du Danube. VII. siècle.* (Extrait de la Revue des études slaves, t. V. 1925.) — *H. Schönbaum: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme.*

1927. évf. 154. kötet. *G. Cahen* ismerteti *J. Ancel: Peuples et na-*

tions des Balkans-t, S. Gorceix pedig N. Jorga: *L'art populaire en Roumanie*-t, amely Erdélyt is tárgyalja. — A „Notes bibliographiques“-ban a szegedi egyetem régiségintézetének „Dolgozatok“ című kiadványát és a *Revue mondiale* 1926. dec. 15-i számában megjelent: *Szekfü: Le quatrième centenaire de la bataille de Mohács* című cikket, a „Recueils périodiques“-ban a *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* I—III. kötetét ismertetik.

1927. évf. 155. kötet. V. Čorović: *Histoire yougoslave*-ban részletesen ismerteti az egyes jugoszláv társaságok működését, az új jugoszláv állam megalakulása óta megjelent jugoszláv történeti irodalmat, amelyben bőven van magyar vonatkozású anyag is. — A „Notes bibliographiques“-ban a *Klebelberg-cmlékkönyv* értékezeit ismertetik és újból közlik a 154. kötetben már közölt ismertetést a szegedi „Dolgozatok“-ról és *Szekfü*-nek a *Revue mondiale*-ban megjelent cikkéről.

1927. évf. 156. kötet. F. Lot ismerteti *Lou's Halphen: Les Barbares*-t, G. Pagès pedig J. Hudita: *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entra la France et la Transylvanie au XVII. siècle*-t (1635—1638), (Paris, 1926) és J. Hudita: *Histoire des relations diplomatiques entra la France et la Transylvanie*-t (1927), ld. Hudita munkáiról Angyal Dávid ismertetését, *Századok*, 1928, 673—681. ll. — A „Chronique“-ban megemlékeznek a Mussolini által visszaadott két Corvináról és a Szent István-legenda most felfedezett XII. sz.-i kéziratának a kiadásáról.

1928. évf. 157. kötet. Jacques Ancel: *L'„épreuve de force“ allemande en 1908—1909. d'après les documents allemands la crise austro-russe et la politique de Bülow*. Az 1908—1909-es osztrák-szerb krízis részletes történetét adja és arra a megállapításra jut, hogy Aehrenthal csak cszközve volt az osztrák hivatalos szerb gyűlöletnek és a német politikának. Oroszország presztizspolitikája, hogy a szláv népek patrónusa legyen — amit ellenfelei pánszlávizmusnak neveztek, nem volt háborús politika és alapjában véve Isvolski is csak éppen olyan statisztiza volt Bülow-val szemben, mint Aehrenthal. Bülow át akarta vinni az európai konfliktust Balkán területére és ez világítja meg az 1914-es osztrák-orosz konfliktus körülményeit is. — G. Gautier ismertetése *Histoire de Russie* címmel az 1917—1927. években megjelent munkákról szól, amelyek közül minket főleg a következők érdekelnek: G. Gautier: *Histoire de la civilisation de l'Europe orientale avant la fondation du premier État russe*. (Otcherki po istorii materialnoi koulturnoi vostotchnoi Europy do osnovania parvovo rousskavo gossondarstva. Leningrad, t. I. 1925.) — A. A. Chakhmatov: *La plus ancienne époque de l'histoire de la nation russe* (Drievniechia soudby rousskovo plemeni. Petrograd, 1919), amely Gautier szerint a legjobb munka az orosz föld IX. sz. előtti történetéről. — A. Nasanov: *Les princes et les villes au pays de Rostov et de Souzdal*. (Kniaz i gorod v. Rostovo-Souzdalskoi zemlié. Recueil Véka. Petrograd, 1924), a tatárjárás előtti időt tárgyalja. — Hasonló kort tárgyal A. E. Pressniakov nagyobb munkája: *Formation de l'État grand-russe*. (Obrazovanié vilikorousskavo gossondarstva, Otcherki po istorii XIII—XV. stoletii, Petrograd, 1918). — Azután ismertet több munkát Rettenetes Ivánról, Nagy Péterről, II. Katalinról és A. N. Savine: *Nikolai I. i Friderikh-Wilhelm IV. (1840—1848)* (Petrograd, 1923). — A „Recueils périodiques“-ban a *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* IV—V. kötetét ismertetik.

158. kötet, 1928. május—augusztus. *David Angyal: Gabriel Bethlen*. Bethlen halálának háromszázadik évfordulójára készült ez a kis tanul-

mány, amely különösen Bethlen diplomáciai tehetségével elért eredményeit domborítja ki. Legelőször fiatalságát ismerteti, amely Báthory Zsigmond udvarában, majd Székely Mózes, Bocskay István, Báthory Gábor mellett telt el, ahol a fiatal korától fejedelemségre vágyó ifjú alapos bepillantást nyert a diplomácia műhelyébe és a hadvezetésbe, míg végre 33 éves korában fejedelmmé választották. Az első idők nehézségeit a bécsi udvarral szemben a törökökhöz fordulva hidalta át, amelynek eredményeként a nagyszombati békében (1615) visszakapja elvesztett várait, de a császár nem ismeri el fejedelemnek. Ezután azonban a törökkel kerül összeütközésbe Jenő és Lippa várak miatt és ugyanakkor az udvar is támogatja az ellenfeleit, akik el akarnák a fejedelmi székből ildőzni, de Bethlen győz és megújítják a nagyszombati békét. Közvetlenül ezután sikerül a két közvetlen felet a törökök és a lengyelek között, ami tekintélyét nagyban neveli. Az ellenreformációval szemben fellépő Bethlen első eredménye, hogy II. Ferdinánd elismeri fejedelemnek, majd a magyar viszoyok számára kedvező alakulása következtében hamarosan az egész felvidéket a kezében tartja és mint megválasztott, de meg nem koronázott király, a rendek által megajánlott pénzsegítségre, a török és a nyugati hatalmak támogatására számíthat; ezt ugyan nem kapta mind meg, de az eredménytelen hainburgi tárgyalások után is felül tudott kerekedni és a nikolsburgi békében végül is Ferdinánd teljesíti minden követelését. — A továbbiakban Angyal részletesen ismerteti Bethlennek a nikolsburgi békét követő és egész Európára kiterjedő eredményes diplomáciai munkáját, amelynek végén Gusztáv Adolf felszólítja a lengyel trón megszerzésére, amiben azonban Bethlent 1629-ben bekövetkező halála megakadályozta. Bethlen véleménye megegyezett a Bocskayéval, hogy t. i. a független Erdély Magyarország védőpajzsa és ezt csak török segítséggel lehet elérni; végrendeletében is erre kéri a magyar nemességet. Befejezésül Bethlen összefoglaló jellemzését kapjuk.

A „*Chronique*”-ban *Ballagi Aladár* haláláról emlékeznek meg, ismeretve munkásságát.

159. kötet, 1928. szeptember—december. *Antoine Degert: Une ambassade périlleuse de Françoise de Noailles en Turqui.* François de Noailles konstantinápolyi követségének előzményeit, Noailles szerepét tárgyalja (1570—1574), miközben megvilágítja a francia-török összeköttetéseket.

Tárca.

Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban.

I.

Bartoniek Emma és Domanovszky Sándor a Századok ez évi folyamának 37—52. l. *Az Árpádok trónöröklési jogához* címen dícséretre méltó buzgalommal foglalkoznak fenti cím alatt megjelent értekezéssel. Cikkeiből elsősorban is azt állapítom meg, hogy nem jó az embernek röviden írni. És mégis — tekintettel arra, hogy most sokkal fontosabb kérdés köt le — megint rövid leszek; csak a legfontosabb perdöntő természetű kérdésekre reflektálok.

Bevezetésül ismétlem azt, hogy értekezésem egy nagyobb terjedelmű egyetemi előadásom kivonata. Ha munkámat egész terjedelmében közölhettem volna, valószínűleg kevesebb ellenmondással találkozott volna. Az egyetemi előadásoknak az a természete, hogy a tanár olvasgatásai közben mindig pótolgat — véleményét is önkritikával gyakran változtatván. Legelső előadásomban a *senioratus elméletét fogadtam el*, de már a másodikban észrevettem, hogy vannak olyan tünetek, melyek ezzel az elmélettel nem egyeztethetők össze. Keresnem kellett tehát egy olyan öröklési rendet, mely az összes normális trónbetöltési esetekkel összefér; így jutottam a rokonságfoki örökösödési rend megállapítására, melyről ma is azt állítom, hogy az egyetlen módszeresen elképzelhető feltevés, avagy következtetés.

Senioratus és rokonságfoki örökösödés között csak hajszálnyi különbség van. Egy hajszál nem nagy dolog; a legtöbb ember csak a levesben veszi észre! Egy hajszál azonban hozzásegít ahhoz, hogy az Árpád-kori trónvillongásokat oly világosan lássuk, hogy érthetetlen következetlenség, vagy indokolatlan homály nem marad részünkre.

Igaza van Bartoniek Emmának, hogy a senioratus és rokonságfoki örökösödési rend között egyik perdöntő

kérdés I. Béla, Salamon, Géza és László öröklési joga a trónra.

Én azt állítottam, hogy Bélának több joga volt a trónra, mint Salamonnak. E jogát nem veszítette el Salamon megkoronázása után sem, mert „*metu mortis*“, tehát lelki kényszer nyomása alatt egyezett bele Salamon koronázásába. Éppen ezért, egyetlen forrásunk sem állítja róla azt, hogy ő trónbitorló; Gézával és Lászlóval szemben azonban Salamonnak van öröklési joga a trónra, kit visszatérése után, mintha kétes érvényű, erőszakolt gyermekkori koronázása meg sem történt volna, ünnepléses keretek között kétszer is megkoronáztak, másodszer éppen Géza az ő örökségi jogának nyilvános elismeréséül. Éppen ezért, Gézát és Lászlót nemcsak forrásaink tekintik bitorlónak, hanem kényszerhelyzetükben ők is saját magukat.

Bartoniek Emma nem osztván azt, hogy az erőszak jogot nem statuál, érveléseimmel szemben Béla törvénytelen uralmát a német császárhoz küldött követségével akarja igazolni. Az Annales Altahenses közismert, minden kézikönyvben előforduló részletének idézésére nem volt szükség, mert semmit sem bizonyít. Merő diplomáciai aktus volt az, melyet mindkét részről fegyverzörgés kísért. Bizonyító ereje a következményeknek van: Bélát még betegen sem hagyta el serege, fiát Gézát azonban azonnal elhagyja és Salamonhoz csatlakozik, mihelyt Béla behúnyja a szemét. Béla mellett kitartottak, mert övé volt a jog és az igazság, mihelyt ő meghal, hívei is Salamonnak hódolnak meg és nem Gézának, mert e kettő között Salamont illeti a trón.

Hasonló közismert dolgokról illetlennek tartottam beszélni kizárólag szakembereknek szánt értekezésemben. Bartoniek Emmát arra kérem, hogy amennyiben fenntartja véleményét (mely a senioratus elméletével sem egyeztethető össze logikusan), hozzon lényegbevágó érvet; idézzon egy forrást, mely Bélát uzurpátornak, törvénytelenül uralkodó bitorlónak nyilvánítja, lehetőleg olyan forrást, amelynek ez a tiszteletreméltó véleménye van Gézáról és Lászlóról. Akár a Képes Krónika is lehet az, melynek hitelére és értékére nézve oly túlzott formában sajnálatomra nem érthetek vele egyet általában sem és hitelt különösen nem érdemel a várkonyi jelenetből idézett, belső ellenmondásban is szenvedő részlete.

Hogy még egy pillanatig Bélánál maradjak, fenn-

tartom azt az állításomat, hogy őt nem koronázták meg, csak felkenték. A koronázásra vonatkozó híradásra, melyre Domanovszky hivatkozik, ha hinném, csak azt mondhatnám: *credo, quia absurdum!* Ugyan melyik koronával koronázták volna meg!? — erre kérek választ!¹

A Borics perdöntő esete a másik, mellyel Bartoniek foglalkozik; de végeredményben mégis megveti, mert ő illegitim. En az illendőség határai között megmagyarázta, hogy jogi szempontból Boricsot nem lehetett törvénytelennek tekinteni, *mint törvényes házasság alatt* nemzett gyermeket. Hogy a kánonjog az európai közvélemény ellenére a magyar mesterek királyi parancsra mégis törvénytelennek nyilvánították, éppen ez a bizonyosság a mellett, hogy különben neki lenne öröklési joga a trónra... megint csak rokonságfoki örökösödés alapján.

Ha Bartoniek Emma érvelésem ellen akar állást foglalni, akkor bizonyítania kell, hogy Borics nemesak a magyar magisterek, hanem a *kánonjog szerint is* illegitim volt. Egyedül csak ez lenne perdöntő jelentőségű.

Végezetül tegyünk egy kis, még az előzőnél is logikaibb kirándulást. Bartoniek Emma értekezésének kiváló tulajdonságait elismertem. Csak egy pár hajszál választott el tőle; éppen azért kivonatoltam munkám, mert nem akartam ismételni megállapításait. Tetszett nekem főbbek között az, hogy Domanovszky Sándor kétségei után is Kinnamos hitelét kedvezőbben ítélte meg és adatait, bár nem pontosnak, mégis általában felhasználhatónak tartotta. Kinnamos V. könyvének közismert részlete így szól: *Az a törvény a magyaroknál, hogy a korona mindig a túlélő testvérré száll.* En — mint Pauler — hitelesnek tartom és azzal próbáltam Kinnamos hitelét, illetőleg Manuel császár követeléseinek jogosultságát igazolni, hogy Béla részére nem kívánta a trónt, csak az őt megillető *ducatust*, pedig ha *előbb* költött jogcímenek avatkozott volna be az ország ügyeibe, mint István és László esetében, részére is kívánhatta volna a trónt. Meg kell egyeznünk tehát abban, hogy Kinnamosnak idézett nyilatkozata hitelesnek tekintendő. Már pedig a Kinnamostól fenntartott trónöröklési szabály és a Las-

¹ Csakugyan analog eset V. Lászlóé. Az ő koronázását nem ismerték el törvényesnek, amiről sokat és keményen vitatkoztak. Különbösen is újra kellett volna koronázni régi gyakorlat szerint trónralépésekor. De nem koronázhatták meg, mert nem volt mivel!

kaitól általam általános megrökönyödésre idézett részlet között csak az a különbség, hogy Kinnamos csak egy vonalba eső leszármazókról, testvérekről ír, míg Laskai értesítése a következő generációra is kiterjed: et sic inter (trium) fratrum generationes circumiret regimen. *Két egymástól független és oly távoleső forrás egyező bizonyossága még akkor is elfogadandó lenne, ha más adatok, normálisnak tekinthető jogesetek nem támogatnák.*

Már most az a kérdés, hogy akár Kinnamosból, akár Laskaiból lehet-e a legidősebb családtag öröklésére, a senioratusra következtetni? Most jön azután egy szörnyű, még Laskai-idézetemnél is szörnyűbb attentatum! *A képzelőerőre appellálok!* Maradjunk csak Kinnamos szűk körében!

Nem fordulhat-e elő, mint ahogy elő is fordult, hogy a legidősebb testvér elsőszülött fia idősebb, mint legfiatalabb öccse!?

Nem fordulhat-e elő tehát, hogy az ifjabb családtag az öregebbet a trónöröklésben megelőzi!?

És ha előfordulhat, szabad-e a legidősebb családtag örökségi jogáról, senioratusról beszélni!? Nem! Ellenben rokonságfoki öröklésről és csakis arról beszélhetünk, mert az minden elfogadható forrásunkkal és esetünkkel megegyezik.

Ezekután békejobbot is nyújthatnánk egymásnak, ha nem tartoznám azzal, hogy még **Laskai Osváthnak** Szt. László királyról írt három beszédeiről is nyilatkozzam. Mert most már elárulom azt is, hogy hárman vannak.

A legkevesebb, amit elvárhatunk egy tudományos vita során, hogy a vitatkozó felek elolvassák azt, aminek hiteléről a vita folyik. Megállapítom, hogy sem Bartoniek Emma, sem Domanovszky Sándor nem olvasták el Laskai beszédeit Szt. Lászlóról és hitelét mégis megtagadják. Bartoniek Emma belepillantott ugyan a beszéd egy részébe, de igen elhamarkodottan és kevés igazságra törekvéssel azt állapította meg, hogy Laskai amit tud, a krónikákból tudja, azok zagyva egyvelegét adja; Domanovszky Sándor ellenkezőleg, éppen a krónikák hitelét félti Laskainak a krónikákban elő nem forduló adataitól, expressis verbis visszaütésítván azon állításomat, hogy Laskai ismerte és beszédében felhasználta László szenttéavatási jegyzőkönyvét. Nemesak ezt cselekszi, hanem még azt is állítja, hogy én Laskai alapján konstruáltam a gradualis successio elméletét.

Hogy hátulról kezdjem, ki kell jelentenem, hogy én a rokonságfoki örökösödés megállapítása után kb. 12 évvel jutottam ahhoz a szerencséhez, hogy Laskai beszédeit elolvashattam. Elolvastam nem is a trónöröklés kérdése miatt, hanem azért, mert legendáink közül némi tisztázni való kérdéseim merültek fel és úgy gondoltam, hogy régi szentbeszédekben található némi utalást általam elvesztettnek feltételezett eredeti legendaszövegekre. Hogy Laskai a trónöröklés szabályairól is ír, arról nekem fogalmam sem volt, de miután meggyőződtem arról, hogy az ő beszédei egyes részeit komolyan lehet venni, összes adataimmal egyezel adatát örömmel fogadtam és felhasználtam. Elbeszélésem hitelességét legyen szabad azon utalással kiegészítenem, hogy 1911 óta legalább 100 hallgatóm hallgatta ezen előadásomat; a múlt év előtt egyetlenegy hallgatóm sem hallotta tőlem Laskainak még a nevét sem, ellenben a gradualis successio elméletét kb. 1914 óta előadtam.

Laskai idézett adatának felhasználásán kívül egyebet is cselekedtem. Lemásoltattam összes magyar vonatkozású beszédeit szemináriumom részére és Szent Lászlóról írt második beszédét gyakorlatokon minden kútfő fölé helyezve fogom felhasználni tanítványaim kritikai érzékének fejlesztésére, mert nincsen egyetlen kútfőnk, melyet nagyobb haszonnal lehetne használni. Hihetetlenül élesíti ugyanis elméjüket és élesíti érdeklődésüket, ha nekik ezen beszédből meg kell állapítani, hogy mit merített Laskai Szent László ismert legendájából, egy feltételezhető bővebb legendából, a krónikákból, a szentté avatási jegyzőkönyvből és esetleges hagyományokból; és végül mi az, ami saját korára jellemző. A legmelegebben ajánlom kartársaimnak figyelmébe e beszédet tanulmányi szempontból is.

De még adós vagyok annak bizonyításával, hogy Laskai felhasználta a szentté avatási jegyzőkönyvet. Úgy képzeltem, hogy aki jellemző idézetemet elolvasta, ha a szentté avatási eljárást ismeri, minden további bizonyítás nélkül elhiszi állításomat. Csalódtam. Most sincs időm arra, hogy Laskai magyar vonatkozású történelmi beszédeiről értekezést írjak; de legyen szabad állításom bővebb igazolására Szent Lászlóról tartott második beszédéből a következő idézeteket közölnöm még:

„Secundo¹ quoque de sanctitate sancti regis Ladislai dubitabant fortes milites pro eo, quod multum sanguinem propriis manibus effuderat...

Tertio quoque de sanctitate ipsius dubitabant legati domini papae solennes pro eo, quod sciebant, quod in potestate difficulter se homo potest praecavere a periculo; magnam enim potestatem magna tentant pericula...

Unde anno Domini M^oXC^oV venientes legati domini papae Varadinum ad examinandum sanctitatem beati regis Ladislai, ut catalogo sanctorum adscriberetur, secundum iura inquirebant de quattuor...

Primo quidem legati domini papae inquirebant de iusto labore beati regis Ladislai... Imo diligentius inquirebant de ipsius beati regis bonis operibus, quia in regali sublimitate ocium et venitas solet adesse. Unde ad dominorum legatorum sollicitam inquisitionem multi testes (!) accesserunt, tam eunuchi, quam extranei...

Secundo domini legati inquirebant de eius humili facto scientes quam difficile sit humilitatem tenere in sublimitate... Unde fatebantur tam nobiles, quam ignobiles...

Tertio quoque domini papae legati inquirebant de eius pacifico animo... Imo adfuerunt quidam fatentes tantam patientiam Sancti regis, quod pro iniuriis beneficia exhiberet...

Quarto domini legati inquirebant de eius vero miraculo... Sed et domini legati admirantes et dicentes: O quam magni meriti est apud deum! Gloriosus iste rex Ladislaus, cuius deus tanta coram omnium oculis extendit testimonia!

Ezen idézetekből a figyelmes olvasó meggyőződhet arról, hogy Laskai a szentté avatási jegyzőkönyvet nemcsak ismerte, hanem az általános kétségek részletes ismertetése után az inquisitio négy kérdő pontját és a tanúvallomások tartalmát is pontos tagolásban mutatja be. Egyetlen idézethez sem kívánok kommentárt fűzni, csupán az *eunuchus* szó használatára hívom fel a figyelmet. Az *eunuchus*-t kétségtelenül a Szt. László törvényében és néhány emlékünkből is előforduló *eun*, többesben *eunoch* szóból gyártotta egy olyan ember, aki az ősforrásban előforduló avult szót már nem értette meg. Ennek az egy szónak használata is kétségtelenül igazolja, hogy Laskay felhasznált egy ősrégi forrást és az többszöri utalása szerint csak a szentté avatási jegyzőkönyv lehet.²

¹ A Primot már idéztem értekezésemben.

² Ezen idézet szerint, mivel ellentétben áll az extraneussal, azon belső szolgát jelenthet és így Bartal ráhibázott, mikor az *eunuchus*-nak familiaris értelmet adott éppen ezen idézet alapján.

Figyelmeztetem azonban olvasóimat, hogy a felsorolt idézetek nem merítik ki a bizonyítékok sorát. Aki esetleg még ezután is kételkedik, olvassa el figyelmesen Laskainak legalább is összes magyar vonatkozású beszédeit és csak azután nyilvánítson véleményt!

A legnagyobb sajnálatomra **Aventinus-t** illetőleg sem tudok egy véleményen lenni Domanovszky Sándorral. Én Aventinust nem a nálunk szokásos módon, indexből ismerem, hanem elolvastam betűről-betűre és kiírtam összes magyar vonatkozású részeit, mert azokat igen becseseknek tartottam már csak azért is, mert a bajorokkal volt a legállandóbb barátságos összeköttetésünk. Meggyőződtem arról, hogy a korunkra maradt források adatait pontosan, becsületesen használta fel és a már ismert krónikákon és évkönyveken kívül felhasználott ismeretleneket (valószínűleg egy ismeretlen magyar krónikát is!) felhasználta a fejedelmi, püspöki és kolostori levéltárakat, közöl igen régi magyar vonatkozású okleveleket is, ezeknek alapján hitelt érdemel azon részleteiben is, hol forrásait nem ismerjük. Magyar vonatkozású részei (melyekből igen keveset használt fel Szabó Károly, még kevesebbet másodkézből Pauler Gyula, egyetlen értékes adatát Marczali Henrik) kitesznek 7—8 ívet. Ha Domanovszky Sándor képes lesz egyetlen magyar vonatkozású adatára rosszhiszemű hamisítás, ferdítés vagy tendencia bélyegét rásütni, akkor joga lesz róla lekicsinylőleg nyilatkozni. Hogy hitelét hogyan ítélem meg, elmondom a következő jellemző dolgot. Lukinich Imre barátom tanuskodhatik arról, hogy a *székelykérdésről* bejelentettem egy előadást. Elmondtam neki azt is, hogy mire jutottam abban a kérdésben, mellyel gyermekkorom óta állandóan foglalkozom. Mikor évtizedes ruminálás után megnyugtató eredményre jutottam, bejelentett előadásom mégsem tartottam meg, mert közben olvasni kezdtem Aventinust, aki arra intett, hogy rossz nyomokon járok, mert az ősi hagyományt nem szabad eldobni. Szerinte ugyanis a hunok és avarok *két részre* oszlottak. Egyiket a Dunántúlra telepítették, a másik Dáciába vőnult és ott maradtak a honfoglalásig. *Ex tunc nomen eorum extinctum est.* Íme, itt a kulesa a dunántúli és erdélyi székelyeknek, a dunántúli és székely nyelvjárás hasonlóságának!

Kezdetben bizony nem tetszett a dolog, mert ellenkezett elméletemmel, de miután Aventinust végigolvas-

tam és hiteléről meggyőződtem, értekezésemet félrelöktem és felolvasásomat nem tartottam meg. Ezt azért is vagyok bátor elmondani, hogy Domanovszkyval szemben ezzel is igazoljam azt, hogy én nem tartozom azok közé, akik szerelmesek a saját véleményükbe.

A ducatusra vonatkozólag kell még — itt már a saját becsületem érdekében — néhány szót kérnem:

Először is Domanovszky azt mondja, hogy „nem szabadna természetesen elhallgatni“, hogy a német császár Endrének Pozsony vidékét adta át. Ez úgy hangzik, mintha én valami illetlen dolgot cselekedtem volna. Szeretném, ha megokolná, hogy miért? Én idézetek alapján azt mondtam, *hogy kilenc város volt ezen a területen*. Arra kérem Domanovszky Sándort, kérdezze meg Hóman Bálintot, hogy kilenc város alatt akár ma is, de különösen akkor, érthető-e „Pozsony vidéke“. Avagy azt akarja ezzel Domanovszky mondani, hogy Dunántúl nem lehetett ducatus? De miért? A ducatus egyszer itt, máskor amott volt! Én nem veszem rossz néven a német császártól, hogy Endrét nem vezette el Dáciába; ahová ő valószínűleg nem is vágyott, mert ott hátvédre nem található.

Végül hálás köszönetemet kell nyilvánítanom Domanovszkynak azért a szíves tanításáért, hogy Géza hercegnek Magnus a keresztnéve volt. Ezt ugyan a verebek is csiripelik és boldogult Karácsnyi János bátyánk még arra is megtanított, hogy (ha jól tévedek) a keresztmamája nagynénjének férjétől kapta ezt a nevet; de hát Domanovszkynak lehetett indoka arra, hogy engem ily primitív tulajdonsággal vádoljon meg. Egyes lekicsinylő nyilatkozatai, de különösen ez a rosszindulatú imputatioja kívül esik a lovagias mérkőzés szabályain. Én idézem az oklevelet: Ego Magnus, (így, nagy betűvel és utána vesszővel!) qui et Geysa. Már ebből is láthatta, hogy én a magnus jelzöt nem ezen idézetből vettem, de szövegem figyelmes olvasása is meggyőzhette volna: „magnus, vagy supremus dux“, egyik vagy másik, de a kettő együtt nem lehet. A magnus Hungarorum dux egyik külföldi kútfőben fordul elő, melyet gyarló feljegyzésem miatt nem tudtam idézni, de mihelyt egy napon sürgős munkám engedi, azonnal nekifekszem megkeresésének és Domanovszky Sándornak bemutatom.

Beleképelem magam azonban az ő leki hangulatába! Nagy öröme az olesó diadal fölött elragadta: még pedig

további igazságtalanságra. „Ezzel a fatális tévedéssel“ — írja — „összeomlik a ducatus lényegére vonatkozó fejtegetés is és minden, amit belőle szerző következtet.“ Arra kérem, még egyszer olvassa át értekezésem vonatkozó részét; húzza ki a „Megkülönböztetésül a magnus, vagy supremus dux“-ot és most már saját reputatiója érdekében cáfolja meg egyetlen rákövetkező állításomat! A mondat második felénél már látni fogja, hogy én ezekből a kifejezésekből nem következtettem semmit és cáfolati vállalkozását a továbbiakban sem koronázhatja siker.

Oly állításokra, melyek a kérdést se előre, se hátra nem viszik, nincs időm reflektálni. Kijelentem azonban, hogy *a rokonságfoki örökösödésre és ducatusra vonatkozó véleményemet változatlanul fenntartom* és mivel több szaktársam nyilatkozata szerint nem állok egyedül, társaságunkban szívesen üdvözlöm Domanovszky Sándort is, akit a rokonságfoki örökösödés elfogadásától csak az tartott vissza, hogy a „komoly kritika a kései Laskai kedvéért nem vetheti el a krónikák adatait“. Felvilágosításom után remélhetőleg belátja, hogy a sokszor idézett Turóczy kortársa: Laskai alapján nem a krónikák elvetéséről, hanem kiegészítéséről van szó egy forrás maradványaival.

R. Kiss Is.ván.

II.

Amikor a Századok utolsó füzetében elmondtam megjegyzéseimet R. Kiss István új elméletéről az Árpád-kori trónbetöltés rendjét illetőleg, el voltam rá határozva, hogy ha az illusztris szerző válaszolna, nem térek többé vissza a tárgyra, hiszen érveinket felsoroltuk, hogy az elfogulatlan olvasó ítéletét megalkothassa; a további szószaporításnak tehát nincs értelme. Mégis a válasz éppen velem szemben úgy van fogalmazva, hogy hallgatásom félreértésekre adhatna alkalmat.

Valamely naivabb olvasó esetleg komolyan vehetné R. Kiss befejező sorait, amelyekben engem üdvözöl a rokonságfoki örökösödés elméletének hívei között. Ki kell tehát jelentenem, hogy nagyon röstelném, ha bárki is tényleg hasonló tétélezne fel rólam. R. Kiss megelőző „válasza“ semmi olyat nem hoz föl, ami álláspontomat bármily lényegtelenül is megváltoztatná.

Legkevésbé az, amit Laskairól elmond. Kritikai módszerünk — úgy látszik — alapjában különböző. A hosszú idézet Laskai beszédéből teljesen fölösleges. Hogy Laskai csak a levegőbe beszél, azt már az is elárulja, hogy a pápai kövek érkezését, hogy a Szent László szent életére vonatkozó bi-

zonyítékokat megvizsgálják, a szent király halála évére, 1095-re teszi, holott a szentté avatás majdnem száz évvel később, 1192-ben folyt le. Különös súlyt vet R. Kiss arra, hogy Laskai által idézett helye határozott pontokban sorolja föl a Szent László ellen állítólag elhangzott kételyeket. R. Kiss azt állítja, hogy én Laskai beszédét meg sem néztem és kioktat, hogy olvassam el előbb figyelmesen összes magyar vonatkozású beszédeit, s csak azután nyilvánítsak véleményt. Meg kell tehát mondanom, hogy a Laskai pontonkénti föl-sorolásának semmi bizonyító ereje nincs, mert aki akárcsak ezt az egy beszédet elolvassa, vagy csak futólag lapoz is a többiben, annak mindjárt szemébe szökik, hogy Laskai szónoki fogása az enumeratio. Az egész kötet csupa 3—4—5 pontos enumeratio, anélkül, hogy ezeknek bármilyen reális jelentőségük volna! Felvetem azt a kérdést is, ha a szenttéavatási jegyzőkönyvet ismerte, mért érvel csak általános jellegű irodalmi idézetekkel? Aki az első évrre vonatkozó történeti cáfolatot olvassa, annak — ha csak egy kissé járatos középkori krónikánk szövegeiben — mindjárt látnia kell, hogy az egész elbeszélés a krónikából van merítve, mégpedig a R. Kiss által annyira lenézett Bécsi Képes Krónika szövegéből, mert annak interpolációjából veszi át Szent László megválasztását a kereszteshadjárat vezérévé, ugyanabban a kapcsolatban, mint ahogy az ott is előfordul, a cseh hadjáratot is említve!

Ez teljesen elegendő Laskai történeti forrásértékének jellemzésére.

Nem tudom osztani R. Kiss megható értékelését Aventinusról sem. Hogy ő sok magyar anyagot használt, azt nagyon jól tudjuk. De más a középkori író átvétele, aki szigorúan ragaszkodik az előtte fekvő szöveghez és más azé, akit már érintett a humanizmus szele; aki tehát nagy súlyt vet a stílusra és okoskodik is, forrásainak adatait tehát sokszor lényegesen átalakítja.

Ezzel a kérdés lényege el van intézve. Legyen szabad azonban reflektálnom még két pontra, amelyekben R. Kiss becsületében érzi magát megtámadva!

Hogy Endre Pozsony-vidéki dukátusában nem hiszek, az természetes. Dukátus csak a királlyal történt megegyezés alapján, az ő hozzájárulásával keletkezhetett. Mai tudásunk szerint ilyen csak Béla visszatérte után keletkezett s az ország belső területén csak Erdélyben és a Tiszavidéken, majd a Dunántúl állott fenn. Endrét egy idegen uralkodó hozta be akkor s az ország határszéli területeit adta át neki, amelyek azonban seregeinek elvonulása után természetesen kisiklottak kezéből.

Ami pedig a Géza-féle oklevelet illeti, rá kellett mutatnom a hibás idézetre. A kérdés lényege nem is a *Magnus* név, hanem az *in primis* hibás *supremus* olvasása. Minthogy

Gézának ezen kívül más oklevélszövege nem maradt fenn, s minthogy R. Kiss (Századok. 1928. 747. l., 1. jegyzet) is ennek Fejér-féle szövegére hivatkozott, nem tudhattam, hogy egy ismeretlen és nem idézett német kútfőhelyre építi következtetését. Erre az oklevélre semmi esetre sem építhette, s ha erre rámutattam, ebben semmi sértő szándék nem volt, — még annyira sem, mint mikor R. Kiss azt állítja, hogy én Laskait meg sem néztem!

Kihúзва tehát R. Kiss kívánsága szerint a „*megkülönböztetésül a magnus vagy supremus dux*“ szavakat, mégis be kell vallanom, hogy a dukátusra vonatkozó messzemenő következtetéseit „*saját reputációm érdekében*“ nem tudom elfogadni, erre vonatkozó érveimet azonban, amelyeket már multkor felsoroltam, minthogy a kérdés ellen nemcsak a „*magnus vagy supremus dux*“ érve alapján foglaltam állást, itt újra előadni fölöslegesnek tartom. Domanovszky Sándor.

Válasz és megjegyzések Varjú Elemérnek a Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története című műve illusztrációiról szóló bírálatára.

A Századok 1928. évi 7—8. összevont számában Varjú Elemérnek a címben írt mű bírálata keretében rajzaimra és — nevem említése nélkül — rám vonatkozó részére következőkben válaszolok.

A bírálat először az almakeréki evang. templom oltárpredellájára festett címerrel készült színes műlappal foglalkozik (272. l. mell.), anélkül, hogy azt valaha látta volna és ismerné, azt *összeállításában és színeiben merőben hamisnak és a gyanútlan szemlélőt egyenesen félrevezetőnek* írja. Hogy e címer formája talál és hogy a pajzs minden más szín lehet, csak éppen fekete nem, könnyen meggyőződhetett volna a Roth Viktor értekezésében levő fényképről.¹ A műben e címer sajnálatos sajtóhiba következtében a XIV. századból valónak van feltüntetve; e nagy hibát sem én, sem a mű szerzője nem követtük el, miről Varjú igen könnyen meggyőződhetett volna, ha a másolatom hátlapján levő leírást elolvassa. A másolás egész ideje alatt jelen volt a mű szerzője, gróf Bethlen Bálint, a keresdi vár ura, a keresdi és az almakeréki szász pap. Tudtommal egyikünk sem volt színvak, hogy a feketét veresnek lássa, s emberileg semmi megmagyarázható oka nem lett volna, a valóság helyett hamisat festeni.

A bírálat a továbbiakban az Apafi pajzscímer próbálja néhány emlék alapján leírni, s elsősorban Apafi Ferenc 1493. évi gyűrűpecsétjét ismerteti (bár az előző 815. lapon már a

¹ Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. Érem- és Régiségtárából, 1912. Dr. Roth Viktor: Az almakeréki templom és műkincese. 128—173. l. A predella fényképe. 171. l.

XV. század elejéről való Apafi címert sejtet) — s ezt az *Apafi pajzscímer eredeti alakjaként* így írja le: *jobbharánt fektetett pallós, melyre a bal felső sarokból (a lenyugvó nappól eredő) sugarak esnek.* Mit Varjú a lenyugvó nappól eredő (?) sugaraknak vél, nem más, mint a Becse—Gergely nemzetségnek a pajzs felső bal sarokrészből előtörő, sugárszerűen rendezett hat aranyékból álló, ősi *mesteralakja*. A pallós pedig minden valószínűséggel uralkodóilag adományozott, bővítésül szolgáló *címerkép*, mely úgy látszik, csak az Apafiaknak szólt, a Bethleneknek nem.¹ E mesteralakból később, a természetes ábrázolásra való törekedéssel címerkép — az ékalakú sugarak közti lángszerűek által meghatározott sugáresoportozat lett.²

Nagyon téved Varjú abban is, hogy a Sye-család 1418. évi ármálisának címere *kékben, leveles koronára balharánt állított, vértől csepegő pallós közel áll* az Apafi-címerhez. Dehogy áll közel! A Sye-címernek *lényege* a pallós, az ősi Apafi címernek pedig *lényege* a mesteralak. A középkori sugárábrázolásnak tanulságos példája látható az 1431. évi Szarvasdi címeren.³ Itt a sugárkéve egyes sugarai nem egyenletes elrendezésűek, s mind lángszerűek. Nem hasonlítanak sem a predellacímer, sem a pecsét egyenes, geometriailag rendezett ékalakjaihoz. Formailag is jelentéktelenebbek, mint az Apafi emlékeken levők, melyek imperialisan betöltik a pajzsmezőt és *meghatározott számuk hat*.

*

Bíráló az Apafi címer színeiről ezt írja: *a színeket illetőleg kizárólag késői, XVII. századi adatokra vagyunk utalva, ám ezek egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a pajzs fekete.* Ezen *egybehangzó adatokat* egyes-egyedül Frank Bálint szászispán különben is hibásan színezett erdélyi ország-címerű, 1686. évi zászlaja mutatja.⁴ Itt Mihály fejedelem

¹ Keöpeczi Sebestyén József: A Becse-Gergely-nemzetség, az Apafi-és a gr. Bethlen-család címere. Erdélyi Irodalmi Szemle. V. évf., 1—4. sz., 72. l. Ugyanezen értekezés az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában. 1928, 13. sz., 8. l.

² Különösen tanulságos példája látható ezen át'akulásnak azon a XV. századvégi Apafi-sírfedőlapon, melyet Kelemen Lajos tanár, az Erd. Nemz. Múzeum Levéltárának vezetője Marosvásárhelyen, a ref. temetőben a beépítéstől mentett meg, s jelenleg az Erd. Nemz. Múzeum Régiség-tárában van elhelyezve. Erd. Irod. Szemle. V., 1—4. sz., 74. l. mell., továbbá Erd. Tud. Ftek. 1928, 13. sz., 10. l. mell.

³ Aldásy Antal: Címertan. VI. t., 15. á.

⁴ E zászló a nagyszombati Rüstkammerben van. Címerét közli az erdélyi Siebmacher (Taf. 18., Text. 16—17. l.), e mű szerint a címer a következő: *Ovális, aranszegélyű pajzs, fejedelmi koronával, Mezeje pajzsfő alatt hasított, aranszegélyű, ovális, fekete szív-pajzssal; ebben az Apafi-címerkép foglal helyet. A nagypajzs kék fejében arany nap és arany (!) félhold lebeg; jobb, vörös (!) felében (ezt a rajz kéknek színjelei) damaszolt ezüst pajzs'ábból az erdélyi fekete sas növekedik;*

renaissancekori, sajátosan — bár nem szokatlan módon kialakult címerének pajzsa tényleg fekete. Ezen egyetlenegy, egészében hibás színezésű címer színadatával szemben áll az almakeréki boltzárókő festett *vörös* takarója, mely koránál fogva, kétségtelen bizonyíték a pajzs *vörös* színére. Az ottani predellacímer *vörös* pajzsa, *vörös-arany* takarója. Harmadszor pedig — ez már a renaissance címerre vonatkozik — a nagy építkező, tudós főúr, Bethlen Elek (1643–96) két példányban elkészített, díszes, nagy, pergamentre írt és festett genealogiai táblája, melyen úgy az Apafi, mint a Bethlen-címer pajzsa *vörös*.¹ A legrégebb színes Bethlen-címer pajzsa is *vörös* a XV—XVI. század fordulójáról való gógánviraljai templommennyezeten, mely most a budapesti Szépművészeti Múzeumban van elhelyezve.²

Varju a Frank Bálint hibás színezésű XVIII. századi — az erdélyi Siebmacherben ismertetett zászlaja által képviselt egyetlenegy *egybehangzó adatok* alapján, következőleg képzei a középkori Apafi címet: *feketében, jobbharánt állított ezüst pallós, melyre a balsarokból előtörő arany sugarak esnek (!); sisakdísz a takaróba (!) tűzött, két lelőgő fürttel kísért (!) álló szőlőlevél, természetes színekben; takaró (valószínűleg) fekete-ezüst*. Tekintsünk most el a színekre vonatkozó — a gyanútlan olvasót megtévesztő — mezőben hamis állításaitól, vizsgáljuk meg e képzelet, de semmivel sem bizonyítható címer leírását magát. 1. Nincs jelezve, hogy a pallós hegyvel le, vagy fölfelé van-e a pajzsra helyezve; harántos elhelyezése a predellacímer szerint hibás, mert utóbbin a pajzstengelyen, cölöp helyén van. 2. A „*sugarak*“ a leírásban meg kellett volna előzzék a pallóst, mert utóbbi az előbbiekre van helyezve. 3. Nem a „*sugarak*“ „*estek*“ a pallósra, hanem a pallos „*esett*“ a sugarakra, ha már esésről egyáltalán szó lehetne; ilyen heraldikai kifejezés nincs, az esés nem ábrázolható. 4. Nem írja le a „*sugarak*“ számát és formáját (egyenes, ékalakúak). 5. A „*sugarak*“ kiindulási helyét a bal saroknak, tehát egy pontnak jelzi, holott ezek az egész sarokrésztf elfoglalják. 6. Nem írja le, hogy e „*sugarak*“ a pallos alatt áthatolva, az egész pajzsot betöltik.

a bal *vörös* félben pedig hét *ezüst* bástya lebeg. Ezen egyetlen hibás Apafi színadat alapján a Siebmacher is több Apafi hibás címervariánst közöl. Bíráló a szöveget, úgy látszik, felületesen, vagy sehogysem olvasta el, ezért ír egybehangzó adatokról és von le bizonyíthatatlan következtetéseket. Pedig eléggé figyelmeztető az 1282. évszámú, egész oldalt betöltő, légbőlkapott, ovális (!) pajzsú Apafi-címer (Taf. 15.).

¹ Az egyik Bethlenben, gróf Bethlen Pál, a másik Keresden, gróf Bethlen Bálint tulajdonában van. E két táblát a címerekre nézve feltétlenül hitelesnek kell elfogadni, mert a fejedelmi kancellárián készültek, s készítőjük, az udvari címeríró, csak ismerte fejedelme — s Bethlen Elek is a saját címerét.

² Kelemen Lajos: A gógánviraljai mennyezetfestmény készítője és Forr. Erd. Irodalmi Szemle. V. 1—4. sz., 19. l.

7. A sisakdísz nem a takaróba van tűzve, hanem ezen át a sisak csúcsába. 8. A leírás a zárókő sisakját párosítván a pajzssal, nem írja le a zárókövön levő keresztpántot, mely a szőlőlevél kifeszítésére szolgál, pedig ez tudtommal unikum heraldikánkban. 9. A két szőlőfürt nem *kisérete* a szőlőlevélnek, mert ezzel teljesen összefüggő része a sisakdísznek. Kiséretnek azon kisméretű címerképeket nevezzük, melyek a főcímerkép által üresen hagyott pajzsmező — azzal össze nem függve — kitöltik. Sisakdísznek nem lehet kísérete, ennek lebegő természete miatt (a hanyatlás korában vannak példák rá). 10. A takarók színeinek vélt meghatározása hibás, mert ha a „*sugarakat*“ aranynak tartja, úgy a takaró érce nem lehet ezüst, mert a predella címer takarójának érce ugyancsak hangsúlyozza, hogy nem a pallos a fontos, hanem az arany mesteralak.

*

Varjú bírálatában meg nem állhatja, hogy egy oldalvágást ne próbáljon adni a mi erdélyi heraldikánknak. Ezt írja: *Hogy a XVII. században aztán a sisakot minden díszével együtt lehozták a pajzsba, ez szomorú bizonyosága a heraldikai érzék teljes elhanyaglásának Erdélyben.* Bírálnak e merész kijelentése éppen oly élénk fényt vet a címer-tanban való teljes járatlanságra, mint az a nem egészen négyesoros Apafi-címerleírás, melyben tíz súlyos és lényegbeli hibás és hamis állítása foglaltatik. Ezen szellemben ítélendő meg gúnyolódása is az én heraldikai stílusérzékemről.

Anjou-kori, tehát heraldikánk fénykorából való címeres pecsétemlékeink igazolják, hogy heraldikánknak volt egy korszaka, melyben a pajzscímert igen gyakran helyettesítette az oromdíszes sisak magára. Nemesak vidéki példák őrizték meg e gyakorlat emlékeit, hanem királyi pecsétek és pénzék is.¹ Itt csupán egy eléggé ismert emléket hozok példaképpen fel, Kanizsai István zágrábi püspök és szlavóniai helytartó 1363. évi, pajzsalakú függőpecsétjét. Ennek a legendasor által övezett mezejében a pajzsládba helyezett takarós csuporsisak oromdíszével — az Osl-nemzetség szárnyas saslábjával — együtt van elhelyezve, sőt a sisakdísz szárnytollainak hegyére még a magyar Anjou-dinasztia oromdíszes sisakja van helyezve.² Vajjon milyen epitheton ornanssal illetné Varjú ezen emléket, s vele együtt Erdélyt, ha történetesen ez idevaló volna?! E példát nemesak a bíráló okulására említem, hanem azért is, hogy bemutassam azt, hogy az Apafi-címer nem holmi „*elhanyaglott*“, szomorú trans-

¹ Br. Nyáry A.: A herald. vezérf. 61. l. Nagy Lajos kir. gyűrűpecsétje. A patkót tartó egész strucc látható Róbert Károly király kilenc és Nagy Lajos egy érmén. U. o. 62. l.

² Bárczay O.: A herald. kézikönyve. 206. l. Nyárynál is számos sisakpecsét leírása és ábrája látható. 62—64. l. és VI. táblán.

silvánus szörnyszülött, mert megvoltak már a középkorban az előképei. Az erdélyi sisakdíszekről és a fejedelmi címeradományozási rendszerrel később fogok foglalkozni.

Bizony nem oly könnyű dolog a heraldika tudománya és művészete, s mindkettő együtt, mint azt a laikus véli. Az a különös, hogy mégis „bíráł” és az ezzel szakszerűen foglalkozóról azt írja, hogy *hadilábon áll a heraldikai stílus-érzéssel.*

*

Varjú szabályként állítja fel, hogy *a fényképező kamrával elérhető tárgy képét komoly munka fotografikus reprodukcióban tartozik közölni.* E szabályt a gyakorlatban saját maga sem tartja be, mint az Arch. Értesítő és a Közlemények a M. N. Múz. Érem- és Régiségtárából általa szerkesztett évfolyamai bizonyítják.¹ Radnót „*gyermekien naiv*” képe, melyről bíráló azt hiszi, hogy nem voltam *tisztában a céllal, amiért e képnek e műben szerepelnie kell* stb., a gondolkozó elméket mindenestre érdekli, mert nemcsak az emlék érdekes, de környezete, elhelyezése is. Egyébiránt úgy Radnótnak, mint minden más emlékeknek minden részletét feldolgoztam; a 307. táblán levő faragott és felíratos emlékeket pedig — egy-kettő kivételével — magam takarítottam le a százados vakolattól és mésztől, hogy lerajzolhasam. Bálványosvár környezete hadtörténelmi szempontból érdekes. Ott rom nincs, köveit közel 400 éve lehordták Szamosújvár építéséhez.² Közelről fát, bozótot rajzolhattam volna, de kit érdekel ez? A nagy környezettel élenken szemünkbe tűnek azok a régi stratégiai és hatalmi szempontok, melyek e várnak e hegyesúcson való elhelyezésére vezettek. Én csak Bálványosvárnak jeleztem e rajzot, a „romjai” valószínűleg a nyomdában került hozzá, miről bíráló az említett módon igen könnyen meggyőződhetett volna.

Visszautasítom Varjúnak az elferdült perspektíváról és anyagszerűtlenségről szóló vádjait, s azt az állítását, hogy *a hűség sokszor nem megfelelő.* Különös és megdöbbentő, hogy bíráló, ki az emlékeket nem látta, nem ismeri, ilyen valótlanságokat állít.

A felíratos kövek egytől-egyig betűnként pontosan vannak lerajzolva, nem pedig mint Varjú látatlanban írja, *a rajzoló kezevonásával és tudása szerint* beleírva. Ha az eredet in hiba van, úgy az a rajzon is szerepel.

Vizsgáljuk meg a Bethlen—Toroczkai-síremlék dolgát. Ez emlék a lebontott keresdi, középkori evang. templom kriptájának fekvő sírfedőlapja volt. Gyenge minőségű homokkőből készült, s a százados rajtajárás lekoptatta róla

¹ K(elemen) L(ajos): Egy bírálat tévedései. (Hozzászólás a gróf Bethlen-monografia bírálatához.) Művészeti Szalon. III. évf., 11—12. szám, 10. l.

² U. o. 13. l.

majdnem egészen az írást. A templom lebontásakor átvitték az ottani Bethlen-sírkertbe, hol egy útfeleti magaslatba befalazták. Itt a levegőváltozás, nap, eső még jobban elősegítette romlását, úgyhogy csak a legnagyobb nehézséggel sikerült — amennyire emberileg lehetett — a feliratot betűnként lemásolni. A fényképezőgép nem hozott ki a felirattól semmit. Évszámát nem lehetett meghatározni. Varjú szerint ez emlék nem az 1584-ben elhunyt keresdi Bethlen *Gergelyé*, kinek felesége Toroczkai Kata volt, hanem bűni Bethlen Gergelyé († 1575 után), kinek őt túlélő neje Károlyi Klára volt. Ez emléken nem Bethlen Gergelyről van szó, hanem Bethlen Györgyről. Georgius = György és nem Gergely! Varjú azt írja, hogy a Toroczkai-családnak semmi köze e madaras címerhez, hanem Károlyi Klaráé a hármassal álló karvaly (melynek lábából elmaradt a szív). A Károlyiak karvalyának karmában a szív csak 1609-ben, a bárói méltósággal került, tehát e XVI. századvégi emléken nem is szerepelhetett! A Toroczkaiaknak pedig dehogyan nem volt közük a madaras címerhez! Tudok az Ákos-nemzetség nevéről török eredetéről, aksu = fehér sólyom; ebből lett hangugratással ak-us = Ákos. Teljes jóhiszeműséggel gondolhatom tehát a Toroczkai-címerre, mert Kelemen Lajos a Pásztortűzben¹ egy torockószentgyörgyi, 1632. évi kőcímerrel emlékezik meg, hol a pajzs peremén egy csukottszárnyú madár áll, mely később bejutott a pajzsba, mint mellékcímerkép. Én a címer alapján tévedtem, mert ez emléken tényleg a Károlyi-címer szerepel. De hogy milyen emberi dolog tévedni, bizonyítja Varjú bírálata, melyben a György nevet kétszer is Gergelynek írja.

Hogy a besztecei. 1516. évi Bethlen-stallum feliratát a maga egészében bemutassam, a szék felé terjesztett szalagon teljes hű képét adtam, mert a legendát érdekes ligatúráival, rövidítéseivel nyomdai betűkkel kiszedni nem lehet. Roth² csupán egy rövidítést jelez a P(RAE)DICATORVM szóban, pedig ebben van a legérdekesebb ligatúra a P és ennek szárához ragasztott D betű összevonásából keletkezett B alakban. Ezt három fényképen lehetett volna csak közölni. Gondolkodó elméknek dolgozván, máskor is így fogok tenni.

Varjúnak hamis Elias Nicolai művéről való vélekedése is. A Bethlen-műben két Nicolai-emlék van közölve, a Bethlen-Váradi-címer (179. l.) és Bethlen Ferencné Kamuthi Zsuzsa és gyermekei 1631. évi síremléke (155. l.). Utóbbit Varjú nem figyelte meg, különben belső keretén alul észrevehette volna a szignaturát: SCVLP:ELIA....O. ai M. SERVATIVS CIBIN. A többi, mit — elég rosszul — Varjú

¹ Pásztortűz. 1927, 1. sz.

² Dr. Roth V.: Geschichte d. deutsch Kunstgewerbes in Siebenbürgen. (Strassbg., 1908.) 172—73. l.

annak vélt látni, a nagy építkező Bethlen Elek — sajnos, még ismeretlen nevű — szobrászának a műve. Szerinte: *hamis az 1670-es évszám Bethlen Elek címerén, mert e kő Nicolaitól való, ki ez évben már nem élt.* E kő Bethlen Elek szobrászától való, tehát nem az évszám hamis, hanem Varjú véleménye.

*

Bíráló az ötvösművek rajzairól hasonló szellemben és modorban ír. Váradi Miklós nagybúni, 1638-ból való kelyhét tárgyalva így ír: *ha igazat beszél a rajz, a talp, a szár és a nádus a XV. századbéli, csak a vésett (?) díszítésű cuppá a XVII. századból való.*

A rajz igazat beszél! E kehely a maga egészében a XVII. századból való. Egykorú rokona az ótordai ref. egyház tulajdona (cuppája ennek más). Ilyen stílusa, nádusa és talpa van a kolozsvári, farkasutcai ref. egyház I. Rákóczi György által készített zománcos arany kelyhének is,¹ mely ugyancsak nem középkori. Régi, kedvelt formák hosszú élete, semmi más. A búni kehely cuppája vésett díszítésű — ezt nem kellett volna megkérdőjelezni — mert minden elfogulatlan megfigyelőképességű szemlélő azonnal láthatja. Körirata a kehelynek: ANNO 1638. VARADI MIKLOS ISTEN TIZTESSEGIRE CZINALTATTA AZ BVNI ECLESIANAK. — Augsburgi bélyege a talpa szélébe van ütve.

Csalódik a bíráló, mikor az alsórákosi pompás renaissance ónkannát 1699-es évszámánál száz évvel öregebbnek állítja. Pedig mellé van rajzolva a billentője mögé, a fülbe vert H B mesterjegy és a segesvári bélyeg. E legkiválóbb erdélyi ónműves és ornamentális rajzoló a XVII. század második felében élt és dolgozott Segesváron,² tehát e mű nem lehet száz évvel idősebb dátumánál. E mester nevét, sajnos, nem ismerjük; számos műve maradt ránk, bizonyára van belőlük a M. N. Múzeum gyűjteményeiben is. Bíráló, úgy látszik, hogy e tárgykörrel is hadilábon áll, mert ha H B-t nem ismeri, akkor mit tudhat a hazai ónművességről?

*

Bíráló az almakeréki freskó rajzáról így ír: *Szent Gelértet, Istvánt, Lászlót és Imrét és talán Szent Zsigmondot ábrázoló glóriájuk és jelvényeik által biztosan jellemzett és így semiképen sem Becse-Gergely nembelieket feltüntető kép egészen hamis.* A hamisítás vádját a leghatározottabban visszautasítom. Roth Viktor³ e képet történelmi csoportnak

¹ Fényképét l. Műv. Szalon. I. évf., 1. sz., 13. l.

² Dr. Roth V. id. műve, 52. l.

³ Dr. Roth V.: Az almakeréki templom és műkincsei. Dolg. az Erd. Nemz. Múzeum Erem- és Régiségtárából. 1912. 161—63. l.

nevezi, s az ábrázoltakat az Apa-család tagjainak tartja. Nem látja valószínűtlennek, hogy a három magyar királyi szentet ábrázolja, s annak a nagyon valószínű véleményének ad kifejezést, hogy e műben — a mellette levő két Domonkos-rendi szerzetes képének bevonásával — a templom alapítására és felszentelésére vonatkozó kompozíció szemlélendő. A püspök képe az akkori gyulafehérvári püspöké. Alább pedig azt írja, hogy nem hozható fel e felfogás helyessége ellen az, hogy világi férfiakat és nőket is glória diszítí, mert — Otte szerint — „*a korai középkorban, pl. Thurei Péter kanonok sírkövén (†1281), a brandenburgi dómban, még olyan személyeket is, mint pl. császárokat és királyokat, kik nem tartoznak az egyház szentjei közé, dicsfénygel ábrázolták.*” Nekem az a meggyőződés, hogy e királyi alakokban az Apafi-család akkor élő vagy már elhalt tagjainak képmásait szemlélhetjük. A középső, liliomos öltönyű királyban az akkor uralkodott Nagy Lajost. Öltözékének liliomdíszje és a csoportba való elhelyezése is ezt hangsúlyozzák. A másolatra meg kell jegyezni, hogy az eredeti baloldali részét egy mértműves kerek ablak szélé vágja. Miután ezen ablakrész zavarta volna a mű felső részét, s miután a kompozícióból nem takart el semmit, s tekintettel arra, hogy *fejlécnek* terveztem, ez ablakrészt elhagytam. Egyebekben teljesen hű a Varjú által *teljesen hamisnak* állított rajz, miről bárki is meggyőződhetik, a freskó — bár kissé homályos — fényképével összehasonlítva.¹

Frivol módon megvádol Varjú azzal a kijelentéssel, hogy az almakeréki oltár főképéről a donátort és donatrixet — minden bizonnyal egy Apafi-családbeli anyát és fiát — külön kirajzoltam, *frivol módon, kétféleképen is, de mindenkor teljesen hamisan*. E durva vádra az a válaszom, hogy Varjú a felelősség érzete nélkül ír nem igazat. A bevezetés előszavához a donatrix alakját módosítanom kellett, hiszen itt egy kis kompozícióban szerepel. Hátha egy történelmi kép keretében ülve, állva vagy lovagolva s egészen más, de korhű kosztümben ábrázoltatnék — akkor is hamisítás lenne?

Végül meg kell jegyezni, hogy válaszom — tárgyi igazságom tudatában — aránytalanul gyöngédebb modorú, mint a bírálatnak a tudományos világban szokatlanul éles hangja. Ha néhol erősebb hangnemet kellett használnom, úgy annak kizárólag az az oka, hogy vissza kellett utasítanom a bírálatban foglalt súlyos vádakot.

K. Sebestyén József.

¹ U. o. 161. l.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi január hó 24-én délután 5 órakor tartott felolvasó- és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt dr. Agyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, dr. Friedrich Endre, dr. Gombos F. Albin, Gyalóka Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Jakubovich Emil, Kollányi Ferenc, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, dr. Tóth Zoltán, dr. Varjú Elemér ig.-vál. tagok, dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök üdvözlő a megjelenteket és az ülést a folyó évi január hó 1-én elhunyt Karácsonyi János igazgatóválasztmányi tagról szóló hosszabb megemlékezéssel nyitja meg. (Közölve a Századok 1929. évfolyamának 1—3. számában.)

1. Elnök felkérésére Markó Árpád évd. rendes tag megtartja „Két mozgalmas év a magyar testőrség életéből. Kisfaludy Sándor eltávolítása a gárdából 1796-ban” című előadását. — Elnök a nagyérdékű felolvasásért köszönetet mond az előadónak s az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és Kollányi Ferenc ig.-vál. tagokat kéri fel.

2. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1928. évi január—december hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint a postatakarékpénztárnál bevétel 1928 január—december

hónapokban	11.831 P 85 fill.
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	11.519 P 84 fill.
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1928. december 31-én	312 P 01 fill.
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél lévő folyószámlakövetelésünket	20 P 70 fill.

Összes pénzmaradvány 1928 december 31-én 332 P 71 fill.
— Tudomásul szolgál.

3. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig.-vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagul ajánlatnak 1928-tól Tarnay Zsuzsanna egy. hallgató, Budapest, dr. Málnásy Ödön tanítóképzési tanár, Eger, mindkettőt aj. dr. Domanovszky Sándor. Korek Valéria egy. hallgató, Budapest, aj. dr. Hóman Bálint. Hubay Kálmán városi főjegyző, Tarcsl, aj. dr. Czobor Alfréd, Polcsik Lénárt kegyesrendi tanár, Csapody J. Csaba bölcsészethallgató, Budapest, mindkettőt aj. dr. Balanyi György és dr. Miskolczy István. Szivós Béla jogszigorló, Miskolc, aj. dr. Bruckner Győző. Vásárhelyi János főisk. hallgató, Nyáregyháza, aj. dr. Baross Zsigmond. Dr. Géfin Gyula teol. tanár, Szombat-hely, aj. Tanay Ferenc. Szokolay János, Ivánca. aj. a főtitkár. 1929-től özv. báró Benz Ottóné szül. Csáky Ilona grófnő földbirtokos, Szarvas, Annaliget, Puskás Imre filmoperatőr, Sándor József nyomdász, Budapest, Leánylíceum igazgatósága, Kaposvár, valamennyit aj. a főtitkár. — Megválaszlatnak.

4. Elnök jelenti, hogy az 1928. évi számadások felülvizsgálatára számvizsgálóbizottság küldendő ki. Javasolja, hogy az igazgatóválasztmány e bizottságba Schiller Rezső és dr. Paulinyi Oszkár évd. rendes tagokat válassza meg. — Megválaszlatnak.

5. Titkár bemutatja a legutóbbi bejelentés óta elhunyt és a Társulattól kilépő tagok névjegyzékét. — Tudomásul szolgál.

6. Elnök felkérésére dr. Domanovszky Sándor másodalelnök bemutatja dr. Morvay Győző ig.-vál. tag javaslatát, mely szerint kívánatos volna, ha a Társulat megkeresné a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy a gróf Vigyázó-hagyatékhoz tartozó vácrátóti kastélyt a „Magyar Történelmi Társulat Háza” céljaira engedje át. Többek hozzászólása után a javaslat érdemleges megvitatására dr. Csánki Dezső elnöklete alatt dr. Domanovszky Sándor, dr. Döry Ferenc, dr. Lukinich Imre és dr. Morvay Győző tagokból álló bizottság küldetik ki.

7. Elnök felkérésére dr. Domanovszky Sándor másodalelnök bemutatja dr. Morvay Győző javaslatát a Társulat elhunyt tagjai írói és egyéb történeti jellegű hagyatékának megszerzésére vonatkozólag. — A javaslat megtárgyalására dr. Domanovszky Sándor elnöklete alatt dr. Angyal Dávid, dr. Lukinich Imre és dr. Morvay Győző tagokból álló bizottság küldetik ki.

8. Elnök felkérésére titkár jelentést tesz a Krakóban tanult magyar diákok emlékére készült emléktáblának múlt évi december 11-én történt leleplezéséről. (Jelentés közölve a Századok 1929. évfolyamának 1—3. számában.) — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *dr. Döry Ferenc* s. k. *Kollányi Ferenc* s. k.
ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi február 21-én délután 5 órakor tartott felolvasó- és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak Kollányi Ferenc igazgatóválasztmányi tag elnöklete alatt: dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, Gyalókay Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Hóman Bálint, dr. Jakubovich Emil, dr. Lux Kálmán, dr. Mályusz Elemér, dr. Morvay Győző, dr. Szentpétery Imre, dr. Zsinka Ferenc, dr. Závodszy Levente ig.-vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Kollányi Ferenc ig.-vál. tag bejelenti, hogy az elnökség tagjai akadályoztatásuk miatt az ülésen nem jelenhettek meg s az elnöklésre őt kérték fel. Üdvözlí a megjelenteket s az ülést megnyitja.

9. Elnök felkérésére dr. Angyal Dávid ig.-vál. tag felolvassa „Rudolf trónörökös” című tanulmányát. A nagy tetszéssel fogadott előadásért elnök a Társulat köszönetét fejezi ki s az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s kegyeletes szavakkal emlékszik meg Soós Elemér ig.-vál. tag elhunytáról. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Áldásy Antal és dr. Angyal Dávid ig.-vál. tagokat kéri fel.

10. Elnök felkérésére főtitkár bemutatja az elnökségnek az alapszabályok módosítására vonatkozó indítványát. Az alapszabálymódosítást egy új tagsági típus, az ú. n. levelező tagság bevezetése teszi szükségessé. A főtitkár ezt az indítványt hosszabb előterjesztésben indokolja

meg, majd felolvassa az alpszabályoknak a jelen jegyzőkönyvhöz /- alatt csatolt módosított szövegét. — Többek felszólalása után az igazgatóválasztmány elfogadja az elnökségnek a levelezőtagsági típus bevezetésére s az alpszabálymódosításra vonatkozó javaslatát.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár, mint jegyzőkönyv-
vezető.

Kollányi Ferenc s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *dr. Angyal Dávid* s. k. *dr. Aldassy Antal* s. k.
ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi március 21-én délután 5 órakor tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök, mint elnök, megnyitja az ülést, üdvözlöi a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és Kollányi Ferenc ig.-vál. tagokat kéri fel.

11. Elnök jelenti, hogy a mai rendkívüli közgyűlésnek kellene döntenie a folyó évi február hó 21-én tartott igazgatóválasztmányi ülésnek a Társulat alpszabályainak módosítására vonatkozó javaslatáról. Mint-hogy azonban a m. kir. belügyminisztériumnak idevonatkozó rendelete értelmében az alpszabályok módosítása tárgyában összehívott közgyűlés határozatképességéhez a tagok kétharmadrészenek jelenléte szükséges, ennyien pedig nem jelentek meg, a rendkívüli közgyűlés az igazgatóválasztmány javaslatával határozatképtelenség miatt nem foglalkozhatik. Elnök bejelenti, hogy az elnökség ennél fogva a jövő hónap folyamán új közgyűlést fog összehívni, amely a megjelentek számára való tekintet nélkül fog határozni az alpszabálymódosításról.

12. Elnök felkérésére dr. Miskolezy István évdíjas rendes tag felolvassa „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok“ című tanulmányát. Elnök köszönetet mond a nagyérdékű előadásért.

13. Elnök felkérésére dr. Lukcsics Pál évdíjas rendes tag felolvassa „Várady Ferenc erdélyi püspök udvartartása a XVI. század elején“ című értekezését. Elnök köszönetet mondva a felolvasónak, több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *dr. Döry Ferenc* s. k. *Kollányi Ferenc* s. k.
ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi április 25-én délután 5 órakor tartott rendkívüli közgyűlésének és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök, mint elnök, megnyitja az ülést, üdvözlöi a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Angyal Dávid és dr. Mályusz Elemér ig.-vál. tagokat kéri fel.

14. Elnök jelenti, hogy mivel a folyó évi március hó 21-én tartott rendkívüli közgyűlésen a Társulat tagjai nem jelentek meg, az alap-

szabályokban előírt számban, ez a rendkívüli közgyűlés lesz hivatva — most már a megjelent tagok számára való tekintet nélkül — a folyó évi febr. hó 21-én tartott igazgatóválasztmányi ülésnek az alapszabály-módosításra vonatkozó javaslatáról dönten. Az alapszabályok módosítása azért vált szükségessé, mert az igazgatóválasztmány véleménye szerint a külföldi, s részben a hazai tudományos társulatok mintájára is, a Magyar Történelmi Társulatnál kívánatos lenne egy új tagsági típust, az úgynevezett levelező tagságot bevezetni. A tiszteleti tagsággal Társulatunk csak nagyritkán és egész különleges esetekben tüntet ki egyes kiválóságokat. A levelező tagság bevezetésével lehetővé válna, hogy szélesebb körben fejezhessük ki elismerésünket általában a történetírás, különösképen pedig a hazánkat érdeklő történeti kutatások körül szerzett érdemekért, kiváltkép külföldi történetírókkal szemben. — Elnök javaslatára a rendkívüli közgyűlés elfogadja az igazgatóválasztmányynak a levelező tagság bevezetésére vonatkozó indítványát.

E határozat után elnök felkéri a titkárt, hogy olvassa fel az alapszabályok módosítandó régi paragrafusait és február hó 21-én tartott igazgatóválasztmányi ülés által megállapított és jelen jegyzőkönyvhöz /-alatt csatolt új, módosított szöveget. — A rendkívüli közgyűlés az előterjesztett alapszabálymódosításhoz hozzájárul.

15. Elnök felkérésére dr. Kravjanszky Mór évdíjas rendes tag felolvassa „Velence uszkók politikája a hosszú török hadjárat kitérőesekor“ című értekezését. Elnök köszönetet mond a felolvasónak s a rendkívüli közgyűlést, több tárgy nem lévén, berekeszti.

Szünet után elnök megnyitja az igazgatóválasztmányi ülést, amelyen jelen vannak: dr. Aldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Gárdonyi Albert, Gyalóka Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Jakubovich Emil, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, dr. B. Szabó László, dr. Szekfü Gyula, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente igazgatóválasztmányi tagok, dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár.

16. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagul ajánlatnak: dr. Deér József, dr. Wolf Rózi bölcsésztudor, Kring Miklós bölcsészettanhallgató Budapest, valamennyit aj. dr. Domanovszky Sándor. Dr. Vitéz Bokor Ignác százados, Scholtz Irma, Gyulai Mihály, Nagy István, Nagy Tibor, Wilhelm Dezső bölcsészettanhallgató Pécs, valamennyit aj. dr. Holub József. Berzeviczy László m. kir. csendőrgazdasági főhadnagy Budapest, aj. Novák Sándor, dr. Harich János hercegi segédlevéltáros Budapest, aj. dr. Hajnal István, dr. Arday Pál reálgimn. tanár Budapest, Szántó Lőrinc rk. felsőmezőgazdasági iskolai tanár Gyöngyös, Keresztes Vencel vasgyári felügyelő Diósgyőr, a Pesti Izr. Hitközség polgári fiúiskolája Budapest, valamennyit aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

Elnök felkérésére titkár bemutatja a gazdasági-bizottság jelentését az 1928. évi zárószámadról, a számvizsgáló-bizottság jelentésének és az 1929. évi költségvetési tervzetnek felülvizsgálatáról.

A gazdasági-bizottság jelentésével kapcsolatban, az igazgatóválasztmány a) elhatározza, hogy a számvizsgáló-bizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék; b) elfogadja a bemutatott 1929. évi költségvetést, s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja; c) indítványozza a közgyűlésnek, hogy az elnökségnek a gondos ügyvitelért, s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számvizsgáló-bizottság tag-

jainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Paulinyi Oszkár rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki; d) indítványozza a közgyűlésnek, hogy jövőre a Társulat vagyoni kimutatásából az elértéktelenedett vagyontételek töröltessenek. A törölni javasolt tételek a következők: 1. az alapítványi természetű tőke állagában a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének egy darab $4\frac{1}{2}\%$ -os záloglevele (érték 200 kor.); 2. a nem alapítványi természetű tőke állagában egy takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban (150 kor.). Végül elhatározza az igazgatóválasztmány, hogy a közgyűlésnek javasolja, hogy a Terray István adománya következtében az Orsz. Magyar Régészeti Társulattal közösen birtokába került egy darab Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvény tulajdonjogából a Társulatot megillető felelészről mondjon le az Orsz. Magy. Régészeti Társulat javára, tekintve, hogy a részvény értéke ma már nem számottevő.

17. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök előterjesztésére az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy az évi rendes közgyűlésnek levelező-tagokul való megválasztásra a következő külföldi történettudósokat ajánlja: H. WV. Temperley, L. Bittner, A. Dopsch, O. Redlich, M. Lhéritier, H. Tronchon, J. Dabrowski, St. Estreicher, M. Handelsman, Fr. Papée, W. Sobieski, St. Zakrzewski, K. Brandi, Fr. Meinecke, H. Oncken, J. Strieder, P. Fedele, P. Orsi, A. Solmi, G. Volpe.

18. Titkár bemutatja a folyó évi május hónapban tartandó évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.
főtítkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *dr. Angyal Dávid* s. k. *dr. Mályusz Elemér* s. k.
igazg.-választmányi tagok.

Fölhívás Társulatunk Tagjaihoz!

A Magyar Történelmi Társulat arra igyekszik, hogy folyóiratát, a *Századokat*, mielőbb megint a békebeli terjedelemben, évenként tíz füzetben jelentethesse meg.

Sohasem volt annyira szükségünk történelmünk művelésére, mint mostani magunkra hagyatottságunkban.

Egyelőre azonban ennek a törekvésnek nagy akadályai vannak. Társulatunk vagyona az összeomlásban megsemmisült. Alapító tagjaink alapítványuk fejében ma is kapják a *Századokat*, ámbr egykori alapítványaikkal azok kamatozása is megszűnt. A tagdíj ma alig fedezi a költségeket. Folyóiratunk fenntartása és terjedelmének növelése tehát csak a taglétszám jelentékeny emelésével érhető el.

Azzal a kérelemmel fordulunk tehát tagjainkhoz, hogy **mindenki legalább egy-két új tag megnyerésével járuljon hozzá Társulatunk erejének gyarapításához.**

Az új tagok Társulatunk titkári hivatalában: *Budapest, I, Vár Bécsikapu-tér 4. sz., Országos Levéltár*, jelentendők be, a név, foglalkozás és a pontos cím közlésével.

A tagok **legalább három évi tagságra** kötelezik magukat. A harmadik év lejártával a Társulathoz kiléphetnek, ami szintén előre bejelentendő a titkári hivatalnak.

A tagsági díj évi **10 pengő**. Ennek fejében kapják a Társulat folyóiratát, a *Századokat*, amelynek különben *évi előfizetési díja 16 pengő*; a Társulat minden egyéb új és még raktáron lévő régi kiadványát pedig tetemes, 20–30%-os kedvezménnyel kapják.

Új kiadványaink: a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* és a *Magyarország törökkori történetének forrásai* című sorozatainkban megjelent munkák, köztük *Széchenyi István gróf összes munkáinak* folyamatban lévő kiadása.

Régi kiadványaink: a *Századok*, a *Történelmi Tár*, a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatában megjelent munkák, *Teleki Mihály levelezése*, a *Zichy-család okmánytára*, a *Teleki-család oklevéltára* stb.

Alapító tagjaink egyszer s mindenkorra befizetett **legalább 200 pengővel** szerzik meg ugyanazokat a jogokat.

Felkérjük Társulatunk barátait arra is, hogy a társulati vagyon helyreállításához szíves adományokkal vagy alapítványuk fölemelésével járuljanak hozzá.

A Magyar Történelmi Társulat.

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÖNYVEI:

	Ára Füzve Kötve
ALDÁSY ANTAL: <i>Címertan</i>	2' —
— <i>A XV. sz. nyugati elbeszélő forrásai</i>	1'50 —
AUER JÁNOS FERDINAND <i>pozsonyi nemes polgárnak kéttoronyi fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi: Lukinich Imre</i> ..	9' —
BALÁS GYÖRGY báró: <i>Bem József, 1794—1850.</i>	1'20 —
BARTFAI SZABÓ L.: <i>Gróf Széchenyi István és kortársai</i>	60' —
BENICZKY LAJOS <i>bányavidéki kormánybiztos és honvédezés visszaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadsgharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos.)</i>	18' —
CZAKÓ ELEMÉR dr.—IVÁNYI BELA és GARDONYI ALBERT: <i>A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927.</i> ..	10' —
CSENGERY ANTAL: <i>Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Báró Wlassics Gyula bevezetőjével</i>	25' —
DEKÁNY ISTVÁN: <i>A történettudomány módszertana</i>	3' —
DESJARDINS-RÖMER: <i>Monuments epigraphiques du M. N. H.</i> ..	32' —
— Magyar nyelven	32' —
DÜRER-LITERATUR <i>in Ungarn 1800—1928.</i>	2' —
ECKHARDT FERENC dr.: <i>Introduction à l'histoire Hongroise</i> ..	2'50 —
ERDELYI GYULA dr.: <i>A magyar katona. (A magyar hadservezet és hadművészet fejlődése.)</i>	12' —
FALK MIKSA és KECSKEMETI AUREL <i>elkobzott levelezése</i> ..	25' —
FARÁDI VÖRÖS IGNÁC: <i>Visszaemlékezései az 1778—1822. évekről</i> ..	10' —
FEJERPATAKY—ALDÁSY: <i>Pápai oklevelek</i>	3'50 —
FÖRSTER GY. br.: <i>Gróf Berchenyi László, Franciaország marsallja</i> ..	8' —
— <i>Koros és a Berényiek</i>	10' —
GARDONYI A.: <i>A történeti segéd tudományok története</i> ..	1'60 —
GOMBOS F. ALBIN: <i>A honfoglaló magyarok itáliai kalandzásai (868—901)</i>	3'60 —
HAJNAL ISTVÁN: <i>A Kossuth-emigráció Törökországban</i>	25' —
HERCZEGH FRANZ: <i>Gróf Stephan Tisza („Das Moderne Ungarn“ sorozata első kötet.)</i>	2' —
HOMAN BALINT: <i>A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon</i>	1'50 —
HOMAN GYULA és SZEKFÜ GYULA: <i>Magyar történet. I. kötet. Népvándorlás—Törzsszervezet—Keresztény királyság</i>	20' —
— IV. kötet. XVI. század	20' —
HORNYIK JÁNOS: <i>Kecskemét város gazdasági fejlődésének története</i>	6' —
JÓZSEF NÁDOR <i>élete és iratai</i>	25' —
KLEBELSBERG-EMLEKKÖNYV: <i>Emlékkönyv Klebelsberg Kuno gróf negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékezetére. Szerkesztette: Lukinich Imre dr.</i>	32' —
— <i>Amatőrkiadásban</i>	40' —
LUKINICH IMRE dr.: <i>A szatmári béke története és okirattára</i> ..	25' —
— <i>Mohácsi emlékkönyv. 1526</i>	12'80 —
LUGOSI D.: <i>Dugonics András szegedi monografiája</i>	2' —
MARJALAKY K. LAJOS: <i>Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—1849-ben. Bölöni Mikó Samu szentaná kézirataiból</i> ..	2' —
MISKOLCZY GY.: <i>A horvát kérdés története és olvmányai a rendi állam korában. Két kötet. Az I. kötet</i>	25' —
— <i>A II. kötet</i>	20' —
PIVÁNYI J.: <i>Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok (Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig.)</i>	3' —
— <i>Hungarian—American historical connections</i>	3' —
REVÉSZ IMRE: <i>A magyarországi protestantizmus történelme</i> ..	2'50 —
REXA REZSŐ: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története</i>	25' —
SANDOR LIPÓT FÖHERCEG <i>nádor iratai. (Kiadta: Mályusz E.)</i> ..	25' —
SARFATTI M. G.: <i>Mussolini élete. Fordította Kosztolányi Dező</i> ..	25' —
SEBESS DENES: <i>Bethlen István gróf</i>	36' —
SZECHENYI ISTVÁN gróf: <i>A kelet népe. (Feldolg. Ferenczi Z.)</i> ..	25' —
— <i>Döblingi irodalmi hagyatéka. III. (Feldolgozta Tolnai Vilmos.)</i> ..	25' —
— <i>Naplói. I—II. kötet. Az egyes kötetek</i>	25' —
SZECHENYI TANÍTÁSAI: <i>A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából összeállították: Fekete József és Vári József. Kiadta Miskolc város közönsége</i>	7' —
SZEKFÜ GYULA: <i>Iratok a magyar államnyelvi kérdésének történetéhez</i>	25' —
SZENDREI J.: <i>A diósgyőri vár története</i>	3'50 —
SZENTPÉTERY IMRE: <i>Chronologia</i>	1'50 —
TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE. VIII. kötet, 1678—1679.	18' —

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTŐ
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODJELNÖK

LXIII. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1929. AUG.—SZEPT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1929.

Tartalom.

	Lap
<i>Janicsek István</i> : Új monadatoszlányok a nomád magyar népről....	225
<i>Gyalókey Jenő</i> : A tömösi ütközet 1849 március 21-én.....	237
<i>Gläser Lajos</i> : Dunántúl középkori úthálózata (II. közl.; vége)	257

Történeti irodalom.

<i>Szabó Breít József</i> : A magyar nemzet hadtörténelme. <i>Ism.: Gabányi János</i>	286
<i>Állint Nagy István</i> : A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásáról. <i>Ism.: x</i>	288
<i>Csóka Lajos</i> : Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. <i>Ism.: Tóth László</i>	288
<i>Divéky Adorján</i> : A Lengyelországnak elzalogosított XVI. szepesi város visszacsatolása 1770-ben. <i>Ism.: Bruckner Győző</i>	290
<i>Balogh István naplója</i> : Kiadta: <i>Barna János</i> . <i>Ism.: gr.</i>	294
<i>Balogh István</i> : Egy agg magyar színész életéből. <i>Kiadta: Barna János</i> . <i>Ism.: gr.</i>	294
<i>Alapy Gyula</i> : Kultsár István és könyvtára. <i>Ism.: gr.</i>	295
<i>Teleszky János</i> : A magyar állam pénzügyei a háború alatt. <i>Ism.: Domanovszky Akos</i>	296
<i>Vitéz Málnási Ödön</i> : Hajdúszoboszló története. <i>Ism.: Császár Edit</i> ..	303
<i>Friedrich, Paul</i> : Weltgeschichte nach Leopold v. Ranke. <i>Ism.: Török Pál</i>	305
<i>Mező Ferenc</i> : Az olimpiai játékok története. <i>Ism.: Kereszty István</i>	306
<i>Striedinger, Ivo</i> : Der Goldmacher Marco Bragadino. <i>Ism.: Kravjanszky Mór</i>	310
<i>Balanyi György</i> : A római kérdés. <i>Ism.: Tóth László</i>	314
<i>Balanyi György</i> : A római kérdés szerepe a hármasszövetség megkötésében. <i>Ism.: Tóth László</i>	314
<i>Barkóczy Klopsch, Béla</i> : Der Heimzug der Armee des Generalfeldmarschalls von Mackensen durch Ungarn, nach dem Zusammenbruch. <i>Ism.: Varga Endre</i>	316
<i>Életrajzi vázlatok</i>	319

Tárca.

<i>Elek Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi működéséről.....	324
<i>Árkai Győző</i> : Válasz Mályusz Elemér bírálatára.....	327
<i>Árkai Győző</i> : Felelet „A gróf Bethlen-család története” című munka ismertetésére érkezett válaszra	329
<i>Árkai Győző</i> : Értesítő	345

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának *Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!*
Az új cím: *Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.*

Új mondatfoszlányok a nomád magyar népről.

1825-ben a szentpétervári tudományos akadémia kiadványai között egy érdekes munka jelent meg, mely a következő címet viselte homlokán: „Sur les origines Russes.“ E dolgozat szerzője a fáradhatatlan orientalista, Joseph Hammer volt, aki ezen írásával — tudtán kívül — nem csekély szolgálatot tett a magyar őstörténelmi kutatásnak.

Ugyanis a nevezett mű a rus (orosz) népről megemlékező arab, perzsa és török firkászok krónikáiból átvette azon tudósításokat, melyek a turk¹ népre vonatkoznak. Ily módon — a francia fordítás kíséretében közölt — perzsa és török szövegek között, H. imént említett kiadványában, három helyen is megtaláljuk a nomadizáló magyarságra vonatkozó ama híradásokat, melyeknek egyik-másik mondata — minden valószínűség szerint — visszavezethető ama bizonyos ősforrásra, melynek nyomait felfedezhetjük Ibn Rustah, al Bakri, Gardizi stb. műveinek idevágó cikkeiben.

A három rész közül az első Šukrullah ibn Šihāb ed Dīn²-nek Keleten előnyösen ismert perzsa krónikájából van kivéve. A második Muḥammad Kātib „Dsāmi‘ ut-tevárīkh“-jából való idézet, mely azonban majdnem szórul-szóra ugyanazt mondja a volgamenti magyarságról, mint az előbb említett Šukrullah ibn Šihāb ed Dīn, egyszerűen azért, mivel a turk törzsekre s így az ősmagyarokra vonatkozó része is az előbbiből van kiollózva.

Végül az utolsó töredék Hammer munkájában Hādsi

¹ A régi keleti források a rus (orosz) népet igen gyakran a turk törzsek között említik.

² A krónika címe: Behdset ut-tevárīkh. Hādsi Khalfa szerint (ed. Flügel, Leipzig, 1837, II. 73.) a hedsra 861. évében íródott (Kr. u. 1456—57.) Tizenhárom fejezetre tagozódik. Az utolsó, oszmán-török történetet tárgyaló részben több helyen megemlékszik törököknek a magyarság ellen vívott harcairól, így — tizenkét sorban — a nikápolyi csatáról is.

Khalfa-nak silány földleírásából, a Dsihān Numa-ból van kisedve, mely idézet azonban őseinkről még annyit sem mond, mint az imént említett töröknyelvű krónika.

Ezen három szövegidézetért¹ eléggé hálásak lehetünk Hammernek már csak azért is, mivel ezek voltak csaknem a legelső közzétett tudósítások², melyek keleti íróknak a vándorló magyarságra vonatkozó híradásait a nyilvánossággal megismertették.

Érdekes, hogy Hammernek — mint az említett munkájából kiviláglík — fogalma sem volt arról, hogy az általa közzétett keleti szövegek, három helyen is, megemlékeznek az „ősmagyarokról“; ő a „maharkákat“ valahol Kis-Ázsia határán kereste.³

1835-ben Pesten ismét Hammernek egy még most is használható munkája jelent meg; a „Geschichte des Osmanischen Reiches“. Ezen hatalmas mű X. kötetében egy fejezet a turk törzsek rendszeres áttekintését tárgyalja⁴, ahol is a jeles orientalista többek között elmondja, hogy a „Sur les origines Russes“ megjelenése óta felfedezte Dsemāleddin Muḥammad 'Afi-nak anekdotákat tartalmazó munkáját, melynek címe: Dsāmi' ul hikājat.⁵ Erről az anekdotagyűjteményről⁶ megjegyzi, hogy ezt hárman fordították török nyelvre, még pedig: Timur történetírója, Aḥmed ibn Arabšāh, továbbá Nedsati, az ismert költő, végül pedig Šāliḥ ibn Dselāl. Hammer a legutóbbinak fordítását becsüli a leg-többre, miért is átveszi tőle a turk népekre vonatkozó részt, melynek hű német fordítását adja az imént említett fejezetben.

Úgy látszik, hogy ezen fejezet megírásakor Hammer már sejtette a „moharrika“ nép mivoltát, mivel a német fordításban, zárójelben már magyarázni kezdi eme népnévet — igaz, hogy nem helyesen.⁷

¹ Ezen részeket lásd: Sur les origines Russes: 108., 123—124. és 130.

² A Dsihān Numa-nak egy igen rossz latin fordítása megjelent 1818-ban (M. Norberg). Itt a magyar törzsrre vonatkozó részt az I. 513. oldal'on találjuk meg.

³ I. Sur les origines Russes 47. (Francia fordítás)

⁴ Geschichte des Osm. Reiches etc. X. 681—688.

⁵ Ugyanott 683.

⁶ Az eredeti mű perzsa nyelven íródott. A IV. rész 16. fejezete a turk törzsekről is szól. Itt találjuk meg a nomád magyarokról szóló tudósítást is.

⁷ Már a 682. oldalon ezt mondja: . . . „Medschreke (von den Abschreibern in Moharrika verderbt)“ . . . A fent említett német fordításban pedig (687.) a „Mahrika“ szónál zárójelben ezt mondja: „(Medschreke d. i. die Medschtereken.)“

Hammer előbbi két munkájának a turk népekkel foglalkozó szemelvényei a XIX. sz. második felében meglehetősen érdeklődést keltettek. Különösen a „Sur les origines Russes“¹-ben közzétett Šukrullah-idézetek vonják magukra a bűvárnok figyelmét. Így Chwolson², De Goeje³, Thury⁴, Vámbéry⁴, gróf Kuun Géza⁵ munkáiban elég gyakran találkozunk velük.

Marquart híres munkájában⁶ gyakran megemlékszik Hammernek a „Sur les origines Russes“¹-ben található perzsa és török szövegidezetéről, még pedig túlnyomólag Šukrullah tudósításairól, melyeket Marquart — mint az munkájából kétségtelenül megállapítható — *csakis* Hammernek előbb említett szentpétervári kiadványából ismert. Ezen perzsa író elméleteinek — *melyek egyike másika máma már teljesen elavultnak, illetve helyét meg nem állónak mondható* — alátámasztására is felhasználja.⁷

Ugyancsak Marquart Šukrullah ibn Šihāb-ról szólva többször ama meggyőződésének ad helyt, mely szerint: *ez a perzsa krónikás nagyon hanyagul* (sic: sehr nachlässig) *ollózta ki Muḥammad-i-'Auḏī-t, aki legközelebb áll (?!) Ibn Rustához.⁸ (?)*

Kétségtelen, hogy Marquart Šukrullah munkájának idevonatkozó részeit *csakis* a már gyakran említett Hammer-féle kiadásból ismerte. Aki csak húsz-harminc keleti kéziratot böngészett át, az igen jól tudja, hogy egy keleti munkáról nem lehet, sőt nem szabad bírálatot mondanunk akkor, ha azt egyetlenegy kéziratból, illetve ennek kiadásából ismerjük. Nem egyszer megtörténik, hogy 5—10 oly kézirattal rendelkezünk, melyek egyetlenegy krónikának variánsai (másolatai), de néha még ezen 5—10 kézirat birtokában sem vagyunk feljogosítva arra, hogy az illető munkáról bírálatot, illetve ítéletet mondjunk. *Ezt az elemi szabályt még egy Marquartnak sem szabad figyelmen kívül*

¹ Ibn Rustah, St. Petersburg, 1869. (Szöveg és orosz fordítás, valamint forráskritika). 53., 54., 113., 116. stb.

² L. De Goeje Ibn Rustah kiadását (142. l.)

³ L. Thury idevágó cikkét a Századokban (XXX. évf. 9. f.)

⁴ „Magyarság eredete.“ Pest, 1882. 113. l.

⁵ M. H. K., 170. l.

⁶ Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903.

⁷ l. ugyanott 516—517.

⁸ Előbb többször szó volt erről, a magyar őstörténetben nem jelentékeny szerepet játszó perzsa íróról, aki a XIII. sz. közepe táján írta a már szintén gyakran említett anekdotagyűjteményét. Ezután is gyakran fogunk róla megemlékezni (l. tovább).

⁹ Osteuropäische stb. Előszó XXX.; továbbá 516—517, 519 stb.

hagynia annál inkább, mivel — mint ezt később látni fogjuk — Šukrullah nem is olyan hanyágul ollózta ki Muḥammad-i-'Aufi-t. Továbbá az sem egész biztos, hogy a „Behdset ut-tevarikh“ *csakis* a „Dsāmi“ ul hikājat“-ból merítette a turk népekre vonatkozó tudósításait. (l. később.)

A British Museum keleti kéziratárában búvárkodva Šukrullah ibn Šihāb-nak két perzsa és egy töröknyelvű kéziratát¹ találtam meg. Ezek közül az első kettő csaknem hajszálnyira azonos a Hammer által közölt perzsa szöveggel (l. előbb). A harmadik, török nyelven íródott kéziratban (l. később) oly mondatfoszlányokra bukkantam, melyek az eddig ismert keleti kéziratok, illetve kiadások *egyikében sem* találhatók meg.

Tovább kutatva, Muḥammad 'Aufi-nak négy kéziratát² találtam meg, melyekben a turk törzsekre vonatkozó részek megtalálhatók. Mivel e négy kézirat szövege többé-kevésbé eltér egymástól, továbbá — ha jól tudom —, mint-hogy nálunk az említett négy kézirat közül csak az Or. 2676.-ot ismerik, talán nem lesz érdektelen, ha a Dsāmi' ul hikājat idetartozó szövegének hű fordítását adom, alapul vévén az Or. 236.-ot. Mivel pedig *valószínű*, hogy Šukrullah — mint azt nem rég említettük — Muḥammad 'Aufi-tól vette a magyarokra vonatkozó részt, talán nem lesz hiábavaló fáradság, ha a Behdset ut-tevarikh-nak előbb említett török verzióját (Or. 9266. A British Museum 1923 júniusában vette Abdel Ghānī Šahab-tól) párhuzamos előadásban fogom ismertetni a Dsāmi' ul hikājat idevágó cikkelyével.

A fokozottabb mérvű szemléltetés kedvéért kívánatos lett volna Šukrullah-nak perzsa nyelven írott krónikájából is közölni a megfelelő szöveget, azonban, mivel éppen a töröknyelvű variánsban talán még az előbb említett ismeretlen részeket, továbbá ezen szöveg közlése közben úgy is állandóan szem előtt tartani a British Museum-ban talált két töröknyelvű krónika idevonatkozó anyagát, ismétlem, miről már szóltunk, tekintetbevéve elegendőnek találjuk, ha a török kéziratot hasonlítjuk össze Muḥammad 'Aufi megfoglalt soraival. Ezen indítékok talán eléggé megokolják ama *látszólag* fordított eljárást, melyet Šukrullah szövegével végzünk akkor, midőn nem a perzsa eredetit, hanem a török verziót adjuk.

¹ Or. 1627, Or. 2775 és Or. 9266.

² Or. 236., Add. 16,862, Or. 2676, Add. 7672.

Muhammad 'Aufi:

(Or. 236. fol. 499. b.)

„A turkok között van egy másik nép is, melyet mahar-ka-nak neveznek.¹

Ezeknek sok tartományuk van.

Országuk terjedtsége száz-szorszáz farszank.

Vezérüket kendeheknek hívják, amikor ez lóra ül húsz-ezer ember lovagol vele.²

S nekik sátraik³ vannak és saját állataikkal utaznak.

Földjük Rüm tengerrel határos.

Šukrullah ibn Šihāb:

(Or. 9266. fol 67. b. és 68. a.)

„A hetedik törzs. A turkok között mahar-ka¹-nak nevezik.²

Ezeknek országa száz farszank.

Uralkodójukat kajdeh³-nek hívják.

Bárhová is utaznak,⁴ összes podgyászukkal, szolgálóikkal, a trónussal, sátrakkal és állataikkal együtt utaznak.

Országuk Rüm birodalommal határos.⁵ Ama tartózkodási és táborozási helyük, ahol

¹ Ad 16,862 (fol. 368. a.): mah farijeh (?)

² Az Add. 16,862 (fol. 368. a.) és az or. 2676 (fol. 67. b.) ezen két mondatot fordított sorrendben adja, miként azt Ibn Rustah-nál is konstatálhatjuk. (Ed. De Goeje, 142, avagy Brit. Mus. Add. 23,378. fol. 163. a.)

³ Singularisban az eredetiben, miként Šukrullah-nál is.

¹ A két perzsa kéziratban éppen így. (Or. 2775. 22. b. és or. 1627. 59. a.) Thury e névvel kapcsolatban támadja Hammert s megállapítja, hogy ez a népnév az általa használt Hādsi Khalfa-nál van meg helyesen (!), még pedig így: „mad-sarka.“ (L. „Századok XXX. évf. 9. füzet 785. l.“) Tudjuk, hogy az arab írásmód technikája folytán a fentebbi népvét éppen úgy olvashatjuk mahar-ka-nak, mint muhri-ka-nak, vagy muh-ka-nak, alkalomadtán mad-sarka-nak, esetleg med-sreke-nek is (mint Hammer a „Geschichte des Osmanischen Reiches“-ben. (Lásd előbb).

² A két perzsa kéziratban: „A hetedik törzs egy nép a turkok közül, melyet mahar-ka-nak neveznek.“ (Kb. u. ezt mondja Hammer perzsa szövege is a „Sur les origines Russes“-ben.)

³ Éppen így a perzsa kéziratban is. (Mindkettőben ugyanígy.) Hammer-nél „kid“ stb. (A „kendehek“-nek hibás másolása.)

⁴ Az egész mondat így: „herkende kim sefer eteler [sic] bār ve bengāh ve havāši ve takht ve khargāh ve mavāši ile sefer ettiler.“

⁵ Fol. 68. a.

Országuk két folyó partján van. A két folyó közül az egyiket Vafā-nak, a másikat Etil-nek nevezik.

Mindkettőjük nagyobb a Dsihün-nál.¹

És közöttük, valamint a űaqlāb-ok és rūs-ok között állandó háborúskodás² van, de ők mindig azon társaság³ fölé kerekednek és rabszolgáikat foglyul ejtik⁴, Rüm-ba viszik és eladják.

megpihenni szoktak,¹ két hatalmas folyó partján van. Ezeknek egyikét Vafā-nak, a másikat Ātilnak hívják. Mindkét folyó nagyobb a Dsihün-nál és a Sīkhün-nál. [Sic.]

Ezek, valamint a űaqlāb-ok és rūs-ok között nyáron-télen² állandó háború és csatározás³ van, azonban a maħarķa turkmánok⁴ állandóan a űaqlāb és rūs népek fölé kerekednek, ezeket ütögetvén⁵ bilincsekbe

¹ Ezen résznek második, harmadik és negyedik mondata *mind a négy kéziratban* másképp van meg. Így az or. 2676. fol. 67. b.: „Es e nép tartózkodási helye két folyó partján van. A két folyó közül az egyiket Vafā-nak, a másikat Etil-nek nevezik. Ezek nagyobbak a Dsihün-nál” . . . Az Add. 7672 fol. 212. b.: „És földjük szegélyén [sic] két folyó van. Egyiküket Daķā-nak [sic], a másikat Etil-nek nevezik. Ezek a Dsihün-nál nagyobbak.” Végül az Add. 16,862. fol. 368. a.: „Es két folyó van, mely földjükön keresztül folyik és a Rüm tengerbe szakad. Ezen nép tartózkodási helye a két folyó partján van, melyek közül az egyiket Dufā-nak [sic], a másikat Nand-nak [sic] nevezik. Ezek a Dsihün-nál nagyobbak.” Ezen legutóbbi mondat sok érdekes feltevésre ad alkalmat. Mind a négy közölt részből a napnál fényesebben kiviláglik a keleti másolóknak hanyagsága.

² A „háborúskodás” hiányzik a mondatból, ellenben megvan a másik három kézirat idevágó részében.

³ „dsemā’at.”

⁴ „ve bard i išān asir kard” [sic.] Az Add. 7672-ben ez a mondat tisztább formában van meg: „ve barde-i išānrā barūm barand stb. . .” Amint azonban látjuk, itt a két mondat össze van vonva.

¹ „arām ededsek maķām ve dsāi-gāhlary” . . . Igen precízül hangzik.

² Így!

³ „juris.”

⁴ „tarākime-i maħarķa.”

⁵ „bunlary zeden zeden” . . . esetleg: „bunlary zeren zeren” . . . (?)

S ők kereskedés folytán állandóan nagy vagyonnal rendelkeznek.¹

verik s fogságba ejtik és a rajtuk lévő mindenfajta [?]¹ és cobolyprém ruhákat lehúzzák róluk, csupaszon Rűm-ba viszik és eladják.² [T. i. a foglyokat.]

Ha összehasonlítjuk Šukrullah imént közölt szövegének ötödik mondatát (mely a vándorlásról szól) al Bakri³-nek, Ibn Rustah-nak, Gardizi-nak,⁴ Muhammad 'Aufi⁵-nak, végül Hammer és Thury szövegeinek megfelelő *mondatroncsaival, minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk, hogy az eddig ismert keleti írásművek egyike sem fejezi ki oly világosan és szemléltetőn a vándorló magyarságnak mozgó, illetve nomád voltát, mint éppen a fentebbi Šukrullah-idézet. Ehhez a megállapításhoz szó nem férhet.* Lehet azonban, hogy a perzsa írónak ezen összetett mondata szintén nem teljes (habár ez nem valószínű), de ha összehasonlítjuk ugyancsak Šukrullah-nak az immáron gyakran emlegetett perzsa kézírataival, illetve kiadásaival (Hammer) s egyéb török variánsával (szintén Hammer l. előbb), de főleg Muhammad 'Aufi-val, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a british-museum-i töröknyelvű kéziratnak szóbanforgó mondata sokkal teljesebb, precízebb alakot mutat amazokénál. S ha ezen összehasonlítást mégegyszer elvégezzük, azt is leszögezhetjük, miszerint ebben az esetben eme összes idevágó idézeteknél *egyetlenegy azonos* mondatral van dolgunk, avval a különbséggel, hogy az or. 9266. számú kézirat ezen mondatnak teljesebb — esetleg tökéletes? — formáját tartotta meg, míg az imént említett egyéb kéziratok, illetve kiadások

¹ „Ve išānrā pīvaste bisebeb tid-sārat ni'met besjār bāšād.“ Ha ezen mondatot összehasonlítjuk Gardizī megfelelő soraival, de még inkább Ibn Rustah utolsó három, négy mondatával, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy Muhammad 'Aufi-nak ezen mondatába több (esetleg öt-hat) mondat van belesűrítve. Ezen utolsó gondolat az Add. 16,862-ben nincsen meg.

³ Ed. Kunik-Rosen. St. Petersburg, 1878. 45. lap.

⁴ Oxford-Ouseley 240; 240. b., 241. a—b. és Cambridge, King's College No. 213.; 192. b. és 193. a—b.

⁵ Ezen írók megemlékezésének sorrendje *szándékosan így* van feltüntetve!

¹ „ve űzerinde bulunan dsins ve šakk ve sammūr pustīnlaryny Ʒojarlar“... Itt valami hiányzik a szövegben vagy pedig a kompilátor félreértette az eredeti textust.

² *Az aláhúzott részek tartalmazzák az új mondatokat, illetve mondatfoslányokat.*

annak csak egy töredékét (az említett összetett mondatnak utolsó részét) tárják szemünk elé. Lehet azonban, hogy ebben az utóbbi esetben nem a szerzők, hanem a másolók okolhatók a szöveg fogyatékoságáért.

Ugyancsak pontosabb munkára mutat a „nyáron-télen“ kifejezés (l. a megfelelő szövegrészt Šukrullah fent közölt szövegénél). Ez ugyan burkolt formában megvan Gardīzī-nál, Muḥammad ‘Aufi-nál, továbbá Šukrullah-nak két british-museum-i perzsa kéziratában és Hammer perzsa szövegkiadásában¹ is, azonban lehetetlen tagadnunk, miszerint a „nyáron-télen állandó“ . . . kifejezés precízebb az „állandó“ . . .-nál. (l. fent a két párhuzamos szöveget, valamint az említett Gardīzī-szövegeket stb.)

Hasonlóképpen teljesen újat mond a foglyok kezeléséről megemlékező rész is (l. fent), habár félő, hogy ebben a mondatban hiányzik valami, avagy esetleg a szerző (vagy a másoló?) félreértette az eredeti szöveget.

Vizont, ha összehasonlítjuk a közölt két párhuzamos szöveget, látjuk, hogy Šukrullah kompilációjában több helyen kisebb-nagyobb terjedelmű ür tátong. Továbbá észleljük, hogy egy két mondat értelmét nem tüntette fel pontosan (Pl. „Ezeknek országa száz farszank“ helyett: „Ezek országának terjedtsége szélességben és hosszúságban száz farszank“). Azonban azt is leszögezhetjük, hogy mindezen mondatrövidítésekben, illetve mondatátalakításokban a szöveg eredeti értelme ugyanaz maradt.²

Mindezek után bátorodom szerényen megkérdezni az igen tisztelt olvasót: vajjon oly „sehr nachlässig“ ollózta-e ki Šukrullah Muḥammad ‘Aufi-nak a turk népekre vonatkozó tudósításait, mint azt Marquart mondja?

Továbbá, bizton állíthatjuk-e, miszerint Šukrullah *csakis* Muḥammad ‘Aufi-tól vette át szövegének boncolókésünk pengéje alatt fekvő részét? Ha az ismert szövegeket jól összehasonlítjuk, továbbá alaposan megrágjuk, minden jögnök meg van annak feltevésére, miszerint Marquart-nak e tekintetben sincs tökéletes igaza.

U. i. Šukrullah-nak szóbanforgó két perzsa és egy töröknyelvű kéziratát lapozgatva észre vesszük, miszerint ez a perzsa író az imént említett három variánsban megemlék-

¹ Mindezekről a művekről gyakran szó esett. (L. előbb.)

² Érdekes, hogy sem Muḥammad ‘Aufi, sem pedig Šukrullah eddig említett összes verziói nem emlékeznek meg a *dsilah*-ról. Vajjon ennek oka csak a véletlen szeszélyes játékának tulajdonítható-e, vagy más körülménynek is?

szik egy „Kitāb masālik va mamālik“ (így!) című könyvről,¹ mint általa ismert forrásról. Tudjuk, hogy Ibn Khurdābah-nak, al Dsaihāni-nak az a könyve, melyben éppen a turk népekről s így a magyarságról szóló tudósítás is bennfoglaltatik, körülbelül a fentebb említett címet viseli homlokán. („Kitāb al masālik val mamālik“ = „Az útvonalak és a birodalmak könyve.“ Amint látjuk, a közölt könyvcímek egyezése nem hajszálpontos.) Annak ellenére tehát, miszerint al Dsaihāni és Ibn Khurdābah-on kívül még egy két arab geografus könyvében ugyanezt a címet látjuk, ismétlem tehát, mindennek dacára feltehetjük, miszerint Šukrullah ismerte Ibn Khurdābah-nak, vagy al Dsaihāni²-nak ezen nagy hírű munkáját. S ha már most ezen feltevésünk mellé csatoljuk azt a körülményt, mely szerint Šukrullah török szövegében oly részeket is találtunk, melyek *egyáltalában* nem találhatók meg Muḥammad ‘Aufi említett szövegeiben (l. előbb, a szövegismertetést stb., stb.) úgy még inkább jogunk van kételkedni Marquart-nak azon állításában (l. előbb), miszerint Šukrullah „*csupán*“ Muḥammad ‘Aufi-t ollózta ki.

Igaz, hogyha ezen két keleti írónak nemcsak a magyarokról megemlékező szövegét vetjük egybe, hanem a besenyőkről, kaimakokról, ghuzokról, szeldsukokról³ (melyek az előbb említett „ghuz“ turk néppel kapcsolatban kerültek be a szövegbe) és a többi turk törzsekről szóló részét is, úgy *valószínűnek* találjuk, hogy Šukrullah kompilációja semmi egyéb, mint Muḥammad ‘Aufi idevonatkozó sorainak kópiája, melybe azonban *esetleg* belecusszant *al Dsaihāni, vagy talán Ibn Khurdābah (???) előbb említett könyvének egy-néhány mondattöredéke.*

Ha megnézzük Muḥammad ‘Aufi és Šukrullah előbb közölt párhuzamos szövegében a vándorló magyarság nép-

¹ l. or. 9266. fol. 49. b. (töröknyelvű változat). A másik két perzsa kéziratban (or. 2775. fol. 18. a. és or. 1627. fol. 51. a.) a könyv címe még hanyagabb módon van feltüntetve: „Kitā bal masālik ve kitāb al mamālik.“

² Érdekes, hogy Dsaihāni említett művét ily néven is emlegetik: „A Keleten íródott útvonalak és birodalmak könyve“, melynek pendant-ja a „Nyugaton íródott útvonalak és birodalmak könyve“ (Szerzője: al ‘Aẓrī.) Brit. Mus. 23,384. Plut. fol. 3. a.

³ Amint látjuk, a szeldsukokról szóló rész arra enged következtetni, miszerint a szövegben vannak újabb és újabb betoldások is. Ilyenek még: Dsingiz khān (a szeldsukok kivonulásával kapcsolatban említi Šukrullah), továbbá a rüs népnél a 303-as évszám (hedsra) megemlézése. (Mindkét írónál.) Azonban, ha jól megfigyeljük az idevonatkozó szövegrészeket, megállapíthatjuk, hogy ezek az újabb keletű betoldások főleg oly turk törzsekkel kapcsolatban kerültek a szövegbe, melyek Kelet történetében előkelő szerepet játszottak. (Pl.: a ghuz ok stb.)

nevét, látjuk, hogy ez erősen eltér a Gardizī, Ibn Rustah al Bakrī és Abu-l Fidā (ed. Reinaud, 1840., p. 222—223) által használt madsgarijeh, mahfarijeh, illetve muħhafarijeh alaktól. Ezen el nem hanyagolható különbözőség méltán kelthet feltűnést mindazok körében, akik az arab kézírás technikájával tisztában vannak. Ugyanis a Muħammad 'Aufi-nál és Šukrullah-nál konstatált *maharka*¹ bátran olvasható muħriķa-nak, muħraka-nak, alkalomadtán madsarka-nak avagy a már régebben említett egyéb hangzású szónak, azonban madsgarijeh —, avagy mahfarijeh-nek nagyon bajosan. Az egyezés lehetőségét még azok sem igen képzelhetik el, akik előtt nem ismeretlen fogalom a keleti másolók hihetetlen hanyagsága.

Úgy látszik azonban, hogy az ebben a pillanatban említett keleti másolásimód hanyagsága az egyes szavak kopirozása tekintetében nem ismer határt s halomra dönt minden logikára és hangtani, valamint írástechnikai regulákra alapított elméletet. Ugyanis ha megnézzük Muħammad 'Aufi-nak a British Museumban levő Add. 16,862. sz. kéziratát (fol. 368. a.; lásd előbb), azt látjuk, hogy ott a magyar nép említése — *a másik három 'Aufi-jéle kézirattal, továbbá Šukrullah idevonatkozó szövegével, valamint Hammer megfelelő idézeteivel ellentétben* — nem *maharka*, avagy esetleg *madsarka*, stb., *hanem mahfarijeh* (?) néven történik. Ezen utóbbiból pedig madsgarijeh alak már könnyen lehozható.

Eszerint tehát fel kell tételeznünk, hogy a „maharka“ esetleg a „madsgarijeh“ hibás elírása folytán került bele Muħammad 'Aufi, illetve Šukrullah szövegébe. Ismétlem azonban, ezen feltevésnek egyáltalában nem muszáj helytállónak lennie. E kérdés végleges tisztázására csak akkor gondolhatunk, hogyha elegendő számú idevágó kézirattal fogunk rendelkezni. (Érdekes, hogy Chwolson is hajlandó a *maharka*-t a *mahfarijeh*²-vel azonosítani.) Addig is felesleges ama érdekes hipotézisekkel előhozakodunk, melyeket joggal vethetnénk fel akkor, ha minden kétséget kizárólag bebizonyosodnék, miszerint a „maharka“ (stb.) még sem azonos a „madsgarijeh“-vel.

Végül szabad legyen a következő kérdést feltenni: az ősmagyarország mely tartózkodási helyére vonatkoznak Šukrullah, illetve az ő elődjének, Muħammad 'Aufi-nak tudósításai?

¹ Méginkább: muħriķa (= elégető).

² L. Chwolson „Ibn Rustah“ kiadását. St. Petersburg, akad. kiad. 1869. 113. oldal.

Ha megnézzük a tárgyalás alatt levő, két perzsa író szövegeit megállapíthatjuk, miszerint ezekben nem foglaltatik benne a mai Magyarországon megtelepedett ősmagyarságról szóló tudósítás.

A további fejtegetést — egyszerűség kedvéért szabad legyen *csakis* Šukrullah-ra vonatkoztatni.

Ha ismét jól megrágjuk e szöveget, s összehasonlítjuk a többi, gyakran emlegetett szövegekkel látjuk, hogy Šukrullah — minden kétséget kizárólag igen hiányos — tudósításának gerince a Fekete-tenger északi partjára vonatkozhat s esetleg *egy* mondat — a vándorlásról szóló — egy régebbiszólásra. Azt is feltehetjük, hogy — még abban az esetben is, ha Šukrullah az idevonatkozó szövegét nemcsak 'Aufi-tól, hanem ezenkívül másvalakitől is kompilálta — az egész tudósítás egyetlenegy időből származik. Ennek feltevése ugyan kevésbé valószínűbb előbbi fejtegetésünkénél, de ha jól megnézzük a szöveget föl lehet tennünk ezen lehetőséget is, hiszen Šukrullah mondatai a nomád és a steppéken csatangoló magyarságról szólnak s semmi oly betoldás nem szerepel a szövegben, mely *határozottan* az imént felállított elméletünk ellen szólna.

Igy tehát a végnélküli szófacsarásnak s hiábavaló teoriafaragásoknak elejét veendő tételezzük fel Šukrullah tudósításának a nomád magyarság vándor életének *egyetlenegy* fázisára való vonatkozását.

Ha ezen *ideális feltevést* tartjuk szem előtt, úgy igen valószínűnek tartjuk, *miszerint az egész tudósítás a Don és Volga között, illetve az e két folyó partján éldegélő magyarságra vonatkozik.*

Ugyanis a Volga-folyó neve a középkori arab és perzsa irodalomban „Etil“ (Atil, Átil stb.) szóval van feltüntetve. A száz farszank körülbelül 600 km.-rel egyenlő. A két folyó partján éldegélő magyarságról szóló mondat (l. a szöveget) burkolt formában ugyan, de eléggé észlelhetően kifejezi azon lehetőséget, miszerint a két folyó között steppe terült el. Ugyanis a steppéken éldegélő népes nomád törzsszövetség (mint amilyen a magyarság is volt) csak ott tud hosszabb ideig megmaradni, ahol folyót talál. Továbbá, amint a szövegből látjuk, a két folyó igen nagy volt. *Ha már most ezen adatok birtokában egy pillantást vetünk az európai délorosz-steppe hegy- és vízrajzi térképére,* látjuk, hogy az Etil mellett, tőle kb. 600 km.-re, egy steppét keresztül szelő nagy folyó csakis egy van: a *Don*. S ha meggondoljuk, miszerint a „Vafā“-t — hibás elírás feltételezé-

sének lehetősége folytán — gyönyörűen elolvashatjuk Danának, esetleg Don¹-nak is, úgy evvel még szilárdabb alapot nyerünk előbb felállított ideánkhoz. Tudjuk, hogy Ḥādisī Khalfa a „Vafā“ helyett „Ten“-t, illetve Tan-t ír (L. Dsihān Numā. Ed. M. Norberg, 1818; I. 512., továbbá Hammer török szövegében, a „Sur les origines“ stb. 130. oldalán), ami szintén nem mond ellene elméletünknek. A „Vafā“-t nem lehetne egyeztetni a Don-nal akkor, hogyha minden okunk meg volna annak feltevésére, miszerint az „Etil“ folyó mellett a szöveg hiányos. Ezen nem valószínű eshetőség felborítaná összes eddigi fejtegetésünket.

(Nem szabad elfelednünk, hogy vannak esetek, melyeknek vizsgálatakor esetleg több eredményt érünk el akkor, ha e vizsgálat tartama alatt egy lehetőségből kifolyólag szintén egy valószínűséget tételezünk fel, ismétlem, ezen kísérleti eljárás néha többet ér ama módszernél, melynél az összes lehetséges esetek tárgyalásával — úgy lehet — végtelen sok eshetőséget hozunk létre! . . .)

A magyar őstörténelmi kutatásokat megnehezíti az a körülmény, hogy igen kevés megbízható topografiai adattal rendelkezik. A kezeink között lévő keleti kútforrások azonban sejtetik velünk, hogy ezeknek ősforrásában, továbbá Dsaihani, illetve egy második vagy egy harmadik, sőt esetleg egy negyedik ismeretlen személy munkájában, — jóval többet találhatunk ama tudósításoknál, melyeknek jelenleg birtokában vagyunk.

Janicsek István.

A fent említett kéziratokon kívül Oxfordban ismét alkalmam volt átvizsgálni Šukrullah Ibn Šihāb egy perzsanyelvű krónikáját (Bodl. Marsh 628, fol. 39. b. 40. a.), mely azonban semmi újat nem mond részünkre. Ugyancsak az oxfordi Bodleian-ban és a londoni India Office könyvtárában Muḥammad ‘Aufi-nak több Dsāmi’ ul-ḥikājāt c. kéziratát vizsgáltam át. Ezek közül az egyik oxfordi kéziratban² a magyarok neve محفرنه néven van jelölve, mely szóból a „madsgarijeh“ alak szintén könnyen lehozható.

¹ E két folyónévről más helyen is értekeztem.

² Elliot 172., fol. 292. b. — 293. a.

A tömösi ütközet 1849 március 21-én.

I.

A magyar szabadságharc történetéből az erdélyi hadjáraté van eddigelé leghiányosabban feldolgozva. Nem annyira azért, mintha hadtörténetíróink nem foglalkoztak volna eléggé behatóan vele, hanem inkább a kútffőanyag fogyatékos volta miatt. Ugyanis a Piski és Déva között 1849 augusztus 18-án történt fegyverletétel alkalmával, az oroszok kaparították meg az erdélyi magyar hadseregarancsnokság iratait; de úgy látszik, hogy javarészüik még azokban a napokban el is kallódott, mert a bécsi hadilevéltárba vajmi kevés jutott el belőlük. Ezt a cs. kir. hadsereg hivatalos történetírója — báró Ramming — már 1850-ben észrevette.¹

Ez az oka, hogy az erdélyi hadjárat történetében, a bécsi anyag feltárása óta is, át nem hidalható szakadékok tátonganak, még pedig éppen a magyar hadsereg viselt dolgaira vonatkozóan. Mert míg az osztrák és orosz hadakról most már jóformán mindent tudunk, addig a honvédsereget illetően csak szűkszavú, vagy bőbeszédűségük ellenére is semmitmondó, általában nem sok hitelre méltó feljegyzésekre vagyunk utalva.

Az erdélyi hadjárat eseményei tehát további feldeírításra, az eddigi feldolgozások pedig gyökeres kiegészítésre vagy helyreigazításra szorulnak.

A mostohán kezelt hadiesemények egyike a felszabadító tavaszi hadjárat utolsóelőtti felvonása, a március 21-én vívott tömösi ütközet is, amelyről vagy egyáltalán nem, vagy tévesen, de az utóbbi esetben is nagyon röviden szól magyar hadtörténetírásunk.²

¹ *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen, im Sommer des Jahres 1849*: 25. és 497. l.

Az is lehetséges, hogy az oroszok megtartották a kezükbe jutott iratok egy részét.

² Még a közletről érdekelt szászok történetírói is hallgatnak róla. Így például *Teutsch* „Geschichte der siebenbürgen Sachsen“ és „Die Sachsen im Jahre 1848/49“ c. művében. (Az utóbbi a „Hundert Jahre sächsische Kämpfe“ c. kiadványban jelent meg.) De nem szól róla *Schiller* se, az említett kiadványban megjelent „Die Revolution von 1848/49“ c. tanulmányában.

Legrészletesebben egy osztrák katonairó — báró Heydte Ágoston¹ — emlékezik meg a Brassó körül azokban a napokban lezajlott hadieseményekről² s a magyar feldolgozók is nagyobbára az ő nyomán járnak. De ez a leírás se eléggé beható ahhoz, hogy az ütközet lefolyását a valószínűségnek megfelelően képzelhessük el.

Mindamellett mégis csak Heydtenak köszönhetjük, hogy ma már határozottabb körvonalakkal bontakozik ki előttünk a tömösi harc. Ugyanis Heydte, akit a szabadságharc leverése után az erdélyi guberniumhoz osztottak be, meg akarván írni a hadjárat történetét, nagy buzgósággal és jó sikerrel gyűjtötte nemcsak a mindenfelé elszóródott hivatalos kűtfanyagot (amelyet az elkallódástól ő mentett meg), hanem a résztvevők feljegyzéseit is. Pontosán formulázott kérdésekkel fordult az erdélyi események szereplőihöz, kik közül sokan részletesen válaszoltak is neki. Különösen érdekelte Heydte Brassó kiürítése s az azt követő tömösi ütközet. Megkérte tehát Kalliány József altábornagyot, aki a tárgyalandó ütközet idején ideiglenes hadtestparancsnok volt, hogy írja meg a március 4. és 22. közé eső napok történetét.³ Kérdőívet küldött továbbá Schmid József 5. dragonyos ezredbeli főhadnagynak is, aki — mint a március 21-i ütközetben egyedül harcolt Van der Nüll⁴-dan-

¹ 1849-ben őrnagy volt az 5. dragonyos ezredben. 1880-ban halt meg, mint nyug. tábornok, a krassósziörénymegyei Zaguzsényban.

² *Der Winterfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen.* (Leipzig, 1863.) 310. és k. ll.

³ Az 1786 nov. 9-én született s 1859 febr. 5-én elhalt Kalyáni Kalliány József magyar ember volt. Erdélyi származású családja 1700 júl. 10-én kapott I. Lipót királytól címeres nemeslevelet. Józsefet 1852 júl. 22-én bárói rangra emelte I. Ferenc József király. (*Siebmacher's grosses u. allg. Wapenbuch. Der Adel von Ungarn. Suppl. B. 72. 73. l.*)

⁴ *Van der Nüll* Frigyes ezredest vezérkari főnökül küldötte Puchnerhez Windisch-Graetz: „Übrigens sende ich Euer Excellenz unter einem den Oberst Van der Nüll, in der Eigenschaft als Chef Ihres Generalstabes, und hoffe Euer Excellenz durch Beigabe dieses ausgezeichneten Offiziers eine willkommene Hilfe für die ferneren Operationen zuzusenden.“ (*Windisch-Graetz Puchnernek: Buda, 1849 febr. 7. — Kriegs-Archiv Wien: Präs. Acten des Gen. Cdos Hermannstadt. 1849. fasc. II. Irregestr.*)

Ámde Maroičić őrnagy, aki már a korábbi vezérkari főnököt — Teutsch őrnagyot — is kitérta a helyéből, Windisch-Graetz akarata ellenére is meg tudta akadályozni azt,

dár vezérkari tisztje — állásánál fogva nemcsak a helyzetről, hanem a kapott és kiadott parancsokról és azok miként való végrehajtásáról is, teljesen tájékozva lehetett. Heydte szintén az 5. dragonyos ezredben szolgált: így hát Schmidnek ezredtársa volt. Ez magyarázza meg, hogy az utóbbi a legnagyobb őszinteséggel tár fel idősebb bajtársa előtt mindent, amit látott és hallott. Írása azt mutatja, hogy rendezettfejú, helyesen ítélő katona volt, aki azt, amit állít, kellően alá is tudja támasztani. Közlései bizalmas természetűek; nem a nyilvánosságnak, hanem Heydtenak szólnak. Ez adja meg értéküket, mert írójuk semmit se hallgat el, sőt egynéhány színtalmögötti eseményről is kíméletlenül lerántja a leplet.¹ Mindabból, amit mond, az tűnik ki, hogy nagyon jó viszonyban volt parancsnokával, aki mindent közölt vele. Így tehát Schmid leírása, bizonyos fokig, Van der Nüll ezredes felfogását és ítéletét is visszatükrözi.

Természetes, hogy Heydte, 1863-ban kiadott könyvében, nem üthette dombra Schmid szókimondó nyilatkozatait. Nagyrészüket elhallgatta, sőt — nehogy az írónak valami kellemetlensége támadjon, — akkor, amidőn ezeket az írásokat a bécsi hadilevéltárnak átadta, Schmid névalírást tintával vastagon áthúzgálta, hogy el ne lehessen olvasni. Egy helyen azonban nem sikerült elég jól ez a művelet, úgyhogy a szerző nevét ki lehetetűzni; ennek alapján könnyűszerrel megállapítható, hogy mind a három idézett írás Schmid tollából ered.

Az ütközet vázolásában nagyobbára ezek nyomán fogok haladni, kiegészítve őket Kallióny altábornagynak eddigelé ki nem adott leírásával,² továbbá más résztvevőknek szintén a bécsi hadilevéltárban őrzött feljegyzéseivel, végül az idevágó forráskiadványok adataival is. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy amit az alábbiakban elmondok, több ugyan annál, amit eddig a

hogy Van der Nüll jusson ebbe az állásba. Az utóbbi különben az erdélyi osztrák hadtestnek kétségkívül legügyesebb dandárparancsnoka volt.

¹ Közléseinek hasznavehetőségét nagyban fokozza a hozzácsatolt vázlat is, az egyetlen, amelyet a tömösi ütközetről találtam. Schmid írásai a bécsi hadilevéltárban vannak. (*Kriegs-Archiv Wien: Feldacten des k. k. Armeecorps in Siebenbürgen 1849. Fasc. XIII. B. Nr 43-45.*)

Kriegs-Archiv ezentul = *K. A.*, Feldacten = *F. A.*

² Eperjes, 1852 ápr. 16. (*K. A.: F. A. 1849. Fasc. XIII B. Nr 40.*)

tömösi harcról tudtunk, de teljességre korántse formálhat jogot.

II.

Ben 1849 március 11-én Nagyszebennél megverte Skariatint orosz ezredesnek némi osztrák csapatokkal támogatott különítményét.¹ Puchner osztrák hadteste, Segesvárról jövet, már későn érkezett s így nem szólhatott bele többé a küzdelembe. A Nagytalmácsra húzódtott Skariatin pedig semmiképen se volt hajlandó Nagyszeben, most már kellő erővel végrehajtható felmentésében közreműködni.²

Az V. orosz hadtest Bukarestben székelő parancsnoka — Lüders Sándor gyalogsági tábornok — jól tudta, hogy az osztrák kormány ellenezte az oroszok behívását s hogy már folynak is a tárgyalások a megszálló csapatok visszarendelése végett.³ Ennélfogva ő maga is egyre zaklatta Puchnert, hogy eressze vissza az oroszokat Oláhországba. Puchner azonban a Windisch-Graetz ígérte segítőcsapatok beérkezésétől tette függővé erre vonatkozó elhatározását.⁵

Ámde a türelmetlen Lüders, Nagyszeben elesének hatása alatt, azt üzenté az ágyinak esett Puchnert helyettesítő Kalliánynak, hogy felsőbb helyről kapott parancs értelmében, a Brassót megszállva tartó Engelhardt orosz tábornoknak tüstént ki kell onnan vonulnia, mihelyt nálánál erősebb ellenség támadása fenyegeti.⁶ Különben is most már — Nagyszeben elvesztése után — az osztrák hadtest egymagában is meg tudja oltalmazni Brassót.⁷

¹ *Pfersmann* alt. jelentése: Vöröstoronyi veszteglőház. 1849 márc. 12. (*K. A.*: F. A. 1849. Fasc. III. N° 15.)

² *Schmid* leírása (i. h.).

Ségur francia konzul jelentése: Bukarest, 1849 márc. 18. (*Hurmuzaki*: Documente privitoare la Istoria Românilor. XVIII. 131. l.)

³ *Gyalóokay*: Az első orosz megszállás Erdélyben. (*Századok*: 1922. évf. 626. és k. ll.)

⁴ *Lüders* Puchnernek: Bukarest, 1849 febr. 27. (*K. A.*: Präs. Acten des G. C. Hermannstadt. 1849. Fasc. II. Irregestr.)

Puchner Lüdersnek: Nagyselyk, 1849 márc. 3. (*U. o.*)

⁵ *Windisch-Graetz* Puchnernek: Buda, 1849 jan. 21. (*K. A.*: F. A. 1849. Fasc. XIII B. N° 72.) V. ö. *Correspondence* relative to the affairs of Hungary 1847–1849: 136. l.

Puchner Lüdersnek: Medgyes, 1849 márc. 5. (*K. A.*: Präs. Acten des G. C. Hermannstadt; i. h.)

⁶ *Kalliány* leírása. (I. h.)

⁷ *Heydte*: i. m. 305. l.

Kalliánynak nem volt más választása: otthagya Nagyszében táját s amennyire elnyűtt csapatainak állapota engedte, sietett Brassó felé, hogy Engelhardtot még ott találja s rábírja a Barcaságon egyesült erővel megvívandó döntő csatára.¹

Kalliány 18-án már Brassóban volt, de az oroszokkal bizony semmire se ment, mert a harcra eleinte hajlandónak mutatkozó Engelhardt rögtön átnyergelt, mihelyt az elcsigázott, lerongyolódott osztrák csapatokat meglátta s most már azokkal vállvetve se akart a magyarok elé állani.²

Március 19-én az osztrák hadtest két dandára vere séget szenvedett Feketehalomnál,³ mire Kalliány is a küzdelem abbahagyására és az Oláhországba való visszavonulásra szánta el magát.⁴

Az orosz csapatok már 19-én délután megkezdték Brassó kiürítését, de a másnapi visszavonulás alatt még a saját biztonságukról se akartak gondoskodni, hanem ezt a kellemetlen feladatot is az osztrákok nyakába varrták. Engelhardt a legnyomatékosabban követelte, hogy egy osztrák dandár szállja meg a tömösi szoros bejáratánál hosszan elnyúló ú. n. Hétfalut s biztosítsa az orosz különítményt Háromszék felől gyanítható magyar támadással szemben.⁵ Kalliány evégből a Van der Nüll dandárt még 19-én Türkös megszállására útasította.⁶

Van der Nüll ezredes 20-án korán reggel a szorosba lovagolt, hogy azt kellően szemügyre vegye. Mikor 9 óra tájban visszatért Türkösre, máris szembetalálkozott a visszavonuló orosz csapatokkal.⁷

¹ *Kalliány* jelentése: Brassó, 1849 márc. 19. (*K. A.*: F. A. 1849. Fasc. III. N° 13½.)

² „G. M. Engelhardt erklärte, ohne Gefecht in die Wallachei abziehen zu wollen, indem es ein Unsinn sei, sich hier noch nutzlos raufen zu wollen, zu dem er auch unsere Armee nicht mehr geeignet finde, da die Truppen — — —“ (tovább nem olvasható). *Heydte* jegyzete Schmid leírásán. (*K. A.*: F. A. 1849. Fasc. XIIIB. N° 45.)

³ *Vajna* ezt az ütközetet — teljesen alaptalanul — 18-ára és Vledényre teszi. (*Hadtörténelem*: 134. l.)

⁴ *Kalliány* leírása. (I. h.)

⁵ Hír szerint Prásmáron 8000 székely gyűlt volna össze. (*U. o.*)

⁶ *Schmid* leírása. (I. h.) Lásd: 1. vázlat.

⁷ Lüders a 17-éről 18-ára virradó éjszakán azt a parancsot küldötte Engelhardtnak, hogy azonnal vonuljon Oláhországba vissza. De a futár nem találhatta már Brassóban a tábornokot. (*Colquhoun* angol főkonzul jelentése. Bukarest,

Valamivel később egy ceruzával írott cédulát kapott az ezredes a hadtest vezérkari főnökétől — Maroičič őrnagytól, — amelyben az utóbbi közli, hogy az elmúlt éjszakán haditanácsot ültek Brassóban s ott azt határozták, hogy az osztrákok se ütközzenek meg, hanem vonuljanak át Oláhországba. A Van der Nüll-dandár pedig nemcsak az orosz különítmény, hanem az osztrák hadtest hátát is fedezni fogja.¹

Van der Nüllt nagyon meglepte ez a nagy sietség. Tüstént Brassóba indította tehát a 3. könnyű lovasezred egyik hadnagyát, hogy megtudja, mikor szándékozik Kalliány onnan felkerekedni. De a hadnagy máris útban találta az osztrák hadtest életét.²

III.

Ennek előrebocsátása után, ismerkedjünk meg az események színhelyével is, még mielőtt a szorosban vívott harc részleteit tárgyalnánk.

A magyar hadtörténelemben már gyakran játszott többé-kevésbé fontos szerepet a Barcaságból merészen feltornyosuló déli határhegység, amelynek északi tövébe Magyarország egyik legszebb fekvésű városa, Brassó épült. Aki csak egyszer is — bármilyen futólagosan — látta, bizonyára emlékezni fog a Királykő és a Buces fellegekbe nyúló és sokszor még nyár derekán is hófoltokkal tarkázott hatalmas hegytömegeire, amelyek már a jó távoli Földvárról nézve is imponálnak a Brassó felé közeledő útnak.

Valamikor régen olyasfélét tanultunk az iskolában, hogy a Kárpátok bércoszorúja át nem hágható bástyafalként övezi Erdély fellegváráát. Ezt a frázist talán legfeltűnőbbben a brassai hegység alkotása cáfolja meg, amelynek éppen erősen csorbázott volta tette lehetővé, hogy hágói és szorosai egyszersmind a hadak útjává is legyenek.

1849 márc. 18.: *Correspondence* relative to the affairs of Hungary, 1847—1849, 171. l., továbbá *Séгур* francia főkonzul jelentése, Bukarest, 1849 márc. 18.: *Hurmuzaki*: i. k. XVIII. 131. l.)

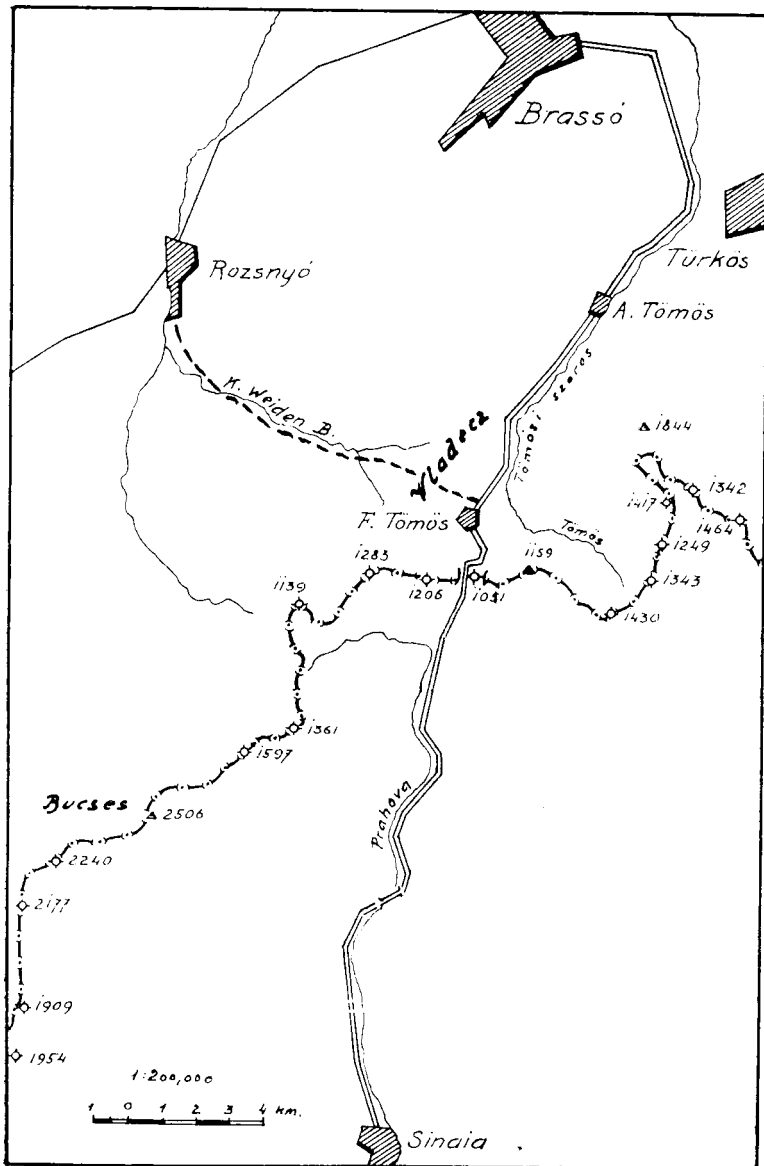
¹ *Heydte*: i. h.

Schmid leírása (i. h.).

Kalliány leírása (i. h.).

² *Schmid* leírása (i. h.). Kalliány hadtestével egyidőben vonult ki Heydte portyázó különítménye, de nem a tömösi, hanem a törösvári szoroson. (*Heydte*: i. m. 318. és k. 11.)

1. vázlat.

A tömösi ütközet helyszínrajza.

Ugyanis ez a hegység korántse olyan zárt, mint pl. a vele szomszédos fogarasi havasok, amelyek 45 kilométernyi szakaszon seholye süllyednek a 2000 méter abszolút magasság alá. Brassó táján ennek az ellenkezőjét látjuk. A Bucses 2506 méter magas fenséges tömegétől keletre és nyugatra erősen lekopott, a főcsúcsnál 1200—1500 méterrel alacsonyabb hágók vannak. A nyugati a törösvári,¹ a másik — a jóval fontosabbik — a tömöspredeáli,² amely a magyarországi Olt és az oláhországi Prahova völgye között bonyolítja le a forgalmat.

Ezt az utóbbi hágót északfelől a Tömös-patak lassan emelkedő szűk völgyén közelíthetjük meg. A vízváltástóra Felsőtömösnél, körülbelül 870 méter tengerszintfeletti magasságból, kezd az 1849-ben a mainál meredekebb s részben be is vágott út felkapaszkodni a predeáli hágóra, amely mindössze 180 méterrel van Felsőtömös felett.

Normális körülmények között aránylag könnyen legyőzhető akadály. A most tárgyalandó ütközet előtt se okozott volna semmi bajt s a hátráló orosz és osztrák csapatok alkalmasint harc nélkül érik el a Prahova völgyét, ha közbe nem szól egy a hadviselésben sokszor annyira félelmes hatalom: az időjárás.

Már Józsefnapkor is, a feketehalmi ütközet alatt, kegyetlen hófergeteg dühöngött.³ Ezt most, minden átmélet nélkül, csikorgó hideg s a velejáró kemény fagy váltotta fel, amely egyetlen sikamlós jéglejtővé változtatta a felsőtömös—predeáli, különben is meredek utat. Ez a nem várt időváltozás egy pillanat alatt halomra döntött minden tervet.

A könnyű menetre számító osztrák hadtest éle még Felsőtömös előtt Engelhardt orosz különítményébe ütközött, amelynek előreküldött ágyúi, súlyos málhásszekerei és egyéb alkalmatosságai elakadtak a síkos kapaszkodón és a ráadásul még hóval is befűt mély útban, úgyhogy valósággal ki kellett őket ásni a hóból. Emiatt a csapatok se mehettek tovább.⁴

Itt most önkéntelenül is kínálkozik az összehasonlítás a magyar hadtörténelem egyik sokkal régiebb, de

¹ 1245 méter.

² 1051 méter.

³ *Kolarević százados* leírása: Beszterce, 1852 márc. 8. (K. A.: F. A. 1849. Fasc. XIII. B. Nr 34.) Kézirat.

⁴ *Schmid* leírása (i. h.).

hasonló eseményével: II. Rákóczy György átkelésével Máramarosból Lengyelországba. 1657 januarius 20-án a máramarosmegyei Szinevér faluból kellett a hadseregnek egy elég alacsony vízvásztóra kapaszkodnia, amelyet előbb Földvári Ferenc szemügyre vett és járhatónak is talált, de amelyet a hirtelen megbomlott időjárás: esőre és erős olvadásra nyomban következő nagy havazás, majd fagy, szinte járhatatlanná tett. Rákóczy igazságtalanul szidta és átkozta szegény Földvárit;¹ nem ő volt a hibás, hanem az állhatatlan, egyik szélsőségből a másikba csapó magyar éghajlat.

Ez okozta a bajt Tömösnél is, annak bizonyosságául, hogy hasonló okok, egyező körülmények között, hasonló okozatokat szülnek. Még a jól táplált és pihent orosz lovak is felmondották a szolgálatot; hát még az osztrák hadtest hetek óta állandóan hajszott, többet koplaló, mint evő, elcsigázott lovai.

Tudnunk kell ugyanis, hogy élelmezés dolgában nagyon zűrzavaros viszonyok uralkodtak Puchner hadtestében. Volt ugyan mindenik dandárnál egy-egy hadbiztos, akinek a hadtest főhadiszállásán kellett volna az élelmet átvennie. Ámde az utolsó napokban már ott se volt ehető falat. Március 19-én és 20-án a csapatok örömetlen kukoricát és kővéfagyott kenyeret kaptak, amelyet darabokra zúzva kellett a tűznél megpuhítani. 21-én délelőtt — változatosság kedvéért — rettenetesen beszózott szárított halat is osztottak ki. Ezt a legénység megette ugyan, de rögtön meg is bánta, mert égető szomjúság gyötörte utána, amelyet — víz hiányában — hóval kellett oltania.

A lovaknak még cudarabb dolguk volt. Türkösön például a lovasság és a tüzérség a házak szalmafedelét tépte le s ezt a nyomorúságos surrogátumot adta az éhségükben már a jászlak süvegfáját is megevő, elgyötört páráknak.² Természetes, hogy ezek a lesovánvodott és a hidegtől meggémberedett szegény állatok erőtlenül rogytak össze a predeáli hágó kaptatóján, bárha egy-egy ágýúba tizenkettőt fogtak belőlük.³

¹ *Rákóczy* levele: Szinevér, 1657. jan 21. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború: II. 351. l.)

² *Schmid* leírása (i. h.).

³ „Grösstenteils mussten aber die Geschütze ganz allein durch die Mannschaft gezogen werden, da alle Zugpferde durch forcierte Märsche und durch Mangel an Fourage

IV.

Március 20-ról 21-re virradóban, Alsó- és Felső-tömös között, nagy hóban táborozott az osztrák hadtest az orosz különítménnyel együtt. Egy osztrák gyalogszázad egész éjtszakán át vágta az út jegét, hogy a megrekedt ágyúk és szekerek továbbjuthassanak.¹ Csontig ható hideg szélvihar tombolt, de máskülönben elég nyugodtan múlt el az éjtszaka, mert a magyaroknak még híre-hamva se volt.

21-én reggel az oroszok ágyúi és egyéb alkalmatoságai végre felvergődtek a hágóra, mire 9 és 10 óra között az orosz csapatok is megindultak.² Nyomukban az osztrák hadtest haladt, az oroszoknál is nehezebben.

Már elmúlt dél, amikor végre a két osztrák dandár éle feljutott a vízválasztóra. De egyelőre csak a gyalogság és a lovasság tudott reá felkapaszkodni, mert nemcsak a tüzéség,³ hanem a szekerek egész sora is ott vesztegelt még, részint a lejtőn, részint a hágó tövében, a mély hóban elakadva. De ott voltak ezenkívül több mint 100 szekérrel azok a brassai és barcasági menekültek is, akiknek akár az oroszok behívása, akár valami más ok miatt Bem bosszújától kellett tartaniok; úgyhogy a veszteglőháztól a mélyútig terjedő darabot megrekedt, felfordult vagy összetörött alkalmatosságok hosszú sora torlaszolta el.⁴ Ezek visszavonulását is a Van der Nüll-dandárnak kellett biztosítania.

Körülbelül ugyanakkor, amikor a hadtest éle a hágóra jutott, tehát 21-én délben, az előörsök a magyarok közeledését jelezték. A harc immár nem volt kikerülhető s csakis a támadótól függött, hogy a siralmas állapotba jutott osztrák hadtestből mennyi és hogyan tud átkelni Oláhországba.⁵

beinahe gänzlich entkräftet waren. Nur dem vereinten eifrigen Zusammengreifen der ganzen disponiblen Mannschaft kann es zugerechnet werden, dass kein Geschütz und kein Munitions-Karren verloren ging.“ (A 2. sz. 6-fontos üteg jelentése: K. A.: F. A. 1849. Fasc. XIII B. Nr 36.)

¹ U. o.

² Schmid leírása (i. h.).

³ A 2. sz. 6-fontos üteg jelentése (i. h.).

⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*: VI. 160. 161. l. Innen kezdve az ütközet leírásában, ahol más forrást nem idézek, Schmid nyomán haladok, mert egyedül ő tudja a további részleteket.

⁵ A tömösi események dátuma körül is elég sok a zavar. Így pl. *Rüstow* (Geschichte des ung. Insurrectionskrieges:

A Van der Nüll-dandár, amelynek az ellenséget most meg kellett állítania, a 41. (Sivkovič) gyalogezred két, s a 31. (Leiningen) és 62. (Tursky) gyalogezred egy-egy zászlóaljából, mindössze tehát 4 zászlóaljából; továbbá 3 dragonyos,¹ 1 könnyű lovasszázadból² és egy háromfontos ütegből állott.³ A lovasságnak a vázolt viszonyok között semmi hasznát se látván, Kalliány annak legnagyobb részét el is indította Oláhország felé, úgyhogy a dandárnál csak 1½ dragonyos század maradt.⁴

A közeledő magyar különítményt Beke József alvezetes vezette.⁵ Legelől két huszárezred haladt; utána

II. 8. l.) az osztrák hadtestnek az országból való kivonulását a március 18-áról 19-ére virradó éjjelre teszi. *Pataky* (Bem in Siebenbürgen: 67. l.) úgy tudja, hogy a tömösi országhatáron át 20-án történt a visszavonulás. *Gracza* szerint (Az 1848/49. szabadsághare története: IV. 496. l.) március 19-én mind az orosz, mind az osztrák sereg Oláhországba menekült. *Vajna* (Hadtörténelem: 134. l.) azt állítja, hogy Kalliány, a (szerző szerint) 18-án vívott vledényi ütközet után, meg se állapodott Brassóban, hanem rögtön kitakarodott az országból.

Ezzel szemben magának *Bemnek* márc. 20-án kelt jelentéséből az tűnik ki, hogy ő 20-án délután 4 órakor szállotta meg Brassót s csak ennek megtörténte után gondoskodott a tömösi szorosba húzódott ellenség üldözéséről. (*Közlöny*: 64. sz. 1849. márc. 28.) Ez az intézkedés tehát már 21-ére szólt. Ugyanezt jelenti *Kiss Sándor* ezredes is. (*Honvéd*: Rendkív. szám. Kolozsvár, 1849 márc. 25. este.) *Németh László* háromszéki kormánybiztos, márc. 24-én kelt jelentésében, 21-re teszi az ütközetet. (*Honvéd*: 81. sz. Kolozsvár, 1849 április 2.) Ez a dátum olvasható *Kalliány* leírásában, továbbá az 1. sz. 3-fontos és a 2. sz. 6-fontos üteg jelentésében is. A helyes dátumot közli többek között *Gelich* (Magyarország függetlenségi harca: III. 91. 92. l.), továbbá *Breit* (Magyarország függetlenségi harcának katonai története: II. 153. 154. l.)

¹ Az 5. sz. (Prinz von Savoyen) dragonyos ezredből.

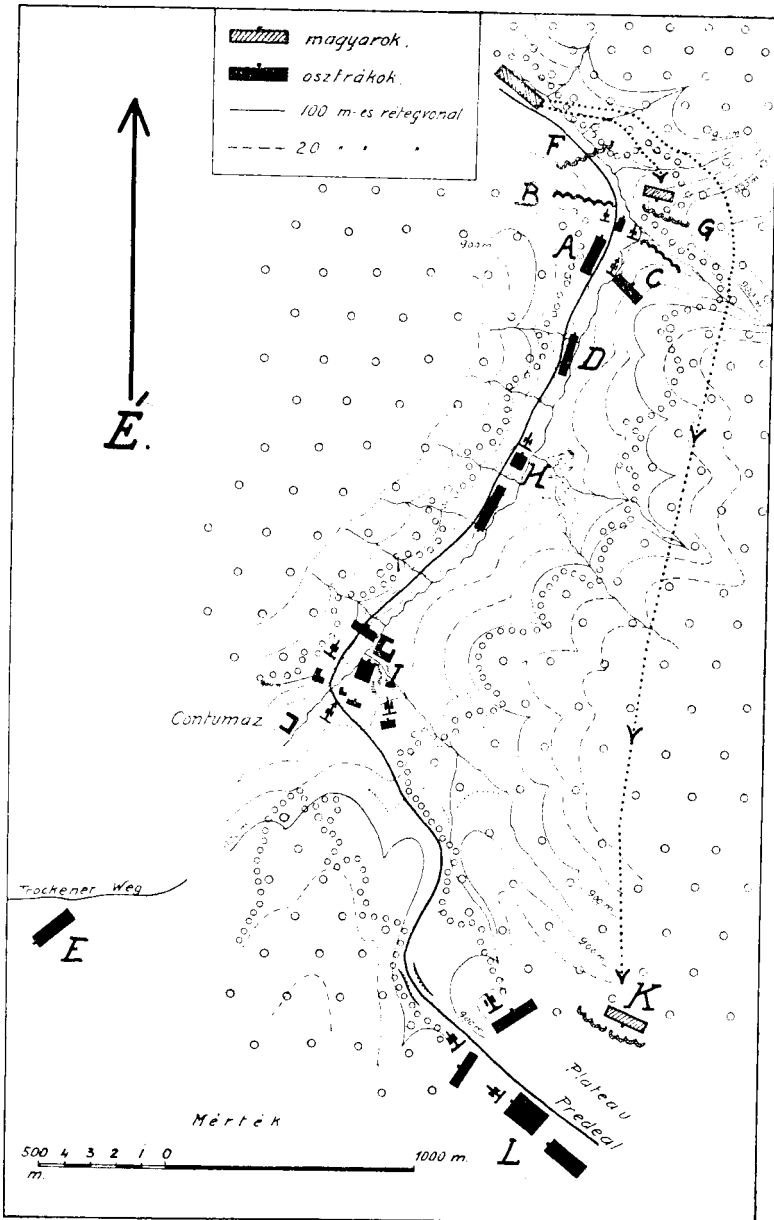
² A 3. sz. (E. H. Max) könnyű lovasezredből.

³ Az 5. sz. (Bervaldo) tüzérezredből.

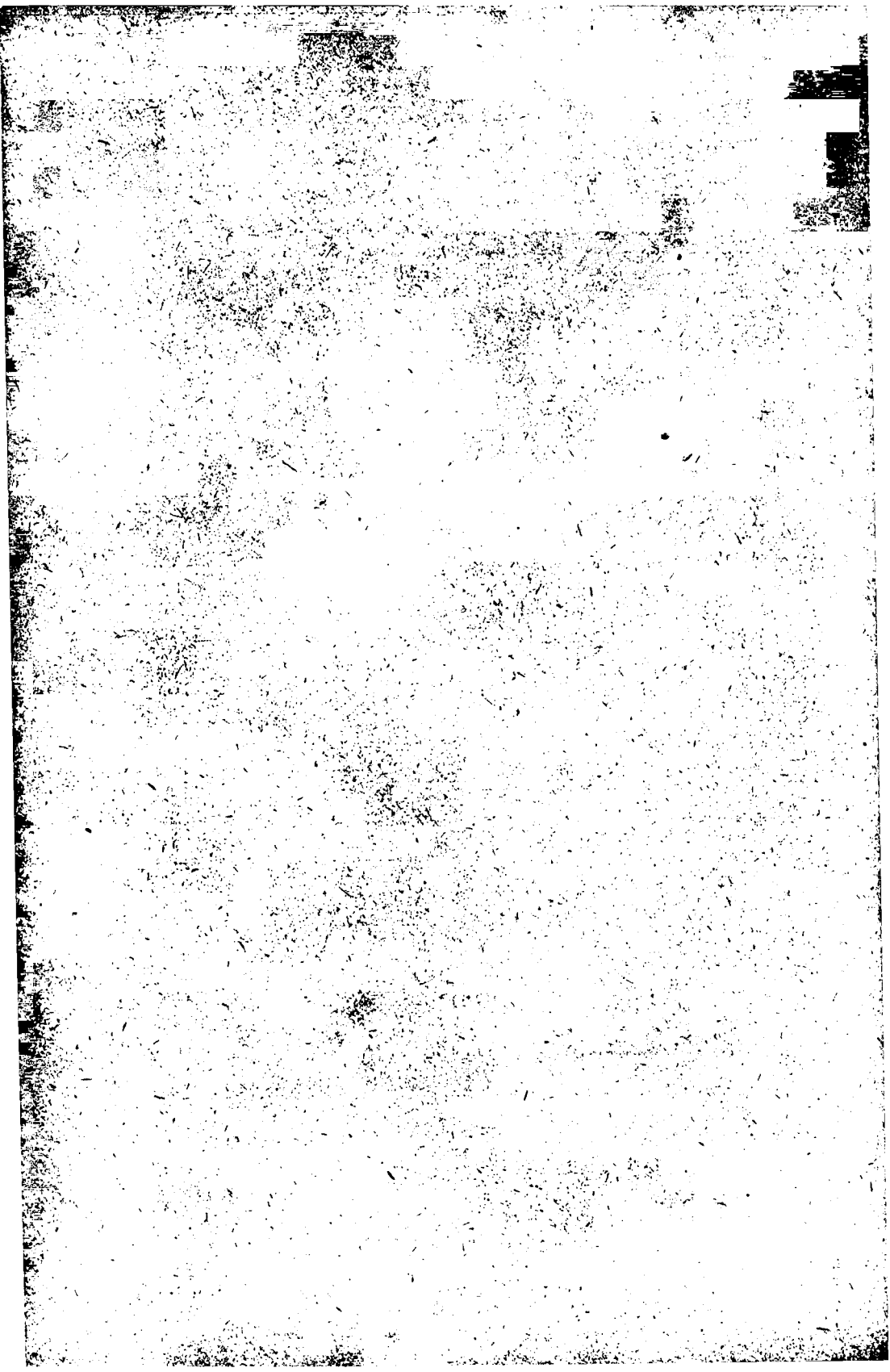
⁴ A dandár állományát még csak hozzávetőleg se tudom megállapítani, mert azokból a napokból egyetlen állománykimutatást se találtam. *Gracza* (i. m. V. 1379. l.) 2000 főre teszi. Több nem is igen lehetett.

⁵ *Köváry* szerint (Erdély története 1848/49-ben: 206. l.) Szabó Nándor őrnagy. Ezt az adatot *Márki Sándor* is átveszi tőle. (Az 1848/49. évi szabadsághare története. — *Szilágyi*: A magyar nemzet története. X. 241. l.), úgyszintén *Breit* (i. h.), továbbá *Szádeczky* (A székely nemzet története és alkotmánya. 370. l.) A bizonyára jól értesült *Németh László* háromszéki kormánybiztos Bekét nevezi meg a magyar különítmény parancsnokául (i. h.), megemlítve *mellette* Szabót is. Tudjuk, hogy Bem Bekét bízta volt meg a háromszéki csapatok szervezésével.

2. vázlat.

A tömösi ülközet.

2—3 zászlóalj és egy üteg következett. Valamivel hátrább még egy menetoszlop látszott.¹

A harci állás, amelyet a Van der Nüll-dandár most megszállott, ez volt:²

A 41. gyalogezred III. zászlóalja a Tömös-patak bal partján, közel az út hajlásához, foglalt helyet, úgyhogy a fordulónál levő sziklák közvetlen találattól megvédték. (A.) Csatárlánca előrébb, a valamennyire hozzáférhető sziklák közé fészkelte be magát. (B.)³

Két ágyú az úttól jobbra, kettő valamivel magosabban balra, két tarack pedig a zászlóaljnál — egyelőre tüzértartalékként — állott.

A 41. gyalogezred Landwehr-zászlóalja a Tömös-patak jobb partján egy mélyedésben, csatárlánca pedig egy mély vízmosás mögött szállott meg. (C.) Ezen az oldalon nem lehetett ágyút felállítani a nagy hófuvatag miatt. A 31. gyalogezred III. zászlóalja a dandártartaléket alkotta. (D.)

A 62. gyalogezred III. zászlóaljának (E.) azt a parancsot küldötte Van der Nüll, hogy a Vladetz gerincét szállja meg s zárja el a „száraz út“ („trockener Weg“) nevű, jó időben elég könnyen járható utat,⁴ amely Barcarozsnyóról a Kl. Weidenbach völgyén s a Vladetz gerincén át a tömösi szorosba visz.⁵ Helyéről csak akkor távozzék el, ha már az egész hadtest feljutott a vízválasztóra.

Nechiba őrnagy, zászlóaljparancsnok valósággal tiltakozott ez ellen a parancs ellen, amely őt képtelen feladat elé állítja. Most már maga Van der Nüll ismételte

¹ A magyar különítmény erejét *Gracza* 3000 főre teszi (*i. h.*), Kóváry szerint (*i. h.*) az elővéd két gyalog- és egy fél huszárszázadból állott s a főcsapatnál levő üteg 6-fontos volt. A különítmény összetételét nem lehet megállapítani. *Thorockay* azt írja ugyan („Bem téli hadjáratából“: *Hazánk*, 1887. évf., 309. l.), hogy „ezen üldözést nem csupán a székelyek eszközölték, mert ott volt a Máriássy-ezred egy zászlóalja, ott a 27., 55. és más honvédszászlóalj és Württemberg-huszárok“, de ez a feljegyzés nem megbízható. Például az 55. zászlóalj-ról bizonyosan tudjuk, hogy nem volt ott a tömösi harcban.

² 2. vázlat.

³ A betűk a 2. vázlatra vonatkoznak.

⁴ Volt arrafelé egy másik út is: „Durch das Weidenbachthal gegen den Gränzposten Siboth (rechts von Predeal) zum Theil für Holzkarren fahrbar.“ (*Hadtört. Lelvéltár* Budapest: III. Armeé-Commando 1854. Acten und Pläne von Pass-Recognoscierungen, dann Befest. Elaborate. Convol. 61.)

⁵ 1. vázlat.

meg — élőszóval és nagyon nyomatékosan — akarátát. Erre az őrnagy mégis csak megindult; de ahelyett, hogy a neki megmutatott irányban haladt volna, Isten tudja merre bódorgott s végül is, segédtsíztjével együtt, belezuhant egy hóval telt szakadékba. A két tiszt valahogyan csak kimászott belőle, de lovaik bizony ott pusztultak. A vezető nélkül maradt zászlóalj pedig eltévedt, majd el is széledt. Nagyobb része újra összeverődött ugyan Oláhországban, de egy kisebb töredéke Erdélybe szökött vissza. Harcba egyáltalán nem is jutott március 21-én. Ez a csaknem csupa újoncból álló zászlóalj különben is teljesen demoralizált s így megbízhatatlan volt.

Nem sok jót lehet a dandár többi gyalogságáról se mondani. Valamennyi zászlóalj állománya erősen megfogyatkozott. A 31. gyalogezred III. zászlóalja csupa újonc; a 41. gyalogezred Landwehr-zászlóaljának altisztjei és tisztjei silányak; valamennyi között a legrosszabb maga a zászlóaljparancsnok, Büchler százados. Még legtöbbet ért ugyanennek az ezrednek Igálffy százados vezette III. zászlóalja.

Ideiglenesen a dandárhoz csatlakozott a 2. oláh határőr-gyalogezred két százada is, de szét is szóródott és eltűnt, még mielőtt lövés esett volna.

* * *

Mikor a magyarok ágyúi megszólaltak, azok a kocsisok, akik még nem hagyták cserben a hágó tövében didergő és remegő menekültek nagy csapatát, most szintén megugrottak, magukkal vivén a lovakat is. Erre a menekülők, mindenüket otthagya, gyalogszerrel kapaszkodtak az osztrák derékhad nyomán a predeáli hágóra.¹

A most kifejlődött harc menete nagyjában ez volt: A magyarok az út mindkét oldalán erős csatárlánccal nyomultak előre. (F.) A sziklák között álló osztrák csapattal csak halogató harcot vívtak; nagyobb részük azonban, az országút keleti oldalán, az erdőbe húzódott s ennek szélén csatárlánccal alakított a 41. gyalogezred Landwehr-zászlóalja ellen. (G.)

Van der Null, hogy a magyaroknak az osztrák jobb szárny felé való sűrűsödését meggátolja, az országút keleti oldalán állott 2 darab háromfontos ágyút egészen a csatárlánca tolatta, hogy onnan kartácsot lőjenek. Ez

¹ *Anul 1848 în Principatele Române: VI. 159. 1.*

ugyan nem volt szerencsés gondolat, mert a kartácsok töltelékgyólyói, a mély hóba fúródván, nem pattogtak tovább. Általában véve az ágyútűznek az ütközet első és második fázisában nem volt valami nagy hatása.¹

A magyar különítmény bal szárnya csakhamar szemtől-szemben állott a 41. gyalogezredbeli Landwehr-zászlóaljnak a mély vízmosás mögött elhelyezkedett csatárláncával.

Az osztrákok bal szárnyán Igálffy százados zászlóalja vitézül megállotta a helyét, ellenben az előbb említett Landwehr-zászlóaljnál aggasztó tünetek, a bomlás félre nem ismerhető jelei mutatkoztak, amit *részben* annak is lehetett tulajdonítani, hogy ez a különben is másodrangú zászlóalj, az utóbbi napokban csaknem szakadatlanul előrsön volt s ennek, de meg a koplalásnak következtében is, teljesen kimerült.

Csatárlánca, a sűrű bozóttal telenőtt vízmosás mögött, nagyon jó helyen állott. A zászlóalj zöme fedett helyen volt s mégis *ez fordított legelőször hátat az ellenségnek*. Van der Nüll ezt látva, odaküldötte Schmid főhadnagy dandárvezérkari tisztet, megparancsolva neki, hogy a visszaözlőket tartóztassa fel és szedje össze. Ámde Schmid az egész zászlóaljban már csak egy tisztet talált, az is elől volt a csatárláncban. A főhadnagy megpróbálta, hogy nem lehetne-e a hátráló zászlóalj maradványait előre vinni a vízmosás mögé. De bizony minden fáradozása csődöt mondott, mert egy őrmestert és még valami 20—30 embert leszámítva, mindenki kisiklott a kezéből és megugrott. Mikor Schmid újra előre ment a csatárlánchoz, a még ott kucorgó katonákat a nagy hidegtől megdermedve s az éhségtől teljesen elgyöngülve találta, annyira, hogy már a puskájukat se tudták elsütni. A katonák végül is eldobták a puskát s leültek vagy lefeküdtek a hóba s vagy ott pusztultak, vagy foglyul estek.

Van der Nüll most, a jobb szárny kritikusan helyzetét következtében, elrendelte a visszavonulást. Szerencséjére a magyarok vajmi lanyhán üldözték a hátrálókat, úgyhogy azok egy második állásban (*H.*) is meg tudtak állapodni. Igaz, hogy ott, jobb szárnyuk fedetlen volta

¹ *Kőváry* szerint (*i. h.*) magyar részről egy *Molnár Adám* nevű székely tüzemester nagyon kitüntette magát. (Ez a Molnár később hadnagy és a 3. sz. háromfontos székelyüteg parancsnoka lett.)

miatt, csak egy félórára vethették meg a lábukat; azután pedig a harmadik és utolsó állásba húzódtak vissza.

Ez az állás (I.) a felsőtömösi veszteglőháznál volt, még pedig olyanformán, hogy a még valóban rendelkezésre álló 31/III. és 41/III. zászlóalj az út mindkét oldalán; 2 ágyú közvetlenül az út mellett, kettő a közeli magaslaton (jobbra), a két tarack pedig a vámház mögött helyezkedett el. A 41. gyalogezred Landwehr-zászlóaljára és a 62. gyalogezred III. zászlóaljára — mint már hallottuk — nem lehetett számítani s így *a harcnak ebben a harmadik fázisában, a dandárnak csupán a fele volt Van der Nüll kezében.*

A hadtest zöme már akkor régen fenn volt a predeáli hágón, de parancsnok és vezérkari főnök nélkül, mert Kalliány — mindjárt a harc kezdetén — lóra szállott és egy dragonyosszakasz fedezete alatt Oláhországba sietett. Így tett Maroičić őrnagy, vezérkari főnök is, aki átadta hivatalát Teutsch őrnagynak, ugyanannak, akit egyszer már kitűrt ebből az állásból. Teutsch egyetlen útasítása, amelyet Schmid főhadnagy útján Van der Nüllnek küldött, így hangzott: „Sagen Sie dem Obersten Van der Nüll, er solle sich bis zum letzten Mann halten.“ Természetes, hogy ez a parancs, az osztrák csapatok elkényszeredett állapota folytán, nem volt végrehajtható, jöllehet a magyarok előnyomulása vontatva és elég rendetlenül történt, úgyhogy valami gyors és ügyes ellentámadás a legnagyobb zavarba hozhatta volna őket. Ilyesmiről itt, természetesen, szó se lehetett, sőt további helytállásról se.

Van der Nüll tehát megkezdte az állás kiürítését. Először a két tarackot, azután az egyik ágyúszakaszt indította Predeálra. Utána jött a 41. gyalogezred III. zászlóalja, legvégül pedig a 31. gyalogezred III. zászlóalja. Az állásban csupán a másik ágyússzakasz maradt, egy kisebb gyalogos és lovas osztag fedezete alatt.¹

El kell ismernünk, hogy a mindenkor kiváló cs. kir. tüzérség itt is kitett magáért. A szakasz, bár lövészsere már fogytán volt, mégis a helyén maradt s az utolsó két kartáccsal mindaddig várt, míg a magyarok legközelebbi tömött csapatja 120—130 lépésnyire meg nem közelítette. A kedvező pillanatban kilőtt két kartács nagy

¹ Az 1. sz. háromfontos üteg jelentése. (K. A.: F. A. 1849. Fasc. XIII B. Nr 74.)

kárt okozott a magyarok soraiban, akiknek ez a csapata vissza is fordult. A tüzerek, ezt kihasználva, be akarták az ágyúcsöveket szegezni; ámde kisült, hogy az ehhez szükséges szegek hiányzanak. Ebben a válságos helyzetben megjelent, a már fenn a hágón levő Uracca-dandárnak vagy 100-főnyi gránátos csapata, amely a holtrafáradt tüzereknek és lovaknak segítve, elvonszolta a két ágyút.

A magyarok, érthetetlen módon, ezt a jó alkalmat se zsákmányolták ki, úgyhogy ez az ágyússzakasz is minden baj nélkül kapaszkodhatott fel a tetőre.

Körülbelül délutáni 5 óra lehetett már, mire a Van der Nüll-dandár vége is feljutott a vízválasztóra, ahol azután az Uracca-dandár vette fel.

A magyarok — mindjárt a támadás kezdetén — a tömösi szorost keletről szegélyező magaslatokon át, egy zászlóaljat irányítottak a predeáli nyeregbe. (K.) Ez fel is jutott oda s a hágón veszteglő két osztrák dandár (L.) jobb oldalában állapodott meg, de rövid és teljesen hatástalan puskázás után le is húzódott onnan.¹

A magyar különítmény zöme fel se ért a hágóra, mert az Uracca-dandár egyik időközben felvonult ütege, néhány ágyúlövessel megállította az országút utolsó kanyarulatánál.² Az üldözésnek és a harcnak vége volt, de akkorára Van der Nüll dandára teljesen fel is bomlott, amit legjobban a szemtanu Schmid jellemez, ezekkel a szavakkal: „Bei dem Geiste unserer Truppen war an ein Halten, oder gar an eine Offensiv-Bewegung nicht mehr zu denken. ... Die Brigade war nach dem Gefechte gänzlich aufgelöst, da der Hunger jeden trieb dahin zu gehen, wo er etwas zu essen zu finden hoffte. ... Wir hatten damals keine Truppe mehr.“³

* * *

Az oláhországi oldalon jóval enyhébb volt az idő, mint a magyarországin. A hó ugyan vastag rétegben feküdt itt is, de már olvadóféלבben lévén, jócskán meg-

¹ Nem felel meg a valóságnak, hogy a Van der Nüll-dandárt „kétszeres megkerülés“ fenyegette (Gelich: i. h.). Mások azt írják, hogy Szabó „a két dandár ellen hosszabb ideig folytatott eredményteljes harc után“ a további üldözést beszüntette. Ez az „eredményteljes“ harc már csak az erőviszonyoknál fogva is lehetetlen, hiszen csak *egy* magyar zászlóalj hatolt fel a predeáli hágóra.

² A 2. sz. háromfontos üteg jelentése. (I. h.)

³ I. h.

duzzasztotta a szűk völgyben alárohanó Prahova vizét.

A Van der Nüll-dandár a március 21-éről 22-ére virradó éjjelen, egy most már ki nem jelölhető karám szomszédságában táborozott. Az ágyúkat és a lövészeres kordékat — elég ügyetlenül — a karámba állították. A csapatok pedig minden rend és beosztás nélkül heverték össze-vissza, ahol valami szárazabb helyet találhattak.

Egyszerre csak, a legnagyobb sötétségben s még hozzá förtelmes viharos időben, tűz támadt a karámban; nyomában óriási riadalom, általános felfordulás és vaklárma: jönnek a magyarok!

A szerteszétszórt csapatok összeszedésére és sorakoztatására gondolni se lehetett. Fokozta a bódulást még az is, hogy az üteghez beosztott szekeresek, a lövészeres kordék robbanásától tartva, tüstént lóra kaptak és megugrottak. Ezt látva, csaknem mindenki futásnak eredt, közöttük Van der Nüllnek és vezérkari tisztjének lovasza is, a háttalokkal.

A dandárparancsnok ott maradt az égő karámban s a tüzelegénységgel nagynehezen kihúzatta onnan a veszélyben forgó lövészeres taligákat, egyet kivéve, amelyet nem tudtak már a hóból, sárból kivonszolni. Ebből tehát kivették a benne levő lövészeret s a Prahovába dobták, amelynek medre itt, menekülés közben felfordult és összetörtött szekerekkel, megfulladt emberekkel és lovakkal volt tele.

Csak 22-én estére sikerült a sinaiai kolostor táján összeszedni a dandár roncsait.¹ De még azután is jelentkeztek az erdők között eltévedt egyes katonák.²

V.

Talán feltűnhetett, hogy a március 20-tól 22-ig lezajlott események tárgyalásában, jóformán mindig az osztrák csapatokról beszéltem; a magyarok viselkedéséről alig egy keveset. Arra a kérdésre, hogy miért? — megadja a választ az, amit már előljáróban mondtam;

¹ *Heydte*: i. m. 318. l.

² *Ségur* bukaresti francia főkonzul március 22-én ezt jelenti a Brassóból kivonult osztrák hadtest állapotáról: „Les troupes autrichiennes venant de Cronstadt, sont arrivées à la frontière le 21 au matin, à la débandage, sans généraux, presque sans officiers; c'était un désordre déplorable.“ (*Hurmuzaki*: Documente privitoare la Istoria Românilor. XVIII. 131. l.)

hogy t. i. okleveles és leíró *magyar* forrásaink egyaránt nagyon mostohán bánnak el a tömösi ütközettel.

Ennek a harcnak részletes leírására — állásánál és teljes tájékozottságánál fogva — Czetz ezredes, Bem akkori vezérkari főnöke, lett volna leginkább hivatott. Sajnos, éppen ő mond róla legkevesebbet azok közül, akik egyáltalán megemlékeznek erről az epizódról. Parádés bevonulásokról, díszbédékről, ünnepi szónoklatokról és más, hadtörténelmi szempontból teljesen érdektelen dolgokról bőven ír, de a most tárgyalt ütközetről csak ennyi mondanivalója van: „Er¹ liess die Oesterreicher durch die Háromszéker Szekler verfolgen, welche am Tömöser Pass eine Beute von mehreren 100.000 Fl. machten, die sie zu Hause unter sich vertheilten.“² Mindössze 3½ sor, de ebben se a harcot írja le, hanem azt, hogy a székelyek az ott szerzett zsákmányt hazavitték s megosztottak rajta.

Bem, Brassó megszállása után, Czetzre bízta a visszavonuló ellenség üldözését. Czetz azonban tovább adta a parancsot Beke alezredesnek, aki — mint hallottuk — jól-rosszul végre is hajtotta azt. Az ütközetről szóló részletes jelentése — ha ugyan volt — alkalmasint elkallódott. A bécsi hadilevéltárban nincs meg. De nincs az Országos Levéltárban, úgyszintén a Nemzeti Múzeum levéltárában se. Talán-talán előkerülhet még, a most megszállott területen levő Csányi-levéltárból; bár ez se valószínű, mert néhai Márki Sándor, aki ezt a gyűjteményt elég alaposan átkutatta, nem talált benne jelentést erről az ütközetről.

Azonban bármilyen kevéssé ismerjük is a magyar csapatok viselkedését és parancsnokuk intézkedéseit, annyit mégis megállapíthatunk, hogy a tömösi ütközet a könnyelműen elszalasztott sok jó alkalomnak volt egyike. Lássuk, hogy miért?

Engelhardt tábornok hanyatthomlok vonult ki a brassai orosz különítménnyel az országból, és se előbb, se akkor nem volt hajlandó résztvenni valami kockázatosabb hadműveletben. Kapva-kapott az alkalmon, hogy — felsőbb helyről kapott útasításra hivatkozva — ott hagyhatja Brassót. A magyarok nem is láttak orosz t március 19. és 22. között.

Az osztrák hadtestről s különösen annak Tömösnél

¹ Bem.

² *Bem's Feldzug in Siebenbürgen*: 253. l.

harcolt részéről, nem valami nemzeti büszkeségtől fűtött s a meghátrált ellenséget ócsároló, elfogult krónikások, hanem az abban szolgált szemtanúk írják, hogy minden nagyobb ellenállásra képtelen volt. A Van der Nüll-dandár 4 zászlóalja közül egy eltévedt az erdőségben, egy pedig gyáván megszaladt. A magyar vezetők szinte hihetetlen lagymatagságára és tétovázására vall, hogy a valóban harcolt két osztrák zászlóalj nemcsak meg nem semmisült, hanem aránylag nagyobb veszteség nélkül érte el Oláhországot.

Mind az eltévedt, mind a szétfutott csapatok legnagyobb része később előkerült, úgyhogy a Van der Nüll-dandárból végül már csak 186 ember hiányzott.¹

Hozzá kell tennünk, hogy az üldöző magyar különítmény nem a már három hét óta folytonosan mozgó és harcoló erdélyi hadtestből, hanem a Háromszékben akkor szervezett székely csapatokból telt ki, amelyek tehát, a szüntelenül hajszott osztrák hadtesthez viszonyítva, pihenteknek voltak mondhatók. S — ha Gracza-nak hinni lehet — számbeli fölényük is megvolt.

Az első állásban különösen kitűnő alkalom kínálkozott arra, hogy a magyar különítmény tönkre tegye a hadtest zömétől elszakadt, teljesen sorsára hagyott utóvéd-dandárt. Nem kellett volna más, mint az, hogy a predeáli hágóra irányított zászlóalj Van der Nüllt hábtámadja. E helyett ez a zászlóalj felsétált a vízválasztóra s megállott az ott összegyűlt két teljes osztrák dandár oldalában, amelyet természetesen nem támadhatott meg.

Ennek az volt a következése, hogy a Van der Nüll-dandár egyedül maradt két zászlóalja és egy ütege mind a megsemmisülés, mind az elfogatás veszedelmét kikerülte. A tömösi ütközetből tehát éppen úgy elmaradt a

¹ *Schmid* (i. h.) 4—500 főre becsülte a veszteséget, *közvetlenül az ütközet után.*

Mint hogy kéztusára egyáltalán nem került a sor, nem helyes az a kifejezés, hogy a magyar különítmény *levágta* a Van der Nüll-dandár 186 emberét. (*Márki*: i. h.)

Gracza (i. h.) 186 halottról és sebesültről és 80 foglyorról tud. A veszteség a foglyokkal együtt volt 186 fő.

Magyar részről nem lehet megállapítani a veszteséget. *Köváry* (i. h.) azt írja, hogy „halottat nem találtak, sebet 30 kapott”, ami alig hihető. *Német László* (i. h.) három halottról és néhány sebesültről, *Gracza* (i. h.) 30 halottról tud. Ez valószínűbben hangzik, ha megfelelő számú sebesültet is adunk hozzá.

döntő taktikai csapás, mint ahogyan elmaradt az egész erdélyi tavaszi hadjáratból is.

Lehet, hogy ellenmondást provokálok, de azért — elfogulatlanul vizsgálva az eseményeket — mégse habozom kimondani, hogy ennek a hadjáratnak sikere kápráztató volt ugyan, de teljessé mégse vált.

Állapodjunk meg itt egy kissé.

Minden háborúnak az a célja, hogy az ellenséget leverje, vagy legalább is annyira megbénítsa, hogy az, számbajövő időn belül, nagyobbszerű hadműveletre képtelenné váljék. A döntésnek leggyakoribb, háborúban természetesnek mondható eszköze a fegyver. De eldöntheti a mérkőzés sorsát valami belső bomlás, vagy éppen felfordulás, a külpolitikai viszonyok váratlan változása, a gazdasági kimerülés, úgyszintén a földrajzi és meteorológiai tényezők kedvezőtlen alakulása is.

Az utóbbinak örökre emlékezetes és klasszikus példája a francia „grande armée“ 1812-i rémes tragédiája marad, amidőn a szinte végtelennek mondható orosz föld, a hideggel és nélkülözéssel karöltve, alaposabban végezett a francia hadsereggel, mint ahogyan az oroszok, véres győzelmek egész hosszú során, végezhettek volna vele. Amde Erdélyben nem volt ilyen veszedelmes a dolog.

Igaz, hogy az osztrák hadtest bomladozott már a sok hajsza, koplalás és a legutóbbi vereség következtében, de *nem fogyott el*. Itt tehát mulhatalanul szükséges lett volna a magyar fegyverek egy vagy több olyan döntő diadala, amely az ellenség állományán is nagy eret vágva, megfosztotta volna azt a további sikeres működés lehetőségétől. Ilyen főkéletes győzelmet hiába keresünk az erdélyi tavaszi hadjáratban.

Az Erdélybe vonult oroszoknak csak egyik, még pedig kisebb, csoportja¹ vallott könnyen kiheverhető kudarcot; a másik — a nagyobbik — veretlenül, minden számottevő fogyatkozás nélkül vonult ki az országból.² Az oroszok vesztesége, nyolcheti itteni időzésük alatt,³ állományuknak legfeljebb öt százalékára rúgott.

Az osztrákoké nagyobb volt ugyan, de ennek se volt megsemmisítő hatása, amit legjobban az a körül-

¹ Skariatín, március 11-én és 28-án.

² Engelhardt brassói különítménye csupán egy, nagyon jelentéktelen harcban vett részt, februárius 4-én.

³ 1849 januárius 31—március 28.

mény bizonyít, hogy ugyanez a hadtest, amelynek egyik dandárja már felbomlott a visszavonulás alatt, négy hét múlva már Orsovánál törhetett be Dél-Magyarországba. Tudjuk, hogy újabb négy hét múlva onnan is ki kellett ugyan vonulnia, de akkor is *döntő* taktikai vereség nélkül. Az osztrák hadtest tehát mind a márciusi, mind a májusi hadjáratban kitért az élet-halálharc elől s csakis így volt lehetséges, hogy a június 19-én kezdődött nyári hadjáratban, az oroszok mellett, akkora súllyal esett a mérőserpenyőbe, hogy azt többé ellensúlyozni nem lehetett.⁴

Gyalóka J. Jenő.

⁴ Maga Bem érezte és tudta legjobban, hogy március 28-án és május 16-án egy-egy hadjárat zárult ugyan le, de a háborúnak még nincs vége. Ezért kérte Omer pasát, hogy az Oláhországba húzódott Puchner-hadtestet fegyverezze le.

Dunántúl középkori úthálózata.

(II. közl. vége.)

A sárvár—nagykanizsai út Istvánd vámján⁴⁶⁴ és Kapornak városán⁴⁶⁵ át vezetett. Említi Csipkereknél a vasvári káptalan 1314. évi,⁴⁶⁶ ugyanennek ugyanezt átíró 1328. évi,⁴⁶⁷ ugyanennek 1359. évi,⁴⁶⁸ Kapornaknál északra ugyanennek 1279. évi,⁴⁶⁹ ugyanennek 1328. évi,⁴⁷⁰ Igricónél Pál országbíró 1251. évi,⁴⁷¹ Pacsánál a zalavári konvent 1312. évi,⁴⁷² majd 1271. évi,⁴⁷³ IV. Béla 1256. évi,⁴⁷⁴ a zalavári konvent 1375. évi,⁴⁷⁵ Rajknál IV. László 1273. évi,⁴⁷⁶ Ujlaki Lőrinc bán ezt átíró 1520. évi,⁴⁷⁷ a zalavári konvent 1430. évi,⁴⁷⁸ Gelsénél a veszprémi káptalan 1320. évi,⁴⁷⁹ a zalai konvent 1316. évi,⁴⁸⁰ Újudvarnál III. Béla 1193. évi⁴⁸¹ és Zsigmond ezt átíró 1406. évi⁴⁸² oklevele.

Az istvándi vámot egy Mindszentnél elváló és Kapornaknál visszatérő ág kerülte el. De az erre járókat is megvámolták, és pedig Pakodnál.⁴⁸³ Ezt a szakaszt említi talán Csehnél a vasvári káptalan 1288. évi⁴⁸⁴ és Bezerédnél ugyanennek 1359. évi⁴⁸⁵ oklevele.

⁴⁶⁴ Csánki: III. 64; Holub: 52.

⁴⁶⁵ Csánki: III. 20.

⁴⁶⁶ Anjoukori okmtár: I. 373: „viam magnam per quam itur in Sar de Cheh per villam... Chypkerek vocatam.

⁴⁶⁷ N. Múzeum, Vidos-cs. ltára: „viam magnam per quam itur in Sar de Tseh“.

⁴⁶⁸ Sopron m. okltár, I. 304: „magnam viam que venit de Cipkerek in ipsam possessionem Mendzenth dictam“.

⁴⁶⁹ Fejér: V. 2. 594: „magnam viam que de Languvys cadit in Kapurnuk ad partem meridiei“.

⁴⁷⁰ Fejér: VIII. 3. 323: „magnam viam que de Languwys vadit ad Kapurnuk ad partem meridiei“.

⁴⁷¹ Wenzel: VII. 329; 331.

⁴⁷² Zala m. okltár, I. 142.

⁴⁷³ U. ott: I. 62.

⁴⁷⁴ U. ott: I. 30.

⁴⁷⁵ U. ott: II. 125: „magnam viam que vadit versus Zustralaza“.

⁴⁷⁶ U. ott: I. 73; N. Múzeum, Rajky-cs. ltára (eredeti és fordítás).

⁴⁷⁷ N. Múzeum, Rajky-cs. ltára.

⁴⁷⁸ U. ott.

⁴⁷⁹ Anjoukori okmtár, I. 550: „magnam viam que vadit de Gelse ad Rayk“.

⁴⁸⁰ Fejér: VIII. 1. 603.

⁴⁸¹ Fejér: II. 284.

⁴⁸² T. Akad. X. fasc. 28. sz.

⁴⁸³ Csánki: III. 91; Holub: 53.

⁴⁸⁴ Wenzel: IX. 49.

⁴⁸⁵ Zala m. okltár, I. 599; Tud. Akad VI. fasc. 25. sz.

- A sárvár—tapolcai út, melyről Karakó felé is vitt egy ág, Keresztúr vámján⁴⁸⁶ és Sümeg városán át ment.⁴⁸⁷ Erre vonatkozik Káld és Somlyó között a vasvári káptalan 1349. évi,⁴⁸⁸ Szécsi Miklós országbíró 1356. évi,⁴⁸⁹ Megyernél a vasvári káptalan 1332. évi,⁴⁹⁰ a veszprémi káptalan Uzsról szóló⁴⁹¹ és ugyanott az almádi konvent 1348. évi⁴⁹² oklevele.

- A sárvár—pápai út Sömjéne át vitt, Mersénél csatlakozva a vasvár—pápai vonalhoz. Említi Simonyinál a vasvári káptalan 1268. évi,⁴⁹³ ugyanezt átíró 1422. VIII. 2-ikai,⁴⁹⁴ Sömjén és Szentmárton közt ugyanennek 1438. évi⁴⁹⁵ oklevele.

- A legközelebbi csomópont Pápa. Az innen Győrbe, Vasvárra, Sárvárra és Sopronba vivő utakat már említettük. Nem szoltunk azonban a Sopront és Gyórt elkerülő pápa—bécsi útról. Ez a pápa—soproni út vonalán haladt majdnem
71. Fertőszentmiklóság. Innen Sarrod vámján⁴⁹⁶ és Fertőfőszombathely harmincadján⁴⁹⁷ át Bruck irányában vitt Bécsbe. Erről szól a győri káptalan 1269. évi oklevele Illmic-től délre.⁴⁹⁸

72. Bécs felé az akkor még magyar Sommerein városon át.⁴⁹⁹

- A pápa—esztergomi út Patona városán, Kishéren és Kernye vámján⁵⁰⁰ át haladt. Tatabányánál érte el a buda—győri vonalat és így egyúttal pápa—budai út gyanánt is szerepelt. Említi Peterd táján Miklós nádor 1346. évi,⁵⁰¹ az esztergommegyei Nagysáp körül IV. Béla 1268. évi,⁵⁰² Mária királyné 1269. évi,⁵⁰³ III. Béla 1193. évi⁵⁰⁴ és Zsigmond ezt átíró 1406. évi⁵⁰⁵ oklevele.

⁴⁸⁶ Csánki: II. 764.

⁴⁸⁷ Csánki: III. 24.

⁴⁸⁸ Fejér: IX. 6. 44—5.

⁴⁸⁹ Anjoukori okmtár, VI. 478: „magnam viam que venit de Kald et intrat ipsam villam“ (sc. Somlyó).

⁴⁹⁰ Zala m. okltár, I. 263; Fejér: X. 3. 290.

⁴⁹¹ Wenzel: IV. 308.

⁴⁹² Zala m. okltár, I. 473: „magnam viam qua iretur ad Topolcha“.

⁴⁹³ Hazai okmtár, VII. 113.

⁴⁹⁴ Nemzeti Múzeum, törzsanyag.

⁴⁹⁵ Nemzeti Múzeum, Vidos-cs. lltára: „magnam viam per quam de villa Zenthmarthon veniretur in dictam villam Semyen“.

⁴⁹⁶ Csánki: III. 628.

⁴⁹⁷ Csánki: III. 673—4; Márkus: I. 612.

⁴⁹⁸ Fejér: IV. 3. 541: „viam magnam Ilmecsii vocatam“.

⁴⁹⁹ Csánki: III. 677—8.

⁵⁰⁰ Csánki: III. 503.

⁵⁰¹ Nemzeti Múzeum, Sibrik-cs. lltára.

⁵⁰² Fejér: IV. 3. 447.

⁵⁰³ Fejér: IV. 3. 523; Knauz: Monumenta eccl. Strigoniensis, I. 570: „magnam viam que de Vrsei et aliis villis ibidem existentibus ducit Strigonium“.

⁵⁰⁴ Fejér: II. 287.

⁵⁰⁵ Tud. Akad. X. fasc. 28. sz.

A pápa—veszprémi út Lőd irányában haladt, hol a sopron—veszprémihez csatlakozott. Erre vonatkozik Donát bakkonyi főispán 1240. évi oklevele Ganna táján.⁵⁰⁶ 74.

A pápa—vásárhelyi út Noszlopon vitt át. Erről szól Bogdánál IV. Béla 1256. évi,⁵⁰⁷ a győri káptalan Szöresökről szóló,⁵⁰⁸ Borszöresöknél ugyanennek 1288. évi,⁵⁰⁹ ugyanennek 1290. évi,⁵¹⁰ István alországbíró 1299. évi,⁵¹¹ a fejevári konvent 1440. VIII. 2-i⁵¹² és a csornai konventnek fenti 1288. évi oklevélét átíró 1448. VIII. 13-ai⁵¹³ oklevele. 75.

Vásárhely város vámjától⁵¹⁴ Vasvárra, Sárvárra, Sopronba, Pápára vezető utakat már ismerjük. Nem szólunk még a vásárhely—szentgróti útról, mely Gyömörön át vezetett. Említi Bodorfánál a vasvári káptalan 1450. évi⁵¹⁵ és Szentersébetnél a zalavári konvent 1382. évi⁵¹⁶ oklevele. 76.

Kisvásárhelynél ágazik el ettől a Kanizsára menő út, mely Görbő—Karmacs irányában haladva, Páhok alatt csatlakozik a keszthely—tapolcai úthoz. Erre vonatkozik a zalavári konvent 1382. évi,⁵¹⁷ a kápornaki konvent 1416. évi⁵¹⁸ és Karmacsnál Gara Miklós nádor 1408. VII. 14-ei⁵¹⁹ oklevele. 77.

A vásárhely—keszthelyi-út Sümeg városán, a hidegkúti vámon, Szántó városán⁵²⁰ és a tomaji vámon⁵²¹ át haladt. Említi Szántónál Dénes nádor 1248. évi oklevele.⁵²² 78.

⁵⁰⁶ Wenzel: II. 112.

⁵⁰⁷ Wenzel: II. 265: „viam publicam que procedit ad Apacchafalua“. Apaczfalva valószínűleg Apácavásárhelynek azaz a mai Somlyóvásárhelynek felel meg.

⁵⁰⁸ Wenzel: IV. 328: „magnam viam que ad Bogdan ducit“.

⁵⁰⁹ Wenzel: IX. 487 Hazai okmtár VIII. 262: „magnam viam in eadem plaga ducentem in Bogdan“.

⁵¹⁰ Fejér: VII. 5. 596: „a nagy útra, amely Bogdánban viszen“.

⁵¹¹ Wenzel: V. 240; Hazai okmtár, VI. 450: „viam publicam per quam itur in Bogdan ad aquilonem“.

⁵¹² N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam wasaroswth vocatam que de predicta possessione Zerchek ducit ad possessionem Nagh...“.

⁵¹³ N. Múzeum, törzsanyag. Fentivel együtt hiányos oklevél.

⁵¹⁴ Csánki: III. 215.

⁵¹⁵ Dl.: 5.630.

⁵¹⁶ Zala m. okltár, II. 185: „viam magnam venientem de dicta Zenth-Ersebeth et euntem ad Vasarhel“.

⁵¹⁷ U. ott: „magnam viam venientem de villa Wy>Bech et transeuntem ad dictam possessionem Vasarhel“.

⁵¹⁸ N. Múzeum, Bezerédy-cs. ltára: „penes magnam viam qua a dicta possessione Enyereh itur ad possessionem Kerbeu“.

⁵¹⁹ N. Múzeum, törzsanyag: „viam publicam de dicta Eghazaskarmach ad Paah ducentem“ és „magna et publica via de Eghazaskarmach ad Kerezthur ducente“.

⁵²⁰ Csánki: III. 24—5.

⁵²¹ Csánki: III. 116; Holub: 54.

⁵²² Fejér: IX. 7. 664: „viam magnam que veniet de Scamptou“.

- Az út egyik Gyepükajánál elváló ága Csabi- és Uzsa-
 pusztákon átmenve, elkerülte a városokat és vámokat. Le-
 sencetomaj alatt a tapolca—keszthelyi úthoz csatlakozott.
 79. Említi Csabi-puszta körül Róbert Károly 1335. évi⁵²³ és Le-
 sencetomajnál Szepesi Jakab országbíró 1372. évi⁵²⁴ oklevele.
 A vásárhely—tapolcai út Meggyesen és Dörögdön át
 80. vezetett. Erre vonatkozik a vasvári káptalan 1450. évi,⁵²⁵
 Tapolca körül a zalavári konvent 1304. évi⁵²⁶ és Dörögdnél a
 kapornaki konvent 1470. évi⁵²⁷ oklevele.
 A vásárhely—veszprémi út Lőrintén és Urkúton át-
 81. menve, Billige és Vámos közt csatlakozott a veszprém—ta-
 polcai úthoz. Említi a Billege-puszta határaitól szóló 1233.
 évi oklevél.⁵²⁸
 A másik ilyen út Ajkán és az esegvári⁵²⁹ vámon átmenve,
 Bándnál csatlakozik a Lód—veszprémi úthoz. Említi Ajkánál
 82. a veszprémi káptalan 1278. évi,⁵³⁰ ugyanennek 1313. évi,⁵³¹
 ugyanennek 1364. évi,⁵³² az Ajka határaitól szóló 1268. évi⁵³³
 és a fejérvári káptalan 1374. évi⁵³⁴ oklevele.
 A vásárhely—lódi út Berénd és Ajka irányában veze-
 83. tett. Említi Ajka 1268. évi határjárása,⁵³⁵ a veszprémi káp-
 talan 1318. évi,⁵³⁶ ugyanennek 1292. évi,⁵³⁷ ezt átíró 1355. évi,⁵³⁸
 ugyanennek 1346. évi⁵³⁹ és 1347. évi⁵⁴⁰ oklevele.

⁵²³ N. Múzeum, Bogyay-cs. lltára: „magnam viam vsauta vocatam“.

⁵²⁴ Zala m. okltár, II. 59: „magnam viam que iret in predictam vil-
 lam Stephand“.

⁵²⁵ Dl.: 5.630: „viam publicam de possessione Megyes ad predictam
 Civitatem [Wasarhel procedentem]“.

⁵²⁶ Anjoukori okmtár, I. 83: „viam magnam que venit de durugd“.

⁵²⁷ N. Múzeum, Bogyay-cs. lltára: „viam publicam... qua (így!)
 ducit de possessione Thothdereg ad oppidum Thapolcha“.

⁵²⁸ Hazai okmtár, IV. 16: „via magna in Leurenthe“.

⁵²⁹ Csánki, III. 230.

⁵³⁰ Wenzel: IX. 218. Hazai okmtár, I. 72; N. Múzeum, Thaly-cs.
 lltára.

⁵³¹ Hazai okmtár, III. 61; Anjoukori okmtár, I. 317; N. Múzeum,
 Thaly-cs. lltára 26. sz.; 337. sz.; Hasonló a 25. sz., de Miklós tárnok-
 mesteré.

⁵³² N. Múzeum, Thaly-cs. lltára. 89. sz.

⁵³³ U. ott: 328. sz.: „magnam viam qua ducit ad villam Beér“.
 Ennek a helynek a fekvése azonban ismeretlen.

⁵³⁴ U. ott: 105. sz.: „viam magnam per quam videlicet de prefata
 possessione Ayka itur in silvam Kuzbik et deinde transitur in Vesprimium“.
 Ugyanez másolathban 311. sz. és fordításban 335. sz. alatt.

⁵³⁵ U. ott: 328. sz.

⁵³⁶ U. ott: „publicam stratam qua de Ajka itur in villam Berénd“.

⁵³⁷ Wenzel: X. 95; Hazai okmtár, I. 89; N. Múzeum, Thaly-cs.
 lltára 8. sz.: „viam magnam per quam de villa Lueld itur in villam
 Oyka“.

⁵³⁸ N. Múzeum, Thaly-cs. lltára, 70. sz.

⁵³⁹ U. ott: 54, 55. sz.: „viam magnam que media via dicitur intra
 dictam possessionem qua itur ab Ayka prenotata in villam Lueld vocatam“.

⁵⁴⁰ U. ott: 58. sz.: „viam magnam qua in Lueld itur“.

Vásárhely elkerülésére szolgált a sárvár—pápai útból Szalóknál kiágazó vonal, mely Noszlopon áthaladva, Becsénél a sopron—fejérvári úthoz csatlakozott. Erről szól Fulcumer comes oklevele Meréténél⁵⁴¹ és Noszlopnál Róbert Károly 1332. évi oklevele.⁵⁴² 84.

Dunántúl egyik legfontosabb útcsomópontja e korban Veszprém. Az innen Budára, Esztergomba, Győrbe, Pápára, Sopronba, Sárvárra, Vasvárra és Tapolcára vivő utakról már volt szó. Nem említettük azonban a vasvár—veszprémi út tárgyalásánál a végedi vámot⁵⁴³ Zalabértől északra, mivel az olaszországi út fontosabb szakasza ezt elkerülte. 85.

A veszprém—simontornyai út Papkeszi alatt a sóúttal olvadt össze. Említi Vörösberény határában a veszprémi káptalan 1243. évi,⁵⁴⁴ a fejérvári káptalan 1328. évi⁵⁴⁵ és ugyanennek 1414. évi⁵⁴⁶ oklevele. 86.

Kisebb jelentőségű lehetett a veszprém—csopaki út, melyet Szécsi Miklós nádor 1383. VII. 11-ei oklevele említ⁵⁴⁷ és a veszprém—alsóórsi útnak. Ez utóbbiról szól Veszprémnél Miklós alországbíró 1238. évi,⁵⁴⁸ Veszprém és Alórs között Garai László nádor 1449. évi,⁵⁴⁹ a veszprémi káptalan 1320. évi,⁵⁵⁰ Szécsi Miklós nádor 1383. évi,⁵⁵¹ bizonyos alsóórsi birtokokról szóló 1279. évi,⁵⁵² a veszprémi káptalan 1299. évi⁵⁵³ és a fejérvári káptalan 1323. évi⁵⁵⁴ oklevele. 87. 88.

A veszprém—tolnai út a füredi vámon,⁵⁵⁵ Tihany városán,⁵⁵⁶ a tihanyi réven,⁵⁵⁷ Kőröshegy és Tamási városok, va- 89.

⁵⁴¹ Wenzel: I. 77.

⁵⁴² Fejér: VIII. 3. 587: „magnam viam per quam de Noztup itur in Zook“. Ez utóbbi talán Szalók.

⁵⁴³ Holub: 54.

⁵⁴⁴ Hazai okmtár, VI. 41. De nem lehetetlen, hogy ez az adat a fejérvár—keszthelyi útra vonatkozik.

⁵⁴⁵ Anjoukori okmtár, II. 377.

⁵⁴⁶ Dl.: 6.742: „viam magnam in Wesprimium euntem“.

⁵⁴⁷ N. Múzeum. törzsanyag: „magnam viam... que de Chupak antedicta duceret in Wesprimium“.

⁵⁴⁸ Wenzel: VII. 59: „magnam viam que descendit ad Zalam“.

⁵⁴⁹ Zala m. okltár, I. 366: „magnam viam que vadit ad Wesprimium“.

⁵⁵⁰ U. ott 152: „publicam stratam qua de Wesprimio itur in Vrs“; 153: „magnam viam qua de Vrs transitur in Wesprimium“.

⁵⁵¹ Zala m. okltár, II. 193: „viam magnam per quam itur de Pezey in Vrs.“

⁵⁵² Hazai okmtár, IV. 59.

⁵⁵³ Zala m. okltár, I. 115: „magna via per quam itur ad inferiorem villam Vrs nuncupatam“; 188: „magna via sive publica per quam itur ad inferiorem villam Vrs nuncupatam“.

⁵⁵⁴ U. ott: I. 169—70.

⁵⁵⁵ Csánki: III. 54; Holub: 51; Tört. tár II. 199—200.

⁵⁵⁶ Csánki: III. 26.

⁵⁵⁷ Fejér: I. 389. Ortway ugyan csak a csáztai révet ismeri a bala-toni révek közül (Magyarország régi vízrajza II. 154—5.), de a tihanyi

lamint Kölesd vámjain⁵⁵⁶ át vezetett. Említi Veszprém és Vámos közt a veszprémi káptalan 1271. évi⁵⁵⁹ Füred táján Nagymartoni Pál országbíró 1346. évi,⁵⁶⁰ a veszprémi káptalan 1386. évi,⁵⁶¹ Kőröshegy és Csege között Pál országbíró 1338. évi,⁵⁶² a veszprémi káptalan 1338. évi,⁵⁶³ a budai káptalan 1404. évi⁵⁶⁴ oklevele. Erre vonatkozik talán Ireg környékén a székesfejérvári káptalan 1327. évi iktatólevele.⁵⁶⁵

A sok adat dacára is, rendkívül bizonytalan a Veszprém-ből Pécs elkerülésével Szlavóniába vivő út Kőröshegy—Kapoly—Miklósi—Attala—Bakonya—azorjási vám⁵⁶⁶ — Viljevó irányában. Említi Kőröshegy és Bálványos közt Pál országbíró 1338. évi,⁵⁶⁷ a veszprémi ugyanezen évi,⁵⁶⁸ a budai káptalan 1404. évi,⁵⁶⁹ Kapoly és Zics között a somogyvári konvent 1347. évi,⁵⁷⁰ Szillnél a fejérvári káptalan 1276. évi,⁵⁷¹ Bakonyánál II. Endre 1235. évi⁵⁷² és Azorjástól északra a pécsváradai konvent 1338. évi⁵⁷³ oklevele.

91. Kőröshegy megkerülését célozta a tihanyi révtől Gyo-

apáság birtokainak elhelyezkedése és az idetartó nagyútak a leghatározottabban utalnak arra, hogy Tihanynál is volt rév. Így a fenti oklevél „portus super lacum“ kifejezése a tihanyi apáság javainak felsorolásánál csak erre vonatkozhat.

⁵⁵⁹ Csánki: II. 579; III. 412, 437.

⁵⁶⁰ Wenzel: III. 268.

⁵⁶⁰ N. Múzeum, Sibrik-cs. ltára: „magnam viam per quam iretur ad Wesprimium“.

⁵⁶¹ Zala m. okltár: II. 209: „publicam stratam in civitatem Wespremiensem ducentem“.

⁵⁶² Anjoukori okmtár, III. 489: „viam magnam qua de Kewreshegh ad Chege et Balwanus itur“.

⁵⁶³ U. ott: 452: „magnam viam per quam de Chege itur in Kewreshegh“.

⁵⁶⁴ Dl.: 3.663: ugyanígy.

⁵⁶⁵ Héderváry-cs. okltára, I. 27: „viam magnam que ducit de Beka ad partem meridionalem in comutacione terre regalis Irug vocate ubi tenet metas terre Endreid“.

⁵⁶⁶ Csánki: II. 469.

⁵⁶⁷ Anjoukori okmtár, III. 489: „viam magnam qua de Kewreshegh ad Chege et Balwanus itur“.

⁵⁶⁸ U. ott 449: „magnam viam per quam de Balvanus in Kewreshegh itur“; 452: „magnam viam per quam de Balvanus itur ad Kewrushegh“.

⁵⁶⁹ Dl.: 3663: „magnam viam per quam de Baluanus in Kewrushigh“, később ugyanígy, de a névírás „Kewrushygh“.

⁵⁷⁰ Anjoukori okmtár, V. 25: „magnam viam per quam itur de villa Kapwl in villam Zych“.

⁵⁷¹ Wenzel: IX. 160: „magnam viam qua via de Morost itur ad villam Merse domine regine“.

⁵⁷² Fejér: III. 2. 433: „magnam viam per quam venit de villa Ersök in Bakonya“.

⁵⁷³ Anjoukori okmtár, III. 510: „magnam viam versus villam Azarias vocatam procedentem“.

gyon át Bálványosra vezető úlút. Erről szól a veszprémi káptalan 1338. évi⁵⁷⁴ és a budai káptalan 1404. évi⁵⁷⁵ oklevele.

Gyogynál a veszprém—pécsi út ágazott ki, mely Igal városán,⁵⁷⁶ Kazsókon, Magyarhertelenden át haladt. Említi Gyogy és Szemes közt a fenti két oklevél⁵⁷⁷ és Dada-pusztánál a fejevári káptalan 1276. évi oklevele.⁵⁷⁸

Marostól északra viszont a veszprém—vaskai út vált el ettől Szill városán,⁵⁷⁹ Omak révén⁵⁸⁰ és Szigetvár város vármáján⁵⁸¹ haladva át. Róla szól Szillnél a fejevári káptalan 1276. évi,⁵⁸² Magyaratdnál IV. László 1279. évi,⁵⁸³ a budai káptalan 1276. évi,⁵⁸⁴ a somogyvári konvent 1345. évi,⁵⁸⁵ Palóczi Mátyás nádor 1435. V. 2-ai,⁵⁸⁶ Omaktól északra IV. László fenti 1279. évi⁵⁸⁷ és Szigetvártól északra a pécsi káptalan 1313. évi⁵⁸⁸ oklevele.

De nemesak a tihanyi réven át juthattak ezekhez az utakhoz, hanem a Balatont megkerülve is. Ez a vonal a veszprém—simontornyai és a fejevár—keszthelyi utak megfelelő szakaszait felhasználva, ment Siófokig. Innen azután Endréden át haladt Gyogyig, illetve Szemesig. Említi a veszprémi káptalan 1338. évi⁵⁸⁹ és a budai káptalan 1404. évi⁵⁹⁰ oklevele. A gyogyi út lehetett a főút, míg a szemesi csak nyári út volt, mely neve után ítélve⁵⁹¹ egy dombon vágott át.

A veszprém—pécsi útnak valószínűleg volt egy kiágazása Bonnya város⁵⁹² felé is.

⁵⁷⁴ Anjoukori okmtár, III. 448: „magnam viam per quam de villa Gyogh itur in villam Zanthov“; 452: „magnam viam per quam de Balvanus itur in villam Gyogh“.

⁵⁷⁵ Dl.: 3.663: ugyanígy „Zanthow“, „Gyog“, „Baluanus“, „Gyug“ névirással.

⁵⁷⁶ Csánki: II. 578.

⁵⁷⁷ Dl.: 3.663: „magnam viam per quam de predicta villa Gyog itur in villam Zemes“; Anjoukori okmtár, III. 446: ugyanígy „Gyog“ névirással.

⁵⁷⁸ Wenzel: IX. 161: „magnam viam que de Dada venit in Kosuk“.

⁵⁷⁹ Csánki: III. 412.

⁵⁸⁰ Csánki: II. 633.

⁵⁸¹ U. ott: 583.

⁵⁸² Wenzel: IX. 161: „magnam viam qua via de Dada in predictam

Scil venit“.

⁵⁸³ Wenzel: IX. 233—4; Fejér: V. 2. 537—8.

⁵⁸⁴ Fejér: VII. 5. 413—5.

⁵⁸⁵ Anjoukori okmtár, IV. 516.

⁵⁸⁶ Nemzeti Múzeum, törzssanyag.

⁵⁸⁷ Wenzel: IX. 236; Fejér: V. 2. 541.

⁵⁸⁸ Anjoukori okmtár, I. 307.

⁵⁸⁹ Anjoukori okmtár, III. 446: „magnam viam Rezuth dictam a parte meridionali per quam de villa Gyogh itur ad villam Endrid“.

⁵⁹⁰ Dl.: 3663: ugyanígy „Rezut“, „Gyog“, „Endryd“ névirással.

⁵⁹¹ Szamota—Zolnai: Magyar oklevélszótár. Bp., 1902—3. „Rez“ címszó alatt.

⁵⁹² Csánki: II. 577.

- A másik veszprém—pécsi útnak valószínűleg Miklósinnál ágazott ki a veszprém—szlavóniai vonalból és Szakes, Dalmad, Debregec (a mai Döbrököz) városokon⁵⁹³ át vezetett.
96. Említi Vargonyánál a pécsváradi konvent 1325. évi⁵⁹⁴ és Kéthelynél a pécsi káptalan 1324. évi⁵⁹⁵ oklevele.

- Bikalnál egy Péceset elkerülő út ágazott el ettől és Máré város és Namja (ma Nyomja) vámján,⁵⁹⁶ a ma már nem létező Danóc város⁵⁹⁷ és Váralja város dunarévjén⁵⁹⁸ át Bács megyébe vitt. Rá vonatkozik Bikalnál a pécsváradi konvent 1325. évi,⁵⁹⁹ Semenyénél Salamon 1068. évi,⁶⁰⁰ Nagynyáradnál II. Endre 1235. évi,⁶⁰¹ a pécsváradi konvent 1367. évi⁶⁰² és 1380. évi,⁶⁰³ Szent László 1903. évi,⁶⁰⁴ a pécsváradi konvent 1394. évi⁶⁰⁵ és végül Rozgonyi Simon országbíró egy 1330. évi oklevelet átíró 1409. évi⁶⁰⁶ oklevele.

- A Veszprémből Somogyvár város vámjához⁶⁰⁷ vivő út Kőröshegyen és Túr városán⁶⁰⁸ át vezetett. Erről szól Telki és Víz között Gara Miklós nádor 1429. évi,⁶⁰⁹ Somogyvártól északkeletre a budai káptalan 1331. évi⁶¹⁰ és a somogyvári konvent 1514. III. 26-ai⁶¹¹ oklevele.

- A másik veszprém—somogyvári út a veszprém—tapolcai útról ágazott le Billigénél és a császtai (ma révfülöpi) réven⁶¹² kelt át a Balatonon. Említi IV. László 1284. évi oklevele.⁶¹³

⁵⁹³ Csánki: III. 411, 408, 408.

⁵⁹⁴ Anjoukori okmánytár II. 184: „magnam viam qua itur versus Vorgan“.

⁵⁹⁵ U. ott 161: „magnam viam que procedit per eandem villam“.

⁵⁹⁶ Csánki: III. 409; Zichy-cs. okltára V. 133—4; Csánki: II. 510.

⁵⁹⁷ Csánki: II. 462. Csúza, Herczegmárok, Kisfalud táján volt.

⁵⁹⁸ U. ott 467.

⁵⁹⁹ Anjoukori okmtár II. 184: „magnam viam qua itur in villam Bykol“.

⁶⁰⁰ Hazai okmánytár VIII. 1: „magnam viam que ducit in Suenye“, „magnam viam per quam itur versus Danubium“.

⁶⁰¹ Fejér: III. 2. 435: „magnam viam per quam itur ad villam Bool“.

⁶⁰² Zichy-cs. okltára III. 333—4: „magnam viam per quam iretur ad villam Bool“.

⁶⁰³ U. ott IV. 161: „viam magnam per quam itur ad villam Bol“.

⁶⁰⁴ U. ott: I. 1.

⁶⁰⁵ U. ott: IV. 568.

⁶⁰⁶ U. ott: V. 583: „viam magnam qua itur in Donouth“.

⁶⁰⁷ Csánki: II. 582—3.

⁶⁰⁸ U. ott: 583—4.

⁶⁰⁹ Fejér: X. 7. 160: „viam magnam que exiret de dicta Telky et iret ad villam Rad et Vizi“.

⁶¹⁰ Anjoukori okmánytár II. 565: „magnam viam per quam itur de Tord ad Tvl“.

⁶¹¹ N. Múzeum, törzsanyag.

⁶¹² Csánki: III. 53; Ortvay: I. 190.

⁶¹³ Zala vm. okltár I. 94—5: „viam publicam per quam de villa Bilige itur in villam Durguche“. Hasonlóan Erzsébet királyné ugyanezen évi oklevele a Hazai okmtár IV. 67—8. alatt.

Elkerülték Veszprémet a sóutak. Ezek közül a pannón-halmít már említettük. A tapolea—szentgotthardi ettől Manó-majornál ágazott el és Szabadin—Fajszon—Billigén át vezetett. Említi a veszprémi káptalan 1282. évi,⁶¹⁴ ugyanennek 100. 1318. évi,⁶¹⁵ a fejevári káptalan 1338. évi,⁶¹⁶ Garai László nádor 1449. évi,⁶¹⁷ Fajsz városa⁶¹⁸ és Billige közt a fejevári konvent 1505. évi⁶¹⁹ oklevele.

Szabadi körül ágazott el ettől a tihanyi sóút, mely Füreden ment át. Erről is szól Garai nádor fenti 1449. évi,⁶²⁰ 101. azután a veszprémi káptalan 1271. évi,⁶²¹ ugyanennek 1282. évi,⁶²² ugyanennek 1320. évi⁶²³ és Csupak körül Szécsi Miklós országbíró 1383. VII. 11-ei⁶²⁴ oklevele.

A tapoleai sóút egyik szakaszát használta a fejevár—sümegei útnak Veszprémet Peremarton—Fajsz—Vámos—Ágoston-pusztá—Pula irányában elkerülő ága. Említi Billigénél annak 1233. évi határjárása.⁶²⁵ 102.

A Fejevállról Budára, Esztergomba. Pozsonyba, Győrbe, Sopronba, Pápára, Vásárhelyre, Vasvárra, Kanizsára, Szegedre vezető utakat már ismertettük.

Keszthelyre két út vitt innen a Balaton két partján. Az északi Berénhida—Füred—Fülöp-pusztá irányában vezetett. Említi Vörösberénynél a fejevári káptalan 1414. évi,⁶²⁶ 103. Órsnél Albert veszprémi püspök 1478. évi,⁶²⁷ a veszprémi káptalan 1269. évi,⁶²⁸ Szécsi Miklós 1383. évi,⁶²⁹ Csupaknál a fejevári konvent 1380. évi,⁶³⁰ Szécsi Miklós 1383. VII. 11-ei.⁶³¹

⁶¹⁴ Zala m. okltár I. 93. Wenzel: XII. 379: „magnam viam per quam itur de Zobody in villam Fayz“.

⁶¹⁵ Zala m. okltár I. 149: „strata qua de Zobody in villam Fayz venitur“.

⁶¹⁶ Hazai okmtár IV. 162: ugyanígy.

⁶¹⁷ Zala m. okltár I. 366: „in medium duarum viarum quod vulgariter quetsohut dicitur“.

⁶¹⁸ Csánki: III. 212—3.

⁶¹⁹ Dl.: 21.400: „via Sathowth“.

⁶²⁰ Zala m. okltár I. 366.

⁶²¹ Wenzel: III. 268: „magnam viam Sahtuht a vulgo vocatam“.

⁶²² U. ott XII. 379: „magnam viam Saschut nominatam“. Zala m. okltár I. 92: „magnam viam Sastwth nominatam“.

⁶²³ Zala m. okltár I. 152: „viam Souhtwth nominatam“.

⁶²⁴ N. Múzeum, törzsanyag: „via vulgariter Satowth vocata“.

⁶²⁵ Hazai okmtár IV. 16: „magnam viam que vadit ad vamus“.

⁶²⁶ Dl.: 6.742: „magnam viam vulgo zalayuth nuncupatam“, „ubi ipsa magna via in duas partes divisa fuisset quarum una in dictam possessionem zarberen et alia in Comitatum Zaladiensem preberent“. Tehát egyik ága átment Vörösberényen, a másik elkerülte.

⁶²⁷ Hazai okmtár V. 344: „via publica per quam itur ad Palaznak“.

⁶²⁸ Zala m. okltár I. 55—6: „magnam viam per quam itur in Paloznuh“.

⁶²⁹ U. ott: II. 192: „magnam viam per quam itur ad Palaznak“.

⁶³⁰ U. ott: II. 172: „magnam viam que via veniret de Chopak a parte orientis et tenderet ad villam Arach ad partem occidentis“.

⁶³¹ N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam... que de Chupak antedicta duceret in Wesprimium“.

Arácsnál a fejevári konvent 1358. évi,⁶³² a veszprémi káptalan 1455. IV. 22-ei,⁶³³ Rendesnél ugyanennek 1380. évi⁶³⁴ és Badaacsonytomajnál ugyanennek 1344. évi⁶³⁵ oklevele.

Fürednél Szöllős—Kapolcs—Talliándörögdi irányában ágazott ki ebből egy út, mely a veszprém—sümegeihez csatlakozott. Erre vonatkozik Füred és Szöllős közt a veszprémi káptalan 1383. évi,⁶³⁶ Szöllöstől nyugatra a fejevári konvent 1358. évi,⁶³⁷ a győri káptalan 1394. évi,⁶³⁸ a veszprémi káptalan 1312. évi⁶³⁹ és István alországbíró 1269. évi⁶⁴⁰ oklevele.

Zánka táján Tapolca-felé ágazott ki a fejevár—keszthelyi útból egy vonal. Említi István alországbíró fenti 1269. évi⁶⁴¹ és a kapornaki konvent 1451. évi⁶⁴² oklevele.

A másik fejevár—keszthelyi út a déli parton vezetett Battyán vámján⁶⁴³ a siófoki réven,⁶⁴⁴ a szemesi vámon⁶⁴⁵ és Balatonberényen át. Hosszú darabon egyezik az egyik hadút vonalával. Róla szól a fejevári konvent 1358. évi,⁶⁴⁶ I. Endre 1055. évi,⁶⁴⁷ II. Endre 1211. évi,⁶⁴⁸ a veszprémi káptalan 1275. évi⁶⁴⁹ és a somogyvári konvent 1298. évi⁶⁵⁰ oklevele.

Ettől ágazott el Lepsénytől nyugatra a fejevár—zákányi út, mely a juti sióréven,⁶⁵¹ Bonnya, Hetes, Segösd városok⁶⁵² és Csorgó város vámján⁶⁵³ haladt át. Említi Bony-

⁶³² Fejér: IX. 2. 721.

⁶³³ N. Múzeum, törzsanyag.

⁶³⁴ Zala m. okltár II. 167: „publicam viam in possessionem Abraam ducentem“.

⁶³⁵ U. ott: I. 419: „magnam viam per quam itur ad predictam ecclesiam sancti Stephani protomartiris“. Ez utóbbi a tomaji templom.

⁶³⁶ U. ott: II. 209: „viam publicam in aliam possessionem Zeuleus nominatam ducentem“.

⁶³⁷ Fejér: IX. 2. 720.

⁶³⁸ Zala m. okltár II. 267.

⁶³⁹ U. ott: I. 140.

⁶⁴⁰ U. ott: I. 54: „magnam viam que vadit in Kapulch“.

⁶⁴¹ U. ott: „magnam viam que Varutha dicitur“. Érdekes, hogy Urhidánál is így nevezik a fehérvár—tapolcai utat. L. N. Múzeum törzsanyag 1437. XI. 2.

⁶⁴² N. Múzeum, Döry-cs. ltára.

⁶⁴³ Csánki: III. 318.

⁶⁴⁴ Fejér: I. 389; IX. 2. 721.

⁶⁴⁵ Csánki: II. 643.

⁶⁴⁶ Fejér: II. 721—722. Siófoknál és Szántódnál.

⁶⁴⁷ Fejér: I. 389: „magnam viam que dirigitur Keurustue“ és magnum viam“.

⁶⁴⁸ U. ott: VII. 201: „magnam viam que dicitur Hodut“. Szántódnál. Ugyanígy Wenzel: I. 125.

⁶⁴⁹ Fejér: V. 2. 296. Boglárnál.

⁶⁵⁰ Hazai okmtár VII. 298.

⁶⁵¹ Csánki: II. 615. Talán ez az ú. n. sövényi rév is (Hazai oklevéltár 44).

⁶⁵² Csánki: II. 577; 578; 581—2.

⁶⁵³ U. ott: II. 577; Márkus: I. 370.

nyánál a fejevári káptalan 1266. évi,⁶⁵⁴ I. Endre 1055. évi,⁶⁵⁵ a budai káptalan 1276. évi,⁶⁵⁶ IV. László 1279. évi⁶⁵⁷ a somogyvári konvent 1354. évi,⁶⁵⁸ Ecsénynél III. Béla 1193. évi,⁶⁵⁹ Zsigmond 1406. évi⁶⁶⁰ és végül a budai káptalan 1331. évi⁶⁶¹ oklevele.

A másik ilyen út Kőröshegy—Somogyvár irányában ment felhasználva a veszprém—somogyvári út megfelelő szakaszát és Nagybjomnál csatlakozott a fenti út hetes—**108.** segesdi szakaszához. Erre vonatkozik Somogyvártól délre a pécsi káptalan 1422. évi⁶⁶² és Nagybjomnál északkeletre IV. László 1277. évi⁶⁶³ oklevele.

Végül Balatonherénynél is ágazott ki egy vonal a fejevár—keszthelyi útból és Szentpál városán⁶⁶⁴ át vitt Zákányba. Említi Vórsnél IV. Béla 1261. évi,⁶⁶⁵ Pat táján a zalavári konvent 1456. V. 22-ei,⁶⁶⁶ Szentpéternél a szentpéteri pálosok 1420. évi⁶⁶⁷ és Zsigmod ugyanezen évi⁶⁶⁸ oklevele. **109.**

A fejevár—pécsi út Battyánnál ágazott el a fejevár—keszthelyitől és Simontornya város, Kölesd, Szerdahely várm-jain,⁶⁶⁹ valamint Nádasd és Pécsvárad városokon⁶⁷⁰ át vezetett. Róla szól Csósz táján a fejevári konvent 1276. évi,⁶⁷¹ **110.** IV. László 1277. évi,⁶⁷² Kölesdnél a szekszárdi konvent több oklevelet átíró 1410. novemberi,⁶⁷³ Nádasdnál a pécsi káptalan 1296. évi⁶⁷⁴ és Pécsnél keletre Salamon 1068. évi⁶⁷⁵ oklevele.

Zomba körül Nádasdot és Pécsváradot Varasd városán⁶⁷⁶ át megkerülő vonal ágazott ki ebből, mely Hird hatá- **111.**

⁶⁵⁴ Fejér: IX. 7. 677.

⁶⁵⁵ Fejér: I. 390.

⁶⁵⁶ Fejér: VII. 5. 406—7.

⁶⁵⁷ Fejér: V. 2. 529; Wenzel: IX. 228.

⁶⁵⁸ Anjoukori okmtár VI. 196.

⁶⁵⁹ Fejér: II. 287.

⁶⁶⁰ T. Akad. X. fasc. 28. sz.

⁶⁶¹ Anjoukori okmánytár II. 563: „viam magnam per quam itur de Chorgou ad Segusd“.

⁶⁶² Hazai okmtár III. 323, 324.

⁶⁶³ N. Múzeum, Sibrik-cs. ltára.

⁶⁶⁴ Csánki: II. 583.

⁶⁶⁵ Hazai okmtár VIII. 83.

⁶⁶⁶ N. Múzeum, törzsanyag.

⁶⁶⁷ Dl.: 10.881: „viam publicam vulgo uasaruswth“.

⁶⁶⁸ Fejér: X. 6. 270: „via Vasarusht“.

⁶⁶⁹ Csánki: III. 411, 437, 452.

⁶⁷⁰ Csánki: III. 410; II. 465.

⁶⁷¹ Hazai okmtár I. 67.

⁶⁷² Fejér: VII. 56.

⁶⁷³ N. Múzeum, törzsanyag.

⁶⁷⁴ Wenzel: X. 238.

⁶⁷⁵ Hazai okmtár VIII. 1: „magnam viam per quam itur Waradinum“.

⁶⁷⁶ Csánki: III. 412—3.

rában egyesült újra a főúttal. Említi Mázánál II. Endre 1235. évi oklevele.⁶⁷⁷

- A másik fejevárvár—pécsi út a Sárvíz bal partján haladt és csak Kölesdnél egyesült átkelve a folyón a fenti úttal. Rá vonatkozik Fejevárvárnál a fejevári káptalan Noe 1298. évi határjárását átíró 1435. évi,⁶⁷⁸ majd 1438. évi,⁶⁷⁹ Gara Miklós nádor 1377. évi,⁶⁸⁰ Sárszentágotánál a fejevári konvent 1416. évi⁶⁸¹ Kajdács és Kölesd közt a szekszárdi konvent 1399. évi⁶⁸² és 1410. novemberi⁶⁸³ oklevele.
112. Bikácsnál Györköny városán⁶⁸⁴ át Fadd-felé ágazott el ettől egy vonal. Említi Fadd és Tengelic-pusztá között a kalocsai káptalan 1424. évi oklevele.⁶⁸⁵
- Két fejevári nagy utat kell még valószínűnek tartanunk, ha közelebbi adatunk nincs is rájuk. Az egyik Adonyon, Lórév⁶⁸⁶ és Dömsöd révén,⁶⁸⁷ a másik a szigetfői révén⁶⁸⁸ át vihetett a solti részekbe.
116. Fejevárt két Hetes—Zákány-felé vivő út került el. Egyik Százhalombatta táján ágazott el a buda—fejevári úttól és Sárosd, Káloz, Kapurév⁶⁸⁹ irányában haladva Bábony táján csatlakozott a fejevárvár—zákányi úthoz. Róla szól Agg-szentpéter pusztánál a budai káptalan 1436. évi⁶⁹⁰ oklevele.
117. A másik út Esztergom—Bicske irányából jött és Palotánál hagyta el az esztergom—veszprémi utat. Peremarton—Berénhida irányában haladva, Lepsénytől nyugatra a fejevárvár—zákányi úthoz csatlakozott. Bonnya előtt azonban elvált tőle és csak annak elkerülése után egyesült ismét vele.

⁶⁷⁷ Fejér: III. 2. 438: „via magna que est in vertice montis per quam venit ad Ecclesiam Sancti Ladislai Regis“.

⁶⁷⁸ Dl.: 640.

⁶⁷⁹ Dl.: 13.270.

⁶⁸⁰ Fejér: IX. 5. 206: „viam magnam qua de Albaregali itur ad villam Iwan appellatam“.

⁶⁸¹ T. Akad. XI. fasc. 15. sz.: „magnam viam qua veniret de Alba et transiret ad villam Zenthmarton“.

⁶⁸² Zichy-cs. okltára V. 106: „magnam viam qua ducit de Kulesd ad Kaydach“.

⁶⁸³ N. Múzeum, törzsanyag.

⁶⁸⁴ Csánki: III. 409.

⁶⁸⁵ Fejér: X. 6. 632: „viam magnam que de villa Kenchrych duceret ad dictam possessionem Faad“.

⁶⁸⁶ Csánki: III. 337; Ortvy: Magyarország régi vízrajza I. 294.

⁶⁸⁷ Fejér: VI. 1. 144; Wenzel: XII. 511; Ortvy: II. 233.

⁶⁸⁸ Fejér: II. 48; VI. 2. 40; VII. 1. 141; VIII. 3. 435; Anjoukori okmtár VI. 524; Zichy-cs. okltára VII. 310; Dl.: 14.817; 14.818; N. Múzeum, törzsanyag 1455. IV. 24. Orsz. lltár, Coll. Jaur. IV. 16; Csánki: III. 350; Ortvy: II. 122.

⁶⁸⁹ Csánki: II. 616.

⁶⁹⁰ Dl.: 12939: „magnam viam ad possessionem Agzenthpeter tententem“.

Említi Bonnya táján a fejevári káptalan 1266. évi,⁶⁹¹ a budai káptalan 1276. évi⁶⁹² és IV. László 1279. évi⁶⁹³ oklevele.

Jelentős útsomópont még Simonytornya. Az innen Fejevárra, Veszprémbe, Pécsre és Madocsára vivő utakról már volt szó.

Gyánt városán⁶⁹⁴ át Pécsre vitt innen egy út, Debergecnél csatlakozva a veszprém—pécsi úthoz. Rá vonatkozik valószínűleg Tava-pusztánál a szekszárdi konvent 1357. évi⁶⁹⁵ és Döbrököztől északra a somogyvári konvent 1420. évi⁶⁹⁶ oklevele. 118.

A simontornya—zákányi vonal ettől Pincehelynél ágazott el és Tamási város vármján,⁶⁹⁷ Szakes⁶⁹⁸ és Szill városán, valamint a déshidai vámon⁶⁹⁹ átmenve, Hetesnél csatlakozott a fejevár—zákányi úthoz. Róla szól Gyánt és Tamási közt a fejevári káptalan 1361. évi⁷⁰⁰ és 1430. évi,⁷⁰¹ Tamási alatt III. Béla 1193. évi,⁷⁰² Zsigmond ezt átíró 1406. évi,⁷⁰³ a fejevári káptalan 1436. évi⁷⁰⁴ és Aszaló táján a somogyvári konvent 1325. évi⁷⁰⁵ oklevele. 119.

A simontornya—radkersburgi út Segesdnél ágazott el ettől a vonaltól és a móríchelyi vámon, valamint Letenye, Szemenye, Lendva, Hosszúfalu városokon⁷⁰⁶ át vitt Dobronok felé, hol a vasvár—radkersburgi útba olvadt. Említi Segesdnél nyugatra IV. Béla 1269. évi,⁷⁰⁷ Iharosberény és Móríchely közt a csorgói konvent 1286. évi⁷⁰⁸ és a somogyvári konvent 1420. évi⁷⁰⁹ oklevele. 120.

Egyik ága Kapocán és Bellatincon át közvetlenül Mura- 121.

⁶⁹¹ Fejér: IX. 7. 677: „magnam viam per quam itur de villa Nok ad aliam Permortun“.

⁶⁹² Fejér: VII. 5. 408.

⁶⁹³ U. ott: V. 2. 531; Wenzel: IX. 229.

⁶⁹⁴ Csánki: III. 409.

⁶⁹⁵ Anjoukori okmtár: VI. 538: „viam magnam que ducit de villa Taba ad aliam villam similiter Taba vocatam“.

⁶⁹⁶ Hazai okltár 371: „magnam viam qua de ipsa villa ad possessionem Solyagh ire protenderet“.

⁶⁹⁷ Csánki: III. 412.

⁶⁹⁸ U. ott: 411.

⁶⁹⁹ Csánki: II. 600.

⁷⁰⁰ Fejér: IX. 3. 269: „duas vias publicas per quas transiretur de possessione prefata Gyanth ad possessiones... et Thomasy vocatas“.

⁷⁰¹ Fejér: X. 7. 286. ugyanígy.

⁷⁰² Fejér: II. 287.

⁷⁰³ T. Akad. X. fasc. 28. sz.

⁷⁰⁴ Fejér: X. 7. 817.

⁷⁰⁵ N. Múzeum, Tallián-cs. lltára.

⁷⁰⁶ Csánki: III. 21—2; 25; 22; 20.

⁷⁰⁷ Wenzel: VIII. 230.

⁷⁰⁸ Zala m. okltár I. 96: „viam magnam que a parte Moruchel veniet versus Buren“.

⁷⁰⁹ DL.: 10.881.

szombatba vezetett Lendváról. Rá vonatkozik Kapcától nyugatra a fejevári káptalan 1291. évi oklevele.⁷¹⁰

- A simontornya—somo gyvári út Ireg vámján⁷¹¹ ment át.
 122. Említi Gyánt- és Dorog-pusztá közt a fejevári káptalan fentemlített 1361. évi⁷¹² és 1430. évi⁷¹³ oklevele. Valószínűleg erre vonatkozik a fejevári konvent 1327. évi iktatólevele.⁷¹⁴

- A simontornya—tapolcai út Ozora városán⁷¹⁵ és a császtai réven ment át. Róla szól Rád és Telki közt Gara Miklós nádor 1429. évi,⁷¹⁶ Badacsonytomajnál a veszprémi káptalan 1344. évi,⁷¹⁷ végül apáti és Tapolca közt IV. Béla 1256. évi⁷¹⁸ oklevele.

- Simontornya megkerülésére szolgált a fenti úttól Ozoránál elágazó és Görbő, valamint Egres révvámjain⁷¹⁹ át
 124. Györköd—Fadd felé tartó út, mely Bikácsnál csatlakozik a fejevár—faddihoz. Említi Ozoránál délre a fejevári káptalan 1361. évi oklevele.⁷²⁰

A Pécsről Veszprémbe, Simontornyára és Fejevárra vivő utakról már szóltunk.

Diószegi Pécsen át vezet a buda—eszéki utat is,⁷²¹ Szamotára hivatkozva.⁷²² Az idézett útleírás azonban Pécsről nem szól, csupán csak Tolnárról és Dárdáról.

- A pécs—budai út valószínűleg Pécsváradnál ágazott el a fejevár—pécsi úttól és Széplak városán⁷²³ át tartott Szekszárd felé, hol a buda—eszéki vonalhoz csatlakozott. Egy másik ága Nádasd—Széplak irányában vihetett Szekszárdnak.

- Ugyancsak Pécsváradnál ágazott el a pécs—széki út,
 126. melyet a kalocsai káptalan 1351. évi⁷²⁴ és a pécsváradai konvent 1430. évi⁷²⁵ oklevele említ.

⁷¹⁰ Wenzel: X. 60.

⁷¹¹ Héderváry-cs. okltára I. 506.

⁷¹² Fejér: IX. 3. 269: „duas vias publicas per quas transiretur de possessione prefata Gyanth ad possessiones Dorogh et...“.

⁷¹³ Fejér: X. 7. 286. ugyanígy.

⁷¹⁴ Héderváry-cs. okltára I. 26: „viam magnam qua ducitur Zonuk“.

⁷¹⁵ Csánki: III. 410.

⁷¹⁶ Fejér: X. 7. 160: „viam magnam que exiret de dicta Telky et iret ad villas Rad et...“.

⁷¹⁷ Zala m. okltár I. 417 és 418: „magnam viam Vasarusvth (Vasarusvth) dictam“.

⁷¹⁸ Wenzel: II. 267: „magnam viam que venit Thoplucha et vadit ad villam Apáti“.

⁷¹⁹ Csánki: III. 426; 423.

⁷²⁰ Fejér: IX. 3. 269: „viam maiorem“.

⁷²¹ Diószegi: 43.

⁷²² Szamota: 25.

⁷²³ Csánki: III. 412.

⁷²⁴ Zichy-cs. okltára II. 473: „viam magnam que ducit de Zyk ad pechvarad“.

⁷²⁵ U. ott: VIII. 427: ugyanígy „Zeek“ és „Pechwarad“ névaláírással.

Feked táján ágazhatott ki ebből a bátai dunaréven⁷²⁶ átkelő pécs—bátmonostori út. Rá vonatkozik valószínűleg a 127. kálócsai káptalan 1351. évi oklevele.²⁷⁷

A pécs—mohácsi út Namja vámján és Babarc városán⁷²⁸ vitt át. Róla szól a pécsi káptalan 1295. évi⁷²⁹ és a drokoli 128. várjobbágyok 1288. évi⁷³⁰ oklevele.

A debreceg—danóci út olaszi—nyáradai szakaszát használta fel a pécs—baranyavári vonal, mely Lippó városán⁷³¹ ment át. Említi a pécsváradi konvent 1446. évi⁷³² oklevele.

A pécs—eszéki út Soklós, Nagyfalva, Beremen és Csemény városokon⁷³³ vitt át. Róla szól Pécsről délre III. Béla 1181. évi,⁷³⁴ Harkánynál a pécsi káptalan 1323. évi,⁷³⁵ Siklós és Nagyfalva közt ugyanennek 1293. évi,⁷³⁶ Beremennél ugyanennek 1294. évi⁷³⁷ és Bolmány körül a boszniai káptalan 1340. évi⁷³⁸ oklevele.

A pécs—radkersburgi út Valkó, Babocsa, Bélavár városokon⁷³⁹ és a berzencei réven⁷⁴⁰ át vezetett Csorgóra, hol a fejevár—zákányi úthoz csatlakozott. Zákánytól a kakonyai vámon⁷⁴¹ át vitt Kotori felé, melynek táján a simontornya—radkersburgi úthoz kapcsolódott. Említi Baksa és Cinderibogád közt a pécsváradi konvent 1276. évi,⁷⁴² Berzencénél a somogyvári konvent 1454. évi,⁷⁴³ végül Szemenye és Murakeresztúr között a veszprémi káptalan 1263. évi⁷⁴⁴ oklevele.

Ugyanennek az útnak a megrövidítésére szolgált az a vonal, mely Pécsről Sziget és Pata városok és Mernye vám-

⁷²⁶ U. ott: VII. 166—7.

⁷²⁷ U. ott: II. 473: „magnam viam que ducit de Karakow ad pechwarad“.

⁷²⁸ Csánki: II. 460.

⁷²⁹ Hazai okmtár VIII. 357: „magnam viam per quam itur in Olozy“

⁷³⁰ Wenzel: XII. 477; Hazai okmtár VI. 338.

⁷³¹ Csánki: II. 463.

⁷³² Dl.: 13.899: „viam magnam qua de predicta possessione Felsewlyppo exiret“; „viam publicam de possessione Maysa in predictam possessionem Felsewlyppo“.

⁷³³ Csánki: II. 465—6; 463. 461; 462.

⁷³⁴ Fejér: II. 200.

⁷³⁵ Anjoukori okmtár II. 66—7.

⁷³⁶ Wenzel: XII. 553: „magnam viam per quam de Nogfolu itur in villam Suklous“.

⁷³⁷ Wenzel: XII. 544: „magnam viam per quam itur in villam Beremen“.

⁷³⁸ Anjoukori okmtár IV. 22.

⁷³⁹ Csánki: II. 584; 576; 576.

⁷⁴⁰ Csánki: II. 593.

⁷⁴¹ U. ott: 616.

⁷⁴² Wenzel: XII. 186: „magnam viam que de Bora vadit ad villam Bugad“.

⁷⁴³ Dl.: 14.807.

⁷⁴⁴ Wenzel: VIII. 76: „magnam viam que de Sancta Cruce iuxta Ouenisa et vadit versus Sceremene“.

jain,⁷⁴⁵ valamint Kálmáncsehi városán⁷⁴⁶ áthaladva, Babocsára vitt. Rá vonatkozik Bodától délre II. Endre 1235. évi oklevele.⁷⁴⁷

133. Szigetnél Ági, Hedrehely város és Hencse vámján,⁷⁴⁸ Lábad városán⁷⁴⁹ és Atád város vámján⁷⁵⁰ át Szentpál—Nagykanizsa felé ágazott el tőle egy vonal. Említi Somogyszob táján a budai káptalan 1331. évi,⁷⁵¹ Szentpál és Kanizsa közt a zalavári konvent 1294. évi,⁷⁵² a somogyvári konvent 1356. évi,⁷⁵³ 1416. évi,⁷⁵⁴ végül a zalavári konvent 1420. évi⁷⁵⁵ oklevele.

134. Hedrehely megkerülését célozta a Lábadról egyenesen Patának tartó út, melynek utasai Hidvégen⁷⁵⁶ kényszerültek vámot fizetni.

- A pécs—körmendi út Hedrehelynél ágazott el ettől és Kenéz vámján,⁷⁵⁷ valamint Nagyszakácsi városán⁷⁵⁸ át tartott Komár—Kolón felé. Innen Peleske és Egerszeg város vámján⁷⁵⁹ és Boldogasszonyfalva városán⁷⁶⁰ át vitt Körmenre. Említi Nagyszakácsinál délkeletre a budai káptalan 1331. évi,⁷⁶¹ a somogyvári konvent 1465. VII. 31-ikei,⁷⁶² Komárnál délre a zalavári konvent 1412. évi,⁷⁶³ Kolontól északkeletre Imre 1203. évi,⁷⁶⁴ Garabonénál a somogyvári konvent 1335. évi,⁷⁶⁵ Ung és Orosztony között a zalavári konvent

⁷⁴⁵ Csánki: II. 583; 580—1; 628.

⁷⁴⁶ U. ott: 578.

⁷⁴⁷ Fejér: III. 2. 434: „magnam viam publicam per quam in Civitatem itur Quinqueecclesias“; „Pechyuth“.

⁷⁴⁸ Csánki: II. 585; 577—8; 612.

⁷⁴⁹ U. ott: 579.

⁷⁵⁰ U. ott: 576.

⁷⁵¹ Anjoukori okmtár II. 563.

⁷⁵² Fejér: VII. 2. 177: „magnam viam que Zalaud via vulgo vocatur“.

⁷⁵³ Anjoukori okmánytár VI. 451: „magnam viam per quam itur in villam Magas“.

⁷⁵⁴ Dl.: 10.504: „magnam viam qua de villa Magas itur ad Sanctumpaulum“; magnam viam que transit de villa Magas ad Sanctumpaulum“.

⁷⁵⁵ Dl.: 10.945: „magnam viam que transit de Kanysa ad possessionem Zenthpal vocatam“.

⁷⁵⁶ Csánki: II. 612.

⁷⁵⁷ Csánki: II. 618.

⁷⁵⁸ U. ott: 579—80.

⁷⁵⁹ Csánki: III. 23—4; 20.

⁷⁶⁰ U. ott: 19.

⁷⁶¹ Anjoukori okmtár II. 561: „viam magnam per quam itur de villa Kysfolud ad Terpech“.

⁷⁶² N. Múzeum, törzsanyag.

⁷⁶³ Dl.: 9.890: „viam magnam et publicam qua itur directo de Ormanhyda ad Komar“.

⁷⁶⁴ Fejér: VI. 2. 360; IX. 7. 641: „magnam stratam que dirigitur de Kolun“.

⁷⁶⁵ Zala m. okltár I. 296: „magnam viam que ducit de villa Garaboncz ad villam Kermend“. Hogy itt a vasmegyei Körmenről, vagy — mint Csánki véli (III. 74) — egy ma már nem létező közeli ily nevű faluról van-e szó, nem lehet eldönteni.

1274. évi,⁷⁶⁶ Rajk körül ugyanennek 1389. évi,⁷⁶⁷ Peleske és Egerszeg közt a somogyvári konvent 1336. évi,⁷⁶⁸ Hágýárosnál a veszprémi káptalan 1251. évi,⁷⁶⁹ Hegyhátsálnál a vasvári káptalan 1314. évi,⁷⁷⁰ végül ugyancsak Hágýárosnál Héderváry Lőrinc nádor 1439. II. 21-ikei⁷⁷¹ oklevele.

Egerszegtől keletre egy Vasvár felé vezető álút ágazott el ettől a vonaltól és Egervártól délre a vasvár—egerszegi úthoz csatlakozott. Rá vonatkozik a somogyvári konvent 1335. évi oklevele.⁷⁷² 136.

Nagyszakácsinál a Pécsről Keszthelyre vivő út ágazott el ettől a vonaltól és a Zala torkolatánál a fejevár—keszthelyivel egyesült. Róla szól Zsitfánál a somogyvári konvent 1309. évi,⁷⁷³ Zsitfa és Marót-puszta közt Széchy Miklós 1381. évi⁷⁷⁴ és Balatonszentgyörgytől nyugatra a somogyvári konvent 1347. évi⁷⁷⁵ oklevele. 137.

Pécs és Szigetvár közt, Bakonya határában ágazik el ezektől a pécs—somogyvári vonal, mely Rupol és Kecöl vámján⁷⁷⁶ valamint Hetesen vitt át. Említi Bakonya határában II. Endre 1235. évi,⁷⁷⁷ Kaposmérő és Hetes közt Báthory István 1521. III. 13-ikai⁷⁷⁸ oklevele. 138.

A Baranyavárról Pécsre, Budára és Eszékre vivő utakat már ismertettük. Nem szólunk azonban a baranyavár—váraljai útról, mely Bodolya városán⁷⁷⁹ visz át. Valószínűleg erre vonatkozik a pécsváradi konvent 1347. évi⁷⁸⁰ oklevele. 139.

Elkerülte Baranyavárt és egyszersmind Eszéket a 140.

⁷⁶⁶ Hazai okmtár: VII. 149: „magnam viam predictam (Barolthvtha) qua transit ad dictam possessionem Orozthon“.

⁷⁶⁷ Zala m. okltár II. 236; N. Múzeum, Rajky-cs. lltára.

⁷⁶⁸ Zala m. okltár I. 315: „magna via per quam itur in villam Egurzyg“.

⁷⁶⁹ Zala m. okltár I. 23: „stratam publicam per quam itur in Curmund“.

⁷⁷⁰ Anjoukori okmtár I. 360: „magnam viam qua itur ad Kurmend“.

⁷⁷¹ N. Múz., törzsanyag: „stratam publicam per quam itur in Curmund“.

⁷⁷² Zala m. okltár I. 305: „viam que ducit de Pyleske in dictam possessionem Chas“ és lejjebb: „predictam magnam viam“.

⁷⁷³ Fejér: VII. 6. 17.

⁷⁷⁴ Fejér: IX. 5. 538: „viam magnam Vasarusut vocatam que duceret de possessione Mauch nuncupatam in villam Sithua vocitatam“. Mauch Fejér egyik hibás helynév olvasása a sok közül. Identifikálása nagy nehézségekbe ütközne, ha az oklevélben szereplő Felsőzsitfa és Fejéregyház nem utalna Marót pusztára.

⁷⁷⁵ Zala m. okltár I. 463: „magnam viam de dicta Besseneyew ad vineas ducentem“.

⁷⁷⁶ Csánki: II. 638; 618.

⁷⁷⁷ Fejér: III. 2. 433.

⁷⁷⁸ N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam qua de ipsa paphyda iret versus possessionem Mere vocatam“.

⁷⁷⁹ Csánki: II. 461.

⁷⁸⁰ Anjoukori okmtár V. 88: „magnam viam que vadit versus villam Peturd“.

buda—eszéki úttól. Laknál elágazó és Valpó város dráva-révén⁷⁸¹ át a mai Valpovó helyén fekvő Selén városába⁷⁸² vezető út. Említi Lak és Sárok között a pécsváradi konvent 1410. évi⁷⁸³ és Beremennél délre a pécsi káptalan 1399. évi⁷⁸⁴ oklevele.

- Az Eszékről szétágazó utak közül csak hat érdekel bennünket a Dunántúl szempontjából. Egyik az eszék—váraljai út, mely Laskó városán⁷⁸⁵ visz át. Róla szól Veresmarnál a pécsváradi konvent 1347. évi oklevele.⁷⁸⁶

- Ugyanezt a célt szolgálja az eszék—baranyavári útból Keskendnél kiágazó és Karancs város⁷⁸⁷ érintkezése után 142. Hercegszőlősnél a fenti vonalhoz csatlakozó út. Említi Karancs és Szöllős közt a pécsi káptalan 1357. évi oklevele.⁷⁸⁸

- Az idő megrövidítését célozta a Karancsról, a régi 143. római út helyén, egyenesen Váraljára vivő vonal, melyet a fenti oklevél is említ.⁷⁸⁹

- Ugyancsak Karancson át vitt a buda—eszéki vonal 144. Baranyavárt elkerülő áútja. Keskendnél ágazott ki és Laknál tért vissza. Rá vonatkozik a pécsi káptalan 1413. évi oklevele.⁷⁹⁰

- Az eszék—somogyvári út Turonynál ágazott el a pécs—eszékitől és Gáré városán⁷⁹¹ átmelve, Csérdnél egyesült a pécs—somogyvári úttal. Róla szól Gárénál a pécsi káptalan 145. 1384. évi⁷⁹² Kisdérenél a pécsváradi konvent 1329. évi.⁷⁹³ Bagotánál a pécsi káptalan 1262. évi,⁷⁹⁴ a pécsváradi konvent ugyanezt átíró 1413. évi⁷⁹⁵ oklevele, a pécsi káptalan

⁷⁸¹ Csánki: II. 466.

⁷⁸² Csánki: II. 465.

⁷⁸³ Zichy-cs. okltára VI. 48: „penes unam magnam („viam“ hiányzik) que de Lak greditur ad ipsam possessionem Sarogh“.

⁷⁸⁴ Dl.: 8.613: „magnam viam per quam itur ad pifatam possessionem Bala“.

⁷⁸⁵ Csánki: II. 463.

⁷⁸⁶ Anjoukori okmtár V. 88: „magnam viam que procedit versus vilam Werusmorth“.

⁷⁸⁷ Csánki: II. 462.

⁷⁸⁸ Anjoukori okmtár, VI. 589: „viam magnam que vadit de dicta Zeleus ad Karanch“.

⁷⁸⁹ U. ott: „magnam viam Kyralwta“: „A király útja“ kifejezés balkáni eredetű. Szerbiában és Bulgáriában a római utak maradványait általában „via regis“nek vagy „carski put“nak nevezik L. Jireček: Die Handelstraessen und Bergwerke von Serbien u. Bosnien während d. Mittelalters. Prag 1879. 8. old.

⁷⁹⁰ Dl.: 10.091: „viam magham per quam de dicta possessione Lak itur ad possessionem Baan vocatam“.

⁷⁹¹ Csánki: II. 462.

⁷⁹² Zichy-cs. okltára, IV. 282.

⁷⁹³ Fejér: VIII. 3. 400.

⁷⁹⁴ Wenzel: VIII. 45.

⁷⁹⁵ Dl.: 533.

XV. századbeli oklevéltöredéke⁷⁹⁶ és Boda határában II. Endre 1235. évi⁷⁹⁷ oklevele.

Az eszék—radkersburgi út Siklósnál vált el ettől és Kovácsbuda, valamint Azorjás vámjain⁷⁹⁸ áthaladva, Nagycsánynál kapcsolódott a pécs—radkersburgi útba. Említi Sámodnál IV. Béla 1257. évi oklevele.⁸⁰⁰ 146.

Egyik ága Zákány után elvált a pécs—radkersburgi vonaltól és Trinitas murarévén⁸⁰⁰ átkelve, Perlak városán⁸⁰¹ és Csáktornya város harmincadján⁸⁰² át vezetett Radkersburgba. 147.

Az eszék—szigetvári út csak Miholjac dolninál kelt át a Dráván és Kémes vámján⁸⁰³ átmelve, Nagypeterd táján csatlakozott a pécs—szigetvári úthoz. Róla szól Almáspusztá táján a pécsváradi konvent 1338. évi oklevele⁸⁰⁴ és a pécsi káptalan XV. századbeli oklevéltöredéke Kisasszonyfalva táján.⁸⁰⁵ 148.

Az eszék—radkersburgi úthoz csatlakozott Siklósnál a bátmonostora—radkersburgi út, mely a szekesői dunarévén⁸⁰⁶ átkelve, Cseléig a buda—eszéki úton haladt, onnan pedig Nagyvára—Harsány irányában ment. Természetesen ez köztötte össze Budát is a drávamenti úttal. Említi Nyárad táján II. Endre 1235. évi,⁸⁰⁷ a pécsváradi konvent 1380. évi,⁸⁰⁸ a szekszárdi konvent 1394. évi,⁸⁰⁹ Gara Miklós nádor 1413. évi,⁸¹⁰ a pécsváradi konvent 1367. évi,⁸¹¹ Villánynál Lévay Cseh 149.

⁷⁹⁶ N. Múzeum, Tallián-cs. lltára: „publica via per quam ad villam Balasefalua itur“. Balasefalva Villány és Siklós táján volt. (L. Csánki: II. 470.)

⁷⁹⁷ Fejér: III. 2. 432; 434.

⁷⁹⁸ Csánki: II. 499; 469.

⁷⁹⁹ Fejér: IV. 2. 419; Wenzel: XI. 435: „magnam viam que ducit ad Lok“.

⁸⁰⁰ Csánki: II. 646—7.

⁸⁰¹ Csánki: III. 24.

⁸⁰² U. ott: 19.

⁸⁰³ Csánki: II. 495.

⁸⁰⁴ Anjoukori okmtár, III. 510: „magnam viam qua itur in Keurus“ Ez utóbbi ma Kémes. L. Csánki: II. 495.

⁸⁰⁵ N. Múzeum, Tallián-cs. lltára: „publica via per quam itur ad villam Wkerdy“. Utóbbi Csánki: II. 513. szerint Mozsóg, Szigetvár táján volt.

⁸⁰⁶ Zichy-cs. okltára, VI. 169. Fejér: IX. 1. 145.

⁸⁰⁷ Fejér: III. 2. 437: „magnam viam per quam itur Budam que veniet de villa Horzan“.

⁸⁰⁸ Zichy-cs. okltára. IV. 164: „magnam viam qua iretur... de Narad ad Zekchu“.

⁸⁰⁹ U. ott: IV. 569: „viam magnam per quam iretur de Narad“.

⁸¹⁰ U. ott: VI. 243: „magnam viam que duceret de Zekcheu ad villam Narad“.

⁸¹¹ U. ott III. 335: „magnam viam per quam iretur de Harsan“.

Péter és Ujlaki István bánok 1429. évi⁸¹² és Harsánynál IV. Béla 1249. évi⁸¹³ oklevele.

150. Harsánynál Szlavónia felé ágazott el ettől egy út, mely Nagyfalun és a szentgyörgyi drávaréven⁸¹⁴ ment át. Rá vonatkozik Nagyfalun és Haraszi közt a pécsi káptalan 1294. évi oklevele.⁸¹⁵

151. Nagyfalut egy Harsány és Siklós közt kiágazó és Drávaszentmártonnál visszatérő álút kerülte meg. Róla is szól a fenti 1294. évi oklevél.⁸¹⁶

- A Somogyvárról Zákányba, Pécsre, Eszékre, Simontornyára, Fejérvárra, Veszprémbe vivő utakról már volt szó. Nem beszéltünk azonban a somogyvár—tolnai útról, mely Dalmad városán áthaladva, Szakálnál a veszprém—tolnai úthoz csatlakozott. Említette Merenye táján a budai káptalan 1276. évi,⁸¹⁷ IV. László 1279. évi,⁸¹⁸ a somogyvári konvent 1436. évi,⁸¹⁹ Béc-pusztá és Kazsok közt IV. László fenti 1279. évi,⁸²⁰ a budai káptalan fenti 1276. évi,⁸²¹ a somogyvári konvent 1437. évi,⁸²² Dalmad és Szakály közt a szekszárdi konvent 1357. évi⁸²³ oklevele.

- A somogyvár—verőcei út Hetesen, a kecöli vámon, Hedrehelyen és Kálmánesehin ment keresztül. Kecölnél vált el a pécs—somogyvári úttól. Rá vonatkozik Szilvásszentmárton táján a veszprémi káptalan 1265. évi,⁸²⁴ Lőrinc nádor Bárdról szóló,⁸²⁵ a somogyvári konvent 1310. évi,⁸²⁶ Báthory István nádor 1521. III. 13-ikai⁸²⁷ oklevele.

154. A Hetest és Hedrehelyt elkerülő álút Bodrog táján ágazott el és csak Lád határában tért vissza. Utasait azon-

⁸¹² Fejér: X. 7. 183: „magnam viam de Morthonfalua venientem“. Utóbbi valószínűleg a mai Szentmárton.

⁸¹³ Fejér: IV. 2. 51—2.

⁸¹⁴ Hazai okltár, 53. Drávaszentgyörgy ma Sv. Gyuragy Miholjac dolninál.

⁸¹⁵ Wenzel: XII. 553: „magnam viam per quam de Nogfolu itur in villam Hegyhazas Harazthy dictam“.

⁸¹⁶ U. ott: „magna via per quam de villa Selleud venit in villam Sary“.

⁸¹⁷ Fejér: VII. 5. 406: „magnam viam que veniet de Simighio“.

⁸¹⁸ U. ott V. 2. 529; Wenzel: IX. 227: ugyanígy „Simigio“ és „Symigio“ névívással.

⁸¹⁹ Dl.: 12.910: ugyanígy „Simigio“ névívással.

⁸²⁰ Wenzel: IX. 233; Fejér: V. 2. 537—8.

⁸²¹ Fejér: VII. 5. 414—5.

⁸²² Dl.: 13.097; N. Múzeum, törzsanyag 1437. X. 11: „via publica de possessione Kosok vocata exiens transiret ad dictam villam Bwicz“ (Belch).

⁸²³ Anjoukori okmtár, VI. 538: „viam magnam per quam itur de villa Zakal in villam Dalmad“.

⁸²⁴ Wenzel: III. 125; VIII. 135.

⁸²⁵ U. ott: III. 191.

⁸²⁶ Anjoukori okmtár, I. 201.

⁸²⁷ N. Múzeum, törzsanyag. Az átírt 1335. évi oklevélben.

ban Kadarkútnál⁸²⁸ megvámolták. Róla szól Csokonyánál a fejérvári káptalan 1324. évi⁸²⁹ és Báthory István fenti 1521. III. 13-ikai⁸³⁰ oklevele.

A somogyvár—bélavári út Nagybjajomnál ágazott el a fejérvár—zákányi útból és Atádon vitt át. Említi Bélavártól északra 155. és a somogyvári konvent 1454. évi oklevele.⁸³¹

Marcali⁸³² és Nagyszakácsi városán Zákány felé vitt innen egy út, mely Nemesvid alatt kapcsolódott a fejérvár—zákányi útba. Rá vonatkozik Léta-major és Nagyszakácsi közt a somogyvári konvent 1382. évi⁸³³ és a zalavári konvent ezt átíró 1399. évi⁸³⁴ oklevele. 156.

Sand környékén Csorgó felé ágazott el ebből egy út. Említi Iharosberénynél Máté nádor 1278. évi oklevele.⁸³⁵ 157.

A Kanizsáról Pécsre, Zákányba, Sárvárra, Sopronba, Keszthelyre, Vásárhelyre vivő utakat már említettük. A Szentpálon át Csorgóra vivő és a törökkorban oly nevezetes útról csak annyit, hogy részben a pécs—kanizsai, részben a somogyvár—csorgói utak megfelelő szakaszait használta.

A kanizsa—zágrábi utak egyike Perlak drávaréven⁸³⁶ kelt át és Toplice irányában haladt. Perlakhoz két ágban vezetett. Az egyik Szepetnek városán⁸³⁷ átmenve, Kotorinál kelt át a Murán, hol Holub a szentmihályi révet sejtí. 158. A másik ág viszont Bekesehely város vámján⁸³⁸ és a letenyei muraréven⁸⁴⁰ ment át.

Mindjárt a letenyei révnél ágazott ki az utóbbiból a kanizsa—pettaui út, mely Csáktornyan és Nedelic város harmincadján⁸⁴¹ ment át. Róla szól Domasinecnél a zágrábi káptalan 1244. évi⁸⁴² és Belicánál IV. Béla 1254. évi⁸⁴³ oklevele. 159.

Domasinec mellett ágazik ki ebből egy Radkersburg felé vezető út, mely Szerdahelyen és Räckanizsa harmincadján⁸⁴⁴ visz át. 160.

⁸²⁸ Csánki: II. 615.

⁸²⁹ Anjoukori okmtár, II. 139: „magnam viam per quam itur de Kopusfeu ad Sumuguar“.

⁸³⁰ N. Múzeum, törzsanyag. Az átírt 1254. évi oklevélben.

⁸³¹ Dl.: 14.807: „via magna que vadit ad Belawar“.

⁸³² Csánki: II. 579.

⁸³³ Fejér: IX. 5. 620; IX. 7. 467: „viam magnam que duceret de Szakács ad predictam villam Letha“.

⁸³⁴ Dl.: 6.901: „zakach“ és „leeta“ névírással ugyanígy.

⁸³⁵ Wenzel: XII. 702: „magnam viam que veniet ad Beren“.

⁸³⁶ Csánki: III. 24.

⁸³⁷ U. ott: 25.

⁸³⁸ Holub: 54.

⁸³⁹ Csánki: III. 19; Holub: 51.

⁸⁴⁰ Csánki: III. 21—2; Holub: 53.

⁸⁴¹ Csánki: III. 22; Holub: 53. Márkus: I. 612.

⁸⁴² Wenzel: VII. 185.

⁸⁴³ Hazai okmtár, VI. 83.

⁸⁴⁴ Csánki: III. 96; Holub: 54; Márkus: I. 612.

A kanizsa—fürstenfeldi út Nova városán,⁸⁴⁵ valamint a rákosi és farkasfalvi⁸⁴⁶ vámon át vitt, Rábakeresztúrnál csatlakozva a vasvár—fürstenfeldi úthoz. Rá vonatkozik
 161. Homokkomár és Obornak közt a zalavári konvent 1389. évi,⁸⁴⁷ Rákos és Kozmadamján közt Róbert Károly 1334. évi⁸⁴⁸ oklevele. Erről szól talán a győri káptalan 1264. évi oklevele is Szentgotthárd táján.⁸⁴⁹

A nagykanizsa—egerszegi út Bak város vámján⁸⁵⁰ vitt
 162. át. Említi a Barnaktól délre fekvő Fakós-pusztánál a vasvári káptalan 1356. évi,⁸⁵¹ Bak és Egerszeg közt a zalavári konvent 1381. évi⁸⁵² oklevele.

A tenger felé vezető nagyútnak több átlútja kerülte meg a Kanizsa és Keszthely közti városokat. Az egyik Récese előtt
 163. ágazott el és Bakónak irányában menve, Garaboncnál tért vissza. Róla szól a budai káptalan 1453. évi⁸⁵³ oklevele.

A másik Bakónak alatt ágazott el ettől és Kerecseny—Ung—Palkonya—Aracsa—Báránd irányában haladva, Zalavár előtt csatlakozott a főúthoz. Rá vonatkozik Kanizsa és
 164. Kerecseny közt a budai káptalan fenti 1453. évi,⁸⁵⁴ Ung és Palkonya közt Pál országbíró 1251. évi,⁸⁵⁵ a zalavári konvent 1274. évi,⁸⁵⁶ Palkonya és Báránd közt a veszprémi káptalan 1237. évi⁸⁵⁷ és a somogyvári konvent 1335. évi⁸⁵⁸ oklevele.

A harmadik Ungnál vált el ettől és Dióskál—Zalaapáti
 165. irányában vitt Keszthelynek, Gizella-major táján érve el a főutat. Említi Kál és Ung közt a zalavári konvent 1274. évi⁸⁵⁹ és Apátinál ugyanennek 1385. évi⁸⁶⁰ oklevele.

⁸⁴⁵ Csánki: III. 22—3.

⁸⁴⁶ Csánki: II. 747.

⁸⁴⁷ Fejér: X. 1. 549: „magnam viam que venit de possessione Orbonuk et transiret ad possessionem Homokkomar“.

⁸⁴⁸ Zala m. oktár, I. 282: „magnam viam per quam itur de predicta villa Zatafalua in villam Sancti Petri“; 284: „magnam viam per quam itur de villa Sancti Petri in villam Cosmi et Damiani martirum“.

⁸⁴⁹ Wenzel: VIII. 111.

⁸⁵⁰ Csánki: III. 18.

⁸⁵¹ Zala m. oktár, I. 567: „magnam viam que venit de Bornuk“; 566: „magnam viam“.

⁸⁵² Zala m. oktár, II. 177: „magnam viam de Egerzeg in Nog-Bok ducentem“.

⁸⁵³ Dl.: 14.596: „viam magnam qua de possessione Bakolnok iret ad predictum opidum Kanyza“.

⁸⁵⁴ U. ott: „viam magnam qua de possessione Kerechen itur ad oppidum Kaniza“.

⁸⁵⁵ Hazai okmtár, VII. 42: „magna via que venit de Vng“.

⁸⁵⁶ U. ott 149: „magnam viam que venit de Vngh et transit ad palkonya“.

⁸⁵⁷ Zala m. oktár I. 14: „magnam viam per quam itur ad villam Porcuna“.

⁸⁵⁸ U. ott 299: „magnam viam que venit de Aracha in villam Barand“.

⁸⁵⁹ Hazai okmtár, VII. 149: „viam magnam... qua quidem via venit de ipsa Vngh et transit ad Kal“.

⁸⁶⁰ Zala m. oktár II. 202: „viam Kwzepnoghwth vocatam“. Alta-lában a „via media“ rendesen átlút.

Magát Kanizsát is három álút kerülte el. Így az Egerszegről Csorgó felé menők Bocskánál elhagyták a kanizsai utat és Újudvar—Récese irányában mentek Szentpálra, hol a kanizsa—csorgói úthoz értek. Rá vonatkozik Szerdahelynél a veszprémi káptalan 1320. évi⁸⁶¹ Újudvar és Récese közt a csorgói konvent 1264. évi,⁸⁶² Péterfalva és And közt a somogyvári konvent 1335. évi,⁸⁶³ And és Fakós közt Kont Miklós nádor 1360. évi,⁸⁶⁴ Szentpál és Fakós közt az újudvari konvent 1307. évi⁸⁶⁵ és a somogyvári konvent 1416. évi⁸⁶⁶ oklevele. 166.

A Keszthely felől Zákány felé járók Récsénél tértek le a főútról és onnan toronyirányt vágtak át Mórichelynek. Erről az álútról szól a zalavári konvent 1296. évi,⁸⁶⁷ az újudvari konvent 1308. évi⁸⁶⁸ és a zalavári konvent 1328. évi⁸⁶⁹ oklevele. 167.

Szentgyörgynél ágazott ki ebből a Keszthelyről Perlakra, Mórichely elkerülésével vezető álút, mely azután Bajcsánál érte el a simontornya—radkersburgi utat. Említi a zalavári konvent 1420. évi oklevele.⁸⁷⁰ 168.

A Keszthelyről Veszprémbe, Fejérvárra, Pécsre, Kanizsára, Vásárhelyre vivő utakról már volt szó. Nem beszélünk azonban a keszthely—verőcei útról, mely a Balaton déli partján, Keresztúrnál ágazott ki a fejérvár—keszthelyi útból és Marcali, Mesztegnyő,⁸⁷¹ Szenyér,⁸⁷² Segesd, Atád és Baboosa városokon ment át. Említi Keresztúr és Marcali közt a fejérvári káptalan 1274. évi,⁸⁷³ Gara nádor 1416. évi,⁸⁷⁴ Terebezd és Szenyér közt a budai káptalan 1331. évi⁸⁷⁵ oklevele. 169.

⁸⁶¹ Anjoukori okmtár I. 552: „magnam viam que vadit ad Zerdahel“.

⁸⁶² Wenzel: VIII. 118: „magnam viam que venit de Rethe de Sancta Cruce et vadit ad Novam Curiam“.

⁸⁶³ Zala m. okltár, I. 302: „viam publicam de possessione Peturfalua apellata ad possessionem Vnd nuncupatam ducentem“.

⁸⁶⁴ U. ott: I. 613.

⁸⁶⁵ Anjoukori okmtár, I. 140: „magnam viam per quam de villa Myko bani itur ad villam Folkus“.

⁸⁶⁶ Dl.: 10.504: „magnam viam qua de Falkas transit ad Sanctum-paulum“.

⁸⁶⁷ Zala m. okltár, I. 114.

⁸⁶⁸ Anjoukori okmtár, I. 146.

⁸⁶⁹ Zala m. okltár, I. 222: „magnam viam que venit de Reche ad Moruchel“.

⁸⁷⁰ Dl.: 10.945: „magnam viam que transit de Leanfaluh ad Zenthgergh“.

⁸⁷¹ Csánki: II. 579.

⁸⁷² U. ott: 583.

⁸⁷³ N. Múzeum, Sibrik-cs. ltára.

⁸⁷⁴ Fejér: X. 8. 572: „magnam viam per quam iretur de possessione Marcali ad possessionem Kerezteur“.

⁸⁷⁵ Anjoukori okmtár, II. 561: „viam magnam qua ducit de Terebezd ad villam Seyner“.

Mándhida zalarévén⁸⁷⁶ és Kapornakon ment át a keszt-
 170. hely—egerszegi vonal. Róla szól Páhok felett a veszprémi
 káptalan 1328. évi⁸⁷⁷ és Tilajnál a zalavári konvent 1368. évi⁸⁷⁸
 oklevele.

A keszthely—szentgróti út Tomaj vámján és Szent-
 171. lászló városán⁸⁷⁹ megy keresztül. Rá vonatkozik Miklós nádor
 1346. évi⁸⁸⁰ és Gara nádor 1408. VII. 14-ikei⁸⁸¹ oklevele.

A tengerparti úton kívül a fejevári útból, Szigligetnél
 172. kiágazva is vitt egy út Keszthelyről Tapolcára. Említi a
 fejevári káptalan 1420. évi oklevele.⁸⁸²

A Tapolcáról Simontornyára, Fejevárra, Veszprémbe,
 Vásárhelyre, Sárvárra, Szombathelyre, Keszthelyre vezető
 utakról már beszéltünk. Nem említettük azonban a tapolca—
 173. leveldi vonalat, mely Halápnál válik el a vásárhely—tapolca-
 caitól és Ajkánál egyesül a vásárhely—leveldivel. Említi
 Padragnál Pál országbíró 1342. évi⁸⁸³ és Ajkánál a fejevári
 káptalan 1374. évi⁸⁸⁴ oklevele.

A tapolca—zágrábi út a kehidai vámon, Kapornak, Bak,
 Páka⁸⁸⁵ városán és a szeményei révén⁸⁸⁶ át haladt. Gárdi-
 novecnél egyesült a kanizsa—nedelici úttal. Nedelictől a
 174. varasdi drávarévén⁸⁸⁷ át haladt tovább Zágráb felé. Róla
 szól Vallusnál Dénes comes 1256. évi,⁸⁸⁸ Perényi Imre nádor
 ezt átíró 1513. III. 7-ikei,⁸⁸⁹ Kehida és Kapornak közt
 IV. Béla 1260. évi⁸⁹⁰ és 1264. évi⁸⁹¹ és Hetesnél a kapornaki
 konvent 1336. évi⁸⁹² oklevele.

175. Tapolca megkerülésére szolgált a veszprém—keszthelyi

⁸⁷⁶ Csánki: III. 22; Holub nem említi.

⁸⁷⁷ Zala m. okltár, I. 218—9.

⁸⁷⁸ U. ott: II. 14.

⁸⁷⁹ Csánki: III. 25.

⁸⁸⁰ Zala m. okltár I. 437.

⁸⁸¹ N. Múzeum, törzsanyag: „magnam viam per quam a predicta
 possessione Karmach iretur ad possessionem Zent Gerolt“.

⁸⁸² Dl. 10.923: „magnam et publicam viam de ipsa Tapolcha ad dic-
 tam Wyfalu ducentem“; „magnam viam et publicam a dicta Tapolcha
 usque in prescriptam Wyfalu sive Szegligeth ducentem“.

⁸⁸³ Anjoukori okmtár, IV. 248.

⁸⁸⁴ N. Múzeum, Thaly-cs. ltára 105. és 331. sz.: „magnam viam
 vulgariter kerekaliauth dictam per quam videlicet de monasterio Leweld
 versus Tapolczam per terram Ayka transitur“.

⁸⁸⁵ Csánki: III. 23.

⁸⁸⁶ Csánki: III. 25; Holub: 54.

⁸⁸⁷ Fejér: III. 1. 88. III. 2. 316; Ortvay: II. 406.

⁸⁸⁸ Hazaj okmtár, VII. 59; Fejér: IV. 2. 401: „magnam viam que
 veniet de Rezy“; „in eadem via magna tendit ad metas Thomoy“.

⁸⁸⁹ N. Múzeum, törzsanyag: ugyanígy.

⁸⁹⁰ Wenzel: XI. 480: „magnam viam que ducit ad Copornuk“.

⁸⁹¹ Zala m. okltár I. 42: „stratam publicam per quam itur in Co-
 purnuk“.

⁸⁹² U. ott I. 315: „magnam viam scilicet ad metas ecclesie Chatar“

úton a Diszeltől Raposkára vivő álút. Rá vonatkozik az almádi konvent 1345. évi oklevele.⁸⁹³

A Sümegről Veszprémbe, Tapolcára, Keszthelyre, Vasvárra, Sárvárra, Vásárhelyre vivő utakat már ismertettük. Nem volt szó azonban a sümeg—pettaui útról, mely Zalabér körül ágazott el a sümeg—vasvári vonaltól és a Zala bal partján vitt Rákosig. Ez lehetett a buda—pettaui vonal „alsó útja“. De korántsem volt akkora jelentősége, hogy ket- 176.
tők kivételével az összes többi zalai utak csak ennek és a drávamenti útnak az összekötését szolgálták volna, mint Holub véli.⁸⁹⁴ Ezt az utat említi Barlabáshidánál a veszprémi káptalan 1247. évi,⁸⁹⁵ Szepetknél az újudvari konvent 1277. évi,⁸⁹⁶ Pozvánál IV. László 1275. évi,⁸⁹⁷ Szentgyörgy és Bagód közt Gara Miklós nádor 1411. évi⁸⁹⁸ oklevele.

Rákos vámját kerülte meg az ettől Szentmárton-pusztánál elváló és Kerca határában a pettau—budai vonalhoz 177.
kapcsolódó álút. Említi Szentmárton-pusztai és Kerkás-kápolna közt Róbert Károly 1334. évi⁸⁹⁹ és a kapornaki konvent 1342. évi⁹⁰⁰ oklevele.

Henye zalarévéniél⁹⁰¹ vált el ettől, a szentmihályi révén át, Perlak—Zágráb felé tartó út. Említi Csács és Csatár közt 178.
a somogyvári konvent 1335. évi,⁹⁰² Bucsutánál a zalavári konvent 1364. évi,⁹⁰³ Oltárnál Arnold comes 1239 évi⁹⁰⁴ és Porgolcnál a zalavári konvent 1293. évi⁹⁰⁵ oklevele.

A Körmenről Szombathelyre, Vasvárra, Sárvárra, Pécsre, Pettauba, Gyanafalvára, Fürstenfeldre vivő utakról már volt szó. Nem említettük azonban azt a körmen—fürstenfeldi utat, mely Németújvár város vámján és harmin- 179.
cadján⁹⁰⁶ vezette át Hidegkút irányában. Rá vonatkozik Kör-

⁸⁹³ U. ott I. 427: „viam publicam Hoduth vocatam“.

⁸⁹⁴ Holub: 56—60.

⁸⁹⁵ Tud. Akad. I. fasc. 6. sz.; Zala m. okltár I. 20.

⁸⁹⁶ Wenzel: IX. 190.

⁸⁹⁷ Zala m. okltár I. 77.

⁸⁹⁸ Dl.: 9.754: „viam magnam in qua de dicta Bagod iretur ad villam Zenthgyurgh“.

⁸⁹⁹ Zala m. okltár: I. 281: „magnam viam per quam itur de villa Karka in villam Scenthmartun“.

⁹⁰⁰ U. ott I. 393: „magnam viam qua itur ad villam Sancti Martini“.

⁹⁰¹ Csánki: III. 60; Holub: 52.

⁹⁰² Zala m. okltár I. 306: „magnam viam sub quodam monte existentem que ducit de Chatar in dictam possessionem Chaas“.

⁹⁰³ U. ott II. 2—3: „magnam viam vasarus-nogut vocatam“.

⁹⁰⁴ U. ott I. 16. Lehet, hogy a kanizsa—fürstenfeldi útra vonatkozik.

⁹⁰⁵ Wenzel: X. 133—4.

⁹⁰⁶ Csánki: II. 729.

mend és Újvár közt Pál comes 1238. évi⁹⁰⁷ és Cencnél a vasvári káptalan 1510. I. 26-ikai⁹⁰⁸ oklevele.

- Egykorú adatok híján legfeljebb valószínűnek tarthatjuk azt az utat, mely a körmend—grázi útból Gyanafalvánál kiágazva, Dobra városán át⁹⁰⁹ a határ mentén vitt Radkersburgba. Ismeri Görög, Lipszky és Fried is.

- A körmend—zágrábi út Csesztreg—Hosszúfalu—Lendva—Szerdahely—Csáktornya—Nedelic—Varasd irányában haladt. Holub és Diószegi túlozzák fontosságát, amikor a külföldre vezető utakkal egy sorba állítják,⁹¹⁰ mert — mint már említettük — a pozsonyiak nem erre jártak az Adriára. Valószínűleg itt is a XIX. sz. térképei után indultak, melyek ezt fontos postaútnak tüntetik fel. Mint ilyennek az eredete azonban csak I. Lipótig nyúlik vissza.⁹¹¹ Középkori írott emlékeink közül Körmend alatt a vasvári káptalan 1274. évi,⁹¹² Zalalövőtől délre IV. Béla 1265. évi,⁹¹³ Szentpéter és Lövé közt Róbert Károly 1334. évi,⁹¹⁴ a kapornaki konvent 1342. évi⁹¹⁵ és Pál comes 1264. évi⁹¹⁶ oklevele említi.

- Csesztreg vámjának elkerülésére szolgált a főúttól Kutas felett elágazó és Sárdnál visszatérő árut, melynek utasai azonban Kutasnál⁹¹⁷ fizettek vámot. Rá vonatkozik Róbert Károly 1334. évi oklevele.⁹¹⁸

- A körmend—kanizsai út Nova irányában haladt és ott csatlakozott a kanizsa—fürstenfeldihez. Említi Csébnél Róbert Károly 1328. évi,⁹¹⁹ Mizdónál a vasvári káptalan 1378. évi⁹²⁰ Harkály és Nova között a zalavári konvent 1412. évi⁹²¹ oklevele.

- Az Egerszegről Körmendre, Vasvárra, Sümegre, Keszthelyre, Pécsre, Kanizsára vivő utakat már ismerjük. Nem

⁹⁰⁷ Wenzel: VII. 63: „magnam viam que vadit ad Nouum Castrum per villam Stephani et Gelca“.

⁹⁰⁸ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam qua ducit ad Chobay“

⁹⁰⁹ Csánki: II. 722.

⁹¹⁰ Holub: 60; Diószegi: 15—18.

⁹¹¹ Hennyey Vilmos dr.: A magyar posta története. Bp. 926. 104 old.

⁹¹² Wenzel: IX. 97: „magnam stratam que ducit ad Curmend“.

⁹¹³ Hazai okmtár VI. 131: „magnam viam que vulgariter Ehttewen dicitur“.

⁹¹⁴ Zala m. okltár. I. 282: „magnam viam que venit de villa Jarsa in villam Sancti Petri“; Ugyanennek Írsát elkerülő ágára vonatkozik 283: „magnam viam per quam itur ad villam Sancti Petri ad fluvium Zala“.

⁹¹⁵ U. ott: I. 393: „viam magnam per quam itur in villam Pacha“.

⁹¹⁶ Hazai okmtár VI. 127: „viam publicam qua itur in Kwdmend“.

⁹¹⁷ Holub: 53.

⁹¹⁸ Zala m. okltár I. 280: „magnam viam per quam itur a parte meridionali in villam Kutus“.

⁹¹⁹ Zala m. okltár I. 229: „viam magnam per quam de villa quondam Salamonis rufi Harkal dicta itur in civitatem Kurmend“.

⁹²⁰ Fejér: IX. 7. 610—11: „viam magnam qua itur de villa Salamonis filii Kempe ad Kurmend“.

⁹²¹ Zala m. okltár, II. 379: „magnam viam qua veniret de Salamonvara et iret ad Nova“.

beszéltünk az egerszeg—perlaki útról, mely Bakon és a letenyei révén átmenve a kanizsa—perlaki úthoz csatlakozott. Róla szól Ederics határában II. Endre 1214. évi⁹²² és Tolmács táján a vasvári káptalan 1352. évi⁹²³ oklevele.

Az egerszeg—csáktornyai út Nova és a mai Lenti helyén fekvő Nemti⁹²⁴ városán át vitt Lendvára, hol a körmend—zág-rábi útba kapcsolódott. Reá vonatkozik Egerszeg és Kökényes közt a zalavári konvent 1381. évi,⁹²⁵ Gosztolyánál a veszprémi káptalan 1239. évi⁹²⁶ és Dedusnál III. Endre 1291. évi⁹²⁷ oklevele

Az egerszeg—fürstenfeldi út Lövónél kelt át a Zalán és Gasztönyánál érte el a vasvár—fürstenfeldi utat. Említi Böde és Szentmihályfalva közt Erzsébet királyné 1272. évi,⁹²⁸ Holtónál a zalavári konvent 1278. évi,⁹²⁹ Magyarosd és Iváne közt a vasvári káptalan 1437. VI. 6-ikai⁹³⁰ és Csákánynál V. István 1271. évi⁹³¹ oklevele,

Lövónél valószínűleg lekanyarodott belőle egy ág Irsa felé.

A Csesztregről Muraszombatba, Csáktornyára, Körmendre vivő utakról már volt szó. Nem említettük azonban a Dobronokot elkerülő csesztreg—muraszombati vonalat, mely Szombatfa alatt érte el a pettau—budai utat. Róla szól Kebeletől északra Róbert Károly 1327. évi oklevele.⁹³²

A csesztreg—dobrai út Kerkáskápolna—Domaföld irányában vitt. Említi Kerkáskápolna és Csesztreg közt Róbert Károly 1334. évi oklevele.⁹³³

Gyanavla körül egy Lindva városán⁹³⁴ keresztülmenő út ágazhatott ki belőle, mely Pertócsa körül a dobra—radkersburgi vonalhoz csatlakozott. Adatunk nincs róla, mint Vas megyének erről a részéről általában.

Visszatérve a két fővároshoz feltűnő, hogy éppen az ezeket megkerülő álutakra nincs adatunk. A pest—kecskeméti úttól Soroksárnál elváló és a Csepelszigeten haladva Keve

⁹²² Wenzel: VI. 268: „magnam viam que venit de via ad conterminium Moghorod“ és „magnam viam in qua itur... ad caput fontis Warizka“.

⁹²³ Zala m. okltár, I. 520—2.

⁹²⁴ Csánki: III. 22.

⁹²⁵ Zala m. okltár II. 178: „magnam viam de Kukunyes in Egurzeg venientem“.

⁹²⁶ Wenzel: VII. 91; Fejér: IV. 1. 166.

⁹²⁷ Fejér: VI. 1. 148.

⁹²⁸ Za'a m. okltár I. 71.

⁹²⁹ U. ott: 88.

⁹³⁰ N. Múzeum, törzsanyag: „viam magnam qua exit de Iwancz ad possessionem Monyarosd“.

⁹³¹ Wenzel: VIII. 349.

⁹³² N. Múzeum, Tallián-cs. ltára.

⁹³³ Za'a m. okltár, I. 279: „magnam viam per quam itur de predicta villa Chestregh in villam Karka“.

⁹³⁴ Csánki: II. 725.

városán⁹³⁵ át Lórévnek tartó vonal tekinthető legfeljebb ilyenek. Említi Csépnél IV. László 1283. évi oklevele.⁹³⁶

191. Az Esztergomot elkerülő tát—dorogi vonal tipikus álút ugyan, de csak akkor kezdik használni, mikor már Buda a főváros, Róla szól az esztergomi konvent 1272. évi⁹³⁷ és 1297. évi⁹³⁸ oklevele.

E jelenség okát részben az ország főpiacának vonzóerejében, részben az útkényszernek a vámkényszernél erősebb voltában kell keresnünk.

* * *

A felsorolt adatok alapján ilyenek képzelhetjük Dunántúl középkori úthálózatát. Hogy a valóságban ilyen volt-e, nem tudjuk. Ezt az ezután felmerülő támogató vagy cáfoló adatok fogják eldönteni.

Útsűrűség szempontjából négy részre oszthatjuk fel ezek szerint területünket.

A legsűrűbb Zalamegye úthálózata. Oka részben az, hogy ez a középkori Dunántúl legsűrűbben lakott területe, részben, hogy a megyét éppen közre veszi a két olaszországi út. De nem kis szerepet játszik ebben a megye domborzatának erős tagolt-sága, mely az aprófalvú, de sűrű településnek is főoka. Alig kisebb ennél a rábántúli Vasmegye északi és Sopron déli területe, melyre Ausztria közelsége van hatással.

Moson és északi Sopron megyében ezt a hatást a Hanság és Fertő, illetve ezeknek közlekedésföldrajzi értelemben vett árnyéka nyomja el.

A nyugati és olasz főutak e két vonzásterületét, mint átmenet kapcsolja össze az a rész, mely a Komárom—Pápa—Lőd vonaltól nyugatra esik.

Vasmegyének a Pinkafő—Veresvár—Újvár—Rákos—Muraszombat vonaltól nyugatra eső részéről az adatok hiányossága folytán biztosat nem mondhatunk. A valószínűség szerint mint a gráci-medencének az olasz és osztrák utak hatásától mentes vonzásterületén aligha lehetett valami nagy útsűrűség.

A harmadik terület két földrajzi tájat foglal magában: a Középhegységet és a Mezőföldet. Az egyik meglehetősen ritkán lakott, erdős-hegyes terület, mely meglévő úthálózatát is csak Buda, Esztergom, Komárom, Győr, Pápa, Veszprém és Fejérvár gazdasági jelentőségének köszönheti. A másik alföldjelleget, még az akkori viszonyokhoz képest is extenzív művelési terület, mely útjait szintén csak a határán fekvő városoktól kapja,

⁹³⁵ Csánki: III. 313—4.

⁹³⁶ Hazai okmtár VI. 296; VIII. 234.

⁹³⁷ Wenzel: XII. 64: „magnam viam que veniet de villa Dorogh et vadit in villam Taat nominatam“. Hasonlóan Tud. Akad. Mircse-féle gyűjteményben.

⁹³⁸ Wenzel: XI. 286: „publicas vias scilicet Strigoniensem et Kama-riensem“.

Ritka úthálózatából csak Veszprém környéke emelkedik ki még a zalaít is felülmuló sűrűséggel. Okát, a Balatont elkerülő utak torlódásában kell keresnünk.

Végül a negyedik terület Baranya és Somogy megye. Az egyiknél a Duna- és Drávavonal összeszőgelése és Pécs okoznak útkoncentrációkat. A másikonál a Balaton árnyékával és a két centrum: Eszék és Zágráb közelségével magyarázható diagonális utak hozzák létre a sok kisebb központot.

A két terület közt egy halvány kontúrú átmenet látszik Hetestől és Szilltól a Drávaig.

Genetikai szempontokból vizsgálva a külföldre vezető utakon jól látszik a római utak hatása. A dunamenti utat nem is számítva a római korra vezethető vissza a bécs—pettaui vonal és nagyrészt a két délnyugati út is.

A török idők alatt mindez eltűnik. Buda háttérbe szorul Béccsel és Belgráddal szemben. A Duna hajóútja mellett a legfőbb út a bécs—sopron—körmend—egerszeg—kanizsa—babocsa—pécs—eszék—belgrádi lesz.

A török kiűzése után Bécs központosító politikája még másfél évszázadig tartja fenn nagyjából ugyanezt a helyzetet. Éppen csak azok az Alföldre és Erdélybe vezető főutak mennek át Budán, melyek semmiképen sem kerülhették el. Nagyon jó eszköz volt erre az udvar kezében a posta és a korszak végén a vasút.

A kiegyezés után ismét Buda lesz a központ, de ekkor már a vasutakon van a hangsúly. A részben az előző korszakba visszanyúló vasúthálózat mintegy ércbe öntött emléke a két kor kétféle útpolitikájának. A bécs—szöny—fejérvári, bécs—kanizsa—babocsa—pécs—eszéki, szentpéter—fiúmei, buda—trieszti, bécs—bruck—pesti vonalak a pest—fiúmei, pest—hegyeshalom—bécsi, pest—pécs—eszéki vasutakkal szemben jól illusztrálják ezt. — Ez teszi érthetővé a mai sok kerülő, vagy kettős vonalat.

A jelenkorban a rohamosan kifejlődő autóforgalommal ismét a közutak kerültek előtérbe. Nem érdektelen tehát ama kor úthálózatának ismerete, mely útpolitikájának céljával a legközelebb állott a maihoz.

Glaser Lajos.

Történeti irodalom.

Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme.

I. rész: A honfoglalás; II. rész: Külföldi kalandozások a vezérek korában (898—970-ig). Két-két melléklettel. *József főherceg* előszavával. 8°. 230 l. Budapest, Athenaeum.

Breit altábornagy neve nem ismeretlen a történelmi és a katonai irodalomban. Évek hosszú sora óta igen sok művel gazdagította irodalmunkat. Írói működését a bámulatos fáradhatatlanság, hazafiasság, történelmi emelkedettség, a tárgyilagosságra való sikeres törekvés, a stílus szépsége, műveinek példátmutató rendszeressége, gondolatmenetének fegyelmezettsége és átlátszó tisztasága jellemzik. Mostani művéhez az adatokat már évek óta gyűjtötte; a forrásokat nagy alapossággal és aggodalmas kritikával válogatta ki. A kritikus éles szemével és a tudós lelkiismeretességével dolgozott fel minden eddig ismert, vagy hozzáférhető magyar, német, latin, görög, olasz, francia stb. forrásművet, kezdve Anonymusnak, Kézainak, Márknak krónikáitól, Konstantinos Porphyrogenetos írásától, a legújabb történetíróinknak, közöttük Hóman Bálint és Gombos Albin minden dolgozatáig. Ezek előrebocsátása után Breit művét minden tekintetben jónak kell minősítenünk és készséggel írjuk alá József királyi hercegnek az előszóban olvasható eme szavait: „E mű mint olvasmány érdekfeszítő, végtelenül tanulságos, mint történelmi munka örökbecsű. Megtalálunk benne mindent, amit tudni jó és szükséges.“

Az *első rész* a magyarok eredetét, régi házaikat, a honfoglalás előtti kalandozásaikat, végül a magyar haza megszerzését ismerteti négy szakaszban és huszonhét fejezetben. Különösen megragadják figyelmünket a honfoglalás sztratégiai és taktikai leírásai, valamint a magyaroknak és kortársaiknak hadügyéről írt részletes ismertetések. A könyv *második része* — harminchat fejezetben — azokkal a kalandozásokkal foglalkozik, melyeket őseink nyugaton a Pyreneus-hegységig, délen Nápolyig és majdnem Athénig, északon Brémáig s keleten Bizanciig több ízben végrehajtottak, Árpád, Zsolt és Taksony fejedelem idejében. Ebben a részben a riadei és az augsburgi hadi események leírása különösen érdekes. Mindkét részből megállapítható, hogy őseinkre, mint — ügyszólván — az akkori egész Európát bámolatba ejtő vitéz lovas népre büszkék lehetünk. Barátságukat az

egykorú szomszédok szívesen keresték és velük szövetséget igyekeztek kötni. A magyar nevet tisztelték és — félték is tőle. Csak az augsburgi csatavesztés (955 augusztus 10) rendítette meg ezt a vitézi hírnevet, de ez sem annyira, hogy honfoglalóinknak az új hazában való berendezkedését az idegen népek támadása végzetesen zavarta volna. Őseink, akik többnyire csak kincskeresés céljából kalandoztak a világ minden tája felé, Augsburg után felhagytak ezekkel a hiábavaló, sok véráldozatot követelő hadakozásokkal és megkezdették itthon a békés szervezés nehéz munkáját.

Amint láttuk, a szerző a mű külső szerkezetét akként szabta meg, hogy a történelmi leírásokat aránylag rövid szakaszokban és fejezetekben adja elő. Ez a szerkezeti beosztás lehet újszerű, de mindenestre igen jó; az olvasó azonnal megtalálja azt, amit ismerni kíván és éppen a viszonylagos rövideg eredményezi azt, hogy minden szakaszban és fejezetben *csak* azt mondja a szerző, amit a tárgy megvilágítása érdekében el *kell* mondania. Felesleges kitéréseket, a címeknek meg nem felelő mellékvágányokon való kalandozásokat sehol sem találunk a könyvben. A szerző érdekesen oldotta meg az oknyomozás művészetét. Többé-kevésbé minden fejezet végén, külön cím alá foglalva, mint „megjegyzéseket és elmélkedéseket“ olvashatjuk azokat a tanulságokat, amelyeket Breit altábornagy, az éppen előadottakból, azok szétboncolása után fölfedezett. Ezek a megjegyzések és elmélkedések az olvasót gondolkodásra ösztönzik és bevilágítanak az akkori kor politikai, földrajzi, sztratégiai, taktikai és egyéb tényezőibe, amelyeket *csak* a leírásokból alig ismerhetnénk meg. A szerzőnek említett hozzáfűzéseit az írásra hivatott, tudós katona tiszta judiciumán fölépített érett megfontolások.

Breit altábornagy a többek közt ezt írja művének bevezető soraiban: „Tudom, érzem, hogy ily nagyszabású, sok százesztendősi hadi események hadtörténelmét felölelő munka megírásának első kísérlete, már a dolog természeténél fogva is, nagyon sok hézagot mutat fel és talán számtalan hibát, tévedést is rejt magában.“ Ezt, vagy ennek az állításnak helytelenségét megcáfolni nem tudjuk, mert nem olvastuk és nem is olvashattuk mi is el mindazt az óriási adathalmazt, amelyből a szerző leírásait merítette, azonban mégis az az érzésünk, hogy Breit altábornagy, akinek lelkiismeretességét ismerjük, a fenti sorokat túlságos szerénységből írta. Kétségtelen, hogy az ezutáni kutatások őstörténetünknek még olyan forrásanyagát tárhatják föl, amelyekről ma még semmit se tudunk, ez azonban semmit sem von le Breit művének értékéből. Melegen üdvözljük a tervezett hatalmas munka két első részét és várjuk annak folytatásait. *Rónai-Horváth Jenőn és Gyalokay Jenőn* kívül úgyis kis számú katonáirónk foglalkozott — illetve utóbbi ma is foglalkozik — hadtörté-

nelmünk rendszeres földolgozásával, ezért örvendenünk kell, hogy Breit altábornagy fáradságot nem ismerő szorgalommal és nemes ideálizmussal igyekszik a szinte lehetetlennek látszó munkát elvégezni.

Rövid ismertetésünket József királyi herceg előszavának következő szavaival fejezzük be: „Csak azt kívánom, hogy folytatódjék e kitűnő munka egészen mai napjainkig... Nemcsak katonának ajánlom, hogy olvassa gondosan el, tanulmányozza figyelmesen e kiváló művet, hanem mindenki, akit a magyar múlt érdekel, jól tenné, ha legalább átlapozná.“

Gabányi János.

Dr. Bálint Nagy István: A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásáról. Orvosi Hetilap 1928, 7—8. sz. Különlenyomat.

A szerző a boszorkányperek keletkezésének rövid történeti áttekintése után rátér a magyarországi eddig ismeretes 554 boszorkányper irataiban található orvostörténelmi vonatkozások feldolgozására. Ismerteti a varázslók, boszorkányok, illetőleg kuruzslók tudományának keletkezését, más személyekre való áthárítását, tanítását, a gyógymódokat és a gyógyítási díjakat, melyek mindig magasabbak voltak, mint a szokásos orvosi honoráriumok. A periratokban nagyobbrészt növényi gyógyszerek fordulnak elő. Ezeknek a régi magyar füveskönyvek (Mélius Juhász Péter, Pécsi Lukács, Bejthe András), táj- és oklevélszótárak (Szarvas—Simonyi, Zolnai—Szamota, Sziinyei) segítségével meghatározza mai botanikai nevét. Ismerteti a boszorkányok kenőcseit, azok alkatrészeit, elkészítési módját, valamint a gyógyításra és rontásra használatos egyéb eszközöket: boszorkányok megegetett csontjának hamuja, akasztófakötél, emberi agyvelő és csontok, nagypénteki békatojásfürdő, kétlukú patkó, fokatlan varrótű, stb. Részletesen tárgyalja a periratokban található magzatelhajtásra vonatkozó feljegyzéseket, módokat és eszközöket, valamint a gyermekek és felnőttek rontására és rontásból való feloldozásra szolgáló gyógyszereket, szokásokat. Részletesen foglalkozik a gyermekek elhalálzására vonatkozó babonákkal és hogy a kuruzsló hogyan magyarázza meg a halál okát. Közleménye végén felveti a szerző az olvasó számára a nagy kérdést, hogy vajjon emberi tudatlanság, céltalanság, vagy erotika volt-e az oka a boszorkányok üldözésének?

X.

Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 8-ad r., 96 l.

Kevés ideje annak, hogy ezen a helyen a megérdemelt elismeréssel szoltunk Vanyó Tihamér munkájáról (A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Pannonhalma,

1928; v. ö. Századok, 1928. 861—2. ll.) s a derék kezdeményezésnek immár méltó követője is akadt. Mindazt, amit ott különösen a probléma megválasztását illetően elmondottunk, felesleges itt még egyszer ismételni, mert a szerző a probléma meglatásában és a feldolgozás módszerében Vanyó nyomain halad.

A magyar katolicizmus története a XVIII. században kétségkívül egyike, ha nem éppen a legjobban elhanyagolt területe a magyar egyháztörténetírásnak. Az előttünk fekvő munka szerzője különösen elismerésre méltó munkát végzett tehát, amikor szeremesen körülhatárolt problémáját, dacára a fogyatékos tudományos előmunkálatoknak elismerésre méltó sikerrel oldotta meg. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek eddig kiaknázatlan anyagából színes és meggyőző, az élet sokféle vonatkozásaira kiterjeszkedő képet tár olvasói elé. Munkájának gazdag anyagát nemcsak Sopron vármegye, vagy a győri egyházmegye historikusa használhatja majd igen hasznosan, de az egyetemes magyar egyháztörténet számára is bő tanulságokkal szolgál, egyes fejezetei pedig jog- és gazdaságtörténeti szempontból is figyelemre méltó eredményekkel szolgálnak.

A kezdő író tapogatózó bizonytalanságát azonban érezni több helyen. Néhol feleslegesen magyaráz, másutt meg aránytalanul rövidre fogja mondanivalóját. Így a „iurassor“ (iuratus assessor = megyei esküdt) rövidítést nem lehet feloldatlanul hagyni. Hasznos lett volna a canonica visitatiók megfelelő helyeinek esetleg teljes törlésével támogatni a templomok műtárgyainak leírását, amely ma nagyon is szűkszáví. Hasonlóképen kár, hogy nem közli egész terjedelmében legalább a nagyobb plébániai könyvtárak jegyzékét. Pedig ez nemcsak irodalomtörténeti és bibliográfiai szempontból volna fontos, de hű képet nyújtana a magyar alsópapság teológiai képzettségének belső megismeréséhez is. A XVIII. századi magyar-francia szellemi kapcsolatok történetéhez is mennyit mond az a szűkszáví megjegyzés (41. l., 1. jegyz.), hogy a visitator 1781-ben Császárfalun Fleury, Középpulyán pedig Dumesnil munkáit találta a könyvtárban. Tehát a francia janzenizmusnak, valamint a jezsuita theológiának főművei ekkor már elérkeztek a magyar plébániai könyvtárakba is.

A további kutatásokat nagyon megkönnyítette volna, ha a szerző a canonica visitatiókban előforduló plébánosoknak a nevét, az esetleg rendelkezésére álló biográfiai adatokkal együtt közölte volna. Egyik-másik nyitva hagyott kérdése is talált volna feleletet a szakirodalom nyomán. Vajjon a győri szeminárium filozófus növendékei tantárgyaikat a győri akadémián hallgatták-e (38. l.), erre hőséges adatot találhat a szerző Németh Ambrus kitűnő munkájában (A győri [királyi] tudomány-akadémia története, Győr, 1897—99.), amelyet éppen úgy nem találunk forrásai között, mint Steinhuber (Steinhuber Andreas: Geschichte des collegium Germanikum-

Hungarikum in Rom, I—II. Band, II. Auflage, Freiburg, 1906.) és Veress Endre (*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. Vol. II. Budapest, 1917.) munkáit a római német-magyar kollégium győri növendékeinek fel- említésénél. Hasznos lett volna figyelmét kiterjeszteni a templomokat építő művészek személyére is, természetesen levéltári kutatásokra támaszkodva. Hogy ez mennyire nem lett volna meddő dolog, bizonyítja Kapossy János munkája (Barokk művészetünk olasz kapcsolatainak kérdéséhez, az Országos Magyar Régészeti Társulat évkönyve, II. kötet, 253. l.), aki a lorettomi szerviták templomának építését 1653-ra teszi, tervezőjét is megállapítja Carlo Martino Carlone (1616—1667.) comoi származású művész személyében.

Csóka kisebb hibái és hiányai mellett is jó és hasznos munkát végzett. Remélhetőleg ő is hamarosan követőre talál. Elsősorban a magyar egyháztörténetírás tekintetében vára- kozással a pannonhalmi főiskola további, hasonlóképen sikerült munkálatai elé, amelyek megérdemelnék, hogy „Pannonhalmi Füzetek” gyűjtőnév alatt sorozatba foglaltassanak, eredményeiket pedig (Sopron megye története szorosan érdekl az osztrák történetírást is!) idegen nyelvű kivonat tegye mentül ismertebbé.

Tóth László.

Divéky Adorján: A Lengyelországnak elzalogosított XVI. szepesi város visszacsatolása 1770-ben. A Magyar Tudományos Akadémia Lévy-díjával jutalmazott pályamű. Kiadja a Szepesi Szövetség központja és miskolci osztálya a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1929. 199 l.

A tőlünk elszakított, de el nem idegenített Szepesség nagyon változatos és kultúrhistoriai szempontból szinte páratlanul álló történelmét kutatni és feltárni továbbra is elsőrendű kötelességünk, nehogy a tárgyilagosságot teljesen nélkülöző cseh és már-már pán-germán szellemet is lehelő újabb német tanulmányok sovínisztikus és teljesen szubjektív beállításba helyezték a Szepesség azon történetírását, amely becsülettel — sine ira et studio — szolgálta eddig a tudományt.

Divéky Adorján munkája, bár már 1919-ben kiadásra készen volt — hiszen akkor nyerte el vele a Magyar Tudományos Akadémia Lévy-díját —, nem jelenhetett volna meg alkalmasabb időben, mint most, amikor avatatlan kezek még a Szepesség történelmét megmásítani is megkísérik.

A Lengyelországnak elzalogosított XVI. szepesi város visszacsatolása történetének megírására leghivatottabb volt éppen Divéky, ki egész életét a lengyel-magyar kultúrkapcsolatok feltárásának szenteli. Lengyel és magyar nyelvekben megjelent tanulmányokban és önálló munkákban egészen új és eredeti szemszögből nézve tárgyalt meg nem egy

súlyos problémát. Divéky ez alkalommal is mélyen szántott és levéltári kutatásainak világtörténelmi megvilágításába helyezte a Szepesség ezen elcsatolt területének vissza-szerzését.

Munkájában nagyon figyelemreméltó eredményekre jutott a szerző, aki a levéltárak és az oklevélpublikációkat tartalmazó és a német, lengyel, orosz és francia történelmi munkákat is áttanulmányozta.

Divéky alapos körültekintéssel fog az elzálogosított XVI. szepesi város visszacsatolása története előzményeinek analizéséhez. Az elzálogosítás tényének bejelentése után röviden, de markánsan ismertette a szerző a visszaváltásra vonatkozó kísérleteket. E kérdés beható tárgyalására azért volt szükség, mivel a lengyelek utóbb arra hivatkoztak, és pedig *helytelenül*, hogy a magyarok nem is óhajtották a városokat visszaváltani, tehát szerintük ez is egy jogcím arra, hogy a városok megmaradjanak lengyel kézen. Az elzálogosított városok közül tizenhárom tartozott az Universitas Saxonum Terrae Scepushoz és három város — Podolin, Gnězda és Lubló — királyi koronaváros volt, melyeket Divéky, felfogásom szerint, nem egészen találóan „szepes-vármegyei városok“-nak nevez. Talán helyes lett volna, ha a szerző, miután az elzálogosított városokat — igen helyesen — névszerint felsorolta, még megemlítette volna, hogy *Lublóvára is, tartozékaival* (Ruzsbach, Granasztó, Litmanova, Szulin, Jakabfalva, Pichó, Mnisek, Forbasz, Krempach, Kamjonka, Jarembina, Laczkova, Komlóskert falvak és számos major) az elzálogosított komplexumhoz tartozott. Sváby azon adatát, melyet Divéky is elfogad, hogy I. Ulászló megkoronázása után meghagyja a XXIII. szepesi város bíráinak, hogy egyesüljenek és válasszanak grófot, kinek székhelye *Késmárk* legyen, — nem tehetem magamévá, mivel Késmárk ekkor már régen különvált, mint szabad királyi város, az Universitas XXVI. Regalium Civitatumtól és annak kebelében nem székelhetett volna I. Ulászló utasítására sem e városok megválasztott grófja. Ulászló tájékoztatására mutat, hogy még nem ismerte a szepesi városok sajátos közjogi helyzetét és ennek tudható be az is, hogy Káposztafalva elhagyásával csak 23 és nem 24 szepesi város közigazgatását óhajtja szervezni.

Alapos felkészültséggel vizsgálta Divéky a keleteurópai helyzetet az orosz-török háború kitörésekor, 1768-ban. Tekintettel arra, hogy Törökország a lengyelek érdekében ragadtott fegyvert és így azokkal élénk összeköttetésben is volt, attól lehetett tartani, hogy a törökök között elterjedt pestist elhurcolják Lengyelország révén az elzálogosított szepesi városokba és így Magyarországra is. Továbbá a konföderált és disszidens lengyelek egymással folytatott harcai már-már Sáros és Szepes vármegyékre is átesaptak és azért

Mária Terézia az államtanács, különösen Kaunitz javaslatára katonai kordont vonatott és vesztegzári állomásokat létesített. A katonai kordon nemcsak az elzalogosított városokra szorítkozott, hanem a császári sasokat még 1768-ban a *nowtargi*, *czorozbnyi* és *szandeczi* sztarosztaságokban is kítűzték. Seger alezredes, majd Török József tanácsos tettek az államtanácsnak jelentést, hogy a magyar határ Újbélánál Magyarország rovására helytelenül lett megállapítva és emiatt rendelte el Mária Terézia, hogy a fentemlített sztarosztaságok déli részét is a katonai kordonba kapcsolják.

Lengyelország tiltakozása nem akadályozhatta meg a császári sasokkal való előrevonulást. Az új határ Nowy-Saczon túl egészen Mogilno községig terjedt. Török József lett a megszállott terület kormányzója „Administrator Provinciae reincorporatae” címmel. A szandeczi és nowyargi sztarosztaságokat Fogarassy Pál, mint a helyőrség parancsnoka, 1770-ben november 24-én már Magyarországra kebelezte, úgyhogy ezzel a reincorporációval Magyarország fennhatósága alá került 275 lengyel község, 7 város és 4 vár (Nowy-Sacz, Nawojow, Czorsztyń, Nowy-Targ). Utóbb (1772 szeptember 15) Török minden igyekezete ellenére e bekebelezés olyformán módosult, hogy csak a szepesi városokat csatolták Magyarországhoz, elleuben a vesztegzári vonalba eső szandeczi és nowyargi sztarosztaság a többi lengyel területtel együtt, mely a katonai kordonon belül volt, az osztrák örökös tartományokhoz jutott.

Az elzalogosított szepesi városok ünnepélyes bekebelezése hazánkba 1772 november hó 2-án Iglón történt gróf Csáky János szepesi főispán és Jóny Tivadar, a XIII. szepesi város grófja jelenlétében. A bekebelezés ünnepélyes lefolyásának részletezését, amely a szepesvármegyei levéltárban fellelhető jegyzőkönyvek alapján ismeretes előttünk, nélkülözzük Divéky munkájában.

Divéky behatóan foglalkozik azután az elzalogosított szepesi városok megszállásának világtörténelmi következményeivel és e téren tett kutatásai meglepő eredménnyel jártak. Tanulmány tárgyává tette II. Frigyes porosz király emlékiratait és azok nyomán, valamint a bécsi állami levéltárban feltalált adatok alapján rávilágított arra, hogy a szepesi városok visszacsatolásának kérdése a diplomáciában is szerephez jutott. II. Frigyes élénk figyelemmel kísérte azokat az óvrendszabályokat s intézkedéseket, melyeket a bécsi udvar a szepesi városokban és Lengyelország egyes sztarosztaságaiban tett, hogy egyfelől a pestisjárványt, másfelől a konfederáltak és disszidensek, illetve oroszok harcait távoltartsa az országtól. A katonai kordon megvonását, a vesztegzári állomások felállítását, az elzalogosított szepesi városok bekebelezését és a lengyel kerületnek megszállását

II. Frigyes eleinte nem méltatta külpolitikai szempontból figyelemre. Mikor azonban Oroszországnak tett kötelezettségei elől szabadulni akart, már azon fáradozott, hogy Lengyelország megcsonkításával Oroszország és Poroszország területi igényei kielégíttessenek és e tervének keresztülvitelére egyenesen kapóra jött neki a szepesi városoknak a bécsi udvar által eszközölt reincorporációja és bizonyos lengyel terület elfoglalása. A Lynar-féle tervezet, mely tulajdonképen a porosz király műve, már ez irányban igyekszik II. Katalint és az orosz külpolitikát befolyásolni. A porosz király szuggeráló befolyása folytán csakhamar II. Katalin is úgy tekintette az elzálogosított szepesi városok Magyarországba való bekebelezését, mintha ezzel Lengyelország integritása súlyos sérelmet szenvedett volna és mintha az incorporatio precedensül szolgálhatna Lengyelország további felosztására, illetve megcsonkítására. Hiába hivatkozott a bécsi udvar Magyarország történelmi jogaira és arra, hogy e terület felett a magyar király ius superioritása sohasem szűnt meg és hogy a többi elfoglalt szandeczi és nowyargi terület visszaadása tárgyában azonnal barátságos tárgyalásokat kezd a lengyelekkel, mielőtt a lengyel pártviszályok lecsendesednek. II. Frigyes és követei (különösen Benoît) fenn hirdették, hogy a szepesi városok elszakítása igenis Lengyelország területi épségének megbolygatását jelenti.

Divéký részletesen és egyúttal éles iudiciummal is ismertette II. Frigyes aknamunkáját, amellyel elérte, hogy Oroszország is csatlakozott Poroszország álláspontjához, ezek most már azt hangoztatták, hogy mikép a bécsi udvar a szepesi városok visszavételével példát adott Lengyelország feldarabolására, akép ők is feljogosítva érzik magukat arra, hogy egy-egy nagy területet kihalásnak Lengyelország testéből.

Hiába hadakozott a bécsi udvar a tényeknek ezen helytelen beállítására és meghamisítására ellen és hiába dolgoztatta fel Mária Terézia levéltári anyag alapján a szent koronának a szepesi városokhoz való történelmi jogait, II. Frigyes önző, hódító politikája úgy állította be a bécsi külügyi politikát, mintha az idézte volna fel a szepesi XVI. város Magyarországba való bekebelezésével Lengyelország első felosztását. Hiába volt, hogy Ausztriának nem volt ez időtáiban követe Varsóban és a csak 1779-ben ideérkezett Reviczky Károly báró már keveset tehetett e politikai céllal terjesztett hírek megcáfolására, hiszen ekkor II. Katalin már csatlakozott a Lengyelországot felosztó tervezethez, melyet II. Frigyes és öccse, Henrik herceg készítettek elő sok ravaszsággal és politikai leleményességgel azért, hogy a szepesi városoknak Magyarországhoz való jogos visszacsatolását erőszakos és törvénytelen okkupálásnak minősítették.

Divéky a befejező részben alapos áttekintést nyújt még arról, hogy a történelmi irodalomban milyen álláspontot foglalnak el az egyes történetírók a tekintetben, hogy tényleg felidézője volt-e az elzalogosított XVI. szepesi város reincorporációja Lengyelország 1772-i első felosztásának, vagy sem. A porosz történetírók úgyszólván kivétel nélkül mentőakciót indítottak II. Frigyes érdekében és nem öbenne, hanem Ausztria e kezdeményező lépésében látják a közvetlen indító okát Lengyelország felosztásának. Az osztrák, lengyel, orosz és francia történetírók nagy része tárgyilagossabb álláspontot képvisel és nem keresi a szepesi városok visszacsatolásában Lengyelország bukásának közvetlen okát. Maga Divéky fején találja a szeget, mikor kimondja, hogy a lengyel szón levő szepesi városok reincorporációja nem volt előidézője Lengyelország 1772-i felosztásának, hanem csak alkalmas ürügyet szolgáltatott Poroszországnak és Oroszországnak és kiváltképpen az intrikus II. Frigyesnek lengyel területek elfoglalására. Konklúzió gyanánt igen találóan így fejezi be a szerző értékes művét: „*A bécsi udvar a szepesi városok elfoglalásával akaratlanul is elősegítette és siettetette Lengyelország felosztását, anélkül, hogy tettének következményét előre látta volna.*“

A munka rövid, de ügyes kivonatát adja a szerző német és francia nyelven is és így kutatásainak értékes eredményei hozzáférhetőek lesznek a német és lengyel szakemberek számára is. Figyelemreméltó, hogy a terjedelmes és értékes jegyzetek után külön függelékben (149–169. ll.) közli a szerző azokat a beces okleveleket, melyeket ő a bécsi állami levéltárban felkutatótt, vagy amelyek ma már igen nehezen megközelíthető publikációkban (pl. Szentpétervárott kiadott Szbornik stb.) napvilágot láttak. — E kérdéssel foglalkozó teljes bibliográfiát is nyújtott a szorgalmas szerző.

Külön dícséretre méltó, hogy a munka kiadását lehetővé tette a Szepesi Szövetség Központja Budapesten és annak Miskolci Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia anyagi hozzájárulásával.

A pamfletszerű, csehnyelvű és sovínisztikus, pángermán jellegű németnyelvű és magukat tanulmánynak mondó röpiratféléknek megjelenése után hálával tartozunk a szerzőnek, hogy munkájával ismét egy minden tekintetben komoly, alapos kritikával megírt szepesi vonatkozású monográfiával gazdagította irodalmunkat.

Dr. Bruckner Győző.

Balogh István naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta *Barna János*. Makó, 1928. 8-r. 58 l.

Balogh István: Egy agg magyar színész életéből. Sajtó alá rendezte és kiadta *Dr. Barna János*. Makó, 1927. K 8-r. 415 l.

A *Ludas Matyi*-nak, a pesti magyar színház első eredeti bohózatai egyikének szerzője, Balogh István (1790–1873) vidéki

színész volt s nem is elsőrendű (v. ö. Bayer Ludas M. kiadásában), aki utóbb a Nemzeti Színháznál nem is tudta a fővárosi közönség kényesebb ízlését kielégíteni, éppen azért inkább „apró semmit jelentő segédszerepekre“, adminisztratív teendőkre alkalmazták. Mint színészigazgató azonban sokhelyt megfordult — az országnak, Erdély kivételével, majd minden részében, s legtöbbit a Dunántúlon — s 1820—1838. naplót vezetett. Följegyezte pontosan az előadott darabok címét s a pénztári jövedelmet. A magyar színészet történetének legérdekesebb korából, Kelemen László hányattatásainak folytatásául a Nemzeti Színház megnyitáig, nagyon sok beces adatot, közte mintegy 200 darabnak a címét hagyta ránk. Ezt a naplót a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi s onnan adta ki Barna János. — A jegyzéket sok egyéb beces adat váltogatja. Nem érvek nélkül való, hogy ő is egyik áldozata volt a pesti nagy árvíznek: „Lendvainál voltam szállva, ingyen, a Síp-utcába és talán maradtam volna is, ha a nagy árvíz, 14. 15. 16. Martii a ház oldalát be nem dönti vala.“ Érdekes a *Garderopom* jegyzéke is, az „eladott“ és „megmaradt“ daraboké, a „muskálok“-é és az *Énekek*-é, az akkor divatos édeskés német dalok sorában Csokonai versei (*Estve jött a parancsolat, Edes kincsem, galambom* [sic]), vagy az *Adja Isten, hogy a magyart...* A kiadást Barna név- és tárgymutatón kívül a színrekerült darabok betürendes névsorával tette használhatóbbá.

Balogh *emlékirata* is egyike a magyar színésztörténet kincseinek. Irodalmi bece nem versenyez Déryné naplójával, de a maga szintjén tartalmaz, eleven, adatokban gazdag munka. Már Vachot Imre közölt belőle részleteket; az egészét kiadta a *Magyarország és Nagyvilág*, annakidején nagyon népszerű képeslapunk (1878); Barna kötete ez utóbbinak szó szerint való újból közlése; érdeme, hogy könyvalakban hozzáférhetővé tette a munkát és névmutatóval látta el. gr.

Alapy Gyula: Kultsár István (1760—1828) és könyvtára. Az alapító halálának és könyvtárának százados évfordulójára kiadja a Jókai-Egyesület. — Komárom, 1928. 8-r. 212 l.

Ez a könyv is áldozata volt a világháborúnak és Trianonnak. Első része, amely eredeti levéltári kutatások alapján, sok gondnal és sok új eredménnyel adta Kultsár István életrajzát, 1911-ben mint önálló füzet jelent meg. Közel két évtized előtt. Akkor fogott Alapy Gyula Kultsár könyvtárának rendezéséhez és a világháború kitörésekor be is fejezte azt: 1914-ben felhát már készen volt a könyv másik, testesebb része is, amely Kultsár könyvtárának jegyzékét közli, s a történeti rész, amely a könyvtár multját és jelenét ismerteti. A munka most jelent meg: az alkalmat rá a derék bencés és jeles szerkesztő halálának centennáriuma adta. Így lett fájdalmasan posthumussá már megjelenésekor a munka, amely a könyvtárnak még Nagy-magyarország kedves Komáromja részére történt rendezését

és megnyitását hirdeti — s mert már akkor készült s változatlanul jelent meg, csak némaságával, a sorok között árulja el, hogy a könyvtár ma lett igazi oszlopa a magyar kultúrának.

Mélyen megható a könyvtár története. Midőn Kultsár a közel négyezer kötetet vármegyéjének ajánlotta föl, két célja volt vele: „Hazafiúi indulatból szülőföldemnek óhajtanám — úgymond — megnyitni a ditsőségnek azon útját, hogy *első lenne Magyarországon egy nyilvánvaló, s közhasználásra megnyitott könyvtár felállításában.*“ — A másik, hogy „amit én kis tehetséggel a nagy tzelra kezdettem, azt mások gazdag adakozásokkal bővítették, és ez által a *nemzeti kulturát, és a maradékoknak nagyobb tökéletesedését hathatósabban segíték.*“ Kultsárnak ez a reménysége csak kisorészben vált be. Özvegyén kívül csak Ghyczy Kálmán követte két emberöltő mulva példáját; a könyvtár pedig alig került használatba. Hogy miért, azt Alapy Gyula, aki rendezésével végre valóra váltotta Kultsár akaratát, a vármegye levéltári és jegyzőkönyvi anyagából pontosan megállapította. Nem a vármegyén múlt, hanem egyes emberek hanyagságán és a viszonyokon. A könyvtár károsodott, csökkent. Egy derék bencés, Nyulassy Antal 1857—1861. rendbehozott ugyan mindent, de még utóbb is jelentkeztek bajok, hiányok.

A könyv írásakor a nagyjelentőségű könyvtár — valóságos kultúrképe a száz év előtti kornak — közel 2300 művet ölel föl negyedfélezer kötetben. Csak kis, de önálló és marandó becsű része a vármegyei könyvtárnak. Van néhány szép XVI—XVII. századi darabja értékes metszetekkel, elzevirkiadások, s a Régi Magyar Könyvtár is 10 munkával van benne képviselve. A *széplíteraturai* részben Bessenyei *Agis*-ától, az *Eszter-házi Vigasságok*-tól, s *A filozofus*-tól Gyöngyösi Jánoson vagy Czinke Ferencen át Vörösmarty Zalán futásáig sok minden megvan benne. Igen gazdag a történeti rész. Lethenyei *Anonymus*-a (1790), a *Dictys Cretensis* egy leydeni 1570-i kiadása, Cornides, Koller, Schwartner stb. váltakoznak Szirmay *Nottiá*-jával, Zrínyi *Aftum*-jával vagy Weszprémi István *Öt emlékezések* c. emlékezetes füzetével. Milyen kár, hogy ez a könyvtár nincs egészen: ki tudná megmondani, hol vannak belőle a kéziratok, amelyeket még Toldy Ferenc látott: *Amade Szerelmei*, s vele együtt sok minden, köztük a Mikeslevek története... gr.

Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt.

Budapest, 1927. A Magy. Tud. Akadémia kiadása. 428 l. 8°.

(A Carnegie-Alapítvány kiadványai. A világháború gazdasági és társadalmi története. Osztrák és magyar sorozat.)

A Carnegie-alapítvány háborús gazdaságtörténetének magyar sorozata számára értékes gyarapodást jelent e munka. Az a vonás, ami a Carnegie-sorozat művei nagy részének különös értéket kölcsönöz: hogy t. i. szerzőik az illető rész-

szortban a háború alatt vezetőszerpet játszott emberek, ennél a kötetnél is érvényesül.

Teleszky János 1912 április 22-től 1917 június 15-ig volt Magyarország pénzügyminisztere. A gyakorlati vezetőszerpe, amit Magyarország pénzügyeinek irányításában betöltött, teljes mértékben érezteti hatását akkor is, amikor történetüket írja meg. A téma körülhatárolása, a könyv egész felépítése a gyakorlat emberére mutat. A pénzügyminiszternek, a politikusnak aktív működése közben az egész kormánygépezetet kellett látnia, a legkülönbébb gazdasági és szociális körülményekre kellett tekintettel lennie. Amikor reszortjának a történetét írja meg, az eseményeknek és jelenségeknek ez a gazdag tömege állandóan szeme előtt lebeg és egészen másképp alakítja könyvét, mint ahogy azt a teoretikus megírta volna. Németországra vonatkozólag ugyanezt a témát Walter Lotz, a müncheni egyetemen a pénzügytan tanára írta meg a Carnegie-alapítvány számára. A feldolgozás módjának különbsége igen nagy. Lotznál a rendszeresség, az anyag szigorú megrostálása dominál, Teleszkynél inkább a krónikás elem. Lotz könyve olyan, mint az üzleti mérleg: rövid, formában szigorú és egy gondolattal áttekinthető. Teleszkyé ugyan szintén józanul egyszerű felépítésű — ezt már a tárgy hozza magával —, de a részletek sokaságában néha már elvész az áttekinthetőség és még gyakrabban az arányok, a forma. Ezzel szemben azonban van egy óriási előnye: az anyag gazdagsága, a szempontok sokfélesége, a perspektíva szélessége olyan életet ad könyvének, amivel szemben Lotzé szinte sematikus váznak hat. Szinte azt lehetne mondani, hogy nem is a háborús pénzügyek történetét tartalmazza ez a könyv, hanem Magyarország háborús gazdaságtörténetének vázlatát. Természetesnek kell találnunk, hogy Teleszky, aki mint pénzügyminiszter, az események központjában állva, látta az egész gazdasági fejlődés organikus egységét, az események szoros összefüggéseit, — mint író sem képes anyagát mereven szétválasztani és elhatárolni. És ez — kevés kivételtől eltekintve — csak előnyére válik munkájának és dicsőségére a szerzőnek.

A könyvet a magyar államháztartás háború előtti helyzetének rövid összefoglalása vezeti be. Ezt a helyzetet ugyan nem kedvezőnek, de mégis inkább kielégítőnek találja. Az 1913. évi zárszámadásnak az elemzése ugyan, éppúgy, mint az 1914—15. évi költségvetése — a számszerű felesleg mellett — érdemileg hiányt mutat fel, de ez a hiány nem jelentékeny. Azonban — amint később kifejti — az ország főkeszegénysége következtében a háborúra való pénzügyi felkészültségről Magyarországon szó se lehetett.

A munka törzsét az állami kiadások és bevételek alakulását tárgyaló két fejezet alkotja. Minuciózus részletességgel elemzi itt Teleszky a háborús évek utólag elkészített zárszámadásait, az egyes kiadási kategóriák alakulásának törté-

netét és okait és az egyes bevételi ágak hozadékának alakulását.

A kiadások összefoglaló adatai a zárszámadások alapján a következők (millió koronában. Az összehasonlítás kedvéért álljanak itt az utolsó béke-költségvetésnek, az 1914—15. pénzügyi évre szólóknak az adatai is):

1914/15	1915/16	1916/17	1917/18	1918 VII. 1— 1918.X.31.	Az 1914/15. évi költségvetés
6.670	12.343	10.911	12.251	6.906	2.264

Az üzemi kiadásoknak, az egyedáruságok folyó kiadásainak és a kölcsöntörlesztésre fordított összegeknek a levonása, továbbá a közös osztrák-magyar vámbevételek Magyarországra eső részének (ami közvetlenül a közös pénzügyminisztérium rendelkezésére állván, a magyar zárszámadásokban nem szerepel) a hozzáadása után a valódi állami kiadások a következőkép alakulnak:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
5.282	7.773	9.517	10.245	5.245	1.412

Ebből *háborús* hadügyi természetű kiadás: a m. kir. honvédség kiadásai, és a közös hadsereg kiadásaiból a kvóta szerint Magyarországot terhelő rész, levonva az 1914—15. évi költségvetésben szereplő hadügyi természetű kiadások összegét (ez lévén az egyetlen mód, hogy a háborús hadügyi kiadások tételeit a nem háborús kiadásoktól megközelítőleg megtisztítsuk):

I.	II.	III.	IV.	V.
3.429	5.347	6.404	6.444	2.706

Ha ezekhez a tételekhez hozzáadjuk még a nem a hadügyi igazgatásnál mutatkozó, de nyilvánvalóan a háborúval összefüggő kiadásokat, mint a háborús állami hitelügyből folyó kiadásokat, a pénz értékcsökkenése folytán szükségessé vált szolgálati illetményemeléseket, a hadbavonultak családtagjainak segélyezésére fordított összegeket stb., akkor a háborús és a háborúval kapcsolatos kiadások tételei a következőképen alakulnak:

I.	II.	III.	IV.	V.
3.901	6.405	8.107	8.764	4.640

Szóval a háborús kiadásokon felüli valódi állami kiadások:

1.381	1.367	1.410	1.481	605
-------	-------	-------	-------	-----

Természetesen ezeknél a számoknál figyelembe kell venni, hogy pénzünk valutáris értéke, még erősebben azonban belső vásárlóereje állandóan csökkent. Ha az előbbi vesszük figye-

lembe, akkor megállapítható, hogy (aranykoronában számítva) úgy a valódi összes kiadások, mint a háborús kiadások, legnagyobb emelkedésüket — természetyszerűleg — a háború első évében mutatják, csúcspontjukat pedig a második háborús évben, 1915—16-ban érik el; ettől kezdve lassan esőkönö tendenciát mutatnak. Viszont a korona belső vásárlóereje alapján vizsgálva, mindkét szám 1914—15-ben a legmagasabb, a későbbi években viszont erősen csökken. A háborús kiadásokon felüli állami kiadások már 1914—15-ben a költségvetési előirányzat mögött maradnak, a további években viszont az aranyparitás alapján lassabban, a pénz vásárlóereje alapján rohamosan csökkennek, annyira, hogy ez utóbbi számítási mód alapján a háború végén a békebeli összegeknek $\frac{1}{4}$ részét sem érik el. Teleszky szükségesnek is tartja az ezt lehetővé tevő takarékosági politikát védelmébe venni, hivatkozva arra, hogy kisebb takarékoság csak az infláció növelésével lett volna lehetséges, már pedig „az infláció okozta bajok és károk mértani arányban nőnek akkor, amikor az infláció terjedelme számtani arányban nő“. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy a hadviselés nagy szükségletei egyáltalában nem lettek volna kielégíthetők a takarékoságnak minden egyéb téren való legszigorúbb keresztülvitele nélkül, és végül — ami a legfontosabb — a háború alatt nem lehetett a bekövetkezett összeomlásra gondolni, még kevésbé erre spekulálni. Katasztrófa politika lett volna nem teljes erővel odahatni, hogy a háború után a rendszer mederbe való visszatérés lehetőleg könnyen legyen keresztülvihető.

Az önálló magyar pénzügyi kormányzat körében felmerült kiadások részletezését Teleszky minuciózus alapossgal végzi el. A közölt gazdag anyag — itt éppúgy, mint később a bevételeknél — széles körben sok érdekes bepillantást enged a szociális és gazdasági viszonyok alakulásába. A polgári igazgatás kiadásainak néha már túlzottan részletes tárgyalásával szemben azonban aránytalanul keveset tud mondani a kiadások legjelentékenyebb csoportjáról: a hadügyi kiadásokról. Ennek oka az, hogy a monarchia széthullása következtében a közös zárszámadásoknak tervezett utólagos összeállítása végleg elmaradt, és így a közös minisztérium által mozgósítási hitel címén igénybevett összegek részletes felhasználási módja nem állapítható meg. Természetes következménye ennek, hogy a háború költségeinek szabályszerű, hivatalos végleges megállapítása és a két állam közötti végelesszámolás sem ejtendő meg. Pedig ennek a végelesszámolásnak az idejére halasztották el a háború finanszírozásának kérdésében a két állam között felmerült számos vitás pontnak a végleges tisztázását is. Az összeomlás a háború alatti ideiglenes megoldási módokat a tervezett felülvizsgálat és korrekció nélkül véglegesítette.

A bevételek alakulását a következő zárszámadási adatok mutatják:

Összes bevételek:	Millió koronákban	Millió arany- koronákban	Az elsőrendű élel- miszerek indexe alapján átszá- mítva milliókban
1914/15.....	7.326	6.156	4.973
1915/16.....	12.144	8.206	4.975
1916/17.....	9.689	5.020	2.797
1917/18.....	14.490	6.356	3.300
1918. VII. 1.— X. 31.	6.802	2.596	1.212
Az 1914/15. évi költ- ségvetés	2.264	2.264	2.264

A bevételek fluktuációja tehát nagyobb, mint a kiadásoké. A két első év tendenciája emelkedő, még a pénz belső vásárlóereje alapján számítva is, 1916—17-ben erős visszaesés mutatkozik s ezután ismét emelkedés.

Az összes bevételekből esik (millió koronákban):

	1914/15.	1915/16.	1916/1917	1917/18.	1918. VII. 1—X. 31	Az 1914/15. évi költ- ségvetés
Kölcsönből eredő bevételekre.....	5.394	9.739	6.916	10.476	5.008	296
Üzemi bevételekre	758	1.051	1.090	1.429	660	807
Valódi állami bevé- telekre	1.161	1.306	1.568	2.474	1.098	1.152
Ezutóbbiakból ren- des bevételek....	1.121	1.247	1.368	2.160	1.051	1.147

(Az összeadásnál mutatkozó különbözetet az egyedáruságok folyó kiadásainak a bevételekből való levonása és a vámbevételek Magyarországra eső kvótyszerű részének hozzáadása egyenlíti ki.)

Szóval a bevételek túlnyomó részét a kölcsönökből származó bevételek teszik. A valódi állami bevételek emelkedése csak az 1916-i adótörvények hatása alatt kezd jelentékenyebb méreteket ölteni, ami teljes mértékben először az 1917—18-i zárszámadásban jut kifejezésre. Aranykoronaértékben számítva, még ekkor is elmaradnak a valódi állami bevételek az 1914—15. évi költségvetés előirányzata mögött. A háború utolsó 4 hónapjában aranykoronában számítva ugyan meghaladják ezt némileg, de a belső vásárlóerő alapján számítva, még mindig messze mögötte maradnak. Teleszky számításai szerint a háborús kiadások 5·182%-ban fedeztettek valódi rendes bevételekből, szóval 94·818%-ban hiteligenybevétel útján. Magyarországon tehát nagyjából ugyanúgy alakult a helyzet, mint Németországban, ahol a háborús kiadások 6%-át fedezték adókból. Teleszky elmondja, hogy főtörekvése az volt, hogy legalább a háborús államadósságok kamatait fedezzék a rendes bevételek, azonban ezt a célt sem sikerült elérnie.

A bevételek fejezetében Teleszky hosszan és részletesen foglalkozik az egyes bevételi ágak hozadékának alakulásával és ennek okaival, a két legfontosabb tényezőnek: az állami hitelügynök és a háborús adópolitikának azonban két külön fejezetet szentel.

A hitelügy kapcsán kifejti, hogy mennyire lehetetlen volt Magyarországon másképp, mint kölcsönökből finanszírozni a háborút, majd ismerteti a háborús hitel két főforrását: a jegybankigénybevételt és a hadikölcsönöket. A közös jegybanktól a két állam csak paritásosan, a kvóta arányában vehetett fel kölcsönöket, és így, amint az egyik államnál felmerült az újabb jegybankkölcsön felvételének szükségessége, ezzel egyidejűleg a másik állam is kénytelen volt a megfelelő összeg erejéig igénybe venni a bankot. 1916 végéig a kölcsönfelvétel tényleg paritásos volt, ettől kezdve azonban Ausztria sokkal nagyobb mértékben vette igénybe a jegybankot, úgyhogy a háború végén az osztrák igénybevétel alapján a bank által Magyarországnak nyújtott hitel összege 14.342 millió korona volt, amiből azonban Magyarország tényleg csak 9.909 millió K-t vett igénybe. Ennek a gyorsabb osztrák tempónak az okát Teleszky az osztrák kormányok politikai pozíciójának gyengeségében s az ennek következtében bevezetett túlzott szociális segélyezésben látja. A közös pénzrendszer következtében persze az volt az eredmény, hogy az inflációnak ez az egyoldalú növelése az erélyesebb takarékosági és adópolitikát folytató Magyarország közgazdaságát is sujtotta.

A hadikölcsönök eredményét a magyar tőkepiac helyzetének figyelembevétele mellett nemcsak kielégítőnek, hanem egyenesen meglepőnek találja Teleszky. A kibocsátott nyolc hadikölcsön összes névértéke 18.585 millió, a tényleg befolyt összeg 17.798 millió K volt; ez eredményeket a hazafias áldozatkészség mellett csak a nagy pénzbőség és a kedvező lombardirozási feltételek tették lehetővé.

A háború végén az egész magyar államadósság összegének névértéke 39.819 millió K, effektív értéke (illetve a törlesztéses kölcsönöknél tőkemaradvány) 38.298 millió K; ebből függő adósság 14.189 millió K. Az évi kamatteher 1.7 milliárd.

Az adópolitikát Teleszky erélytelennek és eredményeiben kedvezőtlennek nyilvánítja. Az erélytelenség főokaként a nemzeti pszichének erősen adóellenes beállítást jelöli meg, amely a háború elején még teljesen visszatartotta a kormányt minden erélyesebb intézkedéstől. Ennek a tartózkodásnak azonban a közhangulat kímélésén kívül egy másik igen fontos oka is volt: a hadikölcsönökre való tekintet. 1916-ban végre, amikor a pénzbőség már nagyon erősen érezte hatását s a gazdasági helyzet is aránylag kedvezően alakult, a pénzügyminiszter (ekkor még Teleszky) erélyesebb adópolitika inaugurálásához látott. A következő évben ez a lendület ismét teljesen ellanyhul, csak az év végén és a következő év-

ben, Wekerle és Popovich pénzügyminiszterségei alatt válik ismét erélyesebbé az adópolitika, azonban ezeknek az intézkedéseknek a hatásából a háború alatt már csak nagyon kevés volt érezhető.

Az új adónemek hozadéka a háború befejeztéig 1.233 millió K, a régi közszolgáltatások tételeinek felemeléséből származó bevételi többletet Teleszky 715 millióra becsüli. Ezek a számok semmiképp sem mondhatók kedvezőeknek, aminek az oka azonban nem csupán az adópolitika erélytelenségében rejlik. A tett intézkedéseknek egészen más eredményekre kellett volna vezetniök, ha a folyton fokozódó áruhiány és a pénzügyigazgatásnak a tömeges bevonulások következtében erősen csökkent teljesítőképessége nem paralizálja részben az új adótörvények hatását.

Az utolsóelőtti fejezet „a háború hatása a pénzpiacra” cím alatt tulajdonképpen a háború gazdaságtörténetének rövid vázlatát adja. Ez a fejezet ugyanarról a törekvésről tesz tanúságot, ami az egész munka felépítésén végigvonul: lehetőleg teljes képet adni a fejlődésről és lehetőleg kitölteni azokat a hézagokat, amiket az állampénzügyek történetének szigorúan elhatárolt tárgyalása hagyta.

A könyvet lezáró összefoglalás a háború költségeire vonatkozó számításokat és e költségek fedezési módjának összefoglaló kritikáját adja. Hangsúlyozva, hogy a legmondosabban összeállított számok is csak hozzávetőlegesek, csak irányszámoknak tekinthetők, — tisztán csak az államnak a háború tartama alatt készpénzben felmerült háborús kiadásait illetőleg a következő eredményre jut:

	Millió K. ban	Millió aranykoronában, a K évi átlagos árfolyama alapján átszámítva
1914/15.....	3.921	3.295
1915/16.....	6.476	4.376
1916/17.....	8.274	4.287
1917/18.....	9.056	3.972
1918. VII. 1—X. 31.	5.001	1.909
Összesen:	32.728	17.838

Az összeomlás következtében a háború likvidálásának kiadásai nem állapíthatók meg. Maga a demobilizálás ugyan jóval kevesebb készkiadással járt, mintha szabályszerűen hajtott volna végre, de viszont a felfordulással járt károk messze felülmúlták a rendszeres demobilizálás elmaradt költségeit. A háború egyéb utókiadásainak megállapítása szintén nehezebb, mint a háború alatt felmerültéké, az ezekre vonatkozólag rendelkezésre álló igen hiányos adatok még nagyjából sem nyújtanak tájékozást, már csak a katasztrofális valutaronlás miatt sem, de meg azért sem, mert az ország feldarabolása minden kontinuitást megszakít és minden összehasonlítást lehetetlenné tesz.

A háború tartama alatt felmerült háborús költségeknek a fedezése — a már említett 5182%-nyi adókból fedezett rész mellett — 53092%-ban hadikölcsönökből, 5126%-ban külföldi kölcsönökből és 366%-ban függő kölcsönökből történt. Az a körülmény, hogy az összes nagy hadviselő államok közül Ausztria-Magyarország kényszerült legnagyobb mértékben igénybe venni a jegybankot, ez országok relatív tőkiszegényességének volt következménye és azt mutatja, hogy a teljesítő-képességhez viszonyítva ezekben az államokban voltak a háború költségei a legnyomasztóbbak. Teleszky itt még egyszer leszögezi, hogy — főleg elvi szempontokból — helyesebbnek tartotta volna, ha az adójövedelmek emelését célzó törekvések erélyesebbek és következetesebbek lettek volna, — bár ezzel sem lehetett volna elérni a fedezeti módok arányának lényegesen kedvezőbb alakulását.

Befejezésképen azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan alakultak volna Magyarország pénzügyei, ha a háború nem összeomlással végződik. Kiindul abból, hogy a háború utolsó 4 hónapjáról szóló zárszámadás a háborús kiadások figyelmen kívül hagyásával 493 millió K, azaz egy évre átszámítva, 1478 millió K felesleget mutat, amihez még az állami üzemek 189 millió K feleslege járul. Ezzel szemben a háború utókiadásait az első időkben évi 31 milliárdra becsüli (amiből 1356 millió a háborús kölcsönök kamatszolgálata). A fedezendő hiány tehát még évi 1433 millió K lett volna, ami Teleszky szerint elő lett volna teremthető. Természetesen a háború végén fennállott infláció kiküszöbölése az államadósság óriási méretei miatt lehetetlen lett volna. Azonban az inflációnak az 1918 októberi nívón való állandósítása és az államháztartás rendbehozatala ezen az alapon egyáltalában nem tartozott volna a lehetetlen feladatok közé. Nem szabad persze elfelejteni, hogy ez a prognózis egy status quo békeszerződést feltételez, mely Magyarországra semminemű terheket nem ró. Nincsenek belevonva a kalkulációba a háborúnak még ilyen aránylag kedvező módon való befejezése esetén is föltétlenül erősen az előtérbe nyomuló szociális nehézségek, illetve azok az igények, amiket ezek az államkasszával szemben támasztanak. Ennek dacára Teleszky becslése reálisnak tekinthető; mindenesetre sokkal inkább, mint Lotzé, aki azt tartja, hogy Versailles nélkül nemesak a német államháztartás, hanem a német valuta is rendbejöhett volna. Domanovszky Ákos.

Vitéz Málnási Ödön: Hajdúszoboszló története. Kiadta Debrecen szab. kir. város és a tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdávalalata. Debrecen, 1928, 8°. 36 l.

Ez a kis füzet egyike azoknak az értekezéseknek, melyeknek megírása a magyar történettudomány szempontjából igen érdekes és értékes volt. A hajdúság, a hajdúvárosok a

XVII. és XVIII. században fontos politikai tényezői az országnak és fejlődésük a magyar gazdasági életben ép oly jelentős, mint ennek ismertetése a gazdaságtörténetben.

Szerző a történeti ismertetésben egészen a neolitik-korig megy vissza. A leletek nagy számából megállapítja, hogy a város mai helyén akkor is éltek. Az a feltevése, hogy Szoboszló helyén lett volna Etele székhelye, nem látszik valószínűnek. Bizonyítékul azt hozza fel, hogy még a XVIII. század végén is ismertek a környéken egy Etele völgyet, és hogy Prizkosz rétor leírása ráillik Szoboszló vidékére. Mi egyiket sem tartjuk meggyőző érveknek, az ásatások pedig e korra nézve eredménytelenek voltak.

Már a honfoglalás utáni korra vonatkozik az a megjegyzése, hogy Szoboszló szláv telepítés lehetett. Az első Szoboszlóra vonatkozó adat a Várad Regestrumban található, ahol egy birtokpör alkalmával szerepelt. Ezzel kapcsolatban a szerző kimutatja, hogy a helység Szabolcs vármegyéhez tartozott. Mivel ezt a kérdést ilyen értelemben tudtommal ő tisztázza először, nem ártott volna, ha a problémát jobban megvilágítja és érveit bővebben kifejti.

A következőkben elmondja Szoboszló pusztulását a török időkben.

A hajdúság letelepítésére vonatkozólag új adatokat nem ad.

Különös kuriózumképen itt megemlítjük, hogy a hajdúság 1613-i névsorát nem ismerjük, mert az irat Csanády Sámuel főkapitány családjának kezén eltűnt, amennyiben pedig megvan, hozzáférhetetlen, mert a Csanádyak nem nyitják meg levéltárukat a kutatás számára. Ennek a levéltárnak minden bizonnyal értékes anyagát nem tudván felhasználni, lelkiismeretesen rekonstruálja szerző a város jegyzőkönyvének, a levéltáraknak és egykorú forrásoknak adatait. Legfontosabb forrása a jegyzőkönyv, amelyből igen becses adatokat közöl. Innen ismerjük meg a város belső szervezetét és a földbirtok felosztását. Nagyon érdekesen alakul ki ugyancsak a jegyzőkönyv alapján a város gondolkodásmódjának, morális struktúrájának a képe. Az összeírások adatainak felhasználásával ügyesen szemlélteti a szerző a gazdasági élet süllyedő és emelkedő tendenciáit.

A XIX. század gazdasági kríziseivel alaposan megismerkedünk, és hasonlóan jó képet kapunk a legújabb kor eseményeiről is. Szerző könyve végén melegen emlékeznek meg a város hősi halottairól és a kommunizmus áldozatairól.

Összegezve Málnási dr. eredményeit, elmondhatjuk, hogy munkája egyike napjaink legjobb helytörténeti monográfiáinak. Hibája, hogy aránylag igen nagy anyagot zúfól össze párlapos értekezésében, és rövidsége néha már a világosság rovására megy. A szerző mindenesetre jól tenné, ha nagy tárgyi tudását egy koncepcióban, terjedelemben nagyobb lehetőségeket nyújtó munkában érvényesítené. **Császár Edit.**

Paul Friedrich: Weltgeschichte nach Leopold v. Ranke. Neu bearbeitet und bis in die Gegenwart fortgeführt. Berlin, 1928, Eigenbrödler-Verlag. 758 lap.

Vajjon helyes gondolat-e rég elhunyt történetírók munkáját átdolgozva újra kiadni? Ha olyan mesternek, mint Ranke, egyes műveit vagy összes munkáit újra kiadják, azt a történetírók örömmel fogják üdvözölni, legfőleg a kiadási elvek fognak vitát előidézni, amint ezt éppen Ranke műveinek új kiadásával szemben érinti Gerhard Ritter (*Historische Ztschr.* 139.: 99 l.). Egyes kiváló részek kisebb történetírók munkáiból is meg fognak maradni sokáig és idézet alakjában élnek a későbbi nemzedékek történetíróinak műveiben tovább. De egyes művek átdolgozása könnyen kétes értékű eredményre vezet.

Friedrich nemcsak az új kort írta hozzá Rankének félbenmaradt művéhez, hanem kiegészítette azt az elején is, az utóbbi évtizedek kutatása alapján ismertté vált keletázsiai történelemmel. Ez mindjárt erős eltérés Rankétól: Rankénál a világtörténelem menetének egységéhez hozzátartozik az, hogy fejlődés vonala egy és megszakítatlan, az európai fejlődéshez pedig az újkorig alig van köze a távol kelet történelmének.

Nagyobb és károsabb eltérés Ranke művétől Friedrich munkájának áttekinthetatlensége. Már a tartalommutató ügyetlensége is szemet szúr. Olyan címekre találunk, amelyekből az látszik, hogy a szerző nem lát az egyes korszakokban vezető gondolatot, nem ismer más összefüggést, mint a kronológiát. A Kr. e. V. sz. vezetőjelensége a görög történelemben Athén emelkedése. Ranke ezt annyira fontosnak látta, hogy *Weltgeschichte*-jében, a többi görög állam történelmét háttérbe szorítva, „Die Demokratie von Athen und ihre Führer“ címen ír arról a szerzőről, amelynek megjelölésül Friedrich ilyen címet ad: *Von den Perserkriegen bis zum Beginn des Peloponnesischen Krieges*. A XVII. századra XIV. Lajos eléggé rányomta bélyegét, ennek a kornak a címe Friedrichnél:

„Von Karl I. von England bis zum Tode Ludwig XIV.“

Az egyes fejezetek nem rosszak addig, míg alapul vehette Rankét, de az újkorban a szerző többször lendületes, de néha üres frázisokba vesző bevezető sorok után két véglet között nem bír középútra találni. Egyszer legszárazabb krónikás, máskor megdöbbsent azzal a bőbeszédűséggel, amit előszavában éppen ő vet Rankének szemére. Krónikás előadására jellemző, hogy a legszorosabban összetartozó eseményeket is széjjelszakitja az időrend kedvéért. Koreában a király az orosz követésre menekül a japániak erőszakoskodása miatt, a visszatérés történetének várnia kell addig, amíg a szerző elmondhatja a búr háború előzményeit, az olaszok tunisi terveit és a Fashoda-affér történetét. Számos más ilyen krónikás stílizálás példájául szolgáljon a következő néhány sor:

(A spanyol-amerikai háború elbeszélése után.) „... 1899 Deutschland bekam durch Vereinbarung mit Amerika die beiden grössten Inseln der Samoagruppe.

1900 wurde König Humbert in Italien von einem Anarchisten ermordet.

Eine abermalige Annäherung Englands an Deutschland während der Fashodaaffäre wurde wieder vom Kaiser aus Furcht, es mit Russland zu verderben, nicht ausgenutzt“.
(639 l.)

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy ezek a mondatok megszákítás nélkül következnek egymásután így, minden összefüggés nélkül és hasonló példát sokat lehetne idéznem.

A bőbeszédűségnek képtelen példáját látjuk a hétéves háború elbeszélésénél. „Vom Tode Ludwigs XIV. bis zum Tode Friedrichs des Grossen“ a címe egy fejezetnek, mely minden további tagolás vagy alcím nélkül közel 110 lapra (414—521) terjed. A 110 lapnyi terjedelemből mintegy 90 (kilencven) lapra terjed a XVIII. századbéli Archenholtz művéből vett egyetlen monstruózus idézet, mely az 1759. és 1760. évi hadjáratot mondja el. Az 1715-től 1786-ig terjedő világtörténelem többi eseményeinek előadására marad 20 lap. Ráadásul megtartja Friedrich a régi helyesírást, megjegyzés nélkül állandóan Broglio hercegről ír (Broglio helyett), a tájékoztalan olvasó pedig keresheti a térképek indexében az eldugott falvakat, vagy lexikonokban a kevésbé ismert neveket.

Még sajnósabbak a gyakran előforduló elírások.

Szerinte Wolfe csellet foglalta el Quebecet. XVI. Lajos fia volt XV. Lajosnak, a francia tricolor fehér-kék-piros (516. 523. 526. l.), Siéyès abbé híres röpiratának vezérszavait így idézi: Was ist der 3. Stand. Nichts. Was will er? Alles. Was soll er? Etvias bedeuten (525. l.).

Egyik épületes mondata így hangzik (a XVIII. századról van szó): In Sachsen blühte neben den Kartoffen und dem Bliemchenkaffee eine mässige Intelligenz (Gellert, Rabener). Aber die Messe in Leipzig brachte Umsatz und es wurde die Bücherzentrale (517 l.).

Száraz, megbízhatatlan és át nem tekinthető, — segédkönyvnek, vagy tájékoztatóul, aminek az átdolgozó szánta, valóban nem felel meg.
Török Pál.

Mező Ferenc: Az olympiai játékok története. Gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter előszavával. (Az Orsz. Testnevelési Tanács Könyvtára; XL. db.) Az 1928. évi amsterdami olympiai játékok irodalmi versenyén győztes munka. Nagy 8°, 301 lap, 121 képpel és 2 térképpel. (Ára 12 P.)

Ennek a könyvnek a címe csak valamelyes képzetet, de nem fogalmat nyújt a dísműnek heillő kötetről. Fogalmat nyujtanak a mű vázának adatai: névmutatója ezernél jóval

több nevet idéz (pl. Dio Chrysostomost 25 lapról); tárgymutatója szintén majdnem ezer tételből áll. Ez jellemzi a szerző éber körültekintését és hangyaszorgalmát. A tárgymutató, azt hiszem, még nagyobb gazdagságot is mutathatna fel: valószínűleg kimaradt jó egynéhány téma a könyv anyagából: én sebtemben csak a 69. lapon a Pempamerai hamillai-t, a 73. lapon Apite! vezényszót, a 262. lapon a dolichos kezdetét fedeztem fel, mint a tárgymutatóból kimaradtakat.

A kép még hiányos, de megrajzolása előtt el kell mondanom, hogy az olympiai játékok helyét a görögség „Olympiá“-nak, az „i“ hangsúlyozásával nevezte, magukat a játékokat pedig röviden ugyane szóval, de az „y“ hangsúlyozásával: „olympia“ gyűjtőnévvel; Mező dr. természetesen ugyanezt teszi — és tartja elterjedését kívánatosnak! —, hiszen a magyarban a nagy vagy kis kezdőbetű eléggé jellemző megkülönböztetése a két fogalomnak. Tehát: a független — mondhatnám: Mező könyvének gerince — felsorolja valamennyi (293) olympiát, dátum szerint is, a nevesebb győztesek nevének, hazájuknak és versenynemüknek megnevezésével, sőt a legtöbbször külön rovatban, hozzáfűz kiemelkedő adatokat, pl.: a 23. olympia Kr. e. 688-ban, győztese Onomastos (Smyrna, ökölvívás); az első ökölvíadal Olympiában. Vagy: 18. olympia, Kr. e. 588-ban; Glaukias és Kroton; emennek első győzelme a stadionfutásban (t. i. Kroton még hat ízben győzött); a négy évből álló olympiász harmadik évében (586-ban) megkezdődnek a pythói játékok. Aki forrásokból szokott dolgozni: az tudja csak méltatni Mező könyvét. Az amsterdami olympia szellemi versenyének szakértőkből álló bizottsága ki is jelentette, hogy e tárgyú, ilyen alapos mű még sehol nem jelent meg. Mező a megnevezett 63 külföldi (többnyire terjedelmes) forrásművön kívül felhasználta az idegennyelvűek számára hozzáférhetetlen magyar munkálatokat is. Ezek, szám szerint 37-en, jórészt nem is könyvek, hanem értekezések, amelyeket sokfelől, számos folyóirat sok-sok évfolyamában kellett szerzőnknek felfedezni. Annál nagyobb érdem, hogy szegény testnevelési irodalmunkat ilyen nagyszabású összefoglaló művel gyarapította.

De könyve korántsem kompiláció. A tömérdek adat holt organizmusát a filológus és a művelődéstörténetíró szellemével kelti életre. Az olympiák ezerévesnél hosszabb életét, az óriás anyag teljes ismeretével, korszakokra osztja: a Herakles nevéhez fűződő őskorszakot a spártai befolyás kora követi (Kr. e. 776—468), az aranykor után a még elég fényes ezüstkor jó (400—338), majd beáll a hanyatlás, a római uralom, Néró erőszakos, csúfos szereplése után folytonos süllyedés; 393-ban Kr. u. Theodosius császár betiltja a játékokat. Másfélezer évig „néma csend...“ A klasszikusoknak nem kellett ilyen sokáig várniuk a feltámadásra, Shakes-

pearet is kétszáz, Bachot csak száz év tartotta feledésben...

Miben állt Olympia hanyatlása? Mező, rövid összefoglalásában, éles vonásokkal jellemzi: „Görögország önállósága már csak látszat; a játékok nemzeti jellege erősen szűnőben; a hivatásos (helyesebben: kenyérkereseti) atlétika feltartóztathatatlanul terjed; a játékok értéke csökken; megvesztegetések gyakoriak.“

Eppen ellenkező volt a játékok eredete, célja, értelme. Iphitos, elisi, és Lykurgos, spártai király szerződést kötöttek a görög törzsek torzsalkodásának megszüntetésére, nemzetük békéjére, közös istentiszteletre (delphii jóslat alapján) s békés versengés rendszeres ünnepére; Pausanias (Kr. u. a II. században) még ezer év múltán is látta Olympiában, Hera istennő templomában e szerződést: érediszkoszokra vésve. A nemzeti öntudat, a vallásos, tisztos élet, az egyéni képességek nemes kifejtése — ez volt az Olympiában megvalósult ideál. Altisban, a szent ligetben, 70 oltáron mutattak be áldozatokat; a játékok napjaira egész Görögországból, messze földről, zarándokolt sok ezernyi nép, a nyári forró időben a népesség kiállta a tűző napsugarakat, csak hogy a küzdők szép teljesítményeit, pompás erő kifejtését — és Pheidias lenyügözően és felemelően fenséges Zeus-templombeli szobrát láthassa... Pindaros és más költők dicső ódáiban magasztalták a győztesek dicsőségét; majd a szellem más hősei: Lysias, Demosthenes, Diogenes, Platon és Euripides (ez a keltő egyébiránt mint birkózó is pálmát nyert!), Herodotos, nyújtottak magas élvezetet és tanulságot az odazarándokolt szomjas lelkeknek.

Csodálatos, hogy ezt a gyönyörű multat mennyire el tudták felejteni! Néhány kivételes elme a XV—XVI. században sürgette ugyan az ókori gimnasztikát, — de csak az előkelőségek számára; utóbb Locke, majd Rousseau, Basedow, egymástól függetlenül, ráeszmélnek a testedzés fontosságára, de elsőnek a XVIII. század végén Guts Muths, majd a „Turnvater“ Jahn propagálta a testnek (megfelelő gyakorlatokkal) erősebbé, ügyesebbé nevelését. Azonban Olympiára csak egy francia bencés, Bernard de Montfaucon hívta fel (1723) a tudományos világ figyelmét. A nagy Winckelmann, aki nem érdemelte meg, hogy Goethe lekicsinyelte, foglalkozott Olympia feltárasának gondolatával; csak váratlan halála gátolta ebben. Végre a görög-búvár Curtius Magaröptü szelleme fordul Olympia felé; beutazza Peloponnesost és 1852-ben előadást tart Berlinben az ásatás szükségességéről. Sikerül 800.000 márka állami támogatást nyernie, s nyolcadmagával 1875—1881-ben nagyszerű eredményeket mutat fel... Egy francia: Coubertin báró, gondol aztán az olympiai játékok felújítására; propagandájával 1894-ben, Párizsban, nemzetközi kongresszus vitatta meg a fölséges kérdést. De Görögország szegény volt, s Coubertin — egy

magyar tanárnak, Kemény Ferenc dr.-nak lelkesedésén felbuzdulva — arra gondolt, hogy az első olimpiát Magyarországon tartsák meg . . . Sajnos, milenniumunk fényesnek ígérkezett mozzanata kútba esett: az intező hatalmak iniciatíva helyett kishitúséget tanúsítottak... Ekkor egy gazdag görög kereskedő, Avereff, nemes gesztussal megépíttette Athénben, a hajdani ünnepek helyén, a stadiont; itt támadtak új életre 1896 tavaszán az egykor dicső olimpiai játékok. (Az amsterdami már a kilencedik olimpia volt.)

Ennek az egész roppant eseménysorozatnak rendszerbe fűzését és minden oldalról megvilágítását tűzte ki feladatául Mező. Kezdi Olympia földrajzával (két térképet is rajzolt: az egyik a klasszikus olimpiakultusz területe, a másik: a nevesebb olimpiai győzők szülő- vagy illetőségi helye Thasostól le az afrikai Barkáig). — Külön fejezetei: Altis, a szent liget, a környező épületek, a stadion, a hippodromos, a palaestra és a gymnasium leírása, a versenyrendezés módja, az olimpia időpontja; a versenyszámok gyarapodása, sorrendjük. Ez után száz lapon részletezi a versenyszámokat, minő a futás, birkózás, stb. Kiterjeszkedik minden képzelhető részletre (135. l.: nem ásták fel az egész homok futópályát; 164. l.: a versenykocsi kereke legtöbbször négyküllős, de voltak nyolc-, sőt tízküllősek is, stb.); a pentatlongyóztas megállapításának módja, lovasversenyek, fegyveres futás. Hat fejezetben tárgyalja a győztes ünneplését; kilenben az agónok, a gyermekek, a nők szerepét, a nézők, az oktató, a versenyre készülés stb. érdekes tudnivalóit. Majd 15 lapon panasolja a hanyatlás tüneteit — végül jönnek az említett táblázatok és kimerítő mutatók.

Nemcsak szövege, hanem tömérdek jegyzete is bizonyítja, hogy forrásainak nem puszta másolója, hanem gondolkozó, kritikus fej, tudatos szervező. Összehasonlítja a mai versenyzést az antikkkal (pl. 89., 135., 160., 231. l.); bírálja forrásait (89., 115., 251. l. Gibbont; lásd még a névmutatóbeli „Irodalmi botlások“ 14 utalását); elnevezéseket teremt (az „ezermester“ mintájára: „ezerbajnok“); egyenesen meglepő és kétséget kizáró az a szellemes ítélete (134. l.; ő szerényen hypothesisnek nevezi), hogy a képtelen, hihetetlen nagy távolugrási eredményeket nem egyetlen ugrásnak kell tulajdonítani: a görög ember igazságérzete nem engedte, hogy valaki, aki esetleg egyszer messzebb ugrott, de kétszer (tehát az esetek többségében) hibásan: olyan ugró fölé kerekedjék, akinek három szép ugrása együttvéve ugyan hosszabb pályát jelentett, de külön egyik sem érte el amannak egyetlen sikerült ugrása hosszát. A 16'66 méteres távolugrásból az átlag, a harmadrész, volt bizonynyal egy-egy ugrás távolsága: 5'55 m.

Legyen szabad egy — mindenesetre sokunk előtt eddig ismeretlen — adattal igazolni, hogy Mező dr. könyve széle-

sebb körnek is érdekes olvasmánya lehet: a 200. lap egyik jegyzete idézi Diogenes Laertiosból, hogy Platon neve eredetileg Aristokles volt, csak oktatója nevezte el széles (platys) válláért Platonnak. Ugyanazon lapon elbeszéli, hogyan jutott Action, egy remek festménye révén, feleséghez.

Ugyane lapon találok a könyv velejét; idézem: „Ahol a győztes atlétát ünnepelték: ott fontak koszorút a költő, az író, a művész homlokára is, Ebben van — művelődéstörténeti szempontból — az olympiai játékok egyik legnagyobb jelentősége.“

Mező dr. műve, objektíve megállapítva: élvezetes olvasmány; erkölcsi haszna jelentékeny; a tudásnak valóságos tárháza. Röviden: szép, jó, igaz. Kalokagathon és tudomány egyben.

Kereszty István.

Ivo Striedinger: Der Goldmacher Marco Bragadino. Archivkundliche Studie zur Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts. — Theodor Ackermann, München, 1928. 8-ad r. Kiadja a bajor állami főlevéltár az Archivalische Zeitschrift II. pótfüzeteképen. — (IV. + 379 oldal.)

A bajor állami főlevéltár igazgatója újra megajándékozta hazája történeti irodalmát egy értékes művel. Kultúr-történeti kép az, amelynek főalakja korának egyik nagy csalója, az „aranycsináló“ Marco Bragadino. A XVI. század felkelti az emberek érdeklődését az exakt tudományok iránt és általános a hiedelem, hogy lehetséges nemes fémeket állítani elő, aranyat vagy ezüstöt, még az akkori kezdetleges eszközökkel és nem nemes anyagból. Hogyne, mikor a középkor nagy lumenjei, mint Albertus Magnus, Aquinói sz. Tamás, Roger Bacon. Paracelsus is lehetségesnek ismerik el és amikor II. Rudolf császártól kezdve a fejedelmi udvarok majdnem mindegyikében ott találjuk az ingyen élő és sok vagyont és értékeket pusztító alkimistákat, akik keresik a minden betegség ellen jó „bölcsék követ“ és megtelíteni akarják a kincstárt, amely a XVI. században a spanyolt kivéve majdnem mindenütt üres.

Az alkimisták között akadtak jóhiszemű emberek, akik kutatásvágytól hajtva, keresték a lehetetlent, de bizonyos, hogy legtöbbjük közönséges kalandor és csaló volt.

Egy ilyen nagystílusú világcsaló hű képét kapjuk Ivo Striedinger mesteri tollából.

Marco Bragadino neve is tulajdonképpen hamis. 1545—50 között Ciprus szigetén született és eredeti neve: Mamugná és urának, az utolsó ciprusi velencei kormányzónak, Marc'antonio Bragadinonak, mint patronusnak a nevét csatolja a magáéhoz: „Mamugná detto il Bragadino“, majd ebből „...Bragadino detto il Mamugná“ lett, míg végre egyszerűen „Bragadino“-ra nem vedlik át. Midőn 1570-ben Ciprust a török elfoglalja, sok görög család menekül Velencébe, hogy

az állam tartsa el őket, így a mi Bragadinónk familiája. Marco bebizonyíthatólag sokat érintkezik Velencében egy Girolamo Scotto nevű kalandorral, aki mindenhez értett, a bűvészmesterségtől kezdve a diplomáciai szolgálatokig és járja a világot városról-városra. Ez a Scotto az ő mestere, tőle tanulta el a kézügyességet, amely az ő „aranycsinálásának” alapja lett.

De Bragadinonak egyszerre nagyon meleg lett a talaj Velencében, kénytelen menekülni. Villamont francia utazó, aki 1590-ben találkozik vele, azt írja, hogy valami gyilkosságba esett volna, de ez semmiképen se állhat meg, mert az ilyen típusok nem ilyen romantikus bűnözők. Hogy nem volt tiszta a dolga, világos abból, hogy teljes amnesztiát kér és kap, mielőtt Velencébe visszatért volna. Így kölcsön kért pénzen megszökik és előbb Franciaországban próbál szerencsét, majd a firenzei udvarban látjuk, ahol a „bölcsek kövével” nemcsak aranyat akar gyártani, de I. Ferenc nagyherceg velencei feleségének, Bianca Capellonak is meg akarja szerezni az anyai örömöket. Firenzében az ugyancsak udvari szolgálatban álló kalandor, Celio Malespini, házában lakik, és amint a „Ducento Novelle” egyik novellája leírja, az „aranycsináló” elszereleti gazdája szíveválasztottját és az ő segítségével dézsmálja a pénzét is, így Firenzét is kénytelen elhagyni, de a nagyhercegnő 40.000 scudija és kegye tovább kíséri Rómába, jól beajánlva Giulio Antonio Santori, a „cardinale di Santa-Severina” oltalmába. Ott XIII. Gergely pápát vágja meg 20.000 scudi erejéig. XIII. Gergely halála után, 1585-ben, a szigorú V. Sixtus már a következő év január 5-én külön konstitúciót ad ki a titokzatos tudományok ellen. Így Bragadino, hogy mentse a bőrét, és hogy hitelezőtől szabaduljon, beáll kapucinusnak. Alamizsnaképen elengedik sokan adóságait, feladják neki a rendben a kisebb rendeket, sőt a subdiakonátust is, amikor egy fiatal rendtársával búcsút mond az örök városnak és a — baráti életnek.

Genf, Anglia, Flandria, Franciaország, Brügge az ő további „működésének” színhelyei, míg végre 1586-ban újra velencei területen, Val Camonicán van, ahol egyszer az elfogatástól csak éppen hogy az ablakon keresztül tud menekülni. Giacomo Malatesta, Marchese di Marignano, sőt Alfonso Piccolomini pápai „bandita” már hatalmába akarja keríteni, hogy a tudománya által gyártott aranyon zsoldosokat fogadjon és mint condottiere, valami szuverén országot alapítson, — de Marcantonio Martinengo di Villachia megszerzi számára a bresciai rektorok menedéklevelét és az ő, valamint Nicoló Dolfino velencei szenátor, de különösen a Tizek-Tanácsának egy tagja: Giacomo Contarini révén, miután Martinengo egy aranyrudat is küld be Velencébe, amit a mester előtte „csinált” és ezáltal a teljes bizalmat maga iránt felkeltette, 1589 október 30-i határozattal vissza-

hívják Velencébe, miután előbbi életére teljes büntetlenséget ígértek neki és azt, hogy nem fogják sohase kényszeríteni, hogy titkát elárulja.

Szinte regénybe való, hogy szállítják, mint valami nagy kincset, teljes katonai fedezettel, — miután még a mantuai herceg is megajándékozta és 25.000 scudi kölcsönt adott neki, hogy majd kamatostól vissza fogja fizetni a csinált aranyból — nehogy útközben Alfonso Piccolomini valahogy hatalmába ejthesse az aranycsinálót. Pádovába, ahová 1589 november 25-én érkeznek meg, ahol az elszegényedett Giacomo Alvise Cornaro vendége és barátja lett, aki általa akarná családjá régi fényét visszaszerezni és aki most Bragadinót az összes velencei nagy családokkal összeköttetésbe hozza, sőt még bejáratos lévén a dogehoz, az ő kegyét is megszerezhetette vendége javára: hiszen az öreg Pasquale Cicogna doge minden reggel egy evőkanállal szed — a Bragadino „aranyolatából“.

Velence már régi fényét és hatalmát látta újra csillogni, ha ezt az aranycsinálót magáénak birhatja, azért november 26-án 400 katona fedezete alatt tartja bevonulását, mint egy fejedelem, Velencébe. A giudeccai fejedelmek szállóháza, a Cà-Dandolo lett a szállása, testőrség, két gálya áll szolgálatjára, folyik a dínom-dánom, nincsen ünnepelebb embere a városnak önála, és szeretőjénél, Lauránál, mindenki alkimistává lett, mindenki ostoba, aki kételkedni merészel. A nagy mester letétbe helyezi az ő „mediciná“-ját a velencei pénzverdébe, amelyből most legjobb esetben 250.000 scudit tudna csinálni, de amely „medicina“ 45 hónapon belül harmincszorosára fokozódik, és így sok milliót tud majd belőle csinálni. A nagy lelkesedés kezd azonban elülni és már szeretnék látni a tudományt, nem akarnak 7 és fél esztendeig várni a millókra. Így a Palazzo Contariniben kénytelen a pénzcsináló bemutatni a kísérletét. Eredmény egy kis aranyrudacska, amiről a hivatalos vizsgálat kimutatta, hogy arany-, ezüst- és rézkeverék. Ez persze nem elégítette ki a várakozást de a Collegio január 9-én felszólítja, hogy a Zeccában letétbe helyezett „medicina“ negyedrészből 60.000 scudit csináljon. Bragadino most adja a sértődöttet, próbálja húzni-halasztani az időt, Martinengo barátja is elhagyja, a carnevál velencei néphumorja is kikezdi, majd bekövetkezik a nagybójt, Bragadino hűnbánóvá akar lenni és április 22-én azzal, hogy a szent ünnepeket vidéken akarja eltölteni, elmegy lefogyott kíséretével Páduába. Kifogyott a szegény aranycsinálónak a — pénz, és Velence örült, hogy szépszerivel megszabadult ettől az embertől, akihez annyi hiábavaló reménységet fűzött.

Páduába újra Cornaro barátjánál vendégeskedik, közben eredménytelenül próbálkozik a francia és firenzei udvarnál, míg végre 1590 augusztus 6-án egy kirándulás alkalmával

otthagya az ő Lauráját és többi embereit és barátait, nekivág a Bajorország felé vezető útnak, hiszen V. Vilmos herceg nem kisebb emberét, mint udvari orvosát és müncheni kincstárnokát (Rentmeister) küldte el érte. A herceg építkezik, fejedelmi bőkezűséggel gondoskodik a jezsuitákról, adósságai halmozódnak, csak egy út vezetí őt ki az anyagi gondokból, ha megszerzi azt az „aranyesinálót“, akiről velencei ágense oly dolgokat jelentett neki, amit a józan Minucio Minucci római ügyvivője sem tudott lerontani benne.

Bragadino először Landshutban éli világát a hercegnél, oda hozza a szalmaözvegységből Lauráját és titkárát, meg egy-két emberét is, majd október 18 után az egész társaság Münchenben van. A herceg csak jó későn tereli az aranyesinálásra a beszédet, a csaló inkább szinte gyónásszerűen bevallja lelkiismerete rendezetlen voltát, hiszen kiugrott barát, pap és szeretőt tart, és a jó herceg vállalkozik arra, hogy megszerzi Rómában barátja számára a szükséges felmentéseket, hogy a dolog rendeződjék. Bragadino itt is hű marad multjához. Elfogja a honvág Velence után, akkor, midőn nagy az inség, és még a velencei követ se tud gabonát szerezni Bajorországból Velence számára, Bragadino az, aki, hogy visszatérhessen hazájába, 3000 öszvényi bajor gabonát ajánl fel Velencének, de Velence nem kér belőle, se az ajándékából!

Igy természetesen Bragadino tovább fejte a herceget, aki az ő mindennapos vendége, annyira, hogy a herceg sok arany és ezüst értéktárgya, nagy összegek esnek a csaló áldozatául, míg végre a herceg egy oly kiáltó jogsértést követ el, hogy egy ellenpárti udvari forradalomra van szükség, hogy Bragadinót és egész házanépét lefogják (1591 március 19).

A habok összezapódtak Bragadino felett. A csaló más kiutat nem talál, mint belekapaszkodni a jezsuitákba. Gregorius di Valencia pátert kéreti magához Ingolstadtból, életgyónást végez, írásban is kijelenti, hogy sohasem értett az aranyesináláshoz, amit tett, az csak kézügyesség volt. De a jezsuiták se akadályozhatták meg a világi törvények szabad folyását, ők a lelket mentették csak, legfeljebb annyit értek el, hogy benne a papot látták és kieszközölték, hogy a herceg nem engedte meg a kínzóeszközök igénybevételét a kihallgatásnál, hiszen amúgy is mindent vallott már, és hogy kegyelemből nem akasztásra, de fejevételre ítélték el. 1591 április 26-án ütött Bragadino utolsó órája, a bakó oly szerencsétlenül sujtot feléje, hogy a csapás csak koponyáját érte, hogy a feldühödött nép már majdnem a bakót lincselte meg, és végre úgy kellett agyonütni a szerencsétlen Bragadinót, akinek a holttestét a jezsuiták temették el tiszteséges módon.

Igy ért véget a nagystílu csaló és kalandor pályafutása,

hívei szétszóródtak, körülötte pedig fonódtak tovább a mesevilág színes szálai.

Ivo Striedinger mesteri előadásában a XVI. század olasz, velencei és bajor élete elevenedik meg az ember előtt. Egy-két fogatkozásra kell felhívnom a figyelmet. A 21. oldalon Marc'antonio Bragadinóról szólva kétségbevonja, hogy a törökök oly barbár módon bántak volna el Famagosta hős védőjével. Nekem sikerült megtalálnom a velencei levéltárban, hogyan lopatja el a velencei bajló a szultán fürdőjéből Marcantonio Bragadino bőrét. Azután tudtommal a páduai tanár, Antonio Possevino, nem azonos a híres, többé-kevésbé balkezü, de mindég tiszta szándékú jezsuita diplomátával (120. oldal).

A 147. oldaltól a 373-ig 473 regesztaszerű, vagy szó szerinti publikáció adja meg Marco Bragadino történeti alapját. Csak egy kifogásom lenne a publikáció módjával szemben és pedig, hogy a szerző az összes adatokat nem adta időrendi egymásutánban, de részint az adatok természete, részint lelőhelye szempontjából csoportosította, ami a publikáció használhatóságát megnehezíti.

Dr. Kravjanszky Mór.

Balanyi György: A római kérdés. Budapest, 1929. Szent István-Társulat. 8-adr. 230 l.

Balanyi György: A római kérdés szerepe a hármasszövetség megkötésében. Budapest, 1928. Szent István Akadémia. 8-adr. 24 l.

A pápaság és az egységes Olaszország csaknem hét évtizedes viszályát végleg megszüntető lateráni egyezmény megkötésének jóformán az előestéjén jelent meg Balanyi György munkája a római kérdés történetéről és mibenlétéről. A szerző nem járt töretlen utakon munkája megírásánál, sőt a túlságosan nagy terjedelmű forrásanyag és a rendkívül gazdag irodalom — mindkettőre vonatkozólag bőséges és megbízható tájékoztatást nyújt Hubert Bastgen hatalmas gyűjteménye (Die römische Frage, Dokumente und Stimmen. I—III. Freiburg i/Br. 1917—19.) — inkább a lényegesnek megfelelő kiválasztásra készítetik az írókat. Balanyi ezt az előtanulmányt már alaposan elvégezte, amiről két régebben megjelent tanulmánya (XIII. Leó pápa és a római kérdés. Budapesti Szemle CLXXV. kötet [1918.], 171—95, 398—427. ll.; A római kérdés. Magyar Kultúra. 1917. I. kötet 385—95, 439—50. ll.) is tanuskodik.

Balanyi problémáját sikeresen is oldotta meg, munkája minden tekintetben felette áll Sipos Istvánénak (A római kérdés. Pécs, 1917.), aki először kísérelte meg a probléma történetét és jogi vonatkozásait tudományos igényekkel és módszerrel összefoglalni. Egy másik kérdés, hogy Balanyi munkája megfelelő-e mindenben a tárgyilagos történetírás követelmé-

nyeinek. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Balanyi munkája egy konfeszionális színezetű sorozatban jelent meg, e könyvek olvasóinak tábora pedig a katolikus nagyközöniség, nem volt pártatlan szemlélője a római kérdés körül csoportosult eseményeknek. Balanyinak valóban sikerült a katolikus felfogás szem előtt tartásával tárgyilagos történetíróhoz méltó munkát írni. Felfogása, ítéletei mentek a szenvedélyesség diktálta túlzásoktól, pedig ezt kevés íróról lehet elmondani azok közül, akik a római kérdéstről a lateráni egyezmény előtt írtak.

Részletekben természetesen lehetnek, sőt vannak is Balanyiétól eltérő felfogások. Ezek közül elég legyen itt csak egyre reámutatni, éppen arra, — Bismarck állásfoglalása a római kérdésben a hármasszövetség megkötésekor, — amelyiknek maga Balanyi is nagyobb fontosságot tulajdonít, mert önálló értekezésben is foglalkozik vele. Balanyi itt, úgy monografiájában, mint különösen értekezésében nem tulajdonít elegendő fontosságot annak a körülménynek, hogy Bismarck a hármasszövetségi tárgyalások kezdetén csak úgy volt hajlandó bele menni a szövetség megkötésébe, ha Olaszország előbb meg egyezéssel eliminálja a római kérdést. A háború óta közzétett diplomáciai levélváltásból (Grosse Politik der europäischen Kabinette von 1871 bis 1914, Berlin, 1922, I—VI. kötet) világosan megállapítható, hogy Bismarck csak akkor állott el szándékától, amikor a katolikus kettős monarchia külpolitikájának irányítói aggodalmasnak tartották a római kérdés felvetését a hármasszövetség megkötésével kapcsolatban. Nem lehet tehát a Bismarck által eredetileg felvetett junktim gyors elejtéseért éppen Bismarckot felelőssé tenni, amint Balanyi teszi, mert Bismarck ekkor a kultúrhare feladása után minden módon megnyerni igyekezett a Vatikán jóindulatát Németország számára. Bizonyos, hogy Bismarck ezzel, a német katolikus tömegek lelki konszolidációján és az új német államrendbe fenntartás nélkül való gyors behelyezkedésén kívül, azt a távolabbi célt is szolgáltni kívánta, hogy a Vatikánt elidegenítse akkori leghívebb politikai fegyvertársától, Franciaországtól. Bismarck vatikáni politikája a kultúrhare után, egyik fejezete Franciaország teljes politikai izolálására irányuló külpolitikájának. Bismarcknak ezek a messzemenő tervei a hármasszövetség megkötésével kapcsolatban meghíúsultak a monarchia magatartásán, amely dinasztikus okokból egyrészt, de különösen a Lajtán innen és túl egyaránt uralkodó liberális irányzat miatt félt a nyílt színvallástól a római kérdésben. Ez a körülmény azonban, párosulva azzal, hogy a monarchia ebben a kérdésben kettős politikai játékot űzött — Bismarckot visszatartotta a római kérdés felvetésétől, ugyanakkor pedig a Vatikán biztatásokat és megnyugtató kijelentéseket tett, — már kezdettől fogva az őszinteség bizonyos hiányával ruházta fel a hármasszövetség-

get, a Vatikánt pedig még szorosabban Franciaországhoz fűzte.

Vajjon Bismarck volt-e ebben a hibás, amint Balanyi hiszi, vagy a monarchia; ebben a kérdésben nehéz Balanyi-val egy véleményen lenni. Különösen azóta, hogy a lateráni egyezmény létrejötte óta Francesco Salata olasz történétíró, aki Cavour egyházpolitikai vonatkozású levelezését készíti sajtó alá, olyan újabb dokumentumokat tett közzé (*Per la storia diplomatica della Questione Romana*, vol. I. Milano, 1929, és a *Corriere della Sera* 1929 február—áprilisi számaiban megjelent közlemények), amelyek a monarchia kétoldalú, végső eredményében végzetesen hibás politikáját a római kérdéssel kapcsolatban méginkább nyilvánvalóvá teszik. Balanyi állásfoglalása ezen a ponton még revízióra szorul.

Tóth László

Béla Barkóczy—Klopsch: Der Heimzug der Armee des Generalfeldmarschalls von Mackensen durch Ungarn, nach dem Zusammenbruch. Budapest, 1928, Ausgabe des Ungarischen Nationalbundes. VI+83 lap és 1 térkép, arcképmelléklettel.

Barkóczy ezredes könyve, mely az összeomlás idején a Balkán-félszigeten állott német haderők további sorsát ismerteti, egyben — nagy vonásokban — áttekintést nyújt a hosszú küzdelem befejezéséről. A legtöbbször teljes szövegben közölt parancsok, utasítások, telegrammok és jegyzékek tömegéből kirajzolódik a hirtelen fegyvernyugvás nyomán támadt általános zűrzavar és fejtelenség képe, amelyben a szerb-oláh területeket megszálló, majd 200.000 főnyi német katona a hazától távol, egyszerre attól elszakítva, magára hagyva találta magát. A súlyos helyzetbe került Mackensen-hadsereg visszavonulási útja Magyarországon vezetett keresztül, amikor tehát szerző a hadmenet körülményeit és eseményeit ismerteti, a Károlyi-forradalom történetéhez is természetesen számos adatot szolgáltat.

A központi hatalmak fegyveres ereje az 1918. év őszén hirtelen megingott s egyszerre összeroskadt. Bulgária 1918 szeptember 25-én fegyverszünetet kért s október 28-án a kardot Törökország is letette. A kedvezőtlen fordulat következményei s a mögöttes országrészekben mutatkozó bomlás arra indították az osztrák-magyar hadvezetőséget, hogy az ellenségeskedések azonnali beszüntetését mindenáron kieszakozolja. A még október 29-én megkezdett tárgyalások eredményeként Weber tábornok és Diaz olasz vezérkari főnök november 3-án aláírták a fegyverszüneti szerződést, mely nemcsak az olasz frontra, de a monarchia valamennyi hadszínterére kiterjedt. E szerződés az osztrák-magyar hadakkal együttműködő, vagy osztrák-magyar területen tartózkodó német alakulatok hazatérésére — a cs. és kir. hadsereg-

főparancsnokság lojális igyekezete dacára — mindössze 15 napot engedélyezett s az ezen időponton túl visszamaradó birodalmi csapatok internálását rendelte el.

A Balkán-félszigeten ekkor — november 1-én a Belgrád körül felvonult XI. hadsereg is az oláhországi megszálló-csoport kötelékébe osztatván be — egy 9 hadosztály és 3 dandár erejű német hadsereg egyesült Mackensen vezértábornagy parancsnoksága alatt, ki — minthogy őt a fegyverszüneti szerződés reá vonatkozó pontjairól értesíteni e lázas napokban mindenki elfeledte — csak november 10-én kezdte meg Oláhország kiürítését. Hazainduló serege november 19-én érte el Erdély határát, amikor a visszavonulásra engedett 15 nap már letelt s a közben az októberi foradalommal kapcsolatban Magyarországon beállott változások az átvonulás számára igen kedvezőtlen helyzetet teremtettek.

Szerző itt kénytelen kitérést tenni annak a szánalmas és az országra nézve végzetessé vált kísérletezésnek bemutatására, melyet a Károlyi-kormány az entente jóindulatának elnyeréséért eredménytelenül folytatott (belgrádi egyezmény, november 13. stb.); majd azt a megalázó szerepet ismerteti, melyet a németek internálását követelő franciák haragjától s a Mackensen fegyvereitől egyaránt rettegő kormány tehetetlenségében végigjátszani kényszerült. A Franchet d'Esperey, Berthelot és Vix újabb és újabb erélyes hangú jegyzékére kibocsátott intézkedések, internálási rendeletek ugyanis csak arra voltak alkalmasak, hogy egyfelől a magyar népköztársaság gyengeségét az entente-nak elárulják, másfelől a sereg átvonulásának megzavarása, meglasztása, felbomlásának előmozdítása által a németekben Magyarország iránt keserű emlékeket hagyjanak vissza.

A viszontagságos visszavonulás történetét összeállítva, Barkóczy több oly adatot talált, melyek a vezértábornagy elfogatásának körülményeit kellőképen megvilágítják, bár azt, érthetőleg, minden részletében nem deríthetik fel. Mackensen kitartása révén — ki a spaai központi fegyverszüneti bizottság s a magasabb francia parancsnokságok közötti véleménykülönbségeket felhasználva, a Károlyi-kormány felszólításának ellenszegült, sőt szükség esetére a hazavezető vasútvonalak erőszakos elfoglalását helyezte kilátásba, — december közepéig a német Balkán-hadseregnek, a folytonos zaklatások dacára is, több mint fele túl jutott a magyar határokra. Ez arra indította Vix alezredest, a Budapestre küldött entente-misszió vezetőjét, hogy legalább a még visszamaradt csapatok hazajutását lehetetlenné tegye. December 14-én átnyújtott követelő jegyzékére a rögtön egybehívott minisztertanács Kunfi Zsigmond véleményével szemben — ki Mackensen elfogatását javasolta — úgy határozott, hogy Károlyi személyesen keresse fel a vezértábornagyot s bírja rá a fegyverlerakásra vonatkozó parancs ki-

bocsátására. December 16-án mégis, a hadiszállásával Nagyváradról Pápára költöző Mackensen különvonatát, mikor az Budapesten áthaladt, Pogány József, a katonatanács elnöke — talán saját iniciatívájára, talán valami újabb utasításra — erőszakosan feltartóztatta s a tábornagyot arra kényszerítette, hogy őt Károlyihoz az Országház épületébe elkísérje.

Erre vonatkozólag szerző két igen érdekes forrást közöl: két szemtanúnak, Schwarzkoppen vezérkari ezredesnek és Quadt gr. százados, összekötőtisztnek — a m. kir. honvédhadbírószág megkeresésére összeállított — írásos vallomását, melyek a felháborító pályaudvari jelenet s az izgalmas lefolyású parlamenti találkozás eleven leírását tartalmazák. Heves vita után Mackensen a kívánt parancsot kiadta, sőt Károlyi unszolására saját személye internálásába is beleegyezett, mihez képest Fótton, Károlyi László kastélyában, törzskarával együtt katonai őrizet alá helyeztetett.

Mackensen seregéből ekkor még körülbelül 80.000 ember tartózkodott Magyarországon, kik részint a Tiszántúl a bevagonírozásra vártak, részint már vasútra szállva Szolnok—Szeged és a nyugati határok között útban voltak hazafelé. Ez, a számra még mindig hatalmas embertömeg azonban — mely vezére kiszabadítását meg sem kísérlette — nem volt többé hadsereg. A visszavonulás folyamán fokozatosan lazuló fegyelem napról-napra jobban felbomlott, a széthulló hadosztályok a szállítási nehézségek miatt úgyszólván megfogyott hadipoggyászt elhagyva, vagy pár fillérért elkótyavetyélve, a hadianyagot, fegyverzetet és felszerelést elszórva, vagy a szemérmetlenül fosztogató forradalmi hatóságoknak és kirendeltségeknek kiszolgáltatva, kisebb-nagyobb csoportokra szakadva igyekeztek a német földet mielőbb elérni. S ebben sem a Mackensentől kicsikart parancs, sem az újabb kormányintézkedések nem jelentettek leküzdhetetlen akadályt; a németek feltartóztatásával megbízott szervek hanyagsága, megvesztegethetősége (de sokszor a volt bajtársakkal szemben tanúsított jóindulata) révén 1919 január 3-án végre a Balkán-hadsereg utolsó katonája is átlépte Magyarország határát.

A seregétől elhagyott Mackensen ezzel teljesen a franciák hatalmába került, kik őt — a magyar kormány gyenge tiltakozásával mitsem törődve — január 4-én a fóti kastélyból kíséretével együtt erőszakkal elhurcolták s Szalonikibe vitték, ahol ugyanez év november 25-éig internálva tartották. A sok viszontagság után hazájába visszatérő Mackensen különvonata november 30-án hajnalban haladt át ismét Budapesten. Az új nemzeti hadsereg fővezérsége ez alkalommal meleg hangú sürgönnyel kereste fel a vezértábornagyot, de ő minden személyes üdvözlést visszautasítva, elhagyta az országot, melynek földjét háromszor megvédte s melynek

területén egy évvel előbb mégis oly barátságtalan bánásmódot kellett tapasztalnia.

Barkóczy könyve, melynek tartalmáról a fenti összefoglalás nyújt rövid vázlatot, a német világháborús irodalom e tárgyra vonatkozó feldolgozásait most magyar oldalról is kiegészíti; külön érdeme, hogy a témát az átvonulás körülményeinek részletezésével az októberi forradalom rajzává szélesíti ki. S itt, bár szorosabban véve nem tartoznék e folyóirat érdekkörébe, a tudományos szempontok mellett a munka politikai vonatkozásai sem mellőzhetők. Német részről ismételt elhangzott a vád, hogy a magyar állam a volt szövetséges által az ő védelmére küldött hadsereg iránt, hazatérése alkalmával, ellenséges érzületet tanúsított, annak kifosztásával a birodalomnak igen nagy anyagi veszteséget okozott s hogy Mackensent az ellenségnek hálátlanul kiszolgáltatta. E panaszokkal szemben szerző kellőképen megvilágítja, hogy a német csapatokat magyar földön ért kellemetlenségek részben a körülményekből fakadtak, részben egy oly törvénytelen kormányzattól indultak ki, melynek exponensei (Pogány [Schwarz], Kunfi [Löbl], Böhm stb. stb.) a magyarságtól egészen idegenek voltak; de rámutat szerző arra is, hogy a veszteségekért és Mackensen fogásáért jórészt maguk a német katonák felelősek, kik a kötelekeket szertezülleni, a sereg felszerelését elpocsékolódn engedték s vezérüket közönyösen sorsára hagyták. A tárgyilagosságot olvasó tehát a könyv áttanulmányozása után meg fogja érteni, hogy a Mackensen-sereg végzetéért az akkori magyarországi regime csak részben, a magyar nemzet azonban egyáltalán nem okolható („...die Deutschen waren in jenen Tagen keine Armee, die Ungarn keine Nation“)¹ s így Barkóczy munkája — mely a célhoz képest németnyelvű — nagy mértékben alkalmas arra, hogy a német közvéleményt egy, Magyarország reputációját súlyosan érintő kérdésben, helyes irányban tájékoztassa.

Varga Endre.

Folyóiratszemle.

Archiv f. Politik u. Geschichte. 1927. Heft 1. *Meridies Wilhelm* ismerteti *Küntzel Georg: Fürst Kaunitz als Staatsmann. Frankfurt: Diesterweg.* 1925. című munkáját. A német történetírás abból a felismerésből indulva ki, hogy a világháború elvesztése alapján a csődöt mondott diplomácia következménye, nagy figyelmet fordít a diplomácia mesterei beható tanulmányozásának. A Bismarck-kutatás mellé sorakozik a nagy osztrák államférfiak tanulmányozása (Srbik: Metternich), akinek a feladata volt a dunai monarchiának két front felől való biztosítása. Metternich tanítómestere, Kaunitz-Pittberg herceg, Mária Terézia kancellárja volt. Küntzel könyve éles analízise nemcsak a kancellárnak, hanem kora nagy

¹ A Herczeg Ferenc által írt előszóból.

személyiségeinek: Mária Teréziának, II. Józsefnek és II. Frigyesnek. Diplomáciai pályafutásának rajzában vonásonként tárja elénk ennek a fortélyos léleknek a jellemét vonzó és visszataszító elemeivel. Korához híven, lelkében ősnémet volt ugyan, de egyben tudatában a francia kultúra felsőbbségének, amelynek külsőségeit is követte minden tekintetben. A nagy és elragadó emberi vonások hiányzottak belőle és csupán veleszületett eszellemi képességei voltak azok, amelyek őt a politika eszközeinek virtuóz kezelésére képesítették. Ezenfelül azonban államművészte számító, racionális gondolkozáson is alapult, az számára politikai algebra vagy logikai dedukció volt. Bárha tipikus macchiavellista politikus, mégsem tekinthető a tiszta hatalmi politikus mintaképének, mert ha sok egyes eredményt is tud felmutatni, nagy céljaiban egyik sikertelenség követte a másikat, mivel politikáját nem az európai államok közös érdeke, hanem a túlságosan egyoldalú Habsburg házipolitika vezette. Történeti jelentősége abban van, hogy egyik legjelentősebb építőmestere a VI. Károly után mélypontra süllyedt osztrák hatalomnak, melyet Mária Teréziával szoros munkaközösségben egyik döntő világhatalommá emelt. Sikertelt az osztrák tartományokat zárt államszövetségbe egyesíteni, a külpolitikát előtérbe helyezni és ennek szolgálatába állítani Németalföldet, az olasz tartományokat és Magyarországot. A kialakulóban levő „Ausztia“ egyik legfontosabb szerve az általa teremtett államtanács, amely biztosította a politikai ágak egységes vezetését. Az államszuverenitás ezzel ugyan még nem volt megteremtve, főként az egyes országok között fennálló éles felekezeti ellentétek és Kaunitz politikai taktikájának katolikus színezete miatt. A nemzetiségi gondolat sem élt benne és a németiség vezető szerepének biztosítása is csupán a felvilágosultsági tendenciáknak eredménye volt.

Historische Zeitschrift. 1928. 137. k. Az „*Annuarul Institutului de Istoria Nationala*“t, a kolozsvári egyetem történelmi évkönyvét ismerteti és felemlíti, hogy az évkönyv a többi közt közli a román történelmi bibliográfiát az 1921—22. évre vonatkozóan. A cernaui (csernovici) egyetem történelmi és nyelvészeti intézete *Codrul Cosminului* címen ugyancsak évkönyvet ad ki, amely a történelem, földrajz és nyelvészet köréből hoz cikkeket. — *Eckhart Ferenc* ismerteti *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldos serege. Bp., 1925. című munkáját. Rövid tartalmi kivonat. — Ismerteti *Höhm. W.*: *Der Einfluss des Marquis v. Lucchesini auf die preussische Politik 1787—92.* Kiel. 1925. című munkát, amely Lucchesininek, a kabinetpolitika egy tipikus képviselőjének a porosz politikára gyakorolt hatását tárgyalja. Lucchesini az olasznak Ausztia ellen veleszületett gyűlöletével új Habsburg-ellenes politikát Poroszországban, de mint valódi diplomáciai „Landsknecht“, más zászló alatt is tudna küzdeni.

Heft 2. *Srbik. Heinrich Ritter v.*: *Das österreichische Kaisertum und das Ende des Heiligen Römischen Reichs.* A régebbi német történetírás a német-római birodalom történetében csupán egy halálraitöltést látott lassú haldoklást látta, amely a forradalom és Napoleon csapásai alatt végleg összeomlott; a nemzet életének lüktetését csak a territoriumokban, főként Brandenburg—Poroszországban látta, csupán Ausztia és Poroszország vizálya figyelt és megállapította, hogy az új birodalmi hatalom a régi pusztulásának évszázadaiban alakult ki. A ma történetírója azonban, aki látta a második császárság bukását, a korábbiaknál már mélyebben és elfogulatlanabbul ítélhet. Srbik leírja középkori és újkori jellegét, valódi hatalmának folytonos hanyatlását, a „fejedelmi libertas“, a katolikus-protestáns és a monarchikus-oligarchikus ellentét következményeképp, amit csak fokozott, hogy a birodalmi gondolat magukban a császárokban is elhalványult, inkább gondolván saját házi hatalmuk fejlesztésére. Az osztrák-porosz ellentét kiélesedésével

pedig a német-római birodalom hatalmi egyesítésére már sehogysem lehetett gondolni. A német birodalom Goethe korában valami határozatlan fogalom, amelynek sem hatalma, sem érzékelhető határai nincsenek és amelyből hiányzott a nemzetpolitikai aktivitásra képesítő német nemzeti szellem. Bár elismert, élő jog volt a német államjog, amely szerint a császárt illeti meg a legfőbb államhatalomban fekvő jogok összessége a birodalom rendjeinek törvényszerű befolyása mellett, mégis a tényleges császári hatalom összezsugorodása folytán a birodalomnak, mint államnak jogi megjelölése csupán fikció volt a tényekkel szemben. A Habsburg-hatalom az ő nem-német és birodalomkivüli országaival kinőtt a birodalomból és középeurópaiból keletközépeurópai nagyhatalommá lett. Mindamellet szoros kötelek fűttek Ausztriát a birodalomhoz. A Habsburgok évszázadok óta törekedtek arra, hogy jogilag annyira különböző állású országaikat egy osztrák monarchiává egyesítsék. A császár ugyanis, mint magyar és cseh király és mint osztrák főherceg csak véletlen kapcsolatában áll jogilag különböző erőknek. Jogi személyisége mint császárnak és mint Ausztria főhercegének különösen a hűbéri viszony közjogi viszonylatában jut kifejezésre. A nagy francia forradalom a népek felszabadítása mellett hatalmi politikát is követelt: Franciaország terjeszkedését a „természetes határokig“ és ennek érdekében a német államok federalizálását, szemben az erőteljes központi hatalommal. Ilyen körülmények között sem gondolt sem Ausztria, sem Poroszország arra, hogy nagyhatalmi állásukat a halódó német birodalommal életre halálra egyesítsék. A napoleoni békek teljesen felbomlasztották a német birodalom szervezetét és nemzetközi jogi állását. Napoleon ezzel szembeállította 1804-ben az ő nyugati császárságát. A regensburgi birodalmi gyűlés ebben a veszélyes helyzetben belső közjogi vitákkal foglalkozott fokozódó részvétlenség mellett. A ridög és a mély szellemet nélkülöző II. Ferenc többre becsülte házi hatalmának közösségét a német birodalomnál. Főtanácsadói: Cobenzl udvari kancellár és Colloredo, a birodalmi vicckancellár sem álltak a helyzet magaslátán és a francia császárság elismerésének kérdését, mint amely Európa életkérdése volt akkor, főként mint rang- és etikétkérdést kezelték. Kit illet meg az elsőség: a Nagy Károly tradícióira támaszkodó, örökösnek tervezett francia császárságot, vagy a válaszáson alapuló német császárságot, mely évszázadok óta nagyrészt Habsburg-kézben volt. Minthogy más államok is foglalkoztak a rangemelés kérdésével, az volt az eldöntendő kérdés, hogy Ausztria szuverénje az eddigi elsőrendű hatalmakkal való egyenlőségét meg tudja-e tartani másként, mintha szuverén birtokainak örökös császári címét veszi fel. A német császári méltóság örökössé tételének a gondolata a Habsburg-házban a birodalom felbomlásának előrehaladott stádiumában keresztülvihetetlennek mutatkozott és nem volt remélhető, hogy ehhez Napoleon hozzájárulása vagy támogatása megnyerhető. Ezzel szemben az örökös tartományok hűbéri viszonylata a birodalomhoz oly gyöngye, a privilégiumok száma oly nagy, hogy az már egyenlő a szuverén tással, viszont a német császárnak joga van — önmagának is — koronát adni. Joga van továbbá, éppúgy, mint más uralkodóknak, saját rangját emelni és azt elismertetni, annál is inkább, mert tényleges alapjai is adva vannak: a több független királyságból és hercegségből álló monarchia is magas foka a hatalomnak és tekintélynek. Ennek alapjául jogilag azonban csak a birodalomtól független Magyarország, kisebb joggal a cseh korona is szolgálhatott, azonban a birodalmi jog megsértése nélkül nem volt a császári méltóság alá helyezhető a birodalom tulajdonát képező osztrák terület. Felmerült a magyar galíciai és a magyar cseh császári cím lehetősége is, ez utóbbi szerepel Napoleon értesülései között is, a hivatalos tárgyalásokban az örökös császári cím alapjául az egész ausztriai monarchiát vették olyképen,

hogy minden állama megtartja nevét, alkotmányát és kapcsolatait és különösen az osztrák főhercegség, amely egy része marad a német birodalomnak, ami azonban szemben áll a birodalmi közjoggal. Francia és osztrák diplomáciai küzdelem indult meg abból a célból, hogy a császári cím kölcsönös elismeréséből minél nagyobb előnyt szerezzenek. Napoleonnak sikerült ugyan ultimátumszerű fenyegetéssel az elismerés általa előírt terminusát betartani, de augusztus 7-én titkos deklarációban ő is elismerte az osztrák örökös császári címet is, amit el akart tulajdonképen kerülni. A kölcsönös elismerés formalitásai csakhamar nyomon követték egymást. Így Nyugatnak három császára volt; az osztrák örökös császár azonban még mindig hűbérese volt a német-római császárnak. Napoleon pedig biztosította egyben III. Frigyes Vilmost arról, hogy mennyivel többre becsüli Poroszország magatartását Ausztriáénál. Ami pedig az osztrák császári cím elismerését illeti, Oroszország — amely Napoleon ellen háborúra törekedett — megtagadta azt és szemrehányásokat tett, Anglia is tiltakozott eleinte; az elismerés csak az 1804 november 6-i titkos osztrák-orosz szövetség megkötése után jött létre. A másodrangú államok bizonyos konvencionális szólamokkal vették tudomásul a közlést és csupán IV. Gusztáv svéd király, mint birodalmi rend, kívánta a birodalmi gyűlésben felvetni a rangemeléssel kapcsolatosan a közjogi kérdést, azonban eredmény nélkül. Különben s mindenki elítélte az új császárságot, aki ellensége volt Napoleonnak, a forradalom fiának, a népszuverenitás elvének és híve a birodalmi jognak. Így különösen Friedrich v. Gentz, korának legkiválóbb publicistája. A német történelem mély tragédiája, hogy a régi birodalom utolsó feje a világdespota kényszere alatt, de saját házának és államának érdekétől is üzelve, császárságát a birodalmi jog sérelmére építette fel. Az osztrák örökös császárság megteremtése előjátékvá lett a régi birodalom felbomlásának, amely 1805-ben a koalíciós háború következtében a délnémet államok francia protektorátus alá helyezkedésével, rangemelésével és egyéb közjogi intézkedésével folytatódott a birodalmi jog rovására. Napoleon mindazon arra törekedett, hogy Nagy Károly igazi utódául tüntesse fel és fogadtassa el magát és minden előkészületet megtett a „nyugati császárság“ felállítására. Ausztriát politikájával teljesen elszigetelte és céljával tüzte ki, hogy a birodalom fokozatos felbomlasztásával a német császárt koronája letételére kényszerítse. Ez tényleg sikerült is neki annyira, hogy a pozsonyi béke és következményei alapján II. Ferenc, az ő főtanácsadó: Stadion Fülöp, az új kancellár, Stadion Lothár és Hügel br. javaslatára — akik valamennyien a problémát nem a német, hanem az osztrák birodalom érdekei szerint ítélték meg — Dalbergnek, a birodalom főkancellárjának árulása után, aki utódlási joggal koadjutorává tette Napoleon nagybátyját, Fesch kardinálist, július 5-én hozott döntése szerint hajlandó lemondani a német császári címről olyképen, hogy ebből Ausztria számára minél nagyobb haszon származzék. Ezt kapta utasításul Metternich, az újonnan kinevezett párizsi követ is. Napoleon felfogása szerint azonban a német császári hatalom már úgyszólván megszűnt, sőt július 12-ig már kidolgozta a francia protektorátus alatt álló rajnai szövetség alkotmányát is. Emellett a helyzet az, hogy a monarchiát még minden oldalról fenyegette a felvonult francia hadsereg, Magyarországon Andréossy tábornok vezetés alatt Habsburg-ellenes propaganda folyik, Metternichet pedig szándékosan akadályozzák útjában, úgyhogy csak augusztus 2-án ér Párizsba — teljesen elkésve, Napoleon pedig már július 22-én kijelenti az osztrák megbízott, Vincent előtt, hogy II. Ferenc hibájából a német birodalmat nem létezőnek tekintí, a rangyenlőséget felajánlja ugyan, habár a francia királyok mindig megelőzték a magyar és cseh királyokat. Ennek a ténynek az elismerését augusztus 10-i határidővel követeli, ellenkező esetben háborúval

fenyegetődzik. Augusztus 1-én a regensburgi birodalmi gyűlésen hivatalosan és végleg kihirdetik a birodalmi alkotmány megszűnését. Ilyen körülmények között a bécsi udvar a legnagyobb gyorsaságot fejtette ki, hogy augusztus 10-ig befejezze a lemondást és a rajnai szövetség elismerését. Augusztus 6-án kelt a lemondási nyilatkozat, amelyben II. Ferenc hivatkozva arra, hogy lehetetlenné lett téve számára a német birodalmi hatalom gyakorlása, megszűntnek nyilvánította a német császárságot, letette a császári koronát, a fejedelmeket és alattvalókat feloldotta minden iránta való kötelezettség alól. A birodalom megszűnése a német diplomata-világban és a népben súlyos aggodalmat és fájdalmat ébresztett, nem áll tehát Goethe megállapítása az eseménynek a néplélekben mutatkozó visszhangtalanságáról. Ausztria most már mint teljesen szuverén hatalom folytatta azt a politikáját, hogy Napoleon bizalmát megnyerje; Napoleon pedig kitűzhetette nagy célját: a kontinensnek francia vezetés alatt való egyesítését. A jövő azonban igazolta azokat, akik a helyzet változásában reménykedtek: a német erő és a német nagyhatalmak szétrombolták az „Empire“-t, amely a karolingi császárság utódja akart lenni. Az osztrák örökös tartományok kiválása a birodalomból és a birodalmi koronáról való tartós lemondás nem vált Ausztria javára, de nem döntötte meg a németiség történelmi hivatásában, a német nemzeti egységben való hitet.

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi működéséről.

Ha Társulatunk közlönyének, a Századoknak immár 62 kötetnyi sorozatát áttekintjük, bizvást megállapíthatjuk azt a tényt, hogy Társulatunk *a napi politikától* mindig távol tartotta magát. Pedig a Társulat életét és működését irányító elnökség és választmány tagjai igen gyakran jelentős politikai tényezők voltak közéletünkben, akik mint ilyenek, nem egyszer éles politikai harcok intézői vagy részesei voltak. Itt, a Társulat kebelében elsősorban mindenki magyarnak érezte magát s aggodalmasan került azon kérdések felvetését, melyek akár politikai, akár világnézeti különbségek vagy ellentétek miatt válaszfalakat emelhetek magyar és magyar között és amelyek az alkotó erőket terméketlen és áldatlan szóharcokban emészthették volna fel. Társulatunk belső életében ez a bölcs önmérséklés, az egyéni politikai meggyőződésnek az általános nemzeti vagy tudományos érdekek alá rendelése immár hagyomány, melyet követünk, vagy igyekeztünk követni a megpróbáltatások küzdelmes éveiben is.

Az eseményeknek minden érdektől ment szemlélete mindamellet nem menthetett fel bennünket attól, hogy akkor, amidőn *általános nemzeti érdekekről* volt szó, szavunkat ne hallassuk és álláspontunkat kifejezésre ne juttassuk. Külföldi történettudósok meghívása előadások tartására, — ami Társulatunk első félszáz esztendejében alig fordult elő, — rendszeres bekapcsolódásunk a külföldi történettudományi mozgalmaiba, a külföldi folyóiratokkal való szerves kapcsolatok kiépítése, — végső eredményben mind politikum, mely a szűkebb értelemben vett társulati élet mellett egyetemes nemzeti érdekeket van hivatva szolgálni. El kell ismernünk, hogy e téren a multhoz képest sok történt, de el kell ismernünk azt is, hogy még mindig sok tennivaló vár

reánk. Itt elsősorban arra gondolok, hogy intézményesen kellene gondoskodni a magyar tudományos irodalom, jelesül a magyar történetírás értékesebb termékeinek valamely idegen világnyelven való rendszeres megjelentetéséről. Mert azzal ne áltassuk magunkat, hogy a folyóiratok, vagy egyes kiadványok abrégéi által kielégítettük az esetlegesen érdeklődő külföldi szaktudós szükségleteit, hiszen folyóirataink csekély számban mennek külföldre és ennek következtében bizonyára fölötte kicsiny lehet a száma folyóirataink abrégéi rendszeres olvasóinak is. Nyelvi elszigeteltségünk okozza természetesen azt, hogy a külföldi bibliográfiák alig vesznek tudomást történetirodalmunk magyarnyelvű termékeiről, ellenben pontosan nyilvántartják mindazon műveket, amelyek valamely külföldi világnyelven jelennek meg. Példa rá Dahlmann-Waitz Quellenkunde-jának 8. kiadása, amely 1912-ben jelent meg, vagy az Uhlirz-féle Handbuch, amely 1927-ben látott napvilágot. Nekünk nem lehet elegendő a becsületesen végzett munka tudata; nekünk kötelességünk arról is gondoskodni, hogy ez az érdemes munkateljesítmény a nemzetek szellemi arénáján is megjelenjen és kiküzdje és elfoglalja azt a helyet, mely belső értékénél fogva méltán megilleti.

A külfölddel való kapcsolatok kimélyítését célozta lengyel vonatkozásban Társulatunk azon akciója is, mely a *krakkói egyetemen* 1401—1558 közt tanuló magyar ifjak emlékét kívánta megörökíteni az ottani régi egyetem falában elhelyezendő *emléktábla* által. Az emléktábla elhelyezését elsősorban a krakkói egyetem magyar hallgatóinak nagy száma indokolja, mely 1401-től 1558-ig megközelíti a 4000-et; indokolja továbbá az ősi Jagello-egyetemnek reánk gyakorolt szellemi hatása s az a körülmény, hogy Krakkó volt kiadási helye az első magyar nyomtatványoknak is, melyek szerzői jobbjára ez egyetem magyar polgárai közül kerültek ki. A stilszerűen elkészített emléktábla leleplezési ünnepélye méltó keretek közt *1928 december 11-én* folyt le (a részletes leírást olv. Századok, 1929) s nemesak alkalmul szolgált kegyeletes tartozásunk lerovására, hanem arra is, hogy a hagyományos lengyel-magyar barátság kötelekeit megerősítsük és előkészítsük a lengyel és magyar történetírók közvetlen érintkezésen alapuló kapcsolatát. Az ősz folyamán mintegy 10—15 lengyel történetíró egyetemi tanár budapesti látogatását már most jelezhet-

jük és meg vagyunk arról győződve, hogy ezek látogatása maradandó nyomokat fog hagyni a két nemzet szellemi érintkezésének történetében.

Az Olaszországgal való régi és tulajdonképen soha meg nem szakadt szellemi érintkezést *Alessandro Cutolónak*, a nápolyi városi levéltár igazgatójának 1928 november 29-i előadása volt hivatva igazolni. Ez az előadás egyrészt az olasz levéltárak gazdag magyar vonatkozásaira hívta fel újból figyelmünket, de arról is bizonyosságot tett, hogy az újabban sűrűn emlegetett magyar-olasz barátság szálai valóban mélyen gyökereznek a két nemzet lelkében.

Úgy érzem, hogy nekünk kötelességünk továbbhaladni ezen az úton és kötelességünk az összeköttetéseket elsősorban azokkal ápolni, akiknek kezére van bízva a jövő tanári és történetírói nemzedék nevelése, akik tehát a jövő világ közvéleményét készítik elő, melynek igazságosabban és megértőbben kell majd Magyarországgal és a magyar kérdéssel foglalkoznia, mint az a multban történt.

Áttérve ezek után Társulatunk 1928. évi működésének ismertetésére, jelenthetem, hogy Társulatunk négy igazgató-választmányi ülést (január 31, február 1, március 31, május 8), három felolvasó-ülést (február 23, október 11, november 29) és egy évi rendes közgyűlést (május 11) tartott. A közgyűlés újból az eddigi elnökséget választotta meg az 1928—33. évkörre; egyúttal a Századok 1923—27. évfolyamaiban megjelent dolgozatok közül *Bartoniék Emma*: Az Árpádok trónörökösödési joga c. dolgozatát az esedékessé vált Szilágyi Sándor-jutalomdíjjal (Századok, 1928, 715. lap) kitüntette és végül az igazgató-választmányban megüresedett két helyre *Vitéz Házi Jenőt*, Sopron város levéltárnokát és *Zsinka Ferenc* magyar nemzeti múzeumi könyvtárnokot választotta meg.

Társulatunk működése a mult év folyamán sem merült ki az ügyrendszerű ülések megtartásában és az egyébiránt gondosan szerkesztett és változatos tartalmú társulati folyóiratnak, a Századoknak megjelentetésében. Az évekkel ezelőtt megállapított programnak megfelelően továbbfolytattuk azon forrásművek kiadását is, amelyek hivatva vannak új alapokra helyezni Magyarország újabbkori történetét. A mult évben jelent meg *Miskolczy Gyulától: A horvát kérdés története* c. mű

II. kötete (8°, 576 lap), továbbá *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései* c. kiadvány báró Wlassics Gyula bevezetésével.

Mindezeket a folyó évben előreláthatóan számtalan kiadvány fogja követni.

Társulatunk taglétszámának gyarapodása az 1928. évben jelentéktelen volt, aminek legközvetlenebb oka a magyar értelmiségnek nehéz anyagi helyzete, amely az általános gazdasági pangás velejárója. Ezt természetesen tudomásul kell vennünk, de viszont minden lehető meg kell tennünk a tekintetben, hogy tagjaink létszámát emelve, biztosítsuk a Századok békebeli terjedelmét, havonkint való megjelentetését, hogy így az olvasóközönséggel való érintkezést közvetlenebbé, mélyebbé és általánosabbá tehesük. Érzékeny veszteségnek kell minősítenünk *Ballagi Aladár* igazgató-választmányi tagnak elhúnytát, aki választmányunknak 1884 óta volt tagja s bár nem tartozott folyóiratunknak belső munkatársai közé, Társulatunk ügyei iránt mindig a legnagyobb érdeklődést tanúsította és annak belső életében mindig tevékeny szerepet játszott.

Tisztelt közgyűlés! Kétségtelen, hogy Társulatunk történetében az 1928. év, különösen a taglétszám gyarapodásának tekintetében, nem tüntet fel annyi lendületet, eredményt és haladást, mint a közelmúlt évek bármelyike. Reméljük azonban, hogy csak átmeneti jelenséggel van dolgunk és Társulatunk zökkenés nélkül haladhat tovább azon az úton, melyet 62 esztendő hagyományai és gyakorlata számára kijelölnek.

Dr. Lukinich Imre.

Válasz Mályusz Elemér bírálataira.

A Századok legutolsó számában „Vázlatos áttekintés közepkori városainkról” című és Budapest, VIII. ker., Vasutcai felsőkereskedelmi iskola egyéves kereskedelmi tanfolyamán *két órán át* tartott és a jelzett tanintézet 1928/29. évi értesítőjében megjelent *előadásom* bírálat tárgyává tetetett.

Tisztelettel kérem, méltóztassék megengedni, hogy tárgyilagosan a következő szerény megjegyzéseket megtehessem:

Elsősorban jelzem, hogy a fentidézett tárgy *nem* egy előzetesen elkészített *tanulmány volt, hanem* csak ad hoc kérelemre tartott, rövid, szűk keretek között mozgó *kisebbszerű előadás*, amelyet a tanfolyam évről-évre kér tőlem, más-más előadási anyaggal.

Köztudomású, hogy mint tanügyi tanácsnok, túelfoglalt főtitisztviselő vagyok, aki sok idővel nem rendelkezik s így az előadáshoz szükséges anyagot rövid idő keretében, a könyvtáramban hirtelen rendelkezésre álló könyvekből vettem.

A művek a következők:

Ipolyi Arnold: Besztercebánya művelődése történetének vázlatja.

Kerékgyártó Arpád: Művelődéstörténet.

Hajnik Imre: Jog- és Alkotmánytörténet.

Wenzel: Árpád-kori okmánytár.

Hazai okmánytár.

Horváth Mihály: Kereszténység első százada Magyarországon.

Fejér: Codex Diplomaticus.

Thuróczy László: Hungaria.

Anonymus; Rogerius mester.

Endlicher: Rerum Hungaricum Monumenta Árpádiana.

Teleky: Hnyadiak kora, okmánytár.

Budai statutumok, Buda városának törvénykönyve.

Ofner Stadtrecht: Michnay Endre és Lichner Pál.

Különböző városi szabadságlevelek.

Kubinyi Ferenc: „Magyar történelmi emlékek.“

Kovachich: Formulae Styli Solemnes.

Kovachich: Supplementa ad Vestigia Comitiorum.

Selmec jogkönyve; Bartal Commentarii, Hazai Okmánytár.

Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.

Anonymus följegyzései.

Szalay József: Városaink a XIII. században, 1878, stb.

Előadásom minden szavát, kitételeit, hivatkozásait, szóval az ismertetést ezen kútforrásokból vettem s úgy érzem, ezek hitelesek, s így az inkriminált és agyonkritizált kitételek, közhelyek és gondolatmenetek ide vezethetők vissza, amelyeket én teljes jóhiszeműséggel — a hitelességre való tekintettel — vettem át, *tehát a bíráló ezeket sujtja, nem engem és az előadásomat.*

Ami már most az előadás állítólagos kúszaltságát illeti, jelzem, a sorrendem a következő volt: Általános rész, levezetés, belsejvezet, hadügy, pénzügy, jogélet, ipar és kereskedelem, életmód. Közbe-közbe epizódyszerű ismertetésekkel igyekeztem az eléggé száraz anyagot felfrissíteni. Kérem a bíráló urat, ezen ne bosszankodjék, mert ez, ismétlem, egy adhoc előadás, nem pedig tanulmány volt s így remélem, megengedi az említett rendszerességet.

Végül szerényen megjegyzem, hogy hosszú évtizedeken át tartó becsületos, komoly munkálkodásom, amely csak a „köznek“ a jegyében folyt le, mindenestre tárgyilagosabb elbírálást érdemelt volna, nem pedig az egyes részekből ki-

szakított kirohanásokat, amelyek mindenesetre azt a színezetet keltik, *mintha a bírálat nem annyira a tárgynak, mint a személyemnek szólt volna, mert hiszen az előadás megjeleneése és a bírálat között éppen egy esztendő telt el.*

Még egyet vagyok bátor megjegyezni. Ha én lettem volna a bíráló, akkor személyi kilengéseket nem tettem volna és hangban mérsékeltem volna magamat, mert a használt tónus a „Századok“-ba kevésbé illeszkedik be, inkább egy „bulvard“-lapba való.

Nagyon kérem a tisztelt szerkesztőséget, szíveskedjék ezen egynéhány soromnak a „Századok“ legközelebbi számában helyt adni.¹

Dr. Purébl Győző.

Felelet „A gróf Bethlen-család története“ című munka ismertetésére érkezett válaszra.

Példa nélkül áll, hogy tudományos könyvről megjelent bírálatra annak *illusztrátora* ad választ, teszi pedig ezt olyan módon, mintha a mű szerzőségében legalább is csendes társ lenne és olyan hangon, amelyet irodalminak nevezni a legjobb akarattal sem lehet. A beavatkozást még csak el lehet viselni, a durva módort azonban erélyesen vissza kell utasítani.

Engem Sebestyén József *úr* véleménye nézeteim és ismereteim felől legkevésbé sem érdekel. Válaszára csak azért adom meg a feleletet, mert ha a *Századok* igen tisztelt olvasói azt nyomtatásban látni kényszerültek, úgy joggal számot tarthatnak a megfelelő felvilágosításra is.

Amit a *gr. Bethlen-család története* rajzairól elmondtam, azt teljes mértékben fenntartom, sőt ítéletemet nem is enyhíthetem. A képek művészi szempontból nagy részben igen gyarlók s összemérve p. o. a Történeti Életrajzok *Cserna-, Dörre-, Baransky-,* vagy akár csak *Richter-féle* rajzaival is, félszázados visszaesést mutatnak. Tudományos használhatóságukat nézve pedig minden kritikán alul maradnak. Ítéletem

¹ A fenti válaszra szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy évnegyedenként megjelenő folyóiratnál nagyon hamar jelent meg az olyan ismertetés, amely csak egy év előtt megjelent munkáról szól. Határozottan visszautasítjuk azt az állítást, hogy bulvárlapba illő tónusú ismertetést adtunk közre. Nem lehet személyi kilengésnek nevezni azt, ha a bíráló a szerző előkelő pozíciójával hangsúlyozza fokozottabb felelősségét. Aki nyomtatásban adja ki szellemi termékeit, alá van vetve a kritikának. A közleményével szemben gyakorolt kritika nem érinti évtizedes hivatalos munkájának érdemeit. Történeti munka hibái nem hárihatók át a fölhasznált forrásmunkákra. Tudományos embernek tudnia kell, hogy a tudomány halad s ma nem lehet úgy írni, hogy a szerző az utolsó harminc év irodalmát és eredményeit teljesen figyelmen kívül hagyja. Szerk.

jogosságát mindenki elismeri, aki a könyvet egyszer látta, nézze bár a képeket a barátság szemüvegén keresztül.

Egyszerűen elképesztő a rajzoló *úrnak* az állítása, hogy képein „a felíratos kövek betűnként pontosan vannak lerajzolva”. Holott a valóság az, hogy egyetlen-egy felíratos kőemlék betűit sem rajzolta le, hanem a kőfaragványok vázlatos rajzaiba a felírásokat egyszerűen *beleírta* saját vonásai-
val, olyan jól, vagy olyan rosszul, ahogy éppen el tudta azokat olvasni. E hanyag reprodukálás eredménye egy csomó hiba, amelyek közül a legkirívóbbat ismertetésemben felhoztam. Vagy azt csak *jó tréfának* véli a művész *úr*, hogy keze alatt a THORVS (= házastárs) szóból THOROTZ(kai) lett s ezzel Károlyi *Klára* (akiről a felirat szól) átváltozik *Thorozkai Katává?* Hogy CONIVGI-ből COIVI, avagy FUNDAMENTA-ból FVNDAMNA válik, CALVMNIA-ból ANAMIA, s ezt a frázist: *Decoratq(ue) coronide molem* ily alakban kapjuk: DEORATQZ CORONDE MOLEM, egy másikat: „*duabus suis charissimis filibus*” pedig így: „*duabus filis Chariti filibus*”. És talán csak nem akarja elhitetni valakivel, hogy a nagyműveltségű gr. Bethlen Elek a zsoldárok szavait: „*Bonum est parum cuique iusto, plus qcam copia sua improbis multis*” ilyen szörnyű értelmetlen alakban faragta kőbe:

Domini est PARIICIUP IUSTO Cotu quo COPIA
SITA IMPROBIS MILITIS. PSA. XXXVII.

Erre mondja *S. úr*, hogy „ha az eredetin hiba van, úgy az a rajzon is szerepel”?

Azt hiszem, e gyászos humorból ennyi is elég annak igazolására, minő jogosan reklamáltam *fényképeket* a gyarló rajzok helyére. A fénykép nem téved s nem téveszt. Lehet ábrázolásán valami homályos, de nem válik rajta a B-ből D, vagy a P-ből C, a kőből fa, a testből kétdimenziójú lap. Hogy, legkivált művészeti objektumokról, fotográfiákat követhetünk minden tudományos munkában, ezen a szabályon az sem változtat, hogy *S. úr* rám olvassa, miként valamikor az Archaeologiai Értesítőben *én is* közöltem rajzokat.¹ Persze

¹ Nem tartozom ugyan beszámolni vele, de kuriózum gyanánt ide iktatom ezt a kis felsorolást. Az Arch. Értesítő általam szerkesztett

XXXV. évfolyamában van 70 rajz — 135 fénykép utáni autotípiá,				
XXXVI. " " 32 " — 92 " " "				
XXXVII. " " 5 " — 97 " " "				
XXXVIII. " " 3 " — 16 " " "				

A XXXIX. évfolyamban csak rajzok voltak, mert a nyomda kijelentette, hogy az elosztó hivatal által a folyóiratnak kiutalt papíron autotípiát nyomni lehetetlen. A *rajzok* itt feltüntetett számaiban jelentékeny százalék esik könyvekből összehasonlításra átvett vonalas ábrákra, amelyek rajzszerűek maradnak, lefotografálás után is. További tekintélyes hányad a tervrajz, építészeti ábra, bizonyos célra kirajzolt részletek, valamely tárgy szerkezetének bemutatását szolgáló, le nem fényképezhető képek

azt nem mondja, minő esetekben, s azt sem veszi észre, mekkora különbség van Passuth, Kovács Erzsi, Richter és az ő rajzai között.

A gyarló illusztrációk átka az egész könyvre ránehezedik s ez vált szülőanyjává az ismertetésemben még elég vázlatosan és cseppet sem kimerítően felsorakoztatott lapsusoknak, amiknek sikertelen védelmére S. úr dorongot ragadott. Az Apafi-címer esete egyik legkirívóbb példája a hanyag pontatlanság következményeinek.

A gr. Bethlen-család történetében színes mellékletként megjelenik egy Apaffi-címer ezzel a *rálitografált* felirással: AZ APAFI-CSALÁD CIMERE A XIV. SZÁZADBÓL. A címer alatt K. S. J. betűk jelzik, ki festette, készítette, *alkotta* a címerképet. Máskülönben a könyvben, akár csak a képmagyarázatokban is, szó sem esik erről az ábráról, amiből sejteni lehetne, miből és honnan merítette a rajzoló hozzá az alapot. Erre az ábrázolásra az volt a megjegyzésem: „ez a címer stílusára nézve legjobb esetben a XV. század végének felelne meg, összeállításában és színeiben pedig merőben hamis, ... félrevezeti a gyanútlan szemlélőt“.

Bizonyos mértékben másként hangzik az ítéletem, ha a kép aláírása, vagy valami kis magyarázat felőle sejteti azt, amit most utólag nagy diadallal megállapít a rajzoló *úr*, hogy címerképe az almakereki templom oltáráról van véve. Miért nem mondta ezt meg, miért tette rá a szerény képecskére a szerzőségét jelző betűket, s ha már a könyvnyomdász önkényesen XIV-re változtatta a XV-öt, miért nem igazította ezt helyre a képmagyarázatok során, vagy egyebütt? Az, hogy utólag az ominózus kormeghatározást *sajtóhibának* minősíti, keveset javít a dolgon.¹

kategóriája, mind dolgok, amik a „Bethlen-család történeté“ben elő sem fordulnak. Jó rész esik a vidékről dolgozatokkal beküldött őskori tárgyakat ábrázoló rajzokra, amelyek helyére fényképet kapni nem lehetett. S végül van néhány propter inopiam felhasznált régi dúc. Ezek azok az esetek, amikor — mint írtam — *a tárgyak fényképező kamerával el nem érhetők*.

¹ A hiba tulajdonképen jóvá nem tehető. A könyv tulajdonosainak jó része sohasem fogja olvasni a Századokbeli polemiaát és aki közülük nem ért a heraldikához, az mindenkorra abban a hitben fog élni, hogy a közölt címer XIV. századi, annak a kornak a stílusát képviseli. Ez a címerkép nagyban hozzájárul a nálunk úgysis gyenge lábón álló heraldikai stílusérzék megrontásához.

Nem hallgathatom el, hogy erre a címerre nézve S. úr még egyszer követ el *sajtóhibát* az Erdélyi Irod. Szemle V. évfolyamában, ahol azt írja róla: E címer ... egy eredeti XV. század közepétáján kelt armális címerének meglehetősen ügyeskezű ... másolata ... e címert Hunyadi János eredeti armálisáról másolták az oltár predellájára.“ Ezúttal a korbeli tévedés már csak néhány évtized, ami azonban a stílusváltozás e korában (gótikáról, átmenet a renaissance-ra) ép elegendő.

Majdnem felesleges S. úrnak arra a kijelentésére is kitérni, amely

Az almakereki predella Apaffi-címerét nem csak csekélységem nem ismerte; hiányzott az mindeddig az egész magyar heraldika anyagából.¹ A predella képe két helyen jelent meg, mindenkor *Roth Viktor* szövege mellett, először a *Dolgozatok az Erdélyi Múz. érem- és régiségtárából III. évf. 171. lapján*, négy évvel később a *Siebenbürgische Altäre* című mű I. tábláján. A kép mindkét helyen oly parányi, oly annyira homályos, hogy azon nemcsak a címer alakját nem lehet kivenni, hanem még azt sem, hogy rajta valaminő címer egyáltalán van.

Megtudván a címerkép forrását *S. úrtól*, siettem megszerezni az almakereki oltár fényképét, mert hiába, az ilyen öreg szkeptikus már csak a fotografiában bízik. Már most ezzel a kezemben ítéletemet legfeljebb a címer színeire nézve módosíthatom,² alakjára nézve *nem*, mert bizony az eredetit a másoló úgy elferdítette, hogy azt bízvást nevezhetem továbbra is rekonstrukciónak, összeállításában hamisnak és félrevezetőnek. Lássuk csak az eltéréseket, a csalhatatlan fénykép alapján.

A predellán *kerekakjú*, baloldalt gyöngén kikanyarított tárcsát látunk, amelyet kiadott anyagunkban legjobban a Holy Pál 1488. évi armálisába festett címer pajzsa közelít meg.³ Ezt

szerint „Varjú igen könnyen meggyőződhetett volna“ arról, hogy a címert sem ő, sem a mű szerzője nem mondták a XIV. századból valónak, „ha a másolatom hátlapján levő leírásomat elolvassa.“ Azonban honnan láttam volna én *S. úr* másolatát, amely a könyvnyomdászhoz ment s miként olvashattam a hátára írottakat? A könyvben levő másolat háta, sajnos, üresen maradt. Ez ép olyan kívánság, mint az a másik, hogy a címer formájáról és színéről (!) a Roth Viktor közölte fényképről kellett volna meggyőződnöm, amikor a hivatkozott *színezetlen* reprodukción a címernek *nyoma sem látható*.

¹ Arra nézve, akinek figyelmét ez a vita kikerüli, továbbra is teljes mértékben hiányozni fog.

² Nem vonom kétségbe, hogy az almakereki címerképen a pajzsmező vörös (a takarók is ilyenek?). Sajnos, Roth a címer színeit egy szóval sem említi. Ezzel el volna döntve, hogy az Apafi-címer alapszíne *eredetileg* ilyen volt. De nincs eldöntve a XVII. századra, amikor nálunk vajmi könnyen cseréltek fel a mázakat. *S. úr* ugyan beszél egy Bethlen Elek által (mikor?) az udvari kancellárián (honnan tudható ez?) két példányban készítettet e genealógiai tábláról, de ennek megbízhatóságát erősen csökkenti az a körülmény, hogy rajta nemcsak az Apaffi-, hanem a Behlen-címer is *vörös* mezővel szerepel. Ezzel a gyanús adattal szemben még mindig értékkel bír Frank Bálint erdélyi szász comesnek 1868-ban készült hivatalos zászlaja (amelyet *S. úr*, ő tudja, milyen joggal, „hibás színezésűnek és XVIII. századnak minősít); ezen pedig a címermező *fekete*. A kérdést eldönti *II. Apaffi Mihály 1713. évi bírodalmi hercegi diplomája*; az ebből vett címer látható a Siebmacher erdélyi részének 17. tábláján; a címermező itt ismét *fekete*. Ime, nem *egyetlen* adatra hivatkoztam s íme, *S. úr* volt az, aki „a szöveget, úgylátszik, felületesen, vagy sehogysém olvassa el“. Jó lenne az ilyen heves kijelentéseket leírás előtt meggondolni..

³ Turul, XIV., 1896., a 135. l. mellett.

a pajzsformát persze nehezebb lenne összevetni Pogány Péter 1447. és Berekszői Péter 1448. évi címerével, mint a másolat *csücskös* pajzsát.¹ A címer főalakja, a pallos a műmellékleten teljesen eltorzult, kisebb, keskenyebb lett, úgy aránylik az eredetihez, mint a biedermeier-idők „Ritterschwertjei“ a valóságos lovagkor kardjaihoz. Egy címert, amelyben ilyen kard van, senki sem nézhet középkorinak.² Mellékes körülmény, hogy az eredeti finom damaszkolása milyenné lett a lefestésben. A sisak korjellemező, keces alakja az utánzatban esetlen, nyomottabb, vaskosabb; alsó karimáján a másolaton levő tagolást és a szögeket hiába keressük. A takaró lendülete elveszett a másolásnál, részletei teljesen eltérnek az eredetitől, még ott is, ahol a festékréteg ép s a vonalak menete semmi kétséget sem hagy fenn. (A takaró S. úr rajzában annyira értelmetlen, hogy rajta azt sem lehetne meghatározni, vörös-arany, vagy arany-vörös gyanánt blazonálandó-e?) A legnagyobb *elrajzolás* azonban a *fontos sisakdísznél esett meg*. Az S. úr sisakdíszének hibás volta percig sem volt kétséges előttem, mert a nála látható S-alakban hajló szőlőinda, amely a sisak jobb feléből indul ki, annyira excentrikus, hogy középkori embertől semmiesetre sem telik ki. Nem is ilyen az az *eredeti*, levén ott *két* borág, amelyek a sisak oldalaiából, közvetlenül a szemrés végétől, szimmetrikusan erednek és egymást keresztezik. Ez pedig fontos körülmény, miután így megvan a kapcsolat az 1561-i Apaffi-címerhez.³ Ha S. úr a sisakdíszet ebben az eredeti alakban másolja le, úgy nem kértelkedtem volna benne, hogy festménye középkori példányra megy vissza, habár meg nem nevezett forrását akkor sem tudtam volna *kitalálni*.⁴

Ezek után bizvást megítélheti akárki, mennyire „talál a formája“ S. úr címerének az almakerekihez.

¹ Erdélyi Irod. Szemle, V. évf., 71. l. Egyébként a pajzs aljának szabására nem szabad nagy súlyt fektetni, a kerek és a többé-kevésbé csücsös talp egymás mellett szerepelnek, mondhatni minden időben. A biztos korhatározó a címer általános stílusa, amit szavakkal körülírni nem lehet.

² Valósággal vissza kell élnem az olvasó türelmével, hogy olyanokra is kiterjeszkedem, amiket annak, aki középkori do'gokkal, legyen az bár csak a heradika is, foglalkozni kíván, *eo ipso* tudnia kell. De, sajnos, kénytelen vagyok vele. Az *eredeti* Apaffi-címerben a középkori egyenes kardnak az a *törzszerű* fajtája látható, amelynek pengéje a keresztvasnál sokszor három-négy újjnyi széles és innen kezdve a végéig *egyenletesen* hegyesedik; az utánzaton viszont egész hosszában egyforma szélességű s csak a penge végén hirtelenül kihegyesedő kard látható, helytelen körvonalú markolattal.

³ Turul, XVI., 1898., 99. l.

⁴ S. úr érezhette, hogy valami hiba van a rajz körül s ezért aszimmetrikus sisakdíszét a sisak csücsán egy kis — figyelmeztetés nélkül észre sem vehető — zöld pecékkel alátámasztotta. De még *akkor* csak *egy szőlőindára* gondolhatott, mert ennek a kiindulásnak címerképén

A címer korát az oltár készítésének ideje határozza meg. Erre nézve úgy S. úr, mint korábban Roth Viktor tévedésben vannak. Előbbi túlkorai időre gondolt, utóbbi pedig fiatalbbrá taksálta a címert valódi koránál, amikor ezt írja: „a predellán levő címer rajza nem a 15-ik, hanem a 16-ik század izlésében készült“.

Az Apaffi-címer „ősi mesteralakjának“ S. úr által történt felfedezésével (amelyet az Erd. Irod. Szemlében fejtett ki bővebben) nem kívánok foglalkozni. Ez a *romantika a heraldikában* és így az én érdeklődési körömön kívül esik.¹ Nem óhajtok reflektálni 10 pontba foglalt heraldikai kioktatásomra sem, csak megállapítom, hogy én — más heraldikát tanul-tam, mint S. úr, aki a címertanban való *teljes járatlanságom-nak*² tudja be, hogy én azt tartom, miként a XVII. században

folytatása nincs, a képen csak *egy ág* látható s ebből nőnek ki a levelek és a fürtök. Ennek a felfogásnak felel meg a válaszában olvasható ki-oktatás: „A sisakdísz nem a takaróba van tűzve, hanem ezen át a sisak *csúcsába*.“ Utóbb rájött a hibára s az Erd. Irod. Szemlében már így mó-dosítja a sisakdísz leírását: „két, leveles, ívben hajló és egymást keresz-tező zöld szőlőág“ (*igy!*) *Rajza* azonban itt is értelmetlen s nem felel meg a szépen stilizált eredeti címerképnek. A könnyebb érthetőség ked-véért álljon itt a sisak vázlata úgy az eredeti, mint a gr. Bethlen-család

I.

II.

Az almakereki Apaffy-címer sisakja.

I. az eredeti, II. a másolat.

történetében megjelent címer után. A különbség a sisakdísz elhelyezésében az első pillantásra szembeötlik.

¹ S. úr először megállapítja, hogy az A. címerben levő sugarak — szerinte *ékek* — (ad modum Gut-Keled-címer), „imperiálisan (!) be-töltik a pajzsmezőt és *meghatározott számuk hat*“. Ugyanakkor ő maga leköszöl egy újonnan előkerült Apaffi-címeres sírkövet (Erd. Irod. Sz. V. 74. l.), amely kb. 1480 körül készülhetett, ahol a dől-t pallosra hulló, a pajzs egész felső széléből elötörő sugarak száma (saját rajza szerint!) *tizenegy*, még pedig — hogy valamikép *ékeknek* (!) ne nézhesse valaki — minden második *lángolt*. Tehát *saját adata* megdönti az Apaffi-címer *ősi* alakjára vonatkozó naiv feltevését.

² Bizonyosan ezért választott meg a Magy. Herald. és Gen. Társaság egyik másodelnökévé.

Erdélyben a heraldikai érzék teljesen elhanyaglott.¹ Vigasztalásomra szolgál, hogy ezt a járatlanságra valló véleményt osztják az összes számottevő heraldikusok. *Bárczay Oszkár* (A heraldika kézikönyve, 299. l.) ezt írja: „A heraldikai szabályoknak megfelelően szerkesztett címereknek... leírása nagyon könnyű, de a helytelenül szerkesztetteké sok esetben majdnem lehetetlen. Az erdélyi fejedelmektől adományozott címerekben néha annyi mindenféle címerkép van és oly mesterkéltten, zavart összeállításban, hogy a címerleírás szabályaitól okvetlenül el kell térnünk, ha azt akarjuk, hogy megértsenek.“

Jóval erőteljesebben nyilatkozik *Csoma József* A magyar heraldika korszakai c. munkája² 119. lapján: „Az erdélyi fejedelmek címerfestői rossz iskolában tanultak s lassanként elfeledték az olasz iskola előnyeit is és gyártották nagy számban az erdélyi armálisok heraldikai tévedéseit... *Az erdélyi címerek a heraldika legmélyebb süllyedését mutatják... ezek... az olasz renaissance heraldikai modor elferdült, félreértett fattyúhajtásainak tekintendők.*“

Harmadikul szólaltassuk meg *Aldásy Antal* egyetemi tanárt, a M. T. Akadémia r. tagját. 1923-ban megjelent és *S. úr által is idézett* Címertana 55. lapján ezt találjuk: „Az erdélyi fejedelmi kancellária által kiállított címerek a XVII. sz. elejétől kezdve *a teljes hanyatlás képét tárják elénk... Heraldikai tekintetben legtöbbjük téves, kifogásolható, a heraldikai szabályok betartásáról szó sincsen és emellett nagy részük a művészi kivitelben is rendkívül gyöngé.*“

Elég ennyi? Azt hiszem, sok mindent megértet az a körülmény, hogy *S. úr ennek* a heraldikai iránynak nagy bámulója s ennek rendszerével foglalkozik.

A „Bethlen—Thoroczkai“ síremlék dolgánál nagy elégtételül szolgál *S. úrnak*, hogy a két Bethlen *György* helyett *Gergelyt* írtam. Nyilvánvaló: nem tudtam, miként „Georgius = György és nem Gergely“. E lesújtó megállapítással már most el lehet siklani az egyetlen darabnál elkövetett következő tévedések felett: 1. Lerajzoltatik egy sírkő s ráíratik a legzagyvább felírás, amit csak a latin nyelvben való járatlanság összeírkálhat. 2. Ennek alapján ráfogja, hogy az emlékek egy Thoroczkay-leányé volt (akit *Katának* neveztek), s 3. ugyanez alapon Thoroczkay-címer lesz a gr. Károlyiak közismert címeréből, holott a két főúri család címere között valóságban semmi hasonlóság sincs. Mondani sem kell, hogy mindezek a szarvashibák elmaradnak, ha *fénykép* állna a

¹ Tiltakozom az ellen, hogy *S. úr*, mint erdélyi ember, az ő erdélyi heraldikájukról beszél. Az épp annyira a *miénk*, akiktől Erdélyt elszakították, mint azoké a magyaroké, akik a rab Erdélyben maradtak.

² Elsősorban ezért a művéért választották be a M. Tud. Akadémiába.

³ „Úgy látszik, felületesen, vagy sehogy sem olvasta“, írja *én* rólam *S. úr*.

rossz rajz helyén. Mert akkor a felírás lehetne csonka, részleteiben talán olvashatatlan, de nem lenne *hamis*. Másrészt azonban, ha valaki heraldikusnak és genealógusnak véli magát, úgy nem szabad összetévesztenie két ennyire ismert és számtalanszor leközült címet és még saját gyarló másolatából is el kell tudni olvasni a sort: *CLARA CVI(VS) AGNOMEN STIRPIS E(ST KA)ROLI*.

Amit ezzel kapcsolatban mentegetődzésképpen S. úr a Thoroczkay-címerről mond, az ismét a heraldikai mesélgetés kategóriájába tartozik és megemlítésre sem érdemes. Ez különben csak a figyelem elterelésére s a dolog lényegének megkerülésére való. Éppígy történik a *Bethlen-stallum* említésénél. S. úr nem akarja megérteni, mit inkrimináltam. Nem a feliratot, habár ezt is hibásan másolta, hanem elsősorban azt, hogy a padnak *arányaiban és részleteiben rossz rajza* fölé odatett egy gótizáló mondatszalogot, amelyről mindenkinek, aki az eredetit, vagy annak jó leírását nem ismeri, szükségképpen azt kell hinni, miként az ebben a formában *rajta van a padon*. Mert ki is jönne arra a perverzus gondolatra, hogy a pad belsejében körülfutó *egyenes* lécre rárótt felírást a rajzoló átviszi egy a fantáziájában termett kacskaringós mondatszagra. Nem várta S. úrtól, mint művésztől, senki, hogy felírásokat oldjon meg s pontosan másolva, ne kövessen el éppen a *névben* hibát (*Bethleem* helyett *Bethlem*), de azt igen, hogy a néhai Begler János csinálta templomszékről, amely fényképben, rajzban nem egyszer volt kiadva, hű képet készítsen. De kinek kellene a S. úr *kiegészítései* a pad faragásán? S mért nincsenek ott a finom részletek, amelyek a fényképeken láthatók s amelyeket, sok minden más, a könyvben található dologgal együtt, akár hiszi S. úr, akár nem, boldogabb időkben élő szemeimmel is megtekintettem.

Nicolai Illés felől, vagy arról, ő volt-e részben az, akit Bethlen Elek szobrászának keresztel, nem bocsátkozom *Sebestyén úrral* vitába. Ez innen távoleső terület, ahol mi nem találkozhatunk. S. úr például azt hiszi, hogy csak azt faraghatta Nicolai, amin a neve rajta van. Ez rendben lenne; de mért hiszi azt, hogy Bethlen Ferencné Kamuthi Zsuzsánna 1631-i sírkövén „Varjú nem figyelte meg ... a szignaturát“? Hát nem megírtam, hogy ennek is „*rossz felírata van*“? Most

¹ Tragikomikus, hogy a rajzoló úr lépten-nyomon *kioktat* a heraldikára. Meg kell tanulnom, hogy a sírkövön, amelyen a Károlyi-címet immár ő is felismeri, azért nem tart a címerbeli sasmadár *szívet*, mert a „Károlyiak karvalyának karmában (így!) a szív *csak 1609-ben, a bárói méltósággal került*, tehát e XVI. századvégi emléken nem is szerepelhet!“ Csodálatos, de én *ezt is* másképp tudom. Károlyi Mihály (cognomine Ördög) kétféle pecsétjén, amelyek közül a régebbi K. M. betűvel, a második teljes névvel van jelölve *már a szívet tartó madarat véseli*. Az általam látott egyik példány 1590-ből való (Becszy-ltr, N. Múz.), a másik pláne 1580 szept. 26-án kelt oklevélre van nyomva. (Kende-ltr, ugyanott.)

még részletezem is ítéletemet; nemcsak a kő belső felirata van hallatlan hanyagul odafirkantva, nemcsak ez hibás, hanem még a „szignatura“ is, amely S. úr rajza szerint így hangzik: SCVLP:ELIA ai (*így, kis betűvel!*) M:SERVATIUS CIBIN. Mármost ehhez a gallimathiashoz tudni kell, hogy Nicolait csak 1638-ban vették fel a kőműves céhbe s első datált munkája 1640 után készült.¹ Neve tehát nem lehet az 1631. évi, egyébként az ő dagályos stílusából mit sem mutató sírkövön. Amit ELIA-nak olvas S. úr, az bizonyosan úgy viszonylik az ő nevéhez, mint a fentebb citált DOMINI a helyes szóhoz: BONVM. Azonban e mellett van a felírásan egy másik név is, SERVATIVS CIBIN(iensis). Egy kis utánjárás talán elvezethet bennünket ehhez a mesterhez. *Riomfalván* van Peltz György ottani pap sírköve az ev. templomban. A pap 1630-ban hunyt el, emlékköve tehát egyidős lehet Kamuthi Zsuzsánnáéval. És rajta hasonlóképp ott a jelzés, amely Roth V. szerint így hangzik: *Jacob Srawo Bildhauer*. Sajnos, a róla közölt kis képen csak azt lehet megállapítani, hogy a *Srawo* és a *Bildhauer* szó közt még *van valami* s hihető, hogy az ebben az alakban Erdélyben igen furcsán hangzó név másképp volt írva s esetleg *Seruatius* lehetett.² A két kő közt az elrendezésben, sarokkitöltésben stb. hasonlóságok vannak. Stílusbeli gondosabb összevetés persze S. úr rajza nyomán nem eszközölhető.

Gyarló ábrák alapján nagyon nehéz véleményt formálni. A 25. lapon van közölve egy faragvány Bonyháról *1719 évszámmal*, a 335-iken annak tökéletes párja, de más felírással Bethlenből, ezúttal *1670 évszámmal*. A két kődarab kétségtelenül azonos kéz munkája, hogy lehet tehát egy év híján *félszázad* közöttük? Ilyen rébuszokat ad fel S. úr az olvasóknak. De ki biztosít róla, hogy a bonyhai kő évszáma nem-e *tréfás ötlet* szüleménye, amit azért is fel lehet tételezni, mert (hibás) felirata szerint készíttetője az a Bethlen Elek, aki 1696-ban már elhunyt.

A rajzoló úr kirándul a műtörténet mezejére is, amikor tagadásba veszi, hogy az almakereki freskóknak általa lerajzolt részlete hamis. Szerinte teljesen hü. A Századok! nem arra való, hogy e peres-ügy kapcsán még képekre is áldozzon, hivatkozom tehát az összehasonlításnál³ a Roth Viktor

¹ Megfoghatatlan, hogy Roth Viktor Apaffi György ismeretes sír-emlékét Nicolai *legkorábbi* ismert munkájának vallja s készítését 1638 körül keresi, holott a feliratokból világos, hogy az emlékmű megrendelője „Princeps Apofus Michael“, tehát az *1661 után* készült.

² Roth, *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen* 118—119. lap és XVII. tábla. Adata nem megbízható. A szövegben *Jacob Sranzról*, a kép aláírásában *Johann Sraworól* beszél. Annyit a gyarló fénynyomatrol is megállapíthatunk, hogy a vezetéknev *legalább* 8 betűből állott.

³ Dolgozatok . . . III. 161. lap.

közölte kicsiny és elég homályos autotípiára, miközben azonban az eredetiről vett fénykép is előttem fekszik.

Az első, amit sajnálkozva kell látnunk, az, hogy az egész kép stílusa, lendülete, vonalritmusa, az alakok szertartásos állásának eleganciája S. úr kezén *menthetetlenül elveszett. De ezekből valaminek el kell veszni a legjobb másolaton is.* E tekintetben nemcsak ez a rajz hamis, hanem mindenik, akármilyen nagy mester csinálná, szükségkép hamis lenne. A XX. század embere képtelen úgy rajzolni, mint ahogy a XIV—XV. századé rajzolt. Saját korának stílusából feltétlenül belevisz valamit a képhe, viszont elhagy belőle olyan változatokat, amelyek a régi kor modorára jellemzők.¹ Ezért kell unos-untig ismételnem: *művészeti tárgyak csak mechanikus reprodukciókban közölhetők.*

De az előttünk fekvő másolat még az elvárható hűség szerényebb mértékét sem üti meg. Az arcok a másolaton teljesen elváltoztak, típusban, karakterben, sőt hajviseletben is. P. o. az eredetin Sz. László a hagyományos kétágú kún-szakállt viseli, a másolaton hegyes, egy ágba menő szakálla van.² Sz. Imre hajzatának az eredetin erősen kiélezett göndör fürtjei a másolaton lesímulnak. Sz. Gellért érdekes arisztokratikus feje, jámbor pópáévá idomul. Gótikus pásztorbotjának görbülete elmarad s meg nem értett nádusa valami csodálatos nyeles-lámpás alakját ölti magára, tetején egy (az eredetin nem látező) kereszttecskével. Sz. László bárdja (ismét korjelző tárgy) elveszti gótikus idomát; a ruhák szép mintája (ez is, fontos a kormegállapításnál) vagy teljesen hiányzik, vagy át van alakítva. Sz. István palástjára akkora lilomok kerültek, aminők és amekkorák azon sohasem voltak, talán hogy utólag felfedezhető legyen benne *Nagy Lajos* (!): „mert öltözékének lilomdísze... is ezt hangsúlyozza“.³

Igy fest, ha csak a kis autotípián látható részleteket nézzük is, a „*teljesen hű*“ rajz. Sokkal okosabb lett volna e helyett átvenni Roth Viktor kliséjét, mint elfogadni az ő feltevését, amely szerint e kép *történelmi csoport* s az Apacsalád (!) tagjait ábrázolja.

Roth többször idézett cikkében különösen két almakerei freskót tart a templom építésével vonatkozásba hozhatónak, az itt leírt, egymás mellé állított öt szentet s egy másik részletet, amelyen feltevése szerint *két*, az egyház felszentelésénél

¹ Szerencse, hogy ez így van, különben teljes lehetetlenség lenne a régiségek technikailag jól sikerült hamisítványait felismerni.

² A laikus nem is gondolná, hogy ennek az apróságnak milyen korjelző értéke van. Sz. László ábrázolásai a győri hermáig mind kétágú szakállal jelennek meg; a XV. sz. eleje óta egyágra eresztett olyan udvari szakállal, aminőt Zsigmond király hordott élete második felében.

³ Persze, nem áll, hogy a lilimos ruha Nagy Lajost jellemzi, bármelyik király, szent vagy más személy viselhetett ilyet, viszont Nagy Lajost is ábrázolták s ábrázolhatták bárminő más mintájú öltözetben.

szerepelt, *domonkosrendi szerzetes* van. Az ikonográfiával ismerős szakembernek nem kell magyaráznom, mennyire téved. Az első kép a magyar férfi-szenteket ábrázolja, megtoldva számukat eggyel, Sz. Zsigmonddal, aki itt, mint az uralkodó védőszentje foglal helyet. E szenteket ábrázolásuk és attribútumaik elegendőképp jellemzik. Hogy itt vannak, az természetes; a két szent király és Sz. Imre középkori magyar templomból talán sohasem hiányzott; képük vagy szobruk valahol a falon, vagy az oltáron, ha egyebütt nem, úgy a kapuzaton helyet kapott. A két dominikánusnak nézett alak pedig két további szent, akiket Erdélyben rendszerint egymás mellett ábrázoltak: *Sz. Domokos és Sz. Ferenc*, a két nagy rendalapító. Utóbbi a stigmákról teljes biztonsággal felismerhető. Eppígy szentek a többi freskókon látható nagyszámú férfiak és nők; bennük Apafiakat keresni nem lehet s nem szabad.

Van azonban egy Apaffi és egy Apaffiné¹ az oltár középső képén, kétségen kívül az oltár alapítói. Ha már a nemzetségi templom oltárának nem jutott hely a Bethlen-család történetében, úgy legalább ezeket a kétségtelen arcképeket kellett volna *hű* képben leközelíteni. S. *úr* ki is rajzolta őket, a donatrixot kétszer is, de a hasonlóságra — borítsunk fátyolt. Amiért e két alak képeinek másolatát *hamisnak* s az ilyen illusztrálási módot *frivolnak*² neveztem, szokott modorában durvasággal válaszol. Hasonlítsa össze bárki a művészietlen rajzolásokat a Roth által kiadott fénynyomattal³ s mondja meg, lehet-e elég erős szavakat találni arra az eljárásra, hogy S. *úr* a gyanútlan olvasónak, aki az eredetit vagy annak hű képét talán sohasem fogja megismerni, eféle torzképeket tálal fel? E két alakon sem arca, sem ruha nem „ta-

¹ Valóságos rejtély, miért hiszi őket S. *úr* anyának és fiának. Objektivitására szomorúan jellemző, hogy amikor ez az ötlet (talán az ábrázolt férfi bajsztalansága révén?) megszületik, már bizonyított tény gyanánt hisz benne s az Erdélyi Irod. Szemlében egész kis regényt költ róla: „E hatalmas (!)... szárnyasoltár... egy Apaffinének fiáért való szívbe-markoló (!) bánatát örökíti meg s az egész mű, úglátszik, e fájdalomnak köszöni létrejöttét. Mindkettőnek, anyának és fiának ott látjuk a képét... a legegyszerűbb darócruhában (!), a bűnbánat viseletében. Mily reménytelenül fájdamas az anya arca (!), mily kifejezők imára kulcsolt kezei (!), Vele szemben térdel beteges, halvány (!) fia. Szőke firtjei, nagy, kék szemei, kis, kerek álla, domború homloka a gr. Bethlenekben (?) ma is élő, családi típusát tünteti fel.“ Pár sorral odébb ezt a beteges fiatalembert fedezi fel az angyali üdvözlés *Gábor arkangyalában*: „Itt már díszes főrendű öltözetben van ábrázolva“, olvassuk elképpelve. Azt már mondani sem kell, hogy a *fájdalom* éppúgy a képzelődés szüleménye, mint a *darócruha*, vagy a *halványosság*. Ez a dolog lehet jóhiszemű eltévelyedés, mindamelllett egyúttal *megettévesztése* mindazoknak a gyanútlan olvasóknak, akik a fantasztikus leírást ellenőrizni nem tudják.

² Ami annyit tesz, hogy: *kegyeletlen. könnyelmű.*

³ Siebenbürgische Altäre, II. tábla.

lál¹; holott az első fontos a családtörténet, a második a houi viselet története szempontjából.

Az ilyen öreg ábrázolásokkal úgy kell bánni, mint valami becses oklevéllel. Ahogy a régi írásnál minden szó, minden betű fontos, úgy fontos minden vonás ezeken a nálunk ritka művészeti maradványokon is. A hozzáértő kezében ezek megszólalnak s néha azt is elárulják, amire az oklevelekben, írássokban hiába keresünk feleletet. Itt is lett volna leolvasni való.

Középkori festészetünk emlékei még nincsenek annyira feldolgozva, hogy az almakereki oltár *korát* illetőleg stílárius összevetés révén biztos, vitathatatlan eredményre jutnánk. De erre itt nincs is szükség; a képen az alapítók *meg vannak nevezve*, csak el kell olvasni a nevüket. Ugyanis mindenik alak mögött ott áll *a névadó védszent*. A férfié Szent Mihály, a nőé assisi Szent Klára. Tehát a férj Apaffi Mihály, a feleség Klára. S ezek csakugyan élő személyek, a fejedelmi ág egyenes ősei, neveiket oklevelek őrzik. Mihály úr, László fia, az 1441-ben még szereplő Apa fia Miklós unokája 1440 körül láthatta meg a napvilágot, de aránylag fiatalon halt meg. 1468 április 26-ikán még él s a hűtlenség vétke alól Mátyás királytól feloldozást nyer, ellenben 1469-ben már *néhai*, felesége, *Klára* asszony özvegy, három fiaeskája: Ferenc, Lénárd és Mihály pedig apátlan árva.² Mintegy 28 évre terjedt élete alatt tisztségeket nem viselt, legfeljebb mint jótálló (1460 kör.), fogott bíró (1462) és tanú (1463) szerepel.³

Ezzel adva van az oltár készülésének *legkorábbi* dátuma és ez kb. 1460, ha t. i. feltesszük, hogy Apafi Mihály a kor szokásának megfelelően fiatalon nősült. A legkésőbbi dátumot felesége halála éve adná; róla azonban csak azt tudom megállapítani, hogy 1485-ben még él.⁴ A műtörténeti (itt már csak helyszüke miatt sem sorakoztatható) érvek amellettszólnak, hogy az oltár jóval 1468 *után* készült, az özvegy megrendelésére s dátuma közelebb esik 1485-höz, mint 1460-hoz. Az a körülmény, hogy Szent Mihály nem mint páncélos vitéz, hanem inkább egyházas pluvialében (tamquam praepositus Paradisi) van ábrázolva, arra vall, hogy nevét viselő pártfogoltja képmásának megfestése idején már egy szebb hazába költözött, ami egyáltalán nem lehetett ok rá, hogy hűséges özvegye az ő képét ne illeszthesse oda a magáéval szembe.⁵

¹ P. o. S. úr a férfi-alaknak, amelyiknek az eredet in *lábai* egyáltalán *nem látszanak*, lábfejeket rajzol, hosszú *csőrös cipőkkel*.

² Csánki, Magyarország tört. földr. V. 904—905. l.

³ Teleki Okmt. II. 79., 83., 413. l.

⁴ Székely Oklt. III. 106. l.

⁵ „St. Michael... wird... als Beschützer der sterbenden u. gestorbenen Seelen betrachtet.“ (Liefmann, Kunst u. Heilige, 204. l.) — Ez egyúttal magyarázatul szolgálhat a donatrixnak S. úr által *félremagyarított* idős ábrázolásához is. A fiatalon elhunyt férjet a festő fiatalosnak írta, az özvegyet pedig olyannak, aminőnek az oltár megrendelése idején látta. Ilyen dolgokon a középkori ember nem szokott megütközni.

Miután most már ismerjük az almakereki oltár megrendelőit, ki kell javítanunk az oltár felől az irodalomba becsúszott nagy tévedéseket. Roth Viktor, a donátorral nem foglalkozott s nem véve figyelembe az oltár oromdíszének stílusát, sem a szerkezetbeli anakronizmust, a középső kép és a szárnyak festését a XV. század *elejére* határozta meg.¹ Azt, hogy a predella semmiképen sem származhat ilyen korai időből, ő is észrevette ugyan, de egyszerűen segített magán azzal, hogy a predellát eredetileg nem az oltárhoz tartozónak s jóval újabbnak minősítette.² Ezzel szemben meg kell állapítanom a következőket. Az almakereki oltár úgy korát, mint képeinek festőjét illetőleg teljesen egységes. Szerkezetileg nem tartozik az 1480-at megelőző évekbe. A legrégibb pontos dátumú *kettősszárnyú* oltár nálunk 1483-ból való, ami szépen összevág Beissel ama megállapításával, hogy ő 1475 előtt kettősszárnyú oltárt Németországban nem ismer; ezzel szemben lehetetlen volna feltenni, hogy Erdély egy kis falujában és *csakis itt*, az oltár már *1425 előtt* kettős szárnyakkal készült. Épp így teljességgel időszerűtlen lenne a mérműves, fiálás *oromdíz*, miután eddig ismert emlékeink azt mutatják, hogy a XV. század közepéről keltezhető legrégebb fennmaradt oltáraink mind háromszögű ormokban csúcsosodnak ki s az ilyen filigrán felépítésű, áttört oromdíszek csak 1470 után kezdenek feltűnni. A XV. század utolsó negyedének felel meg a predella alakja is.

A képeket az egész oltáron *ugyanazon kéz festette*. Az elülső és hátulso szárnyképek csak a szokott különbséget mutatják. Az oltár *bőjti-felén*, a szokásnak megfelelően, a színezés tompább, a kidolgozás kevésbé gondos, ez azonban nem jogosít arra a feltevésre, hogy az oltár képein többen dolgoztak. Ha az emberi alakok formáit, felépítését, mozdulatait, a ruhák redőzetét, legfőképen pedig az *arcok ábrázolási módját* vizsgáljuk, lehetetlen fel nem ismerni az azonos esetet. A nem nagy tehetségű művész az arc megrajzolásához egyetlen sablonnal rendelkezett. Az orr árnyékolására nála mindenkor azonos vonal szolgált; az orr két szárnya minden alakjánál egyformán duzzadt. A száj vonallá keskenyedik, amit még jobban kiélez a japáni módra kicsiny, pittedt alsó ajak. Egészen sajtáságosan rajzolja a szemeket: kidülledő, erősen

¹ „... muss dieser Altar zum mindestens in dem ersten Viertel des 15. Jahrhunderts entstanden sein.“ (Siebenbürgische Altäre, 13. l.)

² „Nem lehet félreismerni, hogy a predella nagyon rosszul illik a rajta nyugvó felső építményhez, továbbá, hogy a predellán nemcsak a festés technikája, ... hanem a képnek felfogása és körvona'ai lényegesen eltérnek az oltár többi festményeitől. A predellán levő címer rajza nem a 15-ik, hanem a 16-ik század ízlésében készült s így világos, hogy a predella későbbi eredetű, mint az oltár felső építménye és az ehhez tartozó orom.“

aláfestett, hunyorgató szemei teljesen egyéni jellegűek s olyan sajátságul tekinthetők, amelyről *ezt* igen jól felismerhetjük. S íme mindezek a vonások egyformán megtalálhatók a fő-képen és a szárnyak úgy elülső, mint hátsó képein, de épp így a *predellán is*. Vannak döntő összevágások: a fő-képen Szent Mihály, a predellán a fájdalmas Szűz *feje*; előbbin ugyanannak keze, a predellán Krisztus *jobbja*; Szent Klára és Szent János arca; a donatrix és ismét Szent János *imára összetett kezei* stb.

Ha a kort, a levonható történeti adatoktól eltekintve, tisztán stílári alapon akarjuk megállapítani, úgy esetleg a XVI. század elejére gondolhatnánk,¹ de semmi esetre sem kereshetnők a készítés dátumát *1480 előtt*. A felt idomok, az emberi alakok tömzsi volta, kerekdedsége, a szövetek ráncvetése, és még inkább a nagy előszeretettel és aprólékos gonddal reprodukált brokát-minták megadják a pontosabb keltezés lehetőségét. Mindent összevéve, az oltár készítésének ideje 1480—1490 közé tehető.²

S. *úr* megvillogtatván műtörténeti szakismereteit, jónak látja az iparművészetben is leckét adni nekem, aki mindössze negyedszázada foglalkozom *ex offo* efféle dolgokkal. Megjegyeztem, hogy az ötvösművekről adott kriminálisan rossz rajzai közt megragadta figyelmemet Váradi Miklós 1638-ból datált kelyhe, amelyen — úgy nézem — a szár, talp és nodus még XV. századi. A kelyhek mellé rajzolt augsburgi bélyegre pedig megkérdeztem, hova van az beütve? Most megkaptam a választ, hogy a bélyeg a gótikus talp szélébe van ütve s az egész kehely a XVII. századból való. Köszönöm a felvilágosítást, de — nem fogadom el. Mert ha ezen a kelyhen valami *augsburgi*, úgy az csak a cuppa lehet. 1638-ban ilyen gótikus talpat *Augsburgban* nem csináltak. Erdélyben éltek régi, kedvelt formák, különösen gótikusok (lásd: csíkkarcfalvi szentségmutató), de Augsburgban ez a késő renaissance virágkora. Tehát látatlanban is állítom, hogy nem a talpba van ütve az augsburgi bélyeg. S végül — mindez nem enyhít az általam megállapított ama tényen, hogy beteg izlés tudományos könyvben romantikus babér- és tölgyágakat fonnai a közölt kelyhek talpa köré.

Azt sem tűri el, hogy az alsórákosi ónkannát a rá vésett 1699. évszámmal legalább száz évvel öregebbnek mondtam. Pedig ez így van s ezt csak az nem hiszi el, akinek stílusról s az ónkannák kortmutató formaváltozásairól halvány sejtelmé sincs. De minek vitázik ezen S. *úr*? Feladata volt a kannát jól lerajzolni. Ezt nem tudta megoldani; rajza olyan,

¹ Mint ahogy arra gondolt Roth V. a predellát illetőleg!

² A műtörténészek figyelmét felhívom az almakerekinél kb. két évtizeddel újabb csíksomlyói oltárra, amely valószínűleg ugyanazon, vagy legalább is kapcsolatban álló műhelyből került ki.

hogy egy iparrajziskolai tanulóknak visszaadná a tanára; képtelen volt a kanna pompás *csücskét* perspektivikusan a kanna testéhez illeszteni. De senki sem várja tőle, hogy annak korát s mesterét megállapítsa és semmi jogcíme a hozzászóláshoz, ha azt más, akinek ez mesterségébe vág, megállapítja.

A gyöngébbek kedvéért az alsórákosi ónkannáról és a S. úr által Roth Viktor nyomán előkelő művésszé előléptetett HB-jegyű mesterről is elmondok egyet és mást. Először is azt, hogy egy H. B. (a két betű egybe van írva!) jelű öntőtő Segesváron a *XVI. század végén* és a *XVII. század első felében* dolgozik, tehát 1699-ben ez a derék mester nem szerepelhet. De van HB betűs öntőtő ugyanezen időtájban (szintén egybeforrott betűkkel!) Brassóban, sőt lenne, ha az emlékeket összeírná valaki, bizonyosan egyebütt is, úgy korábbi, mint későbbi időben. Másodszor, hogy a *gr. Bethlen-család története* 401. lapján az alsórákosi kanna mellett közölt városi bélyeg vagy *rosszul van visszaadva*, vagy — nem a segesvári öntőtőcéh jele. Harmadszor, hogy Roth Viktor ama megállapítása, mintha az általa egy embernek tulajdonított kannákat HB mester díszítette volna vésésekkel, nem állja meg a helyét. Mert a vésés az ónedényeken legtöbbször nem származott az öntőtő kezétől, hanem egy másik, elsősorban vésnök-séggel, maratással foglalkozó személytől. Előttem a segesvári HB. mesternek *három* jó alakú, nagy kannája áll,¹ *minden véssett dísz nélkül*, viszont ugyancsak itt van másik négy, a Roth által idézett (nálam fényképeken meglevő) kannakéhoz egészen hozzáillő vésetű, a *XVII. század első feléből* való kanna, amelyeknek füle is ugyanolyan mintából van öntve, mint az előbbieké s hármon a billentő végén megvan a HB-re jellemző mask és íme rajtuk a *segesvári* bélyeg mellett *ML. GB., DK.*, illetőleg *DR* betűs mesterjegy van beütve. Ebből

K

világos (amit mindenki, aki ónművekkel behatóbban foglalkozik, tud), hogy a tálakon és kannakon látható vésett díszekből a kannák öntőire és korára következtetni nem lehet, de legkevésbé lehet a rájuk vésett évszámokból.² Világos az is,

¹ A hely megjelölése nélkül említett darabok a M. N. Múzeum gyűjteményében vannak.

² A Nemzeti Múzeumban van egy földből kikerült ónkanna, budai bélyeggel, amelyen az eredetileg bevéssett 1500 évszámot egy későbbi tulajdonos 1541-re változtatta. Van aztán olyan is, amelynek *fedelén* M. D. a gondosan bevéssett év, a rá alkalmazott pajzson pedig: 1554. A vésett díszítést illetőleg *Berling* *Altes Zinn* című könyvében (28—29. l.) ezt mondja: „Hin und wieder hat sich auch wohl ein Zinngieszer auf diese Technik besonders gelegt... Zumeist pflegten sich indessen die Zinngieszer bei solchen Aufgaben an Kupferstecher, Graveure, Silberstecher, Büchschenshäftler und sonstige Handwerkskünstler zu wenden.“ A céhszabályzatoknak a mesterremek elkészítésére vonatkozó pontjai semmiféle vésett munkát nem említnek.

hogy Segesváron a XVII. század közepén egy ügyes vésnök működött, aki — bizonyosan a tulajdonosok és nem az öntők megbízásából — nyakra-főre díszítette csinos vésésekkel a kannákat, tekintet nélkül arra, hogy azok egy héttel vagy esetleg ötven évvel azelőtt kerültek-e ki az önmíves műhelyéből.¹

De ha a kannákra vésett évszámoknak az öntőket illetőleg valaminő értéket tulajdonítunk is, akkor sem vehetjük tekintetbe az alsórákosi kanna 1699-es évszámát. Mert az ominózus HB mester egyik Roth Viktor által idézett kannája *bevésve* is 1655. évszámot visel.² Ez pedig 44 év különbség.

Az önkannák legjobb korhatározója a *forma*. Ez biztosan a mestertől származik, nem úgy, mint a vésett díszítés. Még a mintából öntött részletek sem korhatározók *lefelé*, mert az önmíves akárhányszor használt elődeitől öröklött negatívokat.³ Az alsórákosi kanna oroszlánfejes *lábai* már jóval korábban megtalálhatók; rajta vannak (egészen azonosan) egy igen szép vésett díszű, 36,5 cm magas, 1550 körül készült, a kiöntőtől eltekintve, az alsórákosihoz nagyon hasonló kannán, amely azonban nem segesvári, hanem *nagy-szebeni* bélyeget és TI. mesterjegyet visel. Ez a láb aztán egész sor XVI—XVII. századi edényen felfalálható; megvan az alsórákosi kanna pompás renaissance *kiöntő-csücskével együtt*, a szász-muzsnai ev. egyház egy kannáján is,⁴ ez azonban csak két s nem három körbefutó bordával van ellátva.

A XV—XVI. század önkannája felfelé szűkülő henger, amelyet rendszerint körbefutó bordák⁵ tagolnak. Az edény gyakran lábakon áll; ez vagy *állatalakú* (oroszlán), vagy később *karom*, amely többnyire maszkkal tapad a kanna testéhez. A bordák az 1600. év körül tűnnek el; a lábak az igen nagyméretű céhkupáknál a XVIII. századig megtalálhatók, de erősen megváltozott, barokkos alakban.

Kort megállapítani e műipari tárgyaknál, éppúgy, mint

¹ Egy pozsonyi régiségkereskedő mintegy húsz évvel ezelőtt tömegesen díszítette a síma öntányérokat és kannákat cfrábnál cfrább vésésekkel és megfelelő évszámokkal, amivel az akkor átlag 3—5 koronás áru darabok értékét három-négyszeresre emelte. Hány fog ezek közül még komoly kutatót is megtéveszteni?

² A darlaci ev. egyház tulajdona.

³ Kimutatható, hogy egyes rézminták száz éven át használatban vannak, sőt városról-városra vándorolnak (épp úgy, mint az ötvösöknél). Berling fentebb idézett munkája szerint a vésett réznegatívok „waren den meistern Zinngieszern zu kostspielig, weshalb sich hin und wieder mehrere zusammentaten, um die Formen gemeinsam anschaffen und benutzen zu können.“

⁴ Évszáma nincs, bélyegét nem ismerem, miután csak fányképen láttam. Renaissance-izlésű gazdag vésett díszítése van; a rajta lévő Szűz Mária-kép arra vall, hogy előbb katolikus tulajdonosa volt. Kora, 1580 körül.

⁵ A középkori faedény abroncsainak reminiscenciája.

a művészetieknél, csak az tud, aki a stílus változásaival, helyi árnyalataival teljesen tisztában van s elegendő számú eredeti darabot alaposan megvizsgált. Hogy ilyen dolgokban valaki ítéletet merjen mondani, ahhoz „állandóan hadilábon” kell állania a „tárgykörrel”. Mert aki csak mellékesen, más szemüvegén keresztül foglalkozik vele s pl. az ónmívesek közül egyedül a Roth Viktor HB.-jét ismeri, még hozzá azt is rosszul, az jobban tenné, ha nem ártaná bele magát a „tárgykörbe”.

A tisztelt olvasótól szíves elnézést kérek, ha úgy találta, hogy feleletem talán nagyon is hosszúra nyult. Ha azonban, mint hiszem, a válasz elintézése közben sikerült egy s más kérdést tisztázni, úgy sem az olvasó, sem az író nem vesztette hiába idejét.¹

Varjú Elemér.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi május hó 31-én délután 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök a megjelent társulati tagok és vendégek üdvözlése után megnyitja az ülést. E.nök a jegyzőkönyv hitelesítésére Kollányi Ferenc és Gyalókey Jenő ig. vál. tagokat kérvén fel, elmondja elnöki megnyitó beszédét, melyben a hazai történetkutatás és történetírás általános helyzetképének ismertetése után a jogtörténeti kutatásra váró sajátos feladatokkal foglalkozik.

19. Az elnöki megnyitó beszéd után elnök felkérésére Kollányi Ferenc ig. vál. tag beszámol azokról a kezdeményezésekről, amelyek a jogtörténeti kutatás fellendítése érdekében a legutóbbi időben történtek. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr öngyméltóságának kezdeményezésére a szakférfiak bevonásával a folyó év folyamán ezzel a kérdéssel két szakértekezlet foglalkozott. Ezek az értekezletek különböző tervek megvitatása után két kiadvány mielőbbi megjelentetése mellett foglaltak állást. E kiadványok egy jogtörténeti forráskézikönyv és a középkori magyar törvények kritikai kiadása lennének. A kiadványok a Magyar Történelmi Társulat kiadásában jelennének meg. A közgyűlés a szakértekezletek javaslatait elfogadván, a jogtörténeti forráskézikönyv ügyének gondozására dr. Illés József elnöklete alatt dr. Baranyai Béla, dr. Eckhart Ferenc, dr. Holub József, dr. Iványi Béla, dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokból álló bizottságot küld ki. A középkori magyar törvények kritikai kiadására a közgyűlés dr. Döry Ferenc ig. választmányi tagot kéri fel. Az ezen kiadvánnyal kapcsolatban felmerülő részletkérdések letárgyalására a közgyűlés egy bizottságot küld ki, melynek tagjaiul dr. Baranyai Béla, dr. Illés József, dr. Iványi Béla, Kollányi Ferenc, dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat és dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt választja meg.

20. Elnök felkérésére Gyalókey Jenő ig. vál. tag megtartja „Bethlen

¹ A vitát ezzel lezártnak tekintjük. Szerk.

Gábor mint hadvezér" című előadását. Elnök köszönetet mond a nagy tetszéssel fogadott előadásért s az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünnet után az elnöklést dr. Domanovszky Sándor másodalelnök veszi át.

21. Elnök felkérésére a titkár felolvassa azon külföldi történettudósok névsorát, akiket az igazgató választmány folyó évi április hó 25-én tartott ülésének határozata folytán levelező tagokul való megválasztásra ajánlt.

A közgyűlés nem kívánván a titkos szavazást, a következő történetírókat választja meg egyhangúlag levelező tagokul:

Angolország: H. W. V. Temperley; Ausztria: L. Bittner, A. Dopsch, O. Redlich; Franciaország: M. Lhéritier, H. Tronchon; Lengyelország: I. Dabrowski, St. Estreicher, M. Handelsman, Fr. Papée, W. Sobieski, St. Zakrzewski; Németország: K. Brandi, Fr. Meinecke, H. Oncken, J. Strieder; Olaszország: P. Fedele, P. Orsi, A. Solmi, G. Volpe.

22. Elnök jelenti, hogy az alapszabályok értelmében lejárt az 1923—1928. évkörre választott igazgatóválasztmányi tagok megbízatása. Az 1923—1928-iki évkörből nyolc kilépő és két elhalt, az 1928—1933-ikiből egy elhalt, összesen tehát tizenegy tag helye töltendő be. Elnök elrendeli a megüresedett igazgatóválasztmányi tagsági helyek betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében a titkos szavazást és a szavazatszedő bizottság elnökéül dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Lukács Pál és dr. Varga Endre évdíjas rendes tagokat kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

23. Szavazás után elnök az ülést újból megnyitja. Elnök felkérésére dr. Lukács Imre főtitkár felolvassa a Társulat mult évi munkásságáról szóló jelentését. — A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi.

24. Elnök felkéri a szavazatszedő bizottság elnökét, tegyen jelentést az igazgatóválasztmányi tagsági helyek betöltése céljából elrendelt szavazás eredményéről. Dr. Szentpétery Imre mint a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy összesen 35 érvényes szavazat adatott be, melyből dr. Erdélyi László, dr. Hóman Bálint, dr. Melich János, Pilch Jenő, dr. Tóth Zoltán, dr. Divéky Adorján 35—35, dr. Hajnal István, dr. Fekete Lajos, dr. Szentpétery Imre 34—34, dr. Miskolczy István 32, dr. R. Kiss István 30 szavazatot nyert. Elnök e bejelentés alapján dr. Divéky Adorjánt, dr. Erdélyi Lászlót, dr. Fekete Lajost, dr. Hajnal Istvánt, dr. Hóman Bálintot, dr. Melich Jánost, dr. Miskolczy Istvánt, Pilch Jenőt, dr. Szentpétery Imrét, dr. Tóth Zoltánt az 1929—34. évkörre, dr. R. Kiss Istvánt az 1933. év végéig terjedő évkörre megválasztott igazgatóválasztmányi tagoknak jelenti ki.

25. Elnök felkéri a titkárt a számvizsgáló bizottság jelentésének, az 1928. évi zárószámadásnak és az igazgatóválasztmány által megállapított 1929. évi költségvetésnek bemutatására. Titkár kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a bemutatott jelentést és a számadásokat s adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartással. Egyben az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja, hogy a közgyűlés adjon felhatalmazást a pénztárnoknak, hogy az a Társulat vagyoni kimutatásából az elértéktelenedett vagyontételeket törölhesse. Törölni javasolt tételek a következők: 1. Az alapítványi természetű tőke állagában a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének egy darab 4% -os záloglevele (érték 200 korona); 2. a nem alapítványi természetű tőke állagában egy takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban (érték 150 korona). Ugyancsak az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja a titkár, hogy a közgyűlés a Terray István adománya következtében a Magyar Történelmi Társulatnak az Országos Magyar Régészeti Társulattal közösen birtokába került egy darab Pesti Magyar Kereskedelmi Bank

részvény tulajdonjogából a Társulatot megillető fele részről mondjon le az Országos Magyar Régészeti Társulat javára. Titkár végül ugyancsak mint az igazgatóválasztmány javaslatát terjeszti elő, hogy a közgyűlés az elnökségnek a gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számvizsgáló bizottság tagjainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Paulinyi Oszkár rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

Hitelesítjük: *Gyalóka Jenő* s. k., *Kollányi Ferenc* s. k.,
ig. vál. tagok.

Az 1928. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1929. évi január hó 24-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírott napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi április 6-án Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkézelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1928. évi bevételt 17.689 P 12 fillérben, az 1928. évi kiadást 17.377 P 11 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1928. évi december 31-én 312 P 01 f volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1928. évi december hó 31-én kelt 98. számlakivonata szerint 312 P 01 f pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett, Forgótőke című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1928. évi december hó 31-én 20 P 70 f, a Földhitelbanknál pedig 189 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk az 1. és 2. /1. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1928. évi december hó 31-én összesen 521 P 71 f készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A fő-

könyv összesített bevételeiből és kiadásából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást módfelett nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot —, a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi összes bevételeit 16.211 P 77 fillérben és összes kiadásait 15.690 P 06 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1928. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 521 P 71 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1928. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1928. évi december hó 31-én 521 P 71 f volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.900 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.750 korona névértékű értékpapírban, 150. K takarékkönyvben. Igazolja ezt a nevezett pénztárvezetésnek hitelesen kiállított és 4. % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésében a számvizsgálóbizottság kimerítően tájékoztatta a tiszelt közgyűlést. Ez a részvény a Terray István adománya s felerészben az Országos Magyar Régészeti Társulat tulajdona.

A társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 K névértékű Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1928. év folyamán 3 különböző rendeltetésű alapot kezelt. A 3 alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1928. évi december hó 31-én az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 f készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1928. évi december 31-én 109 P 40 f és a postatakarékpénztárnak 1928. évi december 29-én kelt 13. számú befizetési lapja szerint 4.500 P 73 f készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az Alapítványi folyószámla 1928. évi december 31-én 4.385 P 80 f készpénzvagyonnal rendelkezett, a 7. % alatti csatolt számlakivonat szerint.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat” című folyószámla értékpapírjait a 4. % alatti csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1927 december 31-én volt eredménnyel:

	1927	1928
1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete záloglevél 4½%-os	200 K	200 K
2. Magyar koronajáradék-kötv. 4%-os ..	31.400 „	48.100 „
3. 6%-os hadikölcsönkötvény	22.350 „	60.150 „
4. 5½%-os állami pénztárjegy	11.500 „	148.300 „
5. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös az Orsz. Magyar Régészeti Társulattal)	— „	— „
6. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	— „	1.250.000 „
7. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	— „	868 P
	<hr/>	<hr/>
Összesen	65.450 K	1.506.750 K és 868 P

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapesten, 1929. évi április hó 6-án

Maradtunk tisztelettel

Dr. Paulinyi Oszkár s. k.

a számvizsgáló-bizottság tagja

Schiller Rezső s. k.

a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1928. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék-kötvény ..	31.400 K	
2. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézeti záloglevél 4½%-os	200 „	
3. Magyar Járadékkötvény 6%-os ..	22.350 „	
4. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „	
5. P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán		4.385 P 80 f
	<hr/>	<hr/>
Összesen	65.450 K +	4.385 P 80 f

B) *Nem alapítványi természetű tőke.*

1. Magyar koronajáradék 4%-os..	16.700 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os	37.800 „	
3. Állami pénztárjegy 5½%-os ..	136.800 „	
4. Takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban	150 „	
5. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 „	
6. Magyar Tudományos Társula-tok Sajtóvállalata-részvény ..		868 P — f
7. A folyószámlákon		398 P 84 f
Összesen:	1,441.450 K + 1.266 P 84 f	

Az A) és B) rovaton lévő összes törzsvagyon 1928. évi december hó 31-én 1,506.900 K + 5.652 P 64 f

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1928-ra	Eredmény 1928-ban
1. Pénztári maradvány	1080·32	1080·32
2. Alaptőke utáni kamat	2·50	3—
3. Forgótőke utáni kamat	120—	95·94
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	5500—	5827·46
5. Századok és egyéb régi kiadványok eladásából	400—	608·70
6. A vall. és közokt. miniszter segélye..	2000—	2000—
7. Rendkívüli bevételek	500—	6189·55
8. Remélhető új alapítványok	500—	183·80
9. Átftató pénzek	200—	223—
Összesen	10302·82	16211·77

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2520—	2580—
2. Szolgák díjazására	70—	52—
3. Irodai költségek	1000—	572·27
4. A Századok 1927. évi nyomdai költségeire	1700—	1828·34
5. A Századok 1928. évi nyomdai költségeire	4800—	5894·90
6. A Századok írói honoráriumára	2200—	3485·50
7. Egyéb nyomtatványokra	200—	119·03
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100—	100·79
9. Rendkívüli kiadások	500—	624·43
10. Alapítványok tőkésítésére	500—	209·80
11. Átftató pénzek	200—	223—
Összesen	13790—	15690·06

Összegezés:		Előirányzat 1928-ra	Eredmény 1928-ban
I. Bevétel	10302·82	16211·77
II. Kiadás	13790—	15690·06
Hiány, illetve fölösleg —		3487·18	521·71 ¹

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1928-ban	Előirányzat 1929-re
1. Pénztári maradvány	1080·32	521·71
2. Alaptőke utáni kamat	3—	3—
3. Forgótőke utáni kamat	95·94	100—
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	5827·46	5800—
5. Századok és egyéb régi kiadványok eladásából	608·70	500—
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	2000—	2000—
7. Rendkívüli bevételek	6189·55	500—
8. Remélhető új alapítványok	183·80	500—
9. Átfutó pénzek	223—	500—
Összesen	16211·77	10424·71

II. Kiadás.

1. Tisztviselők	2580—	2580—
2. Szolgák díjazása	52—	60—
3. Irodai költségek	572·27	600—
4. A Századok 1928. évi nyomdai költségeire	1828·34	1805·46
5. A Századok 1929. évi nyomdai költségeire	5894·90	6200—
6. A Századok írói honoráriumára	3485·50	2400—
7. Egyéb nyomtatványokra	119·03	300—
8. A takarékpénztáraktól fölszámított díjak	100·79	100—
9. Rendkívüli kiadások	624·43	500—
10. Alapítványok tőkésítésére	209·80	500—
11. Átfutó pénzek	223—	500—
Összesen	15690·06	13545·46

¹ A kimutatott nyereség csak látszólagos. Minthogy a Századok 1928. évf. 9—10. számának 1805 P 46 f-t kitevő nyomdászamlája nem nyert kifizetést, az 1928. évi számadásunk tulajdonképpen 1283 P 75 f veszteséggel zárul.

Összegezés:

	Eredmény 1928-ban	Előirányzat 1929-re
I. Bevétel	16211·77	10424·71
II. Kiadás	15690·06	13545·46
Maradvány, illetve hiány	521·71	—3120·75

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÖNYVEI:

	Ara Füzve Kötve
ALDASY ANTAL: <i>Címertan</i>	2' —
— <i>A XV. sz. nyugati elbeszélő forrása</i>	1'50 —
AUER JÁNOS FERDINAND <i>pozsonyi nemes polgárnak hétéro-</i> <i>nyai fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi: Lukinich Imre</i> ..	9' —
BALÁS GYÖRGY báró: <i>Bem József, 1794—1850.</i>	1'20 —
BARTONIEK EMMA: <i>Magyar történelmi forráskiadványok</i>	6' —
BARTFAI SZABO L.: <i>Gróf Széchenyi István és kortársai</i>	— 60' —
BENICZKY LAJOS <i>bányavidéki kormánybiztos és honvédezési</i> <i>viszsaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és</i> <i>a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos.)</i>	18' —
CSENGERY ANTAL: <i>Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Báró</i> <i>Wlassics Gyula bevezetőjével</i>	25' —
CZAKÓ ELEMÉR dr.—IVANYI BELA és GARDONYI ALBERT: <i>A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927.</i>	— 10' —
DEKÁNY ISTVÁN: <i>A történettudomány módszertana</i>	3' —
DESJARDINS-RÖMER: <i>Monuments epigraphiques du M. N. H.</i> ...	32' —
— Magyar nyelven	32' —
DÜRER-LITERATUR <i>in Ungarn 1800—1928.</i>	2' —
ECKHARDT FERENC dr.: <i>Introduction à l'histoire Hongroise</i> ...	2'50 —
ERDELYI GYULA dr.: <i>A magyar katona. (A magyar hadszerve-</i> <i>zet és hadművészet fejlődése.)</i>	12' —
FALK MIKSA és KECSKEMÉTI AUREL <i>elkobzott levelezése</i> ...	25' —
FARÁDI VOROS IGNÁC: <i>Viszsaemlékezései az 1778—1822. évekről</i>	10' —
FEJÉRPATAKY—ALDASY: <i>Pápai oklevelek</i>	3'50 —
FÖRSTER GY. br.: <i>Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja</i> <i>— Koros és a Berényiek</i>	8' —
GARDONYI A.: <i>A történelmi segédtudományok története</i>	10' —
GOMBOS F. ALBIN: <i>A honfoglaló magyarok itáliai kalandozásai</i> <i>(868—904)</i>	1'60 —
HAJNAL ISTVÁN: <i>A Kossuth-emigráció Törökországban</i>	3'60 —
HERCZEGH FRANZ: <i>Graf Stephan Tisza („Das Moderne Ungarn“</i> <i>sorozata első kötet)</i>	25' —
HOMÁN BALINT: <i>A forráskutatás és forráskritika története</i> <i>Magyarországon</i>	2' —
HOMÁN GYULA és SZEKFFŰ GYULA: <i>Magyar történet. I. kötet.</i> <i>Népvándorlás—Törzsszervezet—Keresztény királyság</i>	1'50 —
— IV. kötet. XVI. század	— 20' —
— V. kötet. XVII. század	— 20' —
HORNYIK JÁNOS: <i>Kecskemét város gazdasági fejlődésének tör-</i> <i>ténete</i>	— 20' —
JÓZSEF NÁDOR <i>élete és iratai</i>	6' —
— <i>Amatőrkiadásban</i>	25' —
LUGOSI D.: <i>Dugonics András szegedi monográfiája</i>	40' —
LUKINICH IMRE dr.: <i>A szatmári béke története és okirattára</i> ..	2' —
— <i>Mohácsi emlékkönyv. 1526</i>	25' —
MARJALAKY K. LAJOS: <i>Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—</i> <i>1849-ben, Bölöni Mikó Samu szemtanú kéziratából</i>	— 12'80 —
MISKOLCZY GY.: <i>A horvát kérdés története és vívmányai a rendi</i> <i>dílam korában. Két kötet. Az I. kötet</i>	2' —
— <i>A II. kötet</i>	25' —
PIVÁNY J.: <i>Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok (Columbus</i> <i>előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig.)</i>	20' —
— <i>Hungarian—American historical connections</i>	3' —
REYESZ IMRE: <i>A magyarországi protestantizmus történelme</i> ...	3' —
REXA REZSO: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története</i> ...	2'50 —
SÁNDOR LIPÓT FŐHERCEG <i>nádor iratai. (Kiadta: Mályusz E.)</i> ...	— 25' —
SZÉCHENYI ISTVÁN gróf: <i>A kelet népe. (Feldolg. Ferenczi Z.)</i> ...	25' —
— <i>Döblingi iródmű hagyatéka. III. (Feldolgozta Tolnai Vilmos.)</i>	25' —
— <i>Naplói. I—II. kötet. Az egyes kötetek</i>	25' —
— <i>Írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (Feldolg.: Viszota Gy.)</i>	25' —
SZÉCHENYI TANÍTÁSAI: <i>A m. kir. vallás- és közoktatásügyi</i> <i>minisztérium megbízásából összeállították: Fekete József és</i> <i>Váradi József. Kiadta Miskolc város közönsége</i>	— 7' —
SZEKFFŰ GYULA: <i>Iratok a magyar államnyelvi kérdésének törté-</i> <i>netéhez</i>	25' —
SZENDREI J.: <i>A diósgyőri vár története</i>	3'50 —
SZENTPÉTERY IMRE: <i>Chronologia</i>	1'50 —
TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE. VIII. kötet, 1678—1679.	18' —

Fölhívás Társulatunk Tagjaihoz!

A Magyar Történelmi Társulat arra igyekszik, hogy folyóiratát, a **Századokat**, mielőbb megint a békebeli terjedelemben, évenként tíz **fűzetben** jelentethesse meg.

Sohasem volt annyira szükségünk történelmünk művelésére, mint mostani magunkrahagyatottságunkban.

Egyelőre azonban ennek a törekvésnek nagy akadályai vannak. Társulatunk vagyona az összeomlásban megsemmisült. Alapító tagjaink alapítványuk fejében ma is kapják a Századokat, ámbar egykori alapítványaikkal azok kamatozása is megszűnt. A tagdíj ma alig fedezi a költségeket. Folyóiratunk fenntartása és terjedelmének növelése tehát csak a **taglétszám jelentékeny emelésével érhető el.**

Azzal a **kérelemmel** fordulunk tehát tagjainkhoz, hogy **mindenki legalább egy-két új tag megnyerésével** járuljon hozzá Társulatunk erejének gyarapításához.

Az új tagok Társulatunk titkári hivatalában: *Budapest, I, Vár Bécsikapu-tér 4. sz., Országos Levéltár*, jelentendők be, a név, foglalkozás és a pontos cím közlésével.

A tagok **legalább három évi tagságra** kötelezik magukat. A harmadik év lejártával a Társulathoz kiléphetnek, ami szintén előre bejelentendő a titkári hivatalnak.

A tagsági díj **évi 10 pengő**. Ennek fejében kapják a Társulat folyóiratát, a **Századokat**, amelynek különben **évi előfizetési díja 16 pengő**; a Társulat minden egyéb új és még raktáron lévő régi kiadványát pedig tetemes, 20–30%-os **kedvezmény**vel kapják.

Új kiadványaink: a **Magyarország újkori történetének forrásai** és a **Magyarország törökkori történetének forrásai** című sorozatainkban megjelent munkák, köztük **Széchenyi István gróf összes munkáinak** folyamatban lévő kiadása.

Régi kiadványaink: a **Századok**, a **Történelmi Tár**, a **Magyar Történelmi Életrajzok** sorozatában megjelent munkák, **Teleki Mihály levelezése**, a **Zichy-család okmánytára**, a **Teleki-család oklevéltára** stb.

Alapító tagjaink egyszer s mindenkorra befizetett **legalább 200 pengővel** szerzik meg ugyanazokat a jogokat.

Felkérjük Társulatunk barátait arra is, hogy a társulati vagyon helyreállításához **szíves adományokkal** vagy **alapítványuk fölemelésével** járuljanak hozzá.

A Magyar Történelmi Társulat.

51050

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D'DOMÁNOVSZKY SÁNDOR MÄSODALELNÖK

LXIII. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1929. OKT.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1929.

Tartalom.

	Lap
Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez (I. közl.)	353
Markó Árpád: Két mozgalmas év a magyar nemestestörség életéből	365
Pleidell Ambrus: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában (I. közl.)	384

Történeti irodalom.

Erdélyi Gyula: A magyar katona. <i>Ism.: Markó Árpád.</i>	421
Hóman-Szekfű: Magyar történet. I. köt. <i>Ism.: Domanovszky Sándor</i>	423
Balassa Brunó: A történettantás multja hazánkban. <i>Ism.: Miskolczy István</i>	429
Schermann Eged: Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. <i>Ism.: Gálos Rezső.</i>	431
Sipos Lajos: A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848—1851. <i>Ism.: Hajnal István.</i>	433
Kastner Eugenio: Mazzini e Kossuth. <i>Ism.: Fest Aladár.</i>	434
Bruckner Győző: Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei. <i>Ism.: Szelényi Ödön.</i>	439
Iózsef főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. III. köt. <i>Ism.: doberdói Breit József.</i>	440
Edvi-Ilés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház. <i>Ism.: Morvay Győző</i>	443
Wolkenberg Alajos: A katolikus világmisszió könyve. <i>Ism.: Balany György.</i>	444
Philippide Sándor: Originea rominilor. I. köt. <i>Ism.: Iványi Béla.</i>	448
Cufolo, Alessandro: I privilegi dei sorvanti Angioini alla città di Napoli. <i>Ism.: Miskolczy István.</i>	450
Arata, A.: Il processo del Card. Alberoni. <i>Ism.: Lamacz Sándor.</i>	451
Kunstwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft. <i>Ism.: Wolf Rózi.</i>	454
Folyóiratszemle	457

Tárca.

Hegyaljai Kiss Géza: Wesselényi Miklós levelei Kazinczy Gáborhoz	462
---	-----

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainknak!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott! Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Adalékok Bethlen Gábor történetéhez.

(Első közlemény.)

Nagyon nehéz Bethlen Gábortól elszakadnunk. Mennél többet foglalkozunk vele, annál jobban érezzük a híját az oly forrásanyagnak, mely világot derítene pályájának egyes homályban maradt életrajzi, lélektani és történeti problémáira. E sorok írója, ha más feladatért látogat is levéltárt, meg nem állhatja, hogy széjjel ne nézzen a Bethlen korára vonatkozó iratok közt. Így nemrégiben Simancasban is átnézett egy-két esomagot, noha tudta, hogy Gindely és Fraknoi alaposan kiaknázták Bethlen korára nézve a történeti adatoknak azt a világhírű bányáját.

S mégis leírhattam a diplomáciai jelentések nagy tömegéből néhány töredéket, melyeket itt közölni is akarok. Nem azért, mintha tartalmuk teljesen ismeretlen volna, sőt van egy már formában és tartalomban régen ismeretes is közöttük. Azonban mindegyik olyan, hogy amikor jelentőségét vizsgáljuk, a Bethlen-kutatás legvitásabb kérdéseivel kerülünk szembe.

I.

Az udvar erdélyi politikája Bethlen korában.

Gróf Oñate, a bécsi spanyol követ 1620 május 13-án írja királyának a következőket: az udvar Cesare Gallót egyebek közt azzal a megbízással küldötte Konstantinápolyba, hogy „ha szerét teheti, eszközölje ki Gábornak Erdélyből való kiűzését, s oda Homonnaynak, vagy Gratianinak, a moldvai vajdának beigtatását és noha úgy látszik, hogy ezáltal a töröknek nagyobb hatalmat adunk, mint aminövel eddig rendelkezett Erdélyben, a dolgok mai állapotában jónak gondolják abba a tartományba katolikus fejedelmet vezetni és ha az Homon-

nay lesz, (amit nem hiszek,) ez volna a kedvező eshetőség“.¹

De mi újat tanulunk ez idézetből? kérdi a hozzáértő olvasó. Hiszen tudtuk, hogy az udvar szerette volna Bethlent kikergetni Erdélyből, kivált 1620 tavaszán, amikor attól tartott, hogy a hosszú fegyverszünet letelével Bethlen megint támadni fog, új életre ébresztve a cseheknek már lankadó ellenállását. Azt is tudtuk, hogy az udvar szerette volna Homonnayt erdélyi fejedelemnek elismertetni és hogy Homonnay épp Oñate jelentése keltének idején könnyű vállalatnak hitte reávenni a portát fejedelemsége elismerésére.² Azt is tudtuk, hogy Bécsben Gratianit már 1615-ben is szerették volna Bethlen helyére ültetni³ s azt is, hogy öt év múlva Gratiani már mint moldvai vajda hadak élén próbált átkelni az erdélyi határon.⁴ De nem ismertük Cesare Gallonak, a Konstantinápolyba küldött oratornak titkos megbízását. Cesare Gallo, akit Rimay János az „álnokságokban és hazugságokban innutriáltatott sokszórú rókának“ nevez, a spanyol kormánynak is fizetett diplomatája volt⁵ s így Oñate előtt nem titkolta utasításának írásba nem foglalt pontjait. Ezért megbízható és tanulságos Oñate tudósításának ez a részlete és még tanulságosabb az ahhoz fűzött reflexió, mely visszatükrözteti II. Ferdinánd udvarának felfogását is.

Azonban e részletek jelentőségét csak úgy becsülhetjük meg, ha Homonnay és Gratiani erdélyi terveinek egész történetét áttekintjük. Mert e terveknek alapos ismerete és élénk megvilágítása nélkül szemléletünket zavaró hézagok támadnak Bethlen korának és cselekvése rugóinak feltüntetésében.

¹ Archivo general de Simancas. Estado, Lego 2505. fol. 76. Carta decifrada del Conde Oñate a S. M. Viena 13. Mayo 1620. A fent idézett soroknak eredetije így hangzik: el fin desta embaxada (Cesare Galloé) es... si hallare camino procurar de sacar al Gabor de la Transilvania introduciendo alli al Humanay o al Graciani que es Principe de Moldavia y aunque en esto pareze que se le da al Turco mas autoridad de la que ha tenido hasta agora en Transilvania en el estado presente de las cosas se tendria por bueno introducir en aquella provinzia Principe Catholico y si lo fuese el Humanay (que na lo creo) seria el partido bentajoso.

² Gindely: Okmánytár, 136. l.

³ Frankl: Pázmány, I. 620. l.

⁴ Hurmuzaki: Documente, Volumul. XV, Partea II. Bukarest, 1913. 891—895. ll.

⁵ Ipolyi: Rimay levelezése, 249., 268. ll.

Mi itt az általunk már másutt tárgyalt részletek mellőzésével a Homonnay—Gratiani kísérleteknek csupán főbb mozzanatait kívánjuk fejtegetni.

II. Mátyás minisztere, Khlesl, nem bírt megnyugodni abban a gondolatban, hogy Erdélyt a választott és a töröktől megerősített fejedelem önállóan kormányozza s legfeljebb csak elméletben ismerje el a magyar korona jogát az erdélyi területre. Arra nem mert vállalkozni, hogy odacsatolni próbálja Erdélyt a magyar területhez. Ezt az egyesítést óhajtotta, de belátta, hogy az csak akkor lehetséges, ha a magyar király kiveri a törököt a magyar területről. Már pedig háborút a törökkel nem akart, a tizenötéves török háború tapasztalatain okulva. De úgy gondolta, hogy török háború nélkül is elérheti erdélyi politikája célját. Elérheti azt, hogy az udvarhoz ragaszkodó, katolikus fejedelem uralkodjék abban az országban, mely a magyar „elégületlenek“ hatalmas támaszának mutatkozott. Azért igyekezett aláásni Báthory Gábor hatalmát s éppenséggel nem ütközött meg azon, hogy az udvarnak magyar hívei megölették az ifjú fejedelmet 1613-ban. A gonosz tett után azonban bosszankodva vette észre, hogy céljához a kiontott vér árán sem jutott közelebb.

Báthory Gábor utódja Bethlen Gábor lett. Khlesl nem akarta neki megadni a fejedelmi címet. Hogy ez a politika dinasztikus és katolikus szempontból is célszerűtlen, azt a császárnak két német tanácsosa már 1613-ban fejtegette. Prayner Seyfried Kristóf, a kamara elnöke és Harrach Károly egy közösen szerkesztett emlékiratban ajánlották Bethlen címének és hatalmának elismerését azon a területen, amelyet a bécsi béke biztosított az erdélyi fejedelemnek. Szerintük Bethlentől csak azt kellene kívánni, hogy hűséget mutasson a császár és a kereszténység iránt legalább semleges magaviselettel.

Ezért az emlékiratért Prayner és Harrach megérdemlik az igazi államférfiak címét, azt a nagybecsű címet, melyet közönségesen inkább a rang véletlensége, semmint az érdem szerint szokás osztogatni. Prayner és Harrach nem voltak hívei az érzelmi politikának, annak a látszólag tiszteletreméltó, de tulajdonképp könnyelmű politikának, mely többé vagy kevésbé jogos vágyak után indulva vak ábrándozással nem számítja ki az erők arányát és az örvénybe viszi mindazt, amit szentnek hirdetett. Ma már sokkal több szomorú tapasztalatunk van az ilyen politika romboló hatásáról, semhogy ne fordul-

nánk el irtózáttal attól, valahányszor találkozunk vele a történelemben.

Khlesl nem hallgatott a két jeles férfiú szavára, hanem a középszerűség sértett hiúságának dühkitörésével válaszolt emlékiratukra és folytatta az ingerkedés politikáját Bethlennel szemben. Ébben az esztelen eljárásban volt némi rendszer 1614-ig, a linzi gyűlés szétoszlásáig. Khlesl ugyanis el akarta hitetni a Habsburgok országoainak Linzbe gyűjtött küldötteivel, hogy nem ő ingerkedik Bethlennel, hanem a török akarja megtámadni a német császárt. Ezért szüksége van hadseregre, melyet természetesen nem a török ellen szólított volna fegyverre, hanem a német „Libertät“ és a magyar rendi szabadság megtörésére. Mivel azonban a linzi gyűlés jobban hitt Náprághi kalocsai érsek szókimondó ékesszólásának, semmint Khleslék mesterfogásainak, az ingerkedés politikájának többé nem volt értelme. De Khlesl gondolatban szegény makacssága ragaszkodott hozzá s egyetértve Molart Jánossal, 1615—1617-ig ismételtén megkísérelte magyar hívei segítségével, hogy Homonnay Györgyöt, a gazdag fiatal főurat bevigye Erdélybe fejedelemnek. Az a törekvés, hogy magyar katolikus főúr foglalja el az erdélyi trónt, magában véve nem volt magyarelles. A XVI. században is voltak katolikus erdélyi fejedelmek, akik a portára és a magyar királyra támaszkodva a magyarságnak javára váltak. Csakhogy Homonnay egy, a porta előtt már tekintélyt szerzett fejedelmet akart kiforgatni trónjából. És ki akarta forгатni oly abszolutizmusra törekvő hatalom kedvéért, melyet az akkor igen erős rendi szellem halálosan gyűlölt. Ha Homonnay kísérlete sikerül, Erdélyre súlyosabban nehezedett volna a porta keze, mint Bethlen uralkodása alatt. Ezt az udvar is előre látta, mint Oñate jelentéséből tudjuk.¹ Már pedig a portai adó öregbítése s az erdélyi terület minél nagyobb részének török birtokba jutása a katolikus magyarság erejét csakúgy csorbította volna, mint a magyar protestánsokét. Az így meggyöngyült erdélyi fejedelmi hatalom a magyarországi abszolutizmusnak és vele együtt a katolicizmusnak erőtlen támasza lett volna. Khlesl és Molart politikájának csak az az egy mentsége van, hogy nem tudták, mit csinálnak.

¹ Előre látta bizonyára nemcsak 1620-ban, hanem 1615—17-ben is.

Eredménye a Homonnay-féle mozgalomnak két irányban nyilvánult. Az ellenjelölt ígéretei miatt Bethlen nem bírt elég ellenállást kifejteni Lippa védelmében a portával szemben. Azután a Homonnay által okozott zavarok keserűségének az íze szájában maradt, mikor kitört a cseh forradalom. Khleslék hivatali utódjainak görnyedniök kellett az érzelmi politika hatásának súlya alatt. Homonnay Bethlen első támadása idején Lengyelországba menekült s onnan igyekezett megzavarni Bethlen diadalútját. 1620 júniusában, épp akkor, amikor Cesare Gallo Konstantinápolyba érkezett, Homonnay a lengyel-magyar határon betegségben és szegénységben sínylődve panaszkodott, hogy a császár őt elfelejtette. Pedig amint Őnate jelentéséből láttuk, a császári követ épp akkor azon fáradozott a portán, hogy megvalósítsa a beteg száműzöttnek évek óta ápolt álmait. De már késő volt, mert Homonnay 1620 július 21-én meghalt s így Gallo csakis a másik erdélyi trónjelöltnek, Gratiani moldvai vajdának érdekében izgathatott a török fővárosban szóval és pénzzel.¹

De vajjon ki volt az a moldvai vajda, akit II. Ferdinánd kormánya az erdélyi fejedelemségre akart előléptetni? Gratiani magát régi horvátországi nemesek utódjának mondotta, de nevét maga formálta olasszá délszláv születési helyének nevéből. A török fővárosban mint kereskedő volt ismeretes. Azonban beszinlelte magát a vezető török urak kegyeibe s egyszersmind a bécsi udvarral is elhitette, hogy mint jó katolikus megbízható híve a német császárnak. Tüntetett katolikus buzgalmával, de amikor moldvai vajdává lett, állítólag a görögkeleti egyházba lépett. Arról is szó volt, hogy ki-nevezik budai basának; lehetséges, hogy akkor Mohammed hitére tért volna át. Jorga Gratianit morlák kalandornak nevezi. De 1615-ben Bécsben és Konstantinápolyban igen kényes feladatokat bíztak reá feltétlen bizalommal. Ez az év volt az ő nagystílú emelkedésének kezdőideje, mert ez évben mesterkedte ki a hirhedt bécsi

¹ A fentiekben előadottaknak forrásait idéztük már a Mill. Tört. VI. kötetében és a Klebelsberg Kuno-émlékkönyvben, Cesare Gallo megérkezése idejét l. Tört. Tár, 1881. 633. l. (Szilágyi közl.) Homonnay utolsó napjairól l. leveleit a Fürstlich Dohna, Familien Archiv, Schlobitten. Másolatok a M. T. Akadémia kézírattárában. Homonnay halála, T. Tár 1881. 636. l.

békét Khleslrel; azt a békét, mely az ő agyafúrtságának és Khlesl furfangos rövidlátásának jellemző alkotása.¹

Az 1615-i bécsi béke tulajdonkép igen ártatlan szerződésnek látszik. Két cikke (4. és 5.) egész általánosságban szól arról, hogy a két császár négy hónap alatt köteles megbüntetni azokat, akik a végeken a rendet zavarták és köteles lerontani a zsitvatoroki béke óta épített palánkokat, mert ez a béke eltiltja a feleket új erődítések építésétől. Ez ártatlan felszín alatt azonban az a terv lappangott, hogy a német császár és a szultán keresztény és török katonaságot gyűjtenek egy táborba s e katonai erő által lerontatják a Bocskaytól telepített hajdúvárosok palánkjait. Ezek a palánkok tulajdonkép nem voltak igazi erődítések, amiknek lerontásáról a zsitvatoroki béke szól. Csak arra voltak jók, hogy kisebb csapatok meglepő támadása ellen védjék a lakosságot. De ha lerontatnak, a szomszéd török várak urainak nem kellett volna többé a kalandozni vágyó hajdúktól félniök, ellenben a hajdúk ki lettek volna szolgálatva az egri és szolnoki törököknek. Elvesztették volna nemesi szabadságukat, kénytelenek lettek volna adózni a törököknek, vagy elbujdosni városaikból, melyeket nem régen építettek hajdan puszta területen. Ez a büntető expedíció Khlesl felfogása szerint megtorolta volna a hajdúkon mindazt, amit Bocskay alatt vétkeztek és egyszersmind kitűnő alkalom lett volna több ezer német katonának bevitelére a magyar várakba.

A török biztosok, Gratiani és Achmet Kiája, akik e szóbeli alkut kötötték Khleslékkel, a maguk szempontjából igen jól számítottak. Lehetségesnek hitték, hogy kivonul a két büntető hadsereg s akkor a hajdúvárosok török birtokba kerülnek, hiszen a török felfogás szerint azok a városok úgyis „holdolt helyek fundussán” épültek.² Azután a magyar-német viszály, mint az executiónak el nem maradó következménye, a török hatalomnak sokféle bonyodalmi közben célszerűen fedezte a hátát. És végül, ha a német császár a négyhónapi határidőre ki nem állíthatja a maga katonai csapatait, — amit Gra-

¹ Gratianiról a bécsi állami Levéltár 1618—20-i Turcicában többféle adat, l. továbbá a Klebelsberg-Emlékkönyvet, Jorga: Histoire des Roumains. Bukarest, 1915. 296. l. Mikó: Erdélyi Történeti Adatok, II. 131. és Tört. Tár 1885, 464. (Szi-lágyi közl.)

² E felfogásra nézve l. Tört. Tár 1887. 23. l. A többire nézve l. A Mill. Tört. VI. k. Khlesl röviden elmondja céljait 1615 okt. 28-i levelében. (Hammer: Khlesl III. 287. l.)

tiani bizonyára számba vett —, halasztást kell kérnie, ami a török urak erszényét fogja majd duzzasztani.

Ellenben Khlesl mintha vaksággal lett volna megverve. Nem akarta eltitkolni a szóbeli alkut. Sőt hatni akart a német birodalmi közvéleményre azzal a híreszteléssel, hogy a törökök maguk követelik a német katonaság bevitelét a magyar várakba. Ez a hír — úgy képzelte — ösztönözni fogja a német fejedelmeket birodalmi csapatok kiállítására. Hogy a hajdúirtás hírének minő hatása lesz Magyarországon, azzal nem foglalkozott elég komolyan. Pedig ott igen komolyan vették azt a szándékot, hogy a hajdúkat, a magyar nemzet tagjait, földönfutókká akarják tenni a magyar királynak csapatai. És hozzá még a német katonaságot akarják bevinni a várakba. A német katonaság a várakban német uralmat, az idegenlelkű abszolutizmus uralmát jelentette. A német katonaság gyűlöletében a felekezetek és osztályok egyetértettek.

A harcot a bécsi béke titkos pontjai ellen a katolikus Forgách Zsigmond indította meg. Az elkeseredés oly nagy volt Magyarországon, hogy Khlesl meg se merte próbálni az executió végrehajtását. Az 1618-i országgyűlés, mely II. Ferdinándot királlyá választotta, kimondotta a török békéről szóló cikkben, hogy a felsőmagyarországi részekben a katonahajdúk lakóhelyei ép-ségben maradnak. Az 1619-i királyi országgyűlés Lipthay Imre barsi alispánt azzal a megbízással küldötte a portára, hogy szerezze meg a török urak hozzájárulását az említett 1618-i törvényeikk érvényesítéséhez. Azonban Molart Lajos, a császári követ, rábírta Lipthayt, hogy a palánkok fenntartása helyett az executió újabb elhalasztását kérje. A császári udvar ugyanis II. Ferdinánd alatt sem merte ingerelni a portát az 1615-i alku teljes elejtésének kérelmével, noha már Khlesl belátta, hogy az alku végrehajtását a magyarok ellenállása lehetlenné tette. 1615 óta az udvar folyvást halasztást kért a portától. 1619 október 10-én lejárt egy 16 hónapi halasztás határideje. A császáriak ekkor örültek, hogy újabb 10 hónapi halasztást kapnak s e halasztásért a nagyvezérnek s az előkelő basáknak 10.000 tallért fizettek, pedig akkor már nagyon sok pénzt nyelt el az a diplomáciai komédia, melynek szomorúan kacagtató hősévé Khleslt avatta magyargyűlölete.

Gratiani nagyon meg volt elégedve munkájával. Soha ilyen jó üzleteket nem csinált. A porta rendszeren őt kül-

dötte Bécsbe a zsitvatoroki béke óta még nem tisztázott hódoltsági ügyek s egyszersmind az executió elintézésére. Khlesl busásan fizette, mert örült, hogy a porta nem sürgeti az executiót. Csak 1618-ban 20.000 forintot fizetett neki az udvar kitűnő szolgálataiért. A portán is meg voltak elégedve vele, hiszen a császári udvart a basák adófizetőjévé tette. A császári udvar sürgetésére kinevezték a naxosi herceget, amint Gratiani címezte magát, moldvai vajdának. A herceg úr, amilyen ravasz és kapzsi, éppoly kíméletlenül durva és fenhéjázó is volt. Mikor moldvai vajda lett, szeretné volna, kivált Bethlen támadása után, Homonnayt Erdélybe segíteni. Majd Homonnay halála után magának szánta, a császári udvar beleegyezésével, az erdélyi trónt. Azonban viseletével maga ellen ingerelte a moldvaiakat s a portát is s így kénytelen volt a lengyelek karjaiba vetni magát, de Szkender basa leverte a Gratianival egyesült lengyeleket, magát a kalandort pedig saját bojárjai ölték meg.¹

Khlesl és II. Ferdinánd udvara ilyen uralkodót akartak az erdélyiek nyakára ültetni. Kétségtelen, hogy alatta felújult volna Mihály vajda és Básta kora. Homonnay mozgalmában egyes magyar királypárti urak is résztvettek, de arról nincs tudomásunk, hogy Gratiani erdélyi terveit a magyar főurak is támogatták volna.

Boeskay támadása óta bizonyos ingadozás vehető észre a legtöbb királypárti magyar főúr felfogásában az erdélyi politikára nézve. Illésházy, Forgách Zsigmond, Thurzó György és Pázmány Péter gondolkodása Erdélyről az idők folyamán változásokon megy át. Ez nagyon természetes. Rosszul esett a királypárti uraknak az, hogy Erdély a tulajdonképi magyar királyság ügyis megfogyatkozott területének rovására terjeszkedik, másrészt érezniök kellett a független erdélyi államnak nemzeti jelentőségét. E két érzés összeütközésének vagy váltakozásának az egyének szerint különböző a hatása. Illésházy és Pázmány — hogy csak e kettőnél maradjunk — az erdélyi szabad fejedelemsválasztás és az athnamével megerősített fejedelmi hatalom közjogi formáját eleintén nem szeretik, de később határozottan pártolják. Kétkelkedőkből hívökké lesznek az erdélyi függetlenség formája irányában. Illésháznak eleintén nem

¹ L. Milleniumi Történet VI., Turcica 1618, 1619. (Bécsi állami levéltár). Jorga idézett munkája. Hurmuzaki: Documente id. kötete. Török-Magyarkori Allamokmánytár III. 223., 244. ll.

kell a két fejedelemválasztás a magyar szent korona területén, de már 1607-ben, midőn meghallja, hogy Rákóczi Zsigmondot „a török császár consensusa ellen” akarják megválasztani Erdélyben, a legnagyobb hévvel inti Rákóczit Bocskay hagyományainak tiszteletben tartására. A bécsi békében azt végeztük — írja Rákóczinak —, „hogya a német nemzetség Erdélyhez, sem pedig ahhoz, amit engedtek Erdélyhez, ne avassa magát; hanem egy fejedelem legyen Erdélyben; s a bírja ezeket. Erre pedig a kívánságra az vitte a magyarokat, hogy ez okkal és ez szín alatt megtarthassák Erdélyt és az oda való földet a török hatalmasságtól... Minthogy immár mind Maximilián és Ferdinánd császár eléggé megpróbálták és kísértették azt, ha megtarthatnák-e Erdélyt fegyverrel; de minthogy Erdély igen oda bévagyjon, Buda, Esztergom, Fejérvár... mind előtte feküsznek, nem vihették véghez soha, hogy megtarthatták volna... Utolszor ő felsége Rudolphus császár is kezéhez vevé. (Erdélyt.) Mi következék belőle? Az, hogy szinte a bécsi kapura hozák mind a törököt s mind a tatárt, és csak az Ur Isten oltalmazza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem esék.”¹ Ime, Illésházy 1607-ben réalpolitikussá lett, míg azelőtt inkább az érzelmi politika embere volt. Sokkal szebbnek, sokkal érzelme-sebbnek látszott ellenezni a különálló Erdélyt a szent korona területének egysége érdekében, de amikor a „német Erdélyhez avatta magát”, mielőtt elkergette Budáról a basát, az érzelmi felindulás a félhold erejét gyarapította a magyar földön, ellenben az erdélyi „Anya rágtá és ette az édes fia testét, az nagy inségek miatt.”²

Pázmány is érzelmei után indult a politikában, midőn Homonnayt pártolta, de öreg korában, életének majdnem egész utolsó évtizedében Illésházy felfogásában osztozkodott. Eléggé ismeretes Pázmánynak az a nyilatkozata, melyet Kemény János feljegyzett önéletrajzában. Deák Farkas azt mondja Keményről, hogy Pázmány érseknek oly szavakat ad szájába, melyekben nagyon kevés a valószínűség. Ezek a szavak ugyanis a legnagyobb bizodalmat föltételeznék. Kemény ez elbeszélésében egy kis maganagyozolás, alkalmi dicsekedés van.³

¹ Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok, III. 117. l.

² E szavak Forgách Zsigmond 1619 szept. 8-i leveléből vannak véve. (Bécsi All. Levéltár, Turcica, 1619.)

³ Deák Farkas: Rövid észrevételek Kemény János önéletrajzáról. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XIII. k. 10—12. l.)

Kemény kritikusa nem veszi tekintetbe, hogy Kemény rokona volt Pázmánynak, hiszen Pázmány már mint érsek családi okiratait Kemény Boldizsártól, János apjától szerezte vissza.¹ Miért ne beszélhetett volna az érsek bizalmasan a vele rokon nemesi család fiatal tagjával, akinek élénk szelleme bizonyára tetszett neki. Azután a kritikus nem is idézi a Keménytől Pázmánynak tulajdonított nyilatkozatokat teljesen. Nem idézi Pázmánynak ezt a mondatát: „Átkozott ember volna, ki Titeket arra kényszerítene, hogy Töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok, míg Isten a kereszténységen más-képen nem könyörül, mert Ti azoknak torkokban laktok.... a Törököt töltsétek adományokkal.“ Ezek a szavak bizonyára hitelesek. Hiszen Pázmánynak leveleiből idézhetünk sorokat, melyek logikai kapcsolatba fűzve egyeznek a Kemény által följegyzett gondolattal. Pázmány 1636-ban írja Melith Péternek: „ő felsége ellen tusakodik, valaki az ő felsége ditiójából az Erdéli Fejedelmet háborgatja.“² Máskor ezt írja: „Elég példánk vagyon arról, hogy Erdélyt a Német segítség meg nem oltalmazhatja a Török ellen.“³ 1637-ben írja I. Rákóczi Györgynek: „utolsó kételenség nélkül nem jó Erdélynek a Törökkel föltenni“.⁴ „Erdélyt szinte úgy félttem, mint Gyórt — írja 1634-ben Rákóczinak — és azon vagyok, hogy mások is azt ítéljék.“⁵ 1636-ban ajánlja Rákóczinak, hogy a törököt „adománnyal nyomja le“.⁶

A mi kritikusunk azon ütközik meg leginkább, hogy Kemény ezt mondatja Pázmánynyal: „Látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan a mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, de csak addig durál az a Német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl minjárt contentusban jutván, gallérunk alá pökik a német, akár pap, akár barát, vagy akárki légyen.“ Ez, mondja kritikusunk, annyira erdélyi mondás, hogy csak erdélyi ember fejében születhetett.⁷ Vajon? Zrínyi Miklós, a

¹ Frankl: Pázmány, III. 329.

² Hanuy: Petri Pázmány Epistolae Collectae. T. II. 670. l.

³ U. o. 735. l.

⁴ U. o. 752. l.

⁵ U. o. 478. l.

⁶ U. o. 634. l.

⁷ Deák Farkas azt írja, hogy Pázmány nem mondhatta ezt: „Keresztény császáruk“. A megkülönböztetés *keresztény* és *pagány* uralkodó közt erdélyi emberre vall. Igen, de

költő, talán erdélyi ember volt? Pedig ő vágyakozva nézett Erdélyre. „Az Isten engedje“ — mondotta — „hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarra.¹ Esterházy Miklós, a nagy nádor, egy memorandumában inti a királyt a hitlevél pontjainak végrehajtására, más-különbben „örök marad a gyanú, a nemzeti ellenérzés és a védelem keresése az erdélyi fejedelelemnél.“² Pázmány nem keresett védelmet Erdélyben, de arra bizonyos hangulatnak nyomása alatt mégis csak gondolhatott, hogy ha az erdélyi felhő nem lebegne fejük felett, a német tanácsosok féktelenebbül adnák át magukat annak az indulatnak, melyet Gabelmann így jellemez: „Contemptus Germanorum erga Hungaros.“³ És vajjon Pázmánynak nem volt-e soha panasza a német kormányzás ellen? Pázmány 1624-ben tiltakozott a „német vitézek“ ellen, akik jószágain garázdálkodtak s egy „becsületes nemes ember szolgáját“ börtönbe vetették. Felszólítja a nádort, hogy hivatali kötelességénél fogva ő felségétől kérjen büntetést a nemesi szabadság megsértői ellen.⁴

„Ez a mi nyomorult nemzetünknek szerencsétlensége — írja Pázmány —, hogy az oltalomtól majd annyit kell félni, mint az ellenségtől.“⁵

A német katonaság oltalmára gondol, arra az oltalomra, amely ellen maga a hatalmas érsek is alig bírt védekezni.

Ha Pázmány félig-meddig hivatalos levelekben így nyilatkozik, miért ne használhatott volna beszélgetés közben az ő népies fordulatokban annyira gazdag magyar nyelvén még erősebb szavakat is a német tanácsosok ellen? Mert jól meg kell jegyeznünk, nem a német császár ellen. Az ő jámbor és jóakaró urát dicséri, csak tanácsosait korholja. Nem azt akarjuk mondani, hogy Keménynek minden szavát el kell hinnünk. Hány önéletrajz

hátha Pázmány a keresztényen katolikust ért a protestáns-sal szemben? Azután, mondja Deák, 1629-en túl, — korábban Pázmány nem nyilatkozhatott így — „Kemény és Pázmány már túlvoltak az öcsémező tituluson“. Pedig Pázmány 37 évvel volt idősebb Keménynél, mondhatta tehát öcsémnek akármikor. Deák szerint Pázmány nem beszélt így: „durált, floreált, contemptus“. Ezt az érvet nem szükséges cáfolni.

¹ Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek, II. kiadás.

335. l.

² Hajnal István: Esterházy Miklós lemondása. Budapest, 1929. 118. l.

³ Takáts id. h. 17. l.

⁴ Hanuy: I. 411. l.

⁵ U. o. II. 358. l.

vagy emlékirat van a világon, amelynek minden szavát el kell hinnünk? Kemény impulsív természete miatt szeret nagyokat mondani, nem nagyzol, csak nagyít. Esterházyról és Pázmányról azt állítja, hogy óhajtották a Magyar Nemből állandó Királyságot. Már a Milleniumi Történetben megjegyeztük, hogy ezt Keménynek sem hihetjük el. Kemény ezzel dícsőíteni akarja a két magyar kiválóságot.

És ez igen jellemző — ha szabad avatatián létünkre ezt a szót használunk — „szellemtörténeti“ szempontból. Kemény nem talál hatásosabb fordulatot kedveltjei magyar érzésének dícsőítésére, mint azt, hogy „magyar nemből“ állítandó királyságot óhajtottak. De ha Keménynek különböző okokból nem is hihetjük el minden szavát, a Pázmánynak tulajdonított nyilatkozatot lényegében hitelesnek kell mondanunk.

El kell ismernünk, hogy Pázmány élete vége felé nagyrabecsülte az önálló Erdély nemzeti jelentőségét, hogy belátta már ekkor a Homonnay-féle mozgalmaknak — Gratianiról nem is szólva — értelmességét dinasztikus és katolikus szempontból is. Illésházyval egyértelműen a szabad fejedelmválasztáson és török protektorátuson alapuló erdélyi államformának zavartalan fennmaradását addig, amíg a kereszténység magán másképp segíteni nem tud, a magyar nemzet s az egész monarchia lényeges, életbevágó érdekének fogta fel.

A két magyar államférfiúnak súlyos tapasztalatok által kialakult felfogása arra inti a történetírót, hogy ne keresse az érzelmi politika csábítóan szép birodalmában politikai ítéletének mértékét.¹

Angyal Dávid.

¹ Jól mondja gr. Klebelsberg Kuno: (Jöjjetek harmincas évek, 197. l.) „Nincs jogunk utólag szemére lobbantani a keleti magyarság vezetőinek a törökös politikai irány követését, amely egyedül volt járható út.“

Két mozgalmas év a magyar nemestestőrség életéből.

Kisfaludy Sándor eltávolítása a gárdából 1796-ban.

A régi daliás magyar testőrség életéből néhány olyan eseményre óhajtanék rávilágítani, amelyeknek valódi lefolyása eddig ismeretlen volt. A gárda irattára most már Hadtörténelmi Levéltárunknál van. Alkalmam nyílt tehát arra, hogy eddig ismeretlen források alapján foglalkozzam az 1795—96-os évek ama mozgalmas eseményeivel, amelyeknek következménye volt Kisfaludy Sándornak — a költőnek — és hét testtársának a gárda kötelékéből való eltávolítása.

*

Amikor Mária Terézia 1760-ban a magyar nemesi testőrséget alapította, szándéka az volt, hogy az előkelő magyar családok fiait Bécsbe egybegyűjtve, olyan elit-csapatot szervezzen, amelynek legfőbb hivatása az udvar fényének emelése legyen. Célját el is érte, mert a magyar gárda világhírűvé vált s a magyar nemes ifjak Bécs előkelő társaságában fontos szerepet játszottak. Aki csak tehette s akit meggyéje felküldött, szívesen jelentkezett a gárdához, abban a hitben, hogy ott pompában, az udvar fényében élvezheti egy világváros gyönyöreit és a Magyarországnál akkoriban magasabb bécsi kultúrát.

De a testőrszolgálat nemcsak díszelgésekből állott. A gárdistákat alapos elméleti és gyakorlati kiképzésben is részesítették és szigorú fegyelemre szoktatták. A legelső testőrkapitányok, *Pálffy Lipót gróf*, *Eszterházy Miklós herceg*, *Károlyi Antal gróf* és *Eszterházy Antal herceg* parancsnoksága alatt a nemes ifjak könnyebben tudtak beletörődni a katonai fegyelembe, mert ezek a testőrkapitányok nem követelték annyira szigoruan a kiadott szabályzatok rendelkezéseinek teljesítését. Amikor azonban Eszterházy Antal halála után, 1794 elején a testőrség ideiglenes parancsnokságát báró *Splényi Mihály* altábornagy vette át, aki kerlelhetetlen szigorúságú, kemény katona volt és a belső fegyelmet és különösen pedig a házirendet a lehető legszigorúbban kezelte, a testőrök zúgolódni kezdtek, sőt panaszt is emeltek

ellene. Az ellentét a parancsnok és a testőrök között mindig jobban és jobban kiélesedett és 1795. év végén kisebbségre jutott. A zsendülésben érte el tetőpontját. Ennek a következménye azután az lett, hogy az elégedetlen testőrök közül nyolcat — közöttük *Kisfaludy Sándort*, a költőt — büntetésből eltávolították a gárdától.

Hogy a most előadandó eseményeket jobban megérthessük, szükségesnek tartom röviden megemlíteni a magyar nemesi testőrség szervezetének és szabályainak néhány fontosabb határozványát. A nemesi testőrség közvetlenül a főudvarmesteri hivatal alá tartozott. Parancsnoka tábornagy vagy lovassági tábornoki ranggal „*testőrkapitány*“ (Gardecapitaine) volt. Ez az állás 1795-ben nem volt betöltve.

A parancsnok helyettese „*alkapitány*“ (Capitaine-Lieutenant), *báró Splényi Mihály* altábornagy volt, kit a király 1794-ben a testőrség ideiglenes parancsnokságával bízott meg.

Rendszeresítve volt egy testőrfőhadnagy (Premier-Lieutenant); ez időben *Eszterházy Miklós herceg*, ezredes és egy alhadnagy (Second-Lieutenant), *Szarvassy József* alezredes. A hat rendszeresített alantás tiszt közül volt két első őrmester (Premier-Wachtmeister, *Báróczy Sándor* — a testőríró — és *Dóczy József* őrnagyok) és négy másodőrmeister (Second-Wachtmeister), *Áron Tivadar*, *Bacskady Bálint*, *Majthényi József* és *Bachó János* kapitányok.

A nemesi testőrök, akik vagy az állandó hadsereg alantás tisztikarából (mint kadétok, zászlósok), vagy pedig közvetlenül a polgári életből kerültek a nemesi testőrséghez, itt azonnal *alhadnagyi* rangot kaptak. Létszámuk ezidőben 70 volt.

A testőrség két brigádába tagozódott, 35—35 testőrrel, minden brigáda 2—2 alcsoportra, „pajtáságra“ oszlott. A testőrök kettesével, hármásával laktak egy szobában, a magyar gárda palotájában.

A szolgálati kötelezettség a testőrségnél öt évig tartott. Ennek letelte után azokat, akik továbbra is katonák akartak maradni, a legfőbb haditanács, kívánságuk szerinti lovas vagy gyalogos ezredekhez helyezte át.

A polgári pályán elhelyezkedők leginkább állami vagy megyei hivatalokba kerültek.

A testőröket reggeltől délig oktatták elméleti és gyakorlati tantárgyakra. Az elméleti oktatás keretébe tar-

toztak a katonai szabályzatok, erődítéstan és lóisme, a polgári tantárgyakhoz pedig német, francia, és olasz nyelvek, német irálytan, magyar jogtudomány, mérnöki alapismeretek. A gyakorlati kiképzés ideje alatt katonai gyakorlatokat végeztek, az őrszolgálatot, udvari szolgálatot, a lovaglást és a vívást tanulták. Kötelező tantárgy volt a tánc is. Mindennap, a kora délutáni órákban, paranskiadás volt. Ennek befejeztével a testőrök az épületből eltávozhattak és este 11 óráig a városban szórakozhattak.

Eszterházy Antal herceg, aki 1791-től 1794-ben bekövetkezett elhalálkozásáig a testőrség kapitánya volt, előkelő származásánál, magas rangjánál, gazdagságánál fogva az akkori idők legnagyobb „grand-seigneurje“, az év legnagyobb részét birtokain, főleg Eszterházaán töltötte. A testőrség mindennapos, apró-cseprő dolgaival nem igen törődhetett. Nem mintha ezt méltóságán alulinnak tartotta volna, hanem mert nagyszabású, művészetet kedvelő, magas udvari körökben forguló egyéniségétől a fegyelem fenntartására elkerülhetetlenül szükséges gyámkodás, az alantosok folytonos ellenőrzése, távol állott. Alparancsnokai, — bár jórészt kemény katonáemberek voltak, mégsem tarthattak olyan nagy fegyelmet, mintha parancsnokuk folyton közöttük, velük élt volna és minden rendellenességet rögtön szigorúan megfenyít.

A magyar nemesi testőrség alapításának idejében. 1760-ban, kiadott szabályzat sok része különben is már idejét múlta s bár Eszterházy herceg e szabályzatot több új, szigorú ponttal gyarapította, azok erélyes végrehajtását nem nagyon követelte.

Halála után az udvar kívánsága szerint, fiának, Miklós hercegnek kellett volna a testőrség parancsnokságát átvenni, aki ebben az időben mint ezredes, testőrfőhadnagy szolgált a gárdánál. De ő még csak 30 éves és csak ezredes volt, Ferenc király tehát nem akarta még egyelőre a testőrség élére állítani, mert ezzel az alkaptányt és helyettes parancsnokot, az akkor már körülbelül 54 éves *miháldi báró Splényi Mihály* altábornagyot, megbántotta volna. Eszterházy Miklós herceg kinevezését függőben hagyva, a gárda ideiglenes vezetésével tehát báró Splényi alkaptányt bízta meg.¹

¹ Eszterházy Miklós 1798-ban lett azután testőrkapitány és parancsnok.

Splényi személyében keménykötésű, kérlelhetetlen szigorú magyar katona került a gárda élére, aki nem volt hajlandó a nemes ifjak túlhevés vérmérsékletével magyarázható kicsapongásokat, fegyelmetlenségeket és kisebb-nagyobb csinytevéseket eltűrni. Ő a testőrintézményt úgy tekintette, mint egy katonai nevelőintézetet, amelynek célja fegyelmezett és művelt tisztok nevelése. Maga is a testőrség palotájában lakott, a gárdisták életét tehát közvetlen közelből ellenőrizhette. Szigorúan megkövetelte a szabályok végrehajtását, az előadások rendszeres látogatását és alparancsnokainak és az idősebb testőröknek kötelességévé tette a fiatalabb testőrök magánéletének, nyilvános szereplésének ellenőrzését is. Valószínű, hogy ez az ellenőrzés és a fenyítékek alkalmazása, az akkori nyers, katonai érintkezési modornak megfelelően, gyakran olyan durva is lehetett, hogy azt, a többnyire elkényeztetett, úri családok körében, korlátlan szabadságban felnőtt nemes ifjak, magukra nézve sértőnek találták. Splényi pedig, aki hosszú katonai multra tekinthetett vissza, s aki Mária Terézia és József császár háborúiban, utoljára mint a 3. számú „Hadik“-huszárezred parancsnoka vitézkedett, nem tűrte, hogy vele alantosai ujját húzzanak.

A testőrök elégedetlensége 1794 tavaszán kisebb-szerű palotaforradalomhoz vezetett. Ez év áprilisában a gárdisták Sztuparits testőr szobájában egybegyűlve elhatározták, hogy a május 8-án tartandó évenként szokásos tavaszi szemlénél (Musterung) írásba foglalt panaszaikat át fogják nyújtani a szemlét tartó előljárónak. Egy ilyen előzetes megbeszélésnél véletlenül a szobába lépett *Szarvassy* testőrfőhadnagy és *Heydendorf* testőrfőhadnagy, a testőrség segédtisztje. *Zombory* testőr felszólította őket, hogy hagyják el a szobát, mert a testőrök valami felett tanácskozni akarnak. *Szarvassy* nem sejtve az összejövetel fegyelemellenes voltát, társával együtt eltávozott.

A tavaszi szemlét 1794 május 8-án *Pellegrini* gróf tábornagy tartotta meg.¹ A szemle befejeztével előállottak *Gosztonyi* és *Soós László* testőrök s átnyújtották a társaik nevében általuk aláírt írásbeli panaszt. Mivel a tavaszi szemléknél abban az időben, és később is, meg volt engedve panaszok és kérelmek előterjesztése, Pel-

¹ Hadt. Levéltár, testőr-iratok, 1795. Verordnungen, 105. kötet, 147. oldal.

legrini a panasziratot abban a hitben vette át, hogy a panaszról — amint azt a katonai szabályok megkövetelték — a testőrök feljebbvalóinak tudomása van. Mikor azonban látta, hogy a panasz báró Splényi alkapitány ellen irányul, jelentést tett az esetről Ferenc királynak. A legfőbb haditanács erre 1794 július 14-én báró *Kesborn* altábornagyot, a bécsi legfőbb katonai törvényszék elnökét bízta meg a panasz kivizsgálásával.¹

A panaszok nagy tömegére és a kihallgatandó előjárók és testőrök nagy számára való tekintettel az ügy kivizsgálása közel nyolc hónapig tartott. Az eredményt és egyúttal a panasz elintézését a legfőbb haditanács 1795 március 6-án közölte a testőrparancsnoksággal általános kihirdetés végett. Ezt a panasziratot a testőrség irattárában nem találjuk, de a kivizsgáló bizottság jelentéséből és a panaszok elintézési módjából megállapíthatjuk, hogy mik voltak azok a sérelmek, amelyeket a testőrök Splényi ellen felhoztak.²

Vegyük sorba a panaszokat, azoknak a vizsgáló bizottság által megállapított magyarázatával együtt.³

A testőrök zúgolódnak a felett, hogy Splényi követeli egy újonnan rendszeresített német ruha (*Kaputrock*) viselését, ami a magyar nemesember önértetét sérti. A magyarázata ennek az, hogy az igen költséges, díszes testőrruha kímélése céljából Splényi házi használatra egy dísztelen, síma háziruhát rendszeresített és megkövetelte azt, hogy a testőrök díszes egyenruhájukat csakis a házon kívül viseljék.

Sértőnek tartják a testőrök, hogy az alparancsnokok éjjel végigvizsgálják a szobákat. Ez a panasz is indokolatlan, mert az azelőtti 10 órai kimaradási engedélyt az utóbbi időben anúgy is 11 óráig terjesztették ki, ez az idő teljesen elegendő arra, hogy a testőrök a városban szórakozzanak.

Az előadó tanárok és gyakorlatokat vezető alparancsnokok mindenkit, aki a tanítást elmulasztja, vagy arra elkésve jelenik meg, feljelentenek. Nagyon természetes, ez a feljebbvalók kötelessége.

Kifogásolták a testőrök továbbá, hogy Splényi alkapitány nem engedi meg nekik azt, hogy lovaikon sza-

¹ U. o., 189. oldal.

² U. o., 279. oldal.

³ Hadt. Levéltár, testőr-iratok, 1795, Verordnungen, 105. kötet, 289. oldal.

bad idejükben is kilovagolhassanak. Ennek a tilalomnak is meg van az értelme, mert ha a gárdisták lovaikat szabad idejükben tönkrelovagolják, akkor nem képesek azokat szolgálatban használni.

Splényi, mint felesleges fényűzést, eltiltotta a testőröknek magánfogatok tartását. Ez a tilalom is csak a testőrök érdekét szolgálja, hogy el ne adósodjanak.

Felpanaszolják a testőrök, hogy a városban igen sok urasági szolgán huszárszabású libériát látnak, amely a testőregyenruhához hasonlatos. Kérik ennek eltiltását. A panasz kivizsgáló bizottság szerint ezt a kérelmet nem lehet teljesíteni. A nemesi testőrök fényes egyenruhája különben is sokkal ismertebb, semhogy őket mással össze lehetne tévesztetni, azonfelül pedig a tiszteket megkülönböztető kiváltságos rangjelzést is viselik.

A testőrök igazságtalannak tartják a minden évben róluk szerkesztett minősítéseket. Ez a panasz is jogtalan, mert a minősítvényi táblázatokat nem egy ember szerkeszti, aki esetleg elfogult lehet, hanem a testőrség egész tisztikara közösen.

Végül azt állítják a testőrök, hogy a gárdaszolgálat letelte után való elhelyezkedésük ügyében Splényi báró igazságtalanul jár el, mert sok testőrtől ok nélkül megvonja a paranesnokság pártoló támogatását s ezek emiatt nem tudnak állást kapni. A panasz kivizsgáló bizottság megállapította, hogy ez a panasz is alaptalan, mert Splényi csak olyan testőrök kérelmét nem pártolta, akiknek a szolgálati idejük alatti viselkedése nem nyújtott biztosítékot arra, hogy új pályájukon minden tekintetben meg fognak felelni.

Több apró panaszon kívül ezek voltak a legfőbb sérelmek, amelyeket a testőrök Splényi ellen felsorakoztattak. Pellegrini gróf ez intézkedés kihirdetésekor felolvasta még a főudvarmesteri hivatal alábbi megjegyzéseit. Ha egy testőr azt hiszi, hogy rajta sérelem esett, akkor tegyen arról azonnal jelentést feljebbvalójának, mert a panaszolás ilyen módja — hogy t. i. számtalan esetet összegyűjtve, az egész testület egyszerre emel panaszt, — *összeesküvés* és *zendülés* jellegű. A megfogalmazott panaszirat hangja pedig mindenekfelett fegyelmetlen és tiszteletlen volt.

A panasz benyújtása körüli helytelen eljárásukat a testőrök tetézték még azzal is, hogy a panaszirat egy példányát *Szapáry János* grófnak, Sándor Lipót főher-

ceg nádor főudvarmesterének, egy-egy példányát pedig a magyar és erdélyi udvari kancelláriának is átnyújtották.

Mivel a panaszvizsgáló bizottság véleménye szerint a panaszemelés módja és egyáltalában a panaszok tárgya azt mutatja, hogy a testőrök a szabályzatokat nem ismerik kellőképen, és túlzott érzékenységből meg gondolatlanul panaszkodtak, öfelsége ezúttal nem kíván szigorúbb rendszabályokat alkalmazni, hanem valamennyi testőrt *szigorú dorgálásban* részesíti.

A főcinkosokat ellenben megbüntették, még pedig *Zombory* testőrt, aki Szarvassy alezredest a szobából kiküldte és a panaszirat egy példányát Szapáry grófnak átadta, 10 napi fogsággal, — *Gosztonyi* és *Soós László* testőröket, akik a panasziratot társaik nevében aláírták, — *Illoss*, *Harsányi*, *Vlasics* és *Berzeviczy* testőröket, akik a panasziratot az erdélyi és magyar udvari kancelláriához elvitték, végül *Sztuparits* testőrt, akinek szobájában történt az összeesküvés — egyenként 8—8 napi fogsággal büntették.

Szarvassy alezredest ellenben a vizsgálóbizottság szintén megintette, mert ahelyett, hogy a vele fegyelmetlenül viselkedő *Zombory* testőrt letartóztatta, és a testőrök gyűlését feloszlatta volna, a szobát elhagyta.

A panaszvizsgáló bizottság azonban úgy látszik mégis talált kifogásolni valót báró Splényi magatartásában is, mert a kivizsgálás eredményét feljegyző rendelet utolsó pontja szerint a bizottság elnökének báró Splényi személyét illető megjegyzéseit közvetlenül neki kézbesítették.

Az 1795. év egyébként a testőrség életében több sajnálatos eseményt hozott felszínre. Ez év elején történt, hogy két testőr egy harmadikat annak szobájában legyilkolt és kirabolt. A tetteseket a haditörvényszék ítélete alapján március 5-én fel is akasztották.

Egy testőr elszökött a gárdától, ezt tüstént elesapták, néhány gárdistát pedig adósságcsinálás miatt kellett a gárdától eltávolítani. S betetőzésül jött most még ez az indokolatlan panaszügy.

A gárda fegyelmének megszilárdítása érdekében Ferenc király e sajnálatos esetek után 1795 március 15-én megbizta Splényit,¹ hogy a testőrség számára a

¹ Hadt. Levéltár, testőr-iratok. Verordnungen. 1795, 105. kötet, 281. lap.

már elavult 1760. évi testőrszabályzat helyébe egy új, szigorúbb szabályzatot szerkesszen. A szerkesztésnél vegye alapul a panaszvizsgáló bizottság által helyesnek ítélt fegyelmi intézkedéseket is. Splényi a szabályzat tervezetét még a nyár folyamán a királynak bemutatatta.

A tervezetet a főudvarmesteri hivatal néhány előkelő katonai és udvari személynek is kiadta véleményezés céljából. Valamennyien helyeselték a szabályzat szigorú pontjait, de mindannyian kívánatosnak tartották egy körülmény tisztázását. Azt tudniillik, hogy a magyar nemesi testőr csapat voltaképpen milyen jelleggel bír? Legyen az egy tisztán katonai testület, tehát szigorú katonai törvények és szabályzatok alá tartozó csapat, amelynek tagjait azonfelül az általános magasabb műveltség elemeire, továbbá nyelvekre és egyéb tudományokra is oktatják, vagy pedig az egész testület csupán magyar nemesi ifjaknak egy közös épületben elhelyezett olyan gyülekezetének kell tekinteni, amelynek tagjait elsősorban jó erkölcsökre nevelik, tudományokra és az udvari szolgálatra oktatják, akikre tehát a felsőes uralkodóház biztonságát reá lehet bízni, dacára annak, hogy voltaképpen nem katonák.

Érdekes, hogy ebben a kérdésben sem a főudvarmesteri hivatal, sem pedig az udvari haditanács határozottan nem döntött. Maradt minden a régiiben. A nemesi testőrség továbbra is különleges udvari testület maradt, de az eddigi sajnálatos események miatt szigorúbb katonai fegyelem alatt.

Az új szabályzatokat a király elfogadta s azt 1795 október 13-án hirdették ki a testőrség valamennyi tagja előtt. A szabályzat „*Regulament für die kgl. hungarische adeliche Leibgarde*“ címet viselte, 166 nyomtatott oldalból, 16 táblázathól állott, címlapján Magyarország kis címerével. A szabályzat felőleli a testőrszolgálat minden ágazatát, a testőrtisztek és testőrök kötelességeit és jogait. A mellékletül csatolt 16 táblázat pedig a létszámokat, különböző hivatalos nyomtatványpéldákat, és ami bennünket főképen érdekel, a napifoglalkozás órarendjét tartalmazta. Ebből azt látjuk, hogy a testőrök nem is voltak olyan túlságosan igénybe véve. Napi 2—3 elméleti és 1—2 gyakorlati oktatási óra után mindennap legkésőbb délután 4 órától szabadok voltak, kivéve a nyári időszakban, amikor hetenként háromszor délután 5-től 7 óráig tereplovaglást tartottak.

A főudvarmesteri hivatal november 14-én közölte még a testőrparancsnoksággal azt is, hogy¹ mindazokat a testőröket, akik az újonnan kiadott szabályzat határozványai ellen még ezután is zúgolódnak, a testőrség kötelékéből azonnal el kell távolítani, még ha nem is követnének el valami olyan súlyosabb vétket, ami a katonai fegyelmi szabályzatokba ütközik. A szabályzat nagyon lelkére köti a gárda parancsnokságának, hogy a testőrség hírnevén esett csorbát köszörülje ki, mert őfelsége a szerencsétlen gyilkosság, továbbá a sok büntetésből való elbocsátás miatt, igen kevésre becsüli a testőrök között lévő „esprit du corps“-t.

A házirend és fegyelem kezelését nagyon megnehezítette az, hogy a testőrök étkezni kijártak a városba, vagy pedig az ebédet behozták a gárdapalotába. A főudvarmesteri hivatal 1795 augusztus 17-én — valószínűleg Splényi javaslatára — elrendelte a gárdatisztek számára egy közös étkezde alapítását,² azért, hogy — mint a rendelet mondja — „a testőrök jól legyenek ellátva és rossz társaságba ne keveredjenek“. A testőrparancsnokság szerződtesen egy megbízható, jóra való polgári vendéglőst („Traiteur“) és rendezzen be megfelelő helyiségeket a gárdaépületben.

A testőrétkezde október hó 1-én megnyílt. A közös étkezésért napi 18 krajcárt vontak le a testőrök illetményeiből, ezért köteles volt az étkezde vezetője ebédre három tál ételt nyújtani, a vacsoraért és az italokért külön kellett fizetni. A többi rendszabályok körülbelül azonosak voltak minden katonatiszti étkezdében még ma is érvényes szabályokkal. Az étkezés két csoportban, brigádák szerint történt. Az első csoport 12—1 óráig ebédelt, a második 1—2-ig. Az étkezések kezdetét trombitahívással jelezték. A két csoport időbeosztása havonként felcserélődött. Őrségre felvonuló testőrök mindig az első csoporttal étkeztek. Minden étkezésnél jelen volt egy ügyeletes testőrtiszt, aki ellenőrizte az ételek minőségét és mennyiségét és a kiszolgálás zavartalan menetét. Másrészt azonban arra is felügyelt, hogy a testőrök étkezés közben megfelelően viselkedjenek, főleg pedig ne gorombáskodjanak a kiszolgáló személyzettel.

Lovászoknak, tisztiszolgáknak az étkezdébe belépni

¹ Hadt. Levéltár, testőr-iratok, Verordnungen, 1795, 105. kötet, 384. lap.

² U. o., Verordnungen, 1795, 6. kötet, 44. lap.

tilos. Az étkezde feletti felügyeletet a testőrség gazdasági vezetője látta el. A háziparancs még külön figyelemzeti a testőröket, hogy ezt az étkezési rendet saját érdekükben pontosan tartsák be, főleg pedig tartózkodjanak az adósságesinálástól, továbbá a vendéglőssel és a kiszolgáló személyzettel való erőszakoskodástól.

A gárdisták legtöbbször e rendeletben ismét egyéni szabadságának megnyirbálását látta, és nehezen akart, különösen az étkezési idő pontos betartásába beletörödni. Ezzel pedig sok kellemetlenséget okoztak a vendéglősnek. Már az egy-két hónappal későbbi háziparancsokban mindúntalan olvashatjuk, hogy a testőrök közül igen sokan tetemes összeggel tartoznak a vendéglősnek, továbbá, hogy az ügyeletes tisztnek gyakran kellett erőlyesen fellépni azok ellen, akik még 11 óra után is mulatni akartak a társalgószobában. Természetes, hogy Splényi kapitány az ügyeletes tiszt jelentésének hitelt adva, minden ily esetben szigorúan megfenyítette a rendetlenkedőket.

A testőrök elégedetlensége s az újonnan rendszerezett szigorú szabályok miatt való elkeseredése 1795 december elején nyílt zendülésben robbant ki. A parancskönyv december 2-i napjának eseményei között olvassuk a következő rövid jelentést:¹

„Heute in der Früh ist im 3ten Stock im Lehrsaal Feuer entstanden, und die Catheder ganz abgebrannt.“

Splényi azonnal szigorú nyomozást indított, a súlyosan megrongált tantermet lezáratta s elrendelte, hogy a tanítást a tanterem rendbehozataláig az étteremben, a tánc- és vívóteremben folytassák. Egyúttal december 3-án délelőtt 11 órakor kihallgatásra rendelte a nemesi testőrség összes tagjait. Heydendorf testőrhadnagy, segédiszt tudatta velük a következőket. A tüzesetről három *Splényi* szóbeli jelentést tett elsősorban *őfelségének*, azután *Starhemberg herceg* főudvarmesternek. *Őfelsége* megparancsolta, hogy Splényi az alábbi legfelsőbb elhatározást hozza az összes testőrök tudomására. Nem kétséges, hogy ezt a gyermekes esínyt a testőrség tagjai követték el előre megfontolt szándékkal. Ezért a testőrség minden tagjának kötelessége, hogy a tettet kiderítse s ezáltal módot nyújtson arra, hogy a magyar nemesi testőrség hírnevén esett csorba kiköszörültessek.

¹ Hadt. Levéltár. testőr-iratok. Dienst und Bef. Prot. 1795. XII. 2.

Tekintsék ezt azért is fontos kötelességüknek, nehogy esetleg ártatlan egyének vallják majd kárát ennek a gonosz tettnek.

A házi vizsgálat tovább folyt, de eredménytelenül.

A tanteremben történt gyujtogatás előzménye mindvégig homályban maradt, mert a testőrök a büntényt okozó társaikat elárulni nem akarták. Splényi a december 3-án kiadott legfelsőbb parancs kihirdetése után december 9-ig még haladékot adott nekik abban a reményben, hogy ez idő alatt észretérnek és kiszolgáltadják a büntényt elkövető társaikat. Ez a remény azonban meddő maradt. A testőrség parancsnoksága, úgy látszik, már előzőleg számolt is ezzel, mert Ferenc király — mint azt Splényinek Starhemberg herceghez december 11-én intézett jelentésében¹ olvashatjuk — arra is felhatalmazta őt, hogyha a tettes nem kerül kézre, akkor mindazokat a testőröket, akik előljáróik egyhangú véleménye szerint nyíltan vagy titokban leginkább ellenszegülnek a kiadott rendelkezéseknek és akik legnehezebben törődnek bele a testőrség fegyelmét megszilárdító új Regulament határozványába, a testőrségtől eltávolítsák és helyőrségi ezredékhez (Garnisonsregiment) helyezték át. Splényi december 9-én és 10-én ismét összehívta a testőrtiszti és tanári kart s minden egyes testőrnek magaviseletét alapos bírálat és megbeszélés tárgyává téve, *nyolc testőrt jelölt ki*, akik folyton elégedetlenek és lázongó természetűek. Ez a nyolc testőr — akiket a tisztikar alapos megfontolás után a testőrségből való eltávolításra „wegen Widerspenstigkeit und Aufwiegelei“ (ellenszegülés és lázítás miatt) javaslatba hozott — *Boda István, Balogh Adám, Vízkelety Zsigmond, Kisfaludy Sándor, Soós László, Körössy János, Simonyi Antal és Farkas Imre* volt. Splényi báró javaslata szerint Boda testőrt helyőrségi ezredhez kellene áthelyezni, Baloghot, Vízkeletyt és Kisfaludyt pedig tábori ezredékhez, valamennyit alhadnagy rangjának elvesztése mellett. Soósnak — aki éppen szabadságon volt és Magyarországon tartózkodott — szintén rangvesztés mellett tábori ezredhez való beosztását javasolta. Mivel azonban ő a polgári életben óhajt elhelyezkedni, Ófelsége elfogadhatná nyugdíjazása iránti esetleges kérelmét. Körössy testőrnek Ófelsége megengedhetné, hogy helyőrségi ezred helyett tábori ezredhez kerüljön, mivel

¹ Osztr. Staatsarchiv. Obsthofm.-Amt. irattára, 1795, 530.

ő az arany vitézségi érem tulajdonosa. Simonyi és Farkas testőrök még csak próbaévüket szolgálják, mivel azonban semmi remény sincs arra, hogy ez a két rossz-hajlamú fiatalember megjavuljon, legegyszerűbb lenne őket egyszerűen hazaküldeni.

A testőrtisztikar tanácskozásáról és javaslatáról részletes jegyzőkönyvet vettek fel. Ennek, sajnos, nem tudtam nyomára akadni, mivel az iktatók és iratok feljegyzése szerint ez a Protocollum a testőrparanesnokság, a hadbíró, a főudvarmesteri hivatal, az udvari haditanács közt többször ide-oda vándorolt s a nálunk levő iratok között már nem található. De a jegyzőkönyvet kísérő felterjesztésből kitűnik még a következő: A nyolc megbélyegzett testőrön kívül a jegyzőkönyv még néhány nevet felsorolt, olyanokét, akik, bár nem oly nagy mértékben, mint az előbbieket, de szintén szítói voltak a testőrök elégedetlenségének. Splényi reméli azonban, hogy a nyolc főcinkos példás megbüntetés után ezek az elégedetlen elemek jó útra térnek. De föltétlenül kívánatosnak tartja, hogy ezt a nyolc tisztet azonnal eltávolítsák a testőrség köréből, mert ha továbbra is ittmaradnak, előreláthatólag újabb gyermekes csínyeket vagy még nagyobb büntényeket fognak elkövetni.

Splényi jelentését a főudvarmester írásbeli legfelsőbb előterjesztés alakjában már a következő napon benyújtotta Ófelségének s a jelentéshez hozzáfűzte a következőket:¹ A felgyújtott tanterem kulcsa a tett elkövetése napján is, mint rendesen, a házfelügyelő szobájában volt. Ennek ellenére az a háziszolga, aki reggel a tanterem ajtaját ki akarta nyitni, annak zárát már feltörve találta. Amikor a szobába belépett, azonnal megállapította, hogy a máskülönben a padozathoz csavarokkal megerősített nehéz katedra felborítva, lángokban áll. Az az invalidus, aki december 1-éről 2-ára virradó éjjelen a folyósót őrizte, éjjélkor egy köpenybe burkolt gardistát látott, aki a tanterem irányából a lakószobák felé rohant, de nem tudta felismerni, hogy ki volt az. Mindezekből kitűnik, hogy a tüzet olyan testőrök gyújtották, akik a renddel, különösen pedig az elméleti oktatás szabályai nem akarnak megbarátkozni. A testőrség tisztikarának egyhangú véleményével kiválasztott nyolc testőr gyakran vonakodik attól, hogy az elméleti előadásokon résztvegyen, egyesek közülök általában rossz-

¹ Osztr. Staatsarhiv, Obsthofm.-Amt-Akten, 1795, 530.

minősítésűek és testőrtársaikat már több ízben ellenszegülésre és lázadásokra biztatták. A legfegyelmetlenebb valamennyi között azonban Boda István, ezért őt kellene a legsúlyosabb büntetéssel, vagyis rangvesztéssel és egy helyőrségi ezredhez való beosztással sújtani.

Starhemberg herceg főudvarmester legalázatosabb előterjesztését így végzi: „Felséges Uram! Ez a, szerencsére sikertelenül maradt próbálkozás, sajnos, nagyon is világosan mutatja, hogy néhány rosszindulatú testőr még a legsúlyosabb vétkek elkövetésére is képes, csak azért, hogy ellene szegüljön az ő művelődésük és továbbképzésük érdekében szerkesztett szabályzatoknak. S ha ez eset felett — amelynek tetteseit kideríteni, sajnos, nem sikerült — egyszerűen napirendre térnénk, akkor újabb és súlyosabb fegyelmetlenségekkel kell számolnunk.

A javaslatban felsorolt nyolc testőr közül ugyan egyikre sem lehet rábizonyítani, hogy a tanterem felgyújtásában valóban részes volt, de mégis javaslom a báró Splényi által megnevezettek eltávolítását, mert olyan emberek, akik a Felséged által jóváhagyott szabályzatoknak ellenszegülnek, nem méltók arra, hogy a testőrségben szolgáljanak. Csak így remélhető, hogy a Regulamentben megszabott célokat elérjük. Starhemberg s. k.“

Ferenc király ez ügydarab utolsó oldalára sajátkezűleg a következő döntést írta:

„Minden tekintetben hozzájárulok a testőrség ideiglenes parancsnokának javaslatához. Az eltávolítandó testőröket azonban nem táborig ezredhez, hanem valamennyit helyőrségi ezredhez kell áthelyezni, mert a táborig ezredre ez az áthelyezés sértő volna.

Ferenc s. k.“

Különösnek látszik a helyőrségi ezrednek a táborig ezredekkel szemben való illetően lebecsülése. A helyőrségi ezred (Garnisonsregimenter) az akkori osztrák hadseregben körülbelül azt a szerepet játszották, mint később a hadtápalakulatok. Legénységük kizárólag félinvalidusokból, fegyveres szolgálatra kevésbé alkalmasokból állott. Hivatásuk volt a hadművelleti területek háta mögött, vagy az ország belsejében fekvő várak és helyőrségek őrszolgálatának ellátása. Bár tisztikaruk soraiban átmenetileg kiváló katonák is szolgáltak, mégis az akkori háborús világban lenézték ezeket az ezredet,

s minden tiszt előbbrevalónak tartotta a tábori ezredek-nél — Feldregimenter — való szolgálatot. A helyőrségi ezredeknek nem voltak ezredtulajdonosuk, ami szintén annak a jele, hogy ezeket a csapatokat nem tekintették elite-ezredeknek.

A király döntése alapján azután a főudvarmesteri hivatal 1795 december 15-én¹ értesítette a testőrség parancsnokát, hogy Boda, Balogh, Vízkelety, Kísfaludy, Soós és Körössy testőröket helyőrségi ezredekhez fogják áthelyezni, Simonyi és Farkas testőröket pedig — mivel még nem szolgálnak egy év óta — egyszerűen elboesátják a testőrség kötelékéből.

Ófelsége kivételesen megengedte, hogy a többi elégedetlenné és zúgolódónak minősített testőr egyelőre büntetlen maradjon, de figyelmeztetni kellett őket arra, hogy velük is így fognak bánni, ha a jövőben hazájuk és a magyar nemesség becsületét és jó hírnevét ennyire veszélyeztető cselekedetekre ragadtatják magukat.

A főudvarmesteri hivatal egyúttal megkérte az udvari haditanácsot, hogy az eltávolításra ítélt testőrök részére valamelyik bécsi kaszárnyában szorítson sürgősen helyet mindaddig, amíg újonnan kijelölendő ezredekhez bevonulhatnak.

A december 17-i háziparancsban olvassuk a testőrség ideiglenes parancsnokának rendeletét, amely a hat áthelyezett „katonát“ (most már nem testőrt) utasítja, hogy jövődő elhelyezésük miatt jelentkezzenek a bécsi főhadparancsnokságnál, Simonyi és Farkasnak pedig megparancsolja, hogy a testőrség épületét azonnal hagyja el.

December 23-án érkezett az udvari haditanács parancsa a gárdához.² Eszerint Balogh, Vízkelety és Kísfaludy alhadnagyok az 1., Soós, Körössy és Boda alhadnagyok a 2. helyőrségi ezred állományába lettek „qua tales“ áthelyezve, vagyis Ófelsége tiszti rangjukat meghagyta.

A hat ex-testőr levette díszes egyenruháját, még aznap este átköltözött az Alser-kaszárnyába. Ott jelentkeztek a Colloredo gyalogezred parancsnokságánál. Ennek az ezrednek egy zászlóalja 1796 elején az olasz harc-

¹ Hadt. Levéltár, testőrs. irattár, Verordnungen, VII. kötet.

² Hadt. Levéltár, testőrs. irattár, Dienst Bef. prot., 1795, XII. 23.

térre indult s magával vitte a hat alhadnagyot. Mind a két helyőrségi ezred ugyanis ebben az időben felsőolaszországi várakban és városokban teljesített szolgálatot. A testőrség háziparancsának 23-án kelt feljegyzése szerint azután a testőrtisztikar még egy értekezletre gyűlt össze, amelyben felolvasták a hat tiszt elhelyezését tárgyaló rendeletet, azután erre a kellemetlen eseményre vonatkozó iratokat lezárták s az ügyet végleg befejezték.

A testőrirattárak itt felsorolt hivatalos adatai után hallgassuk meg most az „audiatur et altera pars“ elvénél fogva azt, hogy miképen írja le e zendülés következményeinek egyik szenvedő részese, Kisfaludy Sándor, a gárdától való eltávolítás körülményeit.

Önéletrajzában Kisfaludy önmagáról mindenütt harmadik személyben beszél. Leírása eredeti szövegében így hangzik:¹

„Eszterházy Antal Herezegnek halála után a magyar Testőr-Karnak kormánya a második Kapitányra maradt,² egy olly emberre, ki talán az egész magyar Nemzetből arra legkevésbbé vala alkalmas: mert Ő nem volt egyéb, mint egy a' katonai kötelességet és érdemet csupán a keménységben, kevélységben, fenyítésben helyező zordon katona Előljáró, kinek az Ifjuságot minden csekélységért, p. o. lovának egy nagyobb ugrásáért, büntetni, vala legfőbb gyönyörűsége; midőn ellenben a' titkos hirhordóknak és árulkodóknak legezégéresebb vétkeit is elnézte. Az ő eszközlése által az egész Tiszti Kar, embert alacsonyító, tisztii Karektert sértő, valóságos fenytékházi szabásokra szorittatott. A' Tisztek kénytelenek voltak otthon enni egy beállított Fraiter-nél,³ ki rossz étket italt adott, hónaponként levonván ezért a' Zsoldnak egy harmada. Engedelem nélkül, délután négy óráig, senkinek a' házból kimenni szabad nem volt. A' házakhoz ebédre hivatalosnak be kelle magát jelentenie, mi által a' jobb házakban, társaságokban mivelődhetés mintegy el vala zárva. A' délelőtti órákat oskolában kellett tölteni, olyanoknak hallgatásával, miket minden egygyik már oskolájában megtanult, egy olly főbb Tisztnek felvigyázása alatt, ki valamennyinél

¹ Kisfaludy Sándor minden munkái. kiadja Angyal Dávid, 1892, VII. kötet. 390. oldal.

² Báró Splényi Mihályt érti.

³ Valószínűen a „Traiteur“ szó helytelen értelmezése, mert a szerződöttetett vendéglős polgári személy volt.

neveletlenebb, tudatlanabb, durvább volt; ki első oskoláiból közkatonává lévén, utóbb csak azért tétetett Tisztté, mivel jó házból született.¹ Illy sérelmes rendelkezések által leforrázva lévén az egész Tisztikar, sokan kik függetlenek voltak, kiléptek; azok pedig, kik sorsaik által oda kötve valának, szemléletet, vizsgálatot kívántak, hogy panaszukat előadhatván, az Intézetben változást eszközöllyenek. Kisfaludy volt egygyik a' leghevesebb, legbátrabb panaszolók közül. A vizsgálatnak következtetése szokás szerint a' lön: hogy mind a' zsarló Elöljáró (de ez titkon) mind az egész Tiszti Kar, (ez mind azzáltal nyíltan, és nagy lármával) megfenyítették négy legöregebb, és négy legfiatalabb Tiszt 8 napra Zárba tétetvén. Kisfaludy ekkor fenyítés nélkül maradt. Azonban nem sokára, egy Főudvarmesteri parancsolat mellett, Kisfaludy is hatod magával, *ellenkezés és lázasztás* miatt (így neveztettek a vádak) a Testőri Karból a' két Garnison Regementhez tétetett által. A' méltatlan bánással elégtelenségüket kijelenteni, és az Igazat kimondani bátorkodók makacsoknak, lázasztóknak kiáltattak ki; holott éppen Kisfaludy volt egygyik azon tisztetek közül, kik nem csak megfenyíteni, de csak szóval legkisebbért is feddeni, keresve sem találtak az Elöljárók soha semmi okot. — A' Garnison Regementhez általtétetés minden esetre büntetés volt, melly mind egygyikre nézve mindazáltal csak addig tartott volna, a' meddig a' Testőr Karnál kitöltendő öt esztendő kikerülvén, ismét rangjokkal egygyütt más Ezredекbe soroztattak volna. Legnehezebben esett az, hogy minden egygyiknek szabadságában álla ugyan, szolgálattjáról lemondani; de ezen lépésétől mindeniket a becsületféltség tartóztatta, ne hogy a' Világ által, a' Testőr Karból elűzötteknek gyaníttathassanak. Elment tehát a' hat hadnagy a' két Garnison Regementhez Olaszországba. Egygyik Cremonába, másik a' Milanói fellegrvába feküvék.“

Kutassuk, hogy miért éppen ezt a nyolc testőrt kellett megbélyegezni és eltávolítani a nemesi gárda testületéből, holott a gyujtogatásban való részvételt rájuk bizonyítani nem lehetett.

Végiglapozva az 1795. évről szóló büntetési jegyzőkönyvet,² a felsorolt testőrök terhére rótt szabálytalan-

¹ Valószínűen Baeskady Bálint testőrfőhadnagyot érti, mert a napiparancskönyvben ő szerepel leggyakrabban, mint a testőrök kihágását feljelentő feljebbvaló.

² Hadt. Levéltár. testőr-iratok. Dienst u. Bef. prot. függeléke. 1795.

ságokat általában a következőkben foglalhatjuk össze. Kivonuláshoz rendetlen öltözetben való megjelenés, a tanítás elmulasztása, tanítás alatt való hanyag és az előadás menetét zavaró magaviselet. Tiszteletlenség a feljebbvalókkal szemben, pongyola magaviselet udvari őrszolgálatban. Durva, kötekedő magatartás stb. Legtöbbször Boda István neve fordul elő a büntetési jegyzőkönyvben, aki feljebbvalóival szemben ismételten a fegyelmet sértő módon viselkedett. Lovát ok nélkül táncolásra, ugrálásra ingerelte¹ s ezzel a rendet megbontotta, tilalom ellenére vágatva lovagolt be őrségfőváltáskor a Burg udvarára stb.

Körössy és Kisfaludy Sándor neveit a büntetési jegyzőkönyvben nem találjuk, úgy látszik, bűnösségük inkább csak a társaik körében való elégedetlenség csendes szításában, mint ezt Kisfaludy maga is beismeri, vagy pedig általában a tanítás iránt mutatott közönyösségükben kereshető.

A katonai szabályoknak megfelelően, a testőrség parancsnoka és tisztikara minden év végén minősítési táblázatot szerkesztett minden egyes testőréről. A pártoskodást és elégedetlenséget szító gárdistákról e füzetben a következő minősítéseket olvashatjuk:²

Mind a nyolc testőr körülbelül egyformán van jellemezve, mint elégedetlen, nyugtalan, ellenszegülő természetű egyén, aki kevés szorgalmat és használhatóságot mutat, szolgálatában kötelességét ímmel-ámmal éppen csak hogy teljesíti s előléptetésre nem alkalmas. Valamennyi közül Boda Istvánról kaphatjuk a legkedvezőtlenebb képet, mert őt a bizottság tehetségtelen és amellet nyers, erőszakos, fékezhetetlen természetűnek jellemzi, aki semmi iránt sem érdeklődik, s amellet tékozló, kártyás és adósságcsináló. Valamennyien szeretnek az érvényes szabályzatok ellen lázongani és rossz befolyással vannak társaikra. Körössy sokat szónokol — „wirft sich gerne zum Redner auf“ —, Farkas és Balogh tehetségesek, de izgága, lázító természetűek.

¹ Érdekes, hogy a büntetési jegyzőkönyvben feltüntetett leggyakoribb fegyelmi vétségek közé tartozik a lovaknak ficánkoltatása, amit a háziparancs „Pferdeneckerei“-nek tüntet föl. Úgy látszik, hogy a nyalka testőrök szerették lovaikat ficánkoltatni nyilvános kivonulásokon a bécsi dámák előtt, nem törődve azzal, hogy ez a fegyvelembe ütközik és hogy ezáltal — mint többször megtörtént — a sorban mellettük lovagló társaikat, vagy azok lovait rugdalták.

² Hadt. Levéltár. testőr-iratok, 1795. 7. esomág.

Kisfaludy Sándor minősítése így hangzik: „Róm. kath., 23. éves. A testőrségbe való belépése előtt a Lipót főherceg-ezrednél szolgált, mint kadét. Igen tehetséges ember, de alattomos, szeret másokat elégedetlenségre izgatni. Erkölesi magaviselete jó ugyan, de szabadság iránti vágya igen nagy. Beszél magyarul, németül, latinul és olaszul. Jó táncos, közepes lovas, loismeretei niucsenek. Magaviselete szolgálaton kívül jó, de függetlenségre törekszik és testőrtársait ilyen irányban befolyásolja. A fegyelmet nehezen tűri. Előléptetésre ezidő szerint nem alkalmas.“

E minősítéseket — melyek bizony nem állítanak ki szép bizonyítványt a nyolc eltávolított gárdistáról — báró Splényi M. altábornagy, a testőrség helyettes kapitánya, Eszterházy Miklós hereceg ezredes, Szarvassy al-ezredes, Báróczy és Dóczy őrnagyok, Aaron, Baeskadý, Majthényi és Bachó kapitányokból álló bizottság szerkesztette.

Az előbb felsorolt kihágások mindenestre nem voltak olyan súlyosak, amelyekért ezt a nyolc gárdistát, különösen pedig Kisfaludyt és Körössyt, ilyen szigorúan kellett volna megfenyíteni. A minősítvényi táblázathól azonban megérthetjük, hogy éppen ez a nyolc ifjú volt az, akitől Splényi a rend és fegyelem érdekében leginkább szabadulni akart.

Tény az, hogy a testőrök nagy része, különösen azok, akik a falusi kúriák korlátlan szabadságából kerültek szigorú katonai fegyelem alá, nehezen alkalmazkodtak ahhoz és a nagyváros eszabításainak engedve, nem sokat törődtek a szigorú renddel. Hogy eltávolításuknak, illetve kiválasztásuknak nem volt-e egyéb indítók, azt ma már nehéz lenne megállapítani. Közrejátszhatott talán a feljebbvalók egyéni ellenszerve is, hogy a választás többek között olyanokra is esett, mint Kisfaludyra és Körössyre, akik pedig a jegyzőkönyv tanúsága szerint fenytítve abban az évben egyáltalán nem voltak.

Kisfaludy Sándor Olaszországba való útbaindulása előtt szabadságot kapott hazájába, s csak 1796 március 6-án indult Milánó felé.¹

Büntetésből való áthelyezésének hátrányait nem sokáig kellett szenvednie, mert a főudvarmesteri hivatalnak a testőrség parancsnokához 1797 január 6-án kelt

¹ Önéletrajz, 393. oldal.

átirata szerint őt az Olaszországban működő hadsereg főparancsnoksága kiváló szolgálatainak elismeréséül az arevonalban küzdő Wallis-gyalozezredhez helyezte át.²

*

Azt hiszem, hogy a legtöbb katonaviselt ember az itt vázolt kihágásokhoz nagyon is hasonló, kisebb-nagyobb vétség miatt bizonyára gyakran szembekerült feljebbvalóival, anélkül, hogy az elkövetett fegyelmi botlás és annak szabályszerű megtorlása életének további éveire a legesekélyebb árnyékot is vetett volna. Ezért a gárdisták itt felsorolt fegyelmetlenségeit sem lehet ma oly szigorúan elítélni, mint azt akkor Splényi tette.

Az eltávolított testőrök életének további sorát — Kisfaludy Sándorét kivéve — nem igen ismerjük. Hazánknak bizonyára hasznos, tekintélyes polgáraivá váltak. Kisfaludy pedig a magyar kultúrának és irodalomtörténetnek sokkal többet használt azáltal, hogy megírta a „Himfy szerelmeit“, bár a katonai fegyelmet és e testőrszolgálatot nem szívelte, mintha jó testőr lett volna, de csak jó testőr, jó katona és — semmi más.

Markó Árpád.

² Hadt. Levéltár, testőr-iratok, Verordnungen, 1797. Prot. 106.

A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában.

(Első közlemény.)

A bécsi udvarnak Mária Terézia korában Magyarországgal szemben folytatott gazdaságpolitikája eléggé ismeretes és ismeretesek annak szomorú következményei is.¹

Ennek a gazdaságpolitikának magyar vonatkozásban egyik legérdekesebb momentuma a magyar kincstár apatini vállalkozása volt s — azt hisszük — nem lehet teljes a Mária Terézia korabeli gazdaságpolitikáról és különösen annak magyar kihatásairól alkotott kép az apatini vállalkozás körülményeinek pontosabb ismerete nélkül. Nemcsak azért, mert ez a vállalkozás a legtípusosabb merkantilista alkotás, hanem különösen azért, mert ennek a vállalkozásnak születése, rövid élete és bukása éles fényt vet Mária Terézia magyar gazdaságpolitikájára és a korabeli magyar viszonyokra is.

*Az állam ereje a lakosságon nyugszik, — mondta Justi, a bécsi Theresianische Ritterakademie egykori tanára, a XVIII. század híres kameralistája, — fontos azonban, hogy az alattvalók hasznosan legyenek foglalkoztatva.*² Ez a két gondolat az alapja tulajdonképen az egész merkantilista gazdasági rendszernek, mert össze-

¹ Itt csak Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában c., 1922-ben megjelent művére és a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében megjelent, Eckhart által is felhasznált cikkekre utalunk. Sajnos, ez utóbbiak Mária Terézia gazdaságpolitikájának inkább agrárpolitikai oldalát világítják meg s így a Mária Terézia korabeli magyar iparfejlesztési mozgalmakra vonatkozólag Eckhartnak úgyszólván minden előmunkálatot nélkülöznie kellett. Mert pl. Sztudinka Ferencnek A gácsi posztógyár története c., sok jóakaratot és dicséretre méltó hazafias buzgóságot tanúsító munkája, valamint az általa szerkesztett Magyar Ipartörténet c., rövid életet élt folyóirat alig jöhet számításba.

² Johann Heinrich Gottlob von Justi: Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriquen, I. rész, 20—21. l. (A munka első része 1767-i koppenhágai, a második része pedig 1780-i berlini kiadásban állott rendelkezésemre.)

sűrítve magában foglalja mindazokat a rendszabályokat, amelyeknek megvalósításától remélték akkor a világ megváltását. A lakosság szaporítása, ami valamennyi osztrák kameralista programjában első helyen áll, a fejedelmi mindenhatóság által irányított gazdasági élet, az iparfejlesztés és védővámok alkalmazása, az állami policia, szóval a merkantilista gazdaságpolitika minden megnyilatkozása az előbb említett két alapgondolaton nyugszik.

Ezek képezték alapját a magyar kincstár apatini vállalkozásának is.

A vállalkozás eszméje, ha nem is egészen abban a formában, ahogy kivitelre került, Cothmann Antal magyar kamarai tanácsos agyában fogamzott meg. A királynő ugyanis 1763 február 1-én kelt rendeletével Cothmann-t a telepítési ügyek főfelügyelőjévé nevezte ki és megbízta, hogy a tavasz beálltával utazza be a betelepítésre váró bácskai kamarai birtokokat.¹ Cothmannnak utazása közben feltűnt, hogy a bácskai föld rendkívül termékeny, a lakosság azonban nem tudja termését értékesíteni, mert alig van olyan iparos, aki egyúttal földműveléssel is ne foglalkozna, úgy, hogy a mezőgazdasági termények számára nincs fogyasztóiac. Kísérletet tett tehát, nem lehetne-e az ilyképen feleslegessé vált föld egy részét olyan növények termelésére felhasználni, amelyek létezéséről alig-alig tudtak Magyarországon. Elsősorban a Földközi-tenger keleti környékén otthonos esüllengre (glastrum, isatis tinctoria) és a XVI. századtól kezdve Hollandiában és Sziléziában is meghonosított vörös buzérta (rubia tinctorum, németül Rötthe és Krapp) gondolt. (Abból fekete, kék és zöld, emeből pedig piros festéket készítettek.) Tárgyalásokat kezdett néhány sziléziai származású telepessel, akik hajlandók is lettek volna ezeknek a festőnövényeknek a termelésére, de a termelés módját nem igen ismerték, úgyhogy Cothmann Neffzer Benedek báróhoz volt kénytelen fordulni útbaigazításért, aki csehországi birtokain ilyen növények termelésével éppen kísérletezett. Mire azonban Neffzer válasza megérkezett, Cothmannnak már vissza

¹ Ben. res. 1. Febr. 1763. — Itt jegyezzük meg, hogy az idézett iratok, amennyiben más levéltár nincs megnevezve, a m. kir. Országos Levéltár m. kir. udvari kamarai levéltárában találhatóak. — Dr. Herzog József orsz. főlevéltárnok úrnak kutatásaim közben tanúsított támogatásáért ez úton is kifejezem hálás köszönetemet.

kellett térnie s'így a kísérletek megkezdése egyelőre elmaradt.

Közben tett Cothmann másféle kísérleteket is. Úgy találta, hogy igen sok telepesnek biztosítana megélhetést, ha a bácskai kerületben vászongyárat alapítának, annál is inkább, mert egyes helyeken, főleg Hód-ságon, tizenhárom lábnyi magasra is megnő a kender és olyan jó minőségű, hogy a legkülönbözőbb fajta vásznak készítésére is alkalmas. Ennélfogva összehívott egy csomó takácsot a kamarai falvakból és ígéretet tett nekik, hogy ha megfelelő mintát mutatnak be, a Zwilich-nek nevezett durva vászonból évenként 5000 rőföt, sőt többet is megvesz tőlük a kamara számára. Az első próbaszövések azonban nem sikerültek. Nagyon vastagok voltak a száruk. Minthogy azonban nyilvánvaló volt, hogy a hiba nem a kender hibája, hanem a feldolgozás módjái, elhatározta egy zúzómalom felállítását, amely lehetővé fogja tenni a kender tisztább tilolását, s ha ezzel a próbaszövések hibáit sikerül kiküszöbölni, tervbe vette más üzemek alapítását is. A kamarai uradalmakban ugyanis sok, a fonáshoz nagyon jól értő német asszony volt már s azonkívül Cothmann Apatinban több mint száz takácsot telepített le. Voltak köztük sziléziaiak is, akik akkor a leghíresebb takácsok közé tartoztak, úgyhogy Cothmann a sikerben egyáltalában nem kételkedett.

Mindezekről részletesen beszámolt útjáról készített terjedelmes jelentésében¹ s Bécsben még jelentésének befejezése előtt előszóval is referált róluk, lehet, hogy magának a királynőnek is. Cothmann ugyanis jelentését 1763 december 28-án nyújtotta be a magyar kamarához, a kamara pedig csak a következő év február 3-án terjesztette fel,² anélkül, hogy Cothmann terveit a legesélyesebb figyelemre is méltatta volna, míg a tervek megvalósítása ügyében a királynő már 1763 december 6-án intézkedett, leküldvén a magyar kamarához Modersfeld Ferenc József cs. és kir. komisszáriust. — mint kezdetben nevezte magát, — volt sziléziai adószedőt,³ hogy a bácsi kerületbe továbbíttassék. A Cothmann által javasolt festőnövények termelésén kívül feladata volt az eperfaültetés és selyemtermelés, valamint a gyapotfonás

¹ Relat. commniss. reg. Fasc. 39. No. 66.

² Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 8.

³ Ben. res. 28. Nov., 6, 12, 13. Dec. 1763. 6-o.

meghonosítása és a len- és kendertermelés propagálása is. Ezeknek az anyagoknak a termeléséből kétféle haszon is fog származni a bácsi uradalmaakra, — mondja a királyi leiratt. Részben azért, hogy a felesleges földművelés alá vétetik, részben pedig, hogy ezeknek a termelése, feldolgozása és szállítása következtében a gabona fogyasztóközönsége, — amelynek jelenleg piaca nincs, — sokkal nagyobb lesz. Bécsben, úgy látszik, azt is remélték, hogy a kamara kísérleteit — mint az örökös tartományokban — követni fogják magánosok is.

Cothmannak tehát a lakosság hasznos foglalkoztatására irányuló tervét a bécsi gazdaságpolitika magáévátette, de mindjárt célt is adott neki és beillesztette saját programjába. Hiszen az egységes államcélok és maximumák a merkantilizmusnak éppen olyan nélkülözhetetlen előfeltételei voltak, mint amilyen nélkülözhetetlen feltétele volt a merkantilista politikának az, hogy a gazdasági élet egységesen legyen irányítva és minden alkotás — mintegy gépezet gyanánt összejátszva — a merkantilista gazdasági ideál szolgálatába legyen állítva.¹ Semmi sem hasonlít annyira a géphez, mint az állam hatalmas teste, mondotta Justi.²

A bácskai vállalkozás célja természetesen a lakosság hasznos foglalkoztatása mellett kifejezetten is az volt, hogy a termelendő nyersanyagok a Habsburg-tartományok gyárparának szükségletét lássák el s a kettős monarchia ezzel is közelebb jusson az akkori gazdaságpolitika ideáljához, a teljes gazdasági függetlenséghez.³

¹ V. ö. Louis Sommer: Die österreichische Kameralisten. Wien, 1920—1924. (Studien zur Social-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte, herausgeg. von Karl Schönberg, XII—XIII. Heft.) I. rész, 46., 90—93. ll.

² Justi i. m. I. rész, 30. l.

³ Ist ausser wichtigen Bedenckens in keinerley Weiss noch Wege zu gestatten, — mondt Hornigk már 1684-ben —, dass Güter, deren Art inner Lands zur Genüge, und in ertraglicher Güte fällig, von aussen hinein gebracht werden; Worinnen mit denen Auswärtigen weder Mitleiden noch Barmherzigkeit zu tragen, sie seyn Freunde, Verwandten, Allirte, oder Feinde... Und solches behält Platz, wann gleich die Innländische Waare schlechter an Güte, oder auch höher am Werth seyn solten. Dann besser wäre... für eine Waare zwey Thaler geben, die im Lande bleiben, als nur einen, der aber hinaus gehet. — P. W. v. H.: Oesterreich ueber alles, wann es nur will. 1719., 46—47. l. — V. ö. Justi i. m. I. r., 43—44. l., Sommer i. m. I. r., 42, 46. stb. ll.

Hogy azonban Bécsben *nem csak* az örökös tartományok gyáriparára gondoltak és a bécsi gazdaságpolitikának — legalább ekkor még — nem volt célja Magyarország gyarmatosítása, világosan bizonyítja a fentebbi rendelkezést kiegészítő, 1764 január 30-án kelt királyi resolutio, amely elrendelte, hogy Magyarországon *mindenféle* gyárak alapíttassanak, a bácsi kamarai adminisztrátor pedig a legnagyobb gonddal törekedjék kerületében a gyapotfonást meghonosítani.¹ Egyúttal elrendelte a királynő, hogy a gyapotfonás céljaira a bácsi uradalmi pénztár terhére 3—4000 forintnyi alap létesíttessék, ezen külön pénztárból fedezzék a nyersanyagra és szerszámokra szükséges kiadásokat és ebbe folyjon be a fonál eladásából eredő jövedelem is. Amennyiben pedig a termelt fonalat *Magyarországon* eladni nem lehetne, a kamara küldje fel Bécsbe, a gazdasági tanácshoz, az a fonál elhelyezéséről gondoskodni fog s ha időközben a gyapotfonás céljára engedélyezett pénzalap kimerülne, a gazdasági pénztárból a vállalkozás folytatásához szükséges pénzt is ki fogja utalni, mindaddig, amíg a kész fonálkészletet sikerül eladni. A resolutióhoz tájékoztatásul egy kimutatás volt mellékelve arról, hogy a schwechati és *sassini* kartongyárak milyen minőségű fonálért mennyit fizetnek.²

A magyar kamara nem túlságosan lelkesedett a bécsi tervekért. Modersfeldet, aki a Poroszországhoz csatolt Sziléziában volt adószedő és nem akarták minden nélkül szélnek eresztenei, a királynő még 1763 július 19-én, a magyar kamara pénztárából fizetendő havi 30 forint nyugdíjjal, a kamara rendelkezésére bocsátotta azzal a megbízással, hogy honosítsa meg a magyar kamarai birtokokon a szakszerű földművelést, — úgy látszik porosz mintára valami *mintagazdaság* felére gondoltak,³ — de Modersfeld kiküldetését a magyar kamara már akkor ellenezte. Jobb szerette volna őt tele-

¹ Ben. res. 30. Jan., 6. et 7. Febr. 1764. 1-o. ... ulterius significamus. Nos clementer resolvisse, ut *in regno Hungariae fabricarum initium quarumcunque orduum illud fuerit, ponatur* et administratori Bacsienisi committatur, quo in omni cura et sollicitudine connitatur, filationem gossipii in concedito administrationi suae districtu introducere.

² U. o.

³ Ben. res. 1763. No. 93. 166. l. „industrialem telluris culturam, quam Nos in regno Hungariae, ac pro exemplo aliorum praecipuo in bonis Nostris cameralibus introduci desideramus.“ — V. ö. Eckhart i. m. 18. l.

pítési ágensként alkalmazni, tett is ilyen értelemben előterjesztést.¹

Most Cothmann terveinek a keresztülvitelét a kamara nem ellenezte ugyan, de Cothmann írásbeli referátuma alapján a leghatározottabban foglalt állást Modersfeld küldetése ellen. Helyette inkább a másik nyugdíjas sziléziai adószedőt, Sztredula Henriket kívánta volna ezekkel a manipulációkkal megbízni, mivel Sztredula gazdasági ügyekben állítólag sokkal jártasabb volt, azonkívül a németen kívül birta a latint és a ráccal rokon eseh nyelvet is, míg Modersfeld csak németül beszélt és saját bevallása szerint ezekhez a dolgokhoz egyáltalában nem értett. Különösen bántotta Cothmann az, hogy Modersfeld Bécsben úgy állította be ezeket a terveket, mintha a sajátjai volnának.²

A királynő azonban elhatározását, a kamara ismételt felterjesztésére is,³ csak annyiban változtatta meg, hogy telepítési ügyekben Sztredula alkalmazásához hozzájárult ugyan, de Modersfeld megbízását nem érintette.⁴

Mindössze annyit sikerült utóbb elérnie a magyar kamarának, hogy a királynő Modersfeld mellé kinevezte Vogel Henriket is, aki Neffzer báró csehországi birtokain kísérletezett eddig festőnövények termelésével és a báró ajánlotta még nyáron Cothmannak. *Ha senki sem lesz ott, akinek ebben a gazdasági úgban már gyakorlata van, a puszta teóriától alig lehet valamit remélni,* — érvelt a magyar kamara. Kell valaki, aki megfogja a dolog végét, mert Modersfeld és Sztredula csak a dirigáláshoz ért.⁵

A magyar kamarának azt a kívánságát, hogy egye-

¹ Exp. cam. 1763. Sept. Aug. 13.

² Exp. cam. 1764. Jan. Aug. 17.

³ Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 26.

⁴ Ben. res. 30. Jan., 6. et 7. Febr. 1764. 1-o.

⁵ Secus enim, si nullus praxim similis oeconomiae habeus adesset, ex sola theoria vix successus aliquis sperandus foret. Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 30. — Exp. cam. 1764. Jan. Aug. 17. — Ben. res. 30. Jan. 1764. — Ben. res. 14., 21. et 24. Febr. 1764. — Ben. res. 28. Mai 1764. 2. o. — Modersfeld plantationum et manufacturanum provisor címet kapott, fizetése pedig havi 30 frt-ban állapított meg lakással és az uradalmi provisorokat megillető egyéb illetményekkel; Vogel glasti et rubeae fabricator évi 150 forintot, lakást és az uradalmi ispánokat megillető illetményeket kapta, Neuhold József kertész pedig, aki szintén velük ment, havi 6 forintot, 21 mérő gabonát és lakást kapott. Modersfeld fizetése 1765 jan. 1-től évi 300 forint-

lőre csak az ott termelt len és kender fonásának meghonosítására szorítkozzanak, — kétségtelenül azért, mert az a kamarának kevesebbe kerül — s csak akkor próbálkozzanak mással is, ha a len és kender feldolgozásában a lakosság már előrehaladt,¹ a királynő nem vette figyelembe.

A magyar kamara bácskai kerülete, amely Modersfeld kísérleteinek színhelyéül volt kijelölve, igen mozgalmas képet mutatott akkor. Az 1763 február 25-én közzétett császári pátens a porosz háború befejezésével elbocsátott katonáknak, ha magyar kincstári jószágokon telepednek meg, teljes vallásszabadságot, földet, házépítéshez ingyen fát és hatévi — iparosnak tízévi — teljes adómentességet ígért,² de a bácsi kamarai adminisztráció kiküldött ágensei is erősen dolgoztak. Nem volt nehéz a telepéseket idecsalogtatni, hiszen Magyarország tejjel-mézszel folyó mesebeli ország volt az akkor is tájékozatlan nyugati szemében, amelynek olyan termékeny a földje, hogy egy nyáron kétszer aratnak, a fű oly magas, hogy a legelésző tehén elvész benne, a Tisza-folyónak pedig csak kétharmada víz, — egyharmada hal.³ A magyar kamarának utasítása volt, hogy minden alkalmas helyet be kell népesíteni,⁴ úgyhogy a bácsi kamarai adminisztráció emisszáriusai állandóan járták a német tartományokat és toboroztak új telepéseket.

A legmozgalmasabb az egész adminisztráció területén a dunamenti Apatin volt, maga is egészen friss település. A mohácsi vész előtt virágzó városka, 1554-ben azonban már csak egy adózó háza volt, amely 1590-ig tízre szaporodott ugyan,⁵ de utóbb a község ismét elpusztult, annyira, hogy Bács megye első, 1699. évi összeírásában nem is szerepel.⁶ Grassalkovics Antal kamara-

ban állapított meg, amelyhez 75 frt irnokdíj és 24 frt irodai átalány, továbbá elég tekintélyes naturáliák járultak. Exp. cam. 1764. Apr. Adm. Bács I. — Exp. cam. 1766. Mart. Kruspér 5.

¹ Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 26.

² Ben. res. 19. Apr. 1763.

³ (Hornigk:) Oesterreich über alles. 54—55. II.

⁴ Ben. res. 1. Febr. 1763.

⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. 189. l. — Dudás Gyula: Bács-Bodrog vármegye egyetemes monografiája. 1896. I. kötet, 235. l.

⁶ Magyarország vármegyéi és városai: Bács-Bodrog vármegye. I. kötet, 31. l.

elnöksége idején, 1749-ben hozták ide az első német telepeseket,¹ akik után lassan eljöttek rokonaik, ismerőseik is, és rövid idő alatt annyira felszaporodtak, hogy az adminisztrátor szerint 1756-ban már 478 háza volt és több mint 5000 lélek lakott Apatinban. A lélekszám kétségtelenül túlzott. Bizonyos azonban, hogy az új telepesek előtt különösen vonzóvá tette Apatint az, hogy a kamaraelnök vásárszabadalmat ígért az első telepeseknek.²

De szívesen növelte, főleg iparosokkal, Apatin lakosságát maga Cothmann Antal kamarai tanácsos, a telepítési ügyek fő intézője is. A kamara célja ugyanis — a királynő intencióinak megfelelőleg — az volt, hogy a községet mezővárosi privilégiummal látják el,³ — amire kedvező fekvése is ajánlotta, — úgy, hogy Apatin ipari foglalkozású lakossága mindinkább szaporodott. Egy 1764. évi hivatalos összeírás szerint akkor már 914 család lakott Apatinban, ezek közül 232 családfő ipari munkával kereste kenyerét és 7 zsidó kereskedőnek volt ott üzlete,⁴ egy 1766. évi jelentés szerint pedig Apatin lakosságának már több mint a fele iparos volt.⁵

¹ Világosan bizonyítja az 1749. évi telepítést az a szerződés, amelyet 1749 október 1-én a baranyavári uradalom kötött az apatini telepesekkel s melyben az előbbi a Petris és Popovics nevű dunai szigeteket évi 80 forintért bérbe adta az apatiniaknak. *Contr. et transact.* Tom. 17. No 91. — V. ö. Magyarország vármegyéi és városai: Bács-Bodrog vármegye. I. kötet 31. l., II. kötet 173. l. és Dudás i. m. I. k. 471. l. — Itt jegyezzük meg, hogy téves az a vélemény, mely szerint Apatin községi szervezete 1751-ből ered, mivel ez az évszám olvasható a város eddig ismert legrégebb pecsétjén. A fentebb említett szerződést 1749-ben Apatin nevében a bíró és egy esküdt írta alá, tehát a községi szervezet már akkor is meg volt, sőt a községnek pecsétje is volt már. Igaz, hogy nagyon kezdetleges, durva vésésű. Szent Jánost két olajág övezi, feje felett A—N betűk, a koszorú alatt pedig CA—BD betűk olvashatók. Az 1751. évszámmal jelzett pecséten az évszám a vésés évét jelzi. Ez a pecsét sokkal finomabb vésésű, bár még mindig kezdetleges.

² Litt. adm. Bács. 1756. Sept. 24.

³ Relat. commiss. reg. Fasc. 39. No 66.

⁴ *Conscr. diversae adm. Bácsiensis 1763—1765.* — Egy másik 1765-ből való összeírás szerint 539 ház volt a városban, amelyben kerek 2800 ember lakott, de a lakosság új telepesekkel is még folyton nőtt, mert pl. 1763-ban 32 család, 1766-ban pedig 223 egyén, 1767-ben 171 egyén jött a városba megtelepedés céljából.

⁵ „*Communitas iam ultra dimidium in artificibus et opificibus consistit.*“ Sztreduła telepítési felügyelő 1766 február 24-i jelentése a *Protocollum commissionis impopulationis* dd. 27. Aug. 1766. mellett.

Apatin első telepesei közül került ki a kamara telepítési ágenseinek nagy része is. Helyzetük annyiban volt előnyös, hogy maguk is telepések lévén, sokkal jobban hittek nekik a bevándorlók, mint esetleg a magyar emisszáriusoknak hittek volna, ezek pedig szívesen vállalkoztak az ágensségre, mert könnyen és elég jól lehetett rajta keresni. Már 1751-ben mentek ki Németországba apatini telepések és azóta minden évben elindult kettő-három. Bejárták Ausztriát, Németországot, Elsasst, Lotharingiát és csapatostól hozták az igéret földjére vágó nyugati nincsteleneket.¹ Sokkal nagyobb volt azonban a leszerelt katonák özönlése, akiket már Bécsben vártak a magyar kamara megbízottai, onnan Pozsonyba irányították s azután a kamara hajón szállította le őket a Bácskába.² Azonkívül a királynő 1764 január 31-én elrendelte, hogy a telepítésre fel kell használni a munkaképes és gazdálkodást kedvelő invalidusokat is. Ennek folytán a pesti, bécsi, pettaui és prágai invalidusházakban is megkezdődött a toborzás.³ Való-

¹ 1751-ben Saither György járt kint Németországban, de ez nem az első útja. Exp. cam. 1751. Dec. Aug. 18., R. 4. — 1752 tavaszán ugyanő 56 családot hozott. Exp. cam. 1752. Mai. R. 4., Off. sol. 9. et 17. — Saither 1756 nyarán 100 németet hozott, de csak tizenkettőt sikerült levinnie Bácskába, a többi útközben megszökött. Litterae ad cameram exaratae. Ser. III. Fasc. 61. 1700—1772. S4. — Működött még 1758-ban is. Litt. adm. Bács. 6. Febr. 1758. — 1754 tavaszán Greber János, ugyancsak apatini lakos, 34 családot hozott, 1756-ban pedig még 73 frt 30 kr.-t követelt a kincstártól a Bácskába szállított németekért. Exp. cam. 1754. Mai. Off. sol. 11., R. 6., Exp. cam. 1756. Febr. R. 3. — 1756-ban Akly Antal apatini lakos 75 telepest hozott Németországból, de ez és Nueber állandóan zaklatták a pozsonyi és bécsi hatóságokat, úgy, hogy már 1758-ban elbocsátották őket. Litt. adm. Bács. 4. Jul. 1756., Exp. cam. 1758. Jan. R. 3. — 1758-ban az ugyancsak apatini Piffarth János Elsassba és Lotharingiába indult telepeseikért, társa hódtsági volt, mert az apatini agens, akivel indulni akart, megbetegedett. Sitt. adm. Bács. 23. Apr. 1758. — 1758 telén hárman: Piffarth János, Schnitzer András és Straitmoder Jakab különböző irányokba indultak el és 246 családot sikerült behozniok. Kívülök újra működik Akly Antal is, Exp. cam. 1758. Dec. Aug. 10., Conser. et transact. Tom. 17. No. 91. — 1759-ben ezeken kívül Otth Ruppert is ágenskedik, ez évben 64 családot hozott (családonként 17 krajeárt kapott), míg Piffarthnak csak egyetlen embert sikerült hoznia. Exp. cam. 1759. Sept. R. 2. Litt. adm. Bács. 8. Nov. 1759.

² Rel. comm. reg. Fasc. 39. No. 66.

³ Ben. res. 30. Jan., 6. et 7. Febr. 1764. 2°, Ben. res. 26. et 27. Mart. 1764. 8°, Exp. cam. 1764. Apr. Aug. 8., Ben. res. 22. et 28. Mai., 4. et 6. Jun. 1764. 2°.

ságos felpénzt kaptak a jelentkezők és ígéretet minden jóra. A királyi pátenseknek és a kamarai ágensek működésének mutatkozott is a hatása: 1763 január 1-től július 15-ig pl., tehát fél esztendő alatt 1428 ember telepedett le a bácsi kerületi kincstári birtokokon. Ezek közül 702 ember önként jelentkezett letelepedésre, a többi 726 embert a kamara biztosai toborozták.¹ 1763 elejétől 1765 június közepéig a magyar kamara telepítésekre 54.995 frt 56 kr-t fizetett ki.²

A telepesek hajón érkeztek Apatinba, onnan osztották szét őket a telepítendő falvakba. Apatinban kötöttek ki az árvai és likavai uradalnaktól épületfát szállító tutajok is,³ ott volt felhalmozva a telepesek számára előkészített gabona és élelmiszer, onnan irányították az egész bácskai telepítést. Az alig másfél évtizeddel előbb még lakatlan pusztá — ha nem is az adminisztrátor székhelye, mert az Zomborban lakott, de — a bácskai kerület központja lett. Igazi új telep. Bár 1760-ban mezővárosi privilégiumot kapott,⁴ utcáin még nyolc év múlva is akkora a sár, hogy üres ló kocsit négy ló alig bír rajta átvontatni. De azért a városi előljáróság igen gyakran tartott „sic dietum Aldamasch“-t, persze hivatalosat, a község kasszájára, és a város állandó, reggelig tartó tivornyáktól volt hangos. Az alkalmi munkások pedig azzal adták vissza a telepítési felügyelőnek azt a 15 krajcárt, amit egy kis verem megásáért akart adni nekik, hogy ha nem ad legalább 35-öt, azt tartsa meg magának, hiszen arra a kis borocskára sem elég, amit munka közben megittak.⁵

A legkülönbözőbb nemzetiségű emberek verődtek össze ezen a vidéken. Jöttek ide svábok, szászok, bajok, frankok, elsassiak, lotharingiaiak, pfalziak, németalföldiek, badeniek, tiroliak, esehék, morvák, sziléziaiak, sőt poroszok is, jöttek Mainzból, Saarbrückenből, Bitschből, Breisgauból, Speierből, Würzburgból, Freiburgból, Nassauból, Hanauból, Hannoverből, Thürin-

¹ Rel. commiss. reg. Fasc. 39. No. 66.

² Cothmann 1765. dec. 24-én kelt jelentése a bécsi udvari kamara levéltárában: Camerale Hung. Fasc. 32.

³ Exp. cam. 1764. Apr. Praes. 2., Exp. cam. 1764. Mai. Tric. Bud. 1., Relat. commiss. reg. Fasc. 39. No. 66.

⁴ Exp. cam. 1760. Mart. Circulare 1., R. 2.

⁵ Prot. comm. imp. dd. 27. Aug. 1766.

giából, Trierből, Baden-Badenből és a jó Isten tudja, még honnan.¹

Mind kedvesen látott vendég, pénzen hozatott, becsalogatott drága ember volt ez, csak a magyart nem látták szívesen. Nem mintha a magyart gyűlölték volna. Hanem, mert a magyar ügyis bent volt az országban, az ügyis fizetett adót ott, ahol addig élt, nem volt tehát semmi szükség arra, hogy ellepjék az új adóalanyokkal betelepíthető üres helyeket.² Az, hogy jóérzelmű, megbízható, katolikus németek legyenek az új telepesek, akikkel a belső magyar túlsúlyt csökkenteni lehet, csak mellékes szerepet játszhatott a bécsi udvar telepítési politikájában. Hiszen a tótot éppen úgy nem csalogatták a Bácskába, ahogy nem csalogatták a magyart, s viszont jöttek külföldről nem katolikus telepesek is.³ Bár az 1723-i országgyűlés már törvényben sürgette az ország lakatlan vidékeinek benépesítését, a kincstári telepítés voltaképpen az osztrák merkantilista politika egyik programpontjának végrehajtása, amelynek kezdete és vége is pontosan összeesik az osztrák merkantilista gazdasági rendszer kezdetével és végével. A népesség szaporítása volt egyik fő törekvése, új adóalanyokra volt szüksége a merkantilista gazdaságpolitikának, emberek kellettek, akik dolgozni és adózni fognak.⁴

¹ A már idézett, telepítésekre vonatkozó iratokon kívül még: Cothmann 1765. dec. 24-i jelentése a bécsi udv. kamara levéltárában, Camerale Hung. Fasc. 32.

² Maga Cothmann javasolta, — amit a királynő 1767 dec. 12-én el is rendelt, — hogy a magyaroknak és tótoknak, akik a felső vármegyékből leözönlenek az üres bácskai területekre, legfeljebb egy évi adómentességet szabad adni, hiszen ezek úgy is adóztak már eddig is. Dautova minden adómentesség nélkül is benépesült magyarokkal, csupán 1763. jan. 1-től július 15-ig 59 család, 253 lélekkel, települt le ott. Magyarok, itt-ott tótokkal elegyesen, települtek Bezdánba, Baracs-kára, Doroszlóra, Újkarakovára, Vepravácra és számuk még folyton nő, úgyhogy — Cothmann szerint — az eredmény nem az ország benépesítése, hanem a Felvidék elnéptelenedése lesz. Exp. cam. 1767. Dec. K. 2., Litt. ad cam. exar. Ser. III. Fasc. 11. 1700—1772. C2., Rel. commiss. reg. Fasc. 39. No. 66.

³ Ben. res. 12., 18. et 20. Mart. 1765. 10-o., Ben. res. 2., 4. et 10. Mai. 1768. 4-o.

⁴ V. ö. Ben. res. 1. Febr. 1763. Impopulatione praediorum teste experiantia rem pecuariam neutiquam diminvente, red potius augente, univversa praedia, in quibus populus subsistere potest, absque omni rei pecuariae respectu impopulentur, cum exinde non detrimentum, sed magna utilitas publico permanaret. — L. még: Karl Pribram: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1780. Leipzig, 1907., 5. l.

Az állam ereje a lakosságon nyugszik, — mondta Justi — és ez vezette a telepítéseknel a bécsi udvart s annak utasításai értelmében a magyar kamarát is.

Az uralkodónak azonban nemcsak kolonizálnia kell, hanem mindenek előtt gondoskodni arról, hogy a lakosság számára a megélhetési lehetőség biztosítva legyen,¹ különben minden telepítési törekvés hiábavalónak fog bizonyulni,² — mondták az osztrák merkantilisták — s ha a jelenlegi gazdasági rendszer nem prosperál, az uralkodónak azt nemcsak meg kell, hanem *egyedül neki* kell megváltoztatnia, mert tőle ered minden jó, az alattvalók maguk nem sokat tehetnek.³ A lakosságot ennél fogva *foglalkoztatni* kell, ami csupán az ipar fejlesztése és gyáripár megteremtése útján lehetséges.⁴

Nem egyedül az ipartól várták azonban az államok boldogulását. Sőt a merkantilisták felfogása szerint gyáripárnak csak abban az országban van jövője, ahol a föld élelmicikkeket és nyersanyagot is bőven terem, mert akkor nincs fenyegetve a szomszédok esetleges kiviteli tilalmai által. A merkantilista gazdaságpolitika célja — mint már mondtuk — az volt, hogy semmiféle behozatalra ne legyen szükség,⁵ azaz, hogy az állam gazdaságilag teljesen független legyen.

Ennél fogva a legfontosabb ipari nyersanyagoknak a belföldi termelése, — mint a gyapjú, gyapot, len, kender — akkor a merkantilizmusnak nevezett gazdasági rendszer jegyében fejlődő valamennyi országot foglalkoztatta. Különös súlyt helyeztek azonban a festéknövények meghonosítására, mert a festékek vegyi úton való előállításának módját ismerték ugyan, de kelmefestésnél a növényi festékeket nem tudták nélkülözni. Azt viszont, hogy a tetszetős kiállítás — szép festés — a kelme értékét a publikum szemében duplájára emeli, nagyon jól tudták az emberek akkor is.⁶ Az osztrák kameralisták

¹ Also muss ein Fürst seinen unterthanen erst zu einer guten nahrung helfen, wenn er von ihnen etwas nehmen will. Wilhelm Freiherr von Schröder: Fürstliche Schatz- und Rentkammer. Königsberg. 1752. Vorrede.

² J. H. G. von Justi: Die Grundfeste zu der Macht- und Glückseligkeit der Staaten. oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey-Wissenschaft. Königsberg, 1760., I. köt., 117. l.

³ Oesterreich ueber alles 126. l.

⁴ Justi: Vollständige Abhandlung I. 21. l.

⁵ Justi: Vollständige Abhandlung I. 43—44. l.

⁶ V. ö. Justi: Abhandlung von denen Manufactur- und Fabriquen-Reglements zur Ergänzung seines Werkes Berlin. 1762., 96. l.

sürgetésére¹ különösen festőnövények termelésével Ausztriában és Csehországban is kísérleteztek, s Mária Terézia uralkodásának első tizedében anilfű, selyem, gyapot, rizs, olaj- és mandolafa termelésével kísérleteket tettek a magyar bánságban is.² 1763-tól kezdve a bácskai uradalom területén macedóniai juhok és ázsiai kecskék tenyésztésével is folytak kísérletek.³

Gazdasági tekintetben valami csodálatos optimizmusban éltek akkor az emberek, legalább azok, akik a kameralisták hatása alá kerültek. Meg voltak győződve arról, hogy szorgalommal, kitartással, de főleg *szép szabályrendeletekkel* mindent el lehet érni⁴ és sok olyan növényt sikerül meghonosítani, amelyek termeléséről itt azelőtt nem is álmodtak.⁵ Csak meg kell próbálni. És ha ötven kísérlet közül pozitív eredménye csak egyetlen egynek lesz is, a költséget és fáradságot az is megérdemli.⁶

Mindenki meg volt győződve Modersfeld vállalkozásának a sikeréről is. Annál kevésbé lehet kétséges ezen növények termelésének eredménye, — mondotta az 1763 december 6-án kelt rendelet, mintha csak Hornigk, vagy Justi mondaná —, mert az örökös tartományokban már mindkettőt termelték és a buzér ebben az évben is magot hozott, úgyhogy csak alkalmas földre van szükség további szaporításához. A Bácskában déli fekvése miatt különösen reménykedtek.⁷

Mint mondtuk, csupán a magyar kamara volt óvatos. Ennek következtében Modersfeldnek a kért

¹ A különböző növények, főleg a dohány meghonosítását, selyemhernyó és hosszúgyapjas juh tenyésztését már Hornigk sürgette; Oesterreich ueber alles 91. l.

² Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Temesvár, 1893—1904. I. k. 14., 81., 86—87., 89., 95—96., 105—106., 108., II. k. 45—46., stb. ll.

³ Erre vonatkozólag számtalan irat található a m. kir. kamarai levéltárban. Minthogy azonban ezek a kísérletek az apatini vállalkozással csupán annyi kapcsolatban állottak, hogy a macedóniai juhok gyapjútját az apatini posztógyárnak adták át, de a gyár azt nem dolgozta fel, ezekkel a kísérletekkel itt nem foglalkozunk.

⁴ V. ö. Justi: Vollständige Abhandlung II. k. 60., 120. ll., Joseph Sonnenfels: Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanzwissenschaft. II. k. 140—142. ll.

⁵ Oesterreich ueber alles 91. l.

⁶ U.o.

⁷ V. ö. Neffzer levele Cothmann kamarai tanácsoshoz: Relat. commiss. reg. Fasc. 39. No. 66., továbbá Eckhart i. m. 29. lap.

50.000 drb eperfacsemete helyett csupán 7000 drb-ot bocsátott rendelkezésére és megtagadta Modersfeldnek azt a kérését is, hogy néhány fonóasszonyt küldjenek le vele, akik az ottani lakosságot a gyapotfonásra oktánák, minthogy a Bácskában untilig elég fonnit tudó asszonyt fog találni. A festéknövények magvait, illetve csiráit a bécsi gazdasági tanács elnöke adta Modersfeldnek. A kamara a vállalkozáshoz szükséges beszerzésekre, a szerszámok, esemeték és magvak leszállítására, valamint a társaság utiköltségére így is 1700 forintot fizetett ki. Vogelen kívül Modersfelddel ment Neuhold József kertész is, akinek az eperfaültetés és termelés volt a feladata.¹ Kruspér Pál kamarai tanácsost, a bécsei kamarai kerület adminisztrátorát a kamara — felsőbb parancsra — utasította, hogy Modersfeldnek és társainak mindenképen legyen segítségére és a szükséges robotot is bocsássa rendelkezésükre.²

Modersfeld 1764 április 24-én érkezett meg Apatinba, nem a legjobb auspiciumok között. A magával hozott búzércsiráknak legnagyobb része a több mint tizenegy napos hajóút következtében tönkrement, a maradékot, valamint a 7000 drb eperfacsemetét azonban az Apatinban e célra kihalított ültetvényes kertben elültette és elvetette az eperfa- és csillengmagvakat is. Hozott magával kender- és lenmagot is, azt azonban a parasztek között osztotta ki.

Csakhamar tapasztalta azonban Modersfeld, hogy a bácskai időjárás „egészen különös“. Négy hónapig egyetlen csepp eső sem esett, úgyhogy eperfacsemetéinek legnagyobb része kiszáradt s veszélyeztette az időjárás a kendertermelés sikerét is.³

De mindjárt a kezdet kezdetén más bajok is fenyegették az apatini ültetvényeket. Eltekintve attól, hogy az ültetvényeskertből a parasztek nagyon sok eperfát elloptak, állandóan rongáltak az ültetvényeket a — főleg aratás után — teljesen szabadon tanyázó szilaj marhák. Az ültetvényeskert mély árokkal volt ugyan körülvéve, ez azonban a szilaj állatok ellen védelműl kevésnek bizo-

¹ Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 26., Ben. res. 22. Mart. 1764., Exp. cam. 1764. Mart. Aug. 1. et 12., Exp. cam. 1764. Mart. Off. sol. 12., Exp. cam. 1764. Apr. Adm. Bács. 1. et 5., Exp. cam. 1764. Apr. Domino Ellenbogen 1.

² Exp. cam. 1764. Apr. Adm. Bács. 1.

³ Modersfeld 1764 okt. 31-én kelt jelentése: Prot. commiss. impop. dd. 26. Jan. 1765. 2-o.

nyult. Sok kárt tett végül, különösen az eperfákban, a gyakori vihar.¹ Modersfeld — miután a kamara minden ilyen ügyben az adminisztrátorhoz utasította — az eperfák számára kért ugyan Kruspértől 4000 drb karót, de Kruspér a fiatal bácskai erdőket nem volt hajlandó e célra megtépázni.² A kert pedig még csak öntözőkannákkal sem volt felszerelve.

Nagyobb baj volt ezeknél az, hogy a magyar kamara annak a resolúciónak a tartalmát, amelyben a királyné ezen vállalkozás céljaira a zombori kamarai pénztárban egy 3—4000 forintnyi különpénztár felállítását elrendelte,³ „elfelejtette“ közölni Kruspér adminisztrátorral. Modersfeld május 16-i felterjesztésére, amelyben az a gyapotfonás megkezdéséhez szükséges gyapotra, valamint az ültetvényekhez öntözőkannákra, kádakra és hasonlókra pénzt kért, a kamara utasította ugyan Kruspért, hogyha ezeknek a dolgoknak a szükségességéről meggyőződött, a kívánt összeget a telepítési pénztárból fizesse ki, hangsúlyozta azonban, hogy az ültetvények és a létesítendő apatini üzemek számára külön pénztárt felállítani felesleges.⁴ A kamara meg volt győződve ugyanis, hogy az apatini kísérletek csak rövid ideig fognak tartani,⁵ s nem vélekedett máskép a kamarának bácsi kerületi exponense, Kruspér adminisztrátor sem, akinek elsősorban kellett Modersfeld ténykedését figyelemmel kísérni és támogatni. Amikor Modersfeld engedélyt kért Kruspértől arra, hogy az ültetvényes kertben egy pajtát állíthasson fel, ahol a csüllengtermést elraktározni és feldolgozni, valamint a kerti szerszámokat őrizni lehessen, továbbá felhatalmazást kért egy sürgősen és nélkülözhetetlenül szükséges présmalom felállítására, a nyers csülleng préseléséhez, Kruspér Modersfeld beadványát azzal a megjegyzéssel küldte fel a magyar kamarához, hogy mivel ő ebben az egész ügyben tájékozatlan és nem tudja megítélni, hogy annak a kevés festéknövénynek a kedvéért érdemes-e ekkora költségekbe bocsátkozni —, döntsön az ügyben a kamara.⁶

¹ Modersfeld 1764 aug. 1-én kelt jelentése: Prot. commiss. impop. dd. 26. Oct. et 14. Nov. 1764. 9-o.

² U. o.

³ Ben. res. 30. Jan., 6. et 7. Febr. 1764. 1-o.

⁴ Exp. cam. 1764. Jun. Adm. Bács. 10., Exp. cam. 1764. Jun. Modersfeld 1.

⁵ Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1765. 2-o.

⁶ Exp. cam. 1764. Jul. Adm. Bács. 3.

Modersfeld fentebbi kérését különösen azzal indokolta, hogy az első csüllengtermés három héten belül levágható s ha 24 óránál tovább áll feldolgozatlanul, kétségtelenül tönkre fog menni.

A kamara, hogy Modersfeld ne hibáztathassa, ha az első festéktermés elpusztul, a pajta és présmalom elkészítéséhez hozzájárult, de Kruspéron keresztül szokatlanul bosszús hangon utasította Modersfeldet, hogy máskor, ha kell neki valami, kellő időben kérje. Több mint két hónapja van már Apatinban, tudhatta volna, hogy szükség lesz ezekre az épületekre. S ha felépítésüket a kamara most nem ellenzi, bizonyára nem ellenezte volna akkor sem, ha kellő időben gondolt volna rájuk.¹

Ha a kamara nem lelkesedett az apatini ültetvényekért, a kamarai jobbágyok meg éppen meggyűlöltek azokat. Rengeteg robotot vett igénybe a vállalkozás, ami a jobbágyokat más munkájukban visszatartotta, amellet a parasztok kedvetlenül dolgoztak, az egész napot lehetőleg ellopták,² kétségtelenül nemcsak az akkor divatos jobbágyerények következtében, hanem azért is, mert az egész vállalkozásnak nem ismerték a célját.

Modersfeldet azonban, aki öntudatos, „nach der Staats-Kunst bereits qualificirter Cameralist“ volt,³ ezek az apró incidensek nem kedvetlenülítették el. Október 31-én büszkén jelentette a kamarának, hogy — bár a buzérból alig néhány szál maradt, — az apatini ültetvényeskertben kb. 4500 drb nagyobb és mintegy 100.000 drb magból keltett eperfacsemete van s így a jövő tavaszon már a selyemhernyótenyésztést is megkezdni, csak petét küldjenek; továbbá, hogy a nyár folyamán 10 mázsa csüllengtermelt.⁴ Szép eredményt mutatott a kender- és lentermelés, bár ebben Modersfeldnek kevés része volt.

De ebben nem merült ki Modersfeld tevékenysége. Mihelyt az ültetvényezést befejezte, hozzákezdett a gyapotfonálgyártás megszervezéséhez. Bécsből — természetesen a kamara költségén — nagyszámú rokkát hozott

¹ Exp. cam. 1764. Jul. Adm. Bács. 3.

² Modersfeld 1764 okt. 31-én kelt jelentése: Prot. commiss. impop. dd. 26. Jan. 1765.

³ Annak nevezi magát a magyar kamarához 1763. dec. 25-én intézett beadványában, Exp. cam. 1764. Febr. Aug. 26.

⁴ Modersfeld 1764 okt. 31-én kelt jelentése: Prot. commiss. impop. dd. 26. Jan. 1765. 2-o.

magával¹ s mint a magyar kamarán mondták neki, talált Apatinban fonónóket is elég szép számban. Ezek azonban mások tanítására nem voltak használhatók, sőt ők maguk sem tudtak olyan fonalat készíteni, hogy az kartonszövéshez használható lett volna. Nem volt eléggé megsodorva és nagyon egyenlőtlen volt az általuk készített fonál, legfeljebb harisnyakötésre volt alkalmas.² Csak akkor lehetett komolyabban kezdeni valamit, mikor a kamara Modersfeld kérésére³ — a királynőnek még január 30-án kelt rendelete értelmében — felfogadta és leküldte Apatinba Brandstetter Ágotát, a fiával együtt, akik már Selmeceen is tanítottak fonni és heti 4 frt és útiköltség fejében vállalkoztak rá, hogy megtanítták fonni a bácskai asszonyokat is.⁴

Nemcsak gyapotot, hanem gyapjúfonalat is fontak Apatinban. Persze, nem ment könnyen a dolog. A fonók meglehetősen rosszul dolgoztak, kezdetleges, vastag fonalat tudtak csak produkálni s emellett a fizetés sem ösztönözte őket túlságosan. Egy orsóért mindössze 2 krajcárt kaptak, pedig Modersfeld maga is beismerte, hogy az kevés, mert kezdő fonó teljes tizennégy napig is eldolgozik egy font gyapoton s így 20—22 krajeárnál többet két hét alatt nem igen keres.⁵ Ennek következtében Modersfeld „fonógyárába“ nem nagyon tolongtak az emberek. 1764 októberében mindössze 73 fonója volt, amit arra magyarázott, hogy a mezei munka foglalja le a lakosságot, s kamarát biztatta, hogy a tél folyamán 2000 ember fog az apatini gyárban dolgozni, de ezt maga sem hitte. Mert engedélyt kért, hogy a jobb fonók díjazását — legalább a 12—14 matringosokét — matringonként $\frac{1}{4}$ krajcárral felemelhesse, másrésztől viszont holmi kisebbfajta kényszertől sem riadt volna vissza, hogy „a henyélés megszűnjön és a jobbágyasszonyok a királynő rendelkezéseinek alá vessék magukat“.⁶

Időközben kitűnt, hogy azok a növények, amelyek-

¹ Exp. cam. 1764. Jun. Cammergr. 2.

² Modersfeld 1764 máj. 16. jelentése: Exp. cam. 1764. Jun. Modersfeld 1.

³ U. o.

⁴ Ben. res. 30. Jan., 6. et. 7. Febr. 1764., Exp. cam. 1764. Febr. Cammergr. 2., Exp. cam. 1764. Jun. Modersfeld 1., Exp. cam. 1764. Jun. Adm. Bács. 1., Exp. cam. 1764. Jun. Cammergr. 2., Exp. cam. 1764. Jul. Schemnicz. sal. percept. 1.

⁵ Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1765.

⁶ U. o.

nek meghonosítására Modersfeld két segédjével a Bácskába leutazott, ott éppen nem voltak ismeretlenek. Kruspér Pál adminisztrátor, aki csak 1764 január 14-én neveztetett ki a bácsi adminisztráció élére és Modersfeld előtt nem sokkal érkezhetett meg kerületébe,¹ meglepetve látta, hogy eperfa a bácskai uradalom egész területén, de különösen a dunamenti részeken nagy mennyiségben található. Alig látott egy-két rác házat, ahol legalább két-három eperfa ne lett volna, sőt — különösen Szonta környékén — a mezőn és a szigeteken vadon is nőtt. A lakosság eperfaültetési módja az ültetvényeskertétől csak abban különbözött, hogy a parasztok erősebb, karvastagságú eperfát szoktak ültetni és a magasba nevelték, hogy jobb gyümölcse legyen, míg Modersfeldék gyengébb fákat ültettek és felül levágták, hogy lombosodjon és gyengébb leveleket eresszen. A Bácskában talált eperfáknak nagy része fekete- és pirostermésű volt ugyan, amit akkor selyemhernyótenyésztésre alkalmatlannak tartottak, mindamellett az adminisztrátor tervbe vette, hogy őszkor és a következő tavaszon legalább a fehérekből néhány ezer csemétét elültettet a falvakban, mert közben a felesége, a zombori adminisztrátori épület udvarán talált piros és fekete eperfák levelein, kísérletet tett selyemhernyótenyésztéssel és úgy találta, hogy a selyemhernyók a piros- és feketetermésű eperfák levelein is egészen jól felnevelődtek. Modersfeld azonban az adminisztrátor tervei ellen a leghatározottabban tiltakozott, mondván, hogy az az ő hatáskörébe tartozik.

De nemcsak eperfát, hanem buzért is talált Kruspér bőven kerületében. Mindenfelé vadon nőtt ez a növény s bár nem fejlődött ki teljesen, az ottani rác asszonyok a belőle készített festékekkel vásznat és gyapjas anyagokat egyaránt festettek. Sőt, főleg Csatalja és Baracska határában, de másutt is, különösen kavicsos helyeken, egy másik növény is tanyázott, melynek gyökerei igen szép karmazsinspiros festéket szolgáltatnak és a bácskai asszonyok vászon és gyapjúszövet festésére ezt is felhasználták.

¹ Kruspér Pál előbb kamarai titkár, majd horvát adminisztrátor volt és a horvát kamarai adminisztráció éléről került a bácsi kerületbe. 1764 augusztus 17-én kamarai tanácsosi címet kapott. Exp. cam. 1763. Dec. Aug. 1., Ben. res. 14. Jan. 1764., Exp. cam. 1764. Jan. Praes. 16., Exp. cam. 1764. Sept. Com. Bács. 1., Decr. 2., Orig. ref. 1764. Aug. 17. No. 3.

Kruspér megfigyeléseit tudomásul kellett vennie Modersfeldnek is. Azt hangoztatta azonban, hogy a bácskai eperfák átültetéssel válnak selyemhernyó-tenyésztésre alkalmassá s csak átültetés és szakszerű kezelés által lesznek festékkészítésre alkalmasak az ottani festéknövények is. Kívánta ennél fogva, hogy az ő tudta nélkül egyetlen eperfát se ültessenek át, ellenben a kamara tíz állandó munkást engedélyezzen mellé, akikkel ő az eperfák átültetését végezné és akik a községekbe ily módon szétültetett fákat — az ő útmutatása szerint — állandóan gondoznák. Kívánta továbbá, hogy a kamara körrendelet útján állapítsa meg, hol található buzér-cserje és utasítsa a magánbirtokosokat is, hogy amíg ő nem látja, a cserjékhez ne nyúljanak, majd ő intézkedni fog.

Kruspér ezzel szemben megbízta Vogel „festékgyártót“, hogy ezeket a növényeket vizsgálja meg s egyúttal 1764 szeptember 3-án kelt jelentésében javasolta a kamarának, hogy ne hozasson drága pénzen se eperfát, se buzért külföldről. Azt a sok költséget és sok ezer robotot is, amit eddig az apatini ültetvények megemésztettek, — legalább eredménye lenne! — mind meg lehetne takarítani, ha Modersfeld és személyzete megtanítaná a jobbágyokat arra, hogyan kell ezeket a növényeket kezelni, a termelést pedig ezután csupán a parasztok végezhetnék, saját földjükön. Annál is inkább, mert pl. az a néhány doroszlói jobbágy, akik még tavaszkor Vogeltől csüllengmagot kaptak, sokkal szebb csüllenget termesztettek, mint Modersfeldék az ültetvényeskertben. Ha a csülleng fontjáért másfél krajcárt kapnának a parasztok, azt termelnének még a veteményeskertjeikben is, csak magot adjanak nekik.¹

A kamara erre — Modersfeld óhaját figyelmen kívül hagyva — az adminisztrátort utasította, hogy ismerős asszonyoktól tudja meg, hogyan készítenek festéket az általa említett két festéknövényből s ilyen festékekkel festett vászon- és szövetszövetdarabkát, valamint egy-egy növényt is küldjön fel tanulmányozás végett a kamarának. Tegyen jelentést arról is, hogy mi a véleménye Vogelnek ezekről a növényekről.²

¹ Modersfeld 1764 aug. 1-én és Kruspér 1764 szept. 3-án kelt jelentése: Prot. commiss. imp. dd. 26. Oct. et 14. Nov. 1764. 9-o.

² U. o.

A csüllengről különben Modersfeld is ajánlotta, hogy jobbágyokkal kellene termeltetni. Úgy gondolta, hogyha a kamara a nyers csüllenget a jobbágyoktól fon-tonként 1 polturáért váltaná be, a jobbágyok nagyon szépen keresnének rajta s meg lehetne elégedve a kamara is, mert az egy mázsa preparált csüllenghez szükséges három mázsa nyers csülleng mindössze 7 frt 30 kr.-ba kerülne, a preparált mázsájáért pedig 30, de legalább 24 forintot lehet kapni, s a nyereség ez utóbbi esetben is mázsánként 16 frt 30 kr.-t tenne ki.¹

A kamarának ez a megoldás inkább tetszett. Kruspér és Modersfeld jelentéseinek alapján a kamara kezdte hinni, hogy nem is olyan ostoba dolog az apatini vállalkozás, s a további kísérletekhez még a tél folyamán kért Bécsből néhány mérő csüllengmagot, egy csomó buzérgyökeret és 3 lat selyemhernyópetét is.² Majd márciusban, most már bécsi ágense útján, új felterjesztést küldött ez ügyben s Bernáth ágenszt külön is utasította, hogy szorgalmazza a dolgot. Cothmann tanácsost ugyanis 1763-ban tett bácskai utazásáról készített jelentése következtében a királynő megbízta, hogy telepítési szempontból 1765 tavaszán újra vizsgálja meg a bácsi kerületet,³ s a kamara szeretne volna Cothmannal a szóbanforgó magvakat és csirákat is leküldeni, már április elején.⁴ Bécsből azonban csupán selyemhernyópetét küldtek,⁵ festéknövényeket a gazdasági tanács nem tudott szerezni.⁶

Modersfeld ennél fogva megkezdte a bácsi kerületben talált festéknövényeknek az apatini ültetvényes-kertbe való összegyűjtését.⁷ Kruspérhoz szóval és írásban többször is fordult azzal a kéréssel, hogy a jobbágyokkal szedesse össze a kerületben található buzért és szolgáltatassák be neki, de Kruspér Modersfeld kívánságára nem reagált.⁸ Modersfeld így 1765-ben mindössze

¹ Modersfeld 1764 okt. 31-én kelt jelentése: Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1765.

² U. o.

³ Ben. res. 14. Aug. 1764.

⁴ Exp. cam. 1765. Mart. Aug. 24., Exp. cam. 1765. Mart. Bernáth l.

⁵ Prot. session. cameral. 1766. I. 285. l.

⁶ Exp. cam. 1765. Apr. Cothmann 8.

⁷ Kruspér 1765 szept. 16-án kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁸ Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766.

csülleget termelhetett. Nagy reménységgel tekintett a második tavasz elé, mert a mult évben kikelt és megnőtt csüllelengnek most már virágoznia kellett. Az „egészen különös“ bácskai időjárás azonban Modersfeldet most is lehűtötte. A csülleleng szépen kihajtott és bőséges virágzásnak is indult, de a legteljesebb virágzás idején beköszöntött a májusi fagy és az apatini ültetvényeket teljesen letarolta.¹

Cothmann tanácsosnak így nem igen volt miben gyönyörködni, amikor 1765 tavaszán megérkezett a Bácskába és megtekintette az apatini telepeket, mégis hatalmas meglepetésben volt része. Modersfeld becsvágyát ugyanis — aki, mint mondtuk, „nach der Staatskunst bereits qualifireiter Cameralist“ volt, — nem elégítették ki ezek a kísérletek és még 1764 szeptemberében² a gyapotfonálgyár mellett posztógyárat is állított fel, anélkül, hogy erre a kamarától engedélyt kért, vagy akár Kruspérnak is bejelentette volna. Kruspér, mint említettük, idegenkedve nézte az apatini eseményeket. Az időnként kért összegeket az uradalmi pénztárból kifizette Modersfeldnek, de különben nem sokat törődött vele, még a hivatali főnökösködést sem akarta felette vállalni.³ S mivel a posztógyárról Modersfeld a kamarához közvetlenül intézett jelentéseiben sem tett említést, nem volt róla sejtelme Cothmannak sem.

Posztógyáron nem szabad természetesen mai értelemben vett gyárat érteni, mint ahogy nem szabad azt érteni az apatini gyapotfonálgyáron sem. James Watt csak ebben az időben kísérletezett olyan gőzgép megkonstruálásával, amellyel nagyobb munkateljesítményt lehetett elérni s az első munkaképes gőzgépet csak 1776-ban helyezte üzembe, de csak 1782-ben került a gőzgép, mint hajtóerő, alkalmazásba azokban az üzemekben, ahol eddig vízikerekek szolgáltatták a munkaerőt.

A XVIII. század közepén gyáron általában nagy üzemet értettek, amelyben éppen úgy dolgoztak, mint a kisiparos saját műhelyében. Azzal a különbséggel, hogy míg a kisiparos pl. a szövőiparban rendszerint csak félgyártmányokat készített s ennél fogva más és más ipa-

¹ Prot. commis. imp. dd. 20. Nov. 1765., és a bécsi udv. kamarai levéltárban Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése: Camerale Hung. Fasc. 32.

² Modersfeld 1766 jan. 30-án kelt jelentése: Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766.

³ U. o.

ros végezte a gyapjú tisztítását, fonását, szövését, nyírását, kallózását és festését, a gyár a gyapjú feldolgozásának minden fázisát maga végezte el. A kisipari munka specializálódása nem arra vezethető vissza, legalább a textiliparban, hogy ezzel többtermelést akartak elérni, hanem arra, hogy az akkori iparos nem volt tőkeerős. A posztószövő sem posztónyírószerszámokkal, sem kallómalommal, sem festőkádakkal és szárítókeretekkel nem tudta magát felszerelni, — örült, ha szövőszéke volt, — de tőkéje sem volt annyi, hogy a gyapjúba befektetett összegre és munkabérére várhatott volna addig, amíg a kész posztót a piacon eladja. A XVIII. századi gyár ennél fogva csak abban különbözött a kisiparos műhelytől, hogy a vállalkozó tőkével rendelkezett, az üzem teljesen fel volt szerelve, ollókkal, kallóval és festőműhellyel is, s a munkások nem saját rizikójukra, hanem csak bérért dolgoztak.

A theoretikusok különbséget tettek ugyan fabrika és manufaktúra között, — az előbbin az ércek feldolgozására szolgáló és általában kohóval és pöröllal dolgozó üzemeket értvén, míg az összes többi nagyüzemet csak manufaktúrának nevezték —, de a köznapi életben ezt a megkülönböztetést figyelmen kívül hagyták és gyáraknak, fabrikáknak nevezték a szövő-nagyüzemeket is.¹ A gyárépület egyáltalában nem tartozott az akkori gyár feltétlen kellékei közé² s nem ritka volt az az eset, hogy a gyári munkás saját szerszámával, otthon dolgozta fel a „gyár“ által rendelkezésére bocsájtott nyersanyagot.

Nem sokban különbözött a gyárak munkaszervezete sem a kisiparosokétól. Mesterek és legények dolgoztak a gyárban éppen úgy, mint a műhelyben, az előbbieknél munkavezető szerepe is éppen annyira domborodott ki a gyárban, mint a műhelyben. A saját gyárépülettel vagy helyiséggel rendelkező és tőkeerős gyárak többnyire havi- vagy hetibért fizettek munkásaiknak, különösen a jó mestereknek, míg a kint dolgozó munkások

¹ Justi: Vollständige Abhandlung I. rész 5—6. l., II. rész (1780. évi berlini kiadás) 217. l., Justi: Die Grundfeste zu der Macht- und Glückseligkeit der Staaten. I. kötet, 444. l., Joseph Sonnenfels: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz-Wissenschaft. 5. kiadás, Wien, 1787. II. kötet, 12. l.

² Forgách gróf gácsi posztógyára sem képezett összefüggő telepet, hanem a községben szerteszét, összefüggés nélkül volt elhelyezve. Sztudinka Ferenc: A gácsi posztógyár története (Magyar Ipartörténet I—II. kötet). Losone, 1906., 24. l.

és különösen az üzemi zavarokkal dolgozó gyárak munkásai a végzett munka után darabszám kapták fizetésüket.

Ilyen gyár volt Modersfeld, illetve a magyar kamara apatini posztógyára is. Bár gyárnak még az akkori viszonyok között is csak bizonyos önteltséggel volt nevezhető, hiszen két posztószövőmesterből és öt legényből és inasból állott a gyár munkássága, akikhez még egy posztónyíró járult, de ez szerszámok hiányában nem dolgozott. A gyár összes felszerelése három szövőszék és 1764 szeptemberétől 1765 májusáig minden produktuma három vég posztó volt csupán. Ez a három vég sem volt kész, mert sem nyírva, sem kallózva, sem festve nem volt, minthogy a gyár az ezekhez szükséges szerszámokkal nem volt felszerelve.

Cothmann csodálkozva és bosszankodva szemlélte ezt a „veszélyes és kétes reményű manufaktúrát“ és megdorgálta Modersfeldet, hogy a kamra tudta nélkül létesítette, mindamellett — mivel már nagymennyiségű gyapjú volt összevásárolva és a munkások havibérre voltak felfogadva — Modersfeld intézkedéseit utólagosan jóváhagyta. Sőt ő maga javasolta a kamarának, hogy ha a gyár ezévi mérlege némi reményre jogosít, fel kell szerelni ollókkal, kallómalommal és festőműhellyel is. Modersfeldet mindössze arra utasította, hogy addig csak két széken dolgozzanak és ügyeljen, hogy a munkavezető mester visszaéléseket ne kövessen el.¹

Némikép föllelkesítette ugyanis Cothmann az, hogy a nyár folyamán 113 mázsa 75½ font nyers csülleget hoztak a parasztok beváltani — a májusi fagy csak a magtermést tette tönkre, — s igen biztatón nyilatkozott neki Vogel festékgyártó a bácsi kerületben otthonos buzérról is. Úgy, hogy Cothmannak lassan-lassan még Modersfeldénél is messzebbmenő tervei keletkeztek.

Különösen a len- és kendertermelés lehetőségeinek kihasználása izgatta fantáziáját. Már 1763-ban megcsodálta a bácskai kendertermést, amit olasz kendermaggal még tökéletesíteni igyekeztek.² 1765 tavaszán pedig két hordócska rigai lenmagot is vitt magával. Dacára annak, hogy a magot nagyon későn vetették el, a lentermés, mint a kendertermés is, teljesen kielégítő

¹ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése a bécsi udv. kamarai levéltárban: Camerale Hung. Fasc. 32.

² Prot. commiss. imp. dd. 20. Nov. 1765. 8-o.

volt, úgyhogy a legmerészebb kombinációknak képezhette alapját. Cothmann pillanatnyilag sem gondolt ugyanis arra, hogy a Bácskában termelt nyersanyag az örökös tartományok számára rezerváltassék.¹ Már 1763-ban több ezer darab zsák számára való, Zwillichnek nevezett durva kendervásznat készítettett a bácskai takácsokkal, most pedig elhatározta egy finomabb vásznakat is készítő gyár alapítását. Kieszközölte a kamara hozzájárulását egy kenderzúzómalom felállításához,² miáltal lehetővé vált finomabb len- és kenderfonál készítése is, Modersfeldet pedig megbízta, hogy a jobbágyoktól a kendert és lent váltsa be és állítson fel gyárat, amelyben a beváltott nyersanyag feldolgozható. Egyelőre durva és finom lenvászon, durva és finom kendervászon és asztalterítők gyártását vette tervbe s mindegyikből 3—4 vég próbaszövetét kívánt. Ezeket azután a schwechati gyárban akarta fehérittetni, de siker esetén kilátásba helyezte a gyár mellett vászonfehérítő létesítését is. Egyúttal megbízta Modersfeldet, hogy azoknak a takácsoknak, akik saját rizikójukra akarnak dolgozni, fejenként legfeljebb 50 frt kölcsönt is adhat, *hogy ezen nyersanyagok feldolgozásának lehetősége ezáltal is meg legyen könnyítve.*³

Kétségtelen tehát, hogy Cothmann a gyárak alapításától nem idegenkedett, a posztógyár miatt is csak azért haragudott, mert Modersfeld előzetes engedély nélkül létesítette és Cothmann félt, hogy esetleg balul üt ki a vállalkozás. Hiszen a bácsi kerületben termelt festéket is elsősorban az apatini gyárban kívánta felhasználtatni és a feleslegest a környéken akarta értékesíttetni. Ugyanakkor a vászongyár mellett ő maga még másik két gyár alapítását is javasolta, nevezetesen az apatini gyárban készített gyapotfonál és a kerületben tenyésztett macedóniai juhok gyapjújának feldolgozá-

¹ U. o. Postquam, uti superius humillime retuleram, seminatura canabum et lini huiusque optatum habuisset progressum, de eo etiam cogitandum erat, qualesnam manufacturae ex his crudis productis in eodem camerali districtu introduci queant.

² Prot. sess. cam. 1765. II. 1169. I. (17. Sept.) Az előterjesztést Kempelen Farkas vitte a kamara elé, de kétségtelen, hogy Cothmann javaslata volt. L. még: Prot. commiss. imp. dd. 20. Nov. 1765. 8-o., Exp. cam. 1766. Sept. Plant. prov. 1.

³ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése a bécsi udv. kamarai levéltárban: Camerale Hung. Fasc. 32.

sára.¹ Modersfeldet meg is bizta, hogy ha megfelelő takácsot talál, csináltasson próbaszövéseket különféle rásaszövetekből és készíttessen 2—3 tucat ú. n. Berliner-Strimpfet is.² Természetesen csak óvatosan, csak keveset, hogy a kamarának ne okozzanak hiábavaló kiadásokat.

A kamara ugyanis az örökösödési és a porosz háborúk terheiből akkora összegeket vállalt magára, hogy az a kincstár teljes hitelképességét igénybe vette³ s ennek következtében a magyar kamara idegenkedett minden olyantól, ami a kincstár számára újabb megterhelést jelentene.

Modersfelddel szemben ez az óvatosság annál indokoltabb volt, mert pénzkezelését Cothmann a legnagyobb rendetlenségben találta s alapos oka lehetett azt hinni, hogy sok pénzt ad ki olyan dolgokra, amikre talán nem volt feltétlen szükség. E tekintetben jellemző, hogy Cothmann szükségesnek tartotta Modersfeldet írásban utasítani arra is, hogy amíg Apatinban kallómalmot, posztónyíró-t és festőműhelyt állítanak fel, kallózásra *ne végenként* szállítsa Valpóra a posztót. Különösen aggodalomba ejtette Cothmann az, hogy Modersfeld privátim is tele volt adóssággal s bár önálló pénztára nem volt, csak a zombori kerületi pénztárból kapta az időnként szükséges összegeket, Cothmann mégis félt, hogy esetleges rovancsoláskor hiányt találnának. A másfél esztendő alatt ugyanis a zombori pénztárból felvett összegekről senkinek sem számolt el és nem voltak rendes számadásai neki magának sem. Cothmann mintegy 4000 frt-ra becsülte azt az összeget, amit 1765 végéig az apatini telepekre fordítottak.

Cothmann ennél fogva megbízta Modersfeld ellenőrzésével Sztredula Henriket és utasította, hogy az év végén pontos leltárt, kimutatást és elszámolást küldjenek fel Kruspér közvetítésével a kamarához. Utasította

¹ et... cum in Bacsieni districtu iam bonae netrices et raschae etiam textores adsint, optimum foret, si iam successive ex lana Macedonica manufacturae quae piam in hoc districtu introduceretur, quae in eadem proportione prout oves, et per has procreatio lanae Deo dante multiplicabitur aequae de anno in annum magis extendi valebit. U. o.

² U. o.

³ Herzog József: A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovics kamaraelnöksége idején. Századok, 1924, 433. kk. II.

azonkívül Modersfeldet, hogy a rábízott-pénzről havonként pontos kimutatást küldjön Kruspérnak, új gyárat csak a kamara jóváhagyásával állíthat fel s általában az ügyeket a legnagyobb gonddal és becsületességgel intézze. Figyelmeztette többek között arra is, hogy szállítási költségek és útszámlák elszámolásaiban ezentúl csak akkor fogadtatnak el, ha Kruspér azok szükségességét igazolja.¹

Modersfeld ezt a bizalmatlanságot nagyon zokon vette,² de optimizmusát nem vesztette el s csak annál nagyobb kitartással sürgette a telepek további fejlődéséhez szükséges pénzüsszegeket. A zombori pénztárból a vállalkozásra 1764—65-ben kifizetett összegeket 1766 jan. 30-án kelt elszámolásában — figyelmen kívül hagyva a személyi kiadásokat és a robotmunkát, — ő maga 6119 forint 26 kr.-ra becsülte. Hiába hangoztatta azonban, hogy 6000 forinttal sem gyárat, sem ültetvényeket nem lehet alapítani, amikor a nyersanyagot és a szerszámokat is abból kell vásárolni,³ hiába mutatott rá, hogy a klagenfurti posztógyár százezer forintba került, még mielőtt egyetlen vég posztót eladott volna,⁴ hiába igyekezett magát 1766 január 30-án kelt terjedelmes jelentésében igazolni, hiába kért engedélyt, hogy a posztógyárba még újabb három szövőszéket beállíthasson, hiába bizonyíttatta Justi és társainak ékesszólásával, hogy a további befektetésekkel a kincstár semmit sem kockáztat, hogy az országnak szüksége van az ilyen iparra, hogy jó iparosokat fog az országba vonzani, akik itt letelepednek és adózni fognak, a kamara nem hogy újabb posztószövőszékek beszerzését engedélyezte volna, hanem a már meglévő harmadik szék üzembelhelyezését is megtiltotta⁵ és — mint már Cothmann utasította — ragaszkodott ahhoz, hogy Modersfeld a gyár eddigi produktumait mielőbb adja el és a jövőben a telepek újabb befektetés nélkül tartsák fenn magukat. S mivel az apatini gyapotfonál előállítási ára sokkal nagyobb volt, mint amekkorát a schwechati kartongyár még

¹ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése a bécsi udvari kamarai levéltárban: Camerale Hung. Fasc. 32.

² Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766. 1-o.

³ U. o.

⁴ Modersfeld 1766 márc. 28-án kelt jelentése: Acta camerae, ser. II. fasc. 15.

⁵ Prot. commiss. imp. dd. 20. Nov. 1765. 4-o. Exp. cam. 1766. Febr. Plant. prov. 4.

Modersfeld lejjöve telekor átvételi árnak előirányzott, Cothmann úgy intézkedett, hogy Modersfeld a termelt gyapotfonalat igyekezzék a délvidéken — Apatinban, Péterváradon, Eszéken — eladni s amit eladnia nem sikerült, negyedévenként küldje fel Pozsonyba, ahol a gyapotfonálnak meglehetősen piaca van. Megegyezett Cothmann Moter bécsi gazdasági tanácsossal is, hogy amit ő Pozsonyban nem tud eladni, azt Moter bécsi kisiparosoknál fogja elhelyezni, akik többet fizetnek a fonálért, mint a schwechati kartongyár. Utasította Modersfeldet arra is, hogy mihelyt kész posztója lesz, azt is azonnal adja el s bocsássa áruba a délvidéken a preparált csülleget is.¹

Modersfeldet ezek az intézkedések zavarba hozták. Ő maga figyelmeztette a kamarát, hogy az újonnan alapított gyárak produktumainak eladásával nem ajánlatos sietni, mert nem is hasonlíthatók össze a régebbi gyárak gyártmányaival s félő, hogy az új gyárnak rossz híre kerekedik. Mindamellet a gyapotfonál árusítását megkezdte, küldött a temesvári, szegedi és debreceni vásárokra is, de elismerte, hogy legnagyobb részét nem fog lehetni eladni. 1765 végéig sikerült mégis 2734 matringot (à 5 kr.) értékesítenie, míg a másfél év alatt font fonál túlnyomó részét, 8405 matringot elküldte Pozsonyba, a kamarához. A csüllegről Modersfeld ugyancsak kijelentette, hogy azt kész veszedelem volna azonnal eladni, mert annak legalább egy évig állni kell. De másutt elszólta magát: Eszéken és Újvidéken alig 20—30 fontot sikerült eladni. Nem sietett eladni az 1765 végéig készült 34 vég posztót sem, pedig nagy része már kallózva volt, csak meg kellett volna festeni. Beismerte azonban, hogy az első időkben készült végek nagyon rosszak.² Rossz, kartonszövéshez használhatatlan volt a gyapotfonál egy része is.³

A délvidéki kereskedők így nem nagyon rajongtak az apatini telepek produktumaiért, úgyhogy Modersfeld maga akart gyártmányai számára boltot nyitni Apatinban s ajánlkozott arra is, hogy utazni fog velük,

¹ Cothmann 1765. dec. 24-én kelt jelentése a bécsi kamarai levéltárban: *Camerale Hung. Fasc. 32.*

² Modersfeld 1766 jan. 30-án kelt jelentése: *Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766.*, továbbá 1765 szept. 16-án kelt jelentése: *Acta cameralia, ser. II. fasc. 15.*

³ Kempelennek 1769 jan. 28-án kelt jelentése: *Acta cameralia, ser. II. fasc. 15.*

amit persze a kamara nem engedett meg: nem lehet most a kincstár terhére utazgatni.¹ Kísérletet tett azonban az apatini gyártermények elhelyezésével maga a kamara, egyszerre több helyen is. Nevezetesen, felhívta a kamara a győri és pesti sóhivatalokat és a bécsi harmincad-revisorátust, hogy szerezzenek vevőt a csül- lengre s Cothmann Kempelennel együtt megpróbálta elhelyezni a gyapotfonalat is.²

Hogy a pesti sóhivatal tett-e lépéseket, nem tudjuk. A győri sóhivatal jelentette, hogy ott a csül- leng eladási lehetősége nagyon kicsiny, évente legfeljebb 8 mázsa fogy el, 17—18 forintjával. Talált azonban egy Szigerth nevű kereskedőt, aki évi 100 mázsa, vagy esetleg még több preparált csül- lenget is hajlandó átvenni, de előbb mintát akart. A kamara az 1766 április 4-én kért minta megküldése ügyében — a szokásos hivatalos gyorsasá- gal — szeptember 12-én intézkedett is, Szigerth azonban nemcsak rendelést nem adott, hanem a mintának küldött egy hordócska csül- lenget sem vette át. Az apatini csül- lenget ugyanis vevői rossznak, festésre alkalmatlannak találták, amit megerősített egy másik, Trattmann nevű győri kereskedő is, aki a mintának küldött festéket meg- vette ugyan, de többre nem reflektált.³ Valamivel több eredményt tudott felmutatni a bécsi harmincad- revisoratus. Sikerült a mintául felküldött csül- lenget eladnia és vevői közül egyik-másik hajlandó lett volna később is venni, de mázsáját csak 9, vagy legfeljebb 10 forintjával. Úgy látszik, a harmincadrevisor a helyzet magaslatára emelkedett és azzal a fenyegetéssel hatott a bécsi festékkereskedőkre, hogy a külföldi csül- leng behozatalát be fogják tiltani.⁴ A bécsi kereskedők pedig tudták, hogy az ilyen fenyegetések akkoriban nem szok- tak üres szavak maradni. 1767-ben tényleg sikerült

¹ Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766.

² Prot. commiss. imp. dd. 20. Nov. 1765., Exp. cam. 1766. Febr. Plant. prov. 2. et 4., Exp. cam. 1766. Mart. Pester Salz- amt 2., Exp. cam. 1766. Apr. Modersfeld 1., Modersfeld 1766 márc. 12-én és 28-án kelt jelentései: Acta cameralia, ser. II. fasc. 15., Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 6-o. et 18-o.

³ Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 6-o., Exp. cam. 1766. Sept. Poson. sal. off. 4., Exp. cam. 1766. Sept. Jaur. sal. off. 1., Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 9. (U. itt a győri sóhivatal jelen- tése.)

⁴ Exp. cam. 1766. Nov. Tric. rev. Vienn. 1., Exp. cam. 1767. Mart. Kruspér 3.

Bécsben mintegy 112 hordó festéket eladni, de hordónként csak 6—10 forintért s egyiket-másikat 12 forintért, holott a kamarának egy hordó preparált csülleng (mintegy másfél mázsa) körülbelül 24 forintjába került.¹ A festéknövénytermelési kísérletek azért csak folytak Apatinban, sőt 1766 tavaszán újra küldtek le Bécsből csüllengmagot és buzérgyökeret. Gondoltak Bécsben a Szlavóniában vadon tanyázó erdei „Krappnak“ a Bácskába való áttelepítésére is.²

Az apatini csülleng hibája egyébként az volt, hogy Vogel Henrik „festékgyáros“, aki mint szakember rendeltetett annak idején Modersfeld mellé, a nyers csüllenget megzúzatta, nedvét kiszajtolta és a visszamaradt rostokat esomagolta el festék gyanánt, holott a tulajdonképeni festékanyagot a növény kiszajtolt nedve képezte.³

A gyapotfonalat részben Pozsonyban, valószínűleg kisiparosok között és harisnyakötés céljaira értékesítették, részben pedig Moter gazd. tanácsos Bécsben adta el.

A kamara, bár a fonalat is csak veszteséggel tudták eladni, a gyapotfonásba helyezte minden reményét.⁴ Tagadhatatlan, hogy ezen a téren mutatkozott is némi eredmény, mert 1765 vége felé 207 kioktatott gyapotfonóról számolhatott be Modersfeld, akik nem mind dolgoztak ugyan, s akik dolgoztak, azok se kifogástalanul, de voltak köztük 20 matringosok is, sőt volt egy, aki 25 matringot tudott fonni egy font gyapotból.⁵ A kamara ennél fogva állandóan sürgette Modersfeldet, hogy a gyapotfonást tökéletesítse és terjessze a környékbeli falvakban is, s bár 1766 elején 302 drb rokka

¹ Exp. cam. 1766. Dec. Kuspér 9., Exp. cam. 1766. Dec. Bajens. sal. off. 1., Exp. cam. 1767. Febr. Prov. imp. 2., Exp. cam. 1767. Mart. Kruspér 9., Exp. cam. 1767. Mart. Prov. imp. 1., Exp. cam. 1767. Mai. Prov. imp. 2., Exp. cam. 1767. Mai. Passuales 1., Exp. cam. 1767. Jul. Bajens. sal. off. 1., Exp. cam. 1767. Sept. Comarom. sal. off. 3.

² Exp. cam. 1766. Mart. Plant. prov. 5., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 1-o., Exp., cam. 1766. Jún. Trië. Carolostad. 1., Prot. commiss. imp. dd. 27. Aug. 1766. 3-o. Exp. cam. 1766. Sept. Trië. Carolostad. 1., Exp. cam. 1766. Febr. Plant. prov. 3.

³ Acta post Grassalkovich. Fase. 7. No. 10.

⁴ Exp. cam. 1766. Febr. Plant. prov. 4., Exp. cam. 1766. Mai. Aug. 59.

⁵ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése a bécsi udv. kamarai levéltárban: Camerale Hung. Fasc. 32.

tartozott a gyapotfonálgyár felszereléséhez,¹ a kamara nem ellenezte volna, hogy, ha kell, még újakat is csináltassanak. Valószínűleg azért, mert a terv az volt, hogy mihelyt a fonás kissé tökéletesedik, a rokkákat átengedik a fonóknak, természetesen áruk megtérítése ellenében, a kincstár kiadása tehát visszatérült volna. A kamara a gyapotfonás terjesztése céljából a jobbágyokkal szemben némi fölülről jövő nyomástól sem idegenkedett volna.²

Ugyancsak nem idegenkedett a kamara a selyemtermelés propagálásától sem. Ezt 1765-ben kezdte meg Modersfeld azzal a 2 lat petével, amit Cothmann vitt le magával. A hernyók legnagyobb részét azonban a májusi fagy elpusztította s elfagytak az eperfák is, úgy, hogy az első évi kísérlet eredménye mindössze 6000 gubó lett, amiből csak 26½ lat selymet gombolyítottak, mert a gubók egy részét petezésre hagyták.³ Mivel azonban a kerületben a selyemhernyók termelését és főleg a gombolyítást senki — úgy látszik Modersfeld sem — értette, Cothmann javaslatára a magyar kamara Bécsből megfelelő embert kért erre a célra s egyúttal felküldött Bécsbe a bácsi kerületből három nőt, hogy az ottani selyemgyárban a selyemtermelés fortélyait megtanulják. Ez utóbbit különösen azért szerette volna Cothmann, mert Apatinban leányárvalházat akart felállítani és ott az árvákat elsősorban selyemtermesztéssel akarta foglalkoztatni. Az árvaházat fel akarta szerelni selyemgombolyítóval is.⁴

A bácskai selyemtermelés vezetésére azonban Bécsből nem tudtak senkit sem küldeni. Erre a kamara — elsősorban Modersfeld ajánlatára — felfogadta évi 180 frt fizetéssel az olasz Niviani Józsefet, aki ott élt a délvidéken és akkor éppen „dohánygyártással“ foglalkozott, de azt állította magáról, hogy a „selyemgyártás-

¹ Prot. Commis. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766., Modersfeld 1766 márc. 28-án kelt jelentése: Acta cameralia. Series II., Fasc. 15., Exp. cam. 1766. Apr. Modersfeld 1., Exp. cam. 1766. Mai. Aug. 59., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766.

²V. ö. Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 6-o.

³ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt, többször idézett jelentése a bécsi kamarai levéltárban, Prot. commiss. imp. 20. Nov. 1765. 10-o.

⁴ Cothmann 1765 dec. 24-én kelt jelentése, továbbá Exp. cam. 1766. Febr. Aug. 31., Exp. cam. 1766. Mai. Aug. 46., Exp. cam. 1766. Mai. Plant. prov. 1., Exp. cam. 1766. Mai. Aug. 59., Exp. cam. 1766. Jul. Aug. 4.

hoz“ is ért.¹ Így, — bár télen az ültetvényeskertbe összehordott buzérpalántákkal együtt az eperfák nagy része ismét elfogyott,² — 1766 tavaszán Modersfeldék nagy fölkészültséggel kezdtek a selyemtermeléshez. A múlt évben termelt 30 lat pete egy részét a szlavón adminisztrációnak küldték át, a többiből a jobbágyok 5 mázsa $3\frac{3}{8}$ font gubót termeltek és szolgáltattak be. A gubó beváltásával azonban Niviani „selyemgyáros“ tudománya megszűnt. A gombolyításra havi 24 forint fizetés és teljes ellátás mellett két olasz asszonyt kellett fel fogadni, akik az újlaki (illoki) uradalomban már foglalatoskodtak ilyen munkával.³ Jellemző különben Nivianira, hogy — bár évi fizetést kapott — azalatt a hat hét alatt, amikor tényleg volt valami dolga a selyemhernyókkal, napidíjat követelt. És Kruspér kénytelen volt neki megadni, hogy a hernyók el ne pusztuljanak, mert különben a lábát sem akarta kitenni a lakásából.⁴

Modersfeld érvelései közben meggyőzték a kamarát arról, hogy sokkal kevesebbe kerül az apatini posztó, ha a gyárat ellátják a még hiányzó felszereléssel és nem fogják Vukovárra vagy Valpóra hordani kallóba a posztót. Modersfeld többszörös sürgetésére a hiányzó felszerelés beszerzését 1766 júniusában el is határozták,⁵ különösen, mert egy vég posztó kallózásáért $2\frac{1}{2}$ forintot kellett fizetni. A kamara az apatini gyár számára az akkortájt megbukott fridaui posztógyár felszerelésének egy részét megvette, s ugyanakkor elrendelte egy kallómalom felállítását is.⁶

¹ Prot. commiss. imp. dd. 20. Nov. 1765., Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766. 1-o., Exp. cam. 1766. Mart. Agenti 2., Exp. cam. 1766. Mart. Plant. prov. 3-4., Modersfeld 1766 márc. 29-én kelt jelentése: Acta cameralia, ser. II., fasc. 15. Ben. res. 12., 14. et 28. Mai 1766., Exp. cam. 1766. Mai, Aug. 59., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 2-o.

² Modersfeld 1766 május 18-án kelt jelentése: Acta cameralia ser. II. fasc. 15., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 20-o.

³ Exp. cam. 1766. Mart. Plant. prov. 1-2., Modersfeld 1766 márc. 28-án. máj. 18-án és aug. 27-én kelt jelentései: Acta cameralia ser. II. fasc. 15., Prot. commiss. imp. dd. 27. Aug. 1766.

⁴ Kempelen 1768 okt. 18-án kelt jelentése: Litt. ad cam. exar. Ser. III. fasc. 30. 1700-1772. K. 3.

⁵ Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766., Modersfeld 1766 márc. 12-én. ápr. 1-én és máj. 18-án kelt jelentései: Acta cameralia, Ser. II. fasc. 15., Exp. cam. 1766. Apr. Modersfeld 1., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 11-o et 19-o.

⁶ Exp. cam. 1766. Jul. Babos 1., Exp. cam. 1766. Jul. Off. sol. 8., Exp. cam. 1766. Jul. Agenti 2-3., Exp. cam. 1766. Aug. Decretum 1., Exp. cam. 1766. Oct. Decretum 10.

Nevezetes, hogy — mivel patak híján Apatinban kallómalmot felállítani nem lehetett, legfeljebb valamelyik közeleső községben — Kempelen Farkas kamarai titkár egy ventilátor által hajtott, két dugattyúval működő kútszerkezetet szerkesztett, amely az ültetvényes kertben lett volna megépítendő. A ventilátor által felhúzott és magasból lecsapó víz hajtotta volna a csül-lengzűzót és a mellette épített kallómalmot, a lefolyó víz pedig megegyeszer fel lett volna használható a kert öntözésére.¹

Augusztus végén a szerszámok egy része már meg is érkezett Apatinba.² De Modersfeld nem sokáig örülhetett nekik s a váravárt kallómalmot sem állíthatta fel.

Modersfeld ugyanis — Cothmanntól és a kamarától is nyert utasításai értelmében — 1766 január 30-án részletes jelentést küldött az elmúlt két év alatti működéséről és elszámolt az apatini telepek céljaira a zombori pénztárból felvett pénzekről is. Mint említettük, jelentése szerint a két év alatt 6119 frt 26 kr. fordított az apatini ültetvényekre és gyárakra, amivel szemben 34 vég teljesen egyenlőtlen szélességű és hosszúságú, festetlen, nyíratlan és nagyrészt kallózatlan posztót, mintegy 13.000 matring gyapotfonalat, 23 mázsa 45 font preparált csülleget és 26½ lat nyers selymet produkált. Minthogy elszámolásában a félig kész posztót rőfönként átlag 2 forintra becsülte, holott a készért is legfeljebb 1 frt 30—40 kr-t fizettek, a csülleget pedig mázsánként 20 forintra értékelte, pedig alig fele áron sikerült egy részét nagynehezen elhelyezni, — figyelembe véve a még feldolgozatlan nyersanyagot és a felszerelést, de figyelmen kívül hagyva az elég tekintélyes összeget kitevő személyi kiadásokat, — kimutatta, hogy a magyar kincstár számára vállalataival két év alatt összesen 35 forint tiszta hasznot sikerült hoznia.³ Részben ezért, részben pedig amiatt, hogy az elszámolásban a kamara sehogy sem tudott eligazodni, a kamara 1766

¹ Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766., Exp. cam. 1766. Jun. Prov. plant. 1. — Hogy Kempelen eszméje mennyiben volt akkor megvalósítható, nem tudjuk megítélni. Mint látni fogjuk, a kallómalom felállítása egyelőre elmaradt s amikor maga Kempelen állított fel az apatini gyár számára kallómalmot, ezt a tervet *nem* használta fel.

² Prot. commiss. imp. dd. 27. Aug. 1766.

³ Modersfeld 1766 jan. 30-án kelt jelentése: Prot. commiss. imp. dd. 12. et 14. Mart. 1766. 1-o.

márciusában Cothmann javaslatára utasította Kruspér adminisztrátort, hogy a jövőben szigorúbben ügyeljen fel a gyárakra és ellenőrizze, vajjon a kiadások indokoltak-e. Inkább felmenti őt a kamara a kerületén kívüli kiküldetések alól.¹

A kamara aggályait kifejezte közvetlenül Modersfeldnek is. Kezdte firtatni, hogyan lehet az, hogy a két évi csülengtermés mindössze 23 mázsa, holott csak 1765-ben csupán a jobbágyoktól, 123 mázsát váltottak be s ebből magából is 41 mázsa festéknek kellene lenni. Nem értette a kamara, hogyan hullhatott el 14 mázsa gyapothól mintegy 6 mázsa, mire megfonták, és csodálkozott, hogy csak 46 font lent tudott Modersfeld felmutatni a jobbágyok által feldolgozatlanul beszolgáltatott len-termésből.²

Modersfeldet azonban ez az aggályoskodás nem akadályozta abban, hogy a posztógyárban, a kamara tilalma dacára, újabb három szövőszéket üzembe helyezzen, bár úgy látszik, ezek nem a gyaré, hanem magánosoké voltak.³ Kruspér azonban az apatini telepekre való felügyeletet ez egyszer komolyan vette. Privát levélben informálta Modersfeld pénzkezeléséről Cothmann tanácsost, mire a kamara 1766 augusztus 26-án utasította, hogy Modersfeld pénztárát és az apatini telepeket vizsgálta felül, a felszerelést, valamint a kész cikkeket és a nyersanyagot becsültesse meg, vétesse leltárba és további intézkedésig Modersfeldnek semmiféle pénzt ne adjon.⁴

Krupér a kamara rendeletének személyesen kívánt eleget tenni s szeptember 22-én váratlanul betoppant Modersfeldhez. Annak dacára, hogy augusztus 2-án fizetett ki Modersfeldnek 1200 forintot, a pénztárban egyetlen krajeárt sem talált. A hiányzó pénz nagy részéről később Modersfeld elszámolt ugyan, 787 frt 43³/₄ kr-ról azonban nem tudott számot adni. Kruspér, amikor a vizsgálat alkalmával az alkalmazottakat kikérdezte, hogy mennyibe vannak a kamarának a kész gyári cikkek, nem tudott eléggé csodálkozni, hogyan

¹ U. o.

² U. o., továbbá Exp. cam. 1766. Mart. Plant. prov. 3., Exp. cam. 1766. Mart. Kruspér 5., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 6-o et 17-o.

³ V. ö. Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 10-o et 11-o., Exp. cam. 1766. Jun. Prov. plant. 1.

⁴ Exp. cam. 1766. Aug. Kruspér 8.

lehetett ezekre a kis üzemekre annyi pénzt elkölteni. 1766 szeptember 22-ig, tehát a vizsgálat napjáig Kruspér a zombori uradalmi pénztárból 13.352 frt 34 kr-t fizetett ki Modersfeld vállalataira. Ezzel szemben a gyárakban 62 vég, összesen 2238 rőf posztót talált, Modersfeld lakásán pedig még 44 rőf, kallóban és festés alatt pedig további 93 rőf posztó volt, ami összesen — az előbbi rőfönként 1 frt, az utóbbit 1 frt 30 kr-al számítva — 2411 frt 30 kr-t tett ki; volt azonkívül a posztógyárban kb. 80 mázsa gyapjú, — 16 mázsa 68 font már megfonva, — ami mintegy 2200 frt értéket képviselt. A festékvárban az első két évi 22 mázsa 26 font és az 1766. évi 133 mázsa csüllengtermést Kruspér mázsánként 15 forintra, összesen 2231 frt 54 kr-ra becsülte, a gyapotfonálgyárban talált 2 mázsa 32 fontot kitevő, 2834 matring fonalat pedig matringonként 5 kr-ra, a közel 8 mázsányi nyers gyapottal együtt pedig összesen 764 frt 8½ kr-ra értékelte. A selyemgyárban 28 font 16½ lat selyemfonalat és 36 font 24 lat floretselymet talált, amit — ezt fontonként 3, amazt pedig 12 forintra számítva, — 452 frt 26½ kr-ra becsült. Az ültetvényeskertben levő kerteszház, csülleng- és kenderzúzómalmok és egyéb kerti épületek értékéül csak a rájuk kész pénzben kifizetett összeget, 269 frt-ot számítva, valamint a gyárak és ültetvények felszerelésének az árát — mivel a szerszámok nagy része a munkásoknak volt kiadva és leltár nem volt róluk, — átlagértékben 500 frt-ra értékelve, a telepeken Kruspér összesen 9030 frt 48¼ kr. értéket talált, amit azonban gyapjúra, gyapotra és más holmikra 1234 frt 7¼ kr. adósság terhelt. 1765—66-ban a gvár — majdnem kizárólag fonálban — mintegy 1500 frt értékű árút értékesített ugyan, de természetesen a befolyt összeget újra az üzemekre fordították. A befektetéshez hozzászámítva még Modersfeldnek és alkalmazottainak fizetését, de nem számítva az ültetvények által igénybevert több ezer robotot, a vizsgálat eredményeként kitűnt, hogy a telepek 7424 frt 42 kr. deficittel dolgoztak.¹

¹ Acta post. praes. Grassalkovich, Fasc. 10. No. 8. — Kruspér ugyan 9060 frt 35 kr. deficitet állapított meg, minthogy hozzászámítja a bevételekhez azt a kerekszámban másfélezer forintot kitevő összeget is, amit az eladott cikkekből bevettek. Minthogy azonban Kruspér számításainak alapját nem a bevétel és kiadás, hanem a befektetés és a tényleges vagyón összehasonlítása képezte, ez a másfélezer forint, mely ismét

Része volt ebben annak, hogy Modersfeld a legszennyesebb gyapjút vette, hogy a kiválasztást a gyárban végezzék. Ennek következtében a gyapjúnak majdnem fele hulladékba ment, holott olcsón lehetett volna tiszta gyapjút kapni, amelyből mázsánként alig 10 font esett volna hulladékba. Nagyon drágán, mázsánként 45, sőt 49 frt-ért vette Modersfeld a gyapotot, amit még saját napidíjával és fuvarral is megterhelt, holott 38 frt-ért nagyon jó gyapotot lehetett venni. Sok pénz pocsékolódott el a csüllengre is, mert Modersfeld a nyers csülleng mázsáját 2 frt 30 kr-ért váltotta be a parasztoktól, egy mázsa preparáltat pedig nem 3 mázsából, mint számította, hanem csak 7—8 mázsa nyers csüllengből tudott előállítani.¹

Kruspérnak a vizsgálat alkalmával szerzett összbenyomása az volt, hogy az üzemeket nem szabad abbahagyni, mert gondos és hozzáértő kezeléssel többszáz embernek adhatnának kenyeret és a kamarának, különösen a posztó-, gyapotfonál- és csüllenggyárak 30—40% hasznot is hozhatnának. Szükségesnek tartotta azonban, hogy mindenekelőtt egy gyárápület emeltessék, amelyben az összes gyárakat el lehet helyezni, tűzbiztonsági szempontból, meg azért is, mert eddig a nyersanyag és a kész cikkek egyaránt szertesztét heverték, nyirkosodtak, sok közülük meg is romlott. Javasolta azonkívül, hogy Modersfeld kezéből a pénzkezelést teljesen vegyék ki, a munkásokat Modersfeld és a gyár technikai vezetőjének consignatiójára a jövőben az apatini magtáros fizesse, a nyersanyagot pedig ő maga fogja beszerezni. Kívánta továbbá, hogy a posztógyárban legalább 12 szövőszéket helyezzenek üzembe, mert a működő 3 széken készült posztó kedvéért festőt, posztónyíró és kalómalmot tartani nem érdemes. Javasolta azonkívül, hogy a selmeci asszonyt, aki heti 4 forintért még mindig tanította a gyapotfonást, bocsássák el, szüntessék be a fonálnak ottani kicsinyben való eladását és végül, hogy szüntessék be az ültetvényeskertet és a jobbagyok általi csüllengtermelést is. Előbbit azért, mert rengeteg munkát vett igénybe, pedig néhány gyenge eperfán és vörös buzéron kívül más nem volt benne, utóbbit pedig

az üzemekre fordítottatott, esupán forgótökének vehető s a veszteséget a befektetett tőke és a tényleges vagyon közti különbség képezte.

¹ Prot. commiss. imp. dd. 21. Nov. 1766.

azért, mert egy mérős földön a parasztok 40 forintnyi csülleget is kitermeltek, úgyhogy a földművelést kezdték abbahagyni. Jobbnak tartotta volna ennél fogva, hogy a jövőben kizárólag az uradalom termeljen csülleget.

A kamara Kruspér javaslatainak megfelelőleg kivette Modersfeld kezéből a pénzkézelést, de nem intézkedett, hogy a posztógyár szövőszékeinek száma emeltesék, nem engedte meg sem az ültetvényeskert, sem a jobbágyok csüllegettermelésének beszüntetését, nem engedte meg a selmeci fonómesternő elbocsátást sem s mindössze Niviani „selyemgyáros“ elbocsátására adott felhatalmazást. Nem nyilatkozott a kamara határozottan a gyárépület ügyében sem.¹

Hiszen a kamara nem akart Apatinban nagy kincstári gyárakat alapítani. *A kamara az apatini kísérleti- és gyártelepeket csupán a telepítési politika kiegészítésének tekintette.* Az üzemeket csak arra tartotta pillanatnyilag jónak, hogy a telepések ott munkát találjanak s ezáltal megélhetésük biztosítva legyen addig, amíg földjüket megművelik, továbbá, hogy a jövevényeket, különösen a leszerelt katonákat, a bőséges munkaalkalom leszoktassa a henyélésről és azok jó adófizető, közteherviselésre alkalmas emberekké váljanak.² Ezért propagálta a kamara annyira a gyapotfonást is. Mind ezt természetesen a kamara a lehető legkisebb költséggel kívánta megvalósítani.

Nevezetes, hogy *gróf Grassalkovich Antal kamaraelnöknek*, aki ebben az időben már többnyire gödöllői kastélyában pihente hosszú és rögös pályájának fáradalmait, *az apatini üzemekről tudomása nem volt.* Kruspér a gyárvizsgálatról felvett jegyzőkönyvet a kamara utasítására megküldötte ugyan Grassalkovichnak is,³ úgy látszik azonban, hogy az öreg kamara-

¹ U. o., továbbá Kruspér 1766 nov. 30-án kelt jelentése: Acta cameralia, ser. II. fasc. 15.

² Prot. commiss. imp. dd. 21. Nov. 1766. — Jellemző a kamara felfogására, hogy amikor Sztredula jelentést tett a kamarának azokról a tárgyalásokról, amelyeket Cothmann megbízása értelmében Modersfelddel együtt a vászonszövés ügyében a hódási és apatini takácsokkal folytatott, a telepítési bizottság a jelentést azzal intézte el, hogy Cothmann a vásznat saját részére készítette s a kamarának semmi köze hozzá. Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 14-o.

³ Acta post praes. Grassalkovich, Fasc. 10. No. 8.

elnöknek nem került kezébe s az apatini eseményekről csak véletlenül értesült. Modersfeld ugyanis, hogy reputációját megmentse, még egy utolsó erőfeszítést tett vállalatai érdekében. 1766 decemberében a kész posztó legnagyobb részével, 50 véggel felutazott Pestre, hogy a budai, úgynevezett császármalomban megkallóztassa és a pesti invalidusházban megnyírassa. Minthogy azonban pénze nem volt s tudta, hogy a kamarától hiába is kérne, merész lépésre határozta magát: mintákkal felszerelve felkereste az öreg kamaraelnököt gödöllői kastélyában, megmutogatta neki a magyar kamara apatini gyárában készült posztókat és a kallózás céljára sikerült is tőle 150 forintot kieszközölnie.¹

Merész elhatározásának az eredményét azonban Modersfeld már nem élte meg. Visszautazás közben lovai megbokrosodtak, kifordították kocsiját és Modersfeldet annyira összetörték, hogy harmadnap, december 22-én Dunavecseán meghalt.² Válsággal küzködő gyárain kívül nemesak Apatinban, hanem az örökös tartományokban is hitelezőket hagyott maga után. Örökösein a bécsi udvari kamara sziléziai adóelszámolósaiban megállapított 1001 frt 42 kr-t akart a magyar kamara útján behajtani, de hagyatéka annyit sem tett ki, hogy özvegye egy hónapig megélhetett volna belőle. Az aszszony nem sokkal férje halála után már könyöradományokból élt.³

Pleidell Ambrus.

¹ Exp. cam. 1767. Jan. Pest. sal. off. 2., Exp. cam. 1767. Mai. Pest. sal. off. 1.

² Exp. cam. 1767. Febr. Aug. 6.

³ Exp. cam. 1766. Jan. Plant. prov. 1., Exp. cam. 1766. Febr. Plant. prov. 1., Litt. adm. Bács. dd. 3. Jan. 1767., Ben. res. 7. Apr. 1768., Litt. adm. Bács. dd. 23. Mart. 1768.

Történeti irodalom.

Erdélyi Gyula: A magyar katona. A magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése. Megjelent Budapesten, szerző kiadásában, 1929. Nagy nyolcadrét, 302 oldal, szövegképekkel és vázlatokkal.

Nagyon hálás és hézagpótló feladatra vállalkozott Erdélyi Gyula dr., amikor hozzáfogott a magyar hadművészet és hadszervezet fejlődésének megírásához. Töretlen utakon jár, mert az e tárgy körül forgó tudományos irodalom a honfoglaló magyarok hadműveleteivel csupán a magyar őstörténet keretén belül foglalkozott, anélkül, hogy e hadsereg megalakulására, fejlődésére, felszerelésére részletesebben kiterjeszkedett volna. A most megjelent kötet csupán első részét képezi Erdélyi dr. kitűnő munkájának. Ez a kötet tárgyalja a hadművészet fejlődését a legrégebb időktől Szent István koráig. Kezdi a magyar-ugor kor hadviszonyaival, azután áttér a hún (bolgár-török) hatás korának ismertetésére. Ezután következik a magyarság katonai szervezetének leírása a IX—X. században, a hadsereg szellemének jellemzése, e korszak magyar hadművészetének s végül a vezérek kora legfontosabb hadműveleteinek részletes ismertetése.

Szerző rendkívül gondosan, nagy lelkiismeretességgel gyűjtötte össze e korszak hadtörténelmére vonatkozó hézagos adatokat. Művének egyik főerénye, hogy nem fogadja el azokat megfontolás nélkül, hanem avatott és belátó forráskritikát gyakorol nemcsak akkor, amikor Böles Leo „Taktiká”-jára vagy Konstantinus görög császár feljegyzéseire hivatkozik, hanem az újabbkori történetírók (Salamon Ferenc, Rónai Horváth Jenő, Delbrück) megállapításaival szemben is. A magyarok őstörténetével foglalkozó bel- és külföldi irodalmat Erdélyi dr. alaposan ismeri s azok adatait úgy dolgozza fel, hogy minden időszakban csupán azok a mozzanatok domborodjanak ki, amelyek a hadsereg megalakításával és szervezésével foglalkoznak. Árpád fejedelemmé választása képezett fordulópontot a honfoglaló magyarok hadművészetének fejlődésében. Szerző szerint Árpádot nem azért választották fejedelemmé, hogy benne az államhatalom összessége felett uralkodó egyént nyerjenek, hanem csupán a magyar hadügy legfőbb intézőjéül szemelték ki őt vezértársai. Az események természetes következménye volt azután az, hogy a katonai

sikerek fokozódásával arányosan fogyott a tulajdonképeni államfő, a gyula, tekintélye, míg végre Szent István király személyében összpontosult e kettős hatalom végérvényesen. Árpád hadserege volt Erdélyi fejtegetései szerint az első *hivatásos hadsereg*. Szervezésében rejlik annak a titka, hogy miért volt képes ez a sereg sorozatos győzelmeket aratni nálánál magasabb kultúrával rendelkező népek felett. A honfoglaló magyarok harcegysége a régi hún „tömény“-től eltérően, a „drungus“ (dandár) volt és szervezete általában az 5-ös és 10-es számrendszer kombinációján alapult. Az egész hadsereg létszáma húszezer lovasból állott, 933-ig, a Riade melletti ütközetig, a sereg kizárólag lovascsapat volt, amikor azonban ellenségeik rájöttek a lovas támadások ellen egyedül hasznos védekezési módra, a sánc- és várépítésre, szükségessé vált egyes lóról leszállított egységeknek gyalogharcra és ostromra való kiképzése és felszerelése. A merseburgi vereség mérte az első nagyobb csapást a honfoglaló magyarok katonai hírnevére. Nem annyira a veszteség fáj nekik, mint az a tudat, hogy ezután faji sajátágaiknak megfelelő lovas harccal nem lesznek képesek többé döntő esatákban győzedelmeskedni. Megkezdődött a lassú átalakulás várívó gyalogságra, s ez maga után vonta a lovasság némi átalakulását is. Nehéz, vértess lovasságot honfoglaló őseink azonban nem ismertek. Könyvének ebben a fejezetében szerző részletesen ismerteti az ősmagyar katonák fegyvereit, felszerelési tárgyait, azoknak anyagát, készítési és használati módjait. Ezzel egy darab kortörténettel ismerteti meg olvasóit.

A IV. fejezet különösen érdekes, mert Árpád hadseregének harc módjaival, harcéljárásaival foglalkozik. Megismerjük a menetek és táborozások módjait. Utóbbinak alakját Erdélyi a szekérvárban állapítja meg Salamon Ferenctől eltérően, aki a sáttortáborozást tartotta a szokásos táborozás módjának. Őseink egy harc módot ismertek csupán, a támadást. Nagy kiterjedésű széles vonalakban támadtak s tartalékaikat mélyen tagozták. Fürgeségüknél fogva nagyon szertették az oldalozó és hátbatámadásokat. Gyakran rendeztek színlelt visszavonulásokat s az ütközetek eredményét kíméletlen üldözéssel használták ki.

Árpádot szerző, korának legkiválóbb katonai zsenijének tartja, aki vezértársaival együtt hadseregét nagy fegyelemben, széles körültekintéssel, rendkívüli eréllyel, ügyesen vezette. A nyilazásban mesterek, végsőkig kitartó, fáradtságot nem ismerő katonák voltak ezek az Európa-szerte rettegetést okozó lovasok. Erdélyi élénken tiltakozik azoknak a külföldi történetíróknak állításai ellen, akik a magyarokban csupán vérszomjas, zsákmányra éhes barbár rablóbandákat látnak. Bebizonyítja, hogy őseink csupán államérdékből, vagy szövetségeseik felszólítására viseltek háborúkat. Értékes befejezését képezi a könyvnek a 899. évi brentai és 955. évi

augsburgi csatának részletes ismertetése. Különösen utóbbi csata leírása tanulságos és alapos forráskutatásra vall. Delbrück szerint Ottó német császár hadvezéri kiválósága s a német csapatok fölénye okozta a magyarok romlását. Erdélyi ennek ellentmond és bizonyítja, hogy a vereség oka egyedül Bulesu vezér tétovázása volt, aki nem fogott idejében Augsburg ostromához, úgyhogy amikor a főserég később a haremezőre érkezett, a győzelem kieroszakolására már nem volt lehetősége. Kb. 10.000 magyar maradt a csatatéren.

A könyvet néhány honfoglaláskorabeli sirban talált fegyver és felszerelési tárgy fényképmásolata és — sajnos — csak nagyon kevés vázlat élénkíti. Bár nem vagyunk hívei katonai szakmunkák térképekkel és vázlatokkal való feltömésének, a tanulmányozást lényegesen megkönnyítené legalább is egy olyan áttekintő vázlat, amely a vezérek kalandozásait feltüntetné.

Hisszük és kívánjuk, hogy Erdélyi dr. értékes könyvét nemcsak a hadtörténelemmel foglalkozó szakemberek, hanem a nagyközönség is szívesen fogadja, mert nem száraz szakmunka, hanem valóban élvezetes olvasmány. Reméljük, hogy következő kötete minél előbb megjelenik. Markó Árpád.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. I. kötet:

Hóman Bálint: Őstörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. Budapest. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, év nélkül, nagy 8°, 443 l. és 25 melléklet.

1898-ban, kerek 30 esztendő előtt láttak napvilágot a *Szilágyi Sándor* szerkesztette Magyar Nemzet Története utolsó kötetei. Az azóta megjelent új művek csak rövidebb feldolgozásokban nyújtották a magyar történetet.

Harminc év, különösen a tudomány történetében, nagy idő. Mennyit kutattak azóta, mennyi új anyagot tettek közzé, hány vitás kérdést döntöttek el, mennyi új szempont merült föl az események megítélésére? Valóban ideje volt, hogy a magyar történetet új, alapos földolgozásban kapja közönségünk a kezébe. E tekintetben tehát csak dícsérhetjük az Egyetemi Nyomdát, hogy a kérdés megoldására a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem két tudós tanárát kérte föl.

Az első kötet *Hóman Bálint* tollából a XII. század végéig terjedő korszakot öleli föl. Címe: „*Őstörténet — Törzsszervezet — Keresztény királyság*“ is elárulja, hogy a szerző már az anyag beosztásának kérdésében is új utakon jár, hogy nem az Árpádok kihaltánál látja a fontos cezurát, hanem a XII. század végén, a rendi alakulás küzdelmeinek megindulása előtt. Nem nehéz ebből arra következtetnünk, hogy az intézmények fejlődése, a társadalmi és a gazdasági kérdések adják a szerző kezébe a vezérfonalat, amely köré anyagát elrendezi.

Aki figyelemmel kísérte Hóman Bálint korábbi munkását, az a feldolgozás irányát illetőleg nem lehetett kétségben. Hóman tudományos egyéniségében a szintézisre való erős hajlam a legjellegzetesebb vonás. Nem holmi lappangó sajtáság ez benne; ha alkalmá nyílt, nem egyszer határozottan hangoztatta, hogy a szintézist tartja fontosnak a megelőző kor analitikus, részletek boncolására irányuló törekvéssel szemben. A középkor bűvára azonban alig lehet elanalízis nélkül. Pauler Gyula árpádkori történetének nagy jelentőségét az a rengeteg aprólékos munka adja meg, amelyet az olvasó nem is lát, csak a kutató tudós becsül meg, aki nemcsak a szöveget, hanem a hozzá csatlakozó becses jegyzetanyagot is áttanulmányozza. A középkori történet kérdései nem oldhatók meg az egyes szavak bírálatáig menő forráskritika s az intézmények fejlődését a legnagyobb körültekintéssel boncoló részlettanulmány nélkül. Hóman is — bármennyire hangoztatta a szintézis szükségét — ezen kezdte. Sajtáságos jellemvonása azonban forrástanulmányainak is, hogy amikor kutatásainak eredményeivel a közönség elé lép, nem boncoló kritikai eljárását, következtetéseinek gondolat- és bizonyítéksorozatát állítja élénk, hanem a végső, már kiforrott eredményt. A meggyőzés kívánsága nem annyira abban jut kifejezésre, hogy a bizonyítás minden részletét föltárja, hanem abban, hogy az eredményt a fejlődés és az összefüggések láncolatába állítsa be. Érdekes ezt megfigyelni különösen „*Magyar Pénztörténet*”-én, ahol az általános pénztörténeti eredményektől sok tekintetben eltérő alapokból indult ki, de erre vonatkozó hosszú és fáradtságos előmunkálatainak bizonyító anyagát a függelékekbe szorította s az eredményt a magyar pénzfejlődéshez bevezetésként adott néhány fejezetben összegezte. Az előtérben nála mindig a rendszerezés áll és nem a tulajdonképeni bizonyítás. Mintha nagyobb meggyőző erőt tulajdonítana a kérdés illetően exponálásának.

Az előadás módjában is lényeges tehát az eltérés Pauler könyvétől. Pauler mindig lehetőleg forrásának előadásához ragaszkodott, s minthogy szigorú kronológikus sorrendet is tartott, szinte háttérbe vonult forrásaival szemben. Hóman a felmerülő problémákat keresve, ezeket iparkodik megvilágítani. Ezért nála a konstrukció a fontos, a forrást mindig interpretálja és csak akkor idézi, amikor az idézet szavaival interpretációját élesebb fénybe állíthatja. Homályos pontoknál nem áll meg habozva, nem sorakoztat föl egymás mellett különböző lehetőségeket, hanem határozottan állást foglal. Nem akarja olvasóját kétségben hagyni; határozottságával szuggerálja, hogy ugyanazt a nézetet vallja.

A konstrukciónak ez az ereje ebben a munkájában különösen az őstörténetnél érvényesül, ahol legnagyobb a bizonytalanság és legnagyobbak az eltérések a mai kutatók véleményei közt is. *Gombocz Zoltán, gróf Zichy István,*

Németh Gyula és Fehér Géza e részben tudásukat lényegesen átalakították, de az eredet, az őshaza és a vándorlás kérdéseit teljes összefüggésükben egyik sem tette tanulmány tárgyává. Eredményeik közt sokszor áthidalhatatlannak látszó ellentétek vannak. Hóman már 1923-ban, újabb munkáik együttes ismertetésében¹ kísérletet tett az eredmények összeegyeztetésére. Nagyrészt az ott lerakott alapokon szerkesztette meg most is őstörténetét. Amit a finn-ugorságtól való elszakadásról és az Ob-Irtis vidékére vándorlásról, a közös törzstől való elszakadás után a török hatásról és keveredésről mond, a nyelvtudomány részéről bizonyítva van. A probléma nehezebbik fele az: hogy milyen török népekkel keveredett ez a finn-ugor töredék (Hóman *előmagyarnak* nevezi), hogy ez a keveredés hol és mikor történt, hogy a különböző korokban az alakulás egymásra következő mozzanataiban milyen viszontagságokon ment át ez a nép, különböző fennhatóság alatt a népek kohójában milyen válságoknak volt kitéve és hogyan nevezték? Hóman Németh Gyula vizsgálódásaiból kiindulva kiterjeszkedik ennél a kérdésnél a távoli Kelet történetére is. Okfejtésében minden adat logikusan, ellentmondást nem tűrő erővel helyezkedik el. Hosszú fejtegetésben, a világtörténeti kapcsolatok beható méltatásával festi a magyarság hányattatását. A kérdés azonban sokkal bonyolultabb, semhogy azzal áltathatnánk magunkat, hogy azon a képen, amelyet Hóman olyan határozottsággal rajzolt meg, a további kutatás nem fog változtatni. Az új konstrukció bizonyára ellenmondásokat is fog kiváltani, annál is inkább, mert részleteiben nincs megindokolva. Ez természetes. A tudománynak haladnia kell, de épp e haladás előfeltételei szempontjából van jelentősége Hóman feldolgozásának, mert ez az első kísérlet, hogy az új eredmények, egymással kapcsolatba hozva, szélesebb körökben terjedjenek el és termékenyítsék meg a gondolkodást. A vita a kérdés egész komplexumáról csak ezután lesz lehetséges.

Legyen szabad e részben egy szerény megjegyzést közzétenünk. Gombocz és Németh az eredetkérdés nyelvi problémáit világították meg, Zichy István gróf főképp növényföldrajz bizonyítékaival hozott a kutatásnak értékes, új szempontokat. Hóman ezeket telepedéstörténeti kutatásaival gazdagította. A nyelvi és telepedéstörténeti kérdésekkel azonban legszorosabban összefüggenek az antropológiaiak, amelyek eddig alig jutottak szóhoz a történeti feldolgozásban. Igaz, hogy az antropológiai előmunkálatok még vajmi soványak, de a nyelvcsere s a finn-ugor és török törzsek elhelyezkedésének és keveredésének problémáira a faji különbségek és a faji kereszteződés történetének megvilágítása nélkül aligha lehet kielégítő választ adni. Hóman a helynevek alapján megállapította, hogy melyik törzs megtelepedési te-

¹ Századok 1923. 335—356. 1.

rületét hol kell keresni. Németh a törzsek neveiből vont következtetéseket, hogy mely törzsek származnak a törökségtől, de eddig még nem vizsgálták meg, hogy az egyes törzsek megtelepedési területén a faji sajátságok mennyiben felelnek meg ennek az eredménynek, illetve, hogy az antropológiai dokumentumok e részben mit bizonyítanak. De az antropológia mellett ezen a ponton még a néprajztól is értékes felvilágosításokat várhatunk. Ezek bevonása nélkül az őstörténet még korántsem tekinthető tisztázottnak.

A kérdés bonyolult volta miatt külön kiemeljük azokat a szemléltető segédeszközöket, amelyeket Hóman a könnyebb megértés érdekében alkalmazott. Más munkáiban is szívesen használt hasonló eszközöket és közölt pl. szemléltető családfákat. Szereti a fejlődést határozott formában olvasója emlékezetébe vésni. Itt is nagyon jók a mellékelt térképek és pl. különösen a magyarság keveredéséről és honfoglalás előtti politikai kapcsolatairól szerkesztett táblázat. Az efajta szemléltetésnek nagy instruktív ereje van, a fővonásokra van figyelemmel s ezért megfogja a közönséget, ha nem is elégíti ki a részletkutatás finomságaiba elmélyedő szaktudóst.

Az írott források korába lépve, a hipotézisnek már kevesebb a létjogosultsága s a szerző talán többször is él vele, mint ahogy szükséges volna. Konstantin császár Lebedjét egészen felesleges Előddel azonosítani (66. l.). Ugyanezt az Előd-Lebedet Hóman a 102. lapon kendének nevezi, de a 103. lap első soraiból az tűnik ki, hogy gyula volt. Viszont a 66. lapon Álmos a gyula. Minderről pedig tulajdonképp semmit sem tudunk, az azonosítások tehát feleslegesek, sőt zavartkeltők. Indokolatlan a Konstantinus leírta fejedelemválasztásban két esemény összekeverését látni (71. l.). Annál csodálatosabb ez a felfogás, mert máskor a szerző ok nélkül a magyarság soraiban sokáig élő kazár hatásokat keres. Azt állítja pl., hogy a kazárok királyölési szokását átvették a honfoglalók is (113. l.), hogy Álmost e szokás szerint feláldozták, hogy varázseroje Árpád lelkébe költözzék (119. l.), sőt a Szent István ellen megkísérelt merényletben is ennek a szokásnak megnyilvánulását látja (248. lap).

Felfogás tekintetében nagyon érdekes a kalandozások megítélése. Ebben Hóman a hagyományos nézettel homlok-egyenest ellenkezőt vall. Szerinte a kalandok nem egyes csapatok rendszertelen vállalkozásai, hanem egységes alapon központilag irányított politika eredményei. Beállítása szerint nem lehet szó a fejedelmi hatalom erősebb hanyatlásáról, csak arról, hogy ezekben a küzdelmekben a külföldi hadjáratok vezérei, a X. század közepe felé különösen Bulcsú alakja emelkedik ki, ami természetesen elhomályosítja a fejedelem népszerűségét. A kalandozó csapatok által kötött szerződések, még inkább ezek pontos betartása, igazolni is

látszanak ezt a felfogást és Hóman előadása alapján beszélhetünk a magyar fejedelemség időnként változó, de határozott irányú orientációjáról. De talán ez a nagyon értékes gondolat is kissé határozottabban, leegyszerűsítettebb formában jelenik meg, mint ahogy a tényeknek megfelelően. A kalandozások hét évtizedét talán nem lehet elejétől végig ugyanabból a szempontból nézni. Gondoljunk Gábor diák küldetésére s a törzsfők ülésére, amely a bessenyők ellen a szövetséget elutasítja. Gondoljunk arra, hogy a külföldi udvarokba adott túszok részben ugyan a fejedelmi nemzetség tagjai, de mellettük ott szerepelnek a többi törzsek vajdái is. Az egység kifelé bizonyára erősebben nyilvánult meg, mint idebent, különösen később, amikor már a kalandozások elé nagyobb akadályok gördültek. Hogy az egységes politika követői kik voltak, arra nézeteink nagyon eltérők lehetnek. Bulcsú kétségtelenül az Árpád és Géza közti korszak leg-hatalmasabb egyénisége; ezt Hóman szerencsésen látta meg és igen szépen domborította ki, még ha a 938. és 943-i hadjáratoknál feltevései (146. l.) önkényesek is.

Érdekes azonban itt megjegyeznünk, hogy Hóman egyik tanítványával alapos tanulmányokat végeztetett a magyar külpolitikáról a XII. század végéig¹ s ennek eredményeit részben fel is használta (V. ö. 434. l.). Ezek a tanulmányok azonban tanítványát éppen ellenkező megállapításra vezették. Az ő megállapítása szerint még a patrimonális királyságnak sincs öncélú külpolitikája (id. mű 162. l.), a kalandozások korában pedig a fejedelmi nemzetség egészen háttérbe szorul; a nyugati kalandokat Lél és Bulcsú, a balkániakat Bulcsú, Botond és Gyula törzse vívják. Ez utóbbiakra még azt is kimutatja, hogy 934-től 943-ig Gyula és Bulcsú vezetik a hadjáratokat; Gyulát azonban 948-ban megnyeri a bizánci politika, ettől kezdve a görög betörések vezére, Bulcsú 955-ben bekövetkezett haláláig, ettől az időponttól kezdve pedig Botond (u. ott, 26—30. l.).

Nem tudjuk összeegyeztetni a központilag irányított külpolitika gondolatát azzal a képpel sem, amelyet szerző Anonymus alapján Zsolt fejedelemségéről fest. Hóman ezt az ellenmondást úgy oldja meg, hogy Árpád gyenge utódai alatt „a hatalom a hadnagyok tanácsának, ezen belül az egyénileg legkiválóbb hadnagyoknak kezében volt“ (145. l.). Ily gyenge szervezet mellett azonban nem összetartó, hanem inkább széthúzó erők szoktak érvényesülni. S ha Hómannak ezt a tételét elfogadjuk, beleütközünk abba a másik állításába, hogy Gyula a keleten külön tartományi hatalom alapítására törekedett, akárcsak Bulcsú a nyugaton (152. l.). Ezt még súlyosbítja, hogy szerinte Gyula hatalmát a hivatalos harcias politikával ellentétben békésnek is jellemzi.

¹ Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928.

Ezzel kapcsolatban említenünk kell az Ajtonyra vonatkozó fejtegetéseket is. A 152. lapon Ajtony még a gyula területén uralkodó független fejedelem, aki az utolsó gyula mellett szerepel s akinek birtoka is közelebbről körül van írva, de a 183. lapon Hóman már azt a föltevést kockáztatja meg, hogy az utolsó gyula és Ajtony egy személy. Erre a merész állításra csak az indítja, hogy Ajtony területén három helységet is talál, amelyben fennmaradt a Gyula név és viszont a Gyula—Zsombor-nemzetség erdélyi birtokai közt is szerepel egy Ajtony. Ennyire azonban a helynevekből való következtetésekben még sem lehet menni.

A kötetben feldolgozott harmadik korszak, a „keresztény királyság” tárgyalásában Hóman már kevésbé tér el a hagyományos felfogásától, s ha egészen másképp tárgyalja is a fejlődést, mint Pauler vagy Marczali, az események elmondásában velük összeütközésbe nem kerül. Itt csak különösnek tartjuk a „keresztény királyság” elnevezést. Elvégre a királyság ezen korát a későbbiektől nem az különbözeti meg, hogy keresztény, — hiszen a későbbi korban is megmaradt kereszténynek, — hanem, hogy patrimonális. Hóman is eddig mindig ezt a jellegzetes vonását emelte ki, kár volt tehát ettől itt ok nélkül eltérni.

A szintézis mellett Hóman sokat emlegette az átértékelést is. A viták után, amelyek e körül folytak, méltán kelthet tehát érdeklődést, hogy ezt az átértékelést Hóman hogyan végezte el. Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy eltekintve az őstörténet újszerű feldolgozásától, nincs benne semmi olyan, ami a régebbi felfogással élesebb ellentétben állana. Két pontban ütközhetnék talán még ki valamelyes határozottabb átértékelési törekvés. A kalandozások megítélésénél, ahol azonban a szerző határozott állásfoglalása ellenére is a régi felfogásnak is néhány új érvet szolgáltat, és Szent Istvánnál, ahol az ő gondolkodásának szorosabb kapcsolása a clunyi szellemmel nem új. Újszerű csak az, hogy a clunyi szellemet, Szent István politikáját tárgyalva, oly behatóan ismerteti. Nincs tehát a munkában semmi, ami az „átértékelés” kifejezésének rossz értelmű magyarázatára alapot adhatna. Hóman nem szorít fejlődési folyamatokat, eseményeket, egyéniségeket Prokrustes-ágyba, csak azért, hogy újat mondjon, vagy a priori alkotott nézeteket erőszakoljon olvasóira. Hogy története új, azt a modern szempontok alkalmazása s az új kritikai eredmények feldolgozása teszi. Ezeket azonban minden feldolgozónak kötelessége felhasználni, ha csak nem akar már a megjelenés időpontjában avulttat nyújtani. E nélkül nincs haladás a tudományban. Az „átértékelés” csak mint jelszó veszedelmes. Ahol szükség van rá, akár a szempontok, akár az új kritikai eredmények miatt, ott természetes tudományos követelmény; magától értetődik, kiélelésére tehát nincs is szükség. Hogy új feldolgozásban akadnak aprólékoságok, amelyek ellentmondást váltanak

ki, hogy esetleg a konstrukció egy-két lényeges pontjában is talán már rövid idő alatt más felfogásnak ad helyet, nem kisebbíti a munka értékét s a szerző érdemét.

Hóman kötete a korszak feldolgozásában jelentős esemény, anélkül, hogy régi tudásunkból ok nélkül valamit is elvett vagy lerombolt volna.

Domanovszky Sándor.

Balassa Brunó: A történettanítás multja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány. Pécs, 1929.

A szerző munkájának bevezetésében megemlíti, hogy töretlen talajon mozog s ebben teljesen igaza van. Külföldön akadnak munkák, melyek a történettanítás multjával foglalkoznak, nálunk azonban olyan munka, amely speciálisan a történettanítás multjával foglalkoznék, eddig nem volt. Már ebből a szempontból is különös érdeklődésre tarthat számot ez a munka, de érdeklődésünk még inkább fokozódik, ha látjuk, milyen hatalmas felkészültséggel fogott hozzá a szerző műve megírásához. Különösen kiemelendő, hogy mikor a hazai történettanítás multja képezi munkájának tárgyát, állandóan szem előtt tartja a külföldi viszonyokat és azoknak élénk rajzát adja, rámutatva mindig a hazai történettanításra gyakorolt idegen hatásra és annak mértékére. A mű három fejezetre oszlik.

Az I. fejezetben a történettanítás fejlődésének általános vázlatát kapjuk. A fejlődés kiindulópontjának, igen helyesen, a humanizmust veszi. A középkor annalista és krónikás történetírói nem látták a szervesen összefüggő fejlődést az események láncolatában, izoláltan tárgyalták az egyes eseményeket, számukra probléma nem létezett, mert mindent megoldottak a csodával. Természetesen ilyen történet szemlélet mellett a történelem alárendelt jelentőségű volt az iskolában és amennyiben foglalkoztak vele, a súlyt az egyháztörténeti részre fektették. Megváltozik a helyzet a humanizmussal és reformációval. Ekkor kezdenek szakítani a középkor formalizmusával, megkezdődik a kutató munka és a fantázia helyébe a kritika lép. Ekkor terelődik a figyelem az egyes korokat elválasztó különbségekre, ekkor kezdik észrevenni az események közt az összefüggést. Ezen a fokon már nagyobb érdeklődést kelt a történelem tanítása is és a történettanítás nemcsak az egyetemen, hanem a középiskolában is problémává válik, melynek leghelyesebb megoldására törekszenek. A reformáció ismét teológiai felfogást visz be a történelembe s a négy birodalom keretében tárgyalják a történelmet. A történettanítás terén újabb fejlődést jelent a westfáliai békét követő kor, melynek eszménye a homo politicus, a harmadik fejlődési szakasz pedig a felvilágosodás korával áll be. A történet segédtudományainak művelése „az 1660-as évek második felétől vesz lendületet”. A diplomatikát csak a XVIII. század fordulójától tanítják, a földrajz csak mint a történelem segéd-

tudománya szerepel. A XVII. században Pufendorf hadat izent a négy monarchia rendszerének s az ő iskolájából kerültek ki a legkiválóbb magyar evangélikus tanárok, kik közül főleg Bél Mátyás emelkedik ki. A történetíró mindinkább az események racionális összefüggésére fektette a súlyt és ehhez igazodott az iskola történettánítása is. A II. fejezet a hazai iskoláinkban folyó történettánítással foglalkozik a Ratio Educationis előtt. A külföldi törekvéseket először a protestáns iskolák iparkodnak megvalósítani, ami természetes is a külföldi hittestvéreikkel való élénk összeköttetésnél és a külföldi protestáns egyetemek látogatásánál fogva. Az evangélikusoknál a XVI. században még nem találjuk nyomát a rendszeres történettánításnak. Legrégibb adatunk a pozsonyi liceumból van, hol 1660-ban a történettánításnak már *módosítását* ajánlják. A legnagyobb érdeme a történettánítás kiszélesítésében Bél Mátyásnak volt. A kálvinista iskolák közül a sárospataki-ban a XVII. század derekán találjuk a történettánítás nyomát. Partikulái természetesen utána igazodtak. A debreceni kollégiumban még 1660-ban nincs történettánítás. Kezdetben idegen tankönyveket használtak, majd magyar tankönyvekkel kísérleteztek. A történettánítás főanyaga az egyetemes történelem volt. A magyar történelem csak a XVIII. század negyvenes éveiben önállósult némileg. Mivel a tankönyv ritka volt, a tanár előadása alapján készített jegyzetből tanultak.

Katholikus részről a jezsuita Ratio studiorum szabta meg két századra a történettánítás menetét. A Ratio a történelemnek nem szánt jelentősebb szerepet. A jezsuiták mégis fejlesztették a tanuló történeti érzékét az ünnepélyes alkalmakkor szétosztott történeti értekezések és az iskolai színjátékok útján. A történelem felé fordulásukban nagy része volt a piarista iskolák térfoglalásának, melyekkel fel akarták venni ezen a téren is a versenyt. A történettánítás a jezsuitáknál a valláserkölcsei nevelés szolgálatában állt. A piaristák a XVIII. század második felében a Cörver-féle Methodus értelmében a szokásosnál nagyobb gondot fordítottak a történettánításra. A történettánítás terén nagy érdemeket szerzett II. József történettánára, Bajtay is. A többi katolikus iskolában a történettánításban a jezsuitákat követték.

A III. fejezetben a történettánítást és a Ratio Educationist tárgyalja a szerző. Először közli a történettánításról való felfogást a Ratio korában, majd azon ismeretes ténnyel tárgyalja, hogy mennyiben vitte előbbre a Ratio a történettánítást.

A munka végén beszámol a szerző a hatalmas irodalomról, melyet felhasználott, s mely lehetővé tette számára, hogy ebben a bonyolult kérdésben tisztán lásson. Éppen, mivel nagy lelkiismeretességgel kutatta fel a megfelelő szakirodalmat, nem fogja rossz néven venni, ha pótlásul még néhány idevágó cikket ajánlok figyelmébe. Így Brader értékes cikkét:

Die Entwicklunk des Geschichtsunterrichts an den Jesuitenschulen Deutschlands und Österreichs (1540—1774). Hist. Jahrbuch 1910. (XXXI.) 728. s köv. ll., továbbá az én két cikkemet: A piaristák 1753-i tanügyi reformtervezete. Magy. Középisk. 1910, 2. sz. és Bajtay és az erdélyi iskolaügy a Ratio Educationis előtt. U. ott, 1909, 6. sz. Ezeket ugyan lényegükben felhasználta a szerző Bajtayról írt munkám alapján, de a jelzett helyeken behatóbban foglalkozom a kérdéssel. Ezenkívül ugyancsak a Magyar Középiskola hasábjain ismertették a tanítórendek pedagógiai multját, így a piarista tanítás multjáról Friedreich Endrének jelent meg értékes dolgozata. Ezeknek is hasznát veheti a szerző.

Balassa munkája nagy tudásról, nagy szorgalomról tesz tanuságot, értékes nyeresége pedagógiai irodalmunknak és érdemes arra, hogy minél szélesebb körben ismertté legyen.

Miskolczy István.

Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. A Szent István Akadémia hittud.-böles. osztályának felolvasásai. II. k. 2. sz. Budapest, Stephaneum, 8-r. 57 l.

A tudós szerzőnek ez a Szt. István-akadémiai székfoglaló értekezése a legérdekesebb problémák egyikét fejtegeti: a cenzúra történetéről még összefoglaló monográfiánk nincs. Tárgyára való tekintettel, természetesen foglalkozott vele Ballagi Géza *A politikai irodalom Magyarországon* c. könyve és sok adatot közöl Fináczy Ernő munkája, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Schermann Egyed is oklevelek, eredeti rendeletek alapján dolgozott és munkájának eredményeképpen vázlatosan, de dicséretreméltóan elfogulatlanul is, megrajzolja a cenzúra egész történetét Mária Terézia haláláig — Erdélyre azonban, ahol a könyvcenzúra más viszonyok között és külön fejlődött, nem terjeszkedik ki. Adatai szerint a cenzúra a protestantizmus terjedése ellen keletkezett s eleinte nem is a nálunk megjelenő munkák, mint a külföldről nagy mennyiségben beszállított könyvek átvizsgálása volt a főadata. A kivált Németországból és Hollandiából hazatérő protestáns teológusaink sok ládaszámra hozták magukkal külföldön ki nyomtatott könyveiket. A cenzúra eleinte pusztán teológiai volt, később a politikai szempontokat is mindinkább figyelembe vette. A XVI—XVII. században még nem volt rendszeres és eleinte előzetes sem volt. 1673-ban Szelepesényi György esztergomi érsek, kir. helytartó rendeli el a könyvnyomdászoknak és könyvkereskedőknek, hogy „egyikük se merjen valami könyvet kinyomtatni, vagy a máshol nyomtatottat Magyarországra behozni, *mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás végett hozzánk nem küldte.*“ Első cenzora Szentiványi Márton jezsuita volt. Ennek halála után, 1705—1721. előzetes könyvcenzúra nem is volt; de III. Károly 1720-ban újból életbelépteti azt, s a

nagyyszombati egyetem kancellárjára (tehát szintén jezsuitára) *mint a theológia doktorára* bízta azt. Ez is mutatja, hogy még mindig csak theológiai szempontok az irányadók. 1726-ban rendeli el az *egészen vagy részben politikai* tartalmú könyvek átvizsgálását is. A theológiai munkát cenzúrája utóbb inkább a megyéspüspökök, a politikaiaké az udvari hatóságok feladata. 1730-ban alakul ki a nyomdai privilégium rendszere, nyilván azok könnyebb nyilvántartása és hatásosabb ellenőrzése céljából. A cenzúrának a köztudatban ismert formáját Mária Terézia 1747-ben szabályozta, s azt megint a jezsuitákra bízta, akiktől 1764-ben sikklik át a felvilágosult Van Svieten, majd a szabadkőművesek, s utóbb a jozefinisták kezébe. Válaszi szempontból ettől fogva türelmesebb lesz nálunk is a cenzúra, amely 1754 óta Bécsben központosul. Már 1769-ben kir. rendelet enyhíti a protestáns könyvek átvizsgálásának szempontjait, 1772-ben pedig kimondja, hogy minden nemkatholikus munkát, mely a keresztény vallást semmi lényegesebb cikkelyben nem támadja és nem tartalmaz *nagyobb* gyalázkodásokat, a lutheránusoknak és kálvinistáknak *minden további eljárás nélkül* engedélyezzen. — 1761-ből való az az intézkedés, hogy a nyomdatulajdonosoknak minden kisebb nyomtatványra is rá kell tenni a nevüket; 1779-ben az Egyetemi Nyomda privilégiumot kap a magyarországi tankönyvekre.

Irodalmunk és műveltségünk fejlődését érintő sok kérdés függ össze a cenzúra történetével. Ezek megvilágítására a tudós vikárius könyve biztos alapot nyújt. Meg kell állapítanunk, hogy az úgynevezett „nemzetietlen“ kor munkáinak nyelvére a cenzúra semmi hatással nem volt. Nem támadta a német vagy latin munkákat, nem üldözte vagy nehezítette a magyar könyvek megjelenését. Íróink — protestánsok és katolikusok — többnyire latinul írtak (Fröhlich Dávidtól Czvittingeren át Bél Mátyásig, Bod Péterig vagy Benkő József pusztán vagy legtöbbször latinul a protestánsok is), mert a tudományos irodalomnak 1700 körül, s azontúl Európaszerte az volt a nyelve, s mert *szélesebb látókörrrel a külföldnek is szóltak*. A másik fontos dolog, hogy a szépirodalomra ebben az időben egyáltalában nem volt hatása: a költészetet a cenzúra nem korlátozta. Hogy miért nem fejlődött mégis gazdagabban? Elsősorban, mert nem volt közönsége. Már Zrínyinek sem volt. Az általános szegénység s a gazdasági viszonyok nagyon lassú javulása nem engedte meg e munkák kinyomatását, árúsítását. Mikes Kelemen is csak theológiai műveinek kinyomatására s maradandóságára gondol, a Törökországi Levelekre sohasem. A cenzúrának ebben az irányban tehát nincs szerepe. Amade vagy Faludi sem gondolnak verseik kiadására, pedig ők (Mikessel együtt) a jezsuiták neveltjei. S viszont a „nemzetietlen“ kornak ők a legmagyarabb lelkű írói. Schermann könyve tehát az irodalom történetének kellő megvilágítására adatszerű alapot teremt.

Gálos Rezső.

Sipos Lajos: A magyar szabadsághare visszhangja a francia irodalomban. 1848—51. (A budapesti egyetem francia intézetének kiadványai, 10. sz. 1929. 1—97 l.)

Sipos munkája újkori történetünk egyik fejezetének valóban lényegét érinti, hiszen szabadságharcunk erkölcsi hatását vizsgálja az egyik vezető európai nemzet közvéleményében. Feladatának már technikai része is sok fáradságot kívánt, különösen a francia sajtóorgánumoknak napról-napra való áttekintésében; s mint minden ilyen természetű munkában, az anyag bősége nehéz feladat elé állította a szerzőt az összefoglaló ítéletek megalkotásában is. Ezért helyeselhetjük, hogy kutatásait egyelőre csak pár év irodalmára korlátozta. Ezernyi újsághíren és folyóirateikken át körültekintő megfontolással tudott így találó értékelésekig emelkedni. Az egyes lapoknál a politikai és világnézeti háttérrel veszi jellemzése alapjául, de észreveszi a finomabb változatokat is, olyanokat, amelyek a lap céltudatos irányától jobbra-balra eltérve, valóban jelei a magyar ügy előtörésének vagy háttérbe szorulásának a francia közönség becsülésében. A túlzó magyarbarát lapoknál, a szerző fejtegetései nyomán, csakugyan megérezzük, hogy mily fokban volt hangjuk a demokrata pártcélok hangja és nem az általános közvéleményé. Victor Hugo eleinte ellenséges lapjának későbbi nagy fordulatában valóban kitartásunk és győzelmeink erkölcsi sikerének örvendhetünk. Napoleon félhivatalosának ingadozásai a nagyratörő herceg-elnök politikai tétovázásaival haladnak párhuzamosan. A diplomáciai források összevetésével sok érdekes megállapításra adhatna ez alkalmat; kár, hogy a szerző, anyagi eszközök hiányában, nem közölhette részletesen, a fontosabb eseményeknél szinte napról-napra, ez ingadozások „láztábláját”. — Igen tanulságos mindaz, amit a munka a francia irodalom és közvélemény romantikus szlávbarátságáról mond; a mi magyar közvéleményünk alig hitte volna akkor. — és sajnos, később sem, — hogy ott a szabadság vértanu népe nem mi voltunk, hanem a bennünket környező kicsiny, ébredező népfajok. — A kérdésre, hogy mint nézték Franciaországban általában véve küzdelmünket és ügyünket, talán az „Illustration“ évfolyamainak vizsgálata ad leghívebb feleletet: az eseményeket színesen regisztráló lap, amely a közönség érdeklődését követi és nem vezetni akarja azt. Nos hát, semmi szélső és áldozatkész lelkesedés, de lassankint határozottan óriásira növekvő érdeklődés és mindig melegebb, önkéntelen, propagandától mentesen támadt együttérzés; egy nemzet hősiességének járó elismerés.

Írók, politikusok, — magyarok és franciák, — munkáját a sajtóban sok részletében új összefüggésekkel mutatják be a szerző eredményei. Jellemző, hogy a francia diplomáciában alkalmazott írók kivétel nélkül ellenünk dolgoztak.

Az ilyen, közvéleményt illető történeti kérdésekben, oly sok felületes szólalm után, különösen szükség van e munkához hasonló forrásfeldolgozásokra. Kívánatos lenne, hogy a szerző alkalmat találjon hosszú és fáradságos munkája eredményeinek részletesebb közzétételére is, hiszen rendelkezik azzal a látókörrrel, tájékozottsággal és ítéletképesseggel, amellyel anyagán uralkodni lehet. Jellemzéseiben több színre, szabadabb és erőteljesebb fogalmazásra kellene törekednie; munkája bebizonyította, hogy joga van saját gondolatainak tartózkodás nélkül való előtárására. Hajnal István.

Eugenio Kastner: Mazzini e Kossuth. Firenze, Felice de Monnier, 1929.

Giovanni Gentile és *Mario Menghini* társszerkesztők „*Studi e Document del Risorgimento*“ címen sorozatos váallalatot indítottak meg az olasz újjáébredés kora történetének közelebbi megvilágítására. E vállalat negyedik kötete tartalmazza dr. Kastner Jenő itt ismertetendő munkáját.

A szerző már jó nevet szerzett magának mint a múlt századi olasz-magyar kapcsolatoknak szorgalmas kutatója. Jelen műve fontos újabb adatokkal gazdagítja Mazzini és Kossuth viszonyának ismeretét, jelentékeny mértékben kibővítve Mario Menghini hasontárgyú tanulmányát („*L. Kossuth nel suo carteggio con G. Mazzini*“ — *Rassegna Storica del Risorgimento, VIII. évfolyam, 1925*), valamint azt az epistoláris anyagot, melyet a „*Scritti editi ed inediti di G. Mazzini*“ c. 44 kötetes gyűjtemény foglal magában. Anyagát a Magyar Nemzeti Múzeum Kossuth-levéltárából meríti, mely Mazzini számos (Kossuthhoz intézett), eddig még kiadatlan levelét őrzí. A Kastner által közölt levelek 1850 aug. 7. és 1852 október 8. között keltek, tehát abban az időszakban, amikor Kossuth először Kutahijában volt internálva, majd onnan megszabadulva Angliában és az Északamerikai Egyesült-Államokban izgatott a magyar szabadság mellett, külföldi támogatást keresve egy újabb nemzeti felkeléshez, — szoros együttműködésben Mazzinival, aki viszont egyidejűleg Olaszországot igyekezett egyesíteni az idegen járom s az abszolút kormányok lerázására.

Kastner könyve Mazzininak Kossuthoz intézett 28 levelét közli (3 angolnyelvű, a többi mind francia); ezek közül 22 eddig kiadatlan.

Kossuth még Kutahijában van, amikor a Londonban élő Mazzini Teleki László gróf és Pulszky Ferenc ösztönzésére megteszi az első lépést Kossuth megnyerésére további forradalmi tervek számára. Az általa Londonban megalakított „*európai központi demokrata bizottság*“ nevében a francia *Ledru Rollin*, a lengyel *Darasz Albert* s a német *Ruge Arnold* ellenjegyzésével felhívást küld Kossuthnak, mint a magyar nemzet hivatott képviselőjének a csatlakozásra (1850 aug. 7.).

Ehhez a felhíváshoz 1850 aug. 15-én kelt magánlevelet csatol, melyben a maga nevében külön is rá akarja venni Kossuthot a csatlakozásra, tudomására hozva, hogy a nagy nemzetközi bizottságon kívül még külön működik egy olasz forradalmi bizottság, melynek ő (Mazzini) a feje; ezzel akarja mindenekelőtt a magyar mozgalmat kapcsolatba hozni, mert — úgymond — Bécsen át kell felszabadítani úgy Budát, mint Rómát, úgy Pestet, mint Milanót. Klapka már hajlandónak mutatkozott a csatlakozásra, de sem ő, sem Mazzini nem akarják, hogy más foglalja el azt a helyet, amely elsősorban Kossuthot illeti. Közvetítőül bizalmas ügynökét, *Adriano Lemmi* konstantinápolyi kereskedőt jelöl meg.

Kossuth azonban sokáig nem válaszolt; Mazzini több mint három hónap múlva tehát újabb sürgető levelet intéz hozzá (1850 nov. 23.). Tudósítja, hogy már mindenben megegyezett a magyar emigránsokkal, de Kossuth nélkül e megegyezés nem lehet teljes. A vezérlő elv az lenne, hogy a magyarok és olaszok kölcsönösen támogassák egymást forradalmi mozgalmakban.

Kossuth azonban még mindig óvatos; segítséget inkább a piemonti kormánytól vár, mint az olasz republikánusoktól; ezért már 1850 nyarán utasította párizsi ügynökét, hasson rá Mazzinira, hogy követőivel együtt a szavojai királyi házhoz csatlakozzék. Hosszú szünet után Mazzini egy újabb levélben (1851 február 6.) eloszlatni igyekszik Kossuth aggályait, kifejti azt a nézetét, hogy az igaz erő nem a piemonti dinasztiában, hanem az olasz nemzetben van. A többi olasz uralkodó mind féltékeny Piemontra, nem látja szívesen a terjeszkedését, előbb hát ezeket a dinasztiákat kell megdönteni. A nemzet ereje aztán magával fogja sodorni Piemontot a felszabadítás és Itália egyesítése művében.

Közben már Mazzini konstantinápolyi ágense (a fent említett *Lemmi*) buzgón teszi meg az előkészületeket Kossuth megszabadítására; Mazzini pedig Kossuthhoz juttatja Pulszky két levelét (1851 febr. 23. és márc. 24.) egy 1851 márc. 25-én kelt kísérőíráttal, melyben azt mondja, hogy Kossuth ne várjon semmit a diplomáciától; csak a Pesten, Bécsben és Milanóban egyidejűleg kitörő felkelés hozhatja meg az üdvöt. Azért ne vegye sürgetését tolakodásnak; a maga részéről meg van győződve arról, hogy főfontosságú a két nemzetet képviselő férfi öszinte egyesülése.

Ekkor már Kossuth is kilépett eddigi tartózkodó állásából. Első levele Mazzinihoz 1851 márc. 19-én kelt, válaszul ennek február 6-án kelt levelére. Előbb tájékozódni akar Olaszország jelenlegi politikai viszonyairól — úgymond —, aztán majd ha Londonba jöhet, közösen meg fogják beszélni terveiket. Ez eszméserétől függ majd, hogy együttesen vagy külön fognak-e eljárni. Innentől már sűrűn küldi leveleit Mazzininak (1851 ápr. 25, jún. 16, 19, 27, július 16); utolsó levelét még Szmirná-

ból való útrakelése előtt küldi az őt szállító „Mississippi“ amerikai hajó fedélzetéről. Egyik leveléhez mellékelve egy kiáltványt küld a Lombardiában állomásozó magyar katonaság számára. Április 25-én emlékiratot küld neki Magyarország jövőbeli szervezéséről a legteljesebb demokrácia és decentralizáció alapján. (*Exposé des principes de la future organisation de la Hongrie.*) Ehhez írt kísérőlevelében kitér a nemzetiségi kérdésre, jó szemmel előrelátva az ez oldalról fenyegető veszélyeket. A nemzetiségi elvre való hivatkozással a szomszédok fel akarnák darabolni Magyarországot. E törekvéseknek leghatékonyabb ellenszere volna a legtágabb körű decentralizáció. Minden község és törvényhatóság maga határozza meg hivatalos nyelvét. A horvátok, akiknek területe kompakt nemzetiségi egység, ha akarják, ám váljanak el, csak engedjenek szabad kereskedelmi utat a tenger felé; Fiume város szabadon határozhat afelől, önálló szabad város legyen-e a Hanzavárosok mintájára, vagy fenntartsa-e politikai kapcsolatát Magyarországgal. De a többi, vegyes nemzetiségű területekre nézve (Erdély, Felföld, Bácska, Bánát, Nyugatmagyarország) Kossuth e levelében először hangoztatja a „nem, nem, soha“ jelszót. (*Jamais!*)

Kossuthnak e közeledését Mazzinihoz elsősorban az a körülmény magyarázza, hogy egy angol barátja, *C. F. Henningson* kapitány az ő megbízásából beutazta egész Olaszországot s egy terjedelmes (a munka függelékében közölt) jelentésben (kelt London, 1851 június 3—9.) — amelyet Mazzini vagy Pulszky által juttatott hozzá — behatóan ismerteti Olaszország politikai hangulatát, melyet mindenben kedvezőnek talál Mazzini tervére nézve, aki szerte az országban az öszezesskűvésnek a legtágabb körökre terjedő hálózatát építette ki. A kapitány Kossuthnak egy hasonló szervezet létesítését ajánlja, — láthatatlan közponai kormánnyal, egymásról nem tudó ügynökökkel, teljes titoktartás mellett s egy nemzeti kölcsönalap gyűjtését a forradalom előkészítésének költségeire.

Kossuth ezalatt Londonba érkezett (1851 okt. 29.) s okt. 31-én volt első személyes találkozása Mazzinival. Most már ő sem számított a piemonti kormányra, mely tengeri útja közben nem engedte az őt vivő hajót Genovában kikötni — ahol politikai tüntetéssel készülék őt fogadni —, hanem Speziába irányította s ott sem engedte pertra szállni. Ezért nyíltan a köztársasági eszméhez szegődött Mazzinival szemben, aki felszólította, lépjen be az Angliában alakult „olaszbarát társaságba“ (*Society of the Friends of Italy*), melyet aztán egy „olasz-magyarbarát társasággá“ lehetne kibővíteni (*Society of the Friends of Italy and Hungary*). Kossuth azonban még fenntartotta magának a szabad cselekvés lehetőségét.

November elején agitációs körútjára indult Birminghamba és Manchesterbe s e hó 11-én tartotta nagy beszédét, melyben felhívta az angol nemzetet, hogy az Egyesült Államok szabad

népével karöltve vessen véget az európai deszpotizmusnak s az álnok titkos diplomáciának, felajánlva a maga szolgálatait, hogy előmozdítsa a két nagy szabad nemzetnek ezen célra való egyesülését. Mazzini erre (nov. 12—18 közt) azt írja Kossuthnak, hogy hamis nyomon jár, ha az általános európai szabadság érdekében szónokol. Az angolok praktikus emberek, szeretnek konkrét célokat kitűzni. Az ilyen általánosságban tartott mozgalom beszédekben és szónoklatokban fog kimérülni, mint minden az általános békét és testvériséget hirdető egyesülés működése. Ő is próbálkozott ilyesmivel, de nem volt sikere. Jobb lenne ezidőszerint csak Olaszország és Magyarország felszabadításának kérdésére szorítkozni.

Időköben III. Napoleon politikai törtétese Franciaországban aggodalommal tölti el Kossuthot; már akkor előre látja, hogy a forradalmi vívmányok ott veszendőbe mennek, mert Napoleon a császárság helyreállítására törekszik. Ez aggodalmait közli Mazzinival, aki 1851 november végén Kossuthot megnyugtatóan igyekszik s kitartásra buzdítja; csak igyekezzék mindenképp fölött pénzre szerezni a forradalmi agitáció céljaira. Nemsokára be is következik Napoleon dec. 2-i államcsinye. Mazzini 1851 dec. 19-én ír róla Kossuthnak: Most hát már egyelőre Franciaország támogatása nélkül kell tovább dolgozni. De nem kell búsulni; Napoleonnak sok ellensége van, — „szuronyokra lehet támaszkodni, de rajtuk ülni nem lehet“. Csak mennél több pénzt kell szerezni Olaszország angol barátai segítségével, abból egy olasz-magyar pénzalapot (*Hungarian-Italian Fund*) teremteni s ezt egyenlő részben megosztani.

E levél írásakor Kossuth dec. 6. óta) már Amerikában van, ott agítálva Mazzini tervei szerint, elsősorban Itália érdekében. Sziciliát szemelve ki az általános forradalom kiindulópontjául. Pénzt és fegyvereket gyűjt egy szicíliai expedícióra. Adriano Lemmit (aki titkári minőségben elkísérte Amerikába) elküldi Maltába, hogy onnan készítse elő a vállalatot. Ez azonban ott hiába várt a beigért fegyverszállító amerikai hajóra. Mazzini 1852 jan. 6-án újra ír Kossuthnak; értesíti, hogy hat hónapon belül okvetlen megindul a forradalmi mozgalom; felhívja, beszéljen, ha csak lehet, *Garibaldival*, akit már epedve várnak Sziciliában. Olaszország és Magyarország együttesen járjanak el. Olaszország lesz a bázis, Magyarország az elérendő cél. Kossuth csak gyűjtsön mennél több fegyvert, puskát és ágyút.

Egyidejűleg Lombardiában is elő kellett volna készíteni a forradalmat az ott állomásozó magyar katonaság segítségével. De itt az egyik összeesküvőt, Patakit elfogták, ami nagy riadalmat okozott az emigráltak között. A felkelés katonai vezéreül kijelölt Vetter Antal és Teleki Sándor gróf nem mertek mozdulni. Mazzini ezért mind a kettőt mellőztetni akarná; 1852 jan. 13-i levelében azt

mondja, hogy Kossuth megbizottjai csak egymással vitatkoznak, de nem cselekszenek. Következő (jan. 23-i) levelében azt írja, hogy Teleki és Vetter missziójának titka már úgyszólván árulva; helyettük *Kiss Miklós* ezredest ajánlja. Ugyanez a tárgyra visszatér jan. 27-i levelében; ismét Kisst ajánlja; még mindig hisz a sikerben; jelenleg — úgymond — „a mi két nemzetünk a világ reményeinek két világító tornya”.

Ugyanez időtájt Vetter egy szemrehányásokkal telt panaszkodó levelet írt Kossuthnak (jan. 20.), mire ez Cincinnati-ból felelt neki, megszakitván vele a további összeköttetést. Azonban Vetter azalatt Genovába érkezett s itt végül is hozzáfogott az olaszországi felkelés tervének kidolgozásához. Erről Mazzini 1852 ápr. 19-én kelt levélben értesíti Kossuthot, s most már azon véleményben van, hogy Vettert meg kell hagyni állásában. Közli egyúttal, hogy Sziciliából, Rómából, Velencéből egyformán sürgetik az akció megkezdését. Horvátországba is küld ügynököket. Néhány nappal utóbb (ápr. 23) írt levelében már Spanyolországra is gondol; ott is van forradalmi mozgalom, jó volna oda is juttatni vagy 7–8000 puskát. Egy nappal utóbb (ápr. 24) 200.000 frankot kér Vetter részére s még valami összeget a propaganda számára is; a fölkelés ki fog törni Olaszországban; ha sikerül, Olaszország talál majd elég pénzt a felszabadító háború számára Ausztria ellen.

További leveleiben (1852 máj. 21, jún. 29, aug. 4, 5, 20, 21, szept. vége, okt. 5 és 8) Mazzini nem szűnik meg sürgetni Kossuthot, küldjön mennél több fegyvert, ha lehet, Magyarországra, ha nem, Olaszországba (ahol most lép előtérbe Türr István, aki fáradhatatlanul szervezi a fölkelést a svájci határról). Még utolsó levelében is kéri Kossuthot, ne vonja meg közreműködését; Torinóból hírt vett, miszerint az ottani magyarok azt mondják, hogy Kossuth nem helyesli az akció rögtön megkezdését; ő hát elhalasztja a cselekvést, amíg erre nézve Kossuthal meg nem egyezett.

Ez a Kastner által közölt Mazzini-levelek rövid foglalatja. A munkához azonban még egy 147 lapra terjedő függelék is van csatolva a Nemzeti Múzeum Kossuth-levéltárában őrzött, eddig kiadatlan egykorú levelekkel és okmányokkal, melyek az akkori forradalmi szereplőktől (Kossuthtól, Vettertől, Türrtől és több olasz s egy angol forradalmártól) származnak s élénk világot vetnek az 1850–52. évek forradalmi törekvéseire, melyek hét évvel utóbb Olaszországban valósággá váltak. Mazzini és Kossuth egyetértő, előkészítő munkája így nem veszett kárba, mert végre is megteremtette Olaszország egységét s közvetve Magyarországnak is meghozta a kiegyezéssel az alkotmányos kormányformát és nemzeti különállást.

Fest Aladár.

Bruckner Győző: Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei. Miskolc, 1929. 75 lap.

A két tragikus végű főherceg: Rudolf és Ferenc Ferdinánd alakja már régóta vonzza az írókat, de a komolyabb jellegű történetírás csak azóta fordul feléjük, mióta az összeomlás folytán a titkos levéltárak is megnyitáltak és a két trónörökös életének, törekvéseinek és arcképének objektív megvilágítása a lényegesen megváltozott szellemi és politikai milieuban lehetségessé vált. Voltak hasonló vonások a két trónörökös pályafutása közt. Rudolf súlyos anyai terheltséggel lépett az életbe, Ferenc Ferdinánd életét pedig a tuberkulózis tette szerencsétlenné; mindaketten szembekerültek az uralkodó Ferenc József autokrata hajlamaival, de Rudolf mégis sokkal rokonszenvesebb és tehetségesebb, jellemében felemelő vonások is vannak, míg Ferenc Ferdinánd konok, erőszakos, felekezeti elvakult, a nagy őszotrák ideológiában élő ellenszenves jellem benyomását teszi ránk, melyért Klebelsberg Kuno gróf a Tisza Istvánról legutóbb tartott hatalmas beszédében méltán nevezett el magyargyűlölete miatt „sötét alaknak“.

Bruckner kitűnő műve nem akar kimerítő életrajzot vagy jellemrajzot nyújtani a szerencsétlen trónörököséről, hanem kitűzött céljához végig következetesen maradvá politikai törekvéseit, kivált Magyarországra vonatkozó politikai terveit ismerteti gazdag forrásanyag alapján. Felhasználja éppúgy az elsőrendű forrásokat „Die grosse Politik der europäischen Kabinette“ c. gyűjteményes munkát, vagy a Ferenc Ferdinánd intimusaitól (Czernin, Margutti, Kristóffy stb.) eredőket, mint a másodrendű összefoglalókat, mint pl. Sosnoskyt. Érdekesek Eisenmenger orvos feljegyzései is, melyekből kitűnik, hogyan alakította a tuberkulózistól való félelem a trónörökös jellemét: amennyiben még fanyarabbá, még bizalmatlanabbá tette, de ezt a munkát Bruckner még nem ismerhette. Bruckner alapos művéből is kiolvashatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd gyűlölettel és ellenszenvvel kezelt minden magyar kérdést és ha volt egyáltalán vezetőgondolata, ez a magyar önálló államiség tönkretétele volt. Legsúlyosabb ellenfelének gróf Tisza Istvánt minősítette, kinek határozottsága, erős magyar fajszeretete, politikai érettsége félelmetesnek tüntette fel a trónörökös előtt. Egyszer (a világháború kitörése évében) azt a drasztikus megjegyzést tette róla, „hogyha Tisza Budapestről elindul, reszket már egész Bécs és ha Bécsben kiszáll, egész Bécs hasra omlik előtte“. Bruckner részletesen ismerteti Ferenc Ferdinánd trónörökös reformterveit és azt a hatást, melyet reá Popovici Aurél 1906-ban megjelent munkája gyakorolt, melyben azt hirdette, hogy a monarchia jövőjét csak egy 15 nemzeti autonómiával bíró területből alkotott szövetséges államná való átformálás biztosíthatja. Később azonban

Ferenc Ferdinánd elejtette ezt a tervet és felkarolta a trianlizmust; mikor is a szlovének, horvátok, bosnyákok és szerbek új államot alkottak volna. Azonban csakhamar ezt a tervet is elejti, mert félti tőle Nagy-Ausztriának megalkotását. A továbbiakban Bruckner behatóan ismerteti a trónörökös kormányzati programját (1912). El volt határozva reá, hogy a magyar koronázás előtt rendezi az összes függő kérdéseket, lehetőleg alkotmányos úton (?), de ha ez nem sikerül, akkor az oktrojt választja. Ezért a program megalkotásáért a koronázási hitlevélbe záradékot vesznek föl és annak harmadik pontját megváltoztatják. A koronázás leg súlyosabb feltételéül szabta volna Ferenc Ferdinánd a községenkénti általános titkos választói jog bevezetését, azt remélte, hogy az ezen reform alapján összeülő parlament hajlandó lesz a lényeges alkotmányjogi változtatásokra. Egyébként egységes birodalmat (osztrák császárságot) tervezett, mégis a németiség szupremáciájával, ami akkor Ausztria egyes nemzeteinek öntudatraébredése korában már régen túlhaladott álláspont volt! (A kormányzati program ismertetése közben az értekezés következetesen használja a „korona“ szót az uralkodó hatalom értelmében, holott a magyar közjog szerint e szó jelenti a magyar államhatalom alanyát: tehát a nemzetet és királyt együttvéve, de ez bizonyára a programban van így, mely különben is tele van a magyar közjoggal szemben való botlásokkal.) Bruckner konklúziója, hogy Ferenc Ferdinánd kormányzati programjának megvalósítása Magyarország alkotmányának teljes felforgatását jelentette volna és hogy a történelem nem igazolta volna Ferenc Ferdinánd „Nagy-Ausztriáját“, hanem ha megvalósítani próbálja, az osztrák és a magyar monarchia ez esetben is összeomlott volna.

Bruckner minden ízében komoly munkája az első monografikus mű irodalmunkban, mely Ferenc Ferdinánddal foglalkozik és az általa feldolgozott gazdag forrásanyagból, helyes judiciummal és objektív tárgyalásánál fogva mindig számottevő munka lesz ebben a körben.

Szelényi Ödön.

József főherceg, tábornagy: A világháború, amelyennek én láttam. Írta naplója és hivatalos akták alapján. Az aktszerű anyagot összegyűjtötte és összeállította *Rubint Dezső* altábornagy. III. kötet. Az olasz háború, Doberdó. 30 melléklettel. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1928. 822 nagyobb 8-rét oldal.

Azok után, amit a Fenséges úr könyvének I. kötetéről a Századok 1927. évi 1—3. számában, a II. kötetéről pedig ugyan ezen folyóirat 1929. évi 1—3. számában mondtunk, az előttünk fekvő III. kötetéről nem túlságos sok a mondanivalónk. Tanulságos tartalom, mesteri szerkezet és ragyogó stílus tekintetében ez a kötet is méltán sorakozik az előző kötetekhez,

amelyekkel abból a szempontból is a legszorosabb összefüggésben áll, miután ez is a doberdói fennsík poklának harcával foglalkozik. A mű VII. fejezete az 1916. évi február 18-tól március 18-ig terjedő 5. isonzói csatát, a VIII. és IX. fejezet a 6. isonzói csata elnevezése alatt összefoglalt, a többieknél jóval szelídebb képű küzdelmeket, a X. fejezet az 1916. évi augusztus 18-tól szeptember 22-ig terjedő 7., a XI. fejezet az ugyanazon évi szeptember 22. és október 21-ike között lefolyt 8. s végül a XII. fejezet a 9. isonzói csatát tárgyalja, amely 1916 október 21-től november 30-ig tartott. Ebbe az időbe esik Ferenc József király halála is, miről József királyi herceg fájdalomtelt szívvel, a következő kivonatosan közölt rapszódikus mondatokkal emlékszik meg könyve 790—791. oldalán: „Telefónhír: Ő Felsége meghalt! Elhagyott bennünket az Isten! Alig tudom ellinni, alig tudom magamat összeszedni!... Halála a legsúlyosabb csapás ilyen nehéz időben. Mit fog a teljesen tapasztalatlan fiatal Károly csinálni, akit Ferenc Ferdinánd Brandeiss-ba és Kolomea-ba zárt be, hogy a világegyetem se lássson és az élet nagy könyvéből ne tanulhasson semmit. Meg lesz-e az ereje, hogy a széjjelhullástól megóvjon mindent, amit nagy halottunk tekintélye és erélye összetartott?” Igaz, szívünkbe markoló, de — tekintve, hogy itt egyik főherceg a másikkal beszél — egyúttal kemény, lesújtó szavak ezek a magyar trón egykori várományosáról, Ferenc Ferdinándról, akinek halála robbantotta ki a nagy világegést s akinek buljóslatú, gyűlöletteljes uralmától az igazságos és jóakaró isteni gondviselés épp a tizenkettedik órában mentette meg hazánkat.

Szép szavakat szentel József főherceg hazánk nagy fiának, gróf Tisza Istvánnak is, többek között ezeket mondván (239. old.): „Hírek keringenek, hogy Tisza elmegy! Ez nagy hiba volna, mert bár én sokban nem osztom politikai nézeteit, mégis az a meggyőződése, hogy a háború után az ő erős akarata és vas erélyére feltétlen szüiksege lesz az országnak és királynak... mert hogy akkor ne zúzassunk szét, szeretett magyar hazámnak Tiszára lesz szüiksege, az ő tapasztalata, tudására, nyugalmlára, hajthatatlan vasakarata és mindenekfölött önzetlen hazafiasságára“.

Az előző kötetekhez hasonlóan ez a kötet is nagyarányú kincses tárháza a széleskörű taktikai és stratégiai ismereteknek, a volt monarchia e legborzasztóbb hadifrontján szerzett bő tapasztalatoknak és tanulságoknak. Ebben a kötetben is alig van lap, amelyen a fenséges szerző lángoló faji és hazaszeretetének és a magyar katona akkor már általánosan megcsodált kitartása és hősiessége elismerésének a legszebb, szívvelható szavakkal kifejezést ne adna. A 79. oldalon olvashatjuk többek között, hogy a bizonyára nem magyar Schenk altábornagy „keservesen panaszkodott a csehek ellen, akik folyton átszökdösnek, *sírától clesukló hangon dicséri a székesfehé-*

vári 17. népfölkelő-ezredet, annak megbízhatóságát, hősiességét". És mi büszke önérzettel mutathatunk rá, hogy íme, ilyenek voltak még a mi öreg népfölkelőink is, ami különösen az én szívemet hatja meg és tölti el jóleső meglepődéssel, mivel ez az ezred az én dandárom kötelékében vívta meg szinte emberfeletti kitartással, párját ritkító hősiességgel és igazi magyar virtussal a doberdói harcok első kemény küzdelmeit.

Más helyen így adózik József főherceg a magyar nemzet és a magyar katonák páratlan vitézségének (795. old.): „A magyarokra nézve örök időkre harvadhatatlan dicsőség, hogy mindig oly helyre állították, hol legvéresebb és legelkeseredettebb küzdelmek dúltak. Az idegen nemzetiségű közös, Landwehr- és Landsturm-hadosztályok jöttek, majd rövid szereplés után elmentek a Karsztokról; csak a magyar 17. közös és a 20. honvéd hadosztályokat felejtették mindig ott, melyek eddig kilenc Isonzó-csatát végigküzdvé, rettenetes vérvesztéset szenvedtek“.

Hogy maga József főherceg miképen járt legelől a kötelességteljesítés terén, azt legjobban mutatja az a körülmény, hogy szünetnélküli frontlátogatásai során ő maga is számtalanszor forgott életveszélyben, sőt ismételten meg is sebesült. Egyébként érdemeit a sok harctéri kitüntetésen kívül legjobban kidomborítja előljáró hadseregpáncsnokának, Boroeovics Szvetozárnak ama írásbeli elismerése, amelyet az József főhercegnek a keleti arcvonalba történt áthelyezése alkalmából intézett hozzá. Ez a parancs következőleg hangzott: „Császári és Királyi Fenségednek a hadsereg kötelékéből történt kiválása által leghűségesebb és legvitézebb hadtestparancsnokomat veszítem el, a VII. hadtest pedig egy vezért, aki a legtündöklőbb katonai erényeknek, lovagiasságnak, bajtársiaságnak és legbüszkébb győzelmi bizodalomnak jelképe. Nem engedhetem ezt a napot elmúlni anélkül, hogy a nehéz, de büszke napokra ne gondoljak, amelyeken császári és királyi Fenséged az én parancsnokságom alatt északon az orosz ellenség ellen küzdött és győzött. Midőn délen egy új ellenségünk támadt, én császári és királyi Fenségedet odaállítottam, ahol a küzdelem a legforróbb, a veszély a legnagyobb, az ellenség a leghatalmasabb volt. Császári és királyi Fenséged a megrendíthetetlen győzniakarást, a saját haláltmegvető vitézségét át tudta vinni csapatjaira, amelyek kilenc véres csatában az ellenségnek útját állották és a legsúlyosabb véres áldozatokat okozták neki. Szívem legmélyéből köszönöm császári és királyi Fenségednek a hazának és hadseregnek tett önfeláldozó szolgálatait és e nehéz órákban, amelyeket a haza most átél, császári és királyi Fenségednek sok katonai szerencsét kívánok és új friss babérokat új útjain. *Boroeovics* vezérezredes“.

Tudván azt, hogy József főherceg csapatjai a doberdói

fennsíkon legnagyobb részét magyar vitézekből állottak, erre a parancsra nemcsak ő, hanem minden magyar katona, minden magyar ember időtlen időkig büszke lehet.

Doberdói Breit József altábornagy.

Edvi-Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház. (Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1928, 32 oldal.)

Latin, francia, német és magyar nyelvű könyvek, emlékművek és folyóiratok részletesen és bőségesen foglalkoztak az esztergomi bazilika történetével, műemlékeivel és kincseivel. Ez a könyv különlenyomat. Serédi Jusztinián Magyarország bíbornok hercegprimás tiszteletére kiadott „Primás Album”-ból. A szerző hosszabb ideig ült Esztergomban és rendelkezésére bocsátották a levéltári adatokat, annaleseket és rajzokat. Főleg az építészeti és szobrászati történeti emlékek kötötték le figyelmét. Szent István uralkodásától a mai napig kíséri ezt a tárgyat. Több téves évszámot helyesbít (pl. 1180—1195), de nagy kár, hogy forrásait véka alá rejti, ami történeti műnél, minden más tudománnyal szemben igen fontos, még akkor is, ha csak műemlékek történeti sorozatát nyújtja is. Írói hagyományok alapján a műemlékek egy részét szemléltetővé, elképzelhetővé teszi. Ilyen a porta speciosa leírása. A székesegyház újabbkori története gróf Barkóczy Ferenc primással kezdődik, kinek Hellebrandt készíti az első emlékszerű tervet. Gróf Batthyány József, Károly Ambrus főherceg primások után Rudnay Sándor Kühnel Pál építész nagyszabású tervét akarja megvalósítani. Packh János építész, Ferenczy István, Pisani József szobrászok, Hess Mihály festők dolgoztak, Kopácsy József primás alatt Hild József építész, Casagrande Márk szobrászok, Moralt Lajos müncheni festő dolgozik. A bazilika már tető alatt állott. Tovább építkezett Scitovezky János érsek, szobrásza Meixner János. Simor János végre befejezi. Lippert József építész a Bakóczkápornát helyrehozza. Dolgozik még Detoma Antal bécsi műmárványozó, Hutterer János bécsi szobrász, Pietro della Vedova szobrász. Simor halála után Strobl Alajos és Kiss György szobrai kerülnek a bazilikába. Látható, milyen kevés magyar művész kapott primási megbízást. Edvi-Illés számos szép és érdekes képpel gazdagítja művét. A festői művekre kevesebb gondot fordít, inkább az építészet és szobrászat érdekli. Összehasonlításokat nyújt a pannonhalmi monostor, az egri dóm, a ceglédi ref., a debreceni Nagy Templom, a pest-lipótvárosi plébániatemplomokkal. Az esztergomit a magyar klasszikus építkezés legjelentősebb emlékének tartja. Élvezetesen írja le mindezeket, de nem terjed ki a bazilika esztétikai méltatására, mint azt Kőszegi László műtörténész és esztétikus olyan kiválóan megoldotta. **Morvay Győző.**

Wolkenberg Alajos: A katolikus világmisszió könyve. Budapest, 1929. 8-r. 716 l.

Napjaink történetének főemelő eseményei közt talán a missziós gondolat erőrekapása a legörvendetesebb. Mintha csak az apostolok korát élnők, a térítő tevékenység mindenütt serényen és feltartóztathatatlan sikerrel folyik. A vén Európa és az ifjú Amerika, mintegy engesztelésül az emberiség ellen elkövetett szörnyű vétkeiért, egymás után küldi világgá missziós rajait és csak úgy ontja zsebéből a megszámlálatlan milliókat. Az evangéliumi világosság és a vele egy töről sarjadt európai kultúra fáklyája még talán sohasem lobogott olyan sokfelé és olyan biztatón, mint napjainkban. A katholicizmus mindenütt diadalmasan tör előre és tömegesen vonzza magához a népeket. De újabban a protestántizmus is derekasan kivészi részét a nemes munkából. Különösen áll ez az angol-szász protestántizmusra, mely talán még nagyobb apparátussal, mindenesetre hasonlíthatatlanul nagyobb anyagi felkészültséggel munkál az evangéliumi magvak elhintésén és a keresztesny kultúreszmény begyökereztetésén, mint a katolikus missziók.

A missziós tevékenység fokozódásával lépést tart a missziós irodalom fejlődése. Ma már ott tartunk, hogy önálló missziós tudományról beszélhetünk, melynek meg van a maga gazdag szakirodalma s meg vannak a maga külön egyetemi katedrái és nagyszabású tudományos intézményei. E tekintetben főleg a háború utáni évek bizonyultak nagyon termékenyeknek. Ma már alig van számottevő európai állam, melyben legalább egy vagy két magas szintájú folyóirat ne szolgálná a misszió ügyét. Ilyenek Németországban a *Zeitschrift für Missionswissenschaft*, Franciaországban a *L'apostolat missionnaire de la France* és a *Revue d'histoire des missions*, Olaszországban a *Rivista di studi missionari*, a *Le missioni cattoliche* és a *Bessarione*, Belgiumban a *Bulletin de l'Union du Clergé*, Hollandiában a *Het Missiewerk*. Az újabban szókasba jött nemzetközi missziós kongresszusok és ethnológus hetek szintén nagy mértékben hozzájárultak a missziós gondolat népszerűsítéséhez és általánossá tételéhez.

Magyarország a nyugati államokkal ellentétben mindeideig nem kapcsolódott be számottevő módon a missziós mozgalmába. A missziós irodalmat nálunk hosszú évtizedeken át mindössze egy népies folyóirat (*Katolikus Híttérjesztés Lapjai*) és egy gyermeklap (*Szent Gyermekség Lapjai*), a missziós tevékenységet pedig az a néhány lelkes pap képviselte, akiket csupán egyéni buzgóságuk vezérelt a pogányok közé (Úrge Ignác, Zimmermann István). Újabban azonban változott a helyzet. A steyli atyák megtelepedése s egyes férfi- és női szerzetesrendek intézményes bekapcsolódása óta nem anachronizmus többé magyar missziós munkáról beszélni. Ugyanígy

társadalmi és irodalmi téren is élénkebb löktetés indult. A magyar katolikus társadalom lassankint kezd ráészmélni XI. Pius pápa missziós világprogrammjának nagyvonalúságára s részben közvetlenül, részben pedig a megszorított missziós folyóiratok pártolásával kezdi leróni missziós adóját.

De ezen örvendetes fordulat ellenére irodalmunk mindmáig híjával volt a missziós problémák rendszeres és tudományos összefoglalásának. Wolkenberg professzoré az érdem, hogy fönt jelzett munkájában vállalkozott a hézag betöltésére s ezzel megvetette alapját a magyar tudományos missziós irodalomnak. Feladata egyáltalában nem volt könnyű. Mert nem arról volt szó, hogy a rengeteg külföldi irodalomból jól-rosszul sikerült kompilációt állítson össze. Ilyennek a készítése nem okozott volna semmi nehézséget. De Wolkenberg magasabb célt tűzött maga elé. Egyszerű kompiláció helyett eredeti munkát akart adni és ezért nem érte be az eléje táruló irdatlan nagy anyag türelmes átbúvárolásával, hanem egyúttal szigorú kritikát is gyakorolt fölötte. A felhasznált adatok kiszemelésében és csoportosításában meglepően nagy önállóságot árul el. Annyira nem szolgálja követője forrásainak, hogy még általánosan elismert szaktekintélyekkel is kész szembehelyezkedni, ha kutatása eredményeként másként látja a dolgokat, mint azok. Az önállóságra való törekvés mellett másik nagy gondja a lelkiismeretes pontosság. Különösen számadatainál érezhető ez, melyeknél mindenütt a legfrissebb eredményeket iparkodik feltüntetni. Tárgyi szempontból tehát szerzőnk állandóan és következetesen a nehezebb és veritékesebb utat járja. Pedig a tárgyi nehézségek mellett nem csekély formai nehézségekkel is kellett küzdenie. Hiszen a missziós fogalmak kifejezésére szolgáló terminológiát jóformán egészen neki magának kellett megalkotnia.

Wolkenberg lehetőleg teljes és kimerítő képet akar adni a missziós tudomány jelen állásáról. Ezért előadásában kiterjeszkedik mindazokra az elméleti és gyakorlati kérdésekre, melyeknek összessége a teológiai tudomány e legfiatalabb hájtását teszi. Ez a tökéletes teljességre való törekvés kétségkívül nagy erőssége munkájának, de egyben gyöngesége is. Természetesen nem tudományos tekintetben, hanem gyakorlati szempontból. Az összes problémakörök kimerítésére való igyekvés ugyanis szükségképen nagyon megduzzasztja a könyv terjedelmét és előadását túlságosan tudományos színezetűvé teszi ahhoz, hogy szélesebb körökben elterjedjen. Mert a mi olvasóközönségünk még nem elég érett arra, hogy ilyen széles-skálájú és ennyire tudományos vértetű munkát élvezettel tudjon olvasni. Tisztán gyakorlati szempontból tehát sokkal célszerűbb lett volna szűkebb mederbe szorítani a szélesen hömpölygő előadást, vagy pedig a teljesség elvét feladva, kisebb részletmunkák megjelentetésével készíteni elő a talajt a tudományos rendszerezésre. Így, mostani formájában minden-

esetre monumentálisabb és imponálóbb a munka, míg amúgy olvashatóbb és olvasottabb lett volna. De ez -- ismételjük -- csak gyakorlati észrevétel, mely legkevésbé sem érinti a könyvnek minden kétségen felül álló nagy tudományos értékét.

Ezen általános megjegyzés előrebocsátása után a nagybecsű mű tartalmának elemzésére kellene áttérnünk. Mivel azonban terünk nem engedi, hogy minden részletre kiterjeszkedjünk, folyóiratunk irányának megfelelően csak a történeti vonatkozású fejezeteket vesszük közelebbi szemügyre. Ezek viszonylag nagy helyet, az egész könyvnek körülbelül egyharmadát foglalják el (249—510. l.). Főjellegzetességüket, mint általában az egész munkának, az enciklopedikus teljességre való igyekvés adja meg. A szerző az apostoli időkön kezdve le egészen napjainkig híven végigkíséri az evangéliumhirdetés minden lényeges mozzanatát. A rendelkezésre álló roppant anyagot általában ügyesen, világosan és logikusan csoportosítja s mindenütt különös gondot fordít a harmónia és az arányosság megtartására: az egyes fejezetek terjedelmét mindig szigorúan a bennük tárgyalt események egyetemes történeti jelentőségéhez szabja. Elsősorban ennek a bölcs mértéktartásnak lehet tulajdonítanunk, hogy a könyv olvasása nyomán életteljes, plasztikus és minden ízében harmonikus kép kélünkben a katolikus igehirdetésnek immár közel kétezerezstendős multjáról. Az ókeresztény- és a korai középkor hithirdetőinek heroikus erőfeszítései éppoly eleven színekben bontakoznak elénk, mint a késői középkor világjáró kolduló barátainak, vagy a mai idők misszionáriusainak önfeláldozó tettei. Mintha csak egy nagyszabású történeti körkép vonulna el szemeink előtt, melynek minden részlete hősi elszántságról és nemes áldozatkészségről beszél.

Az egyenletesség és szemléletesség mellett másik nagy érdeme Wolkenberg történeti előadásának a megbízhatóság. Azért kell ezt külön kiemelni, mivel a szerző nem céhbéli historikus és így előbb bele kellett magát dolgoznia a történeti módszerbe és anyagba. De éles szemével és lehiggadt kritikai érzékével könnyen átvágta magát a nehézségeken. Mivel az egész monografikus irodalom áttanulmányozásáról eleve le kellett mondania, józan eklekticizmussal arra szorítkozott, hogy mindenütt a legalapvetőbb munkákhoz fordult eligazításért. Ezzel elérte azt, hogy minden kérdésnél korszerű maradt és minden problémának kielégítő megoldását találta. Így tehát munkája nem csupán a missziós tudomány, hanem az egyháztörténelem szempontjából is figyelemreméltó alkotás, értékes gyarapodása szegényes egyháztörténelmi irodalmunknak.

De bár a szerző mindenütt a legjobb források után indul s mindenütt a tudomány legfrissebb megállapításait iparkodik adni, az anyag roppant terjedelme mellett szinte elkerül-

hetelen volt, hogy kisebb botlások és elírások ne maradjanak szövegében. Ime a legszembetűnőbbek: Commodus császár nem 186., hanem 180. lépett trónra (293. l.). Attila bajosan indult 700.000 emberrel a nyugatrómai császárság ellen (317. l.). Keresztély, az első porosz püspök, nem az olivai, hanem minden valószínűség szerint a leknói kolostor szerzetese volt s a német lovagrendet nem ő, hanem Konrád mazóviai hereg hívta be Poroszországba (344. l.). Őseink megtelepedése mai hazánk területén nem 888—896, hanem 895 után ment végbe (345. l.). A középkorvégi missziók méltatásánál erősen hiányoljuk a magyar ferencesek domináló szerepének kiemelését (353. l.).¹ A bagdadi kalifátust nem Dsingisz kán, hanem Hulagu, az ilkánok birodalmának megalapítója döntötte meg 1258-ban (u. o.). Kublai kán birodalmában Montecorvinoi János előtt egyáltalában nem járt európai misszionárius (355. l.). Kölni Arnoldot és a hét ferences püspököt nem IV. Miklós pápa küldötte Kínába (u. o.), Vasco da Gama nem 1497-ben, hanem 1498 május 20-án érkezett Indiába (357. l.). Tibetnél a jezsuita Goës Benedek mellett okvetlenül meg kellett volna említeni a ferences Pordenonei Odorik nevét is, mint aki háromszáz évvel előbb elsőnek hatolt be a dalai láma birodalmába (393. l.).

Hasonló kisebb hibákat elszórtan egyebütt is találunk, de nem akarunk tovább időzni náluk, mert nem akarjuk azt a látszatot kelteni, mintha lényegbe vágó súlyos botlásokról volna szó. Annál kevésbbé, mivel a mellőzött hibák jelentékeny része nyilvánvalóan sajtóhiba, vagy sietségből magyarázható elírás; tehát egyáltalában nem olyan természetű, hogy a nagybecsű munka értékét vagy megbízhatóságát csak legkisebb mértékben is csökkentené.

Értékes benső tartalma mellett elismeréssel kell említenünk a mű díszes kiállítását is. A kiadó igazán tiszteletreméltó áldozatkészséggel megtett mindent, hogy a nyilvánvalóan nem nagy fogyasztásra szánt könyvet minél tetszetősebb köntösben bocsássa útjára. A kellő számban mellékelt és általában jókivitelű térképek jelentékeny mértékben megkönnyítik a tömérdek név labirintusában való eligazodást. Maga a szerző viszont három részletes mutató (név-, tárgy- és helymutató) mellékelésével igyekezett elősegíteni a könnyebb tájékozódást.

Mindent összevéve tehát Wolkenberg missziós története értékes és hasznos alkotás, melyet a missziós tudomány művelőin kívül az egyház- és profántörténet művelői és tanulmányozói is hálával fogadhatnak és okulással tanulmányozhatnak.

Balanyi György.

¹ V. ö. Karácsonyi J.: Szent Ferenc rendjének tört. Magyarországon 1711-ig. 1. k. Budapest, 1922. 37. s. k. 1. és e sorok írójától: Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kath. Szemle 1925. 70. s. kk. II.

Philippide Sándor: Originea Romînilor. I. kötet. Jași. 1925. XI. és 889 lap.

Úgy tudtuk eddig, hogy az oláh hivatalos nemzeti történetírás agyonkövezi és kivégzi azt, aki támadni vagy tagadni meri Erdélyre nézve a dákoromán kontinuitást, Erdélyünk megszállásának egyik jogcímét és íme, most akadt az oláhok közt egy tanult, bátor ember, aki szembe szállva a nacionális-politikai felfogással, a tudomány mindent élesen átvilágító fényében odaállítja fajtestvérei elé a meztelen és letagadhatatlan igazságot, amelyet lehet ugyan ideig-óráig takargatni, de elnyomni — nem.

Philippide Sándor a jassy-i egyetemen a román philologia professzorának fenti című és nemrégben megjelent hatalmas munkája az oláhság sokat hánytorgatott eredetével, származásával foglalkozik.

Philippide munkája több fejezetre oszlik és műve első fejezetében (1—72. lap) mindenekelőtt a Balkán-félsziget egykori romanizált és graecizált területeivel a különböző korokban foglalkozik, mert hiszen, dacára az itteni hosszas római uralomnak, ezt a hatalmas területet egységesen romanizálni elfogadni nem lehet. Philippide megállapításai szerint Thrákia, azaz a Balkán-félszigetnek a Balkán-hegység és az Égei-tenger közt elterülő része graecizált, míg ennek északnyugati és délkeleti csücskei romanizált területek voltak. Ez a földrész tehát, a több százados római uralom dacára görög maradt, és csak a szélek romanizálódtak erőbben. Ezzel szemben sokkalta gyengébben romanizált területek maradtak a provincia Moesia Inferior, azaz a mai Bulgáriának a Duna és a Balkán-hegység közötti része, továbbá a Dobrudzsa, Dél-Beszarábia, Dél-Moldva és Nyugat-Muntenia az Olt vizéig. Romanizálva volt azután Moesia superior, azaz a Moesia Inferior-tól nyugatra elterülő vidékek és Dalmácia. Viszont a Thrákiától nyugatra és délnyugatra elterülő Makedonia, Thessalia és Epirus graecizált területek valának.

Munkájának II. fejezetében (72—174. lap) Philippide a régi földrajzi és történetírók, úgy mint: Herodotos, Polybios, Appianus, Strabo, Ptolemaios, Dio Cassius stb. eme vidékek népeiről szóló feljegyzéseit bőven, teljes terjedelmükben és oláh nyelvre lefordítva közli, viszont a III. fejezetében (174—232. lap) a szerző kritikai megjegyzései és állásfoglalása következik, míg a IV. fejezetben (232—281. lap) szerző leszögezi eddigi munkálkodása eredményeit és megállapítja, hogy a római hódítás előtt a Balkán-félszigeten nem kevesebb, mint *308-féle* nem görög nép élt és az V. fejezetben (281—519. lap) szerző e népekkel foglalkozik, s megállapítja, hogy ezen népek közt a *thrák fajtájú dákok népe* az, amely Dáciában, azaz Erdélyben, Olteniában és Nyugat-Bánát területén lakott.

Dacára annak, hogy Dácia provincia aránylag elég rövid ideig (107—268. Kr. után, Traján császártól—Gallienus császár

uralmáig) állott római uralom és befolyás alatt, mégis, mint fontos római előrs provinciában, itt a romanizálás elég erőteljes volt, dacára annak, hogy sem a romanizálók, sem a romanizáltak nem voltak vérbeli rómaiak. A dáciai romanizáltaknak csak kisebb része volt thrák fajtájú dák, a nagyobbik rész kelta és pedig leginkább illyropannon nép volt.

A mai román nép kialakulása és képződése tehát már Dáciában megkezdődött ugyan, azonban nem Ó-Dácia területén fejeződött be. Ugyanis nem tartozik a mesék országába, hanem valóságos tény az, hogy Aureliánus császár még egy Dácia-provinciát, t. i. a Dácia Aureliáná-t alapította, amelyet csak azért nevezhettek el Dáciának, mert a régi trajánida, mondjuk Ó-Dácia egykori lakóit ide telepítették át. Maradt ugyan némi romanizmus Ó-Dáciában is, de ez a fragmentum rómaiság hermetice elzárva a római világ többi részétől, csak valami esoda útján tudta volna a maga római jellegét fenntartani.

Dácia Aureliánában a romanizálás mindent átütő hatása csak Kr. u. az V. században szűnt meg. Itt ebben a provinciában tehát az ott lakó thrákokból és a hozzájuk vándorolt nagyrészt illyropannonokból egy új ethnikai alakulat támadt és ez nem más, mint a *mai románság, helyesebben: oláhság őse*.

Egy másik romanizált terület és román nyelvű sziget volt sokáig a földrajzi és politikai egységet is képező Dalmácia, azonban a velencések és szlávok által körülvevett ugyancsak illyropannon nép a maga román sajátosságait és nyelvét a XIX. századon túl megőrizni nem tudta és Philippide szerint 1898-ban halt meg az utolsó dalmata, aki még dalmatint beszélt. Ezzel szemben a román nép és a román nyelv még ma is él és életképes.

Ez a román nép *ma már nem él ősi születési, keletkezési és kialakulási helyén*, hanem legnagyobb részét az Al-Duna balpartján, ahol Erdélyben, a Bánátban, Olteniában egykor egy román nép élt ugyan, ez azonban idővel nagyrészt át-vándorolt a Dunán és itt kis töredékre zsugorodott össze.

Mindezek — írja Philippide — a történelem megdönt-hetlen tényei. (658. lap.)

Íme tehát, reánk magyarokra nézve Philippide műve azért igen nagy jelentőségű, mert amiért az oláh hivatalos nemzeti úgynevezett „történettudomány“ több mint egy évnemzeti „történettudomány“ több mint egy évszázadon át elkeseredetten harcolt és kész volt az erdélyi dákoromán kontinuitásért tűzbe menni, azt most ez az oláh philologus megtámadja, halomra dönti az egész Xenopol—Onciul—Jorgaféle nemzeti theoriát és *kénytelen a dáko-román kontinuitást Erdélyre nézve teljesen feladni*.

Philippide szerint az oláhság Kr. u. a VII. században (tehát jóval előbb, mint ahogy Rösler, Réthy vagy Thallóczy

állítják) kezdett az Al-Duna jobb partján lévő vidékekről lassanként a bal partra átszivárogni és ez a lassú ütemű, csendes átszivárgás a XIII. század első feléig tartott (858. lap) s itt Philippide megállapításai fedik a mi tudósaink kutatásának eredményeit.

Végre tehát ismét egy tanult, bátor oláh tudós, aki a nemzeti és hivatalos oláh történetírás tendenciózus beállításairól le merete rántani a leplet és meg merete mondani azt az igazságot, amelyet mi már régen ismerünk.

Dacára annak, hogy Philippide professzor hatalmas apparátussal készült, nagyszabású és alapos munkája még 1925-ben megjelent, a mai napig, tudomásunk szerint, a román tudósok közül csak három mert Philippide munkájával foglalkozni, t. i. M. Costăchescu, aki a Joan Neculcea című folyóirat 1925. évfolyamában, G. J. Brătianu, aki a Viata Românească 1926. évfolyamának januári számában és Jorgu Jordan, aki a Revista Critică 1927. évfolyamának január—márciusi számában emlékezett meg Philippide könyvéről.

Igy történhetett csak, hogy az olyannyira éber és minden megmozdulást feszült figyelemmel kísérő százsz testvéreink is csak tavaly, 1926-ban tudtak Philippide művéről az agyonhallgatás dacára tudomást szerezni és azzal behatóan foglalkozni.

Nos és ezekután talán mégis csak elhiszik nekünk, hogy *mi előbb voltunk Erdélyben, mint bárki más Európa ma élő népei közül.*

Dr. Iványi Béla.

Alessandro Cutolo: I privilegi dei sorvanti Angioini alla Città di Napoli. A cura del Comune. Napoli. 1929. Documenti e monografie di storia comunale napoletana I.

Nápoly városa egy gyűjteményes vállalatot indított meg, melynek célja, miként a cím is mutatja, modern kiadásban közrebocsájtani a Nápoly városára vonatkozó okmányokat és monográfiákat. Ennek a vállalatnak első kötete a Cutoloé, mely az Anjou-királyok Nápoly számára kiadott privilégiumait tartalmazza.

A könyv előszóból, bevezetésből és a tulajdonképeni oklevélpublikációból áll. Az előszóban szükségesnek tartja Cutolo, kit a városi levéltár élére állítottak, hogy a gazdag és értékes anyagot, mely a város multjára élénk fényt vet, közrebocsássák. Ezzel akarja felhívni a város és Dél-Olaszország történetével foglalkozók figyelmét erre a hasznavehető oklevélanagra. Igaz, hogy a régi részről, mely rendezve van, Capasso katalógust készített és nyomtatásban is közreadta, de ez nagyon kevés egyén előtt ismeretes. A város vezetője megértette a dolog fontosságát, s megindult a fentebb említett vállalat, mely Nápoly dicsőségét is hirdetni fogja olasznak és idegennek egyaránt.

A bevezetésből megtudjuk, hogy a városi levéltár leg-

régibb anyaga az Anjou-aktákból kerül ki. 1853-ban rendet akartak csinálni a városi levéltárban és annak egy részét átvitték az állami levéltár helyiségeibe, de egyes oklevelek valami módon visszamaradtak a városi levéltárban. Közben történtek oklevélkiadások, de az Anjou-anyagból mindeddig nincs szerves gyűjtemény. Ennek oka, hogy a spanyol uralkodók iparkodtak feledtetni az Anjoukat és saját elődeiket állították előtérbe. Cutolo ezeket az okleveleket adta most közre, de a városi levéltárban talált okmányokhoz hozzácsatolja az állami levéltárban elhelyezett okleveleket is. Összesen 13 darab oklevelet találunk a gyűjteményben, s ezekhez a kiadó bevezetésben bőséges történeti magyarázatot ad, míg minden oklevél előtt adja az oklevéltani magyarázatot: a levéltári elhelyezést, a rövid tartalmat és a paleográfiai és diplomatikai megjegyzéseket. A negyedik oklevélnek a facsimiléjét is közli. Az első oklevél összefügg a magyarországi eseményekkel. Kis Károly meggyilkolása után nagyon megnehezült a Durazzoi-család helyzete Nápolyban, ami nem maradt rejtve az okos és energikus Margit királynő előtt, aki mint vicaria vitte a kormányt. Minden módot felhasznált, hogy párthíveket szerezzen családjának és ellenségeit kibékítse. E célból adta ki ezt az oklevelet 1387 január 2-án. Ebben feljogosítja a politikai bűnösök nejeit, hogy jogukat érvényesítsék az elkobzott vagyonra. A harmadik oklevél az ellenkirály, II. Lajos nevében adókedvezményeket ígér a nápolyiaknak, az ötödikben II. Johanna a nápolyiaknak bűnbocsánatot hirdet, még felség sértés esetében is. A tizenharmadik oklevélben aragon Alfonz, II. Johanna vicariusának nevezi magát és mint ilyen, megerősíti Nápoly összes privilégiumait. A többi oklevél többnyire egyes adónemek eltörléséről szól.

Mindenesetre életrevaló gondolat egy olyan nagymúltú városnak, mint Nápoly, közreadni a történeti forrásait és ehhez értékes kezdeményezést jelent Cutolo gondos kiadása. Meg kell jegyezni, hogy a könyv technikai kiállítása is elsőrendű.

Miskolczy István.

A. Arata: Il processo del Card. Alberoni. Piacenza, 1923. Collegio Alberoni. 253 l.

A piacenzai Alberoni-kollégium kiadványai sorában megjelent e kollégium megalapítójának, Alberoni bíborosnak pörét a vatikáni titkos levéltár adatai alapján részletesen tárgyaló munka, mely magyar vonatkozásai miatt is megérdemli figyelmünket. Ezek az adatok részben módosítják a Rákóczi és a spanyol udvar közötti összeköttetésről kialakult véleményünket.

A spanyol örökösödési háborút befejező utrechti béke teremtette viszonyokat, melyek még inkább megbontották

Európa egyensúlyát, széles vonalakkal rajzolta meg a szerző. Az Itáliában túlsúlyra jutott Habsburgok hatalmi törekvéseivel szemben a kis páрмаi hercegség ura, Francesco Farnese, az egész Olaszország egyesítését tűzte ki feladatául. Hogy tervét előkészítse, titkos megbízással Európa majd minden udvarába elküldte ügynökeit, kik közül fényes tehetségével kivált a madridi udvarba került Giulio Alberoni. Ez V. Fülöp első feleségének halála után keresztülvitte, hogy Pármai Erzsébet, Ferenc herceg unokahúga legyen Spanyolország királynéja. Ennek a nagyravágyó, uralomra temett asszonynak jóvoltából azután a legfőbb állami méltóságra jutott: a király első minisztere lett, sőt később XI. Kelemen pápa bíborossá is kinevezte. Nemrégén derült ki titkos levelezéséből, hogy magas állásában is megkapta követi illetményeit a páрмаi udvartól, amiért a legnagyobb körültekintéssel képviselte a Farnesék érdekeit. Ezért kellett sokszor különböző s ellentétes végletek között mozognia, s ez magyarázza meg egész politikai magatartását.

Mgr. Molinezt, a Rómából császári olasz területen át hazatérő spanyol követet az osztrákok Milánóban elfogták és iratait elkobozták, mire V. Fülöp elhatározta, hogy a török elleni hadjáratra szánt flottáját a császár itáliai birtokai ellen fogja küldeni, hogy a sértést megbosszulja és a török háborúban lekötött osztrákokat kiszorítsa Itáliából. A tizenkét hajóból és 8600 emberből álló spanyol flotta 1717 szeptemberében elfoglalta Szardiniát, amely hírnek halatlára a török számkivetésben tartózkodó Rákóczy levelet írt Cellamarehez, a párizsi spanyol követhoz. Ebben a levélben Rákóczy felvetette a magyar-török-spanyol szövetség eszméjét és hangsúlyozta, hogy a körülmények sohasem kedveztek annyira a közös ügynek, mint akkor. Ez a levél vált később az Albeorni ellen indított pörnek kiindulópontjává. A levelet t. i. a bécsi udvar megszerezte, kinyomatta, s a császár római követe, Gallas gróf, bemutatta azt a pápának. Kelemen pápa és Alberoni között amúgy is feszült volt a viszony, mert a pápa néhány hónappal előbb abban a reményben nevezte ki bíborossá Alberonit, hogy ez a spanyol flottát a török ellen fogja küldeni, ami nem történt meg, sőt ellenkezőleg, éppen a császárt támadta meg vele. Az 1718–1719-es évek folyamán Spanyolország hasztalanul küzdött a francia—angol—holland—osztrák négyes szövetség túlereje ellen. A nagyhatalmak végül is rábírták a gyöngye V. Fülöpöt, hogy ejtse el Alberonit, ki 1719 december 5-én parancsot kapott, hogy hagyja el Spanyolországot.

Részletesen beszámol ezután A. Arata arról a hajszáról, melyet eddigi barátai indítottak Alberoni ellen, kit éppen V. Fülöp vádolt be Rómában. Hogy a pört kezdetben kíméletlen szigorúsággal folytatták ellene, az elsősorban XI. Kelemen pápának tulajdonítható, aki Ausztria támogatója volt

a török ellen, amivel szemben a bíboros ki akarta szorítani Ausztriát Itáliából. Alberoni sem viseltetett rokonszenvenvel a pápa és rokonai iránt, kiket Ausztria bérenceinek nevezett. A vádpontok egyike éppen ez volt. XI. Kelemen halála után Alberoni ügye jobbrafordult. 1721-ben, hosszú bujdosás után, visszatért Rómába, hogy résztvegyen a pápaválasztáson, s ott is maradt pöre befejeztéig. XIII. Ince, az új pápa, mivel nem volt lekötve egy párthoz sem, tárgyilagosan járhatott el vele szemben.

Bennünket e négy évig húzódó pörnek az a vádja érdekel, mely szerint Alberoni tárgyalásokat folytatott Rákóczi fejedelemmel azzal a céllal, hogy a török folytassa a háborút a császár ellen. E váddal szemben Alberoni — egyik nyilvános manifesztumában — a következőképen védekezett: Ő katolikus felsége és ő — Alberoni — egy-egy levelet kaptak Rákóczitól, melyben ez fegyverben és municióban segítséget kért és azt, hogy egy tisztet küldjön hozzá a király követi minőségben, mert a kitüntetés ily nagy uralkodó részéről növelné tekintélyét a török porta szemében. Az első kérést nem teljesítette ő felsége, a másodikat nem tartotta teljesíthetetlennek, ezért elküldte egyik tisztjét azzal a föltétellel, hogy a porta minisztereivel sem érintkeznie, sem tárgyalnia nem szabad és csak Rákóczi mellett tartózkodhat követi minőségben, hogy megadja számára azt a tiszteletet, amelyet ez tekintélye növelése érdekében kívánt. Ennek a levelezésnek tanuja volt a király gyontatója, Daubenton atyja is, aki, arra való tekintettel, hogy olyan katolikus fejedelemről volt szó, akit kiüldöztek országából, helyeselte a király elhatározását. Neki — Alberoninak — kevés része volt annak a szerződésnek a létrejötté körül, amely miatt a hitetlenekkel való alkudozással vádolták őt. Sőt, Rákóczi panaszkodott is rá, amiért a király választát kísérő első levelén kívül egyetlen más írást sem kapott tőle többé. A lényeg az, hogy miután a spanyol követ eleget tett a tiszteletadás ama követelményeinek, amelyeket Rákóczi kívánt és miután egy jelentést küldött az udvarnak, mely szerint a török a béke felé hajlik, visszatért hazájába. Ha ezt dagályosan a törökkel való tárgyalásnak nevezik, akkor Mgr. Domenico Fiorellire, az Apostoli Kamara auditorának in criminalibus helyettesére bízva ügyének elbírálását, aki tudja, hogyan tárgyalnak a nagy udvarok egymás között és miben állnak ezek a tárgyalások. Fiorelli kénytelen volt a vádak után elejteni, mivel részben nem voltak bizonyíthatók, részben nem voltak vétségek, s így a négy év óta húzódó pörben lehetővé vált olyan ítélet hozatala, mely kedvező volt az összes résztvevőkre nézve: Kelemen pápa emlékezete számára éppúgy, mint Alberonira és a bíbornoki bizottságra nézve. Először is XIII. Ince kívánságára kimondották, hogy Alberoni nem követett el semmi olyat, amiért meg lehetne őt fosztani bíbo-

rosi méltóságától. Azután a pápa 1723 december 19-én egy brevet adott ki, mellyel befejezettnek nyilvánította Alberoni pörét.

A magyar vonatkozásai miatt is értékes kötetet a pör egyes fázisaira vonatkozó okmányok gazdag gyűjteménye zárja le.

Dr. Lamacs Sándor.

Kunstwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft.

Herausg. Prof. Dr. Sauer. I. Jahrgang. Augsburg. Benno Filser Verlag, 1928, 4°, 150 l. 28 tábla.

A német katolikusok legelőkelőbb tudományos társulata, a Görres-társaság, 1922-i közgyűlésén megalakította a művészettörténeti alosztályát. Ugyanakkor elhatározták egy évkönyv kiadását, melynek első évfolyama a most megjelent értékes tartalmú kötet.

Programmja a művészettörténet szellemtudományi problémáinak feltárása különös tekintettel a művészettörténelem azon eseményeire és korszakaira, amelyek fokozottabb mértékben merítettek a katholicizmusból. Ezzel nemcsak tudományos programot adtak, hanem megalapították a katolikus művészettörténelmet, amely még nem volt határozottan kifejlődött irány a modern művészettörténeti tudományban. A XIX. század minden irányban racionalista világnézete az élet minden vonatkozásából kikapesolni igyekezett a vallási problémát. Ekkor fejlődött a száraz történeti tényeket regisztráló művészettörténeti irodalom, amely könnyen figyelmen kívül hagyta egy-egy művészeti esemény korban és egyéniségben rejlő gyökereit és a műalkotás keletkezésének belső lelki tényezőit és csak a külső formákat és eseményeket vette figyelembe. Így érthető és magyarázható Jakob Burckhardt rideg formalisztikus művészetszemlélete. Ezt a racionalista, a vallási kérdés felmerülését lényegénél fogva szükségtelessé tenné irányzatot, felváltotta a háború utáni spirituális irányzat, melynek legpregnansabb kifejezője a művészettörténeti irodalomban M. Dvořák szellemtörténeti felfogása (*Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*). Az objektív történetírás krónikaszerű felsorolása kizárta a lelki tényező vizsgálatát, a modern individualis történetírás az eseményeket és alkotásokat ezek nélkül el sem tudja képzelni és így természetes, hogy a vallási kérdés is elfoglalta ismét az őt megillető jogos helyet az emberi szellem történetében, mint az alkotások és események megértéséhez szinte nélkülözhetetlen tényező. Ez az adottság tűzte ki az új tudományos vállalkozás céljául és feladatául, hogy az évszázados, a katholicizmus gondolatában fogant, szolgálatában megizmosodott művészet szellemi történetében felkutassa a katolikus lelkiiséget, amely külső és belső formáiban egyaránt determinálta a művészeti alkotásokat.

A *Görres-Jahrbuch für Kunstwissenschaft* első kötete

hűen követte ezt az irányzatot olyan cikkek sorozatával, amelyek a középkori és újkori művészetnek par excellence a katolikumból táplálkozó problémáival foglalkozik.

Az első cikk: „*Mystik und Kunst unter besonderer Berücksichtigung des Oberrheins*”, Sauer szakavatott tollából való. Forrásokra és nagy irodalomra támaszkodó tanulmánya alapos erudícióval egészen új megvilágításba helyezi a középkori miszticizmus és művészet viszonyát. A középkor művészete tanító jellegéből kialakította ikonográfiai sémáit. (Biblia Pauperum, v. ö. Franz Luttor: Biblia pauperum, Veszprém, 1912.) Ezek a sémák a XIII. és XIV. században gazdagodtak formában, tárgyban, de az igazi megújhódásuk Sauer szerint abban van, hogy a leíró, epikai művészet helyett líraiivá váltak. A miszticizmus lelkiisége feloldotta a merev sémákat, megemberiesítette az égi hierarchiát. Így alakult ki az anya típusa, amelynek legmagasabb kifejezője Szűz Mária, aki nem a merev égi királynő többé, hanem a gyermekével játszadozó, szeretettel teli égi tisztaságú asszony. Ebből a felfogásból alakult a *Madonna a virágok közt* típus, így látta meg Szent Getrud virágoktól övezve és így festette meg a kölni Hans Lochner. Clairvauxi szent Bernát és assisi Szent Ferenc miszticizmusa által lett a kálváriajelenet a középkori brutális realizmusával ható sémáiból az emberi élet tragédiájának megrázó szimbólumává. Sauer éles elmével azt a felfogást is cáfolja, amely oly nagy fontosságot tulajdonított a misztérium-játékoknak a gótikus művészet realizisztikus tendenciáinak kialakulásában, amely azonban lelkiségénél fogva nagyon is távol állt a színpadi játékok nyers realizmusától.

Josef Braun a kölni dóm koragótikus reliquiartartójáról értekezik (Die Ikonographie des Dreikönigenschreines), amely remeke a gótikus ötvösművészetnek. A tanulmány írója nem művészi szempontból tárgyalja az ereklyetartót, hanem a jelenetek ikonográfiáját vizsgálja. Az ereklyetartó a három királyok testének, valamint Nabor és Felix szentek ereklyéinek befogadására készült. Az ábrázolásoknak az adja meg az érdekességét, hogy a szentek, akiknek tiszteletére az ereklyetartó tulajdonképpen készült, nincsenek sehohol sem kidomborítva, életükből jelenetek nincsenek ábrázolva. Az ábrázolások mind Krisztus földi és megdicsőült életéből valók, a három királyok, Nabor és Felix ennek a nagy egységnek csak kis epizódjait képezik. Az ereklyetartó nemcsak a koragótika legszebb ötvösemlékei közé tartozik, hanem páratlanul áll nagyszerű ciklikus teológiai képábrázolása is.

A művészet történetében nincsen még egy irányzat, amelyet oly hamar elfeledtek és oly sok gáncsal illettek volna, mint a XIX. század egyik fontos művészi körét: a nazarénusokat. Még katolikus részről is csak támadás érte őket, nekik tulajdonítva a vallásos művészet profanizálását, holott

tudásukat igazán őszinte szívvel állították a katolikum dicsőségének szolgálatába. Csak az 1925-i düsseldorfi kiállítás, melyet még több más nazarénus kiállítás követett Németország különböző városaiban, kezdte ismét felkelteni az érdeklődést és főleg a megértést ennek a kis csoportnak igazi értéke és jelentősége iránt. A művészettörténelmi irodalom mind több és több érdeklődéssel fordul feléjük és szinte természetes, hogy a Görres-Gesellschaft évkönyve is egy hosszabb tanulmánnyal rója le háláját és elismerését ennek a par excellence katolikus és par excellence német művészi irányynak. W. Neuss értékes tanulmánya (*Das Wesen der Nazarenerkunst und ihre Bedeutung für die deutsche Kunst des 19. Jahrhunderts*) történeti kialakulásában tárgyalja a nazarénus iskola fokozatos fejlődésének három fokozatát: az iskolára jellemző elemek kialakulását; Rómát, ahonnan forradalmosították a német akadémiákat; és a harmadik kort, amikor a naturalizmus térhódítása az irányukhoz és ideáljukhoz hű nazarénusokat teljes hallgatásra kényszerítette. A nazarénusok principiuma az igazság keresése, a teljes objektivitás, amelyet a szinte elemeire redukált idealizált formákban és kompozíciókban véltek megtalálni. Céljuk az volt, hogy a későbarok és rokokó megúnt és a XIX. századi ember lelkivilágának már nem megfelelő komplikált formáitól eltérő, független, tiszta, világos históriai festészetet megalakítsák. Nem szubjektív, önmagukból fakadó hangulatok vezették őket, mint a romantikusokat, hanem a tiszta objektív világszemlélet. Érdekes tanulmány volna, amit Neuss csak felületesen és csak Németországot illetőleg érint, megvizsgálni a nazarénus iskola hatását a többi ország művészetére, mely alól a magyar művészet sem maradt ment. (V. ö. Horváth Henrik: *Magyar romantikus festők Rómában, Minerva, 1925*) és egyben azt a fejlődési folyamatot is tisztázni, amelynek során a nazarénus iskola tanítása átalakult a XIX. század históriai festészetévé.

Az ikonográfia lényegének, feladatának és módszereinek egyaránt félreértése az, amit János György szász herceg Kosmas Damian Asam freskóciklusainak ikonográfiájáról ír (*Ikonographische Studien an den Kirchlichen Fresken von Kosmas Damian Asam*). A freskóciklusok tárgyának, formai megjelenítésének pusztá leírása még nem ikonográfia. Nem elég annyit mondani, hogy „*Interessant ist es dass bei Lukas der Stier das Gnadenbild von Santa Maria Maggiore auf den Rücken trägt*“, hanem azt is meg kell magyarázni, hogy ennek milyen történeti, esetleg dogmatikai előfeltételei vannak. Éppen ebben az esetben indokolt is ez az ábrázolás, mert a legenda azt tartja, hogy a Santa Maria Maggiore-bazilika Mária-képe Szent Lukács kezéből való. Még az sem jelent ikonográfiailag újítást, ha a festő pld. a gyermek Jézus bemutatásánál a templomban a Szentlelket

galamb formájában ábrázolja Jézus feje fölött. (p. 52), mert ez a motívum a barok korban legtöbb esetben nem más, mint egy dekoratív térkitöltés. Azt azonban nem veszi észre János György herceg, hogy mily gyakori Asam freskóiban az Immaculata Conceptio ábrázolása, amely teológiai tartalmát tekintve is legfontosabb gyarapodása a barok ikonográfiának. A baroknak éppen úgy megvolt a maga ikonográfiája, mint a középkornak, amely spirituális tartalmát az ellen-reformáció teológiájából merítette. A további kutatás feladata a középkori ikonografiához hasonló módszerességgel (Emile Mâle, Küntle) feldolgozni, ehhez azonban János György herceg munkája még csak szerény kezdetet jelent.

A kisebb közlemények során Sommer v. Seckendorf dr. helyesnek és elfogadhatónak mondja P. Innocenzo Taurisanonak (Il capitolo di Sta. Maria in Firenze, *Il Rosario*, Memorie Domenicane, 1916) művészettörténeti szempontból igen fontos megállapítását, amely véglegesen tisztázta a Sta Maria Novella-kolostor freskóinak szerzőjét, Andrea-Bonaiuto személyében. Ludvig Schudt három művészettörténeti szempontból érdekes római városleírást ismertet, az egyik 1480-ból való, Velencében nyomtatták, ismeretlen szerzője Giovanni Visconti feleségének a használatára kompilálta. Érdekessége abban áll, hogy a *Graphia aurea urbis Romae*-nak első olaszba való átültetése, a *Mirabiliae urbis Romae* és a *Descriptio plenaria urbis Romae* felhasználásával. A másik két könyv a barok korból származik. Szerzőjük: Marsilio Honorati, Neri Szent Fülöp kongregációjának tagja, aki két művét, a *Tesori dell'Anno Santot* 1649-ben és a *Fidu scorta dei pellegrini*t 1650-ben ennek az évnek a jubileumára írta.

Az évkönyvnek igen értékes részét képezik azok a közlemények, amelyek Franciaország, Belgium, Itália, Orosz- és Spanyolország művészettörténelmi tevékenységét ismertetik az 1925—1926-os években.

Reméljük, hogy az évkönyvnek ez a része a jövőben ki fog bővülni a többi ország művészettörténeti munkásságának ismertetésével, ahonnan nem hiányozhat a szépen fellelőtt magyar művészettörténet munkájának értékelése sem.

Wolf Rózsi.

Folyóiratszmele.

Budapesti Szemle. 1927. évf. Január. *Grósz Emil: Az egyetemek múltja és jövője* címen vázlatosan bemutatva a fontosabb egyetem-típusok (Párizs, Oxford, Berlin, Budapest) történetét, megállapítja, hogy a magyar egyetemi oktatás a kutatás és az oktatás hagyományos egységének további megőrzésével, a tanulás szabadságával és az autonómia eddigi korlátozott mértékével birtokában van a jövő fejlődés feltételeinek, szükségesnek látja azonban, hogy egyetemeink a tudományos gondolkodás terjesztése és a nemzetnevelés szempontjából a társadalom szélesebb réte-

geivel is szerves kontaktust létesítsenek. — *Császár Elemér: Salamon Ferenc esztétikája.* Első közlemény. Salamon egyik nagy eredménnyel művelt munkaterülete a kritika volt s a cikkíró e kritikai dolgozatokból egyéges képbe foglalja össze Salamon esztétikai nézeteit. Salamon tudományos hitvallását és esztétikai nézeteit idegen elméletek hatása és segítségével nélkül „a maga kerek magyar koponyájából termelte ki”. — *Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés.* Az első magyar nőmozgalmat az 1790-i nagy nemzeti felgerjedés indította meg. A rokon- és ellen-szenvet egyaránt kiváló mozgalom tovább is a nemzeti szempontokkal kapcsolódik egybe s a leánynevelés Pálóczi Horváth Adám, Decsy Sámuel, Máténé Ujfalvy Krisztina, Molnár Borbála, Karacsné Takács Eva és Malom Lujza agitatív munkája után a reformkor nagyszerű lendületében a negyvenes évek magyar társadalmának egyik centrális kérdése lett. A leánynevelés intézményes szervezése már a mult század második felében megindult, de a kérdés törvényes rendezése csak 1926-ban következett be. — *Berzevichy Albert: Smith Adám.* Elnöki megnyitóbeszéd a M. T. Akadémiának a nagy közgazdasági író emlékének szentelt ülésén. — *N. M.: A magyar hírlapirodalom története a Bach-korszakban* cím alatt ismerteti *Angyal Dávid: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* című művét.

Február. — *Magyary Géza: Gróf Klebelsberg miniszter törvényjavaslatai a tudományos kutatás és a magas műveltség intézményeiről* cím alatt elemzi és méltatja a természettudományok fejlesztéséről és a külföldi magyar intézetekről és a magyar műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslatokat s az előbbivel kapcsolatban kifejti aggodalmát a budapesti egyetem bölcsészeti karának kettéválasztásával s az Országos Természettudományi Tanács hatáskörének az egyetemi természettudományi intézményekre való kiterjesztésével szemben. — *Fellner Frigyes: Magyarország közgazdasági fejlődése I. Ferenc József alkotmányos uralkodása idejében.* A magyar mezőgazdaság és ipar statisztikai adatokkal megvilágított fellendülésének futólagos áttekintése. — *Császár Elemér: Salamon Ferenc esztétikája.* Második és utolsó közlemény. — *Zelovich Kornél: Széchenyi és az ifjúság.* Széchenyinek az ifjúság neveléséről, munkáiban szétszórtan nyilvánított nézetei. Ideálja a nemzeti és vallásos szellemben való nevelés s az önismeretre tanítás. — *N. M.* ismerteti *Takács Sándor: A magyar mult tarlójáról* című művét. — *Irodalmi lexikonok* cím alatt — s kritikát ír a *Foris Miklós és Tóth András* közreműködésével és *Ványi Ferenc* szerkesztésében kiadott *Magyar irodalmi lexikon*-ról és a *Benedek Marcell* által szerkesztett *Irodalmi lexikon*ról.

Március. — *Concha Győző: A kötelesség állama felé* cím alatt ismerteti *Mikszáth Kálmán* fenti cím alatt kiadott politikai tanulmányait. — *Magyarország történelmi hivatása olasz megvilágításban* cím alatt *ifjabb báró Wlassics Gyula* és *Kastner Jenő* külön-külön ismertetik *Carlo Antonio Ferrero: Italia e Ungheria, storia del regno d'Ungheria in relazione con la storia Italiana* című művét. — *Török Pál* ismerteti *Hennyey Vilmos: A magyar posta története* című művét. — *Hüszein Námik: A turánizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban.* A szerző azokat a mozgalmakat ismerteti, melyek az utóbbi évtizedekben török írók fellépése s különféle szervezkedések nyomán a török-turáni történelmi kapcsolatok felújítására s a törökség turáni faji érzésének fejlesztésére irányultak. — *Kastner Jenő* ismerteti *Birkás Géza: A francia irodalom története* című művét.

Április. — *Bernát István: Gazdasági imperiálizmus.* Az Amerikai Egyesült-Államok tudatos felkészültséggel haladnak a gazdasági imperiálizmus felé. Az idegen államok ügyeibe való politikai beavatkozásnak gazdasági érdekekhez igazodó elvét *Mac Kinley* elnök már 1898-ban hirdette

Kuba ügyében s azóta Roosevelt, Lodge, Taft és Wilson is támogatták az új imperializmust, melynek nagy lendületet a világháború eseményei és következményei adtak. — *Papp Viktor: Beethoven és az Esterházyak.* Új adatokkal világítja meg Beethoven 1807. évi néhánynapos kismartoni tartózkodásának s az Eszterházy Miklós herceg feleségének nevenapjára szerzett C-dur-mise létrejöttének körülményeit. — *Nagy József: A polgárság és a modern világfelfogás.* A középkori keresztény világgép a városi polgárság kialakulásával megváltozott. Az új metafizika alapja a személyes Én lett. Ma újra fordulópontra állunk s a jelek szerint az újkor szubjektivizmusát egy objektivebb kor fogja felváltani. — *Viszota Gyula: Kossuth Lajos írott hírlapjai.* Első közlemény. Cikkirő az Országgyűlési Tudósítások alapításának előzményeit s a hirlap viszontagságos történetét tárgyalja. — *Császár Elemér: A régi és az új magyar irodalom.* Elnöki megnyitóbeszéd a Petőfi Társaság 1927 március 13-án tartott ünnepi közgyűlésén. — *Lobmayer Géza* ismerteti *Mayer Ferenc Kolos: Az orvostudomány története* című művét.

Május. — *Gróf Andrássy Gyula: Anglia és Magyarország alkotmányos fejlődése.* Párhuzam a két fejlődés között. Legnagyobb a hasonlóság a középkorban a nemzet tagjainak alkotmányosan biztosított szabadsága s az erős központi királyi hatalom viszonya tekintetében. A XVI. században a fejlődés útjai elválnak, Angliában a nemzet, nálunk a királyi kerekedik felül, majd 1848-ban elmaradt alkotmányunkat angol példára dolgozzák át. Később ettől eltérve alkotmányunk fejlődése, a Lajos Fülöp-féle francia álparlamentarizmus felé halad. — *Angyal Dávid: Lord Loftus és Széchenyi.* A Magyarország sorsa, különösen gazdasági fellendülése iránt rokonszenvvel viselkedő bécsi angol követ, Lord Loftus és Széchenyi összeköttetésének londoni levéltári adatokkal való megvilágítása. — *Viszota Gyula: Kossuth Lajos írott hírlapjai.* Második közlemény. Az Országgyűlési Tudósítások kiadása és megszüntése. — *Hajnal István: Egy magyar herceg ifjúkora Napoleon idejében.* A diplomata herceg Eszterházy Pál, a Batthyány-minisztérium külügyminisztere ifjúkorának rajza, a kor széles és élénk festésével. — *V. G.* ismerteti *József főherceg: A világháború, amelyen én láttam* című műve I. kötetét. *Szász Zsombor* ismerteti *V. Stoica: In America pentru cauza romaneasca* cím alatt Romániának a világháború alatt kifejtett propagandájáról írott, *Hajnal István Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg-nádor iratai, Horváth Jenő Bártfai Szabó László: A sárvárfelsővidéki gróf Széchenyi család története* (III. kötet) című művét.

Június. — *Csizik Béla: Az Angliai nagy sztrájk.* A cikkirő összefoglalja az 1926 decemberében lezáródott nagy szénbányászsztrájk társadalmi és általános gazdasági hatásait. — *Olay Ferenc: Kulturális alapítványaink és Trianon.* Az elszakított területeken hatalmas értékű magyar alapítványi vagyon maradt, melyet az utódállamok a békeszerződés rendelkezéseinek erőszakos megsértésével, vagy egyoldalú magyarázatával lefoglaltak és elkoboztak. — *Viszota Gyula: Kossuth Lajos írott hírlapjai.* Harmadik közlemény. A Törvényhatósági Tudósítások. — *Hajnal István: Egy magyar herceg ifjúkora Napoleon idején.* Második és utolsó közlemény. — *Nagy Miklós* ismerteti *Gróf Tisza István összes munkái* 4. sorozatának III. kötetét. (Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek, egyes előterjesztések és naplószerű feljegyzések 1915 januártól júliusig.) — *Galamó Sándor* ismerteti *Papp Ferenc: Gyulai Pál irodalmi emlékei* című kiadványát.

Október. — *Berzeviczy Albert: Fraknói Vilmos emlékezete.* Felolvasott a M. T. Akadémia 1927 május 8-án tartott ünnepi közülésén. — *Hubay Jenő: A Magyar Tudományos Akadémia hatása zeneművészetünk fejlődésére.* Az Akadémia centennáriuma alkalmából készített tanulmány.

— *Farkas Gyula: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete.* Első közlemény. Seregszemle az összeomlás kábulatából lassan magához térő felvidéki magyarság írói, költői, kulturális mozgalmi, lapjai, folyóiratai, egyesületei felett. — *Balogh József: Szent István és a „Róma-eszme.”* Szent István Intelmeinek szerzője a Róma-eszmét, mely eredetileg ókori gondolat, Sallustiustól merítette. — *Németh Antal: A magdeburgi német színészettörténeti kiállítás* cím alatt beszámolót, *Wagner József Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története* című művéről ismertetést közöl.

November. — *Zelovich Kornél: A tudományos technika Ferenc József uralkodása alatt.* Technikai fejlődésünk Ferenc József korában indul meg. A cikkirő számbaveszi a fejlődés fontosabb fázisait. — *Farkas Gyula: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete.* Második és utolsó közlemény. — *d* — ismerteti *Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon* (II. kötet) című művét.

December. — *Bajza József: A montenegrói kérdés.* Alapos történeti bevezetéssel való kifejtése a kérdésnek, melyet a szerző abban foglal össze, hogy Montenegró több mint ezer esztendőn át külön nemzeti és állami egyéniségként tartotta fenn magát s a kérdést Montenegró mai helyzetével lezártnak nem lehet tekinteni. — *Papp Ferenc: Gyulai Pál irodalmi pályakezdése.* — *Grósz Emil* ismerteti *gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916—1926.* című művét. *Friml Aladár Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei.* *Nagy Miklós Takáts Sándor: Szegény magyarok. Török Pál Hermann Oncken: Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870 71.* című művét ismerteti.

Katholikus Szemle. 1929. I. füzet. — *Zborovszky Ferenc: A magyar nemzet élete.* A cikkirő az egyke veszedelmét vizsgálja s a baj okát elsősorban az erkölcsi válságban keresi. — *Balanyi György Hartmann Grisar: Luther Márton élete.* *Michel Károly Antoine Redier: La vraie vie de Saint Vincent de Paul.* *Várkonyi Fidél Cesare Orsenigo: Borromei szt. Károly élete.* *Zborovszky Ferenc Erdei Ferenc: Kant valláserkölcsei világnézete.* *x.* a *Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor* szerkesztésében és *Fraknoi Vilmos, Fogel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edith* közremunkálásával kiadott *Bibliotheca Corvina. Mátyás király könyvtára, Pitroff Pál Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története* című művét ismerteti.

II. füzet. — *Horváth Konstantin: A bibliafordítás kérdése utolsó nemzeti zsinatunkon.* A biblia új lefordításának szükségét a múlt század második évtizedében báró Fischer István egri érsek vetette fel. A kérdés foglalkoztatta az 1822. évi nemzeti zsinatot is, de anélkül, hogy döntésre tudták volna vinni. Az új fordítás azóta sem vált valóra. — *Járosvy Dezső: Schubert-memento.* Schubert romantikus művészetének, különösen műdalköltészetének méltatása. — *Várdai Béla: Vischer Péter.* Halálának 400 éves fordulójára. Vischer művésze a német szobrászat történetében a gótikából a reneszánsz formáira való áttérést jelenti. — *Weszely Ödön Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* *Turi Béla gróf Zelenski Róbert: Emlékeim.* *Fallenbüchl Ferenc Franciscana: Assisi szent Ferenc iratai* című művét ismerteti.

III. füzet. — *Turi Béla: A szabad pápa.* Az 1929. évi laterani szerződés tartalmának és jelentőségének kifejtése. — *Szunyog X. Ferenc: Hollandia életelezen katolicizmusa* cím alatt összefoglalja és ismerteti *Mielert: Lebendiges Christentum im Spiegel Hollands* című művét. — *s.* ismerteti az *Országos Magyar képművészeti Társulat* 1928. évi évkönyvét.

IV. füzet. — *Perényi József: A „Boldogasszony anyánk” kora és szerzője.* A cikkirő eltérő véleményekkel szemben kimutatja, hogy az ének

szerzője Szentmihályi Mihály (sz. 1724) egri kanonok volt. — *Hermann Egged: Adatok a kassavidéki reformkorszak történetéhez.* Pálffy Fidéll kancellár több ízben megkereste Richter Alajos premontrei prépostot bizalmas politikai jellegű információkért. — *Sz. O. Hóman-Szekfű: Magyar történetének I. kötetét, Turi Béla a Hatvan év tudományos mozgalmai között, Concha Győző Összegyűjtött értekezései és hírlatai című munka I. kötetét, Turi Béla gróf Mailáth József: Elményeim és tapasztalataim a háború alatt, Perényi József Lám Frigyes: Egy győri polgár a reformkorszakban* című művét ismerteti.

V. füzet. — *Geosits Lajos: A szolidarizmus jegyében.* A munkásság szervezkedése a kapitalizmus ellenében nem volt eredményes. A magántulajdont fenn kell tartani, ez isteni parancs is, de kényszeríteni kell az evangélium szellemének megfelelő szociális terhek viselésére. — *Meszlényi Antal: Bethlen Gábor* cím alatt ismerteti *Szekfű Gyula* hasonló című művét.

VI. füzet. — *Balogh Albin: Egy kis fejezet a pannóniai kereszténység történetéhez.* Szent Ambrus, Szent Leonianus, Szent Szeverin, Antonius monachus (Lirinensis), Szent Proculus, Martinus Bracarensis vagy Dumien-sis pannóniai kapcsolatai. — *Turi Béla: gróf Klebelsberg Kuno: Küzdelmek könyve, Sz. O. Hóman—Szekfű: Magyar Történet IV. kötet, X. Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről* című művét ismerteti.

Tárca.

Wesselényi Miklós levelei Kazinczy Gáborhoz.

Felejthetetlenül rokonszenves az a kép, amit Jókai rajzol Wesselényi Miklós báróról az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* című regényremekei lapjain. Annál szebb azonban, hogy a róla megjelent levelek, naplók, és egyéb közlések alapján az élő Wesselényiről is az örök-nagy hazafi képe színeződik ki a lelkünkben. Nemcsak a haladás eszméjének volt egyik felvilágosult, gyors-elhatározású, tüzes vallója, de a nemzetiségi eszmének is egyik első, eléggé nem is méltányolt bajnoka. Széchenyi és Kossuth mellett a jellemfenség igaz fényében tündöklő. Az az imádsága például, amit útinaplójából ismerünk, méltó volna rá, hogy minden magyar fohásza legyen. Ime:

Téged imádlak, óh hatalomnak és szeretetnek Ura! Tehozzád foházkodom: engedd, hogy életem minden körülményeiben gyermeki érzés vezérelje szívemet és férfiúi határozottság cselekedeteimet. Adj szabad látást, hogy kötelességeim teljesítésére minden alkalmatosságot tisztán láthassak, munkás akaratot, hogy minden alkalmat hazám szolgálatára s felebarátaim segítésére tudjak felhasználni.

Ugyanez a nemes felbuzdulás tartja remegésben keblét, míg papírra vetteti azt a néhány levelét, melyet jó barátjának, *Kazinczy Gábornak* küld. A levelek eddig kiadatlanok. Most találtam meg a *Borsod-Miskolci Múzeum* levéltárában, a szabadságharc okmányai közt, ahova Wladár Ervin bánfalvai földbirtokos hagyatékából kerültek.

Összesen 4 levél van. Írásuk ideje: 1848 október 1 és november 3 közé esik. Tudnunk kell, hogy Wesselényi Miklós, a rettentő erejű bajnok, ekkor már vak. Leveleit íródiákjának, titkárának mondaná tollba, de az e napokban elmaradt tőle. Így feleségének diktál s a kéziratok szép, rendes, női vonásokkal ékesek. A vak hős rendszert csak nevét írja a végére.

Az I. levélben — mely Pozsonyban kelt, 1848 októ-

ber 1-én — arról értesíti Kazinczy Gábort, hogy várja Tóthot, hogy lenne írónéje. Néhány év előtt ki gondolta volna, hogy „Wesselényi honának minden fiától s ifjaitól annyira leendjen elhagyva, miként külföldre utazván, neki, a vaknak ne legyen, ki olvasson s írjon“. Neje s lánya ír helyette. Érdekes adatai vannak *Lamberg* meggyilkolásának hatásáról. A gőzösen szörnyülködve beszélnek. Ő egy grófnőtől tud közelebbit róla. A szerencsétlen a 12. *Lamberg* volt, ki Magyarországon elvért; kettő Szigetnél Zrínyi oldalán, ezt pedig a fenevaddá ingerült söpredék nép gyilkolta meg, mikor mint királyi kiküldött békét akart. — Kéri Kazinczyt, gyakran írjon, miről nem írnak az újságok s szeresse barátját, Wesselényit.

A II. levél 1848 őszhó (október) 4-én kelt Hohenstadtban. Ebben *Zichy Ödön*ről ír, akit *Görgey*, mint árulót kivégeztetett, és arról, hogy mit kellene tenni a legjobb honfiaknak. Szó szerint idézem:

„Édes jó Gáborom!

Vagy 3 napot kelle Pozsonyban ülnöm vagyis feküdnöm. Pozsonyban tudók meg a *Zichy Ödön* szomorú végét *Bú feje* nagy magasztalást soha nem érdemelt, de azt hiszem, ily felmagasztalásra nem volt érdemes. Az akasztások, kivált a kaputosok akasztása, ha divatba jön, félhető, hogy ezen divat még több s dühösebb követőket találhat s még többre kerülend, mint bármely más divat. Sok kendere teremhet Magyarhonnak, de kevés szálon van azon áldás, hogy belőle honáruló számára kötél készüljön, azért nagyon kellene válogatni, hogy ezen drága s ritka készítmény kinek nyakára kerüljön. — Utunkban sok helyt hallók, hogy innen *Morvából*, főként pedig *Csehországból*, sok katonaság (20.000 főnyi) gyűjtetik össze a végre, hogy Magyarországra vitessék Pozsonynál, vagy mint többen állítják, *Sopronynál*.

Nagyon szeretném, ha *Deák*, *Klauzál*, *Bezerédy*, *Keményék*, *Kovács*, *Somogyi* s *Te*, vagy a táborba mennétek harcolni *Jellachich* ellen, úgy mint az most már mindenkinek, ki teheti szent kötelessége, vagy pedig magatokat későbbi nem kevésbé szükséges harcra megtartandók, *Gräfenbergbe* jónétek. *Pesten* *Ti* most semmit sem használhattok, ellenben a reactionariusok rég táplált haragja s a tulzók tulzása egyenlően hozhat reátok bajt s veszélyt is. De ha ez nem lenne is, nem jó nekünk s a hon hozzánk hasonló, nem mámorból, hanem mélyen gyökerezett buzgóságból többi hívfiainak most a surlódások közt koptatnunk el magunkat. Lehet, s azt hiszem, leend még reánk is szükség.

Mi itt a vaspályát elhagyván, postaszekérrel megyünk *Freywaldauba*, vagyis *Gräfenbergbe*, hova holnap délután

megérkezünk. Ujra is kérlek, menjetek a táborba vagy jöjtek Gräfenbergbe. Nőm és leányom is csatlakozik e kéréshez. Áldjon vagyis oltalmazzon az Ég! *Wesselényi.*

A III. levél Freywaldauban kélt, 1848 őszhó 16-án. Ebben elsorolja: miért kényszerült eljönni Pestről. Vak, beteg. Gyógyulást kell keresnie. Megírta Kossuthnak. Nem tudna otthon használni, mert az nem haszon, hogy a felsőház padjait melegítse.

A IV. levél Freywaldauból indul útra, november 3-án. Panaszolja, hogy otthonról nem kap hírt. Kínos bizonytalanságban élnek Erdély siralmas sorsáért. Szívhemerkoló ez a felsőhajtása:

„Ez utolsót illetőleg érzem vakságom szülte gyötrelmeimnek legkeserűbbikét. Ha látnék, szegény kis Erdély mentésére sereget gyűjtő, barangoltam volna már be Magyarhont s az összegyűjtött s felékesített harcosokkal egyesülnék a vitéz székelyekkel s egy jó paripa hátán, súlyos karral és karddal éreztetném a reakció gaz kölykeivel, hogy a magyarirtás pokoli művének mi az érdemlett bére.

Mit az egész országra legfenyegetőbbnek láttam s mondtam előre: bekövetkezők Erdélyben s onnan tovább harapózhat... Hányszor nem mondtam, hogy bajaink legnagyobbika s az ellenünk működő s leginkább felhasználható vészanyag a sorkatonaságban s a népnek monarchikus és urat és birtokost gyűlölő szellemében van. Im az által hatunk erre s a császár nevében vannak borzasztó napi renden Erdélyben az 1846-i galíciai események.“

Levele végén tudatja: „a gyomorgörcsi rohamok Dmokles-kardjai alatt élek. Kérlek, írj magadról, barátainkról s ügyünkről. Epedve vár téled tudósítást, barátod

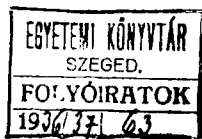
Wesselényi.“

A Wesselényi-levelek közül bizonyára ez a legmélyebben szívreható.

Milyen hullámzása az erőknek! 1838-ban az árvízkor Kossuth sóhajt fel budai börtönében, mikor Wesselényi mentési hőstetteinek hírét hallja: fogságában az a legfájdalmasabb, hogy nem lehetett ott a torló hullámon, hogy szerencsétleneknek támaszt nyújthatott volna. Tíz év múlva meg az elborult látású, acélerős Wesselényi kesereg, hogy mért nem pattanhat paripájára, hogy sereget vezérelhetne Erdély mentésére...

A tetteknek már nem lehet hőse. De mint levelei tanúsítják: érzéssel, tanácsal, akarattal betegsége láncai közt is csak használni kívánt nemzetének, kinek imádsága a haza üdvössége volt!

Dr. Hegyaljai Kiss Géza.

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÖNYVEI:

	Ara	Füzve	Kötve
ALDÁSY ANTAL: <i>Cimertan</i>	2'—		—
— <i>A XV. sz. nyugati elbeszélő forrásai</i>	1'50—		—
AUER JÁNOS FERDINAND pozsonyi nemes polgárnak <i>hétfor-</i> <i>nvi fogságában írt naplója. 1664. Közveteszi: Lukinich Imre</i> ..	9'—		—
BALÁS GYÖRGY báró: <i>Bem József, 1794—1850.</i>	1'20—		—
BARTONIEK EMMA: <i>Magyar történelmi forráskiadványok</i>	6'—		—
BARTFAI SZABÓ L.: <i>Gróf Széchenyi István és kortársai</i>	—		60'—
BENICZKY LAJOS bányavidéki kormánybiztos és honvédezési <i>visztaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és</i> <i>a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos.)</i>	18'—		—
CSENGERY ANTAL: <i>Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Báró</i> <i>Wlaciass Gyula bevezetőjével</i>	25'—		—
CZAKÓ ELEMÉR dr.—IVÁNYI BELA és GARDONYI ALBERT: <i>A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927.</i> ...	—		10'—
DEKÁNY ISTVÁN: <i>A történettudomány módszertana</i>	3'—		—
DESJARDINS-ROMER: <i>Monuments epigraphiques du M. N. H.</i> ..	32'—		—
— Magyar nyelven	32'—		—
DÜRER-LITERATUR <i>in Ungarn 1800—1928.</i>	2'—		—
ECKHARDT FERENC dr.: <i>Introduction à L'histoire Hongroise</i> ..	2'50—		—
ERDELYI GYULA dr.: <i>A magyar katona. (A magyar hadszerve-</i> <i>zet és hadművészet fejlődése.)</i>	12'—		—
FALK MIKSA és KECSKEMETI AUREL <i>elkobzott levelezése</i> ...	25'—		—
FARÁDI VORÓS IGNÁC: <i>Visztaemlékezései az 1778—1822. évekről</i>	10'—		—
FEJERPATAKY—ÁLDÁSY: <i>Pápai oklevelek</i>	3'50—		—
FORSTER GY. br.: <i>Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja. —</i> <i>Utóhang gróf Berchényi László, Franciaország marsallja törté-</i> <i>netéhez</i>	8'—		—
— <i>Koros és a Berényiek</i>	10'—		—
GARDONYI A.: <i>A történelmi segéd tudományok története</i>	1'60—		—
GOMBOS F. ALBIN: <i>A honfoglaló magyarok itáliai kalandozásai</i> <i>(865—904)</i>	3'60—		—
HAJNAL ISTVÁN: <i>A Kossuth-emigráció Törökországban</i>	25'—		—
HERCZEGH FRANZ: <i>Graf Stephan Píza („Das Moderne Ungarn“</i> <i>sorozata első kötet.)</i>	2'—		—
HOMAN BALINT: <i>A forráskutatás és forráskritika története</i> <i>Magyarországon</i>	1'50—		—
HOMAN GYULA és SZEKFI GYULA: <i>Magyar történet. I. kötet.</i> <i>Népdáundorlás—Törzsszervezet—Keresztény királyság</i>	—		20'—
— IV. kötet. <i>XVI. század</i>	—		20'—
— V. kötet. <i>XVII. század</i>	—		20'—
HORNYIK JÁNOS: <i>Kecskemét város gazdasági fejlődésének törté-</i> <i>nete</i>	6'—		—
JOZSEF NÁDOR <i>élete és iratai</i>	25'—		—
— <i>Amatörkiadásban</i>	—		40'—
LUGOSI D.: <i>Dugonics András szegedi monografiája</i>	2'—		—
LUKINICH IMRE dr.: <i>A szatmári béke története és okirattára</i> ..	25'—		—
— <i>Mohácsi emlékkönyv. 1526</i>	—		12'80
MARJALAKY K. LAJOS: <i>Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—</i> <i>1849-ben, Bölöni Mikó Samu szemtanú kéziratából</i>	2'—		—
MISKOLCZY GY.: <i>A horvát kérdés története és vívmányai a rendi</i> <i>állam korában. Két kötet. Az I. kötet</i>	25'—		—
— <i>A II. kötet</i>	20'—		—
PIVÁNY J.: <i>Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok</i> (Columbus előtti időkől az amerikai polgárháború befejezéséig.)	3'—		—
— <i>Hungarian—American historical connections</i>	3'—		—
REVESZ IMRE: <i>A magyarországi protestantizmus történelme</i> ...	2'50—		—
REXA REZSŐ: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története</i>	—		25'—
SÁNDOR LIPOT FÖHERCEG nádor <i>iratai. (Kiadta: Malyusz E.)</i>	25'—		—
SZÉCHENYI ISTVÁN gróf: <i>A kelet népe. (Feldolgozta Ferenczi Z.)</i>	25'—		—
— <i>Döblingi irodalmi hagyatéka. III. (Feldolgozta Tolnai Vilmos.)</i>	25'—		—
— <i>Naplói. I—II. kötet. Az egyes kötetek</i>	25'—		—
— <i>Irói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (Feldolgozta: Viszota Gy.)</i>	25'—		—
SZÉCHENYI TANTASAI: <i>A m. kir. vallás- és közoktatásügyi</i> <i>minisztérium megbízásából összeállították: Fekete József és</i> <i>Váradi József. Kiadta Miskolc város közönsége</i>	—		7'—
SZEKFI GYULA: <i>Iratok a magyar államnyelv kérdésének törté-</i> <i>netéhez</i>	25'—		—
SZENDREI J.: <i>A diósgyőri vár története</i>	3'50—		—
SZENTPÉTERY IMRE: <i>Chronologia</i>	1'50—		—
TELEKI MIHALY <i>levelezése. VIII. kötet, 1678—1679.</i>	18'—		—

Most jelent meg!

Most jelent meg!

JÓZSEF NÁDOR IRATAI II. kötete.

Ez a kötet, amely a Magyarország újabkori történetének forrásai során megjelenő József nádor élete és iratai c. sorozat III. kötetét alkotja, a nádor 1805 elejétől 1807 szeptember végéig írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1805-iki háborúra vonatkozó nagyérdékű naplót. Ez az iratanyag lényegesen elüt az előző kötetben közölt iratoktól. A nádor ezekben mint kiforrott, erős egyéniség lép az olvasó elé. Ezekben az években már nehéz konfliktusai vannak s a helyzetek is, amelyekbe kerül a legkritikusabbak. — A kiadványt DOMANOVSZKY SÁNDOR rendezte sajtó alá bő jegyzeteléssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. A 888 lapra terjedő kötet

ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 P-ért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Orsz. Levéltár (I, Vár, Bécsikapu-tér 4).

Ugyanott, ugyanolyan áron kapható az I. kötet is.

Most jelent meg!

Most jelent meg!

BARTONIEK EMMA: A MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁSKIADVÁNYOK,

mint a Magyar Történettudomány Kézikönyve I. kötetének 3/b füzeté. A 203 lapra terjedő kiadvány pontos összeállításban 3109 szám alatt ennél is jóval több munka fölsorolását tartalmazza. A magyar történettel foglalkozóknak ez a segédkönyv nélkülözhetetlen.

A kötet ára 6 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 4 P 50 fillérért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában, Orsz. Levéltár (I, Vár, Bécsikapu-tér 4).

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KOZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
Dr DOMJANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXIV. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1930. JAN.—MARC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1930.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZÉGED.
FOLYÓIRATOK

Tartalom.

	Lap
Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez (II. közl.) . . .	465
Pleidell Ambrus: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában (II. közl.; vége)	486

Történeti irodalom.

Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. <i>Ism.: Marczinkó Ferenc</i> . . .	518
Király János: Fejezetek Szent István törvényhozása köréből. <i>Ism.: Iványi Béla</i>	522
Müller György: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. <i>Ism.: Iványi Béla</i>	528
Jurkovich Emil: Besztercebánya egészségügye a multban. <i>Ism.: Györy vitéz Málnási Ödön</i>	531
Vass Klára: Buda német utcanevei. A Vár és Ujlak utcanevei 1696—1872. <i>Ism.: Kelényi B. Ottó</i>	533
Benkóczy Emil: A tizes honvédek Galiciában. <i>Ism.: vitéz Málnási Ödön</i>	536
Albisi Barthos Indár és Kurucz György: Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. <i>Ism.: vitéz Málnási Ödön</i>	537
Mohlberg, Cuniberto: Il Messale giagoliticó di Kiew. <i>Ism.: Galla Ferenc</i>	539
Huelsen, Christian: Le chiese di Roma nel medio evo. <i>Ism.: Tóth László</i>	543
Loref, Maria: Gli artisti polacchi a Roma nel settecento. <i>Ism.: Wolf Rózsi</i>	546
Alessandro Monti e la legione italiana d'Ungheria. <i>Ism.: Fest Aladár</i>	548
Borussus Germanicus: Preussens unsterblicher König. <i>Ism.: Török Pál</i>	549
Meinecke, Friedrich: Kühlmann und die päpstliche Friedensaktion von 1917. <i>Ism.: Tóth László</i>	551
Folyóiratszemle	555

Tárca.

Tarnay Zsuzsanna: Az 1177. velencei béke magyar vonatkozásai . . .	567
r. t.: Zsinka Ferenc †	571
Hivatalos Értesítő	572

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainknak!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott! Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Adalékok Bethlen Gábor történetéhez.

(Második közlemény.)

II.

Egyéni és általános motívumok.

Gróf Oñate 1620 szeptember 5—9-e közt kelt jelentéseiből vannak kivéve a következő sorok: „A magyarországi országgyűlés (a besztercebányai) eloszlott a nélkül, hogy végzett volna valamit; Bethlen Gábor beszélgetve a császár főbiztosával, azt mondotta, hogy ha ő császári felsége kinevezi őt e királyság teljes hatalmú kormányzójának élethossziglan, hűséget esküdnék neki, elhagyná a szövetséget a csehekkel és átadná a birtokában lévő várakat. Mindamellett megválasztatta magát királynak s azt izente a biztosnak, hogy a rendek nem akartak többé várni s nem akarták elodázni választó szándékukat. De ő ennek ellenére is megmarad a biztos előtt kijelentett gondolata mellett. Az összes itteni tanácsosok véleménye szerint nem illenék, hogy a császár átadná neki a követelt kormányzói méltóságot.”¹

Ebből a jelentésből megállapíthatjuk, hogy Bethlen már az 1620-i besztercebányai országgyűlésen alkudozott az udvarral a gubernátori méltóság iránt. Sejthettük ezt egy Gindelytől közölt memorandumból is, melyet gróf Harrach, a már fent említett államférfiú szerkesz-

¹ Archivo general de Simancas. Estado. Leg.^o 2505, fol. 160. Puntos de Cartas del Conde de Oñate. 1620, IX. 5—9. La dieta de Ungria se resolvió sin concluye nada y el Bethlemgabor puso en platica al comissario principal del Emp^o que haciendole Su Ma-Cesa. governador absoluto de aquel Rey^o por su vida le juraria fidelidad y dexaria la confederacion con los Bohemos y los fortalezas que tiene, mas no obstante Esto se hizo elegir por Rey y embio a dezir al comissario que los Estados no havian querido aguardar mas ni alargar la resolucion que tenian de elegir, pero que sin embargo el estaba en la misma opinion que le havia dicho y a todos les parece que no conviene que el Emperador le conceda el governo que pretende. (Főtiszt. Weber Jácint bencés tanár úr másolata. Nagy köszönettel tartozom Weber úrnak a szíves készségért, mellyel a simancasi levéltárban megkönnyítette munkámat.)

tett a gubernátori méltóság kérdéséről. Azonban Gindely 1621-ről keltezte a memorandumot.¹ Mivel ez a keltezés nyilvánvalóan helytelen, nem volt bizonyos, vajjon nem vonatkozik-e Harrach memoranduma esetleg az 1624-i tárgyalásokra. Most Oñate jelentéséből világos, hogy Harrach memoranduma 1620-ban íratott és hogy Bethlen már királlyá választása előtt kívánta az udvartól kormányzói méltósága elismerését.

Ez a megállapítás igen élénk világot vet Bethlen Gábor személyes ambícióinak körére. Mert voltak ilyen ambíciói. Ellenfelei szerint más okok nem is hajtották a cselekvésre. Esterházy Miklós ezt írja Bethlenről 1623-ban: „a magyarok már tapasztalásból tudják, hogy Bethlen nem visel háborút sem a hitért, sem a szabadságért, melyeknek örve alatt őket magához vonta; — ő egyedül magának keres és a töröknek.”²

A magyar történetírás körülbelül így nyilatkozott Bethlenről sokáig, többnyire meggyőződésből, de nem is igen volt szabad máskép ítélkeznie a XVIII. században, s azon túl egyideig. A demokratikus és nemzeti eszmék terjedése azonban felébresztette a magyar történetírásban az érzéket a régi alkotmányért vívott harcok iránt. Horváth Mihály, a nemzeti liberálizmus szellemétől áthatott történetíró, lélektani tapintatától mérsékelve igyekszik idealizálni Bethlen cselekvéseinek rugóit. „A protestáns, a hazafi s a fejedelem érdekei egyaránt hatalmasan izgathatták őt“ mondja Bethlenről.³ Horváth szerint tehát Bethlen nem a kortársak érzéseitől elszakadt telhetetlen nagyravágyó s nem is egy ötfelvonásos jambusos tragédia hőse, aki csak pátoszból él, a földet alig érintve. Horváth ugyan a motívumok vegyületét úgy fogja fel, hogy Bethlenben a hatalmi vágyak csak alárendelt szolgálói voltak az általános érdekű törekvéseknek, de mégis jó nyomon vezet, midőn fölteszi a kétféle természetű motívumok egyesülését. Az egyesülést általánosságban megállapítani, vagy azt teljesen tagadni sokkal könnyebb, semmint megkülönböztetni Bethlen politikai pályájának hatalmi motívumait azoktól, melyek a közérzésben gyökereztek, vagy a közérdeket kívánták

¹ Gindely: Okmánytár B. G. uralkodása történetéhez. 1890, 275. l.

² Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora. II. 74. l.

³ Magyarország Történelme. Az új dolgozat II. bővített kiadása. (1872). V. K. 193. l.

fejleszteni. Ez a feladat igen kényes, mivel Bethlen sokfelé néző politikai módszerei szövevényében nem könnyű eligazodni. Bármily óvatosan különböztetünk is, tartanunk kell attól, hogy szétválasztjuk azt, ami együvé tartozik, vagy talán a kelleténél messzebb megyünk akár az egyik, akár a másik irányban.

Feladatunk megoldását elősegíteni véljük, ha először is végigtekintünk mindazokon a méltóságokon, melyekre Bethlen nyilvánvalóan vágyódott.

Noha magát fantasztikusan régi nemesi családból származtatta, s erdélyi vajdákat is emlegetett ősei közt,¹ nem törekedett mohó türelmetlenséggel az erdélyi fejedelem trónjára. Előbb Boeskyt segítette arra, majd Báthory Gábort. Mivel a Báthory név tiszteletében nevelkedett fel, szívesen maradt volna az ősi fejedelmi család utódja mellett a második helyen Erdélyben. Támogatta Báthoryt bölcs tanácsokkal, diplomáciai és hadiszolgálatokkal s csak akkor fordult ellene, amikor látta, hogy a maga és Erdély jövője veszendőben van a szilajvérű, ifjú zsarnok szeszélyei miatt. Valóban méltatlanul vádolták Bethlent ellenfelei azzal, hogy az erdélyi fejedelmi méltóságot jogsértő és a közérdekre káros ambícióval szerezte meg.

Azonban alig ült félévig a trónon s noha még védekeznie kellett a császári udvar ismételt támadásai ellen, már messze kalandozott fantáziája Erdély, sőt Magyarorszáig határain túl a cseh királyság egész területén végig. 1614 tavaszán képzeletében egyesítette a cseh és magyar királyságokat a maga uralma és a porta védelme alatt. Messzelátó, éles szeme elég korán vette észre, hogy a két királyságban a rendi ellenzék fokozódó hevessége és a vallási gyűlölség a kitörő forradalmat hirdetik.

Miksa bajor herceg, a liga megalapítója, ugyancsak 1614-ben, éppúgy mint Bethlen, a viszonyok szemléletéből szintén kiérezte a közlő cseh és magyar forradalmat, csak hogy a bajor herceg félt attól, aminek Bethlen örült. A porta azonban 1614-ben kerülni akarta a háborús összeütközést a német császárral, amiért is Bethlen egyelőre kénytelen volt legyőzni vágyakozását a cseh és magyar koronákra.²

¹ Török-Magyarkori Allamokmánytár, III. k., 52. l.

² Bethlennek e vágya biztosan következethető 1614 április 8-i leveléből (Pol. Levelei, 19. l., 7. pont), melyet történetírásunk eddig nem vett észre. Miksára nézve l. Klopp Onnó: Der dreissigjährige Krieg, I., 204. l.

Legyőzte könnyen, hiszen eléggé el volt foglalva; oltogatnia kellett a tűzcsóvákat, amiket szerény otthonába dobtak arról a területről, melyet meghódítani kívánt. De mikor a cseh forradalom kitört, megnyílt Bethlen előtt a pálya, melynek végén két korona sugárzott felé.

Prágában komolyan vették Bethlen jelöltségét. A cseh felkelés vezetői, úgy gondolom, jóhiszeműen biztatták Bethlent a cseh korona reményével, még mielőtt a fejedelem elindult az első támadásra. Jó ideig ugyanis bizonytalanságban voltak a fölkelők az iránt, hogy Pfalzi Frigyes elvállalja-e a választást, otthagyja-e a biztos örökséget a bizonytalan új szerzeményért. Ha Frigyes a jó tanácsokra hallgatva otthon maradt volna, a csehek Bethlent választják meg királyuknak.¹ Bethlent bosszantotta a csehek állhatatlansága.² Bizonyára szeretett volna Prágában udvart tartani, hiszen amint hű tisztelője, Kemény János is megírta, „igen esinos és királyi pompás módos maga viselő Fejedelem“ volt.³

De nem pusztán a pompa kedvéért kívánt volna Prágába bevonulni. Remélte, hogy mint cseh király, a német birodalom választófejedelmeinek testületében többségre juttatván a protestáns szavazatokat, az európai helyzetnek olyan változásait idézi majd elé, melyek a magyarságnak és Erdélynek javára válnának. Hamar belétörődött a „mutatióba“, mikor a csehek megfeledeztek ígéretükről. Könnyű volt elviselnie a csalódást, mert 1619 őszén nagy remények hevítették képzeletét. Lehetőségesnek hitte még november elején, hogy Magyarországhoz csatolhatja majd Ferdinánd örökös tartományait és az így megnagyobbodott Magyarország élén akart a német birodalmi választók kollégiumában helyet foglalni. Legalább így mondotta szövetségesei megbízottjainak s a németországi protestáns fejedelmek komolyan tárgyalták Bethlen terveit.⁴ Pedig igen nehéz volna megmondani, hogy e reményekből és tervekből mennyit kell a fantázia játékanak vagy az elhitézés szándékanak tulajdonítanunk. Azonban 1619 november végén, mikor Bethlen Bécs ostromát abbahagyva, visszavonult Pozsony felé különböző okokból, egyebek közt Homonnay betöré-

¹ Klopp I. 413. l.

² Pol. Levelei, 135. E bizalmas levél szavaiból kiérezzük bosszúságát.

³ Rumy kiadása, 48. l.

⁴ Polit. Levelek, 135. Mill. Tört., VI. 249.

sének hírére, szövetségesei iránt viselete megváltozott. Most már nem beszélt Ferdinánd örökös tartományainak elfoglalásáról, sem a választófejedelmi méltóságról. Hanem pozsonyi országgyűlése által megválasztatta magát Magyarország kormányzójának 1620 január 8-án, nyolc nap múlva pedig egy 1620 szeptember 29-éig tartó fegyverszünetet kötött Ferdinánd biztosaival. Bethlen szövetségesei megdöbbenek ezen a meglepő fordulaton. Mikor a legjobban várták fegyveres támogatását, azt kellett hallaniok, hogy pihenni akar. Dohna Kristóf, Pfalzi Frigyesnek sokat tapasztalt diplomatája, elmélkedve ezen a nem várt visszavonuláson, erre a következőre jut: Bethlen fősvény lévén, tudja, hogy a császártól többet kaphat, mint V. Frigyesztől.¹

Dohnának abban igaza van, hogy a fegyverszünet megkötése pénzkérdéssel is kapcsolatban volt, mert Bethlen a fegyverszünet alatt apaszthatta hadi költségeit és jobban kihasználhatta jövedelmi forrásait. De Ferdinándtól nem pénzt várt, hanem a Pozsonyban szerzett kormányzói méltóság formális elismerését. Jobban mondván, még ennél is többet. Hiszen már a pozsonyi gyűlés szerette volna Bethlent királlyá választani. Külpolitikai okokból Bethlen ezt a választást elhalasztatta a pozsonyi fegyverszünet végére, a besztercebányai országgyűlésre. Itt megválasztása előtt alkudozott a császári biztossal, kormányzói hivatala elismerése iránt.

Mint Oñate jelentéseiből látjuk, megígérte Ferdinándnak, hogy hűséget esküszik neki, ha megerősíti hivatalában s hogy eszterbehagyja cseh szövetségeseit. Az utóbbit megígérhette, hiszen majdnem magukra hagyta őket, mikor a fegyverszünetet megkötötte. Az a körülbelül ötezer főnyi segítség, melyet hozzájuk juttatott a fejéregyi csatáig, elég nagyoknak látszik, de nem sokat nyomott ahhoz az együttműködéshez képest, melyet tőle a téli király udvara várt 1620 első felében, amikor a liga hadserege megalakult és felvonult a döntő mérkőzésre. Bethlent az európai protestáns hatalmakhoz közös érzesek csatolták, óhajtották a protestáns hatalmak diadalát, hiszen annak maga is hasznát látta volna, de érdekeiből lehetően keveset akart áldozni ezért a diadalért. Talán ismerte azokat a vallásukért huzduló írókat, akik e tekintetben az ő felfogásával ellenkező tanokat hirdet-

¹ Dohna Kristóf naplójából kivonatok. Dohna herceg levéltára. Schlobitten. 20/7 jelzetű füzet.

tek, de a jámbor írók frazeológiájával igen keveset törődött, amikor érdekeiről kellett döntenie.

Ferdinánd német és magyar tanácsosai azonban visszariadtak Bethlen kormányzói hivatalának elismerésétől. A magyar urak bizonyára emlegették, hogy minden történeti hagyománynak kigúnyolása volna a kormányzó kinevezése akkor, amikor a törvényesen választott és koronázott nagykorú király szellemi és testi épségben uralkodik. A németek alighanem veszedelmesnek mondták átadni egy magyar kálvinistának az ország kormányzását. E kormányzás alatt a német katona ki volna zárva az országból s a katolicizmus sérelmei gyarapodnának. Volt mégis egy német tanácsosa Ferdinándnak, aki azt ajánlotta, hogy adja meg a király Bethlennek a kormányzói címet ebben a formában: *S. Caes. et Regiae Majestatis gubernator perpetuus per Hungariam.* (Ő cs. és k. felségének örökös kormányzója Magyarországon.) Az új kormányzó azonban minden rendetét a király nevében adná ki. A hadsereg ő felségének és a kormányzónak tegyen esküt.

Gróf Harrach Károly adta ezt a tanácsot császárnak, ugyanaz a Harrach, aki 1613-ban azt ajánlotta II. Mátyás kormányának, hogy ne kötekedjék Bethlennek s adja meg neki a fejedelmi címet. Azóta hét év múlt el s Harrach joggal hivatkozhatott volna arra, hogy a megvetés, mellyel tanácsát félredobták, most megbosszulta magát.

Mikor Harrach a gubernátori méltóság elismerését ajánlotta, Bethlen még nem volt választott király.¹ Az augusztus 25-i besztercebányai választás után, mint Oñate jelentéséből látjuk, egy tanácsos sem ajánlotta a királynak Bethlen kormányzóságának elismerését.

Bethlen ugyanis Oñate szerint azt üzenté a császári biztosnak (Collaltónak, vagy talán helyettesének), hogy ő a királyválasztás után is megmarad előbbi ajánlata mellett. Az üzenet azt jelentette, hogy Bethlen nemcsak kormányzói hatáskörének, hanem választott királyi címé-

¹ Már hivatkoztunk a Gindelytől közölt memorandumra fent a szövegben. (Okmánytár, 275.) Gindely Harrach memorandumát az 1621-es iratok közt közli. Most már világos, hogy az 1620-ban kelt. Harrach azt írja: „Ist Collalto als bald fortzuschicken (Besztercebányára)“. Collalto július végén érkezett Besztercebányára s ott maradt augusztus 15-ig. A memorandum tehát vagy 1620 júliusában, vagy ugyanez év augusztus 20-ika körül iratott.

nek elismerését is kéri. Az elismerést nem hitte lehetetlennek, hiszen Besztercebányán, noha elfogadta a választott király címét, bizonyos mérsékletet tanusított, mikor nem koronáztatta meg magát a szent koronával. E mérsékletet egyrészt a hagyomány iránt érzett tiszteletének kell tulajdonítanunk, másrészt okosságának is. Mint koronázott király, ferde helyzetbe került volna a portával szemben s elvágta volna a Ferdinánddal való kibékülésnek útját. Már pedig bár Besztercebányán a könnyekig meghatotta sorsának változása, boldogságában is gondolt a kedvezőtlen fordulatok lehetőségére. „Mi azt tartjuk“ — írja egyszer — „eszes hadviselő és országokat igazgató fejedelemnek, a ki az dolognak veszedelmes részéről gondolkodik, tanácskozik többet, mint megnyerő, győzedelmes részéről.“¹ E bölcs gondolatot eslekvései vezérfonalának választotta oly következetességgel, hogy e tekintetben nagyon kevés magyar államférfiú hasonlítható hozzá. Ferdinándot és tanácsosait azonban Bethlennek Besztercebányán kimutatott mérséklete nem hatotta meg. Ők a választott király címének elfogadását Bethlen részéről vakmerő törvénytelenységnek bélyegezték,² hiszen igaz is, hogy a választott király címe talán csak a trónörököst illette meg koronáztatása előtt és csak azon kikötéssel, hogy a törvényes király hatáskörébe nem avatkozik annak engedelmé nélkül.

Ezért könnyen érthető, hogy a királyválasztás után Ferdinánd tanácsosai közül senki sem akarta elismertetni Bethlen kormányzóságát, mint Őnate jelenti. Bizonyára még Harrach Károly sem.

A mondottakból kiviláglik, hogy a pozsonyi fegyverszünetnek, mely annyira elkésérette Dohna Krisztofot, nem utolsó oka volt Bethlennek az a törekvése, hogy nyugodtan előkészítse a királyválasztást s hogy Ferdinándot diplomáciai úton reávegye a választott király címével ékesített kormányzói méltóság elismerésére. Hogy ezt az első ajánlatra el nem éri, azt Bethlen jól tudta; Besztercebányán csak hozzá akarta szoktatni a gondolathoz Ferdinándot, akit azután a fegyver erejével próbált kényszeríteni a gondolat elfogadására.

Folytatta a harcot mindaddig, amíg a magyar rendek, sőt saját kapitányai meg nem elégették azt. Így volt

¹ 1628 okt. 11-én írja ezt. Török-Magyarokori Államokmánytár, IV. 88. l.

² L. Gindely: Geschichte des dreissigjährigen Krieges. III. 168.

kénytelen, amint maga írja, elfogadni a nikolsburgi feltételeket, „örök gyalázatomra electióm renunciálásával.”¹

A második támadás el akarta törölni ezt a gyalázatot. Az 1623-i rövid hadjárat igen rosszul végződhetett volna a császárra nézve, de Bethlen hirtelen fegyverszünetet kötött, mert elégnek tartotta megijeszteni a császárt, hogy hajlékonyabbá tegye kérései iránt. A fegyverszünet alatt ugyanis megkérte a császár leányát, látzólag igen komoly szándékkal. Ha Báthory Zsigmond sógora lehetett Ferdinándnak, miért ne lehetne ő a veje? A római császár bizonyára kinevezné vejét Magyarország kormányzójának és megadná neki a királyi címet. A címet kérte is akkor Ferdinándtól. Habsburg-ellenes politikájának gyökeres változtatását ígérte meg a császárnak, ha kéréseit teljesíti. De az udvar már nem bízott őszinteségében s nem kívánta a rokonságot az erdélyi fejedelemmel. Bethlent a házassági ajánlat visszautasítása nem igen bántotta, elég volt neki a brandenburgi választó sógorsága. A második támadást anynyiban csaldódtottan fejezte be, hogy „electióját” nem bírta visszahódítani.² A harmadik támadás idején ragyogtatta ugyan hadvezéri tehetségét, de az ő magyar harcmódja által nem bírta az ellenséget úgy megtörni, hogy reá kényszeríthesse akaratát minden tekintetben. A három támadást befejező békekötések egyikével sem volt megelégedve. „Rövid szóval csak azt írjuk” — írja Illésháznak 1627-ben —, „hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az niclsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio (a pozsonyi) nem esett, mint minnen magunknak. Gyalázatunkra azért, mert a tituló regis Hungariae etc. megfosztatánk, örökké való gyalázatunkkal.”³

Hogy római birodalmi herceggé lett s hogy a nagytekintélyű Serenissimus címet kapta a királytól, azt csekélyletre, magasabbra törve. Kifáradva a sok hadjáratól, megrongált egészséggel, pihenni akart 1626 után. Belátta, hogy egyelőre le kell mondania a magyar király

¹ Alvinczihez írt levele. Kiadta Szilágyi, Századok, 1868, 234. l. V. ő. még levelét Illésházy Gáspárhoz. Kiadta Szádeczky Lajos, Magyar Tört. Tár, XXVII, 113. l.

² Szilágyi: Adalékok Bethlen G. szövetkezésének történetéhez (Értekezések a Tört. Tudományok köréből, II. k.), 54., 55. ll. Frankl: Pázmány, II. 68. és az Illésházyhoz írt levél Szádeczkynél.

³ Szádeczky, 112., 113. ll.

címéről. Életének utolsó éveiben a lengyel királyság elnyerésére készült. Minden erdélyi fejedelem törekedett a lengyel királyi trónra, János Zsigmondtól Apafyig. A magyarság színe-java a nemzet megaláztatásának e korszakában örült ennek a törekvésnek, remélvén, hogy egy magyar származású lengyel király díszére és javára válnék nemzetének. Illésházy, a protestáns, ezt írta Bocskaynak: „ha fölségedet vinné az Ur Isten oda az lengyel királyságra, fölséged mint az francziai király reá menne az misére, az szegény Magyarországért“.¹

Ha Bethlen csak két évvel tovább él, Gusztáv Adolffal katonai szövetségben a lengyel trónért küzdve, bizonyára vigasztalhatta volna tettei által „az szegény Magyarországot“.

Eddig inkább csak személyes motívumairól szölkünk; kiszivattyúztuk a kor levegőjét körülötte, elvonatkoztunk benyomásainak és érzéseinek cselekvéseire való hatásától. Így akartuk élénkebben megvilágítani azt, ami benne önös volt, de így csak halvány, élettelen képet kapunk róla. Vissza kell reá árasztanunk a kor levegőjét, beszélnünk kell benyomásairól és érzéseiről, hogy vér ömöljék a halvány vázba s vonásai élénküljenek.

Bethlenről tudjuk, hogy már mint gyermekifjú résztvett Báthory Zsigmond táborában a török ellen vívott harcokban. Azonban szörnyű tapasztalatokat kellett szereznie. „Láttuk szemekkel“ — írja egy titkos utasításában — „és nem másokon, hanem mi rajtunk erdélyieken történt ez meg, hogy jámbor szolgálatunkért, vérünk hullásáért Rudolphus császár ő felsége idejében, nemcsak substantiánkat, kiesiny értékünket fosztották el, hanem életünkkel együtt minden szabadságunkat is elfogyatták, az profoszok öllel hordották be az istrángokat, és az urak, nemes népek előtt (kiket egy palotában rekesztettek) lehánták, s a kiket akartak közülök, nyakon kötözték, felaggatták.“²

Ebben az önéletrajzi töredékben „a vérünk hullásá-
val“ nem retorikai fordulat; az ifjú Bethlen valóban nagy elszántsággal harcolt a török, azután Mihály vajda és Básta katonái ellen. Úgy megsebesült e harcokban, hogy évtizedek múlva is emlegette a „régí sebek“ által okozott törődöttségét.³

¹ Szalay László: Magyarország Története, IV. 561. l.

² Szilágyi: Adalékok B. G. szövetkezéseinek történetéhez, 46. l.

³ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 443.

Nem bírt megbékülni az idegen uralommal. Szamosközy írja Bethlenről: „a német uralom gyűlölete olyan mélyen gyökerezett lelkében, hogy inkább ott hagyta a németnek zsákmányul illyei kastélyát, nagy erdélyi birtokait, semhogy eltűrné hazájában az ellenségnek gögjét és zsarnokságát.”¹

Ez önfeláldozó küzdelmek, a bujdosás évei, az erdélyi magyarság szomorú sorsa Mihály vajda és Básta korában Bethlent lelke mélyéig meggyőzték arról, hogy színingazság az, amit Bocskay így fogalmazott végrendeletében: „Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenálunknál erősebb Nemzetségnél, a Németnél léssen, és a Magyar Királyság is a Németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy Magyar Fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik is (t. i. a magyarországiaknak) oltalmokra, javokra léssen.”²

Igen, de az erősebb nemzetség olyan erdélyi fejedelmet akart, aki az ő tetszése szerint kormányoz. Ezt érezte is Bethlennel rögtön trónralépte után. Vajjon mi történik, ha nem érezteti, ha Prayner és Harrach tanácsát fogadja el II. Mátyás kormánya? Lehetséges-e az, hogy Bethlen akkor nyugodtan marad és nem gondol megtorló, vagy megelőző vállalatokra? Ő maga vetette fel e kérdéseket önmagában s igennel felelt rájuk. Egy 1615-i kiáltványában ezt írja: „Teljes életünkben csak békeségnek fejedelmének akartunk neveztetni, sőt holtunk után is, magunknak csak azt az egy jó emlékezetet kívántuk, hogy magunk felől hagyhassuk.”³ Volt ebben a kijelentésben őszinteség is, mert értett a béke műveinek intézéséhez s azért szeretett is velők foglalkozni. De értett a hadviseléshez is. Zrínyi Miklós Bethlent Mátyás király mellé helyezi, mint hadvezért és a párhuzam után így sóhajtozik: „De hun vannak ezek a kapitánok? oda vannak, csak a jó hírek nevek maradott meg.”⁴

A hadvezéri jó hírnév megszerzése eléggé izgatta Bethlen fantáziáját. De máskülönb is alig képzelhetők oly események, melyek kitörölték volna Bethlen lelkéből a Básta-kori jelenetek emlékét. Nem hogy bosszút akart volna állani értök politikai cél nélkül. Kevés államférfi tudott annyira uralkodni érzésein és fantáziája

¹ Ifjúságáról l. Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról. Századok, 1899, 547.

² Romy: Monumenta, II. k., 323. l.

³ Szilágyi: Erdélyi Országgy. Emlékek, VII. 210. l.

⁴ Centúriák. Rónai Horváth kiadásában, 343. l.

kísértésein, mint Bethlen Gábor, noha a cél kitűzésében átfogó elméjének munkáját érzései is hevítették. Hogy a Bástia-kori jelenetek ismétlését valamiképen lehetetlenné kell tenni, azt érezte uralkodása előtt is; uralkodása első éveinek története pedig oly hőfokra emelte ezt az érzést, hogy kitörő örömmel s a gondviselés iránt érzett hálával fogadta a cseh lázadás híréét. „Az úristen az övéire mindenkor gondot szokott viselni — írja egy bizalmas levélben ekkor —.¹ Nem is hihetem el magamban, hogy könnyen az csehek leszálljanak, mert az Siska támadásánál ez százszorta nagyobb dolog.“

Nagyon megváltozott az udvar politikája Bethlen iránt 1618 tavasza óta. Bethlen gúnyosan jegyzi fel ezt a fordulatot. „Most igen elfelejtették az Erdély ellen való practikát; tudom ismét előveszik, ha dolgokat complanálhatnák.“² Ha dolgokat complanálhatnák! Ez az, amit Bethlen lehetlenné akart tenni. Mind a három támadására majdnem a legerősebben az a gondolat ingerelte, hogy a Habsburg-ház hatalmát meg kell törni, vagy legalább aggresszív erejét meg kell gyengíteni. Mert csak így mentheti meg Erdélyt a Homonnay—Gratiani-féle kísérletek megújításától. *Melius est praevenire, quam praeveniri,*³ írja Bethlen.

Már életében szemére hányták ellenfelei, hogy néhány hónappal Ferdinánd trónralépte után hadsereggel támadta meg az új királyt, oly sérelmekre hivatkozva, melyekért csak Ferdinánd elődje tartozott felelősséggel.

Igaz, hogy Ferdinánd nem bántotta Bethlent, sőt kedvét kereste s hogy tulajdonkép nem volt vádolható az általa megvetett Khlesl politikájáért. De tudnunk kell, hogy Ferdinándot a protestánsok gyűlölték világszerte már a XVII. század első éveiben.⁴

Bethlen bizonyára úgy gondolkodott Ferdinándról, mint Tsernembl, az osztrák kálvinista, aki nem akarta elismerni Ferdinándot urának, mert — így szólt — trónraléptével nem remélhetjük az állapotok javulását, inkább rosszabbodását várhatjuk.⁵

¹ Pol. Levelek, 101. l.

² U. o. 117. l. A levél 1619 június 28-án kelt.

³ Török-Magyarkori Allamokmánytár, III. k., 229. lap. A Memoriale 1620-ból van keltezve, pedig 1619-ben íratott.

⁴ Gindely: Geschichte des dreissigjährigen Krieges. II. 9. l.

⁵ Klopp: Der dreissigjährige Krieg, I. 336.

Még ha Ferdinánd multja nem is keserítette volna el a protestánsokat, elég volt azt tudniok róla, hogy a spanyol-osztrák Habsburgok családjából való. Már pedig V. Károly és II. Fülöp kora óta a nyugateurópai Habsburg-ellenes pártok közt szokásossá vált a világot leigázni törekvő spanyol uralkodói vágyat, mint közveszélyt emlegetni.¹ Bethlen és párthívei is többször hivatkoznak a „spanyol igára“, így Péchy Simon Haimburgban,² vagy Toldalaghi, midőn a portán a hágai szövetség tagjai előtt fejtegeti a törökkel való szövetkezés szükségességét. Ezt a szövetséget, mondja Toldalaghi, el kell fogadnunk, hogy minél gyorsabban megalázhassuk az ibériai cselszövényeket.³ Bethlen Gábor is azt írja Pfalzi Frigyesnek, hogy a „spanyolok elviselhetetlen igáját le kell ráznunk“.⁴ Illésházy Gáspárnak a harmadik támadás előtt ezt írja: „Immár nem késik az Isten az ő híveihez atyai irgalmasságát megmutatni és megsza- badítani az övét a Hispanicum jugum alól.“⁵

A Ferdinánd és a „spanyol iga“ ellen érzett gyűlölethez hozzájárult Bethlenben az ezeknél is nagyobb németgyűlölet. Ifjúkori németgyűlöletét jellemeztük már Szamosközy szavaival. Ez az indulata híven elkísérte élete útjain haláláig. „En némötté“ — írja Bethlen 1612-ben — „bizony soha nem leszök, ha elkerülhetöm.“⁶ „Soha egy óráig“ — írja 1627-ben nagy önelégültséggel — „német húsége alatt nem akartam lenni.“⁷ Kimerítőbb vallomást tesz a következő évben arról, hogy mit érez a németek iránt. „Az német császár — írja Bethlen — volt eleitől fogva az mi ellenségünk... a mai napon is (1628 március 22) oly ellenségünk, hogy noha láttatunk megbékéltnek egymással lenni, de valamikor módja lehet ellenünk, semmi alkalmatosságot abban el nem mulat. Nem volna annakokáért mi nálunknál ez világban is bolondabb ember, hogy ha mi oly emberrel kötnénk fri-gyet, és olynak hajtanánk fejünket ölében, az kiről bizo-

¹ Klopp u. o. 521. l.

² Mill. Tört., VI. 298. l.

³ Óváry: Oklevéltár Bethlen G. diplomáciai összeköté- tései történetéhez, 638. l. „Ibericas fraudes“ írja Toldalaghi.

⁴ Gindely: Okmánytár, 284. „intolerabile Hispanorum jugum“

⁵ Szádeczky id. h. 87. l. Hogy Bethlen a „spanyol ura- lomra“ nézve együttértett az európai protestánsokkal, azt már Károlyi Árpád kiemelte „Bethlen Gábor politikai leve- lei“ című kitűnő essayjében. (Budapesti Szemle, 1880, 22. kötet.)

⁶ Erdélyi Múzeum, 1914, 326. l. Veress Endre kiadása.

⁷ Politikai Leveli, 440.

nyosan tudjuk, hogy hazánkat, országunkat eleitől fogva mesterkedett magaévé tenni, régibb szabadságában megfontani.“¹

Csodálkozva olvassuk e sorokat, ha meggondoljuk, hogy Bethlen többször is felajánlotta szövetségét a császárnak; 1624-ben például fogadkozott, hogy visszaszerzi a császárnak egész Magyarországot, ha kinevezi őt magyar kormányzónak és vejévé fogadja.² Vajjon mikor volt őszinte? Azt hiszem, hogy az 1628-i idézett levélben őszintén kitárja felfogását a németről. Ellenben az a fogadkozása, hogy visszaszerzi a magyar területet a császárnak, inkább diplomáciájának volt eszköze, anélkül, hogy tökéletes valótlanág lett volna. Úgy értjük ezt, hogy örömet ringatózott az országszabadító dicsőségének elképzelésében. Mikor előadja, hogy megmutathatná, mikép kellene felszabadítani Magyarországot négy vagy öt esztendő alatt nem is szokatlanul nagy hadsereggel, oly eshetőségről beszél, melyre többször gondolt s amelyet lehetségesnek is hitt, föltéve, hogy a császár felszabadul a nyugati bonyodalmaktól s hogy benne is megbíznán, egész erejét a terület felszabadítására fordítaná.³ De a két utóbbi feltétel valószínűségében bizonyára kételkedett s így fogadkozását nem kell igen komolyan vennünk.

A kormányzói méltóság elnyerésére gondolt, mikor a szebb jövő képének csillogtatásával akart hatni az udvarra. Nem kell hinnünk azt, hogy fejét vigyázatlanul a németek „ölebe hajtotta“ volna. Zavarba jut, ha a császár valóban hozzáadta volna leányát. A bécsi nuncius észrevette, hogy Bethlen sohasem törekedett komolyan elnyerni a császár leánya kezét.⁴

A Ferdinánd személye, a spanyol abszolútizmus módszerei és a németek ellen érzett hármasság gyűlölet elég intenzíve edzették Bethlen akaraterejét három támadása harcaiban.

Mind a három, mint mondottuk, jórészt preventív háború volt Erdély területi épsége, függetlensége és nyugalma érdekében. Ha Bethlen hazafiságról beszél, erdélyi hazafiságra gondol. Erdély az ő „édes hazája“, a

¹ Török-Magyarokori Okmánytár, IV. 44—45. ll.

² L. ez ajánlatokat rövid foglalásban Gindely: Okmánytár, 399., 403. (Zeidler jelentése.)

³ Szilágyi: Adalékok, 48. l.

⁴ Bethlen G. non ha mai trattato da fermo proposito il matrimonio con la figlia dell'Imperatore. (1623 dec. 9.) Idézi: Frankl: Pázmány P., II. 68. l.

„magyar nemzet“, bármily szeretettel szól róla, mégis idegen területen lakik.¹ Inkább komolyan, mint tréfásan „idegen legénynek“ nevezi magát a magyarországi magyarok közt.² Innen van az, hogy féltve óvja az erdélyi területet az ellenség pusztításától, de már a magyarországi területnek rettentő feldúlását kevésbé igyekszik kerülni. Pázmány 1626-ban egy igaz magyar hazafiságtól vibráló levélben szemére hányja Bethlennek a magyar terület pusztulását. „Iszonyodom megmondani“ — írja Bethlennek — „de azt hiszem, kétszázezer magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt (1613-tól), úgyhogy felséged eddig úgy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna Fejedelemségre.“³ Bethlen válaszában neveltséges nagyításként tünteti fel a kétszázezer magyart, annyi magyar paraszt — úgy mond — gyermekeiket és feleségeiket oda számítva, nem is él a Fátrától nyugatra eső magyar területen s hogy hétesztendei hadakozásában négyezer magyar sem veszett el fegyver által az ő hadseregéből. Ez igaz lehet, de Bethlen számításába nem veszi fel a békés lakosság károsodását és pusztulását. Levelében célozgat arra, hogy politikai ellenfelei nem riadtak volna vissza Erdélyt haretérré változtatni, ha ő nem veri vissza Homonnayt.⁴ Valamint nem riadtak vissza annak idején Forgách Zsigmond hadseregét beküldeni Erdélybe. Amint a magyarországi udvari pártnak ratio statusa nem törődött Erdély pusztulásával, éppoly kevésbé gondolt Bethlen Erdélyének ratio statusa a magyar terület jobbágyságának békéjével és biztonságával. Pedig Bethlen harmadik támadása után szörnyű állapotba jutott a királyi Magyarország nagyobb és termékenyebb része. Esterházy nádor jelenti a királynak 1626 november elején: „Szendrőtől Pozsonyig két-három hitvány és hegyek közt levő vármegyéktől megváltván, teljességesen ruináltatott ez ország“.⁵

Hasonló viszonyok voltak akkor a német birodalomban is. A német nemzet több államban élt s „egyik német fejedelem sem törődött a másik területével“.⁶

¹ L. különösen Politikai Levelek, 69. l.

² U. o. 331.

³ Hanuy id. h. I. 555. l.

⁴ Polit. Levelei, 421.

⁵ Galantai Gróf Esterházy Miklós, II. k. Pest, 1866, 431. l.

⁶ Klopp id. h. 540. l.

A zsoldos csapatok pedig irgalmatlanok voltak saját hitfeleik iránt is.¹ Hogy Erdély, mint külön magyar állam alakult meg s hogy az erdélyiek bizonyos mértékig érzésben is elkülönültek magyarországi testvéreitől, az nem tulajdonítható Bethlen Gábor akaratának, vagy uralkodása módszereinek. Az erdélyi különérzés, a transzylvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik „Erdély országa“ tartományi gyűlésein.² Bethlen Gábor a hagyományos erdélyi különérzést csak erősítette és fejlesztette.

De még az ő idejében is erősebb volt a két magyar állam rendjeiben a nemzeti összetartozás érzése, mint a német birodalom államainak népeiben; Bethlen a magyarországi rendek vágyait, sérelmeit teljesen átérezte. Alig kell bizonyítanunk, hogy osztozott a magyar protestánsok aggodalmaiban, félt attól, hogy ha az osztrák ház felülkerekedik a nagy küzdelemben, „actum erit de tota Hungaria, imo de tota Europa. Soha bizony sem Helvetica, sem Augustana confessio nem leszen.“³

Okvetetlenül szükségesnek vélte a német katonaság kirekesztését a magyar várakból. „Ha az németet bevezitek uram, bizony akkor leszen végső veszedelme országotoknak“ — írja Forgách Zsigmondnak.⁴ A német katonaság a magyar várakban nem csupán a magyar rendi szabadságot fenyegette, hanem Erdély független nyugalma is. Bethlen nejéhez írt levelében panaszkodik a haimburgi tárgyalások idején, hogy a német császár nem akarja megújítani a bécsi békét. Ez a levél az igaz, úgy volt írva, hogy mások is olvassák, de kiolvasható belőle Bethlen őszinte vágya oly alkotmányos biztosítékok megszerzésére, melyek katolikust és protestáns egyaránt megnyugtathatnák.⁵ Bethlen ugyanis a katolikus rendek jövőjét sem látta biztosítottnak. „Mi, kik látván az németnek ilyen rettenetes gyűléseit az egész magyar nemzethez“ — írja Bethlen egy titkos instructiójában — „mert noha láttatik az pápistáknak pro tempore keveset kedvezni, de ez bizonyos, hogy in libertate et regimine, mihelyt kezében veheti dereka-

¹ U. o. 592., 593. vagy Gindely: Geschichte, III. 104.

² Tagányi: Megyei önkormányzatunk keletkezése. (Ertekezések a Történettudományok köréből.) 1899, 18. l.

³ Mikó: Erdélyi Történeti Adatok, II. 394—5.

⁴ Tört. Tár, 1885. 673. l. (1621 május 10. — Szilágyi S. közleménye.)

⁵ Tört. Tár, 1879. 205. l. (Szabó Károly közleménye.)

san az országot, sem pápistának, sem egyébnek nem kedvez.“¹

Bántotta Bethlent is az 1615-i török-német egyezés a hajdú palánkok lerontásáról. Bizonyára úgy gondolkodott, mint egyik diplomatája, Soevényfalvi Dániel, hogy a német „nem a palánkok elhanyagására, ... akarja hadát megindítani, hanem hogy az várakba az ő kívánsága szerint hadait beszállíthassa és azokat megrakhassa... az török felette örül... (mert) az palánkok és ellene csinált erősségek is elromolnak... Így isten szent fiáért oltalmazzon, quid faciendum Ungaris?“² De mikor az udvar kénytelen volt elhalasztani az „executiót“, sőt amikor a viharfelhők tornyosulása idején szerette volna a császár szolgálatára édesgetni a hajdúkat, Bethlen jó tanácsokat adott a kassai generálisnak olyvégből, hogy a hajdúkat megóvja a hódoltatás veszélyétől. Azonban attól tartott 1618 elején, hogy a császáriak „későn serkentek“.³ Későn, az igaz, de a már fentemlített pénzáldozatok megmentették egyideig a hajdúkat Khlesl ravaszkodó és bosszúálló politikája következményeitől. A *Querela Hungariae* hatásos ékesszólással rajzolja a sivár sorsot, melyet Khlesl szánt volna a lakatlan földet benépesítő hajdúknak. Ettől a sorstól igyekezett azután Bethlen végkép megmenteni a hajdúkat, midőn az első támadás óta hatósága alá kerültek. 1620-ban tekintélyes összeget ígért a portának, ha nem rontja el a hajdúság palánkjait s egyszersmind felelősséget vállalt azért, hogy a hajdúk a török területen nem „cselekszenek latorságot“. Élete vége felé a szultántól s a budai basától oltalomlevelet szerzett a hajdúknak. Remélte, hogy a hajdúk meghálálják fáradságát s a hét megyével együtt halála után is ragaszkodnak majd az Erdélyhez tartozás gondolatához.⁴

Így menekültek ki a hajdúk 1629-ben Bethlen erős karján az 1615-ben felállított kelepceből. De Bethlen első támadásakor Khlesznek az a terve, hogy török-német hadakat egyesít a magyar védelmi rendszer megtörésére, még ingerelte a kedélyeket a megtorlásra.

¹ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 273. l.

² Tört. Tár, 1881, 616. l. (Szilágyi közli.)

³ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 198. l.

⁴ Ipolyi: Rimay János levelezése, 239., Török-Magyarkori Államokmánytár, IV. 120. Mikó: Erdélyi Tört. Adatok, I. 323. Tört. Tár, 1887, 47. l. (Szilágyi közli.) V. ö. Lukinich Imre: Erdély területi változásai, 284. l.

Bethlen úgy gondolta, hogy az ilyen tervek ismétlését lehetetlennek kell tenni.

Szóval, mind az, amit Bethlen átélt és érzett, a harcra ingerelte. Harcolnia kellett, hogy a spanyol abszolutizmus kormányzati rendszere meg ne erősödjék, hogy ne újuljanak meg veszedelmes kísérletei az 1606-i bécsi béke és Erdély ellen s hogy egyáltalán megszabaduljon a magyar állam, ha nem is a királyi háztól, legalább az idegen uralomtól.

Hangoztatta többször, hogy merész vállalkozás volt részéről egy római német császárral mérközni, de az ő merészsége a legnagyobb óvatossággal párosult s ebben is a legritkább magyar államférfiak közé tartozott. Soha sem ment oly messze előre, hogy kiszolgáltatta volna magát és mindazt, amiért küzdött, a vak szerencse szeszélyeinek. A szerencsét különben sem hitte szeszélyes istennőnek. „A jó szerencsét is“ — írja egyszer — „az isten látók eleiben vitte vala.“¹

Csak egyszer látszott igenis merésznek, akkor, amidőn a fejérhegyi csata után magára várta a győztes ellenséget, elhagyatva a magyar urak jó részétől és még bizonytalan lévén abban, hogy a török megsegíti-e. Bethlen még sem vonult vissza. A félelem nem fért lelkéhez. Bizonyára edzette elszántságát ezzel a mondásával: „Istenen kívül senkitől nem félek.“² Nem csupán hatalmi céljaiért küzdött tovább 1621-ben. Leírta ez év márciusában, hogy mitől kell tartania, ha a német diadalútját folytatja a magyar földön is. Akkor „gyökerestül evértálja, extirpálja először az evangelicus statust, az szabadságot, libera electiót elrontja, gyűlést nem celebrál és így lassan lassan az úri és nemes statust ki-gyomlálja, az községgel ugy birhat, amint akarja, példánk erre igen világos vagyon, mert per omnia ez irás szerént cselekedik mostan Csehországgal, Morvával.“³

A francia diplomácia is tartott attól, hogy Ferdinánd seregét beküldi Magyarországra a fejérhegyi csata után és eltörli az ország régi intézményeit.⁴ Ennek a veszedelemnek Bethlen elejét vette és kivívta a nikolsburgi békét.

¹ Török-Magyarkori Allamokmánytár, III. 444. l.

² Galantai Gróf Esterházy Miklós, II. 43. l.

³ Török-Magyarkori Allamokmánytár, III. 273. A Dóczy-nak és Rimaynak adott instructio igen titkos volt. A két követnek még az sem volt megengedve, hogy lemásolják.

⁴ Hurter: Geschichte Ferdinands, VIII. 401.

Tulajdonképpen egyik támadása sem végződött eredménytelenül, noha elégedetlen volt mind a háromnak a befejezésével a végső hatalmi cél elejtése miatt. Az utolsó két támadást nem volt szükséges a közállapotokból merített lényeges okokkal igazolnia, úgy, mint az elsőt. Bethlen 1623-ban és 1626-ban Ferdinánd hatalmának emelkedését akarta gátolni diverziók által és e diverziók miatt Ferdinánd nem is gondolhatott arra, hogy a csehországi rendszert átültesse Magyarországra is.

Ezek szerint nem igen lehet szó arról, hogy Bethlent csupán személyes okok ingerelték volna magyarországi hadjárataira.

Még csak azt kell vizsgálnunk, vajjon „az idegen legény”,¹ amint Bethlen magát nevezte, valóban idegen volt-e a magyar földön? Ráérőszakolta-e ő magát a nem erdélyi magyarságra, vagy talán a magyarságot annyi közös érzés kapcsolta hozzá, hogy fejedelmi ambíciói e közösség által igazolva volnának?

Már az 1613-i országgyűlésen olyan erővel jelentkezik az ellentét a rendi felfogás és az 1608-i törvények béklyóiból szabadulni kívánó kormány közt, hogy II. Mátyás elégületlenül távozott Pozsonyból, Khleslt pedig, amint maga írja, megijesztette az országgyűlés.² Említettük, hogy a bajor herceg és Bethlen már 1614-ben érezték a vihar közeledését. Az 1615-i szerencsétlen bécsi béke mélyítette a szakadást a trón és a nemzet közt. A cseh forradalom izgalmi átesaptak a magyar földre is. 1619 elején gróf Hohenlohe, a cseh fölkelők egyik vezére, meglepéssel állapítja meg, hogy a legelőkelőbb magyar rendek hozzájuk szítnak és a forradalom munkájában buzgalommal fognak nekik segíteni.³ Gróf Batthyány Ferenc, a hatalmas protestáns főúr, elkeseredve mellőztetése miatt s azért is, hogy katolikusok foglalják el a hivatalokat, a pozsonyi királyi országgyűlésen 1619 júliusában így fenyegetőzött: „Bajusz- és szakál-vonásra kell az dolognak menni, a mint az dolgot forgatják és az ország állapotját háborgatják”.⁴ Az országnak oly előkelő főurai, mint Batthyány, a Thurzók, a Révayak, a Nádasdyak, a Szécsiek, Rákóczi György, Illésházy Gáspár, Thököly István, Zrínyi Miklós, a Nyáryak, Pongráczok, Eszterházy Gábor, For-

¹ Politikai levelek. 331.

² Mill. Tört., VI. 124. l.

³ Klopp id. h. 315. l.

⁴ Mill. Tört., VI. 223.

gách Péter és még többen, hívták, vagy szívesen fogadták Bethlent.¹ Nem csupán protestáns rendek csatlakoztak hozzá, hanem kénytelenségből, vagy jó kedvvel katolikusok is. Liptai, a barsi alispán, katolikus léteére is Bethlen pártjához szegődött. A magyar érzés erősen hódított a német nyelvű városokban is, midőn Bethlen 1619-ben Pozsony felé sietett. Reiner, a kassai bíró, aki német kiejtéssel beszélt magyarul, a legkíméletlenebb buzgalommal igyekezett Bethlennek segíteni. A bányavárosok német lakossága örömet nyitotta ki kapuit Bethlen hadserege előtt. A körmöcbányai német főjegyző, Budner Illés, magyar beszédben kérte Bethlen pártfogását. Körmöcbánya városa Bethlen uralma alatt elhatározta, hogy magyarul szerkeszti jegyzőkönyveit. Selmecebánya is gondoskodott akkor magyar tanító alkalmaztatásáról.² Bethlen pozsonyi országgyűlésén, 1619 novemberében három dunántúli vármegye kivételével, az összes vármegyék követei megjelentek. A főurak nagyobb része is ott volt. A nagy többségében protestáns gyűlés meg akarta koronázni Bethlent a szent koronával. Bethlen kénytelen volt mérsékelni a pozsonyi gyűlés hevességét. A beszercebányai országgyűlés hangulata sem volt mérsékeltebb. Midőn ott a győrmegyei követek tiltakoztak Bethlen királlyá választása ellen, a tiltakozók egyikét oda hurcolták az ablakhoz és kicsiny híja volt, hogy ki nem dobták.³

Az igaz, hogy ősi szokás szerint a nemzeti lelkesedés hevessége ekkor is jóval nagyobb volt, mint a nemzeti kitarthatóság és áldozatkészség. Bethlen párthívei már az első támadás kezdete után sokallották az adókat és nem szertették a személyes felkelés kötelezettségét. Bethlen ezért folyvást korholja őket, lanyhaságuknak tulajdonítja, hogy Beszercebányán szerzett dicsőségéről le kellett mondania a három békekötésben. De ez a körülmény félre ne vezessen bennünket.

Pázmány a második támadás kezdetén, 1623 őszén írja az udvarnak, hogy az egész nemesség, de különösen az eretnekek, ragaszkodnak Bethlenhez.⁴ Pedig ezt

¹ Galantai Gróf Esterházy Miklós, I. k. 66. l.

² A bányavárosokra nézve l. Krizkó Pál: Bethlen Gábor király Körmöcbányán. (Századok, 1897.) Az ő adatait Ernyey József, múzeumi osztályigazgató volt szíves hozzám intézett magánlevélben kiegészíteni, amiért köszönettel tartozom neki.

³ Mill. Tört., VI. 238., 281. l.

⁴ Padavin jelentése 1623 október 7. Óváry, 290. l.

a támadást nem is előzte meg egy új Querela Hungariae. Sőt Bethlen még a harmadik támadás után is eléggé népszerű volt Magyarországon. Midőn Esterházy őt meg akarta buktatni a török segítségével 1628-ban, Szombathelyi Mártonnak, Bethlen árulójának adott titkos utasításában óvatosságra inti emberét, „mert sokan vannak köztünk, kik ezt az embert (Bethlent) háborúk és belső viszályok alkalmára nem akarják elveszve látni“.¹

Csakhogy azok a rendek, akik Bethlenhez ragaszkodtak és tőle fegyverrel kivívandó sikereket vártak, szerették volna, ha fáradságuk és az ország pusztítása nélkül hullana ölükbe háborúinak eredménye. És minő eredményt vártak háborútól? A német uralom megtörését. Mert a német uralmat halálosan gyűlölték.² Ez a gyűlölet nagyon régi volt, de különösen fokozódott a hosszú háború alatt s azután az 1615-i bécsi béke következtében. Borsos Tamás azt mondotta Görcsi Mehemet basának 1619-ben a portán: „vagy titkoljuk, vagy nem titkoljuk, de az magyar nemzet régen végére ment ennek, hogy az német nemzet eladta s elárulta az kevés magyar nemzetet, hogy hamar üdön módot keresvén benne, elkezdje az hajduságon és azt elfogyatván, pusztítván, kergetvén, az többit is elfogyassa és így álljon boszút az Boescai fel-támadlásáért“.³

Borsos híven fejezte ki e szavakban az átlagos magyar közvéleményt. Ugyancsak az 1615-i békéből kiindulva Borsos ezeket mondotta Perában Almoró Nani Bailónak: „Az osztrákok megigérték, hogy visszahódítják Magyarországot a töröktől, de az ellenkező történet, napról-napra fogyunk, azért a magyarok azt hiszik, hogy jobb magyar fejedelmet választani, a ki szövetekezve a törökkel, a jó béke örömeit izlettetné meg velök“.⁴

A magyar közvélemény tehát 1619-ben már arra eszmélt, hogy az osztrák ház nem teljesíti történeti misz-szióját. A töröktől való felszabadítását várta tőle a nemzet 1526-ban s íme annyira eltávolodott kötelességétől, hogy 1615-ben már a törökkel szövetekezett a magyar ellen.

Még gróf Thurzó Imre is, a művelt szellemű, mérsékeltre hajló főúr, midőn 1621 júniusában a török segítség-

¹ Galantai Gróf Esterházy Miklós, III. 359. l.

² Alemanni mortalmente odiati, írja Padavin 1624 február. Óváry, 324.

³ Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok, II. 180.

⁴ Óváry, 502. l.

ről elmélkedik, szomorúan vallja meg, hogy az is csak a nemzet nagy kárával jár, de ha a német „rajtunk győzedelmet veszen, kire isten szent fiáért ne segítse, teljességgel bennünket elfogyatni igyekeznek“.¹

Bethlen kortársai közül a leghatalmasabb vádiratot a német kormányzás ellen Esterházy írta 1627-ben. Kifejti abban, hogy mennyire nem törődik a kormány Magyarországgal, hogy gyűlöletet és elhanyagolást tapasztal a magyar nemzet azoknál, akiktől oltalmat várhatna. Ezért gondolkoznak azon sokan, hogy nem volna-e jobb, ha az ország „adófizetése mellett meghódolással tartaná fenn magát Erdély példájára“. „Bethlen iránt a magyarok minden hajlandósága és segítsége ebből a forrásból ered.“ — „Oly kevéssé orvosoltatnak a magyarok bajai, hogy napról-napra mind inkább elidegenednek és fogynak s úgy vélik, nincs más menedék, minthogy örökös frigyét szerezzenek a törökökkel.“

Amit Esterházy hivatalos felterjesztésében megírt, azt röviden és velősen ismételte Marques Aytona, IV. Fülöp követe előtt. A követ ezt jelentette 1627 június 13-án: „A magyarok annyira el vannak keseredve, hogy ha ő felsége elutazik a birodalomba, — így mondotta nekem világosan a nádor — a magyarok a törökhöz pártolnak és országuk után adót fizetnek majd, mint Erdély, mert a császár nem akarja és nem is tudja őket védelmezni. A nádor mind ezt megmondotta a császárnak és minisztereinek is.“²

A Querela Hungariae is ugyanezt mondotta, csak nem ily tömören s nem ily hatásosan. Ha a katolikus magyar főúr, ha a királyi ház rendületlen híve, az ország nádora így beszélt, szabad-e azt mondanunk, hogy Bethlen ambícióinak és harcainak nem volt belső kapcsolata a magyarság szenvedéseivel és reményeivel?

A választott magyar király címével ékesített kormányzói hivatal nem volt beilleszthető a magyar alkotmány szerkezetébe, de ezt a közjogi hibát aránylag rövid idő múltával ki lehetett volna javítani. Ellenben igen természetes volt a magyarság nagy részének az a várakozása, hogy Bethlen kormányzása alatt ízlelhetné a jó béke örömeit és magyarságában meg nem támadva, felvirulna, mint Erdély felvirult, amióta Bethlen kormányozta.

Angyal Dávid.

¹ Tört. Tár, 1886, 32. (Szilágyi közli.)

² Gindely: Okmánytár, 470. „pues el Emperador ni les quiere ni puede defender“.

A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában.

(Második közl., vége.)

Kruspér Modersfeld halála után a gyárak és ültetvények összes felszerelését azonnal leltárba vétette¹ és a telepek vezetését — a kamara utólagos jóváhagyásával — minthogy a bácskai telepítés ügyis a vége felé jár! — Sztredula Henrik addigi telepítési felügyelőre bízta.²

Sztredula ezekben az ügyekben már eddig is ott-honos volt. Kruspérral együtt ő intézte eddig is, meglehetősen sikerrel, a len- és kendertermelés fejlesztésére irányuló propagandát,³ ami pedig Bécsben kapott utasítása szerint Modersfeldnek lett volna egyik főfeladata. Ő intézte azokat a durva- és finomvászon, valamint asztalterítők gyártására irányuló kísérleteket is, amelyekkel Cothmann elsősorban Modersfeldet bízta meg, de Modersfeld kijelentette, hogy azért a pénzért, amiért a hódtsági és apatini takácsok vállalták, ő vásznat nem tud előállítani.⁴

Sztredula igazgatósága alatt a posztót éppen úgy a vidék egyetlen kallójába, Valpóra vitték kallózni, mint addig, Pesten és Pécsen nyírátták, préselték, mint azelőtt,⁵ a szövésen és annak előmunkálatain kívül csu-

¹ Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 5.

² Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 18.

³ A len- és kendertermelés propagálására vonatkozólag a már említetteken kívül l.: Ben. res. 29., 26. Nov. et 3. Dec. 1764. 4-o., Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 17-o., Prot. commiss. imp. dd. 27. Aug. 1766. 4-o., Exp. cam. 1767. Febr. Aug. 24., Exp. cam. 1767. Febr. Kruspér 4. — Weinzierl eszéki főharmincadosnak a magy. kamarához 1767 máj. 5-én kelt jelentése: Acta cameralia, ser. II. Fasc. 15.

⁴ Sztredulának 1766 jan. 2-án és febr. 8-án kelt jelentései: Acta cameralia, ser. II. Fasc. 15. — Prot. commiss. imp. dd. 3. Jun. 1766. 14-o.

⁵ Exp. cam. 1767. Mai. Pest. sal. off. 1. (Mellette Sztredula 1767 febr. 16-án Pertzeld Lipóthoz, a pesti invalidusház gyárának igazgatójához intézett levele.) — Litt. ad cam. exar. Ser. III. Fasc. 60. 1700—1772. S3. (Sztredula 1767 jún. 18-án kelt jelentése és szeptember havi elszámolása.) — Exp. cam. 1767. Oct. Prov. imp. 1.

pán a festést végezték Apatinban, miután Kempelen Farkas kamarai tanácsos a festőműhelyt megfelelő festékekkel ellátta.¹

A gyapotfonás terén Sztredula alig végzett valamit.² A csülöngtermelés és feldolgozása ugyanúgy folyt, mint azelőtt. Valamivel több gondot fordított a festőbuzér termelésére, amit szintén jobbagyokkal kezdett műveltetni, eredmény azonban még nem igen mutatkozott. A kamara különben — bécsi utasításra — ezen a nyáron újabb buzérgyökereket küldött Apatinba, amelyeket azonban már nem külföldön szereztek be: Horvátországban gyűjtötték össze, ahol, különösen az erdőkben, vadon tanyázott és a horvátok éppen úgy felhasználták házi festésre, mint a bácskait a délvidéki rácok. Bécsben úgy tudták, hogy a minősége a hollandi buzérét is felülmúlja.³

Ebben az évben az apatini ültetvényeskertben az indigót adó anil-fű termelésével is kísérleteztek. Mint-hogy azonban az anilfüvet, vagy közönségesen indigót senki sem ismerte, a gyenge palánták nagy részét gaz gyanánt a gyomláláskor kidobták, úgyhogy csak húszegynéhány szál maradt belőle. Kísérleteztek vele a következő évben is, de a palánták részben kiszáradtak, részben megróthadtak az utolsó szálig s ezeket a kísérleteket azután abbahagyták. Hasonló kísérletek folytak ugyanekkor a belyei, aradi, magyaróvári és óbudai uradalomban is, de ugyanilyen eredménnyel.⁴

Az apatini telepekre fordított összeg 1768 májusáig több mint 31.000 forintra emelkedett.⁵

Sztredulából nem hiányzott a jóakarát, hogy a korábbi hibákat jóvátegye és mindenekelőtt a kész cikkek, elsősorban a posztó eladására törekedett, mivel a

¹ Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 9., Exp. cam. 1767. Mai. Praes. 14., Exp. cam. 1767. Febr. Off. sol. 3.

² V. ö. Exp. cam. 1767. Oct. Prov. imp. 1. mellett Sztredula 1767 aug. 2-án kelt jelentésének mellékleteit, valamint 1767 jún. 18-án, valamint szept. 30-án kelt elszámolásait: Litt. ad cameram. Ser. III. Fasc. 60. 1700—1772. S3.

³ Exp. cam. 1767. Mai. Kruspér 4., Sztredula 1767 május 4-én kelt jelentése: Litt. ad cam. Ser. III. Fasc. 58. 1700—1772. S1., Sztredula 1767 jún. 20-án kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁴ Exp. cam. 1767. Mai. Kruspér 1., Praef. Arad. 2., Exp. cam. 1767. Oct. Aug. 28., Ben. res. 22. et 29. Dec. 1767. 1-o., Exp. cam. 1768. Mart. Kruspér 8., Veterobudensi praef. 3., Exp. cam. 1768. Apr. Veterobudensi praef. 4., Exp. cam. 1769. Mai. Aug. 12.

⁵ Litt. adm. Bács. dd. 23. Mai. 1768.

fonálnak és a csüllengnek a kamara — a bécsi harmincadrevizorátus közreműködésével — nagynehezen szerzett némi piacot,¹ de a posztót mégis csak a gyárnak kellett eladnia. Sztredulának sikerült is egy-két rőföt itt-ott értékesíteni, de nagyobb mennyiség átvételére a kereskedők nem voltak hajlandók. Nagyon rendetlenek voltak a végek, nagy részét kikezdték a molyok, meg-
rágták az egerek s oly rosszul voltak festve, hogy az utolsó rác sem vett volna ruhának belőle. Mindössze Viskovszky József újvidéki kereskedőnek sikerült 32 véget a nyakába varrni, azt is csak úgy, hogy Sztredula a sikertelen alkudozásokba belefáradva, hozzákezdett a főtéren egy üzlethelyiség építésébe, ahol a kész cikkeket elraktározni és árulni lehessen, Viskovszky pedig, akinek Apatinban fiókiüzlete volt, megijedt, hogy konkurrenst helyez majd az új üzletbe.²

Sztredula különben inkább durva posztó gyártására törekedett, mert annak eladását inkább remélte. A Modersfeld idejében holland mintára készült szövőszékeket német típusúvá alakította át és flanelt, valamint béléselmét is kezdett gyártani. S mivel úgy találta, hogy belföldön a posztó elhelyezése nehézségekbe ütközik, tervbe vette, hogy gyártmányait *exportálni* fogja a Balkánra.³

Baj volt, hogy a festőműhely berendezésével egyidejűleg Apatinba hívolt szépfestőben szintén csatlakoztak s Sztredula a gácsi gyárban volt kénytelen próbafestéseket végeztetni.⁴

Sztredula igazgatósága így az apatini telepek számára nem jelentett rendszerváltozást. Nagyobb fontosságú volt az, hogy Cothmann kancelláriai tanácsossá neveztetett ki és helyét a magyar kamarán 1766 végén eddigi támogatója, Kempelen Farkas foglalta el.⁵

Kempelen Farkas a történeti anekdotákból eléggé ismeretes. A történetkutató ugyan kénytelen volna jócskán lefaragni abból a nimbuszból, ami alakját körülveszi és valószínűleg, mint a korabeli tudós álmodozók

¹ Sztredula 1767 nyarán 6 mázsza 30 font gyapotfonalat — az egész akkori készletet — küldött fel értékesítés végett a kamarának. 1767 júl. 7-én kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

² Exp. cam. 1767. Oct. Prov. imp. 1.

³ U. o.

⁴ U. o. és Prot. commiss. imp. dd. 21. Nov. 1766.

⁵ Herzog i. h. 439. l., Exp. cam. 1765. Dec. Circulare 2., Exp. cam. 1765. Dec. Praes. 3., Ben. res. 19., 26. et 21. Mai. 1766.

egyik tipikus, bár zseniális alakját állítaná elénk, bizonyos azonban, hogy nagystílű ember volt s korának gazdasági törekvéseit teljesen magáévé tette. Mindjárt működése elején nemcsak az apatini gyárak ügyét karolta fel nagy megértéssel,¹ hanem Pozsonyban 1767 elején néhány társával ő maga is alapított egy selyem-, vászon- és kartonnyomó gyárat² s valószínűleg az ő befolyásának tudható be, hogy a magyar kamara commissio impopulatoinissa 1767 elejétől commissio impopulationis et manufacturarum cím alatt működött tovább, amelyben ő lett a gyárügyek előadója.³

Mint említettük, gróf Grassalkovich Antal kamaraelnöknök az apatini eseményekről nem volt tudomása, s mikor tudomást szerzett róluk, akkor sem akart beavatkozni. Mindössze arra utasította a kamarát, hogy a posztógyárat szereljék fel kallómalommal is.⁴ Csak amikor értesült arról, hogy már sok ezer forintot fektettek be ezekbe az üzemekbe, határozta el magát közbelépésre.

Nem lehet kétséges, hogy Kempelen Farkas kamarai tanácsos irányította rá az öreg kamaraelnök figyelmét az apatini gyárak ügyére. Grassalkovichnak magának is volt Hatvanban posztógyára s mint világosfejű ember, hamar átlátta a helyzetet. Elrendelte, hogy ezentúl a gyárügyeket *ne bizottság* tárgyalja a kamarán, hanem teljesen önállóan az egyik kamarai tanácsos intézze, s mint olyan embert, aki ért is hozzá, szorgalmas és kedve is van ezekhez az ügyekhez, Kempelen Farkast kinevezte a már fennálló és a jövőben felállítandó összes kamarai gyárak és ültetvények igazgatójává.⁵

¹ V. ö. Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 9. és u. o.: Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1767. 1-o.

² Exp. cam. 1767. Febr. Aug. 14., Ben. res. 4. Mart. 1767. *stb.*

³ Litt. praes. Grassalkovich dd. 5. Dec. 1766.

⁴ Siquidem haetenus nullam cognitionem et informationem manufacturarum Apathiniensium habuerim, ideo nec ad dispositiones circa progressum earundem necessarias me immittere volui, — mondja Grassalkovich a magyar kamarához 1767 jan. 16-án intézett levelében: Exp. cam. 1767. Jan. Pest. sal. off. 2. — Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1767.: Exp. cam. 1767. Jan. Kruspér 9. jelzet alatt. — Nolebam damnosam hanc oeconomiam facto meo ingredi, qua alioquin sine scitu meo, et in abstracto antecedenter agebatur, — írta 1767 dec. 3-án a magyar kamarának Grassalkovich: Exp. cam. 1768. Mart. Kruspér 9.

⁵ A kinevezési decretum Kempelen 1769 jan. 28-án kelt jelentése mellett: Acta post Grassalkovich. Fasc. 7. No. 10. és Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

Az új kamarai hivatal címe kicsit nagyképű volt. Növénytermelési kísérleteket végeztek ugyan más kamarai uradalmakban is, de gyárai a kamarának az apatiniaikon kívül nem voltak.

Pedig — annak dacára, hogy a bécsi gazdasági tanács mind rigorózusabban foglalt állást a magyar nagyipar létesítésének gondolatával szemben,¹ — 1765-től kezdve egymást érték a *királynőnek* a magyar kamarához és a helytartótanácsához intézett leiratai és azok mind türelmetlenebbül sürgették, hogy a Magyarországon alapítandó gyárak ügyében tegyen a kamara, illetve a helytartótanács felterjesztést, mert a királynőnek az az óhaja, hogy a magyar szabad királyi városokban és a bányavárosokban gyárak alapíttassanak. Nevezetesen az 1765 március 5-én kelt királyi leirat elrendelte, hogy azok a városok, amelyeknek tőkéjük van, vagy lesz, ezeket a tőkét a város ipari alapjára fordítsák. Ugyanezen leirat utasította a kamarát, hogy sürgősen tegyen véleményes jelentést arról, mely városokban és milyen gyárakat kellene elsősorban meghonosítani s hogyan lehetne azok jövőjét biztosítani.² A magyar kamara erre a rendeletre majdnem két teljes év múlva tette meg „sürgős“ felterjesztését. A városokhoz kiküldött felszólításra³ beérkezett válaszok alapján 1767 február 13-án a magyar kamara jelentette, hogy nagyon kevés az olyan város, amelynek sikerült adósságaitól megszabadulni, ennél fogva gyárak alapítására és iparfejlesztésre tőkével nem rendelkeznek s így *őfelsége szándéka meg nem valósítható.*⁴

Ezzel a magyar kamara az ügyet befejezettnek tekintette. Nem így a királynő, aki másfél évvel később, 1768 augusztus 10-én új rendeletet intézett a magyar kamarához. Most már nemcsak a szabad királyi és bányavárosokban, hanem elsősorban a kamarai városokban való gyáralapításokat sürgette és utasította a kamarát, hogy azoknak, akik kamarai jószágokon hajlandók gyárat alapítani, mindenképen járjon kezükre, a szükséges pénzbeli előleggel is. A rendelet szerint főleg a máramarosi bányavárosok jönnének ilyen szempontból tekintetbe, ahová megfelelően képzett embert kellene állítani, az adminisztráció vezetőjét pedig biztosítani

¹ Eckhardt i. m. 79. kk. II.

² Ben. res. 5. Mart. 1765. 12. o.

³ Exp. cam. 1765. Mart. Circulare 1.

⁴ Exp. cam. 1767. Febr. Aug. 4.

kellene, hogy soron kívül előmenetelre számíthat, ha *a szegénység érdekében* az ügyet felkarolja.¹ A királynő ugyan most már nem általánosságban a gyáralapítást, hanem kifejezetten az abaposztó, közönséges kender- és lenvászón, mindenféle kötöttáru, flór, fejkendőkre, törülközőkre és asztalkendőkre való félgyapot és féllenszövetek, valamint mindenféle bőrárak gyártásának a meghonosítását sürgette, szóval azokét, amit a köznép vesz s amihez nyersanyag is található Magyarországon. Egyúttal ígéretet tett a királynő arra is, hogy mihielyt a hazai termelés megindul, ezeknek a cikkeknek a behozatalát meg fogja tiltani.²

A magyar kamara most nem váratott két évig válaszára. Már szeptember 20-án jelentette,³ hogy a máramarosi kamarai kerületben gyáralapításról szó sem lehet, minthogy, Visk határát kivéve, len sehol sem terem, a nép juhtenyésztésből él a hegyek között, a többi pedig sóbányákban dolgozik és sószállítással foglalkozik. Amellett éheznek, mert gabonát, hüvellyest, sőt zabot is, még a földesuraknak is, a szomszéd vármegyékből, Szatmárból, Borsodból kell behozniok. Az abaposztószövéshöz volna ugyan gyapjú, de egész Magyarországon nem lehet találni olyan embert, aki az abaposztószövéshöz értene, legfeljebb Erdélyből vagy Törökországból lehetne szerezni valakit. A kamara különben óva intette a királynőt attól, hogy évekig tartó óriási kincstári kiadásokkal ilyen gyárat alapítsanak. Ha akadnak magánvállalkozók, a kamara szívesen támogatja őket, de csak úgy, ha saját befektetéssel, saját rizikóra dolgoznak. *A kamara ilyen költséges vállalkozásokba nem bocsátkozhat.*

Alig egy hónap múlva a kamara utasítást kapott, mely szerint a királynőnek sem szándéka, hogy a magyar kamara gyárat alapítson, csupán csak az a kívánsága, hogy a kamara gondoskodjék olyan vállalkozókról, akik a kamarai városokban *kincstári előleggel* ugyan, de saját kockázatukra hajlandók volnának gyárat alapítani.⁴ Amire a kamara alázatosan jelentette, hogy — mint őfelsége minden parancsát, — jobbagyi készséggel ezt is teljesítené, *ha nem látná lehetetlennek.*

¹ Ben. res. 1., 3. et 10. Aug. 1768. 11-o., Exp. cam. 1768. Aug. Praes. 17.

² U. o.

³ Exp. cam. 1768. Sept. Aug. 24.

⁴ Ben. res. 19. et 24. Oct. 1768. 7-o.

*Olyan hozzáértő emberek, akik — habár kincstári támogatással is — hajlandók volnának saját rizikójukra gyárat alapítani, Magyarországon nincsenek. Megfelelő tőkével rendelkező külföldieket becsalogatni pedig a magyar kamarának nem áll módjában.*¹

Nincs értelme ez áldatlan és következményeiben nagyon szomorú vita további ismertetésének. Kétségtelen, hogy a magyar kamara a királynő iparfejlesztési terveitől a legnagyobb mértékben idegenkedett, mint ahogy idegenkedett a kamara a délvidéki telepítésektől is s arra való hivatkozással, hogy sok pénzbe kerül s hogy kevés lesz az állattenyésztés számára szükséges legelő, több ízben is *kérte a királynőt a telepítések megszüntetésére.*² Bizonyára nem rosszakaratból. Már Wilhelm Schröder, I. Lipót jeles kameralistája hangoztatta, hogy a kamara a kincstár, illetve a fejedelem jövedelmének növelésére nem alkalmas, mert a kamarának elég dolgot ad a jövedelmek beszédésével és a kiadásokkal kapcsolatos adminisztráció. Az ipar és kereskedelem fejlesztése, ami egyedül képezheti új jövedelmi források alapját, a kamara működési körén és szakkörén kívül esik. Sőt — mondja Schröder —, mivel az ipar és kereskedelem fejlesztése érdekében teendő esetleges intézkedések a kamarai tisztviselők ügykörét és munkáját növelnék, ezeket az ügyeket a referens nem is fogja pártolni, hanem ellenkezőleg, elgáncsolja, ahol csak lehet. Amellett az ezekkel kapcsolatos kísérletek pénzbe kerülnek s a kamara már csak ezért is ellenezni fogja.³

Ez okból vette ki Grassalkovich a gyárügyeket a kamara rendes ügyköréből és bízta rá Kempelen tanácsosra.

Jellemző a magyar kamarára, hogy Grassalkovich

¹ Exp. cam. 1768. Dec. Aug. 8. — Non deforet equidem obsequentissima haec C. R. H. A. pro homagiali sua in exequendis regiis Ssmae Mattis Vrae iustis promptitudine, huius quoque benignissimae intentionis regiae effectum pro possibili accelerare, nisi eadem semel extra statum esse videret, eiusmodi fabricantes peritos proprio periculo etiam cum adiutorio subsidionali fabricas assumpturos procurandi, siquidem in Hungaria huedum fabricis carente tales haud reperiantur, extraneos vero bene habentes et media pro eiusmodi erigendis fabricis possidentes isthuc alliciendi modus eidem C. huic. A. nullus superstat.

² Ben. res. 9. et 30. Nov. 1768. 1-o., Ben. res. 5. Febr. 1771., Ben. res. 2. Mart. 1771. 2-o., Acta post Grassalkovich. Fasc. 11. No. 13.

³ Schröder i. m. 13—15. l. — V. ö.: Eckhart i. m. 13. kk. 11.

1767 december 3-án kelt levelét, amelyben a kamarát erről értesítette, a kamara egyszerűen „tudomásul” vette s a szükséges intézkedéseket csak 1768 márciusában, az elnök sürgetésére és külön utasítására tette meg.¹

Az összes kamarai gyárak és ültetvények igazgatójának hatásköre egyelőre természetesen csak az apatini telepekre szorítkozott, de azok felett teljesen szabad kezét nyert, a kamarának csak évenként tartozott beszámolni működéséről. Ugyanakkor a kamaraelnök az apatini gyárak céljaira kiutalt 20.000 forintot, úgy azonban, hogy ez az összeg a zombori uradalmi pénztárban teljesen külön kezeltesék és a telepek minden szükséglete ebből fedeztessék, az uradalom semmit, még az alkalmazottak természetbeni járulékát és a robotot sem szolgáltathatja ingyen a gyárak rendelkezésére. Ezen intézkedés célja az volt, hogy a gyár mérlege állandóan tiszta és világos legyen.²

Külön fizetést Kempelen a gyárak igazgatósága után nem kapott. A kamaraelnök intézkedése következtében azonban őt illette volna honorárium fejében a tiszta jövedelem negyedrésze,³ kétségtelenül azért, mert így remélni lehetett, hogy Kempelen a gyárak ügyét a saját ügyévé fogja tenni.

Kempelen Farkas az apatini üzemek sorsát eddig is nagy rokonszenvvel figyelte.⁴ Kinevezése után mindenekelőtt egy gyárépület emelését tartotta szükségesnek, amit már Cothmann tervbe vett,⁵ maga Kruspér is kívánatosnak tartotta⁶ és sürgette Sztredula is, mint-hogy az egyes üzemek eddig vályogból épült, nádfödeles házakban s részben a városházán voltak — bérért — elhelyezve, ahol a nyersanyag és a kész cikkek egyaránt nyirkosodtak s emellett állandó tűzveszedelemnek voltak kitéve. Már Kempelen befolyásának tudható be,

¹ Grassalkovich 1768 márc. 15-én a kamarához intézett levele: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15. — Exp. cam. 1768. Mart. Praes. 34.

² A Gödöllőn 1767 nov. 28-án kelt decretum Kempelen 1769 jan. 28-án és 1771 ápr. 20-án kelt jelentéseinek melléklete: Acta post Grassalkovich. Fasc. 7. No. 10. és Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15. — Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10. — Exp. cam. 1768. Mart. Kruspér 9.

³ U. o.

⁴ V. ö. Prot. commiss. imp. dd. 26. Jan. 1767. 1-o. (Exp. cam. 1767. Jan. 9. jelzet alatt.) Exp. cam. 1767. Mai. Off. sol. 15.

⁵ Exp. cam. 1766. Mai. Aug. 59.

⁶ Prot. commiss. imp. dd. 21. Nov. 1766.

hogy a kamara 1767 június 12-én sürgető felterjesztést intézett a már Cothmann által javasolt gyárépület engedélyezése ügyében.¹ Amikor a gyár építésére az engedély Bécsből megérkezett,² Kempelen 1768 április 29-én személyesen sietett Gödöllőre, hogy az építkezést a kamaraelnökkel megbeszélje,³ aki a szükséges épületfát és zsindelet az árvai és likavai uradalomban még a királyi resolutio megérkezése előtt megrendelte.⁴

Miután a gyárak számára még szükséges felszerelést Bécsben már előbb megvásárolta, Gödöllőről Kempelen egyenesen Apatinba utazott. Ott kijelölte az emelendő gyárépület helyét, megbeszélte Kruspérral az építkezést, Villányban a posztógyár számára kallómalmot állíttatott fel, s 3199 forintért gyapjút is vásárolt. A textilüzemeket az ültetvényektől szétválasztotta, az előbbieket ismét Sztredulára bízván, míg az utóbbiak élére Eyersperg Antal volt es. kir. hadnagyot állította, aki előbb Győrben kísérletezett selyemtermeléssel s Kempelennel való ismeretsége onnan eredt. Az üzemek felszerelését és nyersanyagát leltárba vette Kempelen és úgy adta át újra az alkalmazottaknak. Niviani „selyemgyárost“, akiről kisült, hogy közönséges szélhámos, Kempelen elbocsájtotta. Úgy Sztredulát, mint Eyersperget írásbeli utasítással látta el és kötelességükké tette egymás állandó ellenőrzését, a posztógyár vezetőjével, Zollitsch Andrással még 300 forint kauciót is letéttetett s általában megszüntette a régi jó világot, amikor marokkal mérték a raktárból fonásra kiadott gyapjút. De csak papiroson. A valóságban úgy ment minden továbbra is, mint azelőtt. Érdekes azonban, hogy további intézkedésig a kész cikkek eladását megtiltotta.

Május 6-án érkezett Kempelen Apatinba és május 30-án már ismét Pozsonyban volt. A gyárigazgatóságot ugyanis sem ő, sem a kamaraelnök nem úgy képzelte, hogy személyesen fogja vezetni az üzemeket. Az összes kamarai gyárak igazgatójának feladata csupán csak az volt, hogy ellássa azokat a funkciókat, amelyeket eddig a kamara, illetve annak impopulationis commissiója

¹ Exp. cam. 1767. Jun. Aug. 27.

² Ben. res. 5. Apr. 1768.

³ Kempelen 1769 jan. 28-án kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15. és Acta post Grassalkovich. Fasc. 7. No. 10.

⁴ Litt. praes. Grassalkovich dd. 9. Mart. 1768., Exp. cam. 1768. Mart. Arvens. praef. 3., Exp. cam. 1768. Mart. Praes. 18., Exp. cam. 1768. Apr. Praes. 21., Exp. cam. 1768. Apr. Hradek. praef. 2., Exp. cam. 1768. Jun. Arvens. praef. 6.

végzett, nevezetesen, hogy az üzemek vezetői neki küldjék be ezentúl elszámolásukat és jelentéseiket, nyersanyagot beszerezni és kész cikket eladni csak az ő beleegyezésével szabad, ő fogadhat fel és bocsájthat el alkalmazottakat. Az üzemek számára ez nagy előnyt jelentett ugyan, mert Kempelelnél, mint hozzáértő embernél, megértésre számíthattak és nem kellett a kamara ellen-szenvétől félniök, talán üzletiesebbé is tette az üzemek kezelését, hiszen azelőtt a kamara csak hónapok múlva tárgyalta Modersfeld, vagy Sztredula jelentéseit, — lényegében azonban minden maradt a régiben.¹

Sztredula nagy jóakarattal, de teljes tájékozatlansággal vezette az üzemeket továbbra is, egészen magára hagyatva. Csinálta úgy, ahogyan Modersfeldtől látta, újabb és újabb összegeket fektetett be, úgyszólván eredmény nélkül, úgyhogy Kruspér már 1768 szeptemberében szükségesnek tartotta a kamarának jelenteni, hogy a Kempelen által Bécsben vásárolt felszerelések árával együtt Kempelen tényleges igazgatóságának kezdetétől, május 15-től augusztus végéig, a 20.000 forintnyi gyáralapból Kempelen utalványára 10.600 forintot fizetett ki.²

Kempelen maga is tisztában volt azzal, hogy az apatini állapotokon változtatni kell. Ő a sóügyek igazgatásán kívül 1767-től a temesi bánóság telepítésével is el volt foglalva³ s így a gyárak igazgatásával nem igen törődhetett. Eszébe jutott azonban a kameralisták egyik lelkes rajongója, Weissenbach Gyula Frigyes szász gárdaőrnagy, akivel még a porosz háború alatt Bécsben találkozott össze. A szász őrnagy álmainak netovábbja a kameralisták eszméinek megvalósítása volt s Kempelelen, amikor az összes kamarai gyárak igazgatója lett, meghívta őt az apatini telepek vezetésére. Weissenbach az ajánlatot elfogadta. Otthagytá a szász katonai szol-

¹ Az elmondottakra l. Kempelen 1769 jan. 28-án kelt jelentését: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15., továbbá: Acta post Grassalkovich. Fasc. 7. No. 10. és Fasc. 11. No. 13. — Kempelen 1768 febr. 25-én kelt jelentése: Litt. ad cam. exar. Ser. III. Fasc. 30. 1700—1772. K. 3. — Exp. cam. 1768. Apr. Kruspér 10., Exp. cam. 1768. Apr. Off. sol. 22., Exp. cam. 1768. Mai. Off. sol. 11., Exp. cam. 1768. Jun. Off. sol. 17. — Nivianiról: Sztredula 1768 máj. 7-én kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fas. 15., Exp. cam. 1768. Mai. Kruspér 7., Exp. cam. 1768. Jul. Kruspér 3.

² Kruspér 1768 szept. 11-én kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15., Exp. cam. 1768. Sept. Kruspér 17.

³ Exp. cam. 1767. Jul. Direct. sal. 1., Relat. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

gálatot — Kempelen kárpótlásul gazdasági tanácsosi címet eszközölt ki számára Bécsben, — és 1769 nyarán, mint a kamarai gyárak aligazgatója, nagy ambícióval lement Apatinba, hogy ifjúkori álmait megvalósítsa.¹

Akkor azonban Apatinban az ügyek már nagyon rosszul álltak. 1768 november elejére, tehát alig hat hónap alatt, a 20.000 forintnyi gyáralap 4000 forintra esapant s a posztógyár felszereléséhez egyes darabok (festókád, szárítókeretek) még mindig hiányoztak.² Gróf Grassalkovich kamaraelnök, aki most már kezdte az üzemeket jobban figyelni, Sztredulát utasította, hogy a gyárak összes kész cikkét mielőbb adja el és az üzemekeket ebből a bevételből folytassa tovább, a 4000 forinthez pedig csak a legvégső esetben nyúljanak.³ A kamaraelnök kívánsága azonban majdnem a lehetetlenséggel volt határos. Volt ugyan a posztógyárnak 470 vég posztója, de ennek nagy része rossz volt, nyíratlan és festetlen, a kész posztót összerágták az egerek és a molyok.⁴ Egyetlen vég sem volt szabályos, a néhány darab jó vég pedig tele volt piszokkal, sőt borfolttal, mert a segédek bent laktak a gyárban, de sem ágyuk, sem takarójuk nem volt, úgyhogy a kész posztón aludtak, sőt mulattak is.⁵ A gyapotfonógyár által produkált 15 mázsa fonállal pedig maga Kempelen Farkas kamarai tanácsos is hiába házalt a sassini, valamint a schwechati és a többi osztrák kartongyárakban, mindenütt azt a választ kapta, hogy nincs szükségük fonálra, a sajátjukat sem bírják feldolgozni. Nyers karton átvételére ugyan hajlandóknak nyilatkoztak, s erre Apatinban kartonszövással is tettek kísérletet, de a próbavégek a fonál egyenlőtlen-sége és a magas munkabér miatt oly rosszak és drágák voltak, hogy értékesítésükre gondolni sem lehetett. Erre Modersfeld küldetésének egyik főcélját elejtették s Kempelen utasítására — a bácskai asszonyok nem kis örömére — a gyapotfonálgyártást 1768-ban beszüntették.⁶

Mikor Weissenbach 1769 augusztus 18-án a gyárak igazgatását átvette, a 20.000 forint gyáralapból már csak 800 forint volt, azt is adósságok törlesztésére kel-

¹ Relat. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

² Exp. cam. 1768. Dec. Off. sol. 12.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10. Alleg. V.

⁶ Kempelen 1769 jan. 28-án kelt jelentése: Acta cameraia.

lett fordítani. Weissenbach kénytelen volt Kruspértől személyes kötelezvényre 200 forintot kölcsönkérni, hogy valami pénz mégis álljon rendelkezésére.¹ De igyekezett pénzt szerezni más módon is. Sztredulát már augusztus 24-én elküldte egy csomó posztóval a pesti vásárra s mikor Sztredula egy hét múlva visszajött anélkül, hogy egyetlen rőföt eladott volna, Weissenbach a raktáron talált nyersselyem legnagyobb részét — 2 mázsát — felküldte Bécsbe, amit fontonként 7 frt 20 kr.-ért sikerült is értékesíteni. Ezzel, valamint a közben Kempelentől kapott 600 forinttal az üzemet tavaszig valahogyan folytatni lehetett.²

Kísérletet tettek annak a kevés preparált csüllengnek és buzérnak az eladásával is, ami raktáron volt. Grassalkovich közvetítésével sikerült is ezeket egy pesti kereskedőnél elhelyezni, de az csakhamar kérte az érte fizetendő összeg elengedését, mert a festék tönkrement s nem tudta eladni.³

Közben Weissenbach a gyárakat beköltöztette a nyár folyamán elkészült új gyárépületbe,⁴ azután a kész posztóból kiválogatta a jobbakat, befestette, megpréseltette s tavaszkor újra kísérletet tett értékesítésükkal. A márciusi apatini vásáron azonban csak 8 vég posztót és 3 vég flanelt (ennek gyártását még Sztredula vezette be), a zomborin csak 1 vég posztót és 3 vég flanelt, a futakin pedig mindössze 2 vég posztót tudott eladni.⁵

A gyárakban a munkát mindamellettt folytatták, sőt — nyilván azért, mert az eddigi gyártmányokat nem tudták értékesíteni, — újabb cikkeket is kezdtek gyártani. A flanelfen kívül, az 1768 augusztus 5-én kelt legfelsőbb rendelet kívánságának megfelelően, kezdtek gyártani pokrócot, de készítettek ú. n. Linzer-Zeuget, félrását és lenvásznat is, ez utóbbiakat kisebb mennyiségben.⁶

¹ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10. Alleg. V.

² U. o.

³ Grassalkovichnak Kruspérhoz 1771 nov. 26-án intézett rendelete: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁴ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10. — A gyárépület számára 1769 tavaszán még anyagot kértek a likavai uradalomból: Exp. cam. 1769. Mart. Hradek. praef. 4. — Az épület 3 láb magas, emeletes, masszív, boltozatos, alápincézett, két oldal-szárnyas épület volt, első frontja 35, a szárnyak 30 láb hosszúak voltak. Urb. et conser. Fasc. 187. No. 8.

⁵ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

⁶ U. o.

Mindezekhez azonban pénz és ismét és megint pénz kellett. Grassalkovich — bár az 1768 szeptember 30-án Kruspérhoz intézett kamarai rendelet fogalmazványába sajátkezüleg szúrta bele, hogyha a 20.000 forint gyár-alap kimerül, többet Kempelen utalványára nem szabad kifizetni, — 1769 október 5-én 4000 és 1770 június 17-én újabb 4000 forintot utalt ki a gyárak folytatására, hogy a munkát ne kelljen beszüntetni, olyan feltétellel azonban, hogy azt Kempelen 1770 szeptember végéig tartozik a zombori pénztárba visszafizetni.¹ De növekvő aggodalommal figyelte a kamaraelnök az eseményeket és heves szemrehányásokat tett Kempelennek, aki annak idején azzal áltatta Grassalkovichot, hogy három év alatt a kamarának az egész 20.000 forint befektetést visszafizeti és a gyárak azontúl a nyereségből fognak élni.²

Időközben, hogy a textilüzemek érdekében a telepeket némiképp tehermentesítsék, az anyagi szempontból egyelőre teljesen kilátástalan selyemtermelést is beszüntették. Az ültetvények új vezetője, Eyersperg volt cs. kir. hadnagy, valamint a Bécsből időközben visszaérkezett asszonyok buzgalmában ugyan nem volt hiba, 1768-ban 16, a következő évben pedig 22 mázsa gubót váltottak be és, gombolyítottak le, a gubóért azonban a kamara fontonként 36 krajcárt fizetett a jobbágyoknak (Solenghiék a Szerémségben 40 krajcárt fizettek egy font gubóért), úgyhogy az 1767—69. évi, mintegy 63 mázsa gubóból nyert kb. 2½ mázsa selyemszál — a személyi kiadásokat csak 1768-tól számítva — közel 5000 forintjába került a kamarának, holott a 7 forint 20 kr.-os bécsi ár mellett alig 2000 forintot ért.³ Kempelen több ízben tett előterjesztést a kamarának, hogy a selyemtermelést, az ültetvényekkel együtt, pénzügyileg is válasszák külön a gyáraktól és az ültetvények számára külön pénzalapot állítsanak, mert az ültetvények a textilgyár minden „hasznát“ megemésztik, de természetesen erre a célra újabb pénzt nem kapott. Grassalkovich maga utasította

¹ Kruspérnak 1770 okt. 28-án Weissenbachhoz intézett levele mellékelve Hatzfeld Károly gróf bécsi udv. kamaraelnöknek Grassalkovichhoz 1770 dec. 8-án intézett leveléhez: *Acta cameralia*, Ser. II. Fasc. 15.

² Kempelennek 1769 nov. 19-én Grassalkovichhoz intézett jelentése: *Acta cameralia*, Ser. II. Fasc. 15. — *Acta post Grassalkovich*, Fasc. 8. No. 25.

³ *Rel. commiss. reg.* Fasc. 44. No. 10., *Exp. cam.* 1770. Sept. Praes. 3.

a kamarát, hogy Kempelen jelentésének ezt a részét Bécsbe *ne továbbítsa*.¹

Erre Kempelen Apatinban a selyemtermelést 1769 nyarával beszüntettette, éppen akkor, amikor a kamara — felsőbb rendeletre — komoly lépésre határozta el magát ezen a téren. 1770 április 26-án a kamara utasította a kamarai uradalmak vezetőit, hogy minden uradalomból legalább 2—3 ifjút és ugyanannyi leányt küldjenek Apatinba, hogy azok ott a selyemtermelés és gombolyítást megtanulják és azután otthon is tanítsák.²

A kamara ugyanis — Modersfeld, Cothmann és Sztredula jelentései után — meg volt győződve, hogy Apatinban nagyarányú, mintaszerű selyemtermelés folyik, holott az ültetvényeskertben a selyemtermelés Modersfeld halála után szünetelt, sőt eperfa is alig akadt benne, gubókat csak a jobbágyok termeltek s Eyersperg csak azok beváltásával és gombolyításával foglalkozott.³ Mint említettük, 1769-ben ezt is beszüntették s 1770 tavaszán Apatinban és környékén selyemtermeléssel már senki sem foglalkozott. A kamara mindezekről csak 1770 nyarán Kruspér — és utóbb Kempelen — jelentéséből értesült, s így az útra felkészített ifjakat kénytelen volt Eszékre irányítani Solenghihez. A selyemtermelés propagálását azután a kamara Kruspérra bízta, aki maga ajánlkozott erre a feladatra.⁴ Ezzel az apatini telepek programjából Modersfeld küldetésének második főcélja is kiesett.

A csülleng és festőbuzér termelése még folyt, de Weissenbach a selyemtermelés terhétől megszabadulva is csak vergődve tudta az üzemet fenntartani. Hiába dolgozott kora reggeltől késő estig, hiába végzett egészen közönséges, szolgai munkákat ő maga is, hogy nagyobb szorgalomra ösztökélje alantasait, hiába szállí-

¹ U. o., továbbá Kempelennek a kamarához és az elnökhöz 1769 nov. 19-én kelt jelentései: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

² Exp. cam. 1770. Apr. Circulare 41. — Exp. cam. 1770. Apr. Kruspér 11.

³ Exp. cam. 1770. Aug. Kruspér 8., Exp. cam. 1770. Aug. Arad. praef. 7., Exp. cam. 1770. Sept. Praes. 3., Exp. cam. 1770. Sept. Kruspér 10., Exp. cam. 1770. Nov. Kempelen 1., Exp. cam. 1770. Nov. Kruspér 13.

⁴ Exp. cam. 1769. Mart. Kempelen 1., Exp. cam. 1770. Jun. Kempelen 2., Exp. cam. 1770. Jun. Kruspér 14., Exp. cam. 1770. Jul. Arad. praef. 2., Exp. cam. 1770. Aug. Kruspér 8., Exp. cam. 1770. Aug. Kempelen 1., Exp. cam. 1770. Aug. Adm. Scepus 44., Exp. cam. 1770. Sept. Praes. 3.

totta le 20%-kal a munkabéreket, a 8000 forint előleg is elfogyott s 1770 őszének elején a posztógyárnak ismét nem volt nyersanyaga.

Kísérletet tett Weissenbach minden értékesíthető cikk értékesítésével. Új gyártmányainak valamivel nagyobb kelendősége volt, mint a régieknek, de az így bevett néhány forintnyi apró összegekből az üzemet folytatni nem lehetett.¹ Kénytelen volt Kruspértól újra pénzt kérni.² Kruspér azonban akkor már tudta, hogy a kamaraelnök újabb befektetést semmi szín alatt sem fog engedélyezni, s nemcsak pénzt nem adott Weissenbachnak, hanem felszólította őt, hogy a gyárak számára szeptember végéig kölcsönzött 8000 forintot, mivel a terminus lejárt, a zombori pénztárba fizesse vissza.³

Az elnök, különösen azóta, hogy Kempelen a mindinkább eladósodó gyárak „igazgatása” fejében nem restelt magának bizonyos mennyiségű posztót és gyapottonalat tiszteletdíjúl kiutalni⁴ holott az üzemekkel alig foglalkozott s egyébként is csak a tiszta nyereségből illette volna meg részesedés, nagyon ferde szemmel nézte már az apatini telepeket.

Annál is inkább, mert közben némi tapasztalatokkal gazdagodott. 1769-ben megbukott Kempelen pozsonyi gyára és a gyár támogatására kölcsönadott 10.000 forintjából 6000 forintja a kamarának is odaveszett.⁵ Kempelen szentül meg volt győződve pedig, hogyha folytatják az üzemet, az eddigi kár egy, vagy legfeljebb két év alatt nemcsak megtérül, hanem nagy nyereséget is hozott volna.⁶

Teljes sikertelenséggel folyt a bácskai uradalomban a macedóniai juhok és ázsiai kecskék tenyésztése is.

Majdnem 2000 forintot fizetett rá a kamara Thomée József vállalkozására, aki nagyarányú méhészetet akart

¹ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

² Kruspérnak Weissenbachhoz 1770 okt. 28-án intézett levele mellékelve Weissenbachnak Kempelenhez 1770 dec. 8-án intézett leveléhez: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

³ U. o.

⁴ Kempelennek 1769 nov. 19-én a kamaraelnökhöz intézett jelentése u. o.

⁵ Exp. cam. 1769. Mai. Praes. 2., Exp. cam. 1769. Oct. Praes. 18., Exp. cam. 1769. Nov. Decretum 4., Exp. cam. 1769. Nov. Kempelen 1. — Grassalkovichnak 1771 márc. 6-án Hatzfeldhez intézett előterjesztése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁶ Kempelennek 1769 dec. 24-én kelt jelentése: Litt. ad cameram exar. Ser. III. Fasc. 29. 1700—1772. K2.

a kamarai jószágokon berendezni. Tervei szerint befektetés nélkül 2 millió forint évi jövedelmet hozott volna ez a vállalkozás, de könnyen elérhette volna a tiszta haszon az évi 4 millió forintot is.¹ 1768 tavaszán küldték le Bécsből e kiváló finánckapacitást. A magyar kamara tolmácsul egy tisztviselőt is adott melléje és úgy küldte le a bácsi kerületbe,² ahol a bécsiek véleménye szerint mindenből aranyat lehet csinálni, csak akarni kell. Szerencsére az eredményt hamar lehetett látni: a Thomée rendelkezésére bocsájtott 600 méhcsalád alig ötnegyed év alatt 230 családra csappant, az ígért milliók helyett pedig vagy másfélezer forint kiadásról tudott csak elszámolni, mire a kamara felterjesztése alapján a királynő Thomée „viaszgyárigazgatót“ — mint nevezte magát — állásától felmentette, a „viaszgyárak“ igazgatását pedig a kamarai ispánokra bízta.³

Valamivel komolyabb alapokon nyugodtak és éppen azért többre kerültek a kamarának azok a kísérletek, amelyeket majdnem egyidejűleg egy másik jeles férfiú, az örmény származású Chligg Gáspár végzett. Chligg gyapotot akart termelni a bácsi kerületben, amely természetesen a világ legmegfelelőbb helye gyapottermelés számára. Grassalkovich kamaraelnök — akit az apatini példán okulva, a kamara most már szorgalmasan értesített minden gyanúsának látszó manipulációról, — mindjárt az elején kifejezést adott azon aggódalmának, hogy ezzel is úgy fognak járni, mint a „méhdirektorral“!⁴ És nem csalódott. Az április végén elvetett mag kikelt és szépen fejlődött, mert az alig másfél holdnyi kísérleti területen 7 kutat ástak és állandóan öntözték, de amint beköszöntött az őszi fagy, az egy éjszaka tönkretett mindent. Chligg ugyan azt állította, hogy előbb kell ültetni

¹ Ben. res. 30. Oct. 1764. 7-o., Exp. cam. 1767. Sept. Aug. 7., Exp. cam. 1767. Dec. Circulare 7.

² Exp. cam. 1768. Apr. Praes. 13., Exp. cam. 1768. Apr. Decretum 6., Exp. cam. 1768. Apr. Kruspér 7., Exp. cam. 1768. Sept. Aug. 11.

³ Exp. cam. 1768. Oct. Aug. 11., Exp. cam. 1768. Nov. Kruspér 3., Exp. cam. 1768. Dec. Aug. 13., Exp. cam. 1768. Jul. Kruspér 14., Prot. cons. cam. 1769. Tom. I. pag. 594., Exp. cam. 1769. Aug. Aug. 15., Exp. cam. 1769. Oct. Kruspér 8., Exp. cam. 1769. Nov. Aug. 27., Exp. cam. 1770. Mart. Kruspér 14., Exp. cam. 1771. Febr. Bács. adm. 9.

⁴ Exp. cam. 1769. Jan. Circulare 7., Exp. cam. 1769. Jan. Praes. 24., Exp. cam. 1769. Mart. Off. sol. 12., Exp. cam. 1769. Mart. Kempelen 1., Exp. cam. 1769. Mart. Aug. 7., Exp. cam. 1769. Mart. Deretum 3.

és akkor megéri a gyapot még a fagy beállta előtt, de Kruspér határozottan kijelentette, hogyha korábban vetik el, akkor már májusban fagy el az utolsó szálíg. A bácsi kerületben több mint 4000 szekeres és gyalogrobotot vett igénybe, a Szerémségben pedig, ahol Chligger ugyanakkor szintén próbálkozott, mintegy 400 forintot fizettek ki munkásoknak. Egyéb kiadások, Chligger évi 600 forint fizetésével együtt, mintegy 1200 forintot tettek ki.¹

Mindamellett Bécsben — Hornigk és a többi kamaralista tanácsainak megfelelőleg, hogyha ötven kísérlet közül egy lesz eredményes, a pénzt és fáradságot akkor is megéri, — kívánták volna a további kísérletezést,² de az öreg kamaralégnöknek már elege volt ezekkel a kalandorokkal. 1769 november 27-én kelt elnöki felterjesztésében szokatlanul erős hangon kérte minden ilyen kísérlet beszüntetését, mint amelyeknek úgysem lehet semmi eredménye. Mert munkakerülő szélhámosok ezek az emberek, akik terveikkel nem a közjó és a kincstár érdekeinek előmozdítására törekednek, hanem könnyű élet és privát haszon reményében a kincstár rizikójára vakmerő játékot űznek.³

És amikor 1770 őszén Weissenbach, az apatini gyárak aligazgatója, az üzemek folytatásához újabb összegeket kért, Grassalkovich elhatározta az apatini telepek feloszlását is.

Az apatini üzemeket azonban saját felelősségére nem merte beszüntetni. Annál kevésbbé, mert az apatini gyárak helyzete felől Bécsben mindjobbán kezdtek ér-

¹ A kísérletekre vonatkozólag l.: Exp. cam. 1769. Apr. Aug. 5., Exp. cam. 1769. Apr. Kempelen 2., Exp. cam. 1769. Apr. Kruspér 8., Exp. cam. 1769. Apr. Kruspér 12., Exp. cam. 1769. Mai. Eisperth 1., Exp. cam. 1769. Mai. Kruspér 10., Litt. ad cam. exar. Ser. III. Fasc. 12. 1700—1772. C3. (Chligger 1769 jún. 5-én kelt jelentése), Exp. cam. 1769. Jun. Aug. 15., Exp. cam. 1769. Jul. Off. sol. 14., Exp. cam. 1769. Aug. Decretum 3., Exp. cam. 1769. Oct. Kruspér 9., Exp. cam. 1769. Nov. Aug. 3., Exp. cam. 1769. Dec. Kruspér 2., Exp. cam. 1769. Dec. Decretum 10., Exp. cam. 1769. Dec. Kruspér 6., Ben. res. 20., 23. et 27. Jan. 1770. 4-o., Exp. cam. 1770. Jan. Aug. 40., Exp. cam. 1770. Apr. Praes. 25., Exp. cam. 1770. Apr. Kruspér 13.

² Az 1770. évi kísérletekre szánt magot már 1769 augusztusában leküldték: Exp. cam. 1769. Aug. Decretum 4. — L. meg Ben. res. 20., 23. et 27. Jan. 1770.

³ Grassalkovichnak 1769 nov. 27-én kelt felterjesztése és 1769 dec. 1-én a kamarához intézett levele: Exp. cam. 1770. Jan. Aug. 40.

deklódni. A bécsiek tájékozottsága ugyan nagyon hiányos volt, mert — úgy látszik — Modersfeld küldetéséről elfelejtkeztek s amikor 1768 szeptemberében a magyar kamara először tett jelentést az apatini üzemekről, azoknak éppen siralmas állapotát mutatta be, hogy a gyáralapításoktól való idegenkedését ezzel is magyarázza,¹ míg Kempelennek a királynő 1768 november 30-án kelt rendeletére² bemutatott jelentése csak szép ígéretekkel tartalmazott a jövőre³ nézve, további jelentést pedig Kempelen a királynő ismételt sürgetésére sem nyújtott be.⁴ Mindamellett a kamaraelnök az üzemek megszüntetéséért az ódiomot nem merte vállalni, mivel a királynő még mindig sürgette a kamarát, hogy minden lehető tegyen meg a magyar nagyipar fejlesztése érdekében és jelentést követelt arról, hogy milyen eredményeket sikerült eddig elérni.⁵

A kincstár tőkéjén vagy nagyobb kamarai érdekességgel létesítendő gyárak alapítását ugyan Bécsben nem kívánták többé. A bécsi udvarban ekkorra úrrá lett az a nézet, amit már a XVII. század végén Lipót császár híres kameralistája, Schröder hangoztatott⁶ s aminek Mária Terézia korában Justi lett — önmagát e tekintetben unos-untalan ismétlő — hirdetője,⁷ hogy *az uralkodó maga ne állítson gyárakat*. Mert a gyárak kamarai igazgatása oly költséges, hogy a rezsit minden hasznot megemészt, oly nehézkes, hogy a tervszerű, szakadatlan munka a kamarai gyárakban lehetetlen, s amellett hozzá nem értő, önző, lelkiismeretlen szélhámosok vagy álmo-

¹ Exp. cam. 1768. Sept. Aug. 24.

² Ben. res. 23. et 30. Nov., 7. et 14. Dec. 1768. 6-o., Exp. cam. 1768. Dec. Kempelen 2., Exp. cam. 1768. Dec. Praes. 23.

³ Kempelen 1769 jan. 28-án kelt jelentése: Acta post Graskovich. Fasc. 7. No. 10. és Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15. A jelentés ugyanakkor kelt kísérfirata: Litt. ad cameram exar. Ser. III. Fasc. 29. 1700—1772. K2.

⁴ Ben. res. 5. Aug. 1769., Exp. cam. 1769. Aug. Kempelen 1., Exp. cam. 1769. Aug. Praes. 27., Exp. cam. 1769. Sept. Kempelen 1., Exp. cam. 1770. Mai. Kempelen 1., Ben. res. 2. et 5. Jun. 1770., Exp. cam. 1770. Jun. Kempelen 1., Exp. cam. 1770. Aug. Kempelen 2., Exp. cam. 1770. Aug. Aug. 39., Exp. cam. 1770. Aug. Kempelen 3.

⁵ Ben. res. 5. Aug. 1769., Ben. res. 2. et 5. Jun. 1770. 10-o., Ben. res. 8., 15., 11., 18., 22. et 25. Sept. 1770., Ben. res. 27., 23. et 30. Oct. 1770.

⁶ Schröder i. m. 360. l.

⁷ Justi: Vollständige Abhandlung. I. 85. kk. II.

dozók kezébe kerül a vezetés, akik a kincstár pénzét elpocsékolják, anélkül, hogy valamit produkálnának.¹

De nemcsak a kamarai gyáralapításokat, hanem magánosoknak minden kritikanélküli pénzbeli támogatását és kizárólagos privilégiumokkal való felruházását is ellenezték a kamentalisták, mivel ez lehetlenné teszi a szabad versenyt s a privilégium idejére elvágja a fejlődés útját.²

Ezeket a bajokat különben az örökös tartományokban is észlelni lehetett s a XVIII. század hatvanas éveinek a végén a bécsi udvar addigi gazdaságpolitikáját, a Hornigk által megalapozott „Österreich über alles” politikát kezdte feladni. Annál is inkább, mert a kamentalista rendszer kezdetén minden áldozatok árán létesített osztrák gyárak kénytelenek voltak egymás után becsukni, s tőke és megfelelő kereskedőrend hiánya, de főleg a közönségnek a belföldi árutól való idegenkedése következtében a megmaradtak, köztük az állami üzemek is, állandó zavarokkal küzdtek. A hatvanas évek végén így az alkotás láza lassanként lelohadt, az állami üzemeket eladták, vagy becsukták, mint ahogy becsukták a meidlingi gyapjúszővőgyárat, a magánosok állami támogatását kezdték beszüntetni s végül egy 1771-ben kiadott legfelsőbb kézirat elrendelte, hogy a jövőben gyárat alapítani csak császári engedéllyel szabad s az engedélyt kérőt a kormányhatóságoknak alaposan meg kell vizsgálniok.³

Ilyen körülmények között nem lehet túlságosan esodálkozni, hogy amikor a nagy áldozatok árán életrekelített osztrák nagyipar válságba jutott, a bécsi udvar visszautasította gróf Forgách Jánosnak azon ajánlatát, hogy a magyar kamara féltőkével lépjen be társnak gácsi textilgyárába⁴ s nincs semmi csodálatos abban sem, hogy a bécsi udvar nem volt hajlandó támogatni a 175.659 forint passzívával rendelkező cseklészi karton-

¹ Schröder i. m. 360—361. l., Justi: Vollständ. Abhandlung. I. 75., 85—86. l., Justi: Grundfeste zur Glückseligkeit der Staaten. I. 447—448. l.

² Justi: Vollständige Abhandlung. I. 148—149. l.

³ Karl Příbram: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Erster Band. Leipzig, 1907., 21—22., 64., 201., 207., 228. kk. II.

⁴ Exp. cam. 1768. Sept. Aug. 28., Ben. res. 12. et 19. Oct. 1768., Exp. cam. 1768. Nov. Praes 2., Ben. res. 30. Nov. 1768. 8°.

gyárat sem.¹ Hiszen a gácsi textilgyárról maga a magyar kamara jelentette, hogy Bécsben is nagy piaca van,² a cseklésziről pedig szintén hatóságok állították, hogy külföldről hozza a nyersanyagot és a gyártott kartont ugyancsak külföldre viszi eladni.³ Kameralista szempontból a gácsi és cseklészi gyárak kincstári támogatása egyáltalában nem volt kívánatos. Annál kevésbé, mert — mint mondtuk — a merkantilista gazdaságpolitika sine qua non feltétele volt az, hogy a gazdaságpolitika alapját képező, politikailag összetartozó tartományrészek gazdasági élete egységesen irányították, az egyes részek működése úgy játsszon össze, mint az óramű — semmi sem hasonlít úgy a géphez, mint az állam hatalmas teste⁴ —, ez a gazdaságpolitika pedig a gyár-
ipar terén csak az abaposztó, közönséges vásznak, flórok, flanellek, bőrárak kidolgozását hagyta meg Magyarországnak.

Nemcsak azért, mert amikor Becher Joachim, Hornigk és Schröder az osztrák kameralizmus és merkantilista politika alapelveit lefektették, nem is gondolhattak arra, hogy ebbe a gazdaságpolitikába Magyarország is aktíve bekapcsolódjék, s ennél fogva a finomabb anyagok gyártását már évtizedekkel előbb kisajátították maguknak a cseh és osztrák tartományok, hanem azért is, mert az előbb felsoroltakon kívül más gyár számára nálunk nem igen akadt nyersanyag.

A 70-es évek elejétől a királynő is kezdett hajolni azokhoz a tanácsosaihoz, akik a még gyermekecipőkben járó magyar gyáripartól állandóan féltették az örökös tartományok iparát,⁵ az abaposztó, len- és kendervászon, flórok, félgyapot- és féllenzövetek gyártását azonban a királynő sürgette Magyarországon akkor is, amikor az örökös tartományokban a gyárak alapítását megnehezítették, sőt az ilyen gyárak számára kincstári támogatást is helyezett kilátásba. 1768 december 21-én a királynő — látva a magyar kamarának a gyárak alapítása iránti ellenszenvét — a legnagyobb indignálódás hangján utasította a kamarát, hogyha Magyarországon nincsenek, keressen a kamara Erdélyben és Törökországban vállal-

¹ Országos Levéltár. Helytt., Oeconomica. Lad. D. Fasc. 4. No. 1. (3900/1772., 4451/1773. sz.)

² Exp. cam. 1768. Sept. Aug. 28.

³ Helytt., Oecon. Lad. D. Fasc. 4. No. 1. (3900/1772. sz.)

⁴ Justi: Vollständige Abhandlung. I. 30. l.

⁵ Eckhart i. m. 106. kk. ll.

kozókat, akik hajlandók volnának kamarai támogatással a kijelölt iparcikkek gyártására üzemeket létesíteni.¹ 1769 január 31-én a kamara át is írt az erdélyi kincstartóságnak, hogy az keressen valakit,² ott sikerült is egy szebeni embert felhajszozni, akivel a magyar kamara — ismét a királynő közbelépésére³ — tárgyalásokat is kezdett, de kisült, hogy pénze nincsen s csupán egy kincstári tőkével, a kincstár rizikójára felállítandó abaposztógyár igazgatását vállalná, jó fizetésért.⁴

Ugyanakkor, a királynő utasítására, lépéseket tett a magyar gyáralapítások érdekében a helytartótanács is.⁵ A helytartótanács lépései ugyan — a kamarához hasonlóan — csak egy, a szabad királyi városokhoz és a vármegyékhez intézett körlevélben nyilvánultak, a körlevélre érkezett válaszokból azonban nyilvánvaló, hogy a királynő terveinek a keresztülviteléhez Magyarországon a vállalkozási kedv, ember, tőke és a megértés egyaránt hiányoztak. Bakabánya, Bazin, Bártfa, Besztercebánya, Debrecen, Esztergom, Kassa, Körmöc, Késmárk, Pest, Pozsony, Selmec, Sopron, Szokolca, Szentgyörgy, Trencsén, Újbánya, Újvidék, Zombor, Zólyom és a hajdúvárosok kapitánya egyaránt azt jelentették, hogy náluk a kívánt gyárak alapításához sem nyersanyag, sem tőke, sem vállalkozó, sem munkás nincsen, s minden ilyen irányú propaganda eredménytelen lesz. Akadt olyan város is, amely azzal tiltakozott a gyáralapítások terve ellen, hogy a lakosságot a földműveléstől elvonni nem szabad. Székesfehérvár elismerte ugyan, hogy vásárain kiváló gyapjút lehet kapni, — ott szerezte be a gyapjút az apatini posztógyár is —, de Perffel János szomorú példájára hivatkozva — aki még 1765-ben állított fel egy kisebb posztógyárat, de már is minden vagyonát elvesztette rajta, mert *gyártmányait nem tudta eladni*, — ugyancsak azt jelentette, hogy Székesfehérváron gyárat alapítani teljesen haszontalan vállalkozás volna. A vármegyéktől befutott jelentések még szomorúbbak. Mert a vármegyék nemcsak azt jelentették, hogy Magyarországon tőke, vállalkozó és nyersanyag hiánya

¹ Ben. res. 21. Dec. 1768. 5-o.

² Exp. cam. 1769. Jan. Thesaur. Transsylv. 1., Exp. cam. 1769. Apr. Thesaur. Transsylv. 2.

³ Ben. res. 1. et 4. Mart. 1769. 6-o., Ben. res. 26. Jul. 1769. 2-o.

⁴ Exp. cam. 1769. Sept. Praes. 7., Exp. cam. 1769. Sept. Aug. 4.

⁵ Helytt., Ideal. oecon. No. 8., Oecon. Lad. D. Fasc. 9. No. 4.

következtében gyárakat alapítani nem lehet, hanem jelentették azt is, hogy a lakosság ipari szükségletét a kisiparosok és a háziipar teljesen fedezik, *gyárak alapítására szükség nincsen*.¹

Erre Grassalkovich, akit ezekről a dolgokról a kamara állandóan informált, a kamarát utasította, hogy a megyék és városok jelentései alapján egyszerűen jelentse a királynőnek, hogy abaposztógyárakra Magyarországon szükség nincsen.² Jóllehet csupán Törökországból évenként mintegy 8500 vég abaposztót hoztak be.³

Az apatini gyárak ügyét azonban még sem merte ilyen könnyen elintézni Grassalkovich.

Hanem megbízta Kruspér Pál adminisztrátort, hogy az apatini telepek állapotáról küldjön hozzá névtelen feljelentést,⁴ s annak alapján 1770 november 27-én gróf Hatzfeld Károly bécsi udvari kamaraelnökhöz fordult, hogy eszközöljön ki a királynőtől az apatini telepek felszólítására királyi resolútiót. Hangsúlyozta, hogy eddig 66.000 forintjába került a kincstárnak ez a vállalkozás. Ebbe az összegbe nincs beleszámítva a mintegy 30.000 forint értékű új gyáépület, mert ezt úgy is fel lehetne használni magtárnak, a többi 66.000 forint befektetés azonban elveszett s a gyárak helyzete teljesen reménytelen.⁵ Néhány nap múlva, december 1-én írt ebben az ügyben báró Püchler Károlynak, a királynő kabinettitkárjának is. Püchler útján kérte a királynőt, hogy ha Kempelen a gyárak folytatását javasolná és igyekezne a királynőt arra rábírní, ne engedje magát rábeszélni. *Az ő lelkiismerete nem tűrheti* tovább a kincstárnak ilyen nagy károsodását.⁶

Grassalkovichot Hatzfeld már december 8-án figyelmeztette, hogy Kempelen — aki éppen Bécsben járt és akinek a névtelen feljelentést megmutatta, — a feljelen-

¹ Helytt., Oecon. Lad. D. Fasc. 9. No. 4.

² Exp. cam. 1769. Oct. Aug. 4.

³ Helytt., Oecon. Lad. D. Fasc. 9. No. 4.

⁴ A névtelen feljelentés olyan adatokat tartalmaz, amelyeket Kruspéron kívül más nem ismerhetett. Grassalkovich a feljelentőt igyekezett titokban tartani s Hatzfeldet kérte, hogy ha Kempelen vagy Weissenbachot ebben az ügyben kihallgatja, ne mondja meg, hogy az információt kitől kapta. Püchler kabinettitkárhoz intézett levelében a feljelentést „fideli manu sercrete perceptum”-nak mondja.

⁵ Grassalkovichnak Hatzfeldhez írt levele és a névtelen feljelentés: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁶ Grassalkovichnak Püchlerhez 1770 dec. 1-én intézett levele u. o.

tést közönséges rágalomnak minősítette, s a bécsi kamaraelnök azt ajánlotta Grassalkovichnak, hogy pontos információ szerzése végett küldjön ki valakit Apatinba.¹ Grassalkovich erre Kruspérral hivatalos vizsgálatot is tartatott és Hatzfeldnek már 1771 január 18-án jelentette annak eredményét. Kruspér a Weissenbach jelenlétében lefolytatott vizsgálat alkalmával megállapította, hogy a gyárak és ültetvények összes felszerelése, a kész cikkekkel és a még meglévő nyersanyaggal együtt 22.255 forint 46 krajcárt képvisel, amivel szemben a kamara 1764-től 1768 május 15-ig, tehát Kempelen igazgatóságáig 34.469 forint 30 krajcárt, Kempelen igazgatása alatt pedig további 28.000 forintot fizetett ki a telepekre. A gyár vesztesége ennél fogva 40.213 forint, amihez azonban hozzá kell még adni a telepek 5048 forint 43 krajcárt kitevő adósságát. Grassalkovich ezek alapján újra sürgette a telepek feloszlását s kijelentette, hogy ha a királynő mégis az üzemek folytatását határozná el, ő a felügyeletet felettük semmi szín alatt sem vállalja.² Majd, amikor a gyárakat feloszlató királyi rendeletet hiába várta, 1771 március 6-án, lelkiismerete szavára hivatkozva, Hatzfeldnél és Püchlernél is újra megsürgette azt.³ Mire Hatzfeld március 19-én értesítette Grassalkovichot, hogy addig, amíg Kempelen jelentését be nem adja és a vádakra, valamint Kruspér vizsgálatának eredményére nem válaszol, az ügyet nem terjesztheti a királynő elé. Utasította azonban Kempelent, hogy jelentését hat héten belül egyenesen hozzá nyújtsa be.⁴

A királynő azonban — egyelőre — Grassalkovich kívánságát nem teljesítette. Hanem augusztus 31-én elküldte a kamarának Kruspér és Kempelen jelentéseit, azzal az utasítással, hogy azokat a kamarához időnként bizonyára befutott pontos elszámolások adatainak felhasználásával a számvevőség vizsgálja felül és a kamara, szem előtt tartva az 1768 augusztus 10-én kelt resolútiót — a melyben a királynő gyárak alapítására a kamarát nyomtatékosan utasította —, tegyen az ügyben előterjesztést. Az üzemek sorsa felett csak a számvevőség felter-

¹ Hatzfeldnek Grassalkovichhoz 1770 dec. 8-án intézett levele u. o.

² Grassalkovichnak Hatzfeldhez 1771 jan. 18-án intézett levele u. o.

³ Grassalkovichnak Hatzfeldhez és Püchlerhez 1771 márc. 6-án intézett levelei u. o.

⁴ Acta post Grassalkovich. Fasc. 8. No. 25.

jesztése után fog dönteni.¹ Sőt alig egy hónap mulva, október 1-én — kétségtelenül Kempelen Farkas befolyására — a királynő újabb 5000 forintot utalt ki az apatini vállalkozás céljaira, hogy a munkát folytatni lehessen. Némi korlátozással ugyan, mert úgy rendelkezett, hogy elsősorban a már meglévő nyersanyagot dolgozzák fel, de újabb bevásárlásokat is engedélyezett.² Kempelen ugyanis jelentésében azt állította, hogy a telepek több száz embernek adnak kenyeret,³ s ezeket a királynő nem akarta egész télen át kenyér nélkül hagyni. Említésre méltó, hogy az augusztus 31-én kelt resolúcióban a királynő ismét jelentést kért arról is, hogy milyen intézkedéseket tett a kamara utolsó jelentése óta a magyar gyáralapítások ügyében.⁴

Hogy ezek után milyen befolyások és argumentumok érvényesültek és bírták rá a királynőt arra, hogy Grassalkovichnak a közel egy év óta sürgetett resolútiót 1771 október 15-én mégis megadta,⁵ nem tudjuk. Ez a — nem a kamarához, hanem Grassalkovich kamaraelnökhöz intézett — resolútio nem rendelte el ugyan a telepek felosztatását, csupán csak felhatalmazta a kamaraelnököt, hogy, ha a számvevőség jelentése és pontos mérlegelés után úgy találja, az üzemek megszüntetését elrendelheti, de ez esetben gondoskodjék az alkalmazottak megélhetéséről. — Grassalkovichnak azonban ez is elég volt.

Hiába hangoztatta Kempelen és Weissenbach, hogy a gyárak ezentúl már haszonnal fognak dolgozni, hiába igyekeztek igazolni, hogy a jövő évre eszéki, zombori, újvidéki stb. kereskedőktől több mint 40.000 forintnyi megrendelést kaptak, hiába bizonyígtatta Weissenbach, hogy ha a textilüzemeket nagyobbítják és a posztógyárba legalább tíz szövőszéket állítanak be, feltétlen nyereséggel fognak dolgozni,⁶ — Grassalkovich Kruspért és Weissenbachot Gödöllőre hívatta, jelentéseiket meghallgatta,⁷ s a gyárakat, mint amelyek sem a vidék,

¹ Ben. res. 26. et 31. Aug. 6-o.

² Ben. res. 1. Oct. 1771. 4-o., Exp. cam. 1771. Oct. Praes. 16., Exp. cam. 1771. Oct. Bács. adm. 4.

³ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

⁴ Exp. cam. 1771. Sept. Praes. 21.

⁵ Ben. res. ad praesidem, dd. 15. Oct. 1771.: Acta camera-
lia. Ser. II. Fasc. 15.

⁶ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

⁷ Grassalkovich válasza a kamara 1771 okt. 16-án hozzá intézett előterjesztésének margóján: Acta camera-
lia. Ser. II. Fasc. 15.

sem a kamara számára semmi hasznót nem jelentenek, sőt feleslegesek és károsak, 1771 november 26-án kelt elnöki rendeletével feloszlatta. Egyúttal elrendelte, hogy a gyár összes posztókészletét (626 véget), úgy, ahogy van, festetlenül, nyíratlanul, mielőbb adják el, ha pedig a délvidéken eladni nem sikerül, küldjék fel a pesti sóhivatalba; ő majd gondoskodni fog róla, hogy az óbudai zsidók, akik az ő hatvani posztógyárából is vásárolnak, az apatini posztót átvegyék. Ugyanekkor Kruspért megbízta, hogy a telepeknek azt a 14 alkalmazottját, akiknek más kereseti forrásuk nincs és csak az üzemekből éltek, lássa el mindazzal, amit új telepések szoktak kapni, s megbízta Kruspért a gyárak felszámolásának lebonyolításával is. E célból egyelőre Weissenbachot és Falster János eszüllengpraeparatort is helyén hagyta.¹

Mindezekről 1771 november 29-én jelentést tett a kamaraelnök a királynőnek is. Felterjesztésében a legereyesebben visszautasította Kempelennek azon állítását, hogy a gyárak évente 40.000 forint értékű produktumot tudnának elhelyezni, hiszen a két év alatt készített 625 vég posztót sem tudták eladni, s rámutatott arra is, hogy 1770 végétől a gyár vesztesége újabb 3631 forinttal növekedett. A királynőnek azt az aggodalmát, hogy az apatini gyárak megszüntetésével több száz család maradna kenyér nélkül, Grassalkovich elosztatta. Mindössze 14 olyan alkalmazottja volt a telepeknek (az ültetvényeket is beleértve), akik csak a telepekből éltek, a többi munkás telepes volt, akik csak akkor dolgoztak, amikor a mezei munka szünetelt.²

Talán azért sietett annyira az apatini telepek felosztatásával az öreg kamaraelnök, mert akkor már súlyos beteg volt,³ s hazájának és királynőjének ez a nagy sáfárja nyugodt lelkiismerettel akart az Örök Bírónak sáfárkodásáról számot adni. A kamarát ezekről az intézkedésekről az elnök már nem tudta értesíteni. A királynőhöz intézett jelentése keltének harmadnapján örökre lehúnyta szemét.⁴

Grassalkovich halálának hírére Kruspér aggodalmaskodni kezdett, vajjon a kamaraelnök intézkedése

¹ Grassalkovichnak Kruspérhoz 1771 nov. 26-án kelt rendelete u. o.

² Grassalkovich 1771 nov. 29-én kelt felterjesztése u. o.

³ Kruspérnak 1771 dec. 24-én kelt jelentése u. o.

⁴ Exp. cam. 1771. Dec. Aug. 1.

megegyezik-e továbbra is a hivatalos felfogással.¹ És aggodalmi nem voltak teljesen alaptalanok. Mert a kamara 1772 március 12-i felterjesztésére, amelyben jelentést tett ezekről az intézkedésekről,² a királynő április 13-án utasította a kamarát, hogy mielőtt a gyár végleges felosztását elhatározná, Weissenbach és Kruspér meghallgatása után tegyen a kamara javaslatot, nem volna-e érdemes legalább pokrócot és durva vásznat gyártani tovább az apatini gyárakban, különösen, mert ezekre a környéken termelt durvább gyapjút és lent is fel lehetne használni.³ Majd, amikor a kamara jelentése késett, augusztus 24-én Bécsből újra megsűrgették.⁴ A kamara természetesen Kruspér véleménye alapján — aki kifejtette, hogy kis üzem mellett a személyzet minden hasznot megemésztene, a legjobb vezetés mellett is, a mostaninál nagyobb üzemnek a termékeit pedig nem tudnák értékesíteni, — az üzemek teljes megszüntetése mellett foglalt állást⁵ s mindössze magánvállalkozóknak kisebb kölcsönrel való támogatását tartotta megengedhetőnek. Érdekes, hogy most már maga Weissenbach is úgy nyilatkozott, hogy posztógyár számára Apatin és környéke nem alkalmas.⁶

Az 1772 szeptember 21-én kelt resolutio Grassalkovich intézkedéseit most már jóváhagyta, de felhívta a kamarát, hogy igyekezzenek Apatinban egy iparosokból álló magánvállalatot összehozni, a környéken kelendő durva posztó, flanell és vászon gyártására. Ennek a vállalatnak át lehetne adni valami kis összegért a megszüntetett gyárak teljes felszerelését és az ültetvényeket, s kellő garancia mellett kamarai kölcsönrel is kellene támogatni a vállalkozást.⁷

Ezzel az osztrák kamentalizmus tipikus vállalkozása, az első magyar kamarai gyárak és kísérleti telepek története befejeződött.

Csupán a szerszámok és a kész produktumok eladása okozott még gondot a kamarának.

¹ Kruspér 1771 dec. 24-én kelt jelentése: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

² Exp. cam. 1772. Mart. Aug. 36.

³ Ben. res. 8., 13., 14. et 20. Apr. 1772. 3-o.

⁴ Ben. res. 17. et 24. Aug. 1772. 3-o.

⁵ Exp. cam. 1772. Aug. Aug. 44.

⁶ Weissenbach 1772 máj. 20-án és Kruspérnak 1772 jún. 9-én és júl. 10-én kelt jelentései: Acta cameralia. Ser. II. Fasc. 15.

⁷ Ben. res. 21. et 22. Sept. 1772. 1-o.

A kész, de festetlen posztót az elhúnyt kamaraelnök hatvani gyárában akarták először megfestetni, de Graskovich özvegye nem vállalta, mire Forgách János gróf gácsi gyárához fordult a kamara. Úgy látszik azonban, csakhamar rájöttek arra, hogy az apatini gyárban készült posztó még a festést sem érdemli meg, s a kamara 1773 áprilisában utasította a gácsi sóhivatalt, hogy a festést azonnal szüntessék be s az egész készletet — 568 véget, úgy, amint van, — mielőbb adják el. A festésért így is 2220 forint 33 krajcárt kellett a gácsi gyárnak kifizetni.

Vevőt az apatini posztóra csak nagynehezen tudtak találni Koppel Jeremiás óbudai zsidó személyében, aki a Modersfeld által annak idején kilátásba helyezett 2½ forint helyett a festett posztóért csupán 45, a festetlenért pedig csak 30 krajcárt fizetett rőfönként. Úgy látszik azonban, a kamara így is nagyon örült az üzletnek, mert Erhard János pesti sóhivatali irnoknak 1775 február 17-én három császári dukátot utalt ki jutalmul, az apatini posztó eladása körül szerzett érdemeiért.¹

Beszüntették a festéknövénytermelési kísérleteket is. A kamara ugyan nem bánta volna, ha az ültetvényes kertet és felszerelését valaki átveszi, de persze nem akadt vállalkozó. Csupán Falster János, a telepek utolsó „festégyárosa“ lett volna hajlandó a kísérleteket folytatni, a kamara számlájára, amibe viszont a kamara nem ment bele. A kész festéket és a festóműhely felszerelését Bécsbe szállították és Kempelenre bízták, hogy eladja s ezáltal a veszett fejszének legalább a nyele megtérüljön.²

Az új gyárépületet részben kamarai hivatalnokok számára lakásul, részben magtárnak használták fel,³ a villányi kallómalmot pedig lisztörlő malommá alakították át.⁴

A telepek elbocsájtott alkalmazottai közül mindössze három ment tovább, kettő Eszékre, egy pedig Székes-

¹ A pesti sóhivatal 1772 jún. 18-án és nov. 3-án kelt jelentései: Acta cam. Ser. II. Fasc. 15. — Liber capitalis oecon. 1773. Mart. 47., 216., Apr. 518., Jul. 634., Aug. 528., Oct. 25., Nov. 435., 1774. Febr. 392., Oct. 360., 1775. Febr. 264. (Maguk az ügyiratok a kamarai levéltárból annak idején selejtezettek.)

² Lib. cap. oecon. 1773. Febr. 204., 205., Apr. 184., Jul. 127., Sept. 124., Oct. 394., Nov. 194., 1774. Febr. 285., Mart. 216., 218., Mai. 366., Sept. 670., Nov. 334.

³ Urbaria et conscriptiones. Fasc. 187. No. 8.

⁴ Lib. cap. oecon. 1773. Mai. 285., Jul. 386.

fehérvárra, a többi letelepedett Apatinban. Ezeknek még Grassalkovich intézkedése értelmében odaajándékozták a gyár szövőszékeit.¹

A királynő azonban a magyar gyáralapítások ügyét még mindig nem tartotta befejezettnek. Az apatini üzemek feloszlátását jóváhagyó 1772 szeptember 21-én kelt királyi resolutio úgy intézkedett, hogy Weissenbach Gyula Frigyes, az apatini gyárak aligazgatója, ne bocsájtassék el a kamara szolgálatából, hanem — mivel úgy is szándéka volt a királynőnek a nagyobb kamarai városokba valakit küldeni, aki ott magánosok pénzén gyárak alapítását kezdeményezi, azokban segítkezik, az embereket vezeti, — a királynő elrendelte, hogy Weissenbachot az apatini telepek liquidálása után alkalmazza a kamara ilyen beosztásban.² Ezen a téren is Justi és elődeinek tanácsait követve,³ a királynő óhaja most már az volt, hogy szakképzett, tőkeerős iparosokból álló részvénytársaságok állítsanak fel gyárakat, s Weissenbach feladata az lett volna, hogy ilyen társaságokat összehozzon.

Kapott-e Weissenbach a kamarától ilyen megbízást s fáradozott-e azon, hogy a királynő óhaja teljesüljön, nem tudjuk. Bizonyosan állíthatjuk azonban a magyar kamarával, hogy a királynő óhaja teljesíthetetlen volt s valószínűleg teljesíthetetlen maradt volna akkor is, ha terveit a magyar hatóságok felkarolják.

Az a vagyonos középosztály, amely külföldön a XVII—XVIII. század folyamán a régi nemesség és a polgárságból kiemelkedő pénzarisztokrácia összeolvadásából képződött,⁴ ebben az időben nálunk még teljesen

¹ Exp. cam. 1772. Aug. Aug. 44.

² Ben. res. 21. et 22. Sept. 1772. 1-o. — Porro quemadmodum tunc, cum praecitatum Benignum Rescriptum Nostrum elargitae sumus, clementer inuimus: Nos individuum aliquod iustitendarum fabricarum in maioribus cameralibus dominiis Nostris constituere velle, ita cum vicedirector a Weissenbach alioquin in loco existat, ... committi eidem volumus, ut praedeclarata modalitate ad expensas privatorum fabricantium instituta fabricarum introducat, ibidemque iam existentes opifices, et deinceps etiam illocandos fabricantes in manipulatione informet et dirigat, totumque hoc negotium ea, quae publico et ibidem existentibus cameralibus subditis maxime proficua fuerit, modalitate instituere studeat.

³ V. ö. Schröder i. m. 362. l., Justi: Vollständige Abhandlung, I. 90—93., 96—97. l., Justi: Grundfeste zur Glückseligkeit der Staaten, I. 447—449. l.

⁴ V. ö. Werner Sombart: Luxus und Kapitalismus. München, 1913., 10. l.

hiányzott. Nagykereskedőink a XVIII. században nem igen voltak. A föld kereskedelmi értelemben vett tőkét nem jelentett, azzal spekulálni nem lehetett, a nyerstermények értékesítése igen nagy nehézségekbe ütközött. A XVIII. századi magyar iparos többnyire mellékesen üzte iparát, mezei munka idején földjét, szőlőjét művelte,¹ úgy, hogy vállalkozáshoz szükséges tőkeképződésre nálunk alig volt lehetőség. Ipari proletariátus pedig, amelyből a létesítendő gyárak munkássága toborzódott volna, vagy amelynek elhelyezése a hatóságok előtt szociális szempontból indokoltta tette volna nagyüzemek létesítését, — negyven évvel azután, hogy 15 éves adómentességgel kezdték becsalogatni a külföldi iparosokat és a helytartótanács feladatává tették vigyázni arra, hogy az adómentesség kiélvezése után az országból meg ne szökjenek —, minálunk el sem képzelhető. Kétségtelen ennél fogva, hogy ha a magyar hatóságok több megértést tanúsítanak a királynő tervei iránt, működésük akkor is eredménytelen marad.

Hogy mégis létesült egy-két gyár Magyarországon Mária Terézia korában, nagyrészt idegeneknek köszönhetjük. A cseklézi kartonszövőgyárnak két pozsonyi kereskedő mellett két *lauschitzi*, majd „Falquet Bernát örökösei és társai“ *bécsi* kereskedők voltak a tulajdonosai,² a zurányi börgyárat „Piano und Comp.“ létesítette, amelynek gróf Castiglioni Eudemius volt az elnöke,³ az Ocskay Mihály által Nagyszombatban felállított, de már két év múlva megbukott selyemgyárat Pruckmoser János *bécsi* polgár keltette újra életre,⁴ a Ferenc császár által alapított sassini gyár rövidesen a *bécsi* Schuller und Comp. bankcég, majd Puthon János lovag tulajdonába ment át,⁵ a Krisztina főhercegnő kezdeményezésére 1776-ban alakult mosoni gypjűszövőgyár pedig nem sokára *brünni* gyárosok kezére került.⁶ Lehet, hogy For-

¹ Karlovsky Endre: Magyar gyár- és kézműipar 1771–1774-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, III. évf., 1896. 3. l. Gárdonyi Albert: Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán. Századok, 1916., 89., 288., 296., 302. l. — Székesfehérvár 1769 márc. 3-án kelt jelentése szerint a polgárság földművelésből és szőlőtermelésből él. Helytt., Oecon., Lad. D. Fasc. 9. No. 4.

² Helytt., Oecon. Lad. D. Fasc. 4. No. 1., Gárdonyi i. m. 301. l.

³ U. o., Lad. D. Fasc. 4. No. 8.

⁴ U. o., Lad. D. Fasc. 9. No. 4.

⁵ Gárdonyi i. h. 301. l.

⁶ U. o.

gách gróf gácsi gyáraiban is érdekelve volt külföldi tőke.¹ Bizonyos azonban, hogy a gácsi gyárak munkásai éppen úgy idegenek voltak,² mint ahogy külföldről hozott szakképzett munkásokat — az apatini gyárakról nem is szólva — a cseklészi kartongyár,³ a zurányi bőrgyár,⁴ Windischgrätz gróf teplici gyára,⁵ Bender Fülöp és fia lajtafalvi bőrgyára,⁶ Frey Károly Frigyes apátfalvi⁷ és Bruckei Ferenc és társai nagyszombati — kibebbszerű — posztógyára is.⁸

Nevezetes különben, hogy — állítása szerint — a kamara a királynő 1768 december 21-én kelt rendeletére a királynő által sürgetett gyárak alapítására török területen, sőt Morvaországban és Sziléziában is keresett vállalkozókat, de senki sem jelentkezett,⁹ ha csak a „Riege, Gulden und Comp.“ vállalkozását nem számítjuk. Ezek Óbudán akartak kartonnyomógyárat alapítani és kölcsönért fordultak a kamarához, az elnök azonban utasította őket, igazolják, hogy a gyártási ágban jártasak és megfelelő tőkével is rendelkeznek. Ezekről ugyanis mélyen hallgattak kérvényükben, Grassalkovich pedig nagyon „exotikus hangzásúnak“ találta nevüket.¹⁰ Nem is jelentkeztek azután.

Ilyen körülmények között *magyar* gyáripar Mária Terézia korában a magyar hatóságok lelkesedése mellett sem igen fejlődhetett volna ki.

Mindezt — az apatini példán is okulva — maga Kempelen Farkas is belátta. Az apatini üzemekről 1771 április 20-án készített terjedelmes jelentésében hangoztatta, hogy az a — most már általánosan elfogadott — elv, mely szerint nem az uralkodónak, hanem a polgároknak kell gyárakat alapítaniok, Magyarországon nem alkalmazható, mert olyan országban, ahol alig van ipar, nem lehet remélni, hogy gyárak alakuljanak, ha az uralkodó nem jár elől jó példával. Javasolta ennél-

¹ A 25.000 frt alaptőkének csak a fele volt Forgách grófé: Eckhart i. m. 100. l.

² Sztudinka i. h. 71., 79—80. ll.

³ Helytt., Oecon. Lad. D. Fasc. 4. No. 1.

⁴ U. o. Lad. D. Fasc. 4. No. 8.

⁵ U. o. Lad. D. Fasc. 4. No. 10.

⁶ U. o. No. 97.

⁷ U. o. Lad. D. Fasc. 4. No. 10.

⁸ U. o. Lad. B. Fasc. 24. No. 6.

⁹ Exp. cam. 1769. Jan. Circulare 9., Exp. cam. 1769. Jun. Aug. 16.

¹⁰ Exp. cam. Mart. Praes. 19., Exp. Cam. 1770. Sept. Trices. Hainburg 12.

fogva, hogy az apatini gyárakat, — amelyek a királynő terveinek teljeseen megfeleltek, — fenn kell tartani továbbra is. Nem ugyan abban a formában, amiben addig működtek, hanem *iparosképző iskolává* óhajtotta volna átalakítani, olyképen, hogy a gyár ne haszonra dolgozzon, hanem néhány szövészeként mintaszöveget tanítson és ezáltal jó iparosokat neveljen, az üzem másik feladata pedig az legyen, hogy a környék posztószövőit és takácsait ellássa nyersanyaggal, a kész iparcikkeket pedig átvegye tőlük és elhelyezze. Ezáltal az iparosok mentesülnének a nyersanyagbeszerzés kellemetlenségeitől és az áruértékesítés gondjától, s sokkal könnyebben és nyugodtabban dolgozhatnak.¹

A Kempelen által javasolt iparosképző tökéletes kópiája lett volna annak a „Manufacturhaus“-nak, amelyet 1672-ben Lipót megbízásából Becker Joachim állított fel Bécsben² és amely néhány évi működés után, Schröder igazgatósága idején,³ az 1683-i török ostromkor leégett. Utóbb Justi sürgette az ilyen manufaktúrák felállítását.⁴

Míg ebből kitűnik egyrészt az, hogy Kempelen Farkas szorgalmasan tanulmányozta a kameranisták írásait és erősen Justi hatása alatt állott, igen szomorú fényt vet másrészt a korabeli magyar viszonyokra, hogy a mindig optimista Kempelen a magyar ipar fejlesztése érdekében olyan intézmény felállítását látta szükségesnek Magyarországon, amit Becher Joachim Bécsben éppen egy évszázaddal azelőtt létesített.

*

Hogy az apatini gyár vállalkozás, — ha megfelelő kezekbe kerül, — nem lett volna olyan hiábavaló és felesleges, mint amilyennek a magyar kamara vélte, mutatja az, hogy tízegynéhány év múlva újra felmerült egy Apatinban létesítendő kincstári posztógyár terve.

Koszák János kamarai számtiszt és Plechschmidt György, a mosoni posztógyár volt helyettes vezetője voltak a kezdeményezők. A gyár felállításához 65.726 forint 30 krajcárt kívántak s nagyban, mindjárt az elején 800 mázsa gyapjúval akarták a posztógyártást megkezdeni. Helyzetük annyiban lett volna kedvező, hogy

¹ Rel. commiss. reg. Fasc. 44. No. 10.

² Sommer i. m. II. k. 61—63. l.

³ U. o. II. k. 107. kk. II.

⁴ Justi: Vollständige Abhandlung, I. k. 107. kk. II.

Plehschmidt nemcsak theoretikus álmodozó volt, hanem posztógyárat előbb is vezetett s így némi tapasztalatokkal rendelkezett, másrésztől — legalább a nem feltétlen szakmunkást kívánó ágakra — bőven kaphattak volna munkaerőt, mert akkorra a Bácska lakossága, új telepítések következtében is, erősen megsaporodott. Különösen ez utóbbi ok miatt, — hogy a lakosságnak munkaalkalom nyujtassék, — nem ellenezte egy apatini posztógyár esetleges létesítését a bácsi kerületi adminisztrátor sem.

Koszák és Plehschmidt, valamint az adminisztrátor jelentései meggyőzték a helytartótanácsot is. 1786 január 10-én a helytartótanács Koszák és Plehschmidt terveit azzal a javaslattal terjesztette II. József elé, hogy egy Apatinban létesítendő posztógyárra nagy szükség — volna, a kincstár azonban ekkora összeget nem kockáztathat. Állítsa fel a gyárat magánember.

II. József a helytartótanács javaslatát jóváhagyta.¹

Pleidell Ambrus.

¹ A tervre vonatkozó iratok: Helytt., Dep. commerciale, 1785/86., fons 47. pos 1—13. jelzet alatt találhatók.

Történeti irodalom.

Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet. A magyar irodalom a középkorban. Budapest, 1930. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása. 770 l.

A Magyar Tudományos Akadémiának 1929 február 4-i ülésében, melyen Pintér Jenő rendes tagsági székfoglalóját tartotta, Némethy Géza osztályelnök Pintér Jenőt Schanzcal, a jeles würzburgi tanárral hasonlította össze. Szavai szerint: Schanz megírta olyan terjedelemben és olyan teljességgel a római irodalomtörténet nagy könyvét, aminőt idáig nem látott a világ; mindenütt pontosan regisztrálva az eddig végzett munkát és kijelölve a további kutatás irányait. „En tehát — mondta Némethy Géza — nem tudok neked nagyobb dícsérettel adózni, mint mikor azt mondom, hogy Te vagy a magyar Schanz, mert hasonló emberfeletti munkát hasonló sikerrel végeztél s már a neved is, mint az övé, fogalommá vált, hiszen a római irodalomtörténetet ma Schanznak, a magyarét Pintérnek hívják.“

Valóban alig lehet találobb, tömörebb méltatását adni Pintér Jenő fáradhatatlan irodalomtörténeti munkásságának. Körülbelül egy negyed század munkája fekszik imponáló köteteiben. Kazinczy Ferenc haláláig megírt négy kötete, 1921-ben megjelent s napjainkig terjedő kétkötetes tudományos rendszerezése és a nagyközönség számára írt képes irodalomtörténetének megjelenése után mindenki lezártnak gondolta kivételes arányú munkásságát. S íme, nyolc hatalmas kötetre tervezett nagy irodalomtörténetének most kiadott első kötetével olyan távlatokat nyit meg kortársai előtt, melyek nagyon kevés magyar tudós előtt nyíltak meg nemcsak napjainkban, hanem az egész életet egy célra feláldozó régi nemzedékek előtt is.

A most megjelent első kötet irodalmunk középkori történelmét foglalja magában a legrégebb időtől 1530-ig. Összesen két korszakot ölel fel és pedig a pogány középkort 1001-ig és a keresztény középkort, másképen a katolikus kódexirodalom korát, 1001—1530-ig. E korszakfelosztásban Pintér Jenő régi nyomokon halad; Toldy Ferenc és utána Beöthy Zsolt a mohácsi vészig terjedő kort nagyjából szintén ugyanígy osztották fel. Azonban a szerzőnél kevésbbé gyakorlati érzékű elméleti embereket bizonyára erősen megfogja lepni, hogy Pintér Jenő félretéve minden eddigi korszakfelosztást, századok kereteibe helyezi irodalmi termé-

sünetet. Kétségtelenül vitatható ez az új korszakbeosztás, de volt-e olyan beosztás, melyet több vagy kevesebb joggal meg nem lehetett támadni? Az évszázados határjelölésnek legalább megvan az az előnye, hogy egységet és változatlan-ságot ad az irodalomtörténet kereteinek.

Ha néhány szóval akarjuk ezt a most megjelent kötetet jellemezni, elmondhatjuk róla, hogy teljes, alapos és tárgyilagos. Alig hihető, hogy a szerző figyelmét elkerülte volna a magyar irodalomnak a legsekélyebb emléke is. A pogány magyarok nyelve, írása, költészetétől kezdődőleg a tihanyi apátság alapítólevelének magyar szavain át talán nincs irodalmunknak egyetlen egy magyar- vagy latinnyelvű emléke, melyet ne tárgyalna. Nagyobb irodalmi emlékeink mellett felvilágosítást és megfelelő értékelést kapunk még olyan kis emlékekről is, mint a mondseei tízparancsolat, a három kuruzsló mondókából álló Bagonyai ráolvasások, a mindössze néhány sorból álló Várday-level, a Mátyás korában írt legrégibb magyar levél. A magyar-nyelvű irodalmi emlékek felölelése a tudós szerzőnek nem okozhatott nagyobb fáradságot, hiszen a művészettel ölelkező magyarnyelvű írói törekvések meglehetősen későn kezdődtek s legnagyobbbrészt elvesztek. Magyarnyelvű irodalmunk végső eredményben még a XV. században sem nyújt többet, mint szójegyzékeket, néhány kisebb-nagyobb verses és prózai szövegmaradványt, továbbá Szent Ferenc életét és a legrégibb magyar bibliafordítást. Sokkal nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie az aránylag bőtermésű magyarországi latin irodalomnak teljes felölelésénél és méltatásánál.

Pintér Jenő már 1921-ben megjelent kétkötetes munkájában is részletes vázlatot adott a magyarországi latinnyelvű irodalomról; e vázlatot most megjelent kötetében teljes részletességgel kidolgozta s ennek valóban egész és hű képét adta. Bármilyen különösnek hangzik is, ennek a magyar irodalomtörténetnek gerincét, legnagyobb értékét éppen a latin irodalom e teljes feldolgozása és méltatása teszi. Ugyanis a magyarnyelvű irodalom csak a XVI. század első három évtizedében nyomul a latin mellé. S éppen latinnyelvű irodalmunk teljes feldolgozása és értékelése teszi ezt a kötetet nemcsak a magyar irodalom bűvárainak, hanem a historikusok szempontjából is rendkívül hasznos munkává.

Árpádkori és vegyesházkorabeli történelmi forrás-munkáinkat Szent István törvényei, intelmei, a legendák, a Gesta Ungarorum, Anonymuson, Kézain át Brodariesig mind részletesen és behatóan ismerteti s tartalmukról is bőséges és jellemző szemelvényekben számol be. Az e téren végzett munkát azonban értékessé és főleg gyümölcsözővé teszi a kutató számára az, hogy minden írónál látjuk a kútfőhöz fűződő kérdések historikumát is egészen a leg-

újabb időkig. Ilyen alaposan és világosan összefoglalva ezt sehol másutt együtt nem találjuk. Pintér Jenő ezzel felesleges idő- és energiapazarlástól menti meg azokat, akik latinnyelvű irodalmi kútfőinkhez fűződő kérdésekről tájékozódni akarnak.

De nemcsak legendáinknál, törvényeinknél és krónikáinknál tör elő a szerző alapos tájékozottsága a történelmi kérdésekben, hanem a speciális történelmi fejezetekben is. Például a magyar honfoglalásról, a pogány magyarok nyelvéről, vallásáról, a magyar-hun mondáról írt fejezetei valóságos példák arra, hogy egy biztos ítéletű, a lényegest a lényegtelenről, a pozitívumot a csillogó valószínűségektől megkülönböztetni tudó író még a legbonyolultabb és összevissza kuszált kérdésekben is pontosan el tud igazodni. Előtte fekszik például az ősvallásra vonatkozó irodalom Cornides Dánieltől kezdve Erdélyi László Művelődéstörténetéig és Hóman Bálint Magyar Története I. kötetéig s ezt áttekintve kimondja, hogy mivel az ősi hitvilágra vonatkozó történeti feljegyzések gyér számban maradtak fenn s viszont a néprajzi adatok egybegyűjtése csak későn kezdődött, ezen az ingoványos talajon még az ősvallás vázának felépítése sem biztat sikerrel. Ugyanúgy fel tud emelkedni a részletkutatók sokszor szűk látókörén a tárgyilagos megítélés magasabb régióiba például a magyar hunmonda-kérdés tárgyalásánál is. Az egész erre vonatkozó irodalomnak beható ismertetése után bátran kimondja, hogy „a vég nélküli vita tele van ellenmondásokkal. Az egyik kutató megcáfolja a másikat, a hipotézisek egymást váltogatják. Új elméleteket bogoznak egymás köré, egymásra épített feltevéseket koholnak. Bizonyos, hogy a tudományos mezbe burkolt állítások és cáfolatok a jövőben sem fognak megszűnni“. S azután meggyőződéssel mondja: magyar eredetű hunmondákról nem beszélhetünk.

De nemcsak kritikai és nagy áttekintőképességével vívja ki az elfogulatlan olvasó elismerését, hanem az egyes korszakok elé írt politikai és művelődéstörténelmi hátterek megrajzolásával is. Nem hajszálvékonyosságú, finom apró vonalakból készülnek ezek a hátterek, hanem markáns vonalakkal, a fény és árnyék erős kontrasztjának kiemelésével. Mesteri módon ért ahhoz, hogy néhány jellemző adattal megvilágítsa a korszakot. Erre is csak hihetetlen nagy olvasottsága, tudása és biztos judiciuma képesítik. A XVI. század első három évtizedének politikai háttérét olyan határozott és jellemző vonásokkal rajzolja meg, hogy ez a fejezet bármely történelmi könyv díszére válnék; 5 lap az egész, de többet mond, mint egyik-másik történelmi könyv íveken keresztül. Janus Pannoniusról, Verbőczyről írt fejezetei annyira teljes és kerek egésznek alkotnak, hogy azokhoz igazán nincs mit hozzáadni. Erősen pozitív érzéke megóvjá minden nem helyénvaló áradozástól. Középkori egyetemeink

csekély hatóerejéről éppen olyan őszintén tesz vallomást, mint a Dunai Tudós Társaságról, melyről megírja, hogy tagjai többször összejöttek ugyan, de latin verseik bemutatása és néhány tudományos kérdés megvitatása után inkább a terített asztal örömeinek áldoztak. A pompás történelmi fejezetek elolvasása után szinte önkéntelenül felmerül a gondolat az olvasóban, milyen kár, hogy a magyar történet-tudomány még mindig nélkülözni kénytelen Pintér Jenő irodalomtörténetéhez hasonló teljességgel, részletességgel és az egyes történelmi kérdések fejlődését, a kutatások eredményeit ugyanilyen alaposan és tárgyilagosan feltűntető magyar történelmet. Megkönnyítené ez a kezdő historikusoknak a minden kérdésben való eligazodást s egyúttal megkímélné őket téves irányban való haladástól.

Pintér Jenő alaposságát és teljességre való törekvését azonban nemcsak az irodalom hézag nélküli feldolgozása jellemzi, hanem bizonyítják ezt azok a fejezetek is, melyekben irodalomtörténetünk fejlődését mutatja be. Könyve elején összeállította a magyar irodalomtörténet bibliográfiáját; nem pusztán felsorolás ez, hanem egyúttal rövid értékelése az anyaggyűjtő kísérleteknek s tudományos jellegű teljes magyar irodalomtörténeteknek, a művelt közönséget érdeklő irodalomtörténeteknek, továbbá iskolai tankönyveknek, bibliográfiai munkáknak, irodalmi lexikonoknak, folyóiratoknak és idegen nyelven megjelent magyar irodalomtörténeteknek. Könyve végén pedig tévedések és koholmányok, szöveghamisítások, téves személyi adatok című fejezetekben felsorol mindent amit a magyar irodalom értékleltárából az újabb tudományos kritika kiselejtezett.

S végezetül — mint tudományos munkánál is elsőrendű értéket — külön is meg kell említeni tiszta, világos, könnyen folyó és az olvasót minden találgatásoktól felmentő nyelvét. Ma, amikor nemcsak tudományos munkák, hanem szépirodalmi alkotások nyelvét is szinte analizálni kell hogy tartalmukat világosan lássuk, tudományos munkánál kétszeres érdem a minden keresettségől ment, közvetlen hangú, tiszta, könnyed nyelv — Pintér Jenő nyelve.

Nem örömmel vesszük tudomásul, hogy a reformáció óta a világháborúig több mint 60 teljes tudományos német irodalomtörténet jelent meg s ezzel szemben nekünk még most is csak három teljes tudományos jellegű irodalomtörténetünk van. De e lehangoló érzést ellensúlyozza, sőt büszkeséggé fokozza az a tudat, hogy nagy sorscsapásaink között is ilyen elemi erővel tör fel a magyarság őseréje, kulturális elhivatottsága Pintér Jenő munkásságában. Ha a megjelenendő kötetek is — és ebben nincs okunk kételkedni — a mostani első kötet méltó folytatásai lesznek, akkor néhány év múlva tudományos életünk egy terjedelemben, értékben és hatóerőben egyaránt nagybecsű munkával lesz gazdagabb.

Marczinkó Ferenc.

Király János: Fejezetek Szent István törvényhozása köréből. Budapest, 1928. Grill. 177. lap.

Hivatásos jogtörténészeinknek a tudományos működés terén való megnyilatkozása már Trianon előtt is a ritkaságok közé tartozott. Ennek egyik oka az volt, hogy igen kevesen valának e tudományok művelői, a másik pedig, hogy rendkívül kevés lévén az e szakma iránt érdeklődők száma, nehéz volt ilyen munkákra kiadót találni, mert hiszen jogtörténeti munka kiadása nem lukratív vállalkozás, legfeljebb akkor, ha tankönyvről van szó.

Őszinte örömmel kell tehát Király János művét üdvözlőnk, amelyben régi magyar családi jogunk egyes kérdéseit óhajtja megvilágítani.

Király munkája három fejezetre oszlik. Az első fejezet: Házassági vagyonjog címet viseli és ennek első pontjában a szerző a magyarság törzskorszakbeli, ősi házasságkötéséről és ezzel kapcsolatosan a hitbér eredetéről értekezik.

A szerző a perzsa író, Gardézi feljegyzésének Tagányi által helyesbített szövegét veszi kiindulópontnak, amely szöveg Bartold orosz orientalista fordítása alapján Tagányi által helyreigazítva így hangzik:

„A leánykérésre nézve nekik (t. i. a magyaroknak) következő szokásuk van. Ha a házasulandó férfi valamely nőt el akar venni, megfizeti a kalimot, amely az ő gazdagságához képest, több vagy kevesebb számú lóból áll. Mialatt a kalim felett egyezkednek, a leány atyja a vőlegény atyját a saját házába vezeti és mindent összeszed, amije neki: menyét-, hód-, evet-, nyest-, rókaprémekből van, s ezeket egyenletes helyen összegöngyölgeti és a vőlegény atyjának lovához kötve, az illetőt hazaereszti. Az (t. i. a vőlegény) elküldi a menyaszszonyért megállapított: lovakból, pénzből és árukból álló kalimot, erre azt a nőt az ő házába hozzák.“¹

E szövegből mindenekelőtt meg lehet állapítani, hogy az ősmagyar nőszerzés az érdekelt családfelek között kötött consensuális contractus formájában történt és ez a nőszerzés módjának első és fő része, melynek megtörténte, azaz az akaratmegegyezés létrejötte után következik a második rész, t. i. a contractus végrehajtása. Ez azzal kezdődik, hogy a leány, illetve ekkor már menyasszony atyja, még az egyezkedés alatt, de már ennek valószínűleg a vége felé, a vőlegény atyját a saját házába vagy sátorába vezeti, ahol valószínűleg a tárgyalások befejezése, tehát az akaratmegegyezés létrejötte után, kiválasztja és átadja a tíz prémet, s ezeket lovára kötve, őt haza küldi, vagy hazaereszti. Erre a (ve)vőlegény teljesít, t. i. lefizeti a kalimot (ló, pénz, áru), mire az eladó családfő is teljesít, átadván a (ve)vőlegénynek a leányt.

Ha tehát e jogügylet első részét eljegyzésnek és a házas-

¹ *Tagányi*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. 24. l.

ság vagyoni megalapozásának tekintjük, akkor, ha van is a kalim és a tíz prém adása közt valami kapcsolat, még sem tudnám *elhatározni* magamat arra, hogy a hitbér, vagy amint régebben nevezték: hit-rész¹ eredetét a 10 prémben lássam és keressem. Míg Király „a menyasszony apja által *vissza* adott 10 állat (menyét) bőrben“ keresi a magyar hitbér eredetét (6. lap), addig vele szemben Timon felfogása szerint a Gardézi-féle kalim változott át „középkori értelemben vett dossá (hitbér)“.² Ugyanezt vallja Menyhárt is az özvegyi jogról szóló dolgozatában, írván, hogy amidőn a nővásárlás már jelképesé válik, tehát akkor, midőn nálunk a consensus facit nuptias elve nyomul előtérbe, már többé nem a család, „hanem maga a menyasszony kapja az árat, *most már hitbért*, melyre a régi ár nevei (dos, witemon, meta) ráragadnak.“³

Nem könnyű eldönteni, hogy kinek van igaza, azonban Király felfogásánál egy dolog felett mindenestre lehet vitatkozni, t. i. azon, hogy a Gardézi-féle szövegben a 10 prém „*vissza*“adásának tényét semmiféle pozitív adat nem támogatja. Gardézi prémekek *vissza*adásáról nem, hanem csak egyszerűen: adásáról beszél.

Igy tehát teljesen *elhatározás, felfogás dolga*, hogy Gardézi szövegét, hogyan interpretálok, s hogy vajjon a hitbér eredetét a kalimban, vagy a 10 mokusprémben kereselem?

A szerző a maga felfogását azzal igyekszik erősíteni, hogy a 10 prém = pénz is, *értékmérő* is, úgy mint az állat és ez hitbéré alakul át akkor, amidőn a leány atyja *vissza*adja ezt, mint a kalim egy részét.

Hogy ez a teória megállhasson, szerény véleményem szerint hármat kell bizonyossá, vagy legalább is valószínűvé tenni, úgy mint:

- 1., hogy a prémekek, állatbőrök, *értékmérők* valának;
- 2., hogy a 10 prém *vissza*adatott a vőlegény atyjának; és
- 3., hogy ez a 10 prém a *kalim hányada*, bizonyos része volt.

Ia a turáni népek primitív életét tanulmányozzuk, úgy a rendelkezésünkre álló adatok inkább azt látszanak igazolni, hogy turáni rokonainknál, úgy, mint nálunk is, a ló, a tinó, a teve, a szarvasmarha, *vagyonegységek*, értékek ugyan, de nem *értékmérők* és nem vehetők pénz számba sem.⁴ Az állatok egykoron éppen olyan vagyonegységek valának, mint pl. ma az ingatlannál a holdak. S ha ma valakinek ingatlanban lévő

¹ *Zolnai—Szamota*: Oklevélszótár 380—81. ll. Frank „kelengyének“ nevezi: Közig. törvénye. I. k., 533. l.

² *Timon*: Magyar alkotmány és jogtörténet. VI. kiadás. 347. l.

³ *Menyhárt Gáspár*: Dolgozatok a magánjog köréből. Kolozsvár, 1905. (IV. Az özvegyi jog.) 52. l.

⁴ *Georgi*: Russland, Lipsee, 1783; *Buch*: Die Wotjaken, Stuttgart, 1882; *Pallas P. J.*: Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften, Frankfurt és Lipsee, 1779; *Vámbéry*: A török faj, Budapest, 1885; *Vámbéry*: Die primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes, Leipzig, 1879.

vagyonát, gazdagságát akarjuk kifejezni, azt mondjuk, hogy X.-nek 1000, vagy annyi amennyi hold földje van. A nomád gazdálkodás korában ugyanezt úgy fejezték ki, hogy X.-nek 500 lóva, tinója stb. van. De ha még el is fogadjuk és fel is tesszük, hogy az állatok egykoron értékmérők valának, ezt a prémekre alkalmazni alig lehet, mert hiszen voltak kisebb-nagyobb, jobb és silányabb, durvább és finomabb, tehát olcsóbb és drágább prémek, s így ha valaminek, úgy éppen ezeknek az érték méréséhez nincs meg a kellő stabilitásuk. Ezzel szemben az állat, a ló, a tinó stb. mégis csak stabilabb vagyonegység, s érték mérésre talán alkalmasabb, mint a prém. Ha tehát a Gardézi-féle szövegből valóban azt lehetne kimagyarázni, hogy a kalim egy bizonyos hányadát adta vissza a menyasszony atyja a vőlegény atyjának, akkor miért adta ezt prémekben, s miért éppen 10 darab prémben s miért nem a kalim nagyságához és minőségéhez igazodott ez a hányad s miért nem lovakból, pénzből vagy az előttünk ismeretlen árukból állott ez? Így tehát csak a 10 prém átadása a kétségtelen, de nem annak a kalimból való visszaadása, ami semmiféle adattal alátámasztva nincsen.

Eppen így nehéz bebizonyítani, hogy a tíz prém a kalim bizonyos hányada, mert ha ez a kalim hányada lenne, akkor ez utóbbinak is fixnek kellett volna lenni, s így *limitált* kalim mellett nem kellett volna egyezkedni. Nincs kizárva, hogy a tíz prém valaminek a része volt, de hogy minek, azt ma már bajos exakt bizonyossággal eldönteni. A valószínűség ellene látszik szólani annak, hogy e tíz prém a mindig *változó* nagyságú kalim része lett volna, mert ez esetben nem prémben, hanem lóban, pénzben, stb., szóval a kalimot képező dologban lett volna *változó* mennyiségben kifejezve. Ha elfogadjuk azt, hogy a hitbér a férfi részéről a házasság vagyoni megfundálására szolgált, ha ez az asszony, az özvegy eltartására szolgáló vagyon, „*asszonydíja*“ volt, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miért használták volna erre a célra éppen a prémeket, amelyek sokkalta *consumtibiliores* res valának, mint a ló, vagy a pénz, s különösen az előbbi, amely mint vagyonegység is nemcsak hogy stabilabb, állandóbb és becsesebb volt, mint a prémek, hanem szaporodó is lehetett. Tehát a nagyobb *consumtibilitású* prémféle értéknek érték ugyan, de állandóbb jellegű vagyoni alap létesítésére tíz mókusbőr mégsem olyan alkalmas, mint maga a ló, vagy tinó.

Ezek után bátor vagyok felvetni a kérdést, hogy vajjon a Gardézi-féle tíz prém nem volt-e inkább a *különvagyon* jellegű női felszerelés, *kelengye*, Staffierung egy része?, persze *kelengye* mai és nem Frank Ignáci értelemben veendő. E *kelengye* egy bizonyos részét, talán *tized* részét, mintegy *signum subarrhationis*, foglalóképen adja át a leány atyja a (ve)vőlegény atyjának, az adásvételi szerződés megkötése után, és a *kelengye* hátralékos nagyobb részét valószínűleg a leány átadása alkalmával viszi magával új otthonába.

Most már kérdés az is, hogy vajjon nem inkább a kalimból vezethető-e le a magyar hitbér eredete, mint az akkori fogalmak szerint is egészen csekély értéket képező tíz prémből, melyre csak némileg erőltetett magyarázattal lehet ráfogni. hogy az őskorban ezt, mint számbajöhető vagyont a férj vagy (ve)vőlegény viszi bele a házasságba és amely mint nem stabil és consumtibilis dolog, vagyon fundálásra nem is alkalmas? Mivel itt jóformán az állásfoglalás *elhatározás* dolga, én tehát az eddigiek mérlegelésével készebb volnék magamat arra határozni, hogy a magyar hitbér gyökerei *inkább* az egykori kalimig nyúlnak vissza, ami a Gardézi-féle szövegből talán mégis plauzibilisabban magyarázható ki, viszont a tíz prémben inkább a jegyajándék eredete keresendő, s nem lehetetlen, hogy Szent István törvényeiben a *vestimenta congrua* alatt a törvényhozó éppen a jegyajándékot, mint a nő külön jellegű vagyonát, nem pedig a hitbér „csekélyebb” részét érti. (Ld.: Király most tárgyalt művének 62. lap második bekezdésében előadottakat.)

Ha a bajor jognak Szent István törvényhozására tényleg volt valamelyes befolyása, akkor az, amit ez a XV. titulus 8. caputjában¹ a nő „res propriá”-inak nevez, Szent István törvényeiben csak a *congrua vestimentá*-nak felelhet meg, s ez a nő külön vagyona, amelyet a bajor jog a hitbértől élesen megkülönböztet.

Ha az özvegy nő a királyság első századában másodszer házasságra lép, akkor ezen második házasságba az elsőből csak a *különvagyonát* viszi magával, melyet Timon úgy fejez ki, hogy ilyenkor rangjához illő kiházasítást követelhet.² (kitől?, mert ez esetben csak önmagától!), de a hitbér ekkor még úgy látszik nem illeti meg, mert a hitbér célvagyon lévén, ez a cél megszűntével céltalanná válik, s így új cél kitűzésekor, azaz új házasság kötésekor ez vagyonilag újra fundáltatván, ezzel egyszerűen újabb célvagyon keletkezett. Ehhez képest tehát a Werbőczy Hármaskönyve I. rész 96. titulusában foglaltak voltaképpen későbbi fejlődés eredményei.

Timon Szent István korában a női különvagyon létezését még nem fogadja el, de már a Szent László-kori törvényhozás (III. könyv 6.) alapján ő is kénytelen ennek létezését elismerni.³

A 2. pontban a szerző: Szent István házassági vagyonszétválásáról, helyesebben az *a*) alcím szerint: a hitberről és özvegyi hasznélvezetről értekezik, ahol Szent István II. törvénykönyvének Endlicher beosztása szerinti 26. és 30. fejezeteiben foglaltakat összeveti a bajor népjog XV. titulusának 7., 8. és 10. caputjaival és így összehasonlító alapon igyekszik Szent István idézett törvényeit, amelyek a bajor népjoghoz képest csak keretek, kitölteni.

¹ Királynál idézve 8. lap, 16. jegyzet; *Menyhárt*: I. m. 54. lapján idézi; *Illés*: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. 80. l.

² *Timon*: I. m. VI. kiadás, 348. l.

³ *Timon*: I. m. VI. kiadás, 348—49. ll.

Ebbe a pontba már az előbbi tárgyalásaink folyamán átváltunk kissé, itt még csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a szerző szerint Szent István idézett törvényeiben, ha alakilag nem is, de tartalmilag benne van az özvegyi haszonélvezet, mely az özvegy nőt csak a férj házában (helyesebben az elhalt férj generációjánál) való tartózkodás tartamára illeti meg.

A 3. pontban a családi vagyon viszonya a házassági vagyonhoz s különösen a hitbérhez és a férjihatalomnak befolyása a nő vagyonára cím alatt szerző bizonyítani igyekszik és azt véli, hogy a dos voltaképen egyenlő a vestes dotales-szel, a vestimentá-kkal, úgy, hogy a 4. fejezetben, amely a: *Jegyruha*—*hitbér* címet viseli, a szerző a jegyruha és hitbér azonosságát már bebizonyítottnak tekinti. Pedig e fejezetben a szerző is talál a tíz prém és a vestimenták között kapcsolatot és a szerző is hajlandó a tíz prémet a megkötött adásvételi szerződés *joglétesítő jelének* tekinteni.

Csakhogy a szerző a leány, mint áru felett kötött adásvételi szerződést reálkontaktusnak tekinti, noha az consensualis jogügylet, mely létrejön az akaratmegegyezéssel, mellyel *nem egyidejűleg* történik a teljesítés. Éppen ezért a tíz prém a jogügyletnek nem is lehet *joglétesítő* eleme, hanem csak signuma a szerződés megkötésének, éppúgy, mint a jegygyűrű.

Későbbi, XVIII—XIX. századi jogi terminológiánkkal a királyság első századának jogi fogalmait szerény nézetem szerint rendkívül nehéz retrospective meghatározni. Így pl. a 66. lapon említett 1312. évi oklevél kései magyar regesztájának terminológiájával öt-hat századdal visszaoperálni nagyon bajos. Fejér György, Szirmay: Szatmár vármegye című művéből (137. l.) veszi át és közli eme *magyar* nyelvű oklevélkivonatot, melynek fordítása a legjobb esetben a XVIII. század második feléből való. E magyar regesztában ezt olvassuk: „Az említett özvegynek *hitrészt és a paplannak neveztetett menyegzői ajándékát* (de dote et rebus parafernaliibus, jogi ruha et paplani recz dictis) Péternek“ stb. adja. Merem hinni, hogy eme szövegből egészen nyilvánvaló, hogy a dos neve = *ekkor hitrészt*, a res parafernales neve pedig = paplannak nevezett menyegzői ajándék volt. A szövegben (a) és (b) betűk nincsenek, úgy, hogy eme odatoldott betűk elhagyásával csak a res parafernalesre vonatkozhat a jegyruha és „paplani recz“ kifejezés, mert ha nem, akkor a zárójelbe rekesztett rész és az előtte lévő regesztaszöveg közt vagy hatalmas és értelmetlen ellentmondás van, vagy pedig a hitrészt kifejezés itt teljesen felesleges és semmi értelme nincs, ami pedig alig hihető. Szerény véleményünk szerint hiába használja 1779-ben Werbőczy fordítója a dosra a jegyruha, vagy később Frank Ignác a kelengye szót, a dos és a res parafernales nem egy és ugyanaz, a dos nem jegyruha, mint ahogy ma a kelengye nem jelent hitbért, noha nem is olyan régen a magyar nyelv a kelengye szót még ilyen értelemben használta.

Igen helyes tehát szerzőnek az a megállapítása, hogy a

magyar hitbér új, még pedig egészen újkeletű szó, továbbá (74. l.), hogy a terminológia nálunk nagyon ingadozó, mert ime pl. Páriz—Pápai a dost még jegyruhának, Frank pedig kelenyének nevezi, viszont a középkorban és a XVI. században nálunk a jegyruha egész nyilvánvalóan res parafernalest jelentett.¹

Ilyen bizonytalan és ingadozó terminológiára tehát nagyon bajos teoriákat építeni. Meg kell állapítanunk azt is, hogy az Árpád-kori, középkori és későbbi oklevelek a dost és a res parafernalest mindig külön említik, amivel nyilvánvalóan jelezni óhajtják, hogy a kettő nem egy. A dos nem jegyajándék és viszont, amit Werbőczy Hármaskönyve I. rész, tit. 105. is igazol, ahol arról van szó, hogy a házasságtörő nő elveszti ugyan hitbérét, de nem veszti el jegyajándékát, nem a res parafernalest, ami a nő saját különvagyona lévén, tőle még ilyen esetben sem vehető el. Így tehát a dos semmiképen sem lehet a res parafernalest-vel egyenlő. Ezt az álláspontot az ennsi, bécsújhelyi és bécsi jogok is inkább látszanak igazolni, mint az ellenkező felfogást. Így tehát az 1312. évi oklevél XVIII. századi magyar regesztájának kifejezései a XIII—XIV. századokra nézve semmit sem bizonyítanak, s mindaz, amit szerző erre az oklevélkivonatra épít (119. s köv. ll.), nehezen tartható fenn. Nem lehet tehát ezzel pl. azt sem bizonyítani, hogy nálunk a consumatio matrimonii nyugati hatás folytán nyilvános lett volna, mert erre nálunk alig akad példa.

Ami már most a nő felett gyakorolt hatalmat illeti, mivel az ősmagyarságnál a Gardézi idejében és még később is a nőért végsőleg a család adja a vételárt, a kalimot, így a nő voltaképen nem a férj, hanem a férj családjának tulajdona lesz, akit a férj birtoklásra kap s így a nő végsőleg a férj nemzetsége vagy családjá fejeének hatalma, mondjuk mundiuma alatt marad, amely hatalom (s ebben igaza van szerzőnek) nem jus quoad mariti ad uxorem. Így egyik nemzetségségi vagy családfői hatalom alól a másik alá kerül a nő ott, azoknál a népeknél, ahol a vagyonszövetség már megszűnt, ahol tehát már ismerik a magántulajdon fogalmát. Ilyen népeknél a férfi (a családfő) a magántulajdont a nőre és gyermekekre is ki akarja terjeszteni és ki is terjeszti. Míg tehát a vagyonszövetségben élő szlávoknál a nő férje halála után visszatér saját zadrugájához, nemzetségéhez, addig nálunk magyaroknál, akkor, amidőn már ismerjük a magántulajdont s nem élünk vagyonszövetségben, a nő férje halála után nem tér vissza előbbi nemzetségéhez, oda nem is térhet vissza, hiszen mint árut őt férje családjának feje megvásárolta, így tehát rendelkezik is vele s ezért a férj családjának feje kényszerítheti az özvegyiségre jutott nőt a másodszori házasságra, ami alól azután Szent István II. 26. törvénye az özvegyeket felszaba-

¹ Zolnai—Szamota: I. m. 429. l., ahol 1475-ben, 1509-ben res parafernalest = jegyruha, azaz jegyajándék.

dítja. Bizonyítja ez, hogy nálunk is ismeretes volt a levirátus, melynek egykori létezésére már Tagányi figyelmeztet bennünket.

Szerző fejtegetései során a levirátusig elmenni nem mer, hanem csak a mundiumig, illetve a per auctoritatem regiam történő kiházásításig, dacára annak, hogy elismeri, hogy van „családi hatalom“, amely alatt a család testületi jogát érti, amely hatalmat azonban a család testületileg nem, hanem csak a családfő gyakorolja.

Ami a nőrablást illeti, ezzel szerző műve utolsó fejezetében foglalkozik. Akkor, amidőn a rablás még tulajdonszerzési jogcím volt s az emberek az endogamiáról az exogamiára tértek át, a nőrablás a nőszerzésnek is elismert és legitim formája volt. Azonban nálunk már Gardézi korában megszűnt a nőrablás útján való nőszerzés legitim dolog lenni s annál inkább megszűnt ez Szent István korában, amidőn a kereszténységgel a consensus facit nuptias elve kezdett előtérbe lépni. Ekkor már voltaképpen sem cum, sem sine concessione parentum nőrablás útján házasságot kötni, azaz nőt szerezni nem lehetett. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ekkor már maga a nőrablás teljesen kiment volna a divatból, de ha előfordult is, ekkor semmiesetre sem volt legitim, hanem legfeljebb csak *esetleg* legitimálható nőszerzési mód.

Műve függelékeül szerző értékes magángyűjteményéből két oklevél szövegét közli.

Ezzel végére is jutottunk szerző érdekes és sok problémát felvető dolgozatának, melyben szerény véleményünk szerint szerző kiindulásának helyessége mindenestre vitatható. Ha nem a tíz állatbört, hanem magát a kalimot fogadjuk el a dos eredetének, akkor szerző okfejtése az egész vonalon megdől és az csak akkor lehet helytálló, ha a dos eredetét a tíz mókuszprémben próbáljuk meglátni. Ezt azonban a rendelkezésre álló gyér adattörmelékekkel bebizonyítani alig lehet.

Dr. Iványi Béla.

Müller György: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung. 1224—1876. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der ältesten organisierten Minderheit der Gegenwart. — Hermannstadt, 1928. — Egy négyrészes történelmi térképpel. 197 lap.

A nehéz viszonyok közt élő erdélyi szászok az idők és körülmények mostohaasága miatt kultúrtevékenységüket is mérsékelni kénytelenek. Müller műve, második füzete a: „Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien“ című irodalmi vállalatnak, amelynek első füzete, persze még 1912-ben, „in Ungarn“ változattal jelent meg: „Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande“ címen. S míg ez az első füzet a Verein

für Siebenbürgische Landeskunde *önálló* kiadása volt, addig a második füzet már csak mint a most említett Verein: Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde folyóirata XLIV. évfolyamának *különlenyomata* tudott megjelenni.

Müller műve, mely a rostocki egyetem bölcsészeti fakultásának van ajánlva (ugyanis ennek honoris causa doctora az illusztris szerző), négy főrésztre oszlik. Az első részben a szerző a későbbi szász egyetem keletkezése történetét adja elő, amelynek csirája már az Andreanum-ban adva van. A szász egyetem, mint jogi személy és jogintézmény előképét a szász székek gyűléseiben látja, keletkezési idejét pedig a XV. század második felére (1473, illetve 1485.) teszi, azonban hozzáteszi, hogy törvényesen elismert formában a szász egyetem csak Báthori István fejedelem 1583. évi szász statutumában jelenik meg előttünk.

A munka második részében a szerző az erdélyi szász egyetem egykori szervezetével foglalkozik és elsősorban a szászság rendes és rendkívüli gyűléseiről (Tagungen oder Konfluxe) emlékszik meg. A szászság egyeteme a rendes gyűléseket évenként egyszer, legfeljebb kétszer tartotta, de tarthatott a szászság rendkívüli gyűléseket is, ha a körülmények úgy kívánták. Ezeknek a rendkívüli gyűléseknek, amelyeket a szászság, mint *kiváltságolt népelem* tartott, afféle tartományi gyűlés jellegük volt, amelyeket szerző „sächsische Landtage“-nak nevez, amelyek azonban így még sem nevezhetők, mert hiszen a szászság külön tartományban nem élt, s tartományi autonómiája nem volt. Ezeken a rendkívüli gyűléseken az erdélyi szászság az őt érintő rendkívüli ügyeket tárgyalta, pl.: rendkívüli adó elosztása, egyházi rendkívüli ügyek elintézése, stb. került itt tárgyalás alá, de ennek a gyűlésnek távolról sem volt akkora hatásköre, mint pl. a horvát-szlavón-dalmát „Landtag“-nak.

Mivel az erdélyi szászok egyeteme évenként csak egyszer, legfeljebb kétszer tarthatott rendes gyűléseket, az egyes gyűlések közé eső időben is kellett valamiféle szervnek az erdélyi szászságot érintő ügyeket intézni, s erre valók voltak a szászság egyetemének delegátusai.

Ilyen delegátusokként látjuk szerepelni:

1. A nagyszebeni városi tanácsot a szászok grófjával és a szász provincia polgármesterével.

2. A két utóbbi tényezőt, a szebeni tanács nélkül.

3. A szász egyetem elnökségét. (Präsidium oder Komitiat.)

Ezeken kívül vannak, még pedig a most említett szerveknél állandóbb jellegű szakbizottságok is, amelyek nemcsak egyik rendes gyűléstől a másikig, hanem a gyűlések tartama *alatt is* állandóan permanenciában vannak és működnek.

Történetek kísérletek arra nézve, hogy az erdélyi szász egyetem eme most említett szervei szaporíttassanak. Így pl. a mult század elején a szászok egyeteme legfelsőbb helyen előterjesztést tett, hogy az egyetem mellett még egy állandó *senatus*-féle szerv (stabile Universitát) állíttassék fel, amely-

nek feladata lett volna az addig felgyülemllett pereket feldolgozni, elintézni, s azután is működni. E szerint tehát ennek a stabile Universitát-nek első renden bíróság, törvényszék jellege, s főfeladata a jog alkalmazása lett volna. A szász egyetem eme javaslatát legfelsőbb helyen nem fogadták el, s így a stabile Universitát-ból nem lett semmi, hanem e helyett megengedték az évenként kétszeri rendes gyűlések megtartását. Az erdélyi szász egyetem további szerveiként említi szerző az úgynevezett rész- és megerősített egyetemet. (Teiluniversitát és verstärkte Universitát). Előfordult ugyanis a századok folyamán, hogy a szászság teljessége, ennek egész egyeteme nem működhetett, hanem csak annak részei, de — úgy látszik — azzal a hatállyal, mintha a bármi okból akadályozott egész szász egyetem működött volna, ilyen esetek azonban meglehetősen ritkán fordultak elő. Az úgynevezett megerősített egyetem eszméjét a múlt század második felében a beszercei szászok vetették fel, s nem más ez, mint a szász egyetem gyűléseire kiküldendő képviselők számának megerősítése, helyesebben szaporítása. A beszerceiek ugyanis azzal a javaslattal állottak elő, hogy minden szász szék és distrikтус legalább 4—4 képviselőt küldjön a gyűlésekre, s ez lett volna a: verstärkte Universitát. Úgy látszik azonban, hogy ez az idea soha testet nem öltött.

Az erdélyi szász egyetem szervei közt említi végül a szerző az erdélyi szász nép gyülekezetét, a: sächsische Nationalversammlung-ot, amelyen úgy látszik minden nagykorú erdélyi szász részt vehetett.

A következőkben szerző részletesen felsorolja mindazokat, akik hivatalból, vagy más címen az erdélyi szász egyetem tagjai voltak, s elmondja, hogy mindezek miképpen nyerik el a tagságot. Leírja továbbá, hogy a tagok a gyűléseken a szavazati jogot miképpen gyakorolták; foglalkozik szerző a gyűlés tagjainak adott instrukciókkal, a gyűlések alkalmával a tagoknak járó szállások, napidíjak és a gyűléseken való rendes és rendkívüli elnöklés kérdésével.

A harmadik részben előadja szerző eme szervezetnek hatáskörét, elsorolja, hogy ezek miféle ügyekben járhattak el és határozhattak.

A szász egyetem nemcsak világi, hanem egyházi vonatkozású is lévén, eljár egyházi ügyekben is. Azaz más szóval: van egyházi szász egyetem is, mely szorosan összefügg a világgal, helyesebben az egyházi egyetemben bennfoglaltatik a világi is és viszont. Így tehát a szász egyetem határoz a papok, prédikátorok, tanítók, tanulók ügyeiben is, hatásköre kiterjed a felső oktatásra, egyházi épületek karbantartására, egyházuk védelmére, kanonika vizitációk tartására, stb. stb. Világi tekintetben a szász egyetem ipari, azaz céh, adó (ezeknek főleg arányos elosztása tárgyában), statutum alkotási, s törvénykezési ügyekben határozott. Foglalkozott a szász egyetem saját szervezetének fenntartására szolgáló hozzájárulások kivetésé-

vel, iparcikkek árának meghatározásával (*limitatio mechanicorum*), a szász területen egységes mértékrendszer kérdésével, a szász egyetem számadásainak felülvizsgálatával, stb. stb.

Mindezekkel kapcsolatban a szász egyetem egyházi és világi alsóbbfokú szerveinek organizációjával is megismertet bennünket a szerző, aki a munka negyedik részében az erdélyi szászország ilyen célú és feladatú szervezkedésének alapjait elsősorban a szászok fejlett öntudatában, a közös adózáson (ezt és annak arányos kules szerint elosztását szerző bőven tárgyalja) és közös haditerheken nyugvó kötelékben, és — amit talán legelső helyen kellett volna említeni — az ősi hazából magukkal hozott közös jogban és jogintézményekben, végül pedig a szászország politikai, kiváltságolt különállásában keresi és látja meg.

A munkához szerző Erdély szép kivitelű és használható térképét csatolja, amelyen az egykori szász székek, kerületek pontosan körülhatárolva vannak feltüntetve. Bár e térképen pl.: Kolozsvár vagy Torda kis típusú szedett magyar neve mellett a Klausenburg és Torenburg, stb. nevek vannak nagyobb és vastagabb betűkkel szedve, mégis igen jól esik nekünk, hogy Erdély falvainak zöme *ősi magyar nevé*n van feltüntetve.

Erdemes munkájában a tudós szerző az erdélyi szászok egykori szervezetét bőséges irodalmi és hatalmas levéltári apparátussal szinte plasztikusan rekonstruálja. Óriási szorgalommal összehordott anyaga alapján feltámasztja hazánk azon ősi közjogi intézményeinek egyikét, amelyeket az 1848-al megindult újítás, sok más régi erdemes és fejlődésképes jogintézménnyel együtt örökre elsöpört és természetes fejlődésüket egyszersmindenkorra megszakította.

Az 1876:XXXIII. és 1877:I. törvénycikkek, amelyek az országot közigazgatásilag vármegyékben uniformizálták, azzal a jelszóval, hogy „a modern fejlődés elől kitérni nem lehet“ a történelmi és természetes fejlődés útján kialakult ősi szervezeteket ok nélkül tették tönkre, ahelyett, hogy tovább fejlesztették volna. Így pusztították el akkor az erdélyi szászok ősi kormányzati berendezkedését is, éppúgy, mint akár a székelyekét, vagy a hajdúkét. Köszönettel tartozunk szerzőnek, hogy főleg a rendelkezésre álló, igen becses nagyszabeni szász egyetemi levéltár anyagának kimerítő felhasználásával, ezt az eddig meglehetősen határozatlanul és csak részletekben itt-ott tárgyalt témát végre egy kerek s könnyen áttekinthető feldolgozásban, de azért sok új, eddig ismeretlen anyag feltárásával, feldolgozta.

Dr. Iványi Béla.

Jurkovich Emil: Besztercebánya egészségügye a múltban.
(Népegészségügy, 1927. évf., 1474. lap.)

Az egészségügyi intézmények meghonosításában a felvidéki magyar városok jártak elől, amidőn még késő száza-

dokon kórházat, fürdőt, vízvezetéket, csatornahálózatot s vágóhidat létesítettek. Ilyen intézményekkel már a XIV—XVI. században találkozunk Besztercebányán, ahol korábban még a szegény és előregedett bányászok számára menház is volt. Látjuk a városi tanács gondoskodását, amelylyel a tüdőbetegeket, veszettségben és bujakórban szenvedőket kísérte, majd pedig azon óvintézkedéseket, amelyeket a pestisjárványok idején tenni kellett. Részletesebben írja le a szerző az 1831-i kolera lefolyását s itt is kiterjeszkedik azon rendszabályokra, amelyek szigorú keresztülvitelének lehetett tulajdonítani, hogy az elhaltak száma csak 140—150 körül volt. Említi még az 1849-i kolerát is, amely azonban túlnyomóan csak az orosz katonákból szedte áldozatait. Ezután áttér a városi állandó kórház létesítésére 1820-ban, amiben Zólyom vármegye is mint társ résztvett, majd felsorolja az 1536 óta itt működő gyógyszerészeket s jelzi, hogy a város maga is fenntartott egy gyógyszertárt. Még korábbi adatokkal igazolja, hogy a város már 1501 óta tiszteletdíjat fizet az orvosnak, de nem állapítható meg, hogy az orvos Besztercebányán vagy más bányavárosban lakott. 1532 óta már számos orvosnak a nevét említi, akik külföldi egyetemeken szerzett tudásukkal maguknak és a városnak szereztek hírnevet. Ezeket eleinte a kamarával és a bányavárossal együtt díjazták, utóbb azonban már magának a városnak van saját orvosa. Ezek sorában említi Chyzert, Stomachert, Burkhardot, Reullt, Fromknecht Mihályt, Fritzet, a három Mollert, Zacharides Györgyöt s másokat. Az orvosok felsorolása után kitér a bábászatra és a sebészekre, akik egyúttal a városi fürdő kezelői is voltak. A fürdő a csáktornyai Ernuszt-családé volt; ettől kapta a város 1504-ben mint romot, melyet azután egy polgára, Königsberger Mihály épített fel s ajándékozott a városnak. Miután a város határában levő ásványvizekről s ezek analiziséről szól (1768, 1795, 1813), áttér a városi vízvezetékre, amelyet 1506-ban már javítanak, majd pedig szakaszonként fejlesztenek. A vízvezetékkel egyidejű, sőt talán még régibb a csatornázás, amelynek gondozása a vízvezetékkel együtt külön felügyelőt igényelt. Összeállítja végül azon néhány levéltári adatot, amely az állategészségügyre vonatkozik, nemkülönben azon intézkedéseket, amelyek a város hagyományos köztisztaságát célozták.

Györy.

Vitéz Málnási Ödön: Erdődy gróf Pálffy János nádor.

Erdődi gróf Pálffy Pál Ferenc előszavával. Eger, 1929, 51 lap.

Az előttünk fekvő kis füzet, amint azt gr. Pálffy Pál előszavából megtudjuk, voltaképen egy készülő nagyobb munkának, t. i. gr. Csáky Imre bíbornok, Várad egykori híres püspöke életrajzának mellékterménye. E füzet szerzője ugyanis kutatásai közben átnézte Csáky Imre gróf benső barátjának, gr. Pálffy Jánosnak iratait, többek közt ennek Csákyhoz írt

93 levelét, továbbá a bécsi Staatskonferenz jegyzőkönyveit is, s egyebek mellett ezek képezték ezen életrajzi vázlat alapanyagát.

Dolgozatáról a szerző maga ismeri el a „Végszó“-ban, hogy ez Pálffy János nádor „nagyágához és történelmi jelentőségéhez“ sem terjedelemben, sem tartalomban nem méltó, azaz más szóval a jelen munkácska csak keret, mely még kitöltésre, kiszélesítésre vár. Azt sem titkolja a szerző, hogy e dolgozatához az anyaggyűjtés fogyatékos, nem teljes, s már ez maga kizárja egy kimerítő s minden részletet felölelő életrajz megírásának lehetőségét.

Az így elindított életrajzi vázlatban szerző hét részre osztva tárgyalja Pálffy János életét. Mindenekelőtt röviden megismertet minket a nádor ifjúkorával, a katonai pályán való rendkívül gyors előrehaladásával, a fősúlyt azonban Pálffynak a kurucok elleni, s végsőleg a békéért folytatott küzdelmére helyezi. Igyekszik — már amennyire e szűkre fogott keretek közt lehet — bemutatni Pálffy Jánost, a kiváló hadvezért, a céltudatos, ügyes politikust, vázolja a mozgalmas közpályán kivívott sikereit és kudarcait, kimutatni igyekszik, hogy a nádor 87 esztendő s mozgalmakban gazdag élete folyása alatt bár uralkodójának mindig hűséges szolgája volt, mégis nemzete érdekeit sohasem téveszti szem elől, még kegyvesztés, mellőzés dacára sem. Polgári és katonai hatalmát mindkét tényező érdekében harmónikusán óhajtja használni, s nem rajta múlt, ha ez nem mindig sikerült.

Ha Magyarország századik nádorának ez az életrajzi vázlata nem is teljes és tökéletes, ha eme nagystíliú férfiú mozgalmas életének leírását csak nagy vonásokban, sőt talán még így sem, hanem csak élete egyes részleteinek, epizódoknak vázlatos rajzát kapjuk is, szerző talán még sem végzett teljesen hiábavaló munkát, amidőn főleg a már említett leveleken keresztül, kora e hatalmas alakjának életébe bepillantást enged.

Iványi Béla.

Vass Klára: Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei 1696—1872. 8 térképmelléklettel. Budapest: Pfeifer biz. Sárkány-ny. 1929. 133 p. (Német Philológiai Dolgozatok, XXXIX.)

Annak a városi életnek kezdete, amely a felszabadító hadjáratok utáni telepítésekkel indult meg, még jórészt az ismeretlen történelmi terület körébe tartozik. Mert a királyi és kamarai városok jogviszonyaiból fakadó közigazgatási keretek mellett a néplélek fejlődése, a bár primitív, de mégis kölcsönhatást jelentő kultúra első megnyilvánulása, az ebből fakadó szellemi, gazdasági és szociális jelenségek azok a problémák, amelyek a mai történettudományt különösen érdeklik. Messzemenően tanulságos eredményeket mutat a mai fővárosnak a török hódoltság után teljesen új alapról kiinduló városi művelődése. Buda és Pest fővárossá alakulása ugyan-

csak a XVIII. század végétől mutat határozott fejlődési vonalat, de a fejlődés kezdetét mindjárt a visszafoglalást követő első időkől a néplélekből és a primitív kultúra jelenségeiből kell a történelmi adottságok nyomán levezetnünk. E tágkörű feladat elméleti tanulmányozásának feltételeit az összehasonlító néplélektan és művelődéstudomány szintetikus módszereinek ismerete, technikai feltételeit pedig a gondos levéltári kutatás mellett nem utolsó sorban a repertoriális részletekig menő bibliográfiai kutatások adják meg.

A városi élet ethnográfiai, kultúrhistoriai és nyelvtörténeti fejlődésének ismeretéhez fontos eredményeket ígér az utcanévkutatás. Az előttünk levő munka ennek a nálunk még tudományosan nem művelt utcanévkutatásnak első kísérlete. Kísérletnek mondhatjuk a műben rejlő új és pozitív eredmények mellett is, mert ennek az új kutatási területnek eredményei az összehasonlító módszerekkel dolgozó történettudomány számára még nem voltak hasznosíthatók. Az a korszak, amelyet a szerző az utcanévkutatás területéül fölvesz, már elveszti népköltészeti tartalmát és ethnográfiai, kultúrhistoriai szempontból sem mutat oly színes képet, mint amelyet a primitív néplélek a középkorban alkotott. Ezért az utcanévkutatás igazi eredményének megismeréséhez a városok megalakulásának kezdőfokozataira és az utcanévvadás első nyomaira kell visszatekernünk. Tekintettel arra, hogy Buda és Pest középkori okleveles emlékeinek összegyűjtése már előrehaladott stádiumban van, talán már a közeljövőben az archeológiai eredményekkel karöltve, lehetővé válik ennek a munkának megindulása is.

Az utcanévkutatás — eltekintve azoktól a kezdetektől, amelyek csak az enumeratio simplex nivóján mozogtak, vagy pedig a nyelvtudomány, vagy kultúrtörténet egyes jelenségeinek megmagyarázására szolgáltak — a XX. század második és méginkább a harmadik évtizedében alakult ki. *Charles Schmidt*től (1870, 1888.) *Jakob Grimm*en át *Ervin Volckmann*ig, aki: *Die deutsche Stadt im Spiegel alter Gassennamen* (1926.) c. munkájában az utcanevekből a városi élet minden jelenségére már módszeres úton következtetést talál a régi utcanevekben, csaknem ötven esztendő múlt el. Nálunk *Ortvay Tivadar* (Pozsony) és *Schmall Lajos* (Buda-Pest) foglalkoztak utcanévkutatással, de munkáik e téren csak kezdetleges kísérletnek minősíthetők. *Vass Klára*nak ily körülmények között az utcanévkutatás történetéről és jelentőségéről kellett munkájának első részében általános képet nyújtani. Fel kellett tárnia e kutatási terület általános szempontjait, amelyek az ethnológiai, kultúrtörténeti és nyelvtudományi szempontokban foglalhatók össze. A kultúrtörténet és topográfia az utcanevek reális elemeiből merít. Az általános szempontok tárgyalása után a szerző kutatásterülete a Vár és Újlak utcaneveire szorítkozik. Főforrása egy régi közigazgatási emlék, a „Zeiger“, amelyet a budai városi tanács a török kiűzése után iratott össze a városrészek háztelkeiről és ezek tulajdonosairól. A Zei-

gerben a házak méretei mellett az utcák nevei is adva vannak. A Zeiger sorrendjéhez igazodik a mű és a kezdő utcanévet is mindig ez adja. Végig kísér a „Haupt platz“-tól kiindulva és az egyes utcákról részletes bibliográfiai felkészültséggel adja meg a helynek névváltozásait a mai időkig. Az utcanevekben rejlő kultúrhistoriai adatok legnagyobbbrészt a nevek értelméből adva vannak. De azért a szerzőnek bő alkalma kínálkozik, hogy az utcanévkutatás elméletében adott elvi szempontokat a népléktan módszerével érvényre juttassa. És kínálkozik alkalma új megoldásokra is. Ilyen a várbeli „Dama güssl“, ma Anna-utca, amelyet a Daumen szóval magyaráz az utca alakjából és a szomszédos kis utcák megjelölésének jellegzetességéből vont komoly elmélyedésre valló következtetéssel, amit nyelvészeti úton is elfogadhatóvá tesz. Az a kép, amely a Várról e tanulmány alapján megelevenedik és amelyet *Tallian Ferenc* által a tanulmány alapján készített az 1696-os állapotokat feltüntető térkép tesz szemléletessé, a Zeiger kiindulási pontjainak bizonytalansága és az adatok átszámításának nehézségei ellenére, sikeresnek mondható. Az eredmények azt mutatják, hogy a Várnak már 1696-ban mai területe teljesen beépített, meg volt a kialakult utcarendszere, amitől a mai helyzet nem mutat lényeges eltérést. Az Újlak utcarendszerének megismeréséhez egy az 1702. évi állapotokat feltüntető térképrekonstrukció szintén régi telekkönyvi adatokat tesz szemléletessé. A topográfiai megjelölések nehézségei itt még fokozott mértékben állnak fenn. A Zeiger nem adja meg a kiindulási pontnak, a „Berg strassen“-nek (Kavics-utca) pontos helyét. De a kiindulásnak ez a pontja egyedül ad valószínű magyarázatot, amit a hegyrefutó utca neve támaszt alá, továbbá az a körülmény, hogy a település a Duna mentén északi irányban halad és elsősorban a domboldalon a szőlőkertek alján.

Az utcanévek felsorolását ezek ethnológiai, kultúrtörténeti és nyelvészeti tanulságainak lerögzítése követi, amit a szerző rövid, tömör összefoglalásban tár elénk. De a történetíró munkája ezzel még nincs befejezve. Úgy gondoljuk, hogy a munka tárgyához jobban hozzátartozott volna a városkép történelmi hátterének összefoglalása, azoknak az adatoknak nyomán, amelyeket az utcanévkutatás mutat föl. E mellett a topográfia is a városi élet és művelődés oly számos adatát rögzítette meg, hogy annak alapján függetlenül az eddigi leírásoktól, a város-történet és művelődés, ha nem is teljes, de az utcanévkutatás jelentőségét sikeresen kidomborító képe alakulhatott volna ki. Mert a „Budaváros fejlődése“ és a „Német szellemi élet Budán a török hódoltság után“ c. fejezetek nem járulnak a tanulmány értékének emeléséhez, tekintettel arra, hogy nem az utcanévkutatás eredményeiből nőttek ki.

A munka nyelvészeti eredményeit a Zeiger ortográfiája c. fejezet foglalja össze, amelyet a Zeigerben felsorolt házak és háztulajdonosok jegyzéke, a Vár és Újlak háztulajdonosainak foglalkozás szerinti csoportosítása követ. A dolgozat ezzel

tárgyát kimerítette és mind módszereiben, mind pedig eredményeiben kétségkívül elismerést érdemel.

A mű levéltári forrásai a Zeigeren kívül a Fővárosi Levéltár Haus-Gewöhr Protokolljai és a bécsi Kriegsarchivnak térképei, nyomtatott forrásai pedig a Wegweiserek, a fővárosi térképek és a főváros eddigi egész szakirodalma voltak, amely szakszerű csportosításokkal és lelkiismeretes pontossággal nyer a mű végén összefoglalást; a munka használhatóságát pedig a személynév és utcanévmutató segíti elő.

Úgy hisszük, hogy a XVIII. század hazai és külföldi, főként bécsi hírlapirodalom anyagának repertóriumszerű feldolgozása az utcanévkutatáshoz is még számos új adatot szolgáltat és főként a háznevekről szóló kis összefoglalást sok adalékkal egészítheti ki. Amidőn a repertórium elkészítésére itt ígéretet teszünk, a szerzőtől munkája folytatását reméljük.

Kelényi B. Ottó.

Benkóczy Emil: A tízes honvédek Galiciában. Budapest, é. n. 8°, 152 l.

A világháború történetének forrásai a lehető leghézagosabbak. Nagy vonalakban már ismerjük a történetét, de részleteiben olyan hézagok vannak, hogy azoknak kitöltése még a jelenlegi nemzedék feladata. A híres kassai 39. honvédhadosztályból is egyedül a 16. honvédezrednek maradtak meg a hadműveleti iratai, dandárainak csak egyike tudta megmenteni naplóit és hadműveleti iratait. Ilyen körülmények között a kassai, miskolci, munkácsi honvédezredek hadi történetét csak akkor lehet rekonstruálni, ha az ezredek tisztjei naplóikat és emlékirataikat nyilvánosságra hozzák. Benkóczy Emilnek a napokban megjelent „A tízes honvédek Galiciában“ c. munkája ilyen körülmények között hézagpótló mű, amelyben a szerző, aki a 10-eseknek zászlóaljparancsnoka volt, harctéri naplójának alapján híven ismerteti ezredének történetét a limanovai csatától a megsebesüléséig, illetőleg Przemisl diadalmas visszavételéig.

A könyv élvezhetőségét biztosítja az a körülmény, hogy nem szorítkozik az eseményeknek száraz előadására, hanem a harctéri élményeket olyan megkapó módon vázolja, hogy izgalmas regényszerű az egész munka.

A harctereket járt olvasóban másfél évtized után is régi emlékek élednek fel, amikor ezen könyv olvasása közben visszaemlékezik arra, hogy a magyar határ elhagyásakor milyen megrendítő hatása volt a Hymnus akkordjainak... Azután a szerző egy zászlóaljat vezet győzelemre az orosz haditervet megghiúsító limanovai csatában, éppen azon az arcvonalszakaszon, ahol a december 11-i és 12-i nehéz napokban a kassai 39. honvédhadosztály szívós küzdelmével eldöntötte az ütközet sorsát. Amit erről a csatáról mond, az mind örökbeeső történelmi forrás. Megragadóan adja elő a világháború legeredményesebb (de hadászatiilag kihasználát-

ian) áttörési csatájának: a gorlicei áttörésnek történetét, amelyben reggel 6 órától 10-ig tartó tűzérési előkészítés után a 10-esek a német gárdaezreddel együtt vetik ki állásaikból Radko Dimitrijew csapatait. Gorlicén túl már a jaroslawi halálrajvonalon keresztül menetelnek a honvédek, halott oroszok szétlőtt testrészeit kerülgetve... Május 15-én Adorján alezredes zászlóalja sok szenvedés és nagy veszteségek árán elfoglalja a Jaroslaut védő magaslatokat. A következő éjjel már a Szán partjához szorúlnak a Szobiecinnél harcoló honvédek. Reggel az övék a jól megerősített község... A Szán mentén tovább folyik a megvert sereg üldözése. Már csak Przemisl diadalmas visszafoglalása van hátra. A harcok közben sorjában elevenedik fel Hadffy tábornok, Balassa vezérkari főnök, Sáfrán, Adorján alezredesek, Zelenka és Kiss századosok, valamint közel ezer, megnevezett vitéznek az alakja, amint tréfálkozva hadakoznak.

A derüs epizódoknak megörökítése fokozza a könyv értékét. Megismerkedünk az ezred német bajtársával, az ellenség előtti nyúl vadászattal, meg a közismert cigányvirtussal, amely még a nyulaknál is fürgébbé tette a mórékát, ha szaladni kellett... Hogy örvend mindenki, amikor az első hűsvéten az orosz katonák piros tojást hoznak... Milyen sok öröm- és bánatkönnyel olvassák a honvédek a hazai levelet... És a megzavart karácsonyi ünnepek után hogy imádkozik mindenki a polnai templomban, ahol a büdshent-mihályi pap, meg az ecsédi kántor hazai hangokkal hazai emlékeket elevenít fel az ezred fiaiban...

A tizes honvédek bizonyosan olyan szeretettel fogják lapozni Benkóczy Emil könyvét, mint aminő szeretetet sugárvitéz annak minden sorából.

vitéz Málnási Ödön dr.

Albisi Barthos Indár és Kurucz György: Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Legújabb kor. Kiadja a m. kir. Állami térképészeti intézet. Budapest, 1929. 18 oldal.

Az új magyar történelmi atlaszok kiadása befejezést nyert azért, hogy megjelent a legújabb kor történetének atlasza.

Az új térképfüzet az eddig megjelent három füzetnél kisebb terjedelemben, 18 oldalon, 15 fő- és 12 melléktérképen a legújabb kor történetéhez ad figyelemreméltó útbaigazítást. Az eddig megjelent magyar történelmi atlaszokkal és más magyar történelmi kartográfiai termékekkel szemben *új anyagot* tartalmaz 4 fő- és valamennyi melléktérkép. Az új főterképek közül nagyon érdemes alkotás Napoleon hadjáratainak és a magyar szabadságharcnak vázlatos áttekintése. Ez utóbbinak a szerzők által tervezett és három évvel ezelőtt kiadott magyar történelmi atlaszban lett volna az igazi helye, de megjelenése így is nyereség. Elismerésre méltó munkát fejtettek ki a tervezők a Napoleon államalakításait, Németországnak és Itáliának újabb történetét

vázoló, valamint a világháborút összefoglaló térképek tervezésével kapcsolatban. Az „Európa 1812-ben“, „Európa a világháborúban“ és „Európa a világháború után“ című térképek már megjelentek a szerzőknek a polgári iskolák számára készített és egy évvel ezelőtt kiadott atlaszában, amely térképeket kissé gazdagabb tartalommal lehetett volna újra nyomni. Magyarországnak a XIX. század első felében való állapotát feltüntető térkép a szerzőknek magyar történelmi atlaszában nagyobb mérettel, az abszolútizmus korát bemutató térkép pedig ugyanott változatlan kivitelben már megjelent. A világháború utáni Európának és a trianoni Magyarországnak térképe hegyrajzzal, illetőleg nagyobb mérettel Kogutowicz Károlynak legújabb földrajzi atlaszában is megjelent. A többi térkép a magyar történelmi térképészet eddigi termékeinek részben javított átdolgozása.

A szerzők ebben az atlaszban többek között még feldolgozhatták volna a gyarmatosítások fejlődését és a kontinensek történetét, de úgy látszik, hogy az atlaszok kiadója már nem tudott többet áldozni az utolsó történelmi atlaszfüzetre.

Szerzők a négy füzetben — az ismétlődések leszámításával — 89 oldalon 128 térképet adtak, amelyekből a magyar történelmi térképészetben új termék 75 fő- és mellék-térkép. Ennyi új térképnek tervezése olyan jelentős munka, hogy feltétlenül jelentős állomása lesz mindenkor történelmi kartográfiánk fejlődésének.

Az utolsó füzet megjelenésével kapcsolatban időszerű annak a kíváncságnak a megemlítése, hogy a négy füzetet *egyesítve* is ki kellene adni, mint ahogy ezelőtt 32 évvel Kogutowicz Manó kiadta a sok tekintetben ma is értékes történelmi atlaszát. Ebben az egyesített atlaszban 89 oldalon fel lehet használni a megjelent 128 térképet és fölötte kívánatos további 16 oldalon legalább a következő és eddig nélkülözött térképeknek feldolgozása és megfelelő beillesztése: Az ókori történelemben szereplő jelentősebb városok és ütközetek, Peutinger táblái, a római birodalom néprajzi és nép-sűrűségi térképe Augustus korában, Attila birodalma, Európa a magyarok honalapítása korában, a Habsburgok birodalma a XVI. század közepén, a gyarmatosítások története (1660, 1700, 1760, 1790), a kontinensek története, Magyarország területének prehisztórikus leletei, az Árpád-korról még egy térkép, a nemzetiségek történelmi fejlődése és a külföldi magyarok térképe.

A már feldolgozott és megjelent térképeket is kissé át lehetne dolgozni, folyóiratunkban ismételtlen kifejtett¹ észrevételeim szerint.

Az egyesített atlasz végén egy helynévmutató mellőzhetetlen.

¹ Századok LX. évf. 864—866, LXI. 308—310, LXII. 901—903. old.

Azonban egy ilyen atlasz kiadása is csak szükség-megoldás lehet, amely által a jelenlegi *pedagógiai* igények teljes kielégülést nyernek, de a *magyar történetkutatás* ezután is egészen más érdekek szolgálására hivatott, idegen történelmi atlaszokra támaszkodik. A Magyar Tudományos Akadémia már ezelőtt ötvenhárom évvel fölvette munkatervébe egy *tudományos magyar történelmi atlasznak* szerkesztését és kiadását. Azóta jelent meg néhai Helmár Agostnak „Magyarország történelmi térképe” — egyetlen lapon... Márki Sándor kezdeményezésére¹ Márki Sándor, Pauler Gyula, Acsádi Ignác, Csánki Dezső, Marczali Henrik és mások közreműködésével elkészült az első magyar történelmi atlasz; egy székségből fogyatékosan előállított kisebb atlasz után pedig most befejezést nyert Barthos Indárnak és Kurucz Györgynek érdemes vállalkozása. A magyar történelmi kartográfiának ilyen multja után az Akadémiának félszázad óta megvalósítatlan tervét végre lehet hajtani: fel lehet dolgoztatni a történelmi kutatásoknál ezideig nélkülözött *tudományos magyar történelmi atlasz*. Ma is változatlanul igaz az, amit *Márki Sándor* ezelőtt huszonnyolc évvel mondott iskolai történelmi térképészetünkről: „Ezek a történelmi képek a felsőbb, különösen egyetemi tanulmányok és egyáltalában a tudományos kutatások követeléseihez képest nem elegendők; a középiskolai atlaszokba be sem lehet illeszteni oly részleteket, amik ily nagyarányú atlaszban elengedhetetlenek. Nemzeti és tudományos szempontból a cél elég nagy arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia országos segílyt is kívánjon hozzá...”² Azóta, hogy Márki Sándor ezt a ténymegállapítást tette, a Tudományos Akadémia és a megizmosodott Magyar Történelmi Társulat között megújult a szerves kapcsolat és együttműködés, az Akadémia sohasem remélt anyagi erőforráshoz jutott, ezek után csak a régi elhatározásnak megújítása kívánatos ahhoz, hogy egy tudományos magyar történelmi atlasz és vele együtt a Csánki Dezső által kijelölt módon egy teljes magyar történelmi földrajz napvilágot lásson és a részletkutatásban támogatásunkra szolgáljon. vitéz dr. Málnási Ödön.

Cuniberto Mohlberg: *Il Messale Glagolitico di Kiew* (sec. IX.) ed il suo prototipo romano del sec. VI—VII. Roma, Poliglotta Vaticana, 1928.

A kievi glagolit misekönyv hét kisalakú hártyalapból álló kódex, melyet 1874-ben fedeztek fel a jeruzsálemi orosz kolostor könyvtárában s jelenleg a kievi egyházi akadémiában őriznek, mint a Szent Ciril-féle liturgia legősibb írott emlékét. A kódex tiz miseszöveget tartalmaz: egyet-egyet Szent Kelemen pápa és Szent Felicitas asszony tiszteletére,

¹ Századok 1885. évf.

² Földrajzi Közlemények XXIX. évf., 6. füzet.

továbbá egyet az összes vértanúk, egyet pedig az angyali karok tiszteletére, végül hatot a hét különböző feráira. Az eredetére vonatkozó véleményeket két csoportra oszthatjuk: némelyek szerint a kódex az ószláv eredetinek morva területen készült közéleegykorú másolata, mások szerint ellenben valamely pannóniai délszláv nyelv ősi emléke s csupán néhány jelentéktelen moravizmust árul el. Paleográfiai és nyelvészeti jellegzetességei, továbbá az a körülmény, hogy latin misék fordítását tartalmazza, arra enged következtetni, hogy a XI. század közepén végbement keleti egyházszakadás előtt készült.

Cunibert Mohlberg, a bencés liturgikus-bizottság tagja Rómában, kit előnyösen ismerünk kiváló liturgiátörténeti művei alapján, nem foglalkozik a misekönyv paleográfiai és nyelvészeti részével, hanem csupán a belső tartalom eredetével és keresi azt a latin prototípust, amelyre a glagolit szöveg visszavezethető. Hatalmas kritikai és történeti felkészültséggel írt munkájában meggyőzően bizonyítja, hogy a glagolit misekönyv szerzője maga Szent Ciril, a szláv rítus megalapítója, forrása pedig Nagy Szent Gergely pápának: *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae* néven ismert misekönyve.

Az érvelés kiindulópontja egy Karoling-kori sacramentárium, melyet Cod. Pad. D. 47. jelzés alatt őriznek a páduai káptalani könyvtárban. Ez a sacramentárium ugyanis az egyedüli, mely, a mennyei karokról szóló mise kivételével, úgyszólván szóról-szóra tartalmazza a kievi kódex egész szövegét. A belső hasonlatosság nyilvánvalóan közös eredetre vall, ezért a páduai misekönyv őstípusának felkutatása a glagolit kódex forrására is világot fog vetni. A szerző megállapítja, hogy a páduai kézirat független attól a sacramentáriumtól, melyet I. Hadrián pápa a VIII. század végén Nagy Károlynak küldött s a frank egyházak részére számos példányban lemásoltak. Bár némileg magán viseli a korábbi századok heortológiai fejlődését, mégsem ismeri a Hadrianum legszembetűnőbb újításait, amilyen a kereszt felmagasztaltatásának ünnepe, ellenben ismeri azokat az ősi, gyakran Gergely-előtti tradíciókat, melyeknek a Hadrianumban már nyomuk sincs, pl. Statio ad Sanctum Laurentium ad Titan. Ugyancsak hiányoznak belőle a vértanúk ereklyéinek átviteléről (Translatio Reliquiarum) szóló ünnepek, melyeket a VII—VIII. században vezettek be, amidőn a nehezen megközelíthető katakombákból az ereklyéket átvitték a város falain belül épült bazilikákba. Általában a páduaiában még fejletlen a szentek miseszövegeit tartalmazó rész (santorale), ami viszont érthetővé teszi a hat ferális mise jelenlétét, melyeket éppen a santorale kibővülése szorított ki a liturgiából. A római ünnepek és hagyományok gondos fenntartása nemcsak a misekönyv ősisége mellett bizonyít, hanem annak közvetlen római származása mellett is. Ezt bizonyítja

még az a körülmény is, hogy kódexünk, mely kimutathatólag I. Lotár idejében a németalföldi részeken készült, a canon elején csak a pápáról emlékezik meg, a megyéspüspökről ellenben nem, ami csak Rómában természetes és érthető. A szerző gondolatmenete, mely meggyőző kritikai és történeti érvekkel van alátámasztva, ahhoz a konklúzióhoz vezet, hogy a páduai misekönyv őstípusát a VII. század elején Rómában kell keresnünk. Ebben a korban pedig egyedül Nagy Szent Gergely pápa nevéhez fűződik figyelemreméltó reformmunka a liturgia terén. Egykorú feljegyzések bizonyítják, hogy a pápa 595 július havában a Vatikánban tartott zsinaton vezette be reformját, mely Johannes Archicantor ordója szerint abban állott, hogy kijavította és egységes könyvbe foglalta az istenitisztelet miseszövegeit és énekeit. A következő évben már a javított misekönyv egy példányát vitte magával Agoston hittérítő a szigetországba. A Gergely-féle sacramentárium lett a pápa hivatalos misekönyve, melyet azután Rómán kívül is csakhamar bevezettek. Ennek ellenére egykorú példányairól egyet sem ismerünk. Létezéséről azonban több történeti adat tanúskodik, főképen pedig I. Hadrián pápa levele Nagy Károly császárhoz. Legrégibb példányai voltak azok a „régí misekönyvek“ — *old mass book* —, melyeket egy középkori angolszász martirológium említ. Ez utóbbiakat, miután a VII. század folyamán a Laterrán mellett tartózkodó cassinói bencések révén erős délitáliai hatásokon mentek át, valószínűleg Benedek püspök vitte Rómából Angolországba. A régi misekönyvekkel szemben a martirológium egy „új könyv“-ről — *new book* — is megemlékezik, ez a szerző véleménye szerint nem egyéb, mint a VIII. századbéli Gelasanum egy példánya gregorián hatásokkal. A Hadrián-féle sacramentárium is Szent Gergely misekönyvével van szerves kapcsolatban, de az utolsó két század heortológiai fejlődésétől eltekintve, azt az eltérést is tartalmazza, hogy az ünnepek elrendezésében visszatér a Gergely-előtti sacramentáriumok szerkesztési kritériumához, mely abban állott, hogy az egyházi év időszaki ünnepeit különválasztotta a szentek ünnepeitől. Ezt a sacramentáriumot vette alapul a híres Alcuin is misekönyvének kiadásában.

Amidőn a szerző a Gergely-féle misekönyvet tekinti a páduai kódex őstípusának, korántsem állítja, hogy ez utóbbi hűséggel megőrizte volna amannak ősi szövegét, mert láttuk, hogy nem ment teljesen a későbbi betoldásoktól. Úgy véli, hogy a páduai egy közelebbiről ismeretlen római sacramentárium másolata, mely a VIII. század közepén került Galliába.

Ezek után Mohlberg világosan meglátja a kapcsolatokat a glagolit misekönyv és Szent Gergely műve között is.

Tudjuk, hogy a két apostoltestvér 868—69-ben Rómában tartózkodott, hogy tisztázzák magukat a bajor püspökök vádjától, kik a szláv nyelv és a bizánci rítus bevezetésével vádol-

ták őket a pápánál. Ciril itt is halt meg és Szent Kelemen pápa bazilikájában temették el nagy pompával, kinek ereklyéit magával hozta Chersonesosból. Halála előtt végezte a kievi misekönyv fordítását. Céljának nem felelhetett meg a közhasználatban lévő Hadrián-féle sacramentárium, mert főképen a szentek miséit tartalmazta, ezért egy primitívebb s használaton kívül álló régi misekönyvet választott ki. Ez a könyv a nagy reformátor, I. Szent Gergely nevét viselte. A kutatás szelleme összefér Ciril jellemével, a konstantinápolyi pátriárka egykori könyvtárosával, kit tudományáért filozófusnak neveztek s állandóan érdeklődött a történeti emlékek iránt. Ebben a régi kódexben megtalálta a hétköznapi miséket, melyeknek nagy hasznát vehették a szláv miszsiók kezdetleges viszonyaiban, továbbá kedvelt szentjének, Római Kelemennek miséjét is. A feltevést megerősíti II. Hadrián pápa levele, mely a visszatérő Metódot Pannóniába kísérte. Ez a levél nemcsak a szláv nyelv használatát engedi meg, hanem kiemeli azt is, hogy Ciril misekönyvet szerkesztett, mely — mint a kievi kódex — Szent Kelemen miséjével kezdődött.

A tudós szerző, miután a páduai sacramentáriumban megtalálta Szent Gergely liturgikus működésének egyik legrégebbi emlékét s felderítette a szerves kapcsolatot, mely Szent Ciril liturgiája és a nagy pápa reformmunkája között volt, rövid áttekintést nyújt a szláv rítus történetéről, felsorolja ismert kódexeit és azok kiadásait, illetve ismertetéseit, végül megemlékszik a liturgikus könyvek kinyomtatásairól, melyeket a Sacra Congregatio de Propaganda fide eszközölt az utóbbi három század folyamán. A kongregáció ugyanis, melynek ügykörébe tartoztak kezdettől fogva a legújabb korig a keleti rítusokkal együtt a glagolit rítus ügyei is, nagy megértéssel karolta fel Szent Ciril liturgikus hagyományait, s a sorok írójának módjában volt bepillantani a Kongregáció levéltárában lappangó iratokba, melyek még mindig feldolgozásra várnak. A mű függelékében megtaláljuk a kievi kódex cirilbetűs szövegét, ennek latin fordítását s a páduai kódex megfelelő részeit, végül a kievi kódex és az úgynevezett „bécsi töredék“ gyönyörű hasonmásait.

Csak főbb vonásaiban ismertettük a kiváló szerző gondolatmenetét és sok részletkérdésben is új megállapításait, melyek kiterjednek a középkori sacramentáriumok kérdésének úgyszólván egész bonyolult komplexumára. Előadásában mindvégig a legmegbízhatóbb történeti adatokra s a téren elért legújabb kritikai eredményekre is támaszkodik. A különféle sacramentáriumok szövegeinek a páduaival és a glagolittal való tüzetes összevetése elmélyült tudásra és a kódexirodalom páratlan ismeretére vall. A jelen tanulmány méltán sorakozik a szerző korábbi munkáihoz, melyek elsőrendű tekintéllyé avatták a középkori sacramentáriumok kérdésében.

Galla Ferenc.

Christian Huelsen: Le chiese di Roma nel medio evo. Cataloghi ed appunti. Firenze, 1927, Leo Olschki, nagy 8-r., CXVI, 640 l., két térképmelléklet.

A keresztény Róma történetének kétségtelenül egyik leg-homályosabb és legtöbb félreértésre okot adó problémája a templomok topografiája és története. Az oklevelekben vagy más feljegyzésekben előforduló megjelölések bizonytalansága, éppen a templomok nagy száma miatt, a félreértések állandó kútforrása. Nem lehet eléggé óvatos a történetíró ezeknek a problémáknak a mérlegelésénél, nem is szólva arról, hogy a római várostörténet irodalma rendkívül szétágazó, s éppen azért csak igen nagy nehézségekkel gyűjthető össze.

Tudatában voltak ezeknek a nehézségeknek már a régebbi kutatók is, s azt a legjobb tudásuk szerint kiküszöbölni is igyekeztek. Tulajdonképen az ellenreformációval kezdődik a római templomok történetének kutatása, amelyekről eddig csupán a legendás elemekben gazdag *Mirabilia urbis Romae* és a szűkszavú zarándokúti könyvek (*Libri indulgentiarum*) szóltak. Giovanni Battista Paulianival kezdődik a római templomok történetének rendszeres feldolgozása, aki az 1550-i jubileum alkalmával kiadott munkájában (*De Jobileo et indulgentiis libri tres*) már 102 templom történetét ismerteti. Rendkívül gazdag anyagot gyűjtött a római templomok történetére vonatkozólag Onofrio Panvinio (kézirata Cod. Vat. Lat. 6237, 6773—81, 7010), de gyűjtésének csak egy kis része jelent meg halála után nyomtatásban (*De praecipuis Urbis Romae sanctoribusque basilicis, quas septem ecclesias vulgo vocant, Roma, 1570*). Panvinioval egyidőben már többen foglalkoznak a római templomok történetével. Közöttük említésre méltó egy névtelen spanyol munkája (*Cod. Chigiana I, V, 167* a vatikáni könyvtárban), amelyben nemesak a római templomok jegyzékét állította össze, de különös gondot fordít a templomok történetére vonatkozó feljegyzéseken kívül az ott található feliratok megörökítésére is. Hasonlóképen kéziratban maradt meg Francesco del Sodo munkája is (első szerkesztése XIII. Gergely korából *Bibl. Vallicelliana G. 33*; a második V. Sixtus idejéből *Cod. Vat. Lat. 11911*), aki már több mint háromszáz római templom történetét gyűjtötte össze. Ugyancsak kéziratban maradt az utókorra Giulio Rossi munkája is (*Cod. Vat. Lat. 5531*), aki 1587-ben a magyar pálosok egykori római székhelyének a Monte Celion lévő Szent István-templomnak Pomarancio-freskóiról adott ki egy könyvet (*Triumphus martyrum in templo D. Stephani in Caelio monte expressus*). Az utána következők közül elég legyen csak Ottavio Panciroli (1600), Michele Lonigo (1627), Giovanni Antonio Bruzio (1655—75) nevét említeni. Míg a XVIII. században Lorenzo Zaccagni, Gregorio Giacomo Terribilini, de különösen Francesco Cancellieri fejtettek ki ezen a téren igen elismerésre méltó munkásságot.

Az első, aki úgy a középkori levéltári anyagot, mint az előző munkálatokat kritikával törekedett felhasználni, Antonio Nibby volt (Roma nel 1838, parte moderna, Roma, 1839). Különösen az őskeresztény templomok topografiája és története szempontjából jelentett igen nagy haladást a keresztény archeologiai fellendülése G. B. de Rossi és tanítványai, Enrico Stevenson és Orazio Marucchi munkássága folytán. Ezzel szemben Armellini munkáinak (Le chiese di Roma dalle loro origini al secolo XVI, Roma, 1887; Le chiese di Roma dal sec. IV al sec. XIX, Roma, 1891) főerőssége a középkori okiratos anyag kiaknázásában rejlik. Armellini óta nem jelent meg összefoglaló tudományos mű a római templomok történetéről. Pedig az azóta publikált okleveles anyag Armellini és előző megállapításai közül igen soknak a revízióját tette szükségessé, amit az olyan népszerűen összefoglaló munkák, mint A. D. Tani (Le chiese di Roma, Torino, 1922) és Roger Thynne (The churches of Rome, London, 1924) épp úgy nem végezhettek el, mint a Carlo Galassi—Paluzzi szerkesztésében újabban megjelenő templom-monografiák, amelyekből húsz füzet látott napvilágot.

Armellini munkájának megjelenése óta a római topográfiai és történeti kutatások igen sok új anyagot hoztak napvilágra. A további kutatás érdekében is szükség volt tehát olyan összefoglaló műre, amely egyrészt a kutatások eredményeit módszeres kritikával fűzi egybe az eddigi eredményekkel, s ezt a munkát a legszélesebb körű tudományos apparátussal az eredeti forrásokra visszamenve végzi el, amit sem Armelliniről, sem elődeiről elmondani nem mindig lehet.

Erre a fáradságos, archeológiai, történeti és topográfiai ismereteket egyaránt megkövetelő munkára valóban az arra legjobban hivatott szakember, Christian Huelsen vállalkozott, akinek különösen az antik Róma topografiájára vonatkozó kutatásai maradandó nevet biztosítottak Róma várostörténeti irodalmában. Évtizedes munkának eredménye ez a hatalmas munka, amely anyagának gazdagsága és kritikai feldolgozása miatt még hosszú időn át nélkülözhetetlen alapvető mű marad.

Huelsen legelőször a források kritikai ismertetésével foglalkozik. Összesen tizennégy templom-katalógust ismertet, amelyek közül a legrégebb az ú. n. Salzburgi-katalógus a VII. század közepéről (625—682) való, a legutolsó pedig, Francesco del Sodo katalógusa, XIII. Gergely (1573—85) uralkodása alatt készült. Ezekon kívül felhasználja a Mirabilia Urbis Romae és a Libri Indulgentiarum hozzáférhető anyagát is.

Ezután tért át az egyes templomok történetének részletes ismertetésére. Ennél úgy jár el, hogy a templom címe és a térképmellékleten lévő helyének megjelölése után a források bibliografiáját közli. Utána következik a templom történetének minden lényegeset magában foglaló kritikai története, amelyhez befejezésül a reávonatkozó irodalom bibliografiája követ-

kezik. Huelsen összesen 560 olyan római templomról emlékezik meg, amelyekről a források 1425 előtt valami módon megemlékeznek s létezésüknek hiteles nyoma van. Huelsen itt, igen helyesen, inkább a kevésbé ismert templomok történetével foglalkozik bővebben, míg a monumentális templomok, mint a San Pietro, vagy a San Giovanni in Laterano történeténél, amelyeknek bővebb tárgyalása túlhaladná az ő kereteit is, megelégszik bibliográfiai utalásokkal. Függelékben közli azoknak a templomoknak történetét, amelyek 1425 után épültek, vagy változtattak védőszentet és a XV—XVI. századi katalógusokban még előfordulnak. Részletesen foglalkozik az ú. n. apokrif templomokkal, amelyeknek létezéséről egyik-másik forrás, vagy még inkább a késői irodalom említést tesz, de amelyek behozhatóan sohasem léteztek. Ilyent is nyolcvankettőt talált Huelsen.

Mekkora kritikai apparátussal készültek Huelsen megállapításai, arra élénk fényt vet Huelsennek az a tanulmánya, amelyet a római S. Caesarius-templomokról máshol tett közzé. Ilyen gondos és nagyterjedelmű kritikai vizsgálódás eredménye e mű majdnem minden fejezete. Hogy hibák vannak benne, az egészen természetes. Ezek között a legsúlyosabb mégis az, ami a mű könnyen használhatóságára vonatkozik. Miután Huelsen a templomok történetét betűrendben közli, azért megelégedett egy egyszerű tartalomjegyzékkel is. A név- és tárgymutató hiánya így minden különleges szempontok szerint való kutatást csaknem lehetetlenné tesz. Kár, hogy Huelsen legalább a függelékben nem közli az új és legújabb korban épült római templomok történetét és bibliográfiáját. Ez az előzőkhöz képest igazán könnyű munka lett volna, Huelsen munkája pedig ezzel a templomok történetének teljes monográfiájává lett volna. Hiba az egyes templomok történeténél is található itt-ott. A nemzeti templomokra vonatkozólag jó lett volna az illető irodalmakat is a kutatás körébe vonni, ami most csaknem hiányzik Huelsennél, de a jövőben könnyen pótolható. Az olasz irodalom felhasználásánál is találni hiányokat, így a Szent István által alapított magyar zarándokház templomának (*S. Stephani de Agulia*, másképp *de Ungaris*), amely a Szent Péter-templom sekrestyéjének helyén állott, nem említi Francesco Ehrle kutatásait. Ugyanitt az irodalomból hiányzik de Waal és Cancellieri munkáinak felsorolása, a fentebb mondottak után pedig egészen természetes, hogy a magyar irodalmat egészen figyelmen kívül hagyja. A kritika feladata a figyelmet ezekre a hibákra és hiányokra felhívni, hogy egy jövő kiadásban kiküszöbölhetőek legyenek.

Magyar vonatkozás természetesen nem sok található Huelsen munkájában. Ez természetes is, mert a magyar zarándokház templomán kívül csupán a Monte Celión lévő, architektúrája miatt igen érdekes Szent István-templom volt 1454 óta másfélszázadon át a magyar pálosok, azóta

pedig a Collegium Germanico-Hungaricum birtokában. De Huelsen ezt nem is említi a templom történeténél, jóllehet V. Pius katalógusa egyenesen a magyar pálosok templomának mondja (Monasterio dei frati di sto Pavolo primo eremita Ungari, Huelsen, 97. l.). Hasonlóképen nem említi, nyilván mert kultuszának felvétele csak az újkorban történt, a magyar és lengyel pálosoknak a Via Angelo Depretisen lévő *San Paolo primo eremita*ról nevezett egykori templomát, amelynek helyén ma az egyetemi közegészségtani intézet előadóterme van. Ezekon kívül csupán a Trastevereben ma is létező S. Margaritae ad scalas (ma: S. Margherita o S. Emidio) templomához fűződik magyar tradíció, amely 1288-ban történt alapításától 1564-ig Magyarországi Szent Erzsébetnek volt szentelve. Azokról a római templomokhoz fűződő egyéb magyar tradíciókról, amelyekről Riedl Frigyes (Magyarok Rómában, Budapest, 1900) megemlékezik. Huelsen nem tesz említést.

Tóth László.

Mattia Loret: Gli artisti polacchi a Roma nel settecento.
(Prefazione di *Corrado Ricci*, Roma, 1929, Casa editrice Bestetti e Tuminelli; 4-ed r. 101 l. 60 táblaképpel.)

Az újabbkori lengyel történet kitűnő ismerője, Mattia Loret eddigi kutatásaitól merőben eltérő területre lépett és ezzel a munkájával felkutatni igyekszik az örök városban élt lengyel művészeket, akik itt tanultak, dolgoztak és hazájukba visszatérve, ott az olasz művészi kultúrát propagálták. Tulajdonképpen kibővített fejezete ez Loret egy nagyobb munkájának, amelyet a Rómában a XVIII. sz. folyamán élő lengyelek életéről szándékozik írni. (Vita dei polacchi a Roma nel settecento.)

A barokk Róma, az ellenreformáció propagatív szellemének megfelelően, éppen úgy mint a renaissance, hazát adott minden nemzetnek, befogadta őket és tág teret nyújtott ahhoz, hogy a Rómában tanultakkal egyesítve azt, ami nemzeti és egyéni sajátosságuk, hozzájáruljanak a római művészi élet és produkció gazdagításához és színesebb tételéhez. Tanulságos példája a Caravaggio-iskola annak, hogy nem mindig olasz volt az, aki egy erős művészi egyéniség programját terjeszti és fejleszti, mert hiszen az olasz művészet Valentine de Boulogne és Gherardo delle Notti (Honthorst) művészetén keresztül értette és szerette meg Caravaggio működésének jelentőségét.

A XVIII. század Itáliában utolsó fellobbanása a barokk művészetnek és egyben előkészítője egy következő művészi iránynak, a neoklasszicizmusnak. Ebben a században élt és működött a legtöbb lengyel művész Rómában, akik szint és értéket jelentenek a római neoklasszicizmus kialakulásában.

Loret tanulmányához bevezetésként vázlatos képét adja a lengyel festészet történetének a quattrocentótól a

settecento végéig és csak ezután tér át tulajdonképeni témájára, a római lengyel művészekre. A settecentoig a lengyel művészeti élet centruma az udvar volt, ez az impulzus II. Ágost szász választó és lengyel király uralkodása alatt teljesen megszűnt és így a Rómába vándorolt művészeket csak a tradíció és az új tehetség ösztönözte arra, hogy új problémákkal, új gondolatokkal próbálkozzanak. Loret felvonultatja időrendi sorrendben a lengyel művészeket, felkutatja életrajzi adataikon kívül munkásságukat és annak még feltalálható emlékeit.

1710 körül jött Rómába Krakóból *Czechowicz Simon*, akinek aktivitását és művészi fejlődését Maratti művészete determinálta. *Czechowiczot* művészi jelentőségben messze felülmulja *Taddeo Kuntze*, aki többször fordult meg Rómában és itt nagyobb szabású megrendeléseket is kapott. Kuntze a bolognai barokfestők, főleg *Domenichino* hatását érzi működésének első idején. Amikor 1776-ban 10 évi távollét után ismét visszatér Rómába, az örök város szellemi életét az antik művészet felé irányítva találja. Érdeme Loretnak, hogy hangsúlyozza azt a ma már csak a német tudományos világtól el nem ismert tény, hogy nem *Winckelmann* és a hereulanumi ásatások voltak azok, amelyek a római festőket a neoklasszizmus és az antik felé irányították. Loret, *Pier Leone Ghezzi* „*L'Antiquaria*“ című rajzgyűjteményét és a francia *Caylus* gróf esztétikáját említi, mint az új klasszicizmus előfutárját. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy még Róma előtt, Bolognában indult meg egy erős áramlat az antik formák felélesztése iránt, különösen *Franceschini* freskói és képei tanuskodnak amellett, de megtaláljuk ezt a törekvést a bolognai festőiskola egyéb, kevésbé neves mestereinél is. (V. ö.: *Wolf Rózsi*, *Gioacchino Pizzoli*, Budapest, 1928.) A Rómába visszatért Kuntze ezután szintén az új esztétikai hitvallásnak lesz a híve és megrendeléseit, melyek közül legfontosabbak a yorki hercegé s a Frascati-szeminárium számára és a római *Via Giulia*-beli *S. Catherina da Siena*-templom részére készített freskók. Legnagyobb hírnévre azonban genreképeivel tett szert és mint ilyen, valóban az elsők között foglal helyet.

Kuntzeval egyidőben működött egy másik lengyel művész Rómában, *Smuglevicz*, aki nagy megbecsülésnek örvendett. Nero aranyházának feltárásakor ő restaurálta az antik groteszk freskókat. Dolgozott a már említett *Via Giulia*-beli *S. Caterina da Siena*-ban, a viterboi székesegyházban és számos táblaképe maradt fenn.

Festőkön kívül, akik Kuntzet kivéve mind tagjai voltak az *Accademia di San Lucan*ak, még építészeket találunk Rómában nagy számmal. A legelismertebb, aki főleg színházterveivel nyert több díjat, *Giacomo Hempel*; mellette ott találjuk *Benedetto Renardt*t, *Francesco Fontana* tanítványát,

Stanislaw Zawadzki, aki Lengyelországba visszatérve, ott számos nagyobb megrendelést kivitelezett.

Loret több itt működő lengyel művészt nem is említ, miután dolgozata nem célozza ennek a tárgykörnek teljes kimerítését. Loret nem művészettörténész, éppen ezért nem is bocsátkozik értékelésekbe, hanem tisztán a történésszempontjából fejtegeti a művészi tényeket. Ez azonban munkájának értékéből mit sem von le, sőt tanulmánya nélkülözhetetlen lesz azoknak, akik a római barokknak ezzel az utolsó korával behatóan foglalkoznak és nélkülözhetetlen lesz egyaránt azoknak is, akik meg fogják írni a lengyel művészet részletes történetét.

Örvendetes volna, ha magyar kutatók is minél előbb fel dolgoznák magyar szempontból a római Accademia di San Luca levéltárát, amely kétséggkívül sok értékes felvilágosítással szolgálna a XVIII. és XIX. század magyar művészi élete felől.

Wolf Rózsi.

Alessandro Monti e la legione italiana d'Ungheria (1849.) —

Conferenze e discorsi pronunciati a Budapest il 18 maggio 1929. — Biblioteca della „Mattia Corvino No. 7. — Budapest, Tipografia Franklin, 1929.

A Berzeviczy Albert által céltudatos előrelátással életrehozott Korvin Mátvás Magyar-olasz Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság rendes évi közlönyének, a „Corviná”-nak kiadásán kívül megalapítása óta már egy egész könyvsorozatot adott ki az olasz és magyar nemzetet közösen érdeklő történeti és irodalmi kérdésekről.

(1. *Giuseppe Kaposy*: Bibliografia Dantesca ungherese. 2. *Alfredo Fest*: I primi rapporti della nazione ungherese col l'Italia, 1922. 3. *Alfredo Fest*: Pietro Orseolo, secondo re d'Ungheria, 1923. 4. *Elemér Császár*: Sviluppo della letteratura ungherese. 5. *Colomanno Mikszáth*: Le donne di Selistie. 6. *Stefano Berkó*: La legione italiana in Ungheria [1849].)

Az itt ismertetendő kiadvány e sorozatnak 7. száma, mely az olasz olvasóközönséggel megismerteti a Korvin-társaság által rendezett budapesti Monti Sándor-émlékünnep egész lefolyását s az ez alkalommal elhangzott beszédeket és előadásokat. *Berzeviczy Albert* elnöki megnyitóbeszéde remekül fejti ki a százados olasz-magyar barátság eszmei tartalmát. A római olasz-magyar társaság kiküldöttének, *Don Carlo Caffarelli* hercegnek üdvözlő beszéde s Brescia, Monti szülővárosa polgármesterének és *Augusto Turatinak*, a nemzeti fasiszta párt titkáranak üdvözlő iratai után következik két előadás Montiról s a magyar szabadságharcban résztvett olasz légióról; az első, amelynek szerzője *Arturo Marpicati* tanár, jellemző átnézetet nyújt Monti s az olasz légió kiváló haditetteiről; a második, dr. *Kasztner Jenő* tanulmánya, új adatokkal egészíti ki *Attilio Vigevano* és *Berkó István* nemrég megjelent hasontárgyú összefoglaló

munkáit, s így forrástanulmányi értékkel bír. A 60 lapra terjedő füzetet *Durini di Monza* gróf olasz követ, *D'Ancora Pál* gróf, Róma helyettes kormányzója, *Bethlen István* gróf miniszterelnök, *Klebelsberg Kuno* gróf miniszter és *Sipőcz Jenő* polgármester alkalmi beszédei fejezik be, kellően ki-domborítva a felemelő emlékünnepe történeti jelentőségét.

Fest Aladár.

Borusso-Germanicus: Preussens unsterblicher König. Berlin, 1928. Schlieffen. 408 l.

A könyv címe is elárulja a szerző lelkesedését Nagy Frigyes iránt, az alcím pedig (Was ist uns der grosse König noch heute?) elárulja politikai tendenciáját. Politikai fölfogását jellemzi az a kifakadás, amelyben megbotránkozás-sal emlékszik meg azokról a fajilag idegenekről (Artfremde), akik Frigyes nagyságát nemcsak kétségbevonják, hanem odáig jutnak elfogultságukban, hogy tökéletes bolondnak (kompletter Narr) tüntetik föl, mint Hegemann: Fridericus című szellemeskedő és egyoldalú politikai célzattal megírt művében, amely még Frigyes hadvezéri képességéről is merészel kicsinylően írni.

Mint politikus, a szerző sokszor összehasonlítja a modern állapotokat a Frigyes-korabeli viszonyokkal. Lengyelország fölosztását a lengyel nemesség züllöttsége tette lehetővé, amint a világháborúban Németországnak a proletáriátus hibájából kellett buknia (325. l.). Szerinte a mai német parlament nem fogadná el a Lengyelország felosztásából nyert területi gyarapodást (346. l.). Porosz érzületét elárulja az egész mű szelleme. Büszkesége különösen a franciákkal szemben nyilvánul: ott a tortúra eltörlése 40 évvel később történt, mint Poroszországban, a franciák félig majmok, félig tigrisek — idézi Voltaire szavait (188. l.). Porosz érzülete nyilvánul abban, ahogy Frigyes háborús politikáját igazolja, ahogy elítéli Henrik herceg zúgolódását bátyjával szemben.

Katonai gondolkozása meglátszik a háborúk leírásából. Térképet, csatatervrajzot nem mellékel, az egyes évek hadjáratái előtt ismételtlen leírja a hadsereg diszlokációját. Csataleírásai a térkép hiánya és a tömörség miatt néhol homályosak, a hadsereg elosztásának leírása erős katonai érdeklődésre vall. Szintén katonai érzékre vall a hadsereg kiegészítésében néhány szakértő megjegyzés: a tisztiereg, az 1762-ben Oroszországból hazatérő hadifoglyok szerepének (244., 277. l.), a kiképzés tökéletesítésének méltánylása. Katonai gondolkozásra vall az az állítás is, hogy Lengyelország fölosztásakor a porosz rész volt legbecsesebb; ez nemcsak területre, hanem (amit szerző nem említ) lélekszáma is csak töredéke volt az orosz vagy osztrák résznek, de általa Kelet-Poroszország szárazföldi összeköttetésbe jutott a királyság többi tartományaival.

A szerző kiadott forrásanyagot használt, Nagy Frigyes műveit, levelezését és a porosz vezérkar kiadványát Nagy Frigyes háborúiról (Die Kriege Friedrichs d. Grossen), forrásai közt említi Carlyle Nagy Frigyesét és még néhány életrajzot. Nem annyira ismerni, mint inkább megérezni akarta Frigyesben az embert, célja tehát főleg jellemzés. Erre valóban nagy gondot is fordított. Főlemlíti Hillét, aki Frigyeset mint trónörökösöt tromfolta le: Frigyes csodálkozott, hogy Hille polgár létére fölebbvalója lett nemesi származású tisztviselőknek. Hille visszavág: a világon minden fölfordult bizony, esztelen hercegek parancsolhatnak okos embereknek. — Említi Bastiani dómprépostot, akit az öregező Frigyes arra kért, hogy őt majd köpeny alatt vigye be a mennyországba, — mire Bastiani azzal válaszol, hogy szívesen engedelmeskedik, ha Szent Péter nem veszi olyan szigorúan a csempészést, mint Frigyes. Némelykor egy-egy ilyen mondás valóban jobban jellemez, mint bármi más, mikor pl. Frigyes trónraléptekor az ünneplés láttára atyjára gondol és fölkiált: ez az ünneplés csak azt mondja nekem, hogy mit vesztettem. Jellemző Frigyes Vilmosra is a gyermek Frigyesről alkotott véleménye: semmi emberi hajlama nincsen, sem lovagolni, sem lőni nem tud.

De röpke mondatoknál jobban jellemeznek a tettek és ezeket, valamint a forrásokból megismerhető gondolatmeneteket élénk figyelemmel kíséri a szerző. Frigyes Vilmos még benne él a választófejedelmi gondolkozásban, a császárról rosszat föltételezni sem tud, az angoloktól nyert fölvilágosításokat angol csalfaságnak tekinti; fia már nem tűri a birodalmi korlátokat, véget vet a porosz állam kétlaki életének, sőt megkísérli azt, amit majd Bismarck valósít meg, a német államok unióját porosz vezetés alatt. Ebbe az 1785-ben alakult unióba még a katolikus egyházi fejedelmek is beléptek, mert József szekularizációs terveitől félték.

Frigyes gondolatvilágát is gondos vizsgálat tárgyává teszi, helyesen érzi meg az Antimachiavelliben a pozitívumot. Ezt a munkát Carlyle kicsinylően mellőzi, csakúgy mint Macaulay, pedig benne van Frigyes kormányprogramja, benne van háborúinak és szerződészségeinek igazolása is: az Antimachiavelli írója elismeri az igaz ügyért indított háború jogosságát, önvédelemből mindazt megengedi a törvényes uralkodónak, amit Frigyes mint király megtett, Nagyon jellemző Frigyesre a Berliner Nachrichten megalapítása, gazdasági politikája Colbertre nemcsak az ipar pártolásában emlékeztet, hanem abban is, hogy a nélkülözhető vámvonalatok ő is eltörölte. Megemlíti a szerző azt az anekdotát, amely szerint Frigyes a róla készített gúnyképet lejebb akasztatta az utcán, hogy a nézegetők nyakukat ne szegjék, de az általa előadott változatban a lelkes alattvalók ennek a nagylelkűségnek hatása alatt széttépték

a képet. Nem hallgatja el, hogy Frigyes szükségesnek tartotta és nem törölte el a cenzurát.

Frigyes gondolkozása befolyásolta a szerző történetfelfogását is. Frigyes hajlott a predestináció hitéhez, a szerző is elmereng a nagy problémán: „Milyen véletlenül nyugaszik az emberek és népek élete, virágzása és nagysága. Véletlenül, vagy az Előrelátás tervén? Ki dönti ezt el? Az előrelátás és a véletlen határát sohasem fogjuk kiismerni“ (289. l.).

Föltétlen elismeréssel ír Frigyesről állandóan, csak érinti azokat a pusztításokat és erőszakoskodásokat, amelyeket Frigyes alvezérei Szászországon kívül Mecklenburgban, Lengyelországban követtek el, de azért bármilyen gondolkozású olvasó megkapja azokat az adatokat, amelyek alapján saját ízlése szerint alakíthatja a Borusso-Germanicus által adott jellemzést. Megértjük a műből, hogy Frigyes büszkeségét Pompadourral szemben sok ezer porosz élete fizette meg, — megismerjük azt a kálváriát, amely Frigyes feleségének jutott osztályrészéül. Ezekre Hege-mannal ellentétben elmondhatjuk azt, amit Borusso-Germanicus Frigyes atyjáról mond: még nem találták ki azt az ingát, amely csak jobbra mozdul.

Akinek Carlyle, Oncken, Ranke művei túlságos terjedelműek, de Macaulay Nagy Frigyes, vagy a világtörténelmi kézikönyvek adatai eleget nem nyujtanak, az haszonnal forgathatja ezt a könyvet.

Török Pál.

Friedrich Meinecke: Kühlmann und die päpstliche Friedensaktion von 1917. Berlin, 1928, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 8-ad r. 21 l.

A világháború politikai történetének egyik legtöbbet vitatott, de még el nem döntött kérdése a pápai békeközvetítés és annak megíúsulása. A hatalmas terjedelmű német háborús irodalomban is számottevő az erre vonatkozó anyag. Pedig a kérdés végleges megoldásához szükséges hiteles források nagyon kis mértékben állanak ma még errevonatkozóan a történetírás rendelkezésére, s a nagy érdeklődés e probléma iránt inkább a német belpolitikai helyzetben, a konfesszionális színvonalú pártok küzdelmében keresendő. Ezért mindaz, ami erről eddig az illetékesek nyilatkozataiban napfényre került, óvatosságra készítet az ítélet megalkotásában. Erzberger, aki a pápai békekísérlet előzményeinek éppen úgy, mint a német birodalmi gyűlés 1917 júliusi békerezolúciójának egyik legfőbb tényezője volt, azt mondja emlékirataiban, hogy ezeknek az eseményeknek a teljes feltárására még nem érkezett el az idő. Váratlan halála után a birtokában lévő forrásanyagnak éppen ez a része olyan archivum őrzetébe került, ahonnan jóideig még nem számíthatunk azok közzétételére. Megemlékezett a pápai békeakcióról Vilmos császár is emlékirataiban

(Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878—1928, Berlin, 1922), közlésének Pacelli müncheni nuncius akkori uditorejára vonatkozó része a magyar lapokban is megjelent cífolatra adott alkalmat. Természetszerűleg részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel a német birodalmi gyűlés által a háborús felelősség megállapítására kiküldött bizottság, amelynek szakértője, Bredt professzor, könyvében (Der deutsche Reichstag im Weltkrieg, Berlin, 1926) a pápai békeakció meghiúsulta miatt súlyos támadást intéz Michaelis akkori német kancellár ellen. Konfesszionális térre vitte át a kérdést már korábban egy német katolikus publicista, Friedrich von Lama (Papst und Kurie in ihrer Politik nach dem Weltkrieg, Illertissen, 1925, 34—48. ll.), aki egyenesen a német protestánsok ellenakciójának tulajdonítja a pápai békekísérlet meghiúsulását és a pápai békeiratra adott ki nem elégitő felelet szerzőségéért a politikai felelősséget Michaelisra tolja. Lama és politikai barátainak közlései a sajtóban és a politikai életben szenvedélyes vitákra adtak okot, amelyek egyik-másika a bíróság előtt nyert elintézt.

Michaelis a birodalmi gyűlés vizsgálóbizottságának említett közlései után Meineckehez fordult, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján mondjon a történetíró meglátásával és módszerével ítéletet az ő és Kühlmann eljárása felett, a pápai békeakcióval kapcsolatban. Meinecke, methodikus vizsgálatának eredménye a porosz akadémiában tartott jelen előadása.

Meinecke nem kívánja tárgyalni a kérdést a maga teljességében és összes vonatkozásaiban, csupán arra szorítkozik, hogy Kühlmann, aki Michaelis külpolitikájának a sugalmazója és felelős végrehajtója volt egyben, mai tudásunk szerint minő felelősséggel tartoznak a történelem előtt. A kérdésnek ilyen körülhatárolása mellett Meinecke nyugodtan mellőzhette előadásában mindazt, ami a berlini kancellárián kívül történt, Erzberger és a Kúria, valamint a francia kapcsolatok kérdését Meinecke éppen csak hogy felemlíti munkájában.

Szellemes megállapítása szerint a Kühlmann-féle békeakció, amellyel az entente-hatalmak politikai frontját kívánta áttörni, magja meg volt már a pápai békeakció nyilvánosságra hozatala előtt, 1917 július 27-én kelt emlékiratában, amely Kühlmannnak augusztus 7-én történt államtitkári kinevezése után a Michaelis-kormány külpolitikai magna chartája lett. Meinecke megállapítja, hogy Kühlmann a pápai békeközvetítéstől nem sok sikert remélt, mert attól tartott, hogy a francia kúriakardinálisok révén a tárgyalások esetleges indiszkréción folytán meghiúsíthatók lesznek. Célrevezetőbbnek gondolta ennél Angliának Villalobars belgiumi spányol követ révén tudtára adni Németország készségét a tárgyalásokra. Kühlmann szándéka az volt, hogy Angliának a titkos tárgyalásokon engedékenységet mutat a belga kérdésben, akkor sikerül őt és vele együtt Anglia többi szövetségeseit is a tárgyaló asztalhoz ültetni ily módon, anélkül, hogy

az elzászi kérdésben Németország kedvezőtlen helyzetbe került volna. Azonban addig, amíg Anglia a német proпозиciókat el nem fogadta, Kühlmann — aki ekkor még meg volt győződve arról, hogy a háború eldöntetlenül, győztesek és legyőzöttek nélkül fog végződni — nem akarta Németország szándékát Belgium visszaállítására és jövődő semlegességének biztosítására nyíltan kifejezni. Nem érezte elég erősnek a helyzetet ahhoz, hogy a győzelem és hódítás gondolatához mesterségesen szoktatott közvélemény ezt a megoldást nagyobb politikai válság nélkül elviselte volna. Kühlmann politikai offenzívájának előkészületeinél érte a pápai békerezolúció, amelyre a felelet megszövegezését a birodalmi gyűlés augusztus 28-án egy hetes bizottságra bízta. Meinecke szerint Kühlmann ott követett el súlyos és csupán jószándékával menthető hibát, amidőn e bizottság előtt, amely a válasz szövegét szeptember 10-i ülésében fogalmazta meg, eltitkolta Pacelli nuncius augusztus 30-i második jegyzékét, amelyben Angliának Gasparri államtitkár útján eljuttatott kérdésére pontos nyilatkozatot kér Németországnak Belgiumot illető szándékairól. Kühlmann saját tervének sikerét féltette a pápai akciótól, azért igyekezett annak jelentőségét csökkenteni azáltal, hogy a bizottságot nem tájékoztatta teljesen, amely azután a maga válaszáat olyan formában adta meg, hogy az Bredt szerint teljesen elutasító, Meinecke szerint pedig feltételesen igenlő volt. Eredménye a szeptember 24-i német válasznak azonban tényleg az volt, hogy az további tárgyalásokra alapul nem szolgált a hadviselő felek között. Időközben meghiúsult, már a kezdet kezdetén, nyilván a franciák ellenakciója folytán, Kühlmann saját kezdeményezése is, ennek a részletei azonban Meinecke szerint ma még ismeretlenek, bizonyos csak az, hogy szeptember 15-én már ez a kísérlet is teljesen meghiúsultnak volt tekinthető.

Meinecke igen szellemesen fejtegeti, hogy mi volt Kühlmann politikájának az alaptévedése. Szerinte Kühlmann minden szkepszise dacára is, félreismerte Németország külpolitikai helyzetét és súlyát. Azt hitte, hogy Németország elég erőt képvisel ahhoz, hogy bizalmas tárgyalásokkal is rávegye Angliát békecéljainak revíziójára és szövetségeseinek béke-céljaitól való eltávolodásra, anélkül, hogy ehhez akár a központi hatalmak, akár az ellenséges államok béke felé törekvő közvéleményének hatalmas erejét Németország hódítás nélküli békekészségének nyilvánosságra hozatalával segítségül hívta volna. Pedig Amerika beavatkozása ekkor már akkora mértékben növelte meg az entente-hatalmak győzelmi esélyeit, hogy Anglia a béke érdekében nem elégedhetett meg többé Belgium visszaállításával, hanem számolnia kellett szövetségeseivel is. Anglia érdeklődése a pápai békejegyzékkel kapcsolatban, amelyre Gasparri államtitkár augusztus 24-i levele is vonatkozik, s amelynek mellőzését rójják fel Michaelis és Kühlmann legnagyobb hibájául, ilyen körülmények közt tak-

tikai sakkhúzás volt inkább, amely Németország helyzetét volt hivatva megnehezíteni a pápai békeiratra adandó válasszal szemben. Talán csak a világ közvéleményének ereje és nyomása lett volna elegendő ahhoz, hogy a londoni egyezmény erejét megtörje. Erre azonban nem kívánt appellálni Kühlmann titkos diplomáciája. A pápai békeközvetítés és a vele párhuzamos Kühlmann-akció sikertelensége ismét egyike volt azoknak a végzetes politikai hibáknak, amelyeket Németország, erős és céltudatos bel- és külpolitikai vezetés híján, a háború alatt elkövetett. Kühlmann politikája az erők helytelen megítélése folytán nemcsak célhoz nem vezetett, de egyenesen alkalmas volt arra, hogy a világ közvéleményében azt a hitet tartsa ébren, a jog és igazság békéjének Németország imperialista és annexionista törekvései állják útját.

Meinecke nem foglalkozik munkájában a kérdés körül felmerült polémiákkal. De, amennyire ez ma megállapítható, Lama és politikai barátai tévednek, amidőn a pápai békeakció meghiúsultát a német protestánsok pápaellenes elfogultságának rovására írják, akik a békét nem akarták Róma kezéből venni. Ez a felfogás ma, ha Kühlmann bizonyos bizalmatlansággal is nézett a vatikáni akció felé, okmányszerűleg nem igazolható. Aminthogy az is a találgatások birodalmába vezetne csupán, annak a lehetőségeit mérlegelni, hogy békéhez vagy minő más eredményre vezetett volna, ha Németország a pápai jegyzékre válaszul nyíltan kifejti szándékát Belgium visszaadására. Nem a tudomány módszerén leszűrt történeti igazság tehát, amidőn a pápai békekíséret sikertelenségét konfeszionális okokra vezetik vissza.

Más kérdés, amely önkéntelenül is felmerül Meinecke tanulmányának olvasásakor, az, hogy a háborús felelősség kérdésének az a kutatása, amely ma különösen Németországban divatos, az aktuális politikai szükségességen és célkitűzéseken túl a történettudomány szempontjából minő értékkel bír. Megállapításai mennyiben állnak helyt s közelítik meg a történeti igazságot. A felelet erre alig lehet más, minthogy ezek a megállapítások rendszerint egyoldalú és nem minden esetben elfogulatlan forrásanyagra támaszkodva, emberek és pártok aktuális érdekeit is érintve, a szubjektív ítélet pártosságától rendszerint nem mentek, ezekben a kérdésekben az igazságnak emberi lehetőségek közt mozgó megállapítása még a jövő történetírása számára van fenntartva. Meinecke munkája szellemes okfejtéssel és kitűnő módszertani készséggel felépített részlet a problémának későbbi, az egészet felölelő megoldásához.

Tóth László.

Folyóiratszemle.

Archiv für Politik und Geschichte 1927. *Möller Paul: Zur Neugestaltung Mitteleuropas im Jahre 1848. Pläne u. Ansichten eines süddeutschen Diplomaten* 1848 változásai, a külső válaszfalak leomlása a német nép politikai fantáziájának és terveinek széles teret nyitott. A polgárság előtérbe lépett, a nemesség háttérbe szorult, védekezésre alig szervezkedett. Ebben az összefüggésben nyer jelentőséget Blomberg August Heinrich báró öt emlékirata, amelyek a bécsi állami levéltárban fekszenek. Eleinte württembergi szolgálatban állott, majd visszavonult Alsóausztriába, ahol politikai emlékirataival először Ferenc Károly trónörökösöz, majd Latourhoz és Wessenberghez, végül Windischgrätz herceghez fordult, aki akkor 1848/49 fordulóján hatalma és befolyása csúcspontján állott. Emlékirataiban a német birodalom újjáalakításával foglalkozott, összefüggésben Ausztriával és az osztrák problémákkal. Tárgyalta a nemesség jövő állását a közéletben, végül Ausztria földrajzi felosztását és alkotmányát. Szerinte vissza kell térni az 1815-ben létesült német szövetségre, a modern idők követelte engedményekkel; Poroszország lépjen ki keleti tartományaival és kössön örökös szövetséget Németországgal, éppúgy, mint Ausztriának birodalomkivüli területei. A megújított német-római császárság mellett megalakítandó az olasz probléma megoldásául az ugyancsak Habsburg uralom alatt álló olasz-római birodalom. A német császárság előjoga pedig diplomáciai tárgyalások útján biztosítandó. Az egész terület egyetlen vámszövetségben egyesítendő. Kidolgozta alkotmányának és igazgatásának újjáalakítását is. Az igazgatás központját Bécsbe tervezte. Az arisztokrácia középső — kiegyenlítő — funkciója alapján kívánja a nemesség régi jogainak részben való visszaállítását. Legnehezebb volt az osztrák probléma megoldása. A történelmi tradíciók és a nemzeti törekvések között kellett közvetíteni, megakadályozni a népkisebbségek elnyomását és emellett biztosítani a birodalom és a részek jogait. Blomberg úgy képzelte, hogy az osztrák őszállam 10 királyságra osztandó fel, melyek közül 4 osztrák, 4 magyar, 1 lengyel és egy olasz. Az akkor forradalmi Magyarország újra való berendezésénél számolni kellett azzal, hogy a korona a felforgató törekvésekkel szemben a magyar melléktartományokban (Horvátország), a nemzetiségekben „a magyarok által már akkor elnyomott szlovákokban és németekben találta legerősebb támaszát“. Ismervén azonban a magyarok szívós ragaszkodását jogaikhoz és alkotmányukhoz, azt a kivezető utat találta, hogy a 4 királyságnak egy a koronája, egy az országgyűlése Pesten, élén a nádorral, közös helytartósággal. A szűkebb Magyarországon kívül van egy horvát, egy szlapon (szlovák) és egy erdélyi királyság. A nemzetiségi szempontok további tekintetbevétele ezeknek a köröknek grófságokra való felosztásával történt volna, amelyek nemzetiségi szempontok szerint alakultak volna. Az azonos nemzetiségű grófságok egy szövetséget alkottak volna közös nemzeti ügyeik elintézésére. Ugyanilyen elv szerint alakítandók a kerületek is. A birodalmi gyűlés feloszlatható és összehívandó az alkotmányozó birodalmi gyűlés, amelyben az összes habsburgi államok képviselve legyenek. Itt egyezzen meg uralkodó és nép az új alkotmányban. Bevezetendő az angol önkormányzat, bevezetendő a cenzusos választójog, az állam és egyház koordinálendő, a törvényhozó testületekben a kétkamarás rendszer vezetendő be. Windischgrätz az emlékiratot átküldte Schwarzenberg Félix miniszterelnöknek, elismerve egyes helyes megfigyeléseit, azonban a legtöbb javaslatot a gyakorlatban keresztülvihetetlennek tartotta. A fejlődés más utakon haladt, de Közép-Európa újjáalkotása ma újból nagy problémája a német nemzetnek. — *Schade Rudolf: Ein Mitkämpfer der ungarischen Revolution. Erinnerungen von Rudolf v. Beyer.* Schade közli nagyatyjának, Beyer Rudolf 1848-as örnagynak em-

lékeit, aki Kossuthtal, Görgeivel, Haynauval és Klapkával szoros érintkezésben állott. Rajongó jellemrajzot ír Kossuthról. Érdekes annak leírása, hogy Kossuth befolyására hogyan alakul meg az első pozsonyi üteg, melynek állományába emlékiró más osztrák tisztekkel együtt belépett, mint-hogy a mozgalom monarchista jellegű. Levelet közöl az olasz harctérről, mely az ottani hadszínteret és Radetzky jelentőségét tárgyalja. Leírja találkozását Görgeivel a vesztett schwechati csata után, akit mint katonát sokra becsül, de jellemében nem bízik. Beyer mint lipótvári várparancsnok nem bízott a magyar ügy fegyveres diadalában, helyesebbnek tartotta a kiegyezést. Ferenc József trónraléptét ünnepélyesen fogadta, mire Görgei mint gyanusát, felügyelet alá helyezte és Vácott internálta, ahonnan, tartva Görgei irgalmatlanságától, külföldre menekül. Délnémetországban és Elsásban mint magyar „martyr“-t és mint olvasott író-t ünneplik. Visszatérve Németországba, a forradalmi mozgalmak közepébe került, melyet vérszomjas, rabló tömegek őrgöngésének nevez, szemben a nemes magyar nép szabadságharcával. Neje vallomása alapján Haynau, akit különben patológiás vérengzőnek jellemez, törölte a kompromittáltak jegyzékéből és Kempen visszaadta pozsonyi birtokát. 1850-ben Lüttichben találkozik Klapkával, aki mint az emigráció egyik vezére működik és a magyar érdekek védelmére egy magyar politikai folyóirat megalapításának gondolatával foglalkozik. Beyer vádolja a dinasztíát, hogy nem értette meg Batthyányit. Hívo a demokráciának, amely nem zárja ki a monarchikus államformát.

„Háborús Felelőség. Diplomáciai és Kortörténeti Szemle“ címen, annak 1928 július—október havi számával új magyar politikai folyóirat indult meg, amely amint a címe is mutatja, elsősorban külpolitikai témákkal foglalkozik. *Diplomácia és kortörténet* c. bevezető cikke megállapítja, hogy „abban az általános irányzatban, mely a világháború befejezése után a problémák egész sorában elmerülve kereste a jobb és biztosabb érvényesülés lehetőségeit, a történettudománynak jutott az a gyakorlati feladat, hogy a mai világ felépítésének alapjait tudományos eszközökkel és módszerekkel megvilágítsa“. A közoktatásban, a politikai és diplomáciai iskolákban, a felnöttek oktatásában politikai és történelmi jellegű intézetekben, intézményekben és folyóiratokban nagy jelentőségre emelkedett a legújabbkori történelem tanítása. A német birodalmi kormány 1870—1914-ig terjedő 56 kötetes külügyi aktagyűjteményét franciák és angolok lefordíttatják és maguk is kiadják titkos irattáraik anyagát. Az újabbkori magyar történelem kútfőinek szakszerű közzétételére *Klebsberg Kuno gróf* már a külföldet megelőzően megindította a munkálatokat a Magyar Történelmi Társulat elnöki székeiből. „*A jelen folyóirat... arra törekszik, hogy a magyar közönséggel szakszerűen megismertesse annak a modern politikai világnak felépítését, melyben a magyar jelen beágyazva van; és hogy helyet nyújtson azon előkelő idegen szakembereknek, akik magyar vonatkozású tanulmányaikban a magyar kérdést tudományos alapon érinteni óhajtják.*“ E célból közöl fontos és kiadatlan államiratokat is. A háborús felelőség kérdésének 1914 július—augusztusát megelőző időkre menő kutatása lényegében annyi, mint „a modern világ egész politikai történetével való foglalkozás. Annak magyar vonatkozásait a külpolitikai eseményekkel kapcsolatban felkutatni lesz a jelen folyóirat feladata“. A folyóirat — amint annak célját nagyrészt programcikkének saját szavaival idéztük — a magyar kérdésben rendkívül fontos és felelőségteljes feladatra vállalkozott, mert hiszen a tudományosan megalapozott tisztánlátás épp olyan fontos számunkra, mint a külföld számára szervezett propagandánk. Sőt, mivel a jó propaganda tudvalevőleg csak az igazságon alapulhat, rendkívül lényeges propagandánk számára is az, hogy hamis, könnyen és tetszetősen megcáfolható eszközökkel ne kelljen dolgoznunk. Ebből

a célból azonban éppen szükséges tökéletes kidolgozása legújabbkori történetünknek oly módon, hogy abban ügyünknek lelkünk mélyéig átérzett igazságán kívül semmiféle más vezérmotívum ne jusson vezérszerephez.

Barnes, Harry Elmer: The end of a myth. Professor Fay on War Guilt. Barnes kritikailag ismerteti S. B. Fay: *The origins of the World War* Newyork: Macmillan c. 2. kötetes művét, amelynek megjelenését történelmi eseménynek tartja. Fay a háborús felelősség irodalmában valósgatos legendás alakká nőtte ki magát, akitől a háborús felelősség egyes irányai vagy rettegtek, vagy akiben reménykedtek, így főként a revizionisták. Utóbbiak arra támaszkodtak, hogy Fay az új bizonyítékok hatása alatt folyton javította álláspontját. Így a „Grosse Politik“ kritikájában megállapította, hogy ha Németország részben felelős is a világháború kitörésében, de semmiesetre sem inkább, mint a többi hatalom, de egyenesen hamis az az állítás, hogy szándékosan törekedett a világháborúra; ellenkezőleg, Anglia kivételével a legtöbbet tett annak megakadályozására. Fay könyve a legutóbbi évek okmányzerű bizonyítékain olyképen épül fel, hogy azon újabb okmányok már alig okozhatnak változást. A háborús felelősség gyorsan növekvő irodalma által e tárgyban keletkezett érdeklődés és az ebben kifejlődött türelmi álláspont által előkészítve, éppen a maga idején jelent meg. Az ezen a téren nagy ismeretekkel bíró kritikus szerint ez a könyv minden szempontból a legkiválóbb a háborús felelősség történelmi irodalmában, amelynek értéke annál nagyobb, mivel minden oldalról nagy nyomást gyakoroltak rá, hogy eltérjen a történelmi igazságtól és tárgyilagosságtól, de eredmény nélkül. Objektív tényeivel, amelyek nagyrészt a revizionista irány javára szolgálnak, szétmorzsolta a versaillesi békeszerződés háborús felelősségi záradékát. Fay nem foglalkozik csupán 1914 június 28—augusztus 5 eseményeivel, hanem az első kötet teljesen a világháborút megelőző diplomácia történetének, a második kötet első fele pedig az osztrák-szerb diplomáciai viszálynak van szentelve. Ismertető szerint az első kötet, amely jóformán magában álló ezen a téren, lényegesen értékesebb a másodiknál, mert az előbbiben nem vezette az a vezérelv, hogy ne helyezték egysorba a revizionista tudósokkal. Ismertető arra törekszik, hogy Fay művének helyét kijelölje a különböző irányok között. Fay-t aligha követelheti magáénak az az iskola, amely Németországot egyedül tartja bűnösnek („bitter-enders“), de nem számítható az extrem revizionistákhoz sem, akik a központi hatalmak teljes ártatlanságát hangsúlyozták; úgy látszik azonban, mintha legközelebb állna a Renouvin—Schmitt-csoporthoz, amely arra törekszik, hogy minél többet mentsen meg az entente javára a felelősség kérdésében. De még ezzel szemben is Fay szerint nem a német rosszakarat szüleménye a háborúra vezető szövetségi rendszer, sőt Bismarck szövetségi politikája az európai béke fenntartására irányult.

A militarizmus és a fokozódó fegyverkezés vádjával sem terhelhető egyedül a németek. Az angol-német tárgyalások (1898—1903) igazolják az angol ajánlatok egyoldalúságát és a németek szkepticizmusát. A Delcassé lemondásának követelése német részről annak idején Franciaországnak előnyös volt és a francia befolyásra vezethető vissza. Németország biztosította az annexió békés elintézését is. Ami az 1910—14 közötti változásokat illeti, Fay igazoltnak látja Izvolszki háborús céljait és azt, hogy Poincaré minden eszközzel megakadályozta az entente többi tagjainak bármely közeledését a központi hatalmakhoz. Bizonyítja, hogy a balvégzetű Moltke—Conrad-féle titkos katonai egyezmény csupán kitalálás. A Balkánon békésebb viszonyok megteremtésére törekedett és a balkán-háborúk alatt mérséklőleg hatott Ausztriára is. E békés törekvésekkel szemben Oroszország aktíve készült a szlávság és germánység közti leszámolásra. (Konstantinápoly, Nagyobb-Szerbia.) A Schmidt—Renouvin-csoport fel-

fogásával szemben, mely szerint a háború kikerülhetetlen eredménye volt a nagy szövetségeknek, Ausztria és Németország bűne pedig, hogy ezeket konfliktusba keverte, Fay azt vallja, hogy a háború nem volt kikerülhetetlen és igenis megállapítható az egyéni felelősség, amelyet minden államférfiúnak viselni kell. A háborút közvetlen megelőző események megítélésénél a Schmitt—Renouvin-csoport Szerbia oldalán áll Ausztria ellen. Fay ezzel szemben döntő bizonyítékokat sorol föl Szerbia bűnössége mellett az Ausztria ellen irányuló mozgalmakban és a szerajevói gyilkosságban. Bár elítéli egyaránt az osztrák és a szerb eljárást az ultimátum kezelése ügyében, örökre elveti azt az ostoba vádat, mintha Ausztria 1914-ben kívánta volna a háborút. A Schmitt—Renouvin-csoport azon állításával szemben, hogy Németország 1914-ben támogatta és bátorította Ausztriát, Fay bizonyítja, hogy Ausztria függetlenül irányította politikáját, amelyről Németország tájékozatlan volt és Berchtold fait accompli elé kívánta inkább állítani a szövetségest, semhogy programját a német kritikának tegye ki. Németország mindent elkövetett a szerb-osztrák viszály lokalizálására és nem áll az, hogy Ausztria készségét az engedékenységre a német ultimátum és hadüzenet akadályozta meg. Ellenkezőleg, még akkor is mérséklő befolyást gyakorolt Ausztriára, mikor Anglia és Franciaország szabadjára hagyta Oroszország háborús készülődéseit. A háború elkerülése céljából tervezett diplomáciai javaslatokat is kedvezőbben fogadta, mint Francia- és Oroszország. A tények ellentmondanak annak is, mintha a német nagyvezérkar balvégzetű befolyást gyakorolt volna a világháború kitörésére. Fay elismeri a cár és Kokovcov békés aspirációit, de Oroszország 1913 óta el volt készülve a kikerülhetetlen német háborúra. Oroszország mint Szerbia természetes védője folytatta titkos háborús készülődéseit. Oroszország ártatlanságát nem bizonyítja a hágai döntőbírósg ajánlása, hisz Szaszanov július 28-a után nem fordított figyelmet a diplomáciai javaslatokra. Politikai maxima volt, hogy a mozgósítás háborút jelent, a német haditerv tehát csak a gyors ellenmozgósításban és az orosz betörésben állhatott. Az ellenmozgósítás magában végzetes és bűnös hanyagság lett volna. Ami Franciaországot illeti, béketörekvéseinek állításával szemben kimutatja, hogy Poincaré 1914 július 20—23-án orsói Szentpéterváron a katonai pártot szándékában és július 22-én elutasítja Grey javaslatát a közvetlen tárgyalásra. Ugyelnie kellett mindenesetre arra, hogy Franciaország ne lássék formális támadónak. Csapatának a határtól 10 kilométerre való visszavonása is csak diplomáciai gesztus volt Franciaország ártatlanságának bizonyítására a francia, olasz és brit közvélemény előtt. Fay felfedi a francia Sárga Könyv 101. számának szörnyű hamisítását és ezzel is bizonyítja, hogy Franciaország jól ismerte az orosz mozgósítás jelentőségét az európai háború felidézésében. Legenda, hogy Németország hamis ürügy alatt váratlanul támadt Franciaországra; az orosz mozgósítással és hadüzenettel szoros összefüggésben következett az alig várt francia hadüzenet, amely alkalmat adott a felelősség áthárítására. Anglia Schmitt—Renouvin szerint változatlanul a háború ellen volt, Grey mindent elkövetett elhárítására és csak a belga invázió birta intervencióra. Fay szerint számos tény bizonyítja ennek ellenkezőjét és a brit okmányok is bizonyítják, hogy a német vereségben való brit érdek és az ántánt támogatásának becsületbeli kötelezettsége vezetett a beavatkozásra. A neutralitási kérdésben azonban Fay nem fordít elég figyelmet azokra a körülményekre, melyek bizonyítják, hogy angol és francia részről is mennyire foglalkoztak Belgium és Svájc semlegességének megsértésével háború esetén. A Schmitt—Renouvin-csoport főtétele, ha Németország nem is tervezte a krízis kezdetétől a háborút, de diplomáciai akciói elsősorban, ha nem is kizárólag, őt teszik felelőssé a katonai konfliktusért. Fay ezt teljesen elveti. Anglia után Németország dolgozott legtöbbet a háború el-

hárításán és így a versaillesi diktátum — Németország és szövetségesei egyedüli felelősségéről — elvetendő. Megállapítja ismertető, hogy Fay ezek szerint a revizionisták élén áll — bárha maga nem akar közéjük számítani — és még közelebb áll a Demartial—Montgelas—Fay—Barnes-csoporthoz, mint a Schmitt—Renouvin-csoporthoz, melyet lényegesen túlhaladótt a háborús felelősség tudományos analizisében. Fayt, aki művével minden várakozást felülmúlt, a diplomáciai történelem művelői közt Ranke elé helyezi. Hibájául rója azonban fel, hogy habár rendkívül terjedelmesen foglalkozik a szerb-osztrák viszony kialakulásával, Ausztria és Berchtold szerepének megítélésében nem változtatott azon a felfogáson, amely 1920-ban uralkodott a történészek között, amikor a gyanú sem irányult Szerbiára. Mellőzi annak az anyagnak a figyelembevételét, amely azóta került napfényre a szerb háborús bűnösség tárgyában. De nem mérlegeli eléggé a morális elemeket sem, amely Oroszországgal szemben Ausztria javára esnek. Ha a diplomaták személyes felelősségét vetjük fel, úgy az ördögi szerep inkább áll mindegyikre az ellenfelek közül, mint Berchtoldra. Poincaré hitt az európai háború elkerülhetetlenségében és azt előmozdította, Berchtold csak az osztrák-szerb háborút tartotta elkerülhetetlennek, de mindenképp kívánta az európai háború elkerülését. Ausztria magatartása ma már teljesen indokoltnak látszik. Ausztriaellenes magatartásának oka, hogy az osztrák szocialista Gooss Roderich hatása alatt írt, hogy azt a Harvard egyetemen szívtá magába és hogy személyiségének merevsége miatt nézeteit nehezen változtatja. Nem áll meg az az állítása, hogy Németország elkésett béketörekvéseivel, amelyeket az oroszok igazolhatatlan gyors mozgósítása megakadályozott. Igen éles kritikában részesíti Fay könyvének zárófejezetét, mely megelőző fejtegetéseivel meg nem egyező eredményeket foglal össze, figyelmezteti azokra a hibákra, amelyeket mint történetírónak kerülnie kell, mégis könyvét igen nagyra tartja.

Horváth Jenő: A román kérdés az európai politikában. Az 1815-i végzésekre Törökországot nem vették fel, sem a Szent Szövetség tagjai közé, mivel Oroszország elsősorban magának igényelte az osztozkodás tárgyát képező birodalmat. E célból a balkáni keresztény népeket kellett magam előtt tolnia, amelyek a keleti egyház befolyása folytán a török uralom mellett bizánci-görög kultúra és hegemonia alatt is álltak. Innen a phanariota görög fejedelmek és a görög nyelv a román fejedelemségekben. Az Ypsilanti Sándor-féle orosz-görög felszabadító kísérlettel szemben a román szociális forradalom vezére, Vladimirescu Tódor is a görögök ellen fogott fegyvert és a porta román fejedelmeket nevezett ki a fejedelemségekbe. De nem ők voltak azok, akik a román nemzeti politikát kezdeményezték. Míg a fejedelemségekben az orosz, török és osztrák érdekek küzdöttek az érvényesülésért, az Erdélyből Bukarestbe költözött Lázár György iskolája, tehát az erdélyi latinság vezette ki az új alapokra fektetett romanizmust a szláv és görög nyelvhatásból, ezen az úton lett a románság nemzetté. Az oroszok ezt a román nemzeti gondolatot fel akarják használni Ausztriával szemben és célul tűzik ki az uniót és Dácia orosz nagyhercegség megalapítását. Barnutiu Simon, a balázsfalvi liceum tanára azonban már a dákóromán birodalom felállításáról álmodozott, amelynek alapjául Erdélynek Magyarországtól való különállása és az erdélyi román törekvéseknek a magyarsággal szemben osztrák részről nyert támogatása szolgáltak. Ezt a gondolatot támogatták az erdélyi szászok és a Havasalföldre költözött erdélyi román emigránsok, míg a havasalföldi politikusok inkább a magyarságban kerestek védelmet a fenyegető orosz támadás ellen. Oroszország a dákóromán gondolattal szemben kétes álláspontot foglalt el, 1848 júl. 31-én hadserege azonban a dákóromán gondolat ellen vonult be Havasalföldre. A román-magyar szövetség nem sikerült; a dákóromán gondola-

tot ellenben tovább propagálták Maiorescu, Bratianu és Golescu Német- és Franciaországban. A román mozgalomnak szétforgácsolt erőit Magyarország ellen egyesítve, Ausztria és Oroszország javára fordították. Az orosz fegyverek azután együtt temették el a román és magyar szabadságmozgalmakat. A krími háború idején az Oroszország ellen fordult Ausztria bevonult a román fejedelemségekbe és csak német- és olaszországi érdekeltsege miatt nem kebelezte be azokat. A románok Bratianu külpolitikai koncepciója alapján most már Magyarország és Ausztria ellen fordultak, csatlakozva az Ausztria ellen szövetkező Francia- és Oroszországhoz és Szárdíniához. III. Napoleon követéinek az egységes román állam megalkotását adta utasításul. Az 1858-i párizsi konferencia megalakult román államban a francia befolyást hirtelen az orosz váltotta fel, amely balkáni tervei megvalósításán dolgozott. Ebben a helyzetben Franciaország érdeke volt Ausztria megerősítése, amelyre nézve el is követett mindent az 1866—67 körül kialakult bonyodalmas, diplomáciai helyzetben, így része volt az 1867-es kiegyezés előkészítésében is. A dializmus megalakulásával a monarchia román politikájának irányát Andrássy szabta meg abban, hogy Romániának öncélt adva — a romániai magyarság elnyomásában és a dákóromán támadási tervekben nyilvánuló túlkapásokat esetenként orvosolva — Oroszországra való tekintettel állandó jó viszonyt tartson fenn. Ezt a politikát akadályozták az erdélyi románágy vezetői, akik az Unió ellenében Erdély önkormányzatát erőszakolták és így a román kérdés belső megoldásának és a dunai monarchia békés fejlődésének útjába újabb akadályokat gördítettek. Támogatásra az osztrák centralistákban és Romániában találtak. Bratianu minden diplomáciai helyzetet fel akart használni a dákóromán gondolat megvalósítására, és pedig főként Oroszország támogatására számítva a monarchia ellen. Károly fejedelem — Bismarck tanácsára — szorosabbra fonta a viszonyt Magyarországgal. Az orosz-török háború idején azonban súlyos helyzetbe került Oroszországgal szemben, amellyel szemben földrajzi helyzete teljesen nyílt volt. Kénytelen volt szövetségre lépni vele. A béketárgyalásokon azonban Oroszország nem engedett és Dobrudzsáért cserébe magának követelte Beszarabiát. Most már Bratianu is hozzájárult, hogy Románia a hármasszövetséghez csatlakozzék 1883-ban. Az 1878-i berlini szerződés nagyon emelte Románia jelentőségét a monarchia felé a Balkánról kizárt Oroszország reváns tervei miatt. Ez a helyzet bátorította az erdélyi románokat, hogy megalkossák szerveiket és cselekedjenek a dákóromán eszme érdekében; a magyar kormány ezekkel szemben csak a védekezésre szorítkozott. Oroszország, keletázsiai veresége után, visszatérően az európai politikába, a románok a belső váltságba került monarchia (Ferenc Ferdinánd—Tisza ellentét) mellett akartak megmaradni a román területek egyesítése árán. De Oroszország is, szláv szövetségeseivel együtt likvidáció esetén odaiért a monarchia román területeit. A vezetése alatt alakult Balkán Szövetségnek szüksége volt Romániára, de fokozottan állt ez a monarchiára. Így került a román kérdés az európai kérdések központjába, amely azután öt évi küzdelem után dőlt el. A hármasszövetségi szerződés 1912-i megújítása és a balkánháborúk idején mindinkább erősödött az orosz befolyás. A monarchiával való federáció, Erdélynek román fennhatóság alá helyezése árán újra felmerült ugyan (Take Jonescu), de az 1914-ben kormányra jutott Bratianu-kormány alatt az orosz befolyás felülkerekedett (júniusban II. Miklós konstanzi látogatása), július 30-án pedig az orosz kormány angol és francia hozzájárulással Erdélyt hivatalosan is felkínálta Romániának. Károly király fenntartotta ugyan a semlegességet, de haldoklásakor Bratianu már meggyezett Szaszonovval, melyben Erdélyt megszerezte, a dákóromán unió megalkotását tehát Oroszország kezéből fogadta el. Így ma már bizonyos, hogy Romániának egyidőben két egymást kizáró szerződése volt. Bratianu

a fegyveres beavatkozást a hadiszerecsétől tette függővé. Oroszország háborús összeomlása ugyan Románia megszállására és a bukaresti békehez vezetett; a központi hatalmak összeomlása azonban mégis lehetővé tette a dákóromán gondolat megvalósítását, nem belső erők, hanem külső erők segítségével. — *Santoro Cesare: La responsabilité du gouvernement serbe dans l'attentat de Sarajevo.* Friedrich v. Wiesnernek a „Kriegsschuldfrage“-ban megjelent politikai és történelmi szempontból nagyv rt k  cikket  zli lényeges részeiben, francia nyelven. — A „*Vegyes Közlemények*“-ben „*A háborús felelősség kérdéséhez*“ cimen Horváth Jenő a „Magyar-s g“-nak a magyar k lgyi politikát támadó nyilatkozatával szemben ismerteti azokat a magyar és külföldi munkákat és vállalkozásokat, amelyek a magyar, helyesebben osztrák-magyar háborús felelősség kérdésének tisztázásához hozzájárultak. A magyar k rn ynak saját k lgyi archivum híján nincs módja a kérdés további tisztázásához hozzájárulni. Ezt a tényt Horváth gondos kutatásai alapján állapította meg. A felderített források alapján azonban több magyar tudós és a „Háborús felelősség“ folyóirat foglalkozik a kérdéssel, amellyel m g amerikai professzorok is nagy elmélyedéssel foglalkoznak. Ausztria ellen e kérdésben nem fordulhatunk, mert a közös k rn y hat rozatai rt Tisza is felelősséget vállalt. Ismerteti Tisza állásfoglalásának okait 1914 júliusában. — *Horváth Jenő: „Tisza István gróf és az orosz támadás“* c. nyilt levelét  zli a „Magyar-s g“-hoz, amelyben V gi István azon állitásával szemben, mely szerint Tisza felfogásának megváltoztatását július 14- n nem lehet az orosz támadással magyarázni, mert az akkor nem is volt meg — bizonyítja, hogy Tisza István jól ismerte azokat az orosz akciókat, amelyek már 1912 óta Ausztria-Magyarország ellen irányultak és amelyek elháritására tervezte a román-bolgár szövetséget. Ez azonban nem irányult a szerbek ellen. 1914 július elején értesült a román-orosz megegyezésről, Erdélyről, amelynek célja volt, hogy l ncszem l illessze be az orosz-szerb támadásba. Tisza ezek szerint k teleess gszer en maradt meg nehéz helyzetben a k rn y élén.

Barnes, Harry Elmer: Mr. Bernadotte Everly Schmitt and the question of responsibility for the outbreak of the World war. Barnes kritikailag ismerteti Schmitt álláspontját a háborús felelősség kérdésében, megállapítja azokat a k r lmenyeket, amelyek Schmitt álláspontját elfogulttá teszik ebben a kérdésben és szembe llitva azt a háborús felelősség kérdésének többi ir ival és forrásaival, levonja következtetéseit. Schmitt nagymértékben téved a háborús bűnösség kérdésében, főként mivel két nagyon különböző anyagot zavar össze: 1914 (helyesebben 1912)  ltal nos diplomáciai alapját 1914 j l.-aug. válságával. A háborús bűnösségnek vannak bizonyos közös alapjai,  gy a nacionalizmus, imperializmus, gazdasági verseny stb.  s a többi közt az 1870—1912 közötti diplomáciai irányok és ellentétek, b r ebben is b kesebb volt a hármasszövetség és  nt ntn l. 1912—14-ben azonban Francia-  s Oroszország vezetett a támadó diplomáciában, ami azután megteremtette a háborúhoz vezető különleges helyzetet. Az 1914 j l.-aug.-i válságban a felelősség azonban csaknem kizárólag a szerb  sszeesk v kre és francia-orosz vezet kre esik. Barnes szerint ami a háború kikerülhetetlenségét illeti, megállapítható, hogy az csak azért t rt ki, mivel az 1914-es krízis csodálatosan alkalmas volt arra, hogy kihasználják azok, akik az általános konfliktust kívánták. — A rendkívül tartalmas folyóiratot igen b  könyvismertető és lapszeml rovat, a legújabb kor történetére nézve 1927-ben megjelent művek bibliograf ja, továbbá Szerbia háborús felelősségére vonatkozó okmányok és a minisztertanácsi jegyzőkönyvek külpolitikai anyagából való k zlt sek fejezik be.

L'Europa Orientale. 1929 július-augusztusi 7—8. sz. füzet. — E Rómában olasz nyelven megjelenő „Kelet európai történeti és politikai szemle“ legújabb száma első helyen közli *Jancsó Benedek* cikkét „*Néhány észrevétel a román nép régi történetéhez*“ címen. E cikk megírására az adott alkalmat, hogy Jorga Miklós bukaresti egyetemi tanár 1922-ben francia nyelven megjelent „Histoire des Roumains et de leur Civilisation“ c. műve a múlt évben olaszul is napvilágot látott „Storia dei Romeni e della loro Civiltà“ címen. Erről a műről különben annak első olasz ismeretetője már tavaly (az *Europa Orientale* 1928. évi 5—6. sz. füzetében) a következő véleményt nyilvánította: „*Már az első lapoktól kezdve nem tudtam magamnak számot adni arról, vajjon egy történetről, vagy pedig egy szerelmes lírai költő munkájával találom-e magamat szemben*“. Jancsó-nak is az az ítélete, hogy e könyvet inkább történeti regénynek, mint a román nemzet tárgyilagos kritikai történetének lehet tekinteni; egész elbeszélése inkább egy költő csapongó képzelete szüleményének, mint egy komoly történetíró módszeres és kritikai kutatásai eredményének tűnik fel. Lényegében nem is más ez a mű, mint arra célzó kísérlet, hogy alátámassza a román nemzet igényeit a párizskörnyéki békék által neki aján-dékozott óriási kiterjedésű magyar, osztrák és orosz területekre. Ez ítéle-tének bizonyítására Jancsó sorra veszi a román történetírók minden hiteles, okmányszerű alapot nélkülöző elméleteit, kezdve Sinkai Györgyön, aki minden kritika nélkül magáévá tette Bonfininak, Mátyás király humanista történetírójának abbéli vélekedését, hogy mivel az erdélyi románok nyelve hasonlít az olaszhoz, azok nyilván a Traján által Dáciába telepített gyarmatosok utódainak tekintendők, — holott semmiféle történeti okmány nem őrizte meg bármilyen nyomát annak, hogy az 1919 év előtti Magyarország akkori területén nem hogy a magyarok honfoglalása idején, hanem még századokkal utóbb is — egészen a XIII. század elejéig — románok laktak volna; ezt mutatják Erdély földrajzi nevei is, melyek szláv vagy magyar eredetűek; maga Erdély román elnevezése is („Ardeal“) tisztán mutatja a magyar eredetet. Már a legkiválóbb román nyelvész, Lambrior is folismerte filológiai tények alapján e tévedést, sőt még a román történetírók közül Hașdeu is, aki a múlt század kilencvenes éveiben közzétett „*Straj ș substrat*“ c. művében új elméletet állított fel a románok eredetéről, mely tudományos szempontból tetszetősebbnek látszik. Ellenben Jorga megmarad az ősi kontinuitás elmélete mellett; az ő magyarázata szerint a Balkán-félsziget thrák-illyr lakosai már Dácia elfoglalása előtt teljesen romanizálódtak itáliai földművesek telepedése folytán. Ezek a romanizált thrákok aztán átkeltek a Dunán s Erdélybe is behatoltak az ottani aranybányák megmivélésére; ott aztán ezek a romanizált thrákok — Jorga szerint — a dákok közé keveredve, ezeket is romanizálták s a Dácia meghódítását követő gyarmatosítás csak befejezte a már megindult folyamatot. Jorga különben maga is kénytelen elismerni említett művében, hogy „*igaz, hogy a történeti források nem említik ezt a terjeszkedést; semmiféle feliraton nem maradt nyoma ezen a területen ennek a szegény népnek, mely ott hajlékot és menedéket keresett*“. A román nyelv szláv elemeit pedig a következő módon próbálja magyarázni: Pannóniában s a szomszéd területeken, valamint északi Dáciában szarmaták is laktak, szlávokkal keverve. Ez a szarmata-szláv keverék nép lakott a mai románok őseivel — a romanizált thrákokkal és dákokkal — együtt Dácia völgyeiben, de aztán beolvadt a számbeli túlsúlyban levő ósrománokba, akik azonban a beolvastott népelemtől több intézményt, jogszokást és népszokást átvettek, valamint kölcsönszókat és földrajzi neveket is. Mindezek a föltevések hiteles történeti és filológiai bizonyítás nélkül maradnak. Mindamellott Jorga nem átalja a magyar történetírókat azzal vádolni, hogy politikai érdekből tagadják e kontinuitási elméletet, holott a többi külföldi

tudósok elfogadják. Hogy pedig ebben sem mond igazat, azt bizonyítja nemcsak a német Thunmann és Roesler állásfoglalása, hanem a cseh Karel Kladecé is, aki a prágai akadémia által 1916-ban kiadott művében (Valaši a valašske pravo zemych slovanskych a uhorskych) határozottan kimondja, hogy a kontinuitási elmélet nem tartható fenn, mivel nyelvi és történeti bizonyítékokkal nyilván kimutatható, hogy a románok a balkáni félszigetről csak a XII. század után jutottak el Erdélybe. Ezek után Jancsó tömör összefoglalásban elmondja az olasz olvasónak mindama lényeges eredményeket, melyeket a komoly történettudományi oknyomozás a román nép keletkezéséről, fejlődéséről és terjeszkedéséről hitelesen megállapított. Ismertetését e szavakkal fejezi be: „A középkor szkolasztikusai úgy vélték, hogy a filozófia a theológia „ancillája“, szolgáló leánya. Jorga Miklós és vele együtt a román történétírók elképzelése szerint a történetírás sem egyéb, mint segédtudomány a román nemzeti imperializmus szolgálatában, még a nyilvánvaló és eltagadhatatlan igazsággal szemben is.“

Maria Emilia Amaldi: „*La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili*“. (Erdély Marsili Aajos Ferdinánd gróf okmányai alapján.) Tudvalevő dolog, hogy a bolognai születésű Marsili (v. Marsigli) gróf, az Amsterdamban 1726-ban kiadott „Danubius Pannonico-Mysicus“ 6 kötetes leíró munkának tudós szerzője, — aki mint császári tiszt résztvett a 16 éves török elleni felszabadító háborúban, egyebek közt Buda visszavételében is —, a karlócai béke (1699) után azt a megbízást nyerte, hogy a visszafoglalt részek határait megállapítsa és térképezze. E munkája közben rengeteg topográfiai és egyéb anyagot gyűjtött és dolgozott fel s ezt az egész gyűjteményt még életében szülővárosának, Bolognának adományozta, mely ez értékes gyűjtemény elhelyezésére külön palotát épített, hol utóbb a bolognai akadémia is elhelyezést nyert. E fölötté gazdag gyűjtemény kézírataiból ismerteti folytatólag (az értekezés első közleménye már a szóbanforgó folyóirat 1928-i évfolyamában jelent meg) M. E. Amaldi az Erdélyre vonatkozó részeket, a következő alcímekkel: 1. Térképek ellenséges támadások elhárítására (a határszorosok feltüntetésével). 2. Tervrajzok a szorosok mikénti elzárására. 3. Térképek a hadseregfelvonulás feltüntetésére egy esetleges jövőbeli háborúban. 4. Az új határt bejáró expedíció útjának térképezése egyes útszakaszok szerint, a Dunától Világosig, illetve Facsetig (Diaria ex itinere limitaneo collecta trans-danubialia). 5. Az új határvonalak térképrajza. 6. Jelentések a császárhoz Erdélyről stratégiai szempontból. Végül következnek: 7. Erdély történetének vázlatos ismertetése olasz nyelven, négy korszakra osztva: A) Okor, Augustus korától a hunok bejöveteleig; B) Középkor, a hun uralomtól I. Ferdinánd koráig (Mohácsig); C) Újkor, János királytól Apaffy Mihály fejedelemségéig; D) Legújabb kor, Erdély állapota I. Lipót által való birtokbavétele óta. E históriai vázlatban Marsili felfogása természetesen nem lehet más, mint egy császári zsoldos katonáé, az abszolút fejedelmi hatalom hívéé. A közlő mindenestre nagy szolgálatot tett értekezésével a hazai tudománynak, felhívta a figyelmet ez értékes forrásanyagra, melyet a magyar kutató alkalmilag sikeresen felhasználhat.

Preussische Jahrbücher. 1925 március. Wertheimer Eduard v.: Ludwig Kossuth in Amerika 1851—52. Mit Benutzung ungedruckter Quellen. Röviden jellemzi Kossuthnak, mint a XIX. század egyik nagy forradalmárának szerepét a hazában, majd áttér száműzetésének törökországi eseményeire, megrajzolja azok külpolitikai vonatkozásait, azt a konfliktust, amely a Kossuth-kérdésben csaknem a világháború örvényébe sodorta az európai hatalmakat. Ebben a kérdésben a liberális angol-francia szövetség állott szemben az osztrák-orosz konzervatív csoportosulással. Az 1849 okt. 22-i, a menekültek internálására vonatkozó osztrák-török egyezmény, továbbá a török kormánynak az az elhatározása, hogy az összes

emigránsokat 1851 szept. 1-én szabadon bocsássa — amit végre is hajtott, — csak a nyugati hatalmak segítségével volt végrehajtható. Az emigránsok ügyének kedvező elintézésére azonban nagy befolyást gyakorolt Amerika is, amellyel Kossuthnak már 1848 őszén sikerült összeköttetést találnia. Taylor elnök titkos küldetéssel Magyarországra küldte Dudley-Mannt, amire Schwarzenberg herceg szükségesnek látta, hogy amerikai követe, Hülsemann útján diplomáciai ellenakciót kezdjen, de sem Taylorra, sem ennek halála után (1850 júl. 9.) utódára, Fillemore elnökre és államtitkárára nem tudott céljának megfelelően hatni. Foote szenátor javaslatát, mely szerint Kossuthot és társait hadihajón Amerikába szállítsák (1851 febr.-márciusban), a szenátus elfogadta és Kossuth szept. 9-én a Dardanellákban nagy ünnepélyességek közepette a „Missziszipire“ szállt, ugyanazon a napon, amikor idehaza a haditörvényszék halálra ítélte. A hajó kapitányával, Longgal többszörös összejutése volt, marseillei forradalmi jellegű fogadtatása pedig valósággal veszélyeztetette Louis Napoleon a ig megerősödött új kormányát. Így, miután a hajót el akarta hagyni és francia földön nem utazhatott át, Gibraltárban angol hajóra szállt és Angliába utazott, ahol a „King of eloquence“ propagandabeszédét a legnagyobb lelkesedéssel fogadták. Nem akarván megsérteni az amerikaiakat, nov. 23-án mégis behajózott Amerika felé. Érkezését nagy propaganda előzte meg. A „New-York Herald“-ban megjelenik Kossuth kiáltványa, amelyben megvilágította a magyar függetlenségi gondolat célját és európai jelentőségét. Hülsemann Webster-nél csak azt az ígéretet érte el, hogy Kossuthot a kormány magánembernek fogja tekinteni. Mégis nagy katonai és polgári ünnepléssel fogadták, népszerűsége annyira növekedett, hogy az Egyesült Államok belpolitikájában a legnagyobb szerepet játszhatta volna, mert a „wigh“-párt és a demokraták egyaránt ki akarták használni népszerűségét a maguk számára. Azonban súlyos hibát követett el akkor, amikor a filadelfiaiak követsége előtt élesen kikelt a kongresszus azon akciója ellen, amelyet az Foot szenátor javaslata ellen indított; eszerint ugyanis Kossuthot a kormány vendége gyanánt kell fogadni. Ez elfordította tőle a konzervatívok szimpatiaját. Egyéb ügyes nyilatkozataival: a vámpolitikai és rabszolgakérdésben azonban annyira megnyerte a demokratákat, hogy már arra gondolhatott, hogy élükön felvegye a harcot az európai reakcionárius politika ellen, mikor III. Napoleon dec. 21-i államcsinyje gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. A demokraták érdeklődése és a megindult gyűjtés ellanyhult, őt magát is levertség fogta el és egydőre visszavonult. Filadelfiai és baltimorei fogadtatása, valamint a kongresszus határozata ünnepélyes fogadtatásáról visszaadták optimizmusát. Washingtonban, az elnöki újévi fogadtatás körül keletkezett keletlenység vezette ugyan be január 7-ét, amikor meghívott vendég gyanánt résztvehetett a kongresszus ülésén és rövid beszédet is tarthatott. Az esti kongresszusi banketten azonban egyik legnagyobb szónoki sikerét aratta, annyira, hogy Webster is, szemben a hivatalos kormányfelfogással, nyilatkozatot tett Magyarországnak függetlenségéhez való joga mellett. Ebből súlyos diplomáciai konfliktus keletkezett Hülsemannal, aki követelte Webster beszédének visszavonását vagy lemondását. Magának az elnöknek személyes békítő kísérletei is eredménytelenek voltak, úgyhogy Hülsemann, aki mindvégig a legnagyobb izgalommal kísérte Kossuth szereplését, jan. 27-én Washington, május 3-án pedig az Egyesült Államokat végleg elhagyta. Kossuth időközben folytatta propagandaútját, de 1852 július 14-én ő is hirtelenül elutazott. Az eredmény inkább ideális, mint reális volt. Kossuth áthozatalával az amerikaiak először törték át a Washington „Farewell Adresse“-nek be nem avatkozási elvét, jelezve, hogy az európai elvi háborúban a függetlenség és népszabadság mellé állnak. Mégis a gyakorlati végrehajtásra senki komolyan nem gondolt. Annyi kézzelfogható eredmény mégis volt, hogy

Magyarország mindenestre megszűnt „terra incognita“ lenni az amerikaiak szemében. Szerző Kossuth további, Magyarország felszabadítását célzó törekvéseinek rövid elsorolásával fejezi be kiváló értekezését, amelyben sok, eddig ismeretlen adattal bővíti ismereteinket Kossuth amerikai szerepéről.

1925. Szeptember. *Urbas Emanuel: Guglielmo Oberdan.* Ferenc József uralma a habsburgi államhatalom széthullása: Solferino, Königgrätz, a dualizmus és a balkán háború a legnevezetesebb fokai ennek a kataraktisztikus hanyatlásnak. A habsburgi birodalmi gondolatnak lépésenként kellett hátrálnia Cavour, Bismarck, Deák és Pasic politikájára előtt. A nemzetek fölötti államképlet gondolata elesett a tiszta nemzeti állam ellen folytatott harcában. A bécsi kongresszus és a versailles-i konferencia közé eső kort csaknem kizáróan a nemzetiségi elv uralta, ami megteremtette az irredentizmus dinamitját. A legerősebb, az olasz irredentának is legnagyobb alakja Guglielmo Oberdan, akiről Francesco Salata írt mélyreható tanulmányt; műve egyben mély bepillantást enged az olasz irredenta történetébe, miközben nemcsak megmutatja Oberdan tettének tiszta vonalát, hanem felderíti okait és következményeit is. 1866 után az osztrák-olasz kapcsolatok hivatalosan mind szívélyesebb formát vettek fel, sőt 1882-ben létrejött az osztrák-magyar-olasz-német szövetség is. Az olasz kormányának azonban nemcsak hogy leszerelni nem sikerült az irredenta szervezeteket, hanem éppen ellenkező eredményt ért el, a politikai menekültek szervezetekbe tömörültek és erőteljes akcióit indítottak. Demonstrációra különösen jó alkalmat szolgáltak azok az ünnepségek, melyeket Trieszt Ausztriához való csatolásának emlékére rendeztek. Oberdan, az osztrák katonaszökevény számára ez az esemény nagyjelentőségű volt és kijelentette, hogy „Ausztria és Olaszország közé egy holttestet kell fektetni“. Ezen ő a mai magyarázatok szerint a saját holttestét értette, nem ölni, hanem magát megöletni akarta az irredenta eszméért, hogy ezzel nemzete lelkiismeretét felrázza és ébrentartsa. Elfogatásának, valamint a hadbíróság előtti magatartásának körülményei igazolni látszanak ezt a felfogást. Bárha a mérenyletet meg sem kísérelte, a kihallgatáson mindent vállalt és a megkegyelmezése érdekében indított akcióit a legdurvábban visszautasította és megakadályozta. 1882 dec. 20-án kivégezték. Oberdan csodálatot nem ezért a halálmegegyezésért érdemel, hanem azért, hogy egy akkor kilátástalannak látszó eszméért adta életét. Önfeláldozó halála azonban kitörölhetetlen nyomot hagyott az olasz népben. December 20-át az ifjúság mint emlékeztető napot tartotta meg, hivatalos üldözés ellenére. Salata 560 oly irodalmi alkotást sorol fel, amely Oberdanra vonatkozik. 36 évvel halála után álma valóra vált és beigazolódott Mazzini szava, hogy a mártírság sohasem lehet terméketlen.

1925. Szeptember. *Wertheimer Eduard v.: Ein k. u. k. Militärattaché über das politische Leben in Berlin 1880—1895.* Steininger Károly gyalogsági tábornokot, I. Ferenc József szárnysegédét 1880-ban nevezték ki attasévá a berlini követséghez. 15 évig lehetett ott szemtanuja világtörténelmi eseményekkel terhes időknek, amelyekről — sajnálatos módon — eddig egyetlen hivatalos jelentése sem volt fölfedezhető. Ezek némi pótlásul szolgál Steiningernek egy eddig csak kéziratban levő, hátrahagyott emlékirata: „Zusammenstellung über Ereignisse und Eindrücke während meiner Tätigkeiten als Militärbevollmächtigter in Berlin“, melybe szerző betekintést nyerhetett. Steininger, mint becsületes jellem, nem vállalta a kém szerepét, hanem információit egyenes úton igyekezett beszerezni és sikerült is elérnie, hogy a német császár közvetlen rendelkezésére beavatták a titkos ügyekbe is. A legmagasabb katonai egyéniségekkel és Bismarckkal is jó viszonyt tartott, de különösen II. Vilmos tüntette ki belső bizalmával. Szerző vizsgálat tárgyává teszi adatai megbízhatóságát és azokat részben

helytállóknak találja. Így vizsgálja a Bulgária miatt 1887-ben a monarchia és Oroszország között fennállott háborús veszélyre vonatkozó közléseit és megállapítja, hogy a lefolyt diplomáciai küzdelem leírása megfelel a tényeknek. Nem helytálló azonban az a vádja, hogy Széchenyi gróf berlini követ nem volt tájékozva a Bismarck-válságról, valamint az sem, hogy Kálnoky gróf külügyminiszter Bismarck tervezett wieni látogatása alkalmával I. Ferenc Józsefnél bejelentett audienciája tárgyában Berlinben szondiroztatott, hogy ott nem fogják-e föl kellemetlennek az audienciát. Helyes azonban az a megállapítása, hogy a német külügyi hivatal ebben a kérdésben II. Vilmosétól eltérő felfogást vallott. A külügyminisztérium szerint ugyanis nem volt semmi akadálya Bismarck wieni fogadtatásának, míg II. Vilmos felháborodva Bismarcknak ellene és kormánya ellen indított hadjáratán, Steiningerrel folytatott beszélgetésében a legélesebben elítélte eljárását és hogy wieni útját tüntetésre akarja felhasználni; kifejezést is adott annak a reményének, hogy I. Ferenc József nem fogja fogadni, amire levélben is megkérte. Pedig I. Ferenc József szívesen fogadta volna az általa nagyrabecsült Bismarckot. Így különösen hathatott reá a kétféle információ. Az emlékirat érdekes adatokat közöl még a kancellári szék betöltése körül folyt intrikákról, II. Vilmos egyéniségéről, családi viszonyairól, udvaráról és személyi politikájáról. Az emlékirat bizonyítéka annak, hogy a katonai attasék gyakran jobban voltak informálva az államok és udvarok viszonyairól, mint maguk a követek.

Tárca.

Az 1177. velencei béke magyar vonatkozásai.

A XII. századvégi egyházzsuzakadás alapja a pápa és a császár különböző felfogása volt, a német-római császárság egyházi és politikai hatalmát illetőleg. A pápa álláspontja, a VII. Gergely korában kialakult nemzetek fölött álló egyházi kormányzóhatalom, élesen szembe került Frigyesnek Karoling-szász hagyományokon kiépült felfogásával, mely a német-római császárok tényleges hatalmát jelenti a római birodalom, és innen átszármaztatva az egyház fölött.¹ A kérdés fordulópontja az volt, vajjon a császár a koronát a pápától kapja-e hűbérbe, vagy a római állam alattvalói tartoznak-e hűbéresküvel a császárnak. Pápai részről az első nyílt felszólítás 1157-ben történt, Eskill lundi érsek ügyében, amikor Besançonban Roland bíbornok, a pápa követe, a császárságot pápai hűbérnek jelenti ki.² 1158-ban Frigyes a ravennai érsektől hűbéresküt vesz, és ezzel megjelölte politikájának célját.³ Frigyes a hűbéresküt az itáliai püspököktől éppúgy megkövetelte, mint német alattvalóitól, és így a római egyház fölött is mint legfőbb hatalom akart állni, ahogyan felfogása szerint ez a hatalom őt a német egyházzal szemben megillette. Ha ez sikerül a császárnak, a pápa sem lett volna más, mint a birodalom egyházi feje és ezen az alapon a német-római császártól bizonyos függésbe kerültek volna a pápa egyházi hatalma alatt álló fejedelmek. Ez volt az oka annak, hogy a pápa és a császár viszánya európai érdeklődést keltett és az 1159-ben bekövetkező egyházzsuzakadáskor nyílt állásfoglalásra kényszerítette Európa uralkodóit.⁴

¹ A pápának világi hatalomra és a császárnak Reichskirchére való törekvését l. Jastrow—Winter Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen, Stuttgart, 1897. I. 505. l. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, Leipzig, 1913. IV. k. 234. l.

² U. o. 224. l.

³ U. o. 234. l.

⁴ Ezt az álláspontot fejezi ki Salisbury János felkiáltása, „ki tette meg a németeket a nemzetek bíráivá”. Hampe, Deutsche Kaisergeschichte im Zeitalter der Salier und Staufer, Leipzig, 1923. 145. l.

A magyar királyt sem hagyhatta érintetlenül a pápának, s a vele szövetséges viszonyban álló császárnak a viszálya. Szerepe azzal kezdődik, hogy követei résztvesznek az egyházszakadás megszüntetése végett 1160-ban összehívott páviai zsinaton. Ezen a zsinaton III. Sándor nem jelent meg, s az idegen országok jelenlévő követei közül egyik sem fejezte ki végleges álláspontját III. Sándor vagy IV. Viktor elismerésére vonatkozóan. A zsinat után mindkét részről követeket küldtek az uralkodókhoz, hogy pártállásukat megismerhesék. II. Géza már az 1161. évben elismerte III. Sándort törvényes pápának. A magyar követek páviai szereplésének tényét, valamint II. Gézának végleges nyilatkozatát 1161-ben III. Sándor érdekében, az irodalom egyöntetűen elfogadja.¹

Másképpen áll ez a velencei békét közvetlenül megelőző időre vonatkozóan, ahol már jelentős különbség van a régebbi és az újabb kutatás között. A külföldi irodalom a magyaroknak további szereplését a pápa és a császár viszályában nem ismeri, sőt a legújabb időkig a hazai irodalom sem. Pauler III. Béla és Barbarossa Frigyes kibékülését az 1180. évre teszi, miután Szobieszláv cseh herceg 1180-ban meghalt és a velencei békét megkötötték, tehát a további háborúskodásnak semmi oka sem volt. A békét gyermekeik házasságával pecsételték meg. Marczali egy házassági szerződést említ 1181-ben Barbarossa Frigyes és Valdemár dán király gyermekei között, ahol III. Béla mint kezes szerepel a menyasszony hozományáért.² Ugyanezen adatok alapján teszi Hóman is 1180 tájára a jó viszony helyreállítását a császár és III. Béla között.³ Más megállapítást találunk Deérnél, aki a mainzi érseknek egy levele alapján a kibékülést III. Béla és Barbarossa között az 1177-i év ele-

¹ Jastrow—Winter (id. m. I. 507. l.) és Hampe (id. m. 145. l.) csak a páviai követekről tesznek említést. Giesebrecht (Geschichte der deutschen Kaiserzeit, Braunschweig, 1880. V. k.) és Hauck (Kirchengeschichte Deutschlands IV. k.) foglalkoznak a Géza állásfoglalásáról szóló adatokkal is. A magyar kutatások között sincs eltérés, mert Pauler (A Magyar Nemzet Története I. k. 291—94. l.) adatait fogadják el. Marczali, Szilágyi: A Magyar Nemzet Története II. k. 293. l. Hóman: Magyar Történet I. k. 380. l. és Deér: A Magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája, 1928. 133—34. l.

² Pauler, id. m. 324. l.

³ Marczali, id. m. 316. l.

⁴ Hóman, id. m. 414. l.

jére teszi. Ugyanis Krisztián mainzi érsek, Frigyes kancellárja, aki a velencei békét megelőző tárgyalásokat vezette, kéri Udalrik aquilejai pátriárkát, hogy Dénes ispánt egészen az ausztriai határig kísértesse, a követ előkelőségére és az ő közbenjárására való tekintettel. A magyar Dénes ispán és az exponált császári ember ilyen közeli kapcsolata alapján felteszi, hogy a magyar király nevében jelent meg a békét megelőző tárgyalásokon, és a közeledés Frigyes és III. Béla között ekkor (az 1177. év elején) már megtörtént.¹

Az eseményeknek ezt az újabb beállítását sem tekintetjük befejezettnek, mert még ez sem épül fel a teljes forrásanyagban. E feltevés igazolására felhozhatjuk az Anagninban megjelent császári követek ígéretét, hogy a pápának, bíborosainak, az egyháziaknak és szolgálóiknak biztos kíséretet nyújtanak, akár Velencébe, Ravennába, vagy még messzebb kívánnak menni.² Salernói Romualdtól viszont arról értesülünk, hogy a pápa követeit, akik Beneventumból Ravennába mentek Krisztián mainzi érsek „Satis honeste ad imperatorem deduxit“.³ Ez adatok alapján tehát kétségtelen, hogy Dénes ispánnak, mint a béketárgyaláson résztvett követnek szolgáltatott kíséretet a császáriak, és a barátságos érintkezés a császár és a magyar király között már az 1176. év végén megkezdődhetett.⁴ A magyar királynak a békét megelőző tárgyalásokon vitt szerepét fejezi be a *Chronica Altinate* elbeszélése, hogy sokan a francia, angol, spanyol, magyar és itáliai fejedelmek és nagyok közül Velencébe jöttek, nagyon óhajtván a békét a pápa és a császár között.⁵ Ugyanez a forrás említi meg a velencei békét

¹ Deér, id. m. 152—53. l.

² *Promissio Legatorum* M. G. L. II, 149. l. „Praeterea domino papae et universis cardinalibus et clericis et famulis et rebus eorum universis in comitatu eorum existentibus firmam et plenam securitatem ex parte domini imperatoris et suorum omnium damus ineundo Venetias vel Ravennam et cetera loca ad quae procedere disposuerunt et in quibus fuerint et manendo et redeundo sive pax compleatur sive dirumpatur.“

³ M. G. S. S. XIX, 443. l.

⁴ A mainzi érsek levele 1177 januárban keltezve. M. G. Const. I, 359. l.

⁵ *Historia ducum Veneticorum*, M. G. S. S. XIV, 82. l.

„Anno inquam Domini 1177. cum ex Principibus et magnatibus Alemanie, Francie, Anglie et Hispanie et Ungherie et Totius Italie tam ecclesiasticis quam secularibus plures in civitate Veneciarum convenissent quorum nomina inferius

aláíró követek névsorában a magyar királyt képviselő Cosma pécsi prépostot és tíz emberét.¹

A forrás hitelességét Simonsfeld megállapította,² így az értesítés helyességében nincs okunk kételkedni. A tulajdonképeni *Chronica Altinate*³ 1008-ig tart és ezt a krónikát azután időnkint folytatták. A minket érdeklő adat az egy Ordelafo Fieletro-tól Petrus Ziani uralkodásáig terjedő önálló fejezetben van. Az író maga mondja, hogy elbeszélését írott forrásból, vagy szemtanuk leírásából meríti.⁴ Simonsfeld végső megállapítása e részről, hogy írója később, mint a XIII. század első évtizedei nem írhatta.

A forrás többi magyar vonatkozású adata Dalmácia és Velence harcairól szól, közbeszöve néhány dátumát a magyar történelemnek. Többnyire rövid értesítések ezek, amelyeket már régebben más forrásokból is ismertünk. Nagy fontosságát ez a krónika magyar szempontból egyedül annak az adatnak köszönheti, hogy megemlíti a magyarok szerepét a velencei béke előkészítésében és megjelöli azt a magyar egyházi férfiút is, aki tíz társával a béke megkötésénél képviselte a magyar királyt, mint a pápa hűséges szövetségese. A *Chronica Altinate*-nak ez adatából III. Béla külpolitikájára nézve két következtetést vonhatunk le. Egyrészt látjuk a béke előkészítésénél vitt fontos szerepét, amit követének a békeokmányt aláírók közötti jelenléte fejez be, másrészt közte és Frigyes császár között a békés viszony helyreállítását három évvel korábbi időre tehetjük, s így ez az adat méltán sorakozik III. Béla általános békepolitikáját bizonyító adatok mellé.

Tarnay Zsuzsánna.

sunt descripta pacem ecclesie dicti inter dominum papam et imperatorem cupientes ipsumque dominum papam ibi diutius expectantes die septimo exeunte mense Martij venit dominus papa cum undecim galeis quos ei rex Wilelmus dederat et apud sanctum Nicolaum a filiis ducis et honestis viris receptus ibidem die ibi fuit hospitatus, M. G. S. S. XIV. 82. l.

¹ U. o. 87. l. „Cosma prepositus Quinqueecclesiarum in Ungheria cum hominibus 10.“

² Simonsfeld, *Venetianische Studien*, München, 1878. *Neues Archiv* 1. l. 1876. 395—410. l.

³ Nevét onnan nyerte, hogy Altinum város keletkezését mondja el, de későbbi elbeszélésében nem szorítkozik a város történetére.

⁴ *Historia ducum Veneticorum*, M. G. S. S. XIV. 72—73. l.

Zsinka Ferenc

(1889 febr. 21. — 1930. máj 4).

Hirtelen támadt, irgalmatlan hamarsággal romboló kór derékban tört ketté egy sokak baráti szeretetétől övezett, eredményeiben is széltére megbecsült emberéletet az Orsz. Széchényi-könyvtár h. igazgatójának megdőböntően korai halálával.

A férfikor nyarában járó történetírónemzedékhez tartozott a megboldogult, komoly módszeres felkészültséggel került tizenhét évvel ezelőtt a könyvtár levéltári osztályához, hol értékes, hasznothajtó munkát végzett s maga is egyre gyarapította tudását kedvelt területének: a török hódoltság korának megismerésében. Innen választott tárgyat *Losonczy Bánffy Dénes*ről írt életrajzi vázlatához, mellyel az egyetem doktori fokozatát elnyerte, s ez a terület foglalkoztatta mindhalálig. A *Századok*-ban is rendre e témakörbe vágó művekkel foglalkoztak nagy gonddal írt, a kérdést többnyire előbbrejutató könyvismertetései.

XVI. és XVII. századi studiumai nagyon elmélyültek és meggazdagodtak a világháború vége felé Konstantinápolyban az ottani Magyar Intézet kötelékében töltött tanulmányi éve alatt. A magyarországi viszonyok török háttérének s kapcsolatainak egyik legjobb ismerőjévé lett s búvárkodásának eredményeként jelentékeny forrásértékű anyag maradt a tollában, — most már mindörökre.

Az utolsó evtizedben egyre jobban belekapcsolódott a hazai protestantizmus közműveltségi törekvéseibe, rábízták a nagymultú *Protestáns Szemle* szerkesztését is s nagy ügyszeretete ebben az orgánumban szinte felfrissítette a vérkeringést: különösen tudományos és kritikai részét emelte általánosan elismert magas színvonalra. Kezébe vette a tizenötéven át szünetelő *Protestáns Egyháztörténeti Adattár* ügyét is, rövid egymásutánban tekintélyes köteteket jelentetett meg belőle s azok majd mindegyikét oly anyaggal bocsátotta közre, mit a nagy közgyűjteményekből s akárhányszor eldugott vidéki egyházi archivumokból ő maga kutatott elő.

Alig több félésztendjénél, hogy a Nemzeti Múzeum főigazgatójának bizalmából, annak helyetteseként a Széchényi-könyvtár élére került, hol felettesei is, kartársai

is sokat vártak fáradhatatlan munkabírásától, nagy igazságérzetétől és érett ítéletétől. A részére jutott, fájdalomosan rövid idő alatt mind ennek máris megannyi bizonyítékát, megnyugtató igazolását adta. Szinte utolsó leheletéig heroikus erőfeszítéssel iparkodott megfelelni a rábízott nehéz s jutalmát csak önmagában bíró feladatnak. Kidőlt, mielőtt vetését learathatta volna. Tudományos életünkben vele olyan ember költözött el, kiben az eredményes munkavégzéshez nemcsak a rátermettség volt meg, hanem a tisztaszívű jószándék is s főleg a minden akadállyal szembeszálló kemény akarat.

r. t.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi szeptember hó 20-án d. e. 11 órakor a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában lengyel vendégei tiszteletére tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, köszönti a Magyar Történelmi Társulat meghívására Budapestre érkezett lengyel történettudósokat és az ő üdvözlőszöveikre egybegyűlt előkelő közönséget.

26. A francianyelvű üdvözlőbeszéd után dr. Isoz Kálmán, m. nemzeti múzeumi főkönyvtárnok a M. Nemzeti Múzeum vezetősége nevében mond néhány szíves szót a vendégekhez és bejelenti, hogy az Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeum tiszteletükre a lengyel-magyar történelmi múlt emlékeiből a Múzeum előcsarnokában kiállítást rendezett.

27. Dr. Domanovszky Sándor elnök megnyitja a kiállítást.

28. A lengyel vendégek nevében dr. Semkovicz Ulászló krakói egyetemi tanár hosszabb beszédben köszöni meg a Magyar Történelmi Társulat meghívását, többek között a következőket mondván:

„Annak ellenére, hogy a két országot hatalmas és nehezen legyőzhető természetes határ választotta el, képesek voltunk már történelmünk hajnalpirkadásától kezdve utat találni egymáshoz, hogy élénk politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat létesítsünk egymással, hogy közös erővel teljesítsük azt a magasztos történelmi hivatást, melyet nekünk a szomszédság és a földrajzi helyzet kijelölt a latin Európa keleti végein.

Ez a mi közös történelmi misszióink — tudniillik a nyugati kereszténység és a vele kapcsolatos latin kultúra terjesztése a Keleten, valamint a gazdasági közvetítés a Nyugat és Kelet, az Atlanti-óceán és a Levante között — egyúttal a nyugati Európának és kulturális érdekeinek védelme volt az egykori szinte megkövesedett bizantinizmus ellen. Később az ázsiai barbarizmus árviwe ellen, a félelmes török hadak ellen védte Magyarország és Lengyelország Nyugat-Európát, nehogy a kontinens belsejébe jussanak és elpusztítsák annak sokszázados nagyszerű kulturális eredményeit. Kétségtelenül sikerült volna ez nekik, ha nem lett volna Ajtatos Henrik, IV. Béla, a Hunyadiak, I. Ulászló, a Báthoryak, a Zrínyiek hősiessége, kiknek vitézi mellén megakadtak az ellenség fegyverei. Ezt a nagyszerű szerepet és küldetést még mindig nem érti át a

Nyugat; nem fogja fel, hogy a magyar-lengyel barátság milyen hihetetlen fontos szerepet játszott mint keleti őrsereg, nem tudja még mindig, hogy mit köszönhet a mi közös erőfeszítéseinknek, s hogy milyen mértékben járultunk hozzá a latin kultúra terjesztéséhez Kelet-Európában. Természetes, hogy e közös történelmi misszió, ez a fegyverbarátság szilárd alapot teremtett, amelyen épült és kifejlődött a hagyományos és szétszakíthatatlan magyar-lengyel barátság. Hogy ezt a barátságot megerősítsük és kimélyítsük, az ősök tradícióihoz kell folyamodnunk és a visszaemlékezések és emlékek kincsházába kell nyúlnunk, mely ennek a barátságnak tanúságait őrzi."

Beszédét így fejezte be magyarul: „Éljen Magyarország, éljen a magyar-lengyel barátság."

A lengyelnyelvű beszédet dr. Divéky Adorján tolmácsolta magyarul.

Elnök berekesztvén az ülést, felkéri a közönséget a kiállítás megtekintésére.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi szeptember hó 21-én d. u. 5 órákor lengyel vendégei tiszteletére tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlöi a lengyel történettudósokat és a megjelent előkelő közönséget. Megnyitóbeszédében visszapillantást vetve a magyar-lengyel történeti kapcsolatokra, méltatja a lengyel történészek magyarországi tanulmányútjának jelentőségét.

29. Elnök felkérésére dr. Godlewski Mihály püspök, krakói egyet. tanár megtartja „L'âme hongroise dans l'histoire" című előadását. Előadásában megemlíti, hogy életében volt már alkalmá a magyarság lelki világába betekintést nyerni; 1915-ben az orosz uralom alatt Lengyelországban többedmagával titkos bizottságot alakított a hadifogoly magyarok felsegítésére. Az akkor szerzett tapasztalataira és a magyar történelem tanulságaira hivatkozva, lelkes szavakkal fejezi ki bizalmát a magyar nemzet jobb jövője iránt.

30. A nagy lelkesedéssel fogadott előadás után elnök felkérésére dr. Rutkowski János pózeni egyet. tanár felolvassa dr. Kutrzeba Szaniszló krakói egyet. tanárnak, a Lengyel Tudományos Akadémia főtitkárának „L'évolution des institutions politiques et sociales de l'ancienne République Polonaise comparée avec l'évolution des états occidentaux" című előadását. — Dr. Kutrzeba személyes megjelenését betegsége akadályozta.

31. Elnök meleg szavakban mondva köszönetet a nagyérdeklő előadásokért, javasolja, hogy a Társulat a rendkívüli ülésből táviratban üdvözlője Zakrzewski Szaniszló egyet. tanárt, a Lengyel Történelmi Társulat elnökét.

Dr. Dabrowski János krakói egyet. tanár javaslatára és a lengyel vendégek kívánságára az ülésen jelenváltak táviratban üdvözlők dr. gróf Klebelsberg Kuno m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztert, a Magyar Történelmi Társulat elnökét.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi szeptember hó 30-án délután 5 óraker tartott rendkívüli igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlö a megjelenteket és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Herzog József és dr. Fekete Lajos ig. vál. tagokat, a jegyzőkönyv vezetésére pedig dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár távollétében dr. Mályusz Elemér ig. vál. tagot kéri fel.

32. Elnök jelenti, hogy az Országos Magyar Gyűjteményegyetem tanácsától 780/929. szám alatt átirat érkezett, amely szerint dr. Eckhart Ferenc min. osztálytanácsos Budapestre egyetemi tanárrá kinevezetvén, a Bécsi Magyar Történelmi Intézet igazgatói állásáról leköszönt és felmentését kéri.

Mint hogy a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Magyar Gyűjteményegyetem között 1924. évi április hó 24-én kötött egyezség 2. §-ának b) pontja értelmében az Intézet igazgatóját a Gyűjteményegyetemi Igazgatótanács — a Magyar Történelmi Társulat jelölése alapján hozza a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak kinevezésre, illetőleg meghívásra javaslatba, elnök felkérvén az igazgatóválasztmányt a jelölés megejtésére, az igazgatóválasztmány a Bécsi Magyar Történelmi Intézet igazgatói állására dr. Angyal Dávid ny. egyetemi nyilv. r. tanárt jelöli s felkéri az elnökséget, hogy ezen határozatát az Országos Magyar Gyűjteményegyetem tanácsával közölje.

Elnök meleg szavakban emlékeztvén meg dr. Eckhart Ferenc ig. választmányi tagnak a Bécsi Magyar Történelmi Intézet körül szerzett érdemeiről, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Mályusz Elemér s. k. *Dr. Domanovszky Sándor s. k.*
választmányi tag, mint jegyzőkönyvvezető. elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Fekete Lajos s. k. *Dr. Herzog József s. k.* ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi október hó 31-én d. u. 5 óraker tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözlö a megjelenteket.

33. Elnök felkérésére dr. Lázár Béla vendég vetített képek kíséretében megtartja „Mányoki Adám Magyarországon“ című előadását.

Elnök a nagy érdeklődéssel fogadott előadásért köszönetet mond a felolvasónak, s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k. *Dr. Domanovszky Sándor s. k.*
titkár. elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. november hó 28. án d. u. 5 óraker tartott felolvasó illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklöte alatt dr. Balanyi György, dr. B. Szabó László, dr. Döry Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Friedreich Endre, Gyalóka János, dr. Herzog József, Kollányi Ferenc, dr. Lux Kálmán, Pilch Jenő, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

34. Elnök felkérésére dr. Friedreich Endre ig. vál. tag felolvassa „Leuzendorf hadbíró, gróf Batthyány Lajos perének vizsgálóbírója“ című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondva a nagyérdű felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Friedreich Endre és dr. Herzog József ig. vál. tagokat kéri fel.

35. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülést óta beérkezett tagajánlásokat. Evidjás rendes tagokul ajánltatnak: Jandrisevits Péter plébános, Csém, aj. Horváth Tibor Antal; dr. békási Békásy László m. kir. követségi titkár Budapest, aj. Paulovits Tibor; dr. doberdói Breit Zoltán ügyvéd, Budapest, aj. doberdói Breit József; László Dezső földbirtokos, Duka, Bíró Jenő vkszt. százados, Becze István százados, Berkes Ödön főhadnagy, dr. Keleti József ügyvéd, Urbányi Károly társbizt. tisztviselő, Szombathely, Szélinger Dezső sörgyárigazgató, Kőszeg, Tömböly Kálmán adóügyi jegyző, Répcelak, Pajor János tanító, Keléd, Rózsa János tanító, Ostlásszonyia, valamennyit aj. Reteghy György; Csepety Péter bölcsészethallgató, Budapest, aj. dr. Domanovszky Sándor; dr. Hennyey Vilmos h. államtitkár, ügyvéd, Budapest, Vigh Endre vármegyei levéltárnok, Szolnok, Egyetemi Könyvtár, Pécs, II. Lajos-Múzeum, Mohács, Könyves Kálmán áll. reálgimnázium, Újpest, valamennyit aj. a főtítkár. — Megválasztatnak.

36. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1929. évi január—október hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. Eszerint:

a postatakarékpénztárnál bevétel 1929 január—október hónapokban	14.923 P 01 fill.
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	6870 P 45 fill.
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1929 október 31-én	8052 P 56 fill.
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél lévő folyószámlakövetelésünket	256 P 20 fill.
Összes pénzmaradvány 1929 október 31-én	8308 P 76 fill.
Tökésítendő az 1929. évben befolyt alapítványokból ..	323 P 20 fill.
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	7985 P 56 fill.

— Tudomásul szolgál.

37. Elnök felkérésére a titkár bemutatja dr. Angyal Dávidnak a Bécsi Történeti Intézet igazgatójává történt kinevezése alkalmából az ügyvezető alelnökhöz intézett levelét. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Herzog József s. k. Dr. Friedreich Endre s. k. ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi december hó 19-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

38. Elnök felkérésére dr. Rédey Tivadar évdíjas rendes tag felolvassa „Péterfy Jenő és a történetírás“ című tanulmányát.

Elnök a nagyérdékű előadásért köszönetet mond a felolvasónak s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. január hó 23-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklete alatt dr. Berzeviczy Albert tiszteleti tag, dr. Balanyi György, dr. B. Szabó László, dr. Döry Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Gombos F. Albin, Gyalókay Jenő, Kollányi Ferenc, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, dr. Szádeczky Kardoss Lajos, dr. Petri Mór ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

1. Elnök felkérésére dr. Horváth Jenő évdíjas rendes tag felolvassa „A magyar kormány nemzetiségi politikája 1848/49-ben” című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondva a nagyérdékű felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és dr. Madzsar Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

2. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1929-től: Várady László földbirtokos, Kuncsorba, aj. dr. Hartyáni Imre; All. segélyezett reform. Gróf Bethlen-polgári fiúiskola, Makó; M. kir. áll. polg. fiú- és leányiskola, Pásztó, mindkettőt aj. a főtitkár; 1930-tól: dr. Ákosfalvi Szilágyi László várm. tb. főjegyző, Budapest; Magy. kir. áll. reáliskola, Hatvan, mindkettőt aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

3. Elnök jelenti, hogy az 1929. évi számadások felülvizsgálatára számvizsgálóbizottság küldendő ki. Javasolja, hogy az ig. választmány e bizottságba Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus évdíjas rendes tagokat válassza meg. — Megválasztatnak.

4. Titkár bemutatja az 1929. évben elhunyt és a Társulattól kilépő tagok névjegyzékét. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Madzsar Imre s. k. · *Dr. Döry Ferenc* s. k. ig.-vál. tagok,

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÖNYVEI:

	Ára	
	Füzve	Kötve
ALDÁSY ANTAL: <i>Címertan</i>	2'—	—
— <i>A XV. sz. nyugati elbeszélő forrásai</i>	1'50	—
AUER JÁNOS FERDINÁND pozsonyi nemes polgárnak <i>hétoro-</i> <i>nyi fogságában írt naplója</i> . 1664. Közzéteszi: Lukinich Imre ..	9'—	—
BALÁS GYORGY báró: <i>Bem József, 1794—1850.</i>	1'20	—
BARTONIEK EMMA: <i>Magyar történeti forráskiadványok</i>	6'—	—
BARTFAI SZABÓ L.: <i>Gróf Széchenyi István és kortársai</i>	—	60'—
BENICZKY LAJOS bányavidéki kormánybiztos és honvédezeres <i>viszmaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és</i> <i>a tót mozgalomról.</i> (Feldolgozta Steier Lajos.)	18'—	—
CSENGERY ANTAL: <i>Hátrahagyott iratai és feljegyzései.</i> Báró Wlassics Gyula bevezetőjével	25'—	—
CZAKÓ ELEMÉR dr.—IVANYI BELA és GARDONYI ALBERT: <i>A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927.</i>	—	10'—
DEKÁNY ISTVÁN: <i>A történettudomány módszertana</i>	3'—	—
DESJARDINS-ROMER: <i>Monuments epigraphiques du M. N. H.</i> ..	32'—	—
— Magyar nyelven	32'—	—
DÜRER-LITERATUR in Ungarn 1800—1928.	2'—	—
ECKHARDT FERENC dr.: <i>Introduction à L'histoire Hongroise</i> ..	2'50	—
ERDELYI GYULA dr.: <i>A magyar katona.</i> (A magyar hadszerve- zet és hadművészet fejlődése.)	12'—	—
FALK MIKSA és KECSKEMETI AUREL <i>elkobzott levelezése</i>	25'—	—
FARADI VÖRÖS IGNÁC: <i>Viszmaemlékezései az 1778—1822. évekről</i>	10'—	—
FEJÉRPATAKY—ALDÁSY: <i>Pápai oklevelek</i>	3'50	—
FORSTER GY. br.: <i>Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja.</i> — <i>Utóhang gróf Berchényi László, Franciaország marsallja tör-</i> <i>ténetéhez</i>	8'—	—
— <i>Koros és a Berényiek</i>	10'—	—
GARDONYI A.: <i>A történeti segédtudományok története</i>	1'60	—
GOMBOS F. ALBIN: <i>A honfoglaló magyarok itáliai kalandozásai</i> <i>(868—904)</i>	3'60	—
HAJNAL ISTVÁN: <i>A Kossuth-emigráció Törökországban</i>	25'—	—
HERCZEGH FRANZ: <i>Graf Stephan Pizsa</i> („Das Moderne Ungarn“ sorozata első kötet)	2'—	—
HOMÁN BALINT: <i>A forráskutatás és forráskritika története</i> <i>Magyarországon</i>	1'50	—
HOMÁN GYULA és SZEKFFÜ GYULA: <i>Magyar történet. I. kötet.</i> <i>Népvándorlás—Törzsszervezet—Keresztény királyság</i>	—	20'—
— IV. kötet. XVI. század	—	20'—
— V. kötet. XVII. század	—	20'—
HOBNYIK JÁNOS: <i>Kecskemét város gazdasági fejlődésének tör-</i> <i>ténete</i>	6'—	—
JOZSEF NÁDOR <i>élete és iratai</i>	25'—	—
— <i>Amatörkiadásban</i>	—	40'—
LUGOSI D.: <i>Dugonics András szegedi monografiája</i>	2'—	—
LUKINICH IMRE dr.: <i>A szatmári béke története és okirattára</i> ..	25'—	—
— <i>Mohácsi emlékkönyv.</i> 1526	—	12'80
MARJALAKY K. LAJOS: <i>Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—</i> <i>1849-ben.</i> Bölöni Mikó Samu szemtanú kéziratából	2'—	—
MISKOLCZY GY.: <i>A horvát kérdés története és vívmányai a rendi</i> <i>állam korában.</i> Két kötet. Az I. kötet	25'—	—
— A II. kötet	20'—	—
PIVÁNY J.: <i>Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok</i> (Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig.)	3'—	—
— <i>Hungarian—American historical connections</i>	3'—	—
REVESZ IMRE: <i>A magyarországi protestantizmus történelme</i>	2'50	—
REXA REZSŐ: <i>A Nemzeti Színház megnyitásának története</i> ..	—	25'—
SANDOR LIPOT FÖHERCEG nádor <i>iratai.</i> (Kiadta: Mályusz E.) ..	25'—	—
SZECHENYI ISTVÁN gróf: <i>A kelet népe.</i> (Feldolg. Ferenczi Z.) ..	25'—	—
— <i>Döblingi irodalmi hagyatéka.</i> III. (Feldolgozta Tolnai Vilmos.) ..	25'—	—
— <i>Naplói.</i> I—II. kötet. Az egyes kötetek	25'—	—
— <i>Írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal.</i> (Feldolg. Viszota Gy.) ..	25'—	—
SZECHENYI TANÍTASAI: A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából összeállították: Fekete József és Váradi József. Kiadta Miskolc város közönsége	—	7'—
SZEKFFÜ GYULA: <i>Iratok a magyar államnyelv kérdésének törté-</i> <i>netéhez</i>	25'—	—
SZENDEI J.: <i>A diósgyőri vár története</i>	3'50	—
SZENTPÉTERY IMRE: <i>Chronologia</i>	1'50	—
TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE. VIII. kötet, 1678—1679.	18'—	—

Most jelent meg!

Most jelent meg!

JÓZSEF NÁDOR IRATAI II. kötete.

Ez a kötet, amely a Magyarország újabkori történetének forrásai során megjelenő **József nádor élete és iratai** c. sorozat III. kötetét alkotja, a nádor 1805 elejétől 1807 szeptember végéig írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1805-iki háborúra vonatkozó nagyérdékű naplót. Ez az iratanyag lényegesen elüt az előző kötetben közölt iratoktól. A nádor ezekben mint kiforrott, erős egyéniség lép az olvasó elé. Ezekben az években már nehéz konfliktusai vannak s a helyzetek is, amelyekbe kerül a legkritikusabbak. — A kiadványt **DOMANOVSKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzeteléssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. A 888 lapra terjedő kötet

ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 P-ért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Orsz. Levéltár (I, Vár, Bécsikapu-tér 4).

Ugyanott, ugyanolyan áron kapható az I. kötet is.

Most jelent meg!

Most jelent meg!

BARTONIEK EMMA: A MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁSKIADVÁNYOK,

mint a Magyar Történettudomány Kézikönyve I. kötetének 3/b füzeté. A 203 lapra terjedő kiadvány pontos összeállításban 3109 szám alatt ennél is jóval több munka fölsorolását tartalmazza. A magyar történettel foglalkozóknak ez a segédkönyv **nélkülözhetetlen.**

A kötet ára 6 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 4 P 50 fillérért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában, Orsz. Levéltár (I, Vár, Bécsikapu-tér 4).

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTÉSE
Dr DOMJANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXIV. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1930. ÁPR.—JÚNIUS
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1930.

Tartalom.

	Lap
Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez (III. közl. vége)	577
Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605—1648. (I. közl.)	607

Történeti irodalom.

Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
Paulovits István: A dunapentelei római telep. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkíta-lelet. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
Hillebrand Jenő: A pusztai svánházi korarézkori temető. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	656
Tompa Ferenc: A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Ism.: <i>Márton Lajos</i>	660
Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme. III—IV. rész. Ism.: <i>Gabányi János</i>	665
Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Ism.: <i>vitéz Málnási Ödön</i>	667
Pethő Sándor: Görgey Artúr. Ism.: <i>Tóth László</i>	668
Hauser Ignác: A budapesti római katolikus egyházközségek első tíz éve. Ism.: <i>Morvay Győző</i>	671
Kornemann, Ernst: Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum. Ism.: <i>A. A.</i>	674
Wallach, Richard: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. Ism.: <i>Pálffy Ilona</i>	676
Bjelovučić Zvonimir: Cervena Hrvatska i Dubrovnik. Ism.: <i>Bajza József</i>	678
Bittner, Ludwig-Uebersberger, Hans: Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	680
Diepgen, Paul: Geschichte der Medizin. V. Ism.: <i>Győry</i>	682
Folyóiratszemle:	683

Tárca.

Gálos Rezső: Mikes Kelemen és Katona István	691
--	-----

Figyelmeztetés t. tagjainknak!

Társulatunk pénztárnokának **Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!**
Az új cím: **Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.**

Megjelenik évente 10 füzetben Előfizetési ára 16 P.

Szerkesztőség: I. Attila-utca 13.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért **dr. Domanovszky Sándor** felelős.

Adalékok Bethlen Gábor történetéhez.

(Harmadik közlemény; vége.)

Törökösség.

A bécsi spanyol követ elküldötte udvarának a konstantinápolyi császári ágens jelentését 1620 január 23-ikáról. Ez a jelentés Korláth Istvánról szól, akit a Bethlenhez csatlakozó magyar rendek küldöttek a szultán udvarába 1619 végén, hogy kérje Bethlen és szövetségesei számára a szultán pártfogását. Korláth a spanyol követtől átküldött jelentés szerint négy magyar várat ajánlott fel a törököknek, névszerint Füle, Szécsény, Nógrád és Vác várait.¹

Almoro Nani Bailo is jelenti Perából a signoriának 1619 végén, hogy hír szerint Korláth öt várat ajánlott fel a szultánnak, köztük Vácot is.

A Bécsből a szász udvarnak átküldött jelentés csak négy vár felajánlását említi, mint a spanyol követ olasznyelvű tudósításában olvastuk.² Szóval a német császári udvar sietett tudatni az európai hatalmakkal, hogy Bethlen magyar várakat ígért a szultánnak a várható támogatás fejében.

Ezt az udvar maga is hitte és el is hitette azokkal, akik vele tartottak. De másrészt Bethlen ugyanekkor szintén azt híresztelte, hogy a német császár öt magyar várnak s köztük Vácnak átadásával akarja a szultánt a maga érdekei számára megnyerni. Ennek a hírek Bethlen táborában voltak hívói. Német történetírók foglalkoztak ez ellenkező hírekkel, de nem igen tudtak velük mit csinálni.³

A magyar történetírás e híreket alig fessegette, abból a felfogásból indulva ki, hogy azokat politikai izgalom idején röpitették a levegőbe a megtévesztés szándékával. Valóban ez a szándék adott szárnyat az ellenmondó híreknek, de keletkezésük okait érdemes kutat-

¹ Archivo general de Simancas Estado. Lego. 2505. fol. 44. „Offerisce esso Corlatti Istvan 4. fortezze Filech, Zeccin, Novigrado et Nassia“.

² Óváry id. h. 509. l. Gindely: Okmánytár, 83. l.

³ Gindely: Geschichte III. 174. és Klopp id. m. l. 469.

nunk, mert ez okok Vác török kézre jutásának történetével kapcsolatosak.

Tudjuk, hogy a porta nagyon szerette volna 1606 után visszaszerezni a zsitvatoroki béke által magyar kézre jutott várakat. Fülek, Nógrád, Szécsény elvesztése fájt a törököknek, de leginkább Vácot akarták volna diplomáciai úton visszahódítani. Az esztergomi és budai törökök ugyanis azt mondták, hogy Vác keresztény őrsege miatt nem szedhetik be zavartalanul falvaik jövedelmét s általában nem járhatnak, kelhetnek azon a tájon szabad tetszésük szerint.¹

A porta már 1608-ban, midőn Rimay János és Herberstein Konstantinápolyban a zsitvatoroki béke ratifikációja végett tárgyaltak, szerette volna beiktatni az oklevélbe legalább Vác „demoliáltatását“.²

1615-ben úgy gondolták a vezírek, hogy jó alkalom nyílt Vác visszaszerzésére. Ez év januárjában ugyanis egy állítólag hétezer főnyi magyar csapat, mely dunántúli főurak váraiból verődött össze, megtámadta Szemes palánkját a Balaton mellett.

Ezt a palánkot nevezték a törökök Bolondvárnak. A kis török őrség megadta magát, de a támadók levágták az őrség egy részét, elvitték a palánkban lévő ágyúkat és másnemű zsákmányt is szereztek. E nyilvánvaló békeszegésért, s a szenvedett károkért a porta elégtételt követelt.³ Ekkor II. Mátyás király Ahmet, kanizsai basának levelet írt, melyet a török urak aztán sokszor és sokféleképp emlegettek. 1619-ben azt mondta a nagyvezír Molartnak, hogy az Ahmetnek küldött levélben a király egy másik várat ígért Bolondvár helyett.⁴ A Szőnynél alkudozó török biztosok azt állították, hogy Mátyás Ahmetnek kárpótlásul Vác „elbontását“ ígerte.⁵ Ez a második változat megfelelt a török urak óhajtásának, az első azonban, úgy látszik, a valóságnak felelt meg.

Khlesl 1617 végén Ahmet kanizsai basával beszélgetett a bolondvári kár megtérítéséről és a végzetes 1615-i békének végrehajtásáról, vagyis a palánkok lerombolásáról. Khlesl ferde helyzetbe jutott. A hírhedt

¹ Turcica. Molart Lajos jelentése 1619 május 27. (Bécsi állami levéltár.)

² Ezt Rimay mondja egy 1619-iki levelében. (Tört. Tár. 1880., 432. Közli Nagy Gyula.)

³ Klebelsberg Emlékkönyv 380. l.

⁴ Turcica. Molart 1619 novemberi jelentése (Id. h.)

⁵ Esterházy Miklós III. 88 l.

„executio“ síma végrehajtása, vagy elhalasztása érdekében vigyáznia kellett arra, hogy fel ne ingerelje a török urakat a császári udvar ellen. A császári udvar különben máskor is igyekezett megszerezni a kanizsai basák jóindulatát. Ahmet egyik utódja, Sefer basa, meghitt bizalmasa volt az udvarnak, — aligha ingyen. Elég az, hogy az említett beszélgetés után a mufti azt híresztelte, hogy Khlesl oda ígérte Ahmetnek Vácot, Füleket, Szécsényt, Nógrádot több más várral együtt. Itt találjuk első nyomát a négy, vagy több magyar vár odaígéréseinek. Amint ez a hír Khlesl fülébe jutott, magyarnyelvű tiltakozó levelet írt a kajmakámnak Bécsországi Újhely városából 1618 január 22-én. „Soha még csak gondolatomban sem volt, se nem is gondolkodhattam volna semmiképen arról“ — írja a neki tulajdonított ígéretéről. Nem is szabad kételkednünk Khlesl megütközése őszinteségében. A török diplomácia erősen bízott a rövid életű hazugságok módszerének sikerében. Azonban Khlesl ugyanekkor a muftinak írt levelében elismeri, hogy beszélgetett valamit Ahmettel „Vác megeoregbitése feleol és az Palánkoknak megváltoztatásoknak kivánságáról“.¹

Ezek elég homályos szavak, hiszen Khlesl német levele csak e nem szabatos magyar fordításban maradt reánk. De sejtésünk szerint Ahmet Khleslrel vagy arról beszélgetett, hogy lehetséges volna-e Vác lebontását a bolondvári kár megtérítéséül elrendelni, vagy arról, hogy át lehetne-e adni Vácot a töröknek cserében egy megfelelő várért? Khlesl azt állítja, hogy ígéreteiben a szerződésekhez ragaszkodott, azokon túl egy lépésnyire sem ment.

Nemsokára megbukott és utódjaira örökségül hagyta azokat a kérdéseket, melyekről Ahmettel beszélgetett.

Mikor Molart Lajos, mint orátor, 1619 elején a portára érkezett, nagyon szerette volna kielégíteni a török uraknak vágyakozását Vác városára. Ajánlgatta udvarának Vác kicserélésének gondolatát; kényes természetű tárgyalásait titokban kellett tartania, de úgy látszik nem idegenkedett Vác lebontásának tervétől sem.²

¹ Mindezekről l. Turcica, 1618, 1621. (id. h.)

² Molart 1619 március 9-i levele, mellékletével együtt. (Turcica id. h.) 1619 februárjában mondotta Szkender basa Borsos Tamásnak: „én most mondom, hogy oly barátja Mátyás császár az hatalmas császárnak — én jól tudom — hogy nem hogy Jenőért vesznének össze, de ha Vácot elrontaná is, nem vesznének össze. (Mikó: Erdélyi Tört. Adatok. II. 115. l.)

Ez a terv azonban 1619 májusában már lekerült a napirendről, ekkor már a mufti felszólította Molartot, hogy ura adja át nekik Vácot, hiszen néhai Mátyás király megígérte ezt Ahmethez írt levelében. Midőn 1620 februárjában Molart az új nagyvezirtől fogadtatott, ez már nem csupán az Ahmet-féle levélre hivatkozott, hanem arra is, hogy Korláth István a magyarok és cseh szövetségeseik nevében Vácon kívül több magyar várat ígért a portának. Reményli tehát, hogy a császár legalább Vácot átadja nekik, mert ők azt szívesebben fogadják el a vár törvényes urától, semmint azoktól, akik az átadásra nem illetékesek.

Molart természetesen azt válaszolta, hogy neki Vác átadására nincs felhatalmazása. Végül abban állapodott meg a vezírrrel, hogy egy előkelő török tisztviselő, Ahmet bég, a régen szolgáló császári ágenssel, Starzer Mihályal együtt Bécsbe küldessenek s ott a bécsi udvart informálják mindarról, amit Vác átadása végett tudnia szükséges. Molart 1620 szeptember közepén visszautaztában Budán Karakas Mehmed basával is tárgyalt Vacról. A basa előadta, hogy a vár átadásával biztosítva volna a béke a szultán és a császár közt. Ellenben ha Vác magyar kézen marad, az őrség folytonos csatái miatt még háború lesz a két uralkodó közt. Molart kitérő választ adott, de felszólította a basát, hogy írjon Ferdinándnak és ő elviszi a levelet Bécsbe.¹

Ezek voltak az utolsó tárgyalások Vacról a vár katasztrófája előtt a császári udvar és a szultán közt.

A császári udvar jól vigyázott keresztény hírnevére, határozott formában nem ígérte meg a vár átadását, de az alku fonalát sem szakította el. Különösen Bethlen támadása óta tartózkodóbb lett ajánlataiban. Addig meglehetősen előzékeny volt s azután is komolyan vette fontolóra a politikai vívmányokat, melyek Vác átadása által elérhetőek volnának. Föltehetjük, hogy ha Bethlen támadása elmarad, a török diplomácia a palánkok lerombolásának elejtése s más, neki nem értékes engedmények által, reá vehette volna az udvart a nagy áldozatra. Azonban Bethlen támadása a török politikanak új lehetőségeket nyitott.

Ha szabad volna hinnünk Karakas Mehemednek, a nyugtalan, kíméletlen és az igazsággal keveset törődő budai basának, Bethlent már 1618 szeptemberében fel-

¹ Turcaica 1619, 1620 (id. h.) — A Starzer—Ahmet-küldetés elhalasztására nézve l. Bethlen Politikai Leveli, 183. l.

szólították a törökök Vác és Nógrád várainak átadására. Bethlen akkor mind a két várat megigérte volna a töröknek, noha még otthon ült Erdélyben és csak forgatta fejében a támadás eshetőségeit.

Bethlen határozottan tagadta a budai basa elbeszélését, bizonyára teljes joggal.¹ 1618-ban ugyanis nem Vácot és Nógrádot, hanem Jenő várát követelték a törökök Bethlentől.

Az öreg Görcsi Mehemet, Bethlen jóakarója, kijelentette Borsos Tamásnak 1618 július 6-án, hogy „soha az hatalmas császár Jenőt Erdélynek nem hagyja“.² „Füleimmel hallottam“ — írja ekkortájt Borsos — „az császári Kajmekámtól, hogy csak hiába, mert soha addig az hatalmas császár Kegyelmességét ne várjátok, valameddig Jenő ti kezetekben leszen“.³ Még 1619 márciusában is ezt mondotta Skender basa Borsosnak: „En szómmal írd meg az uradnak, hogy én az Istenért kérem, emlékezzék meg az hatalmas császárnak véle való sok jótételéről, ne várja reá az hatalmas császár szablyáját, adja meg Jenőt“.⁴

Maga Borsos, a sokat tapasztalt erdélyi diplomata, ajánlotta urának, hogy adja át Jenőt. „Az Jenő megadásába soha jobb mód egyszer nem lehetett“ — írja 1619 májusában.⁵ Július elején megérkezett Mikó Ferenc a portára, hogy az első támadást előkészítse. E hónap folyamán elvonult a vészfelhő Jenő felett. Ekkor mondotta Görcsi Mehemet Borsosnak: „bizony nem az vala az szándék Jenő felől, de ez egyúttal mégis elfordítók, de bizony nem alusztok addig, valameddig Jenő ti kezetekben leszen“.⁶

Képzeltető-e, hogy Bethlen 1618-ban odaigérte az általa el sem foglalt Vácot és Nógrádot, amikor még a rég odaigért Jenőt sem bírta tőle a porta kicsikarni?

Ha nem hiszünk Borsosnak, elihetjük Starzernek, hogy Bethlen Jenőért keményen tusakodott. Starzer írja 1618 szeptember 26-án, hogy Bethlent a portán nagyon hamis embernek tartják, mert Jenőre vonatkozó ígéretével megcsalta a törököt. Hevesen gyűlölük, úgy, hogy nehéz lesz Erdélyben fenntartania magát, később talán

¹ Mikó: Erd. Tört. Adatok, I. 330. l.

² Mikó: id. m. II. 20. l.

³ U. o. 31. l.

⁴ U. o. 152. l.

⁵ U. o. 169. l.

⁶ U. o. 175. l.

megúnva a küzdelmet, átadja majd Erdélyt a császárnak néhány magyarországi birtokért.¹

Jenőnek megmentése Bethlen diplomáciai művészetének egyik legszebb diadala. Csak ő vívhatta ki ezt a diadalt, mert jól ismerte a török urakat, s így nagyon jól tudta, hogy mikor kell engednie s meddig folytathatja az ellenállást. Aki ezt a sikerét helyesen mérlegeli, az nem hiheti el róla, hogy könnyű lélekkel engedett át területet a törököknek.

Jenő megmentésének története bizonyítja, hogy őszintén írta e sorokat uralkodásának második évében: „szabad akaratumk szerint, kedvért, barátságért, adományért soha bizony töröknek egy házat sem adok, nem-hogy várat.“²

„Szabad akaratumk szerint“, írja óvatosan, mert ekkor már tapasztalta, hogy a fejedelmi akaratot is boldog Isten bírja. 1618-ban Bethlennek még alig volt alkalma Vác iránt a törökkel izenetet váltani, de tudnia kellett már ekkor is, hogy a porta sokféle fortélyal próbálja azt a várat elszakítani a magyar királyságtól. Különösen Gratiani 1619 júniusi levele tette figyelmessé e fortélyokra. A vajda ekkor azt írta Forgách nádornak, hogy jó volna visszaadni Vácot a töröknek, hiszen a porta lemondana Jenőről és a hajdúk palánkjainak lerombolásáról. Bethlen bizonyára sejtette, hogy Gratiani bécsi pártfogóinak tudtával beszél így. Valóban Molart Lajos orátornak, Gratiani jóbarátjának, felfogása Vácra nézve nem igen tért el a vajdáétól.³

Bethlen 1619 nyarán már eleget hallott a császári udvar és a porta barátságos érintkezéséről, ezért hihette Gratiani levelét komoly, esetleg veszélyeket magában rejtő jelenségnek. Mikor azután Bethlen serege élén Kassán át Pozsonyig vonult, a budai basa sürgetve kérte tőle Vác átadását. Bethlen nem akarta akkor maga ellen ingerelni a portát tagadó válasz által, de nem is ígérte meg a várat, inkább tízezer forintot ajánlott fel a basának, ha „békét hagy ennek a kívánságnak, mert a

¹ Turcica id. h.

² Erd. Orsz. Emlékek, VII. 269. l.

³ Gratiani levelére nézve l. Rimay János levelét Thurzó Imréhez. Kiadja Nagy Gyula. (Tört. Tár. 1880, 431.) Hogy Gratiani levele feltűnt Bethlennek, azt 1620 szept. 17-i leveléből tudjuk (Mikó id. m. I. 330. l.). Molart felfogására nézve l. 1619 május 27-i jelentését (Turcica id. h.). Molart még egy várat is kért volna Vácért cserében; Gratiani ezt a feltételt nem említi, mert gyorsítani akarta az alku befejezését.

magyar nemzet országát vére hullásával szerezte és bizony könnyen másnak nem adja“. Ha azonban „Vác nélkül semmi dolog végben nem mehet“, várakozzék a basa esedesen, Bethlen majd közli a dolgot „az nagy urakkal, főnépeknek öregeivel“, „meglátja, mire mennek“ és értésére adja a basának.¹

Ez a halogató válasz nem tetszett a portának s a budai basát is felingerelte, noha az ígért összegből elfogadott egy jókora foglalót. A mufti 1620 február 23-án így korholta Balassit, az öreg erdélyi követet: „sok ideje, hogy ismersz, tudod, nem hazudtam, de az németek nekünk az bolondvári kártételt megfizették, Vácot, Fileket, Nógrádot s mind az több városokat, melyeket az muzulmán bírt, megígérték, ti semmit sem ígérték, csak kértek“.² Íme a mufti, aki így dicsekedett igazmondásával, megvallotta, hogy hazugság volt az a Korláthnak tulajdonított ígélet, melyet a bécsi diplomácia a portán szedett fel s terjesztett Európaszerte oly sikerrel, hogy ma is szerepel a történetírásban. A mufti igazmondása egyensúlyának helyreállítása végett nagyot hazudott Balassinak a császáriak ajánlatáról, amit azután Bethlen pártja is igyekezett terjeszteni, de a császári ígéretnek a külföldön nem látszottak oly hihetőknék, mint a Korláthra fogott ígéretnek.

Karakas Mehemet nem idegenkedett ugyan a hazudozás politikájától, de úgy hitte, hogy a befejezett tények ékesszólása hatásosabb, mint a hazugságoké. 1619 november 10-ike körül esztergomi és pesti törökökkel Vác ellen indult, ostromolta a várat néhány napig, míg az őrség ágyúi és a fellármázott szomszédos végvárak őrségei el nem kergették a basát. Mehemet mentegetőzött Bethlen előtt, hogy ő nem akarta ostromolni Vácot, csak vadászni ment kíséretével a vár tájékára, de a várból lövöldöztek reá, ezért a falakhoz közelebb húzódott, hogy megtudja, miért bántja őt az őrség. Bethlen azonban bejelentette Mehemet kirándulását a portán, ahol valóban megharagudtak a basára, a „bolond ebre“, hogy ilyen szégyent vallott. Görcsi Mehemet megígérte Bethlen követeinek, hogy „amíg leveletek az uratokhoz megyen, addig megvizsik Karakasnak, hogy mazul“. De nem lett mazullá, mert a portán nem azért haragudtak reá, hogy Vác alá szállott, hanem azért, hogy elkergették onnan. Bethlen

¹ Mikó id. m. I. 327, 328. II.

² Mikó id. m. II. 275. I.

keményen meghagyta főgenerálisának, Thurzó Szaniszlónak, hogy parancsolja meg mindenfelé, „vagy túl, vagy innen leszen a Dunán valamely felé a töröknek próbálása, nem hogy végvár alatt, de csak egy legkisebbik falunak is Magyarországtól elszakításában, mint természet szerint való ellenségnek is ellene álljanak és tehetőségek szerint mind vízen, szárazon egyaránt ártsanak nekik“.¹

Bethlennek ez a parancsa is bizonyítja, hogy 1619 decemberében el volt szánva megmenteni Vácot eréllyel, vagy diplomáciai fogásokkal úgy, mint Jenőt megmen- tette.

1620-ban azonban a politikai helyzet többé nem engedte meg Bethlennek, hogy nyíltan dacoljon a portával Vác miatt.

Először is nyugtalanította Bethlent, hogy Molart Lajos kieszközölte a portán Ahmet bégnek és Starzernnek Bécsbe küldését. E küldetésnek nem lehetett más célja, mint a német-török megegyezés Vácra nézve körülbelül a Gratiani levelében meghatározott feltételek alatt. Ha e megegyezés sikerül, Bethlen minden számítása füstbe ment volna. Azért igyekezett Bethlen elhárítani, vagy meghiusítani a bégnek és Starzernnek küldetését.²

Ez a kiküldetés azonban nem volt az egyetlen módja a német-török megegyezés megkötésének. Bethlen folyvást tartott attól, hogy ismétlődhetik az 1615-i bécsi békében adott példa. „Félnünk kell“ — úgymond — „hogy (a török) a némethoz adja magát.“³

Pedig 1620-ban Bethlennek sokféle kérnivalója volt a portától. Kérte, hogy engedlje meg királyi választását, hogy ne hagyja cserbe új méltóságában, terjessze ki pártfogását szövetségeseire és támogassa egyelőre bármily csekély katonai erővel. Ez a kis erő is elrémítgetné az

¹ Karakas Mehemed ez 1619 novemberi kirándulását a történetírás eddig nem ismerte. A bécsi állami levéltár Turcicái vezeték bennünket ez epizód történetének nyomára. Ott található Bethlen Gábornak eddig kiadatlan levele a nagyvezérhez, 1619 nov. 12. német fordításban. A levél ott hibásan 1620-ból van kelteztve. Mehemed basa levelét Bethlenhez Gindely közli Okmánytár 259. lapján ezzel a kelettel: 1620 (?). Semmi kétség, hogy a levél 1619 november második felében kelt. V. ö. még Mikó id. m. II. 261. Óváry id. m. 508. l. és Bethlen parancsa. Tört. Tár. 1885, 469. l. Közli Szilágyi Sándor.

² Pol. Levelei 183. és Török-magyarkori Allamokmánytár III. 207. l.

³ Mikó id. m. I. 324.

ellenséget. De a portától mindig azt a választ kapta, hogy ha megadja Vácot, „nem lehet oly kívánsága, melyre a fényes portán jó és kedves válasza nem leszen.“

Ezért már 1620 május elején Bethlen odaigérte Vácot azzal a feltétellel, hogy megkapja, amit a portától kért, hogy a hajdu palánkok épségben maradnak s hogy Vácon kívül a végbeli törökök egy falut sem hódoltatnak. De az átadás idejét Bethlen halasztani kívánta, még az utolsó percben is kérte, hogy várjon a porta 1621 pünkösdjéig. Továbbá próbálta a májusi ígéret után is, hogy nem lehetne-e pénzigéretekkel megmenteni Vácot anélkül, hogy elütnék már említett kérelmeitől. Az utolsó nagy követség, melyet Bethlen Konstantinápolyba küldött Vác átadása előtt, a vár megmentéséért a budai basának húszezer, a nagyvezérnek százezer forintot ajánlott fel. Ezek, az igaz, csak ígéretek voltak s a törököt jobban csábította Vác birtoka, mint a várható pénzüsszegek. Bethlen helyzete súlyossá vált 1620 őszén. Az „ellenség sokasodott“, Csehországot nagy veszély fenyegette. Vác átadásának, vagy át nem adásának kérdése világtörténeti jelentőségűvé vált, amióta a liga és a császár hadserege Prágának tartott. Bethlen azt hitte, hogy megmentheti Pfalzi Frigyes királyságát, ha Vác átadása által a törököt buzdítja annak a hadi erőnek lábpraállítására, melynek diverziója visszaszólitotta volna a támadókat Csehországból Bécs védelmére. Ezért nem ellenkezve többé Karakas Mehemeddel, úgy intézkedett, hogy a várat csak színleg védelmezzék katonái és így néhány nappal a fejrhegyi csata előtt Vác újra a töröké lett.

„Minden mi reményünkben igen megesalatánk, fogyatkozánk“ írja Bethlen Vác elfoglalása után.

Mert a török nem sietett a katonai segítség táborba szólításával Vác elfoglalása után sem s így a csehországi rendek szövetségére Bethlen többé nem számíthatott, de legalább megmentette a területet a további hódoltatástól, megmentette a hajdu palánkokat és ami fő, biztosan számíthatott arra, hogy a porta most már nem fordul ellene s hogy a végső szükségben nem hagyja eserbe.¹

Ferdinánd udvarában nem szomorkodtak Vác elvesztése miatt, sőt látható örömmel értesítették a szász

¹ A fentiekben nagy anyagot igyekeztünk röviden össze foglalni. L. különösen Tört. Tár. 1881. 630. l., Mikó id. m. I. 321. s kk. ll., Ipolyi: Rimay János levelezése 326. és 231. s kk. Török-magyarorkori Államokmánytár III. 246. s kk. s 253. l.

választót arról a kósza hírről, hogy a porta újabb várakat követel Bethlentől.¹ Az értesítés keltének napján egy királyi rendelet jelent meg, mely megbélyegzi Bethlent azért a gonosz árulásért, hogy átadta a püspöki székhelyet a törököknek s még rágalmazni is merészeli a császárt, mintha oratora által a portán alkut kötött volna Vácnak átadásáról.²

Pedig láttuk, hogy Molart beszélt a portán Vác kicseréléséről s a vár átadása tárgyában eszközölte ki Ahmed bég és Starzer küldetését. Bethlen nem tudta, hogy meddig ment Molart titkos ajánlataiban a portán és Budán, de amit alkujáról mondott, az nem volt alap-talan ráfogás. Ennek a törökkel való kacérkodásnak volt valami része Vác elvesztésében, valamint Lippa is megmenekült volna, ha Homonnay nem támad.

Bethlen még akkor is védelmezte a területet, mikor a törökkel együtt harcolt. Midőn 1626-ban meghallotta, hogy Murtéza Nógrádot ostromolja, azon mesterkedett, hogy elhívja szövetségesét Nógrád alól.³ A szőnyi béketárgyalás előtt komolyan sürgette a törökök által elfoglalt Damasd visszaadását, noha az egri basa és a szolnoki bég lebeszélni próbálták erről a sürgetésről.⁴

S mégis törökösségének rossz híre terjedt Európa-szerte. Féltöröknek nevezték, sőt azt is mondották róla, hogy ifjúságában muzulmánna lett.⁵

Akik őt hitében is töröknek, vagy féltöröknek nevezték, abból a felfogásból indultak ki, hogy a törökre támaszkodó politikáját érzelmei teszik érthetővé. Kemény János ellenben azt jegyezte fel róla, hogy noha igen színezett a törököknek, „de keresztény gyomorból gyűlölte a Pogányságot.”⁶ Kemény szeretetből, Bethlen ellenségei pedig gyűlölethől nagyítottak.

Bethlen többször emlegette, hogy őt a hála érzése is köti a törökhöz. „Engem, a hontalan bujdosót, akinek élete veszélyben forgott, a törökök vendégül láttak és hazámba visszavezetni törekedtek” — írja 1615-ben. Nem bírta elfelejteni ezt a vendégszeretetet. „Meg akartam mutatni” — írja 1619-ben — „hogy az boldog em-

¹ Gindely: Okmánytár 245. l.

² Pray: Gabriélis Bethlen Principatus. Pestini 1816. I. 224.

³ Szádeczky id. m. 95. l. és Kemény János (Rumynál, 89.).

⁴ Eszterházy Miklós III. 31, 32. ll.

⁵ Féltöröknek Harrach nevezte. (Gindely: Okmánytár 275. l.) Hogy törökké lett, azt Gratiani és mások is beszélték.

⁶ Rumynál 119. l.

⁷ Khleslnek írja 1615 febr. 19. (Tört. Tár 1880. 461.).

lékezetű szultán Ahmet császárnak savát-kenyerét nem öttem héjába“,¹ „Az Istenben elnyugodt szultán Achmet-től“ — írja 1626-ban — „sok jót vöttünk, ha háládatlanok lennének gyermekéhez — és az othmánli nemzethez, az az só és kenyér verne meg, kit Törökországban megöttünk.“²

A hála érzésének ez a melegsége mutatja, hogy Bethlen elég jól érezte magát bujdosása közben a török urak közt. Nem ő volt az egyetlen magyar úr, akinek tetszett a török urak harciassága, hirtelen szenvedélyességgel váltakozó büszke nyugalma, pompakedvelése, lovagiasága, vendégszeretete és igen is realiztikus keleti bölcsesége. Ebben a rokonszenyben, mintha ősi faji ösztön nyilvánulna, melyet a százados keresztény nevelés sem bírt teljesen elnyomni. Bethlen sokat tanult a törökök közt. Diplomáciájának módszerei világosan utalnak a török példára. Stílusának gyakori bőbeszédűségén, szóvirágain, alázatos udvariasságán, vagy nyersségén is meglátszik a török hatás. És ez jól megfér magyaros fordulatainak gazdagságával, fantáziája mozgalmasságával s azzal a formakészséggel, mely különösen íróniája kifejezését klasszikus tökéletességre emeli.

Bethlen nagyra becsülte a törökben azt, hogy adott szavát ritkán szegi meg, amiért is megbízható politikai szövetséges. Továbbá a török — mondja Bethlen — a főhatósága alatt élő országok politikai szabadságát nem bántja s a lelkiekre nem terjeszti ki uralkodói jogát. Hogy a török a keresztények vallásszabadságát nem háborgatja, azt az erdélyiek, mint igen tiszteletre méltó erényt, többször emlegetik.³

Bethlennek védekeznie kellett az ellen a vád ellen, hogy a törökkel szövetkezve rontja a keresztényt. Erre felel egy követeinek adott instrukcióban, ahol nem volt szükséges propaganda céljából, vagy más okból nagyítania. — „Ne nézzetek uram arra“ — írja nekik — „hogy török miatt romol a keresztény! mert azok a keresztény-

¹ Mikó id. m. II. 225.

² Török-Magyarkori Államokmánytár III. 444. l.

³ Bethlen Pfalzi Frigyeshez 1621 július 23. (Gindely: Okmánytár 203. l.) Továbbá Oratio apologetica... ab Dorotheo Plosario. Posonii 1624. Az oratio mondja: melior Turca (a pápánál), qui etiam ubi plenum exercet jus ac dominium, Ecclesiae hospitium ac tranquillitatem concedit. (29, 30. ll.). Nagy Szabó Ferenc fejtegeti Memorialejában, hogy a török senkif sem hitében, sem pedig templomában nem háborít. Mikó id. m. I. 118. l. Emlegették ezt az erényt külföldiek is.

nek bizony nem kímélnék minket, ha kaphatnak, szörnyű kínokkal ölnek meg. Inauditum: vitézlő nép vitézlő népet úgy öljön meg azután, mikor harcon rabságra esik, mint ezek az császár hadai bánnak az miéinkkel! Ha valahol egyet kettőt kaphatnak közülök, azontúl szalag szijjakat metélnék hátok bőréből, némelyeknek szárokat, karokat törik ketté s oly kínokkal ölik meg. Nem jó immár tovább kedveznünk.¹

Egy Bethlen-párti író azt állítja, hogy a török katonára sokkal irgalmasabb volt a föld népe iránt, mint a keresztény zsoldos.² Annyi bizonyos, hogy a török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél, akiről egy kortársa azt írta, hogy Attilát felülmúlta a kegyetlen dúlásban.³ Nem voltak rosszabbak Wallensteinnél sem, akinek zsoldosai Halberstadthban kis gyermekeket hurcoltak pincékbe, ott leláncolták és éhséggel gyötörték őket, hogy a már teljesen kifosztott szülőktől még valamit kizsarolhassanak.⁴

Leginkább a rabságba hurcoltatástól félt a keresztény lakosság, midőn török és tatár hadak látogatták meg határát. Bethlen egy 1626-ban Pázmányhoz írt levelében elbeszéli, hogy mikép igyekezett a lakosságot megmenteni a török rab sorsától. „Egy töröknek sem volt szabad rablani“ — írja Bethlen — „ha mikor penig titkon köpönyegek alatt lófaron szegén népet sajdíthaták, arra rendeltetett vigyázóink azontúl hírt adván, elvették tőlük, magokat indifferenter ölettük, vagdaltattuk, fosztottuk, de magyart egyetlen egyet sem láttuk, sem hallottuk, hogy kaptak volna“.⁵

Úgy látszik, egyet sem kaptak 1626-ban, legalább Bethlen tudtával nem. Esterházy nádor a szőnyi béketárgyalással megbízottak utasításában írja: „nyilván vagon nálunk, hogy ő (azaz Bethlen) sem adta az Magyarországbelieket rabul nekik“.⁶

1621 szeptemberében, mikor már a nikolsburgi tárgyalások megindultak, Bethlen halálbüntetés fenyegetésével megtiltotta a keresztény rabok eladását a töröknek, sőt három előkelő tisztjét fel is akasztatta a tilalom meg-

¹ Mikó id. m. II. 391. l.

² Oratio apologetica 38. l. „hoc fateri cogor, Turcam longe modestius humanisque in sociorum finibus militare, quam Christianos milites.“

³ Idézi Klopp id. m. II. 694.

⁴ U. o. 587. l.

⁵ Politikai Levelek 421. l.

⁶ Eszterházy Miklós III. 21. l.

szegése miatt.¹ Azonban 1623 végén Esterházy a második támadásról ezt írja: „Örökké való gyalázatunkra im ismét mennyi kereszttyén rabokat adánk a töröknek, s nemcsak az szomszéd országbelieket, de magunk házánkfiat is“.²

Ezekből kitűnik, hogy Bethlen igyekezett megmenteni a magyarokat a török rabságtól, de akarátának az akkori fegyelmi viszonyok közt nem mindig szerezhette érvényt. Ellenben a szomszéd országok keresztényei iránt nem ismert kíméletet. Nekik lakolniok kellett sok mindenért, amiben egészen ártatlanok voltak.³

Bár elég mélyen gyökerezett a rokonszenv a törökök iránt Bethlen lelkében, hibáikat is jól látta s éppen nem kedvelte. Élesen bírálja egyszer a töröknek azt a természetét, hogy a gyengének „torkára, nyakára igyekszik ülni“, ellenben ahol elszántságot lát, hízelkedik és meghunyászkodik.⁴ Azt hiszem, hogy a fejedelm nem ütközött meg azon, ha udvarában a tatárokat s bizonyára a törököket is olykor „ebek“-nek nevezték.⁵

Bizonyára őszintén mondotta Bethlen: „örömebb társalkodnám a kereszttyén fejedelmekkel, hogysen mint a pogányokkal“.⁶

Nem rokonszenv, vagy ellenszenv igazgatták politikai szövetkezését, hanem a kényszerűség. Bár az ő korában ingadozni látszott néha a szultán hatalma, arról mindig meg volt győződve, hogy a szultánnál nincs hatalmasabb uralkodó a világon. Különböző évekből származnak e nyilatkozatai a szultánról: „világbíró hatalmas császár“, „ez világban leghatalmasabb császár“, „az török császár leghatalmasabb fejedelm“.⁷

Nem bírta elképzelni azt a lehetőséget, hogy a kis Erdély, mely a török torkában lakik, elszakadna attól a páratlan katonai nagyhatalomtól és mint a megriadt madár, annak a kebelébe menekülne, aki megvédeni

¹ Gindely: Okmánytár 319. l.

² Eszterházy Miklós II. 91. l.

³ L. különösen Török-Magyarkori Államokmánytárt III. 291. l.

⁴ Tört. Tár 1879. 745. l.

⁵ Hurmuzaki: Documente Vol. XV. Part. II. 952. l. Itt a tatárokról van szó. Kemény János a törököt is ebnek nevegeti.

⁶ Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek Történetéhez. 46. l.

⁷ Török-Magyarkori Államokmánytár III. 200, 363. Politikai Levelek. 324. l. A nyilatkozatok ideje: 1618, 1621 és 1623.

nem bírja és még ha bírná is, elfojtaná politikai és lelkiismereti szabadságát.

Ha olyan politikai kombinációt fejteget, mely ezzel a felfogással ellenkezik, vagy nem őszinte, vagy hallgátlagon odacsatolja számításához a török protektorátust is.

Az ő életében — írja 1628-ban — Erdély a portától el nem szakad, ha csak a porta nem ad neki búcsút.¹

Bethlen diplomáciája következtében 1627 óta a helyzet úgy alakult, hogy a nagy hatalmú protektor bizonyos tekintetben vazallusának lett az alárendeltje. Marquis de Césy írja királyának 1627 júniusában: „Az erdélyi fejedelem oly hatalmas a portán, hogy az ő tanácsa határozza el a békét, vagy a háborút a császárral.”² Két év múlva Sebastiano Venier Bailo írja Pérából: „Gábor fejedelem oda vezeti a törököt, ahová neki tetszik, mert nagyon megbíznak benne, becsülik és félnek tőle.”³

De mivel bántotta Bethlent az, hogy keresztény hírnevét gyalázzák a török szövetség miatt, történeti példákkal szerette igazolni politikáját. Soha sem képzelte, hogy új politikai irányt alapított. Hivatkozott elődjekre, akik majdnem egy századon át kénytelenek voltak életüket és szabadságukat a török hatalom által védelmezni.⁴

Szerette hallani, hogy keresztény szövetségesei előtte még ismeretlen történeti példákkal is tudják bizonyítani a török-keresztény barátság erkölcsi jogosultságát. 1620 augusztusában Plessen Volráddal, a téli király követével beszélgetett a helyzetről. Plessen attól tartott, hogy Spinola, a nagy hírű spanyol tábornok fel fog vonulni Csehországba, ami Magyarország biztosságát rendkívül veszélyeztette volna. Bethlen ekkor azt kérdezte Plessentől, vajjon ha Spinola Csehországba nyomul, felhasználhatná-e jó lelkiismerettel a szultán segítségét? A becsületes német igen komolyan vette Bethlennek fűrkésző kérdését és észre nem véve a kérdező játszi kedvét, komolyan válaszolt. „A végleteket csak más végletek győzhetik le”, — mondá. — „A történehből nem egy papának a példájára hivatkozhatunk, aki a törökhöz

¹ Török-Magyarkori Allamokmánytár IV. 28. l.

² Correspondance Politique de Turquie F. 3. 351. (Párisi külügyminisztériumi levéltár.) Que le Pr. de Transylvanie est si puissant à la Porte que de son conseil dépend la paix ou la guerre avec l'empereur.

³ Óváry id. m. 766. l.

⁴ Gindely: Okmánytár 455. l.

folyamodott, hogy meneküljön ellenségei erőszakosságától.“ Ez tetszett Bethlennek és azt mondta, hogy ha ez így van, küldetek 30.000 törököt Kanizsán át Stájerországba.¹

Plessen alighanem VI. Sándorra s talán VII. Kelemenre is gondolt, aki Ranke szerint közvetett kapcsolatba jutott az ozmánokkal.² A jó diplomata még nagyobb örömet szerzett volna Bethlennek, ha felolvassa előtte, amit Bodinus mondott az államról írt könyvében V. Károlyról és I. Ferencről. V. Károly — mondja Bodinus — szövetekezett a perzsákkal és szemére hánytva I. Ferencnek, hogy a pogány törökkel kötött barátságot, pedig azzal a lengyel királyok, Velence, Génua és Ragusa is szövetekeztek.³

Tulajdonkép Bethlen is úgy járt a császári udvarral, mint I. Ferenc V. Károlyval. Az a hatalom, mely 1615-ben török sereg társaságában akart földönfutóvá tenni állandó otthont szerzett magyar vitézeket, mely Homonnay és Gratiani pártolásával az eddiginél nagyobb mértékben akarta kiterjeszteni a török hatalmát Erdélyben, mely Vác kicserélése, vagy átadása iránt nem egészen ártalmatlan alkuba bocsátkozott a portával, mely 1628-ban török hadsereg segítségével szerette volna Bethlent Erdélyből kizavarni, ez a hatalom a pogánnyal való szövetség miatt hitetlen árulónak bélyegezte Bethlent az európai nagy nyilvánosság előtt.⁴ A politikában ez már így szokás. Az egyik párt bűnül rójja fel a másiknak azt a végletes eszközt, melyet maga is próbált felhasználni, de nem bírt vele oly jól bánni, mint ügyesebb ellenfele. A történetírót azonban ne izgassa ez az erkölcsi felháborodás. Jobb, ha kifejti ennek a szent haragnak valódi okait.

IV.

Vallási türelem.

Gróf Osona a spanyol királynak írt jelentésében (1626 április 22) elmondja, hogy a király nevében Aven-
daño ezredest küldötte Bethlen Gábor lakodalmára. Az ezredes ékszerket adott át ajándékkul Bethlennek, aki ezt a figyelmet nagyon udvarias levélben köszönte meg.

¹ Gindely: Geschichte III. 165. l.

² Geschichte der Reformation, III. kiadás, IV. kötet, 52. l.

³ 1576-i kiadás, 594. l.

⁴ Az 1628-i tervre nézve l. Eszterházy Miklós III. 355. skk.

Az ajándéknak annyira örült, hogy lerajzoltatta az ékszereket s szétküldötte a rajzot különböző helyekre. Az ezredest Kassára egy kapitány kísérte, aki értelmes ember lévén, nem nyugodott meg Bethlen szavaiban, hanem katolikus tanácsosaitól tudakolta, hogy mit mondhatnak fejedelmök valódi szándékairól. A tanácsosok közül hárommal Osona már azelőtt is érintkezett. Ezek azt izenték neki, hogy „ne higyen a császár Gábor szép szavainak, mert biztosra veszik, hogy szeptember előtt támadni fogja ő felségét“.¹

Ebből a több tekintetben érdekes tudósításhól kiemeljük azt az eddig nem ismert körülményt, hogy a spanyol diplomácia Bethlen környezetéből kapott megbízható híreket a fejedelem leplezett szándékairól. Sajnos, hogy Osona nem írja ki bizalmasainak neveit; úgy gondolta, hogy az nem érdekli a spanyol udvart. Ellenben, ha felekezetüket megjelöli, a spanyol udvart megnyugtatta hírforrásainak tisztasága iránt. Valóban, Osona bizalmasai fontos és hiteles hírt közöltek általa Ferdinánd udvarával. Bethlennek ugyanis szokása volt támadó szándékát az utolsó percig rejtegetni. A győzelmet félig már kivívta, ha sikerült meglepnie ellenfelét. És Osona bizalmasai, akik két úrnak szolgáltak, meg akarták fosztani Bethlent a győzelem lehetőségétől, midőn hónapokkal a harmadik támadás előtt elárulták a támadás szándékát. Úgy tettek, mint Péchy Simon kancellár Hainburgban. Péchy megmondotta a császáriaknak, hogy hiába ígéretnek akármit az ő urának, Bethlen csak a törököt várja. Bethlen ezért börtönbe vetette.²

Az Osona embereitől Ferdinándnak küldött üzenetről bizonyára nem volt tudomása, különben nyoma volna annak, hogy egy magasrangú tanácsosa magára vonta ekkor haragját hűtlensége miatt. Mert magas rangot

¹ Archivo general de Simancas.-Estado. Lego. 2509. Minuta de carta de Conde Osona a S. M. Viena 22 Abril 1626. „Coronel me a traído una (carta) de Gabor en que me escribe con mucho cumplimiento y el capitan dize que hizo grande estimacion de la merced y honrra que V. M^d le a hecho y que hizo sacar muchos retratos de las joyas para embiarlos a diferentes partes pero este capitan como hombre inteligente a descubierto mucho de los intentos de Gabor ablando con algunos ministros suios catholicos y a mi me avisan en la misma conformidad tres dellos con quien tengo alguna inteligencia que no de credito el Emperador a las buenas palabras de Gabor porque tienen per cierto que rompera con su M^d Cesarea para el Settiembre.

² L. Mikó id. m. II. 387. l.

kellett azoknak elfoglalniok, akiktől a spanyol kapitány Bethlen szándékait tudakolta. Bethlen udvarában ugyanis a katolikusoknak is nyitva állott az út a legmagasabb hivatalokig. Voltak katolikus kancellárjai, diplomatái, hadvezérei. Toldalagi Mihály, akire a legkényesebb diplomáciai feladatokat bízta, katolikus volt. Bethlen azt a katolikus Kornis Zsigmondot, akit az udvar szeretett volna helyette az erdélyi trónra segíteni, a császár ellen küldött hadseregeinek élére állította. Egy másik hadvezére, Huszár István, szintén a katolikus hitet vallotta.¹

Szóval teljesen igaza van Kémény Jánosnak, midőn azt írja Bethlenről, hogy „noha vallásában állhatatos volt, az országban sine discrimine religionis kedvelte, promoveálta az embereket“.²

Hasonlított e tekintetben sógorához, György Vilmos, brandenburgi választóhoz, akinek kálvinista létére a katolikus gróf Schwarzenberg Adám volt a vezető minisztere. A választófejedelem szellemének ez a szabadsága abban a felekezeties korszakban nagyon feltűnt a francia és a velencei követeknek. Ugyanez a György Vilmos, még mint klevei helytartó, egy 1614-i rendeletében kijelentette, hogy senkinek keresztény lelkiismeretét erőszakolni, vagy sérteni nem kívánja, mert a lelkiismeretek felett a mindenható isten magának tartotta fenn az uralmat.³ Így gondolkozott Bethlen Gábor is. Gál Péternek, Esterházy familiarisának, azt mondta, hogy ő nem gondol vele, akárki mit higyen. „Megesküdtem, hogy minden rendnek szabad religiója legyen. Az arianusokat felette gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, legörömbestben őket úzném ki az országból, de maradjon helyén fogadásom.“

A katolikus Gál Péter Erdélyben meggyőződött arról, hogy Bethlen igazat mondott. „Az pápisták most ott benn jó állapotban vadnak, az ő templomuk rakva hallgatókkal, ő maga is az fejedelem most is pünkösöd ünnepére oda adta vala minden musikásit az mi templomunkban mindennap az nagy misékre,“ jelenti Gál Esterháznak.⁴

Bethlen szigorúan ragaszkodott a négy recepta reli-

¹ Huszár István „Romanae confessionis“ — írja Bethlen. (Pol. Lev. 32. l.)

² Id. h. 146. l.

³ Erre nézve l. Max Lehmann: Preussen u. die Katholische Kirche seit 1640. Th. I. Leipzig, 1878. 39. l. és Urkunden 133. l.

⁴ Erd. Orsz. Emlékek VIII. 143. l.

gióról szóló törvényhez. Ennek az értelmében a templomot mindig a többségben lévő félnek ítélte oda. A püspökétől megfosztott erdélyi katolikus egyház hitéletének ápolása végett vicariust nevezett ki. Az udvarhelyszéki bethlenfalvi katolikus templomot és istentiszteletet megvédelmezte az akatholikusok erőszakossága ellen.¹ Bethlen uralkodása alatt egy udvarhelyszéki falu (Attyha) az unitárius hitről a katolikusra tért és Bethlen az új katolikusok mellé állott, midőn az unitáriusok zaklatták hajdani hitfeleiket.²

A magyar katolikus főpapság elismerte a csikszéki katolicizmusnak aránylag kedvező állapotát a római szentszékhez 1622-ben küldött emlékiratában, de ugyanott panaszkodik, hogy az erdélyi magyar vármegyékben kevés a katolikus pap, a katolikusoknak nincs templomuk és nincs egyházi jövedelmük.³

Hogy Bethlen felelős-e mindezért, arról az emlékirat nem szól. Egy szerzetes történetíró, az erdélyi fejedelemség korának alapos ismerője, megállapította, hogy Erdélyben „Bethlen intézkedései, a katolikusokkal szemben való megértő bánásmódja, törvénytisztelete miatt kedvezőbb légkör vette körül a katolikusokat“.⁴

Noha Bethlen katonai és diplomáciai fegyverekkel viaskodott katolikus ellenfeleivel, noha haragjában néha bálványimádóknak és Babilon népének nevezte a katolikusokat, vonzódott némiképp vallásukhoz. A jezsuitákat nem zárta ki Erdélyből, sőt igen nagyra becsülte pedagógiai módszerüket. Káldi Györgyöt, aki a szószerkéről támatta meg török politikáját, kedvelte és támogatta is. Nem tisztán politikai célból üzent Esterháznak, hogy „sokat szeret a katholika religióban és minden jóakarattal van hozzájuk“. Bővebb mértékben is kimutatja ezt a jóakaratot, ha nem kellett volna tartania a

¹ Az ide vonatkozó rendeletet már Veszely közölte, Erdélyi egyháztört. adatok. Kolozsvárt 1860, 394. l. Újabb Szádeczky Protestáns Szemle 1929 is kiadta; az ő kiadása teljesebb.

² Veszely 289.

³ Hanuy id. m. I. 292.

⁴ Dr. Biró Vencel: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1929. — Pompéry Aurél: Irányzatok-e a magyar protestáns történetírás? I. kötet. Budapest, 1930. című munkájában éles logikával és nagy ismeretekkel fejtegeti, hogy az erdélyi történetnek európai dicsősége, a négy felekezetnek első törvényes elismerése, nem üres szó, hanem valóság. Pompéry, a buzgó katolikus lelkész, a legmelegebben méltányolja Bethlen Gábor vallási türelmességét.

jezsuiták térítő buzgalmától és a kálvinista közvélemény megütközésétől.¹ Bár az unitárizmust nem szerette, a sepsi, kézdi és orbai székekbeli unitárius papokat és tanítókat ugyan olyan becses szabadalmakban részesítette, mint az ottani kálvinista papokat és tanítókat. Noha a két egyház szolgálai csodálatos egyességben éltek és működtek azon a vidéken, Bethlen 1614-i rendeletében nyomósan hangoztatja, hogy mind a két egyház független, mindegyik a saját püspökének és szeniorának van alárendelve.² Azonban e csodálatos egyességből a három székely székben az unitárius egyháznak károsodása fejlődött ki.

Egy régi unitárius történetíró szerint 1622-ben a három székely székben 62 „eklésiák menének által a reformata vallásra, ev. ref. püspök Dajka Keserű János és S. szentgyörgyi unitárius, de vallását titkon változtatott pap Sikó István eszközeitek által, — mi annál könnyebben esheték meg, mivel az időben Háromszéken a ref. és unitar. eklésiák egy templomba járnak isteni tiszteletre“. Geleji Katona szerint a református püspök mellé ez alkalommal brachium is adatott. Akárhogy történt e tömeges térítés, annak csak helyi körülmények voltak az okai, mert másutt Erdélyben az unitáriusok szabadon élhettek hitöknek és Bethlen tisztviselői karában az unitáriusok előkelő helyeket foglaltak el.³

Bethlen a nem recipiált vallások iránt is türelmes volt. Az Erdélybe telepített anabaptistáknak és zsidóknak megengedte, hogy vallásukat „az ő szokásuk szerint szabadon exerceálhassák“.⁴

A görögkeletiek egyházi életét sem bántotta, de szeretne volna őket a kálvinizmus felé hajló Kyrill, konstantinápolyi patriárka segítségével a maga vallására téríteni. Azt hitte, hogy ezáltal sok szegény lelket menthetne ki a sötétben tévelygés veszedelméből s érezte e

¹ Óváry id. m. 312, Lukinich tanulmánya (Nagyenyedi Album 86. l.), Eszterházy Miklós II. köt., 33. l., Perneszi Gábornak az a megjegyzése, hogy Bethlen nem akarja szenvedni a „katholikust és katolikát“ valótlanság. (Erd. Orsz. Eml. VII. 370. l.)

² Petri Bod: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Edidit Rauwenhoff-Prins. T. II. Lugduni-Batavorum 1890. 237, 239. ll.

³ Ar. Rákosi Székely Sándor: *Unitaria vallás története*. Kolosvárt 1839. 132. és Geleji K. I.: *Titkok titka*. 1645. Ajánló Elő-Beszéd.

⁴ Erdélyi Orsz. Emlékek VIII. 103, 144. ll.

vállalat nagy nemzeti jelentőségét. Szomorúan gondolunk arra, hogy ez a terv csak óhajítás maradt. Kyrill ugyanis nem akart ebben segédkezni, tudván azt, hogy a tömeges áttérés szép szerével lehetetlenség s azt föltette Bethlenről, hogy erőszakos térítésre nem gondol.¹ Bethlen csak egyetlen felekezetet üldözött Erdélyben, a szombatosokat. Nem szerette a szombatosokban az általános keresztény szokásoktól való elhajlást s különben is igen veszedelmes példának tartotta e szektának alakulását. Mert az államot a politikai homlástól kellett volna féltennie, ha a négy recipiált vallás szektákra szakad szét.

Türelmetlenségének ezen a ponton reálpolitikai okai vannak, amint hogy türelmességére is hatottak ilyen okok, bár nem oly nagy mértékben, mint némely író hiszi. Ez nem volt szokatlan jelenség, hiszen Meinecke megfigyelése szerint a modern tolerancia gondolatának reálpolitikai gyökerei is vannak.² A szombatosok törvényes üldöztetése tehát nem akadályozta annak, hogy méltányoljuk Szalay Lászlónak csodálatát, aki bizonyos nagytájjal ezt írja Bethlenről: „józsánságának párját a vallási türelem életbeléptetése körül egykorú közt híjába keresnők“.³

Igen, de egy másik akadály is merült fel s ez Troeltschnek, a kitűnő teológiai és történetfilozófiai írónak okfejtése a XVI. és XVII. századi protestantizmus szelleméről. Troeltsch tanítása szerint a XVI. és XVII. századi protestantizmus még igen messze esik a vallásszabadság modern felfogásától. Ebben a protestantizmusban az egyház uralma az államon, bár a forma szerint másképp van indokolva, lényegében csak oly eredményekre vezet, mint a középkorban. A protestáns egyház nem ismeri a hitbeli kényszert, de az ország ura megrójjja és megbünteti az eretneket azon a címen, hogy fellázadt a polgári rend ellen, mely a középkornak ősrégi szociológiai föltevése szerint a hit egysége nélkül nem lehetséges. Az eretnekekre kimondott halálbüntetés már ekkor el van törölve, helyébe a jószágelkobzás és a számkivetés léptek.

¹ Török-Magyarokori Államokmánytár IV. 139. Marquis Césy akkortájt jelentette a francia királynak, hogy a gonosz Kyrill az angol és hollandi követek ösztönzésére a görögöket Kálvin eretnekségének akarja megnyerni. (Correspondance politique de Turquie. F. 3. 351. Francia külügyminisztérium levéltára, Páris.)

² Die Idee der Staatsräson. 190. l.

³ Magyarország Története IV. 562.

Ezek a tételek nagyjában igazak, de Troeltsch bizonyára nem úgy értette őket, hogy induktív vizsgálat nélkül egyszerűen reá húzhatjuk minden fejedelemre, íróra, vagy államra, amennyiben azok a racionálizmus és deizmus által kifejlesztett modern színezetű vallásszabadság kora előtt éltek. Hiszen a dogmákhoz és az egyházi élethez kötött vallásosság tulajdonképp nem összeférhetetlen a vallási türelem érzésével. Az egyházatyák hirdették először a keresztény korban a vallásszabadság elvét.¹

Ellenben a kereszténységtől teljesen elszakadt terroristák a francia forradalomban és a kommunista mozgalmakban nem a vallási türelem erényével tündököltek. De hogy a XVI. és XVII. századoknál maradjunk, Orániai Vilmos, a hallgatag, az 1578-i antwerpeni vallásbékében szeretett volna véget vetni a vallási gyűlölködésnek, kijelentvén, hogy egyik felekezet sem zavarhatja a másikat és mindegyik a maga felfogása szerint tisztelheti Istent.

A sociniánusok vették fel először hitvallásukba a vallási türelmet (1605), utánuk az arminianus anabaptisták Hollandiában hittételeik közé szintén fölvetették a lelkiismeret teljes szabadságát.²

Bethlennek kortársa volt az a Roger Williams, aki 1631-ben kötött ki Amerikában és tökéletes vallásszabadságot követelt nemcsak a keresztény felekezetek számára, hanem a zsidók, törökök és pogányok számára is. Az ő általa 1636-ban alapított Providence nevű város alapítóoklevele kimondja, hogy a vallás nem tárgya a törvényhozásnak.

Először itt ismerték el törvényesen a vallásos meggyőződés korlátlan szabadságát olyan ember ösztönzésére, akinek lelkét a legizőbb vallásosság hevítette.³

L'Hôpitalra, a türelmességéről ismeretes francia kancellárra is hivatkozhatunk, aki 1560 körül ezt mondotta: „A lelkiismeret oly természetű, hogy nem erőszakolható, nem szabad leigázni, vagy megsérteni, hanem fel kell világosítani, meg kell győzni igaz és elegendő

¹ Nyilatkozataikat l. Francesco Ruffini: La libertà religiosa, vol. I. Torino 1901. V. ö. még Wetzer u. Welte Kirchenlexikonában a Toleranz cikket.

² Ruffini id. m. különösen 169. l.

³ Ezt mondja Roger Williamsról Georg Jellinek: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. München u. Leipzig, 1927. Vierte Auflage című munkájában, 46. 47. ll.

okokkal, hiszen a hit, ha reánk van kényszerítve, többé nem is hit.¹

Bodinus is azt írja, hogy a fejedelem okosan cselekszik, ha nem akarja erővel kényszeríteni alattvalóit a maga hitére.²

Folytathatnók a példákat, de az eddigiekből is világos, hogy még ha Troeltsch tételeinek igazságában nem is kételkedünk, nem szükséges minden XVI. és XVII. századi fejedelemről, felekezetről s államférfiúról csupán deduktív úton megállapítanunk az igazi vallási türelmre való képtelenséget. Bethlen korát tekintve, szokatlanul türelmes volt, épp úgy, mint sógora, a brandenburgi választó.³

A csekély számú szombatos felekezet üldözése nem ronthatja le Bethlen türelmességének hírnevét. A modernebb vallásszabadságnak is vannak bizonyos korlátai. John Locke világhírű *Epistola de Tolerantia*-jában (1689) nem akar vallásszabadságot engedni az oly felekezetnek, mely az állami rendet veszélyezteti és az olyannak sem, mely atheizmust tanít. Már pedig Bethlen előtt a szombatosok mind a két szempontból gyanúsak voltak.

Különben Bethlen Erdélyében senkit sem ítélték száműzésre felekezete miatt, továbbá a szombatosokon és talán egyes háromszéki unitáriuson kívül, ugyan ez okból aligha szenvedett valaki kárt birtokában. Még politikai okokból is kevés az ő korában a főbenjáró ítélet, néha megbocsátott azoknak, akik ellene törtek. Nem lehetetlen, hogy gróf Osona erdélyi bizalmasai a Bethlen által kegyelemben részesült urak közül valók.

Ha már Bethlen vallási türelmét Troeltsch szavai-
val kellene jellemeznünk, ezekhez a szavakhoz folyamodnánk: A kálvinista tolerancia nem egyéb, „mint kívülről a különböző egyházak sokfélesége és egymás melletti élete, belülről azonban a legszigorúbb zárkózottság.

¹ Ruffini id. m. 361. l.

² De la république id. kiadás 480.

³ Csupán erdélyi uralmáról szólunk s nem magyarországi kormányzásáról. Magyarországon forradalom élén állott, de még itt is mérséklően hatott a szenvedélyekre. Esterházy nádor is elismerte, hogy Kassán „Bethlen jelenlétében a katolikus vallásgyakorlat legkevésbé sem gátoltatott“. (L. Gróf Eszterházy Miklós nádor III. 48. l.)

Ennek nincs köze a racionalistikus felvilágosult tolerantiához¹.

Ezt a jellemzést is Bethlenre csak korlátozásokkal alkalmazhatnók. Bethlen minden kálvinista zárközöttsége mellett a legkülönbözőbb felekezetekből választotta ki tisztviselőit, ami a vallási türelemnek akkor, de még jóval később is ritka és nagyértékű ismertető jele volt. Az igaz, hogy Bethlent nem mondhatjuk felvilágosult racionalistának, de a jezsuiták iránt méltányosabban viselkedett, mint a felvilágosultság korának katolikus fejedelmei.

És amikor törvényei védik a jobbágyok vallásszabadságát a földesúri jog ellen² és elrendelik, hogy a földesúr ne tiltsa el a jobbágyok gyermekeit az iskolázástól, úgy intézkedik, amint egy racionalista korabeli fejedelemnek is becsületére válnék.³

Szokatlan türelmességét szellemének hajlékonysága és az erdélyi valláspolitikai hagyományok teszik érthetővé. Az 1568-i tordai országgyűlés törvénybe iktatta, hogy „kiki oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik... mert az hit istennek ajándéka“.⁴ Az erdélyi közélet olykor letért arról az útról, melyet ez igék jelöltek, de Bethlen igyekezett arra visszatérni.

Tekintetbe kell vennünk valláspolitikája magyarázatában még azt is, hogy a katolikus Báthory Zsigmond udvarában nevelkedett s hogy a Hollandiában elterjedt s onnan terjesztett vallásszabadsági eszmék bizonyára hatottak reá.

Azt sem kell felednünk, hogy a XVI. és XVII. századokban nem egy kiváló magyar úr óvta meg lelkét a vallási türelmetlenség szenvedélyétől. Báthory István is azt vallotta, amit György Vilmos, a brandenburgi választó. Szerinte is isten magának tartotta fenn a lelkiismereteken való uralmat. Esterházy Miklós azt írja Lónyay Zsigmondnak: „Nincs hatalmunk, hogy egy-

¹ Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie I. 799. l. „Mehrheit und Nebeneinander verschiedener Kirchen nach aussen und strengste Gebundenheit nach innen. Mit der rationalistisch-aufklärerischen Toleranz hat sie nichts zu thun.“

² Erd. Orsz. Emlékek VII. 287. Igaz, hogy itt az akatholikus jobbágyokat védi a katolikus földesúr ellen. De föl kell tennünk, hogy a négy recepta religio egyenlőségének elvénél fogva az ő kormányzata a katolikus jobbágyokat is védelemben részesítette.

³ Erd. Orsz. Emlékek VIII. 236.

⁴ Erd. Orsz. Eml. II. 343.

másnak hitet adjunk, mert a hit Isten ajándéka“.¹ Zrínyi a költő ezt mondotta a protestánsoknak: „Kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem az én sérelmem.“²

Protestáns részről felekezeti türelem tekintetében leginkább Bethlen Gábort tehetjük e nagy magyar katolikusok mellé.

S mégis úgy láttuk Osona jelentéséből, hogy katolikus tanácsosai közül némelyek titokban ellenségeit segítették. Gál Péter jelentéséből és Nagy Szabó Ferenc memorialéjából is kivehetjük, hogy Bethlent katolikus alattvalói nem igen szerették, ami nem azt bizonyítja, hogy rosszul bánt velük. Ez csak újabb bizonyítéka annak a gyakori jelenségnek, hogy a felekezeti vagy nemzetiségi pártok nem hálásak az irántuk türelmes, de nem hozzájuk tartozó uralkodók iránt, mert a türelem alárendeltségüket érezteti velük, pedig ők az uralmat óhajtják.

V.

Jelentősége.

Bethlen halálának háromszáz éves fordulója alkalmából jelentékenyen gyarapodott a vele foglalkozó irodalom. Szép feladat volna kritikailag méltatni ezt az irodalmat, de erre itt nem vállalkozhatunk. Csupán néhány újonnan felvetődött, vagy azelőtt is már elterjedt gondolathoz akarunk megjegyzéseket fűzni.

Bethlent gazdasági politikája miatt merkantilistának nevezgetik. Ez nem egészen helytelen jellemzés, de némi magyarázatra szorul. A merkantilizmus meg akarta nehezíteni a bevitt és minden áron törekedett a kivitel fokozására, hogy a kereskedelmi mérleg aktivitása következtében minél több pénz gyűljön össze az országban.

Már most Bethlen igen sajtáságosan fogta fel a kereskedelmi mérleg aktivitását. Ismételten megtiltotta egyes áruk kivitelét, egyrészt a drágaság enyhítése végett, de főleg azért, hogy a maga jövedelmét az áruk monopóliuma által gyarapítsa. Ökrök, méz, viasz, bőrök kivitelét többször eltiltotta és biztosok által összevásároltatta az illető árukat a tőle megszabott áron.

Szigorú büntetésekkel fenyegette azokat, akik áruiknak meg nem engedett kivitele által a monopóliumot ki-

¹ Hajnal I.: Esterházy Miklós nádor lemondása. 115. l.

² Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek. 323. l.

játszani törekednek. Így tehát a kereskedelmi mérleg aktivitását úgy fogta fel, hogy minél több pénzt hajtson a kiviteli kereskedelem az ő kincstárának, ellenben az alattvalók elégedjenek meg azzal a nyereséggel, melyet jónak látott juttatni nekik.

Felfogása szerint a kincstár haszna az állami hatalom gyarapodását jelentette. Igaz, hogy a merkantilizmusnak főcélja volt az állami hatalom gyarapítása a gazdasági élet fejlesztése által, de az alattvalók gazdasági erejének fejlesztése s kihasználása által akart oda jutni. A monopóliumok módszere azonban nem ezen az úton törekedett az említett főcél felé, ezért talán nem is illeti meg a merkantilista elnevezés.

Különben Bethlen gazdasági politikájának módjai nem voltak teljes újítások.

Elődjeinek országgyűlései is gyakran elrendelték a kiviteli tilalmakat. Ezek a tilalmak azután váltakoztak a szabadkereskedelem megengedésével egészen úgy, mint Bethlen korában. Az sem volt újítás, hogy Bethlen kereskedelem által kívánta fokozni jövedelmeit. A XVI. és XVII. századbeli magyar urak szívesen foglalkoztak kereskedelemmel. Az erdélyi kereskedők egy része is a nemesi rendhez tartozott.

Szokatlan volt Bethlen eljárásában a monopóliumok rendszerének kifejlesztése. A bécsi udvari kamara is megjegyezte róla, hogy Magyarország egész kereskedelmét kezében tartja. Így fokozta jövedelmeit, melyek úgy is elég tekintélyesek voltak, ha számbavesszük az adókból, a vámból, a bányákból, az elfoglalt magyar országrészekből befolyt összegeket.

A hadifoglyok váltsága, a szövetségesektől fizetett subsidiumok jórészt kárpótolták hadjáratai költségeiért. Így módjában volt zsoldos hadseregének fenntartásával fejedelmi tekintélyét külpolitikája javára érvényesíteni. Azután maradt még pénze családja jövőjének biztosítására és oly kulturális alapítványokra, melyek századokra kiható jelentőségük miatt nevének dicsőségét elhalványulni nem engedik.

Nem tudjuk pontosan, hogy a monopóliumokat mikép fogadták az erdélyi kereskedők és termelők, de a súlyos büntetések után ítélve, melyek a monopóliumok kijátszóit fenyegették, ez az intézmény aligha volt népszerű. Általában bizonyos gazdasági okokból keletkezett elégtelenség vehető észre Bethlen Erdélyében. A rossz pénz, a nagy drágaság miatt meg-megújulnak a panaszok. Mikor

már Bethlen jó pénzt veretett uralkodása utolsó négy évében, akkor sem szűnt meg a drágaság. A nagyméretű limitációk, a jó pénz kivitelének eltiltása, ezek a régi, be nem vált módszerek most sem igen segítettek. A limitációk végrehajtására kiküldött biztosok (egy újabb erdélyi író szerint az első magyar ipartanács!) koldúsbotra juttattak néhány görög kereskedőt és maguknak szép nyereséget biztosítottak. Azonban általában véve a gazdasági elégtelenség nem a nyomorúságnak volt a jele, hanem inkább a lehetőleg legjobb állapotok kívánságának nyugtalanító érzéséből származott.

Bethlen azt igen jól tudta, hogy a gazdasági állapotokat a legbiztosabban úgy javíthatja, ha az erdélyi társadalmat munkaszerető és értelmes emberek által gyarapítja. Tudósokat hívott az országba, mindenféle nemzetiségű és felekezetű mesterembereket, bányászokat, építészeket, kereskedőket, művészeket és műiparhoz értő embereket telepített le Erdélyben. Ez a rendszabály, melynek Erdély akkor sokat köszönhetett, határozottan merkantilis színezetű. A háború és béke minden alkalmát felhasználta az ilyen telepítésekre. Több mint egy évvel első támadása előtt két követe járt Danzigban, akik a város előljáróit arra kérték, hogy támogassák őket danzigi mesterembereknek és művészeknek Erdélybe való átköltöztetésében.¹

Szóval volt valami Bethlen gazdasági intézkedéseiben, ami a merkantilizmusra emlékeztetett, de egész rendszere mégsem nevezhető annak. Ha a merkantilizmust említjük, gyarmatok, hajózási akták, nagyszerű építkezések és vállalatok merülnek fel képzeletünkben. Ellenben Erdélyben szegényes, vásárokon lebonyolított kereskedésről van leginkább szó. A törvényhozás mindig a törökországi árukat Erdélybe szállító görögökről intézkedik, akiket szeretne arra szorítani, hogy csekély nyereséggel ériék be s hogy ami pénzt kaptak, azt mindjárt ott költsék el Erdélyben. Az a kevés vállalkozás, ami a vásárokon kívül kereskedésnek volt nevezhető, többnyire a fejedelmi udvarból indult ki. Talán felesleges az ilyen

¹ A fentiekre nézve l. az Erdélyi Országgyűlési Emlékek II—VIII-ig terjedő köteteiben a törvényeket és rendeleteket; azután Károlyi-Levéltár IV. 198. Tört. Tár 1885. 463, 1886. 405. 409, 626, 653. Takáts Sándor: Szegény magyarok. 142—144. Georg Kraus: Chronik 74. l. (F. R. A. Scriptorum III.), Nagy Szabó Ferenc Memorialéja; Bethlen levele Danzig városához. 1618 június 2. (Danzigi városi levéltár.)

szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját.

Bethlen telepítései kétségtelenül erősítették az erdélyi társadalmat. Szerette volna, ha a szászok és magyarok minél sűrűbb összeházasodása által szaporítható lett volna a munkát kedvelő és a tudást megbecsülő értelmiség magyarjai közt.¹ Bizonyos, hogy a magyar nemesi társadalomnak minél becsesebb elemekkel való gyarapítása is szeme előtt lebegett, midőn a református papok utódjait megneemesítette élete vége felé.²

Nemesi demokráciának megalapítására azonban nem gondolt. Nem származásuk, hanem érdemük szerint becsülte az embereket, ha a közérdekben szolgálatot kívánt tőlük, de ez még nem jelentette a nemesi demokrácia kedvelését. Államának monarchiai szerkezetét lazította volna, ha az urak tekintélyét a köznemesség által semmivé akarja tenni. Rimay Jánost, a régi magyar nemest az 1621-i válság alkalmával azzal a biztatással erősítette hűségében, hogy „kastélyos főemberré“ teszi, ha Isten életét megtartja.³

Bethlen első támadása idején jogosnak hitte azt a követelését, hogy a vármegyék fizessenek meg oly adót, melyet egy főúri tanácskozáson vetettek ki rájuk. Midőn két vármegye követte ez ellen hevesen tiltakozott, Bethlen így válaszolt haragjában a tiltakozóknak: „Az Isten nyakatokat szakaszthatja, ha mind ilyenformán akartok viselkedni az urakkal.“⁴

A Rimaynak adott ígéret és a köznemeseknek ez a megpirongatása eléggé bizonyítják, hogy Bethlen nem kívánta megváltoztatni a főnemesség és köznemesség különbségének társadalmi, vagy politikai jelentőségét.

De miért keresnők Bethlen jelentőségét ott, ahol nem találhatjuk meg? Miért nem keressük ott, ahol már régen megtalálta a történetírás? Ragaszkodjál a régi igazsághoz, mondja Goethe. Nem járunk rosszul itt sem, ha tanácsát követjük. A nikolsburgi békének kivívása az ő egyik nagy érdeme. Ezt az érdemét, attól tartok, ma kicsinyelni vagyunk hajlandók. A nikolsburgi békét, azaz az 1608-i törvények megerősítését normális úton is el lehetett volna érni valamely országgyűlésen, úgy gon-

¹ Kraus: Chronik 76.

² L. erről Zsinka Ferenc tanulmányát Lukinich Nagyenyedi Albumában.

³ Mikó id. m. II. 400. l.

⁴ Mill. Tört. VI. 279.

dolják némelyek. Nehéz arról beszélni, hogy mi történt volna, ha ez meg az nem történik. De az bizonyos, hogy Bethlen támadása nélkül a cseh fölkelést könnyű lett volna elfojtani s így Ferdinánd udvarában növekedett volna a hajlam az abszolutizmusra. Az udvar magyar hívei aligha győzik le ezt a hajlamot igaz meggyőződéssel írt felterjesztések által.

A magyarság nagy többsége hatásosabbnak hitte a fegyveres mérkőzés próbáját a felterjesztések ékesszólásánál. Nem tépelődő megfontoltsággal választotta ezt az utat, hanem az előzmények által érthető szenvedély hajtotta arra 1619-ben.

Az ilyen mozgalom meg nem állhat addig, amíg ereje ki nem merül. Szerették volna sokan még Bethlen táborában is, ha a fejedelem leteszi a fegyvert legkésőbb 1621 május 2-án, amikor a király kijelentette, hogy kegyelmet ad a felkelőknek, összehívja az országgyűlést rövid idő múlva s a rendek esetleges sérelmeit elintézi ottan. Egy szóval sem említi a király ekkor a bécsi békét, az 1608-i törvényeket és a királyi hitlevelet. Ha Bethlen akkor egyszerűen kegyelemre adja meg magát, vajjon hihető-e, hogy egy 1621-i országgyűlésen teljesítette volna a király azt, amit a nikolsburgi békében meg kellett ígérnie s amit a májusi pátensekből kifelejtett? Nem volt csekély eredmény 1622-ben nemzetközi szerződésben megújítani az 1608-i törvényeket és megígértetni a királlyal a hitlevél törvénybe iktatását.

De vajjon mit ért mindez? Miért kellene nekünk ma lelkesednünk azért, hogy Bethlen 1622-ben megmentette az alkotmányos rendi szabadságokat? Mi köt bennünket a rendi szabadságokhoz? Az a világ többé nem a mi világunk, de más nemzetek történetírói is az abszolutizmus és a rendek harcának rajzában inkább a központi hatalom mellé állanak a rendek leveretésén nem igen sajnálkozáván.

Ezt az okfejtést nem mi találtuk ki s noha már el van terjedve, nem ismerhetjük el meggyőző erejűnek. Épp nemrég fejtette ki Hintze Ottó, hogy a rendi alkotmányokat a modern alkotmányos szerkezetek alsó lépcsőfokának tekinthetjük.¹ Ha rendi alkotmányunk elvész a XVII. században, modern alkotmányunkat sem

¹ Die ständischen Verfassungen, die man doch trotz der Zweifel Tetzners, als die Vorstufe moderner konstitutioneller Verfassungen wird betrachten können. (Hist. Zeitschrift. Bd. 141. 229. l.)

lehetett volna visszaszerezni a XIX. században. És azután ne feledjük el, amit már Eötvös József is megjegyzett, hogy a nyugati nagy nemzetek történetében az abszolutizmus kitűnő nevelőiskolája volt a nemzeteknek, mert az nemzeti abszolutizmus volt és lehetővé tette a nemzeti erők összpontosítását. De a mi rendi alkotmányunk hősei idegen abszolutizmus ellen küzdöttek, nemcsak a történeti értékű rendi alkotmányért, hanem a nemzetiségért. Ezért fordul felénk a nemzet visszaemlékezése szerető kegyelettel s ebben az érzésben semmi sincs, ami a történeti igazsággal ellenkeznék. Itt csak egy gyakori félreértéssel kell szembeszállnunk. Ne higyük azt, hogy a nemzeti ellenállás hőseihez emberi motívumok nem fértek s azt se higyük, hogy az udvar magyar hívei nem voltak jó magyarok. Esterházynál és Pázmánynál jobb magyarokat el sem képzelhetünk. Ők is szerették a magyar alkotmányos szabadságot csakúgy, mint magyar ellenfeleik. Esterházy 1619-ben ezt írta: „Ugyanis, mi lehet kedvesb és édesb az szép igaz szabadságnál, az kiért mit nem miveltenek eleitől fogvást minden nemzetek, és csak ez megkevesedett mi szegény nemzetünk is mire nem mene im csak tíz esztendővel ezelőtt“, azaz 1608-ban.¹

Khlesl is panaszkodik 1624 körül, hogy az 1608-i törvényeket nemcsak az eretnekek, hanem a katolikusok is a legnagyobb hévvel védelmezik.² Védelmezték, mert azokban a vallás szabadsága mellett a magyar alkotmány is biztosítva volt. A pártok csak a vallási kérdés tekintetében s az alkotmány védelmének módszerére nézve tértek el egymástól. Mind a kettő hivatást teljesített a maga módja szerint s egyik sem érdemli meg, hogy hazafiatlansággal vagy léha nagyravágyással vádoljuk őket.

A nikolsburgi békét rendszeren a protestáns vallási szabadságok biztosító oklevele gyanánt dicsőítik. Ez inkább később fejlődött felfogásnak tekinthető. A nikolsburgi béke idején a magyar protestantizmus még elég erős volt s még azután is védelmezhetette magát híveinek száma és súlya miatt jóideig, ellenben a magyar alkotmánynak, a katolikustól és protestánstól egyaránt nagyra tartott magyar alkotmánynak az 1622-i veszélyes fordulat idején igen nagy szüksége volt a nikolsburgi béke támaszára.

¹ Esterházy Miklós I. 77. l.

² Gindely: Okmánytár 513. l.

De e támasz felépítésében még nem merül ki Bethlen jelentősége. Erdélyt a megalázás porából emelte fel, megvédelmezte úgy, hogy ellenség nem tapodta földjét, amíg ő élt. „Valódi pater patriae volt“, mondja az egyszerű szász krónikás, „virágzó állapotban, jobban felépítve hagyta hátra az országot, semmint találta, amikor trónra lépett“.¹

Nagy volt a békében és nagy a háborúban. Államférfíúi erényei oly kiválóak, hogy kevés magyar államférfíú vetekedhetik vele. Az optimizmustól soha el nem homályosított előrelátás, a legnagyobbakra törekvésben is a mindig biztos talajon mozgó óvatosság voltak azok a tulajdonságok, melyek által a kis Erdélyt számottevő hatalommá emelte és a magyarság hírnevét Európa-szerte terjesztette. Ranke, a nyugodt objektivitással ítélő Ranke Bethlent „nagyra törekvő, hatalmas természetnek“ nevezi.²

Hagyományai halála után még évtizedekig éltek s addig Erdély boldogan emlékezett vissza a nagy hősrre és államférfíúra. De amikor e hagyományok elhomályosultak és Erdély a magyarsággal együtt romlásnak indult, fájdalommal emlékezett meg Bethlenről egy régi versíró, oly fájdalommal, melyet ma újra átérzünk, mikor e sorait olvassuk:

Egyebet nem tudunk felöled mondani,
Csak használnánk velle, nem szánnánk kivájni.

Angyal Dávid.

¹ Kraus id. h. 84. l.

² Geschichte Wallensteins VI-te Auflage.

A magyar állam adóügye 1605—1648.

I. FEJEZET.

(Első közlemény.)

Az újkor pénzügyi szemlélete az abszolutizmus kialakulásáig.

Az újkori modern államok kialakulásával mindenütt együttjárt a pénz előtérbenyomulása. Míg azt a renaissance inkább mint *nervus belli*-t ismerte, a rákövetkező időszak szélesebb értelmezésben használta. Szerinte a pénz *nervus rei publicae*, tehát az *egész* állami ügyvitel legjelentősebb tényezője. Így az adók az államgazdaság keretében nagyobb jelentőségre emelkedtek. A növekedett igényekkel szemben viszont fennállott még a középkorból eredő rendi felfogás, mely a magasabb fokú, a korviszonyoknak inkább megfelelő adóztatásnak léptenyomon akadályokat gördített útjába. Emiatt az újkor pénzügyi téren örökös küzdelmet jelentett. A haladás mindaddig lassú lépésekkel történt, amíg a bürokratikus állam ki nem fejlődött s hatalmával a fejedelem háttérbe nem szorította a rendek akaratát s az isteni rendelés jelszavával — *jure divino* — meg nem alkotta a változott idők új kívánságát.

A szóbanforgó időben az állam jövedelmeit, mint általában mindenütt, nálunk is két csoportra osztották. Voltak *rendes* és voltak *rendkívüli* jövedelmek: *proventus ordinarii*, *proventus extraordinarii*.

Rendes jövedelem alatt az állami bevételeknek azon fajtáit értették, melyek a patrimoniális királyság keretei közül emelkedtek országos jelentőségre s mint ilyenek a rendi szervezet kialakulásával is megtartották magánjogi természetüket. Erre utal a *proventus regis* elnevezés, szemben a *proventus regni*-vel. Várbirtokok, szabad és királyi földesúri települések cenzusa, harmincadjövedelmek, bányák hozadéka, tizedek, huszadok stb. tartoztak ebbe a csoportba. Jogi értelemben valamennyi állandóan folyó, állandóan jövedelmező pénzforrás. Fölöttük a király szabadon rendelkezett. Innen a kifejezés: *negotium regale*. Korlátozásokkal azóta találkozunk, amióta az állam alkotmányában a rendiség hatalmi tényező. Az irányt a többször megújított 1439 : 16. és az 1514 : 2—3. t.-c. fejezte ki.¹ Szerintük e jövedelmek semminemű ve-

¹ Megújítja az 1608. a. c.: 22. és 1622 : 46. t.-c.

szedelem idején forgalomba nem hozhatók, pénzhezjutásra ezen a módon fel nem használhatók. A törvények azonban — mint ismeretes — csak a rendiség törekvési irányának jelölői maradtak. A szokás hatalma más tekintetben némileg mégis elszíntelenítette e jövedelmek eredeti jellegét, amennyiben kialakította a gyakorlatban is érvényesülő nézetet, hogy a királyság bennük lényegesebb javítást vagy módosítást a rendiség beleegyezése nélkül nem eszközölhet.² A XVII. század elején lábrakapó abszolutizmus az új vonást hamarosan eltüntette, s visszaállította a régi magyar királyok úgyszólván korlátlan hatalmát. E rendes jövedelmek a XVII. század állami bevételeinek törzsét, mintegy 70%-át alkották.

Velük szemben állottak a *rendkívüli* jövedelmek. Alattuk az államkormányzásban elégtelen királyi jövedelmek kiegészítésére rendelt időszakos bevételeket értették. Ezek az adók. Latinul contributiones. Innen az egész csoportot jelölő másik kifejezés: contributionale, szemben viszont camerale. A XVII. század első felében hétféle adóval találkozunk az országban: 1. rovásadó vagy dica, 2. a városi taxa, taxa civitatum, 3. királyi ajándék, donativum, honorarium, 4. vármunka, gratuitus labor, 5. élelmiszeradó, annona, 6. koronapénz, pecunia coronalis, 7. váltakozó elnevezés alatt, ritkán felbukkanó szűkségletek fedezésére rendelt adók.³

² A harmincadokra nézve írja a pozsonyi kamara: atque sicine rebus tricesimarum existentibus exigua sane seu potius nulla proventuum melioratio et augmentatio sperari potest sine consensu regnicolarum in publicis dietis fieri solito. Opinio 1628-ból, Udvari kamara levéltára Bécsben, Hungarn-sorozat. Hofkammer, 1629. március. — A tétel következménye volt a rendkívüli jövedelmekről kialakult felfogásnak.

³ A cseheknél is adószámba ment a koronázási ajándék: Anton Gindely, Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526—1618. Wien, 1869. 166. l. A lengyeleknél is: S. Kutrzeba, Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte. Berlin, 1912. 141. l. — Az említett latin elnevezések a leggyakoribbak, de nevezik a dikát egyszerűen adónak, contributio vagy subsidium névvel. Gyakori a contributio dicae, rovásadó jelentésű kifejezés. 2. A taxa szerepel mint contributio civitatum, vagy contributio taxae, taxaadó jelentéssel. 3. A királyi (királynői) ajándékot úgy is írják, contributio regis, vagy reginae, illetőleg regiae vagy reginalis majestatis, sőt contributio honorarii regii. 4. Használatos a contributio gratuitorum laborum és a subsidium gratuitum. 5. Contributio annonae, subsidium frumentale vagy frumenti. 6. Contributio sacrae regni coronae, contributio ad custodiam sacrae regni coronae.

Az adók, mint írtuk, eredetüket a patrimonialis királyság anyagi alapjának szétzúllására vezetik vissza, amikor az elveszett királyi jövedelmek pótlására először megjelent a subsidium, az országlakók közös segítsége.⁴ A királyi hatalom az új pénzforrást igyekezett minél szorosabban hatalmi körébe bevonni s korábbi jövedelmi forrásaival egyenlő bánásmód alá helyezni. Más szóval felettük szabadon kívánt rendelkezni s a szükség szerint állandóan nyitva óhajtotta tartani. A törekvés a rendiség akaratán megghiúsult, mely Mátyás abszolutizmusának is ellenszegülve, törvénybe iktatta, utódai alatt többszörösen is megújította, hogy a király akaratuk és beleegyezésük nélkül, praeter voluntatem eorum et consensus, semmiféle adót sem hajthat be.⁵ Az adószedés joga tehát a királyt illeti, de rendi beleegyezés nélkül nem gyakorolhatja. Ezzel a magyar alkotmány is törvényei közé iktatta azt a sarkalatos tételt, mely Európa valamennyi rendi alkotmányát egyaránt jellemezte.⁶ Rendkívüli jövedelmeink egyik legfőbb sajátossága tehát az, hogy törvényes rendelkezés s így országgyűlés nélkül igénybe nem vehetők.⁷ Latinul ezt röviden úgy fejezték ki, hogy a contributióra vonatkozó minden rendelkezés *negotium diaetale*.

Azzal, hogy a királyság nem tudta megszerezni a rendkívüli jövedelmek feletti rendelkezést, hanem hatalmát a rendiséggel megosztotta, megalkotta önmaga ellen a leghatékonyabb fegyvernemet. Mert az időről-időre előállott szükségleteknek — *necessitates* — olyanná való minősítése a rendek megfontolásától, helyesebben szólva a rendek hangulatától, pártérdekeitől függött.⁸ A szük-

⁴ Hóman Bálint, A magyar királyság pénzügyi és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921, 20. l. és l. Schmoller megállapítását az adók eredetére Nyugaton: Schmoller-Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, Bd. 33. S. 4. Törekvés a terményszolgáltatások pénzbeli megváltására. Nálunk is fennforgott.

⁵ 1471: 11. t.-c., de már az 1458: 55. t.-c. is ilyen értelemben. Ismételten leszögezik 1492: 1., 1504: 1., 1635: 88., 1681: 12. t.-c.

⁶ Stein cikke a Finanzarchivban (Red. Georg Schanz), Bd. I. S. 26.

⁷ Werbőczy, P. II. Tit. 3. 1635: 16. t.-c. A nyugati országokról egyetemesen Otto Hintze, Historische Zeitschrift, Bd. 112. S. 406. és Stein cikke, Finanzarchiv, Bd. I. S. 33.

⁸ Idézhetjük Esterházy Miklós nádor nyilatkozatát, aki a XVII. század első felében fennálló országgyűlési viszonyokról hú képet rajzol 1643 január 14-i Opiniójában. Kiadta

ségleteknek mindkét részről szélsőségesen körvonalazott, tehát egységesen meg nem állapított fogalma hozta létre a *necessitas-problémát*, a modern állam adóügyeiben a legsajátabb vonást.

A rendkívüli jövedelmek megadása mindig egy *gravis necessitast* tételezett fel. Olyant, amivel a királyi hatalom saját erőivel megküzdeni nem tudott volna. A francia nemzetiségű Johannes Bodinus ezt úgy fejezte ki: „...eo nunquam perveniendum, nisi cetera omnia desint; ac ne desint prudentis est principis ante providere“.⁹ Elismert szükség fennforgása esetében a rendek hozzájárulása az a segítség, amivel a veszedelmet elhárítják. A veszedelem multával a segítség természet-szerűleg megszűnik. Ez értelemben tett elvi nyilatkozatot a magyar országgyűlés a többször megújított 1504. évi 1. t.-c.-ében. Minden adó tehát átmeneti jellegű. Célja: egy fennálló *necessitas* megszüntetése.¹⁰ A tétel XVII. századi érvényesülése lehetetlenné tette a kurzív adóknak olyan alakú bevezetését, amilyenek pl. az egyéni fejlődést mutató brit birodalomban fennálltak.¹¹ Az adóknak ad hoc-jellege a kontinensen egyetemes vonás.¹² Rendi szemszögből nézve a dolgot, belőle önként következett, hogy a megszavazott segélyeket a *necessitas* megszüntetésére, tehát kijelölt célra kellett felhasználni. Más szóval az uralkodó az adókról a megszavazás után sem rendelkezhetett szabadon.¹³

Toldy Ferenc az Újabb Nemzeti Könyvtárban, I. folyam. Pest, 1852, 389. sk. oszlopok.

⁹ Olv. Meinecke könyvét: *Die Idee der Staatsraison*, és E. H. Vogel ügyes cikkét a *Zeitschrift f. d. ges. Staatswiss.* (Red. K. Bücher). Jahrgang 66. S. 298. ff., valamint Wilhelm Roscher, *System der Finanzwissenschaft*, Stuttgart, 1889. S. 238. Anm. Nr. 12.

¹⁰ Jól nyilatkozik ez a vármunkánál; ha a vár jókarban van, gartuitus labor-ra nincs szükség. Ez az ideális állapot a végcél.

¹¹ Britanniában nem bizonyos összegeket, hanem bizonyos adónemeket szavaztak meg a király életére 1688-ig. L. W. Vocke: *Geschichte der Steuern des britischen Reiches*. Leipzig, 1866. Stein is észrevette, *Finanzarchiv*, Bd. I. S. 20.

¹² Roscher, *Finanzwissenschaft*, S. 235., Luise Sommer, *Die österreichischen Kameralisten*, Wien, 1925. Bd. I. S. 8. f. + Anm. V. ö. még Stein úttörő cikkét a *Finanzarchivban*, Bd. I. S. 14.

¹³ Nyugati országokban az elvet úgyszólván mindenütt áthágták. Az adókat ugyanúgy bérbeadták, akárcsak a rendes jövedelmeket. Adatunk van Hollandiára, ahol a bérlet-

A necessitások mérlegelésére térve át, nálunk 1458-ban még tagadták, hogy azoknak olyan átütő erejük lenne, mely rendkívüli jövedelmek nyitását méltányossá teszi.¹⁴ Még a XVI. század legvégén is csak a háborús szükségletet ismerték ilyennek. Azonkívül más, főleg állandó szükségletnek elvi elismeréséről s így kurzív adókról nem esett szó. A XVII. században is csak lassan változott a helyzet. A necessitas problémája körül húzódó alacsony horizonú rendi politika kellő gyámkodás híján nemcsak nálunk, hanem egyebütt is képtelennek mutatkozott e nagy kérdés higgadt megfontolására. Nálunk mind a városok, mind a nemesség, mint testület, partikularizmusukba burkolózva, az állami pénzügyekkel szemben ugyanazt a helybenjárás-politikát folytatták. Befelé élve, minden impositio után adóelengedés iránti kérvényeik özönével árasztották el a központi hatóságokat. A hivatalnokok panaszolva írták, hogy a városoktól frequentissime usque ad nauseam molestamur.¹⁵ A rendiség törekvése nemcsak az adóterhek alóli szabadulásra irányult, hanem befolyását a fennálló királyi jövedelmekre is kiterjeszteni óhajtotta. A legszélsőbb elemek célja, keresztülvinni az elvet, mely szerint minden olyan lépés, ami a jelen pénzügyi helyzet megbolygatására irányulna, országgyűlés elé tartozzék s a király csak a fennálló jövedelmekre tarthasson igényt. Az új korszak legelején, a XVI. század örökségeként a necessitas rendi felfogását ez a hagyományos visszafelétekintés jellemezte.

Vele szállott szembe a nyugati milieuben székelő központi kormányzat politikája, mely a nemzeti királyság széleskörű hatalmát s a kontinensen országszerte terjedő új eszméket is szolgálatába állította. A királyság az adóknak középkori ajándék jellegéből azt következtette, hogy hovaforrásokról nem tartozik a rendeknek számot adni. Ha tehát egy necessitásra pénzt szereztek, a rendiség ezen cselekvő aktus után mint pénzügyi tényező kikap-

rendszer 1555-től kezdve fennáll, amikor a rendek akarata ellenére vezették be. Franciaországban 1644 táján az „indirekt” adókon kívül a mi rovásunknak megfelelő taille-t is bérlik. Ugyanigy Itáliában, Spanyolországban. Roscher, Finanzwissenschaft, S. 288—92. Anm. — Nálunk az áthágás nem ilyen értelemben történt, hanem a kijelölt cél megváltoztatásában. L. később.

¹⁴ 1458 : 55. t.-c.

¹⁵ Kelte 1613. augusztus 17. Hofkammer.

csolódik. Az önálló királyság korában ebből kérdés nem keletkezett. Mohács után azonban előállott az a sajátos új helyzet, hogy az ország jövedelmeit kivitték a határokra egészen más célra fordították, mint aminőt korábban egyáltalán elgondolhattak. A rendek számadást kérő természetes kívánságát — jellemző és szomorú — maga a magyar kamara elnöke, a még mindig önálló királyság gondolatrendszerében élő Pálffy Pál is felháborodottan utasította vissza, mert homlokegyenest ellenkezik a régi szokással, régi szabadsággal.¹⁶ Ugyanakkor, amikor először nyilatkozott a nemzetiségi öntudat, a kamarába helyezett idegen tisztviselőkkal a tiltó rendelkezések — 1608. a. c.: 9—10. t. c. — ellenére sem történt semmi,¹⁷ mert hiszen a magyar királynak szabadságában áll pénzügyigazgatási szükségét azokkal végeztetni, akikkel akarja, ugyanazon a jogon, ahogyan a nemes rendelkezik saját patrimoniumán stb. A régi magyar királyok hatalma és szabadsága igen alkalmas jelző volt a *necessitas* királysági szellemében való működésre. A magyar névvel voltaképpen tehát csak fedezetet nyertek az államtanokban lefektetett új törekvések. Ezek értelmében pl. a legnagyobb nyugalommal használták fel a magyar hadiadókat a cseh hadszíntereken. Mert hiszen *gravis necessitas* esetén az adókérdés államraison problémává szélesült, ahol az alkotmány korlátai határt nem jelentettek. A forma megint a magyar király régi hatalmában jelentkezett. A királyság szempontjából a *necessitas* legszélsőbb fogalmazását Bodinus szavaival adhatjuk: *id enim justissimum, quod necessarium*. Tehát az abszolút állami ideál.¹⁸ Magyarországi legkitűnőbb *tolharcosa* Balásfi Tamás.¹⁹

¹⁶ Országos Levéltár, Budapesten, OL. KO. Acta publica, fasc. 15. No. 33. és fasc. 16. No. 7.

¹⁷ Kammergravamina, 1622. június 17. Hofkammer. A tiltó törvényt megújítja az 1622:24. t. c.

¹⁸ Az államraison kérdésére olv. Meinecke id. művét. Német kamerateistákat értékeli Kurt Zielenziger, *Die alten deutschen Kamerateisten*. Mintájára készült némi önállósággal L. Sommer osztrák kamerateistákat vizsgáló könyve: *Die österreichische Kamerateisten*. Külön említjük E. H. Vogel értelmes dolgozatát *Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft*, Jahrg. 66., főleg 298. sk. ll.

¹⁹ Tomas Balásfi: *De fidelitate subditorum erga principes*. Vienne, MDCXX. A következő évben új kiadást is ért. Balásfi Bethlen országgyűlése 1619-ben számúzte. Bécsbe menekült, ott kezdte irodalmi működését. A Bodinus-féle

Nyugaton az abszolutizmus már nagy sikereket ért el. Franciaország 1614-ben a nagy forradalom előtt utoljára látta együtt az états généraux-t. Sorbonne kimondta, hogy a király tehet, amit akar. Csehország megélte a fehérehegyi csatát, Tirolban Lipót főherceg túltette magát a rendek ellenzékeskedésén s önhatalmúlag kivetette az italdót 1626-ban.²⁰ Az osztrák tartományokban az abszolút állami ideál mellett mindenütt készen volt a hivatalnok-nemzedék, az új kormányrendszer legkitűnőbb támasztéka.²¹ Megértjük Klesel bíboros iszonyatát az országgyűlésektől²² s a rengeteg kerülőutat, amivel a pénzügyi katasztrófa felé haladó birodalom az utolsó fordulónál megpróbálkozott.

A királyi-rendi törekvések necessitas körüli surlódását ismerve, kellőleg értékelhetjük a bécsi haditanács háborúra vonatkozó nyilatkozatát 1607 szeptember végéről, aminek megindítása azért is tanácsos, mert akkor alkalom nyílik arra, „hogy az alattvalókat nagyobb alázatosságban tartsák, a rebellis magyarokat engedelemre szorítsák s egyúttal az ország alkotmányát a méltányosság és tetszés elvei szerint átalakíthassák“.²³

A két félnek szükségletek körüli surlódása a század első felében a rendiség határozott fölnyével telt el. A korviszonyokhoz képest azonban mégsem az a merev konzervativizmus jellemezte a fejlődést, ami a szélső rendi program után képzelhető lenne. Mint a következő fejezetekben részletesen látjuk, a folyvást erősödő nyugati áramlat, török háborúk s a méreteiben nagyobbodó közigazgatás egyetemes súlya olyan nyomást gyakorolt a pénzügyekre, minek hatására egymásután nagy horderejű újítások történtek.

A necessitas rendileg is elismert határa a bellica mesgyéjén túl, a magasabb rendű utilitas publica felé

jure divino fenséget így fogalmazza: *Omnis anima potestibus sublimioribus subdita sit. Non est enim potestas, nisi a Deo, quae autem sunt a Deo, ordinatae sunt. Itaque, qui resistit potestati, Dei ordinationi resistit*, p. 9.

²⁰ Tullius Ritter v. Sartori-Montecroce, *Geschichte des landschaftlichen Steuerwesens in Tirol v. K. Maximilian I. bis Maria Theresia*. Innsbruck, 1902. S. 190.

²¹ Oswald Redlich, *Geschichte Österreich*, Gotha, 1921. S. 28.

²² Christian Ritter D'Elvert, *Zur österreichischen Finanzgeschichte mit besonderer Rücksicht auf die böhmischen Länder*, Brünn, 1881. S. 194.

²³ Idézi Gindely, *Rudolf II. und seine Zeit, 1600—1612*, I—II. Prag, 1863. Bd. I. S. 93.

kiterjedt. Belékerült tehát a közvéleménybe, hogy háborús szükségén kívül más mozzanatok is vannak, amik jogossá teszik a rendkívüli jövedelmek igénybevételét. A közvélemény ilyenén átalakulásával együttjárt a szállóige változása, *pecunia nervus rei publicae*. Amint az új tétel forgalomba került, a központ kezében hatékony eszköznek bizonyult. A közjónak — *utilitas publica*, *bonum publicum* — pénzügyi frazeológiában való elterjesztésével ugyanis, nemcsak az elismert szükségletek számát sikerült jelentékeny mértékben emelni, hanem az alkudozások során használt dialektikában is jól bevált. Mert aki a köz javából részt vett, kellett, hogy a köz terheiből is részt vegyen. Az érveléssel királyi előadásokban, levelezésben, mindenütt találkozunk. A szabad várások molesztálásait azzal intézik el, hogy ők is membrumai az országnak, ugyanazt a védelmet élvezik, mint a többi rendek, tehát akként is fizessenek. Az adó egyik vonása eszerint ellenszolgáltatás egy megnyert szolgáltatásért.²⁴ A *bonum publicum* térfoglalásával más is járt együtt. Fokozatosan háttérbe tolódott a király személyének közepkori hangsúlyozása s helyet adott a pénzügyek nagyobb mérvű közjogi jellegének kialakulásához.²⁵

A szükség szélső királlysági megfogalmazása akkor még érvényre jutni nem tudott, így a *negotium diaetale* jelleg továbbra is megmaradt.²⁶ A nemesi kiváltságok

²⁴ Sommer a *Leistung-Gegenleistung* elvét teszi meg a *jogállami felfogás* (*rechtsstaatliche Auffassung*) *szempontjából* az adó szükséges alapjául. Bd. I. S. 9. f. — Mi ezt a kameralistákból kieroszakolt elvet a *tények szempontjából*, tehát történetileg nem találtuk olyan értékűnek, hogy a szükségletek kérdését vele kieseréljük. Sőt kétségbe vonjuk azt is, hogy a jogállami felfogás szerint ez lenne az adó-fogalom lényege. Ez csak egyik, mondhatnók dialektikai vonása. Sommer nem a gyökerében fogta meg a problémát.

²⁵ Nem „őfelségének“ rendelik az adót, hanem „ad *diversas et publicas regni necessitates*“. Pl. Zemplén megye követi utasítása az 1618-as országgyűlésre. Kiadva a Tört. Tár. 1881. évf., 76. sk. II., az utasítás 13. §-a. Ugyanakkor egyező gondolkodással rendelí Nyitra megye a koronapénzt. OL. Kovachich, Tom. I. Így beszél róla a pozsonyi kamara is. Staatsarchiv, Bécsben, Comitulia, 1617, december 8. stb.

²⁶ 1612-ben a király a Szentbirodalomba indult. Elutazása előtt a magyar tanácsosok a megyei előkelőségekkel együtt, Thurzó nádor vezetésével hódoltak előtte. Két megye — Pozsony és Nyitra — ez alkalommal országgyűlésen kívül ajánlott meg adót s a többieket is felszólították hasonló cselekedetre. Később a kérdés felett a dunáninnyi megyék a nádor vezetésével Trencsénben gyűlést tartottak s ott,

jogosultságát, bár, mint látni fogjuk, elavultak, elvileg kérdésessé nem tették. A török végleges betelepüléséről kialakult meggyőződés elvileg is állandó védekezést tételezett fel, tehát egy *állandó necessitas* elismerését. Ez jutott kifejezésre az 1618. évi 52. cikkely megalkotásával. Ugyanakkor elismerést nyert a koronaőrző vitézek fizetésének, egy tisztán közigazgatási ügynek állandó szüksége a 39. cikkkel. Másszóval 1618-ben Magyarországon kurzív adókat létesítettek.²⁷

A fontos törvények megalkotásával tisztázhatóvá lett az 1526 óta légkörben lebegő új *adóterminológia*. I. Ferdinánd király idejében a gyakori háborús veszedelmek miatt sűrűn igénybevett adózás megszokottá tette a rendkívüli teherviselést. A mindkinkább veszendőbement átfutó jelleget alakilag is eltompította a consveta vagy hasonjelentésű *ordinaria contributio* kifejezés.²⁸ Határként állítjuk az 1618-as országgyűlés idejét, amióta a fogalmak tisztulásában kétségbevonhatatlan irány a következőképen jelölhető. *Contributio* alatt értik azokat a (rendkívüli) kurzív jövedelmeket, miknek létjogosultsága egy állandónak elismert *necessitas*on nyugodott. Mai szóval rendes adók. *Subsidium* vagy *contributio extraordinaria* alatt az olyan átfutó jövedelmeket, melyek létjogosultsága régi értelemben vett *necessitas*on nyugodott. Rendkívüli adók. A *subsidium extraordinarium* az el nem ismert szükségleten alapuló, alkotmányellenesen

mint a nádor írta, az országgyűlésen kívül tett felajánlásról *különféle* nézetten voltak. Vonatkozó iratok Hofkammer 1612 december. 1608-ban a szentkorona visszahozatalára szintén országgyűlésen kívül ajánlottak adót a nádor inspirálására Hofkammer 1612. dec., Pethe-iratok, stb. Hasonlóakról bővebben az adórendszer fejlődéséről készült fejezetben. Mindez mutatja, hogy a közvélemény az 1504 : I. t.-c. büntető tilalma ellenére a szükségletek kérdését kedvezően formálta. A köznemesség az 1504-es idézett törvényt 1681-ben a 12. cikkellyel megújította és „megtartás végett minden egyes főpap, báró és mágnás úrra és a szabad bányavárosokra is“ kiterjesztette. Viszont az 1715 : 8. t.-c. „*extraordinarius inopinatae hostilis irruptionis casus*“ fennforgásával a *necessitas*nak teljes átütő erőt biztosított. Megújították 1741 : 22. és 1791 : 19. t.-c.-kel.

²⁷ Tirolban 1573-ban sikerült az adózást évenkénti kötelezettségnek elismertetni, tehát elég korán. Az adatot hozza Sartori-Montecroce, S. 132. ff.

²⁸ Példák: Hajnóczy, *Acta diaetalia anni 1618. Pestini*, 1790, p. 179. — OL. KO. *Protocollum* *739., 1614. november 24. iromány. — Hofkammer, 1613. augusztus 17. és 1650. január 8. (szeptemberben). — Staatsarchiv, *Comitialia*, 1617. december 8. és 1618. június 11. — Századok, 1885, 223. sk. 11.

követelt adó, amit ma is törvénytelennek nevezünk.²⁹ *Tributum* a hódoltsági terület adóinak sajtószerű össze-foglaló neve, amit a hódító hatalom jogán, mindennemű európai vonás nélkül szedett a török. Az adók történelmi meghatározásai ezek.³⁰

Amint a bevételek a *necessitas* szerint alakultak, ugyanúgy a *kiadások*. De itt természetesen rendi tényezők nem szerepeltek. Rendes kiadások alatt a kurzív szükségletekre fordított kiadásokat könyvelték el, mint pl. a hivatalnokok fizetését, kancelláriai papír, pecsét és

²⁹ Megállapításainkat az egykorú aktákon kívül igazolhatja két kezünkben lévő későbbi kútfő is, melyek mindegyike ugyanilyen értelemben használja a *contributio* és *subsidium* szavakat. Egyik a világos észjárású Fáber Antal, a pozsonyi akadémia néhai tanára, másik Schwartner Márton. Fáber szerint, ha a rendes jövedelmek, amik közé helyesen számítja a portális adókat is (*contributiones*), nem fedik a kiadásokat, ilyenkor „*recurrendum est ad extraordinarios redditus, quales in patria nostra sunt subsidia diaetalia*“. *Compendium statisticae regni Hungariae. I—II. Posonii, 1823. Tom. II. p. 119. ss., 125.* — Schwartner az országgyűlés főtárgyainak elősorolásánál így ír: „...gehört vorzüglich auf den Reichstag die Gesetzgebung und das *Contributions- und Subsidienwesen*“, ahol a *contributio* permanens jellegű; a *subsidium* az időről-időre megszavazott adó, az *ausserordentliche Kontribution*. *Statistik des königreichs Ungern. I—III. Ofen, 1809—1811. Bd. II. S. 144., Bd. III. S. 320.* — Hogy a kurzívra tett adók rendkívüli jellege lassan lekopik és a rendes jövedelmek csoportjában kezdik emlegetni, arra Tirol adótörténetében is találhatunk példát. Ott az évről-évre való visszatérés begyökerezése után a rendek „ordinari“ nevezték a kurzív adókat s amellet „extraordinari“ néven újabb rendkívüli jövedelmeket dekretáltak. Adat gyűjtötte Sartori-Montecroce, S. 132. f. — Az irodalomban való nagyobb áttekintést megnehezíti az adótörténetek rendkívül silány mivolta. Ezen a téren a legtöbb munka nem történeti képzettségű ember tollából került elő, úgyhogy bennük szakszerű észrevételt hiába keresünk. Még a legjobb történeti véna Stein és Vogel cikkében van, de a végeredmény szempontjából, a homályos látókör miatt azok is szem elől tévesztik a célpontot. Stein cikke megjelenésekor élénk feltűnést keltett s nagyban hozzájárult a modern állam adóügyi szemléletének földerítéséhez. Vogel cikke inkább ösztönző s a későbbi időre szolgát hasznos útbaigazításul.

³⁰ Az adókat ma így határozzák meg nálunk: „Az adók a magángazdaságok azon anyagi jószágbeli szolgáltatásai, amelyeket ezek közttestületeknek a közszükségletek fedezése céljából a közttestület kényszerhatalmával egyoldalúan megállapított mértékben és módon anélkül nyújtanak, hogy azokért közvetlen ellenszolgáltatásban részesüljenek.“ Navratil Akos, *Közgazdaságtani és pénzügyi jegyzetek*, Bp., 1906, 659. l.

hasonló vásárlást. Rendkívüli kiadások rovatába a rög-tönzödött szükségletek kielégítésére fordított pénzeket írták, mint amilyen pl. az alamizsna, szokatlan utazással járó költség, egy-egy bizottság kiszállása stb. Ebben a tekintetben azonban rendszeres elkülönítésnek még csak kezdeteit láthatjuk.

A kor gondolkozását az jellemezte, hogy a nagyobb összefüggések ismeretét nélkülözve, az állam rendi szerkezetével is teljesen harmónikusan, következtetéseiben a kisebb egységek elvét használta kiindulási pontul. Ennek a gondolkodási módnak vizsgálódási körünkben érezhető komponense hozta létre a necessitas-probléma mellék-hajtásaként az adók mértékalapjának kérdését. Míg a pénzügyi szemléletben kétségtelenül egyik legfontosabb mezőnyön: az adók létesítésében a rendiség fejet hajtott a tények fokozódó súlya alatt, addig e másik területen szinte esorbíthatlanul megőrizte ősi hagyományát. Azt vallotta, hogy az impozíciókat az *egyén* anyagi erejéhez képest — juxta facultatem — kell méretezni. Tehát a nemzetgazdaság egyik jelenséggörét állította megítélése központjába: a magángazdaságot. A királyság ideája a megítélés központjába a nemzetgazdaságnak szintén csak egyik, de a másik jelenséggörét: az államgazdaságot állította. Ez a felfogás az abszolút állam pénzügyi szemléletében központi jelentőségű, de az adózás terén marandó tényeket most még nem alkotott. Az abszolutizmus a merkantilis áramlat segélyével felállította a nagyobb (kollektív) egységeket — állam, nemzet — s azok előbbrevalóságát hangsúlyozva, az *egyén* céljait és érdekeit ön-maga alá temette. Ez a világnézet tehát nem az *egyén*, hanem az *állam* érdekeit tartja szem előtt a megadóztatás mértékében.³¹ A világosabb perspektíva kedvéért megemlítjük a pénzügyi szemlélet harmadik fokozatát is. Ez egészen újabb fejlődés eredménye, amikor az állam- és magángazdaság szerves voltát tekintve, emelkedettebb: *nemzetgazdasági* szempontból ítélik meg az adók magasságát és a velük összefüggő problémákat.³²

³¹ Az elv a következőképpen érvényesül. Az udvari kamara 1611. október 19-i átiratában: „...*licet nobis colonorum, quoroum mentio facta, egestas atque miseria* (utólag közbeszúrva: *ex parte*) *haud ignota sit: quia tamen... summa necessitas flagitat... idcirco... stipendium citra ulla renitentiam certo subministrari faciant*“. Hofkammer. Cenceptus.

³² A megállapításra vezető motívumokat E. H. Vogel cikkének olvasásakor merítettem. Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft, 1910, 66. Jahrgang.

Korszerű gondolkodási móddal írta Borsod megye 1630-ban követeinek utasításul, hogy „valami elviselhetetlen contributiót országunkra ne hozzanak”.³³ Ezerhat-száztizennyolcban még a pozsonyi kamara is így gondolkodik a városokra kivetendő taxák megállapításakor. Innen eredt részben a sok adóelengedés és a városokat védő két törvénycikk.³⁴ Valamennyinél jellemzőbb a korponai gyűlés törvénykönyve. A rendek belátják, hogy „a veszedelem útján forognak“, szavaznak meg adót, de csak akkor teljesítik, ha a sok inséget, pusztítást a fejedelem megszünteti, „mert ha el nem veszi, semmit sem praestálhatnak, minthogy elég fogyatkozott állapotban vagyok az szegénység az nemességgel egyetemben, de ha rajtok léssen — a szenvedés t. i. — ennél is inkább megfogyatkozik”.³⁵ Ezért ragaszkodtak annyira a hányadlati rendszerhez (Quotitätssystem),³⁶ melyben, mai szóval élve, az adókulcs volt előre megállapítva (pl. 6 frt értékű vagyona 1 frt-nyi adó, vagy 1 portára 2 frt stb.) s nem az egész ország által fizetendő összeg. Utóbbi módszer az abszolutizmus kedveltje, a cseh és örökös tartományokban következetesen alkalmazott eljárás.³⁷ A hányadlati rendszer miatt kamaráink a várható jövedelmet előre sohasem tudták.³⁸

A század közepén a helyzet gyorsan változott. A győztes abszolutizmus nyugati sikerei után Magyarország is megragadta. Az 1649-es országgyűlésen már jelentékeny eredményeket ért el, mikkel történetté alakította a modern állam pénzügyi világát.

³³ Borsod megye 1630-as követei utasításában a 19. §. OL. Acta diaetalia, III. No. 11.

³⁴ Az 1625 : 43. és az 1638 : 35. t.-e. — A Hofkammer levéltárában, 1638. októberi fasciculusban együtt találjuk Kassa, Eperjes és Szeben relaxatióját. Kassa és Eperjes engedménye azért történik, mert a pénzre a városnak van szüksége „in moeniorum et aggerum circumdatae lapideae structurae restaurationem“. Szeben kapja „ad reparationem ruinarum civitatis, moeniorum, turrium. aliorumque aedificiorum“. — L. még Hofkammer, 1631. február, 1650. szeptember. stb.

³⁵ M. O. E. Tom. XI. p. 501. ss. A korponai gyűlés törvénykönyve, 1605. december 10.

³⁶ A német szót így fordította magyarra Kautz Gyula.

³⁷ Gindely, 1526—1618. S. 135. ff.

³⁸ 1649-ben írja a magyar kamara a 47-es bevételekről „neque ad hanc horam sciri potest, in quantum sese proven-tus sive contributiones regni extendunt“. Hofkammer, 1649. január 23.

A lezárt kor pénzügyi szemléletében tehát két felfogást találtunk: az uralkodó rendit s az adóügyben maradó tényeket nem produkáló, de készenálló fejedelmet. Ezek összeütközése hozta létre a necessitas-problémát és oldalágát, a lelkialkatból fakadó elsőbbségi kérdést. A kor nagy igényeivel szemben azonban a XVII. század közepéig egyik sem nyert kellő megoldást.³⁹

II. FEJEZET.

Általános pénzügyi helyzet.

A modern állam korában az állam és magángazdaság, az adórendszer nagyobb arányú fejlődésével kapcsolatban, szorosabb összefüggésbe jutott egymással. Az állam mind nagyobb és nagyobb terheket iparkodott át-hengeríteni a tőle független gazdasági területekre, hogy azok erőinek segítségével az eléjmeredő feladatok folyton emelkedő számát a szükséghez képest megoldja, vagy elodázza. A törekvésben fordulópontot jelent a XVII. század első fele.

Ezt a korszakot a magyar állam rendkívül gyenge pénzügyi viszonyokkal kezdte meg. Csonka területe ismét jelentékeny mértékben lejjebb apadt. Kanizsa és Eger vidéke, a várak elfoglalásával, elveszett. Zágráb, Körös

³⁹ Itt jegyezzük meg, hogy Erdélyben a pénzügyi probléma már nyugvópontra jutott. A kedvező viszonyok ott hamarabb aláásták a régi felfogást, mint az anyaországban. 1578-ban már úgy nyilatkoztak a rendek, hogy „az közönséges szükségeket, kik naponkint hazánkra nevedektek, feljebb kell megtekintenünk és az *szükségnek voltához kell kösségönket szabnónk*“ (És nem fordítva!) E. O. E. Tom. III. p. 126. — Még világosabban 1593-ban, „*készek vagyunk minden terhet viselnünk*“ E. O. E. Tom. III. p. 420. — A gyorsító motívumok egyike kétségtelenül a török veszedelem: „noha látjuk szegény kösségünknek fogyatkozásokat, mindazonáltal tudván azt, minémű új és szokatlan terhek kezdetek az országra szállani, és hogy a mi megmaradásunk ki-váltképpen az *adományban áll*“ ... fizetünk.

A nagy közgazdasági periódusok gondolatvilágára l. Theo Surányi-Unger könyvét: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*. I—(II.). Jena, 1923. Főbb vonásaiban bemutatott fejlődés, ahol egy-egy korszakot legnagyobb hatású géniusza képvisel. Így Platon, Aristoteles, Niccolò Machiavelli, François Quesnay, Adam Smith.

és Varazsd megyék a drávántúli részek külön szervezkedésével a pénzügyi hálózatból kikapcsolódtak. Erdély tiszavidéki expanziója időnként szintén nagy területi veszteséget okozott. Mindezt érzékenyebb tették az ország nyugati és északi részein mutatkozó hiányok. Kismarton és Kőszeg, a környező uradalmakkal együtt Ausztriánál, a tizenhárom szepesi város Lengyelországnál volt zálogban. A bányák és Pozsonytól lefelé terjedő harmincadok ugyancsak ki voltak véve a magyar kamara kezeléséből s idegen ország pénztárába szolgáltatták jövedelmeiket. Az ország szélein mutatkozó csorbulásokat belső bajok súlyosbították. A hosszú török háború alatt fokozott mértékben igénybevett jövedelmi ágak a század elejére kimerültek. A latifundiumok elárusítása 1600-ban befejeződött.¹ A rövid ideig tartó vagyonkobzás

¹ A tizenötéves háború alatt elárusított birtokok kronológiai jegyzéke, mindkét kamara területére vonatkozólag megtalálható Hofkammer, 1607. 3. sz. fasciculusban. — Khlesel bíboros szerint a király 1613-ban kész volt már mindenét elzálogosítani „bis auf das eigene Hemd“. D'Elvert idézi, 194. l. — A királyi birtok elárusításával a háramlott javakra került a sor. Ezt azonban az 1608 : 15. t.-c. és az 1630 : 31. t.-c. megtiltotta. — Mégis azt ajánlotta a pozsonyi kamara, hogy a fiskális ügyek intézésére jó volna egy külön, jogban jártas tanácsot szervezni. Ugyanez okból szükséges lenne, „ut camera Scepusiensis, si non dependentiam, ad minium tamen correspondentiam haberet cum Posoniensi“. Névleg említették a Mágochi-, Terebesi- és Homonnai-család javait és másokét „ubi fiscus suum jus habet ac etiam in causis ad *notam* (erős vastagítással írva) *tendentibus*“. Pozsony, 1612. június 4. (?). Hofkammer. — Mintegy viszonyválszként olvassuk erre vonatkozólag Mátyás királynak 1614. május 14-én kelt, a nádorhoz írt levelét: „Deesse nunc priorem modum videmus, bona in fiscum devoluta pro nobis vindicandi, quo antehac — 1608:15. t.-c. előtt — in levandis et discutiendis causis fiscalibus nostris procedebatur, ex quibus, obtentis et finitis, adminicula suppediabantur, necessitates et comoda patriae juvandi.“ OL. Archivum regnicolare, Lad. 59. C. No. 5. — A pozsonyi kamara újabb gondolattal szolgált. Azt tanácsolta, hogy az elzalogosított javakat vissza kell váltani. Meg lehet okolni azzal, hogy annak idején azt „pro defensione ac conservatione patriae“ tették, most ugyanezen szükségből visszaveszik. Kassa, 1614 november 4. Hofkammer. — Úgy látszik, ezzel a jó ötlettel éltek is, mert a rendek 1622-ben az országgyűlésen arról panaszkodtak, hogy fekvőségeiket, melyeket annak idején a pénz régi árfolyamán vásároltak, most a rossz pénzzel váltják vissza, névleges értékben. 1622 június 17. Cameralgravamina, Hofkammer. — Ezek a módszerek megközelítőleg sem hoztak annyit, mint az 1600 előtti eljárás.

1608-ban szintén megszűnt. Maradt csak a hitel igénybevétele, a pénzrontás és adózás. E három forrásból óhajtották a XVII. század elején fennálló pénzügyi nehézségeket orvosolni. 1626 táján a hitel is kimerült.² A pénzrontás végigvonult az egész korszakon, tetőfokát 1622-ben érte.³

A két magyar kamara évi átlagos jövedelme 200.000 forint körül ingadozott. Ebből fedezték a közigazgatási kiadásokat, melyek együttvéve 160.000 forintnyi összeget alkottak. Hadi kiadásokra készpénzben 40—45 ezer forintnál nem jutott több mindaddig, amíg a félharmincadot el nem rendelték.⁴ Ezt a pénzt is a kassai kamara fizette, a pozsonyi ilyen célra jelentéktelen összeget, évi három-négyezer forintot költött. Mintegy 10.000 főnyi zsoldos sereget, tisztjeivel, váraival együtt mégis hogy lehetett eltartani, arra a szomszédos tartományok, a katonaság önhatalmú cselekedetei és a politikai helyzet adnak felvilágosítást.

A XVI. században a hadi kifizetések nagyobb részét külföldi: spanyol, pápai, birodalmi és örökös tartománybeli segélyekből eszközölték. A XVII. század elején, a bécsi béke után, a távolabbi segélyek elmaradtak s a bécsi központi pénztár, a Hofkammer is megszűnt fizetni. Összes bevétele 1607 táján 536.000 forint körül mozgott.⁵ Abból fedezték az udvartartás költségeit s a központi adminisztrációt. Jövedelmei, melyek legnagyobb részét Csehországból származtak,⁶ a forradalom kitörésével meg-

² A Hofkriegszahlmeister opiniója 1626 augusztus 7-ről: „*Der Credit so in privatis et publicis ainziges mittl darauf man sich zuverlassen ist, nit wie vor diesen undt nur meiner Zeit bey der Camer, sondern ganz undt gar geschwecht undt gefallen, dass wo Ihrer Khäys. Majestät Läuuder undt Privat Personen gern mit mitteln wolten beÿspringen, nicht khünnen aufkhemem*“. Hofkammer. — A magyar kamara 1639-ben így írt: „Bárhová is fordítsuk figyelmünket és vizsgálódásainkat, tisztán és kizárólag azt állapíthatjuk meg, *nincs semmi mód a kölcsönvevésre*.“ OL. Expeditiones camerae. 1639 január 27. No. 1.

³ D'Elvert, 207. skll. — Ezt a két problémát a pénzügytörténelemnek külön is figyelemre kell méltatnia.

⁴ Félharmincadnak nevezték a határvám (= harmincad) tarifájának 50%-os fölemelését. Latinul *media tricesima*, vagy *tricesima auctionaria*.

⁵ Gindely, Rudolf II. Bd. I. S. 87. — A bevétel összegét a Staatsarchiv aktái nyomán hozza.

⁶ Oliv. Gindely, 1526—1618. A cseh jövedelmeknek csak 5%-a maradt az országban. — V. ö. vele d'Elvert felsorolását

szüntek. Az udvari kamara most még válságosabb helyzetbe került. 1625 után javult ugyan viszonya, de a helyi kifizetéseken túl, akkor sem tudott egyébbel törődni. Egyedül Alsóausztria és Morvaország segélyezték a XVII. században is a magyar végvárat. Segélyeik összege, főleg a harmincéves háború kitörése után, jelentékenyen aláhanyatlott. Az új érdeklődési irány s a fokozódó gazdasági bajok a pénztelen helyzetet állandósították. Mindamellett e segélyeket mégsem hagyhattuk említés nélkül.⁷

A gyenge pénzügyi viszonyok között a magyar várkatonaság fizetése gyakran hónapokon keresztül elmaradt. Emiatt a katonaság a lakosságból élt, mint a török is tette. A rendek hasztalan kértek pénzt a királytól, a Hofkammer üres volt, nem adhatott. Hiába kérték arra is, hogy járjon közbe az örökös tartományoknál, egyebet nem válaszolhatott, mint azt, hogy azok kimerültek (*exhaustae*) s „az egész világ előtt ismeretes bajok

a többi tartomány jövedelméről. 196. skl. — Soranzo bécsi velencei követ 1614-ben téves képet alkotott a Habsburg-császárság jövedelmeiről. Szerinte a birodalomból évenként 600.000, a cseh tartományokból 1.000.000, Magyarországból 700.000, Ausztriából 500.000, Tirolból és a többi alárendelt országból 600.000 forint jut Bécsbe. *Fontes rerum Austriacarum*, Tom. 26. pag. 18.

⁷ Alsó-Ausztria fizette a győri végeket és Komáromot, Morvaország Ersekújvárhoz és a bányavárosok előtti végvárakhoz adózott. — A győri végekre vonatkozólag és Komáromra l. a mustráló hivatal kimutatását 1633 áprilisból. Hofkammer. — Esterházy 1641 december 12-i opinióját, melyben azt írja, hogy Győrt véghelyeivel együtt Ausztria fizeti. „*quae (solutio) si aliquando forte differat, supplet tamen defectum alio tempore.*“ *OL. Lad. EEE. fasc. B. No. 12.* — A velencei követ, Soranzo, 1614 őszén azt írta, hogy Győr és Komárom Bécs előbástyái, őket a császár kezeli s az őrséget is fizeti. „*Le fortezze principali, che gode Cesare in Ongaria, sono Giauarin et Comar, che fan frontiera al Turco, et Giauarin in particolare lo tengono assai ben guardato, concorrendo tutto l'Imperio à contribuire per il presidio di quella fortezza, si come segue anco di Vienna, che resta nell'ultima parte d'Austria, espota à confini d'Ongaria.*“ *Fontes rerum Austriacarum*, Tom. 26. pag. 17. — Érsekújvár 1610-ben az odarendelt vármunkával és „*cum auxilio Moravorum, florenorum sex millium, jam promissorum defectus illius loci restauretur.*“ 1609: 61. t.-c. 13. §. — Morvaországban 1630-ban a magyar végvárakra rendelt „*Haus-Gräniz-Steuer*“ból 10.768 fl. 10½ kr.-t szedtek be. 1631- és 1632-ben ugyanezen a címen 9.837 fl. 44 kr. szerepel. D'Elvert, 277. skl. stb.

és szerencsétlenségek miatt“ korábbi segélyeiket nem teljesíthetik.⁸ A végvári szervezet a régi színvonalon nem volt többé megtartható. A katonaság létszáma apadt, a hadi erkölcsök megromlottak, s a védelem elgyengült. A török birodalom hanyatlása és kelet felé való orientálódása tette csak lehetővé, hogy egészen össze ne omoljon s az állami létet el ne temesse.

A kamarai üzletek kimerülése s a rendes bevételek elégtelensége okozta, hogy a pénzügyi rendszert az adózás fejlesztésével igyekeztek felfrissíteni. Tehát jobban igénybevétték a magángazdaságok erejét. A török háborúk azonban ott is nagy pusztítást okoztak. Nemcsak azok hanyatlottak alá, melyek a harc színhelyén, vagy közvetlen közelében feküdtek, hanem a távolabbiak is. A védett helyen elterülő Trencsén megye pl., mely fegyveres török katonát még nem is látott, a háború első tíz évében 497.129 fl. 63 dr.-t fizetett ki hadi célokra. Ebből nem egészen 27% az az összeg, amit országgyűlés rendelt. A többiát átvonuló katonaságnak fizették, úgy, hogy a rá való visszaemlékezés is keserűséget okozott.⁹ A zsoldos, főleg idegen zsoldos hadak, vonulásukkor „a tatárnál is iszonyúbban“ pusztítottak.¹⁰ A kútfők nyomán azt látjuk, hogy a gazdaságok a tizenöt éves háború végén, Bocskay fölkelése után az ország minden részében súlyos csapást szenvedtek.¹¹ Emiatt az állami jövedelmek

⁸ 1618-ban: Staatsarchiv, június 5-i resolutio. — 1635-ben, királyi előadásban, OL. Acta diaetalia, III. No. 12. — 1637-ben, ugyanott, ugyanazon a helyen. — 1646-ban, ugyanott, ugyanazon a helyen, I. No. 3. — 1619 nyarán a rendek mondták, ugyanazon a helyen, III. No. 7. — 1627-ben a nádor mondta, galantai Esterházy, III. 55. l.

⁹ OL. KO. Protocolum No. * 739. Mátyás főherceg parancsára készült az összeírás, a háború tíz első évének (1593—1602) káraitól. A károkról többek között azt írták, hogy azokat „vix quisquam levi calamo percensere, lingua enumerare, memoria complecti queat.“

¹⁰ Károlyi Arpád, Illésházy István hűtlenségi pöre, Bp. 1883. 9. skll.

¹¹ A déli részeken, a horvátok megfigyelése szerint, a tizenöt éves háború után a paraszti nép oly nyomorban szenvedett, hogy a házanként kirótt hadiadót megfizetni nem tudta. Kérték megváltoztatását. Ferdo Šišić, Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. IV. 421. l. — A bécsi udvari kamara jelentése szerint „bei der furgegengen Rebellion das Land ganz und gar durchstraift und verderbt.“ M. O. E. XII. 51. l. — A magyar kamra nem is tartotta szükségesnek, hogy az országgyűlést adómegajánlás végett összehívják. Legföljebb a fiskális pörök elintézése végett taná-

annyira megcsappantak, hogy a kamarai tisztviselők a gyanú elhárítása végett kénytelenek voltak kijelenteni, hogy a jövedelmekben mutatkozó hiányok nem gondatlanságuk, hanem az idők mostoha viszonyai miatt következtek be.¹²

A vidéknél aránylag jobb erőben voltak a városok. Kedvező fekvésük miatt a pusztításnak kevésbé voltak kitéve. Falaik az apróbb bajoktól is megóvták őket.¹³ Szabadon, vám nélkül kereskedtek, állami szolgáltatásaik egyikét, a cenzust elhagyták. Amellett a zavaros idők alatt népességükben gyarapodtak, tehát teherbíró képességük emelkedett. Az ország leggazdagabb városa Pozsony volt. Évi jövedelme, a kamara véleménye szerint, 1618-ban 20.000 forint körül ingadozott. Volt számos falva, községi szőlője, erdeje, rétje s a dunai híd is sok pénzt hozott kincstárába. Utána Sopron következett, legnagyobb borkereskedelmével és legtöbb falvával. Jövedelme, kedvező terméskor és szabad kivitel mellett, néha Pozsonyéval vetekedett. Nagyszombat földművelő város volt, a tőzsérség főútvonalában, fakultása néha szintén közeljárt Pozsonyéhoz. A tizes években tűzvészről jelentékeny károkat szenvedett. Nagyszombat és Sopron gazdagságával egyezett Kassa jövedelme, mely egykorú kamarai irat szerint annyi volt, mint a többi öt felső-magyarországi városé együttvéve. A hét bányaváros a század első felében szerencsétlen körülmények miatt

csolta. Károlyi, Illésházy pöre, 74. skll. — A kassai kamara jelentése szerint a két tiszai területen megszámlálhatatlan mennyiségű falvat mindennemű lakossága elhagyta. Ahol megmaradtak, ott is annyira megfogyatkoztak és olyan szegények, hogy adózásra képtelenek. Kassa, 1601 június 5. Hofkammer, április. — A bécsi udvari kamara új adólajstromok készítését tanácsolta, „weil viel, oder die maisten Heuser verödet (sind)“. M. O. E. XII. 49. l. — Az a helyzet, ami a nyugati államokban a harmincéves háború végén: elnéptelenedés, szegénység.

¹² „Defectus vero in proventibus non incuria nostra, sed iniquitate temporum fit,“... „uti sunt bellici isti motus, Turcarum et Tartarorum depopulationes, militum rapinae, negotiationum cessationes, carietas, fames, pestis, bonorum abalienationes et similia, quae sunt evidentissima.“ Kassa, 1601. augusztus 6. és 1601 október 15. Hofkammer. — A pozsonyi kamara tisztviselői ugyanígy védekeztek: „Nobis non animum, non promplitudinem, non industriam deesse, sed modum, facultatem et undique difficultatem obesse.“ OL. Expeditiones camerae. 1639. január 27. No. 1.

¹³ A falak a XVII. század első felében még a legtöbb városnál megvoltak s gondozták is.

szegénységben sínylődött, bár lehetőségei jobbak voltak. Legszegényebb város volt Nyitra, Felső-Magyarországon Késmárk.

III. FEJEZET.

Az adórendszer fejlődése.

Minden adórendszer kifogástalan működése föltételezi az általános szellemi, gazdasági és társadalmi viszonyokkal való tökéletes összhangzást. Amely pillanatban a felsorolt tényezők bármelyike lényeges változáson ment keresztül, az egyensúly megbomlik, s a működésben zavarok állnak elő. A mindenkori helyes adópolitika feladata, a tényezők változását figyelemmel kíséreni, az elavult részeket kicserélni s az adórendszert az új fejlődés nyomán kiépíteni.

A XVII. században nem hiányoztak ezek az alkalmazkodó törekvések. A szellemi élet változása, az ország gazdasági súlypontjának eltolódása s a fokozódó társadalmi differenciálódás több gondolatot ébresztett. Csoportosíthatók azok I. az abszolút és II. kvantitatív irányú növelés körül, továbbá III. a relatív értelemben való kiterjesztés és IV. a kvalitatív irányú átalakítás körül. A portális adóktól független csoport V. a városi adózás.

I. A XVII. század gondolatvilágában, a zavaros állampénzügyi viszonyok között, önmagától adódott a gondolat, hogy az adókat fölemeljék. A különböző hatóságok e mellett visszatérő javaslatokban törtek lándzsát, s csak újabb kudarc után, a század közepe felé sikerült elérniök, hogy a dikát portánként 5, majd 10 forintra emelték.

A gazdasági viszonyokat ismerve, az emelésnél életrevalóbbak voltak azok a javaslatok, melyek a magasabb impozíciók helyett közepes megterhelésű, de állandóan, egyik országgyűléstől a másikig járó adókat kívántak. Ez a gondolat a század első felében fennálló reformtörekvések között a legáltalánosabb. Diétáról-diétára visszatér; a magyar adópolitika sarkköve. Egyezett a nyugati felfogással, ahol több helyütt is, mint Tirolban, Csehországban hosszúlejáratú adókat létesítettek. Az állandó törekvés első, elvi jelentőségű sikereit 1618-ban aratta.

Akkor lehetett a közvélemény kellő alakulásával az 52. és 39. cikkellyel két, kisebb pénzhozadékú adót, a vármunkát és koronapénzt kurzívvá tételni. De sem az egyik, sem a másik nem jelentett tényleges változást. A vármunkát, mint bővebben előadjuk, a törvény szabályozására való tekintet nélkül, a várak szüksége szerint, addig is állandóan használták. Amennyiben ilyen elvi deklaráció megszületett, a tények szempontjából csupán a fennálló helyzetnek kodifikálásául tekinthető. A koronapénz akkor hozott volna új fordulatot, ha a koronaöröknek ezután nem kellett volna koldulni járni a közel fekvő megyék hatóságaihoz. A fő rendi adót, a dikát, mely jelentősebb változást hozott volna, csak 1649-ben ajánlották meg először a következő országgyűlésig, akkor is katonában. E változás előtt zártuk le adótörténelmünket.

Az országgyűlések kevés finandális eredménye s a velükjáró kényelmetlenség¹ új utakat kerestetett a zavarból való kijutásra. A német territóriumokon a módot abban találták meg, hogy a XVI. század végétől nem az egész Landtagot hívták egybe, hanem csak egy bizottságot, mely a fejedelemtől függő elemeivel pénzügypolitikai szempontból gyakran igen eredményesnek mutatkozott.² II. Ferdinánd alatt átültették az új módszert az örökös tartományokba³ s valamivel korábban kísérletet tettek vele Magyarországon is.

A Bécsben időző magyar tanács és megyei előkelőségek elé 1612-ben léptek először adókérő kívánsággal. Pozsony és Nyitra vármegye képviselői csakugyan vállaltak bizonyos összeget, de később, a trencsényi gyűlés határozata alapján, ígéretüket visszavonták.⁴ Hasonló

¹ Khlesel úgy foglalja ezeket össze, hogy a landesfürstliches Interesse kockára kerül. D'Elvert S. 194. — A királyság a propozícióban megfordítva fogalmazta a dolgot s a rendekre nézve óhajtotta megkönnyíteni: „ne magis cum regnicolarum sumptibus saepius convenire necesse sit“, hosszabb időre adózzanak. Nemzeti Múzeum (NM.) Törzsananyag. Propositio, 1619 november 19.

² Fr. Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jh. bis zur Gegenwart. Leipzig—Berlin. 1914. S. 52.

³ Redlich, S. 23. — Huber Dopsch, Österreichische Reichsgeschichte, Wien, 1901. S. 216., 219. ff.

⁴ A két megye följánlására hivatkozva, a többi megyét is felszólították adózásra. Kiderül OL. Benignae resolutiones. 1612. május 10. — A keletkezett zavar kiküszöbölésére a nádor Trencsénybe részgyűlést hirdetett. Ott, minthogy különféle nézetek voltak, a kérdést országgyűlésre halasztották.

eset történt 1626-ban, amikor az erdélyi fejedelem fenyegető hírére, Ferdinánd király udvarába hivatta Esterházy Miklós nádort, az érsek Pázmányt és kilenc más előkelő személyt, kiknek egyéb előterjesztések között azt is tette, hogy az országgyűlésen rendelt adó mellett, ezúton is áldozzanak valamit, „csak a jelen alkalomra, ne pedig úgy, hogy a példa a következő időkben bármi módon is szokássá váljék“.⁵ A kérés ez esetben is eredmény nélkül maradt. Még egy adatunk igazolja 1642-ből, hogy nálunk a XVII. század első felében az országgyűlésnek tanácsi üléssel való helyettesítése pénzügyi szempontból pozitív eredményre nem vezetett.⁶

Vele párhuzamosan történt a kísérletezésnek másik típusa, amikor tanácsülés nélkül, közvetlenül az ország vezető embereihez fordultak, s a királyi név varázsával igyekeztek kedvezőbb eredményt elérni. 1612 tavaszán kézbesítés végett különböző parancsokat küldtek a magyar kamarába. Az ország főpap, mágnás és nemes uraihoz szóltak „pro dicæ unius anni continuatione, juxta limitationem proxime factam, cum diaeta tam cito celebrari non possit.“⁷ A magyar kamara figyelmeztette az udvart, hogy az ilyen kéréssel inkább a megyékhez kellene fordulni s nem az urakhoz. Újabb átiratban felszólították, hogy ne késlekedjék, hanem küldje a parancsokat.⁸ A kamara, jóllehet tudta, mit cselekszik, fejedelmi légkörben élván, engedelmeskedett.⁹ A kísérlet ezen az úton is kudarcra végződött.

A kamara sürgetésére a két megye a trencsényi gyűlés ellenkező értelmű határozatára hivatkozott s ígéretét visszavonta. A kamara tovább nem bolygatta az ügyet, mert — mint írta az udvarba, — „akkor a megyék azonnal a nádorhoz szaladnának, akiről pedig úgy ismeretes, hogy adott szavától nem áll el“. Hofkammer, 1612. fasc. No. 2.

⁵ Tudománytár, 1838. IV. rész, 179. l.

⁶ Az 1642. évi elmaradt országgyűlésen az együttlévő rendeket november 29-én felszólították a császári biztosok adómegajánlására, mire a rendek kijelentették: „Nos hic, quandoquidem extra generalem diaetam, nullas dicas seu contributiones in nos assumere possemus.“ Toldy, Esterházy, 61. oszlop.

⁷ OL. Benignæ resolutiones. Bécs, 1612 május 3.

⁸ Uott, 1612 május 10. + a 4. sz. jegyzet.

⁹ 1614 november 24-én nyilatkozik a dikáról, amit a Tripartitum P. II. tit. 3. szerint csak az ország beleegyezésével lehet elrendelni, „nihilominus majestas vestra sapientissimo judicio, quid hoc loci fieri possit, decernet.“ Idézett iratban a 8. §. OL. KO. Protocollum * 739.

Újabb erőfeszítéseket tettek 1614-ben, s pénz helyett gabonát kívántak. Több reményre volt kilátás, mert az országban keringő pénzhez képest gabona mégis nagyobb mennyiségben találtatott. Az eszmét a pozsonyi kamara elnöke, hethei Pethe László sugalmazta.¹⁰ A mandátumokat szétküldték a megyékhez és az urakhoz egyaránt azzal, hogy a „közjóra“, portánként három mérő gabonát adjanak, „csakis jelen alkalommal“ s attól ne tartsanak, hogy ezt az országgyűlésen kívüli megajánlást valamikor is szokássá fejlesztik.¹¹ A magyar kamara az urakhoz címzett leveleket, nagyobb nyomaték kedvéért, jónak tartotta a nádorral is aláíratni. Át is küldték Thurzóhoz, aki buzdító leveleket mellélt, s az így kikészített iratokat rendeltetési helyükre juttatták.

Az urak közül elsősorban azokra gondoltak, akik nagyobb allódiaturával rendelkeztek. Így Forgách Zsigmond, Thurzó Szaniszló, Apponyi Pál, Keglevich János, Czobor Imre, Pongrácz Dániel és Esterházy Miklós; Megyery Imre, Szerdahelyi Mihály, Ujfalussy János, Babindaly András, Zmeskall Jeromos, Fánchy Ferenc és idősebb Birinyi Ferenc, továbbá Balassa özvegye, Illés-házyné, Pálffy Miklós özvegye és Vizkelethyne kapott levelet.¹²

A megyék és urak gondolkodásáról ezúttal tiszta képet nyerhetünk. 1614-re, a két évvel előbb felvetett kérdésben a közvélemény állást foglalt. A megyék közül Barsból azt jelentette a diktátor, hogy megszollicitálta az illetékeseket, de eddig még nem foglalkoztak a kérdéssel.¹³ Nyitrában a dolog felett tartottak ugyan gyűlést, de „senki nem találtatott az egy cardinal uram ónagyságán kívül, az, kinek voxa arra ment volna, hogy méltó dolgot kíván őfelsége és szükséges, hogy megadjuk“.¹⁴ Trencsén egyebet nem határozott, mint azt, hogy a többi megyéhez alkalmazkodik.¹⁵ Esztergom vármegye szintén.¹⁶ A nádor a hangulatból már szeptember végén levonta a világos

¹⁰ Bécsi fürdőkúrája közben írta levelét, 1614 február 10-én, ahol betegségét gyógyította. Hofkammer.

¹¹ OL. Benignae resolutiones, 1614 július 19.

¹² OL. Ctt. Litterae ad cameram. Series I., fasc. 23. Thurzó levele várából, ex arce Byttchensi 1614 augusztus 26.

¹³ OL. Ctt. Litterae ad cameram Series I., fasc. 23. 1614 október 4.

¹⁴ Uott, Nyitra, 1614 október 7.

¹⁵ Uott, Trencsén, 1614 október 12.

¹⁶ Uott, az esztergomi diktátor Újvárból. 1614 október 4.

konklúziót. A megyék hallgatásáról úgy írt a kamarának: „Hogy mi várható ezek után, azt uraságtok megítélheti.”¹⁷

Másként fogták fel a dolgot az urak. A végvári szükségből kiindulva, még az év folyamán 3.310 nagyszombati mérő gabonával siettek a bajok megszüntetésére. Név szerint ajánlott¹⁸

Thurzó Szaniszló	1.500 mérőt, fuvarral,
Keglevich János	400 „ fuvar nélkül,
Czobor Imre	300 „ „ „
Illésházy özvegye	360 „ „ „
Apponyi Pál	400 „ „ „
Szerdahelyi Mihály	150 „ „ „
Vizkelethy özvegye	200 „ „ „
Összesen	3.310 mérőt.

Batthyány Ferencről, Dunántul legtehetősebb gazdájáról van még tudomásunk. Mivel december közepéig nem válaszolt, a kamara írni kívánt neki, szépen (clementer et diligenter), hogy mivel a dolog már így áll, ne akarjon akadályokat gördíteni útjába, hanem inkább példájával másokat is cselekvésre buzdítson.¹⁹ Későbbi forrásokból tudjuk, hogy hasonló esetben a véghelyi szüksé-

¹⁷ Uott, Árva vára, 1614 szeptember 24.

¹⁸ OL. CH. Copula annorum, Tom. I. (No. 555.), 1614 november 22-i iromány.

¹⁹ OL. Expeditiones camerae, 1614 december 10. No. 7. — Batthyányra különösen számítottak. 1612-ös pénzügyi vizsgálat alkalmával kiderült róla, hogy birtokain 3.052 forint dikális hátralék ragadt, amit megfizetni nem hajlandó, tekintettel arra, hogy a kamara régi salariummal tartozik neki. A kamara elengedésért benyújtott kérvényét így véleményezte: dikális hátralékot nem tanácsos elengedni, mert eddig is sokan avatkoztak az adóügybe, s az engedmény csak rossz vért szülhet. *Azonban*, miután az országgyűlés, melyen igen súlyos közügyeket kell tárgyaltatni, küszöbön áll, azért amennyire lehet, nem tanácsos az olyan embereket elmergesíteni, akik az országlakók között nagy tekintéllyel és klientélával rendelkeznek. Batthyány nemcsak az ország legelsői között áll, hanem nagy tekintélyével sokat is ér (authoritateque et opinione plurimum valeat), ezért legkevésbé sem szükséges az elutasító válasszal fölingerelni (perturbandum), hanem inkább lelkesíteni kell (animandum) és kecsgetetni, ha aztán az országgyűlésen szépen viseli magát (si in proxime futura diaeta pro sacratissime suae majestatis auctoritate, clementisque voluntatis executione sperato sese gesserit), akkor el lehet a hátralékát engedni. *Opinio* kelte Pozsony, 1618 február 17. Hofkammer.

gekre legkészségesebben az egyháziak, főleg a veszprémi és győri püspökök szoktak leginkább segítséget adni.²⁰ Az említett urakkal egyformán gondolkodott a végvonal atyja, a nagyműveltségű Esterházy nádor is, aki az országgyűlések tehetetlenségét látva, maga sem ellenezte az alkotmánnyal össze nem egyeztető megajánlási módszert.^{21—22}

Míg tehát a köznemesek a megyén mereven szembe helyezkedtek az abszolutisztikus törekvésekkel és konzervatív felfogásukban megmaradtak, addig a főnemesek és papok, különféle meggyőződésből ugyan, de ténylegesen magukévá tették a haladást képviselő központi kormány törekvéseit. Ezt a megoszlást mutatja a pénzügy körül elért többi eredmény is.

Az adórendszer fejlesztése szempontjából viszont azt mutatták a tapasztalatok, hogy a nyert gyümölcsök nem állnak arányban a hosszú fáradtsággal. Azért, amikor 1631-ben újra kértek gabonát, „ad refusionem futuram“, tehát újabb módszerrel, kölcsön, a magyar kamara azt tanácsolta, sokkal előnyösebb, ha az országgyűlésen kérnek elegendő gabonát, semhogy ezt az utat választják. Most is mást kell tenni, vegyenek gabonát a dikális pénzekből s ha nem is egészen, de legnagyobb részben fődözhetik a szükségleteket.²³

1644-ben az udvari kamara ismét jónak tartaná Rákóczi támadásával keletkezett nagy veszély miatt, ha rögtön, országgyűlésen kívül, pénz- és élelmiszer-segélyt adnának „in defolcationem futurae dicae“, tehát előlegképen.²⁴ De sem a *pénzbeli*, sem az *élelmiszer* adókat ilyen irányban fejleszteni nem lehetett. Más volt a helyzet a portális adók harmadik csoportjánál: a *vármunkánál*.

A törvény szavaitól függetlenül gondolkodva, a való élet mindennapi értelmezésében arra való volt, hogy vele a várakat épségben tartsák, tehát akkor vegyék igénybe,

²⁰ OL. Expeditiones camerae, 1631 augusztus 22. No. 71.

²¹ Toldy, Esterházy. 392. oszlop. Opinio 1643 január 14.

²² Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a XVII. században az alkotmány nem a mai értelemben megfogalmazott szent és sérthetetlen, ember fölött álló valami. A XVII. század elején még igen kis számban voltak csak oly nemesek, akik a kérdések komplexumában közjogi meggyőződéssel foglaltak állást. A megyék nemtörődömsége, formailag szólva, alkotmányos érzelme, a kamarák ellen fennálló engesztelhetetlen gyűlöletben leli egyik magyarázatát.

²³ OL. Expeditiones camerae, 1631 augusztus 22. No. 71.

²⁴ OL. Benignae resolutiones. 1644 február 22.

amikor éppen baj van és szükséges.²⁵ Gyakorlatilag tehát nem jelentett évi hat napot, vagy tizenkettőt, s nem *csak* két évig kellett vagy háromig, hanem állandóan, mint mondták: „Juxta necessitatem arcis.“

Közelebbről figyelembe véve a törvényeket, belőlük is ez látható. 1559:18. t.-c. hat napnyi vármunkát rendelt, „annak hozzáadásával, hogy ő császári felsége, ha szükség úgy kívánna (si necessitas postulaverit) a további munka teljesítése iránt, a veszedelemhez közelebb fekvő vármegyékkel egyezkedhessék és végezdhessen.“ 1588:18. t.-c.-ben az országgyűlés felhatalmazta a királyt, hogy a vármunkáról a magyar tanácsosokkal rendelkezék. 1593: 15. és 1598: 28. t.-c. a diszpozíciót egészen a király kezébe adta, aki a magyar tanácsosokkal és a főkapitányokkal együtt rendelkezik. Meg kell jegyezni, hogy a király említése e helyütt csak középkori stílárís maradvány, ilyen részletkérdéssel egy birodalom császára a XVII században nem foglalkozott s nem is foglalkozhatott, tehát teljesen az alsó hatóságokra kell gondolni az idézett záradékokban. 1602: 13. t.-c. hat napnyi munkát rendelt, amit mindenképen be kellett tartani, kivéve, ha valami igen nagy szükség mást nem parancsol (nisi aliud summa necessitas requirat). A korponai gyűlés (1605) fölhatalmazta a fejedelmet, hogy ahol újabb limitáció volna szükséges 1604 óta, ott a tanácsos urakkal határozzon.²⁶ 1609: 61. t.-c. 11. §-a két évre rendelte a munkaadót, azzal a hozzátétellel, ha annak elteltével országgyűlést nem tartanának, a vármunkát e nélkül is ki lehet rendelni. 1613:8. t.-c. 23. §-a megmondja a sorok között bujtató világos értelmet: a vármunkát a jövő országgyűlésig rendelik. Ezért nem tulajdonítottunk az 1618. évi ünnepélyes kinyilatkoztatásnak mást, mint elvi és formai jelentőséget.

Mellőzve a gyakorlatban még reálisabb, a törvény dispositiójával össze nem egyező helyzet hosszás igazolását és elhagyva a törvényben felsorolt rendelkezések, jogtörténetet érdeklő, végre nem hajtását, leszögezzük, hogy a vármunkát teljesen a mindennapi szükség szerint vet-

²⁵ A várakat nem a ránkmaradt romok nyomán kell elképzelni. Nem kőépítmények azok, hanem fa-, sár- és vesszőkompozíció nyomán keletkezett rövidéletű erődítmények, amiket néhány csapadékos esztendő szétrombol. Bővebben foglalkozik velük Szegő Pál dolgozata, a Művelődéstörténeti Értekezések között.

²⁶ M. O. E. XI. 501. skil.

ték igénybe, a helyi legnagyobb hatalom mindenkori intenciói szerint, függetlenül a törvények szavaitól.

A vármunkára vonatkozó tényleges helyzet ismeretében a portális adók ezen csoportjában abszolút értelemben vett adóreform (emelés, stb.) nem kereshető. Az önérdék, enyhébben szólva, az önvédelmi érdek szemelőtt tartása e tekintetben minden más problémát eltörpített, s törvényre csak az hivatkozott, akinek panasza volt.

A portális adók csoportjában tehát, miként előadtuk, a bemutatott törekvések a század első felében nagyobb és újnak mondható gyakorlati eredményt nem alkottak.

II. Annál több siker koronázta azokat a törekvéseket, mik az adónemek számszerű szaporítására irányultak. A tizenöt éves háború végére az állami bevételek sorából két rendes jövedelem: a *lucrum camerae* és a *census*, eltűnt, illetőleg jelentőségét egészen elvesztette. Ezek emléke a századeleji reformtervekben folyton kísértett.²⁷ A *lucrum*ot, mit annyi időn keresztül nem szedtek, most már csakis országgyűlési határozattal lehetett volna visszaállítani.²⁸ Ugyanígy az elmaradt *censust*. Megvalósulásra azonban egyik javaslat sem jutott.

Hasonlóan kudarcot vallott mindennemű olyan adónak beállítása, mely a fogyasztást terhelte volna. A bécsi haditanács 1625. évi terve, mely húsrá, borra és gabonára kívánt adót vetni, megbukott. Erősen terménygazdálkodás korát élő államban nem is lett volna szerencsés eszköz a jövedelmek gyarapítására. Nagyobb embercsoportok nem éltek együtt, csakis a városokban. A városok azonban, adóügyileg élvezett különleges helyzetük miatt, az állami tervezetek ilyenmű differenciál törekvéseinél nem jöhettek számba. Hiányzott a nagy apparátus is, ami a fogyasztásra rendelt adók eredményességét föltételezi. Fogyasztási adók tehát nálunk nem keletkeztek. Adórendszerünknek a nyugati államokéhoz képest, éppen az az egyik legsajátabb vonása, hogy semmiféle „indirekt” adót nem ismert.

A királyi közigazgatásnak mindinkább államivá való

²⁷ Pl. OL. *Expositiones camerae* 1609 szeptember 24. No. 10. — Az udvari kamara 1618 február 19. véleménye a Staatsarchivban. — Az 1618-as propositio ugyanott stb.

²⁸ Mivel annyi ideig nem járt, új bevezetése „a consensu jam regnicolarum pendet; haud alias, quam is publica regni congregatione id fieri poterit.” OL. KO. *Protocollum* * 739. Pozsony, 1614 november 24., iromány.

válása új szükségeket ébresztett, miknek fődözésére külön adókat igyekeztek beállítani. A nádori méltóságot a középkorban nagy kiterjedésű fekvőségekkel honorálták. A XVI. század végén a birtokok elidegenítésével ez a lehetőség olyan kis mértékre korlátozódott, hogy az igényeknek többé megfelelni nem tudott. A nádor most 22.000 forint fizetést kapott, s ezt a terhet a felsőmagyarországi harmincadbevételekre ruházták, amivel a kassai kamara rendes működését fölöttébb megnehezítették. Ezért arra törekedtek, hogy a kifizetés külön arra a célra rendelt évenkénti adóból történjék.²⁹ A fáradozás hiábavalónak bizonyult.

Inkább sikerült a követségek működésének kiadását közszükségletnek elismertetni. A nagy tárgyalások idején, mik a bécsi békét követték, három ízben is találunk külön erre a célra rendelt adót.³⁰

Az elveszett kanizsai erőddel szembenálló végek építése a kor megoldatlan problémája. 1618-as országgyűlés határozata szerint a dunántúli részek munkájukon kívül „valami“ pénzt is ajánlottak erre a célra,³¹ de a várakat még 1622-ben is régi állapotukban találták.³² Nem nyert elintézés az a kérés sem, mely a várak szilárd anyagból való kiépítésére az egész végvonalra három évig járó külön adót kívánt létesíteni.³³

Több alkalommal ajánlottak meg alacsonyabb összegeket a Pozsonyban építendő országházra.³⁴

Mint egészen új adó lépett be a rendkívüli jövedelmek sorába 1609-ben a koronapénz. Arra szolgált, hogy a pozsonyi várban 1608-ban fölállított koronaórséget belőle fizessék. Mint előadtuk, az adót 1618-ban kurrenssé tették, s ezzel, a XVII. század értelmezése szerint, megalakult az első rendes állami adó.

²⁹ *Opinio* 1612. január 24. OL. KO. C. Scep. Liber expeditionum * 1466. pag. 479. — *Opinio*, Kassa, 1614 november 4. Hofkammer. — A kamra panasza 1614 január 7-ről: ne a harmincadjövödelmekből fedezzék „qui precise ad suam majestatem spectant, sed ex aliis contributionum per regnicolas fiendarum proventibus“, Hofkammer.

³⁰ 1606 : 62. t.-c. 2. §.; 1613 : 9. t.-c. 1. §.; 1618 : 37. t.-c. — 1609-ben 40 denárt a király és cseh rendek közötti közvetítésre. Kovachich, *Sylloge* I. p. 466.

³¹ 1618 : 35. t.-c. — kérte az 1618-as propozíció. Staatsarchiv.

³² 1622 : 41. t.-c.

³³ Hofkammer *Opiniója* 1618 február 19-ről és az 1618-as királyi előadás. Staatsarchiv.

³⁴ 1609 : 62.; 1613 : 9.; 1618 : 40.; 1630 : 6. t.-c.

A portális alapra nehezülő új terhek sorában legsúlyosabb volt a gabonaadó. Az előbbi gondolatkörben (I.) előadott abszolutisztikus törekvések csekély eredménye után, tanácsosabbnak látszott az ügyet országgyűlés elé terjeszteni. 1618-ban a rendek kikerülték ugyan a kérést,³⁵ de a következő alkalommal, szokatlan voltát hangsúlyozva,³⁶ egy alkalomra „pro hac tantum unica vice” mégis beállították. Ugyanezzel a kikötéssel az 1625-ös, majd az 1630-as országgyűlésen. 1635-ben pedig az extraordinarius hangsúly mellőzésével kijelentették, hogy a véghelyi katonaság eltartásával „szorosán együttjár a gabonasegélynek szükségessége”, ezért kétszeres mértékben, kétszeres időre rendelték. 1638-ban nem, de 1647-ben ismétellen megajánlották.³⁷ A terményadókat utóbbi alkalommal tovább is akarták fejleszteni, mert azonkívül, hogy a „jövő országgyűlésig” kívánták, ház alapon óhajtották beszédetni s azonfelül még 10—12 ezer mérő bort is kértek, utóbbit ugyan a főrendektől, „weil sie hierzu gar vermöglich sein.”³⁸

A török veszedelem nyomására alakuló adórendszerünk másik vonása a dika-katonaság. 1638-ban az Egerből kirohanó török vitézek ellen az ország felső részei rovás helyett katonákat állított.³⁹ 1649-ben eszerint alakult át az egész adórendszer.

A központi hatóságoknak, legelsősorban a pozsonyi magyar kamarának azon törekvései tehát, melyek az adók quantitativ irányú fejlesztését célozták, jelentékeny eredményre vezettek.

III. A harmadik gondolatkörbe az általános teherviselés problémái tartoznak. A tételt elvileg ugyan még nem fejezték ki, de a törekvések mégis odairányultak. Cél, hogy a magyar állam kötelékébe tartozó minden talpalatnyi föld tulajdonosa a teherviselésben részt vegyen.

E követelmény a XVII. században legközvetlenebbül érintette a pénzügyi hálózathoz zálogosítással kikapcsolt országrészeket. Tehát a tizenhárom szepesi várost

³⁵ Resolutio, 1618 június 5. Staatsarchiv. — V. ö. az 1618 : 40. t.-c.

³⁶ Replika-töredék a Staatsarchivban.

³⁷ Vonatkozó törvénycikkek: 1622 : 38.; 1625 : 11.; 1630 : 7.; 1635 : 2.; 1647 : 3.

³⁸ Hinterlassene Hofkammer írta az Anwesende-hoz Linzbe, 1646 április 28. Hofkammer.

³⁹ 1638 : 5 t.-c. 5. §.

és a nyugati nagy uradalmakat. Mindkét terület a tárgyalt idő alatt állandó kérelmezés ellenére sem jutott vissza a magyar pénzügyigazgatásba, tehát nem viselte az állami terheket.⁴⁰ E két terület adózás szempontjából nagyobb összeget jelentett, mivel békés fekvésük miatt jobb gazdasági viszonyok között éltek.⁴¹⁻⁴²

A mai szempontok szerint értelmezett teherviselés kérdését a XVII. században nem elvi megfontolások, hanem a pusztá tények állították elő. A tizenötéves háború nyomán megindult erős társadalmi rajzás ugyanis annyira szétfeszítette a „jobbágy“ és „nemes“ korábban sem szigorú keretét, hogy a portális méretű adók alól *temérdeken* kicsúsztak. A bajokat fokozta az agrár állam gazdasági erejének hanyatlása. Ennek következtében a kamarák arra törekedtek, hogy a társadalmi differenciálódás nyomán újonnan megjelenő harmad-, negyed- vagy ötödrangú szabadsággal élő népelemeket, mint a régi állapothoz képest fattyúhajtást, a főmederbe valahogyan visszavezessék. Továbbá, hogy az adókulcs nagyobbítása ellenére is folyton apadó jövedelmeket megtarthatásuk és gyarapíthassák, a kor áramlatának megfelelően az eddigi adómentességet élvező, de elavult kiváltságú

⁴⁰ Az 1647: 71. t.-c. alapján kiküldött bizottság eredményesen működött. Annak nyomán került vissza Kőszeg, Szarvókó, Borostyánkő és Kismarton, valamennyi az uradalmával együtt. Visszakebelezte őket az 1649: 25. t.-c. Sárfenék még akkor sem került vissza. L. 1681: 23. t.-c. 10. §. Sem Lubló vára, sem a tizenhárom város: 1649: 28. t.-c.

⁴¹ *Opinio*, 1612 december 29. *OL. Acta diaetalia*, III. No. 10.

⁴² E helyütt egy téves véleményt igazítunk helyre. A rendek a XVII. század első felében állandóan panaszkodtak arról, hogy az ország jövedelmeit kiviszik. A történelmi közvélemény e panaszokat úgy értelmezte, mintha a magyar kamara tényleges jövedelmeire vonatkoztak volna. A kamarák pénzforgalmáról nagy számban rendelkezésünkre álló számadásokból, valamint a különféle véleményekből is azt látjuk, hogy a panaszok elsősorban nem erre vonatkoztak, hanem az elzálogosított területek jövedelmeire. Tehát a Pozsonytól Tengerig húzódó harmincadsor, a bányák és az uradalmak jövedelmeire. *Olv. galantai Esterházy*, III. 55—56—57. ll., erélyesen tiltakozik ellene III. 211. l. Másodsorban vonatkozhattak a kamarák kezelésében levő jövedelmekre, amelyek közül a taxának mintegy 40%-át rendszeren kivitték, terményben. Nagy szükség idején, mint pl. a cseh fölkelés-kor, a többi jövedelem fölött is rendelkeztek. A másodsorban említett kivitelnek átlagos évi összegét 10.000 forintnál többre nem számíthatjuk. Az előbbiekről a kutatás ezidőszerinti állásáról semmi biztosat mondani nem tudunk.

néprétegeket is teherviselés alá óhajtották szorítani. A szabadság és kiváltság iránt annyira érzékeny korban ennek megoldása, minthogy a nemességet érintette első-sorban, az egyik legnehezebb feladat volt.

A Tripartitum kánoni szavai szerint a nemesség harmadik sarkalatos kiváltsága az volt, hogy „... mindennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás és egyéb adó, vám- és harmincadfizetéstől mindörökre teljesen mentesek és ki vannak véve, csupán csak az ország védelmére tartoznak katonáskodni”.⁴³ Mindenki, aki a nemesség árnyékába valahogyan behúzódott, a dikátor megjelenésekor esküdött erre a cikkelyre. A kisebb kiváltságú népelemek libertása is akkor váltott teljessé, ha az az adótól felszabadította őket.

A XVII. század első felében az általános teherviselés kérdésében egyetemes rendelkezés, mely a kamarai elvnek megfelelően átalakította volna a társadalmat, nem történt. Ellenben időről-időre mégis elég következetesen adózás alá vetettek bizonyos népelemeket. E megfontolásoknál, mint a pénzügyi szemléletnél említettük, az aequalitás gondolatával operáltak, azaz, aki az államtól bizonyos szolgáltatást élvezett, tartozott ellenszolgáltatással viszonozni. (V. ö. 8. l. s a 24. jzt.)

A nemesség, miként Werbőczy is mondta, adómentessége ellenértékeképpen a haza védelmére katonáskodott. 1526 után, amidőn az ország épsége naponként súlyos csorbákat szenvedett, ez a szükség állandósult, tehát a nemesnek állandóan fegyverben kellett állnia. Három emberöltőn keresztül a nemesség kifogástalanul teljesítette köteletségét.⁴⁴ A hosszú török háború változást hozott. Elterjedtek a lövőfegyverek, tüzes golyók, gyanítás, bűdös követ szóró röppentyűk s a középkori jellegű közelharc háttérbe szorult. Födött harc a várból és nyílt harc, de gyors mozgással, lett a taktika alfája. A páncélos korszak tehát lejárt. Az állóharcra való nemesi insurrectio az új viszonyok közt lomhának, használhatatlannak bizonyult.⁴⁵ A kor követelménye az volt, hogy a nemesség vesse le páncélját és könnyű lovas módjára

⁴³ Werbőczy, Tripartitum, P. I. tit. 9.

⁴⁴ Szekfű Gyula, Magyar történet, XVI. század, 131.l.

⁴⁵ A magyar viszonyokra vonatkozó ezen megállapításokat megtaláljuk Szentirmai Imre értékes dolgozatában, Magyar csapatnemek a tizenöt éves török háború idején 1593—1608. Esztergom. 1909., főleg 18., 19., 26. és 32. ll. és Esterházy-nál. Toldy 358. oszlop.

álljon csatába. Erre való hajlandóság azonban hiányzott. Részben, mert a vértetetlen test a halál nagyobb veszélyét hordta magával, részben pedig azért, mert Mohács emléke, mely az apákat és nagyapákat még bosszúra hevítette, a fiatalokban félelmet okozott.⁴⁶ A nemesség visszavonult a terepharcból. De vissza a várharcból is, mert a várak a XVI. század végére olyan lerongyolódott állapotba kerültek, hogy oda a valamire való birtokos nemes szégyellett beállni.⁴⁷ Minden nemes szívesebben választott más életmódot, gazdálkodott otthon, vagy kereskedett,⁴⁸ s a vállairól lerázott terhet az alsóbb néposztályokra hengerítette. A XVII. századi nemeseknek már harsogni kellett a fülükbe, hogy „önmagunk védelmére isteni, emberi, sőt természeti törvénnyel egyaránt kötelesek vagyunk”.⁴⁹ A nemesi katonáskodást semminemű erőlködéssel felújítani nem lehetett, a hadviselés központjában továbbra is zsoldos csapatok maradtak.

A katonáskodás megszűnése magával hozta, hogy az aequalitás szerint a nemes másutt rója le állami kötelezettségét. A tizenötéves háború zivataraiiban ezt különösebb nyomás nélkül meg is értette. A nemesség „ex bursa propria” a jobbagysággal karöltve fizetett.⁵⁰ Mint a törvényekben világosan is mondták: azért tették, hogy elavult hadakozási kötelezettségüket megváltsák.⁵¹ A magyar nemesség tehát, bár adó kiváltságai elavultak, a XVI. század egész idején ismerte köteletségét. A török béke megkötésével, Boeskey István fölkelésével kezdődött csak az új korszak, melyben katonáskodásán kívül adózását is egészen beszüntette s terhessé vált az államra.

⁴⁶ Toldy, Esterházy, 358. oszlop.

⁴⁷ Ex discursione domini palatini. Az országgyűlési akták között, Hofkammer, 1646 április.

⁴⁸ Ugyanott.

⁴⁹ Toldy, Esterházy, 363. oszlop.

⁵⁰ L. Acsády, A magyar adózás története, 1598—1604. Bp. 1906.

⁵¹ 1602:9. t.-c.: „Caeterum quod personalis statuum insurrectio non adeo sit utilis, jam saepius — — est declaratum. Dictum quoque est, centum et quinquaginta denariis — quos coloni contribuunt — ea ratione esse quinquaginta denarios superadditos, ut ipsi status ab hac insurrectione liberentur.” Ugyanakkor mondják, hogy minden 20 ház után egy könnyű fegyverzetű lovaszt állítsanak, „quorum usus longe utilior futurus esse creditur in militia, quam si in propria persona quilibet in ipsa castra proficisceretur.”

A kamarák ezidőtájtban úgy emlékeznek róluk, hogy „abusus“, amit csinálnak.⁵²

A nemességnek visszavonulása, kiváltságainak elavulása általános európai vonás. Németországban a harmincéves háború idején minden állami teher alól megszabadította magát.⁵³ Franciaországban a korábbi időkben nem voltak mentesek a *taille* alól, a XVII. században már igen. Míg előbb ismertetőjelük a földbirtok volt, most, 1610 óta, az adómentesség „la distinction par excellence“.⁵⁴ Lengyelországban ugyanekkor szüntették meg a kétgarasos telekadót.⁵⁵ Kivételes helyzetben volt Csehország és az örökös tartományok némelyike. Csehországban a tizenötéves háború idején „die höheren Geldbedürfnisse“ maradandóan hatályon kívül helyezték a nemesi kiváltságokat.⁵⁶ Stájerországban 1604-ig az időszakos adóknak mintegy 25%-át viselte a nemesség, később többet,⁵⁷ stb. A kiváltságok elavulásával ha föl is támadt az általános teherviselésnek szükségessége, még hosszú idő kellett ahhoz, mire a politikai-alkotmányos viszonyok annyira megérttek, hogy az általános teherviselést a városokon kívül is meg lehetett valósítani. Nálunk 1848-ban történt meg, a 8. cikkely megalkotásakor.

A nemesség rangsorában öt fokozatot ismertek: 1. a birtokos nemest (nobilis possessionatus), 2. egytelkes nemest (n. unius sessionis), 3. címeres nemest (n. armalis), 4. menekült nemest (n. fugitivus), 5. egyházi nemest (n. praedialis).

A birtokos nemesség valahányszor adót vállalt, sosem feledte el hangsúlyozni, hogy azt csakis a jelen alkalommal, a fennforgó nagy szükségben teljesíti, a jövőre való minden kötelezettség nélkül.⁵⁸ Ez a nemesség

⁵² A dolog a maga egészében akkor derül föl, ha az államháztartás másik ágáról: a rendes bevételekről is részletes feldolgozás készül.

⁵³ G. Schmoller, *Preussische Verfassungs-, Verwaltungs- und Finanzgeschichte*. Berlin 1921. S. 93.

⁵⁴ Awetis Araskhaniantz, *Die französische Getreidepolitik*. Leipzig, 1882. S. 89.

⁵⁵ Kurtzeba, S. 149., 144.

⁵⁶ Gindely, 1526—1618. S. 117. A cseh adótörténelmet csak 1618-ig ismerjük.

⁵⁷ Franz Mensi, *Geschichte der direkten Steuern in Steuermark bis zum Regierungsantritte Maria Theresias*. I—III. Graz—Wien, 1910—1922. Bd. I. S. 224. Anm. Nr. 1. Bd. I. S. 343., 485.

⁵⁸ Egy ilyen ünnepélyes záradékot olvasunk 1638-ban, amikor Érsekújvár és Szendrő várára pénzt ajánlottak. „Ita

1605—1622-ig semmivel sem adózott. Akkor magára vette a 34. törvénycikkkel a koronaórség adóját, de teljesítésében hosszú ideig igen hanyagnak mutatkozott. 1630—1635-ig törvényileg is semmivel, számbavehető összeggel csakis 1647-ben járult az állami terhekhez.⁵⁹

1622-ig az egyetlen nemesek, címeres nemesek, csakúgy, mint a menekültek és praediálisok szintén nem fizettek. Azután is csak a koronapénzhez járultak hozzá taxa alakjában, amit pro ratione facultatum fizettek. 1630—1635-ig, amikor a koronapénzt a jobbágyra visszahelyezték, mint a hirtokos nemesek, ők sem adóztak, de később ismét.⁶⁰

Az egyházi nemesek kiváltságait nem a király adományozta, hanem az érsek, püspök vagy apát, s szűkebbkörű nemesi jogaikat csak a diocéza területén élvezheték. Az általános érvényességhez királyi consensus kívántatott. Hasonló kiváltsággal fölruházhatta jobbágyát a világi földesúr is. Az ilyen megadományozottat szabadosnak (libertinus) nevezték. Ez az átmeneti tag lefelé. A megadományozottnak adómentességre nem volt semmi törvényszerűen biztosított jogcíme.⁶¹ Az 1608-as és 1609-es országgyűlés taksa alá vetette őket,⁶² egyébként úgy fizettek, mint ahogyan a nemesség fizetett. Ha a fölszabadítás tömegszerűen történt, akkor libera villa, vagy oppidum keletkezett, mely aszerint, hogy kitől kapta szabadságát, bizonyos fokú adómentességet élvezett. Ezeket a helyeket fokozatosan szorították adó alá, részben a szabad városok keretében, részben pedig paraszti helyzetükbe visszasüllyesztve, a portális adók keretében. 1647 : 30. t.-c. legnagyobb részüknek kasszálja

tamen, ut haec limitatio semel pro semper facta esse intelligatur; nec ullo unquam tempore in exemplum et consuetudinem venire debeat, nec quovis modo absolutae ipsorum statuum et ordinum praerogativae, immunitati et libertati quorum virtute nullis unquam temporibus subjecti fuerunt, praejudicare valeat ac possit“. NM. Városi és kamarai iratok. 530/Fol. Lat.

⁵⁹ Allodium akkor is adómentes maradt, csak a jobbágyporták után fizetett. Számszerű részletezést a Táblázatokban találjuk.

⁶⁰ Az 1630 : 30. t.-c. 6. § a jövőre létesítendő címeres nemeseket adózás alá rendeli. In genere bevonja őket a cassa domestica adójába az 1723 : 6. t.-c. 4. §.

⁶¹ 1599-ben mondta a kamara, hogy a földesúr fölszabadíthatja a jobbágyot az úrbéres, de nem az országos terhek alól! Acsády, 1598—1604. 19. l.

⁶² 1608 : p. c. 14.; 1609 : 62. t.-c.

adómentességét, de még jóval utóbb is találtak kiváltságos telepeket.⁶³

A kúnokat, jászokat (cumani et philistei) 1622-től kezdve taksálják, úgy mint a többi ugyanakkor adózás alá került népelemeket. A zsidókat, anabaptistákat 1625-től, a zselléreket in genere 1609-től adózták. A molnárokat 1613-ban, de 1622 óta. Szénégetők, favágók 1625-től, kereskedők, rutének csak 1647-ben. 1609 : 51. cikkely elrendelte, hogy a magyarrá fogadott idegenek „bizonyos összeget“ évenként fizessenek. Az 1647. évi 26. t.-c. a külföldieket is megtaxálta, amíg az országban tartózkodtak. A rábaközi rácokat az 1613 : 30. t.-c., az oláhokat 1635-ben a 40. cikkellyel vetették adó alá. Az „egyéb“, portával nem rendelkező személyeket az 1647 : 26. t.-c.

Összefoglalva a vázlatos előadást, azt látjuk, hogy az állami teherviselésből a XVII. század első felében a lakosságnak igen nagy része hiányzott. 1622 az az időpont, melyben az első fordulat bekövetkezett, amikor a nemesség a koronapénzt elvállalta s magával együtt adózásba rántotta az alsóbb népelemeket is. 1647-ben, amikor a nemesség az első komoly összeget fizette, a helyzet az volt, hogy még mindig hiányoztak az adózás keretéből: a bányászok, postás alkalmazottak, sóhivatali tisztviselők, vámosok, alsó papság stb.⁶⁴ Hiányoztak az iskolák, kórházak, tanítók, tanárok.⁶⁵ Külön kiváltsággal mentesek voltak a Bars, Nyitra és Trencsén megyében lakó molnárok.⁶⁶ Egyetemlegesen a falusi bírák, az adóbehajtás körüli segédkezésükért. Nem fizettek az elemi erőktől, tüztől, víztől tönkretett lakosok. Nem fizettek az államnak az esztergomi érsek és káptalan javai,⁶⁷ mert jövedelmüket Érsekújvárra fordították, sem a veszprémi püspök javai 1647-ben, minthogy a püspök a somogyi végvidéken saját költségén tartotta a katonaságot.⁶⁸

⁶³ 1659:67. t.-c. — A libertinus-kérdés közelebbi megvilágítása külön feladat. Ezért itt nem is bocsátkozunk belé mélyebben.

⁶⁴ Ezeket az 1741 : 63. t.-c. vontá be.

⁶⁵ Az oktatók mentességüket III. Innocentius pápának köszönték. Stein, Finanzarchiv, Bd. I. S. 34.

⁶⁶ I. Ferdinánd király kiváltságlevele 1550 február 16-ról, megerősítve 1578, 1609, 1659. Említi a névtelen kis Dissertatio. de diversis subsidiis publicis 1792., pag. 25. cum sequenti.

⁶⁷ Ugyanott pag. 49 cum sequenti.

⁶⁸ 1647 : 25. t.-c. 3. §.

A portákat nem bíró lakosságnak bevonása korántsem sikerült úgy, mint ahogy a törvény előírta. A taxálás nem a rövő, hanem a megye feladata volt. A megye pedig úgy rendelkezett, ahogy jobbnak látta. Ennek következménye volt az, hogy a törvényekben előírt taxálást a legtöbb megye nem hajtotta végre, illetőleg ha végrehajtotta, az összeget magánál tartotta. A taxálást a kamara sosem őrizte ellen, az utólagos vizsgálatoknál is csak a porták körül forgott a kérdés.

Az összeredmény negatívum: a XVII. század közepéig sem a nemeseket, sem a portátlan népelemeket nem sikerült az állami adózás keretébe maradandóan beállítani.

IV. Qualitatív csoportban az adórendszer lényegére vonatkozó dolgokat tárgyaljuk. A Corpus Juris keretéből kiindulva legfeltűnőbbnek látszik az 1609 : k. u. 14. és az 1609 : 62. törvénycikk. Korábban ugyanis, 1598—1607-ig bezárólag, az adózás alapegysége „ház“ (domus) volt, s most, 1608-ban a gyakorlatot mellőzve, fölelevenítették a régibb alapot: a kaput, vagy latinul portát. Az adólajstromok elkészítését more *antiquitus* consveto fienda rendelték. Hogy valami változtatást tettek volna, arról nincs említés. 1609-ben ismét új adólajstromokat készítettek olyan utasítással, „hogy négy jobbágyház egy kaput és tizenkét zsellérház szintén egy kaput tegyen ki, úgy, hogy a vagyonosabbak, akiknek nagyobb földművelésük van, a szegényebbeket segítsék, a zsellérek pedig ingyen munkára és egyéb terhek hordozására kötelezve ne legyenek“. Gyökeres újítás bevezetéséről megint nincs szó. 1635-ben, hozzátesszik még azt is, „hogy egy kapura négy jobbágynál többet semmi esetre se számítsanak, és pedig olyanokat, akik közül mindegyik magáért a saját ekéjét tudja kiállítani (quorum quilibet proprium aratrum pro se ipso educere valet), továbbá, hogy a parasztokat ne taxálják, hanem a kivánsnál vegyesen vegyék számba“ (8. t.-c.). 1647 : 36. t.-c. kijelenti, hogy egy kapura kell számítani „négyet az olyan jobbágyok közül, akik egymagukra saját ekéjükkel négy vagy hat darab igásmarhával szánthatnak; azok közül a jobbágyok közül pedig, akiknek fél ekéjük van, vagyis akik csak két és nem több igásmarhával vihetik ki ekéiket, *nyolcat*; a zsellérek és olyan jobbágyok közül pedig, kiknek igásmarháik nincsenek, *tizenhatot*“.

Ezeket a törvénycikkeket az irodalomban úgy szokták említeni, hogy velük 1609-től kezdődőleg nagy

újítást vezettek be. A tények szükségessé teszik, hogy a porta (kapu) fejlődésének vonatkozó állomásait érintsük. Mi a porta területileg? Nem egyéb, mint a telek nagyságának kifejezője. Egész kapu a közönséges egységnyi telek, félkapu a kisebb, közös bejárású, vagy újabb településsel széthasított telek. A negyed vagy nyolcad porta, a négy vagy nyolc részre osztott telek egyik részlete. A kapu és telek terjedelmileg tehát azonos fogalmak. Akként is használják, „porta sive sessio“.⁶⁹ Telekadó vagy kapuadó egyforma jogosultságú.⁷⁰ 1336-ban, amikor a telket először terhelték meg érzékenyebben, mai szóval élve, föld(birtok)adót létesítettek.⁷¹

Egy-egy egész telken, tudnunk kell, sokszor nem csak egy család éldegélt, hanem több is.⁷² Tehát már eleve is 1—2—3 vagy több jobbágy alkotott egy-egy portát, mely porta most még nem függött a jobbágyok számától.

Az ilyen, fakultástól független adó nem vihető keresztül. Már I. Károly fölmentette azokat a telkeket, melyeknek szegény a lakójuk.⁷³ Zsigmond 1411:2. t.-c.-e különbséget tett kis és nagy telek között. Szóval azonnal megindult a fakultás szerinti adózás felé a fej-

⁶⁹ E tétel igazolása, s a szesszió XII—XV. századi fejlődése keresendő „A magyar adórendszer kialakulása“ c. értekezésemben.

⁷⁰ Megjegyezzük, hogy a „szesszió“ nem foglalja magában a jobbágy teljes gazdasági üzemét. A közhasználat ezzel a szóval csak a házhelyet és a kertet jelölte. Más az urbaniális értelemben vett sessió, abban már szerepelnek a tartozékok (per-tinentiae) is. L. az id. ért.

⁷¹ A francia nemzetgyűlés utasítása a földadóra 1791-ből így szól annak lényegéről: „La contribution foncière a pour un de ses principaux caractères, d'être absolument indépendante des facultés du propriétaire, qui la paye. Elle a sa base sur les propriétés foncières.“ Idézi Roscher, Finanzwissenschaft, S. 344. Anm. No. 2.

⁷² Erre nézve I. Eckhart Ferenc, A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig, Arad, 1908. 23., 62. l. — Tört. Tár, 1911. évf., 27. skl. — Későbbi időre Acsády Ignác, A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után, Bpest, 1889., főleg 40. l.

⁷³ I. Károly 1342. évi oklevele: „— — — sive sub eadem porta, seu euria portam habente tres vel quatuor, aut plures existant homines residentes, sive solum unus commoretur in eadem, nisi in tantum sit egens et pauper ut solvendi non habeat facultatem — — — facta dicatione — — — 18 denarios dare et solvere teneantur.“ Tört. Tár, 1911. évf., 27. sk. l.

lődés. S bár később is a telek maradt a rovás kivetésének főfeltétele, a porta kalkulálásába belevonták a fakultást mérő tartozékokat (partinentiae) is.⁷⁴ A szegény jobbágyokat ezután is kihagyták az adózásból. A szegénység fokát hat forint saját vagyon nemlétében ismerték.⁷⁵ E hat forintba azonban nem számították bele a mindennapi kenyérkereset eszközeit, kapát, fejszét és egyebet.⁷⁶ A tartozékok bevonásával csakhamar újabb zavarok álltak elő. A telkekhez ugyanis nem egyforma kiterjedésű szántó, mező, rét tartozott mindenütt, hanem a falvak helyi viszonyai szerint több vagy kevesebb. Ahhoz igazodtak, ahogy a jobbágy földesurának a censust fizette. „Ha a jobbágy — mondja a törvény és minden dikátori utasítás — ahhoz a házhoz, amelyben lakik, negyed, hatod vagy nyolcad résznyi szántót, földet vagy mezőt birtokol és földesurának negyed, hatod vagy nyolcad részét fizeti azon censushoz, melyet egy egész telek után szoktak fizetni, akkor a királyi rovás fejében is annyit fizessen.”⁷⁷

Ez az állandónak tervezett compromissum nem volt sikeres megoldás. A földesúrtól függő census változtatása, vagy egész elhagyása (allódiium nagyobbítása, libertini), kapcsolatban az általános gazdasági átalakulással, melyben a termés súlypontja mindjobban áttolódott az alacsonyabb gazdálkodás, az állattenyésztés felé, a porták borzalmas pusztulását vonta maga után. A censusra, mint a gazdasági erő szimptomájára alapított adózás tehát nagy csalódásokat okozott. Ezért 1598-ban a régi mértéket kikapcsolva, házak szerinti adót vetettek ki. Megint azonban annak figyelembevételével, „hogy a tehetősebb jobbágyok és zsellérek, az eddigi szokás szerint, segítsék a szegényebbeket”.⁷⁸ Azaz most nem ház(birtoklás)adót létesítettek. A fejlődés menetében ez az újítás semmi egyéb, mint visszatérés a porta egyik régibb fázisához. Innen lassan, de ugyanazon az úton indult ismét a fejlődés. Mert ahol egy telken ketten, vagy hárman laktak, azok szükségképen szegényebbek voltak, mint ahol egy

⁷⁴ „— — — de singulis portis, seu colonis eorum sessionis (sic.) et censualibus, qui videlicet terras, prata, aliasque utilitates sessionum, in quibus sunt, percipiunt — — —” 1546 : 5. t.-c. 2. §.

⁷⁵ 1554 : 4. t.-c. 1. §.

⁷⁶ 1566 : 7. t.-c.

⁷⁷ 1567 : 5. t.-c. — OL. Libri Instructionum.

⁷⁸ 1598 : 4. t.-c.; 1601 : 2. t.-c.

lakó volt. Ezek tehát hárman segítették a „házat“ kitenni. Máskülönbén hogy értelmeznők a „fél ház“ megjelölést az adólajstromokban? Bizonyára úgy, hogy egy másik gyöngö fakultásúval „egész házat“ alkotott. Kétségtelen, hogy egyelőre többet jövedelmezett, mint a porta, de csakhamar ugyanoda jutott, ahol az volt. Mert lehetetlen, ahogy Acsády Ignác képzei, hogy Pozsony megye házai 1598—1604 között eltelt hat esztendő alatt 11.860-ról 3542-re, Nyitrában 17.909-ről 6692-re pusztuljon „az ol-talmazó jóbarát, a császári zsoldoshad garázdálkodása“ miatt.⁷⁹ De viszont az igaz, hogy ezt az *adóügyi* pusztulást a nehéz idők okozták. Többször kérték, hogy a szegénység miatt, ami a nép között általános, állítsák vissza a régi telkek (porták) szerinti adózást.⁸⁰ Ez történt 1608-ban, a koronázás utáni 14. t.-c.-kel. Tehát semmi új tartalom nem került a portába, sem 1609-ben, amikor csak kodifikálták a fakultás irányában haladó lassú fejlődés újabb fázisát. A nem egész házakat éppúgy, mint a nem egész telkeket — amire Acsády is sok példát ismer még 1598 előtti időkből⁸¹ — eddig is összeadták és „per combinationen“ csinálták az összeírást. Ebben a viceispán, a négy szolgabíró, esküdt és a dikátor helyszini egyezkedése döntött.⁸² Azok a census megromlott mértéke helyett ugyis a jobbágyokat vették vizsgálat alá.

Az 1635-ös és 1647-es határozatok még közelebb ferköztek a tényleges adóerőnek megragadásához. Bár utóbbi alkalommal a törvény nem fejezte ki világosan a földnek döntő szerepét, valóban mégis elsősorban arra nehezült az adózás egész súlya.^{83—84}

⁷⁹ Acsády, 1598—1604. 10. l.

⁸⁰ 1602 február 14. Šišić IV. 421. l.; 1608 szeptember 10. ugyanott 524. skl.; 1608 szeptember 3. ugyanott 514. l.; 1608 szeptember 8. ugyanott 521. skl.

⁸¹ L. Acsády, A magyar jobbágynépesség száma, 28. l. a jegyzetet.

⁸² 1618: 41. t.-c.: Ubi antem inter dictos nobiles juratos et dicatores *conveniri non posset*, in ea parte duntaxat fiat *rectificatio in comitatibus* — — —.

⁸³ 1681. év utáni utasításban is az van: „Mint hogy nagyobb részint szántóföldből lesznek a porták avagy kapuk — — —“ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. évf., 230. l.

⁸⁴ A sessio és porta közelebbi vizsgálatába nem bocsátunk bele, csak azt jegyezzük meg, hogy az orosz „eke“ is hasonló fejlődésen ment keresztül, mint azt Haxthausen sejteti. Ott az ekébe pl. az iparosokat is bevonták, olyan képen, mint a portába később nálunk is „dikánként“. August

Ebben a — mai szóval élve — hozadékadó felé tartó lassú folyamatban, mely három évszázadon keresztül merev konzervativizmusával nem tudott eltávolodni a földtől, van egyszersmind a magyar adórendszer korszerűtlenségének nyitja. Rugalmatlansága miatt sem a gazdasági tényező változását kellőképen követni, sem a társadalmi átalakulással kicsúszott másfoglalkozású népelemeket fölszívni nem tudta. A kamarák szünetlenül érezték a hibát s folyton sürgették a rendeket, hogy találjanak ki a portális adók mellé valami más jövedelmi forrást, mert hihetetlenül száll alá a hozadék.⁸⁵ A lényegre azonban sohasem tudtak rátapintani, hisz nem volt akkor még pénzügyi tudomány, mely okaiban nyomozta volna a pusztulást. Nyugaton is hanyatlás lett a sorsa mindenféle középkori telekadónak, mert a társadalmi differenciálódással, iparosodással, kereskedelemmel szétszüllöttek a régi keretek. A telekadók ott is egyoldalúakká, nyomasztókká és mégis kevés hozadékúvá váltak. A teljes katasztrófát úgy előzték meg, hogy a telekadókat hagyták összeroppanni és helyükbe bor-, sör-, ipar- stb. adókat létesítettek. Bár a pénzügytörténet ezt a folyamatot még nem mutatta ki, de a tények világos összefüggése csakis ez, mint ahogy itt igazolni törekedtünk.⁸⁶ A magyar pénzügyi hálózatba fogyasztási adók helyett „félharmincadot” kapcsoltak, majd 1649-től katonaságot.

Portális adóink tehát egyoldalúan a mezőgazdaságra nehezültek. Évi átlagos mennyiségük, ami egy-egy portát terhelt, viszonyítva a XVI. századhoz, jóval magasabb volt. Főleg a huszas évektől kezdődőleg, amikor gabonaadókat is létesítettek. Míg a XVI. században ugyanarra a portára, de jobb gazdasági alapra, átlag évi egy forint

Freiherr v. Haxthausen. Studien über die inneren Zustände des Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands. I—III. 1847, 1852. Bd. III. S. 466. — A portakérdés kifejtését és világosabb összefüggését l. A magyar adórendszer kialakulásában.

⁸⁵ Az udvari kamara véleménye 1618. február 19. Staatsarchiv. — Propozíció 1637. NM. Kézirattár, 515/Fol. Lat., vol. I. OL. Acta diaetalia III. No. 13. — Propozíció 1646. szeptember 22. OL. Acta diaetalia III. No. 16. — Propozíció 1649. OL. Acta diaetalia III. No. 17. — Táblázatok.

⁸⁶ Az adótörténeti munkák a társadalmi differenciálódást nem szokták figyelembe venni. Egyedül Josef Kulischer, Russische Wirtschaftsgeschichte. I. Jena, 1925. Bd. I. S. 412. f. mutat rá, hogy a társadalmi tényező megváltozása az adórendszerben mely nyomot hagy.

került, a XVII. században rosszabb gazdasági alapra, számítva a vármunkát, gabonát is, ritkuló országgyűlés mellett átlag évi két forint. Az adminisztrációs hibákon kívül ez az egyoldalú túlterheltség volt az egyik legfőbb oka a csekély hozadéknak.

A telekadón a túlterheltségnek úgyszólván minden lehető jelét észlelhetjük: 1. A kétes restanciák, mik Ferdinánd alatt (1526—1564) alig 4%-ot alkottak,⁸⁷ a XVII. század első felében majdnem megháromszorosodtak. 2. Még a jobbagytól a régi adókat sem tudták behajtani, az új máris elérte azokat.⁸⁸ 3. A csalások fokozódtak, a jobbagyok elfutottak az adó elől,⁸⁹ vagy egy házba hárman-négyen is összehurcolkodtak,⁹⁰ szóval az adómorál mélyen hanyatlott. 4. Az adóbehajtásra különleges bizottságokat kellett szervezni, mik a kezelési költségeket növelték stb. A portális adórendszerben tehát helytelenül oszlott szét a teher, egyfelé semmi, másfelé sok is került, ezért a kor viszonyainak nem felelt meg, elavult.

V. Mivel a szabad városok közigazgatásukban autonómiát élveztek, területükre a contributionnak vidéki igazgató szerve, a dicatura nem volt illetékes. Gazdaságuk nagyobb arányban hajlott az ipar és kereskedelem felé; életükben a mezőgazdaság alárendeltebb szerepet játszott, mint a vidéken. Ekként differenciálódott társadalmuk is. A kiváltságon nyugvó alaki és a társadalmi-gazdasági tagozódásból eredő tartalmi különbség miatt, a városok nem voltak a portális adók keretébe vonhatók, hanem a hányadlati alap helyett egy összegben fizették adóikat. A subrepartitiót maguk végezték, „házak“ szerint, tehát ugyanúgy, ahogy kezdetben a telekadót. A változás megfelelő módon itt is bekövetkezett.⁹¹ A városok

⁸⁷ Acsády, Magyarország pénzügyei, 1526—1564. Bp. 1888. 112. l.

⁸⁸ Panaszolja a kamara is. Pozsony, 1610. április 17. Hofkammer.

⁸⁹ Majdnem minden utasításban erre külön felhívják a rovók figyelmét. OL. Libri Justructionum.

⁹⁰ Hethei Pethe László vizsgálata Felső-Magyarországon. 1612. az udvari kamara összefoglaló jelentése november 18-ról. Hofkammer. — Franciaországban ugyanebből az okból kifolyólag (taille) már tíz házaspár és hetven ember is lakott egy-egy parasztházban. Roscher, Finanzwissenschaft. S. 349. Anm. Nr. 12.

⁹¹ A fakultás tökéletesebb kiépítésére egy szólam az 1642. évben is hallatszott. A rendek kérték, hogy a városok maguk között a taxát „ne házzámra, hanem érték szerint vessék fel s mint az dikát, adgyanak úgy az taxát is bizo-

középkori elszigetelt helyzete a XVI. század végéig sér-
tetlenül fennállott. Patrónusuk gyanánt a mindenkori
királyt tisztelték, annak fizették a *subjectio* elismeréséül
az évi censust, *census annualis-t*.⁹² Amikor — mint az
első fejezetben előadtuk — a királyi jövedelmek segélyre
szorultak, megjelent a *census extraordinarius*: a *taxa*,
vagyis a városi adó. Ahányszor országgyűlés adót aján-
lott meg, a király annyiszor vette igénybe a városok
segítségét *ex plenitudine potestatis suae*. A helyzetet év-
százados szokás erősítette. Az alkotmánynak be nem cik-
kelyezett része tehát azt tartalmazta, hogy *a király a*
városokra országgyűlések idején, egy alkalommal, szo-
kásossá vált összeget vethet ki, mit saját céljaira
fordíthat.

Ez a cikkely a XVII. század első felében forradalmi
jellegű változáson ment keresztül. A hosszú török háború
mozgalmas idejében a nagy hadi kiadások mellett az évi
census mindinkább háttérbe szorult. Mint ahogyan
ugyanezidőtájt a dika elnyelte a *lucrum camerae-t*,⁹³
akként került homályba a *census*.⁹⁴ Mihelyt feledésbe
ment a *subjectio* jele, elhomályosult a *taxa* *census*
extraordinarius jellege s követelték, hogy a városok adó-
ját is hadi célra fordítsák. A fennálló veszedelmekre való
tekintettel ez meg is történt. A XVII. század első felében
a *taxa* már úgy említik mint közadót, mely az *ország*
subsidiümához tartozik.⁹⁵ Első észrevételünk tehát az,

nyos terminusokra“. NM. Kézirattár, 515/Fol. Lat., vol. I.,
pag. 563.

⁹² Vagy *census ordinarius-t*; szemben a *census extra-*
ordinarius-sal, ami *taxa*t jelent. Ezt már Acsády is észre-
vette, 1526—1564, 117. l.

⁹³ Thallóczy Lajos, *A kamara haszna*. Bp., 1879.

⁹⁴ 1590. május 17-én írja a pozsonyi kamara, hogy a váro-
sok mind fizetnek évi *census*t, kivéve Pozsonyt, Szokolcát
és a bányavárosokat. Hofkammer, július. — 1614. november
24-ről viszont azt halljuk, hogy a *census* Nagyszombat és
Szokolca még fizeti, a többiek nem. Van ugyan még valami
Pozsony és Trencsén városokra vonatkozólag, „sed obscure
adeo, ut vix certi quid elici queat“. OL. KÖ. *Protocollum*
*739. — V. ö. még Acsády, 1526—64, 119. l. — Később a *census*
föleleveníteni törekedtek.

⁹⁵ Hogy hogyan lett a *taxa* (*contributio*) *regis-ből* *taxa*
(*contributio*) *regni*, azt külön nem részletezzük. Szlavóniában
a *taxa* *regni* ugyanilyen fejlődése korábban végbement. Nálunk
törvényesen az 1601. IV. *articulus* rendeli először így. Acsády
a változást nem ismerte fel, ezért *furesának* találta. Acsády,
1598—1604, 80. l. — A végeredményre néhány igazoló adat:
„A szabad városok *taxa*ja az *ország* *subsidiümához* tartozik.“

hogy a királyi adó (*contributio regis*) rendi adóvá (*contributio regni*) alakult.

Amint az végbement, vele kapcsolatban nyomban jogot formáltak a további lépésre, mellyel a régi alkotmánytól ismét távolodtak. Egysorba állították a városokat a többi renddel s megállapították, hogy fizetségük nincs arányban amazok áldozatával. Követelték az adók fölemelését. Érvelésük hűen a korhoz, az *aequalitas* szellemében történt.

A kamarák logikáját a következőkben foglalhatjuk össze: 1. A szabad városok az országnak tagjai, *membra regni* (tehát nem szinguláris, privilégiummal önállósított teritoriumok!), mint ilyenek, ugyanazt a védelmet igénylik, mint a többi karok. 2. A karok és rendek a szokásos díkát följebb emelték és azonkívül különféle célokra egyéb adókat is szavaztak meg. 3. A városok teherviselő képessége megnagyobbodott, mert a zavaros idők alatt lakosságukat nagymértékben fölszaporították. Sok mágnás, kereskedő, ács és másféle plebejus bevonult s nevét a polgárok könyvébe „*in album civium*“ beírta. Főleg Sopron, Pozsony, Modor, Szentgyörgy, Bazin, Trencsén és Éperjes gyarapította akként az erőit.⁹⁶

Tehát mindenképen méltányos és jogos (*aequum et justum*), hogy 1. a városok magasabb, a többiekkel arányos adót fizessenek, 2. hogy a taxa együtt járjon a díkival, annyi esztendőn át, mint amaz,⁹⁷ 3. ha a karok

OL. *Expeditiones camerae*, 1630. január 17. No. 17. — *Taxa „ad publicas necessitates regni deputata sit.“* OL. *Expeditiones camerae*, 1631. január 14. No. 30. — „*Siquidem vigore articulorum regni taxa liberarum civitatum ad regni subsidia pertineat...*“ *Opinio*, 1637/38. országgyűlésre. Hofkammer, 1636. október. — Még, OL. *Expeditiones camerae*, 1638. december 23. No. 1. — Ezenkívül NM. Kézirattár, 515/Fol. Lat., vol. I., az 1637-es propozíció.

⁹⁶ Jól összefoglalja a gondolkodást a következő két irat: 1. Lethenyei Imre racionista opiniója a szabad városok taxájának gyarapításáról, Pozsony, 1635. június 30. A félharmincadról pl. ezt írta: „*An non esset injuriosum toto regno, solas civitates ab hac laudabili ac patriae utilissima contributione esse immunes?*“ (Az 1647: 27. t.-c. kötelességükké tette a fizetést.) OL. CH. *Litterae ad cameram*. Series I., fasc. 39. — 2. Az 1625. évi országgyűlés október 14.-ről keltezett proziciójának az a példánya, amelyik a Staatsarchivban található. A vonatkozó rész egykorú kézből át van húzva, indoka a melléje írt, említésre kerülő, megjegyzés.

⁹⁷ Ezt kívánta a nádor is. OL. *Acta diaetalia* III. No. 12. *Annotationes palatini diaetales anni 1635.*

perennális adót létesítenek (lucrum camerae), akkor a városok is évenként adózzanak.⁹⁸

Kivitelnek akadályja nincs, mert 1. a városok kiváltsága abusus, 2. mert nincsen olyan törvény, amely a változtatásnak útjában állana, 3. mert minden a király akaratától függ.⁹⁹

⁹⁸ OL. Acta diaetalia, III. No. 5. 1616. március 22. iromány.

⁹⁹ Néhány jellemző darab: „Quamvis juxta publicas regni constitutiones *aequum esset*, ut quandocunque regnicolae contribuunt, seu dicam decerunt, liberae ac regiae civitates quoque taxam solvere tenerentur. Verum *nulla habita ratione inaequalitatis seu disparitatis* hujus, quod videlicet regnicolae dicam pro duobus annis statuere et persolvere consueverunt, civitates vero liberae duntaxat pro uno anno solvant; eo jam *abusus hic* civitates penetravit, ut ne pro uno quidem anno taxam sibi impositam solvere velint...“ Propositiones diaetales 1. decembris 1637. dictatae. Hofkammer, 1636. október. — Ugyanott a magyar kamara fontos véleménye. — A kassai kamara 1619. február 16-án így írt: Helyesli az emelést, mert „et civitates quae pari cum aliis regni statibus pace gaudent, *onera quoque pariter ferrent*, ita videlicet, ut uno anno unius anni, altero alterius taxam persolvant, quemadmodum et a regnicolis solvitur.“ OL. KÖ. C. Scep. Liber expeditionum *1466. — Az udvari kamara arra a kérdésére: „An non sit liberis civitatibus taxa aliqua imponenda, cum coloni, hujus regni indigenae (szemben a városokkal!) lucrum camerae, cessante ad praesens dica, secundum constitutiones publicas praestare debeant“, azt válaszolta a magyar kamara: „Liberas civitates hujus regni proprie et immediate dependere ab autoritate et elementi arbitro suae majestatis. Licereque ejus majestati illis taxam imponere, quandocunque id *publica necessitas* postulare videbitur. *Nec ulla extat publica constitutio*, quae aliquid de taxa civitatibus imponenda aliquando determinasset, sed *permissum id est singulari suae majestatis arbitrio*“.

„Quamquam autem in consuetudinem longo usu adductum sit, ut tunc solummodo civitatibus taxa imponeretur, quando dica in colonis esset in diaetis decreta, invenimus tamen in veteribus rationibus anno 1554-to, lucrum saltem camerae et non dicam fuisse a colonis exactum et eodem tempore civitatibus quoque liberis, fuisse dictam (sic.) impositam.“ Precedens tehát van, ezért most is meg lehet tenni, „cum non minores publicae necessitates nunc quoque incumbant, quam illis temporibus vergebant“. Pozsony, 1590. május 17. Hofkammer, 1590. július. — E helyen mellesleg megjegyezzük, hogy a következő évben ezen opinio alapján vetettek ki a városokra abszolútisztikusan adót, de mint Acsády kutatásai mutatják, eredmény nélkül. Acsády, Pozsonyi és szepesi kamarák, 13. l.

Idézzük még az 1638. augusztus 6. keletű pozsonyi opiniót: „Solutionem taxae non esse ita institutam, vel a primaevo fundatam sicuti aliquis census ordinarius, ut vide-

A városoknak pénzügyi kiváltságos helyzete, mint a nemességé is, valóban elavult. Az idő méltán nyomta rá a visszaélés bélyegét. Mert az egész Európát uraló merkantilis világfelfogás s a nyomában előretörő abszolútizmus nem tűrhette meg a fölbástyázott városokat, mik céljainak legelőször útjában állottak. Demokratikus jelszavával: az aequalitas szellemében egyetlen tömegbe igyekezett összeforrasztani az ország lakosságát s munkájában nem kímélte a középkornak visszaélésszerűen ittfelejtett kiváltságait. Ez a szellem a negyvenhetes diétán elemi erővel követelte, hogy az ország törvényeinek *mindenki* alávesse magát (legibus regni subject sein), hirdessék ki a pénz *egységes* árfolyamát (publicetur aequalitas monetae) s vessék alá a városokat *mindkét* harmincadnak (ut solvant, tollantur privilegia earundem). De ugyanakkor — nagyon jellemző még a régi zubbonyra — hozzátették „salva tamen libertate”.¹⁰⁰

A városok törvényekkel körül nem bástyázott alkotmánya az irományok pergőtüzében valóban inogni kezdett. Fölborult a régi cikkely az a része is, mely a városokat csak „szokásos” adókkal engedte terhelni, s 1618-ban a kamarák már jelentős eredménnyel zárták számadásaikat.

A városokat érő támadásokba személyes motívumok is belészóltak. A kamara tisztviselőit hántotta a polgárságnak, szemükben renitenciává dagadt, túlzott önérzete s ellenszenvre hangolta őket a pozsonyi magisztrátus represszáliája, mely a tisztviselőket akarattal túlterhelte városi adókkal. A kamarák éreztették hatalmukat s a királyi előadásokon keresztül országgyűlés elé juttatták logikusan megfogalmazott nézetüket. A királyi szóval előadott panaszokhoz 1647-ben a városokkal szemben sérelemmel teli nemesek is csatlakoztak, amivel a polgárság minden oldalról elszigetelődött s a következő alkalmalmmal súlytalan kisebbségre szorult.

licet uno eodemque modo sine augmento (sic.) vel diminutione imponatur aut exigatur. *Imponitur* enim solummodo tempore diaetarum regni, idque pro ratione temporis quandoque plus, quandoque minus, *juxta benignam suae majestatis arbitrium et voluntatem*. Hofkammer, 1638. augusztus.

¹⁰⁰ Az 1646/47. országgyűlés kamarai vonatkozású iratai. Hofkammer, 1646. április. — A városok harmincadfizetés alól mentesek voltak Zsigmond király 1405. I. 17. cikke alapján. Olv. hozzá Timon Ákos, Magyar alkotmány- és jogtörténet IV. kiadásában, Bp., 1910. 376. l.

A privilegiális életideált összeromboló új szellem a nyílt harcot csak az 1622—23. évi országgyűlés után vette fel. Addig a zavaros idők leple alatt, Bocskay és Bethlen okozta zűrzavarokban sikerült a kérdést házilag elintézni. Kezdetre 1608-ban volt, amikor a szentkorona visszahozataláért rendezett Bohemica-expedícióra Illés-házy nádor 11.000 forint adót vetett ki. Az év decemberében zárult országgyűlés alapján 1609-ben, a következő év januárjában végződött alapján pedig 1610-ben szedtek a városoktól adót. Minthogy azonban az utóbbi országgyűlés két esztendőre rendelt rovást, a pozsonyi kamara vázolt gondolkodási módjával 1611-re is beszedte az adót. A kassai kamara azt mellőzte, miért Pethe László nagy neheztelését magára vonta s utólag kellett az elhagyott taxát beszédnie.¹⁰¹ Az utólagos kivetés meg is történt, de eredmény nélkül,¹⁰² s a pozsonyi területről is hiányosan folytak be az összegek. Mindamellett 1612-ben, amikor a portális adók keretét megkísérelték abszolutisztikus módon tágítani, Pethe László kamarai elnök kezdeményezésére az alsómagyarországi városokra ismételten adókat írtak ki.¹⁰³ Ennek a subsidium extraordinariumnak éppúgy nem lett gyümölese, miként 1591-ben sem volt.¹⁰⁴ A városok nem fizettek, panaszt tettek a nádornál s a megyékkel egyöntetűen viselkedtek.¹⁰⁵ Az 1613-as országgyűlés után szabályszerűen folyt az adózás. 1618 ismét új fordulatot hozott. Az udvari kamara

¹⁰¹ Megtudjuk a kassai kamara 1619. február 16-i átíratából. OL. C. Scep. Liber expeditionum *1466, és Pethe László 1612. évi vizsgálatából. Hofkammer, december. — Az országgyűlések idejét a táblázatokban megjelöltük. (4.)

¹⁰² A későbbi kimutatások nem is vették fel, hogy kivás történt. Beszedésére vonatkozólag sincs semmi nyom. Ezért elhagytuk a Táblázatból.

¹⁰³ Pethe László memorialeja 1612. júniusból. Írja, hogy mivel néhány megye három forintot ajánlott a korábban szokásos négy helyett, „*aequum itaque est, ut liberae quoque civitates de taxa sua hoc modo, id est ex tribus partibus pro anno praesenti solvenda mandato suae serenitatis commone fieri.*” Oldaljegyzet: „*fiat.* Hofkammer.” Hofkammer, 1612. fasc. Nr. 2. — A kivetés eszerint is történt meg, a szokásos összeg 75%-ában. Pozsonyra 4500, Nagyszombatra 3750, Sopronra 3000, Trencsénre 375, Korponára 150, Modorra 1500 forint került. Kivéve a hét bányavárost, azokra 2000 forintot, 100%-ot vetettek. Hofkammer.

¹⁰⁴ Acsády, A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565—1604. Bp., 1894. 13. l.

¹⁰⁵ Vonatközü irományok egy helyen, Hofkammer, 1612. fasc. Nr. 2.

a magyar felterjesztéseket átjavította. A bányavárosoknak adott kedvezményt, mely szemében különleges szálka volt, nullifikálta, s adójukat ezer forinttal följebb szőkítette.¹⁰⁶ A magyar kamara tovább ment. Egyező gondolkodással, mint 1610-ben, az udvar figyelmeztetése ellenére¹⁰⁷ ismét két esztendőre vetette ki az adót. A városok ezt nagyobb számban meg is fizették, részben a királynak, részben Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek, aki ezidőben Pozsony alatt állott.¹⁰⁸ Ugyanez történt a kassai territóriumon, azzal a különbséggel, hogy ott Bethlen parancsára 1620-ban is szedtek adót.

Az elért sikerek növelték a két magyar kamara bátorságát s az 1622—23. évi országgyűlés után minden tekintetűre nélkül folytatták bevált módszerüket. Ezúttal azonban erős ellenzékkel találkoztak. A városok, mint negyedik rend, egyetemlegesen (communiter) visszautasították az igazolatlan eljárást s a második taxát nem fizették meg. Ervelésükben azt mondták, hogy „ellenkezik privilégiumaik természetével“. Kérvényeikkel az udvarhoz fordultak, innen az aktát fölvilágosítás végett áttették a pozsonyi magyar kamarához.¹⁰⁹ Ott azt választák, hogy „a dologban semmi szokatlan nincs, sőt régi szokás erősíti“.¹¹⁰ A kamara többször is megírta: „Bevett szokás ebben az országban az, hogy valahányszor az országlakókra közadókat rendelnek, a városok ugyanannyiszor, *értsd ugyanannyi esztendőn keresztül, amennyin a megyék fizetnek*, tartoznak adózni“.¹¹¹ A városok

¹⁰⁶ Resolutio a magyar kamara 1618. július 30. felterjesztésére. Bécs, 1618. szeptember 22. (Conceptus.) Hofkammer.

¹⁰⁷ Az udvari kamara 1619 tavaszán tette szóvá az ügyet s fölvilágosítást kért, „cum nobis memoria exciderit, an prioribus annis dupliciter taxa imposita, vel soluta fuerit.“ OL. Benignae resolutiones, 1619. április 24.

¹⁰⁸ Az 1625. évi javítgatott királyi előadásból. Staatsarchiv. — OL. Expeditiones camerae, 1625. október 16. No. 39.

¹⁰⁹ OL. Benignae resolutiones, 1624. december 21. Az udvari kamara már 1619-ben is szóvátette az ügyet. L. 107. sz. jegyzetet.

¹¹⁰ „...nihil inusitati esse, sed longo usu observato.“ OL. Expeditiones camerae, 1625. január 8. No. 43. Az akta nincs a helyén, de registruma megtalálható a csoport elenchesében.

¹¹¹ „Usitalum et receptum fuit in hoc regno, ut toties, quoties regnicolis contributio aliqua publica, utpote dica imponeretur, civitates quoque liberae taxam persolvere toties, id est tot annis quot comitatus tenerentur.“ OL. Expeditiones camerae, 1625. május 13. No. 45. — Ugyanott, október 8. No. 17. — Ugyanott, október 16. No. 39. stb.

hiába tiltakoztak, a kamara mindig ezt a véleményt vallotta, — 1625-ben már helyesen is, mert Pethe László elnöksége valóban ilyen emlékeket hagyott hátra s ezt az új elnök, Horváth Gáspár, 1618-ban gyakorlatban is kipróbálta.

A magyar kamara hatására törölték az 1625-ös országgyűlésre készen álló proposícióból azt a pontot, mely a városi adóknál a helyzet akkénti törvényesítését követelte „*quae dicae correspondeat.*“ A margón följegyezték: „*Satius jure regio exigere, etiam restantias, non in dubitationem vocare.* Célyszerűbb felségjogon behajtani, még a hátralékokat is, nem pedig kétségesse tenni.“¹¹²

A helyzetre érdekesen világít rá egy Pálffy Pál elnöksége idejéből származó iromány. Belőle megtudjuk, hogy a kamaráknak a régi alkotmányt félremagyarázó törekvése csupán taktikai fogás volt, ami szervesen illeszkedett a városokkal szemben folytatott pénzügyi politikába. Ez az 1628-ból való kamarai irat azt tartalmazta, hogy „igazság szerint a szabad városokra taxát csak abban az időben szoktak kivetni és csak egy esztendőre, amelyik évben országgyűlés van. A kamara e részben ugyan arra törekedett, hogy amint a többi adót is két esztendőre szokták kivetni, ugyanúgy annyi időre járjon a taxa is. De a városok addig bolygatták a dolgot, míg elnyerték őfelségénél és országlakóknál a diétán egyaránt, hogy nem többre, csakis egy esztendőre tartoznak fizetni“.¹¹³

A vonatkozó 1625 : 43. cikkel, mely a „szokásos“ összeget is hangsúlyozta, a városok adóügyében egyelőre nyugalom keletkezett. Értelme szerint ugyan csak a bánya- és mezővárosokat illette, de a negyedik rend az egész státusra vonatkoztatta, mint ez a későbbi iratokból is kitűnt. Ilyen értelemben újították meg az 1638 : 35.

¹¹² 1625. proposíció. Staatsarchiv. — Lipót alatt már minden adót „*jure regio*“ szedték. Huber-Dopsch, S. 219. f.

¹¹³ Pozsonyi kamara opinioja a jövedelmek gyarapításáról. „*Taxa porro liberarum civitatum recte etiam tantum eo tempore, quo diaeta in regno celebrari solet, et quidem ad unum annum per suam majestatem imponitur. Nos quidem hac parte quo (= eo) laboravimus duntaxat, ut sicut diversa dica ad duos annos, ita etiam taxa ad duos annos per suam majestatem civitatibus irrogaretur. Sed in tantum illi civitatenses circa hanc rem sollicitarunt, ut non nisi unam solvi debere, tam penes suam majestatem, nobis quidem reclamantibus, quam et regnicolas in publicis diætiis obtinuerint.*“ Pozsony, 1628. március 11. Hofkammer, 1629. március.

artikulussal. A kamara egyenlőre föl is hagyott a két-évi taxával, de 1635-ben az egyévi fizetséget jelentékenyen emelte. A városok tiltakoztak, kérvényeztek s eredményre is jutottak, amit 1638-ban a 35. t.-c.-kel be is igazoltak. Az új impozíciókat, amiket 1638-ban készítettek, lényegesen alacsonyabbra méretezték, mint a kétségtelenül magas 1635. évit. Maga a kamara mondta fölterjesztésében, hogy két ok működött közre, ami miatt alacsonyabb a mostani impozíció. Először is, a rendek kiabálása „clamores et gravamina“, a belőle eredő 35. cikkellyel, másodszer az, hogy a nagy pénzeket nem lehetett beszédni, hátralékok halmozódtak s kérvényeztek. Ezek miatt bőlebbnek látszik most valamivel kevesebbet kivetni, de azt aztán be kell szedni.¹¹⁴

A böles belátás azonban nem sokáig tartott, mert a politika hullámai új helyzetet teremtettek. A negyvenhetes gyűlésen megtörtént a nemesség rég esedékes színvallása s a kamarai követeknek, akiknek helyük volt a diétán, sikerült keresztül vinniök, hogy harmincnál több szabad település (oppidum) kiváltságát törvényesen konfiskálták.¹¹⁵ A kamara régi politikája megszabadult béklyóitól, a duplicata taxa rendszere ismét elkezdődött, azzal a különbséggel, hogy *egy* országgyűlésből *egy* évre, *egy* összegben vetették ki a kétéves illetéket, tehát „alkotmányosan“.

VI. Összefoglalva a fejezetben elért eredményeket, láttuk, hogy Magyarországon a XVII. század első felében kevés pénz volt forgalomban. Portális adórendszerünk a török veszély hatására, abszolutisztikus nyomás alatt, külterjesen, terménygazdasági irányban fejlődött. Kialakult a kontinensen ritka, az irodalom szerint csak Oroszországban ismert adó, a vármunka mellé a második specifikum: a gabonaadó. Hangsúlyozzuk, hogy ezek olyan korban állottak fenn, amikor a gazdasági élet expanziója, gépek nemlétében, tisztán a munkáskéztől függött. Az újítások valamivel előbb történtek meg, mint a környező középeurópai államokban, ahol a régi kereteket tulajdonképpen csak a harmincéves háború ütötte szét. Indirekt adók nem keletkeztek, az új adók beállítását portális alapon eszközölték. Az alaki sikerek ténylegesen

¹¹⁴ Pozsony, 1638. augusztus 6. Hofkammer.

¹¹⁵ 1647:30. t.-c. Teljes felsorolást adja Conscriptioes Dicarum pozsonymegyei kötete a legvégén, mely a XVII. század első felét foglalja magában.

nem sokat jelentettek. Az adórendszer az élet fázisait rugalmatlansága miatt nem követte.

A városokkal kapcsolatban közelebről megismerkedtünk a magyar pénzügyi politikával. Vezetője a pozsonyi magyar kamara volt, ahol hethei Pethe László elnöksége óta hagyományos irányelvek uralkodtak. Színezője az abszolutista gondolat, ismeretlen előtte minden nemzeti ideál. A kamara a középkori királyt szolgálta, aki előtte magyarnak látszott. Szlavónia sorsába, miként előadjuk, nem avatkozott bele. Az udvar városokat védő törekvéseit nem értette. A taxaelengetések ellen egészen alacsony érvekkel tiltakozott.¹¹⁶

Az egész fejlődés végső konklúziója az, hogy *a magyar pénzügyi hálózat a XVII. század első felében nem tudott fölfrissülni sem a portális, sem a városi adókon keresztül*. Egészében olyan benyomást tett, hogy a „beteg ember“ gyógyulásával valóban sötét színben mutatkozott a nemzet jövődjéje.

Baráth Tibor

¹¹⁶ Ne engedjék el a taxát, mert akkor öfelsége lovainak nem tudnak zabot venni. „Pro usibus stabuli nonnisi ex taxae pecunia posse comparari, unde svadetur, ne civitatibus ulla taxae fiat relaxatio.“ OL. Expeditiones camerae, 1630. december 13. No. 22. — Máskor „nullatenus ipsis hanc relaxationem propter abusum et malam sequelam admittendam esse. OL. Expeditiones camerae, 1625. október 16. No. 39. — A mult országgyűlésen taxa fejében a király konyhájára a pozsonyiak drágán vitték a fát. A kamarai megkereséseket fitymálva veszik tudomásul (contumaces, difficiles et refractarii). Mellőzve a kisebbeket, csak azt említi még meg, hogy auditoriumuk építését a király egyenes parancsa ellenére is folytatták. (Ez volt a vallási kérdés egyik gravamenje.) Mindezekért — összegezi a kamara — „censeremus, petitionum ipsorum hac in parte, uti impertinentem esse, omnino rejciendam, nec quicquam ex rationibus allatis, in defalcationem, aut restantiarum hactenus, ex mora ipsorum protervia insolutarum, aut futurae taxae iisdem irrogandae esse relaxandum.“ Sőt végre már fizesse meg minden adósságát. A többi város készségesebb s méltatlankodnék, ha Pozsonynak elengednék. OL. Expeditiones camerae, 1638. április 20. No. 6. — Még ugyanott, 1630. november 19. No. 23.; 1635. október 6. No. 30.

Ebből az is látható, hogy a vidéket az udvari kamara iparkodott céljainak megfelelően adóztatni, a városokat a pozsonyi kamara. Az a szídalom, amivel Takáts Sándor illeti az udvari kamarát (Magyar Gazdaságtört. Szemle, X. évf., 1903.), nem helytálló.

Történeti irodalom.

Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályának kiadványai. (Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.) Szerkeszti: *Hillebrand Jenő*.

I. Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon. I. közlemény: Fogazási ornamentika és ötvöseszközleletek. (Magyar és német nyelven.) Budapest, Egyetemi Nyomda, 1926. 4°. 68 lap és 7 tábla.

II. Paulovics István: A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek. (Magyar és német nyelven.) Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927. 4°. 130 lap és 4 tábla.

III. Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkíta lelet. (Magyar és francia nyelven.) Kiadja a M. N. Múzeum Barátainak Egyesülete, Budapest, 1928. Franklin Társulat. 4°. 46 lap és 8 tábla.

IV. Hillebrand Jenő: A pusztaiadványházi koraréz kori temető. (Német nyelven, magyar kivonattal.) Budapest, Franklin Társulat, 1929. 4°. 54 lap és 7 tábla.

Az összeomlás után lassan-lassan talpraálló magyar tudományos irodalomnak egyik örvendetes jelensége a magyar régészeti irodalomnak az utóbbi négy-öt évben tapasztalható erős mértékű fellendülése. A sokáig hallgató *Archaeologiai Értesítőt* a M. T. Akadémia áldozatkészsége újra szóra bírta, szerkesztőjének, Hekler Antalnak körültekintése, gondos kritikája és agilitása pedig a munkatársak buzgalomával és lelkesedésével párosultan az *Értesítőt* nemcsak itthon, hanem a külföldön is újra a magyar régészeti (és művészettörténeti) kutatások eredményeinek legfontosabb közvetítőjévé emelte. A Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1920-ban megindított *Évkönyvei* (eddig mejelent két kötet, a harmadik az év folyamán fog napvilágot látni) hasonlóan értékes anyaggal gyarapították régészeti irodalmunkat. A Csonkaország déli végein folyó, igen fontos eredményeket hozó régészeti kutatásoknak beszámolóit viszont a Buday Árpád szegedi professzor szerkesztette „Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem archaeologiai intézetéből“ című, immár VI. évfolyamába lépő, *évkönyv* jellegű folyóiratban kerülnek az olvasók elé. A különféle régészeti és történelmi egyesületek és társulatok *évkönyvei* a sok kötelező személyi közlemény és adminisztratív beszámoló mellett mindgyakrabban közölnek

régészeti tanulmányokat és publikálják a körzetükben előke-
rülülő új régészeti leletanyagot. Elég e tekintetben Szombathely,
Esztergom, Veszprém, Miskolc, Debrecen, stb. régészeti évlap-
jaira utalnunk. Egysszóval a mai Magyarországnak majdnem
minden békebeli régészeti folyóiratát és évkönyvét viszlát-
juk immár, nehéz viszonyainkhoz mérten megfogyatkozott
terjedelemben ugyan, régészeti irodalmunk állandó termékei
között, csupán a M. T. Akadémia által kiadott Archaeologiai
Közlemények tekintélyes számú és fontos tartalmú kötetei-
nek nincs ezideig folytatása.

A Magy. Nemzeti Múzeum szervezetében 1926-ban végre-
hajtott fontos változtatások következtében a régi Érem- és
Régiségvár három részre osztatott: Történeti-, Régészeti- és
Éremtári osztályokra. A Régészeti Osztály új vezetőségének
első tette az időhöz nem kötött, új régészeti kiadvány-sorozat-
nak megindítása volt, melyet Hóman Bálint főigazgató a maga
részéről is a legmelegebben pártfogolt és egyfelől a Nemzeti
Múzeum dotációjából, másfelől a magyar régészet kérdései
iránt érdeklődő hazai és külföldi mecénások és testületek ado-
mányaiból állandósítani igyekezett. Ennek a törekvésnek és a
Régészeti Osztály vezetőségével egyesített munkának az ered-
ményeként fekszik előttünk ma már négy, elegáns kiállítású,
rendkívül tartalmas kötet, amelyek a magyar régészet terén
végzett részlétkutatásoknak eredményeit, vagy ilyen kutató-
soknak a legújabb tudományos szempontok szerinti össze-
foglalását tartalmazzák. A kiadványok nyomdai előállítás
szinte tökéletesnek mondható. Nagyban növeli e kiadványok-
nak a nemzetközi régészeti irodalomban elfoglalt jelentősé-
gét az, hogy majdnem mind két nyelven (magyarul és néme-
tül, vagy franciául) jelentek meg.

Az I. kötet *Fettich Nándor* egy nagyobb és a népvándor-
láskor művészetére nézve alapvető fontosságúnak látszó tanul-
mányának első fejezetét tartalmazza. „Az avarokori műipar
Magyarországon“ címmel. A szerző a bevezetésben szigorú
körülhatárolásban állítja szembe a „klasszikus“ művészetet a
nomádok művészetével. Amannak velejárója a monumentalitás,
ennek megnyilvánulási formája a kis-plasztika. A kettőt
létrehozó különféle eredő-erők között a legfontosabb az első
életében oly erőteljesen ható helyhezkötttség, s a második
életében elemi erővel fellépő szabad mozgás. Ez utóbbi hozza
létre a kisplasztikájukban jelentkező ornamentika formáit is.
Jellemzi és kiváló példákban bemutatja a szkita díszítőművé-
szetet, amelynek különösen állatábrázolási motívumai, ame-
lyek a korai szkita művészetben egymás mellett jelentkeznek,
a későbbi művészetekben úgy a szkitáknál, mint az ósgermá-
noknál és a magyarok avaroknál vegyesen, összekeverődve
jelennek meg. Az avarokori műipar magyarországi leleteinek
két csoportját vizsgálja ezután: a fogazási ornamentika, s a
préselőmintás eljárás emlékeit; megállapítja, hogy a fogazás
csakis magyarföldi leletekben fordul elő, s így ez a technika

nem nyugati import, hanem keleti, főleg a szkita művészet hatására kifejlődött helyi-műipar sajátossága. Fettich könyvének főleg a rendkívül gazdag analógia-anyag az erőssége. Nemesak a magyar, e körbe tartozó leletek teljességét találjuk meg a műben, hanem a népvándorláskori leletek legjelentősebb gyűjteményeinek (Bécs, Berlin, Helsinki, Szentpétervár, Moszkva, Kazán, Perm, stb.) teljes ismeretével és felhasználásával fejt ki eredményeit és megállapításait, melyeknek folytatása is, erősen hisszük, alapvető fontosságú lesz a népvándorláskor művészetének teljes megismeréséhez.

A II. kötet Paulovics István: „A dunapentelei római telep (Intercisa)” című munkája, mely tulajdonképen az 1926. évi Nemzeti Múzeumi Ásatások eredményeinek bemutatására készült. Az ez alkalommal feltárt 33 sírnak hol szegényes, hol gazdagabb leleteit találjuk meg a mű második részében. Közöttük elsőrangú fontossággal bírnak a köemlékek, amelyek sorában igen értékes feliratos kövek, domborműves kőtáblák (közöttük elsősorban az állatviadalkok jelenetei, valamint egy Minerva jelenlétében lefolyó gladiátorküzdelem érdemelnek figyelmet), sírkápolnák töredékei és laposan faragott szobor-torzók kerültek napvilágra. Mindezek a Kr. u. II—III. századból valók s másodlagos felhasználásban kerültek e későkori, IV. századi temetőbe, melynek egyéb leletei (bronz kancsók, T fibulák, karperecek, gyűrűk, bronzveretes faládikák, késői formákat mutató üvegedények, mázas agyagkorsók, mécések, stb.) eléggé megszokottak e korbéli római temetőknél, úgy, hogy egy díszített ezüstkanál szinte feltűnést kelt közöttük. Igen érdekes felirátú téglák és néhány kitűnően kort határozó pénz egészítik ki ez ásatás eredményeit, melyekct vétel útján egészített ki a szerző néhány fontos adatot tartalmazó feliratos, valamint néhány ritkább típusú domborműves köemlékkel. A munka azonban túlnőtt egy ásatási beszámoló keretein akkor, amidőn Paulovics bevezetésül megírta hozzá a dunapentelei régészeti kutatások történetét, felkutatva a legkisebb és legnehezebben hozzáférhető helyeken megjelent adatokat, amelyeknek egymásutánja a dunapentelei tábor felkutatására irányuló törekvések történetét plasztikusan állítja az olvasó elé a régi, úgyszólván krónikás módon fecsegő első feljegyzésektől Lazius 1552-i térképén és Marsigli táborfelvételén (1726) keresztül a legújabb háború előtt (1906—1913-ban) és után (1922-ben) végzett ásatások jelentéseiig. Paulovics műve határjelző az intercisai kutatások történetében: a multa tekint vissza, de már a jelen munkájáról is beszámol. Reméljük, hogy a tábor felásása, melynek helyét az elődök munkája és észrevételei alapján a szerző csaknem teljes bizonyossággal állapítja meg, nem fog sokáig vártni magára, s Dunapentelet ézentúl rendszeres ásatások fogják teljes egészében feltárni a régészet számára.

A III. kötet ismét Fettich Nándor munkája. A Miskolc-tól délre fekvő Zöldhalom-pusztán, a Kubik-család birtokán

került elő 1928 április havában hamvasztásos sírból egy igen értékes lelet. Fődarabja egy 37 cm hosszú, erős aranylemezből trebelt, lerogyó és fejét visszafordító szarvasalak, amely mellett egy elektrontól készült, oroslánfejekkel díszített lánc, egy hasonló anyagból való csonkagúla-alakú csüngő és 136 drb félgömbalakú elektron gomb is előkerült. Ezt a leletet publikálja és teszi vizsgálatá tárgyává Fettich „A zöldhalompusztai szkita-lelet” címmel. Kimutatja, hogy e szarvas-típus a szibériai (kül-obai és katranskajai), valamint a tápiószentmártoni emlékekhez áll a legközelebb, tehát a Kr. u. V—VII. század valamely korszakából való. Maga a motívum nem szkita eredetű, hanem déloroszországi származású. Mindenesetre az archaikus szkita művészetet követő időkből való, amikor a szkíták a nyersen átvett kompozíciókat már a maguk barbár, kubisztikus stílusához idomították. A nyaklánc viszont a vettersfeldi lelet hasonló darabjával mutat feltűnő rokonságot s joggal görög ötvös művének tartható. Végül a magyarországi szkita lelőhelyek felsorolását adja a szerző, kinek munkája értékes kutatások eredményét tartalmazza, amely a magyarföldi szkita kultúra megismerésében igen fontos állomást jelez. Természetesen ennek a kultúrának elhelyeződése a korabeli más környező, hallstatti és La Tène kultúrák között ma még teljesen felderítetlen kérdés, amelyet azonban, azt hisszük, már a közel jövő régészeti kutatásai meg fognak világítani.

A IV. kötet a sorozat szerkesztőjének, Hillebrand Jenőnek monografiája „A pusztaitvánházai korarézkori temető”-ről. A szerző e mintaszerűen megírt kis monografiájában a különböző magyar és német nyelvű szaklapokban megjelent hasonló tárgyú részlettanulmányait foglalta egységes egészzé össze. Pusztaitvánházán 32 sírt tárt fel a szerző, melyeknek tájolása, valamint a zsugorított fekvésű csontvázak elhelyezése és a mellékletek milyensége a legszigorúbb következetességet mutatja, amely női és férfisírok szerint váltakozik. Feltűnő volt egy jelképes sír kiásása, valamint a hulláknak több ízben észlelt megcsonkítása. Mindez szerző szerint egy kialakult és öntudatos temetkezési rítusra vall, melyben a halált alvásnak tekintették, s a visszatérő halottól való félelmükben kötözték (zsugorították) össze a halottat, sőt olykor lábfejüket is levágták. A halottak mellé adott eszközök közül legfontosabbak a rézkések, melyek a neolitikus silex-kések utánzatai, melyeknek típusa minden más típustól eltér és biztosan hazai származású.

Hasonlóan hazai eredetűeknek tartja a női sírokban található márványgyöngyöket is. Az elsőrangú és szinte művészi formákat mutató kerámia, Hillebrand Jenő szerint, nem tekinthető nők által készített háziipari terméknek, hanem képzett, vándorló göröncserek munkájának. Ezután ismerteti az istvánházai s vele kapcsolatban a rézkori kultúrára jellemző edénytípusokat, főleg a két kis füllel ellátott tejeskőcsög-

formájú edényeket, melyek e kultúrkörre kizárólagosan és általánosan jellemzőek. E kultúrkör főcentruma Istvánházán kívül elsősorban Bodrogkeresztúr, hol ez a rézkultúra valószínűleg külső befolyásoktól mentesen fejlődött ki és izmosodott meg úgy, hogy a délnyugatról kelet felé törekvő spanyol-portugáliai rézkultúrának terjedését a maga erejével és expanzivitásával teljességgel megakasztotta.

Végül e leleteket a bodrogkeresztúriakkal és erődiekkel összevetve kísérletet tesz a rézkor osztályozására, melynek három főkorszakát különbözteti meg: 1. Kőrézkor (Erőd I., Tiszapolgár ?). 2. Kora-rézkor (Bodrogkeresztúri kultúrakör Pusztai Istvánházával). 3. Java rézkor (szórványos leletekkel). Az egész mű gondos, logikailag hibátlan bizonyításon épül fel, mind a mellett a szerző korántsem tekinti eredményeit és megállapításait véglegeseknek. Hiszen egy újabb és szerencsés lelet ismét új fordulatot adhat az igazságot az igazságért kutató ősrégésznek. Hillebrand könyve igazi nyeresége őskorral foglalkozó irodalmunknak s díszje ennek a kiadványsorozatnak.

Bizonyos, hogy az *Archaeologia Hungarica*nak különösen két utolsó kötete messze kiemelkedő útjelzője annak a nagyszerű munkának, amelyet Magyarország őskorának feltárása és megismerése érdekében régészeink egy kis csoportja fáradságot és elernyedést nem ismerve kifejt.

A sorozat jövő programja is az eddigiekhez hasonló kötetek és eredmények publikálását ígéri. Reméljük, hogy meglesz a szerkesztőnek s vele együtt az olvasóknak is az az öröme, hogy e tervek maradéktalanul fognak minden nehézségen diadalmaskodva megvalósulni. Az *Archaeologia Hungarica* állandó, megszakítás nélküli folytatását biztosítani — életkérdés a magyar régészetre nézve! Oroszlán Zoltán.

Tompa Ferenc: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Az *Archaeologia Hungarica* V. és VI. füzete. Budapest, 1929.

A magyar ősrégészeti kutatásnak legnagyobb mulasztása az újabb kőkor keramikai emlékeinek teljes elhanyagolása volt. Régebbi kutatóinkat ugyan kevésbé érheti ezért szemrehányás, az ő korukban még nem voltak úgy kialakulva azok a szempontok, amelyek szerint egymással való összefüggésükben kell vizsgálat alá venni az egyes korok leletanyagát. Ők úgy vélték, hogy a köeszközök alakjának leírásával, lelőhelyük megnevezésével, anyaguk meghatározásával már eleget tettek kötelességüknek, és beérték azzal, ha a hazai anyag felhasználásának kimutatásával egyszerre sikerült a hazai leletekben a kőkori fokozatot megállapítaniok. Rómer e téren is alapvető munkát végzett a hegyaljai obsidián pengék és nucleusok elterjedését feltűntető térképének, leletstatisztikájának összeállításával, arra azonban még ő sem gondolt, hogy

az obsidián szilánkokat, eszközöket kísérő keramikai leletek előfordulásában törvényszerűséget keressen. A magyar bronzkor gazdagsága elkápráztatta a magyar kutatók szemét és elvont minden figyelmet a kőkor szerényebb emlékeitől.

A német Reinecke Pál, akinek egyébként bronzkorunk első chronológiai csoportosítását köszönhetjük, a mult század 90-es éveinek végén, cikksorozatban foglalkozott a magyar neolithikum emlékeivel. Megjelölt abban bizonyos irányokat, utakat tűzött ki, amelyeken el lehetett volna indulni, de nem tudott a magyar kutatóknak kedvet csinálni a neolithikummal való foglalkozáshoz.

Wossinszky volt az egyetlen magyar kutató, akiben a neolithikum iránt föltámadt az érdeklődés, fölkellette azt benne a lengyeli ásatás. Abban a rendkívül gondos összefoglalásban, amelyet Tolna megyéről nyújtott, meglehetősen szabatosan disztíngvál a neolithkori telepek és a későbbiek között, a mészetétes agyagművességről írott könyvében pedig külföldi összehasonlító anyagot is hoz. Wossinszky azonban nem volt hivatásos szakember és a kor sem volt még akkor alkalmas a magyar neolithikummal való beható foglalkozásra, hiszen a külföldön sem tisztázódtak még kellőleg a chronológia kérdései, a magyar leletanyag pedig igen gyér volt. Lengyel neve azonban fogalomná vált és a külföldön erről varrtak hímet az egész magyar neolithikumra, akkor is, amikor a barlangkutatás megindulása a Bükk barlangjaiban is felszínre hozta az Aggtelekről már régen ismert szép változatos díszű keramikát, amelynek Bella Lajos ezért a „bükki kultúra“ nevet adta, nem késték azt is a „lengyeli kultúra“ leszármazottjaként beállítani a magyar őskor fejlődésének rendébe.

Tompa könyvének, amely a magyar neolithkori kultúra első módszeres összefoglalása, éppen abban áll elsősorban az érdeme, hogy gondos tanulmányozásból leszűrt eredményei megcáfolják ezt és egyéb téves nézeteket, amelyek Magyarország újabb kőkorára vonatkozólag a szakirodalomban ma közkeletűek. Megadja annak teljes vázát, amelyen tovább lehet építeni, de már inkább csak a részletekben, mert a chronológiai rend egész menetét lényegében tisztázottnak tekinthetjük.

A könyvet a bükki kultúra és a magyar neolithikum irodalmának rendkívül gondos összeállítása vezeti be, a szerző megemlékezik mindazokról, akik — csak egy szerényebb észlelettel is — hozzájárultak a bükki kultúra kérdésének tisztázásához.

Gondos statisztikát ad a bükki kultúra elterjedéséről és bizonyos fokozatokat állapít meg annak fejlődésében. E fejlődési fokozatok összehasonlítása útján megállapítja, hogy a bükki kultúra a régibb vonaldíszes keramikából (Spiralmeander-Keramik) fejlődött ki, e keramika nyomai ugyanis a legrégibb bükki leletek között is felismerhetők. Valószínűnek tartja ennél fogva, hogy a Szudeták vidékének lakói, akiknél ez a keramika volt otthonos, jutottak el kőeszközök készítésére

alkalmas kőanyag után kutatva a Felvidék keleti széléig és hogy közben is, de főleg itt az obsidiánt termő Hegyalja közelsége miatt a barlangokban telepeket létesítettek. Az obsidián lett a telepek boldogulásának előmozdítójává. A telepek, bár állandóan fenntartják az összeköttetést származásuk helyével, amint erről a fiatalabb vonaldíszes keramika (Stichband-Keramik) elemeinek szórványos behatolása is tanuskodik, mégis fejlődésük teljesen önálló irányt vesz, főleg a keramika gazdag díszítésében. Egyszerű gömbszelvényidomú, de rendkívül gondosan iszapolt és simított vékonyfalú edényeik felületén sűrűn egymás mellett álló vékony vonalakkól képezett szalagok húzódnak, kecses hajlású spirális meanderekben, spirálisokban és ívekben csoportosulva. E vékony vonalak olykor fehér, vagy színes anyaggal vannak kitöltve. Szerző igazat ad azoknak, akik az inkrustációban látják az edényfestés eredetét, utal arra, hogy bükki keramika körében ezeken az edényeken megleljük a szalagdíszes festett keramikai csoport úgyszólván valamennyi jellemző mintáját és arra is figyelmeztet, hogy ebből a formakörből ismerünk olyan festett edényt is (az aggteleki barlangból), amelyet méltán tekinthetünk a festett keramika legrégebb európai emlékének. Nem áll tehát az, hogy az edényfestés beszarmazott és idegen a szalagdíszes keramika formakörében, sőt éppen abban és pedig a bükki kultúrában kell a fentebb elmondottak alapján annak eredetét keresni.¹ Ugyanígy sorakoztatja fel a bizonyítékait a talpas tálak és csészék déli származtatása ellen, amelyeknek őset már a régi vonaldíszes formakörből átvezető formák között is fölleli.

A három csoportot a forma és ornamentika fejlődése alapján állapítja meg, de ezeknek időrendjét erősítik saját ásatásainál a rétegzésre vonatkozólag tett észleletek és egyes tisztán egyik vagy másik fokozatot tartalmazó egyrétegű telepek is. A barlangi telepek régebbi fokozata a szabadégalatti telepeken nem igen van képviselve, szerző itt arra a következtetésre jut, hogy egyrészt az obsidián, másrésztől a földművelés megismerése csalta ki barlangi rejtekhelyeiről a bükki ősembert a szabad ég alá. A bükki kultúra továbbterjeszkedése a síkra, az alföldi területekre szerző szerint arra az időre esik, amikor azok a motívumok lépnek föl az ornamentikában, amelyek a tiszai kultúrának fő alkotó elemei: a szögletes vonalú meandroid kitöltő minták és velük együtt bizonyos technikai fogyatékoságok is lépnek föl a keramikában. Szerző ezeknek a mintáknak keletkezését is a bükki kultúrában keresi és a bükki kultúra hordozóinak tulajdonítja az Alföld benépesítését. Időben a bükki kultúra harmadik fokozatának idejére helyezi ezt a terjeszkedési mozgalmat, a tiszai kultúrát egészében a harmadik fokozat utánra helyezi.

¹ Szerző itt természetesen csak a Dunavidékre gondol és nem keres összefüggést az elami festett keramikával.

Tompa könyvét csak kevéssel előzte meg a könyvpiacra V. Gordon Childe könyve: *The Danube in Prehistory*, amely, bár a középdunai medence egész őskorát összefoglalja, szintén meglehetősen behatón tárgyalja ezeket a kérdéseket. Childe könyve azt a látszatot kelti, hogy tankönyvnek készült hallgatói számára s ezért gondos kivonatát tartalmazza minden fontosabb neolithikus kultúrcsoport ismertetésének, a bizonyítékok azonban akként vannak felsorakoztatva, hogy szerző azon nézetét támasszák alá, amely szerint a tengeri kerülő út mellett, a Duna mentén felfelé s az alsó Rajnán lefelé vezető szárazföldi út is jelentőséggel bír, a Földközi-tenger keleti partvidékén kifejtett kultúrák termékeinek Angliába és Észak-Európába való közvetítésében. Az, amit Childe a bükki kultúrára vonatkozólag elmond, nagyjában megegyezik Tompa megállapításaival. Childe egy nagyobb területen elterjedt „dunai” kultúrát állapít meg I. *a)* és *b)* és II. fokozatokkal. Az I. *a)*-t a morva vidékről kiinduló korai vonaldíszes (*Spiralmeander*), az I. *b)*-t a későbbi vonaldíszes (*Stich-Band*) keramika jellemzi. A dunai I. *a)*-ból eredezteteti és az I. *b)*-vel, részben a II. dunai kultúrával tartja párhuzamosnak a bükki kultúrát. A származtatás kérdésében azonban már eltér Tompa nézetétől, amennyiben ő a régi vonaldíszes keramikát is délről származtatja és Vinča legalsó rétegét (Vinča I.) párhuzamosként állítja oda a morvaországi „*Spiralmeander*” keramika mellé. A díszítésnek a módja, a spirálisokból alkotott meanderek nem fordulnak ugyan elő Vinčán és hiányzanak a gömbölyödő fenekű idények is. De közös a palackforma, az ököl és az állatfej alakjáról mintázott fogó, közös a fölemelt karú emberalakra emlékeztető díszítmény, közös a kaptafa alakú véső és közősek a *Spondylus* kagylóléjából készült ékszer, amelyek kétségtelenül a Földközi-tenger vidékéről importáltak. Messze vezetne, ha Childeot sokszor igen szellemes fejtegetései során követnénk, ezekből a szóbanforgó könyv elbírálásánál csak az jöhet tekintetbe, hogy az ő „dunai II.” kultúrája lényegében Tompa „tiszai” kultúrájával azonos. A magyar Alföld főbb vonásaiban mindenütt egyező szögletes vonalú keramikája szövés mintákra emlékeztető meandroid kitöltő mintáival. Chronológiai megállapításai itt ismét találkoznak Tompa véleményével, amennyiben a tiszapolgári és a lengyeli leleteket Vinča II. idősebb kortársaiként jellemzi. Egyebekben azonban degenerációt keres mindazon jelenségekben, amelyeket a középeurópai származtatás hívei a fejlődés kezdetére helyeznek.

Látjuk ebből, hogy a Hubert Schmidt által fölvetett középeurópai származtatás híveinek, akiknek sorába most Tompa is lelkes harcosként szegődött, heves harcokat kell továbbra is vívni azokkal, akiknek gondolatvilágába teljesen beleidegződött az a föltevés, hogy csak délről származhat Európa minden őskultúrája. Nem független e kérdés végleges megoldásától a tiszai kultúra keletkezésének kérdése sem, bár

ez idő szerint a hazai anyagot, a jeles angol kutatónál is jobban ismerő Tompa bizonyítékai nyomják le a mérleget. Azok a meandroid kitöltőminták, amelyek a tiszai keramika jellemző díszítményei, azonban már kétségtelenül a területileg áthelyezkedett bükki kultúrában keletkeztek, az obsidiántermő Hegyaljától délre fekvő területeken. Azon nagy centrumokon, amelyet Rómer térképe az obsidián leletek központjaként tüntet föl s amelynek keramikai leletekben való gazdagságát most Tompa könyve tárja elénk. A bükki kultúra egyéb területein főleg a barlangi lelőhelyeken behatoló elemek ezek a textil eredetű minták, amelyek a szövés technikai fejlődésével kapcsolatosak. Többnyire nem nagyobb felületek befödésére szolgálnak, csak az ívek és spirálisok fölött kimaradó kis háromszögű síkok kitöltésében váltják föl a vonalzást, vagy az elszórt apró spirálokat. Ez a körülmény készlet arra is, hogy ennek a minden valószínűség szerint a bükki kultúra periferiális körében keletkezett díszítmődnak keletkezését valamivel korábbi időben keressük szerzőnél és párhuzamosnak tartsuk az Alföld neolithikumának a tiszai kultúrának virágzását a bükki kultúra harmadik szakaszánál. Ez a kronológiai eltérés azonban mit sem változtat a lényegen, a bükki kultúra szerző által meggyőzőn megindokolt prioritásának és az Alföld bükki telepések által megkezdett benépesítésének tényén.

Szerző azonfelül, hogy a bükki kultúra keletkezésének, fejlődésének, egész időrendjének s a szomszédos területek sorában való időrendi elhelyezkedésének kérdését sikerült tisztázni, helyes utat jelölt meg az Alföld „a tiszai kultúra“ bonyolultabb jelenségeinek megoldására is. Ennek a régebben „lenygyeli kultúrának“ nevezett kultúrának területe szűkebb értelemben felöleli a Dunántúlt, Dél-Magyarországot, periferiális köre messze kiterjed hatásában nyugat felé. A bükki kultúra területéhez viszonyítva nyílt, a világforgalom útjába eső terület ez, amelyen már a neolithikum kezdetleges életviszonyai között számolnunk kell azzal, hogy a bükki vidékről kiinduló, messze elható kolonizálás nem lehet egyszersmind zavartalanul érvényesülő kulturális evolúció. A spondylus gyöngyöt valóban csak a déli kereskedelmi utak megnyílása hozhatta el ezekre a tájakra,¹ mint a hogy a magyar késő neolithikum márványgyöngyeit, amelyekről Childe egyelőre csak feltevés-ként állapítja meg, hogy bihari márványból valók, csak a kereskedelem szállíhatta el Közép-Európa nyugatibb tájaira. A tiszai kultúrában az egyenletnek még több ismeretlenjével kell számolnunk, amelyeknek megoldását csak az ásó, a magyar Alföld intenzívebb régészeti kutatása hozhatja meg. Magát a tiszai kultúrát, bármilyen stiláris egységet mutat is a keramikája, s az Alföld kolonizációját nem szabad túlságo-

¹ Ha ugyan az ország újabb kőkori lakossága nem ismerte a fossilis leletekben előforduló Spondylust.

san rövid folyamatnak elképzelnünk, erre mutat egy-két, az Alföldön itt-ott és pedig a Bükk-től már meglehetősen távol eső területeken feltűnő késői vonaldíszes emlék,¹ amely az alsó korhatárt szolgáltatja és erre mutatnak a felső korhatárt képviselő reminiszenciák a rézkor, sőt a legkorábbi bronzkor emlékei között. E két korhatár között elhelyezkedő emlékek időrendjének tisztázása a jövő feladata.

A szövegben előadottakat Tompa chronológiai táblázatokkal, térképpel, az edénytypusokat összehasonlító táblával világítja meg és kitűnő fényképek és színes illusztrációk teszik érthetővé fejtegetéseit. Az illusztrációk olyan jók, hogy ha nem is teszik az olvasóra nézve nélkülözhetővé az autopsiát, mégis módot nyújtanak a külföldi kutatónak arra, hogy már az illusztrációkból megismert anyag alapján is hozzászólhasson a magyar neolithikum kérdéséhez. Elsősorban ezt szolgálják ezek a kitűnő illusztrációk és ezt szolgálja az is, hogy a könyv német nyelven jelent meg. Igaz, hogy fájdalmas az a megalkuvás, amit ez az egynyelvűség jelent, még ha mentjük is azzal, hogy a magyar közönségnek az a része, amelyet valóban érdekel, e könyvet németül is megérti. Valóban azonban ez az egynyelvűség is a magyar tudományosságunkhoz hozott áldozat. E kérdések a külföldet, elsősorban a német szaktudományt érdeklik. A német ősrégészet nagy neolithkori vitájának homlokterében a szalagdíszes keramika áll, a kérdés kulcsa itt van elrejtve Magyarországon, németül föltétlenül meg kellett jelennie, hogy a magyar kutatás munkájával felszínre hozott anyagot, magyar szakember tárja a maga egészében azoknak ítélőszéke elé, akik a kérdésben véleményüket már kifejtették, és ismertesse előttük az emlékek közvetlenebb ismeretén fölépült indokolt nézetét. Tompa merész és szerencsés kézzel nyult ebbe a darázs-fészekbe. Ezt a szerencsés kezét azonban nem a vakszerencse, komoly erudíció, megfontolt ítélet vezette. Erről tanuskodik a visszhang, amelyet a könyv a német szakirodalomban keltett, az, hogy kik és hogyan szólottak szerző művéről. Ezért ezt a németnyelvű magyar kiadványt a magyar tudomány sikereként kell elkönyvelnünk.

Marton Lajos.

Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme.

III—IV. rész: A királyság megalapítása. Harok az ország függetlenségéért (972—1074-ig). A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077—1235-ig). Két vázlat-melléklet. A III. rész 144 nyolcadrét oldal, a IV. rész 264 oldal. Budapest. Grill Károly könyvkiadóvállalata.

Breit altábornagy nagy művének I. és II. részéről a *Századok* 1929. évi 7—8. számában már megemlékeztünk. A termékeny szerző most egy kötetben adta ki *A magyar nemzet*

¹ Ezek közül egyre Tompa könyvének német ismertetője Reinecke Pál is utal.

hadtörténelme III. és IV. részét. Amit folyóiratunkban az előző kötetekről mondtunk, most fokozottan hangsúlyozzuk. Ezt a kötetet is a tudós katona alapossága, a tökéletes írói készség, színdús stílus, logikus feldolgozás, még a legbonyolultabb helyzetek leírásában is tökéletes világosság, magyar hazafiasság, történetírói emelkedettség és pártatlanság jellemzik.

A szerző — amennyire megítélhető — fölkatartott és csodálatraméltó türelemmel föl is dolgozott minden bel- és külföldi forrást, nyomtatott és írott kútfőt és így bátran mondhatjuk, hogy a szerző kimerítette tárgyát.

A nagy mű III. és IV. részében filmszerűen peregnek le szemünk előtt azok az események, amelyek Magyarország történetének első két és fél századában egymást követték. Szinte megdöbbenünk, ha a vaskos kötetben azt olvassuk, hogy abban az időben, kétszázhatvannégy esztendő alatt a magyar nemzet mintegy kilencven hadjáratban és kisebb hadi vállalkozásban vett részt, amelyek közül egyesek két évre is terjedtek. Mennyi vér, mennyi magyar szív kihülése kellett ahhoz, hogy Árpád birodalma megszilárduljon Európa közepén és tekintélyt teremtsen magának a Kelet és Nyugat között. Mily előrelátó bölcseségre volt szükségük nagy uralkodóinknak, hogy az új hazát a külső és belső ellenség ellen megvédelmezzék! Hiszen nemcsak a külső energiák ellen kellett harcra képes seregeket szervezni, fölszerelni és hadvezéri tudással vezetni, hanem a gyenge uralkodók alatt szétzilált belső erőket is újjáalkotni, megerősíteni kellett. Jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza hazánk első századainak történeti yiharaira, amelyekben a magyar nemzet hazafisága, vitézsége, áldozatkészsége és hűsége ragyogó reflektorként fényltek...

Breit altábornagy nem elégedett meg azzal, hogy a hadi eseményeket egyoldalú katonai leírásokban tárja az olvasó elé, hanem beható tanulmányozás alapján jellemzi a bel- és külpolitikai eseményeket, a vallási és egyéb viszonyokat is. Beleilleszti találó fejtegetéseit az európai nagy érdekek és törekvések szövevényébe; rávilágít arra, hogy Magyarország a honalapítás nagy műve után két keresztény hatalmasság, a római és a bizánci egyház közé, majd utóbb két világi hatalom, a német-római és görög császárság közé kerülvén, függetlenségét, bár rendesen véres és hosszú hadakozások útján, mindig megőrizte.

A szerző, mint tapasztalt világháborús hadvezér és egykori vezérkari tiszt, rendkívül érdekes adatokat közöl a tisztán katonai ügyekről. Részletesen ismerteti a magyar haderő mindenkori szervezését; lépésről-lépésre követhetjük ennek evolúcióját és a pillanatnyi szükséghez való alkalmazkodását, bár a szervezés nagy elvei alig változtak. Leírja a hadjáratok célját, a két fél erőviszonyait, a hadakozás módját. Az ezekre vonatkozó kútfők adatait éles judiciummal és megfontoltsággal a helyes mederbe tereli. Megtudjuk azt is a könyvből, milyen volt az összefüggés a hadviselés és a szentistváni vá-

rak szerepe között, de a szerző sok olyan — olykor jelentéktelennek látszó, de mindig érdekes dologról is, írói ügyességgel emlékezik meg, amelyek megismerését szakmunkákból méríthetnénk. Ilyenek — egyebek között — a görögtűz szakszerű magyarázata és a bogumilek hitének megvilágítása. A katonai-földrajzi, a sztratégiai és hadműveleti viszonyok és helyzetek beható megfigyelése és szakszerű leírása azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a szerző állításai, megjegyzései, elmékedései — minden kritikán felül emelkednek. Érzi ezt *Breit* altábornagy is, mert művében több helyen bátran polemizál több tudósunkkal, anélkül, hogy őket arról a tiszteletreméltó emelvényről lerántani törekednék, ahova őket eddigi munkálkodásuk és a köztudat emelte.

Rendkívü érdekesekek a szerzőnek azok a megállapításai, amelyek az események belső okainak nevezhetők. Éles megvilágításban tárja elénk, hogy amikor Magyarország trónján gyenge, vagy olyan uralkodó ült, akinek törekvései, céljai nem voltak azonosak a nemzet törekvéseivel, akkor — a király és a nemzet nem találták meg egymást, sőt eltávolodtak egymástól. Ezért több ízben voltak polgárháborúnak minősíthető összetűzések. Midőn azonban keménykezű, de előrelátó, böles és jóindulatú uralkodók kormányozták az országot, akkor a magyar nemzet lelkesedése, a magyar katona harci vágyakozása és hősiessége osodákat teremtett. *Béla*, *Szent László* és *Kálmán* uralkodásának útjait nagy alkotások sorozata kíséri; alattuk virágzott is *Szent István* öröksége. Ellenben *Péter*, *Aba Sámuel* és *Salamon* romlásba döntötték az országot; ezt látjuk *II. Endre* idejében is.

Amennyire elfogulatlanul, sőt kíméletlen őszinteséggel osztorozza *Breit* altábornagy nemzetünk és őseink hibáit, éppen oly szeretettel emlékezik meg nagyjainkról is, királyainkról és hőseinkről egyaránt. *Zothmund bűvár*, *Belus bán*, *Türje Dénes* nevei csillagok a magyar hadtörténelem egén.

Ha még megemlítjük, hogy *Breit* altábornagy legújabb könyve nem száraz, tudományos sajtótermék, hanem — amint említettük is — kitűnő stílusban megírt történelmi munka, amelyet, mint regényt lehet olvasni és hogy a sorok között helyenként még a humor is fölesillan, — akkor elfogultság nélkül ideírhatjuk, hogy a tudós és bámulatcs szorgalmú szerző újabb kiváló művel gazdagította hadtörténelmi irodalmunkat.

Gabányi János.

Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. A Theológiai Tanulmányok 11. füzeté. 55 lex. lap. Debrecen, 1930.

A protestáns egyetem eszméjének felvetődéséről és fejlődéséről eddig alig olvastunk többet, mint a közismert magyar protestáns egyháztörténelmeknek és *Fináczy Ernő* neveléstörténetének e tárgyra vonatkozó néhány fejezetét.

Ilyen körülmények között Klein Gáspár hézagpótló művelődéstörténeti munkát végzett a tárgy feldolgozásával.

Szerző Károlyi Árpád és Baranyai Béla irányításával felkutatta a bécsi állami levéltárban a Staats-Rat vonatkozó iratait és nagyobb részben ezeknek alapján tárgyalja az állami protestáns egyetem eszméjének fejlődését.

A protestánsok részére Mária Terézia kívánt egyetemet létesíteni, mégpedig Erdélyben. Az erdélyi századok barátságosan fogadták az eszmét, de a magyar protestánsok és az erdélyi római katolikus püspök tiltakozása folytán az eszme megvalósítását elejtették. II. József is foglalkozott a gondolattal, de ő vegyes egyetemet akart létesíteni, amelyen a római katolikus és a protestáns teológiai fakultás egymásmellett működött volna. II. Lipót alatt már az örökös tartományok protestánsai is a magyar protestánsokkal karöltve küzdenek a protestáns egyetemért. Az államtanács is újból felkarolja az eszmét, mert nem nézhetette rokonszenvesen azt, hogy a magyar protestáns lelkészek a külföldi iskolák látogatása után liberálisabb világnézettel telítve tértek haza. Ezen ok készítette az uralkodót a bécsi protestáns teológiai fakultás létesítésére és 1821 április 2-án történt megnyitására. De a nehéz megélhetés, az ösztöndíjak hiánya, a professzorok túlterheltsége a hallgatókat annyira elidegenítették, hogy a reformátusok még beiktatásuk előtt eltávoztak. Ferenc is belátja a kísérlet eredménytelenségét és ezért az országgyűlés határozata alapján újból megengedi a külföldi iskolák látogatását. A bécsi protestáns teológiai fakultás pedig tulajdonképpen evangélikus tanintézeté alakult és 1861 július 18-án doktori oklevél adására is jogot nyert.

Klein Gáspár dolgozatának függelékében közli Barkóczy osztergomi érseknek 1763 május 27-én kelt és a protestánsok külföldi iskolalátogatásának megtiltása érdekében Mária Terézia elé terjesztett javaslatát, valamint a két evangélikus felekezet és a görög nem egyesültek részére felállítandó közös egyetemnek 1796 március 20-án készített tervezetét.

vitéz Málnási Ödön dr.

Pethő Sándor: Görgey Artúr; a hadműveleteket leírta *Julier Ferenc* ny. ezredes, Budapest (1930), Genius kiadása, 8-adr. 499 + 10 l.

Pethő Sándor, aki felfogásában, meglátásaiban Szalay László és Csengery Antal európai horizontú publicisztikai tradícióin halad, ezzel a munkájával régóta érlelt témájához, a szabadságharc történetéhez tért ismét vissza. A hosszas elmélyedés, a probléma részleteinek beható ismerete látszik könyvének minden oldalán, még ott is, ahol a gyakorlott essayista souverain kritikájával csupán egy-egy elejtett szóval jellemez vagy bírál embereket vagy eseményeket, pedig talán bővebb kifejtés is kívánatos lenne. A lehető teljességre és az

exakt kritikára való szigorú törekvést jellemzi az is, hogy Pethő nem érezte magát eléggé járatosnak a hadtudományban, amely nélkül pedig hőse nem ítélné meg helyesen, azért jónak látta segítségül hívni a haditettek leírásában és értékelésében egy kiváló magyar katonai író, akinek magának is tragikus sorsot juttatott osztályrésziül a közelmúlt története.

A napisajtó valóságos hozsannával fogadta Pethő munkáját. Ez alkalommal a szakkritika is megerősíteni látszik mindazt, amit az ujságok gyorslélekzetű kritikája Pethő Görgeijéről mondott. (V. ö. Hardy Kálmán: A Görgei-kérdés, Magyar Szemle, 1930, szeptember.) Valóban Görgei Artúr méltó téma volt Pethő Sándor tollára, aki a történelmet szereti hősein keresztül látni. Görgei pedig, rövid s akkor is sokak gyanúsítása és irigysége által kísért ragyogás után, félreismert tragikus életének szinte a természet rendje ellen való hosszú folyamán mint klasszikus tragédia hőse kristályosodott ki az utókor közvéleményében. De hosszú út volt az, amíg a szenvedélyektől és illuzióktól ment történelmi kritikának sikerült Görgeit az árulás vádjától, amellyel a bukásáért ösztönyszerűen árulót kereső, s a nemzeti illuziók aranykódéban élő generáció elhalmozta, tisztázni, másrészt helyét, értékét túlzásoktól menten megjelölni. Pethő munkájának legnagyobb érdeme, hogy a mások által már elvégzett kritikai munka nyomán közel vitt bennünket Görgei Artúrnak, az embernek, megismeréséhez. Szakított a túlzásokkal, akár a jóindulatú vagy a gyűlölködő elfogultság sugalmazta is őket, módszeres történelmi felkészültsége pedig megóvta őt attól, hogy Görgeiben olyan jellemvonásokat keressen és találjon, amelyek belőle ugyan teljességgel hiányoztak, de a szabadságharcunk tradicionális liberális történetírói még legutóbb is jónak látták őt ennek az elavult szemüvegnek lencséjén át nézni. Pethőt megóvta ezektől a tévedésektől ösztönös érzéke a biográfia feladatai iránt.

De nem tennék eleget a kritikus tisztjének, ha nem szögeznék le azokat a felfogásbeli különbségeket, amelyek — azt hisszük — indokoltan elválasztanak Pethő történetiszemléletétől.

Pethő ma sem tágít attól a már más helyen is vallott felfogásától, hogy a szabadságharc tragikus kimenetelét csupán az orosz beavatkozásnak köszönheti, Ausztria önmagában nem rendelkezett volna azzal az erővel, hogy a fegyverrel védekező magyarságot megadásra kényszerítse. Itt szokatlanul erős szavakkal védi álláspontját: „Óriási politikai és történelmi fontossága van annak az igazságos megállapításnak, amely egyáltalában nem a nemzeti hiúság és önszeretet tisztátalan forrásaiból ered, hogy a magyar nemzet a legmostohább viszonyok között, nemzetiségeinek nagy részétől cserbenhagyatva, összetörte a császári nagyhatalmiság eszközét, az osztrák hadsereget.“ (295. l.) Pethő ezen állításának, amely egy régebbi cikkének összefoglalása tulajdonképpen (v. ö. Századok, 1926, 632—9. ll. és Magyarság, 1926 augusztus 15), igazolására.

Welden tábornok, Láng alezredes és mások följegyzéseiből bizonyítja, hogy Ausztria orosz segítség nélkül képtelen lett volna győzedelmeskedni a magyar hadsereg fölött. Ha Pethő ezzel csupán a rendkívüli nehézségekkel küzdő magyar hadsereg teljesítményének kiválóságát akarja bizonyítani, ez még ha nem is teljesen elfogadható, de érthető lenne. Itt is felfogása ellen szól ugyan, hogy az osztrák hadsereg májusi átszervezése után mindenben megállta a helyét a magyarországi harctereken. Hentzi és Budavára osztrák védőinek hősiessége pedig az ellenfélnél is elismerésre talált. De Pethő munkájának több helyén (118., 121., 199., 282. ll.) maga is elismeri, hogy az osztrák hadsereg, szemben a miénkkel kimeríthetetlen erőforrásokkal rendelkezett; az olasz háború sikeres kimenetele katonailag, a franciaországi reakció pedig politikailag tette lehetővé Ausztria számára Magyarország legyűrését. Ilyenformán érthetetlen Pethőnek az az állásfoglalása, amely a bukást az orosz fegyverek beavatkozásának tulajdonítja. A 48-as Magyarország sorsa nem a tápióbicskei, isaszegi és nagysallói dicsőséges fegyvertényekkel dönt el a magyarság kárára, hanem egész nyilvánvalóan a lombardiai csata-tereken, meg a párizsi és londoni külügyminiszterek kabinetjében. Ennek a ténynek és politikai következményeinek fölismerése a történettudomány mai állása mellett elkerülhetetlen, de nem érinti, nem is érintheti Görgei és a magyar hadsereg katonai teljesítményeinek dicsőségét és jelentőségét.

De Pethő máskor sem tud szabadulni a szabadságharcnak még mindig kísértő liberális történet szemléletétől. Bár maga is említi (különösen 189—90. ll.) a nagy tömegek várakozó állásfoglalását a szabadságharc esélyeivel szemben, mégis egész beállításában követi azt a felfogást, amely 48/49-et mint az egész nemzet egységes elhatározásának tényét és következményét tekinti. Nem tud szabadulni attól a felfogástól, amely 48/49 történetét nem genezisében, hanem 67-en át értékeli. Ezen a prizmán nézve 48/49 az egész politikai magyar nemzet egységes megmozdulása a magyar alkotmány és annak demokratikusan kiterjesztett bástyái közé felvett tömegek érdekében. Ezt így látták 67 után. De hogy nem így látták a szabadságharc különböző fázisaiban, hogy sokan a békés meg egyezés érdekében szívesen visszatértek volna 48-ról a 47-es alapra is, ezelőtt évtizedeken át szemet húnyt a történetírás, amelynek történet szemléletébe, a liberális kor dualisztikus politikájának alátámasztásába a magyar nemzetnek romantikus, hősi fellángolása illett bele csupán.

Ez a történeti felfogás, amelytől Pethő sem tudott teljesen szabadulni, megszokta hőseit, nemzetének egész történetét pusztán a magyar globus szemhatárain belül látni. Mintha csak a magyar nemzet története pusztán a geográfiai határok közé volna szorítandó, s Magyarország a történelem folyamán valami mindenkitől hermetikusan elzárt enclave lett volna. A történetíró sohasem helyezkedhet arra az álláspontra, mint

a politikus, aki a nemzeti öncélúság gondolatában élve anatómával sujthat minden ellentétes áramlatot és minden azzal ellenkezőt, hanem faji, vallási, vagy pártpolitikai elfogultságtól menten, a kritika szemüvegén kell hogy átsugározza mindazokat a tényezőket, amelyek az értékelés szempontjából nélkülözhetetlenek. Történetíróink éppen a szabadságharcról szólva, gyakran megfélekednek arról, hogy annak története csakis az európai eseményekkel együtt értékelhető, mint annak egy integráns fejezete.

Pethő munkája tévedései, egyik-másik inkább a politikus fantáziájából merítő föltevése (v. ö. Hardy id. ért.) dacára is értékes gyarapodása újabbkori történeti irodalmunknak.

Tóth László,

A budapesti római katolikus egyházközségek első tíz éve.

Dr. Mészáros János elnök, Bednárz Róbert, dr. Juhász István, dr. Szokolay Antal, dr. Szölgyémy Ferenc, dr. Tötössy Miklós szerkesztőbizottsági tagok közreműködésével sajtó alá rendezte: *Hauser Ignác*. Budapest, 1930. 254 oldal.

A budapesti róm. kath. egyházközségek keletkezési éve 1918. A háborús évek, de különösen a kommün alatt ébredt a budapesti róm. kath. vallásos közönség öntudatra. Belátta, hogy csak úgy tudja vallását, hagyományait, összes intézményeit fönntartani, hogyha egységesen tömörül. Ezt a tudatos csoportosulást az egyházközségek megalkotásában látta biztosítottnak. Már korábban (Pauler Tivadar vallás-és közoktatásügyi miniszter 1871-ben a királyhoz intézett memorandumában kifejtette a róm. kath. egyházközségek szükségességét) is hangzottak illetékes helyekről nyilatkozatok ez irányban és mutatkozott erős szándék megalapításukra, de még nem tudtak véglegesen megállapodni. Olyan helyzetnek kellett bekövetkeznie, mely a róm. kath. érzületet gyökerében támadja meg és megszüntetésével fenyegetett. Ilyen volt a kommün. Nyomása és rideg üldözése alatt ébredt föl addig végzetes közönyéből. Hozzájárult a székesfőváros lakosságának rohamos nagyobbodása, mely 1850. évben még csak 178.062 lélekből állott és az 1917. évben 991.725 lélekszámot tartalmazott. A róm. kath. lelkek száma pedig 1869. évben 195.024 lélekről 1920. évben 575.437 lélekre szaporodott. Templomainak számát még a XVIII. századból hozta magával. A félmillió róm. kath. lakosság 15 plébániára oszlott. Volt még négy szerzetesi templom és több kápolna, azonban ezek befogadóképessége olyan kicsiny volt, hogy egy városi kerületnek, pl. a Józsefvárosnak kath. hívőit sem fogadhatta be. Hozzájárult ehhez a hitélet meglazulása, a közöny és az intézmények elhanyagolása. Kevésnek bizonyult a templom és a pap. A hívőket nem tudták lelkiileg ellátni. Csernoch János bíboros hercegprímás 1918 november 30-án 4103. szám alatt kelt rendeletet intézett Mészáros

János dr. prelátus-plébánoshoz, melyben megindította a mozgalmat az egyházközségek megalakításához. E rendeletben utasításokat is adott a megalakítás és továbbfejlődés módzataira nézve. 1919. évben 13 új plébániát és 6 helyi lelkészséget állítottak fel. 1918-ban 9, 1919-ben 15, 1920-ban 4, 1923-ban 4, 1925-ben 1, 1928-ban 3 község keletkezett. Ma a székesfőváros egész területén 36 egyházközség működik. A székesfőváros, mint kegyúr, minden egyes esetben anyagiilag is támogatta ezt a fejlődést. Templomok és plébániák részére telket adományozott és fölszerelt. Pénzáldozatoktól sem riadt vissza. Önkormányzatát jóváhagyta. Az állam egyházfenség jogánál fogva keletkezésükbe nem avatkozott és ma sincsen az egyházkerület viszonya az államhoz, annak egyházfenségéhez rendezve.

Mindezekről bő tájékoztatást nyújt ez a jubileumi könyv. Serédi Jusztinián dr. hercegprímás nyitja meg főpásztori szózatával. Ebben apostolkodó szavakban utal arra, hogy ezer esztendő alatt a róm. kath. hívők elszoktak attól, hogy egyházukat anyagilag támogassák. Kívánja, hogy ezért a hívek szervezésében kapcsolódjanak a plébánia és az egyház életébe, érintetlenül hagyva annak „Krisztustól rendelt szervezetét, alkotmányát, kormányzását és törvényhozását“. Szükséges, hogy a világi közönség kegyuraságot gyakoroljon, midőn az egyházat támogatja. Szükséges, hogy ezért ő is kivegye részét a kormányzásban, az apostolkodásban. Szükséges, hogy az egyházközségek gazdagabbika egy-két növendékpap neveltetési költségeit is viselje. — Az egész mű két részre oszlik. Az első, általános rész, az egyházközségek szervezeteivel, a főváros kegyuraságával, a központi tanácsal, az adózással, intézményekkel, mint tudósítók-, kultúrházak-, hitéletfejlesztés-, templomépítés-, gyermekvédelemmel, szegénygondozással, szociális tevékenységgel foglalkozik. A második rész a 36 egyházközség ismertetését foglalja magában. Ez a tulajdonképeni történeti rész.

Az első részben kiváló értekezéseket szolgáltatottak: Mészáros János, budapesti érseki általános helytartó, Lepold Antal esztergomi kanonok, Sipőcz Jenő polgármester, Szokolay Antal újlaki esperes-plébános, az újlaki plébániaterület történetírója, Baranski Gyula dr., a központi tanács ügyésze és Madarász István dr. min. tanácsos. Vannak kisebb értékű cikkek is. Némelyikbe súlyos tévedések is csúsztak, miket rövid türelemmel elkerülhettek volna. Van, aki még a községek számát sem tudja. Pl. Farkas Edith 37 egyházközségről tud.

A könyv második része ellen súlyos kifogások emelhetők. Az az egyöntetűség és egységes felfogás, mely az első rész minden értekezését jellemzi, itt teljesen hiányzik. Meglátszik, hogy laikus írók és nem történeti érzékkel fölruházott egyének írták. Természetes, hogy van nagyobb számban kivétel is. Általában azonban hiányzik bennük az irányító célkitűzés, mely bizonyos meghatározott keretet és tárgyi követelménye-

ket írta volna elő, hogy mire is terjedjen ki az egyes egyházközségek irónál a figyelem. Az intézményeket legalább egy előre kijelölt terv szerint és rendszerben írták volna meg. Így tehát lábra kapott az ötletesség, műkedvelés és az aránytalanság. A legtöbbször hiányát érezzük a megalapítás előzményeinek (óbudai egyházközs. és más). Nem tudunk egyetemes képet alkotni magunknak az egész szervezet nagyságáról, vagyoni állapotáról, lélekszámáról, működéséről. Hat egyáltalában nem számol be róla. Teljes seregszámát nyújt 8 egyházközség. Ennek alapján kezdetben a legkisebb hívószám volt 800 és most 12.500 (újlaki), legnagyobb volt 4539 és most 12.237 (zuglói). Ezek egyúttal adófizetők is. Lélekszámot csak 19 község ad. A legkisebb ma 300, a legnagyobb 30.000 lélekből áll. Legtöbb közlemény személyi kultuszt űz, ami kezdetben szükséges is volt és a közéletben ezentúl is az, mert ezzel is lekötik a világiak apostolkodását, azonban túlzott hangsúlyozása ellaposítja a történetet. A „Tíz év Budapest székesfőváros életéből“ statisztikai hivatal kiadványa szerint Budapesten 1925. évben 575.437 rk. hívó volt, a 36 egyházközség kimutat összesen 256.613 hívót, melyet nyilván tart. Hová lesz a maradék 318.824 hívó? Róluk kimutatást nem olvasunk. A községek a vallásos egyesületeket magukba olvasztják. Ezek mindegyiknek erősségét alkotják. Öt községben van 3 egyesület, nyolcban 4, hatban 5, négyben 6, kettőben 7, egyben 8, egyben 9. Havi lapot szerkeszt 27. Évkönyvet adott ki az újlaki község. Nyolc nem ad ki semmiféle jelentést. E jelentések mind a község belső, mind külső életére vonatkoznak. Vannak bennük hitmélyítő cikkek, hírek, eseményleírások, stb. Havi hírlapoknak nevezhetnők. Jelenleg van 31 plébániatemplom, 11 szerzetesi templom, 7 helyi lelkeszségi kápolna és 44 egyéb nyilvános kápolna. Összes befogadó képességük 85.000 lélek. Ez a ki nem elégítő szám további munkára serkenti a vezetőket. Új harangot kapott 15 templom, még pedig 40 darabot. Kultúrháza van öt községnek. Legszebb az újlaki és a zuglói. A komün alatt rendkívüli módon szenvedett 15 község.

A tudósítók nem vették tekintetbe a székesfőváros fent említett vagy régibb statisztikai hivatali kiadványokat, melyek ugyan jobbára csak összefoglalólag adják adataikat, azonban sok értékes adatra hívták volna föl figyelmüket. Ezek szerint 1920. évben volt 29 templom, 8 egyházi háztulajdonos és 548.707 (59,1%) rk. lakos, 1925. évben 42 templom, 19 egyházi háztulajdonos, 575.437 (59,9%) lakos. A második rész szerzőit nem ismerjük. Szükséges lett volna, hogyha a díszes könyvhöz Budapest főváros egyházközségi kerületi beosztását megérzékelhető térképet csatoltak volna. A könyvet 131 kép díszíti, jobbára személyek arcképei: egyházi és világi elnökök: 92 kép, — templomok képe, harangszentelések, ünnepek megörökítése: 39 kép.

Morvay Győző.

Ernst Kornemann: Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum. Leipzig, Teubner, 1930.

Miután Mommsen a *Staatsrecht*-ben a római császárság államformájának alapelveit kielemezte, sokan igyekeztek olcsó dicsőséget szerezni azzal, hogy a nagy mesternek ellentmondva, új teóriákat kovácsoltak arra, hogy a köztársaság folytatása-e vagy igazi monarchia Augustus alkotása, hogy a szenátus volt-e a döntő tényező itt, vagy a *princeps*, stb. Igazi haladást azonban csak Reitzenstein (1917) és Ed. Meyer (1918) művei, J. Kaerst mélyenszántó új cikke (1929) jelentettek e problémákat illetőleg. Előbbiek t. i. egymástól függetlenül egész egyszerre kimutatták, hogy az Octavianus koncepciója mögött a Kr. e. I. század optimaláinak felfogása áll, úgy, amint ezt Cicero a *de re publica*-ban elméletileg lefejtette és amint ez Pompeius uralomratorését Caesarral szemben megbénította és letompította; Kaerst pedig még tovább hatolva visszafelé. Scipio Aemilianusig és a véle szellemi közösségbe került görög filozófusokig vezette vissza a principátus előzményeit.

Caesar kísérlete, hogy a római birodalomból hellenisztikus királyságot formáljon, megbukott és hiába gyilkolták meg a triumvirek Cicerót és irtották az optimalákat, mégis csak ezeknek az államfelfogása volt az egyedüli köpenyeg, amelybe burkolódzva a monarchia megszülethetett. És úgy gondolom, hogy ha Augustus állandóan egy *második*-at állított maga mellé a kormányra, annak sem az volt az oka, hogy nem bírta volna egyedül az uralom terheit, hogy nem volt elég hadvezéri talentuma s szüksége volt egy katonai helyettesre, vagy hogy a nemzetségének akarta az uralkodást biztosítani; hanem a Cicero—Pompeius korszaka arisztokratái politikai gondolkodásának bámulatos erejű átsütése ez.¹ Mert Mommsen tévedett abban, hogy a *princeps* fogalma *a priori* egyetlen ember regnálását jelenti: nem, a Cicero pártjának eszejárása szerint a tömegből toronymagasan kiemelkedő *princeps* csakis többen lehetnek, nehogy egyedül *rex* akarjon lenni valamelyik közülük, véget vetve a szenátusi oligarchia fölényének.

De Augustus példája, úgy, mint minden téren, ebben is döntő fontosságú volt az utána következő évszázadokra: azáltal, hogy társuralkodót vett maga mellé, alkalmat adott arra, hogy a többek uralmának fogalma utódai alatt mindenféle változatban, de mindig az ő alapvetésétől függően és mindig erősebb mértékben érvényesüljön. Úgy, hogy a császárság alaptörvénye valójában állandó ingalengés az augusztusi társaskormányzat különféle alakulásai és a tiszta monarchia elvének reakciói között.

Kornemann könyvének el nem múló érdeme, hogy ezt a tényállást éles szemmel fölfedezte és ha az egész császárkor

¹ Kornemann, 33. és 44. l., 1. jegyzet.

ismert császár-dátumait felsorakoztatta a következő fejlődés illusztrálására, annak is volt értelme, mert számos és alapvető perspektíva nyílik az ismert adatoknak emez új távlatba való rendezéséből. Oly nagyérdemű kutatónál, mint Kornemann, magától értetődik, hogy a modern irodalom szuverén ismeretével, élesen és szabatosan teszi le bizonyító anyagát. (Ugyanily jó munka a Georg Ostrogorsky által írott függelék a középkori Bizánc társaságairól.)

A döntő ütközetet szerzőnk az Augustus idevágó intézkedéseinek részletes tárgyalásával nyeri meg. Ez a mű fénypontja. Sikerül itt kimutatni, hogy Agrippa, Tiberius, Marcellus, Gaius és Lucius Caesares, Drusus, Germanicus, Agrippa Postumus szerepe mind a két uralkodó és két trónörökös gondolatából magyarázandó. De a második eredetileg csak árnyképe az igazi *princeps*-nek, csak elburkolója az egyeduralom látszatának, csak „Gehilfe“ a valódi monarcha mellett; ebben áll szerintem az önálló újítás az Augustus konstrukciójában a principatus cicerói ideáljához képest. (Éppen ezért erősnek találok a „Doppelprinzipat“ elnevezést. Talán megfelelőbb lett volna olyanforma cím, mint „Das Prinzip der Kollegialität im röm. Kaisertum“, vagy „Mitherrschaft und Samtherrschaft im Römerreiche“.) Tiberius tragédiája így érthető csak és tisztán áll előttünk: mindvégig a *második* szerepére kárhóztatva elkeseredett vénember már, mikor *első* lehet; de így is vakon követi Augustus elveit, azért, aki őt mindvégig háttérbe szorította s akinek meg kellett érnie, hogy mindenkit eltemetett, akit szeretett, s az lett az utóda, akit gyűlölt.

A további fejlődés menetét pregnánsan összefoglalja a „Schlussbetrachtung“ (187. és kk. ll.), úgy, hogy nem is kell itt is elismételni az eredményeket; csak néhány kiemelkedő megállapítást szükséges leszögezni.

Alapvető fontosságú, hogy az uralkodás megosztása eleve magában hordja az uralt terület megosztásának képzetét. Már Augustus alatt elkezdődik az a gyakorlat, hogy a társuralkodó a keleti tartományok kormányzását, ill. rendbehözását kapja feladatául (41. l.). De Aelius Caesar esetében történik először, hogy a prokonzuli hatalmat bizonyos területre korlátozva nyeri el egy uralkodótárs, — Pannónia nagy jelentőségét mutatja, hogy rá esik a választás —, majd Caracalla és Geta között felbukkan az impérium kettéosztásának gondolata, ha valóra nem is válik. A III. század közepén Valerianus ünnepelesen átadja a birodalom egyik felének katonai (és polgári) vezetését a fiának, úgy, mint valamivel később Carus is teszi, mígnem Diocletianus tetrarchiájában a többek uralma végleg összeforr a területi megosztás elvével. És amint Valerianus és Carus alatt már nem a nyugatot, hanem a keletet választja a rangidős Augustus magánk, Diocletianus alatt végleg a keleté lesz a vezetőserep (113. l.). Konstantinus és Licinius viszályában a terület szétosztása már a kelet és nyugat elkülö-

nülésévé kezd nőni (126. l.) és mikor Konstantinus és Constans ellentéte a keleti arianizmus és a nyugati orthodoxia harcával egyesül (136. l.), megpecsételődik az Oriens és Occidens szétválása. A végleges szétszakadás 393 óta kezdődik (146. l.) és III. Valentinianus halálával tetőződik be, mikor a dinasztikus kötelék is megszűnik a kettő közt (149. l.). Különös érdeklődésre tarthat számot nálunk Kornemann azon megállapítása, hogy Bizánc és a nyugatrómai birodalom ellentéte továbbfolytatódik a mai napig, még pedig elsősorban abban, hogy az arianizmus és katolicizmus határfrontja ma is a két birodalom határán sűrűlök össze. „Der Umstand, dass Dalmatien und Pannonien immer weströmisch orientiert waren und von Rom aus administriert wurden, hat der Stadt Sirmium (Mitrovica) an der unteren Save in der Spätantike eine Zeitlang eine Weltgeltung sondergleichen... verschafft, weiter den Drinus (Drina) ... zur wichtigsten Kulturgrenze dieser Gegend erhoben, die der neuesten Staatenschöpfung in diesem Raume, Jugoslawien, schwere Sorge bereitet, ja Menschenblut gekostet hat. Man überspringt nicht ohne Schaden einen so tiefen Graben der Geschichte in einem Dezennium.“ Kiváló tudós objektív történetészemlélete jön itt a magyar ügy szolgálata: jól jegyezzük meg és legyünk neki hálásak érte.

Egyetlen lényegesebb kifogásom volna: a mai ordomusok szerepe I. Valentinianus halála óta oly döntő volt a császárok kreálásában a nyugaton, hogy külön fejezetet érdemelt volna.

A nagy magyarbarát historikus munkáját minden művelt magyarnak el kellene olvasnia.

A. A.

Wallach, Richard: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, herausgegeben von Walter Goetz. Band 34. 1928, Teubner, Leipzig—Berlin, 58 l.

A címében sokat ígérő munka tárgyául a szerző a nyugati közösség gondolatának kialakulását — amelyet az egyes népeken belül vizsgál —; ennek a közösségnek a keleti kereszténységgel szemben való különállása és a nyugati kereszténységből kifejlődött nyugati közösség tudatának vizsgálatát tűzi ki, egyszersmind már ezzel rámutatva az elért eredményekre.

A népvándorlás alatt a megtérített gótokkal egyre erősödött Róma kapcsolata szemben a Bizánccal fennálló viszonyával. A gót-római közösségből fakadt úgy Jordanus, mint Sevillai Isidorus munkája is.

Nagy Károly római imperiálizmusa a Karoling reneszánsz hatása alatt éri el a tetőpontját. Később a gall és germán államok egységesen, mint keresztények lépnek fel a pogányokkal szemben; ez áll az Ottók és Staufok császárságára is. A korai középkor végére már teljesen kialakult a görög kelettel szemben a germán-román népek ethnikai-kulturális egysége, amelyen belül azonban szabad tér nyílt az egyes nem-

zeti öntudat számára is. Ez alakítja ki a X. század elejére az itáliai nemzeti királyságot, de Itáliában a külön közösségeket a város-államok mindig fenntartották, ha nem is találunk római közösségtudatot a germánokkal szemben. A németiséget az egyes törzsek nevéen nevezik és csak a nemzeti öntudat fejlődésével lesz általános elnevezéssé a német valamennyi törzsre vonatkoztatva. A francia közösség a normannok beolvadása után alakult ki, Angliára pedig a „britt világ“ elnevezés a legjellemzőbb név középkori tagoltsága miatt.

A keresztes hadjáratok alatt megnyilvánuló egységes nyugati keresztény közösséget tisztán tükrözik vissza a keleti források is; a mohamedán irók — látva a francia-görög ellentétet — a keresztes háborúkat francia vállalkozásnak, de mindenesetre egységes közösségnek látják.

A XIII—XIV. század fordulóján a francia ébredő és az itáliai nemzeti érzés ellentéte vezetett a schismához és ez tart tovább a XIV—XV. századon keresztül. Eneas Silvius egyházi büszkesége mögött az itáliai humanisták világi nacionalizmusa áll, akik előtt egyformán barbárok a franciák, spanyolok és a németek. A németek Nagy Károly és Nagy Ottó német császárságára támaszkodva tartanak igényt a császári koronára, amit a megerősödött franciák is követelnek. A Rajna körül forgó vitában a németek a nyelvi hovatartozósággal érvelnek, de a nyelv nem az egyetlen faktor.

1300 után gyengül a pápa uralma is; a keresztes hadjáratok ügyében is engedékenyebbnek kell lennie: ezek mind nehezebben jönnek létre az egyes nemzetek külön törekvései miatt. A császárok a reálpolitikai lehetőségek miatt igen szűk keretek közé szorultak vissza, de a világbirodalom eszméjéért nem adták fel. Típusos példája ennek Zsigmond. A német és francia felfogás a frank leszármazásra való hivatkozással mutatja a nyugati vezető népnek ethnikai-kulturális rokonságát.

A kisebb népek közül a csehek még a huszita mozgalmak dacára is a nyugati kultúrközösségbe tartoznak, elsősorban az állandó német kapcsolatok miatt, míg a magyarok a németellenes politika miatt — bár nagyon korán megkeresztelkedtek — csak a török veszéllyel kapcsolatban kerülnek közelebb a nyugathoz. Ugyancsak német politikája miatt volt kizárva Lengyelország is, a románokat meg éppen barbároknak tartják, a délszlávok pedig Bizánchoz tartoznak. A pápa a törökveszély miatt ismételten megkísérli a Bizánccal való egyesülést, de az ellentétek túlságosan nagyok ehhez. Az egyik pápa szerint Bizánc a tévelygők kezében nem kisebb veszély, mint a szaracénokéban. Ez a felfogás a reneszánsz után némileg módosul. A latin nyugat helyébe a humanistáknál az Európa elnevezés lép fel és Bizánc elvesztésében a kereszténység második szemének, Európa második karjának a pusztulását látják.

Bár a középkorban az egyes külön közösségek erősen kezdtek nőni, az univerzalizmus tudata teljesen nem szűnt meg;

a nyugati keresztény közösség érzése mindig fellelhető. Ezzel szemben a középkori „nyugat” elnevezés helyébe Európa lép, de a nyugat jelentése azért továbbra is megmaradt a germánromán kultúrcentrum számára.

Wallach munkája rendszeresen, csak talán túlságosan röviden foglalja össze a középkori forrásokban az univerzális és nemzeti érzésekre vonatkozó adatokat, kimutatva azt, hogy az összetartozás tudatának legerősebb támasza az egységes nyugati keresztény öntudat volt a középkorban. Ez a megállapítás egyszersmind sejteti a bekövetkezendő reformáció következményeként az egyes nemzetek különállására vonatkozó tudatnak erős fejlődését is.

Pályi Ilona.

Bjelovučić Zvonimir: Crvena Hrvatska i Dubrovnik. (Vöröshorvátország és Ragúza.) Zagreb, 1929. 68 lap, 39 kép. 8°.

A Horvát Sárkány-testvérek (*Braća Hrvatskoga Zmaja*) nevű hazafias egyesület, mely a nemzeti hagyományok kultuszát vallja céljának, ragúzai szervezete Bjelovučić Zvonimir buzgólkodására 1927-ben díszes emléktáblával jelölte meg azt a helyet, ahol hajdan Szt. István vértanú temploma állott egy sírral, melyben Miroslav István horvát király (945—949) özvegyének, a szent életű Margit királynénak hamvai nyugodtak.

Régi ragúzai krónikások feljegyzéseiből eddig is tudtuk, hogy Miroslav István király egy betegségéből történt felgyógyulása öröme elzarándokolt Szt. István vértanú ragúzai kápolnájához és a kápolna helyére templomot emelt. A király halála után özvegye, Jelena és Lucia nevű udvarhölgyeivel, Ragúzában telepedett meg, mert anyai ágon a ragúzai Croce-család leszármazottja volt. Apácává lett és véd-szentje tiszteletére kápolnát építtetett. Ugyanezt tették udvarhölgyei is.

Miután ezt az eseményt csak századok mulva jegyezték fel a ragúzai krónikások és miután a közhit szerint a horvát királyok hatalma nem terjedt ki Ragúzára, a modern horvát történetírás legendának minősítette az egész históriát. Így legutóbb Šišić Ferdo (*O hrvatskoj kraljici Margareti*. Dubrovnik, 1930, 63 l. 4°), aki meg sem várva Bjelovučić bizonyítékait, eleve tudománytalannak jelentette ki a Horvát Sárkány-testvérek eljárását. Nem tartozik ide annak eldöntése, hogy Šišić ezzel ismét Belgrádnak akart-e szolgálatot tenni, ami ellen könyvében eleve tiltakozik (53. l.).

Bjelovučić, Ragúza és vidéke lelkes történetírója, a jelen könyvvel számol be kutatásai eredményéről. A horvát krónikások által pontosan leírt helyen megtalálta a templomot és a sírt. Kinyomozta azokat az emlékeket, melyek a krónikások szerint a királyi pár ragúzai látogatásával és Margit királyné ottani tartózkodásával függnek össze. A város templomaiból összegyűjtötte azokat a maradványokat és ereklyéket, melyek Szt. István 1667-ben összeomlott templomából eredtek, vagy

eredhettek. Sikerült megtalálnia a Szt. Margit- és Szt. Lúcia-kápolnák romjait is. Szt. István templomának építkezési módját összeveti a Ragúza közelében található ó-horvát templomok stílusával és igen szemléletes illusztrációkkal bizonyítja, hogy ezek mind ugyanabban a modorban vannak megépítve. Szt. István temploma tehát valóban Miroslav István korából való és Margit királyné létezése nem legenda.

Ezek a megállapítások új bizonyítékokat hoznak a horvát Anonymus, a dioceai pap, krónikájának hitelessége mellett. Ez az 1200 körül Antiváriban élt horvát történetíró jegyzi fel, hogy eredetileg két Horvátország volt: Fehér-Horvátország és Vörös-Horvátország. A határ közöttük körülbelül a Cetina. Ragúza eszerint Vörös-Horvátországhoz tartozott. Tomislav Mihály, az első horvát király (910—928) még mindkét Horvátország felett uralkodott, amit az bizonyít, hogy a spalatói zsinaton (925) részt vett egy vöröshorvátországi terület, Zahumlje (Hercegovina), ura Višević Mihály is. Krešimir Mihály horvát királyról (949—969) tudjuk, hogy helyreállította a horvát birodalom egységét. A Pelješac-félszigeti Stonban álló Szt. Mihály-kápolna tehát a két uralkodó — Tomislav Mihály és Krešimir Mihály — valamelyike által emeltetett védszentjének tiszteletére. Az a koronás király, akinek képe a kápolnában látható, minden valószínűség szerint az első horvát király: Tomislav Mihály. A király fején lévő frank korona azonos a Spalatóban talált horvát királyképen látható koronával. Most már hitelesen tudjuk, milyen volt a horvát korona. A horvát királyok ez ábrázolása, építkezésük és rendelkezésük Ragúza területén világosan igazolják, hogy a város Horvátországhoz tartozott.

A legnagyobb élő horvát történetíró, Šufflay Milan, Bjelovučić könyvéről igen elismerő bírálatot írt (Hrvatska Revija 1930, 67—69. l.). Megállapítja, hogy a horvát krónikások állításainak kritika nélküli elfogadása ugyan nem tudományos eljárás, de miután az emlékek igazolják Bjelovučić eredményeit, azokat e fogyatkozás ellenére nagyjában el kell fogadnunk. Ami a stoni királyképet illeti, nem látja bebizonyítotttnak, hogy az Tomislav Mihályt ábrázolja. Utal Karaman Ljubo egy korábbi cikkére (Vjesnik hrvatskog arheološkog društva XV. k. 81—116. l.), mely szerint ez a kép Bodin zetai királyt ábrázolja. Akár Tomislav, akár Bodin legyen is a stoni koronás király, ez a dolog lényegét nem érinti. Hiszen Zeta — Montenegró őse — Vörös-Horvátország része volt. A stoni királykép bizonyíték a mellett, hogy az autokefál szerb pravoszláv egyház megalapítása (1219) előtt Dalmácian és Albánián végig a katolikus védgátat sehol át nem törte a pravoszlávia.

Igy lett Margit horvát királyné sírjának fölfedezése új bizonyíték Ragúza ősi horvátsága mellett, ami azt jelenti, hogy a szerbségnek sehol az Adrián nincs történeti joga.

Bajza József.

Bittner Ludwig—Uebersberger Hans: Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums der Aeussem. Ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger. Herausgegeben von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger. Wien, 1930. Österreichischer Bundesverlag. 8 kötet. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, XIX—XXVI. kötet.) XXVII. 895 + 950 + 838 + 1089 + 1122 + 1110 + 1098 + 980.

1919 óta második összeállításban fekszenek előttünk a monarchiának a háború kitörését megelőző diplomáciai aktái. Az első gyűjteményt Gooss Roderichnak köszönhetjük, aki a világ előtt először fedte fel Tisza István gróf magyar miniszterelnök állásfoglalását és ezzel a megállapítással a magyar ügynek igen nagy szolgálatot tett. Akkor meglepő volt a napfényre került ismeretlen anyag, bár az csak a hadüzeneteket megelőző néhány hét megvilágítására vonatkozott. Az új osztrák vörös könyvvel egyidőben azonban az orosz okmányok közzététele oly kiadványok lavináját indította meg, amelyek egyre távlabbi eseményekig nyúltak vissza és végül is 1871-nél állapodtak meg. Addig mentek vissza Francia- és Németország félszáz-félszázkötetes kiadványai, míg az angolok 1898-nál, a szerbek 1903-nál állapodtak meg. A londoni *Times* a fenti gyűjtemény kiadásában elsősorban azt kérdezi, miért kezdik az osztrákok a monarchia okmányait 1908 márciussal és ebben a kifogásban kénytelenek vagyunk hozzájuk csatlakozni. Nem azért, amiért ők kifogásolják a kezdőpontot, mert ők a monarchia külpolitikájára nézve kedvezőtlen anyagot remélnék az 1907-i akták közzétételeitől; hanem azért, mert a boszniai válság csak folytatása volt egyéb válságoknak, amelyek vele szervesen egybefonódnak. Talán szerencsésebb lett volna Aehrenthal hivatalbalépésével (1906), még szerencsésebb a század első évével (1901), vagy Goluchowsky gróf akcióival kezdeni (1895), amelyek a huszadik század nagy válságait bevezették. A szerkesztőktől felvett időpontot semmiestre sem tartjuk szerencsésnek vagy indokoltnak.

Magyar szempontból kénytelenek vagyunk egyéb megjegyzéseket is tenni; nem a munka érdemi részét, hanem inkább annak megjelenését illetőleg. Nevezetesen a kiadvány Ausztria-Magyarország közös külügyminisztériumának levéltári anyagát teszi közzé, anélkül, hogy a munkálatról Magyarország előzetesen valami formában értesítést nyert volna. A magyar érdeklődők csupán külföldi lapok híreiből szereztek tudomást arról, hogy az osztrákok az osztrák-magyar közös külügyminisztériumnak az 1908—14. évekre terjedő aktáit közzétették. Bár az előszóból megtudjuk azt, hogy a kiadás az osztrák kormány megbízásából folyt, az a rendelkezés egyoldalúságát nem szünteti meg. Még az sem, hogy

ami a közölt anyagot illeti, az Magyarország háborús felelősségének, illetőleg felelőtlenségének tisztázása szempontjából is elsőrendű fontossággal bír és nem tartalmaz olyan anyagot, amely a Magyarország ellen emelt vádakát megerősítené vagy alátámasztaná.

Ami az anyagot illeti, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy több mint 11 ezer darab ügyirat használatát a hiányos utalások, a név- és tárgymutatónak, de még az egyszerű tartalomjegyzéknek abszolút hiánya is nagymértékben megnehezíti. Aki meg akar vele ismerkedni, az nem tehet mást, mint hogy végiglapozza. Ez a különben hálás munka meggyőz bennünket arról, hogy a gyűjtemény fontossága rövidesen észrevehető lesz abból a lavinából, amelyet a vele foglalkozó szakemberek világszerte megindítanak a hírlapok, folyóiratok és önálló kiadványok útján. Az orosz, német és angol akták hiányait, amelyek a monarchia és a Balkán viszonylatában mégis csak másodrendű forrásoknak tekinthetők, egyszerre pótolva látjuk egy mérhetetlen gazdag anyaggal, mely éppen az eddigi okmányoktól körülírt dolgokra vonatkozik. Talán éppen ezért sajnálatos, és ezt már mások is észrevették, hogy a kiadók által szigorúan megszbott korlátok miatt az események közepébe kell ugornunk ahelyett, hogy azokat kezdetől figyelemmel kísérni tudnánk. Így kezdődik a gyűjtemény egy olyan darabbal, amelynek az aktái kiadatlanok maradtak és így megfejtetlenül áll előttünk.

Az alaki hibák természetesen nem érintik magának a közölt anyagnak fontosságát, melyet két szempontból kell vizsgálat alá vennünk: mennyiben fontos az általános és mennyiben magyar szempontból, mert hiszen a címben Magyarország is benne van és az anyag jelentékeny részének magyar vonatkozásúnak kell lennie.

Az általános fontosság szempontjából a gyűjtemény vörösfonalát Ausztria-Magyarország külpolitikája képezi, melyben az akták a következő nagy kérdések körül csoportosulnak: Mindenekelőtt a boszniai annexió kérdésében immár kétséget nem tűrő bizonyossággal állapítja meg, hogy az Oroszország tudtával és hozzájárulásával jött létre, miáltal az ellenséges propagandának egyik legfontosabb vádja dől meg. Sajnos, továbbra is megmaradt a vád másik része: az, hogy a monarchia külügyi kormánya egy nemzetközi szerződést önhatalmúlag változtatott meg. Bár a lépés indokai súlyosak, a formai vádat nem sikerült megdőnteni. A második okiratesoport az annexiótól életrehívott nagyszerb-propagandára vonatkozik, amely azután az egész gyűjteményen végigvonul és itt-ott magyar vonatkozásai sem hiányoznak. A kiadott anyag igen gazdag és változatos. A harmadik csoport az 1903 óta lappangó szerb-bolgár szövetség feloszlására vonatkozik, ami az annexió idején robbant ki, de már 1909-ben Oroszország részéről oly erős reakciót hívott ki,

amely 1911-ben a Balkán-Szövetség megalkotásához vezetett; ennek alapját pedig éppen egy orosz védőség alatt megalkotott szerb-bolgár szövetség alkotta. Bécsből most Románián keresztül igyekeztek a balkáni fejleményekre nyomást gyakorolni, de ott is Oroszország nyeri el a döntő befolyást és Romániát Szerbia mellé állítva, délről is körülkeríti a monarchiát, amely ellen már 1914 márciusban megkezdődik a végzetes orosz-román-szerb mozgósítás. Az akták az egyes csoportokra gazdag anyagot tartalmaznak és főleg a belgrádi és bukaresti követjelentések lehetőleg teljes közlésre találnak.

Magyar vonatkozású anyag csupán azokban az okmányokban található, amelyek a monarchia ellen irányuló izgatásokra vonatkoznak. Eppen ezért sajnosan kell nélkülöznünk olyan követjelentéseket, amelyek pusztán magyar vonatkozásuknál fogva nem vétettek fel, de amelyeknek létezése a magyar kormány részére küldött átiratokból világosan kitűnik. Különösen hiányossá lesz az anyag ebből a szempontból az 1913 novemberből 1914 júniusig terjedő bukaresti jelentésekben, pedig a háború kérdése részben ott dőlt el. Oroszország diadalát pedig az ellenséges propaganda éppen a magyar-román tárgyalások meghiúsulásában keresi. Nem is szólván arról, hogy a szerb vámháborúra vonatkozó egész anyag kimaradt, holott a szerb vámkérdés hullámai csak az 1910-i kereskedelmi szerződéssel értek véget. Nincsen megemlítve a magyar kormány tartózkodó — majdnem elutasító — magatartása Bosznia annexiójával szemben, ami mindenestre csupán Magyarország szempontjából fontos. Tiszának néhány ismeretlen emlékirata és távirata megkívánt volna egy-egy kísérő magyarázatot vagy kiegészítő aktát. Amennyiben a szerkesztő-bizottságnak magyar tagja is lett volna, úgy annak kötelessége lett volna ezen anyag közlését kérni és a közléshez ragaszkodni. Ezek után csak az esetleges pótlásról lehetne szó.

A fenti megjegyzéseket pusztán kritikai szempontból mondottuk el, hogy azoknak nyoma legyen és maradjon. Nem akartuk a különben közismert osztrák szerzőknek sem tekintélyét, sem érdemét kisebbíteni. Az érdekelt szakkörök elismerését, amely már mindenütt megnyilatkozik végzett munkájuk iránt, teljes mértékben megérdemlik. A mi kritikánk magyar érdek volt és a tárgyilagosság kereteit átlépni nem akaró magyar kötelesség.

Horváth Jenő.

Dieppen, Paul: *Geschichte der Medizin. V.* (Freiburg i. B.) *Neueste Zeit. Von der Begründung der Zellulärpathologie bis zur Gegenwart. Zweiter Teil: Die Lehre von der Krankheit und die praktische Heilkunde.* 129 lap. Sammlung Göschen. Bd. 884. Walter de Gruyter et Co., Berlin W10 és Lipese, 1928. Ára kötve 150 márka.

Az előttünk fekvő 5 kötettel Dieppen jeles orvostörténelmi munkája lezáródik. Ebben a kötetben tárgyalja a betegségek

és okainak tanát és pedig a legfontosabb fölfedezések figyelembevételével és a történelmi fejlődés belső, bölcséletileg taglalt vizsgálásával egészen napjainkig. Ezt követőleg a higiéné, a gyógyszerészet és a gyógyászat összes speciális diszciplínáinak nagy vonásokban való ismertetése következik. Diepgen az ő tisztánlátásával mindvégig megpillantja s élénk varázsolja a korszellemet, mely alól az orvostudomány sem tudja magát kivonni soha fejlődése közben. Vázolja továbbá az orvosi rend kifejlődését, amelyen mindenkéül erősebben ismerhető fel a kor áramlataitól való függősége. Ma már az orvostörténelem szakmájának is megvan a maga történelme, melynek egy külön fejezetben szintén helyet szán Diepgen. **Györy.**

Folyóiratszemle.

Budapesti Hirlap. 1927. 146. sz. *Kossuth Lajos és az Adria.* Horváth Jenő: A magyar kormány adriai politikája 1848—49. c. könyvének részletes ismertetése. — U. az a sz. *Mósa József: Erdélyi vadászélet.* Történelmi reminiscenciák. — 154. sz. *Okolicsányi László: Történelmi mozgóképek.* Egy történelmi film-tervezet képek szerinti beosztása. — 162. sz. *Szász Károly: „Szegény magyarok.”* Takáts Sándor könyvének ismertetése. — 165. sz. *Takáts Sándor: Mit veszített hazánk a bécsi forradalomban!* Részletek a XIX. század elejének politikai mozgalmából. — 188. sz. *Reza Dezső: Széchenyi és a Nemzeti Színház.* Ismeretlen levelek publikálása a Nemzeti Színház megnyitására vonatkozólag. — 229. sz. *Kossuth.* Színes vezércikk Horvai Kossuth-szobrának előkészületeivel kapcsolatban. — 233. sz. (S. K.): *Bethlen.* Surányi Miklós könyvének alapos ismertetése. — 235. sz. *Szemelvények Kossuth Lajos külpolitikájából.* Akkori és mai külpolitikai törekvéseink. — 240. sz. *Nagy Emil: Március 15 és Kossuth Lajos.* Vezércikk. Kossuth politikájának méltatása. — 241. sz. *Vitéz Málnási Ödön: Bocskay testőrei.* Adatok a hajdúság történetéhez. — 245. sz. *Östör József: Tisza, az élő.* Színes és meleghangú cikk Tisza István egyetemes emberi nagyságáról. — 247. sz. *Kossuth diadalútja Amerikában.* Kis cikk Pulszky Ferenc visszaemlékezései nyomán. — 252. sz. *Lampérth Géza: Mozaik Kossuth Lajos kiadatlan leveleiből.* — 255. sz. *Vitéz Málnási Ödön: Labanc-kurucok és kuruc-labancok.* Részletek a Csáky és Bercesényi-család történetéhez. — 264. sz. *Östör József: Tisza és Kossuth: Politikájuk és egyéniségük összehasonlítása.* — 287. sz. *Szász Károly: „A török hódoltság korából.”* Takáts Sándor könyvének ismertetése. — 293. sz. *Horánszky Lajos: A vasminiszter.* Baross Gábor életének és pályájának méltatása.

1928. 1. sz. *Szász Károly: A bethleni Bethlenek.* Lukinich Imre könyvének részletes ismertetése. — 12. sz. *Vitéz Málnási Ödön: Az erdélyi románok elnyomása a magyarok által.* Az erdélyi román nemzetiségi törekvések története. — 40. sz. *Vitéz Málnási Ödön: Régi főúri hozományok.* A Lónyay-, Csáky-családok történetéhez szolgáltató új adalékokat. — 47. sz. *Takáts Sándor: A magyar viselet.* A múlt század 20- és 30-as éveinek magyar viseletéről. — U. az a sz. *E. J.: A 90 éves Nemzeti Színház.* Adatok a Nemzeti Színház emlékkönyvéből. — 62. sz. *Takáts Sándor: Asszonyaink a nemzeti ébredés korában.* Jellemző adatok a Perényi- és Teleki-család jeles nőtagjairól. — 68. sz. *Takáts Sándor: Az utolsó Illésházy.* Gróf Illésházy István életéről. — 81. és 91. sz. *Siklóssy László: Wesselényi Miklós fehér szerelme.* Wesselényi Miklós kiadatlan naplójáról,

mely az író ismeretlen szerelmi idilljét tárja elénk. — 81. sz. *Vitéz Málnási Odön: Géczy Juliánna*. Géczy Zsigmond híres kurucvezér lányának, Korponay Jánosné Géczy Juliánának, a löcsei fehér asszonynak regényes élettörténete. — 92. sz. *Horánszky Lajos: Tisza István erkölcsé*. Tanulmány Tisza István emberi nagyságáról. — 100. sz. *Takáts Sándor: Kölcsey és a titkos rendőrség*: Új adatok Kölcsey életrajzához. — 119. sz. *Takáts Sándor: Deák Ferenc nevenapja 1839-ben*. Intím feljegyzések a haza bölcsének 1839-ben megünnepelt születésnapjáról. — 128. sz. sz. k.: „Szakaszok Magyarország újabb történetéből.“ Angyal Dávid könyvének ismertetése. — 141. sz. *Takáts Sándor: Emlékezés a pozsonyi ligetre*. Adatok Deák Ferenc, Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos életéhez. — 156. sz. *Takáts Sándor: Régi országgyűlési lakomák*. A pozsonyi diéták alkalmával tartott lakomákról. — 186. sz. *Takáts Sándor: Követek búcsúztatása és fogadtatása 1843-ban*. Néhány követválasztási jelenet bemutatása. — 216. sz. *Horánszky Lajos: Tisza Kálmán*. Politikai pályájának áttekintése. — 223. sz. *Czimer Károly: Szeged 1848-ban*. Szeged történetének vázlatja a szabadságharc előtti és utáni időben. — 225. sz. *Markó Árpád: Magyar testőrök futárszolgálatban*. Adatok a XVIII. század 80–90-es éveinek történetéhez. — 282. sz. *Takáts Sándor: Háromszázados jubileum*. Az uralkodóház magyar királyságának háromszázados jubileumi ünnepléséről. — 292. sz. *Takáts Sándor: Az emesszárius*. Lovassy László, Besze János és Somogyi Antal emisszáriusokról.

1929. 147. sz. *Takáts Sándor: A furcsa nemzeti ünnep*. A mult század 30-as éveinek jellemző politikai „szokásairól“. — 161. sz. *Takáts Sándor: Széchenyi kaszinói és Metternich*. A titkos rendőrség kémkedései Széchenyi kaszinóinak működéséről. — 163. sz. *Marczali Henrik: Rudolf trónörökös*. A tragikus sorsú trónörökös alakjának rokonszenves beállítása. — U. az a sz. *Szerbia meghódítása 1915-ben és egyéb események a Balkánon 1915–1918. években*. A világháború egyes részének története Nagy Vilmos könyvének ismertetése kapcsán. — 174. sz. *Takáts Sándor: Jurátuscsaták Pozsonyban*. Országgyűlési események a mult század első negyedéből. — 191. sz. *Takáts Sándor: A kiabálók 1807-ben*. Országgyűlési apróságok. — 209. sz. *Takáts Sándor: A Kör és a Gyűlde*. A két egyesületi megkülönböztetés jelentőségéről. — 229. sz. *Takáts Sándor: A pénzkirályok fogadtatása nálunk*. Érdekes adatok Sina báróról, Ullmannról és Rotschild báróról. — 249. sz. *Tisza István emléke*. Vezércikk Tisza politikai és emberi nagyságáról. — 253. sz. *Takáts Sándor: Az 1843. évi országgyűlés megnyitása*. Adatok Wesselényi Miklós és Széchenyi István grófok életének történetéhez. — 255. sz. *Takáts Sándor: A nürnbergiek régi magyar kiváltságai*. A nürnbergi kereskedők kiváltságai töténelmünk folyamán. — 257. sz. *Óstör József: Tisza és Kossuth*. Tisza István és Kossuth Lajos politikájának és egyéniségének rokonosságairól. — 288. sz. *Takáts Sándor: A jurátusok olvasóköre 1843-ban és 1847-ben*. A magyar vidéki olvasókörök kialakulásának politikai okairól. — 294. sz. *Steier Lajos: Görgey Armin—Görgey Artúr*. A két testvér történelmi szerepléséről és azok kapcsolatáról.

Magyar Hírlap. 1927. 127. sz. *Néprándorlási strok százait tárta fel Móra Ferenc Szeged mellett*. A legújabb szegedvidéki ásatások eredményeiről. — U. az a sz. *A százéves pesti löverseny*. A pesti löverseny történeti fejlődésének rövid vázlatja 1827 június 6-i alapítása óta napjainkig. — 194. sz. *Szabó Dezső: Koppány*. A magyar ellenzéki eszmék fejlődésének rövid summája. — 226. sz. *Berilaqua Béla: Ismeretlen részletek az aradi tizenhárom vértanú kivégzéséről*. Tarcsafalvy Sylvester Lajos szemtanu emlékezései az aradi kivégzésekről. — 235. sz. *Zsolt Béla: Bethlen*. Surányi Miklós könyvének bírálata. — 252. sz. *Kun Andor: Kossuth Lajos megjósolta a világháborút, a monarchia széttöbbandását, a Habsburgok, Ho-*

henzollernek és Romanovok bukását. Részletek Kossuth kiadatlan levelezéséből. — 255. sz. *Mikor a magyar országgyűlés megtagadta Kossuthot.* A parlament hosszági vitája 1890-ben. — 257. sz. *Zárai Samu: Beszélgetés Kossuth Lajossal a miniszteri omnipotenciáról és az antiszemizmusról.* Egy beszélgetés története. — 258. sz. *M. Gy.: Mely napon született Kossuth Lajos?* Kossuth 1802 szeptember 18-i születési dátumának hiteles megállapítása és története. — 281. sz. *Bevilaqua Béla: Bem altábornagy utolsó napjai Magyarországon.* Bem József története 1849 augusztus 11-től október 20-ig. — 292. sz. *Marton Manó: Hősköltemény a komáromi honvédekről.* Klapka Györgynek és társainak története.

1928. 40. sz. *Sebestyén Ede: Százéves az osztrák „Bánk bán“, amelyet Ferenc király meg akart semmisíteni.* Érdekes dokumentumok Ferenc császárról és Grillparzerről. — 49. sz. *Kossuth és Cobden.* Havas Miksa beszéde a Cobden Szövetségben. — 88. sz. *Széchenyi, a polgár.* Herczeg Ferenc előadása a Cobden Szövetségben. — 178. sz. *Feleky Géza: Hat hónap Kossuth életéből.* Érdekes részletek az emigráció éveiből Világostól Kiutahiáig. — 192. sz. *Pásztor Mihály: A Váci kapu.* Pest építkezési történetének egy részlete; a régi váci kapu története. — 193. sz. *Feleky Géza: Követválasztások Zalában.* Követválasztási adalékok a múlt század 40-es éveinek elején. — 222. és 228. sz. *Amikor Kossuth Lajost az amerikai iskolásgyerekek ünnepelték.* Kossuth életének egyes amerikai részlete. — 262. és 291. sz. *Szatmári Mór: 1904 szeptember 18.* Jellemző adatok Tisza Istvánról és Apponyi Albebrtről. — 294. sz. (f. g.): *Erdélyi Sándort akarta Tisza utódként miniszterelnökké kinevezni IV. Károly.*

Magyarság. 1927. 82. és 92. sz. *Bevilaqua Béla: Késmárki diák-históriák.* Jellemző adatok Késmárk multjából. — 87. sz. *Gopcsa László: Lonovicsné Hollósy Kornélia.* A nagy művésznő rövid életrajza a kor rajzával. — 95. sz. *Darányi.* Vezércikk a nagy államférfi korszakalkotó tevékenységéről. — 103. sz. *Thury Lajos: Ki volt Prohászka Ottokár?* Prohászka életének történelmi jelentőségéről. — 104. sz. *Pethő Sándor: Martinuzzi.* A nagy államférfi kiváló politikai lángelméjének értékelése. — 160. sz. *Pethő Sándor: „Színes“ magyarok.* Az amerikai történelmi tankönyvek ethnográfiai meghatározásáról. — 188. sz. *Pethő Sándor: Szent István.* Vezércikk az első magyar király életéről és történelmi nagyságáról. — 194. sz. *Pethő Sándor: Kossuth Lajos 1927-ben.* Kossuth és a mai politikai helyzet. — 200. sz. *Rexa Dezső: Kalászás a história tarlón.* A XVIII. és XIX. századi boszorkánypörökről. — 217. sz. *Markó Arpád: Abraham à Santa Clara a világhíró kapucinus atya prédikációja a magyarokról.* Egy 1683-ban megjelent beszédgyűjtemény magyarokra vonatkozó részleteiről. — 235. sz. *H. A.: A magyar iskola ideáljai és eredményei.* Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei c. munkájának ismertetése. — 247. sz. *Vitéz Málnási Ödön: Egy hajdu város küzdelmei a törökökkel és labancokkal.* Érdekes adatok Hajduszoboszló történetéhez. — 252. sz. *Pethő Sándor: Kossuth.* Vezércikk Kossuth politikájának glorifikálása. — 255. sz. *Ecsedi István: Kossuth Lajos házánál Sumenben.* Apróságok a nagy kormányzó életéből. — 292. sz. *Szádeczky Lajos: Kossuth Lajos hattüddala.* Kossuth utolsó ismeretlen levelének (1889 júl. 5.) publikálása. — 293. sz. *Huttkay Lipót: Hercegrámai beiktatás Esztergomban 1850-ben.* Scitovszky János beiktatásáról.

1928. 1. sz. *Petri Mór: A hajdani Pülvaz-kávéház históriája.* Adatok a múlt század 40-es éveinek történetéhez. — 12. sz. *Haller Jenő: Muraköz és a — zágrábi püspökség.* A püspökség története. — 35. sz. *Bevilaqua Béla: Az ajtósi nemes Ajtósi alias Dürer-család.* A Dürer-kérdés története. — 53. sz. *Takáts Sándor: Országgyűlési párbajok.* A múlt század (1825—48) híres országgyűlési párbajairól. — 76. sz. *Pethő Sándor: Az utolsó országbíró.* Gróf Desseffy Aurél életének és működésének tör-

ténete. — 114. és 188. sz. *Clair Vilmos: Régi magyar párbajok.* A Mária Terézia uralkodása alatti időszak híres politikai és szerelmi párbajairól. — 177. sz. *Czeke Marianna: Brunsvik Teréz naplója és egyéb iratai.* Erdős adatok a Brunsvik-család múlt századeleji történetéhez. — 188. sz. *Pethő Sándor: Szent István.* Vezércikk a nagy király legendás alakjáról. — 262. sz. *Filtsch Zoltán: Az erdélyi századok.* A századok letelepítésének rövid története. — 285. sz. *Bevilaqua Borsódi Béla: Futtaki Hadik András gróf és a berlini kesztyűs vargák.* Történeti „mende-mondák” Mária Terézia uralkodásának idejéből. — 191. sz. *Pethő Sándor: Bethlen Gábor.* Szekfü Gyula „tanulmány”-nak mélyreható elemzése. — 292. sz. *Pethő Sándor: Ugron Gábor.* Politikai pályájának tanulmányá szélesedő rajza.

1929. 157. sz. *Panka Károly: Borsodmegyei tisztújítás 1846-ban.* Adatok a 40-es évek választási harcaihoz, ismert kortesnoták szövegével. — 215. sz. *Julier Ferenc: Szerbia meghódítása.* Nagy Vilmos ily című munkájának ismertetése.

Napkelet. 1929. év, 2. szám. — *Szekfü Gyula gróf Zelenski Róbert emlékiratai-t, Baros Gyula a Tisza István Tudományegyetem tanárai által kiadott Tisza-emlékkönyvet* ismerteti.

3. szám. — *Velezdi Mihály Pilch Jenő: Horthy Miklós* című, *Eckhardt Sándor A magyar forradalmak világtörténelmi tanulása* cím alatt, *L. de Poncins: Les forces secrètes de la Revolution* című művét ismerteti.

4. szám. — *Wilhelm Richárd: A kínai kultúra válsága.* Az európai hatalmak kínai előnyomulása egybeesik az idegen Mandzsu-dinasztia hanyatlásával, fordulópontra pedig a dinasztia bukásával jutott. Az összeütközés idejében azonban az európai kultúra is válságban volt s így nem tudta harcát győzelmesen megvívni. Az európai szellem átalakította ugyan a kínai nép szellemét, de anélkül, hogy a kínai életerőt érintette volna. Ma már nem állhatnak elő olyan kultúrkrízisek, amilyenek régen egy-egy világ összeomlásával végződtek. Nem lehet beszélni sem Nyugat, sem Kína elpusztulásáról. Az emberiség az előtt a feladat előtt áll, hogy kultúráikat összhangba hozzák. *Gabányi János József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam* (III. k.), *Hajnal István Szekfü Gyula: Bethlen Gábor* című művét ismerteti.

5. szám. — *V. M. Takáts Sándor: Emlékezzünk régiokról, Kilián Zoltán Türr Stefánia: L'opera di Stefano Türr nel risorgimento italiano* című művét ismerteti.

6. szám. — *Virányi Elemér* ismerteti a *Jankó Zoltán* szerkesztésében és kiadásában megjelent *Csallóközi Múzeum* című művet. — *Gramantik Margit: Miron Cristea román régens és Ferenc Ferdinánd titkos tárgyalása* cím alatt ismerteti s részleteket közöl *Miron Cristea* emlékiratából, mely *Jon Rusu Abrudeam: Originea, Degnerescenta, si Tragedia Habsburgilor* című munkájában látott napvilágot. Az emlékiratból is kiténik, hogy *Ferenc Ferdinánd* titkos összeköttetést tartott fenn az erdélyi románság vezetőivel s a magyarság ellenében támogatója volt azok törekvéseinek.

7. szám. — *Kornis Gyula: Nemzeti megújulás.* Első közlemény. A cikkíró gróf Klebelsberg Kunónak a neonacionalizmus neve alá foglalt nemzeti programját teszi vizsgálatá tárgyává. Gondolatmenete a következő. A nacionalizmus a világháború után győző és legyőzött nemzeteknél egyaránt elmélyült. A legyőzöttek nacionalizmusának útja eltér a régítől, itt az újraképzés a cél, melynek újak a feltételei és eszközei. A magyarságnak a kiegyezés után a belső megerősödésre, a faji és gazdasági erő s a terjeszkedési képesség növelésére kellett volna törekednie, de a közjogi harcok elhomályosították a nemzet látását s az idő is kevés volt a fenti célok elérésére. A túltengő állami centralizáció kiolt a nemzetből minden önállóságot. Az összeomlás után az első szembeszökő feladat a külfölddel való kapcsolataink kiépítése és elmélyítése lett. Kül-

politikai tájékozódásunk csak Nyugat felé fordulhat. A magyar nacionalizmusnak ma két fronton kell harcolnia: a szomszédos népek nacionalizmusával s az internacionalizmussal szembe. Munkásságunk a nemzetközi gondolatot halálosan komolyan veszi. A visszaneacionalizálásnak szociális és gazdasági reform az egyetlen komoly útja. A középosztály válsága, a hadsereg elhelyezkedése a magyar társadalomban, a nemzeti vagyonosodás mind oly kérdések, melyek a neonacionalizmus programjában figyelmet kívánnak. — *Kerecsényi Dezső: Maurice Paleologue: Eugenia császárné vallo-
lomai, A. B. Harsányi Lajos: A szent asszony* (Magyarországi Szent Erzsébet életregénye) című művét ismerteti. — *Markó Árpád közli Marti-
novics Ignác*nak 1794 okt. 1-én a fogságból írt levelét.

8. szám. — *Kornis Gyula: Nemzeti megújulás.* Befejező közlemény. A nemzeti fejlődésnek a vagyonosodással egyenrangú tényezője a műveltség. Minden nemzet a maga sajátos kultúrájában jut öntudatra. Az erkölcsi regeneráció a neonacionálista program elsődrendű feladata. Mai társadal-
munkát a családi élet bomlása s az ösztönszerű munkakedv hanyatlása jellemzi. A passzív, negatív és destruktív embertípusokkal szemben Kle-
belsberg az aktív, pozitív és produktív típusfokozatok elérését tűzi ki célul. Szükség van a nemzet mély történeti tudatosságára s a fajiság meg-
őrzésére. A hanyatlás nem speciális magyar jelenség, közös Európa többi nemzetével. A pesszimizmusra nincs ok. Olaszország fölemelő példa arra, hogyan tud egy nép a társadalmi szétbomlás mélyresüllyedt állapotából hirtelen kiemelkedni. Mussolini hatalmas nemzeti munkaprogrammot állított nemzete elé. A magyar neonacionalizmus kátéja is nagyszabású és tervszerű nemzeti munkaprogramm, ennek fokozatos megvalósítása, a köz-
vélemény ilyen irányú állandó formálása, szervezett munka és fegyelem. — *Kilián Zoltán: Orsenigo Cesare: Borromei Szent Károly élete, K. Cselöti Lajos: Görgy* című művét ismerteti.

9. szám. — *Surányi Miklós: Küzdelmek könyve.* Gróf Klebelsberg Keno fenti cím alatt összegyűjtött hírlapi cikkeinek méltatása. — *Török Pál: Magyar Történet* cím alatt ismerteti Hóman—Szekfű: Magyar Tör-
ténét című munkájának I. és IV. kötetét. — *Friedreich Endre: Czuczor Gergely haditörvényszéki pöre.* A cikkirő hadbíróaság iratait dolgozta fel. — *Pukánszky Káddár Jolán: A pesti magyar és német színészet harca a Bach-korszakban.* A harc a magyar színészet győzelmével végződött. Ebben a német színészetet sújtó elemi s anyagi csapások mellett elsősor-
ban annak a körülménynek van fontos szerepe, hogy a szabadságharc után Pest magyar lakossága gyűlölettel fordult el a bécsi színészet kisugárzásá-
nak tekintett német színészettől.

11. szám. — *Surányi Miklós: Pécs és a renaissance.* A magyar huma-
nizmusnak Janus Pannonius, Ernest Zsigmond és Szathmáry György püspökök révén Pécs volt egyik központja. A renaissance színes és moz-
galmas élete Janus Pannonius-szal vonult be Pécsre. A cikkirő összefoglalja a város és a renaissance kapcsolatát.

Nemzeti Ujság. 1927. 74. sz. *Egyed István: Pázmány nemzeti politikája.* Pázmány korszakalkotó politikai jelentőségéről. — 139. sz. *Ri-
biczey Gyula: A székelyek eredete új megvilágításban.* A legújabb ered-
mények ismertetése. — 188. sz. *Pipics Zoltán: Szent István, a műpártoló.* A magyar művészi élet fejlődésének rajza Szent István király uralkodása alatt. — 188. sz. *Kelényi B. Ottó: A Szent Jobb története.* A Szent Jobb története a Hartvik-legenda alapján. — 252. sz. *Kossuth a nemzet életé-
ben.* Kossuth pályája és a magyarság útja.

1928. 1. sz. *K. M.: Törökvilág Magyarországon.* Takáts Sándor: A török hódoltság korából c. munkájának ismertetése. — 44. sz. *Bevilacqua Béla: Az Ajtósi—Dürer-család nyomai Gyulán.* 1561-ből való harctéri riport Gyula város pusztulásáról. — 48. sz. *Túri Béla: A Kossuth-emi-*

gráció Törökországban. Hajnal István könyvének ismertetése. — 112. sz. Pápay István: *Erzsébet királyné*. A királyné rövid életrajza. — 188. sz. Surányi Miklós: *Szent István*. Színes vezércikk. — 204. sz. Saly Dezső: *Erzsébet királyné*. A nagy királyné vértanú halálának története és körülményei. — 265. sz. I. Ferenc József. Vezércikk a nagy királyról.

1929. 203. sz. (K. L.): *Mozgalom indult meg Árpádházi Boldog Margit kanonizációja iránt*. A szenttéavatási kísérletek története kezdettől napjainkig. — 250. sz. Hanauer A. István: *Történelem és pedagógia*. A történelemtanítás kulturális és erkölcsi jelentőségéről. — 257. sz. K. Korács Gyula: *Bethlen Gábor*. Vezércikk, melyben figyelemztet Pázmány Péter halálának 1937-ben bekövetkező háromszázados évforduló Bethlen Gáboréhoz hasonló megünneplésére. — U. az a sz. *Hóman Bálint: II. Endre*. Részlet a Magyar Tudományos Akadémiában megtartott székfoglaló előadásból.

Pester Lloyd. 1927. 127. reggeli sz. *Ignotus, Hugo: Parlamentarismus und Diktatur*. A parlamentárizmus kialakulásának okairól. — 188. reggeli sz. *Graf Apponyi, Albert: Sankt Stefan*. Vezércikk. — 222. reggeli sz. *Sebestyén, Karl: Ungarische Wissenschaftspolitik*. Magyar Zoltán: A magyar tudampolitika alapvetése c. munka ismertetése. — 240. esti sz. *Kumlik, Emil: Die kroatische Frage*. Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai c. könyvének ismertetése. — 242. reggeli sz. (S. G.): *Bethlen*. Surányi Miklós Bethlen könyvének ismertetése. — 252. reggeli sz. *Zur Enthüllung des Kossuth-Denkmales*. Vezércikk Kossuthról, szobrának leleplezése alkalmából. — 252. reggeli sz. *Wertheimer, Eduard v.: Ludwig Kossuth's Wahl zum Abgeordneten*. Kossuth élete a 40-es évek első felében. — 282. reggeli sz. X. Y. Z.: *Heine und Ungarn*. Adatok a mult század 50-es éveinek történetéhez.

1928. 59. reggeli sz. *Wertheimer, Oskar v.: Kaiser Wilhelm II., Erzherzog Franz Ferdinand und Graf Stefan Tisza*. A világháború megindulásának előzményeiről. — 95. reggeli sz. (S.): *Tisza und die Italiener*. Olaszország szerepéről a világháborúban. — 121. reggeli sz. *Sarkotics von Loren, Stefan: Graf Stefan Tisza und Kroatien*. Tisza véleménye a horvát kérdésben. — 121. reggeli sz. *Ignotus, Hugo: Pester Lloyd, Ungartum und Liberalismus*. A magyarországi liberalizmus fejlődésének rajza. — 215. reggeli sz. *Kronprinz Rudolf von Ungarn*. Rudolf trónörökös életének története s Magyarországgal való kapcsolata. — 295. reggeli sz. *Marczali, Heinrich: Die englische Diplomatie und der Balkan. 1903—1909*. A Balkánháború megindulásának előzményei és az angol diplomácia.

1929. 179. esti sz. (Bl.): *Die Kriegsergebnisse am Balkan von 1915—1918*. Nagy Vilmos: Szerbia meghódítása c. könyvének ismertetése. — 186. reggeli sz. *Spányik, Béla v.: König Franz Josef*. A nagy király emberi értékeiről. — 205. reggeli sz. *Franz Ferdinand und Ungarn*. A volt trónörökös gyűlölködő taktikáiról Magyarország ellen. — 209. reggeli sz. *Lindenbergr, Paul: König Karl auf Madeira*. Tragikus sorsú királyunk utolsó napjainak részletes története. — 249. reggeli sz. „*Ungarns guter Engel!*...“ Erzsébet királyné dicsőséges életének története.

Pesti Hírlap. 1927. 98. sz. *Szatmári Mór: Tisza Kálmán és a sajtószabadság*. A cikkirő Tisza Kálmánnal való személyes élményei. — 98. sz. *Siklóssy László: Az ötvenéves Andrassy-út*. Az Andrassy-út fejlődésének története. — 104. sz. *Szatmári Mór: 1904 november 18*. Tisza István és az ellenzék küzdelme a házszabályrevízió ügyében. — 121. sz. *Hegyaljai Kiss Géza: Egy tüneményes életpálya kezdetei*. Új adatok Kossuth Lajos gyermekkoráról. Kossuth, mint újhelyi eminens tanuló. — 143. sz. *Hegyaljai Kiss Géza: Kossuth Lajos mint tüzoltó*. Ismeretlen adatok. — 160. sz. *Siklóssy László: Atúszta-e Wesselényi Miklós a Balatont?* Wesselényi kiadatlan naplója szerint nem. — 166. sz. *Szatmári*

Mór: 67-esek és 48-asok fuziója 1905-ben. — 172. sz. *Siklóssy László: Gróf Széchenyi István furdözése a Dunában.* Kedves intimitások a legnagyobb magyar életéből. — 205. sz. *Siklóssy László: Aki a legáddzabbul vezette felre Kossuth Lajost.* Kossuth ismeretlen levele. — 235. sz. *Pápay István: Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról.* Apró intimitások a császári és királyi udvarból. — 252. sz. *Hegedűs Loránt: Kossuth Lajos.* Kossuth politikájának rapszódikus dicsőítése. — 252. sz. *Balla Antal: Kossuth Lajos élete és politikai tanítása.* Kossuth rövid életrajza. — 258. sz. *Hegedűs Loránt: Görgey.* Görgey alakjának újszerű kidomborítása. — 264. sz. *Szatmári Mór: Tisza István és Bánffy Dezső csatája.* Az 1904. évi dec. 16-i képviselőházi ülés története.

1928. 4. sz. *F. B.: Ferenc Ferdinánd tervei Magyarországgal.* Részletek Diamandi párizsi román követ emlékirataiból. — 47. sz. *Szatmári Mór: Viharok a második véderővitában.* Az 1903 január 26-i parlamenti események. — 59. sz. *Balla Antal: Kossuth Lajos diadalútja Amerikában.* Kossuth életének története az emigrációban. — 78. sz. *Rákosi Jenő: I. Ferenc József, mint jós.* A világháború kitörésének okai és előzménye. — 80. sz. *Szatmári Mór: Széll Kálmán hanyatlása.* Adatok Széll Kálmán életéhez. — 103. sz. *Szatmári Mór: Széll Kálmán bukása.* — 193. sz. *Hegyaljai Kiss Géza: Dumra, magyar! Kossuth Lajos terve a pesti kikötővel.* — 210. sz. *Balla Antal: Kossuth Lajos és az 1863-i lengyel felkelés.* Kossuth kiadatlan levele Vukovics Sebőhöz, melyben kifejti, hogy miképpen lehetne összekapcsolni a lengyel ügyet Magyarország sorsával. — 295. sz. *Balla Antal: Bethlen Gábor.* Szekfü Gyula könyvének ismertetése. — 292. sz. *Báró Sztéryi József: Baross Gábor és a Pesti Hírlap.*

1929. 147. sz. *Petőfi Bem táborában.* Petőfi története a szabadságharcban. — 186. sz. *Hegyaljai Kiss Géza: Hogyan menekült Kossuth Lajos felesége?* Kossuth Lajosné menekülésének nehéz körülményeiről. — 221. sz. *Balla Antal: Ferenc Ferdinánd a politikában.* A világháború előzményei a Monarchia politikájában. — 231. sz. *Guglielmo Ferrero: Szükséges-e a háború?* A háború lélektanához. — 233. sz. *Balla Antal: Ferenc Ferdinánd és a magyarok.* A volt trónörökös Magyarország iránti gyűlöletéről. — 262. sz. *Balla Antal: Ferenc Ferdinánd mint ember.* A volt trónörökös magánéletének zavaros viszonyairól. — *Balla Antal: Bismarck és Magyarország.* Eduard von Wertheimer: Bismarck im politischen Kampf c. könyvének ismertetése.

Pesti Napló. 1927. 132. sz. *Gál Jenő: Deák Ferencről—Pesthy Pálig.* A magyar igazságügyi eszmék fejlődése. — 178., 185., 188., 194. sz. *Báró Bánffy Dezső levelesládájából.* Ifjúkori levelek 1862 és 1864 között. — 217. sz. *Szabó László: A magyar szent korona főkegyúri joga.* — 223. sz. *Szabó László: Hogyan mondatták le IV. Károlyt a magyar királyi főkegyúri jogról?* — 252. sz. *Kossuth Lajos, zempléni ügyvél.* Kossuth életének első korszaka. — 252. sz. *Báró Wlassics Gyula: Kossuth-iratok, Kossuth-képek.* Wlassics Gyula emlékeiből. — 252. sz. „Okom volt az emigratio ügyeivel minden viszonyt megszakítani.“ Kossuth Lajos kiadatlan levele. — 258. sz. *Pesthy Pál: Kossuth, a jogász.*

1928. 54. sz. *Radó Antal: Amerikai költők hódolata Kossuthnak.* James Russel Lowell és John Greenleaf Whittier Kossuth versének fordítása. — 74. sz. *Lengyel Ernő: Kristóffy József.* Necrolog. — 120. sz. *Szabó László: Szűz Szent Imre királ.* Szent Imre herceg életéről. — 142. sz. *Marczali Henrik: Magyar államférfiak vallomása.* Széchenyi kiadatlan levelei Apponyi Györgyhöz. — 147. sz. *Marczali Henrik: Szögyény Marich László főkanclerár országbíró. 1806—1893.* Szögyény Marich László életrajza. — 153. sz. *Marczali Henrik: Báró Bánffy Dezső miniszterelnök. 1903—1905.* Tisza István miniszterelnökségének három éve. — 165. sz. *Marczali Henrik: Gróf Tisza István miniszterelnök. 1861 április 22—1918*

október 31. Tisza István életrajza. — 171. sz. *Marczali Henrik: Báró Fejérváry Géza miniszterelnök. 1905—6. † 1914.* Fejérváry Géza élete. — 188. sz. *Gróf Klebelsberg Kuno: Szent István.* Az első magyar király történelmi nagyságáról. — 250. sz. *Báró Wlassics Gyula: A magyar diplomácia száz éve.* Horváth Jenő: A magyar állam külpolitikai összeköttetései. 1815—1918. c. könyvének ismertetése. — 291. sz. *Gratz Gusztáv: Tisza István és a világháború.* Tisza háborúellenes magatartásáról.

1929. 187. sz. *Friedrich István: Szent István nyomdokain.* A keresztény eszme fejlődéséről hazánkban. — 232. sz. *Fraknoi Vilmos.* Életének és munkásságának méltatása. — 255. sz. *Szabó László: Bethlen Gábor.* Vezércikk.

Uj Nemzedék. 1927. 281. sz. „*Bem apó*“ napján. Balás György: Bem József c. könyvének ismertetése.

1929. 146. sz. *Bem és Petőfi.* Thaly Kálmán elbeszélése egy szemtanú adatai alapján Bem sorsdöntő harcairól és a segesvári csatáról.

Tárca.

Mikes Kelemen és Katona István.

Mikes Törökországi Levelének első valószínű nyoma az a hír, amelyet a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben*¹ Thaly Kálmán fedezett föl először; ebből következtetjük, hogy a kézirat a 120 esztendőért Horvát István tulajdonából került egy Mészáros nevű embernek, Szelim pasa udvari tisztjének közvetítésével Görög Demeterhez s onnan a derék ex-benedictinus Kultsár Istvánhoz. 1792-ben járta meg a kötet a cenzurát, amely csak a várnai esküszegés történetét húzta ki belőle (203. levél)² — Kultsár kiadásából hiányzik is, csak Toldy Ferenc közölte először³ — s e nélkül, de egyébként teljes egészében 1794-ben Szombathelyt jelent meg először. S alig hogy Kultsár kiadta, a kedves könyv megkezdí irodalmi életét is, forrása lesz a történetírásnak, élménye és ihlete költőinknek, s önmagában is él, mert olvasmánya a közönségnek.

Elsősorban Erdélyben keltett nagyobb hatást,⁴ de a Bécsben élő írók között is élénk szóbeszéd tárgya volt a könyv. Pántzél Dániel *Bibliothekája* már 1795-ben részletes ismertetést, sőt kritikát közölt róla.⁵ Ugyanabban az évben már megvan Kisfaludy Sándor könyvtárában,⁶ aminek a költő barátsága Görög Demeterrel és Kerekes Ferencsel is magyarázata lehet,⁷ azonkívül, hogy állandóan érdeklődik magyar könyvek iránt.⁸ Ettől kezdve költőink látszólag jobban ismerték Mikesét.

¹ 1789. nov. 27., 551—554. l. V. ö. *Szinnyei*: Folyóiratok Repertórium II. 1212. hasáb.

² *Császár Elemér* kiadásában (Képes Remekírók) 299. l.

³ Törökorsz. Levelek. 1861. II. 209. l.

⁴ *Alapi Gyula*: Kultsár István. 1911. 6. l.

⁵ Újból közli *Abafi*: Figyelő X. k. és *Toncs Gusztáv*: Mikes Kelemen élete. 2. kiad., Szabadka, 1906. 216—217. l.

⁶ *Császár Elemér*: Kisfaludy Sándor könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1908. 316. l. A példány ma is megvan a Darnay-Múzeumban, Szegeden.

⁷ *Császár E.*: Kisfaludy Sándor. 1910. 39. l.

⁸ Már 1793-ban szemére hányja Boldizsár öccsének: „Kértelek, úgy-e, hogy Müller győri könyvtárában található *új magyar könyvekről tudósíts*, de a fogadás kifüstölgött fejedből, szép Bódi!” (*Minden Munkái*, Angyal Dávid kiad. VIII. 94. l.)

mint tudósaink. Vitkovits Mihály 1806-ban egy *II. Rákóczi Ferenc Rodostóban* című drámát írt, amelyhez Mikes Kelemen leveleskönyvéből vette az adatokat.¹ Szomorújjátékát, amelynek azóta (többi drámáival együtt) teljesen nyoma veszett, Döbrentei Gábor még ismerte; Toldy Ferencnek megvolt a másolata is s az ő tanuságtétele szerint Döbrentei „az erkölcsök szerencsés festését“ dicsérte benne, ő maga Mikes meglevenítését, „miként lőnek az ott leírottak a költő képzelmenek társalkodói; s miként ragadják őt magokkal annak sajátjai, az a nyájasság, édes bohóskodás, szenteség, egyszerű természet és elmésség“. — Alig egy évtizeddel később, mint ismeretes.² Bolyai Farkas *II. Mohamed* c. drámájának is Mikes a forrása. Az ifjú Vörösmartynak, Gyulai Pál tudomása szerint, Zrínyi és Mikes voltak a kedves olvasmányai; 1820-ban írja *Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban* c. versét s nem késői a *Mikes búja* sem. Arany Jánosnak (hogy csak a legnagyobbakat nevezzük) *A rodostói temető* c. költeménye — „merő gyötrődés, előre érzi az „éjszaki orkánt“, „éjszaki vad szeleket“, mondja róla Voinovich Géza³ — eső balladájával, a *Rákóczinéval* közel egy időből, 1848-ból való. Ez a néhány kimagasló emlék is bizonyítja, hogy Mikes leveleskönyve megjelenésétől kezdve egyre élt a költők köztudatában, legnagyobbjaink a Törökországi Leveleket szívesen forgatták. Nem mint irodalmi alkotást, de mint *történelmet*.

Ez magyarázza, hogy Mikesről az irodalomtörténet későre (csak a szabadságharc után) vett tudomást. A történetírás annál hamarabb. Nem újság — mert Miklós Ferenc bibliográfiája már utalt rá,⁴ — hogy *egy* tudósunk már Vitkovics drámájának keletkezési évében (1806) nyomtatásban is foglalkozott Mikessel. Katona István, a tudományos magyar történetírás első nagy mestere tudvalevőleg egy *Status Litterarum in Hungaria* c. kétkötetes munkába foglalta össze irodalmi életrajzgyűjteményét. Kéziratát a rozsnyai káptalan s részben a kalocsai érsekség könyvtára őrzi. Kiadását, úgy látszik, Horányi Elek munkái tették fölöslegessé,⁵ de valószínű, hogy ennek adatait dolgozta bele a *Historia Critica* irodalomtörténeti függelékeibe. Ezeket, az egyes uralkodók korához csatolt irodalmi jegyzeteket nem sok figyelemre méltatták. Pedig Mikes Kelemenről is Katona ír elsőül. Az érdekes részlet, amelyre Miklós Ferenc utal, így hangzik:⁶ „Regnante sapientissima principe, quae bellicas virtutes pacis ornamentis, Mar-

¹ Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. 2. kiad. III. 231. l. — Vitkovics Mihály művei. (Szvorényi kiad.) III. k. XIV. l.

² Előszőr Szilasi Móric: Mikes, Bolyai és Kisfaludy Károly. EPhK. 1880. 174. l.

³ Arany János életrajza. I. k. 223. l.

⁴ Mikes leveleinek nagy díszkiadásában, 1906.

⁵ Hauer Ferenc S. J.: Katona István emlékezete. Kalocsa, 1911. 30. l.

⁶ Hist. crit. XXXIX. 931. és köv. ll.

tem Minervae, rara quadam felicitate sociaverat, magna scriptorum seges excrevit. Ez quibus — — — (Amadét, Faludit is említí) — — — CXXXII. *Mikes Clemens*, in Transylvania natus, socius exsilii Francisci iunioris Rakotzii, cuius occupationes (!), virtutes ac mortem, inscriptis *sorori suae* (!) litteris exhibet; reliquorum item exsilii sociorum, etiam post eius obitum fata describit; quas Stephanus Kultsár, Sabariae humanitatis professor edendas curavit, praeiecto hoc titulo: Törökországi levelek. Sabar. 1794. 8.“

E sorokból azt vélhetni, hogy Katona nem (vagy csak futtában) olvasta Mikes leveleskönyvét. Erre azonban rácsafol maga a *Historia Critica*, amelynek megelőző, 38. kötetéhez, mint látni fogjuk, Katona *bőségesen használta forrásául*. Egy alább idézendő részletéből úgy látszik, hogy nagy történeti munkájában éppen az 1717. évhez ért, amikor Kultsár Mikeskiadása a kezébe került — rögtön ennek megjelenése után. Történetíróink idehaza csak igen keveset tudtak Rákóczi bujdosásáról. Báró Apor Péter *Lusus Mundi* c. kéziratban maradt munkája, a Mikesekkel sokszorosan rokon Apor-család vérségi összeköttetéseit tárgyalva, 1727-ben tudja, hogy Mikes számkivetésben él: „... Georgius Torma, cujus... filia prima Eva, quae nupsit primo Paulo Mikes de Zágón, *cujus filius Clemens, qui est in exilio cum Francisco Principe Rákóczi*; secundo nupsit Francisco Boér de Kövesd, incl. Cottus de Kraszna comiti et arcis Somlyó supr. capitaneo, cujus filius Josephus Boér.“ Palma, a legkedveltebb történetírók egyike a *Notitia Rerum Hungaricarum* idevonatkozó részében csak ennyit mond Rákócziról: „Maximorum stipendiorum a Ludovico XIV. sibi olim promissorum spe lactatus, spontaneum cum sociis apud Turcas eligit exilium.“² S a jegyzetben: „*Constantinopoli* (!) deinceps duxit vitam usque ad diem VIII. Aprilis anno MDCCXXXV. quo Christiane obiit“. Részleteket nem is kaphatott volna másunnan, mint titkos jelentésekből, diplomáciai iratváltásokból — azok pedig még Katona előtt is zárva voltak. A történetírók tájékozatlanságának legjobb bizonyosságát Dezericzky Ince szolgáltatja, akinek pl. őstörténeti műve a megelőző történetírói nemzedék egyik legérdekesebb eredménye volt — Prayval utóbb nagy vitája is volt róla³ — s aki a váci egyházmegye történetében azt írta, hogy Rákóczi ebben az évben (1717) ment át *Lengyelországból* Törökországba. „Sed enim — így kezdi Katona István a Mikeere való hivatkozást — ex epistolis Mikesianis, a Stephano Kultsár, eloquentiae doctore, Sabariae vulgatis hoc anno 1794 constat, Rakotzium cum suis *non ex Polonia, sed ex Gallia*,

¹ Altorjai B. Apor Péter Munkái. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 67. l.

² Id. m. III.² 1775. 378. l.

³ *Hóman Bálint*: Tudományok történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Budapest, 1920., 17. l.

post illatas Turcis clades Belgradoque iam recuperato, 15. Septembris in Turciam mouisse. Frantzia országból — inquit — 15. Sept. indultunk meg. A' fejedelmünknek, Istennek halála! jó egészsége vólna, hogy ha a' köszvény bútsút akarna tőle venni." Így talál már az első levél első soraiban akkor új, ismeretlen adatot.

Katonának tehát éppen jókor, munkája írása közben jelent meg a Mikes leveleskönyve. Erre vall, hogy a leveleket ettől kezdve sorjában gondosan fel is használja, de javuk részét szó szerint átveszi szövegébe, csak nagy ritkán dolgozza bele szervesebben. Az 1717—18. évekből majd mindegyik levélben talál idéznivalót.¹ Utóbb már mentegetődzik is, hogy nem minden levelét használja fel, még azt is hozzáteszi — s nekünk éppen ez érdekes —, hogy: „Hoc eodem anno (1718) quater ad sororem ex Jenikő scripsit, 22. Sept., 22. Oct., 16. Decemb. et 28., quae quidem litterae lectu sunt iucundissimae; de rebus tamen Hungaricis id vnum memoria dignum continent, quod Bertsenius cum vxore sua Peram 15. Decembris aduenerit.“

Ettől kezdve már, mintha legyőzné az új forrás kiaknázhatásának örömet, — az elején, mint láttuk, még a köszvényről szóló tréfás megjegyzést is átveszi, — csak a szigorúan történelmi jelentőségű adatok érdeklik, azok is csak a fejedelem haláláig, majd, még egyszer, Rákóczi József hadjáratáig és haláláig. Ami azontúl a bujdosókkal történik, az nem tartozik történelmére.

A fentiek után 1719-ben, Virmont küldetésével kapcsolatban fordul ismét Mikeshez,² aki már tudja, hogy a német követ mesterkedéseinek meglesz az eredménye: az udvar közeléből eltávolítják a bujdosókat. „Verum vatem illum fuisse, patebit anno sequente.“ A következő évnél a rodostói elhelyezkedésről számol be,³ de azután, mintha csak nyugodt helyzetükkel megelégednék, esztendőkre elbúcsúzik tőlük: ezek az évek a Pragmatica Sanctio törvényének és életbeléptetésének ideje. 1727-ben idézi ismét, mikor Rákóczi kisebb fia, „el osontván Bétsből, Frantziába ment“ és onnan atyjához érkezik Rodostóba: amit Mikes Rákóczi Györgyről ír, mind szó szerint átveszi.⁴ Egy ízben külpolitikai ügyben: a Frigyes Ágost halála után Leszcinszky Szaniszló, ill. Ágost trónutódlása miatt XV. Lajos és III. Károly között kitört lengyel örökösödési háborúban is tanúnak hívja Mikest⁵ — talán hogy idézetével bátrabban mondhasson ítéletet: „Meg kell vallani, hogy a' tsászár drágán fizeti meg a' Stanislaustól el vett koronát“. s ugyanekkor beszámol Mikesből Rákóczi József szökéséről.

¹ Kisebb-nagyobb részleteket idéz az 1—10., 12—13., 16., 18. és 21. levélből.

² 28. és 32. levél.

³ 33—39. levél.

⁴ 80., 82., 88. levél.

⁵ 101., 103., 106., 107. levél.

Majd a LX. fejezetben átveszi Rákóczi betegségének, halálának és temetésének történetét,¹ Mikes leveleinek legszebb részleteit, de már csak latinul, tartalmát mondja el Rákóczi végrendelezéseinek.² Végül idézi a Rákóczi József megérkezéséről, hadjáratáról és haláláról szóló részeket:³ ezek az adatok különösen becseknek neki, „Multi hinc errores continuatoris Fleuriani corrigi possunt“.⁴

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk tehát, hogy Katonának a legjobbkor jutott kezébe Kultsár Mikes-kiadása. Olvasás közben dolgozhatta fel, s valósággal vezérfonalul használta előadásához; az adatok hitelességére bizvást támaszkodhatott, azokat a rendelkezésére álló okiratokból összefüggően kiegészítette, mások elbeszéléseit ellenőrizte velük. Csak azt vette át, ami Magyarország történelmével és III. Károly politikájával, elsősorban tehát a hazai eseményekkel bármiképen összefüggött. Ezeket — szokása ellenére — bő szemelvényekben magyarul idézi. Így kerül ebbe, a 38. kötetbe a legtöbb magyar szöveg. Mikes csevegéseire nem vetett ügyet, de azokat is szemellátható gyönyörűséggel olvasta. Munkája által Mikes Kelemen történeti adatai — akkor még egészen ismeretlen anyag — nyomban megjelenésükkor bejutottak a magyar történetírásba. Ez nagy érdeme is.

De ha Katona meglátta is, hogy ezek a levelek „litterae lectu iucundissimae“, költőink kedves olvasmányaik közé sorolták is, az irodalomtörténetírás — mint mondtuk — a szabadságharcig⁵ nem vett tudomást Mikesről. Pápay Sámuel ugyanakkor, mikor Katona 38. kötete már megjelent, Vitkovits s utóbb Bolyai drámáikhoz forrásul veszik, leveleskönyvét nem is említi, bizonyára, mert missilis leveleknek tudja, s nem tekinti irodalomnak. Toldy Ferenc 1852-i irodalomtörténete, Erdélyi János tárcája a Pesti Naplóban (1854), majd Arany János nagykorósi jegyzetei a legrégebb tudományos nyomai a Mikessel való foglalkozásnak, s éppen abban az időben — az ötvenes években —, mikor, Toldy Ferenc tanúsága szerint,⁶ „baráti körben e Levelek valóságára kétségbe vonatott“, apokrif munkát kezdtek benne látni. Mégis, befo-gadtatása nem volt fölfedezés: mikor Toldy 1861-i kiadásával — mintegy száz évvel halála után, nem úgy, és nem azokkal a munkáival, amelyekkel ő gondolta — bevonult az irodalomba: úgy nézem, nem volt novo homus, Toldy által történt beiktatása nem volt „trouvaille“ is; már félszázadja újból

¹ 109—112. levél.

² 114—117. levél.

³ 122., 123., 125—128., 131., 134., 136., 137., 139—144.

⁴ Hist. Crit. XXXVIII. 784. 1.

⁵ Egy kolozsvári lap tárcája az egyetlen, amely méltatja: *Mikes Kelemen és Mikes István levelei.* — —s. Nemzeti Társalkodó, 1840. II. 133. (Színnyei: Folyóir. Repert. II. 510. hasáb.)

⁶ Zágonyi Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Pest, 1861. II. 219. 1.

élt, mindenki ismerte, mindenkinek kedves volt, sokan és sokat köszönhettek neki. Most, hogy Toldy a szépirodalomban művelői közé sorolta, kezdtek vele először foglalkozni.

Katona István és a történetírás ezúttal ennyire megelőzte az irodalomtörténetírókat. **Gálos Rezső.**

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÖNYVEI:

	Ara	
	Füzve	Kötve
ALDÁSY ANTAL: <i>Címertan</i>	2'—	—
— <i>A XV. sz. nyugati elbeszélő forrásai</i>	1'50	—
AUER JANOS FERDINÁND pozsonyi nemes polgárnak hétéro- nyi fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi: Lukinich Imre ..	9'—	—
BALÁS GYÖRGY báró: <i>Bem József, 1794—1850.</i>	1'20	—
BARTONIEK EMMA: <i>Magyar történeti forráskiadványok</i>	6'—	—
BARTFAI SZABÓ L.: <i>Gróf Széchenyi István és kortársai</i>	—	60'—
BENICZKY LAJOS bányavidéki kormánybiztos és honvédezésre- viszaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos.)	18'—	—
CSENGERY ANTAL: <i>Hátrahagyott iratai és feljegyzései.</i> Báró Wlassics Gyula bevezetőjével	25'—	—
CZAKÓ ELEMÉR dr.—IVÁNYI BÉLA és GARDONYI ALBERT: <i>A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927.</i>	—	10'—
DEKÁNY ISTVÁN: <i>A történettudomány módszertana</i>	3'—	—
ECKHARDT FERENC dr.: <i>Introduction à L'histoire Hongroise</i> ..	2'50	—
ERDELYI GYULA dr.: <i>A magyar katona.</i> (A magyar hadszerve- zet és hadművészet fejlődése.)	12'—	—
FALK MIKSA és KECSKEMETI AUREL <i>elkobozott levelezése</i>	25'—	—
FARÁDI VÖRÖS IGNÁC: <i>Visszaemlékezései az 1778—1822. évekről</i> FEJÉRPATAKY—ALDÁSY: <i>Pápai oklevelek</i>	10'—	—
FORSTER GY. br.: <i>Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja.</i> — <i>Utóhang gróf Berchényi László, Franciaország marsallja törté-</i> <i>ténetéhez</i>	3'50	—
— <i>Koros és a Berényiek</i>	8'—	—
GARDONYI A.: <i>A történeti segédtudományok története</i>	10'—	—
GOMBOS F. ALBIN: <i>A honfoglaló magyarok itáliai kalandozásai</i> (368—904)	1'60	—
HAJNAL ISTVÁN: <i>A Kossuth-emigráció Törökországban</i>	3'60	—
HÓMAN BALINT: <i>A forráskutatás és forráskritika története</i> <i>Magyarországon</i>	25'—	—
HOMAN GYULA és SZEKFŰ GYULA: <i>Magyar történet. I. kötet.</i> <i>Népvándorlás—Törzsszervezet—Keresztény királyság</i>	1'50	—
— II. kötet. <i>A rendiség kialakulásának kora</i>	—	20'—
— IV. kötet. <i>XVI. század</i>	—	20'—
— V. kötet. <i>XVII. század</i>	—	20'—
JÓZSEF NÁDOR <i>élete és iratai</i>	25'—	—
— <i>Amatőrkiadásban</i>	—	40'—
LUGOSI D.: <i>Dugonics András szegedi monografiája</i>	2'—	—
LUKINICH IMRE dr.: <i>A szatmári béke története és okirattára</i> ..	25'—	—
— <i>Mohácsi emlékkönyv. 1526</i>	—	12'80
MARJALAKY K. LAJOS: <i>Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—</i> <i>1849-ben, Bölöni Mikó Samu szemtanú kéziratából</i>	2'—	—
MISKOLCZY GY.: <i>A horvát kérdés története és vívmányai a rendi</i> <i>állam korában. Két kötet. Az I. kötet</i>	25'—	—
— <i>A II. kötet</i>	20'—	—
PIVÁNY J.: <i>Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok</i> (Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig.)	3'—	—
— <i>Hungarian—American historical connections</i>	3'—	—
REVÉSZ IMRE: <i>A magyarországi protestantizmus történelme</i>	2'50	—
SÁNDOR LIPOT FÖHERCEG nádor iratai. (Kiadta: Málusz E.)	25'—	—
SZÉCHENYI ISTVÁN gróf: <i>A kelet népe.</i> (Feldolg. Ferenczi Z.) ..	25'—	—
— <i>Döblingi irodalmi hagyatéka. III.</i> (Feldolgozta Tolnai Vilmos.) ..	25'—	—
— <i>Naplói. I—II. kötet.</i> Az egyes kötetek	25'—	—
— <i>Írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal.</i> (Feldolg.: Viszota Gy.) ..	25'—	—
SZEKFŰ GYULA: <i>Iratok a magyar államnyelv kérdésének törté-</i> <i>netéhez</i>	25'—	—
SZENDREI J.: <i>A diósgyőri vár története</i>	3'50	—
SZENTPÉTERY IMRE: <i>Chronologia</i>	1'50	—
TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE. VIII. kötet, 1678—1679.	18'—	—
THIM JÓZSEF: <i>A magyarországi 1848—49. szerb felkelés törté-</i> <i>nete. II. kötet</i>	25'—	—

MOST JELENT MEG!

JÓZSEF NÁDOR IRATAI

II. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a Magyarország újkori történetének forrásai során megjelenő József nádor élete és iratai c. sorozat III. kötetét alkotja, a nádor 1805 elejétől 1807 szeptember végéig írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1805-i háborúra vonatkozó nagyérdékü naplót. Ez az iratanyag lényegesen elűt az előző kötetben közölt iratoktól. A nádor ezekben mint kiforrott, erős egyéniség lép az olvasó elé. Ezekben az években már nehéz konfliktusai vannak s a helyzetek is, amelyekbe kerül a legkritikusabbak. A kiadványt DOMANOVSKY SÁNDOR rendezte sajtó alá bő jegyzeteléssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. A 888 lapra terjedő kötet

ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 P-ért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.) Ugyanott, ugyanolyan áron kapható az I. kötet is.

MOST JELENT MEG!

A MAGYARORSZÁGI SZERB FÖLKELÉS TÖRTÉNETE

II. KÖTET. Ez a munka a Magyarország újkori történetének forrásai közt a nemzetiségi kérdést tárgyaló sorozathoz tartozik. A bevezető feldolgozást a később megjelenendő I. kötet fogja tartalmazni. Az iratok két kötetre fognak terjedni. A most megjelent II. kötet az iratokat 1848. aug. végéig tartalmazza. — A kiadvány szerkesztője dr. Thim József, az anyagot a hazai gyűjteményeken kívül a nagy bécsi levéltárakból, a zág-rábi, belgrádi, újvidéki és karlócai levéltárakból gyűjtötte össze. A XV+686 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGŐ

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 P-ért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál. Orsz. Levéltár. (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

**A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
Dr DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK**

**LXIV. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1930. AUG.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1930.**

Tartalom.

	Lap
<i>Baráth Tibor</i> : A magyar állam adóügye 1605—1648. (II. közl., vége)	697
<i>Táborsky Ottó</i> : Az 1836: 21. t.-c. létrejötte. (I. közl.)	738
Történeti irodalom.	
<i>Banfi Florio</i> : Sponsus Marianus filius regis Hungariae. <i>Ism.: Tóth László</i>	768
<i>Altorjai Sándor</i> : A Szent Imre herceghez intézett intelmek jelentősége általános államjogi és jogtörténeti szempontból. <i>Ism.: Degré Alajos</i>	771
<i>Tarczay Erzsébet</i> : A reformáció Horvát-Szlavonországban. <i>Ism.: Bajza József</i>	772
<i>Iványi Béla</i> : Báró Sennyey László S. I. nagyszombati rector római utazásai. <i>Ism.: Tóth László</i>	774
<i>Nagy Sándor</i> : Hajdúhadház története. <i>Ism.: Császár Edith</i>	776
<i>Müller Gyula</i> : A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. <i>Ism.: Gálos Rezső</i>	779
<i>Varga Zoltán</i> : Debrecen az orosz megszállás alatt. <i>Ism.: Dercze Lajos</i>	781
<i>Engländerné, Brüll Klára</i> : Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégibb időktől a városok egyesítéséig. <i>Ism.: Győry</i>	782
<i>Áldásy Antal</i> : A Magy. Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Cimereslevelek. II. köt. <i>Ism.: Tóth László</i>	783
<i>Propyläen-Weltgeschichte</i> . VII. Band. <i>Ism.: Mályusz Elemér</i>	784
<i>Helbing—Bauer</i> : Die Tortur. <i>Ism.: Győry</i>	788
<i>Póka Pivny Béla</i> : Csonka Franciaország két integritási harca és Szent Jeanne d'Arc. <i>Ism.: Horváth Jenő</i>	789
<i>Maybaum, Heinz</i> : Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. <i>Ism.: Komoróczy György</i>	790
<i>Zadei, Guido</i> : Il barone Colonello Alessandro Monti e la sua azione in Ungheria nel 1849. <i>Ism.: T. L.</i>	795
<i>Folyóiratszemle</i>	796
Tárca.	
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Helyreigazítás	806
<i>Hivatalos Értesítő</i>	807

Figyelmeztetés t. tagjainknak!

Társulatunk pénztárnokának *Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!*
Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Megjelenik évente 10 füzetben Előfizetési ára 16 P.
Szerkesztőség: I. Attila-utca 13.
Kiadóhivatal: I, Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A magyar állam adóügye 1605—1648.

IV. FEJEZET. (Második közlemény, vége.)

Az adókezelő szervezet működése.

Az adókezelő szervezet fejedelmi és rendi elemekből alakult. Előbbiek a központi hatóságokban, utóbbiak a periférián intézték az ügyeket. Közös segítségükre szolgáltak az időről-időre alakított bizottságok.

Az ország pénzügyigazgatásilag a kamarák szerint két territóriumra különült. Pozsonyból a csonka ország nagyobbik, nyugati felét kormányozták, Bécsből szólva Alsómagyarországot, Kassáról az ország északkeleti felét, azaz Felsőmagyarországot. Utóbbi területe az erdélyi expanzió hatására jelentékeny mértékben megapadt.

A *kamarák működése* a század első felében nem egyenletes. A tizenötéves háborút követő felfordulás csak 1612-ben rendeződött hethei Pethe László, az egyik legügyesebb kamarai elnök kitartó szorgalmával. A világos képet, ami akkor előttünk állt, Bethlen pozsonyi megjelenése ismét összekavarta. A fejtelenségben belső bajok is keletkeztek. A pozsonyi főpénztáros, Ebeczky Imre (1623—1628) gögös magatartása és hűtlen sáfárkodása zavarba és szégyenbe fojtotta a kamarát.¹ Nyugodtabb ütemű munka csak a harmincas években kezdődött. A kor szemüvegén nézve, mindamellert kedvező az általános benyomás a kamarai munkáról.² Egyesek „erőnkön felül” dolgoztak, „többet, mint amennyit hivatalosan kellene” s a főtisztviselők magánvagyonukból is költöttek.³

A kamara *számvitele* egyszerű. Csupán a bevételeket és kiadásokat találjuk elkülönítve. A fix célra rendelt adók nem is juthattak el a keveredés miatt rendeltetési helyükre. Az ötvenes évektől kezdve találjuk az első önállósított számlákat, külön a koronapénzről, taxá-

¹ Iratok a Hofkammerben, 1627. szeptember, október, 1628. január, március.

² Hivatalnokoktól az ügykezelésben az időben nem kívánhatjuk azt a tradíciót kiépült pszichológiai alapot, ami a mai tisztviselőt jellemzi. Schmoller, Grundriss, Bd. I. S. 232. ff.

³ Ol. Expeditiones camerae, 1647. október 7. No. 1.

ról, dikáról s egyébéről.⁴ Mondhatjuk, hogy a magasabb fokú könyvvezetés akkor veszi kezdetét.

A mai pénzügyigazgatás egyik főelve, hogy tudniillik vidéki perceptorátus közkifizetéseket nem eszközölhet, nem sajátja a XVII. századi ügyvitelnek. A nagy pénzhiány miatt szokássá lett, hogy bizonyos, még nem esedékes jövedelmeket előre fölszedtek (*anticipatio*), vagy másokat meglévő adósságra lekötötték (*deputatio*). Ezek okozták, hogy a pénzjövedelmek jelentékeny része nyugtában folyt be s fölöttük az áttekintés nehéz volt.

Bár a kamarai tisztviselők egy-egy kirovás idején rengeteget dolgoztak, az eredmény mégis igen gyenge volt. Az esedékes esztendőben alig folyt be a jövedelmek 60%-a s a restanciák évről-évre halmozódtak. 1612-ben még a XVI. század nyolcvanas éveiből valókat, 1660 körül az 1625-ös hátralékokat sürgették.⁵

A bajnak oka, egyebek között, főleg abban rejlett, hogy a kamarának *nem volt végrehajtó hatalma*.⁶ Mint 1616-ban elmondotta egyik nagy vizsgálat alkalmával: „Veszedelmes és lehetetlen dolog, hogy a kamara ilyen nagyjelentőségű exekúciót magára vállaljon és végre is hajtson, mert fegyverekkel és katonákkal, mik az efajta dologhoz gyakran megkívántatnak, nincs ellátva”.⁷ A kamara másik fogyatékosága az, hogy elsősorban *királyi hatóság volt* és nem országos. A megyék tehát nem voltak vele szemben alárendelt viszonyban. A kamara, mint mondta, nem is kényszeríthette volna őket „*siquidem ab ea non dependerunt*”.⁸ Szerinte csak a városok vannak vele alárendeltségi viszonyban, mert azok a király jószágai, aki hatalmát bennük „*per cameram et fiscum, tamquam oculum suum, civitatibus liberis vigilantium*” (sic!) gyakorolja, tehát „innen ered azoknak a király és kamara iránti köteles hódolata (*clientela*) és alárendeltsége (*subjectio*)”.⁹ A városok az érvelést nem tartották elfogadhatónak s nem is törekedtek engedelmessé válni. Az udvari kamara azt az orvosságot ajánlotta ilyenkor, hogy

⁴ Az újítás Vataÿ Lukács főpénztáros nevéhez fűződik. Számadásai a NM. Városi és kamarai iratok, 890/Fol. Lat.

⁵ Pozsony, 1614. május 21. Hofkammer. — OL. C. H. Miscellanea, No. 4. Dicalia.

⁶ A XVI—XVII. századi kollégiális szerveket ez általában jellemezte.

⁷ OL. Expeditiones camerae, 1616. március 11. No. 30.

⁸ Kassa, 1601. február 16. Hofkammer, augusztus.

⁹ OL. Expeditiones camerae, 1642. szeptember 2. No. 5.

néhány előkelőbb polgárt hívjanak a kamarába, tartóztassák le, s mindaddig el ne eresszék, amíg a magisztrátus a taxát le nem fizeti.¹⁰ E nem komolyan gondolt fenyegetésnek természetesen semmi következménye sem lett, annál kevésbbé, minthogy a tervet a városokkal is közölték.

A vidéki szervezetben is hiba volt. A megyék hanyagsága, vagy mondjuk úgy, hogy túlzott önállósága és rendi szelleme nagyon bénította a rendes ügymenetet. A nemesek a kamarát nem nézték jó szemmel. Nem tudták felejteni Szuhay korát s a lappangó bosszút a sűrűn megújuló bántódások gyűlöletté fokozták.¹¹ Ezért a megyén és országgyűlésen egyaránt háttérbetolni és gátolni igyekeztek hatalmát.

A megyén már a XVI. században kivették a kamarák kezéből a porták alól kicsúszott népelemek megadóztatását. A vármunka-kezelést ugyan előbb is ők végezték a kapitányokkal együtt, de 1618-ban, amikor a nádort állították élére, a számvevőségi jogot is elvették a kamarától.¹² Így alakult a gabonaadó ügye is.

A megyei, tisztán rendi kezelés, az adókról nem hagyott hátra számadást, így róluk számszerű képet alkotni nem tudunk. A taxát egyik-másik dikátor lajstromában még megtaláljuk, legtöbbször azonban a megyében maradt. A vármunkát nemcsak a kijelölt célra, hanem magán és helyi érdekek szerint, a helyi célokra is alkalmazták. Gátépítésnél, folyók megrendszabályozásánál, építkezésnél, mindenütt szerepel. Eleinte országgyűlési jóváhagyással „csak egy alkalomra”,¹³ később attól függetlenül is.

A rendi szervek a vármunka adminisztrációját díj-

¹⁰ OL. Benignae resolutiones, 1611. április 20., 1611. november 16., 1612. december 7. stb.

¹¹ Hoffmann, a kassai kamara vezetője, emlékirattal fordul az udvarhoz, hogy a kamara nevet, amely gyűlöletes (odiosum), el kell törölni. 1609. május 15. Hofkammer. — Ugyanezen okból ajánlja később, hogy egy dicátor generális-t kellene választani, aki a munkára felügyelne. OL. KO. C. Scep. Liber expeditionum, *1466. Kassa, 1614. október 19. iromány. — A személyes sértődések onnan származtak, hogy az udvari magyar kancellária, mely a kamarával állandóan hadilábon állt, rendszeresen közölte a felekkel a bizalmas információkat. 1625. október 31., 1635. február 10. Hofkammer (utóbbi júniusnál).

¹² 1618 : 52. t.-c. és l. 1601 : 61., 1613 : 16. t.-c.

¹³ 1613 : 8., 1622 : 36., 42. t.-c.

talanul végezték. A munka megváltásából befolyó pénzeket vagy a kapitánynak, vagy a viceispánnak kellett átadni. A megváltás naponként átlag 12 dénárral történt, minek megállapítását később a megyére bízták.¹⁴ A megyék számadásokkal a nádornak tartoztak. Kellő ellenőrzés hiányzott s a leghallatlanabb visszaélések terjedtek el. A megváltásból eredő pénzek a vicecomes és kapitány kezén elsikkadtak, a munkát többszörösen is behajtották s a várak mégis romokban heverték.¹⁵ A munkára köteles volt minden birtok, még a városok is. Fuvarban azonban nagy hiány volt, ahol lehetett, ez alól kibújtak.

Az adminisztráció nehézségei indították arra a pozsonyi kamarát, hogy a munkakezelést megreformálja. Emlékiratot készített, hogy a természetbeni szolgáltatás helyett pénzt adjanak s azt ne a megyék, hanem a dikátorok szedjék be, akik legalább számadástételre vonhatók.¹⁶ Nem javított a helyzeten az 1613 : 8 t.-c., mely a makacszkodó földesúrral szemben a vármunka behajtására megengedte a kapitánynak, hogy karhatalmát igénybe vegye. Ez inkább jogot adott arra, hogy a visszaélést vasököllel végezhesék.

Mint a vármunka adminisztrációja, úgy történt a gabonaadóé is: portánként, a közelebb fekvő várakhoz, vagy nagy raktárakhoz. Azt is meg lehetett váltani. 1636-i határozat szerint két nagyszombati mérőt egy forintért, egy kőszegi mérőt egy forint ötven dénárért.¹⁷ Itt a megváltást a dikátor szedte be, de nem mindig. A megyének ebben is nagy hatalma volt,¹⁸ kiforrott rendszer azonban hiányzott. A várak gabonaszükségletét adókból csak kismértékben fedezték. Arra egy újabb külön nagy szervezet állott fenn az országban, hasonlóan a világháború hadseregszállító-intézményéhez, annak minden hibájával együtt. Szervezetében 1643-ban 103 személy dolgozott, legnagyobb lerakóhelyük Győrött és Újvárt állott.¹⁹

¹⁴ 1625 : 40. t.-c. — 1649 : 86. t.-c. 8. §.

¹⁵ 1613 : 16. — Kamarai opinio 1637/38-ra. Hofkammer. 1636. október. — Gravamina, 1647. május 24. 18. §. OL. Acta diaetalia, III. No. 16. — Koháry kapitány panaszai a Hadtört. Közl., stb.

¹⁶ Bővebben: Pozsony, 1613. március 4. Hofkammer.

¹⁷ OL. Expeditiones camerae, 1636. május 28. No. 25.

¹⁸ 1635 : 92. t.-c. 39. §.

¹⁹ Hofkammer, 1644. júliusban. — Egy instrukciója találató Hofkammer, Instructionen, Sign. 376. — 1613. június

A kamarát háttérbe szorították az országgyűlésen is. A koronapénzt sosem adták kezelésébe, hanem azt a dikátorokkal vagy egyenesen a koronaörök kezébe adták, vagy külön erre rendelt rendi pénztárhoz. A változtatás hozta magával, hogy a koronaöröknek maguknak kellett megyéknként járni pénzükért, s a koronától távol voltak. Ezért a nádor azt javasolta, hogy fizetésüket ne adóból, hanem valahonnan közelebről rendeljék, pl. a pozsonyi taxából.²⁰ Nem adták a kamara kezelésébe az országházra megszavazott adókat sem. Sőt két ízben, mint 1630-ban és 1647-ben az egész adóigazgatást kivették kezéből. Előbb Amadé Lénárt alnádorra, utóbb Lippay Gáspárra bízta, a kamarai elnökre. Amadé 500 forint szaláriumot, Lippay 1000-et kapott évente.²¹ Mint bebizonyosodott, a rendi kezelés nem járt azzal az eredménnyel, amit tőle elvártak.²²

A rendi főtisztviselők fölmentését, a számvetés után, az országgyűlés adta meg, egyébként a magyar kamara elnöke, királyi jóváhagyással. A rendek a számvizsgálás és fölmentés jogát saját hatáskörükbe kívánták vonni, ami ellen a kamara élesen tiltakozott.²³ 1638-ban mégis sikerült kikényszeríteni, hogy a kamara számadásaival együtt az országgyűlés előtt megjelenjen. Elvét akkor is fenntartotta, csupán — mint hangsúlyozta — becsületes kezelést iparkodott igazolni. Benyújtott számadásai — nyilván a gyors kapkodás miatt — hamis adatokat tartalmaztak. A rendek a számadatoknak nem adtak hitelt.²⁴

21-ről. Instruction f. d. obersten Proviandtambts-Verwalter in Ungarn. Feladata: „Vlessig warnemben und alles dahin richten, damit nach gestalt der sachen, dieselben Orth, Fleckhen und das Khriegs-Volekh im Veldt zu jeden zeiten mit allerlaj Profiantd, alss nemblich Brott, Wein, Pier, Fleisch, Salz, Schmalz, Khäss, Habern und anderen notturftig versehen sein, und da in ainen und dem andern Puncten, in den Gränizen oder beÿ dem Khriegs-Volekh im Veldt, mangel und abgang erscheinen wolt, denselben abgang zeitlich zur notturfft erstatten müege und dass Khriegs-Volekh auss Mangel der Profiantd zu ainiehn unwillen oder abzug nit verursacht, und die vorhabenden Khriegshandlungen in disem fohl nit verhindert werden.“

²⁰ Acta diaetalia, III. No. 12. Annotationes palatini 1635.

²¹ Lippay utasítása megvan az OL. Archivum regnicolare, Lad. EEE. fasc. D. No. 32. alatt.

²² Panaszolta király is, propozíció 1635. Katona, Tom. 31. p. 609. c. sequ.

²³ OL. KO. Acta publica, fasc. 16. No. 7., fasc. 15. No. 33. (1635.)

²⁴ A kimutatás megjegyzésekkel, Hofkammer, 1639. január.

Tehetlenségükön 1647-ben úgy segítettek, hogy a kamara mellőzésével rendi főpénztárosra bízta a kezelést.

A harmadik fórum, ahol a kamarák nem bírtak kezelési jogkört, a városok adóinak szétosztása és beszedése volt. Amennyire elzárt ügymenetükbe betekinthetünk, megállapíthatjuk, hogy a városok az egy összegben kivetett adót „házsámra“ reparciálták, legalább is kezdetben. Tehát úgy, mint a díkát régi formájában. Tudjuk azonban, hogy az egyenlőség elvét itt is megbontották, s a XVII. században már „contra dictamen acquitatis“ jártak el s egyes polgárokat jobban megterheltek.²⁵ A taxa fizetése, főleg Sopron, Pozsony és Nagyszombatnál, 30—50%-nyi részben nem pénzben, hanem terményben történt. A lerováásban főleg bor, hús, fa és egyéb konyhai szükségletek szerepeltek. Az a rendelkezés tehát, mely a városi adókat az ország adói közé vonta be, az adóigazgatás miatt a valóságban nem teljesült s a kamara jó részben csak bécsi nyugtákat láthatott. Mindamellett a végrehajtó hatalommal fölruházott polgári adminisztráció működött a maga hatáskörében viszonylag a leg-tökéletesebben.

A tulajdonképeni rendes vidéki adókezelő szervezet a *dicatura* volt. Komplikáltabb, benne királyi és nemesi elemek egyszerre működtek. Ez szedte be a pénzadókat. Szabályszerű menete az volt, hogy a megye a jobbmódú nemesek közül egy-két személyt ajánlott a kamarának a rovói tisztségre. Az a legmegfelelőbbet kiválasztotta, kötelezvényt vett tőle,²⁶ ellátta utasítással és egy, a megyéhez szóló mandátummal. A rovó aztán elutazott dikatúrájába, azaz kerületébe, mely rendszerint egy megye volt, ahonnan a nemeset ajánlották. Fölkereste a hatóságot, s közreműködését kérte. A megye, miután már megkapta az országgyűlési végzéseket, a diéta után

²⁵ Gravamina, 1647. május 24. 78. §. OL. Acta diaetalia. III. No. 16. — A kamara tisztviselőitől évenként kétszeres taxát követelnek. OL. Expeditiones camerae, 1625. október 16. No. 39. — A városban lakó nemes ne terheljék túl, de az az onera civilia-t viselje. 1635:21. t.-c. — A nemesség teherviselése a városban örök küzdelem tárgya, ami a helyi és erőviszonyok szerint alakul a XVII. század első felében.

²⁶ Egy kötelezvényminta látható OL. KO. Miscellanea. No. 4. Dicalia, 1613-ból. A rovó kötelezi magát többek között arra, hogy vétkes mulasztás esetén „sine ullo strepitu juris. etiam cum detentione propriae meae personae. mihi prae-rogativis nobilitaribus non suffragantibus ex bonis meis“ stb. teljes elégtételt vehet a kamara.

tizenöt napon belül gyűlést hirdetett, melynek határozatával esküdt nemest csatolt a dikátor mellé. Legtöbbször négy személy: a viceispán, az illető járás szolgabírája, az esküdt s a róvó végezte a porták összeírását. A kész lajstromot az újabb megyei gyűlés „rektifikálta“, a szegénység, vagy egyéb okból szükségesnek mutatkozó javításokat végrehajtotta, s a vitás porták ügyét elrendezte. A porták végleges számát két lajstromba foglalta s az egyik megpecsételt példányt a kamarába küldte.²⁷ A hátralékok beszédését a viceispán végezte.

Ez a szabályos menet több akadályba ütközött. Az 1609 : 62. t.-c. a dikátorok fizetését felényire csökkentette, a megyei ispán, szolgabírák és jegyző fizetését viszont egészen megvonta. Ezért 1613-ban alig lehetett találni oly jobbmódú nemest, aki vállalkozott volna a tisztségre.²⁸ A kamarák tehát újra fölemelték a régi alapra a rovói illetményeket. A megyében nem állították vissza a régi helyzetet, de ott attól függetlenül is rendszeren fölszedték a szokásos illetményeket, a viceispán a 24, a szolgabírák (4 × 8) a 32, a jegyző a maga 4 forintját. A dikátort a megye nagysága szerint fizették 50—150 forint szaláriummal, amihez átlag 12 forint költség járult.²⁹

Az országgyűlés után tizenöt nap mulva gyűlést kellett volna tartani. A megye ezt addig nem szokta megtenni, amíg az articulusokat kézhez nem kapta, tehát gyakran hosszabb idő is elelt, mint tizenöt nap.³⁰ Máskor a róvót tartották vissza, nehogy pl. aratás idején zaklassa a népet.³¹

A porták összeírásakor is sok nehézség volt. A rovók gyakran nem tudtak megegyezni a jobbágy vagyoni viszonyainak értékelésében. A nyílt kérdéseket a sedes

²⁷ Ezt a processust bőven ismerteti Föglein Antal: Századok, 1923/24. évf., 466. sk. II. Erre vonatkozólag megjegyezzük, hogy a dikátor szaláriumát *nem* szabályozta országos törvény.

²⁸ Nagyfalu, Árva megye, gen. cong. 1613. július 1. OL. CH. Litterae ad cameram, Series I. fasc. No. 23. — Túróc megye 1613. július 18., u. ott. — Zólyom megye, 1613. június 1., u. ott. — Szabolcs megye követi utasítása 1613-ra. Tört. Tár, 1908. évf., 529. l.

²⁹ Dikatori fizetésekre l. a Táblázatokat, 5. sz.

³⁰ Vonatkozó panaszok, OL. Expeditiones camerae, 1618. július 27. No. 87. — Pozsony, 1635. április 9. Hofkammer, stb.

³¹ Szombathely, 1613. július 15. Petheő János dikátor levele, OL. Litterae ad cameram, Series I. fasc. No. 23.

rectificatoria intézte el, ahol joga volt minden megyei nemesnek megjelenni, tehát az érdekelt félnek is. A vita természetesen a fiscus kárával végződött. Ezért arra törekedtek, hogy a sedria megszűnjön. 1618 : 41. t.-c. valóban sikert ért. Azóta nem a sedria, tehát nem az universitas, hanem csak a megyei tisztviselők igazították ki a portákat. Az adóigazgatásban a sedes rectificatoria eltörlése az egyik legnagyobb vívmány, nyomatékosan hangsúlyozza minden 1618 után készült rovási utasítás.

Távol állott, hogy a dikátúra emberei mindig hiánytalanul elszámoltak volna. Az esetek legnagyobb része azt mutatja — habár kisebb vagy nagyobb fokban is —, hogy a „tüchtiger Beamte“ típusa még csak most van kialakulóban. A kamarában aláírt kötelezvények szigorú nem riasztotta vissza a dikátort attól, hogy szükség esetén valamivel többet el ne költsön, vagy saját céljaira ki ne kölcsönözzön. Az igazolható költségeket nem üldözte annyira a kamara, de igen tiltotta, hogy valaki nagyobb összegről ne tudjon számot adni s hogy a falusi bírótól, aki a kivetett adót a dikátor székhelyéhez szállította, a nyugtáért pénzt kérjen.³²

Ez a rovói intézmény, ami a tárgyalat idő első felében még fejedelmi és nemesi színezetű volt, a harmincas években kizárólagosan nemesi alakulattá változott. A rovó megszűnt királyi tisztviselő lenni, szerepét átvette a vármegyei pénztáros. 1630-ban, amikor a kamarát kikapcsolták, elrendelték, hogy az adókat a megyei pénztárosok szedjék be, s csak ilyenek nemlétében a rovók (VII. t.-c. 1. §). Ugyanígy rendelkezett az 1635 : V. t.-c. A XVII. század közepére tehát a dikátúra tisztán megyei közigazgatási szervvé alakult, megfelelően hatalma egyetemes terjedésének.³³ A megyei pénztárosok előtérbenyomulásával a központi hatóságok akarata még kisebb területre szorult. A megye maga szabott törvényt pénztárosának,³⁴ s éppen olyan önállóan kezdett intézkedni, mint ahogyan azt a taxálásnál vagy vármunkánál tette. Hasztalanul kérte a kamara, hogy engedjék az összeírást

³² 1647 : 38. t.-c. a nyugtáért 2 drt engedélyezett, de a megyei tisztviselők fizetését továbbra is tiltotta.

³³ 1630-tól kezdve mind ritkább lesz a kamarától való rovói utasítás, a megyei utasítások viszont sűrűbbek.

³⁴ Felpanaszolja az 1635. királyi előadás. OL. Acta diaetalia, III. No. 12. — A nádor, ugyanott. — Az 1637. propozíció, ugyanott, III. No. 13. stb.

befejezése után megvizsgálni,³⁵ az országgyűlés ebbe nem ment bele.

A pénzbeli adók igazgatása, akár nagyobb, akár kisebb volt az adótétel, átlag 4500 forintot emésztett, ami 1613-ban az esedékes jövedelem 7%-át jelentette.³⁶

A periferális szervek működésénél összefoglalás helyett idézzük Szilvássai Jakab sopromegyei dikátor nehézségeit, amiket a megye okozott 1618-ban. Az utasítás 7. §-a — írja — azt tartalmazta „nova connumeratio juxta art. 62. anni 1609. fieri debeat“ és senki jószágga exemptus ne legyen. „De mivelhogy itt a vármegyében az uraknak, de kiváltképpen a nemességnek vannak oly falui és néminemű zsellérek, akiket kurián levőknek mondanak, avagy nevéssnek (nemes?) lenni, jóllehet magam is sokat tudok, akik rovás alatt nem voltak azelőtt, de azért mindenkor taxa alatt voltak. Hogyha nem rótták is, de taxálták őket. De *most sem róni, sem taxálni nem engednek s azt mondják sem egyképpen, sem másképpen reá nem bocsátanak*, mert azok soha rovás alá valók nem voltak, s a taxáról pedig az ország constitutióiban semmi emlékezet nincsen, noha én a megnevezett 1609. esztendőbeli 62. articulust eleget vitattam, de annak semmi helyt nem adtanak. Ispán uram is azt mondja, hogy ökegyelmének sincs semmi instructiója a taxálásról, aminthogy akkor az időben a viceispán taxálta az afféle nemes kurián levőket.“

„... *Biró uram is, ugymint az szolgabírák, azonképpen notárius uram is azt mondják ökegyelmek, hogy a régi rendelt vagy szokott sallariumot a dikából megkivánják, azonkívül nem szolgálhatnak.*“

„Ami pedig a pénznek beszédését illeti, arról azt végezte a nemes vármegye, hogy semminemű contributiót különben nem praestálhatnak, hanem amikor a connumeratio elvégződik, ismét a vármegyének *ujabban való gyűlésének kell lenni* (= sedes rectificatoria) és akkor napot praefigálni a pénz behozásának és aki a praefigált terminusra be nem hozná, *akkor fognak ökegyelmek végezni az ország végzése szerint a feleknek büntetésekrül.*“³⁷

³⁵ Pl. 1619. propozíció, OL. Acta diaetalia, III. No. 7. — 1637. ugyanott, III. No. 13. stb.

³⁶ L. a Táblázatok, 6. sz.

³⁷ Keresztúr, 1618. december 11. OL. KO. Litterae ad cameram, Series I. fasc. 25.

A meg nem lévő ellenőrzésnek, a hiányzó karhatalomnak s általában a mindjobban elsekélyesedő egész pénzügyi kezelésnek szükségszerű kiegészítő része volt az időszakonként elrendelt *generalis visitatio*.

Bocskay István korponai törvénykönyvében találjuk az első rendelkezést 1605-ből arra, hogy a számadások megvizsgálandók s a hátralékok behajtandók.³⁸ Kinevezték a számvevő bizottságot, székhelyül Kassát jelölték. Működéséről alig tudunk érdemlegeset, de annyi kétségtelen, hogy bizonyos pénzeket beszedtek.³⁹

Részleteiben is ismerjük annak a bizottságnak működését, melyet az 1609. évi 63. t.-c. küldött ki az összes jövedelmek felülvizsgálására. A bizottság elnökéül a nádort jelölték, akinek a magyar tanácsosokkal egyetértőleg kellett bizottsági tagokat választani. A törvény intézkedése mindaddig foganat nélkül maradt, amíg Pethe László el nem foglalta Vizkelethy Tamás örökségét, a pozsonyi kamara elnöki székét.⁴⁰ Pethe László rövidesen előkészítette a vizsgálathoz szükséges irományokat s július 4-én jelentette a nádornak, hogy az érdekelt dikátorok, illetőleg jogutódaik Pozsonyba rendelkezhetők. Egyben tudósította, hogy a vizsgálatot 1582. évnél kezdi. Biztosokul ajánlotta Almási Pál veszprémi püspököt, Révay Péter koronaórt, Lippay János személynököt, Megyery Imrét, Cziráki Mózeszt, Szerdahelyi Mihályt és Keresztúri Andrást.⁴¹ A választásnál a takarékosági elvet érvényesítették s a főpapok, mágnások helyett kisebb fizetéssel is megelégedő tehetősebb nemeseket jelöltek.⁴² Később még ezeknél is olcsóbb munkacserőt választottak s Megyery helyébe Nagymihályi kamarai tanácsost, Cziráki helyébe Hermann Frigyes kamarai számvevőt, Szerdahelyi és Keresztúri helyére viszont az országbíró ítélőmesterét, Andrásy Máttyást rendelték.⁴³

³⁸ MOE. XI. 501. sk. 1.

³⁹ Pethe László vizsgálatakor készült kimutatásokban többször is előfordul ez a megjegyzés: „Bocskaiani perceperunt“. Hofkammer, 1612. december.

⁴⁰ Történet 1612. április 16. Az epochális napokat közli Bél Mátyás, Notitia Hungariae, Tom. I. p. 452—453. Kritikai vizsgálatuk kívánatos. Thallóczy Lajos 1879. közzétett a kamara elnökeiről egy névsort (Kamara haszna, 224. sk. 1.), de a napokat nem közölte.

⁴¹ OL. Expeditiones camerae, 1612. július 4. No. 7.

⁴² OL. Expeditiones camerae, 1612. május 21. No. 69.

⁴³ Pethe-iratok, Hofkammer, 1612. december.

A parancsokat szétküldték, s a vizsgálat augusztus 27-én kedvező előjelek között megkezdődött. A nádori parancsal idézett dikátorok a kamara territóriumáról mindenünnen Pozsonyba özönlöttek.⁴⁴ A fennmaradt napló tanúsága szerint, naponként két ülést tartva, szigorúan végezték a vizsgálatot.

Szeptember 3-án például Liptay György bars—nógrád—hontmegyei dikátor özvegye, Eördög Barbara jelent meg a kamarában. Könnyeit hullatva, sírva és zokogva panaszkolta, hogy ő nemcsak nem tud férje hátralékáról, hanem a hosszú özvegység, a kétízbeni desolatio és combustio oly nyomorba döntötte, hogy nincs semmije, amiből fizetni tudna. A napló hivatali szigorral jegyezte meg: „Jóllehet ez az özvegy a biztos urakat sírvafakadt könyörgésével nagyon megindította, az határozatott, hogy a bizottság utasításától és tiszttségétől nem tágíthat, hanem két hónapnyi időt engedélyez, mely alatt az özvegy férjének hátralékait rendezni tartozik.”⁴⁵

Számos megye, és a városok többsége megjelent. Részben azonnal kifizették tartozásaikat, a különféle kontribúciókból maguknál tartott pénzeket, részben — a többség — kéthónapnyi haladékat kapott. A vizsgálat teljes befejezést nem nyert, mert nyolcados törvényszéket hirdettek s a bizottság feloszlott.⁴⁶

A kassai kamara területén ennyire sem jutottak. A dikátorok vizsgálása teljesen elmaradt, csak a kamarát examinálták ki, a pozsonyi bizottság feloszlása után. Az ellenőrzést Pethe László és egy királyi jogügyi igazgató végezte. Gondos kimutatásokat készítettek, mivel a kamara ügymenetébe éles bepillantást nyertek.⁴⁷

A vizsgálatok számszerű eredményéről érdemleges irat eddig nem került elő. Annyit azonban tudunk, hogy a nádori karhatalommal éltek, mert az executio jogán lefoglalták Zmeskál János javait testvére hátralékaiért és Soós Istvánét az apjáért.⁴⁸ Mint a pozsonyi kamara jelentette, a bizottság később újra működésbe lépett s 1614 derekára a hátralékok nagyobb részét behajtotta.⁴⁹

⁴⁴ OL. Expeditiones camerae, 1612. augusztus 28. No. 45., augusztus 29. No. 62.

⁴⁵ A vizsgálatra vonatkozó irományok egy helyen, Hofkammer, 1612 december.

⁴⁶ OL. Expeditiones camerae 1612 október 22. No. 20.

⁴⁷ Pethe-iratok, 1612 december, Hofkammer.

⁴⁸ Bécs, 1619 július 2., 1619 augusztus 12. Hofkammer.

⁴⁹ OL. CH. Copula annorum I. (No. 555.), 1614 június 2., iromány.

A kétes követeléseket elengedték, így az 1608-as subsidium extraordinarium maradványait⁵⁰ s a földesuraknál és a szegény népnél ragadt pénzeket.⁵¹ Ezzel az adóknak 1618-ig terjedő hátralékait likvidálták.

Újabb generalis visitatióra adott utasítást az 1622. évi országgyűlés, majd az 1625-ös és az 1638-as.⁵² Működésükről nincsen tudomásunk, de az 1638:10. és az 1647:39. t.-c. intézkedéseiből azt látjuk, hogy a hátralékok ügyét 1625-ig rendezték. Ezek az utasítások ugyanis az újabb vizsgálat határát 1625-ben állapították meg. Azontúl a vizsgálatot végrehajtani nem tudták. Az 1625 óta fennálló hátralékokat csak 1658-ban rendezték, amikor Wesselényi Ferenc nádor vezetésével történt vizsgálat. De még az 1660-as években is tisztázatlan egyesek ügye, amin ismét elengedéssel igyekeznek segíteni.⁵³

Azzal tehát, hogy nádori bizottságokat létesítettek, s papíron állandóan működtették, nem sikerült egészen leküzdeni az ellenőrzés és hatalom hiányából származó pénzügyigazgatási nehézségeket. Ellenkezőleg, a bizottságok működésével a kamara meglévő kis presztizsét is annyira árnyékba borították, hogy egyedül életképtelennek bizonyult.

A természetbeni adóknál még ilyen ellenőrzés sem létesült. Egyszer felszólították ugyan a nádort, hogy vizsgálja meg a vármunka számadásait is, az azonban azt válaszolta, hogy mivel az összes kapitányokat össze kellene hívni, azt a király tudta nélkül tenni nem akarja.⁵⁴

Így a XVII. század első felében pénzügyigazgatásunk semmi helyes irányú fejlődést nem követett, sőt visszahanyatlott, szétesett s megérett egy nemzeti abszolutizmusra.

V. FEJEZET.

A hódoltság pénzügyi helyzete.

Hódoltságnak nevezték az államterületnek azt a részét, melynek lakossága fölött a legfőbb hatalom jogait két uralkodó gyakorolta: a magyar és a hódító török.

⁵⁰ 1618 : 16. t.-c.

⁵¹ 1622 : 35. t.-c.

⁵² 1622 : 35., 1625 : 27. t.-c., 1638 : 10.

⁵³ NM. Városi és kam. iratok. Szalay-gyűjtemény. I.-csoport.

⁵⁴ NM. Városi és kam. iratok 530/Fol. Lat.

Meg kell azonban különböztetnünk a hódoltság határainak megvonásánál az igényelt és tényleges helyzetet. *Elvben* ugyanis a hódoltság határai felölelték az egész pusztított területet, a Száva, Duna mentén Nándorfejérvárig s tovább, az erdélyi határ mentén vissza. Ennek a szemléletnek a történelmi jog volt az alapja.¹ A török, mint hódító, azt soha el nem ismerte. Előtte a hódoltság megtúrt dolog volt, amit — ha szerződésileg ellenkezőre is kötelezte magát — mindenkor körülményeinek megfelelően tekintett, azaz pusztított. Mihelyt azonban a török fegyverek megszólaltak, érvényesült a magyar katonai felfogás, mely szerint *vim vi repellere licet*.² Így a várvonalak mentén a XVII. század első felében is állandó hadi viszonyok uralkodtak, tehát a hódoltság *valóságos* határait a két katonai hatalom mindenkori átlagos amplitudója jelölte. E két ív közé zárt terület volt az, amelyen a magyar állam többek között pénzügyi fennhatóságát is gyakorolhatta. Ránk tehát, mint első mondatunkkal kifejeztük, ez a tényleges hódoltság a mérvadó.

A magyar ív ott haladt, ahol a csoportos magyar

¹ Ez az elv a huszas évek tárgyalásaiban világos kifejezetre jutott. Esterházy nádor úgy utasította követét a hódolt faluk ügyében összehozott traktára, ha a török biztosok fölvetnék, hogy Nándorfejérvárig, a Dunáig kívánjuk a hódolást, tudtukra kell adni: „*hogy mi, a mi jobbágyainknak örökös urai vagyunk, s azzal mi hozzájuk való igazságunkat el nem veszítettük, ha egy kevésse tovább vannak tőlünk.* — — — Ha mi kezünket nem tartanánk azokban a mi jószágainkban, elidegenednének a nemzetségektől, akiknek örökük a jószágok.“ Galántai Esterházy III. 242. — A birtok a magyar uraké, ha tehát a régi jobbágyok ki is pusztulnak, a helyükre telepedő, esetleg idegen nemzetiségűek is tartoznak ezen a birtokjogon hódolni, mert „*meg akarjuk mi igazságunkat és propriétásunkat benne tartani, hogy az nemzetségektől el ne idegenedjenek és nem is ellenezheti méltán nagyságtok (= török biztosok) azt minékünk, hanem az, kik Magyarországon laknak, holduljanak.* Oda be beljebb, az kik laknak Szerémségben s azon alól, azokról most nem szólunk.“ Galántai Esterházy, III. 520. l. — De ha a szó előjön róluk, azokat is a hódoltságba követelik. Tassi Gáspár békebiztos így is cselekedett. Erre vonatkozólag írja a nádornak, hogy „*Titelt és a Drávát, Szerémséget emlegetjük, csaknem hal mérgében (a török biztos) azon információn, melyet neki beadtam.*“ Galántai gróf Esterházy Miklós Magyarország nádora, I—III. Pest, 1863—1870., III. 517.

² A katonai felfogást mondja Izdenczy András, portai követségről készült jelentésében, 1641-ben. Hofkammer.

települések végződtek s a jövevény szláv tömb elkezdődött.³ Dikális lajstromaink Zala, Somogy, Veszprém, Pilis, Solt, Külső-Szolnok és Heves megyénél mélyebb területet a XVII. században nem mutatnak fel. A XVI. században szerepelt Tolna, Baranya, adózott Békés, Bihar, Csanád és Csongrád is.⁴ Délen tehát a tizenötéves háború alatt előrenyomult szlávtság miatt nagy terület lekapcsolódott. A török ív viszont följebb tolódott. *A behódolt faluk száma folyvást emelkedett*, úgyhogy a huszas években már a távoli Nyitra megyében is török portákat számoltak. Valahányszor egy-egy palánkot a török kijavított, azonnal megtiltotta a környező falvaknak, hogy keresztény rendre adózzanak.⁵ Előretolt állásaiból, miknek reprezentánsa Eger és Kanizsa volt, szüntelenül háborgatta a környék lakosságát. A falvak a gyakori kirohanások ellen hosszú időn keresztül azzal védekeztek, hogy az erdőkre, nádasokba elbujdostak. A harsmegyei dikátor 1614-ben emiatt nem tudta beszédni a rovást.⁶ Az örökös bujdosással együttjáró állati életmódot évtizedeken keresztül folytatni nem lehetett. A harminc-negyvenes években ezt a legtöbben elúnták s a sorsnak megadták magukat. Rakacca falu Borsod megyében „megfáradván télen-nyáron hegyben, völgyben, sevatag erdőkben bujdosásban, feleségestül, gyermekestül“ kényszerűségből behódolt Egernek, 1638-ban. Debréte „az nagy rettegést, bújdosást megúnván“, 1641-ben behódolt Egernek. A szentjakabiak „megfáradtak télen-nyáron imitt-amott való sok bujdosások miatt“ s 1641-ben Egernek behódoltak. A martoni népnek „nem lett önekiek is fejöket hová hajtani, hanem az jelenvaló 1641. osztendő pünkösdi üdnepe napja tájában... Eger várában lakó Durat Izpahia töröknek... meghódolniok“.

³ A földművelő rácságról Esterházy mondja, hogy a magyar hódolást megtagadja s ahelyett „csak szóval tartja idefent az urakat“. Galantai Esterházy, III. 520. l. L. még Szekfű Gyula XVII. századát.

⁴ Acsády adótörténelmeiből. — Esterházy szerint néha Bács vármegye is. Id. m. III. 519. l.

⁵ Adómegettagadáskor a magyar kapitányok mennek le, hogy megkíséreljék az állam fennhatóságát érvényesíteni. Így pl. 1610-ben a kiskomáromi és tihanyi, 1614-ben a légrádi és tihanyi kapitány. OL. Expeditiones camerae, 1610. április 1. No. 3., és 1614. november 24. No. 56. — Benignae resolutiones, Bécs, 1610. április 26.

⁶ OL. CH. Litterae ad cameram, Series I. fasc. 23., ex Maroth, 1614. július 4.

Szalunna „az egri törököknek is sokszori fenyegetését hallván, rettentő leveleit látván“, 1640-ben Egernek meghódolt.⁷ Ugyanezeket olvassuk garmadával a kanizsai várban lakó törökök ellen.⁸ A hódoltsági félhold tehát mindjobban beékelődött nyugat felé.

A két császárnak szolgáló területet régi magyar törvények szerint az adók fizetésében félkedvezmény illette, a lakosságnak nagy szegénysége miatt. Mielőtt a közlelbi tárgyalásba bocsátkoznánk, egy pillantást vetünk *a hódoltság teherviselő erőire*. Részletezés helyett egy kútfőt közlünk, s a belőle nyert képet az egész hódoltságra érvényesítjük.⁹

Tata mezőváros állapotáról van szó, melynek lakosait a hosszú török háború utáni béke nyolcadik esztendejében, 1614-ben, a magyar kamara adó alá kívánta rendelni. A város fakultásának kipuhatolására ősz felé kiküldte titkárát, Szentkereszthy Jakabot.¹⁰

A titkár még odaérkezése napján hozzá kívánt látni a vizsgálathoz, de nem tehetette, mert az öregeken kívül senkit sem talált a faluban. A nép zöme a török földesúrnál, *Budán* robotolt. Meg kellett tehát várnia, míg hazajöttek.¹¹

A várost népből bővelkedőnek találta, de a lakosok nem tartós, hanem csak összetákolt, futásra készített *viskókban laktak*, „mint ahogyan a házakat a hódoltsági helyeken építeni szokták“. Meghallgatta a népet. Azt mondták, hogy a város *szabadalmaira való tekintettel* telepedtek meg, *nem állandó szándékkal*. Némelyek előtte is nyíltan kijelentették, ha valami terhet rónak vállaikra, elhagyják a várost, nem félnek a hánykódó életmódtól. Hogy ide ki honnan jött, nem jegyezte fel, mert *azelőtt a legtöbben szanaszéjjel kóboroltak*.

⁷ Adatok a borsodmegyei tanuvallomásokról. Magyar Tört. Tár, 1859. évf., 6. kötet, 103. sk. II.

⁸ A török hódoltságáról és károkról készült jegyzőkönyvek a XVII. század első felére vonatkozólag nagy számban találhatók OL. Acta publica, fasc. 47. No. 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 40., kiadva Győr és Borsod megyéjé a Tört. Tár. 6. és 7. kötetében. A bajok összegezett eredményét adja OL. Acta publica, fasc. 47. No. 40.

⁹ Erre feljogosít Szekfű Gyula XVII. százada.

¹⁰ A jelentés kelte 1614. október 3. OL. KO. Protocolum *739.

¹¹ Ez a hallatlanul nagy távolságra való robot általános. Salamou Ferenc ismer adatokat, hogy Győr megyéből Budára, Borsodból Szolnokra dolgoztak. Török hódítás, 234. l.

Négy török földesuruk van a budai várban, akiknek állandó összeggel szolgálnak, s azt maguk osztják szét maguk között. Munkát annyiszor végeznek, ahányszor parancsolják. A magyar szolgáltatás abból áll, hogy a tatai várba az erdőkből fát fuvaroznak; tizedet adnak, de csak azok, akiknek kiváltsága már lejárt, 64 kepénél ők se többet, egy-egy kepére 52 kévét számolva.

A bánatos, régibb lakosok emlékében — írja — élt még az egykori boldog mult, amikor Tata virágzó város volt, bent és közvetlen körüle négy templom állott, volt szerzetes kolostora, szent szűzek zárdája, miknek ma csak romjai láthatók. A várba fölmenet Esztergom irányába mutattak, ahol hajdan szintén népes helység, mezőváros állott. Ma *néma a táj, csak az emlékek beszélnek.*

Mindenütt *rengeteg állat van.* Nagyarányú pásztor-kodás folyik, mivel szerteséjjel hatalmas mezők nyílnak az elpusztult faluk térein.¹² Az állatokat nem írta össze, azok „szemlátomást szaporodnak“. Földmívelést lehetne *esetleg* úzni, ha a termelésnek ezt a módját valaki megkockáztatná.¹³ A piscinák gondozatlanok, tönkre vannak menve, mind deserta. *Benötte őket a nádas.* Noha sok a hal, halászni nem lehet, mivel a zsilip annyira szétrombolódott, hogy látni is borzalmas. Kijavitása óriási pénzt kíván, *a víz most szabadon ömlik nagy sebességgel. A vadászás tilos,* ezt a török nem engedi.

Tata környékére fordítva figyelmét, kereste a várhoz tartozó falvakat. Nehezen tudta megtalálni még a nevüket is, mert „nem kis homály borítja multukat“, annyira elpusztultak. Tudakozódott többektől s így tudta meg, hogy hajdan Tatát tizenhárom falu szolgált. Közülök nyole, Naszály, Grebécs, Szentgyörgy, Tömörd, Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida és Zsámbok teljesen elpusztult. Tök és Bicske a háború után újra benépesült, de most nem Tatához tartozik. Itt van még Tágyós, amit Török István Geszteshez követel, azonkívül Földvár és Szentandrás, mely utóbbiról azt mondják, valamikor zarándokhely volt. Két helyen — Szamod és Baji — új település keletkezett. Szamod öt évvel ezelőtt, Baji két esztendővel. Előbbi mentessége lejárt, utóbbié csak most kezdődött,

¹² „latissime enim patent deserta pagorum et graminum magna copia.“

¹³ „posset tamen forte agricultura institui, si quis id oneris procurandi susciperet.“

mert az első esztendőben csak *egy* ember lakott a faluban: Varga Lőrinc, aki az új telepeseket most idehozta.

A tatai vár rossz karban van, élelme nagyon kevés. Száz gyalogos, ötven lovas és hét bombavető lakja.¹⁴

Ez a XVII. század elején Tata, mely Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos korában királyi mulatóhely volt, 1510-ben falai közt fényes országgyűlést látott s róla 1543-ban még úgy találta Forgách Ferenc, hogy minden szórakozásra a legkitűnőbb. Budavár vesztével régi fénye aláhanyatlott s mióta a török elfoglalta, benne egy ház sem épült.¹⁵ Így a XVII. század elejére Tata és vidéke valóban nem egyéb, csak „nagy névnek árnyéka“.¹⁶ Amerre egykor harangzúgás járt a mezőn, ahol két emberöltővel előbb még kultúra állott, s erőtől duzzadó holdog nép aratott, eltűnt a szántó, rombadőlt a város, helyettük posvány lett s emberrnyi gaz keletkezett. Ez az elvadult tájék volt Kanizsa körül is. 1619-ben, amikor Nádasdy Tamás zálogba akarta venni a dominiumot, összeírást létesítettek régi tartozékairól. Hatvanhét falu és mezőváros nevét sorolták fel, köztük ötvennégy a „deserta“ vagy „nescitur“ s csak tizenháromban van némi lakosság, a többi falunak még a nevét is elfelejtették.¹⁷

Ez a hódoltság általános képe.

Tizennégy esztendő fájdalmait, 1627—1641-ig, számszerűen a következőleg foglalták össze:¹⁸ „In summa az egész országban ab anno 1627

holdolt faluk No.	323
rabok elvitele No.	5.326
emberölés No.	1.865
marhahajtás No.	20.468
juh No.	2.150
adó fizetve egy esztendőben (= esztendőnkint)	35.136 (frt.)
kártétel	154.225 (frt.)

s még több. Ezenkívül mennyi búzát, zabot, vajat, mézet,

¹⁴ E jelentés alapján 1615. február 3-án census címén két terminuson fizetendő évi 100 forintot vetettek a városra, más apróbb szolgáltatásokkal együtt. U. ott.

¹⁵ Hofkammer, 1614. szeptember 3.

¹⁶ Wenzel Gusztáv, Tata fénykora 1412—1542. Bp., 1879. (ÉTT.)

¹⁷ Pozsony, 1619. május 16. Hofkammer.

¹⁸ A nádori parancsal elrendelt generalis conscriptio összeredménye. Megyénként is részletezi, külön a végvonalakat és a hajdú városok panaszát. A conscriptiót értékessé

tíkot, ludat és bárányt és sok különb féle ajándékokat adózással együtt vesznek a szegénységen, szénnát és fát, azonkívül házakhoz szekerezéssel és gyalogolással való szolgáltatást cselekedtetnek velük, az megmondhatatlan száma nélkül való sok. Az mely raboknak palatinus urunk ő nagysága kolduló leveleket adott, csak azoknak (a rab személyeknek) sarca teszen fl. 205.825“ stb. A török részről fizetett sarca 118.350 fl., a rab és megölt törökök száma 2117.

Az általános kép tehát az, hogy a hódoltság gazdasági viszonyai rendkívül megromlottak s gyenge adózóereje állandóan hanyatlott. Mélyebb bepillantáshoz jutunk, ha megtekintjük egy-egy falu, egy-egy sessio pénzügyi terheit. A XVI. században erre a kérdésre megfelel a hajnácskői gazdaság 1596-ban készült összeírása. Néhány példát kiragadunk belőle.¹⁹

Az uradalom *Gesztéte* nevű falujában 8 egésztelkes és 5 féltelkes, összesen tehát 13 jobbágy lakott. Minden telekhez elegendő szántó, kevés rét és hőséges erdő tartozott. A töröknek mindenféle címen együttvéve készpénzben 89 forintot fizettek, terményben vaját és mézet 32 mérőt, szolgáltak Hatvanba, állataikkal és szekereikkel, a szükség szerint. Keresztény részre, az állami feladón kívül, évente 12 forintot, gabonában 48 köblöt s szolgáltak „omnibus modis“. Valami keveset fizettek az irtványföldek és a deserta sessiók használatá után.

Tizowcz faluban 7 egésztelkes, 27 féltelkes, 1 egyharmados jobbágy és 3 zsellér lakott, összesen 38 subditus. A telkekhez hőséges szántó járt, de igen terméketlen, ugyanígy a rétből, erdő azonban kifogástalan. Mikor elsőízben hódoltak, a török földesúrnak évi 250 forintot fizettek, most 600 forintot, egyéb címen 80 forintot, összesen 680 forint készpénzt, ezenkívül adtak 100 mérő vaját és 100 mérő mézet. Másként nem szolgálnak, csak kaszálásra küldenek 12 munkást s a füvet két kocsival hordják. A keresztény részre (az állami adót ezután már nem említjük külön) évi 34 forintot fizetnek, tizedet adnak a bárányokból és a terményekből.

teszi, hogy az ellenfél panaszait is összegezi. OL. Acta publica, fasc. 47. No. 40. — Salamon Ferenc a török hódításról írt munkájában függelékül közöl erre vonatkozólag egy kimutatást, de adatai különböznek az itteniektől. A mi kimutatásunk az 1641. december 23-tól 1642. február 16-ig tartott békétárgyalások jegyzőkönyveinél melléklet.

¹⁹ Fekszik Hofkammer, 1596. április.

Lwker falut 5 egésztelkes jobbágy lakta. Minden telkekhez szántó, rét és erdő bőségesen volt. Török részre évi 45 forinttal és 10 mérő vajjal szolgáltak, servitia nem volt. Keresztény részre az évi 10 forinton és tizeden kívül nem szolgáltak.

Zeülch faluban 7 volt a jobbágy, három sessio üresen állt. A telkekhez kevés és terméketlen szántó, elég erdő és közepszerű kiterjedésű rét tartozott. A török évi 92 forinttal terhelte őket, vaját 6 mérőt, mézet ugyanannyit adtak, de servitia nem volt. A kereszténynek évi tíz forintot, tizedet és jobbágyonként 3 szekér fát adtak.

Klenowecz faluban 15-en voltak a jobbágyok, telkükhöz bőséges szántó, rét és erdő tartozott. A török földesúrnak kezdetben 90 forintot fizettek, most 300-at, más címen 40 forintot, összesen 340 forintot, vaját 15 mérőt, mézet ugyanannyit, servitiát kaszáláshoz és szállításhoz adtak. Keresztény terhük évi 21 forint volt és tized; munka semmi.

Ezek az adatok világosan igazolják, hogy a *hódoltság* terület lakossága már a XVI. században 1. jelentékenyen magasabb terhet viselt, mint a be nem hódolt lakosság, 2. látható, hogy a természetbeni szolgáltatásoknak, főleg a servitiának, a pénzbeli terhekhez képest alárendeltebb a szerepe, 3. kiszámítható, hogy ezidőben a hódoltság terület terhei között a magyar és török súlyaránya átlagosan 1:7.

Mint Tizowcz és Klenowecz esetében is látjuk, a hódoltság terület pénzügyi terheinek érzékenyebb emelkedése a tizenöt éves háború utolsó szakában megkezdődött. Nem a keresztény, hanem a török terhek emelkedtek. Szimptomája volt ez, mélyen a török birodalom belsejében megindult bomlásnak, mely a régi, katonai erkölcsökön nyugvó államot hódító jellegéből kivetköztette.

A benső bajok egyik legfőbbike, a pazar fényűzés, a lazuló katonai fegyelem mellett a XVII. század elején hihetetlen gyorsan elterjedt. Az újan ébredt szükségletek fedezésére egyetlen forrás a szpáhi-birtok volt, azaz a rájuk gazdasági ereje. A lazulás másik következménye volt a példátlanul elharapódzott megvesztegetés. A katonai állomásokat pénzzel szerezték, ami ugyancsak a jobbágy gazdasági erőiben éreztette hatását. Mint súlyosbító körülmény hatott III. Murád szultán (1574—1595) régóta fennálló rendelkezése, mely szerint a basák és bégek állomási helyükön lehetőleg csak egy esztendeig

lehettek, nehogy túlzott önállóságuk az állam keretét megbontsa. Ez a politika ugyancsak a jobbágy helyzetének romlásához vezetett, mert a kizsákmányolásra való törekvést növelte.

Magyar motívumok is játszottak közre. A huszas években tetőződő pénzrontás a törököt arra indította, hogy némely érdemek egyáltalán ne, másokat csak leszámítással fogadjon el.²⁰ Az állami adók is, mint tárgyaltuk, emelkedtek.

A hódoltságban ezek folytán *a pénzügyi terhek többszörösen megnövekedtek*. Mintegy háromszáz hódoltsági falunak ismerjük a XVII. század első felében viselt terheit, azokat átvizsgálva, eredményeink illusztrálására néhány adatot közlünk.²¹

Finke falu Egerbe először 17 forinttal, második évben 30-cal, harmadikban 70-nel; negyedikben 100-zal, azóta 110-zel, 60 icce vajjal, 35 mézzel stb. hódolt. *Ede-lény* 1606 tájban 75 forintot, 40 icce vajjat, 1615-ben 200 forintot, 100 icce vajjat stb. fizetett. *Arokkő* 1610 körül 80 forintot, 60 szekér szénát, 60 szekér fát adott, most 100 forintot, 100 kiló árpát, 40 pint vajjat, 1 vágó és 1 borjas tehenet, 55 szekér szénát, 35 szekér fát. *Tiszatárján* pénzei 40—60—100-tól 125-ig emelkedtek. *Ragistván* régen 40 forintot fizetett, 1640 táján már 100 forintot, 35 icce vajjat és szolgált minden héten gyalogszerrel, jól-lehet, panaszolják, összesen „csak tizen vagyunk“. Győr megyében van *Kisbaráti* falu, annak 1619-ben két portája volt s a töröknek 40 forintot, 10 pint vajjat, 10 mérő búzát, 10 mérő abrakot, 20 szekér fát és szénát, 2 akó bort fizetett. Ez a teher 1649-ben már 100 tallér, 2 győri akó vaj, 30 mérő búza, 30 mérő abrak, 40 szekér fa, 40 szekér széna, 6 akó bor és sok apróság. *Gyirmót* két és fél portája 1641-ben 170 forintot, 44 szekér szénát, 30 szekér fát stb.-t fizet. *Szerecsen*, a három és félportás falu, 1620-ban 105 forinttal, 30 szekér fával, 30 szénával és 20 pint vajjal terhelt. — Szóval a faluk a törökért voltak, nem magukért.

A felsorolt adatokból is látjuk, hogy *a pénzhez képest a terményszolgáltatás mindjobban helyet nyert*.

²⁰ Tört. Tár. VII. 64., 108., Galantai Esterházy III. 205. és 497. l. a jegyzet. — Kamerlgravamina, 1622. június 17. Hofkammer.

²¹ Azokból a kútfőkből, amiket a 8. sz. jegyzetben felsoroltunk.

Tehát a pénzügyi hálózat a hódoltsági területen is követte a gazdasági élet általános süllyedését. Külön *fokozódott a servitia*, amit Salamon Ferenc vizsgálataiból is világosan látunk. Ugyanő tárgyalja az egyes adónemeket is,²² itt csak kiegészítésül megjegyezzük, hogy az alább említésre kerülő összefoglaló iratban szereplő újításokon kívül, portapénzt is szedtek, a magyar adózás mintájára. A magyar adórendszert tehát a török is alkalmazta.²³

A szőnyi béketárgyaláson, 1627-ben összeállították azokat a sérelmeket, amelyeket a török az egész hódoltságban elkövetett. Ez a panasz huszonhatféle „inséget“ tartalmaz, jellemző, valamennyi gazdasági vonatkozású. Fennállásukat elismerte a török is és eligazítást ígért.²⁴ A „közönséges inségek“, általános bajok elseje az, hogy „Az szolgálatnak — — szüneti nincsen, egy szekér az másikat váltja; addig ki nem bocsátja az szegény embert, még más nem megyen az szolgálatra helyette, egymást úgy váltatják. *Ez az első inség az egész holdult vármegyékben közönséges, az végbeli ispahiak cselekszik.*“

2. „Az császár adóját annyira fölverték, hogy teljességesen elpusztul az szegénység miatta. Az ispahiak is az summájukat annyira fölverték, hogy az, kinek igazság szerént summája ötven forint volna, azzal az faluval százat fizettet és az, ki száz forintot fizetett azelőtt, mostan kétszázat kíván rajta. Ez mellett vágó barom kettő s három, néha azt sem veszik el, hanem tizenhat forintot, tizennyolcat is vészen érette. Ezenkívül búzát sokat, ká-

²² Id. m. „Török adózás“ c. külön fejezetben, 194. sk. II.

²³ Panaszolja a nádor, hogy két-három év óta azt a szokatlan dolgot vezette be a török, hogy portapénzt szed, egy-egy kapuból néha 10 tallérnál is többet. Galantai Esterházy, III., 69. l. — *Kaza* faluban a korábbi adókon kívül „valamikor az portákat megrójják az nemes vármegyék, az török is mindenkor megrója őket“. *Aranyoson* 1640 táján „ezt is szokták most rajtunk (venni) ők is, mint az magyarok“. *Nyárádról* a török „portaszám szerint való szénát, abrakot, szám nélkül vitet be Egerbe velünk“. A portát csakhamar kisebbre szabja. *Ságon* 3 magyar portát 4-nek számol, *Nagynyúlon* előbb 4-et állapított meg, később 6-ra emelte, *Táp* portáját a magyar 1619-ben 6-nak, a török 7-nek írta, s 1639-ben 10-re emelte, panaszolják. Portaszám szerint rendelik ki őket szultán munkájára, stb. Ugyanúgy, mint a nyugati területen.

²⁴ „Az török miatt való inségek, az kik az szőnyi tracta-
kor beadattanak írva nekik az commissarius uraktul.“ OL.
Acta publica, fasc. 47. No. 20. — Elismeri a török, azt I. az
akta 7. sk. II. replica.

sát, lencsét, zabot, árpát, vaját és mézet veszen rajtok szokás kívül. *Ez is közönséges minden holdult vármegyékben.*“

3. „Pasa ajándékját, vajda ajándékját kétszer is szedik esztendőben, vagy változik az tiszt, vagy nem változik; azt sem az régi szokás szerint, hanem három annyit, ezenkívül tihájának, tolmácsnak és egyéb tisztbelieknek; sok az kívánság, csak az Isten tudja mint menekedik meg és változik el szegénység ki tőlünk. *Ez is közönséges.*“

6. „Az nemes ember borát, mint szintén paraszt emberét megharmincadolják és vámolják, harmincadját feljebb verik *szokás kívül és szokatlan sarcolásokat szereznek*, útjában az nemes ember szekerét megállítja, tömlőkben úgy viszik és csapolják borát. *Ezek a dolgok Nógrád, Heves és Veszprém vármegyékben történtek.*“

11. „Némely faluk az ispaiiaknak nagy fizetéseknek munkájakkal való terheltetésektől az falukat pusztán hagyták, nem is mehetnek haza az nagy sarcoltatás miatt, ha könnyebbségek nem leszen nyavasoknak (sic.). *Ez is közönséges az egész holdultságban.*“

16. „Némely emingek nem elégesznek azzal, hogy az szegénységen sok számtalan különb-különb féle császár adóját és egyéb fizetéseket megvesznek, hanem azt is cselekszik, hogy az emingek alatt való *falukat és városokat és azoknak országutjait nagy summa pénzen árendában eladják* némely töröknek, vagy kalugernek, avagy ki pénzt ad érte nekik. Az szegénységen ágy- és ablakpénzt szednek, minden ágytól egy-egy tallért, avagy aranyat. *Ezek is az dolgok Pest, Páris, Solt, Somogy és Veszprém vármegyéket illetik.*“

24. „Mindenféle életet, búzát, árpát, zabot oly kilóval szednek az törökök, ispaiiak be, az ki minéműt akar magának, soha az szegény ember meg nem elégítheti örökké. Ha a közönséges kilóval veszi be s méri nekik az gabonát, meg kellene nekik elégedniök azzal, *ne csinálnának maguknak kiki kilót, az szegénységet azzal is ne nyomorítanak. Az iccétet is azonképen mind megnagyobbították magoknak* és az szegénységtől afféle iccével szedik s méretik be mind az vaját, mézet magoknak. *Ez is közönséges az egész hódultságban.*“

Mindeme felsorolt adatból azt látjuk, hogy a hódultsági terület török terhe a XVII. században legalább háromszorosára emelkedett a XVI. századi összegnek.

A magyar állami terhek, mint említettük, kétszeresre

nőttek. Ha a beigazolásig előre bocsátjuk, hogy a hódoltsági magyar földesúri terhek is ekként emelkedtek, akkor *a hódoltságban a keresztény és török teher új viszonyára* $([1 \times 2] : [7 \times 3] = 2 : 21) \quad 1 : 11\text{-et kapjuk.}$

Továbbá, ha — akár az 1596-os közölt összeírás alapján is — meggondoljuk, hogy a szabad jobbágyon együttvéve háromszor akkora az összes teher, mint amennyi a hódolt jobbágy keresztény terhe, akkor a szabad és hódolt terület szolgáltatására $(1 \times 3) : (11 + 1) = 3 : 12$ arányt kapjuk, vagyis *a hódoltságban a XVII. század első felében legalább négyszer oly nehéz az élet, mint odaát.*²⁵

Ezt a magas pénzügyi terhet viselni nem lehetett. Hiábavalónak bizonyultak az emelés ellen a békeszerződések tiltó pontjai,²⁶ a hullámokat megállítani nem lehetett. Ahogy a nélkülözés, bujdosás és a természet vihara annak idején hódolásra készítette a lakosságot, ugyanígy űzte ki őt most a vállain szaporodó súly ismét a szabad ég alá. Soha annyi kóborló jobbágy nem csatangolt az országban szanaszéjjel, mint éppen a negyven- és ötvenes években. A megfutásoknak számos esetét mondják a jegyzőkönyvek, amivel minddel újabb megerősítésre talál Salamon Ferenc végérvényes ítélete, hogy vidékeinken a török „adózási törvényei fojtották el az emberi szorgalmat, tették parlaggá a földeket és pusztákká egykor népes helységeinket“.²⁷

VI. FEJEZET.

Szlavónia kikapcsolódása.

Egy 1612-ben készült kimutatásban Zágráb, Körös és Varazsd vármegyék nevénél (= Szlavónia), a portaszámok helyett, 1609-től kezdődőleg, végig az a bejegyzés

²⁵ Ugyanígy kiszámíthatjuk a XVI. századi viszonyt, melynek aránya 3 : 8-hoz, tehát akkor az élet a hódoltságban viszonylag nyugathoz nem egészen háromszor oly nehéz. — Mindezen számítások a 8. sz. jegyzetben idézett kútfők alapján eszközöltettek, több száz falu átvizsgálása után.

²⁶ 1628. március 28. érsekújvári szerződés 4. §., 1615. bécsi béke 3. §-a: „Az szegény hódoltság adójában se öregbítettessék, se meg ne háborítottassék.“ (Kiadva, Salamon, Két diplomata.) A szónyi béke 5. pontja is. (Tudománytár, 1838, 259. sk. II.)

²⁷ Török hódítás, 193. l.

olvasható: „De Slavonia nihil scitur, nam non dedit rationes.“¹ Ettől kezdve a három vármegye elszámolásával többé nem találkozunk. Kérdés, mi történt a vármegyékkel, mért kapcsolódtak ki a magyar állam pénzügyi hálózatából.

Középkorban Szlavónia szerves része volt a magyar államnak, melyen belül, mint Erdély is, bizonyos fokú önállóságot élvezett. Élén bán állott, aki a *magyar király nevében* parancsolt. Mohács után, amikor az ország jövedelmeinek kezelésére Budán, majd Pozsonyban központi hatóságot létesítettek, az egész ország területét, tehát Szlavóniát is, hozzákapcsolák. Szlavónia jövedelmei is a kamarába folytak, tisztviselőit és számadásait is ott ellenőrizték.²

A XVI. század hatvanas éveiben ez a helyzet változatlanul fennállott. A szervezet működött s az egy-két panasz, ami hallatszott, nem volt egyéb, mint a középkori igazgatás tehetetlenségének jellemző tünete. Mutatták, hogy az új királyi hatóság nem tudta legyőzni azokat a nehézségeket, amik a középkorban az állam több vidékét némileg külön, territoriális életre kényszerítették. A magyar állam területe nagyobb volt, mint amekkorát XVI. századi kultúrával egy központból adminisztrálni lehetett. A kamara hatalma az ország szélein csak töredékesen érvényesült. Minden késett, nem is ismerte ügyfeleit, holott a személyes ismeretségen alapuló állami igazgatás korát, a középkort élte.³ A keleti területen eme bajokon úgy segítettek, hogy a vidéknek külön terri-

¹ Hofkammer, 1612. december. Pethe-iratok. NI. füzet.

² L. a magyar kamara legrégebbi utasítását, 1528-ból. Kiadta Kérészy Zoltán, Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez, Bp., 1916. Függelék No. 1. A számadások megtalálhatók a Conseriptiones portarum-sorozat 50. kötetében, mely a zágrábi OL.-ban őriztetik, tartalommutatója Budapesten van. Ugyancsak itt van Varazsd megye néhány évi regestruma, a 47. kötetben, Ung és Ugocsa megye iratai közé kötve. Belőlük is megállapítható, hogy a három megye a XVI. században szabályszerűen adózott.

³ „Procul absunt a nobis“ — jegyezte meg a kamara 1577 : Šišić. III. Sz. 425. — Az 1548 : 29. t.-c. 3. §-a másként rendelkezik Túróc, Árva és Liptó megyében, „qui et longe absunt, et fere inaccessi sunt propter Alpes“. Ugyanígy Szlavóniáról, „quod et ipsum (regnum) longe abest“. — „Nos isthic personas non novimus“ — mentegetőzött többször a kamara, 1564 : 1566 : 1568 : Šišić. III. Sz. 59., 95., 158. stb. — Ha valamire szüksége volt, a helyi tekintélyeket, a zágrábi püspököt, vagy a bánt kérte fel segítségre, 1566 : Šišić. III. Sz. 95. és 92.

torialis központot szerveztek.⁴ A Drávántúl ilyenre nem került sor, így a nehézkes ügyvitel ott továbbra is fennmaradt. A török előnyomulásával a Szlavóniába vezető út használhatatlanná vált.⁵ Amikor Kanizsa elesett, Zala és Vas megye jórésze behódolt a török, mint ék, Pozsony és Zágráb közé nyomult. A kamara a jövedelmek kezelésében ezután még kevesebb eredménnyel működhetett. Szakadásra azonban nem ez vezetett, ez csak elősegítette, hanem Szlavóniának Magyarországtól független *hadügyi* szervezkedése, melynek révén a fölmerült szükségletekre magához rántotta a terület adóját.

A szlavón tartománygyűlés 1574-ben elhatározta, hogy a hasznavehetetlen és terhes fölkelés helyett füstönként egy-egy magyar forinttal adózik, melyen a bán a veszélyeztetett helyek védelmére 240 gyalogot fogad.⁶ Ezzel a határozattal jelképezhető annak a folyamatnak kezdete, mely alig egy emberöltő alatt egyrészt végzetesen aláasta a pozsonyi kamara hatalmát, másrészt megadta az alapot ahhoz, hogy a középkori értelemben fennállott helyi jelentőségű territoriális tagozódáson túl, egy magasabb, nagyobb egység alakuljon.

A füstönként megajánlott összeg ugyanis nem volt elegendő ahhoz, hogy vele a kitűzött cél megvalósítható lett volna. Ezért a katonaság fizetésére az állami adókat vették igénybe.⁷ 1574 óta tehát a drávántúli megyék adójából tekintélyes összegek nem jutottak el a pénzgyűjtő központba. Elvileg mindez nem történt a középkori pénzügyi kezelés szabályai ellenére, mert valamely jövedelemnek a helyszínen való fölhasználása az általános dolgok közé tartozott, — de mindenesetre olyan rés volt, ami rendkívüli viszonyok beálltával rendkívüli dolgokat eredményezett. Ez volt ugyanis az az út, melyen a drávántúli vármegyék adója a pozsonyi kamarából elszivárgott. A deputálások addig emelkedtek, míg 1583-ban az egész dikát el nem nyelték.⁸ Ugyanígy növekedtek a taxadeputációk is.⁹

⁴ Acsády. A pozsonyi és szepesi kamarák, 25. l.

⁵ 1577 : Šišić, III. Sz. 425.

⁶ 1574 : ugyanott, Sz. 337.

⁷ 1574 : ugyanott, Sz. 344., 353., 357., 358., 363., és 1575. *július 9.*: Šišić, III. Sz. 378. stb.

⁸ Az állomások: 1575 : ugyanott, Sz. 378.; 1576. Sz. 394., 1577. Sz. 410., 412., 420.; 1583 : Šišić, IV. Sz. 40.

⁹ 1575 : Šišić, III. Sz. 378.; 1582 : IV. Sz. 37. — Közben a *contributio regis*, *contributio bellicává* lett. Fejlődésére 1574 : III. Sz. 361., 362., 364.; 1576 : Sz. 384., 396. stb.

Szóval még tíz év sem telt el az első nagy lépéstől, a szlavóniai adók ténylegesen máris a Drávántúl maradtak. Az új helyzetet törvényesíteni is igyekeztek. Köve-teiket olyan utasítással küldték az országgyűlésre, hogy Szlavónia a hadiadót magának kívánja.¹⁰ A magyar országgyűlés 1593-ban nemcsak hogy beleegyezett, hanem a kérést saját adójából 10.000 forinttal meg is toldotta.¹¹ A beleegyezést a későbbi törvények is megadták,¹² amivel a deputálásokból eredt új helyzetet a kívánságnak megfelelően kodifikálták. *A drávántúli adók tehát a XVI. század végén ténylegesen és törvényesen is elvonattak a pozsonyi kamarától.*

Hogy ez minden zökkenő nélkül, ilyen símán megtörténhetett, abban nagy részük volt a horvát-szlavóniai főherceg-helytartóknak, akik arra törekedtek, hogy a várak ellátására, melyek saját védelmüket szolgálták, a szükséges pénzeket előteremtsék. Nevükkel történt az első állandó deputálás,¹³ ők utalták ki az első nagyobb összeget a taxákból,¹⁴ s ha a kamara fölemelte szavát, a szlavón tartományi gyűlés szócsövüül ismét ők szolgáltak.¹⁵

Szlavóniának korábban is volt saját, territoriális adója: a tartományi gyűlésen megszavazott alacsony összegű füstpénz. Ennek keretei a török veszély nyomása alatt csakhamar kiszélesedtek. A haramiapénz (így nevezték a felfogadott katonaságra rendelt adót) hozzájárulásával a régi közigazgatási adó nagy összegű contributio bellica-vá alakult. Behajtására ugyanazt az apparátust használták, amelyik az országgyűlési adókat szokta összegyűjteni, tehát a dikaturát.¹⁶ Éföle alakult az új szervezet s a legfőbb számszék jogait a tartományi gyűlés gyakorolta.¹⁷ Amikor tehát a hadiadó beszolgáltatása Pozsonyba megszűnt, a haramiapénzen kialakult báni adószervezet az újólag megnövekedett forgalmat zavar-talanul lebonyolította. A dikátorok Pozsony helyett a

¹⁰ 1593 : Šišić, IV. Sz. 117.; 1597 : Sz. 150., 1598 : Sz. 155. stb.

¹¹ 1593 : 9. t.-c.

¹² 1595 : 16., 1596 : 9., 1598 : 33. t.-c.

¹³ 1575 : Šišić, III. Sz. 378.

¹⁴ 1582 : Šišić, IV. Sz. 37.

¹⁵ 1596 : Šišić, IV. Sz. 142.

¹⁶ 1596 : Šišić, IV. Sz. 145. „...cum idem sint tam regii, quam hujus regni exactores...” pag. 348.

¹⁷ „Regno rationem dare” — 1576 : 1596 : Šišić, III. Sz. 337. IV. Sz. 145.; később 1626 : 1627 : V. Sz. 239., 241.

rendi pénztárosokkal kerültek érintkezésbe, akikkel a haramiapénz miatt már előbb is függésben voltak. Számadásaikkal azonban Pozsonyba tartoztak, s a régi elvek szerint a fölmentést is onnan kapták. A tartományi és országos adó között ezt a különbséget a kilencvenes években még meg is őrizték.¹⁸ Amint azonban a hosszú török háború végére Horvát-Szlavóniában a külön államiság érzete gyökeret vert,¹⁹ a számadással és fölmentéssel jelképezett *subjectio* sérelmesnek mutatkozott. Az első konfliktus 1600-ban történt, amikor a magyar kamara élni akart felelősségre vonó jogával. A tartományi gyűlés sietett kijelenteni, hogy ez a dolog egyedül őt illeti: „*Negotium istud ad regnum pertinere.*“²⁰ Legközelebbi vizsgálata alkalmával 1610-ben már akként is intézkedett, hogy mind a két adónak pénztárosai *Krapinán* adjanak számot.²¹ Tehát egyoldalú határozattal szétvágták az utolsó szálat, mely a szlavóniai kontribúciókat a pozsonyi kamarához fűzte. Ezzel befejezetté vált a magyar contributionale legnagyobb csorbulása. A pozsonyi kamara nem ismerte fel a helyzetet. Azt hitte, hogy csupán a török miatt előállott adminisztrációs zavarokkal áll szemben s éveken át gondosan jegyezte a kimutatókban, hogy „Szlavónia még nem adott regesztrumot“.

A tartományi gyűlés a contributionale keretein túl tovább fejlesztette pénzügyi önállóságát. Követelte, hogy a zágrábi félharmincadnak még el nem deputált jövedelméről is, mintegy három-négyszáz forint évi összegről mondjon le a király. „*Ad aliquot certos annos clementer ordinare, regnoque illi resignare benigne velit.*“²² Átnyúltak a Dráván s a Zala megyében levő nedelici harmincadból 27.000 tallért utaltattak ki végváraikhoz 1618-ban.²³ Ezt annál inkább megtehették, mivel a Pozsonytól—Tengerig nyúló harmincadsor nem állt a

¹⁸ 1596 : Šišić, IV. Sz. 145.

¹⁹ Ennek bizonyítását, minthogy jelen értekezés keretébe nem illett bele, elhagytuk. Kéziratban olvasható a „*Querela Hungariae de populationibus Turcarum*“ jeligés pályaműben a Pázmány-egyetem levéltárában.

²⁰ 1600 : Šišić, IV. Sz. 176. v. ö. ugyanott a Sz. 175.

²¹ 1610 : Šišić, V. Sz. 18. — Számvevők voltak Pethő Gergely, Kozzo Mátyás, Keglević János, Dvorničić Napuly Balazár, Patačić István, Šugnetić Gergely és Malenić Miklós.

²² 1647. Gravamina, 56. §. NM. Kézirattár, 543/Fol. Lat. Ugyanott a *resolutio*, mely megígéri.

²³ Katona, *Historia critica*, Tom. 29., pag. 823. — Gravamina, 1635. sürgeti. NM. Kézirattár, 514/Fol. Lat.

magyar kamra kezelésében. 1638-ban azt is elérték, hogy Nedelicből az egész félharmincadot hazájukba vihetnék.²⁴ 1647-ben nem is kívánhattak már egyebet, mint azt, hogy a tartományi gyűlés a legfőbb számszék jogait törvényesen is megszerezze.²⁵ El is nyerték azáltal, hogy az 1638 : 7. t.-c. rendelkezését megvalósították.²⁶

Az elért helyzet 1648-ban az, hogy a három vármegye teljesen kikapcsolódott a magyar kamarából s beolvadt az újan alakult báni pénzügyigazgatási szervezetbe. A horvát-szlavón tartományi gyűlés elérte azt is, hogy kivéve a rendes harmincad felét, összes jövedelmei felett törvényesen is maga rendelkezhetett.²⁷ Sőt azontúl, a XVII. századi értelemre szűkült Magyarországból is, mely a Drávaig terjedt, bizonyos jövedelmeket magához ragadt. Hogy a terület, a század közepén, a szentkoronán belül ugyan, de mint külön állam jelent meg, azt legjobban kifejezte a koronapénz, melyet Szlavónia a régi szokástól eltérően, egy összegben, ötszáz forintban, három évenként tartozott fizetni.²⁸

Baráth Tibor.

²⁴ 1638 : 7. t.-c.

²⁵ „...ut SS. et OO. ilius regni ab intra notato ibidem *supremo Nedelicensi exactore et aliis*, in quantum necessarium foret, illus regni *tricesimatoribus* de perceptis hactenus et imposterum percipiendis illius mediae tricesimae proventibus vigore articuli 65. anni constitutionum Sopro-niensium 1622. *rationem et rectificationem plenariam realemque satisfactionem semper etiam in futuro urgere et acquirere possint*“. NM. Kézirattár, 543/Fol. Lat.

²⁶ Ugyanott és 1647 : 34. t.-c.

²⁷ 1647 : 34. t.-c.

²⁸ Ugyanott.

1. táblázat. Kapuszámra rendelt adók.

Évben	Rovás	Ko- rona- pénz	Vár- munka	Gabonaadó	Hono- rá- rium	Követ- ségre, ország- házra
	fl.	fl.			fl.	fl.
1605						
6						
7						
† 8						
† 9	4					
1610		1'—				
1	3	1'—				
2						
† 3	3	1'—			2	
4						
1615						
6						
7						
† 8	3	1'—			1	1'60
9	3	1'—				1
1620		—50				
1		—50				
† 2	3	1'50*		1 kassai, 1 kőszegi köből, 2½ nagyszombati mérő	1	
3	3	1'50*				
4		1'50*				
1625		1'50*				
6	3	1'—*		1 kassai, 1 kőszegi köből, 2½ nagyszombati mérő	1	
7	3	1'—*				
8		1'—*				
9		1'—*				
† 1630	3	1'—		1 kassai, 1 kőszegi köből, 2½ nagyszombati mérő		—50
1						
2						
3						
4						
1635	5	—50*		2 kassai köből, 2 kőszegi mérő, 6 nagyszombati m.		1'—*
6	5	—50*		u. az		
7		—50*				
† 8	5	1'—*			1	
9	5	1'—*				
1640		1'—*				
1		1'—*				
2		1'—*				
3		1'—*				
4		1'—*				
1645		1'—*				
6		1'—*				
† 7	10**	1'—*		} 2 kassai köből, 6 nagyszom- bati mérő, 2 kőszegi m., évenként, 2 évre	1	
1648	10**	1'—*				

Jegyzet. A *-gal jelölt összegeket a nemesség fizette.

A **-gal jelölt összegeknek felét fizette a nemesség.

1638-ban a felsőmagyarországi részek dica helyett 400 jól fegyverezett lovas katona eltartását vállalták két esztendőre, havi négy fl. zsoldddal. A teher 25%-át a nemesség viselte. — †-tel jelölt évben országgyűlés volt.

A kimutatásba be nem vett adók: 1606 januári sárvári *részgyűlés* határozatából 3 óra 500 lovas és 200 gyalog kiállítására három napon belül. Három megye volt jelen, mik Tilhy generális parancsából vállalták a lehetetlen kívánságot. — 1605 április, szerencsi gyűlés határozata, 2 fl., per domo és 1.000 gyalog, mely utóbbi felét a városok állítják. — 1605 december, komponai gyűlés határozata, 2 fl. jobbágytól, 1 fl. nemesről, vármunka. — 1606. április, kassai gyűlés, 2 fl. ** füstönként, vármunka. — 1619. élnapolt pozsonyi országgyűlés portánként 40 kr. — 1620. besztercebányai Bethlen-országgyűlés 12 fl. jobbágyra, 16 fl. nemesre, vármunka, élelem. — 1638. országgyűlésen a nemesség rögtönzött 100.000 forintnyi adója, ami nem került törvénybe.

2. táblázat. A portaszámok ingadozása megyénként

Sz.	Megye	1609	1610	1613	1618	1622
1.	Pozsony sz.	$980\frac{3}{4}\frac{1}{8}$	$1.083\frac{3}{4}\frac{1}{8}$	$1.081\frac{1}{2}$	$1.066\frac{1}{2}$	$308\frac{1}{4}$
2.	Nyitra.... sz. h.	$1.063\frac{3}{4}$	$1.548\frac{3}{4}$	$1.585\frac{3}{4}$	$1.651\frac{1}{4}$	$860\frac{1}{4}$
3.	Trencsén sz.	693	$812\frac{1}{2}$	$812\frac{1}{2}$	833	$580\frac{1}{4}$
4.	Liptó sz.	$164\frac{1}{4}$	$193\frac{3}{4}$	177	172	$107\frac{3}{4}$
5.	Turóc sz.	$153\frac{1}{2}$	$209\frac{1}{2}$	$212\frac{3}{4}$	223	$157\frac{1}{2}$
6.	Árva sz.	$101\frac{1}{2}$	$136\frac{1}{4}$	142	$143\frac{1}{2}$	$142\frac{3}{4}$
7.	Bars sz. h.	309 92	$467\frac{3}{4}$ $108\frac{3}{4}$	$415\frac{3}{4}$ $90\frac{3}{4}$	$251\frac{1}{2}$ 197	$220\frac{1}{4}$ $175\frac{1}{2}$
8.	Zólyom .. sz. h.	$277\frac{1}{4}$	$408\frac{3}{4}$	$278\frac{3}{4}$	261	$129\frac{3}{4}$
9.	Hont sz. h.	$404\frac{1}{4}$ $249\frac{1}{2}$	$410\frac{1}{2}$ $165\frac{3}{4}$	$61\frac{3}{4}$ $438\frac{3}{4}$	186 $242\frac{1}{4}$	146 $194\frac{1}{4}$
10.	Nógrád .. sz. h.	$138\frac{3}{4}$ $86\frac{3}{4}$	$166\frac{1}{2}$ 101	$138\frac{1}{2}$ $124\frac{1}{2}$	150 $160\frac{1}{4}$	$114\frac{3}{4}$ $157\frac{3}{4}$
11.	Esztergom h.	101	113	$96\frac{3}{4}$	102	$122\frac{1}{2}$
12.	Komárom sz. h.	86 $31\frac{3}{4}$	74 50	$79\frac{1}{2}$ $73\frac{1}{2}$	70 116	91 48
13.	Moson sz.	325	347	$317\frac{1}{4}$	$320\frac{1}{4}$	$183\frac{1}{2}$
14.	Sopron .. sz.	349	$504\frac{1}{4}\frac{1}{8}$	714	$501\frac{1}{2}$	$266\frac{1}{2}$
15.	Vas sz. h.	460 $95\frac{1}{2}\frac{1}{8}$	877 $177\frac{3}{4}$	742 $206\frac{1}{2}$	$656\frac{1}{4}\frac{1}{8}$ 168	$343\frac{3}{4}$ 162
16.	Zala sz. h.	$276\frac{1}{2}$ $133\frac{2}{3}\frac{3}{4}$	$141\frac{1}{2}$ $220\frac{3}{4}\frac{1}{8}$	$109\frac{3}{4}\frac{1}{8}$ $199\frac{3}{4}\frac{1}{8}$	$110\frac{1}{4}$ $144\frac{1}{4}$	104 $155\frac{1}{4}\frac{1}{8}$
17.	Győr sz. h.	$74\frac{1}{2}$ $73\frac{1}{2}$	$37\frac{3}{4}$ $31\frac{1}{2}$	35 45	$61\frac{1}{4}$ 89	$55\frac{1}{4}$ 99
18.	Veszprém h.	$125\frac{3}{4}$	$167\frac{3}{4}$	$179\frac{1}{4}$	$204\frac{2}{3}$	$172\frac{3}{4}$
19.	Somogy .. h.	?	$130\frac{1}{2}$?	$164\frac{1}{4}$?
20.	Pilis h.	?	81	$57\frac{3}{4}$	}	}
21.	Solt h.	?	?	$27\frac{1}{2}$		

és évenként a pozsonyi kamarara területén.

1626	1630	1635	1638	1648	Jegyzet
361 ¹ / ₄		553	?	608 ¹ / ₄	
616 ¹ / ₂		629	624	510 ¹ / ₂	
7 ³ / ₄		29 ¹ / ₂	13 ³ / ₄	84 ¹ / ₂	
507 ¹ / ₄		425	422	318 ¹ / ₂	
121 ³ / ₄		145	139	110 ³ / ₄	
148 ¹ / ₂		131	136	126	
135		130 ¹ / ₄	123 ¹ / ₂	147	
145 ³ / ₄		97	99 ¹ / ₄	89 ¹ / ₂	
131 ¹ / ₂		176 ¹ / ₂	175	200 ¹ / ₄	
152 ¹ / ₄		149	127	101 ¹ / ₄	
96		1	1	16 ¹ / ₂	
199 ¹ / ₁₆		82 ¹ / ₄	67 ¹ / ₈	101	
157 ² / ₄		180 ¹ / ₄	177 ³ / ₄		
58 ¹ / ₂		87 ¹ / ₄	71 ¹ / ₄	206 ¹ / ₂	
117 ¹ / ₂		160 ¹ / ₄	160 ¹ / ₄	44 ¹ / ₈	
49		118	?	159 ¹ / ₄	
102 ³ / ₄		41 ¹ / ₂	25 ¹ / ₂	67 ¹ / ₂	
270		139	88 ¹ / ₄	325 ¹ / ₄	
444		200	202	194 ¹ / ₂	
493 ¹ / ₄		413	456	439 ¹ / ₄	
175 ¹ / ₄		534 ¹ / ₈	?	574 ¹ / ₄	
112 ² / ₅		210 ¹ / ₈	?	244 ¹ / ₂	
202 ¹ / ₂		107 ³ / ₄	?	72 ¹ / ₄	
59		219 ³ / ₄	?	218 ¹ / ₄	
107		55	?	43	
215 ¹ / ₂		104	?	105	
108 ¹ / ₄		184 ¹ / ₄	176 ² / ₄	163 ¹ / ₂	
88		151 ¹ / ₄	?	?	
48 ¹ / ₂		268 ¹ / ₂	235 ¹ / ₂	246 ¹ / ₄	

Ez évben rendi kezelésben állott az adóügy, számadások nem maradtak ránk.

Sopron megye portáiba bele van számítva az elzálogosított terület jobbágysága is, mely nem adózott. Az elzálogosított porták számát ismerjük 1610-ből: 369; 1618-ból: 303.

E kimutatás az eredeti adólejstromok alapján készült; kritikailag a kamarai összeírások alapján egészítettet ki. Jelzés: sz. = szabad porta; h. = hódolt; 2 h. = 1 sz.

Zala és Győr megyében Kanizsa elvesztése óta 1609-ben volt az első összeírás. Somogyban 1588 óta 1604-ben. Pilis és Soltra 1583-ig visszamenőleg megállapítható, hogy nem volt összeírva.

3. táblázat. A porták ingadozása megyénként

Sz.	Megye	1609	1610	1613	1618	1622
1.	Szepes sz.	225 ^{3/4}	283 ^{3/4}	275 ^{1/2}	294 ^{1/2}	213 ^{3/4}
2.	Sárossz.	302 ^{1/8}	460	447	556 ^{3/4}	378 ^{3/4}
3.	Tornasz. h.	47 ^{3/4} 19 ^{1/2}	43 ^{1/4} 20 ^{1/4}	43 ^{1/4} 20 ^{1/4}	51 26	37 17 ^{3/4}
4.	Gömörsz. h.	195 112 ^{1/4}	241 ^{1/4} 125 ^{1/2}	212 ^{1/4} 121 ^{1/2}	205 ^{1/4} 126 ^{1/2} ^{1/8}	139 ^{3/4} 86 ^{1/2}
5.	Borsod . .sz. h.	11 ^{3/4} 157	10 138 ^{3/4}	9 134 ^{3/4}	9 ^{1/2} 160 ^{3/4}	* * *
6.	Zemplén . .sz. h.	543 ^{1/2} 11 ^{3/4}	730 ^{1/2} ^{1/8} 18	671 14 ^{1/4} ^{1/8}	524 ^{1/4} ^{1/8} 16 ^{3/4}	* * *
7.	Ungvár . .sz.	230	301 ^{3/4}	194 ^{1/4} ^{1/8}	139	50
8.	Szatmár . .sz. h.	340 10 ^{1/2}	523 24	481 26	523 24	* * *
9.	Szabolcs .sz. h.	140 ^{1/2} 34	165 23	?	150 30 ^{1/2}	* * *
10.	Ugoicsa . .sz.	162	99 ^{1/2}	99 ^{1/2}	114 ^{1/2}	* * *
11.	Abaújvár sz. h.	364 ^{1/4} 44 ^{1/2}	531 ^{1/2} 67 ^{1/4}	475 61 ^{1/2}	517 ^{3/8} 53 ^{3/4}	* * *
12.	Beregsz.	182 ^{2/3} ^{1/4}	202 ^{2/3}	?	195 ^{1/3} ^{1/4}	* * *
13.	Hevesh.	51	67 ^{1/2}	}	}	}
14.	Külső- szolnok . .h.	?	?			

és évenként a Kassai Kamara területén.

1626	1630	1635	1638	1648	Jegyzet
204 ^{2/4}		188 ^{1/4} / _s	172		
322 ^{1/4}	Ez évben rendi kezelésben állott az adóügy, számadások nem maradtak ránk.	456 ^{1/2} / _s	406 ^{3/4}		
43 ^{1/4} 23 ^{3/4}		32 ^{1/4} / _s 24 ^{1/4}	15 ^{1/2}		
136 ^{3/4} / _s 97		141 ^{1/4} / _s 94 ^{1/4} / _s	8 187 ^{1/2} / _s		
** *		9 242 ^{1/8}	** *		
** *		357 ^{1/16} 12	** *		
507 ^{1/16}		145 ^{3/4}	114 ^{1/4} / _s		
** *		425 ^{1/2}	** *		
** *		120 ^{2/4} / _s 30	** *		
** *		76	** *		
** *		252 ^{1/4} 29	** *		
** *		123 ^{1/2} / _s	** *		
246		289	224 ^{1/4}		

Felsőmagyarország ezuttal katonákat állított.

A * * *-kal jelölt években az illető vármegyék jövedelme a nikolsburgi, illetőleg a linci béke értelmében Erdélyhez tartozott. 1648-ban Heves, Szolnok portái közt néhány csongrádi is volt.

A kimutatás az eredeti adólajstromok alapján készült; kritikailag kiegészítést nyert a kamarai összesítések alapján.

Sz. = szabad porta; h. = hódolt; 2 h. = 1 szabad p. = adóegység.

4. táblázat. Összesítés.

	1609	1610	1613	1618	1622	1626	1635	1648
Összes szabadporta a pozsonyi kerületben	5.857 ¹ / ₈	7.419 ³ / ₄	6.903 ⁷ / ₈	6.657 ³ / ₈	3.811 ¹ / ₂	3.859 ¹¹ / ₁₂	3.780 ¹ / ₄	3.629 ¹ / ₄
Összes szabadporta a kassai kerületben	2.845 ¹³ / ₂₄	3.592 ⁷ / ₂₄	2.907 ⁷ / ₈	3.280 ⁵ / ₈	819 ¹ / ₄	759 ⁵ / ₁₆	2.328 ⁶⁷ / ₈₀	704 ⁵ / ₈
Együtt az országban	8.702 ² / ₃	11.012 ¹ / ₂₄	9.811 ³ / ₄	9.938 ⁵ / ₂₄	4.630 ³ / ₄	4.619 ¹¹ / ₄₈	6.109 ⁷ / ₈₀	4.333 ⁷ / ₈
Összes hódolt porta a pozsonyi kerületben	990 ⁵ / ₈	1.347 ⁷ / ₈	1.540 ¹ / ₈	1.767 ¹ / ₈	1.515 ³ / ₈	1.562 ³⁷ / ₄₈	1.942 ¹ / ₂	1.985 ⁵ / ₈
Összes hódolt porta a kassai kerületben	441 ¹ / ₄	484 ¹ / ₄	501 ⁷ / ₈	584 ⁵ / ₈	343 ³ / ₄	366 ³ / ₄	720 ³ / ₄	435 ⁷ / ₈
Együtt az országban	1.432 ¹ / ₁₂	1.832 ¹ / ₈	2.042	2.351 ¹⁰ / ₂₄	1.859 ¹ / ₈	1.929 ²⁵ / ₄₈	2.663 ¹ / ₄	2.421 ¹ / ₂
Adóporta a pozsonyi kerületben	6.352 ¹³ / ₂₄	8.093 ¹¹ / ₁₆	7.673 ¹⁵ / ₁₆	7.540 ²³ / ₂₄	4.569 ³ / ₁₆	4.641 ²⁹ / ₉₆	4.751 ¹ / ₂	4.622 ¹ / ₁₆
Adóporta a kassai kerületben	3.066 ¹ / ₆	3.834 ⁵ / ₁₂	3.158 ¹³ / ₁₆	3.573 ⁵ / ₂₄	990 ¹¹ / ₁₆	942 ¹¹ / ₁₆	2.689 ¹⁷ / ₈₀	922 ⁹ / ₁₆
Adóporta az országban	9.418 ¹⁷ / ₂₄	11.928 ⁵ / ₄₈	10.832 ³ / ₄	11.114 ¹ / ₈	5.559 ⁷ / ₈	5.583 ⁹⁵ / ₉₆	7.440 ⁵⁷ / ₈₀	5.544 ⁵ / ₈

Megjegyzés. Az 1610. esztendőben azért mutatkozik jelentékenyebb emelkedés, mert attól kezdve a zselléreket is portába számolták. Az 1622., 1626. és 1648. évben szereplő portaszámok az erdélyi expanzió miatt oly alacsonyok.

5. táblázat. Az adókezelés költségei.

S. N.	A rovók fizetése forintokban			Jegyzet
	vármegyében	1613-ban	1648-ban	
1.	Pozsony	100	200	Az 1613. évi saláriumok az adólajstromok adatai alapján nyertek összeállítást. OL. Generalis portarum conscriptio Tom. 1-64. — Ahol az összeg mellett * jelzés látható, ott nem az 1613. évi salárium áll, hanem, — mivel az ismeretlen, — egy hozzá közel eső esztendőé. — Az 1648. évi fölemelt fizetések jegyzéke NM. Városi és kam. iratok $\frac{1011}{Fol. Lat.}$
2.	Trencsén	100*	150	
3.	Nyitra	100	180	
4.	Liptó	50	75	
5.	Árva	50	75	
6.	Túróc	50	75	
7.	Bars	100	125	
8.	Zólyom	100*	125	
9.	Hont	100*	125	
10.	Nógrád	50	125	
11.	Esztergom	36	50	
12.	Komárom	36	50	
13.	Győr	50	60	
14.	Moson	50	60	
15.	Sopron	100	125	
16.	Vas	100	110	
17.	Zala	100*	110	
18.	Veszprém	80*	100	
19.	Somogy	60*	60	
20.	Pilis és Solt....	100*	125	
	Összesen:	1.512	2.105	
1.	Szepes	50	I s m e r e t l e n	A fizetések jegyzéke található Hofkammer Kassa, 1614 július 7. A csillag ugyanazt jelenti, mint fennebb.
2.	Sáros	60		
3.	Zemplén	60		
4.	Abauj	60		
5.	Gömör	65		
6.	Torna	20		
7.	Ugocea	50		
8.	Borsod	40		
9.	Heves és Külső-Szolnok	35		
10.	Szabolcs	70*		
11.	Ung	70*		
12.	Szatmár	50		
13.	Bereg	60		
	Összesen:	690		

A dikátor költsége megyénként átlag 12

A viceispán szokásos fizetése 24

A négy szolgabíróé a 8 = 32

A jegyzőé 4

A rovo fizetésén kívül tehát egy-egy megye igényelt 72

A vidéki igazgatás 1613-ban tehát 4.578 forintba került. 1648-ban, amikor 39%-os fizetésemelést látnak az 1613. évihez képest, bekalkulálván a kassai terület költségeit is (levonva a hét vármegyét), az adminisztráció 4.394 forintot emésztett. Százalékban kifejezve, a jövedelmet portánként 6 forinttal számolva, 1613-ban 7%; 1648-ban, amikor portánként 12 forintot számolunk, 66%. Utóbbi alkalommal a központi igazgatás költségeit ismerjük, 1.000 fl. ezt is belekalkulálva 1648-ban az egész ügymenet a jövedelem 81%-át emésztette fel.

A XVI. században a vidéki adminisztráció évi 2 forintos adó mellett a jövedelem 6%-át igényelte. Acsády, 1526-64 112. l. A pápai gyűjtések adminisztrációs költsége Mutinai Gellért (1275-1281) gyűjtésénél 20%-ot, Rufinus (1317-1320) gyűjtésénél közel 60%-ot, Jacobus Berengarii és társainál (1332-1342) 43%-ot tett ki. Fejérvataky László, Pápai adószedők Magyarországon. Századok 1887. évt. 501., 508., 593. l.

6. táblázat. Az alsómagyarországi szabad

Év- ben	Pozsony	Nagy- szombat	Sopron	Bánya- városok	Modor	Trencsén
1605						
6						
7						
8	6.000					
9	6.000	5.000	4.000	3.500	2.000	400
1610	6.000	5.000	4.000*	4.000	2.000*	500
1	6.000	5.000	4.000	2.000	2.000	500
2						
3	6.000*	5.000	5.000	2.000*	**	**
4						
1615						
6						
7						
8	10.000*	5.000	6.000*	3.000	**	400
9	10.000*	5.000	6.000*	3.000	**	400
1620						
1						
2	**	5.000	6.000	3.000	4.000	400
3	**	5.000	6.000	3.000	4.000	**
4						
1625						
6	10.000	5.000	6.000	3.000	4.000	400
7						
8						
9						
1630	10.000	5.000*	10.000	3.000	4.000	400
1						
2						
3						
4						
1635	15.000	7.500	15.000	6.000	6.000	600
6						
7						
8	11.000	5.000	10.000	5.000	4.500	400
9						
1640						
1						
2						
3						
4						
1645						
6						
7	**	13.000	27.000	18.000	10.000	1.000
1648						

Jegyzet. * jelenti, hogy abban az esztendőben az illető város bizonyos kedvez-
1619-ben 2 000—2.000 fl.-t. Nagyszombatnak 2.500 fl.-t. Sopronnak
500 fl. Korponaé 200 fl. Baziné 733 fl. 98 kr. — ** jelenti, hogy a
hogy az illető város abban az évben parasztsorban adózott (con-

városok adózása 1605–1648-ig.

Korpona	Ózolyom	Nyitra	Breznó- bánya	Bazin	Szent- györgy	Szakolca
300	***	***	***	***	***	**
500	***	***	***	***	***	**
200	***	***	***	***	***	**
200	***	***	***	***	***	**
500	300	200	***	***	***	**
500	300	200	200	***	***	**
500	400	200	400	1.500	2.000	**
500	400	200	400	1.500	2.000	**
500	400	200	400	1.500	2.000	**
500	400	200	400	1.500*	2.000	**
700*	600	***	600	2.200	3.000	300
700	200	***	600	2.200	3.000	300
1.400	800	***	1.200	4.800	6.000	600

ményt élvezett. Pozsony 1613. évi adójából 400 fl.-t elengedtek, 1618-ban és 500 fl.-t, illetőleg 2.000, 2.000 fl.-t. A bányavárosok engedménye 1.000 fl. Modoré város abban az adóévben kiváltságot élvezett (exempta). — *** jelenti, ditio rusticalis), tehát csak azután került be a városok listájára.

7. táblázat. A felsőmagyarországi szabad városok adózása
1605—1648-ig.

Évben	Kassa	Lőcse	Bártfa	Eperjes	Szeben	Késmárk
1605						
6						
7						
8						
9	4.500	3.500	2.500	**	1.000	700
1610	4.500	3.000	2.000	**	1.000	300
1						
2						
3	5.000	3.500	2.200	**	1.000	1.000
4						
1615						
6						
7						
8	5.000	3.500	2.200	**	1.000	1.000
9	5.000	3.500	2.200	**	1.000	1.000
1620	4.500	3.500	2.200	**	1.000	700
1						
2	7.000	4.500	2.200	**	1.200	1.000
3	7.000	4.500	2.200	**	1.200	1.000
4						
1625						
6	7.000	4.500	2.200	**	1.200	1.000
7						
8						
9						
1630	7.000	4.500	2.200	**	1.200	1.000
1						
2						
3						
4						
1635	**	7.000	3.200	**	**	1.500
6						
7						
8	**	6.000	3.200	**	**	1.500
9						
1640						
1						
2						
3						
4						
1645						
6	**	13.000	6.400	**	3.000	3.000
7						
1648						

Jegyzet.

A **-gal jelölt adóévben az illető város kiváltságot élvezett. Eperjes fel-
tűnő hosszú exemptióját azért kapta, mert Basta seregének
111.683 fl. 23 krajcár kölcsönt adott. A kölcsönt a kassai kamara
lassan törlesztette. Majd a város 61.581 fl.-t elengedett, amiért
időközben lejárt exemptióját 1647-ig bezárólag meghosszabbi-
tották. A város 1608 december 16-tól 1647 december 16-ig, ameddig
kiváltsága tartott, anticipálva fizetett 12.094 fl. 30 dr.-t, amit az
1649 évi taxába számítottak be.

1605-ben és 1606-ban Bocskay István is szedett adót, összege ismeretlen.
1608-ban Illésházy nádor a négy első városra közösen fizetendő 5.000 fl.-t
vetett ki, a Bohemica-expeditóra (szentkorona visszahozatala).
1620-ban egy kimutatás szerint „secunda taxa” is volt, amit Bethlennek
fizettek. Kassa 6.000, Lőcse 4.500, Bártfa 3.000, Eperjes 3.000,
Szeben 1.200, Késmárk 700 forinttal szerepelt.

8. táblázat. A kivetett pénzbeli adók összege évenként.

Évben	A váro- sokra	A vár- megyékre	Együttesen	M e g j e g y z é s
1609	33.400	37.674	71.074	
1610	32.800	47.712	80.512	
1	19.700*	47.712	67.412	*Csak az alsómagyar- országi városok fi- zették.
2				
3	30.900	64.996	95.896	
4				
1615				
6				
7				
8	38.100	73.353	111.453	
9	38.300	55.570	93.870	
1620	11.900*	5.557	17.457	*Csak a felsőmagyar- országi városok fi- zették.
1		5.557	5.557	
2	39.300	30.579	69.879	
3	38.900	25.020	63.920	
4		8.339	8.339	
1625		8.339	8.339	Ismételten megje- gyezzük, hogy ezek a számok nem a tényleg befolyt összegeket, hanem a kirovást tün- tetik fel. — A való- ságtól némi eltérés még ebben is van, amennyiben az össze- írás után elpusztult portákról nincs pon- tos értesülésünk. — A fürtszámokat, amik a forint apró részeit jelölik, elhagytuk.
6	49.300	27.919	77.219	
7		22.335	22.335	
8		5.583	5.583	
9		5.583	5.583	
1630	53.300	?	?	
1				
2				
3				
4				
1635	69.200	58.364	117.564	
6		40.923	40.923	
7		3.720	3.720	
8	53.600	?	?	
9		?	?	
1640		?	?	
1		?	?	
2		?	?	
3		?	?	
4		?	?	
1645		?	?	
6		?	?	
7	109.200	66.535	175.735	
1648		60.990	60.990	

9. táblázat. Tényleges bevételek.

A táblázatok költséges közzététele helyett csak a végső eredményeket közöljük. A *városi adóknál* a befizetések jelentékeny része, mintegy 30–50 %-ban, természetben történt. A kirovott összegeket rendszeren késedelemmel, de átlag három éven belül befizették. Olyan nagy hátralékok, mint aminők a portális adóknál szerepelnek, itt nem voltak. Jele annak, hogy a városok adminisztrációja jobb volt, s fakultásuk arányban állott a viselt terhekkal. Kivétel volt Modor. Az a város 1622–1635. évi impozícióból 1638 március 19-ig mindössze csak 3.146 fl. 43 dr.-t fizetett be, annak is jelentékeny részét borban. (OL. CH. Litterae ad cameram, Series I. fasc. 41.) Az alsómagyarországi városok összes hátraléka 1645 május 4-én (Uott. Series I. fasc. 47.) 13.807 fl. 48 dr. volt. Az ötvenes években ez is eltűnt, sőt a legtöbb város, Sopron, Nagyszombat, Szentgyörgy, Trencsén, a bányavárosok és a felmagyarországiak anticipációt adtak a kamarának. (Pozsony, 1655 május 15. Hofkammer, 1656 január.)

A városi adók tehát elég pontosan befolytak.

A *portális adók* kevésbé. Alsómagyarországon 1612 március 31-én (Hofkammer) az 1610-es *dika* hátraléka 3.033 fl. $0\frac{3}{4}\frac{1}{8}$ dr. volt. Ugyanakkor az 1611-es *dikából* még 8.889 fl. $76\frac{3}{4}$ dr. hátrált. 1619 augusztus 8-án (Hofkammer) az 1618/19. évi *dikából* a pozsonyi teritoriumon 24.623 fl. 92 dr. hiányzott. 1625 augusztus 4-én (OL. Expeditiones camerae, No. 63.) az 1622/23. évi *dikából* 6.943 fl. 48 dr., s három megye még nem adott számadást. 1646 október 12-én (OL. Dicales conscriptiones, Tom. 64.), az 1635/36. évi *dikából* 1.040 fl. $91\frac{3}{4}$ dr.; az 1638/39. évből kilenc megyében 5.024 fl. 95 dr. A *koronapénz* hátraléka 1638–1646 években a legnagyobb. A kilenc év alatt Abaújvár, Árva, Szepes, Somogy, Szatmár, Torna, Ung, Zemplén és Bereg vármegye egy fillért sem (ne teruntium quidem) fizetett. A többi összes megye együttvéve is csak 27.726 fl. 96 dr., tehát azokban is 14.064 fl. 63 dr. a hátralék. (NM. Városi és kam.

iratok ⁸⁹⁰ Fol. Lat.) Az 1614-as *honoráriumból* Alsómagyarországon 1616 november 24-én (OL-KO. Miscellanea, No. 4. Dicalia.) 8.533 fl. $27\frac{1}{2}$ dr., 1618 március 13-án (Benignae resolutiones) 3.827 fl. $24\frac{1}{3}\frac{1}{4}$ dr. hátrál. Az 1622-es honoráriumból Alsómagyarországon 1623 szeptember 9-én (NM. Városi és kamarai

iratok ⁹⁸⁸ Fol. Lat.) 1.050 fl. $18\frac{1}{2}\frac{1}{9}$ dr. Az 1638-as honoráriumból 1646 október 12-én (OL. Dicales conscriptiones, Tom. 64.) Alsómagyarországon 673 fl. $42\frac{3}{4}$ dr. Az 1635 *követség* stb. pénzből 1646 október 12-én (OL. Dicales conscriptiones, Tom. 64.) Alsómagyarországon 1.559 fl. $84\frac{1}{4}$ dr. hátrál. Felsőmagyarországon 1652 november 30-án (Benignae resolutiones) 1625–1648 évek összes portális hátralék pénzben 45.027 fl. Részletezi ezt meggyenként OL. KO. Történelmi emlékek. Pénzügy 1600–1650.

A portális adók hátralékainak legnagyobb része még az ötvenes években is fennállott.

A részgyűlések adóiról olyan számadánk, melyből valamilyen kép volna alkotható, nem maradt ránk. Ugyanígy nem tudunk a többi fel nem említett adók hozadékaról.

Az 1. táblázat értékeléséhez:

1601-ben	32 tyúk ára	1'— fl.	
»	1 disznóé	2'— »	
»	2 malomkőé	35'— »	
»	2 gabnás kocsis heti fizetése ..		75 dr.
1600—1640	1 gyalogos havi zsoldja	2'10—2'30 »	
1601-ben	1 kákából font kas (amit a sze- kér elejére tesznek)		28 »
1600—1650	1 kassai köből gabona, a ter- més szerint	1'50—3'50 »	
1635-ben	1000 drb. téglá	2'50 »	
A pénz vásárlóereje Acsády Ignác számítása szerint			
1600—1650 között 30%-kal csökkent.			

Az 1836 : 21. t.-c. létrejötte.

(Első közlemény.)

I. *A Partium történetének áttekintése 1792-ig.*

A Partium visszacsatolásának kérdése visszanyúlik az erdélyi fejedelemséget megszervező 1542-i tordai országgyűlésig, de bizonyos tekintetben önálló léte visszavezethető a váradi békéig, sőt kimutatható a mohácsi vész előtti időkben is. Királyaink például már az 1464: 13. és az 1492 : 1. t.-c.-ben Erdélyt s így a többé-kevésbé vele mindig összeköttetésben álló tiszántúli megyéket is Horvátországhoz hasonló, saját municipiális jogokkal bíró tartománynak tekintették s e jogait biztosították.¹

Tárgyam körét túlhaladná a Partium történetének részletesebb fejtegetése. Ez Erdély önálló létének idejére vonatkozólag amúgy is már beható és kimerítő méltatásban részesült Erdély története egyik leghivatottabb kutatója tollából.² Célomnak teljesen megfelel, ha a visszacsatolás történetének főbb mozzanataira mutatok rá. Teszem ezt Kölcseynek eddig még kevésbé méltatott tanulmánya alapján, melyet az 1832/36-i országgyűlés e vezére éppen a kérdés országgyűlési tárgyalása következtében dolgozott ki. A költőfejedelemnek ez az alapos közjog-történeti dolgozata államférfiúi képességeit is a leg-ragyogóbb világításban mutatja.³

Erdély s a vele egyesült Részek, másfelől pedig a királyi Magyarország egymáshoz való viszonyát először tényleg az 1538-i váradi béke szabályozza. Zápolyai János mint magyar király tartotta birtokában Erdélyt a keleti megyékkel együtt, hogy halála után az ország egysége Ferdinánd uralma alatt helyreálljon.

¹ Kölcsey, Minden munkái, V. köt. IX. Históriai vázlatok a két magyar haza egyesülése s Magyarországnak a Részekhez való joga felett. Athenaeum, 1838, 241—242 ll.

² Lukinich Imre: Erdély területi változásai. Budapest, 1918.

³ Kölcsey i. m. 219—257. ll.

János király halála után az 1552 : 1. t.-c. végrehajtását, az ország egyesítését megakadályozta az, hogy az 1556-i szászsebesi országgyűlés Izabellát s János Zsigmondot Erdélybe visszahívta, s 1571-ben János Zsigmond erdélyi fejedelemségéhez került Bihar, Máramaros, Közép-Szolnok s Kraszna megye. Mint e megyék ura használja Erdély fejedelme a „Partium Regni Hungariae Dominus“ címet. Csahogy míg a speyeri szerződés Erdélyt „jure haereditario“ biztosítja János Zsigmondnak, a megyék „extra Alpes“ „tantum donec vive-ret“ uralják.

Ezt a megkülönböztetést végigkísérhetjük Erdély önálló létének folyamán. Az 1599 : 11., 1600 : 9. és 1601 : 25. t.-c.-kek alapján Báthory Zsigmond lemondásai után az említett megyéket azonnal vissza is csatolták Magyarországhoz.

Bocskay kívülök Tokajt és Bereg, Ugocsa, Szatmár megyét is megkapta, éppúgy királyi adományjelleggel, mint 1610-ben Szabolcs egyes helyeit Báthory Gábor. Noha a Részek természetesen az erdélyi országgyűléseken vettek részt, Erdélytől eltérő jogi helyzetüket az 1615-i nagyszombati egyezés 2. pontja is kifejezésre juttatja. A bécsi békében átengedett megyéket Bocskay halála után tényleg mindjárt vissza is csatolták Magyarországhoz. Amikor aztán Bethlen 1620-ban a Bocskay birtokában volt Bereg, Ugocsa és Szatmár megyén kívül Szabolcsot is megkapja örökjogon, e négy megyére nézve is esküvel kötelezi magát és utódait, hogy azokat el nem idegenítheti. 1622-ben pedig a 21. t.-c egyenesen elrendeli, hogy követeiket a magyar országgyűlésre küldjék. E törvény alapján a Bethlennek adott hét megye 1630-ban vissza is került s Rákóczy Györgynek az 1647 : 20. t.-c. a nikolsburgi béke feltételeivel engedte át őket.

A szorosan vett Partium, vagyis Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd megyék Magyarországhoz tartozását Báthory István kifejezésre juttatja azzal is, hogy magát Magyarország némely részei *helytartójának* címezi.

Maguk az erdélyi rendek, mikor Erdélyt a Részekkel együtt Apafi kezén igyekeztek megtartani, egyetlen egy érvet se tudtak felhozni a Részeknek Erdélyhez tartozása mellett, illetőleg Magyarországhoz való tartozása ellen. Lipót ismételten, majd az 1715 : 92., 1723 : 20. és az 1729 : 7. t.-c. is megerősíti a Partium Magyarországhoz való tartozását.

Váratlan és döntő fordulatot hozott ezek után az

1732-i ú. n. Carolina Resolutio, mely a Részeket megsztva, Közép-Szolnok és Kraszna megyét Zaránd megye felével és Kővár vidékével Erdélyhez csatolta. E salamoni ítélettel szemben már az 1741 : 18. t.-c. ünnepélyesen kimondja Magyarország jogát a Partiumhoz s csak e törvény záradéka, mely Erdély meghallgatását kívánja, odázta el a tényleges visszacsatolást.

Erdély 1751-ben a Partiumnak Erdélyhez való tartozása mellett tört lándzsát. Állásfoglalásának alátámasztására felhossa a váradi békét, a Carolina resolutiót, a hely fekvését s a polgári és katonai közigazgatás alkalmasabb voltát. A váradi béke és a Carolina Resolutio azonban gyöngé érvek, mert míg előbbi csak a status-quo-t biztosítja János életére, a Carolina Resolutio egyoldalú királyi hatalmi szó. A többi érv pedig Magyarország törvényes jogaival szemben elveszti erejét, tekintve attól, hogy már az 1727 : 8. t.-c. által a dolog vizsgálatára kiküldött bizottság ellenkező megállapításokra jutott.

Maga a Partium az 1790-i magyar és erdélyi országgyűlésen megnyilvánult álláspontja szerint Magyarországhoz való visszacsatolásának útját nyitva kívánja tartani. Ezzel homlokegyenest ellentétben az 1792-i erdélyi országgyűlés azt vitatja, hogy miután Magyarország maga bocsátotta 1732-ben a döntést a király elhatározása elé, a Carolina Resolutio az ügy végleges, vita tárgyát többé nem képezhető elintézésének tekintendő. Az 1792-i erdélyi országgyűlés e teljesen alaptalan és tarthatatlan érveire az idézett szerződések és törvények egész sorozata rácáfol.¹

¹ A fentebbiekben a Partium visszacsatolására vonatkozó történet rövid áttekintését szorosán Kölcsey fent idézett tanulmányának fonalán ismertetem, mellözve itt az egyes hatóságoknak, kormányzéseknek és magánosoknak az 1832—36-i országgyűlés tárgyalásai folyamán felmerülő referátumait, elaborátumait, vagy memorandumait. Ezek ugyanis legnagyobbrészt a politikai és jogi érvek mellett az általános gazdasági- és közigazgatásiakat is jobban hangsúlyozzák s már természetüknél fogva is az országgyűlési tárgyalások folyamán, megfelelő helyükön, méltathatók kellőképen. — A Carolina Resolutióra és a továbbiakra vonatkozólag még: Horváth M.: 25 év Magyarország történetéből. Harmadik kiadás. Budapest, 1886. I. 355—360. ll. — Világos képet ad Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. 1928. c. munkája idevonatkozólag 8—28. ll., amely munka megállapításait már megjelenése előtt bevégezett levéltári kutatásaim eredményei nagyrészt igazolhatják.

II. A visszacsatolás akadályai.

Végigkísértük a Partium és Magyarországhoz való visszakapcsolására irányuló törekvések történetét. Láttuk, hogy a rávonatkozó törvények és kötések egyenesen hangsúlyozzák Magyarországhoz tartozását. Láttuk azt is, hogy a törvényes út megkerülésével önkényesen rendelkező 1732-i Carolina Resolutio által teremtett helyzet orvoslására már az 1741-i országgyűlés törvénybe iktatja a Partium Magyarországhoz való visszacsatolását s mégis három emberöltő telik el, hogy e törvény végrehajtásának utolsó akadályát elháríthassák, s egy század múlik el anélkül, hogy a visszacsatolás valósággá válhatnék.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy mi akadályozta az 1741-i törvény végrehajtását a Partium akaratára ellenére is?

A választ az 1741 : 18. t.-c. záradéka adja meg, mely a Partium visszacsatolásának előfeltételeként Erdély meghallgatását mondja ki.¹ De Erdély miért ragaszkodott a Részekhez?

Erre kielégítő választ, törvényben, jogban gyökeredzőt hiába keresünk. Nehezen is lehet feltételezni, hogy pusztán elméleti jogi megfontolások okozhatták volna a visszacsatolásnak egy századon keresztül való elodázását. Kézenfekvő, hogy a visszacsatolás ellenzőinek gyenge lábbon álló jogi érvei, legalább is sokszor az igazi, mélyebben fekvő okok palástolására szolgáltak. Bár a Partium ügyének országgyűlési tárgyalásai során is inkább történeti és jogi érvekkel lépnek sorompóba pro et contra, hiszen ezzel őrizhető meg az önzetlen idealizmus látszata, a Partium ügye tényleg elsősorban gazdasági és hatalmi kérdés.

Már Martinuzzi is csak a Partium, illetőleg a tiszántúli megyék csatlakozásának kieszközlésével tudta megvalósítani egy többé-kevésbé teherbíró és ellenálló képes fejedelemség létrejöttét. Erdély történetén ettől kezdve végigvonul a Partiumnak, mint gazdasági és politikai erőforrásnak megtartására irányuló törekvés. Világos tehát, hogy Erdély — míg Magyarországgal való uniója kilátástalan — nem szívesen nézi a Részek elvesztését.

De az udvar érdekeinek is jobban megfelel a visszacsatolás megakadályozása, ugyancsak hatalmi, politikai

¹ Horváth, id. h., Vértessy, Kölesey Ferenc. M. T. É. 162. 163.

és gazdasági szempontból. A Habsburgok kormányzati politikájában nagy szerepet játszott a „divide et impera“ elve. A par excellence abszolút korszakokban mindig megújul Magyarország politikai és gazdasági széttagolására, tartományok, kerületek, katonai közigazgatás alatt álló területek, határőrvidékek szervezésére irányuló törekvés. Ugyanez a territoriális elszigetelés jellemzi a Habsburgok s főleg Mária Terézia gazdasági politikáját is. Ilyen politika a legfőbb akadálya egy ország politikai és gazdasági megizmosodásának.

A bécsi udvarra kevésbé volt veszélyes a Diploma Leopoldinum óta inkább az örökös tartományok módjára kormányozott erdélyi nagyfejedelemség, mint a nyugati szabadelvű eszmék iránt fogékonyabb Magyarország megerősödése. A Részek Magyarországot gazdaságilag is izmosabbá s ennek következtében politikailag is számottevőbbé tették volna. A továbbiakban lesz alkalom e szempont tényleges szerepére rámutatni.

A felhozott akadály megszüntetése, annak a záradéknak hatályon kívül való helyezése, mely a Partium visszacsatolását Erdély meghallgatásától tette függővé, az 1832/36-i országgyűlés érdeme. Ezt az akadályt hártotta el a Partium visszacsatolását kimondó, három pontból álló 1836 : 21. törvénycikk.

III. *Az erdélyi 1792-i országgyűlés felirata. Az 1825/7. és 1830-i országgyűlés.*

Az 1832/36-i országgyűlést megelőzően utoljára az 1792-i erdélyi országgyűlést foglalkoztatta a Partium kérdése. A kormányzások azonban a közbeeső időben is tanácskoztak megoldásáról.

Az államtanács felszólítására a magyar kancellária egyes 1792-i törvények végrehajtása tárgyában július 9-én kelt referátumában Kraszna, Középszolnok és Záránd megyék visszacsatolása ügyében a küszöbön álló erdélyi országgyűlés megkérdezését javasolja. E javaslatra augusztus 1-én kelt rezolúció az erdélyi kancelláriától arra vonatkozólag kér véleményt, hogy a magyar rendeknek tett ígéret folytán, mit tartalmazhatna az erdélyi rendekhez ebben az ügyben intézendő leirat.¹

Az erdélyi kancellária augusztus 16-án tárgyalta az ügyet. Azt a meggyőződését juttatja kifejezésre, hogy

¹ Bécsi Állami Levéltár, Staatsrats-Akten, a továbbiakban St. R. 3691 ex 1792.

Erdély joga a Partiumra számos békén és szerződésen alapul, de csak az erdélyi rendek meghallgatása után kívánja idevágó érveit, politikai, gazdasági és katonai szempontból is kiegészítve, bővebben kifejteni. Rosenfeld Frigyes tanácsos azonban — aki már más alkalommal is jelét adta független és hazafias eljárásának — különvéleményében nem tartja tanácsosnak, hogy tárgyalásával esetleg a magyar rendeknek tett királyi ígéret beváltását kockáztassák. Gróf Teleki erdélyi kancellár végül, ki két nappal utóbb e referátumot fölterjesztette, ez ügyben Mitrovszky kir. biztoshoz és gróf Bánffy gubernátorhoz intézendő kir. kéziratokat javasol.

Az államtanácsban, mely 21-én foglalkozott e jegyzékkel, megoszlott a vélemény. Hatzfeld Izdenczyvel egyetértőleg attól tart, hogy a kérdés felvetése Erdély uniójának szorgalmazására és — a regalisták nagy száma miatt — megszavazására fog vezetni. Ezzel szemben Eger tanácsos fölöslegesnek tartja a két királyi kéziratot is, mivel szerinte úgy sem kerül még döntésre a sor. A királyi resolutio gróf Telekit felszólítja a biztoshoz és gubernátorhoz intézendő kéziratok felterjesztésére.¹

A kormány még nincs tisztában a követendő intézkedésekre nézve. Ez kitűnik abból is, hogy amikor a nádor kérdésére a magyar kancellária az 1791 : 19. t.-c. értelmében az Erdély és Magyarország közti határkiigazítás végrehajtásának a jövő tavaszra való elhalasztását javasolja, az államtanács egyhangúlag magáévá teszi, s a király megjegyzés nélkül jóváhagyja ezt az indítványt.²

Augusztus 27-én került az államtanács elé gróf Teleki kancellár javaslata a kormányzóhoz és parancsnokló tábornokhoz intézendő királyi kéziratok tervéről. Érdekes, hogy ugyanazzal az eszközzel akarják az unió kérdését halogatni, amely a Partium esetében Erdélyt játszotta ki Magyarországgal szemben. A király e szerint időszerűtlennek tartaná, ha a következő erdélyi országgyűlés az unió kérdésével foglalkoznék, mert hisz a magyar rendek véleményét kell előbb e kérdés módzatairól meghallgatni. Az aug. 30-án kelt resolutio hozzájárul a kéziratok szövegéhez.³

¹ St. R. 4101. ex 1792. — Rosenfeldre vonatkozólag: Hock—Biedermann: Der österreichische Staatsrath (1760—1848). Wien. 1879, 193.

² St. R. 4270 ex 1792. M. Kanc. ref. aug. 23., Staatsrat votumai szept. 2—4., resolutió kelte szept. 6.

³ St. R. 4168 ex 1792. Teleki felterjesztése aug. 26-án kelt.

Az ilymódon az erdélyi unió mellékvágányára tolótt kérdés nyomonkövetése céltalan volna; magával a Partium ügyével az államtanács hosszabb ideig nem is foglalkozik.

Az erdélyi rendek terjedelmes memorandum alakjában terjesztik fel október 18-án a magyar rendekével homlokegyenest ellenkező állásfoglalásukat a Partium kérdésében.¹

Térdethajtva mondanak köszönetet a Felsőnek, hogy meghallgatásuk előtt nem kívánt a magyar rendek kérdéséről határozni. A felirat ezután csodálkozásának ad kifejezést, hogy Magyarország nem habozott a Partium visszaesatolására irányuló kérését megújítani, mikor annyi ünnepélyes szerződés szilárdította meg a Részek és Erdély kapcsolatát. Az 1538—1647-ig kötött szerződéseken végighaladva, bebizonyítottnak látja a felirat, hogy Magyarország mindig elismerte Kraszna, Középszolnok és Zaránd megye, valamint Kóvár vidéke Erdélyhez tartozását.

További érvként I. Lipót és Apafi Mihály közt 1686 június 28-án kötött szerződésre hivatkoznak Erdély rendei, mely a Partiumot is kifejezetten Erdély joghatósága alatt hagyta, noha nem sokkal később — a hadi helyzet következtében — Apafi a Partium adóit a császári katonaság élelmezésére átengedte. Idézi a felirat Lotharingiai Károly herceggel 1687 október 27-én kötött szerződést, mely, amikor a tél tartamára szállások és élelmezés s egyéb szolgáltatások szempontjából a Partiumot Erdélytől elkülöníti, kifejezetten kinyilatkoztatja, hogy ez semminemű állandó elkülönítést nem célozhat és Erdély jogainak nem praejudikálhat. Az 1688 május 9-i szebeni szerződés is érvényben tartotta Erdély e jogát s Erdély határait a Karaffa Antallal kötött megállapodás 4. pontja is garantálta.

Nem mellözi a felirat természetesen a Diploma Leopoldinumra való hivatkozást sem, majd I. Józsefnek 1709 október 26-án kelt rendeletét idézi, mely a szorosan vett Partiumnak adózás tekintetében erdélyi joghatóság alá való visszajuttatását helyezi kilátásba.

Az 1715 : 92. és 1729 : 7. t.-e. eredménytelenségének kimutatására VI. Károly intézkedéseit ismerteti a memorandum. A Carolina Resolútióval, úgymond, Magyar-

¹ (Staatskonferenz-Akten.) St. Konf. 2335 ex 1835. melléklete.

ország jobban járt, mint Erdély s egyébként az idézett törvényekkel önként bocsátotta a Partium ügyét a király elhatározása alá. Amikor pedig az elégedetlen magyar rendek az 1741 : 18. t.-c.-kel mégis felújították a Partium visszacsatolására vonatkozó követeléseket, „a legkegyelmesebb császárnő jóindulatú támogatásával és soha újból és újból is eléggé nem tisztelhető anyai egyeneslelkűségével“ ehhez a törvényekhez az erdélyi rendek meghallgatásának feltételét fűzte.

Lehetetlenség — mondja ezután a felirat — a Partiumot azokhoz a megyékhez sorolni, melyek egy-egy fejedelemnek élete tartamára jutottak Erdély birtokába. S végül is az 1655 : 45. és 83. t.-c. kifejezetten megtiltja Magyarország joghatóságának az Erdélyhez kapcsolt Partiumra való kiterjesztését. Térdenállva, legalázatosabban esedeznek tehát Erdély rendjei Ófelségéhez, hogy az általuk régebben is felhozott okok és érvek alapján nyilvánvaló, Ő Szent Felsége elődei részéről is megerősített jogaikban legalázatosabb, örökké hű alattvalóit és szolgáit, Erdély rendeit legkegyelmesebben megtartani kegyeskedjék.

Gróf Kemény Farkas országgyűlési elnök és Csernátoni Ferenc ítélőmester írták alá a rendek e feliratát.

A visszacsatolás ellenzőinek szokott érvei sorakoznak fel e memorandumban. Szerződéseket és kötésekét idéz a Partium Erdélyhez tartozásának igazolására. De érezve, vagy tudva, hogy e kötések nem bástyázzák eléggé körül Erdélynek a Részekhez való jogát, részletebben és nagyobb súllyal fejtegeti a felszabadító háború idejétől kötött szerződéseket. Itt van azonban az egész érvelésnek legsebezhetőbb pontja. Ezek a kötések vagy egyszerű királyi rendeletek a törvényekben gyökeredző jogi helyzetet semmikép sem dönthették meg. Nemesak tartalomban, hanem hangjában is élénken emlékeztet az erdélyi rendek e nagyon is alázatos felirata az udvar kedvében járó kormányiszékek hangjához.

Az erdélyi rendek e feliratáról a kancellária 1793 január 16-án referál az államtanácsnak, mely 27-től 31-ére teszi meg javaslatát, amikor a resolutio is kelt. Az erdélyi kancellária referátuma a Diploma Leopoldinumon kívül Mária Terézia 1765-i diplomáját emeli ki s ezenkívül politikai, jogi, gazdasági és katonai érdekekre hivatkozik, mint amelyek a Partium Erdélynél maradását javasolják.

Az államtanács egyöntetű állásfoglalását Izdenczy

tolmácsolja. E szerint a király kérje be az erdélyi rendek nyilatkozatának egy aláírt másolatát, hogy azt Ő Felsége a legközelebbi magyar országgyűlésnél a kérdés felvetése esetére — pro causa negativae — felhasználja. Izdenczy nem állja meg, hogy rosszakaratúlag hozzátegye: „Qui petit iniusta, meretur repulsum!“ A király el is rendeli a javasolt példány felterjesztését, melyre „annak idején“ helyezi kilátásba döntését.¹ Gróf Teleki kancellár febr. 6-án eleget tesz e felszólításnak s a király 15-én szentesíti a Staatsrat ismét Izdenczy által kifejezett egyhangú javaslatát, hogy a jelentést felhasználásáig az államtanácsi levéltárban helyezték el.²

Az a magyar országgyűlés azonban, amely a Partium kérdését újra előhozta, soká váratott magára. Az iratot nyugodtan lephette a por a levéltárban. Harminckét éven át nem esik szó a Partiumról s talán vesztett is volna jelentőségéből, ha a hosszú és nyílt abszolutisztikus kormányzás az érdeklődés középpontjába nem helyezi a régi és újabb sérelmeket.

Igy jutott örökségül a kérdés az 1825/27-i országgyűlésre, mely „előleges sérelmek“ közt sürgette megoldását, de épp oly eredménytelenül, mint az 1830-i.³ A rendek itt kiemelik a Partium kérdésének fontosságát már azzal is, hogy a „praeferentialis“ sérelmek közé sorolják, melyek országos jellegűek, szemben a „particularis“ sérelmekkel, melyek csak egyes megyék érdekeit érintik közelebről.⁴

Az 1830-i országgyűlés különben részben maga vágta el e sérelem orvoslásának útját. Eláll attól a követelés-től, hogy a Partium visszacsatolása még Ferdinánd főherceg koronázása előtt történjék meg, s megelégszik Ő Felségének erre vonatkozólag nyilvánítandó ígéretével.⁵ Az országgyűlés gyors berekesztése a koronázás után elvette az ígéret beváltásának sürgetésére a lehetőséget.

Talán más tekintetben sem érett még meg a kérdés a megvalósulásra. Mintha hiányzott volna ezeken az országgyűléseken a Partium ügyének olyan képviselője és védője, aki egész történelmi és közjogi felkészültségével síkra száll az ügy diadalra vitele érdekében. Deák

¹ St. R. 318 ex 1793.

² St. R. 568 ex 1793. St. Konf. 2335. 1835.

³ Horváth M. i. m. I. 360. l.

⁴ Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. Milleniumi Történet. IX. 165—166.

⁵ U. o. 214.

Antalban, aki talán leginkább rendelkezett ilyen képzettséggel, épp a Partium visszacsatolása ügyében „már a régi magyar nemest látjuk, aki egyszerre kormányellenes és konzervatív, aki erősebb a jogok fenntartása harcában, mint az új eszmék, s a haladás terén.”¹ A Partium ügyének diadalravivői az 1832/36-i országgyűlésen jelentek meg.

IV. *Megyék mozgalma a visszacsatolás ügyében.*

Az 1830-i országgyűlés felosztatása után a Partium ügye élénken foglalkoztatja a közelebről érdekelt megyék közgyűléseit. Az új országgyűlés közeledtével pedig a kormánykörök figyelmét is megint magára vonja a kérdés. Bizonyítéka ennek az erdélyi gubernium 1832 január 23-án kelt Kraszna megye közgyűléséről szóló jelentése is.² E megye ugyanis az előző év november 7 és következő napjain tartott közgyűlésén a Részek visszacsatolásának ügyében Közép-Szolnok és Zaránd megyékhez, valamint Kővár vidékéhez intézendő megkereséseket hozott határozatba. A báró Jósika elnöklete alatti guberniumi tanácsülés megengedhetetlennek tartja, hogy a megye nézetét nyilváníthassa s még inkább, hogy levelezhessen országgyűlési tárgyakról.

A kancellária teljes mértékben helyesli a gubernium nézetét, miután a magyar országgyűléseknek a Partium visszacsatolására vonatkozó javaslatai az erdélyi országgyűléshez utaltattak. Miután azonban a kancelláriának tudomása nincs a megye felhívásában említett azon állítólagos tényről, hogy e Részek bizonyos tekintetben még mindig hozzájárulnak a magyarországi adóhoz, utasította a guberniumot erre vonatkozó részletesebb jelentés felterjesztésére. A kancellária március 28-án kelt előterjesztése így kerül az államtanács április 12-i tanácsulése elé, mely javaslatot tesz Kraszna megye adminisztrátorának adandó utasításra vonatkozólag.³

A király nevében és megbízásából Lajos főherceg május 4-én kelt resolútiója a kancellária e felterjesztés értelmében elrendeli, hogy a kancellária Kraszna megye főispáni adminisztrátorát határozottan utasítsa a megye hatáskörét túllépő tárgyakra vonatkozó mindenemű levelezésének megakadályozására.

¹ Ferenczi Zoltán: Deák élete. M. Tud. Akad. 1904. I. 75.

² Erd. kanc. 1132 ex 1832 melléklete és Teleki referens s. k. fogalmazványa.

³ St. R. 1722 ex 1832.

Május 16-án kelt leiratában közli a kancellária a guberniummal e decretumot.¹

Kraszna megye határozata azonban a kormánykörök kissé késedelmeskedő közbelépése folytán már meghozta gyümölcsét. A gubernium június 4-én kelt rendeletében kénytelen Zaránd megyét is meginteni, mert május 1-én tartott közgyűlésén Kraszna megyééhez hasonló határozatot hozott. A gubernium a törvényhatóságok érintkezési jogainak legélesebb megsértésével leckézteti a megyét, hogy megengedhetetlen más törvényhatóságot saját óhajának előmozdítására rávennie.²

A megye azonban autonóm jogainak ilyen korlátozásába bele nem nyugodott. A gubernium utasításával szemben augusztus 28-án a Felsőházhoz fordul recursus formájában. Ebben sérelmesnek nyilvánítja a gubernium értelmezését, mely szerint a Partium ügye törvényhatósági tanácskozás és levelezés tárgya nem lehet. Sőt mivel a regnicoláris deputatio munkálatai is kifejezetten védelemben részesítették municipális jogait, méltányosnak és üdvösnek tartották, hogy a tárgyat azokkal a megyékkel is megvitassák, melyekre közös sors vár, nehogy az országgyűlés készületlenül találja őket, amikor a végleges döntés Erdély meghallgatása után már csak egyedül Ő Felsőháza elhatározásán múlik. A megye kérése tehát oda irányul, hogy a gubernium rendeletével megingatva látott municipális tevékenység lehetőségéig biztosíttassék.³

Kraszna és Zaránd megye közgyűlési határozata világosan dokumentálja, hogy maga az érdekelt terület ekkor is kívánta és a rendelkezésére álló törvényes eszközökkel sürgette Magyarországhoz való visszaesetelenségének mielőbbi megvalósítását.

A megyék határozata azonban már távolabb is visszhangra talált. Az erdélyi gubernium már augusztus 29-én jónak látja a magyar helytartótanácsot hatáskörében való hasonló eljárás iránt megkeresni. Okot erre az adott, hogy tudomása szerint Pest-Pilis-Solt megye rendei is tárgyalást kezdtek Közép-Szolnokkal, utóbbinak Magyarországgal való egyesítése ügyében. A gubernium, amikor a helytartótanács tudomására hozza, hogy Közép-Szolnok megyét ilyenmű tárgyalás folytatásától eltiltotta, megkeresi a magyar kormányzatot, hogy hasonló-

¹ Erd. kanc. 1796 ex 1832 melléklete.

² Erd. kanc. 2836 ex 1832. másolat.

³ Erd. kanc. 3914/1832 és a 4584/1832 melléklete aug. 28-áról.

képen tiltsa meg az összes magyarországi megyéknek Erdély törvényhatóságaival való levelezését.¹ A megyei autonómia most is erősebbnek bizonyult.

Kraszna megye újabb közgyűléséből nemesak a felséghez folyamodott, hanem a guberniumhoz is remonstrációval fordult. Ebben szétválasztja a Partium ügyének megyegyűlésen való tárgyalására vonatkozó tilalmat a törvényhatóságok egymásközi levelezésének kérdésétől. Az előbbire nézve, véleménye szerint, a visszacsatolás végrehajtási módjának bővebb megtárgyalása az érdekelt törvényhatóságok teendője. A törvényhatóságok egymásközi levelezését pedig már azért sem lehet megtiltani, mert az 1791-i törvény értelmében a törvényekkel ellentétes rendelkezések érvénytelenek és semmiek.

A kancellária úgy találja, hogy téves az a beállítás, mint hogyha a kérdés már csak legfelső elhatározástól függő volna. Ellenkezőleg, miután az erdélyi 1792-i országgyűlés állásfoglalását még csak nem is közölték a magyar rendekkel, így azzal foglalkoznia kell még mind a magyar, mind az erdélyi országgyűlésnek.

Tagadhatatlan — ismeri el a kancellária —, hogy minden közgyűlés bármilyen országgyűlési tárggyal foglalkozhatik. Megengedhetetlen azonban, hogy törvényhatóságok országgyűlési tárgyakról egymással tanácskozásokat folytassanak. A kancellária kifejezetten csak erre nézve helyesli a gubernium nézetét, mert másként a megyék utasításokat se adhatnának követeiknek.

Tehát a kancellária azt javasolja, hogy a gubernium Kraszna megyének fejtse ki, miszerint az országgyűlési ügyek megyei tárgyalása nem tilos ugyan, országgyűlés hirdetése előtt azonban fölösleges, ellenben országgyűlési tárgyról a törvényhatóságok egymással sem levelezés, sem más úton nem tanácskozhatnak. Kraszna megye felfolyamodását pedig ehhez csatolva juttassa vissza a gubernium a megyének azzal, hogy a jövőben ilyenmő recursust a gubernium megkerülésével ne terjesszen fel. Miután azonban egy már legfelső jóváhagyással ellátott rendelet értelmezéséről van szó, a kancellária a decretum kibocsátásának a legközelebbi jegyzőkönyvvel felterjesztendő referátum visszaérkezéig való elhalasztását javasolja. Erre azonban már csak 1833-ban került a sor.²

¹ H. T. Depart. Publ. Pol. Fons 23. Pos. 48. ex 1832.

² Erd. kanc. 4584/1832 ered. fogalm.

A kancellária javaslata, óvatosan kerülve a visszavonulás látszatát, igyekszik a kérdés élet letompítani. Egyrészt a sérelmes rendelet megfelelő értelmezésével törekszik a vita elmérgesedésének elejét venni, másrészt azonban a törvényhatóságok érintkezésének határozott eltiltásával megakadályozni azt, hogy az ügy nagyobb hullámokat verjen.

Október 3-án báró Miske erdélyi kancellár gróf Teleki udvari tanácsos referátuma alapján az államtanács elé terjeszti a renitenskedő megye ügyét. Javasolja ugyan a gubernium útján való rendreutasítását, de erre utasítást kér. A Staatsratnak nem volt sürgős a dolog elintézése. Október 24-én kelt javaslatát aztán csak november 20-án teszi magáévá a resolutio, mely utasítja a kancelláriát a megye és gubernium felterjesztéseinek a hozzátartozó akták kíséretében való előadására.¹

Eközben már Szatmár megye is foglalkozik a kérdéssel és november 6. után elkészült követi utasításaiba foglalja a Partium visszacsatolásának sürgetését.² A helytartótanács ez időre eső válasza a gubernium említett megkeresésére pedig mereven elutasító.³

Az erdélyi kancellária december 5-i felterjesztése összefoglalja Kraszna megye közgyűlési határozata következtében keletkezett helyzetet. Kraszna megye a gubernium tilalma után hivatkozott a törvényekre, melyek országgyűlési tárgyakat nem zárnak ki a megyegyűlésről és a törvényhatóságok levelezését szabadon megengedik. A kancellária ismeretes közvetítő javaslatáról ennek kapcsán december 27-én úgy vélekedik az államtanács, hogy a megye minden kommentár nélkül az előző határozathoz utasítandó, de hozzájárul a hivatalos út betartására vonatkozó kancellária-javaslatához. Ilyen értelemben dönt a már 1833-ban, január 12-én kelt resolutio, melyet a kancellária a hó 23-án foganatosít.⁴

Ezzel a Partium ügyének egy nevezetes fejezete be is zárult. A kérdés napirenden volt Erdélyben úgy, mint Magyarországon, szerepelt megyegyűléseken úgy, mint az országgyűléseken, tanácskozás tárgyát képezte a dikaszterialis és udvari kormányzésekénél s e közben

¹ St. R. 6322/1832.

² Vértessy, Kölcsey. M. T. É. 143. l.

³ (Helytartó Tanács [Orsz. Lt.]) H. T. Depart. Publ. Polit. Fons. 23. Pos 48. melléklete.

⁴ St. R. 7508/1832. — Erd. kanc. 6164/1832. és 311/1833. ered. fogalm.

folyton érlelődött, megoldásának szükségessége folyton nőtt a köztudatban, meghódította lassankint az erdélyi és magyarországi közvéleményt és megérett arra, hogy az 1832/36-i országgyűlés megvalósítását tető alá juttassa. Újra már az országgyűlésen találkozunk vele.

V. A Partium ügye az első kerületi üléseken.

Az 1832/36-i országgyűlésnek első érdemleges tanácskozásán az 1832 december 27-i kerületi ülésen, már előtérbe nyomul a Partium ügye. A királyi előterjesztések felolvasása után már az elsőnek hozzászóló torontáli követ, Gyertyányffy, indítványozza, hogy a propositiók tárgyalása előtt a sérelmeket terjesszék orvoslás végett a király elé. Vége-hossza nincs ez indítványt támogató hozzászólásoknak és különböző érdekes megokolásainak. Elsőnek Rohonczy, Veszprém követe érvel azzal, hogy a királyi előadások, így a commerciale tárgyalása előtt végre kell hajtani az elszakított részek Magyarországra való bekebelezését, s ez érvhez nyomban csatlakozik Ebergényi és Patay is. Maga a megfoltolt Deák is úgy látja, hogy a sérelmek elintézése nélkül egy lépés se tehető előre a munkálatokban, mert mindenütt áthághatatlan akadályokba ütköznének. Nem ellenzi azonban azt még sem, hogy a praeferentiálék ügyét a propositiókra adandó válaszfeliratba foglalják.

Az előző országgyűlések ünnepezt szónoka, Felsőbüki Nagy Pál, most ilyen, nem a kormány szájaíze szerinti javaslatához nem tud fenntartás nélkül csatlakozni. Látva a közhangulatot, mellyel szemben népszerűségét sem szívesen játszaná el, nem ellenzi ugyan, hogy a sérelmeket mindenek előtt tárgyalják, de szükségtelennek találja ennek megindokolását. Szerinte törvénycikkre való hivatkozással csak elutasító választ eredményeznének. Bántotta őt, hogy nem vették mindjárt a propositiókat elő, érezte felszólalásának félszeg voltát, rosszkedvvel beszélt és végül kifejezésre is juttatta nézetét, hogy e válaszfelirat elintézése után fogjanak hozzá haladéktalanul a királyi előterjesztések tárgyalásába.

A felszólalók hosszú sorában Lőcse város követe, Kritske József az egyedüli, aki a többségi indítvánnyal nyíltan szembe helyezkedik. Azzal érvel, hogy a jelen országgyűlés rendkívüli, amelyet csak a munkálatok tárgyalására hirdettek. Bár álláspontjával magában maradt, magyarnyelvű bevezető szavaival tetszést aratott.

Az utolsó szónokok beszéde, mivel a tárgyalás folytonos ismétlések mellett már délutánra elhúzódott, a türelmetlenkedő követek zajongásába fulladt. Majthényi Antal rövid felszólalása után nyomban fogta a kalapját és távozott a teremből, ami csak fokozta a vita bezárását követelő türelmetlenkedők zajongását. Kőlcsey az utolsók közt csatlakozott a többségi indítványhoz, elkese-redetten jelentette ki, hogy utasítása következtében nem is nyilatkozhatik.

Végül az elnöklő Ócskay határozatként kimondja, hogy a praeferentiálék a propositiókra adott válaszfeliratba vétetnek. Még megválasztották a sérelmek összeállítását készítő bizottságot. Tagjai lettek: Pázmándy, Niczky János, Dubraviczky, Justh, Prónay, Komáromy, Bernáth, Kőlcsey, gróf Andrássy, Beöthy, Novák és — a közönség kívánságára Felsőbüki Nagy Pál követek, Vághy és Havas a városok, Lonovics és báró Brémer pedig a klérus részéről.

Nagy Pál ezek után újabb felszólalásban felvetette a kérdést, hogy mely sérelmeket vegyenek az előlegesek közé, s hogy a felirat magyar legyen-e. Nagy ezt is elleanozta, azt fejtegetve, hogy Őfelsége előzetes beleegyezése nélkül nem lesz ennek eredménye. Ez tényleg aggodalmat keltett s így a két kérdéstről való elhatározást elhalasztva, a gyűlést végre bezárták.¹

¹ (Staatsarchiv Wien. Privatbibliothek Sr. Majestät.) Pr. B. Fasc. 135. Cseremiszkys Berichte No. 11. és 12. — U. a. Fasc. 90. II. Revisionsberichte és ennek 2., 3. és 4. sz. melléklete. — Az 1832. évi országgyűlésen kéziratban megkezdett legelső *Kerületi Napló*, amely halmaza miatt félbeszakadt, 23—24. ll. — Országgy. Tud. No. 4. és 5. — Horváth M. id. m. 354—362. ll. Jelenkor, 1833. II. — A kerületi és országos ülések szónokait, ahol más források nem adnak útbaigazítást, sokszor nem sikerült teljes bizonyossággal megállapítanom. Itt említem, hogy az *Acta Dietalia* cím alatt idézett hivatalos, nyomtatott országgyűlési irományok (naplók, jegyzőkönyvek, iratok), sajnos, kivételesen épp az 1832—36-i kötetekhez nem tartalmazzák az országgyűlési követek hivatalos névjegyzékét. Ott, ahol más forrásokban nem találtam utalást, mivel maguk az irományok csak a megyét, várost jelölik meg a szónokoknál, hozzátéve, hogy azok 1., vagy 2. követe az illető — az országgyűlési követeknek két, megyék vagy városok szerinti, de nem egészen hivatalos névsorához folyamodtam. Az egyik: „Név- és lakkönyve az 1832 december 16. napjára szabad kir. Po'sony városában országgyűlésre egybegyűlt Magyarország karainak és rendjeinek. (Újabb kiadás) Po'sonyban, Wéber S. Lajos betűivel és költségén, 1833. (1834.) 16° 40 + 76 (101) l. A másik forrás: „Ragaszték az 1833-ik évi Honni Vezérhez. Az 1832-ik évi december 16-ik napjára Pozsony szabad királyi városába országgyűlésre

Az országgyűlésnek tehát már a legelső érdemleges, de nem is hivatalos jellegű — kerületi — ülése a Partium kérdését az előleges sérelmek élére és így az érdeklődés középpontjába helyezi. Nem az ősi sérelmi politika, hanem a két haza egyesítésének vágya, az ország területi integritásának előkészítésére irányuló törekvés nyilvánul meg az országgyűlés legjobbjainak állásfoglalásában.

A másnapi kerületi ülés a függőben hagyott kérdésekre vonatkozólag úgy határozott, hogy praeferentiálisok közé csak az 1825-ben is szerepelt sérelmeket, köztük a Partium ügyét, vegyék fel és ezeket a propositiókra adandó válaszfeliratba foglalva terjesszék fel. A sérelmek összegyűjtésére kiküldött bizottság, melybe utólag Kritskét is beválasztották, is elkészül munkájával az év végére.

Érdekes, hogy míg egyrészt Kossuth és Orosz absentium aplegatusoknak a kerületi napló jegyzőikül való kineveztetése ellen Bernáth protestál, s Kossuth neve ezzel kapcsolatban tűnik fel az országgyűlésen, addig másrészt kormánykörökben az a felfogás, hogy az ellenzék még formálisan nem alakult meg, a követek még nincsenek bizalommal egymáshoz. Egyébként a sérelmeknek a propositiókkal való kapcsolatbahozatala azt is célozhatta, hogy a propositiók tárgyalásbavételét legalább addig elodázzák, míg a követek részére az utólagos utasítások ezekre vonatkozólag be nem érkeznek.¹

egybegyűlt Magyarország Rendeinek és Karainak név és lakás-lajstroma. Landerer Lajos könyvnyomtató intézete.“ Utóbbinál maga a kiadó is megjegyzi azonban, hogy „lehetetlen vala tökéletesen adni ezen név és lakás lajtsromot“. Landerernek nehézségei is voltak ennek megjelenése körül. Pázmányd ugyanis a követek első, december 17-i megyeházi összejövetelén szónak teszi, hogy a kormány Landerernek az általa hirdetett naptár („Honni Vezér“) nyomtatását megtiltotta. A gr. Zichy főlovászmester által kibocsátott tilalom azonban nem magára a naptárra, hanem éppen a függelékeként megjelent idézett névjegyzékre vonatkozott, mint amely az elsőnek idézett Weber nyomdász privilégiumát sértette. V. ö. Pr. B. Fasc. 90. III. Berichte des Polizeikommissärs Ferstl. 1832. dec. 18. melléklete. — Itt emlitem meg, hogy a sokszor idézett Privatbibliothek Seiner Majestät irataiból különösen a Zentralinformationskommissionnak magyar titkártól, Cseremiszký udvari titkártól szerkesztett jelentéseknek vettem nagy hasznát. V. ö. Székfü Gyula: A házi, udvari és állami levéltár Bécsben. Levéltári Közlemények, II. évf., 1—4. füzet, 48—49. ll.

¹ Országgy. Tud. No. 5. — Jelenkor, 1833. 11. — Pr. B. Fasc. 90. II. Revisionsberichte és 1. sz. melléklete. — U. o. Fasc. 135. Cseremiszký: No. 13—16.

A felirati tervezet csak 1833 január 1-én került a választott bizottság elé, de ezután még hat napig kellett a kerületi ülésben való tárgyalásra megérnie. Ez a tervezet ugyanis, bár a kormány bizalmijának jelentése szerint éles és goromba, a bizottság nézete szerint oly rossz volt, hogy elutasította. A rendek új jegyzőket készek választani az ultrák közül, mert az eddigieket — köztük Kossuthot — túl mérsékelteknek tartják sokan. Más vélemény szerint az ellenzék e „mesterfogásokkal“ is csak időt akar nyerni, hogy utólagos utasításait közben bevárhassa. Általános a panasz, hogy a rendek semmit sem dolgoznak s az udvar távollétének is tulajdonítják a munkakészség teljes hiányát. Megesik most is, hogy a vitát hosszabbra nyúlása miatt félbe kell szakítani, mert a követek el akarnak menni.

Újabb egynapi veszteséget okozott, hogy amikor az új felirati tervezet diktatúrája volt kitűzve, a „diktator“ nem jelent meg. Erre az ifjúság olyan tartalmú cédulát tűzött ki a megyeházára, hogy a diktátor máskor pontosan jelenjék meg és „a nemes ifjúságot ne várokoztassa“. Egyébként a diktáló ez alkalommal azért maradt el, mert a bizottság a jegyzők tervezetét ismét elvetette és újnak készítésére utasította. Általános a panasz amiatt is, hogy nem kaphatók jó jegyzők.¹ Mindenesetre érdekes vélemény Kossuth Lajosról országgyűlési szereplésének kezdetekor.

A következő napok kerületi ülései megalkotják a propositiókra adandó válaszfelirat és a praeferentiálék végleges szövegét. A felirati javaslat hálával fogadja a királyi propositiókat, de nem palástolja az előző országgyűlés törvénytelen, időelőtti feloszlásáról alkotott véleményét. Majd nyíltan kimondja, hogy az előző országgyűléseken felterjesztett sérelmek orvoslása az alap, melyre az új törvények építhetők. Kéri tehát a királyt, hogy ezek orvoslásával adja meg a lehetőségét annak, hogy a királyi előadások tárgyáról akadály nélkül tanácskozhasanak.

E javaslatot is hosszadalmas, de lényegtelen vita kíséri és csaknem változatlanul fogadják el. Egyöntetű az állásfoglalás a sérelmeknek az operátumokkal szembeni elsőségére nézve és talán ebből meríti a kormány tudósítója azt a megállapítását, hogy „az oppositio kezd formálisan megalakulni“.

¹ Pr. B. Fasc. 135. Cs. B. No. 18—22, 24 és 25. — A No. 19. szerint a felirat első tervezete „sehr spitzig und grob.“

A 14 pontból álló sérelmek változatlanul megtartották az 1826-ból való szövegezésüket, csupán a Partium visszakapcsolását sürgető 2. és 3. pont volt új. E két pont szerzője Kőlcsey, de általános volt a nézet, hogy Wesselényinek is nagy része volt szerkesztésében, különösen a diplomatikai érvek felsorakoztatása szempontjából. Ebben a szerkesztésben fogadta el ezek szövegét változatlanul a kerületi ülés. Töröknek arra vonatkozó kifogásolását ugyanis, hogy Zaránd megyének csak vissza nem csatolt részét említették, az elnöklő Borsiczky, azzal ütötte el, hogy a javaslat a királyi resolútióra hivatkozik, mely a megyének csak e részét érinti.

E 2. és 3. pont Közép-Szolnok, Kraszna és a még csak részben visszacsatolt Zaránd megye elszakadásának történetét kifejtve, kéri Öfelségét, hogy az erdélyi három nemzetnek az 1791-i országgyűlésen tett nyilatkozata következtében, Erdélyt a Partiummal együtt Magyarországhoz csatolja vissza s ezzel nyújtson módot arra, „hogy a két testvérhaza Öfelségének atyai kebelében egyesülvén, egymásnak lelkes erősödést, a királynak pedig tántoríthatatlan hűséggel hálát adhassék“.

Mayer káptalani követ szerint az erdélyi 1791-i országgyűlésnek nyilatkozatával szemben kifejezésre kellene itt is juttatni a jogos ellenvetéseket. Ezt azonban Kőlcseytől kívül Hertelendy és Siskovics ellenzik, azzal, hogy a visszacsatolás kérdése nem Erdély akaratától függ.¹

Kőlcsey nagy elismeréssel honorált munkája abból indul ki, hogy Erdély és a Partium ügye a praeferentiálék sorából ki nem ragadható. Feladatául tűzi annak kimutatását, hogy ez ügy megvalósítását nem lehet továbbra is az erdélyiek meghallgatásától függővé tenni.

A Partium visszacsatolásával foglalkozó 1741., 1751. és 1790-i törvények ismertetése után részletesen kifejti a Részek történetét. Hangsúlyozza itt is, hogy a váradi béke János királynak a Tiszántúl birtoklását is *csak élete tartamára* stipulálta és hogy az 1552 : 1. t.-c. szavai szerint *az egész birodalmat egységébe visszavezette* Ferdinánd király. Kiemeli, hogy Báthory István és Bethlen Gábor kötelezettséget vállalt, melynek értelmében

¹ Horváth M. i. m. I. 361. — Országgy. Tud. No. 8. — Kerületi Napkönyv, 52—53. — Jelenkor, 1833, 25. — Pr. B. Fasc. 90. Rev. Ber. ex 1833. I. 8. s ennek mellékletei: No. 1., 2. és 3. — Pr. B. Fasc. 135. Cs. Ber. No. 26., 27. V. sz. melléklettel, 28. 29. és 30. — Acta Comitiorum (Országgyűlési Irományok) I. 12.

a Tiszántúl részeit soha, semmi ürügy alatt nem idegenítik el. 1693 május 14-i resolútiójával még I. Lipót is — nevezetesen Kövár vidékére nézve — úgy nyilatkozott, hogy azt Magyarországtól elvonni nem lehet. E fejtegetést az 1792:11. t.-c.-ig viszi, mely az ügyet ismét az erdélyiek meghallgatásával hozta kapcsolatba, aminek újra az érdekelt terület óhajával ellentétes határozat lett a következménye.

A Carolina Resolutio tehát a helyzetet, mely szerint a Részek mindjárt Erdély visszafoglalása után a magyar országgyűlésre kaptak meghívást, a porták 1715-i rectificatiójakor Magyarországnál irattak össze, teljesen felborította. Nem marad tehát más hátra — vonja le a végső következtetést Köleseý —, hogy a kétségbe soha nem vont világos jog alapján, öfelségét arra kéri, hogy — a csaknem egy százada — az erdélyiek meghallgatásától függővé tett ügynek végre határt szabjon a visszacsatolás tényleges foganatosításával.¹

Köleseýt az ünneplés, melyet derekas munkája aratott, nem kábította el. Pesszimizmusa lehiggasztja a lelkesedést, mely javaslatának fogadtatásánál az ő mélyen érző lelkében is viszhangot keltett. Naplójának így számol be ez emlékezetes január 8-i ülésről:

„A mai kerület igen engedelmes vala. ... Következtek az előlegesek. Az első pontot Fekete olvasá, s utánna én állottam fel az Erdélyt és a Részeket illető dolgozással. Behatást csinált s elfogadtatott. Bár így fogadtatnék mindenütt! ... Mit nem adnék érte, s mily örömmel adnám a nyert tapsokat, s a mondott köszönetet érte, csak egyszer vetheném le magamat a földre, hol születtem, s rebeghetném: *visszanyertelek*.“

A kétségbeesés határán járó rezignációval folytatja: „Jámbor, és te ismét reményt ölelsz? — Hagyjatok engem! Hagyjatok engem reményleni; s higyjétek el, ez a boldogságnak egy neme.“²

VI. A két tábla küzdelme.

Végre január 11-én országos ülés elé juthattak a javaslatok, ahol két hosszúra nyúlt ülés után már másnap végeznek velük. A követek ismétlik a kerületi ülés-

¹ Köleseý szövege nyomtatásban. Acta (Com.) I. 15—19. — A fogadtatásra vonatkozólag az előző szám alatt idézett darabok.

² Köleseý Ferenc Országgyűlési naplója és Wesselényi védelme, b. Eötvös József Köleseý Ferenc fölött tartott emlékbeszédével. Bővített kiadás. Budapest, Ráth Mór. 1886. 41.

seken kifejtett érveléseiket, Hang a javaslattal szemben itt is alig mutatkozik. Vághyt az ellenzéki többség nem engedi szóhoz jutni s Szinnyey sárosi követet kívánja hallani helyette, aki a legnagyobb hevességgel támadta a kormányt.

A kormány részéről delegált bizalmi a megnyilatkozó ellenzéki szellem hatása alatt az elnöklő Mérey Sándor személynök magatartását kritizálja. Mulasztást lát részéről abban, hogy nézetét nem nyilvánította, amivel az utasítás hiányában ingadozó követek egy részét a kormány mellé vonhatta volna. „A kormánynak az elnökség, mint organuma, által a másik résznek hatalmas impulzust kell valamilyen célra adni.“ E kemény bírálat után a másnapi ülésen alkalma volt e jelentés írójának a személynök tevékenységéről elismerőleg nyilatkozni. Ez a január 12-i ülés ugyanis meglepetést hozott mindkét résznek, keserű csalódást az ellenzéknek. A személynök itt határozatként kimondja, hogy a praeferentiálék összeköttetésben maradnak a propositiókkal. Az ellenzék a személynökön kívül Nagyot, a baranyai Siskovicsot, s a krassói Markovitsot támadja e váratlan fordulat miatt. Az elnök „azonban méltóságteljesen minden támadást visszavert... és várható, hogy sikerülnie fog helyét teljesen megállania. Nyugodtsága tetszett különösen“.

E jelentés szerint még: „a szatmári követ, Eötvös, ma beszélt először és másnak bizonyult, mint társa, Kölcsey, aki a főellenzékhez szegődött“.¹

Ezután újra a kerületi ülések elé jut a javaslat, hol számos pótlás indítványozása mellett sok támadás hangzik el a kormány ellen, de pár nap múlva a zajongó ifjúságot is sikerül nyugodt magatartásra utasítani. Az országos ülés, az új helyek rendbehozatala miatt, január 16-áról 19-re maradt. Itt a válaszfelirat lényegtelen változtatásoktól eltekintve, megmaradt. A személynök maga is kijelentette, hogy a már négyhetes általános határozatot nem kívánja tovább feltartóztatni. De a praeferentiálék Partiumra vonatkozó pontjánál felvetődött újra Erdély meghallgatásának kérdése. Az elnök szerint nem lehet a rendek szándéka, hogy Ófelségének utat szabjanak az erdélyiek meghallgatását illetőleg. Végül azonban megmarad itt is az eredeti szöveg, mert a rendek

¹ Jelenkor. 1833. 33. — Pr. B. Fasc. 135. Cs. B. No. 35, 38a, 38b és 40.

kívánsága éppen Erdély további meghallgatásának jogosulatlan voltán alapul. Mérey személynek intézkedik az elkészült üzeneteket a főrendekhez viendő küldöttség összeállításáról is; tagjai közt találjuk Cseremiszyt is, aki az elnök ténykedésének most is elismeréssel adózik. Kölcsény szerint „egyébiránt az ülés meglehetősen csendességben tartatott. — Az előlegesek tárgyában a hatalmas „maradjon“ oltalmában szerencsésen keresztülmentünk“.¹

Az üzenet főrendi táblához való benyújtása után a megyei követek konferenciát tartanak, melyen az üzenet melletti kitartásról határoznak.²

A rendek első üzenetét, még a főrendi táblán való tárgyalásba vétel előtt, maga József nádor méltatja megfontolásra. Az országgyűlésnek munkaprogramjáról az a nézete, hogy az utóbbi országgyűléseknek az 1830 : 6. t.-c.-ben is kifejezésre juttatott célja, elsősorban a reform-munkálatok tárgyalása. Mindenekelőtt pedig annak az elvnek kell itt érvényesülnie, hogy mindaz, ami azok előbbrevitelét megzavarhatná vagy késleltethetné, elmellőztessék.

Sorra veszi egyenkint az „előlegesek“-et. A Partiumra vonatkozólag elismeri ugyan, hogy ennek orvoslását Erdély meghallgatásától továbbra függővé tenni nem lehet, azonban szükségesnek találja meghallgatását, a visszacsatolás módozatát illetőleg. Legmegfelelőbbnek látná a rendek közreműködése nélkül választandó utat.³

József nádort állásfoglalásában két szempont irányítja, amelyek a magyar kormány élén eltöltött félszázados tevékenységének úgyszólván esetről-esetre kimutatható rugói. Az egyik a magyar alkotmány feltétlen tiszteletbentartása, a másik a gyakorlati kormányfőfi álláspontja. Az előbbi szempontból elismeri Erdély meghallgatásának jogosulatlanságát, az utóbbiból szükségesnek látja ezt, ha csak a tényleges végrehajtás módozataira korlátozva is. Ennek körütekintő előkészítésére

¹ Pr. B. Fasc. 135. Cs. B. No. 42—45. — Országgyűlés (nyomatott) jegyzőkönyve (a továbbiakban Jk.-val rövidítve) I. Pörszöny, 1832—33. 106., 107., 109., 110., 120. — Pr. B. Fasc. 91. Rev. B. ex 1833 I. 19. — U. a, Fasc. 135. Cs. B. No. 51. és 53.; az 51. sz. szélén ceruzával a kancellár s. k. megjegyzése: „Der Hergang ist nicht so klar dargestellt, wie mir derselbe von einem glaubwürdigen Augenzeuge ämtlich berichtet worden ist. Reviczky.“ — Kölcsény naplója. 65—66.

² Pr. B. Fasc. 135. Cs. B. No. 54.

³ O. L. József nádor levéltára. Diaet. Extraser. XIV. ex 1833. I. 21. s. k. fogalm.

ajánlja az országgyűlésen kívüli, több megfontoltságot ígérő utat.

Január 22-én vitatják meg a főrendek a sérelmek elsőségére irányuló rendi üzenetet. A nádor határozatként kimondja, hogy az előleges sérelmeket a rendszeres munkák sora szerint kívánják a felség elé terjeszteni. Bár a nádor ismeretes álláspontja alapján s a főrendi határozathozatalban kifejlődött gyakorlat szerint, hol az elnök véleménye a döntő tényező, a munkálatok elsőbbségéről való határozás előrelátható volt, bizonyára része volt benne annak is, hogy maga Széchenyi hallatta szavát ilyen értelemben. „Magyarország lelkes írója“ ezeket mondta: „Teljes meggyőződésem s minden hitem szerént minden hátramaradásunk oka ott fekszik, hogy a principiumnak feláldozzuk a dolgot. Rossz utakon járunk, feldőlünk, kékre ütjük testünket, de hagyján, csak a principium álljon. Csekély népünket fogyasztja mocsárink döglletes gőzölgése, korlátlanak vizeink, mind semmi, fennáll a principium. Ha a montanicum vagy tisztelettel mondva az ecclesiasticum volna első helyre téve a propositiókban, magam is azt mondanám, Istenért! előbb a praeferentiálékat, melyeknek eddig is nem azon az úton kellett volna menniük, mint amelyen mentek. De mivel a parasztnak dolga, az urbariale, van első helyre téve, fő kötelességünk róla gondoskodni, s e végre a királyi propositiókba egyenesen bémenni...“

Ehhez a felszólaláshoz fűzi az elnöklő nádor a tanácskozás rekapitulációját: Tagadhatatlan — mondja — az előleges sérelmek nagy fontossága, de nem ismeri el, hogy azok orvoslása nélkül ne lehetne az operatumokon sikerrel munkálkodni. „Nem helyesebb-e“ — folytatja — „előbb magunk létesítését belsőkép elrendelni, — mielőtt Erdélynek, vagy más új részeknek hozzánk csatolásáról gondoskodnánk.“¹

Téves volna Széchenyi beszédét úgy értelmezni, mintha Erdély és a Részek ügyét nem tartaná fontosnak, hisz itt is kárhóztatja a sérelmek orvoslásának elodázását. Egész nagykonceptiójú gazdasági politikáját azonban a közteherviselés elvére alapította. S most, amikor maga a kormány teszi az urbariale tárgyalását az

¹ Pr. B. Fasc. 91. Rev. B. ex 1833. I. 23.-nak 1. sz. mell. — Erdélyi Hiradó. 1833. II. 23. 152—155. — Széchenyi e beszédét hasonlítja Kossuth oly drága ritkaságok gyűjteményéhez, mely szétszórva hever egy teremben, de így is nagy értéket képvisel. Zichy Antal: gr. Széchenyi I. besz. Bp. 1887, 98. és kk. II.

országgyűlési munkaprogramm élére, semmi esetre se akarja az alkalmat elszalasztani, mely a benne megérlelődött megfontolás szerint a kormánnyal vállvetve tenné lehetővé az ezirányú reformok útjára való lépést.

A Partium ügyének országgyűlési tárgyalása alkalmával a kormányiszékek Kraszna és Zaránd megye ismert ügyének komplexumát felelevenítik. Lajos főherceg 1833 január 12-én a király képviselőjében kibocsátott resolútiójában a gubernium erre vonatkozó intézkedését ismét megsürgeti. Az erdélyi kancellária pedig 23-án bocsájtja ki az erre vonatkozó decretumot az erdélyi főkormányiszékekhez.¹

A főrendek ellentétes állásfoglalása következtében hosszadalmas üzenetváltás indul meg a két tábla között. A királyi előterjesztések vagy a sérelmek elsőbbségére vonatkozólag röviden végezhetünk a rendek első vizsonyüzenetével. Deák fejti ki a főrendi álláspontot cáfoló érveket s az ehhez fűződő hosszadalmas, bőbeszédű vita eredménye az, hogy a rendek kitartanak a sérelmek elsőbbsége és a propositiókkal való egybekapcsolása mellett. Ezúttal Nagy is síkraszáll általános tetszéssel fogadott beszédében a sérelmek orvoslásának folytonos elodázása ellen. Épp a Részek ügyére hivatkozik, amikor ezt mondja: Eddig semmi sem történt. Kineveztek ugyan egy bizottságot a bekebelezést illetőleg, de ezt azóta nem szőlítették fel, hogy eredményét terjessze elő. Hogyan lett volna, ha a megszavazott újoneokat illetőleg is így jártak volna el?

Tersztyánszky magában marad, amikor morgás- és csodálkozástól kísérve kijelenti, hogy mindegy, vajjon együtt vagy külön tárgyalják-e a propositiókat és sérelmeket. Két Bécsbe küldött különböző eredetű bizalmas jelentés szerint „a kormány elleni legsértőbb kirohaná-

¹ Erd. kanc. 311 ex 1833. — Az Erdélyi Kancellária 1833. évi Indexében a következő bejegyzést találtam: „Dietalia. Relatio R. Gubernii ad No. 3226. 1832. in obiecto conscriptionis popularis in Trannia suscipiendae, unionis item cottus. Kraszna et districtus Kóvár cum comitatibus Szolnok int. et med., porro melioris comitatum et sedium siculicalium subdivisionis, denique circa unionem districtus Fogaras cum cottu. Albae sup. — Propositio ad Mattem, decretum ad r. gubernium 551. — Sajnos, ezzel a megjegyzéssel: „(defuere acta)“.

sok“, valamint „majdnem egyhangúlag és a kormány elleni legkeserűbb megjegyzésekkel hozták a határozatot.¹

A főrendek a Partium sérelmére vonatkozólag a rendekkel egyértelműleg kívánják a fölterjesztését, csak a megokolására nézve térnek el a nézetek. A Partiumra vonatkozólag ugyanis a rendek felfogása az, hogy még a visszacsatolás módjára nézve sem szükséges Erdély meghallgatása. Kölcsey fejtegetései nyomán Benyovszky kijelenti: „Azt kell kívánnunk, hogy Kraszna, Szolnok és Kővár azonnal via facta adassanak nekünk vissza.“ A kerületi üléseken most elnöklő Deák is osztja e nézetet, hisz, mint Kölcsey megindokolja, az elszakítás nem szerződések, hanem igazságtalan resolútiók következménye volt.

Az udvar titkos informátorainak egyike erről a január 29-i kerületi ülésről is úgy számol be, hogy a rendek „nagy nyakassággal és a kormány elleni legkeserűbb kirohanásokkal“ maradtak meg előbbi üzenetük mellett. A másik besúgó szerint pedig: „Több keserű megjegyzés tétetett a kormány és egyes magas személyiségek ellen. Különösen Erdélyre vonatkozólag, Kölcsey részéről.² Végül Kölcsey maga, akit, „mivel előadása rendkívül szép volt és fájdalom vonult végig rajta, sokszor tetszésnyilvánítással szakítottak félbe“, így méltatja a napot: „Az első választ az előlegesek sérelmekre tett észrevételek követték. Ezekből is oly kevés fogadtatott el, hogy említést nem érdemel. A tárgyak ugyan egész erejükben meghagytak. Erősek vagyunk, büszkék, melegek; s az ég tudja, ha nem fogunk-e még országokat hódítani?“ S pillanatnyi optimizmusának igazolására egy rövidke párbeszéddel így végzi: „Ne oly tüzesen, édes követ úr! egy pillanat nem örökkévalóság. Ki tudja még mi történik? — Jósló uram! kegyednek igazán lehet; de feleli, hogy a napló csak egy-egy napra szól.“³

Január 31-re elkészül az új üzenet tervezete. „Sorbán állanak fel a jegyzők, s egymásután mulaták a kerületeket olvasással. — Fekete és Kölcsey feleltek az elő-

¹ Jk. I. 130—32. — Acta Comit. I. 28—29., 32—33. — Jelenkor, 1833., 81. — Pr. B. Fasc. 91. Rev. B. ex I. 25. 1. sz. melléklete és u. o. Ferstl's Ber. ex I. 28. — U. o. Fasc. 135. Cs. B. No. 64., 66., 67., 69.

² Az imént idézettekén kívül: Kerületi napkönyv, 1833. I. 29. — Pr. B. Fasc. 91. Ferstl. 1833. I. 29. — U. o. Rev. B. 1—4. sz. melléklete. — U. a. Fasc. 135. Cs. B. 71.

³ Kölcsey naplója. 80.

legesek pontjaira. — Mindezek elegendőképen megéljeneztetvén, diktálni rendeltettek; hogy diktálás után az éljeneket lúggal és sulyokkal mossuk le róluk.¹

Deák, aki még a február 2-i kerületi ülés hosszúra nyúló vitáját is irányítja az elnöki székéből, nemcsak egyhangú köszönetben részesül a kitűnő, megfelelő vezetésért, hanem megnyilvánult az óhaj, hogy mindenkorra vegye át a kerületi elnökséget. „A legnagyobb bizalmat élvezi és egyike a legbecsületesebb férfiaknak“ — így ítéli meg őt már Cseremiszký is.²

Az ellenzék alakulását, tanácskozásait most is állandóan figyelemmel kísérteti az udvar. Érdekes képet fest errenézve Cseremiszký február 2-i és 3-i beszámolója:

„Az ellenzéknek a rendek közt nincs még centruma, amit a naponkinti vállalkozásaik is bizonyítanak, mert amit ma elhatároztak, azt maguk vitatják el másnap. De van egy rendi táblán kívül álló veszedelmes centruma Wesselényi Miklós báró égisze alatt, akinél naponkint vagy harmincan gyűlnek össze. És ez különösen az utolsó főrendi ülések óta történik, amelyeken ez a báró állítólag tündökölt. Úgy tudják, hogy még a főherceg is elnézőleg viselkedett vele szemben. Cziráky gróf valóságban a báró kegyét hajhászta légyen. Ez az ember gyakran jön a kerületi ülésekbe és észrevehetőleg minden ellenzéki tag beszéde alatt ráirányítja tekintetét. Jönnek még Széchenyi István gr., Károlyi György gr., Bethlen Domonkos gr., Waldstein Nep. János gr., Prónay Albrecht br. és mások, akik többé-kevésbbé mind ugyanabba az iskolába tartoznak.“

3-án így folytatja: „Wesselényi br. tegnap este nagy összejövetelt tartott magánál. Ma, mint rendesen, a kerületi ülésen volt és Beóthy, Prónay, Dubraviczky üléseikről hozzá mentek és egymásnak fülébe mondták, hogy mi történjék ma. Ezért vannak a kormány elleni kirohanások, mivel azok tegnap elhatároztattak. — — Az ellenzék több módosítást indítványozott, de keveset vitt keresztül, mert maguk az ellenzéki tagok dolgoztak egymás ellen.“³

Az új üzenet Partiumra vonatkozó pontját azonban Kőlcsey szerkesztésében nemcsak a kerületi, hanem az országos ülés is minden változtatás nélkül fogadta

¹ Pr. B. Fasc. 91. Rev. Ber. Melléklet No. 2. — U. a. Fasc. 135. Cs. B. No. 73. — Kőlcsey naplója. 83—84.

² Pr. B. Fasc. 92. Ferstl. — U. a. Fasc. 135. Cs. B.

³ Pr. B. Fasc. 135. Cs. B. No. 76. és 78.

el. Utóbbiban ugyan a perszonális nyitva kívánná tartani Erdély meghallgatásának útját, de Kölesey replikájára ő is deferál a közkívánságnak. Természetes, hogy a bizalmas jelentések ezt is megfelelő kommentárral tudatják: „Palóczy Borsodból, Plathy Liptóból, különösen azonban Kölesey Szathmárból ma féktelen opponensek voltak, akik előtt semmi sem szent és akik újólág csak azt igazolták, hogy az ellenzék az ügyek tárgyalásánál az elnök (personalis) befolyása alól teljesen kivonta magát.“

A másik informátor csaknem egybevágóan így ír: „Akik a személynököt támogatták, nem részesültek figyelemben vagy meg sem hallgattattak, — — — és alig mer egy jóakarató férfi a király érdekében felszólalni, mert csak azt várhatja, hogy nem hallgatják meg és ezenfelül megvetik. Ezek mind a kerületi ülések következményei, amelyek az országos üléseket háttérbe szorítani, paralizálni akarják.“¹

Az üzenet Erdély további meghallgatásának szükségtelenségét lényegében azzal indokolja, hogy miután ismeretes a Partiumnak régebbi helyzete, ismeretes hasonló sorsra jutott megyék, mint Bihar, Szatmár, Máramaros visszacsatolásának módozata, az 1732-ben önkénnel elszakított megyék visszacsatolási módjáról mások meghallgatásának nincs helye. „Kimondatott, bebizonyított s valódinak ismertetett el a szó: mienk — s így nincs más hátra, mint a mienket megadni.“²

Mielőtt a főrendek elé kerül az üzenet, József nádor foglalkozik vele és az erdélyi gubernium tesz jelentést Kraszna megye akciója ügyében. Mindkettővel röviden végezhetünk. József nádor meggyőződéssel fejti ki a propositiók elsőségét a praeferentialékkal szemben s ennek alapján kívánja, hogy a rendek deferáljanak a főrendek álláspontjának.³ Az erdélyi gubernium pedig azt jelenti, hogy Kraszna megye a magyar országgyűlés jegyzőkönyvének praeferentialekra vonatkozó „bizonyos helyére“ alapította az adózásra vonatkozó ismeretes nyilatkozatát.⁴

A hosszas üzenetváltásnak is csak legfőbb mozza-

¹ Jk. I. 135—136., 140., 144. — Acta Com. I. 52—55. — Pr. B. Fasc. 92. Ferstl. II. 8. — U. a. Fasc. 135. Cs. B. No, 80., 81., 84., 87., 90. és 91.

² Acta Comit. I. 58—59.

³ O. L. József nádor lt. Diaet. extraser. XVIII. ex 1833.

⁴ Erd. Kanc. 1969, 1833. II. 14-éről.

nataira szorítkozunk. A főrendek február 16-i ülésében Wesselényi nagy beszédben fejti ki Erdély és a Részek meghallgatásának szükségtelenségét és jogosulatlanságát és kijelöli az utat, mely szerint az országgyűlésből kiküldendő bizottság jelentése alapján az országgyűlés hivatott a továbbiakról határozni. Wesselényihez esatlakozik Széchenyi és Bethlen Domokos gróf. Az elnöklő nádor pedig Erdély meghallgatását éppen azzal indokolja, hogy az uniót, melynek létrejöttét ő is kívánja, jól előkészítettnek és tartósnak lássa.¹

A főrendek, noha bizonyos elvi fenntartással is, második viszonyüzenetükben már hozzájárulnak ahhoz, hogy a praeferentialekat a propositiókkal közös feliratba foglalják.²

A rendek nézete természetesen a főrendi üzenetben kifejezett elvi fenntartással szemben, mely az 1791: 13. t.-c.-ből a praeferentiálek elsőbbségére nem enged következtetést levonni, is elutasító. Még inkább az Erdély meghallgatásának kérdésében. A vezérszónok most is Kölcsey, ki remek beszédét így végzi: „Maradjunk azért előbbi üzenetünknel Tek. KK. és RR! Küldőim nevében kérem ezt, kik két év előtt ez ügy pártfogására az egész hazát felszólították. Ami engem magamat illet, nekem azon szerencse jutott osztályrészül, hogy magyarországi apának s erdélyi anyának gyermeke születtem. Én születéseemnél fogva bírom a testvérhazák iránti szerelmet, én szívem alatt egybeforrvá hordom képeiket; s kínos látnom, hogy ellenséges körülmények miatt egymástól elszakasztva tartatnak. Hitem és vallásom Tek. KK. és RR. ez: mint csak egy istent ismerek az égben: úgy csak egy magyar hazát óhajtok a földön. Kettőben nincs üdvösség!”³

Kölcsey naplójának idetartozó helye költői szárnya-

¹ Országgy. Tud. No. 18. — Pr. B. Fasc. 92. Ferstl. — U. o. Rev. Ber. melléklete No. 1. — M. N. Múz. kéziratára, 1135. Fol. Hung., idézve Kardos Samu, Br. Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp. 1905. I. 175—176.

² Jk. I. 145—146., 173. — Acta Comit. I. 79., 81., 85—87., 90. — Pr. B. Fasc. 92. Ferstl. ex 1833. II. 16. — U. a. Fasc. 136. Cs. B. No. 106. és 114.

³ Pr. B. Fasc. 93. Rev. B. 3. melléklet ex 1833. III. 4. — U. a. Fasc. 94. Ferstl. 1833. III. 4-én. — U. a. Fasc. 136. Cs. B. No. 131., 132., 135. és 136. — Pressburger Zeitung. 1833. III. 5. 217. l. — Kölcsei Kölcsey Ferenc Minden munkái, Harmadik bővített kiadás. Hatodik kötet. Budapest, 1886. Törvénytészéki és politikai beszédek. 110—113. II. XVII. beszéd. Erdély s a Részek ügyében (Pozsonyban, március 4., 1833.).

lású lelkét megkapóan tárja elének. „Vagynak pillantatok, — jegyzi be március 4-én — midőn a lélek, mint a szél által mozgatott hullám, zajlásban jön; midőn a képeket, a gondolatokat, az érzelmeket nem csendesen tükrözi többé vissza, hanem rohanó sebességgel csapkodja széjjel. Olyankor minden tekintet, minden mozdulat, minden hang elevenséget és hatóságot nyer.

Ne gondoljátok azonban, mintha az ily pillantatok vagy igen ritkák, vagy szükségesen figyelemreméltó következtetések okozói volnának. — — — Az egész dolog csak akkor emelkedik ki a mindennapi esetek sorából, ha az érintett lélekállapot oly embert lep meg, ki a nagyot és nemest mind elfogadni, mind méltóképp visszaadni tudhatja.

Mondhatom nektek, én ma érzettem valamit magamban, ami ha erősb, s geniálisabb lelket talált volna, nevezetes jelentést fogott vala szülhetni. Fájdalom, hogy demosthenesi sajtáságokat, azaz demosthenesi lángot, erőt, tehetséget és nyelvet e pozsonyi boltokban vásárolni nem lehet; bizony napi béremet örömet hajtottam volna el érettök, s kenyéren és vízen hosszú hónapokig sanyarogni kész lettem volna, csak egy órácskáért, csak egy óranegyedért, mi alatt a híres hellen ékesszólásával főn és keblen uralkodhassam.

Tudnotok kell, ma az előleges sérelmekre, s a nyelvügyre adott főrendi válaszok vétettek elő. Szerelmem Erdély s a nyelv iránt egyike legerősb, legrégebb szenvedelmimnek; mindegyik ugyanazon egy ideában, ugyanazon egy érzelemben ered: a haza iránti szeretetben. Mily kínos vala tudnom, hogy a főtábla még most is akadályt vet ellenök; s midőn az irántok formált kívánat igazságát tagadni nem meri: mellékes utat keres, s pusztá ürügyeket ragad meg, mikép azt semmivé tehesse!

Kétszer állottam fel; egyszer Erdély, egyszer a nyelv miatt; s bár a kebel érzeményét hangba méltán önteni nem tudtam: az ügy szentsége lelkesített mindenkit. Kivétel nélkül erősen maradánk kívánataink mellett, s meghatározók, hogy harmadszor is szólítsuk föl a főrendeket: térnének már egyszer magokba, s kívánatainkat hozzájárulásokkal segéljék.⁴¹

Az új üzenet tervének előkészítése folyamán Weselényi, kinek aggodalmai támadtak, hogy a Partium-

⁴¹ Kőlcsey naplója, 113—114.

nak csakugyan kedvére volna-e, ha teljesen az elszakítás előtti állapotban kapcsolnák vissza őket Magyarországhoz, fölkeresi-e kérdéssel Kölcseyt. Tanácskozásuk eredményeképen megállapodnak abban, hogy a só és valási ügyekben utat hagynak a Részeknek a visszakapcsolásra kiküldendő bizottsággal való értekezésre és ily értelmű záradékot szerkesztenek.¹ Ehhez a javaslatához az országos ülés is hozzájárul és az ellenszenves Mérey személynök helyett elnöklő Sárdi Somsich Pongrác nádor indítványára Kölcseyvel együtt ahhoz is hozzájárulnak, hogy az újabb üzenetben egyes erősebb kifejezéseket enyhítsenek vagy töröljenek.²

Közben a propositiókra vonatkozó felirat felterjesztését sürgető március 10-én kelt kir. kéziratra József nádor már másnap megnyugtató választ küldhet. Ebben a nádor a rendekhez intézendő intelem formájában jelöli meg az utat, melynek révén a főrendek állásfoglalásukból, decorumuk megőrzésével, — engedhetnének.³

„A megyei követek despotismusa“ csakugyan meghozza gyümölcsét. A főrendek csakugyan elfogadják a rendek állásfoglalását, azzal az egy fenntartással, hogy a praeferentialék ne a propositiók élén legyenek. Ezek után már Kossuth is bízik a felirat hamaros létrejöttében.⁴

Március 13-án az Erdélyi Kancellária terjeszt újabb jelentést elő Kraszna megye állítása ügyében, a porták rectificatiója és a contributio szempontjából Magyarországgal fennálló viszonyról. A kancellária megállapítása szerint azonban a sérelmek szövege tényleges adózásra nem magyarázható, mert csak azt kívánja, hogy „a porták rectificatióinak, valamint a contributio felosztásának alkalmával a Részek is tekintetbe essenek.“ Javasolja tehát, hogy a megye ilyennemű „helyén nem való“ következtetésektől való tartózkodásra utasíttassék.⁵

A táblák közti várt megegyezést még meghiusította a főrendek kívánsága, hogy az előleges sérelmek a pro-

¹ Pr. B. Fasc. 93. Rev. B. 1833. III. 8. és 1. és 2. sz. mellékletei. — U. a. Fasc. 94. Ferstl. 1833. III. 5. — U. a. Fasc. 136. Cs. B. No. 131., 140., 141., 143. és 144. — Kölcsey naplója 120.

² Jk. I. 276., 309—311. — Acta Comit. 107—108. — Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 149., 150.

³ József nádor lt. Diaet. Extraser. XXIX. Kir. kézirat eredetije és József nádor felterjesztésének s. k. fogalmazványa.

⁴ Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 155. — Országgy. Tud. No. 24. — Pressburger Zeitung. 1833. 281.

⁵ Erd. Kane. 1969. ex 1833. melléklete (fogalm.).

posíciók után kapjanak helyet a feliratban. Hiába igyekeznek az országos ülésen Somsich alnádor is — ki minden szónok gyenge oldalát ügyesen eltalálja, — ezúttal nem ér célt. Sőt Beöthy már észreveszi, hogy az egykori ellenzéki Somsichból „második Szögyényi“ lesz, s az alkalmatlan Mérey elnöklését kellemesebbnek találja.¹

Ezek után nagy tetszést aratnak a március 21-i országos ülésen a főrendi küldöttség szónokának, Nádasdy Ferenc gróf, váci püspöknek szavai, amelyekkel bejelenteli, hogy a főrendek a legutóbbi rendi üzenethez csatlakoznak. Bár a viszonzületet is hangsúlyozza, hogy a főrendek elveiknek fenntartásával csupán a felirat felterjesztése érdekében engednek, a rendek mégis elégtétellel állapítják meg, hogy „itt az állhatatosság eredménye.“²

A másnapi kerületi ülés már határoz a felirat és a hozzácsatolandó praferentiálék diktálásáról és magyarrá való lefordításáról is. Miután Benyovszky szerint 1830-ban a contributionalis feliratba az ítélmester valamit belevett, ami nem volt a rendi határozatban, elhatározzák, hogy a feliratot még egy bizottság revideálja és pedig a kerületi ülésben.³

Most már sürgeti a nádor is a felirat minél előbbi felterjesztését. Az ellenzék óvatos eljárása azonban — bár megfeszített munkát végez s az országgyűlési ifjúságot is serkenti a diktálásban — újabb pár napi haladékokot okoz. Végre azonban március 30-án összeülhet a két tábla „elegyes ülése“, melyből a feliratot útnak indítják. Még itt is megnyilvánul az ellenzéki bizalmatlanság, mely Pronayval ellenőrizteti az aktadarabokat felolvasó ítélmestereket.⁴

Taborsky Ottó.

¹ Jk. I. 315., 323. — Acta Comit. I. 116—118., 121—122. — Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 159., 161., 162., 164—169. — Pressburger Zeitung. 1833. 281.

² Jk. I. 325., Acta Comit. I. 121. — Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 170. és 171.

³ Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 172. és 173.

⁴ Jk. I. 326—328., 329. — Acta Comit. I. 122—123., 124—125., 127—130., 137—141., 159., 164—172., 175. — Országgy. Tud. No. 27. — Pr. B. Fasc. 136. Cs. B. No. 175., 178—181. és 189.

Történeti irodalom.

Florio Banfi: Sponsus Marianus filius regis Hungariae. Nelle nozze del Dr. Elvio Buglioni con la Sig.na Fausta Salvatorelli. S. Maria degli Angeli (Assisi), 1930, 8-ad r., 23 l.

Giacomo da Voragine *Legenda Aurea*jának egyik eseménye arról az ifjúról szól, aki Szűz Mária tiszteletére esküvője után lemondott a házasságról s kolostorba vonult vissza. Ez a legenda azonban nem csupán Giacomo da Voragine művéből ismeretes, lényeges elemei feltalálhatók már egy a XII. században készült *Mariale Magnum* című Mária-legenda gyűjteményében (Paris-Bibl. Nat. Mss. Lat. 14.463.) is. Megállapítható, hogy ez a legendatípus nagyon általános és minden szemlélyhez kötöttség nélkül való. Tulajdonképpen a keresztény lemondás és önmegtágadás illusztrációja s mint ilyen Szent Elek legendájának motívumaira emlékeztet. A *Sponsus Marianus* éppen általánossága miatt, sok változatot vett fel. Az egyik változata szerint magyar király fia volt, akit atyja, mint másodszüllöttet Istennek szentelt. Diakonus volt, amidőn bátyja, aki atyja halála után trónra jutott, szintén elhalt. Az ország-nagyok kényszerítették őt, hogy foglalja el a trónt. A pápától felmentést eszközöltek ki a nagyobb rendek alól, s így az ifjú király házasságot is kötött. Az esküvő után elvonult szolozsmázni, ekkor megjelent előtte Szűz Mária és szemrehányást tett neki, amiért elhagyta az ő jegyességét. Az ifjú király ezen megindulva, titkon elhagyta a királyi palotát és zarándok-útra indult. Elérkezett így Aquileiába, ahol a par-tou egy cellát épített magának és ott vezekelt tizenegy évig. Az ország-nagyok midőn észrevették a király távozását, a trónra legközelebbi rokonát hívták meg. Felesége nemsokára egy másik nagy úr felesége lett, ő pedig az aquileiai patriárkai székre emelkedett, ahol élete végéig minden szombaton különösképen ájtatoskodott az Immaculata Conceptio tiszteletére.

A szerző megállapítja, hogy a legendának magyar királyfi-ra alkalmazott és a *Mariale Magnum* nyomán készült változata megtalálható egy *Pseudo-Anselmus Cantuariensis*-féle apokrif beszédben (Sermo de Conceptione B. M. V.), ahol a királyfi „Tempore namque Caroli Regis Francorum illustrissimi, Clericus quidam Ordine Diaconus Ungariae Regis germanus“-nak mondatik. Így veszik át csekély változtatással *Aegidius Aurifaber* (Speculum Exemplorum), *Laskai*

Osvát (Biga Salutis, De Sanctis), *Temesvári Pelbárt* (Stellarium Coronae B. M. V.), *Joannes Junior seu Gobio* (Scala Colli) és *Aegidius de Zamora* (Liber Mariae), továbbá egy XV. századi ismeretlen írótól származó kézirat (Firenze — R. Biblioteca Riccardiana, Ms. N. 1284.), amelynek szövegét a szerző közli először.

Florio Banfi azzal a negatívummal végzi tanulmányát, hogy a legendának királyfiból aquileiai pátriárkává lett hősnél semmiesetre se gondolhatunk II. Endre sógorára, Bertoldra. Nemcsak azért, mert az ő élete a magyar történet beállításában ezzel nehezen volna megegyeztethető, hanem azért sem, mert a XIII. század elején már a legendának a magyar királyfira alkalmazott változata ismeretes volt. A szerző szerint tehát ez egyik magyar királyfira se personifikálható és csupán a középkornak a magyarokról való ismeretére és felfogására jellemző.

A szerzőnek ezt a szkepticizmusát nem tudjuk teljesen osztani. Még a legbonyolultabb és elemeire nehezen szétbontható középkori legendában is mindig van valami magva az igazságnak. Nézetünk szerint a szűzházasságban élő királyfinak a magyar királyi családhoz való kapcsolását Szent Imre életének, illetőleg legendájának kell tulajdonítani. A *Sponsus Marianus* legenda elemei nagyon hasonlítanak Szent Imre életének azokhoz a mozzanataihoz, amelyeket Hóman Bálint (Szent Imre, Magyar Szemle, 1930 július, pp. 201—9.) Szent Imréről a rendelkezésre álló gyér hiteles adatok nyomán megállapíthatóknak tart. Hóman szerint Imrét szülei papnak nevelték s csak bátyja halála után, 1013—15 táján, 13—15 éves korában lett trónörökös. Ekkor lemondhatott volna ugyan a szűzességi fogadalomról, de nem tette meg ezt, mert már anyyira beleélte magát a szent hivatásba. A trónörökösséget is csak azért fogadta el, nehogy a trón a pogány Vászoly birtokába jusson. Utódról azonban nem gondoskodott, mert remélte, hogy sikerül a pogány Vászoly gyermekeit a keresztény hitre téríteni. Hóman azt mondja továbbá, hogy Imre herceg felesége III. Kresimir horvát király leánya volt. III. Kresimir fia viszont már 1010 óta nőül bírta Szent István nővére férjének, Ottone Orseolo velencei dogének (a későbbi Péter magyar király apjának) a testvérét, Jocelát. Szent Imre házasságát Hóman a magyar-horvát-velencei szövetség tényéből vonja le, amelyik így családi kapcsolatokkal is biztosítva lett volna. Adatokkal azonban maga sem látja ezt bizonyítva.

A legendának második része, az ifjú király eltűnésétől kezdődőleg, viszont Salamon király legendájával mutat rokonságot, amelyet Pray György Hevenesi Gábornak egy ismeretlen helyről származó másolata után közölt (Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salomone Rege et Emerico Duce Hungariae..., Pozsony, 1774, pp. 27—30.). Salamon is csodálatos módon menekült meg, majd elhagyva hazáját, mint zarándok bejárta Palesztina szent helyeit. Azután remeteség-

ben élt, aszkézis és imádság közt töltötte napjait. Holttestét az isztriai Pólában temették el és ott, mint szentet tisztelték és minden évben szeptember 26-án duplex rítus szerint ünnepelelték. Pray megállapítja még azt is, hogy Salamon felesége, férje halála után, Boleslav lengyel herceghez ment nőül. A Salamon-legendának elemei megtalálhatók már a Bécsi Képes Krónikában is (cap. 62. Sanctus Ladislaus coronatur in regem), de hogy a Praynál közölt lekcziók merítettek-e a krónikából, vagy pedig fordítva történt, azt későbbi kutatók vannak hivatva megállapítani.

A szerző által közölt firenzei olasz legenda a Szent Imre- és a Salamon-legendák kompilációjának látszik. A Szent Imre-legendából való az első rész, míg az ifjú király élete végéig Salamon legendájából vette a kompilátor, mert az jobban illett egy szűzházasságban élt királyi ifjú életéhez, mint Szent Imre életének vége, a vadkanvadászat alkalmával bekövetkezett halál. A két legendát jól forrasztja egybe az a motívum, hogy Szent Imre felesége horvát-velencei családból való, viszont Salamont Pólában temették el, úgy a krónika, mint a lekcziók szerint.¹

A Szent Imre-legendából való a Henricus név is, amelyet úgy a firenzei legenda, mint Aegidius de Zamora verziója a királyfi atyjára visz át. Érdekes — és ez is Hóman emléetének igazolására szolgál, — hogy a két testvér motívum (akik közül az ifjabb a szűzházasságban élő királyfi) csakis a firenzei legendában és az Aegidius de Zamora-féle változatban fordul elő, vagyis azon a két helyen, amelyik a királyfi atyjának Henricust mondja. Ezekre volt a legközvetlenebb az Imre-legendák hatása.

Bár a legendák adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad összefüggésbe hozni a hiteles forrásokból megállapítható tényekkel, mégis a *Sponsus Marianus* magyar változata annyi meglepően egyező motívumot mutat különösen Szent Imre életének egyik-másik momentumával, azután Salamon legendájával, hogy nem lehet kitérni a feltevés elől, a *Sponsus Marianus* írója Szent Imre életéből, valamelyik ma már előttünk ismeretlen legendájából, továbbá Salamon legendájából vette alakját. Ez annál is inkább lehetséges, mert tudjuk, hogy Szent Imre tisztelete halála után rövidesen elterjedt a nyugati kereszténységben.

Tóth László.

¹ A Pray által közölt Salamon lekcziókra Bartoniek Emma úrhölgy hívta fel a figyelmet, akinek ezért őszinte köszönetet mondok. — Salamon király sírkövét megtalálták a Pola melletti S. Michele in Montebencés apátság romjai között. Felirata: HIC REQUIESCIT ILLUSTRIS-SIMUS SALAMON REX PANNONIAE. Leírta Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete, Budapest, 1900, pp. 333—4. Salamon magyar király személyét a középkori irodalomban, v. ö. Lukács Pál, Salamon magyar király leányának históriája, Magyar Könyvszemle, 1925, pp. 52—55 és különösen Eckhardt Sándor: Salamon magyar király leányának históriája, Magyar Könyvszemle, 1926, pp. 24—30.

Altorjay Sándor: A Szent Imre herceghez intézett Intelmek jelentősége általános államjogi és jogtörténeti szempontból. Különlenyomat a Magyar Kultúra 1930. évi folyamából. Budapest, 1930. 4°, 8 l.

E rövid értekezés a laikus előtt igen komoly tudományos munka színében tűnik fel, pedig lényegében sok súlyos tévedést tartalmaz.

Röviden felsorolja az Intelmek tartalmát, azután néhány szemelvényt ad egyes fejezetekből és ezekhez megjegyzéseket fűz. A II. fejezetet teljesen kihagyja, és a többinél is nem annyira a jogi, mint inkább az erkölcsi tartalmat ragadja ki és ehhez fűz következtetéseket. Tagadhatatlan, hogy az Intelmek lelki, erkölcsi oldala sokkal jelentősebb, hisz Szent Istvánnak és udvarának magas erkölcsi felfogását mutatja, de Altorjay jogtörténeti szempontból teszi vizsgálódás tárgyává, ennek célja és tárgya pedig egészen más.

Fontosnak és kiemelendőnek tartja, hogy az idézett helyek fordítását teljesen önállóan és szószerint végezte, pedig itt súlyos tévedésekbe esik. Pl. az V. fejezet sorait „ne tua regalis dignitas inferiorum negotiorum foedetur sed potius huiusmodi negotium ad iudicem mitte,“ így fordítja „nehogy közvetlenül avatkozz az ügyekbe, hanem bízd azokat a bírákra“. Ez különösen így, az egész mondatból kiszakítva helytelen értelmet adhat. Szent István azt mondja ugyanis megelőzőleg, hogy a főbenjáró ügyekben ítélkezzék türelemmel, „az alsóbbbrangúakban ne ítélkezz magad, nehogy királyi tekintélyed megfertőztessék“. Tetézi azonban e hibát, hogy e kikapott és félreértett mondathoz messzemenő következtetéseket fűz. „Merném mondani — írja —, hogy ebben viszont már benne foglaltatik a modern közjogi elv, — a király uralkodik, de nem kormányoz.“ Ez a kor viszonyainak és gondolkodásának teljes félreértése, hisz tudjuk, hogy nemcsak Szent István, de az összes középkori magyar és külföldi királyok, országuk legfőbb, megfellebbezhetetlen bírái voltak.

Hasonló hibát követ el az Előszó magyarázatánál, mikor e szavakból: „amit Istennek széleskörű kegyelme engedett át nekünk, országokat, főhivatalokat, hadvezérségeket, stb. részben isteni parancsolatokkal, részben törvényekkel, részben bírói ítéletekkel, stb. védelmezzük, csökkentjük, gyarapítjuk“, így következtet: „Ez az egységes közhatalom közjogi értelemben vett kezelésének gyönyörű kifejezése. De továbbmegyek. Benne foglaltatik ebben már az államhatalom megosztásának gondolata is, törvényhozói és bírói hatalomra.“ — Ez teljesen indokolatlan következtetés. Lehet, hogy szerző ily gondolatot tételez fel Szent Istvánról, ami különben is anachronizmus, de az Intelmek szövegéből sehonnan, legkevésbé e helyről nem lehet így következtetni, még a legmerészebb logikával sem.

Ami a királyi tanácsról szóló VII. fejezetet illeti, soha egy történetíró sem kételkedett abban, hogy Szent István.

mint böles király, intézkedései előtt tanácskozott főtisztviselőivel és tanácsukat megbecsülte, de teljesen felesleges ezt kapcsolatba hozni az ősi nemzetgyűlés emlékével, amint azt Altorjay teszi. Az egészen más jellegű volt, hisz az állampénz képviselője volt, nála volt az intézkedő hatalom, és minden magyar harcosnak joga és kötelessége volt rajta megjelenni. Szent István pedig néhány sajátmaga által kiválasztott böles férfiútól tanácsot kért, ha akart, de nem volt kötve hozzá.

Helytelen dolog végül Illés professzor úr szájába adni azt az általa soha ki nem mondott tételt, hogy: „Alkotmányunk csiráit már az őshazából hoztuk magunkkal“. Ő ugyanis csak annyit mond a *Magyarság szervezete a honfoglaláskor* c. művében Árpád vezérré választásához: „A legmagasabb állam fogalma, a nemzet itt fekszik előttünk csirájában“. — Ez egészen más jellegű megállapítás.

Sikertelen kísérlet tehát Altorjay részéről az Intelmek jogtörténeti jelentőségét méltatni. Ha kizárólag az Intelmek vallás-erkölcsi kiválóságát ismerteti, mint azt értekezésének egyes részeiben tette, értékesebb és maradandóbb munkát végzett volna.

Degré Alajos.

Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavónországban.

Theológiai tanulmányok, 8. szám. Debrecen, 1930. 93 l. 4°.

A könyv szerzőjét horvát tárgyú tanulmányairól előnyösen ismeri a Századok olvasóközönsége. Jelen könyve is lelkiismeretes, megbízható munka. Túlnyomó részében nem eredeti kutatások eredménye, hanem tárgyának a horvát szakirodalomra támaszkodó önálló feldolgozása.

Tarczay Erzsébet művét hét fejezetre osztja. Először ismerteti a szakirodalmat, azután magával a horvát protestáns irodalommal foglalkozik, majd külön-külön tárgyalja a reformáció történetét Horvátországban, Szlavóniában, a volt Határőrvidéken és a Muraközben (ez Horvát-Szlavonországban fekszik?), végre a protestantizmus mai helyzetét világítja meg e területeken.

A horvát protestantizmus történetével legtöbbet Bučar Ferenc foglalkozott, több buzgalommal mint kritikával. Mellette még sok mindenki írt a tárgyról. Ezt az irodalmat 1918-ig nagy szorgalommal állítja össze a szerző. Az egyes történetírókat azonban nem jellemzi mindig szerencsésen. Kukuljevič-nél talán nem az a fontos, hogy katonatiszt volt, kedvteléseinek élt és tagja volt a zágrábi akadémiának, hanem, ha már jelentékeny politikai szerepéről és költői működéséről nem akar beszélni, akkor az, hogy ő volt az első kritikailag képzett horvát történetíró, aki megvetette alapját a mai horvát történetírásnak.

A horvát protestáns irodalom értékét erősen túlbecsüli. Csekély írói képességgel bírt néhány lelkesnek nyelvilag is

primitív pár fordítása: emnyi az egész. Kár, hogy harmadrangú horvát irodalomtörténetek és Šurmin elavult munkája helyett nem Vodnik (1913) után indult. Komoly történeti munkában ma már nem szokás olyanokat írni, hogy a katolicizmus és a protestantizmus küzdelme a sötétség és a világosság harca.

Jobbak a történeti fejezetek, bár aligha volt ügyes dolog közigazgatási alkatrészek szerint szétbontani a horvát nyelvterület reformációjának eléggé egységes történetét. Ha a különféle hatóságok különböző magatartása csinál is különbségeket vidékek szerint, a horvát nyelvterület kulturális egysége az itt számbajövő részeken kétségtelen. Ezt bizonyítja az is, hogy a szerző mindúntalan kénytelen egyik fejezetéből a másikra utalni. E szerkezeti hiba ellenére a horvát reformáció adatait ilyen teljességgel egy munkában még senki sem foglalta össze.

A horvátokhoz a reformáció két csatornán át jutott el. Az egyik a német-szlovén, a másik a magyar csatorna. Az előbbi úton inkább Luther, az utóbbin inkább Kálvin tanai terjedtek. Az előbbi irányzatot elsősorban a szlovén Trubar Primus tevékenysége és Ungnad Iván urachi nyomdája, az utóbbit Sztárai Mihály, a Zrínyiek és nedelišeei nyomdájuk képviselik. A reformáció az első időkben az északi részeken eléggé erőre kapott, de már a XVI. század közepén megindul az ellenreformáció, melynek vezére Draskovich György zágrábi püspök. 1567-ben törvény mondja ki, hogy protestáns embernek nem lehet birtoka és hivatalt nem viselhet Horvátországban. Ismeretes gróf Draskovich János bán magatartása az 1604-i országgyűlésen, mellyel lehetetlenné tette e törvény revízióját. A XVII. században már csak szórványosan akadnak protestánsok Horvátországban. Elszigetelt jelenség és csak a Muraköz közelségével magyarázható, hogy Varazsd városban 1612–13-ban a protestánsok magukhoz ragadják a hatalmat.

Szlavóniában a török vallásbeli türelme folytán a protestantizmusnak kedvezőbb helyzete volt, mint Horvátországban. A horvát származású, de magát magyarnak valló, Sztárai Mihály a XVI. század közepén nagy sikerrel terjeszti a reformációt. Halála után azonban hanyatlás áll be. Boszniából nagy számmal jönnek ferencesek, akik a horvátok közül rövidesen kiirtják a protestantizmust. Mindössze egy horvát falu maradt máig kálvinista (Tordinci). A magyarok és a németek között jobban tartja magát a hitújítás, de a hanyatlás itt is érezhető. Szlavónia fokozatos elhorvátodása egyre jobban háttérbe szorítja a protestánsokat.

A határőrvidék protestantizmusa szorosan összefügg a krajnaival, hiszen onnan kormányozták e területet. Túlnyomólag a német katonaság között terjed a hitújítás, mely itt is csak a XVI. században ölt nagyobb arányokat. A határőrvidék sokhelyt bekelelődik a polgári Horvátországba. Néha a vár

határőrvidékhez tartozik, míg a váralatti város a bán hatalma alá. Mivel a határőrvidéken a protestantizmust szabadelvűben kezelték, mint a horvát rendek, ebből számos összeütközés származott a katonai és a báni hatóságok között. Ez nem növelte a protestantizmus népszerűségét a horvátok előtt, akik a határőrvidéknek a báni hatalom alól való kivonását és német jellegét különben is — méltán — sérelmesnek tartották. A török kiverése után a szlávón határőrvidéken néhány idegenajkú (tót, német) protestáns telepítéssel (különösen Ó- és Új-Pazua) is találkozunk.

Legerősebb volt a protestantizmus a Muraközben, mely 1564 óta Zrínyi-birtok. Zrínyi György 1570 óta nyíltan protestáns és a zágrábi püspök által kiátkozott Bučić stenjevici plébánost befogadja, sőt nyomdát állít neki. A katolicizmus-hoz ragaszkodó papokat kiüldözik a Muraközből, a katolikus templomokat megszenteltelenítik. Zrínyi György halála után (1603) kezdett a reformáció hanyatlani. A pálosok pár évtized alatt visszatérítik a népet, úgy, hogy azután csak szórványosan akadunk e területen protestánsokra. A legnehezebb küzdelem Légráddal volt, mely rendületlenül ragaszkodott a reformációhoz. Érdekes, hogy a muraközi nép között egész sereg monda őrzi a protestantizmus emlékét, erősen ellenséges színezettel.

A protestáns egyházak szabad fejlődését Horvátországban az 1859-i pátens biztosította. Tarczay Erzsébet röviden leírja az egyes horvát egyházközségek megalakulását. 1929-ben Horvátországban 19 református egyházközség volt 16.951 hívővel. Tordincin kívül a többiek magyarok. Az evangélikus egyháznak 24 egyházközsége van. Hat tót községen kívül a többiekben német az istentisztelet nyelve. Az evangélikusok lélekszámáról nem tud a szerző beszámolni. Az 1921. jan. 31-i délszláv népszámlálás szerint e területen 46.677 protestáns élt. Az evangélikusok száma tehát 30.000 körül lehet. Az evangélikusoknak 1929 óta van püspökük is.

Tarczay Erzsébet igen hasznos munkát végzett e könyvvel. A reformáció a horvát történelemben múltó epizód volt. De ez az epizód nem érthető meg a magyar kapcsolatok ismerete nélkül, viszont a magyar reformáció történetéhez hozzátartozik a horvát hitújításé. A magyar reformációnak dél felé végső hullámesapása a horvát protestantizmus. **Bajza József.**

Iványi Béla: Báro Sennyey László S. J. nagyszombati rector római utazásai. (1687., 1693., 1696.) Budapest, 1929, 8-ad r., 132 l. (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai.)

A magyar irodalom meglehetősen szegényes Rómára vonatkozó művekben. Az oklevelek tanúsága, a római Szent Lélek Társulat tagnévsora szerint, amelyet Bunyitay Vince adott ki a Monumenta Vaticana Hungariae egyik kötetében (I. sorozat, 5. kötet) ugyan már a középkorban jó pár ezerre tehető az

Örök Városba zarándokolt magyarok száma. De egykorú irodalmi emléke a magyarok Rómát-járásának, aminők a *Mirabilia Urbis* és hasonló zarándok útikönyvek külföldön nagy számmal maradtak meg, nálunk nincsen. A mohácsi vész és a reformáció jó időre véget is vetett a magyarok római utazásainak. Csak néhány tanuló jutott el ebben az időben itáliai egyetemekre. Újabb lendületet a magyarok Rómába zarándolásának XIII. Gergely pápának az a rendelkezése adott, amidőn 1579-ben megalapította a római Collegium Hungaricumot, amelyet két évvel később a német kollégiummal egyesített, s az intézmény ma is ebben a formában működik. A jezsuita-rend erős központi szervezete pedig szinte természetessé tette, hogy a Collegium növendékein kívül, akiknek emlékeit Andreas Steinhuber és Veress Endre gondos publikációi gyűjtötték össze, a jezsuita-rend tagjai is mindszámban mennek az Örök Városba rendi ügyek, vagy tanulmányok végzése céljából. Mindennek irodalmi emléke azonban jóformán nem is maradt reánk. Még Pázmány Péter 1632-i római útjának emlékét is ugyancsak szűkszavú, személyes élményekre, politikától, egyházi agendáktól elvonatkozó eseményeire alig, vagy semmit sem mondó napló örökíti meg, amelyet Mednyánszky Alajos tett közzé. A magyar Róma-irodalom csak a XIX. században vesz lendületet, anélkül azonban, hogy ennek Prohászka Ottokár és Riedl Frigyes írásain kívül maradandóbb értékű darabja maradt volna reánk.

Értékes munkát végzett tehát Iványi Béla, amidőn kiadta báró Sennyey László jezsuita atyának (1632—1702) a római Biblioteca Vittorio Emanueleben, a Fondo Gesuiticoban őrzött római útinaplóját. A kézirat provenienciájára vonatkozólag nagyon helyes Iványinak az a megállapítása, hogy Sennyey munkáját, mint útikönyvet magával vitte egy magyar jezsuita Rómába a XVIII. század folyamán. Az ottmaradt könyv azután valamelyik római jezsuita-kolostor könyvtárával együtt került 1870 után az állami gyűjteménybe.

Iványi széles keretek közt ismerteti először Sennyey élete pályáját, azután részletekben gazdag leírását adja a Sennyey naplójában foglaltaknak. Sehhol sem elégszik meg az abban mondottak regisztrálásával, hanem gondosan ellenőrzi Sennyey állításait, hogy azok mennyiben feleltek, vagy felelhetnek meg az igazságnak.

Magyar vonatkozást, sajnos, csak igen keveset találunk Sennyey naplóiban. A német-magyar Collegiumra vonatkozó megjegyzéseken kívül csupán a Szent Péter-templom tövében fekvő egykori magyar zarándokházzal emlékezik meg. Sennyey munkáját nem is az teszi becsessé, mintha benne az ismeretlen topográfiai vagy művészettörténeti adatok bőségesen feltalálhatók volnának. Rendtörténeti feljegyzései is olyanok, amelyek máshonnan részletesen ismeretesek és Sennyey azokhoz legfeljebb néhány apróbb kiegészítéssel járul.

Becses azonban, mert egységes felfogással, tudatos írói készséggel készült, s élesszemű írója a látottakat kellő rendszerrel és kritikával tárja olvasói elé. Az ilyen természetű útleírásokat beceseknek tartják a külföldi irodalmak akkor is, ha nem bővelkednek új adatokban. Így Eduard Wyman éppen most publikálta Sebastian Werro freiburgi plébánosnak németnyelvű útleírását, aki Sennyeyt száz évvel megelőzőleg, 1581 májusában, járt az Örök Városban. (Die deutschen Aufzeichnungen des Stadtpfarrers Sebastian Werro von Freiburg i. Ü. über seinen Aufenthalt in Rom von 10—27. Mai 1581. Studien aus dem Gebiete von Kirche und Kultur, Festschrift Gustav Schnürer, Paderborn, 1930, pp. 54—86.) A római Biblioteca Herziana könyvtárosa, Ludwig Schudt pedig a római zarándok- és útikönyvirodalom gondos bibliográfiáját állította össze legutóbb.

Iványi magyarázatai minden tekintetben felette állnak Wymanu idézett Werro-edíciójának. Ezeknek csak egynémelyikéhez férhet szó. Így a magyar zarándokház XVI. századi viszontagságaira vonatkozólag máshonnan tudjuk, hogy nemcsak a templom, hanem a zarándokház is fennállott 1775-ig. (V. ö. Fraknói Vilmos: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház, Katholikus Szemle, 1893, pp. 169—95. A Fraknói által felhasznált adatok legnagyobb része megtalálható már Péterffy Károly S. I. kéziratosa, Rómában készült másolatai között: Budapest, Egyetemi Könyvtár. Collectio Kaprinayana, tomus 13, pp. 405—9. Címe: Vindicia Antiquitatis Minorum Poenitentiariorum Hungarorum Domini Papae in Basilica Principis Apostolorum de Urbe.) A Danesiuss-féle építmény pedig valami toldalék lehetett csupán. Miguel Molines spanyol quietista perének tárgyalásánál talán említeni kellett volna a quietizmus és jansenizmus összefüggései Széchenyi György metszett arcképénél jó lett volna megállapítani, hogy ez ma ismeretes-e.

De ezek valóban apróságok, amelyek eltörpülnek amellett, hogy Iványi egy valóban becses mű gondos és avatott publikációjával gazdagította a magyar történetirodalmat.

Sennyey előttiünk fekvő naplója újból csak azt bizonyítja, mennyire szükséges volna a Rómát járt magyarok, különösen magyar papok leveleiből, feljegyzéseiből egy egységes edítiót csinálni. Már Závodszy Levente egyik cikkéből (Pongrácz Imre báró egri kanonok római útja és iskoláztatása. Religio, 1911, pp. 646—7, 662—3.), most meg Sennyey naplójából látjuk, mennyi egyház- és kultúrtörténeti adat rejlik még ezekben a kiadatlan iratokban. Tóth László.

Nagy Sándor: Hajduhadház története. Kiadta Hajduhadház r. t. város. Hajduhadház „Törekvés” könyvnyomda és könyvkötészet. 1928. 8-r. 192 l.

Helytörténeti irodalmunk kezdetleges volta miatt nem egyszer hangzott már el panasz. Nagy Sándor jelen könyve

mintegy igazolni látszik e panaszokat. Bár ezen a téren nem vagyunk elkényeztetve, és örömmel fogadunk minden érdemesebb munkát, ezúttal esodálkozva állapítjuk meg, hogy akadnak vállalkozók, akik nemcsak a helytörténetírás feladatának és módszerének, hanem magának a forrásanyagnak ismerete nélkül fognak hozzá valamely város történetének a megírásához. Hogy az efféle munkák kevés értéket nyújtanak az anyagi terheket viselő városnak, az természetes.

Szerző a könyv előszavában kijelenti, hogy szempontjai a mű szerkezetéből kitetszenek, s hogy nem száraz kronológiát akart adni, hanem „az ősök gondolkodásának, érzélemlilágának, szóval lelkének tükrét“ (4. l.). Munkájának első része — amelyet, elkülönítve a kultúrtörténeti résztől, történeti résznek nevez — mégsem más, mint kronológia. A város középkori történetéről nem egészen kilenc lapot ír. Önálló kutatásai e korra vonatkozólag nincsenek, önálló gondolatai azonban vannak. Felsorolva a község birtokosai között a Debreczeni-családot, a következő megjegyzést teszi: „...Ez a birtoktest (amelyhez t. i. Hadház is tartozott) egész kis birodalmat alkotott. Nem is lehet tudni, mi lett volna Róbert Károly koronakereséséből, ha az akkori zavaros világban ily nagy birtokra támaszkodva véletlenül eszébe jut Dózsa nádornak, hogy vele szemben pártot üssön és maga törekedjék a királyságra? Talán sikerül is neki. A magyar haza jövő sorsa is bizonyára más lett volna. Nem lett volna ugyan Róbert Károly a és Nagy Lajosa, de nem lett volna Zsigmondja és Albertje, következéleg Habsburgja sem.“ (14. l.) — Ez a néhány mondat jellemzi Nagy történetiszemléletét.

A község középkori életformáiról, fejlődéséről semmiféle képet nem kapunk, de még a hajdútelepülést megelőző évekről sem nyújt áttekintést. Pedig nem volna érdektelen látni a különbséget a XVI. századi jobbágy és a letelepülő hajdú között; érdekes volna látni azt a lassú pusztulást, ami ezen a vidéken a hetvenes évektől a tizenhetedik század első évtizedéig végbemegy, s amely folyamat az Országos Levéltár kincstári osztályában őrzött dikális összeírásokból, urbáriumokból és conscriptiókból lépésről-lépésre követhető.¹

A hajdútelepülés előtti Hadházzról írt rész bizony nem érdemli meg a „történet“ nevet. Annál inkább elvártuk a hajdú őseire büszke szerzőtől, hogy a hajdúk letelepülésének és a hajdúkor gazdasági és társadalmi problémáinak fog nagyobb figyelmet szentelni. Sajnos, ebben a reményünkben is csalódtunk. A hajdúk eredetéről és letelepítéséről semmi újat nem tud mondani. Az egyes korok vezéreszméit nem ismeri, félreismeri, vagy a hajdúk nagyobb dicsősége ked-

¹ Dikális Összeírások. Comitatus Szabolch. Tomus II. Tomus XLII. — Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 49. Nr. 1., Fasc. 89. Nr. 2. és 3., Fasc. 97. Nr. 23. és 25., Fasc. 104. Nr. 87., Fasc. 115. Nr. 74.

véért félremagyarázza. Találkozunk ilyen mondatokkal: a Rákóczi-ház bukása után „nem volt már a szabadságnak más mentsvára, csak a hajdúság“ (28. l.). A történeti rész a továbbiakban sem árul el nagy szakavatottságot. Röviden, krónikaszerűleg adja elő az eseményeket; köztük sok jelentéktelent is felemlít (pl. Szabó Zsigmond beköltözése a városba egészen érdektelen momentum, 48. l.), a fontosabban pedig, mint a reformországgyűlések korán, átsiklik. (43—44. l.)

A kultúrtörténeti részt a történetitől különválasztva tárgyalja, és így megnehezíti az olvasónak azt a feladatot, hogy a történeti eseményeket bizonyos társadalmi és gazdasági háttérbe helyezve, jobban megérthesse. Igaz, nagyobb veszteség ezzel a szerkezeti hibával sem érte az olvasót, mert ilyen háttér megrajzolásáról szó sincsen. Bár a kultúrtörténeti részbe pompásan beleillenék annak a vázolása, hogy miképen süllyednek a kezdetben nemesi kiváltságot élvező hajdúk az adózó népelem közé: szerző nem látja meg ezt a társadalomtörténetileg érdekes problémát, és eszébe sem jut, hogy a hajdúság, e tipikusan rendi intézmény hanyatlását a rendi hatalom általános hanyatlásával hozza összefüggésbe. Nem történik említés a XVIII. század fontos agrikulturnális fejlődéséről sem, jóllehet ez az országos összeírásokból minden nagyobb fáradság nélkül kimutatható.¹ Ellenben bőven hallunk boszorkányperekről, káromkodásról, verekedésekről. — A szervezetről szólva, megállapítja annak demokratikus voltát (54. l.), de már a következő lapon megjegyzi, hogy a városi hadnagy hatalma a XIX. század elejére olyan korlátlaná fejlődött, hogy ítéleteket a tanács meghallgatása nélkül egymaga hozott, s hogy a szenátorok leginkább a Hadházy, Győrffy, Péntek, Vajda, Szabó családokból kerültek ki. (57. l.) Egy értelemzavaró elírás is becsúszott a munkába: 1609-ben Bethlen Gábor szerepel erdélyi fejedelemként Báthory Gábor helyett (10. l.).

Érdeme Nagy könyvének az, hogy a városi jegyzőkönyvekből publikál részleteket, noha ez a publikáció sokkal áttekinthetőbb lenne, ha mint forráskiadvány jelent volna meg, a gyöngé kommentáló szöveg nélkül.

Még csak annyit fűzünk az elmondottakhoz, hogy csöppet sem csodálkozunk ezeken a botlásokon olyan történetirónál, aki a hadházi levéltár és a debreceni városi jegyzőkönyvek átnézésével megelégszik, s minden más gyűjtemény felhasználását nélkülözhetőnek tartja. A jegyzetekben feltüntetett irodalom olyan szerény, hogy azt kell hin-

¹ Országos Levéltár kincstári osztályában: *Urbaria et Conscriptiones*. Fasc. 30. Nr. 18., Fasc. 94. Nr. 23. *Dikális összeírások*. Fasc. 2. Nr. 5. *Archivum Regnicolare*. Lad. BB. Nr. 8., Lad. DD. Nr. 15. A kancelláriai osztályban: *Acta Particularia*. Nr. 341. Fasc. *Districtus Hajdonialis*.

nünk: helyszűke miatt nem említ más munkákat. — Egyebekben figyelmébe ajánljuk szerzőnek azt az értekezést, amely ennek a folyóiratnak a lapjain jelent meg a helytörténeti kutatás feladatairól.¹ Ha ezt a 25–30 lapos tanulmányt figyelmesen elolvasta volna, minden bizonnyal értékesebb könyvvel gazdagítja a sajnos, annyira hátramaradott magyar helytörténeti irodalmat. **Császár Edit.**

Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. (A bécsi Collegium Hungaricum füzetei, VII.)

Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1930. 8-r., 92 l.

A XVIII. század nagy szellemi átalakulása, a jobb híján barokknak nevezett eszmevilágból fölvilágosodássá, irodalmunknak is, történelmünknek is legtermékenyebb fordulata volt. Az újabb kutatók érthető érdeklődéssel fordultak e kor felé s tisztább áttekintését adták az eddig is alaposan vizsgált események folytonosságának. Eckhardt Sándor könyve a francia forradalom eszméinek magyar földön való elterjedését vizsgálta s a társadalom egyes rétegeinek átvivődését és a felekezeteknek álláspontját világította meg; a fejlődés kuszált szálaít kibogozva, megmutatta, hogyan alakul a felvilágosodás nálunk nemzeti problémává. Könyvéből világosan bontakozik ki az irodalom szerepe nemcsak a politikai és hitélet, de az egész nemzeti gondolkodás kiformalásában. Magának a magyar irodalomnak átalakulása és fejlődése azonban ma sincs egészen tisztázva. A testőrírók szerepe helyes vagy hamis, találó vagy félreértett színekkel kezdettől fogva ismeretes; de a problémának, s vele együtt a fejlődésnek történetében nem kicsi annak a kérdésnek biztos tudása sem, hogy mit találtak a testőrírók Bécsben?

Ennek a föladatnak egy részét vizsgálja Müller Gyula értekezése, a francia irodalmi kultúra meghonosodását az udvarban, ahol a jogbölcész Martini, majd Montesquieu szellemében, de janzenista irányban gyors ütemben, de nem minden előkészület nélkül váltja föl II. József világa Mária Terézia jezsuita-barokk szellemű korát. Azért mondtam, hogy Müller a föladatnak csak egy részét választotta, mert ennek a minket is nagyon érdeklő barokk világnak rajzán is sok az igazítani és pótolnivaló. Tudni szeretnénk, mennyi benne az, ami német udvarokon át és közvetlenül franciás rokokóvá, s mennyi, ami Németországon, a német irodalmon át, vagy közvetlenül olaszos barocchettóvá szűrődött s mindez hogyan festett az udvar, az udvari nemesség és Bécs szellemi képén. Tudom, hogy ez javarésztében a XVII. századra tartozik, de él még a XVIII.-ban is — Müller maga mondja, hogy „az olasz elemmel a bécsi udvar szaturálva volt“ (12. l.) — így

¹ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok, 1923–24. 538. és köv. lapokon.

azonban még élesebben látnók a kép felét: a francia irodalmi kultúra beszivárgását és megerősödését is. Másrészt természetesen, hogy a kutatónak föltétlen joga a tárgyválasztás s Müller a XVIII. századra, abban is a francia irodalmi kultúra hatására szorítkozott: valóban így is tág tere volt s alapos kutató munkát végzett. Bevezetése megállapítja, hogy 1650 előtt a bécsi udvarban számottevő francia hatás nem mutatkozik, 1715-ben pedig Bécsben francia ember megállapítása szerint, már minden udvari ember tud franciául. Savoyai Jenő nagy kulturális terveivel tetőpontra jut a francia irodalmi műveltség terjesztése s folytatódik Mária Terézia és II. József udvarában. Lotharingiai Ferenc s a velejövő francia nemesek hatását Müller nem becsüli sokra, s Ferenc nem nagy kultúrája, csekély olvasottsága miatt a francia műveltség megszilárdításában csak másodrangú tényezőnek minősíti. Jó forrásokból dolgozik. Mégis, föl kell vetnem a kérdést, hogy a tisztára jezsuita-barokk szellemű bécsi udvar 1730 körül — utóbb Mária Terézia egész egyénisége s mégis a két Van Swieten befolyása egymásután 1745-től II. József —, közben 1761-ben a szabadkőműves Martini mint II. József tanítója s velük a nagyon vallásos udvarban a fölvilágosodásnak észrevétlen, de egyre nagyobb térhódítása — nem olyan mozzanatok egymásutánja-e, amelyek Ferencnek és környezetének hatását illetőleg nagyobb meggondolásra készítetnek. Mindez valóban a szabadkőműves Lotharingiai Ferenc nélkül és irodalmi kultúra nélkül történt? Csak kérdésnek vetem föl, válaszolni rá nem tudok s nagyjában-egészében elfogadom Müller véleményét, hogy magának a Habsburg-családnak szerepe a bécsi franciás kultúra elterjesztésében passzív volt. Mária Terézia a francia barokk irodalmi szellemben nőtt fel, de nem terjesztette azt — hogy is terjeszthette volna, mikor a háta mögött, de környezetében már Voltaire hívei élnek — II. József Montesquieu eszméin építette terveit, de német nacionalizmus felé tartott.

Nagyon érdekes a kép, amelyet Müller a mágnásokról fest, nevelésükről, a színházasdiról, külföldi útjaikról: Kaunitztól — gróf Fekete Jánosig mind megismerik, fölszívják Voltaire tanításait s vérmérsékletük szerint reagálnak rájuk. Az arisztokráciára és a hozzásimuló nemességre azonban az eszmék nem hatottak; míg a francia kultúra számukra felsőbbrendű műveltség volt, amelyet illik elsajátítaniuk — hozzátennem: mert a Lajosok udvara Bécsnek mintául volt —, addig magukévá tették. A forradalom és a eszártság kora azonban nem volt kedvükre való és éppen azért igazi politikai és szociális hatása rájuk nem volt. A polgárság között ellenben a francia fölvilágosodás eszméi teljességükben ismeretesek voltak és Bécsben közvetlenebbül hatottak, mint Németországban. De mikor ez eszmék a német és nacionalistább Aufklärunggal találkoztak, kitermelték a II. József korabeli német polgári eszményt, a jószándékú,

gyakorlatias, a társadalmi osztályokat tisztelő s az egyenlőséget csak ezeken belül megkövetelő, toleráns bécsi polgári ideált. Sok benne a nyárspolgári íz. De művelődik és öntudatos lesz, a francia eszmék helyett lassacskán csak a francia nyelv tartozik a műveltséghez, mint a zongoratudás, — de németnek és polgárnak érzi és tudja magát. Müller füzetének ez a része is színes és érdekes: rajza találóbb, eredménye sikerültebb, mint az előző fejezeteké.

Egykorú forrásait s a tárggyal foglalkozó irodalmat nem merítette ki; még Eckhardt alapvető könyvére sem volt figyelemmel, pedig sok indítékhoz juthatott volna a kapcsolatos témákból. De sok érdekes anyagot gyűjtött össze és sok figyelemreméltó megállapítása van. A részleteknek helyenkint sajátos magyar vonatkozásain túl azonban nem domborítja ki azt a végső eredményt sem, hogy a megrajzolta, így kialakult bécsi polgár sok, sőt legtöbb tekintetben a mi városi német polgárunk is. Hibájának tartom, hogy a francia szellem áramlásában nem különbözteti meg a barokk és a felvilágosodás hatását, azok egymás mellett vagy egymás után fejlődő folytonosságát s ami minket leginkább érdekelt volna: nem kapjuk tiszta, éles képét annak a kultúrának, amelybe a testőrírók cseppentek s amelyből a magyar fölvilágosodás nagyobbik áramlata megindult — Bessenyeitől Kazinczyig. Elvezetes és komoly munkát adott, de — bármily paradoxonnak látszik is ez a véleményem — túlságosan ragaszkodott tárgyához s éppen a minket érdeklő mozzanatokra nem terjedt ki.

Gálos Rezső.

Varga Zoltán: Debrecen az orosz megszállás alatt. 1930.

Fischer Lajos könyvnyomdai műintézete Sárospatakon.

Mikor 1914-ben Debrecen akadémiaja egyetemi rangot nyert, a nagynevű főiskola tanárai elhatározták, hogy részint saját maguk dolgozzák fel, részint hallgatóikkal dolgoztatják fel Debrecen városa történelmének, földrajzának egyes részeit, irodalmi életének s különös szellemvilágának megnyilatkozásait.

Tizenhat esztendő óta tart a nemes verseny; hogy e tizenhat év a nemes szándék hány százalékát váltotta valóra, nem tartozik ide. Ennek csupán legújabb termékével: Varga Zoltán fentemlített értekezésével kívánunk ezúttal foglalkozni.

Az értekezés Debrecen városa meglehetősen viharos esztendejét tárgyalja: az 1849. évi orosz megszállást. A bevezetésben röviden vázolja az orosz hadsereg minden jelentősebb mozzanatát attól az időtől kezdve, hogy a megszálló sereg 1849 június közepén a Felvidéken megjelent. A szerző követi őket s csak meglehetősen lassú haladás után ér velük együtt Debrecenbe.

A könyvecske minden lapja Debrecen városának a nemzeti ügyért való önfeláldozását; a bölcs magisztrátusnak a

zavaros időkben is megőrzött józanságát; a felizgatott lakosság nyomasztó keserveit s szenvedéseit; a fennmaradásért folytatott nehéz harcát tükrözi vissza.

A tanács józansága nemcsak 1849-ben mentette meg Debrecen, hanem igen sokszor a letűnt századokban is. A békés alkudozás, a megváltozott viszonyokhoz való gyors alkalmazkodás bármily fáradságos, keserves s olykor megalázó volt, de célját mindig elérte. A város a magyar szabadságnak, függetlenségnek ősi fészke volt. Talán ezért írta Cseodajev orosz parancsnok, hogy a magyarországi városok közt „Debrecen városa bünözött leginkább Ferenc József fejedelme és királya ellen“ s ezért bűnhődnie kell.

A Debrecenre nehezedő két orosz megszállás közül nagyobb csapással kétségkívül a második járt; ekkor már visszafelé vonultak az oroszok s elpusztítottak mindent, amit el nem vihettek.

A „Függelék“-ben közölt kimutatások pontos s áttekinthető képet adnak arról, hogy Debrecen miféle s mily mennyiségű ételmezt szolgáltatott a megszálló csapatoknak. Végül közli a szerző Debrecen ama követelését, mit az egyesült orosz-osztrák sereg részére kiutalt ételmezszerék ára megtérítése végett felsőbb helyre fölterjesztett; a fölterjesztésnek azonban semmi fogamatja nem lett.

E rövid vázlatból is kitűnik az, hogy Varga Zoltán jelentékeny munkát végzett, mikor feldolgozta Debrecen viszontagságos esztendejét. A rendelkezésére álló anyagot felhasználta, de annak eredménye a mostoha könyvnyomtatási viszonyok miatt teljes egészében nem jelenhetett meg, ezért a műben több helyen szaggatottság észlelhető: egyik tárgy a másikat szinte átmenet nélkül követi.

Mindezek ellenére is a civis-város sokat köszönhet a szerzőnek, hogy multjából egy részt a maradandóság köntösébe öltöztetett.

Dercze Lajos.

Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégebb idők óta a városok egyesítéséig. 136 lap. Novák Rudolf és társa tud. könyvkiadóvállalat. Budapest, 1930.

Magyary-Kossa Gyula írásai animálták a könyv érdemes szerzőjét, hogy adatokat gyűjtsön Pest-Buda orvosainak és gyógyintézményeinek történetéhez. Szerényen mondja az író, hogy munkája korántsem teljes egész, csupán kísérlet és adatgyűjtemény. Mi pedig hálással elismerjük, hogy sokat nyújtott s hogy lelkiismeretes és alapos munkát végzett. Munkájában a város történetének nagy mozzanatait vette határállomásoknak; ezek: a római uralom, a tatárjárás, a török hódoltság, a nagyszombati egyetem Budára, majd Pestre helyezése s a két városnak 1872-ben bekövetkező egyesítése. Ezen fejezetekben megrajzolta, milyen volt Pest-Buda orvosainak és kórházainak képe: I. a kelták, rómaiak és a

népvándorlás, II. az Árpád-házi királyok, III. a vegyesházi királyok, IV. a török hódoltság, V. a XVIII. század, VI. a XIX. század korában. Végül a pest-budai sebészcséh történetére vonatkozó, eddig nem ismert adatokat teszi közzé.

El kell árulnunk és dicsérettel kiemelnünk, hogy az érdekes munka szerzője orvosnak a felesége, ő maga azonban nem orvos; ami azonban semmiképp sem bizonyult akadályául annak, hogy lelkiismeretesen és alaposan végezze el a sok gondos előtanulmányt és sok fáradságos levéltári kutatást igénylő munkát, mellyel hazai orvostörténelmünket megajándékozta és értékesen gyarapította.

A 8. lapon emlegetett aquincumi műszerek közt csakugyan egy bronzköpöny foglalt helyet, melyet körülbelül húsz év előtt, mint az addig az orvostörténelem által számon tartott nyolcat követő kilencedik fennmaradt példányt volt alkalmam identifikálni. A többi sok ezret az idő és a föld megemésztette, mindössze néhánynak sikerült megmenekednie az elpusztulás elől.

Győry.

Aldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. II. kötet, 1—2, füzet. 1923—1930. 8-adr., 307 l.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának katalógusai között már 1904-ben napvilágot látott a levéltárban eredetiben vagy másolatban őrzött címereslevelek katalógusa. Ez a kötet 575 magyarországi és 56 külföldi címereslevelet írt le. Aldásy azonban nem tekintette befejezettnek ezzel a kötettel munkáját. Nemesak a levéltár folyton gyarapodó címereslevél-anyagát dolgozta fel állandóan, hanem a kéziratárban őrzött anyagból is összeállította a címereslevelek leírását. Ez a rendkívül terjedelmes anyag nemesak nagy, hosszú éveken át tartó munkát igényelt, hanem éles kritikára, a magyar heraldika és genealógia teljes ismeretére volt szükség a kéziratok anyagfeldolgozásánál. Aldásy Antal 1917-ben készült el hatalmas munkájával, amely akkor öt kötetre terjedt. De az összeomlás miatt munkája csak hat évvel később, 1923-ban volt sajtó alá adható. Sajnos, a viszonyok akkor sem javultak meg olyan mértékben, hogy az egész mű kiadására gondolni lehetett volna, csupán az első tíz ív jelent meg, mint a második kötet első füzeté. Ez a kötetben leírt címereslevelek tudományos méltatásán kívül 222 címereslevél leírását tartalmazza, amelyek közül az utolsó 1568 július 8-ról való. Ezzel a füzettel megint megakadt a címereslevelek katalógusának publikációja. Az Országos Széchenyi-Könyvtár szűkreszabott javadalmából hét esztendőn keresztül nem tellett a katalógus folytatására. Csak az idén volt ismét lehetséges a hét év óta félbemaradt második kötet befejezése. Ez a befejező rész 1600-ig terjed és 238 magyarországi és 16 darab XVI. századi magyar vonatkozású külföldi címer

leírásán kívül még tizenegy 1573 előtti címerleírást is közöl pótléku az 1923—1930 közt a Múzeumba került anyagból.

Messzire vezetne ennek a 487 címerleírásnak az ismeretése. Itt csak a legteljesebb elismerésnek lehet szava az editio gondos, tudós munkájával szemben. Csupán két dolgot említünk meg, amelyekkel jó lenne kibővíteni a következő köteteket. A címerleírások a külföldi heraldikai irodalom széleskörű érdeklődésére is joggal tarthatnak számot, szükséges volna tehát a bevezetést és a regestákat a magyaron kívül más idegen nyelven is közölni. Ez annál inkább szükséges volna, mert Áldásy rendszerint csak a címerleírást adja az eredeti szöveg szerint, a címerszerzők neveit és egyéb körülményeit pedig csak a magyarnyelvű regestában adja. Így, ahogy van, a kötet használata a magyarul nem tudó szakemberek részére meglehetősen nehézkes. A másik óhaj-tásunk, amit a következő kötetekben megvalósítva szeretnénk látni, az, hogy vagy a bevezetésben, vagy a szöveg végén a provenienciát illető jegyzetnél, ott, ahol először említ a szerző egy kéziratot, szólni kellene valamit magáról a kézitról is. Ma rendszerint csak annyi áll a szöveg után: Kézitrattár, 3648. fol. lat., IV. köt., 247—248. l. (p. 227.). Ennyi elég annak, akinek módjában áll a Nemzeti Múzeumban utánanézni annak, hogy az eredeti kézirat kitől származik, melyik századból való, de kevés annak, aki csak a publikációra van utalva. Pedig a kézirat részletesebb leírásából a további-kulató értékes következtetéseket vonhat le magának. Mindez könnyűszerrel elvégezhető pótlás volna a következő kötetek számára.

A rendkívül becses munka rövid ismertetését nem fejezhetjük be anélkül, hogy kifejezést ne adnánk annak a reménynek, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum meg fogja találni azokat az anyagi eszközöket, amelyek ennek a kitűnő címerkatalógusnak a folytatólagos megjelenését lehetővé teszik. Áldásy Antal címerleírásai maradandó értékű kötetek lesznek mindig a magyar heraldikai irodalomnak, amelyek a külföldi irodalom számára is nélkülözhetetlen forrása-nyagot nyújtanak.

Tóth László.

Propyläen-Weltgeschichte. Werdegang der Menschheit in Gesellschaft und Staat, Wirtschaft und Geistesleben. Herausgegeben von W. Goetz. 7. Band. Die französische Revolution. Napoleon und die Restauration, 1789—1848. Berlin, 1929.

A német könyvtermelésben éppen nem szokatlanok az újabb és újabb sokkötetes világtörténetek. Szinte minden évtizednek megvan a maga nagy vállalkozása, a kisebb terjedelmű, kézikönyvszerű összefoglalásokról nem is szólva. A könyvtárban egymás mellé helyezve nyíltan tesznek tanúságot arról, hogy legtöbbszörük, még talán az excentrikus el-

gondolású Helmolt-féle világtörténet is — kivéve éppen a magyar vonatkozású részt — a kor színvonalán állva törekedett kielégíteni olvasóközönségének igényeit. Így az az út, amely a Propyläen-Weltgeschichte-ig vezet, hosszú ugyan, de egyre felfelé halad. Észrevehetően az óriási anyag minél egységesebb elrendezése és feldolgozása az a főszempont, amelynek érvényesítésére valamennyi törekedett, amióta az egymástól független monografiák gyűjteménye, az Oncken-féle világtörténelem egész sorozatának elolvasása fizikailag is lehetetlennek bizonyult. Az egységet természetesen legjobban ott sikerült biztosítani, ahol egyetlen szerző próbálkozott a nagy feladattal megbirkózni; főleg ezért is marad meg Th. Lindner vagy H. Delbrück összefoglalásának mindenkorra a maga értéke. Viszont velük szemben előnyt jelentett a sok munkatársat foglalkoztató vállalkozások számára, hogy az újabb részletkutatások eredményeit inkább volt módjukban figyelembe venni és értékesíteni. Közülök nálunk legnépszerűbb az Ullstein-féle volt; L. M. Hartmann kisebb sorozata, annak ellenére, hogy előadásának gerince éppen nem a politikai események felsorolása, már kevésbé terjedt el, ami azonban talán a háborút követő viszonyok rovására is írható.

Mindezek a régibb és újabb világtörténetek, minthogy a mai ember történetfelfogása az utolsó évtizedben jelentős mértékben átalakult, érdeklődésünket és igényeinket nem képesek kielégíteni. A világháború és következményei annyi új problémát vetettek fel, amelyekre feleletet keresünk, az egyes, sokszor elismételt vagy akár legújabb adatok helyett annyira inkább az egész fejlődést megmagyarázó, nagyvonalú összefoglalások keltik fel érdeklődésünket, hogy azt vettük észre, hogy az emberek ismét visszanyúlnak Ranke félszázados világtörténetéhez és még sokkal régibb nagy korrajzaihoz. Az üzleti élelmesség nyomban felismerte ezt a hangulatváltozást s következménye gyanánt ma már több kiadó, egymással versenyezve, dobja piacra a Ranke-köteteket. Bármennyire is örvendetes ez a Ranke-kultusz, abban a vonatkozásban a stagnálás jele, hogy azért következett be, mivel a modern követelményeknek megfelelő jobb feldolgozás nincsen. Minthogy a történeti életnek vannak olyan széles területei, amelyekre csak az elmúlt évtizedekben irányult a kutatás figyelme s amelyek természetszerűleg hiányoznak a nagy klasszikus műveiből, általánosan érzett nagy szükség van kielégítő orientációt nyújtó világtörténelemre, olyanra t. i., amely fokozottan kiterjeszkedik a gazdasági és kulturális vonatkozásokra, de ugyanakkor visszatükrözi a történeti élet egységét is. Mai felfogásunk szerint ez az egység azzal jut legjobban kifejezésre, ha az egész történelmet mint az emberi szellem munkáját fogjuk fel, vagyis ha az ú. n. szellemtörténeti módszert alkalmazzuk vizsgálódásainkban.

Ilyen logikusan átgondolt és egységes világtörténet szer-

kesztésére vállalkozott W. Goetz lipcei egyetemi tanár, aki mint a szellemtörténeti kutatás egyik úttörője ismeretes. A munka tervrajza szerint a szerkesztő minden kötethez bevezetést ír, amelyekben összefoglalja az egyes korok jellemző vonásait s egyszersmind a periódusok szellemi összefüggéseit is kiemeli. Tagadhatatlanul szép és egységes az egész munka beosztása, jól kihangsúlyozza a korok összetartozását, illetőleg elválasztó vonalait. Amíg pl. a harmadik kötet címe: „Mittelalter“, addig a következő: „Das Zeitalter der Gotik und Renaissance“; vagy a nyolcadiké: „Liberalismus und Nationalstaaten“, az utolsóelőttié pedig: „Entstehung des Weltstaatsystems“. A munkatársak sorában sok fiatal, de ma már számottevő tudós nevével — F. Schneider, Fr. Rörig, W. Mommsen — találkozunk, de ugyanígy szerepelnek a listában az idősebb generáció képviselői is, mint pl. K. Hampe, E. Mareks, J. Strieder stb. Bizonyos, hogy jobb lett volna, ha egyetlen ember tolla eleveníti fel tíz kötetben az emberiség multját, ily remények teljesedése azonban, mivel a történetírás fejlődése kezdetén álló tudomány, s mert így egyre újabb részleteredmények értékesítése szükséges, még nagyon sokáig az utópiák sorába tartozik.

A munkából eddigelé egy kötet jelent csak meg, még pedig — a szokástól eltérően — a hetedik, a francia forradalom és a restauráció korának feldolgozása s így ennek alapján kell megállapítanunk az egész vállalkozás várható eredményeit és hibáit. A kötetet többen írták. Hárman a politikai eseményeket foglalták össze s ezek a részek a régi modorban tárgyalják a kor történetét, amint hogy A. Sterntől, a nagy „Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815“ szerzőjétől mást nem is lehet várni. Ellenben új és ily terjedelemben teljességgel szokatlan két fejezet, a kötet legértékesebb részei: O. Walzel: Klassizismus und Romantik als europäische Erscheinungen és H. Herkner: Die wirtschaftlich-soziale Bewegung von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, amelyek bizonyára nagy mértékben fogják előmozdítani, hogy a gazdasági, társadalmi és szellemi áramlatok ismerete behatoljon a köztudatba. Kétségtelen, hogy az eddigi világtörténetekkel szemben igen nagy haladás, hogy ennek a két fejezetnek az anyaga mint a történés jelentős tényezője helyet kapott, viszont éppen olyan mértékben sajnálatos, hogy ez az anyag még mindig nem olvadt össze a politikai események elbeszélésével. A két rész még itt is — s talán még hosszú ideig — mint külön fajsúlyú testek foglalnak egymás mellett helyet. Még mindég úgy látszik, mintha az az ember, akinek világnézete művészetben és irodalomban megnyilatkozik, különbözne a politikai élet perondján szereplő embertől. Kétségtelen, hogy a kötet alapján a különböző hatóerők összetartozását ma már pontosabban látjuk, mint előbb, a korszak egysége azonban még mindég nem domborodik ki eléggé. Úgy kellene, hogy egyetlen nagy és

harmonikus épület benyomását keltse a világtörténelem e fejezetének előadása s nem egymás mellé helyezett részek halmazát. Ami más szóval annyit jelent, hogy egyetlen embernek kellene megírnia a korszak történetét gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi vonatkozásaiban egyaránt. Az ilyen feladatra vállalkozó historikus áttanulmányozva a kor egész szellemi életét, nemcsak azt vizsgálná, hogy a klasszicizmus, majd a romantika szelleme a szépirodalmi művekben miként nyilvánult meg, hanem keresné és feltűntetné annak hatását a teológiai irodalomban éppen úgy, mint a közgazdaságban. Ily módon el lehetne kerülni azokat az egyenetlenségeket is, amelyekkel Walzel cikkében találkozunk; ez ugyanis másod-, harmadrangú költőkkel bőven foglalkozik, ellenben a romantika gazdasági teoretikusáról, Adam Müllerről alig mond valami érdemlegest s ugyanígy nem méltatja eléggé a romantikusok államszemléletét és társadalomtanát sem. Az is kétségtelennek látszik, hogy ha egyetlen ember volna a kötet szerzője, akkor ez a gyakorlati politikusok és államférfiak tevékenysége mögött is jobban kiérezné és előadásában kidomborítaná a világnézeti indítóokokat, amelyek kifejtését a politikai eseményekről szóló többi fejezetben sok helyen sajnos nélkülözzük.

De igazságtalanok volnánk, ha nem jegyeznők meg azonnal, hogy ilyen egységes korrajzot ma még senkitől sem követelhetünk. Hisszük, hogy a történettudomány fejlődésében az a stádium is bekövetkezik, hogy ilyen korfestés lesz az átlagos munkateljesítmény, addig azonban még bizonyára hosszú idő fog elmúlni. Ha azonban e ma legtávolabbinak látszó csúcsra sikerül feljutnunk, abban része lesz, mint kezdeményezésnek, W. Goetz vállalkozásának s éppen ezért méltó az fokozottabb mértékben is közönségünk figyelmére, még annak ellenére is, hogy a kötet magyar vonatkozású részeinél igen jelentős hiányok mutatkoznak. Különösen fájdalmas látni, hogy amíg a munka a romantika hatását az orosz és lengyel szellemi élet területén is — bár csak nagy vonásokban — feltűnteti, a magyar romanticizmusról, főleg pedig Széchenyi politikai rendszeréről egyetlen szó sincs, noha Angyal Dávid „Széchenyi történeti eszméi“ és Szekfű „Három nemzedék“e alapján nemcsak a romantikusoknak Széchenyire gyakorolt hatása ismeretes pontosan, hanem az is kétségtelen, hogy a legnagyobb magyart kora államférfiai között önállósága és eredetisége következtében előkelő hely illeti meg. Bár mi magyarok ezt mind jól tudjuk, mégsem róhatjuk fel Walzel hibájául, hogy a könyv írása közben nem szerzett róla tudomást. Nem várhatjuk ugyanis, hogy a nyugateurópaiak megtanulják nyelvünket, hanem magunknak kellene kutatásainknak ily, európai fontosságú eredményeit a külfölddel megismertetnünk. S mert ezt a jelen esetben is elmulasztottuk, az említett fájdalmas hiányért csak magunkra vehetünk.

Befejezésül jegyezzük még meg, hogy a kötet kiállítása nemcsak igen díszes, hanem ugyanígy ízléses is és hogy egykorú, amellet nem unalmasan közismert képek jó reprodukciói ékesítik, úgy, hogy a képanyag, ily helyesen összeválogatva, a kor megértését szintén elősegíti. Nagyon nélkülözzük ellenben a felhasznált szakmunkák lajstromát. Az egyes kötetek végén a mű túlterhelése nélkül is könnyen helyet foglalhattak volna legalább a legfontosabb művek címei, útbaigazításul a komolyabb szándékú olvasónak és szükségszerűen igazolásul a szerzőknek is. Mert ilyen irodalmi függelék hiányában, mint a jelen kötet is mutatja, a szerzők kénytelenek egy-egy merészebbnek tetsző vagy alapvető fontosságú állításuk igazolására zárjelben feltüntetni a forrásul használt történetíró-tekintély nevét, ami olvasás közben a laikust bizonyára inkább zavarja, mint egy appendix. Ennek hiánya, ismételjük, teljességgel érthetetlen előttünk, s a magunk részéről szívesen odaadtuk volna érte cserébe a részletes — jelen kötetben 43 lapos — igazi schulmeisteri pedantériával összeállított időrendi táblázatot.

Mályusz Elemér.

Helbing—Bauer: Die Tortur. Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Zeiten und Völker. Mit Abbildungen nach alten Meistern. 432 lap. Dr. P. Langenscheidt. Berlin, 1926. Ára 18, félbörkötésben 26 márka.

Az előttünk fekvő könyv az emberiség kulturális fejlődésében mutatkozó nagy eltévelyedések legszomorúbb, de amellet érdekes részleteit tárgyalja. Felsorolva és ismeretve találjuk itt mindazt, amit emberek emberek gyötrelmére és kínjára a legrégebb idők óta világszerte a jog örve alatt kitaláltak és véghezvittek.

A negyedszázad előtt először megjelent munka jelen újra átdolgozott kiadását ép oly avatott kéz végezte, mint az eredeti kiadást. A könyv a torturát úgy a szövegben, mint az illusztrációkban kimerítően ismerteti. Felette érdekesek a nagy számban közzétett kínzási jegyzőkönyvek is, melyek helyel-közzel valósággal drámailag hatnak, vagy például Ravailac-nak és Damien-nek az egykorú adatok alapján ismertetett megkínzása.

A könyv a történelem sorrendjében tárgyalja a nagy anyagot. Kezdi az ókoron, majd ismerteti a kínzóeszközöket s az istenítéleti eljárásokat, a csonkításokat, az önkínzásokat s ez utóbbiak keretében Szent Erzsébetünkét, a kínzás és az erotismus egymással való összefüggését s a szadizmust, melynek fejezetén belül Báthory Erzsébet vérben fürdő alakjával találkozunk, a rabszolgák sorsát, a spanyol inkuizíciót, a boszorkány-üldözéseket, a háborúbeli kínzásokat, a tortura történetét Európa különböző országaiban, melyek közül bennünket közelebből Mária Terézia Constitutio criminalis-a érdekel 1769-ből. A XIX. század sem torturamentes,

sőt a XX. sem és szerzőnk figyelemmel kísérte a kínzásokat a legutóbbi időkig, azonban a bolsevisták intézményes vérengzései, úgy látszik, mégis elkerülték figyelmét.

A munkának egyébként rendkívüli alapossága és gazdag tartalma méltán számíthat a kultúrtörténészek általános érdeklődésére s ezért melegen ajánljuk azt t. Olvasóink szíves figyelmébe.

Győry.

Póka-Pivny Béla dr.: Csonka-Franciaország két integritási harca és Szent Jeanne d'Arc. Külpolitikai tanulmány. Kiadja a Magyar Külügyi Társaság. Budapest, 1930. Kis 8°. 207 lap.

Szerző azzal, hogy könyvét külpolitikai tanulmánynak nevezi, felment bennünket attól, hogy fejtegetéseit a történetkritikai módszerek szigorú szabályai szerint bíráljuk el; a munka végén felsorolt szakirodalom azonban, amelynek alapján dolgozott, nagyobb szorgalmat és elmélyedést árul el, hogy azt ne tekintsük történelmi munkának. A történelmi jellegű tárgyalás az öt első fejezetben folyik és a munka nagyobbik részét foglalja el (17—160. l.), a hatodik fejezet politikai jellegű, arról e helyen nem nyilatkozhatunk.

Az első fejezetre szorítókozó bevezetés észrevehetőleg francia beállítás alapján írt, egyébként sikerült áttekintés Anglia és Franciaország ellentétének kialakulása fölött, amelynek magvát szerző Flandriában véli megtalálni, Franciaországot nevezvén Flandria anyaországának (29. l.). Megállapításai nagyrészt helyesek, de annyiban módosítandók, hogy a küzdelem alapja, mint a legtöbb középkori háborúé, magánjogi természetű birtokigényeken nyugodott, amely igényhez az angol és a francia nemzetnek egyformán kevés köze volt, mert ha lett volna, úgy a franciáknak az argonnei erdőkben, Párizs fölött elfutó német határ ellen az elfranciásodott angol udvarra kellett volna támaszkodniok. Kivételt egyedül Magyarország képezett, hol a közjogi motívumok a magánjogiak fölött állottak és szerző, feltehetőleg ennek következtében domborította ki az angol-francia háborúban a nemzeti vonásokat.

Történelmi szempontból legsikerültebbek a II—V. fejezetek, melyekben a százéves küzdelem plasztikus képét adja, — tudomásunk szerint először használván fel irodalmunkban a tőlünk távolabb álló kérdés forrásműveit és személyesen is felkeresvén a küzdelem színterét. Ezért olyan mozzanatok is érvényre jutnak, miket a szakember sokszor mellőz, de amelyekre szerzőnek szüksége van, hogy munkáját élvezetessé tegye. A megkapó hangulatot Franciaország és Magyarország tragédiája között a Franciaországra rákényszerített 1420-i troyesi és a Magyarországára rákényszerített 1920-i trianoni szerződések egybevetésében látja (100. l.). Itt egy pillanatra megáll, hogy lendülettel fogjon hozzá az orléánsi szűz alakjának megrajzolásához, ami teljes mértékben sikerül is (115—144. l.).

Szerző gondosan felhasználta mindazon fontosab műveket, melyek az általa tárgyalt eseményekre vonatkoznak és azoknak segítségével elérte a maga elé tűzött célt, Csonka-Franciaország és Csonka-Magyarország tragédiájának összehasonlítását. Munkája könnyen olvasható, színes történelmi rajz, melyet irodalmunk és a szomorú sorsban vigasztaló hasonlatokra vágyó közönségünk figyelmébe ajánlhatunk.

Horváth Jenő.

Heinz Maybaum: Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. (Amt Gadebusch u. Grevesmühlen.) Beihefte z. Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. Herausg. von Prof. Dr. G. von Below. 1926, Stuttgart. (W. Kohlhammer.) XII + 269 l.

A középkorból az újkorba átlépő kornak és magának az újkornak egyik legfontosabb gazdaság-, társadalom- és jogtörténeti problémája, hogy hogyan alakult ki a XVI. és XVII. század folyamán a földesuraknak allodiális területén folytatott öngazdálkodása, az ú. n. Gutswirtschaft.

A kérdés gazdaságtörténeti oldala különösen érdekes, mert megoldása nemcsak arra ad feleletet, hogy mik tették lehetővé a nemzetgazdaságnak az államterület összes anyagi erőforrásait egy kézben összpontosító kifejlődését, hanem felvilágosítást nyújt a XVIII. században és a még az előtt bekövetkezett hatalmas társadalmi átalakulásokra is. Jogtörténeti oldaláról megvilágítva viszont magunk előtt látjuk az egész középkori és kezdőújkori igazságszolgáltatás decentralizált megosztottságát. Bemutatja nekünk a XVI—XVIII. századi élet egész keresztmetszetét, anyagi feltételeit és megnyilvánulásait.

A nagybirtok zárt egységének kialakulása jogi tekintetben a XVI. században érte el fejlődésének tetőfokát egész Európában,¹ de ami a továbbiakra jellemző, az nem a zárttság kialakulásában nyilatkozik, hanem a gazdasági kitermelésben. Ez a kitermelés, az önszükségleteken túlemelkedő piacra-árusítás, az a megnyilatkozás, amely a mezőgazdasági üzem történetében az újkor beköszöntését jelenti. És ezt éppen az uradalmi gazdálkodás idézte elő.

Az uradalmi gazdálkodás területi eloszlását a Rajna vonala határozza meg. Ennek azonban az államszervezet szempontjából is fontos következményei voltak: ott ugyanis, ahol a központi kormány a partikuláris széttagolódások külön érdekeit leküzdve, központosítani tudta a rendi befolyással szemben főként az igazságszolgáltatási jogkört, ott a zárt terület nem állhatott fenn. De ahol az előzetes fejlődés vonala az igazságszolgáltatásnak nagyobb földesurak szerint való megoszlását mozdította elő, ott az államhatalom kor-

¹ O. Peterka: Rechtsgesch. II. 1927. 63. l. R. Häpke: Wirtschafts-gesch. 1927. 90. l. Annales de Histoire stb. 1929. 148—49. ll.

látozottsága nem tudott belenyúlni a jogkörök további kiterjesztésének meggátolásába, nem tudta, mert nem volt ereje abszorbeálni a helyi érdekeket.¹

A Rajnától keletre elterülő tartományokban és országokban a központi hatalomnak nem sikerült a területiális hatalmakat oly mértékben leküzdeni, mint nyugaton, amelyek legtöbb országában az abszolút fejedelmi hatalom kezdetei a XVI. századra mennek vissza.²

Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Svájcban, Westfalenben, stb. tehát nem volt meg az alapja az uradalmi kormányzat kifejlődésének, mert e területeken a központi kormány kezdeményező befolyása csaknem kizárólagos,³ szemben Cseh-, Lengyel-, Magyarország, Románia, Bukovina, Szerbia, Finnország, Mecklenburg, stb.-vel.⁴

A központi hatalom és az uradalmi gazdálkodás zártságának ez a viszonya volt az oka annak, hogy létrejöttek feltételeit elsősorban a jogtörténeti vizsgálódás alapján magyarázzák.

Ez elvnek megnyilatkozását mutatja Maybaum munkája is.

Tárgyalásában a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalmi különbségéből indul ki, megállapítván, hogy míg az előbbinél sem a földesúrnak öngazdálkodásáról, sem birtokának zártságáról és jogi egységéről nem lehet szó, addig az utóbbinál éppen ezek azok a jellemzők, amelyek annak kritériumát megadják.

Részletes fejtegetéseinek során a XIII. századi német gyarmatosításnak jelentőségére mutat rá, amely Mecklenburgban az eddig ismeretlen Lehnssystemet honosította meg. Ennek gazdasági következménye: a földbirtokok kifejlődése, maga után vonta a földesúri jog érvényesítése miatt a vend parasztság szociális helyzetének leromlását.⁵

A földesúr tevékenysége területének irtással való növelése, illetve ezeknek betelepítése által vált fontossá. A telepítést a nálunk is ismert lokátori intézmény tette lehetővé. A „locatores“ a földesúri birtokkormányzat periferiális közegeivé lettek, valamint az állami adózás egységeinek vezetőivé.

A birtokon letelepült parasztság adózása ebben a kor-

¹ V. ö. G. Jellinek: Allg. Staatslehre. 1929. 332. l.

² V. ö. G. v. Below: Probleme der Wirtschaftsgesch. 1926. II. kiad. 620. l.

³ V. ö. Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgesch. II. k. 1929. 57—58., 60., 88. II. E. Fueter: Gesch. d. europ. Staatensystems. 1919. 54., 88—89., 236. II. Maenner: Bayern stb. 1927. 19. l. Ulbricht: Weltmacht u. Nationalstaat. 1910. 61. l.

⁴ O. Schiff: Hist. Zeitschrift. 1924. 206. l. Schybergson: Gesch. Finnlands. 1896. 174. l. stb.

⁵ Szép vázlatát adja e folyamatnak európai alapon K. Brinckmann: Wirtschafts- u. Sozialgesch. 1927. 38—39. II.

ban terményszolgáltatásokban merült ki.¹ Jogi helyzete függetlenítette őt a földesúri hatóságtól (27. l.), bár már a XIII. században mutatkozott a földesuraknak az a törekvése, hogy kisebb ügyekben elnyerjék az igazságszolgáltatás jogát. Törekvésük eredménye volt, hogy az eddig egységes mecklenburgi igazságszolgáltatási organizáció (40—41. l.) már a XIII. század folyamán megoszlott: egyes földesurak megkapják birtokaikon letelepedett népeik fölött a joghatóságot, de csak korlátozott mértékben (49—54. ll.).

A további fokon a Landesherr névleges főhatósága mellett a legtöbb földesúr maga nyújt minden ügyben igazságot népeinek, amely szokásjogi fejlődés a XIV—XVI. század küzdései során meghozza a nagybirtokosoknak a volle Hoehgerichtsbarkeit közjogi elismertetését is (65—75. ll.).

Ez az igazságszolgáltatási jogkör középkori fogalmában a földesúrnak kormányzati, végrehajtó hatalmat is biztosított. Elnyerése által tehát a birtoktulajdonos megkapta egyben azt a jogot is, hogy területéről eltávozni akaró jobbágyát helyhez kösse, mert az eltávozás megengedése a földesúr akaratához volt kötve; és így, mielőtt a törvényhozában a szabadköltözés eltörlése szankcionálást nyert volna, az élet már eldöntötte, hogy a parasztság sorsa földesura akaratához legyen láncolva. Az élet haladt a maga következetes útján, a törvényhozás számára csupán azt a jogot tartva fenn, hogy formát adjon a hosszú fejlődés végcéljának: a földhözköttötségnek.²

A továbbiakban Maybaum az ú. n. advocatiának (az államjogok összesített fogalma) a vár- és hídszolgálatnak. a Bede beszédésének a földesúrra való fokozatos átruházásáról beszél (87—107. l.), majd áttér az uradalmi gazdálkodás (Gutswirtschaft) különböző okaira (108. l.).

Rámutat mindenekelőtt arra a nagy jelentőségre, amely a legfőbb igazságszolgáltatási joghatóság kialakulásával a földesúri birtokjog határozott érvényesíthetősége révén állott elő. Minél jobban korlátozódott a parasztnak a földhöz való joga, annál súlyosabb adót vehetett ki reá a földesúr.³

Ezek az adók az újkor felé fokozatosan pénzzolgáltatásokká alakulnak át.⁴ De nagyobb jelentőségű az újkorban a robotszolgáltatás, amely XIV. századi ritka előfordulása után a XV. században sokszorozódik, hogy a XVI. századtól

¹ V. ö. J. Rutkowsky: Hist. Économique de Pologne stb. 1927. 27—31. ll. és Annales d'Histoire stb. I. 149. l.

² V. ö. Rutkowsky i. m. 34., 35—36. ll., 28—29. ll. Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. (1925.) 199., 207., 214., 217. ll. Bühler: Die Leibeigenschaft stb. Zeitschr. f. d. Gesch. d. Oberrheins. 1924. 4. ll. V. ö. nálunk 1492: 84. Corp. Jur.

³ Bajorországban is: Maenner: 21—22. ll. 1927.

⁴ Szép példákat nyújtanak általánosságban E. Patzelt: Die Entstehung... der Weistümer. 1924. Stowasser: Niederöst. Weistumstexte stb. 1927. (Szétszórva.)

egyetemes jellemzője legyen az uradalmi gazdálkodás újkori formájának.¹ A robot eredete a földesúri önművelés alatt álló területnek kifejlődésében keresendő,² előfordulása pedig belekapcsolódik az egész uradalmi gazdálkodás tényezőibe és strukturájába.

Amíg régebben Knapp³ és az utána haladó Ulbricht⁴ a zsoldosság kifejlődése miatt hadi jelentőségében lehanyagolt „Ritterschaft” földművelésére vezették vissza eredetét, addig Maybaum (145—46. ll.) és Rutkowsky (75—6., 201., 204. ll.), valamint az őket követő Kulischer⁵ az Amerikából nyert nemesércek következtében lehanyaglott pénzértékre és közvetve az árak százszázalékos átlagemelkedésére mutattak rá, mint az uradalmi gazdálkodás okaira.

De mindnyájan figyelmen kívül hagyták azt aényt, hogy az újkor általános jellemzője a mezőgazdasági termelés központosításának folyamata⁶ (tehát egy adminisztratív szempont), a mezőgazdaság jelentőségének felismerése, ezen keresztül a termelés intenzívebbé válása, a gabonakivitel fokozódása,⁷ figyelmen kívül hagyták — bár Maybaum céloz rá (118—20. ll.) — a személyiség befolyását is.⁸ Fontos jellemvonása egyben ez üzemnek és ugyanakkor ennek motívumaként is felfogható, hogy a nyereségnek tekintetnélküli fokozásával⁹ beleilleszkedik a korakapitalizmus szellemébe és éppen e tény emeli fölője a mindennapi szükségletre termelő középkori birtoküzemnek.¹⁰

A földesúr hatalmas birtokszervezetet épít ki, amelynek lépcsőszerű felépítése a középkor hagyománya, szelleme pedig: hatalmas tömegek organizálása a kitermelés szempontjából, újkori jellegét adja meg. Így helyezkedik bele az uradalmi gazdálkodás a közép- és újkor átmenetébe, magánviselven mindkettő bélyegét.

A Gutsherrschaft okainak és természetének kissé részletes, de nem érdektelen tárgyalása után folytassuk Maybaum ismertetését, aki miután kifejtette az önművelés alatt álló birtoktestek folytonos növelésének megnyilatkozásait —

¹ V. ö. Rutkowsky i. m. 1927. 31—32. ll. és 103. ll.

² U. o. 108—109. ll.

³ Gesammelte Schriften, II. k. 1927. 37. ll.

⁴ I. m. 1910. 60., 63. l.

⁵ Al'g. Wirtschaftsgesch. II. k. 330—31. ll.

⁶ Rutkowsky i. m. 31. és Annales d'Hist. 148. l. 1929.

⁷ Below: Probleme stb. 1926. 86. l. 129—30. ll.

⁸ Below: Terr. u. Stadt. I. kiad. 1900. 6., 9., 13., 15., 73., 94., 95. ll.

⁹ A. Dopsch: Natural- u. Geldwirtschaft. 1930. 237. l.

¹⁰ V. ö. W. Sombart: Der Bourgeois. 1923. 3. kiad. 80—82. ll., 102. l. Dopsch: Naturalwirtschaft. 197—98. ll. Below: Archiv f. Pol. u. Gesch. 1925/IV. 191. l. Sombart: Der Mod. Kap. 1928. 629. l. Brinckmann i. m. 1927. 76. és 86. l. V. ö. még Kultur u. Universalgesch. 1927. 390., 537—38. l. L. Brentano: Der wirtschaftende Mensch stb. 1923. 490. l.

rámutatva, Knapp után, az üresenálló jobbágytelkek fokozatos bevonására —, ráfér a parasztság adózására, követve itt is a szokásos csoportosítást: 1. naturalia, 2. culinaria, 3. pénzadózás, 4. robot. Szépen vázolja a terhek fokozatos növekedését a Hofländerei tudatos szaporítása által a XVII. század folyamán, a Frauendienste, a jobbágygyermekiek ipari szolgáltatásait. Fontos az a megállapítása, hogy a földesúr főrekedett a parasztnak maga adni az ingóságokat, hogy ezáltal teljesen magához láncolja. A jobbágy gazdasági helyzetével párhuzamosan süllyedt jogállása is, míg végül a harmincéves háború Leibeigen-né züllesztette.

A 193—217. ll-on táblázatokat közöl az állami felségjogoknak földesúri jogokká való átalakulásáról, folytatja ezeket 220—269. ll-on az önmívelés alatt álló telkek kiterjesztésének táblázata.¹

Mint említettük, Maybaum mindent a jogtörténeti vizsgálódás alapján magyaráz: egész rendszerének középpontjában az a kérdés áll, hogyan alakultak át az állami hatalom egyes ágai a földesúr joghatóságának elemeivé? Hogyan idézi elő a ius iurisdictionis a birtokkormányzat tárgyalt formája kialakulását? E tekintetben előadása nem esik kifogás alá, mert elénk állítja a birtokos osztály rendiségének egész fejlődésmenetét, bár több fontos kérdést kihagy vizsgálódása köréből, pl. a „Heimfallsrecht“-et, a „Dorf-obrigkeit“-et, amelyek pedig Poll munkája óta általánosan ismertek. (Das Heimfallsrecht stb., 1925.) Keveset foglalkozik a szociális rétegződéssel is.²

Általában munkája egyik terméke annak a jogtörténeti alapon dolgozó gazdaságtörténeti iskolának, melynek utolsó képviselője Dopsch szerint R. Kötzsehke.³

Nem mutat rá arra a nagy jelentőségre, amelyet a nagybirtoküzem a technikai módok tökéletesítésében idézett elő, a gabona eltevése által vívott ki, arra az előhaladásra, amelyet a paraszt földművelési elveivel szemben tett meg,⁴ nem mutat rá arra a tényre, hogy a háborúk mily nagy befolyást gyakoroltak a gazdasági termelésre,⁵ stb.

Más érzéssel tettük volna le a könyvet, ha említését hallottuk volna, hogy hányszor nyújtottak segílyt a földesurak parasztaiknak még Lengyelországban is, ahol pedig „les paysans sont esclaves de la noblesse“.⁶

¹ V. ö. Hist. Zeitschrift. 1928. 388—91. ll.

² Erre jó Rutkowsky i. m. 104. ll. Knapp i. m. 1927. 12—14. ll. Részben Szekfü: Magy. Tört. V. 138. l.

³ Dopsch. Zur Method. der Wirtschaftsgesch. (Kultur- u. Universalgesch. 1927.) 524—25. ll. (Goetz: Eml. K.)

⁴ V. ö. Kulischer: Allg. Wirtschaftsgesch. II. k. 49—69. ll. Lefebure: Annal. d'Hist. I. k. 1929. 510—11. ll. Knapp i. m. 1927. 236., 251., 321. ll.

⁵ Dopsch: Nat. Wirtschaft. 1930. 178—79. ll.

⁶ Montesquieu: Oeuvres. Nouvelle edition. 16. l.

Ha Maenner, Rutkowsky, Kulischer (Russ. Wirtschaftsgesch., 1925.) stb. munkáival kiegészítjük megállapításait, a parasztság európai jogfejlődésének azonosságaira értékes példákat fogunk találni, de ugyanakkor az örökös jobbágyosság (Leibeigenschaft) kialakulását sem fogjuk oly súlyosnak látni, különösen ha meggondoljuk, hogy a kisbirtokos és önálló paraszt helyzete sok helyen a gazdasági és társadalmi fejlődés következtében sokkal súlyosabb volt.¹

„Minél inkább körébe vonja a gazdaságtörténelem a rokon-tudományok megfigyeléseinek eredményeit, annál inkább megfelel annak a feladatnak, hogy a materiális fejlődést — amelynek állandósága a szellemi kultúra alapjait adja meg² — mint az életvalóság viszonyainak alakulását mutassa be.³

Maybaum csak az alkotmányos vizsgálódás terén mozgott és ezért munkája, bár a maga nemében eddig páratlan, mégis hiányos maradt.

Komoróczy György.

Guido Zadei: Il barone Colonello Alessandro Monti e la sua azione in Ungheria nel 1849. Brescia, 1929, 8-ad r., 80 l. (Bibliotheca Bresciana, N. 1.)

Kegyeletes alkalom hozta létre e kis mű megjelenését. Az olasz-magyar barátsági kapcsolatok újjáéledése kegyeletet és figyelmet ébresztett a magyar szabadságharc olasz légiójának parancsnoka iránt, aki a magyar csatamezőkön tulajdonképpen mind a két nép szabadságáért küzdött. Elismerésre méltó, hogy Monti ezredes szülővárosa jeles fiának irodalmi emléket is állít. Guido Zadei helyes érzékkel úgy fogta meg ezt a kérdést — miután Monti életrajzát megírni nem állott módjában —, hogy egy áttekintő biografikus bevezetéssel kiadta Batthyány Kázmér, volt magyar külügyminiszternek tizenkét, eddig ismeretlen levelét, amelyeket írója 1849 és 1853 között a számkivetésből Alessandro Montihoz intézett s amelyeket ma is a Monticsalád levéltára őriz. A függelékben pedig más, Monti magyarországi szereplésére vonatkozó, máshol már kiadott iratokat közöl.

Zadei, népszerűsítő céljának megfelelően, Batthyány kissé nyers franciasággal fogalmazott leveleinek csupán az olasz fordítását közli. Ez hiba ugyan a módszeres oklevélkiadás szempontjából, de hálásak lehetünk, hogy a szerző ilyen szépszámú s nehezen hozzáférhető helyen lévő, ismeretlen okiratnak a közzétételével gyarapítja az emigrációra vonatkozó ismereteinket. Zadei munkájának értékét ezeknek a leveleknek a közzététele adja. Bevezetése több lelkesedés-

¹ V. ö. pl. Lefebure i. h. és Oeuvres complètes de A. de Tocqueville IV. 1925 179—201, és 265—75. II.

² Dilthey: Gesammelte Schriften. III. k. 1927. 224. 1

³ Dopsch i. h. Kultur- u. Universalgesch. 1927. 538. 1

sel, mint hozzáértéssel készült. Azt nem is vesszük rossz néven tőle, hogy a magyar publikációkat nem ismeri, de az méltán meglepő, hogy Attilio Vigevano munkája (*La legione ungherese in Italia 1859—1867*, Roma, 1924) sines forrásai között. Viszont Wilhelm Alter kétesértékű közléseit (*Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution*, Deutsche Rundschau, 1911 november — 1912 április) helyesebb lett volna teljesen figyelmen kívül hagyni. A levelek jegyzetézése is eléggé hiányos, ami érthető is a magyar források ismeretének híján.

Zadei munkája nem az, aminek a címe mondja: Monti életéről és magyarországi működéséről Hóry Etelka finom tollal írt essayje (*Il colonello Alessandro Monti e le legioni italiane nella guerra d'indipendenza ungherese*, *Le Vi dell'Oriente*, 1929 május) többet mond nála. Mégis a közölt érdekes levéltári anyag mindig hasznos forrásává teszi a magyar emigráció történetének. T. L.

Folyóiratszeme.

Corvina (a Korvin Mátyás Magyar-Olasz Társaság Közlönye). 1928. év, XV—XVI. k. *Agostino Negretto Cambiaso* „*La questione delle minoranze ungheresi*“ címen hiteles adatokra támaszkodva ismerteti a magyar kisebbségi kérdés előzményeit és jelen állapotát az egyes utódállamokban. — *Arrigo Solmi*, pávai egyet. tanár „*Il Rinascimento italiano in Ungher a*“ címen vázolja az olasz renaissance elterjedését Magyarországon, kitérve az összes évszázados olasz-magyar szellemi kapcsolatokra. — *Fögel József* cikke: „*Due codici che ritornano in Ungheria*“, abból az alkalomból íródott, hogy Mussolini elhatározásából a háború után eredeti helyére, Modenába visszaszállított két Korvin-kódex visszaadatott a Magyar Nemzeti Múzeumnak; a Korvin-könyvtár leírását tartalmazza, fogalmat adva az olasz közönségnek e könyvtár nagy kulturális jelentőségéről. — *Kastner Jenő* „*Lettere inedite di Giuseppe Cassone a Ugo Melzi*“ címen közli a Nemzeti Múzeum levéltárából Giuseppe Cassone, a lelkes szicíliai Petőfi-fordító leveleit (1875—1904), melyeket főként magyarból való fordításai ügyében előbb német, majd olasz nyelven intézett néhai Melzi Hugó kolozsvári egyetemi tanárhoz, az összehasonlító nemzetközi irodalom európai hírű tudósához. — *Mihalik Sándor* cikke, „*Le coppe ungheresi del Duomo di Rieti*“, a Szabin hegyek között, a Tevere egyik mellékvölgyében fekvő Rieti városka székese gyházában őrzött három XV. századbeli, kétségtelenül magyar eredetű kehelyről értekezik. Magyar eredetüket nyilvánvalóvá teszi az olasz ötvösművészet hagyományos formáitól teljesen eltérő, jellegzetesen magyar technikájuk. A szerző azt is kinyomozta, miképen kerülhettek a kehelyek Olaszországba. A rietii székese gyház leltári adatai szerint Domenico Camisati rietii püspök hagyatékából származnak, aki 1476-ban mint pápai nuncius Budára jött, hogy átadja Mátyás királynak a pápa által a török hadjáratra felajánlott segélypénzt. Királyunk a püspököt nagy kőöntetessel fogadta; Luca Lupus egykorú levele szerint szállásán fölkereste és személyesen kísérte el a templomba. Minden valószínűség szerint ez alkalommal ajándékozta neki a szóbanforgó kehelyeket, melyek utóbb a rietii székese gyház tulajdonába mentek át.

1929. évi XVII—XVIII. kötet. *Wolf Rozina* „*Gioacchino Pizzoli*

affrescatore del Collegio ungaro-illirico di Bologna“ címen terjedelmes tanulmányban ismerteti a Bolognában 1552-től 1781-ig fennállott magyar-illyr kollégiumot, melyet Zondy (Szondy) Pál zágrábi kanonok és címzetes püspök alapított a Bolognában tanuló zágrábi klerikusok és magyar nemes ifjak számára; a kollégiumot 229 évi fennállás után II. József oszlatta fel; épületében 1822 óta a Venturoli építész által szegény művésznővendékek számára alapított internátus talált elhelyezést. Fennmaradtak azonban az épület refektóriumában a Gioacchino Pizzoli által 1700-ban festett magyar vonatkozású freskók: Szent István és Szent Imre alakjai; Szent László, amint elfogadja a neki felajánlott horvát királyi koronát; Bakócz Tamás esztergomi érsek, Kollonich Lipót érsek, Draskovics György pécsi püspök, amint a trienti zsinaton szónokol; Szelsevics zágrábi püspök. A szerző közli a képek ábrázolását s egész terjedelmében adja a festő életrajzát és működését. — *Mihalik Sándor* „*Il calice ungherese della Cattedrale di Monza*“ címen ismerteti a monzai székesegyházban őrzött magyar eredetű, aranyozott ezüst kelyhet, amelyet az egyház egyik papja, Crucnola Péter, 1808-ban vett meg egy Milanó felé menetelő orosz katonától, aki hátizsákjában hozta magával. A kehely valószínűleg Erdélyben készült. Erre mutat a rajta látható felírás: Marcszekel (Székelymárk), 1510. Stílusára nézve hasonlít az esztergomi és a nyitrai székesegyházak egyes kelyheihez. — *Gombos Ottó* „*Vita musicale alla corte di re Mattia*“ c. értekezésében új, becses kútfői adatokkal gyarapítja eddigi ismereteinket Mátyás király udvara kiváló zenei kultúrájáról. — *Alessandro Cutolo* „*La questione ungherese a Napoli nel secolo XIV.*“ (A magyar kérdés Nápolyban a XIV. században) a M. Tört. Társulatban 1928. nov. 29-én tartott előadás eredeti szövege. — *Alfredo Fest* (Fest Aladár) „*Fiume in difesa della sua autonomia al principio del secolo XVII.*“ folytatólag ismerteti Fiume polgárságának nyolc éven át folytatott szívós küzdelmét a város önkormányzati jogainak védelmében Paar Frigyes kormányzó kapitány önkényuralma ellen. — *Tóth László* „*Analecta Bonfiniana*“ c. alatt újabb életrajzi adatokat közöl Bonfiniról (magyar nemesi diplomája; a Bonfini-család genealógiái táblázata; Joannes Scriptornek, Bonfini íródeákjának magyar nemesi diplomája és azonosságának kérdése Cattaneo madocscsai apáttal). — *Angelo Sacchetti Sassetti* „*Per la fortuna di G. Ladislao Pyrker in Italia*“ a rietii városi könyvtárban fennmaradt levéltári anyagból közli Pyrker János László egri érsek levelezését Angelo Mario Ricci olasz költővel, aki a lelkes irodalom pártoló érseknek és költőtársnak ajánlotta fel San Benedetto és Italiade c. műveit s később olaszra fordította Pyrkernek Rudolph von Habsburg c. eposzát. Az igen élenk levélváltás 1838-tól 1847-ig terjed, mindkét részről olasz nyelven.

Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem archaeológiai intézetéből. Szerkeszti *Buday Árpád*. I. évf. (1925.) 1—2. — Az első oldalon a szerkesztőség bejelenti, hogy a *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, a lehetőséghez képest bőséges illusztrációkkal. „Programmja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt. Komoly törekvésünk, hogy színvonal és terjedelem tekintetében is elérjük azt.“ Ugyanitt találjuk érdekes kultúrhistoriai dokumentumul nehéz viszonyokra azoknak az adományoknak, valamint azon előadások jövedelmeinek pontos felsorolását, amelyekből ez első kötet előállítási költségei fedeztettek. (A főbb cikkeket idegennyelvű fordításban vagy kivonatban is közli a szerkesztő.)

Buday Árpád: In memoriam. Kendi Finály Henrik egyet. professzor születésének százéves fordulója alkalmából (élt 1825—1898) rövid életrajz keretében meleghangú megemlékezésben méltatja a kiváló tudós válto-

zatos pályafutását; nagyszabású életrajzi vázlatban foglalja össze ellenben Pósta Béla egyetemi tanár (1863—1919) életét és politikai, valamint tudományos működését. Különösen behatóan ismerteti Pósta oroszországi útjáról írt „Régészeti tanulmányok orosz földön“ című kétkötetes munkáját, melynek eredményeként: „lehetővé vált, hogy hazánk ú. n. népvándorláskori régészeti anyagából megállapíthassuk a hunnok hagyatékát“, „nevezett anyagban elég világosan meg tudjuk jelölni a tiszta avar elemeket“, és „megállapította a legkeletibb határát annak a műipari ízlésnek, melyet Nyugat-Európában a nyugati gótokról neveznek.“ Nagy elismeréssel szól Pósta tanulmányairól, melyeknek „tengelyük: Hazánk földje régészeti tekintetben közvetítő a töle keletre és nyugatra fekvő területek között. Még pedig nem egyszerűen átvevő és továbbadó, hanem az átvett művelődési anyagra kitörőhatalenül rányomja a maga bélyegét és úgy adja tovább... Az ősmagyar művelődési elemeket kiindulási pontjukon erős mezopotámiai hatás érte, mely hatással közbeeső művelődések közvetítésével, későbbi útjukban is találkoznak. A görögromai műveltség szintén sokat köszönhet Mezopotámiának, amint hogy kimutatható annak hatása a praehistoriában is.“ Politikába is műzeumának sorsa sodorta, s mint politikus is éppoly gerinces és hajlíthatatlan volt, mint tudós. Hogy roppant akarateréje töle és hivatásától távolabbra eső területeken is minő nagyértékű tudott létrehozni, annak ékesen szóló bizonyossága a tönk szélén álló kolozsvári Egyetemi Diákasztalnak (Mensa Academica) feljavítása és lendületes fölfejlesztése, apró alapítványokból saját háromemeletes palotájában lakó, minden szükséges felszerelésnek birtokában levő hatalmas egyetemi intézménnyé, amelyet az új urak a többi hasonló, tisztára magyar magánpénzből létesített intézményekkel együtt az oláh kormány számára foglaltak le. Pósta Béla működésében „minden téren elért sikereinek titka a becsületos munka volt, semmi más.“ — *Móra Ferenc: A csókai őstelepről.* A híres torontálmegyei őstelepről, hol több ízben volt már ásátás, Móra azoknak az ásátásoknak beszámolója kapcsán ad rövid összefoglaló ismertetést, amelyeket 1907—1913 között folytatott a szegedi múzeum megbízásából. A helyszín leírása és az ásátások eredményeinek statisztikai felsorolása után szerző megállapítja, hogy a csókai telep főleg neolith- és aeneolithkori leleteket, valamint késői népvándorláskori emlékeket rejt magában. Közöttük igen érdekesek az emberlábát utánzó talpakkal ellátott edények, babajátéku szolgált kerámiai tárgyak, valamint állatalakokat utánzó cseréptöredékek. Egy durva, agyagból készült s tör öntésére szolgáló öntőminta és a finom csonteszközök tömege az újkőkori és rézkori leletek legjelentősebb darabjai, míg a népvándorláskori sírok közül egy aranyoglárokkal, szíjvégekkel és fegyverekkel gazdagon ellátott lovassír kelthet méltó feltűnést. A csókai őstelep gazdag és különös emléktanyagából, melyek közelebbi rokonságot csupán az erdélyi, tordosi őstelep leleteivel mutatnak, szerző behatóan foglalkozik az egy, két és három nyílással ellátott csontgyűrűkkel, melyeknek rendeltetése sokáig ismeretlen volt, míg nem 1911 ben egy zsugorított fokvésű csontváz kezén nemesek egyes, hanem hármassal csontgyűrűt is talált Móra, s így ez egy darabból készült gyűrű használati módja tisztázott. Értéküket növeli, hogy őskori telepeinkről, a csókain kívül, azideig ily gyűrűk nem kerültek elő. — *Buday Árpád* egy római diploma militare nak ezideig kiadatlan második lapját közli, mely a konzulok neveiből megállapíthatóan Kr. u. 120-ból származik, s mivel Zsibón került elő, kétségkívül Porolisszumból származik. Ugyancsak ő egy hamisított római téglabélyegzöt mutat be Tordáról, melyen a felírás után caduceus (hírnökbot) van; ugyanezt az ábrázolást találjuk a Tordáról való hamis dák érmeken is, nyilván egyazon hamisító kezéből kerültek ki ezek. — *Banner János: Szegedi szükségpénzek.* A szerző 193 fajta papíros szükségpénzt mutat be, ír le, amelyek Szegeden

1915 és 1920 között a váltópénz- és aprópénzhiányon segitendő, forgalomban voltak. — *Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter-templom bontása* c. cikkében a szegedi fogadalmi templom építése alkalmával lebontott Szent Demeter-templom tornyával foglalkozik s kimutatja, hogy a torony négy korszak építkezéseinek ismertető jeleit viseli magán: egy XIII. századi ú. n. átmeneti stílusú építésnek, egy tiszta gót stílű, egy kései góttílű s végül egy XVIII. századbeli barokk átépítésnek jellemző jegyeit állapította meg a szerző a toronybontás alkalmával. Eszerint a XIII. század közepén épülhetett, és pedig IV. Béla hospesei által, akiknek munkája volt minden valószínűség szerint a szegedi vár s a várhoz csatlakozó Palánk városrész is. — *Banner János: A szegedi halászbárka* című tanulmányában a híres szegedi hajóépítő-ipar történetéből egy fejezetet ragad ki s alaposan, az eredeti kifejezések megőrkítésével és följegyzésével mondja el a halászbárkák készítésének menetét a tölgyfa-gerendák megdolgozásától kezdve a bárka vízrebocsátásáig. — *Végül Ferenczi Istvánnak: A tordosi őstelepen talált kőszerszámok anyaga* című cikkét adja a kötet.

II. évf. 1926 (1—2.). — *Buday Árpád: Az ú. n. thrák lovasisten problémája*. Szerző a régészeti irodalomban először A. Duponttól thrák lovasistennek nevezett s azóta így szereplő emléksoportot teszi összefogó-ló tanulmánya tárgyává. A kérdést elsősorban abból a szempntból tárgyalja, hogy helyes-e e lovas ábrázoló emlékeknél a thrák heros, hős vagy isten elnevezés. A típus kialakulásának középpontja a legtágabb értelemben vett Thracia, de a kb. 600 drb-ból álló csoportnak igen tekintélyes részét képezik a moesia, daciai, pannoniai, kisázsiai, pontusvidéki és görög-földi leletek, valamint előfordul a hasonló területről való éremleteken is. Szerző ezután a lényegileg azonos, s csak a részletekben különböző főbb csoportokat állapítja meg. Hampel és Kazarow osztályozásait továbbfejlesztve. A három főtypus [a) A lovas nyugodtan áll, illetőleg léptet. b) A lovas vágdat. c) A lovas emberi alakot tipor el.] emlékeinek először külön-külön, majd együttesen való elemzése után az emlékek korát és értelmezését adja. Szerinte „tévedés ezekben az emlékekben valamely speciálisan thrák nemzeti istenség ábrázolását látnunk. Akkor járunk el helyesen, ha azokban a korokra jellemző Údvizítő-keresésnek sajátos, az északi Balkánon kialakult és onnan részben távolabbi területekre is elkerült megnyilvánulási formáját látjuk.“ Ezt erősíti szerző szerint, hogy az ábrázolás egységével szemben a legnagyobb változatosság uralkodik ez emlékeken a különféle istenségeknek való ajánlásokban, tehát thrák nemzeti vonást nem találhatunk ez ábrázolásokon, melyeknek részleteiben viszont a hellenisztikus keleti vallások misztikuma túlságosan érvényesül; ezekből pedig az Údvizítő, a Megváltó után való olthatatlan vágyakozás látszik. Ennek a vágyakozásnak, mely a Megváltót hite szerinti régi istenségei egyikével nevezi, érdekes bizonyossága a Szt. Hippolytus római püspök által megőrzött pogány himnusz, mely megerősíti azt a véleményt, hogy mindenütt elsősorban a helyi istenségek váltak a Megváltóvá. A lovasábrázolások egy része pedig egyenesen a motívum felajánlóját mutatja, ki a váltság-vallások alapszelleme értelmében egyesül, hasonlóvá, sőt eggyé válik a maga Megváltójával. Szerző emlékekkel bizonyítja, hogy a keresztény Szent György-ábrázolás szervesen kapcsolódik az emlékek c) csoportjához (lásd fentebb). — *Banner János: Jelentés a magyarcsanád—bőkényi próbaátsátásokról*. Az 1925. évi ásátások e helyen egy telep, egy temető, és egy újabbkori temetkezés nyomaira vezettek. A helyszínek pontos geológiai és földrajzi leírása után az egyes csoportok leleteinek részletes felsorolását találjuk, hogy végül azok jellemző vonásait állítsa össze a szerző. A telep valószínűleg szarmata eredetű lakók sátortelepe volt, akik a leletek tanúsága szerint földműveléssel, pásztorkodással foglalkoztak, s durva készít-

ményű edényeiket maguk gyártották a telepen talált nagy égetőkemencében, melynek salaktermékei a telep egész területén előfordultak. A telepen talált egy csonteszközből szerző arra következtet, hogy talán már az ősember is itt telepedett meg s a szármatakori telep esetleg folytatása az elsőnek. A temető feltárt sírjainak mellékletei, pénzek, edények, bronzeszközök, ékszerek stb., arra vallanak, hogy a temető is, miként a telep, a Kr. u. III—V. században ott letelepült erős germán hatásoknak kitett szármata nép emlékeit őrzi. Az újabbkori temetkezés emlékei a XIX. század első felére mutat, amikor a bekai dohánykertészek a középkori Bökény helyén új lakótelepet létesítenek, s a helyet temetőül választották. — *Móra Ferenc: Lovassírok Kúnágotán.* Szerző a Csanád megyében fekvő Kúnágotán feltárt 6 lovassírt mutatja be, amelyek egyikében I. Romanos (Lakapenos) 919—944. uralkodott bizánci császár ezüstpénzét találta meg ruhadíszként alkalmazva, mely a többi sírmelléklettel együtt azt bizonyítja, hogy a magyar honfoglalás utáni első félszázadból való lovassírokat tárt fel itt a szerencséskezű kutató. — *Banner János: Nagykamarási leletek.* Az arad megyei Nagykamarás környékén előforduló dombok közül kettőn végzett a szerző ásatást. Az egyik semmi jelentősebb lelettel nem szolgált, a másik eredményeképpen barbár edénytöredékek, gyöngyök, ezüst fibula kerültek napfényre és egy Marcus Aurelius korából származó bronzérem tanúsága szerint is a telep a Kr. u. II—III. századból való. — *Cs. Sebestyén Károly: A szegedi vár legrégebb története.* Szeged területe forgalmi szempontból a római korban is elsőrendű fontossággal bírt, s valószínűleg, ha nem is római, de római hatásokat és szokásokat feltűntető barbár őrállomás lehetett itt a régi szegedi vár helyén, melynek lebontása alkalmával 1880—82-ben római szobortöredék, római téglapadozat töredékei, egy feliratos kő töredéke, nagyszámú római téglá és töredék, köztük feliratos is, kerültek elő, mutatva, hogy a magyar vár építésekor nemcsak a régi helyet, hanem a régi maradványokat is felhasználták az új építkezők. — *Eperjesy Kálmán: A Kopáncs-pusztai éremlelet.* Egy 235 darabból álló ezüstpénzleletet ismertet, mely 120 drb XII. századi magyar és 115 drb frisachi dénárból áll. — *Banner János: Az átokháza éremlelet.* Az 595 drb-ból álló lelet túlnyomó részében I. Ferdinánd pénzeiből áll, csak 3 dénár való II. Lajos király idejéből. — *Banner János: A Demeter-templomi éremlelet.* A Demeter-templom bontása alkalmával két zacskóban 100 ezüst- és 430 rézérmet találtak, amelyek az 1661—1772. közötti időből származnak, s részben a magyarországi veretek, részben Habsburg-tartományok pénzei és veretei közé tartoznak. — *Krecsmárki Endre: Jellegzetes koponyák a Szeged-városi múzeumban.* Öt koponya részletes leírása és fajuk szerint való jellemzése. — *Kiss Lajos: A hódmezővásárhelyi tálasság története.* A kb. 200 éves multra visszatekintő hódmezővásárhelyi tálasság rövid történetét, valamint mai helyzetét adja a szerző igen sok, a helyütt használatos régi szakkifejezés megörökítésével. — *Banner János: Halászat a Fekete-Körös torkolatánál.* A Körös melletti Szanazug halászatának értékes megfigyelésekkel s a népies eredeti szóalakzatok megörökítésével készült leírása. — *Miscellanea* c. rovatban Buday a *bronzkincsleletekről* (az 1909 ben előkerült felsőszamosújvári kincslelettel kapcsolatban) és az *ú. n. bronzkori áldozó helyekről* ír, amelyekben 6 őrállomásokat lát. Ugyanitt három pótlást találunk az előző évi „Szegedi szükségpénzek“ című cikkhez. Az *Irodalomban* Hubert Schmidt: „Vorgeschichte Europas“ c. könyve I. kötetének s a Művészeti Lexikon-nak ismertetéseit találjuk.

III. évf. 1927, 1—2. — *Banner János: A magyarországi zsugorított temetkezések.* Szerző nagy szorgalommal készült terjedelmes tanulmányában az őskorban szokásos ú. n. zsugorított temetkezési mód magyarországi előfordulásait világítja meg igen értékes megfigyelésekkel és ma is élő nép-

szokásokból levont következtetésekkel. Előbb a kérdésnek a hazai és külföldi tudományos irodalomban található fontosabb feldolgoásaival ismeret meg s a sok, különféle föltevés között, Forrer véleményéhez csatlakozik, aki szerint „azért fektetik így a halottat, hogy alvónak tűnjék fel, de a halottól való félelem is megvan, ami a lábak összekötözésére vezetett.“ Ezután a zsugorított temetkezések lelőhelyeinek térképét közli, mely szerint legsűrűbb ez a temetkezési forma a Tiszavidék prehisztorikus telepén, de előfordul ritkábban a Dunántúl, a Duna—Tisza közén, a Duna mellett, a Tiszántúl (itt meglehetősen sűrűen) és Erdélyben, főképp a Maros mentén. Ezután a lelőhelyek pontos statisztikáját adja, a leletkörülmények és mellékletek lehető részletes feltüntetésével. Végül az eredményeket foglalja össze. A sírok keletkezésének időtartama a neolithkortól bezárólag a bronzkorig tart s a temetkezések hol külön sírban, hol külön temetőben történt. Ezután összefoglalásokat ad a sírok mélységéről, külső megjelöléséről, készítmódjáról, tájolásáról, a halott fektetéséről (hanyatt, oldalt és hasonfektetett vázakat ismerünk), a sírmellékletekről. Végül a temetkezési mód okait keresve megállapítja, hogy a halott elhelyezésénél a szokásban lévő fekvőmód volt ugyan az irányadó, de az erős zsugorítás okait abban kell látnunk, hogy az ősemlék biztosítani akarta magát a visszaférő halottaktól s ezért temette el összekötözött lábbal halottait. Ezt az utóbbi feltevést a közelmúlt és a mai népszokásokból vett igen érdekes példákkal bizonyítja, melyeknek eredete mind a halottaktól való babonás félelem alapszik. Ez volt első és főoka az őskorban is a temetkezési mód elterjedésének és szokásának. — *Buday Árpád: Vitas kérdések* cím alatt két kisebb cikket közöl. Az elsőben „Limesproblémák“ címen a bácskai ú. n. „kis római sánc“ -ról és „nagy római sánc“ -ról bizonyítja, hogy római eredetűek, valamint a dáciai limesre és Dáciának a rómaiak által való fokozatos meghódítására vonatkozó tanulmányait egészíti ki néhány új adattal. „Az ú. n. thrák lovasisten problémájához“ címen Hekler Antal véleményével szemben is fenntartja, sőt új példával igazolja a II. kötet nagy tanulmányában kifejtett véleményét. — *Banner János: Népvándorláskori strok Nagykamárason.* Szerző 26 sírból álló temetőt ír le, melyet mellékleteinél fogva avar nép emlékének tart s korát a Kr. u. VI—IX. században jelöli meg. — *Krecsmárk E.: Koponyák a nagykamárasi strokból* címmel a pontos koponyamérésekből következtethető test- és fejméretekből megerősíti az előbbi cikk tanulságait, hogy a temető csakugyan avar nép nyugvóhelye volt. — *Mátyás Jenő: A csontvizsgálatok fontossága a régészetben* címmel érdekes tanulmányt közöl azokról a kísérletekről, amelyeket régészeti leletekben előkerült, valamint egészen újkori eredetű combsontok keresztmetszetin végzett a célból, hogy megállapítsa, hogy a térben és időben egymástól távol élt egyének combsontkeresztmetszetei csakugyan lényeges különbségeket mutatnak és hogy a ma élő népek rasszait különítse széjjel ezek segítségével. — *Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter-templom építéstörténete.* A szerző a templom építéstörténetében öt korszakot különböztet meg. A legrégibb részletek egy román vagy átmeneti stílusban épített templomból valók. A templom második építési kora a gótikus korból való, s a két első korból való templomépítkezés egyenes záródású szentéllyel bírt, tehát a ciszterciák építésmájának felel meg. A harmadik építkezés a XIV. század végén történhetett s a templom alaprajzából ítélve ferencendi szerzetes-templomhoz tartozhatott. A IV. építkezés maradványai a XV. század végétől valók s a kései vagy hanyatló gótikus stílus ismertetőjeleit mutatják. Míg az utolsó építkezés 1725-ben kezdődött s az a korabeli osztrák barokk építészet formáival szoros rokonságot mutat. A kőmivelmunkákat Montelberger Fülöp végezte. — A „Miscellanea“ rovatban *Buday Árpád* tervezet *Régészeti kutatásaink megszervezéséről*, *Banner János* jelentéséről *Bánkút—Rózsamajor melletti halomban végzett ásatásról*, *Krecsmárk Endre*

Kalaszrajzok neolithkori edénytöredékeken című cikkét, továbbá *Forray J. Sándornak* egy II. Mátyás-féle koronázási emlékérem kiadatlan bronzpéldányát ismertető kis cikkét találjuk. „*Irodalom*“ cím alatt *Móra Ferenc* ismerteti Roska Márton művének: *Az ősrégészet kézikönyvének* I. kötetét.

IV. évf. 1928. 1—2. — *Buday Árpád: Az ú. n. thrák lovasisten problémája. (Második közlemény.)* Szerző e tanulmányában az ú. n. thrák lovas istenről elnevezett emléksorozat második csoportját: a két lovasalakos emlékeket vizsgálja. Először az emlékcsoportra vonatkozó irodalmat regisztrálja s Hampel, Cumont, Kazarow, Antonescu, Rostovcev, Kern, stb. véleményeit közli. Ezután az emlékeket veszi számba, pontosan megállapított csoportokra és típusokra osztályozva azokat. Ázután az ábrázolások elemeit, alkotó motívumait vizsgálja, s végül foglalkozik az ábrázolások értelmezésével és rendeltetésével. Véleménye szerint ezekben az emlékekben „az ábrázolások a keleti napisten kultuszára vonatkoznak, aki hívei előtt a már teljesen egybeolvadt dioszkur-kabir fiatal istenségek által nyilatkozik, az utóbbiak misztériumaiban.“ Mint érdekes példákat idézi, hogy a két-lovasos képtípus hatással volt a keresztény egyházi ábrázolásokra, amint azt egy 586-ból való szír evangélium miniatúrája mutatja. Sőt az orosz birodalmi Tört. Múzeum által 1921-ben rendezett keresztény művészeti kiállításon egész sereg modern hímezést és fafaragást mutattak be, amelyek ennek az ősi képtípusnak változatait mutatják. Eddig terjed tehát a hatása e misztériumos váltságvallás emlékeinek, melyeket szerző szerint a legjogosultabban a dioszkur-kabir misztériumok emlékeinek nevezhetünk. — *Banner János: Az őszentiváni ásatások.* Szerző e tanulmányában az 1926. és 1927. évben végzett őszentiváni ásatásokat ismerteti, amelyek az őskori telep és temető leletei mellett népvándorláskori, sőt középkori emlékeket is hoztak napvilágra. Különösen gazdag a kerámikai anyag, amelyből úgy a durvább, mint a finomabb művi edények nagy mennyiségben találtak. Szerző igazoltnak látja, hogy az a hely az aeneolith kor kezdetétől lakott terület volt, virágzása kora a bronzkor elejére tehető, míg a népvándorláskor már gyérebben van képviselve, de a közép- és újkorban sem volt elhagyott. A kerámikai anyag főleg a Maros vidékével mutat nagy megegyezést, valószínűleg az itt uralkodó kultúrának volt az őszentiváni telep is egy állomása. — *Roska Márton: A tetéltleni bronzkincs.* A gróf Teleki Domokos által az Erdélyi Múzeumegyesületnek adományozott öt darabból, edényekből és övből álló bronzkincsről mutatja ki a szerző, hogy az óitáliai importárak sorába tartoznak a Kr. e. IX—VIII. századnál későbbi időkbeli, amelyek az ismeretes kereskedelmi útvonalak mentén jutottak el Tetéltlenre, ahol állítólag találtak. — *Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori vára.* Szerző a szegedi, 1882-ig fennállt várról, vagy várkastélyről mutatja ki, hogy a régebbi történetírók által Solimánnak tulajdonított várépület már a középkorban is állott, valószínűleg ennek a helyén s az első okleveles adat 1321-ből szól a várról. Azonban a vár még korábbi származású s szerző szerint a XIII. században épült IV. Béla uralkodása idején s mint hogy a kimutatható építésmód és tervrajz francia analógiákhoz áll közel, valószínűleg francia mesterek építették. A szerző nagy pontossággal igyekszik az építészeti maradványokból és a régi rajzok alapján ennek az első várnak elrendezését és beosztását megállapítani. — *Horváth Tibor Antal: Szegedi szükségpéizek* címen a folyóirat I. évében megjelent jegyzéket egészíti ki további 35 eddig ismeretlen darabbal. — *A Miscellanea* rovatban közli a szerkesztő *dr. Karácsonyi János* cikkét: *Ulpianum kérdéséhez* ki-
vonatban, melyben Karácsonyi igen éles okfejtéssel mutatja ki, hogy Haliczky Antal archaeologus (élt a XIX. század első felében) hibájából, ki kritika nélkül és hibát ejtve vette át Lazius Farkas hamis adatait két római sírkőről, Nagyvárad történetírói e két sírkövet nagyváradinak mondták, sőt egyikük szerint Nagyvárad helyén Ulpianum állt. — *b. á.* római oltár-

követ közül a Hargita mellől, *Banner* pedig Magyar-Dombegyházán talált rézkori leleteket és Tótkomlóson felásott La Tène sírok mellékleteit ismer-teti. Az *Irodalom*-ban Móra Ferenc ismerteti *Roska Márton* ősrégészeti kézi-könyvének II. kötetét, mely a neolithikumot tárgyalja.

V. évf. 1929. (1—2). — *Buday Árpád: Az ú. n. thrák lovasisten és Rhésos király kérdéséhez.* Buday Árpád cáfolja Georges Seure-nek a Revue de Philologie 1926 ik évfolyamában az ő, thrák lovasistenhez fűződő elmélete ellen emelt érveit, egyszersmind tarthatatlannak nyilvánítja Seure elméletét, aki fenti, „Le roi Rhésos et le Héros Chasseur“ című tanulmányában a két mitikus alaknak összefüggését, sőt bizonyos mértékben összeolvadását igyekszik bizonyítani. — *Juhász László és Banner János: A görög pyraunos eredete.* Juhász a dolgozat első felében összeállítja a πύραυος (pyraunos) edényre vonatkozó antik irodalmi utalásokat, s ezek vizsgálata alapján megállapítja, hogy az edényben tüzet égettek és tüzet vittek, hordoztak vele. A tüzet fenyőfaágakból, hulladékfából rakhatták és az edény melegítésre is szolgálhatott. Banner a dolgozat második felében ezeknek a füstölő és zsaratnoktartó edényeknek görög földön talált típusait mutatja be, amelyek közül a legrégebb Trójában Schliemann ásatai alkalmával került elő. A különböző típusok közti átmeneti típusnak pedig azokat a hasonló célokot szolgáló edénytöredékeket tartja, amelyek különféle magyarföldi bronzkori leletek között fordulnak elő, többek között a pilisi, szőregi, magyarádi, rábói, veleimi, őszentiváni, tószegi, rözkei stb. telepek leletei között. A feltevés egyszersmind a fenti leletek ily töredékes, eddig gyakran félreismeret emlékeit is pontosabban meghatározza. — *Banner János: Az őszentiváni bronzkori-telep és temető* címmel a folytatólagos, 1928. évi ásatások eredményeit ismerteti, amelyek a sírok mellékletei között olyan edényeket tartalmaznak, melyek az aeneolithicum korszakára utalnak. Ezek a bütykös díszű és alacsony talpas edények tűzégett rétegből kerültek elő, ami azt igazolja szerző szerint, hogy ezek a bronz-, sőt vaskori lelőhelyeken előforduló edények tulajdonképpen a neolithicum legvégéről származnak. Az ásatások eredményeiből még két lakóhelyen végzett temetkezés emlékei érdemelnek fokozott figyelmet. — *Roska Márton: Kelta sír Nagyenyeden.* A sír mellékletei (lőszerszámok, eszközök és fegyverek) nyilvánvalóan bizonyítják kelta származásukat s a La-Tène periódus Reinecke szerinti B szakaszából származnak, amikor a Kelet-felé előrenyomuló kelták a Maros-völgyéből már kiszorították a Nyugat-felé törekvő szkitákat. *Szerző* az erdélyi, ily irányban megindítandó kutatásoktól a két nagy kultúráramlatnak találkozására nézve még pontosabban beszámoló leleteket vár. — *Banner János: A szőregi La-Tène temető* c. tanulmányában azokról az ásatásokról számol be, amelyek Szőregen egy La-Tène-kori temető feltárására vezettek. 11 sír került elő ez ásatás alkalmával, részben csontvázas, részben égetett temetkezéssel, két ízben urna-temetkezéssel. A mellékletek edényekből, fegyverekből, ékezserekből és kéziszközökből állottak. A leletek fontosságában van, hogy Szőreggel új lelőhely vonult be a La-Tène-kori magyarországi lelőhelyek közé, amelyek azt bizonyítják, hogy a la Tène kultúra a Duna—Tisza között keresztl hatolt el a Maros mentén Erdély felé. — *Banner János: Adatok a neolithkori lakóház kérdéséhez* címmel, a hódmezővásárhelyi határnak kopáncsi részén folytatott ásatásainak eredményét ismerteti, melyek egy-nyolc lakóházból állott őskori falú helyét tárták föl. A lakóházak hosszúság, szabálytalan négyszögű formát mutattak, de cölöplyukakat sehol sem találtak. A pontos kutatások és a telepek megfigyelése során kitűnt, hogy ezeknek a házaknak a fala gerendákra fektetett nádából és vesszőből készült, melynek általában csak a külső oldalát tapasztották be pelyvás sárral, amelyet azután lesímitottak, s olykor bizonyos részein díszítettek is. Banner megállapította, hogy a lakóhelyek oly szerkezetű kunyhók voltak, amelyeknek tetőszerűen összehajló oldalfalai a két

háromszögű elő- és hátsó fallal együtt képezték az egész építményt. A tetőszerkezet kecskelábon álló gerenda volt, melynek egyik vége sem volt földbe mélyítve, s erre a gerendára rakták rá a ferdén hajló nád-, illetve vessző-oldalfalakat. Ily szerkezetű kunyhókat zerző ma is talált a hódmezővásárhelyi tanyák putrijai között. A főleg az ajtó felett alkalmazott díszítő-részeket váltakozva, vörös és fehér színűre festették. A tetőszerkezetet egész pontosan feltüntették a helyszínén talált edénytöredék kezdetleges díszítései, melyek a kecskelábon nyugvó tetőszerkezetet primitív módon, de teljesen érthetően mutatják. — *Cs. Sebestyén Károly: Az algyői templom.* Szerző bemutatja az algyői templomot, melynek tornya építkezésének stíljénél és anyagánál fogva a provinciális középkori alföldi építőművészetnek egyik ritka példája, s így a megőrzendő műemlékek listájára kellene venni. — *Banner János: Középkori emlékek a nyársapáti templompartról* címmel a Nyársapát község határában fekvő romok közelében elterülő temető területén végzett ásatait ismerteti. Előkerült 12 teljes sír, valamint az ossarium alapfala. Korhatározó leletként csak egy Zsigmond-korabeli obulus és egy karperec töredékei kerültek elő, mindkettő a XIV. és XV. század talákozására mutat. A temetőt, szerző szerint a XIV. század második felétől a XVII. század második feléig használhatták. A temető mellett megtalálták azokat a nagy terméskövekből készült alapfalakat, amelyek valószínűleg az egykorú apátsági templomhoz tartoztak, amely templom nevet adott azután a helységnek. — *Bartucz Lajos: A nyársapáti XV—XVII. századbéli koponyákról* címmel Banner ásatásának antropológiai eredményeit és tanulságait foglalja össze. — *A Miscellanea* rovatban *Buday Árpád „Szélgjegyzetek egy régészeti cikkhez“* címmel Panaitescu Emil kolozsvári egy. tanár „Régészeti problémák és módszerek Dacia Superiorban“ című elfoglalt és rosszakaratú tanulmányát kommentálja s helyezi kellő világításba az erdélyi, magyar részről folytatott archaeológiai kutatások rövid ismertetése kapcsán. Ugyanitt érdekes összeállítást találunk a richardpusztai éremlelet II. Béla pénzeinek szigláiról. Az *irodalom* rovatban a magyar archaeologia 1928. évi termésének ismertetésin kívül A Kieckbusch: *Das Königsgrab von Seddin, H. Reinerth: Die Wasserburg Büchau c. műveinek*, valamint a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára készült Emlékkönyv ismertetése foglaltatik.

Magyarország. 1930. 62. sz. *Jánosi György: 1848 március 15.*

A nagy nap történelmi nevezetességéről.

Magyarország. 1930. 1. sz. *Milotay István: A legsötétebb század.* Székfü Gyula XVII. századának ismertetése. — 45. sz. *Pethő Sándor: A függetlenség árnyékában.* Milotay István könyvének ismertetése.

Nemzeti Újság. 1930. 57. sz. *Bevilaqua-Borsody Béla: Régi magyarbarát nuntiusok.* Adatok Zuantonio del Borgio báróról, Francesco Buonvisiről és Guiseppo Garampi grófról. — 62. sz. *Mauks Ernő: Vahot Imre látogatása 1858-ban Széchenyinél.* Adalékok gróf Széchenyi István életéhez. — 90. sz. *Zách Felicián merénylőtlének 600-ik évfordulója.* A Zách legenda fellelvenítése. — 121. sz. *Tári Béla: A sorsdöntő század.* Esterházy Miklós nádor iratairól. — 124. sz. *Kállay Miklós: Hangok a múltból.* Takáts Sándor könyvének ismertetése. — 139. sz. *Tári Béla: Görgey Arthur.* Pethő Sándor könyvének ismertetése.

Pester Lloyd. 1930. 21. reggeli sz. (S. K.): *Das ungarische Secento.* Székfü Gyula XVII. századának részletes ismertetése. — 32. esti sz. *Kecske-méti, Paul: Lebenslauf eines ungarischen Emigranten.* Öváry-Aváry Károly: Báró Mednyánszky Császár visszaemlékezései c. munkájának bírálata. — 57. reggeli sz. *Haynau in Ungarn.* A szabadságharc alatt hazánk sorsában oly sötét szerepet vivő alak életrajza. — 59. reggeli sz. *Haynau und die Russen.* Haynau szerepe az orosz beavatkozásban. — 61. reggeli sz. *Haynau „patifiziert“.* — 62. reggeli sz. *Haynau's Sturz.* Haynau bukásáról. —

67. reggeli sz. *Földes, Béla: Zum Zentenarium von Széchenyis „Hitel“.* A Hitel kialakulásának története. — 99. esti sz. *Kumlík, Emil: Schriften des Palatins Erzherzog Josef.* Domanovszky Sándor: József nádor teljes hatalmú kormányzata 1805-ben c. munkájának ismertetése. — 100. reggeli sz. *Ignotus, Hugo: Das Problem Görgey.* Görgey Arthur újszenpontú életrajza.

Pesti Hirlap. 1930. 4. sz. *Balla Antal: Hogyan alakította át a török uralom Magyarország éghajlati, kultúráis és néprajzi viszonyait?* Szekfü Gyula XVII. századi történetének ismertetése. — 4. sz. *balogi Balogh Béla: A Madáchok.* A Madách-család története. — 4. sz. *Szatmári Mór: Hogyan ebédelték a régi magyarok?* Régi magyar szokásokról. — 10. sz. *Csatkai Endre: Százötvenéves a magyar újságírás.* A Rát Mátyás szerkesztésében megjelent Magyar Hirmondó rövid története. — 15. sz. *Balla Antal: Az osztrák-magyar monarchia külpolitikai aktái 1908-tól 1914-ig.* A világháború előzményei — diplomáciai levelekben. — 17. sz. *Szatmári Mór: Egy hajdani magyar feltaláló.* Kempelen Farkas életrajza. — 90. sz. *Zoltán János: Akitől magyar szót és magyar érzést tanultak József nádor gyermekei.* Jeszenszky Péter élettörténete. — 90. sz. *Hegyaljai Kiss Géza: Kossuth Lajos mint vőlegény.* — 90. sz. *Kemény Ferenc: Apróságok idősb Wekerle Sándorról.* Életrajzi adalékok. — 117. sz. *Gabányi János: Szabadságharcunk története.* Doberdói Breit József: Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának története c. munka ismertetése. — 128. sz. *Balla Antal: Esterházy Pál herceg kiadta ősenek, a nagy nádornak iratait.* Hajnal István: Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka c. könyvének ismertetése. — 139. sz. *Hegedűs Loránt: Görgey.* Pethő Sándor könyvének ismertetése. — 145. sz. *Hegedűs Loránt: A király, Görgey és egy harmadik hatalmasság.* I. Ferenc József és Görgey személyes kapcsolatairól.

Pesti Napló. 1930. 28. sz. *Széchenyi munkája a jobb magyar jövedélt — életével és halálával.* Gróf Klebelsberg Kuno beszéde a Nemzeti Kaszinó Széchenyi lakomáján. — 37. sz. *Szentirmay Ödön: A törvényszentesítési joggal felhatalmazott magyar nádorkormányzó.* A magyar nádorság történelmi fejlődéséről. — 44. sz. *Szentirmay Ödön: A magyar királyi kegyúri jog és a kormányzói hatalom reformja.* — 51. sz. *Gróf Klebelsberg Kuno: A negyedik kormányzó.* Horthy Miklós államfői egyéniségéről. — 62. sz. *Gróf Klebelsberg Kuno: Március 15.* A márciusi eszmék története. — 90. sz. *Lengyel Ernő: Az a nyolcvan év ...* A Pesti Napló története. — 90. sz. *Berzeviczy Albert: A nyolcvanéves Pesti Napló.* A Pesti Napló szellemi története. — 94. sz. *Szentirmay Ödön: Alkotmányjogi sérelmek a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló törvényjavaslatban és a magyar szent korona tana.* — 134. sz. *Marczali Henrik: A nagy döntés előtt 1908—1912.* A világháború előzményeinek külpolitikai visszhangja. — 139. és 145. sz. *Petricsevich György: Megvolt-e 170 évvel ezelőtt a magyar nemzeti hadsereg megalakításának lehetősége?* Mária Terézia királynő korának katonai történetéhez. A fölvetett kérdésre igennel adja meg a feleletet. — 144. sz. *Báró Bolfras: „Már késő — mind a kettő meghalt!”* Visszaemlékezés 1914 június 26-ra. A világháború megindulásának politikai okairól.

Újság. 1930. 39. sz. *Szatmári Mór: Deák Ferenc és a címek.* A haza bölcsének puritán egyéniségéről. — 62. sz. *Vécsey Zoltán: Görgey Arthur három éven át diáksorban élt Prágában.* Érdekes epizódok Görgey életéből.

Tárca.

Helyreigazítás.

Méltóságos Uram!

Mélyen tisztelt Szerkesztő Úr!

A „Századok“ 1930. évi LXIV. évfolyamának 4—6. számában Horváth Jenő úr ismerteti a Kommission für neuere Geschichte Oesterreichs által Bittner Lajos és Uebersberger János szerkesztésében „Oesterreichs-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914.“ címen kiadott hatalmas forráskiadványt, amely a világháborút megelőző diplomáciai erőmérkőzések történetének tisztázására az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztériumának legfontosabb iratait teszi közzé a legszigorúbb tudományos szempontok szem előtt tartásával.

Az ismertető a közzétett anyagnak behatóbb tárgyalásától eltekintve, inkább csak bizonyos kritikai megjegyzésekre szorítkozik, amelyek az anyagnak különleges magyar szempontokból megállapíthatónak vélt hiányosságaira vonatkoznak.

Hogy ez ismertetéshez hozzászóljak, erre Horváth Jenő úrnak az ismertetés során tett két merőben téves megállapítása készlet, amelyek elsejében egy általa meg nem történtnek feltételezett udvariassági aktust kér számon a nagyszabású kiadványt gondozó testülettől, másikában pedig oly követelmény hiányáért marasztalja el a szerkesztőket, amelyek utóbbiak egy egész külön kötetben igyekeztek megfelelni. Nevezetesen:

I. A 680. lapon többek közt azt állítja a szerző, hogy „A magyar érdeklődők csupán külföldi lapok híreiből szereztek tudomást arról, hogy az osztrákok azt osztrák-magyar közös külügyminisztériumnak az 1908—1914. évekre terjedő aktáit közzétették“.

Ezzel szemben kötelességemnek tartom megállapítani, hogy dr. Bittner Lajos, a bécsi házi, udvari és állami levéltár igazgatója, a kiadvány egyik szerkesztője, a kiadás gondját viselő Kommission für neuere Geschichte Oesterreichs nevében mindjárt a kiadvány megjelenésekor átadta annak egy, a m. kir. kormány részére felajánlott példányát dr. Mikoleczy Gyula miniszteri titkárnak, mint a m. kir. kormány akkori bécsi levéltári megbízottjának, ki is azt a bécsi m. kir. követség útján illetékes kormányhatóságunkhoz továbbította.

2. A 681. lapon többek közt kifogásolja az ismertetés a kiadvány használatát megkönnyíteni hivatott különböző mutatóknak a teljes hiányát. E kifogással kapcsolatban kénytelen vagyok rámutatni, hogy a cikkíró e megállapítása teljesen figyelmen kívül hagyja a mű bevezetésének az anyag beosztására vonatkozó, s az abban való tájékozódást nem kis mértékben megkönnyítő útbaigazításait és egyáltalán nem vesz tudomást arról, hogy a kiadványnak egy egész külön — a IX. — kötetet képező személymutatója is van.

Szükségesnek látszott, hogy Horváth Jenő úrnak e merőben téves és nyilvánvalón csak a kellő gondosság elmulasztásával magyarázható megállapításai mielőbb helyreigazítsanak, annál is inkább, mivel azok a magyar történettudomány legtekintélyesebb közlönyében láttak napvilágot, s helyreigazítás nélkül maradvá, méltán bántón érintetnének az érdeemes szerkesztőket.

Ezt elhárítandó, tisztelettel kérem Méltóságodat, hogy e helyreigazító soraimnak a „Századok“ legközelebbi számában helyet adni méltóztassék.

Fogadja Méltóságos Uram mély tiszteletem nyilvánítását, amellyel maradok Méltóságodnak
Bécsben, 1930 november hó 18-án

tisztelő s készséges híve:

Dr. Paulinyi Oszkár

orsz. aliev. ltárnok,

a bécsi levéltárakhoz kiküldött m. kir. kormány megbízott.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi február hó 13-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözi a megjelenteket.

5 Elnök felkérésére dr. Lux Kálmán ig. vál. tag vetített képek kíséretében felolvassa „A visegrádi fellegvár a középkorban“ című értekezését.

Elnök az érdeklődéssel fogadott előadásért köszönetet mond a felolvasónak s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

**A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi március hó 20-án
d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.**

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözi a megjelenteket.

6. Elnök felkérésére dr. Török Pál évdíjas rendes tag bemutatja „I. Ferenc József alakja a legújabb történetirodalom megvilágításában“ című tanulmányát.

Elnök a nagyérdekű előadásért köszönetet mond a felolvasónak s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

HÓMAN BÁLINT
ÉS
SZEKFŰ GYULA

MAGYAR TÖRTÉNET

című nagy műve hét kötetben jelenik meg. — Eddig megjelent az

I., II., IV. ÉS V. KÖTET.

Történelmi multunk hű szószólója a kiváló két tudós hatalmas munkája, melynek ára kötetenként

20 PENGŐ.

A maroquin-félbőr-kötés, a pompás térkép-melléletek, a művészi nyomás a magyar nyomdatechnika legszebb alkotása.

Megrendelhető 5 pengős havi részletfizetésre is.

Ismertetést készséggel küld a

**KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJA
BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.**

MOST JELENT MEG!

Gróf Széchenyi István: „HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz *ifj. Iványi-Grünwald Béla* írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a **Társulat titkári hivatalában**, (I. Vár, Országos Levéltár) **16 pengős** kedvezményes áron szerezhetik meg.

MOST JELENT MEG!

Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal

II. rész.

Ez a kötet az 1927-ben megjelent első részhez kapcsolódva Széchenyi vitáját tartalmazza 1843-tól 1848-ig, köztük a Politikai Programtörödékeket is. Ily teljes összeállításban ez a vita mind-egyedül nem volt hozzáférhető. A vitairatok ebben a kötetben 1200 lapot foglalnak el; kiadjuk *Viszota Gyula* pedig 450 lapos bevezetésben magyarázza a tollharc fejlődését.

A vastag kötet ára 40 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a **Társulat titkári hivatalában**, (I. Vár, Országos Levéltár) **30 pengős** kedvezményes áron szerezhetik meg.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXIV. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1930. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1930.

Tartalom.

	Lap
<i>Mályusz Elemér</i> : Az 1498. évi 41. törvénycikk	809
<i>Taborsky Ottó</i> : Az 1836:21. t.-c. létrejötte. (II. közl., vége.).....	839

Történeti irodalom.

<i>Holub József</i> : Zala megye története a középkorban. <i>Ism.</i> : <i>Párdányi Miklós</i>	877
<i>Hóman Bálint és Szekfű Gyula</i> : Magyar történet IV. <i>Ism.</i> : <i>Domanovszky Sándor</i>	881
<i>Béla Iványi</i> : Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom. <i>Ism.</i> : <i>vitész Málnási Üdön</i>	903
<i>Brunner Emőd</i> : A francia fölvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. <i>Ism.</i> : <i>Tóth László</i>	905
<i>Soós Adorján</i> : A karcagi református reálgimnázium története. <i>Ism.</i> : <i>Dercze Lajos</i>	909
Περὶ ΑΕΡΩΝ, ΥΔΑΤΩΝ, ΤΟΠΩΝ. Das Goldene Buch des Hippokrates. <i>Ism.</i> : <i>Györy</i>	910
<i>Schnürer, Gusztáv</i> : Kirche und Kultur im Mittelalter. <i>Ism.</i> : <i>Györy</i> . 912	912
<i>Angelus Maria Walz</i> : Compendium historiae Ordinis Praedicatorum. <i>Ism.</i> : <i>Tóth László</i>	915
<i>Hanotaux, Gabriel</i> : Histoire de la nation française. <i>Ism.</i> : <i>Török Pál</i> 916	916
<i>W. von Buddenbroch</i> : Bilder aus der Geschichte der biologischen Grundprobleme. <i>Ism.</i> : <i>Györy</i>	921
<i>Das Akademische Deutschland</i> : <i>Ism.</i> : <i>Györy</i>	922
<i>Folyóirat szemle</i>	923

Tárca.

<i>Mályusz Elemér</i> : Wertheimer Ede †.....	927
<i>Horváth Jenő</i> : Helyreigazítás	929
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi működéséről	930
<i>Hivatalos Értesítő</i>	931

Figyelmeztetés t. tagjainknak!

Társulatunk pénztárnokának *Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!*
Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Megjelenik évente 10 füzetben Előfizetési ára 16 P.

Szerkesztőség: I. Attila-utca 13.

Kiadóhivatal: I, Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A szerkesztőségnek ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok dr. Hajnal István egyetemi tanár címére (Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar) küldendők.

Az 1498. évi 41. törvénycikk.

(Társadalomtörténeti tanulmány.)

Ez a törvénycikk pár soros mindössze és első pillanatra tartalma sem látszik fontosnak. Arról szól, hogy a budai, székesfehérvári és zalánkeményi polgárok, továbbá a király és bárki más városainak lakói kötelesek kilencedet fizetni azon földesuraknak, akiknek birtokain szőlők vagy szántóföldjeik vannak, amint azt a decretum is meghagyja.¹ Minthogy II. Ulászló uralkodásáig a Corpus iuris-ban nem találunk hasonló rendelkezést, viszont a következő évek országgyűlései négyszer egymás után újból ugyanilyen intézkedést tettek,² a törvényekkel való egybevetés alapján azt kellene következtetnünk, hogy e cikkben a Jagelló-kor törvényhozásának egyik jellegzetes termékét szemlélhetjük. Azonkoré, amelyben az oligarchák, felszabadulva az erős kezű Mátyás uralma alól, nem elégedtek meg a királyi hatalom gúzsbakötésével, hanem elnyomták a többi társadalmi réteget is. A városi polgárság bizonyos elemeinek kilencedfizetésre szorítása ugyanis ilyen elnyomásnak tűnik fel, a rendelkezésnek négyszeri megismétlése pedig azt látszik bizonyítani, hogy új volt a teher, a polgárság tiltakozott is ellene és éppen ezért kellett azt újabb és újabb parancsokkal engedelmességre kényszeríteni. S ezt a természetes feltevést támogatják a rövid törvénycikk azon szavai is, amelyekkel az 1492. évi 47. t.-c.-re utal; ez a cikk ugyanis okmányilag igazolhatóan valóban új rendelkezést tartalmaz.³ Ha azonban vizsgálódásainkat nemcsak a Jagelló-korra terjesztjük ki, hanem hosszanti irányban haladva kutatjuk a törvény-

¹ „Cives Budenses, Albenses et de Zalánkemen et aliae quaelibet civitates tam regales, quam aliorum quorumcunque, in terris aliorum vineas habentes seu araturas facientes, dominis terrestibus nonas solvere teneantur, prout continetur in decreto.“ Az utolsó szavak az 1492. 49., ill. 47. t.-c.-re vonatkoznak.

² 1500. 27., 1514. 58., 1518. 27., 1519. 25. t.-c.

³ Mályusz E.: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 377. l.

cikkkel elintézett kérdés történeti előzményeit, arra a nem várt eredményre jutunk, hogy a törvény lényegében nem a Jagellók, hanem Mátyás korának alkotása. Oly értelemben t. i., hogy egy hosszú, másfél százados vizsályt maga Mátyás a földesúr előnyére és a városi polgárság nyilvánvaló kárára éppen úgy akart befejezni, mint ahogyan később az 1498-i törvény rendelkezett.

Ezt a vizsályt, amely a Szentgyörgyi és Bazini grófok és Nagyszombat városa között folyt,¹ részletesen kell áttekintenünk, mivel tudtunkkal csak ennek emlékei ismeretesek s mert benne az egész fejlődés visszatükröződik.

I.

Ismeretes, hogy városaink a középkorban intenzív szőlőművelést folytattak, mégpedig nemcsak saját területükön, hanem más szomszédos birtokokon is. Ahol lehetett, igyekeztek megvásárolni a környező falvakat és így joghatóságuk alá vonva, teljesen tulajdonukba venni azokat. Sopron vagy Kőrmöcbánya példája mutatja, hogy a megfelelő anyagi források birtokában a kisebb nemesek földjeit valóban könnyen tudták összevásárolni.² Annál eredménytelenebb volt viszont ez a törekvésük a nagybirtokos egyházi és világi földesurakkal szemben, akiket pillanatnyi anyagi zavaruk nem igen hozhatott abba a helyzetbe, hogy birtokaik kis töredékeitől — amennyire t. i. a városoknak szükségük volt — meg kelljen válniok. Nagyszombat lakói sem gondolhattak egy ilyen nagybirtokos család szomszédságában városuk határainak nagymértékű kiterjesztésére, nyugat felé, a szőlőhegyek irányába. Pedig a szívós birtokszerző törekvés bennük is megvolt, amint azt kelet és dél felé megvásárolt földjeik, Gerencsér, Zill (Bresztovány), Ma-

¹ A család leszármazását és történetét l. Ila B.: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul, 1927. 37., hol tárgyonkról a 39. és 49. lapokon van szó.

² Házi J.: Sopron sz. kir. város története. I. r. 1—3. k. (V. ö. Századok, 1922, 566.); Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. 661. — Századok. 1919. 55. skk. 1.; Bráz B.: A nagyecsepsényi és muthnai Vladár-család története és leszármazása. Túrócszentmárton. 1907, 124.; Križko P.: Kőrmöcbánya birtokának keletkezése s fejlődése. Századok, 1885, 252., melyhez képest Matunák M.: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. 1928. ide vonatkozó része határozott visszaesést jelent.

gyarád, Parna falvak bizonyítják.¹ Minthogy a Kiskárpátoknak szőlőművelésre kiválóan alkalmas lejtőire mégis szükségük volt, mint bérlők jelentkeztek szomszédjaiknál.

A XIII. század közepén Pozsony megyében már különböző nemesek birtokain ültetett szőlők voltak. Legalább is 1270-ben a földesurakkal már amiatt viszálykodnak, hogy ezek az általános haszonbéren, ú. m. a szőlőnkinti szokott csöbrön és két dénáron kívül többet követeltek, mire ők a királyhoz fordultak segítségért s tőle kértek oly privilégiumszerű határozatot, hogy továbbra is az említett régi bér tartandó fenn.² Bár az így nyert privilégiumot III. Endre is megerősítette 1291-ben,³ hosszú életű mégsem volt az. A királyi parancs tiltó rendelkezései az életet nem tudták feltartóztatni. A tulajdonos igényei és követelményei a szőlők hozamának növekedésével fokozódtak s e követeléseknek a bérlők hova-tovább kénytelenek voltak engedni. Így jött létre már 1278-ban Szentgyörgyi Ábrahám fia, Tamás comes és Nagyszombat között a kölesönös megegyezés, az első írásbeli megállapodás, mely a bérletek ügyét kimerítően szabályozta.⁴

A megegyezés szerint a polgárok teljesnek mondható szabadságot élveznek mind vagyonukat, mind pedig személyüket illetőleg. Szőlőikkel szabadon rendelkeznek, azoknak ők a birtokosai; örökös hiányában végrendeletileg bárkire hagyhatják, vagy el is adhatják, csupán 40 dénárt kell fizetniök ily tulajdonosváltozás esetén a földesúrnak. Személyileg pedig mentesek a földesúr bírói joghatósága alól. Tehát nem idézhetők a földesúr elé, hanem perükben, ha t. i. valaki keresetet támaszt velük szemben, a nagyszombati városi tanács ítélt. Csak ha ez nem szolgáltat igazságot, léphet fel a földesúr. A szabadság és függetlenség azonban csak azokat a polgárokat illeti meg, akiknek szőlőiken kívül Szentgyörgy területén nincs egyszersmind kúriájuk vagy épületük. Nyilvánvaló, hogy ez a megkülönböztetés a polgár és a jobbágy még teljesen szét nem vált fogalmának kettősségét akarja kifejezésre juttatni: a

¹ Fejér: Codex dipl. IV. 3. 393. és a dolgozatunkban alább idézendő oklevelek.

² Wenzel: Árpádkori új okmánytár. VIII. 305.

³ U. a. X. 30.

⁴ Országos Levéltár. Dl. 998.

Szentgyörgy területén végleg megtelepülő, ott házat építő polgár elveszti szabadságát, amelyet mint nagyszombati lakos élvezett és a földesúr bírói hatalma alá kerül, annak jobbágya lesz. A nagyszombati polgár teljes függetlenségét bizonyítják különben kötelezettségei is. A polgárok minden szőlő után évente három penzát fizetnek espedig egyet tavasszal, kettőt meg szüretkor, míg a magyarul hegyvámnak, németül Bergrecht-nek,¹ latinul jus montanum-nak nevezett földbér (terragium) fejében két szentgyörgyi akó bort és két dénárt adnak. Bizonyára van valami oka, hogy ezt a két fontos szolgalmányt nem egyesítve, hanem külön tételekben sorolja fel a megállapodás. Ez az ok feltehetőleg különböző korú eredetükben rejlik. A részben pénzben, részben terményben megállapított terragium egyenes folytatása az 1270-ben említett csöbörnek és kétdenáros díjnak. Vele szemben újabb eredetű — hiszen 1270-ben még szó sincs róla — a hárompenzás díj, amelyet a polgárok a földesúri fennhatóságtól való mentességük fejében fizettek. Még egy teher nehezedett a polgárokra: az elszállításnál fizetendő vám (tributum), amely hordónkint két dénárt tett ki.

Ezek a polgárságra oly kedvező feltételek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Nagyszombat lakói és a földesurak között tisztán bérleti viszony volt. Nem kényszer, hanem szabad elhatározás vezette mindkét félt: a földbirtokost az a belátás, hogy parlagon heverő földjeit érdemes bérbeadni, mert így új jövedelemhez jut, a polgárokat pedig a vágy, megszerezni a munkakedvük kielégítésére szükséges földet.

Mily kedvező volt ez a szerződés Nagyszombatra, azt főleg akkor látjuk, ha azokkal a feltételekkel hasonlítjuk össze, amelyek mellett ugyanakkor más szőlőművelők kaptak földet. Pl. a győri várhoz tartozó Ság, Nyúl, Tarján és Écs lakói csak a szőlőtermés felét tarthatták meg maguknak, mert a másik fele részben a királyé, részben a győri comesé volt s a földdel sem rendelkeztek szabadon, mert az özvegynek, ha nem voltak gyermekei, csak a szőlő egyharmada jutott, a többi pedig a comesé lett. Igaz, az az oklevél, amely a szolgál-

¹ Az osztrák területen, főleg Stájerországban elterjedt és a magyar hegyvámmal azonos Bergrecht fogalmát pontosan megállapította A. Mell alapos monografiájában, *Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543*, bécsi akadémia, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 207. k. 4. sz. 1928.

mányokat így szabályozta, még 1240-ben kelt, de abból a tényből, hogy azt Ecs lakói még 1318-ban is átírták és megerősítették Károly Róberttel, következtethető, hogy ezek a feltételek az egész XIII. században érvényesek maradtak.¹ Valóban nagy különbség volt a kötött társadalmi helyzetű várnép és a szabadon mozgó s egyezkedő nagyszombatiak között.

A Szentgyörgy tulajdonosaival kötött szerződés után másfél évtizedre, 1295-ben foglalták írásba megállapodásaikat a nagyszombatiak az említett nagybirtokos család másik ágával, úgymint Kozma comes fiával, Pállal és Koznával, akiknek Bazin volt a birtokukban. Ez az újabb szerződés felépítésében egyezik az 1278-ival s ez az egyezés, minthogy most a családnak nem az az ága szerepelt, amelynek kezében az 1278-i szerződés volt, annak a jele, hogy a nagyszombatiak voltak a kezdeményezők, ők ajánlották fel a bérletdíjakat, amelyek felsorolásánál természetesen a korábbi szerződést vették mintául. A lényegben való teljes egyezés, a szabad rendelkezés és a földesúri joghatóság alóli mentesség biztosítása, valamint a bérletdíjak azonossága mellett mindössze a következő jelentéktelen eltérések állapíthatók meg. A három penzát csak egész szőlő után kell fizetni, ellenben fél után az összegnek is csak a felét, azaz 60 dénárt, negyed után pedig 30-at, amely felsorolás természetes következménye annak a helyzetnek, hogy az első bérletörökösök kezében ekkor már az egyes nagyobb szőlőknek csak fele vagy negyede lehetett. Míg a hegyvám itt is 2—2 akó bor — de természetesen nem szentgyörgyi, hanem bazini akó — és 2—2 dénár, addig a szállítási vám hordónkint 2 dénárról 6 dénárra emelkedett. Hasonlóképen új teher a földesúr felügyelő gazdatisztjének, az úgynevezett officialisnak az egész, fél és negyed szőlő után fizetendő 4, 2 és 1 dénáros díj, míg ismét a polgároknak jelenthetett előnyt, hogy szabadon tarthattak örökkel a szőlőkben.²

A XIII. században megállapított feltételek irányadók maradtak a földesurak és a polgárok viszonyában a következő század elején is. A földesurak igyekeztek ugyan a szolgálmányokat növelni s ezért köztük és a polgárok között viszályok is törtek ki, amikor azonban

¹ Hazai okmánytár. III. 5.; Fejér: VIII. 2. 162.

² Wenzel. XII. 571.

1325-ben Szentgyörgyi Ábrahám fiai, Sebus és Péter, a bazini szőlők ügyében a nagyszombatiakkal újabb egyezséget kötöttek, a polgároknak csak néhány pontban kellett nagyobb terheket vállalniok magukra. Változatlanul megmaradt az egy-egy szőlő után megállapított 3 penzás díj — ennek már neve is van: census — hasonlóképen a kétakós és kétdenáros terragium vagy hegyvám, azzal az eltéréssel, hogy mértékül többé nem szentgyörgyi s nem is bazini akót vettek, hanem pozsonyit, amelynek egy mintahordóját a polgárok kapták meg. Nincs szó többé az újabb egyezményben az officialisnak járó 4, 2, illetőleg 1 dénáros díjról; ennek helyét a szüretkor felvigyázó irthoknak vagy regisztrátornak járó két-, illetőleg — fél és negyed szőlő után — egydenáros díj foglalja el. Lényegesen emelkedtek azonban a szállítási vám díjai. Bár a Bazinból szállított hordó után, amelyet egy szekér elbír, továbbra is 6 bécsi dénár maradt a vám, ezt meg kellett fizetniök azoknak is Bazinban, akik a távolabb fekvő Szentgyörgyről vonultak át Nagyszombat felé. A szerződésnek a vámtételekre vonatkozó pontjaiból különben is úgy látszik, hogy a korábbi viszályok jobbjára a vámdifferenciák és nem a census vagy terragium miatt keletkeztek. Az új szerződés biztosítja most, hogy a polgárok üres kocsijaik, üres hordóik, élelmiszereik, szolgálók és munkásaik után semmi vámot sem fizetnek, csupán akkor, ha terményeiket eladás végett hozzák a földesúri piacokra.¹ Az eltérések, mint látható, valóban nem érintették a lényegét.

Ezek a megállapodások, amelyek immár félévszázada voltak írásban megrögzítve, a polgárok óhajainak teljesen megfeleltek. Úgyannyira, hogy amikor a Csák Máté idejéből fennmaradt és más szőlőikre nehezded súlyos terheik miatt panaszkodtak a királynak és tőle védelmet kértek, az így kieszközölt kiváltságlevélbe (1326 szept. 10.) azt szerették volna bevétetni, hogy a Modor és Therney területén levő szőlőik után is censusuk és terragiumuk éppen akkora legyen, mint a Szentgyörgyiek birtokain. Előadásuk szerint ugyanis Csák Máté akkor, amikor városukat hatalmában tartotta és sanyargatta, modori szőlőik után szokatlanul terhes szolgálmanyokat követelt. Óhajuk csak részben teljesülhetett. A hárompenzás census nem változott ugyan, de már a hegyvám éppen a kétszeresére emelkedett: egész szőlő

¹ Anjoukori okmánytár. II. 190. skk. I.

után négy akóra, fél és negyed után pedig kettőre, illetőleg egyre s ugyanígy emelkedett a szállítási vám is hordónként nyolc dénárra.¹

Ez az összehasonlítás is mutatja, hogy a nagyszombatiaknak határozottan előnyösebb helyzetük volt bérleteik tekintetében a Szentgyörgyi és Bazini grófokkal, mint más birtokosokkal szemben. Érthető, hogy nem is ők, hanem a földesurak voltak azok, akik ezen a helyzeten változtatni akartak. A zilált anyagi viszonyok között élő Szentgyörgyi Sebus, megsértve a megállapodásokat, erőszakosan zsarolta a nagyszombatiakat. A hegyvámot nem a megállapított mértékkel szedte, hanem olyan hamissal, amely egy és háromnegyed régivel ért fel. Azonfelül tetemesen felemelte a szállítási vámot is, amennyiben a Szentgyörgyről vagy máshonnan Bazinon átszállított bor hordója után 12 dénárt, az üres kocsi és hordók után meg 2—2 dénárt fizettetett. Sőt tovább menve, nemesak erőszakkal kényszerítette a polgárokat, hogy az ő borát kocsijaikon szállítsák várába, és akadályozta őket az egyik évben nyolc napig a szüretelés megkezdésében, hanem személy szerint is méltánytalanul bánt egyesekkel. Így Henriket, a későbbi bírót, Bazinban meg akarta öletni, egy másik polgártól pedig elvette két hordó borát. A polgárok, eltekintve a hatalmaskodásoktól, kárukat 300 márkára és 80 hordó borra becsülték. Mindezen jogtalanságok miatt Nagyszombat városa 1332-ben egyetemlegesen panaszt emelt az országbíró előtt. Minthogy az elszenvedett hatalmaskodásokat a pozsonyi káptalan vizsgálata is igazolta, Sebus pedig az idézésekre nem jelent meg, az országbíró, az idézés valamennyi módjának kimerítése után, a per negyedik évében, 1335-ben ítéletet mondva, Sebus-t fej- és jószágvesztésre ítélte, birtokait pedig $\frac{2}{3}$ részben a maga, $\frac{1}{3}$ részben meg a felperes nagyszombati polgárok javára foglalta le. Ez az ítélet, amely teljes igazságot szolgáltatott a polgároknak, a kor közfelfogását hűen fejezi ki; érvényesnek és vitánfelülinek tekinti a XIII. századi megállapodások alapján kötött 1325-i egyezményt és a szerződést megsértő földesurat bűnösnek bélyegzi. A közfelfogást azért hangsúlyozzuk, mivel az ítéletet az országbíró nem egyedül hozta, hanem — a szokott módon — bírótársai személyes részvételével. Ezek között pedig ott találjuk Tamás erdélyi vajdát, Demeter királyi tár-

¹ Dl. 12.795.

nokmestert, Pál volt macsói bánt, ekkor királynői udvarbíró és tárnokmestert, továbbá a zalai, nyitrai és veszprémi főispánokat, tehát Szentgyörgyihez hasonló nagybirtokos főurakat.¹

Az ítélet formális végrehajtására nem került sor. A felek ugyanis éltek azzal az engedelemmel, amely minden elítélt részére biztosította a kibékülést. A megegyezés — egy hónapra az ítélet kimondása után, márc. 6-án — ugyancsak Pál országbíró, továbbá a következő előkelőségek: Tatamér székesfehérvári prépost s királyi alkancellár, Tamás erdélyi vajda, Demeter és Pál királyi és királynői tárnokmesterek, Doncs mester zólyomi főispán, az elítélt Sebus apósa, továbbá Tamás csókakói, Magyar Pál gimesi várnagy s Lénárt fia Domonkos comes előtt jött létre. Ezeknek a bírótársaknak kifejezett kérésére a polgárok lemondottak Sebus birtokainak rájuk hárult egyharmadáról és kijelentették, hogy nem kívánják érvényesíteni a XIII. századi és az 1325-i szerződésekben biztosított azon jogukat sem, hogy kiváltságaik megsértése esetén — amit pedig az országbírói ítélet ünnepélyesen dokumentált — egyszersmindenkorra felszabadulnak a hárompenzás díj, a census megfizetése alól. Viszonzásul azonban új, az eddiginél kedvezőbb szerződést eszközöltek ki maguknak. Eszerint a censzust és hegyvámot, miután e kifejezések eredeti tartama ügyis elhomályosult, nem csak egy összegben megállapítva fizetik, hanem azonfelül ezt az összeget az 1325-i szerződés tételeinek mintegy harmadára csökkentik. Egész szőlő bére évi 40 széles bécsi dénár (1 pensa) és egy pozsonyi akó bor lett — szemben az eddigi három pensával, két akóval és két dénárral —, fél- és negyedszőlőé pedig ugyanezen összeg fele, illetőleg negyede. Mentességet nyertek a polgárok még mindennemű vám vagy illeték fizetése alól is. Ezzel szemben a földesúr érdekeit védte az a méltányosnak nevezhető megállapodás, hogy a nagy kedvezmények a polgároknak csak a szerződéskötéskor művelés alatt álló szőlőire vonatkoznak, vagy azokra, amelyeket a már megállapított határokon belül fognak ültetni, de semmiesetre sem a határokon túl plántálandókra; kimondták, hogy ezek szolgálmányai ügyében a városnak új megegyezést kell majd annak idején kötnie. Érintetlenül maradt ugyan a nagyszombatiak

¹ A perre vonatkozólag l. Dl. 2297, 2800, 2877; a legutóbbi az 1335 febr. 4-i ítélet.

azon joga, hogy szőlőkkel szabadon rendelkeznek, azokat egymás közt eladhatják, végrendeletileg örökölhetik, bírósági függetlenségük azonban jelentős csorbát szenvedett. Amíg ugyanis a korábbi szerződések szerint a polgárok mentesek voltak a földesúr bíraskodásától, most már bele kellett törődniök, hogy a Sebus birtokain elkövetett büntettek és a szőlők miatt keletkezett perekben — akár alperesek, akár pedig felperesek legyenek — felettük többé nem saját városi hatóságuk, hanem a földesúr ítél, bár nem teljes joggal és végérvényesen. Ítélete ellenében ugyanis két „*probus vir*“, kik közül az egyiket a földesúr, a másikat pedig a város választja, az ügyet Pozsony városához felebbezheti, amely az ítéletet helybenhagyhatja vagy megváltoztathatja, végleges döntése azonban kötelező erejű s azzal Sebus sem szállhat szembe.¹ Az a körülmény, hogy a polgárok a földesúr bírói jogkörének kiterjesztését annak dacára sem tudták megakadályozni, hogy tulajdonképen ők voltak az erősebb, a diktáló fél, azt bizonyítja, hogy e tekintetben olyan mélyebb hatású fejlődéssel állottak szemben, amelynek sodrát fel nem tartóztathatták.

Ez az 1335-i egyezés, mondhatjuk, csak pillanatnyi előnyöket biztosított a polgároknak. Szentgyörgyi Sebus kényszerhelyzetben volt — bár ezt a helyzetet ő idézte elő — s így nem csoda, hogy fiai, János és Miklós már nem akarták a megállapodást megtartani és a nagyszombatiaktól nagyobb bért követeltek. Nem elégedtek meg a korábbi összegekkel sem, hanem igényeiket még jobban felesigálták. Kezdték azzal, hogy 1359-ben a szőlőnkinti 40 dénáros díjat hat dénárral felemelték, majd a következő évben 90 dénárt követeltek, 1362-ben pedig, a nyitrai és esztergomi káptalan, meg a zobori konvent vizsgálatai szerint, már 132 dénárt,² az egy-egy hordó bor helyett pedig 4—4 hordót, de ezt is olyan mértékkel, amely tulajdonképen hatnak, sőt még többnek felelt meg.³ Sok más zaklatás is érte a polgárokat, főleg a vámzedésnél. Az elszállításnál előbb négy — amiből három

¹ Anjoukori okmánytár. III. 132. skk. 1.

² 1362. nyitrai káptalan: „*medium talentum et 12 denarios*“; 1363. esztergomi káptalan: „*tres pensas denariorum et 12 denarios*“. A pénznevekre és -nemekre vonatkozólag l. Hóman B.: Magyar pénztörténet. 1916. főleg 147., 368. skk. 1.

³ Mindez, mint ekkor mondották, „*pro censu terragii*“ járt. amely kifejezés találónan jelzi, mint olvadt össze az eredetileg külön díjnak nevezhető *census* és *terrarium*.

volt a földesúré, egy pedig a „hegymesteré“ (magister montis seu vinearum). —, majd öt dénárt fiztettek velük tributum fejében s üres szekereiket éppen úgy vám alá vonták, mint mindazt, amire munkájuk közben volt szükségük.¹ S ez még mindig nem volt elég. Ezután következtek a hatalmaskodások, amelyek során a polgárok kénytelenek voltak a földesurak borát — bizonyára nem „alldiális“ földön termelt, hanem bérletdíj fejében beszedett borról van itt szó — saját szekereiken a várba szállítani s nem maradt el a polgárok személyes szabadságának megsértése, a börtönbevetés, sőt egyikük szőlőjének lefoglalása sem. Börtönbe az a polgár került, aki Sebus fia Jánossal éppen a hegyvám miatt elégedett viszályba s nem elégedve meg a földesúr ítéletével, követte perének a pozsonyi városi hatósághoz küldését.

Mindezek a jogtalanságok és hatalmaskodások arra bírták a nagyszombatiakat, hogy szőlőik míveletlenül hagyásával fenyegetőzve, 1362-ben az országbíróhoz forduljanak. Bebek István országbíró szerfelett bonyolultnak találta a viszályt. Úgyannyira, hogy a tárgyalást éppen emiatt el is halasztotta, hivatkozva arra, hogy az ország báróinak távollétében, ezek nélkül nem hozhat ítéletet. Bár az uralkodó is oly fontosnak találta a polgárok sérelmeinek orvoslását, hogy még azt is elrendelte, hogy a szokásos idézések egyike ne a hadoszlás utáni 15. napra, hanem azonnalra tűzessék ki, érdemleges tárgyalásra csak 1364 elején került a sor. De csak tárgyalásra, ítéletre már nem, mert a két Szentgyörgyi-testvér egyesén felhasználta az 1335-i szerződés nyújtotta kibúvót. Amíg ugyanis a korábbi szerződések úgy szóltak, hogy azoknak a földesurak általi megszegése esetén a polgárok felszabadulnak a hárompenzás díj fizetése alól, addig az 1335-i szerződés, noha ennél jóval szigorúbb büntetőszankciót mondott ki, nevezetesen azt, hogy Sebus a megállapodás megsértésekor fej- és jószágvesztés sújtja, ezt a büntetést csak Sebusra vonatkoztatta s nem mondotta ki, hogy utódait is hasonló sors érheti. A Szentgyörgyiek tehát arra hivatkoztak, hogy ily módon apjuk megállapodása nem kötelezi őket s ezzel az érveléssel sikerült is kieszközölniök Lajos királytól

¹ Pl. egy 4 d-os cserépedény után, vagy négy mérő zab után, aminek az értéke 7 d., egy-egy d.-t, az üres szekerek után 2—2 d.-t kellett fizetni, az embereknek pedig, jövet és menet egyaránt, egy-egy d.-t.

egy olyan oklevelet, amely a polgárokkal szemben elkövetett hatalmaskodásait megbocsátotta és azt ígérte, hogy a király majd később, az ország főpapjaival és báróival folytatott tanácskozás után fogja eldönteni, hogy vajjon meg kell-e tartaniok az 1335-i szerződést. Amikor a Szentgyörgyiek ezt az írást felmutatták az országbíró előtt, ez, a királyi amnesztiával szemben, már nem mondhatott ítéletet. Nem kétséges azonban, hogy ítélete a nagyszombatiakra lett volna kedvező. Hangsúlyozza ugyanis, hogy mind az ő, mind bírótársai — István nyitrai püspök, Miklós nádor fia János királyi tárnokmester, Miklós királynői főajtónállómester, István országbírói s Jakab nádori ítélmester, Gereki Péter királyi s Miklós királynői notarius, valamint Debrői Miklós — véleménye szerint a Szentgyörgyieknek az egyezés megsértése miatt lakolniok kellett volna s csak a király kegyelemlevelére, meg a királyné tanácsára hagyta őket büntetlenül; kimondotta azonban, hogy a polgárok változatlanul az 1335-i megegyezés szerint művelhetik szőlőiket és nagyobb szolgalmányokra mindaddig nem kényszeríthetők, amíg csak a király az említett elvi kérdésben végleg nem fog dönteni.¹

Mi volt Nagy Lajos döntése, nem tudjuk. Az oklevelek, amelyekből meg lehetne állapítani, nem ismeretesek. Több, mint száz évig semmi nyoma sincs, hogy tovább folytatódott volna a viszály a szentgyörgyi és bazini szőlők miatt Nagyszombat és a földesurak között. Az emlékeknek e hallgatásából az következtethető, hogy a király valóban azt mondhatta ki, hogy a nagyszombatiakra olyannyira kedvező 1335-i szerződés nem kötelezheti Sebus fiait és utódjait. Nem valószínű ugyanis, hogy az ellenkező esetben a Szentgyörgyi és Bazini grófok egy évszázadon keresztül csendben elviselték volna, hogy szőlőikért csak oly csekély haszonbért kapjanak, hogy ne hatalmaskodjanak s következőleg a nagyszombatiak ne legyenek kénytelenek újból és újból a bíróságoknál keresni védelmét. Az 1335-i szerződés hatálytalánítása után a XIII. századi szerződéseken alapuló 1325-i, illetőleg más birtokosokkal szemben Károly Róbert 1326-i rendelete szabályozhatta a fizetési kötelezettségeket.²

¹ Az egész perre l. Dl. 5169.

² Ezt ismét csak következtetjük abból, hogy 1365 jan. 6-án Lajos király általános parancsot intéz a szentgyörgyi, bazini, vöröskői, modori földesurakhoz és másokhoz, akiknek birto-

Noha így 1365 után hiányzanak a közvetlen adatok a polgárok és a Szentgyörgyiek viszonyára vonatkozólag, indirekt úton, a nagyszombatiak és más földesurak vizsályaiból megállapítható, hogy a XIV. században és a következő század első felében a régi szerződések szellemében még változatlanul szabad megegyezésen nyugodott a bérletek ügye. Ezeknek a vizsályoknak a története ugyanis azt bizonyítja, hogy a szőlőbérli polgárok bántatlanul megmaradtak régi privilégiumaik — szerződéseik — élvezetében és a bíróságok következetesen kényszerítették a földesurakat azok tiszteletben tartására.

Amikor tehát 1397-ben Zsigmond király előtt a nagyszombatiak panaszt emelnek Wolffurt-i Ulrich ellen, hogy ez vöröskői szőlőbérleteiknél egyebek közt a hegyvámot szokatlanul nagy mértékkel szedeti, bérelt szőlők szabad eladását pedig megakadályozza, akkor a király — Eberhard egri püspökkel, Cillei Hermannal, Szentgyörgyi Tamással és Morichidai Jánossal — úgy ítél, hogy a Bergrecht-et továbbra is a régi mértékkel kell szedni, hacsak nem tudja a földesúr privilégiummal igazolni, hogy elődei más mértéket használtak, a Hof-ok eladása pedig nem akadályozható meg.¹ Ugyanígy változatlanul a régi kölcsönös megállapodások megtartását rendeli el 1414-ben János esztergomi érsek kormányzó is, amikor elintézi a nagyszombatiak és Ulrich között felmerült vizsályokat. A polgárok azon panaszára, hogy a földesúr a hegyvámot, a „tributum montium“-ot nem 32 pintes urnával számítja, a Nagyszombat környékén szokásos pinttel mérve, hanem a vásárral, amely annál négy pinttel nagyobb, a régi mérték mellett dönt s a visszaélések megakadályozására elrendeli, hogy a mérték egyik hitelesített példánya ezentúl a földesúrnál, a másik pedig a városnál legyen. Hasonlóképen fenntartani igyekszik a polgároknak azt a kedvezményes helyzetét is, hogy nem állanak egészen a földesúr bírói

kain a nagyszombatiaknak szőlők vannak, továbbá Modor lakosaihoz, hogy a „dacia seu census“-t, amelyért a polgárok szőlőiket bérlik, ne vonakodjanak elfogadni, hanem átvéve azt, engedjék meg a szabad művelést. (Dl. 12.295.) Világos, hogy ha 1364-ben a király az 1325-i megállapodáson, ill. az 1326-i utasításon túlmenőleg részesíti kedvezményben a földesurakat, azaz, ha ezek kedve szerint hozzájárul a bérletdíj felemeléséhez, akkor a földesurak nem fognak már a következő évben akadályokat gördíteni a nagyszombatiak elé.

¹ Dl. 8249.

joghatósága alatt. Ezért, amikor kiderül, hogy a földesúr egy polgár szőlőjét, a Pozsony város által hozott ítélet ellenére, elfoglalta, megparancsolja, hogy a szőlőt adja vissza és annak birtokába a polgárt, mint valami nemeset, a hiteleshellyel vissza is vezetteti.¹

Ezen ítéletek és intézkedések szerint a polgárok jogi és gazdasági helyzete a bérletekkel kapcsolatosan a földesurakkal szemben a XV. század elején még változatlanul olyan, mint Róbert Károly korában volt. S hogy ez általánosnak tekinthető, arra a következő, ismét a Szentgyörgyiakkal vonatkozásban lévő ügy mutat rá. A pozsonymegyei Szepece mezőváros lakói 1347-ben szerződést kötöttek a béli nemesekkel, akiknek területén szőlőket ültettek. A megállapodás szerint tíz évig ingyen volt a föld birtokukban, azután pedig szőlőnkint 12 dénárt, egy tyúkot és bizonyos mennyiségű bort adtak. Idővel egyes béli telkek a Szentgyörgyi grófok birtokába kerültek, akik a szőlőbirtokos polgárokat nagyobb szolgáltatásokra akarták kényszeríteni, úgyhogy a viszály 1429-ben Zsigmond elé került. A király ítélete ekkor is a régi szerződés valamennyi pontjának változatlan megtartását rendelte el.²

A viszály Nagyszombat és a Szentgyörgyi grófok között Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében lobbant ismét fel. A közvetlen okot nem nehéz megtalálnunk. Minthogy a census szőlőnkint állandó összegben volt — a természetben beszolgáltatott boron kívül — megállapítva, a pénznek a XV. században bekövetkezett lassú értéksökkenése miatt a földesúr jövedelme egyre kisebbedett. Ebből az értéksökkenésből magyarázható, hogy a földesúr a fokozatosan devalválódó pénzszolgáltatás helyett más ellenértéket követelt. Azt kívánta 1481-ben a polgároktól, hogy a szőlők után kilencedet adjanak éppen úgy, mint a többi szőlős jobbágyok. Mondanunk sem kell, hogy ez a követelés az eddiginél jóval súlyosabb terhet jelentett s ezért a nagyszombatiak vonakodtak is eleget tenni annak. Az ügy ennelfogva Mátyás király elé került, aki ítéletét személyesen hozta meg, miután kikérte a főpapok, bárók, ítélőmesterek és nemesek tanácsát.

A felperes grófok — ügyes fogással — a pert nem a Szentgyörgy és Bazin területén fekvő szőlők, hanem

¹ Dl. 10.241.

² Anjoukori okmánytár. V. 115. és Dl. 12.036.

a vöröskői szőlők miatt kezdték meg, amelyek hasznóvételének megállapításánál nem kötötte kezüket az 1325-éhez hasonló szerződés. Volt ugyan a nagyszombatiak kezében — legalább 1414-ben még birtokukban volt — egy szabadságlevél, amelyet Cymbuch-i Bernát, Vöröskő akkori ura 1337-ben adott annak a vállalkozónak, aki három hegyét (Rosemberg, Wolfsberg, Alachthal) szőlőművelésre átvette, csakhogy ebben a nagyszombatiak nem voltak megemlítve s benne a földesúrnak járó bérletdíj egy összegben volt a következő módon felütiintetve: tavaszkor 60 pensa census, őrzés fejében 12 pensa, szőlőéréskor a földesúri háztartás részére természetbeni szőlő, szüretkor pedig féltalentum, azaz három pensa, bizonyára már szőlőnkint.¹ De a nagyszombatiak azért sem vártak sokat ettől az oklevéltől, mert a Szentgyörgyi grófok a szőlőket a XV. században a Vöröskői Wolffurt-családtól, tehát már másodkézből szereztek meg. Ezért a polgárok, ha ugyan birtokukban volt még, fel sem mutatták Mátyás király előtt, hanem helyette V. István 1270-i, Károly Róbert 1326-i, valamint Nagy Lajos 1363-i általános s már ismertett privilégiumait terjesztették elő. Mátyás, hangsúlyozottan meghallgatva hírotársait, elismerte a grófok „nyilvánvaló és igaz” jogait s Nagyszombat valamennyi polgárát, lakóját, akiknek Vöröskő területén szőlőjük van, arra ítélte, hogy más jobbágyok módjára — „instar aliorum iobagionum dictorum comitum” — kilencedet adjanak, sőt ezenkívül hordónkint a földesúrnak még 6—6, a regisztrátornak pedig 2—2 dénárt fizessenek. Ezzel egyidejűleg érvénytelenítette az V. István- és Károly Róbert-féle privilégiumokat is.²

Ez az ítélet a polgárokat nemesak olyan terhek viselésére kényszeríti, amelyre a jobbágyok voltak kötelezve, hanem szavakkal is világosan, félre nem érthetően kifejezi, hogy helyzetüket — a földesúrral szemben — a jobbágyokéval azonosnak tekinti, bár egyelőre csak gazdasági vonatkozásokban. Indokolásában az ítélet arra hivatkozik, hogy amint az uralkodó felségjoga értelmében az országnagyok tanácsára és hozzájárulásával szabadon hozhat törvényeket, éppenúgy kötelessége az ország javát célzó jogszokások és statutumok megtartása is. Ebből a felségjogból magyarázza azután, hogy

¹ Dl. 10.005.

² Dl. 12.795.

V. István 1270-ben és Károly Róbert 1326-ban szabályozhatta a hegyvám-fizetést, nem különben ugyanebből következeti, hogy a szabályozás megváltoztatása jogában állott 1351-ben Nagy Lajosnak, amikor — az országnagyokkal egyetértésben — eltérve két elődjének rendelkezésétől, általános érvényűleg elrendelte, hogy kilencedet tartoznak hegyvám fejében fizetni mindazok, akiknek mások birtokain vannak szőlőik. Minthogy pedig azóta ez a szokás és szabályozás fennmaradt, a nagyszombatiak sem vonhatják ki magukat alóla. Az indoklás sarkpontja tehát az 1351-i törvényen, illetőleg annak a kilencedfizetést elrendelő 6. pontján nyugszik. Ez a törvénycikk azonban arról szól, hogy a király, a királyné, a bárók s nemesek, valamint az egyházi földesurak kötelesek, a fallal kerített városok lakóinak kivételével, minden jobbágyuktól, akár szántót, akár szőlőt műveljenek azok s akár szabad, akár udvarnoki vagy más községekben lakjanak is, a gabona- és borteremés kilencedét a maguk számára beszedni. Nyilvánvaló, hogy ennek a törvénycikknek a tartalma semmiképen sem alkalmazható a Szentgyörgyi grófok és a nagyszombatiak közötti viszonyra. Nem pedig azért, mivel abban az uradalmak területén élő jobbágyokról s nem a földesurak birtokain szőlőbérletekkel rendelkező városi polgárokról van szó. De magának a hosszú viszálynak XIV. századi története is, amelyet oly részletesen ismertettünk, azt mutatja, hogy az 1351-i decretum megalkotói sem gondoltak arra, hogy az a nagyszombatiakéhoz hasonló bérletekre vonatkozhatik. Ha ugyanis így lett volna, akkor már az 1362/4-i per folyamán ennek alapján döntenek a Szentgyörgyiek javára, holott ellenkezőleg — mint láttuk — akkor sem a földesuraknak nem jutott eszébe, hogy az alig egy évtizeddel korábban hozott rendelkezést felhasználhatják, sem az országbírónak és bírótársainak, éppen mert nagyon jól tudták, hogy az 1351-i decretum csak a jobbágy lakosság földesúri terheinek szabályozása végett hozatott.¹ Sőt tovább menve, azt is sikerült tisztáznunk, hogy még Zsigmond korában sincs nyoma annak a felfogásnak és törvénytárgyarázatnak, amelyet az 1481-i ítélet fejez ki,

¹ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyi és gazdasági politikája Károly Róbert korában, 1921. 60. ékk. I. szerint a kilenced elrendelése 1351-ben tulajdonképpen a királyi uradalmakban már meghonosodott terményadó általánosítása.

amint azt éppen a vöröskői szőlők miatt támadt viszállyok története is igazolja.

Nagy különbség van azon felfogás között, amely a XV. század első, majd második felében uralkodott. A közfelfogás a század végén már úgy tekinti a polgárt, hogy az többé a földbirtokossal nem olyan egyszerű bérleti viszonyban van, amelyet a kölcsönös egyezkedés során állapítanak meg, hanem gazdasági tekintetben a jobbtáborral együtt ugyanazon éreszigorú törvényeknek alávetetteknek gondolja őket. A fejlődés a következő években ebben az irányban halad tovább, az 1481-i döntéstől kezdve egyre rohamosabb ütemben. Mindenekelőtt kiterjed Mátyás király ítéletének érvénye a Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokain fekvő többi nagyszombati szőlőre is. A földesurak ugyanis az 1481-i ítéletlevéllel kezükben nemesak a vöröskői, hanem egyéb bérbeadott szőlők után is kilencedet követelnek a nagyszombati polgároktól, mire ezek védelemért ismét a királyi kúriához fordulnak. Úgyükben ekkor, 1487-ben, az ítéletet Dóczi Orbán egri püspök és kincstartó hozza meg, akit a per elintézésére a nádor helyettese gyanánt az uralkodó küldött ki.¹ A püspök bírótársaival, ú. m. a pécsi, váci, csanádi, tinini püspökökkel, a székesfehérvári préposttal, Báthori Andrással, Hédervári Miklóssal, Drági Tamás személynökkel és az ítélőmesterekkel, elutasítja a polgárokat és őket valamennyi szőlőjük után kilencedfizetésre ítéli.²

A nagyszombatiak ügye ezzel elintéztetett. S amit az uralkodói és tanácsadói reájuk mint bírák róttak ki, azt a terhet terjesztették ki a rendek 1498-ban országgyűlésileg, decretummal három további városra, Budára, Székesfehérvárra és Zalánkeményre, hogy azután pár év múlva Verbőczy, a fejlődésnek ezen eredményeit rögzítve meg írásban,³ az egész polgárságot, valamennyi szabad királyi város lakóját e teher viselésére kötelezze.

¹ Mint az ítéletlevél mondja: „thezaurarius regius ac in causis in presencia palatinali vertentibus per... dominum Mathiam... iudex deputatus“. Dóczynak ugyanezen bírói működésének emléke: Tkalčić: Monumenta historica lib. reg. civ. Zagrabiae. II. 447.

² Dl. 12.795.

³ Hármaskönyv. III. 18.

II.

A tények, amelyeket az 1498. évi 41. t.-c. történeti előzményeinek előadásánál ismertettünk, kétséget nem tűrően bizonyítják, hogy a Hármaskönyv egyik, tendenciózusnak nevezhető, bár kis részlete nem Verbőczy, hanem Mátyás korának produktuma. Ebből a tanulságból pedig hajlandók vagyunk azt a figyelmeztetést is kiolvasni, hogy nem szabad sem a Tripartitum többi részénél általános feltevésekkel megelégednünk, sem pedig az egész Jagelló-kor törvényhozását — s következőleg magát a kort is — lomtárba kívánczó szövegekkel magyarázgatnunk, hanem minden kérdésnél külön-külön kell kutatnunk a XV. századi fejlődést, úgy, amint az az okleveles anyagból kihüvelyezhető. Mert tagadhatatlanul más jelentőségben tűnik fel ugyanaz az intézkedés — bár oly kis ügyben tétetett is meg, mint a polgárok szőlőbérlete —, ha az nem róható fel egyszerűen a királyi hatalom gyengeségének.

Az 1481-i döntésnél ugyanis szó sem lehet arról, hogy a felperesek iránti kedvezés, elfogultság szerepet játszhatott. Ha Mátyás még uralkodása elején hozott volna ilyen ítéletet, talán lehetne erre gondolnunk. Akkor t. i., amikor a kiskirályokkal szemben egyedül csak családi hatalmára támaszkodhatott s ezért, jobb meggyőződése és kedve ellenére, kénytelen volt még olyan szégyenletes feltételeket is elfogadni, csak hogy elismerjék őt királynak, mint amilyent éppen a Szentgyörgyi és Bazini grófok diktáltak neki, akik engedelmességük fejében 24.000 forinton és a biztosítékul lekötött pozsonyi harmincadon kívül nemcsak a Nagyszombat és Szokolca városok feletti fejedelmi hatalmat követelték, hanem azt is, hogy a király illő tisztelettel bánják velük.¹ Ezek az állapotok az ítélet kimondásakor már rég feledésbe merültek. Ekkorra Mátyás már úgy megtörte a régi, a Hunyadi-házzal vetélkedő nagybirtokos családok erejét — gondoljunk csak a méltóságok adományozásánál követett önkényes eljárásra —, hogy rendezett pénzügyein meg hadseregén nyugvó hatalmával ezek többé már nem szállhattak szembe. Sőt e szembetűnő eredmények elérése után ahhoz is hozzáláthatott, hogy az olygarcha-családok erejét új tényező, a megyei birtokos- és kisenemesség nagyranövelésével neutralizálja. Tudjuk, hogy 1486-ban

¹ Dl. 15.220. (1458.)

már el is fogadtatta azt a „nagy törvénykönyvét“, amely az igazságszolgáltatás rendezésével kapcsolatban intézményesen igyekezett a megyei nemesség túlsúlyát a nagybirtokosokkal szemben megalapozni. Ez a törvénykönyv, a király életének egyik főműve, amelyet ő örök időkre rendelt el, de amelyet halála után az olygarchák az első pillanatban hatályon kívül helyeztettek, bizonyítja, hogy Mátyás lelkületétől és gondolkozásától távol állott az a törekvés, hogy a független existenciák elnyomása árán növelje a nagybirtokosok hatalmát.

Minthogy így nem tehető fel, hogy Mátyás és tanácsadói szándékosan értelmezték tévesen az 1351-i törvényt, mélyebben fekvő okot kell keresnünk. Ezt az okot az ítélet nem árulja el. Sőt az előzményekből is csak az állapítható meg, hogy 1481-ben már megváltozott a közfelfogás, amennyiben, eltérve a XIV. és a XV. század első felének hagyományaitól, az 1351-i törvényt nemcsak jobbágyokra, hanem polgárookra is érvényesnek találta, ha ezeknek mások birtokain vannak szőlőik és szántóik. A közfelfogás megváltozásának okát kell tehát kutatnunk, hogy megérthessük Mátyás és bírótársai ítéletét.

Ezt a változást, minthogy nem egyetlen ember, hanem egész generáció felfogása fordult meg, nem magyarázhatjuk múltó vagy helyi jellegű jelenségekkel; fel kell tehát tennünk, hogy a legnagyobb súlyú tényező, a társadalmi fejlődésnek feltartóztathatatlanul előnyomuló ereje váltotta ki. Valóban végbe is ment a XV. század végén és a következő elején a magyar társadalomban egy óriási jelentőségű átalakulás, ennek részleteit azonban nem ismerjük, sőt a kutatás mai stádiumában körvonalait is csak sejtjük. Mindössze annyi vehető észre, hogy a polgárságnak, mint önálló társadalmi rendnek a megszületése egy fejezet csak ennek történetében,¹ a polgárok szőlőbérletének ügye pedig csak kis epizód. De mert a parányi epizód is része a nagy egésznek, annak megmagyarázásával, hogy e kevésbé jelentős problémánál miért és miként változott meg a közfelfogás, közvetve magára a nagy társadalmi átalakulásra is némi fényt vélünk deríthetni.

¹ V. ö. Mályusz E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte. 1927. (20.) 372.

A rendelkezésünkre álló források alapján megállapíthatjuk, hogy a nagyszombati polgárok szőlőbérlete nem volt egyedülálló jelenség a középkorban, hanem más szabad királyi városoknak, mint Sopronnak, Pozsonynak, Szegednek, Kassának¹ és — mint éppen a tárgyalt törvénycikkből kitűnik — Budának, Székesfehérvárnak is voltak hasonló nagyobb szőlőbérletei. Sőt az okleveles anyag figyelmesebb áttekintése után az is kiderül, hogy a bérletrendszer még általánosabb volt, mert a XIV—XV. században a jobbágnak is lehettek olyan szőlői, amelyek nem saját földesúrnak birtokain feküdtek, hanem azokat más földesúrtól bérelte, akihez tehát lényegében éppen olyan viszony fűzte, mint a nagyszombatiakat a Szentgyörgyi és Bazini grófokhoz.

Nem a Kisalföldről, hanem az ország ellenkező részéről, Szlavónia területéről válogattuk össze az alábbi adatokat, amelyek hivatottak ennek az egész Magyarországon elterjedt bérletrendszernek egyes részleteit megismertetni.²

Megállapítható, hogy kis, néhány telkes faluban élő jobbágnak éppen úgy lehetett szőlője más birtokos földjén, mint egy szabad királyi város vagy szabadalmas mezőváros lakosának. A kaproncai polgároknak pl. Kővár várának területén vannak szőlőik, a zágrábi bírónak meg a remetei pálos-konvent birtokán s míg a bakvai pálosoknak, Remethinek és Petretinek falvakban lakó jobbágynak Rohochai Gergely mester földjéből béreltek szőlőművelésre alkalmas területet, addig viszont Cillei Katalin medvevári jobbágynak meg a szomszédos szerzetesi földek egy részét vették bérbe és fizettek utána censust.³ Bár a jobbágyok csak bérlők, tulajdonjoguk olyannyira teljes, hogy birtoklásuk örök bérletnek tekinthető. A bérlői viszony ugyanis a földesúr által egyoldalúan nem bontható fel, csak abban az esetben, ha a jobbágy nem fizeti meg az évi bért vagy hűtlenséget követ el a szőlő földesura ellen. Ebben a két esetben —

¹ Házi i. m. VI. 103.; Reizner J.: Szeged története. IV. 16., 69., 75. skk., 84., 96. l. Sztáray-oklevéltár, II. 117.

² Az Országos Levéltár azon okleveleit használtuk fel, amelyek regesztáit „A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az O. L.-ban“ címmel a *Levéltári Közlemények* (alább L. K. jellel rövidítve) több évfolyamában már közöltük, vagy közölni fogjuk.

³ Dl. 34.865 (1433.); Dl. 34.491 (1462. L. K. 1927, 172.); Dl. 32.767 (1420. L. K. 1925, 104.); Dl. 34.478 (1459. L. K. 1927, 167.).

és csak ezekben¹ — megszűnik a bérlői viszony és a szőlő visszaszáll a földesúrra. Minthogy az oklevelek stereotip kifejezéssel azt mondják, hogy a jobbágyok ekkor vesztik el a szőlők „*proprietatis seu dominium*“-át, nyilvánvaló, hogy a jobbágy egyébként valóságos „*proprietatis*“-szal rendelkezett. De nemcsak a jogi terminus technicus szerint illette meg a birtok a jobbágyot, hanem a valóságban is szabadon rendelkezett azzal. Eladhatta tehát, még pedig a XIV. században a földesúr hozzájárulása és engedélyének kikérése nélkül. Jellemző a jobbágy birtokjogának teljességére, hogy az adás-vételt vagy a megye, vagy valamely hiteleshely előtt fogantathatta, akárcsak mint bármely nemes ember. Így adja el Peech-i Pál egyik jobbágya, Peruk fia Ternek két márkáért 1402-ben a csázmái káptalan előtt szőlőjét Cletkónak, aki ugyancsak Peech-i jobbágya, vagy 1378-ban Körös megye alispánja és szolgabírái előtt Lendvai István egyik, Pál nevű jobbágya, aki Premechench faluban lakott, nyole márkáért azt a szőlőjét, amely Luben fia Balázs Globochagora nevű birtokán feküdt. Ez utóbbi alkalommal jelen volt a falu birtokosa. Balázs is, egész ténykedése azonban csak annak a kijelentésének a megtételére szorítkozott, hogy az új birtokost meg fogja védelmezni, feltéve, hogy a régi censust megfizeti.² A XV. században annyiban változik a helyzet, hogy az adás-vétel már rendszeren azon földesúr előtt megy végbe, az állít ki róla oklevelet, akinek földjén a szőlő feküdt,³ amit a földesúr hozzájárulása, beleegyezése gyanánt tekinthetünk. Ez a változás azonban még korántsem jelent rosszabbodást, mert egyrészt az új szőlőbérlő ugyanazon feltételekkel veszi át a szőlőt, mint ahogyan azt elődje művelte, másrészt pedig ekkor még mindig nem kivételes eset az sem, hogy kimondottan nem-nemesek hiteleshely előtt vesznek zálogba birtokot oly formalitások között, amelyek a rendi szellem teljes

¹ Ezt hangsúlyozzák az oklevelek, pl. Dl. 34.710. (1436.): „Si hiidem supranominati premissum censum solvere nolent aut recusarent modo aliquali, aut eciam aliquam notam infidelitatis contra nos vel dictam ecclesiam nostram incurrerent per quemcunque eventum, extunc a proprietate seu dominio ipsarum porcionum possessionariarum cadant ipso facto“.

² Dl. 34.680. és Dl. 34.378. (L. K. 1925. 136. és 132.)

³ Pl. Dl. 35.463. (1418.). Dl. 34.794. (1451.)

győzelemre jutásának idejében már csak nemesi birtokok tulajdonoscserejénél figyelhetők meg.¹

Egyébként a XV. század első felében még azzal a méltán feltűnő esettel is találkozunk, hogy a szőlőbérló jobbágy foglalása ellen a jogaiban sértett nemes a megyénél keres elégtételt, mint Kanyevicza-i Margit, akinek a kérésére azután az al-bán az egyik szolgabírót küldi ki, hogy az keresse fel Mátyás csizmadiát és tiltsa el a panaszos Hruszócz faluban fekvő szőlőjének elfoglalásától. S hogy a hatalmaskodó csizmadia szőlőbérló jobbágy volt, azt világosan megmondja az oklevél, amikor őt Szentléleki Péter jobbágyának nevezi s még arról is felvilágosít bennünket, hogy egy másik faluban, t. i. Gyugyanczban lakott.²

A földesúrnak oly kevés tényleges joga van az ilyen „szabad“-nak nevezett szőlőhöz, hogy az még akkor sem lesz az övé, ha a bérló utód nélkül hal el. Ezért köthet ki pl. Hedrihóczy István 1451-ben, amikor Globoky falu földesura előtt átadta vejének, Orgován Fábíán prédiálistának két szőlőjét, hogy veje és utódjai magtalan halála esetére a szőlők az ő utódaira — s nem a jelenlévő Globoky-i Györgyre, a falu urára — szállanak vissza.³ Vagy ugyanígy eshetett meg, hogy 1411-ben a garigi pálosok egyik jobbágya a kolostornak ígérte halála esetére szabad szőlőjét és két hordóját, kikötötte azonban, hogy abban az esetben, ha felesége túléli őt, a szőlő fele és az egyik hordó az özvegyé legyen.⁴ Bizonyos, hogy az ilyen feltételes ígéretekre és nagylelkű adományozásra nem nyílt volna alkalma ennek a jobbágynek, ha halála után földesura, a kolostor, a szőlő birtokába juthatott volna. Ezt a szőlőt a végrendelkező jobbágy ugyanis nem valamely szomszédos földesúrtól, hanem magától a kolostortól bérelte.

¹ Így pl. 1474-ben a csázmái káptalan előtt Szentléleki Kasztellánffy László Zobochnán-ban levő birtokrészét zálogosítja el György fehérkői ötvösnek és testvérének (Dl. 34.515. L. K. 1925, 153.), s 1404-ben is ugyanez a csázmái káptalan előtt Gergely leánya, Erzsébet, — provida — egy nemesnek adja el szőlőjét (Dl. 35.322.). Jellemző, hogy a zágrábi káptalan iktat be 1397-ben egy polgárt birtokába. (Dl. 34.661.)

² Dl. 35.487. (1423.) — Ugyanilyen eset Felsőmagyarországon (1428). Sztáray-oklevéltár. II. 268., hol Ung megye előtt Nagymihályi György egy várkondi jobbágyot s nem ennek földesurát tiltja el szentandrászi szőlője elfoglalásától.

³ Dl. 34.794.

⁴ Dl. 35.374.

Ha még végre tekintetbe vesszük, hogy nemcsak jobbágyok, hanem nemesek, sőt egyháziak is béreltek szőlőket valamely földesúrtól,¹ akkor, az adatokat összefoglalva, joggal állapíthatjuk meg, hogy a XV. század utolsó negyedéig ismeretlen volt még Magyarországon a jobbágy és földesúr viszonyának az az élesvonalú körülhatárolása, amellyel a Hármaskönyvben és a Quadripartitumban, valamint későbbi törvényhozásunkban találkozunk. Mert a jobbágy, noha van földesura, ekkor még szerezhethet oly birtokot, földet és szőlőt, amely után hasonlíthatatlanul kedvezőbb elbánásban részesül, mint azon földje után, amely őt földesúrához fűzi. Míg ezzel a birtokával kapcsolatban a földesúri joghatóság nehezedik reá és a teljes kilencedet kell fizetnie, addig bérelt földjei és szőlői után csak kisebb ellenszolgáltatással tartozik. Ennek a kettős helyzetnek a magyarázatát nem nehéz kitalálni. Amikor a földesúr évi díj (terrarium) fejében átengedett egy bizonyos területet valamely szomszéd falubeli jobbágyinak, be is érthette a kilencednél vagy a szokásosnál csekélyebb összeggel, mert addig műveletlenül állt földje után szerzett jövedelmet s a kisebb összeg még mindig több volt a semminél.² Ugyanígy jól járt a jobbágy is, mert látta és élvezte annak a munkájának az eredményét, amelyet az átlagos teljesítményen felül produkált. A bérlőkül jelentkezett jobbágyok ugyanis csak a szorgalmasabbak vagy — ami ezzel egyjelentőségű — a tehetősebbek közül kerülhettek ki, akik

¹ 1458. 28. és 1470. 6. törvénycikkek (Kovachich: Sylloge decretorum, 144. 206.); Dl. 34.771. (1409), hol az egyházi bíróság arra ítéli a sztrezai plébánost, hogy a pálosok birtokán fekvő két szőlője után fizesse meg a kolostornak a szokásos terrariumot; Dl. 34.800 (1452); ugyanígy vannak szőlők Északmagyarországon a gönci pálosoknak, mégpedig nemcsak a királyi uradalmak területén, hanem Telkibánya hegyein is. (Dl. 8825 és Dl. 9156, 1383—1406. évekből, megjegyezvén, hogy ez okleveleket Iványi B.: Gönc története. 1926, 13. l., tévesen interpretálja, úgy, hogy azok a borkilenced-fizetés alól felmentést adnak; a királyi és királynői parancsok tiltják a várnagyokat és Telkibányát, hogy a szerzetesek — természetesen bérelt — szőlői után, új rendszert honosítva meg, — „quadam abusiva consuetudine per vos de novo inducta“ — kilencedet merjenek követelni. — Az analóg osztrák állapotokra l. Mell. i. m.)

² A terrarium, tíerage nyugaton is az eredetileg újonnan művelés alá vett föld adója. (Schröder—Künzberg: Lehrbuch d. deutsch. Rechtsgeschichte, 1922°, 206. skk. l.; Hoops: Reallexikon der germ. Altertumskunde, III. 205. „Medem“, G. Below-tól.)

vagy munkaerejükben, vagy összegyűjtött kis pénzükben bízva, hozzá mertek fogni ahhoz, hogy a saját földesuruknak tartozó kötelezettségeiken kívül máshol is munkát vállaljanak. Tagadhatatlan, hogy ez a középkori gazdálkodási rendszer nem fojtotta el a tehetség érvényesülését és nem mérte sem a rabszolgá, sem a modern proletár reménytelen életét a jobbágyra. A meggazdagodás útja nyitva állott a szorgalmas előtt; ez szerezhette — és szerzett is — teljes jogú birtokot, olyan szőlőt és szántót, amely után csak némi összeget fizetett.¹

De a bérletrendszer nemcsak a materiális, hanem a társadalmi felemelkedés útját is megnyitotta. Bérlők gyanánt ugyanis, mint említettük, a gazdag, kőfallal kerített városok lakói és nemesek is jelentkeznek, mégpedig anélkül, hogy erre a szegénység kényszerítene őket, vagy ezáltal szabadságuk és előjogaik csekély részét is fel kellene áldozniok; az ő bérleteik sem veszik igénybe minden idejüket és energiájukat. Nemes, polgár, és jobbágy ilymódon bizonyos vonatkozásokban, a bérelt földeket és szőlőket illetőleg, ugyanazon gazdasági színvonalra kerül, ami a jobbágy számára nagy emelkedést jelent. Szőlője és földje ott van a nemes és polgár bérleteinek szomszédságában, egymástól adják-veszik, cserélik azokat s a személyes érintkezés betemeti azokat az árkokat, amelyek a jobbágyot, kisnemest és polgárt jogilag elválasztanak. A bérlő és vagyonosodó jobbágy útja így vezet be a városokba s házasságkötésekkel a nemesi családokba. Nem szokatlan ugyanis, hogy nemes ember leánya jobbágyhoz megy feleségül s bizonyára joggal tehető fel, hogy az új nemesítések első sorban az ilyen féljobbágy családokat emelték ki.

A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy az a bérletrendszer, amelynek részleteit fentebb vázoltuk, a középkorban általánosan el volt terjedve Magyarországon, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint azt a direkt utalások alapján gondolhatnók. Például nem maradt fenn oklevél, amely arról szólna, hogy a zemplén-, illetőleg ungmegyei Nagymihály környéki hegyeken jobbágyoknak lettek volna olyan szőlői, amelyekkel szabadon rendelkeztek. Csak akkor értesülünk róluk, amikor a környék birtokos családjának két ága, a Nagy-

¹ Ez az összeg pl. Zágráb és Körös megyében szőlőnkint 35 dénár, egy kappan és egy kenyér volt (Dl. 34.491, 34.601, 32.767), ami méltányos bérösszegnél többnek nem mondható.

mihályiak és az Eödönfiek 1454-ben felosztván egymás közt az uradalommal együtt a szőlőket is, hogy a földesúri, úgynevezett decimális szőlők helyett pontosan megjelölhessék, megemlítették az osztozkodásról szóló oklevélben a szomszédos szőlők tulajdonosait. Ilyen módon tudjuk csak meg, hogy a földesúri szőlőkön kívül voltak ott huszini, várkondi, blattai, vinnai, nagymihályi jobbágyoknak is szőlők, amelyekkel ezek egészen szabadon rendelkezettek.¹ Ilyen indirekt adatokra vagyunk jórészt utalva következtetéseinknél, mert az oklevelek, amelyek a jobbágyi szőlők birtokos cseréiről szóltak, elkallódtak. Valószínűleg azért, mert amikor a szőlők különleges jogi helyzetüket elveszítették és a nagy uradalmak részeivé válva a földesúri birtokok sorsában osztoztak, az uradalmaknak nem volt érdekük megőrizni a számukra felesleges okleveleket, éppen mert azok a szőlők életének korábbi stádiumáról maradtak fenn.

A XIV—XV. században a gazdasági s ezt nyomon követően a társadalmi fejlődés iránya azt mutatta tehát, hogy a jobbágy és nemes között, a polgárság mellett, egy meglehetősen független paraszti-bérlő réteg kezd kialakulni, amely még nem képes saját lábán megállni, de már nem is függ egyedül földesurától. Bár a fejlődésnek belső, önmagából megújuló mozgató ereje a teljes gazdasági önállóság elnyerése felé sodorta ezt a réteget, a feleúton nálánál erősebb ellenálló erőre bukkant, amely nemcsak feltartóztatta, hanem vissza is vetette. Ez a másik erő, amely az összecsapásnál hatalmasabbnak bizonyult, a földesúri joghatóság volt.

Ez is mélyen az elmúlt századok talajába bocsátott gyökereken erősödött fokozatosan. Fejlődésének főbb körvonalai főleg Hajnik kutatásaiból ismeretesek.² Tudjuk, hogy a földesúr, aki a XIII. század elején bírāja

¹ Sztáray-oklevéltár. II. 522—9. — Itt említjük meg, hogy Acsádi I. tendenciózus műve (A magyar jobbágyság története, 1908) a bérletek jelentőségét fel nem ismerve, azokról a könyv nagy terjedelme dacára a 173. lapon csak pár sorban emlékezik meg.

² Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt, 1899, 16. skk. l. — Az Árpád-korra l. még Vinkler J.: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig. II. (1927) 221. skk. l., mely a későbbi középkorra, minthogy nem ismeri Szekfű alább idézendő tanulmányát, alig vehető figyelembe.

ugyan szolgálainak és a birtokán tartózkodó, személyükre nézve szabad parasztoznak egymás közötti ügyekben, de a bűnügyekben, tized- és pénzkérdésekben még nem, az Árpád-kor végére királyi kiváltságlevelekkel megszerzi az utóbb említett ügyekben is a bíraskodási hatalmat, hogy azután az Anjou-korban joghatósága alá kerüljön még az a nemes is, aki mint familiárisa, bár csak időlegesen és önszántából, de mégis szolgálatába áll.¹ Miként az Anjou-korban szokásos formulából — „antiqua regni nostri consuetudine requirente quilibet nobilis et homo possessionatus suos iobagiones et famulos im possessionatus more iobagionum in suis possessionibus residentes in causis quibuslibet, exceptis furtis, latrociniiis et publicis criminalibus ipsemet iudicandi habeat facultatem“² — gyanítható, előbb a birtoktalan nemesek fölé és csak a kisebb, nem főbenjáró ügyekben sikerült a földesúrnak joghatóságát kiterjesztenie, a XV. században azonban, a ma közkeletű felfogás szerint,³ már egyébként gazdag, birtokos nemes familiárisainak minden tetteért, még gyilkosságért és hatalmaskodásért is az úrnak kellett helytállnia, őt idézték perbe és ítélték el, amiből logikusan következett, hogy ezen familiárisait ismét neki állott jogában felelősségre vonni. Értethető, hogy ez a mindent abszorbeáló hatalom a szabad bérlőknek tekinthető nagyszombati polgárok önállóságát is kikezdte, s így ezek — noha a XIII. századi szerződések teljes igazságszolgáltatási függetlenségüket biztosították —, 1335-ben már kénytelenek voltak beletörödni, hogy szőlők ügyében a földesúr legyen egymasközötti bírójuk. Igaz, a nagybirtokos győzelme még nem volt teljes, mert szabadon maradt a felebbezés útja egy polgári fórumhoz, Pozsony város hatóságához, csak hogy, mint a mind gyakoribb XV. század eleji panaszokból kivehető, a földesúr ekkor már nem sokat törődött Pozsonnyal, hanem erővel is kényszerítette a nagyszombatiakat a maga ítéletének elfogadására. A polgároknak egyre királyi parancsokkal és ítéletekkel kellett a grófokat felebbezési joguk tiszteletbentartására szorítani s eredményt így csak ideig-óráig tudtak elérni. A század végére már nincs nyoma annak, hogy a nagyszom-

¹ Szeffü Gy.: Servienek és familiárisok. 1912. 49. skk. l.

² 1358. Anjoukori okmánytár. VII. 242. (V. ö. Lelvéltári Közlemények, 1923, 209. skk. l.)

³ Szeffü i. m. 67. skk l.

batiak a földesúr ítéletével szemben jogvédelemért Pozsonyhoz fordultak volna.

A földesúri joghatóságnak ez a folytonos erősödése korántsem elszigetelt magyar jelenség. Időben még korábban ugyanilyen fejlődés ment végbe Németországban is, ahol fontos tényező lett a territoriális fejedelmi hatalom kialakulásánál is. Ismeretes, hogy K. Lamprecht és G. Seeliger már azt hirdették, hogy a tartományúri hatalom egészen a nagybirtokon és az erre támaszkodó földesúri joghatóságon nyugszik. De ha túlzásnak látszik is ez az általánosítás, azt még ellenfelük G. Below sem vonta kétségbe, hogy a fejedelmi hatalom kifejlődésében valóban fontos szerepe volt a földesúri joghatóságnak; Below csak az ellen foglalt állást, mintha *kizárólag* e joghatóságból sarjadt volna ki a Landeshoheit.¹ Tudjuk, hogy nálunk nem haladt ily messze a fejlődés, aminek — most elhagyva az ellenkező hatóerők felsorolását — bizonyára az is oka volt, hogy nálunk csak a középkor végére szerezte meg a nagybirtok az igazságszolgáltatás terén azt a súlyát, amelyet német földön már hamarabb elért, úgyhogy az újkor kezdetén olyan akadályokkal is meg kellett küzdenie, amelyek nyugaton korábban ismeretlenek voltak s amelyeket nálunk már nem sikerült legyűrnie.

Ez a jogi téren végbemenő fejlődés volt az az erő, amely keresztelte a gazdasági fejlődést és nemcsak megakadályozta a paraszt-bérlő réteg további erősödését és önállósulását, hanem azt egyenesen gúzsba is kötötte. A Jagelló-kor törvényei már a földesúri joghatóság teljes diadalrajutását tükrözik vissza. Az 1492. évi 49. t.-c., amely szerint a jobbágyoknak szőlő- és szántóbérleteik után kilencedet — és a szokásos ajándékokat — kell fizetniök, azt jelenti, hogy a jobbágy elveszítette azt az eddig élvezett előnyét, hogy bérelt földjei után kevesebb szolgálattal tartozik, mint azon földek után, amelyeken jobbágyi sorsa nyugszik. Most már nincs különbség a közönséges jobbágytelek és a magánszorgalommal megművelt föld között, hiszen mindkettőre azonos terhek nehezedenek. Igaz, a törvényeikk nem zárja el a jogorvoslás útját. Megengedi, hogy a jobbágyok, ha ily földjeikre vonatkozólag privilégiumokkal rendelkeznek, vagyis bizonyítani tudják, hogy régebben nem kilence-

¹ G. Below: Territorium und Stadt. 1923°, I. Der Ursprung der Landeshoheit.

det fizettek, kiváltságaik megóvása és biztosítása végett az ország rendes bíráihoz — nádor, országbíró, titkoskancellár, személynök¹ — forduljanak s meg is ígéri, hogy ezek az első nyolcados törvényszakon igazságot fognak tenni köztük és a földesurak között. Csakhogy ilyen perre, Budára utazásra legfeljebb mezővárosok vállalkozhattak, amelyek kezében lehetek kiváltságlevelek. De ugyan mit kezdhettek azok a jobbágyok, akik egyenkint béreltek egy-egy darab szőlőt vagy földet s akik nem írásban vették annak idején bérbe a területet? Ezek számára csak egy lehetőség maradt: beletörödni a megváltoztathatatlanba és megfizetni a kilencedet. S ezt annál inkább meg kellett tenniük, mert ugyanez a törvény erős fegyvert adott velük szemben a földesúr kezébe, felhatalmazva őt, hogy a kilencedet nem fizető jobbágytól elkobozhatja bérelt földjét és szántóját. Természetes, hogy a jobbágy, csakhogy végleg el ne veszítse a legkeservesebben megszerzett örökségét — „illae *haereditates*... domino terrestri *perpetue* remaneant“, szól a törvény parancsa — vállalta a kilenced terhét.

Ha az 1481-i ítéletet ezekbe a szélesebb távlatokba, a gazdasági és társadalmi fejlődés nagy folyamába illesztjük bele, úgy az ítélet még súlyosabbnak tűnik fel. Nem kevesebbről van szó, mint hogy a nagyszombati polgárokat egy évtizeddel hamarább érte el az a sors, amely a Jagelló-korban a jobbágyoknak jutott osztályrészül. Bár így még vészesebbnek látszik az 1481-i döntés, mert az oly sok szenvedés kezdetét jelentette, mégsem állíthatjuk, hogy Mátyást és bírótársait elnyomó szándék vezette. Őket öntudatlanul sodorta magával az idő. A magyar fejlődés ugyanis gazdasági vonatkozásaiban sem elszigetelt, egyedülálló jelenség. Ismeretes, hogy Németországban is az újkor elejére szilárdult meg az az elv, hogy a paraszt a földesúr magánalattvalója és ugyanekkor jutott érvényre az a felfogás, hogy a paraszt nem uratlan földön telepedett meg, hanem a nemes birtokán,² aminek következtében valamely földesúr magánhatalma alá kell tartoznia. Azzal egyidejűleg, hogy ez az elv — támogatásra találva az egyre terjedő római jog frazeológiájában³ — a jobbágy röghözkötöttségének ki-

¹ Hajnik i. m. 46. l.

² G. Fr. Knapp: Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens, 1887, I. 34., 46.

³ A római jog hatását erős túlzással emeli ki K. Lamprecht: Zum Verständnis der wirtschaftlichen und sozialen

mondásával megszilárdul, megváltozik a társadalomszemlélet is. A földművelő jobbágy nem alany többé, ami korábban volt, hanem indifferens tárgy, mihelyt a földesúr érdeke emelkedik döntő fontosságú tényezővé. Most már nem az a fontos, hogy ki dolgozik, hanem az, hogy ki foglalkoztatja birtokán a munkáskezeket. A nagybirtokos uradalmát oly római császárkori dominiumnak tekinti, ahol a rabszolgák százai szorgoskodtak, magát pedig többé nem jobbágyok, hanem a római jog által *colonus*-oknak nevezett alattvalók urának. Nem véletlen tehát, hanem ellenkezőleg az új társadalomszemlélet elterjedésének a jele, hogy a magyar jobbágyot Mátyás 1486-i törvénye (39. t.-c.) nevezi legelőször ridegen *colonus*-nak, holott korábban okleveles emlékeinkben és törvényeinkben egyaránt *iobagio* volt a neve s csak esetlegesen, kivételképen, „rusticus“ vagy „villanus“. Érthető ezek után, hogy a földesúr, ha már régi jobbágyait is a római jog terminus *technicus*-ával illeti, még kevésbé tehet különbséget, hogy polgár vagy jobbágy-e az, aki szőlőjét, földjét műveli; az ő szemében mindkettő alattvaló, következőleg kivétel nélkül egyenlő elbánásban is kell őket részesítenie. Mihelyt pedig a földesúri érdekek, ennek az egyeduralomra jutott tényezőnek a szemszögéből mérlegeltetnek a társadalom alkatelemei, egész természetes lesz, hogy ép, fejlett jogérzékű emberek, mint az 1481-i ítélet meghozói, semmi kivétnit sem találnak abban, hogy az eredetileg bérlő polgárokat és a földesúr saját jobbágyait ugyanazon sorsrészeseivé tegyék, sőt, meggyőződésük szerint, ily ítélet kimondásával az igazság szellemében vélnék cselekedni.

Mindezeknek a rendelkezéseknek, amelyeket a Jagelló-kor törvényhozása 1492-ben és 1498-ban a már Mátyás idejében megfigyelhető felfogás szellemében tett, határozottan nagy jelentőségük volt. Ez a jelentőség abban nyilvánult meg, hogy a szőlőbérlő polgárokat és a jobbágyokat egy kategóriába vonták. Ezen a megtört úton, a XV. század kilencvenes éveinek ezen uniformi-

Wandlungen in Deutschland vom 14. zum 16. Jahr., Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, 1893, 247. skk. 1. (Ugyanígy: Deutsche Geschichte. V. 1. 111. skk. 1.) Mérsékeltebben ítéli meg G. Below: Die Ursachen der Rezeption des Römischen Rechts in Deutschland, 1905, 66. l., aki kiemeli, „dass das Römische Recht verschiedenen Zwecken dienstbar geworden und als eine an sich im wesentlichen neutrale Macht anzusehen ist“.

záló szellemében építette azután ki rendszerét Verbőczy, aki a parasztlázadást leverő nemesi társadalom felfogását oly élesen hangsúlyozva juttatta kifejezésre. Amikor Dózsa kivégzése után a jobbágyság sorsa a korábbihoz képest rosszabbra fordult, a szőlőbérlo polgárok helyzete is, éppen mert már előzőleg a jobbágyokkal egy színvonalon állóknak tekintették őket, szintén alásüllyedt. Mint tudjuk, Verbőczy úgy formulázta meg kora felfogását, hogy a jobbágy nem rendelkezik szabadon a földdel és szőlővel, amelyet megművel, mert a birtok a földesúré, hanem csak munkájának bére és jutalma illeti meg.¹ Szerinte tehát a jobbágy csak a szőlő és föld vagy malom becsúje felől végrendelkezhethet, bár ezekről sem teljes szabadsággal, maga a föld és a szőlő azonban, a haereditas, a földesúré. Ez a felfogás, amely tehát lényegesen kedvezőtlenebb, mint a XIV—XV. századi, amely — miként láttuk — a haereditast sokkal nagyobb mértékben tekintette a jobbágy tulajdonának, még nagyobb süllyedést jelentett a szőlőbérlo polgárookra. Szerződéseik korábban biztosították számukra a haereditas-szal való szabad rendelkezést, erről ezek után szó sem lehet. Sőt reájuk is vonatkozik ez a pont, amelyben Verbőczy a földesúri birtokjog elvének legvégső következményeit is levonta s amely úgy szól, hogy a földesúr bármikor magához válthatja jobbágya földjét, rétjét, malmát és szőlőjét, ha azoknak közbecsűjét, illetőleg igaz értékét kárpótlásul megfizeti. Hangsúlyoznunk sem kell, hogy a jobbágyinak ez a kivetése birtokából — „eiicere et excludere“, mint a Hármaskönyv mondja — hatalmas fegyver volt a földesúr kezében, amely nemcsak nálunk, hanem Nyugat-Európában is rendszeres alkalmazásra talált, hol a Grundherrschaftnak Gutsherrschafttá változtatásának egyik sikeres módjává lett. Igaz, Verbőczy nem említi kifejezetten, hogy a földesúr a szőlőbérlo polgár földjét is visszaválthatja és saját kezelésébe veheti, de hogy a „jobbágy“ kategóriájába a polgárt is beleérti, az nem egyedül a földesúri mindenhatóságot hirdető állásfoglalásából következtethető, hanem a Tripartitum I. 134. 46. §-ából is, hol azt mondja, hogy a földesúr nemcsak bármely parasztot, hanem még nemes embert is kivethet szőlőjéből. Semmiképen sem képzelhetjük el, hogy ha így bánik el a szőlőbérlo nemesselel, más, jobb sorsban akarná részesíteni a szőlőbérlo polgárt. Bizo-

¹ Hármaskönyv. III. 20. 7. §.

nyosra vehetjük, hogy a polgárt itt már annyira beleérti a „paraszt“ (rusticus) fogalmába, hogy külön megemlítését egyszerűen fölöslegesnek is találja.

III.

A tárgyalt törvényeikk történeti előzényeiből megállapítható, hogy az 1498-i törvény a polgárok bérleteinek kérdését teljesen a Mátyás idejében megfigyelhető fejlődés szellemében igyekezett megoldani. Nem a királyi hatalom gyengesége, sem jobbagyelnymó oligarchikus törekvések, még csak nem is Verbóczy tendenciózus, történetellenes jogászai felfogása vagy a köznemesség fegyelmezetlensége volt tehát a XVI. század eleji társadalmi változás oka. A Jagelló-kor e tekintetben Mátyás korának hagyományait ápolta tovább. De azért mégis volt a Nagyszombat és a Szentgyörgyi grófok közötti viszálynak egy stádiuma, amelyen a Mohács előtti évek belső rothadása jutott kifejezésre.

1498 tavaszán, Szt. György-napkor kezdődött az országgyűlés s bár negyven nap mulva Ulászló király megerősítette a határozatokat, köztük a 41. cikket is, ünnepélyesen ígérve, hogy azokat „örök időkre fennállóan“ megtartja és megtartatja, már néhány hónap mulva, november 14-én megengedte, hogy előtte Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajda, rokonai megbízásából, Nagyszombat városával oly megállapodást kössön, amely a törvény kijátszásával volt egyenértékű. Magának a királynak a nevében foglaltatott írásba ez a megállapodás, amely záradékában hangsúlyozta, hogy érvényét nem csorbíthatja egyetlen meglevő vagy csak a jövőben meghozandó törvény sem.¹

Úgy látszik, a földesurak nem bírtak a várossal, amely 1493-ban, felhasználva a közállapotok ziláltságát, egyszerűen megtagadta a kilencedfizetést és mit sem törődve most már Mátyás ítéleteivel, sőt bizonyára javára fordítva azokat a frázisokat is, amelyeket éppen az oli-

¹ Dl. 20.772. A szerződő felek utódjaikra is kötelezőleg „omnibus et quibuslibet decretis et statutis regni et regnicolarum nostrorum editis vel edendis, aliisque quibusvis remediis, quibus mediantibus ipsi contra prenotatam concordiam et dispositionem venire, dicere vel facere aut eam quovismodo infringere possent, renunciassent, eisque non obstantibus perpetue in iamdicta concordia et dispositione permanere et ea uti velle promisissent et assumpsissent“.

garchák szórtak világgá az ősi alkotmánynak Mátyás általi felforgatásáról, csak a régi census megfizetésére volt hajlandó. A földesurak erre erőszakkal igyekeztek a kilencedet beszedni, amiből természetsszerűleg újabb és újabb vizsályok s zavarok fejlődtek. Végre a grófok egy, talán nem is nagyon merész elhatározással túltették magukat az imént meghozott törvényen s hogy legalább a bérletdíjat biztosítsák maguknak, inkább lemondtak a kilencedről és új szerződéssel szabályozták a fizetési kötelezettségeket. A polgárok vállalták, hogy évenként terragium fejében egész szőlő után 160 magyar dénárt, amelyből száz tesz ki egy forintot, és négy akót adnak, fél és negyed szőlő után pedig ez összeg felét, illetőleg negyedét, azonkívül minden hordó bor után „pro censu kueffyngob nuncupato“ 12 magyar dénárt, míg viszont a földesurak ígéretet tettek, hogy a polgárok szőlőikkel szabadon rendelkezhetnek. Ez a megállapodás, amely tehát az 1325-i két akóhoz képest tehertöbbletet jelentett a polgárra, de még mindég kevesebb volt a kilencednél, csak a szerződés megkötésekor mívelt szőlőkre vonatkozott, míg a jövőben ültetendők béréül már a termés kilencedét szabta meg. A szerződés szerint kilencedet kell fizetni a polgároknak azon szőlők után is, amelyeket csak ezután fognak megvásárolni, ha azokra eddig ez a nagyobb teher nehezedett s ugyanígy nem csökkenhet a szolgáltatás abban az esetben sem, ha egy kilencedes szőlőt mívelő jobbágy Nagyszombatba költözne.

Azt hisszük, hogy a törvénynek ilyen tudatos és durván nyílt kijátszása Mátyás idejében mégis elképzelhetetlen volt.

Nagyszombat ezzel kivívta annak elismerését, hogy polgárai csak bérlői a szőlőknek s nem egyszersmind jobbágyai is a földesúrnak. Célját így elérte, de mindez a lényegen már nem változtatott. Az az elv, hogy a szőlőbérlő polgár és a föbbi jobbágy egyenlő elbánásban részesítendő, már belekerült a törvénykönyvbe, majd Verbőczy Tripartitumába, úgy, hogy csak a körülményektől függött, mikor fog általános érvényt nyerni. Ennek ideje is elkövetkezett, még pedig akkor, amikor a Hármaskönyv a magyar jogélet bibliája lett. **Mályusz Elemér.**

Az 1836 : 21. t.-c. létrejötte.

(Második közlemény; vége.)

VII. Az erdélyi kancellária referátuma a Partiumról.

Amikor az országgyűlésből a Partium ügye is megint legfelső helyre kerül, itt is megindulnak a behatóbb tanácskozások, melyeket báró Miske erdélyi kancellár 1833 március 25-én kelt terjedelmes referátuma vezet be.

A referátum első részében tárgyalja Erdély uniójának ügyét, azzal az indokolással, hogy az erdélyi unió megvalósításával a Partium kérdése amúgy is tárgyalanná válnék. Miután azonban az erdélyi unió ellen foglal állást, áttér a Partium visszacsatolásának kérdésére, mely fennmarad abban az esetben, ha bőségesen kifejtett érvei alapján Erdély uniója meghiusíttatik, illetőleg megakadályozható.

Előrebocsátja a kancellár, hogy miután azok az eredeti szerződések és békekötések, amelyeken a Partium Erdéllyel való egyesítése alapult, nem állottak rendelkezésre, jelentős történeti művekből merített ismereteire kellett e tekintetben szoríkoznia.

Ő is az 1538-i váradi békéből indul ki, mint amelyre a magyar rendek nemcsak a Partiumra, hanem Erdélyre való igényüket is főképen alapozzák. Miske báró azonban magának a váradi szerződésnek érvényes voltát vonja kétségbe a következő három okból: 1. Nincs bebizonyítva, hogy a békeszerződést, 10. pontjának megfelelően, országgyűlésen kibirdették és ratifikálták volna. 2. Az erdélyi és Zápolyai-féle rendeknek sem volt befolyásuk a tárgyalásra, amelyeket János részéről csak hat tanácsosa vezetett. 3. E hat tanácsos a szerződést esküvel sohasem erősítette meg és így — a történetírók tanúsága szerint — mindkét tárgyaló fél a szerződés befejezetlen volta miatt panaszkodott. Végül maga Erdély is e békekötést idézi a Partiumhoz való igénye érvényesítésére,

aminthogy János özvegye, Izabella és a kiskorú János Zsigmond tényleg Erdély és a Részek birtokában maradt.

A Ferdinánd és Izabella közt kötött 1551. egyezséget meghiúsította János Zsigmond 1556-i visszatérése. A magyar és erdélyi rendek által igényük érvényesítésére egyaránt idézett 1571-i speyeri szerződés ugyan szintén biztosította e területeknek Magyarországhoz való visszacsatolását, de a magyar rendek e szerződést se ratifikálták. Báthory István hűségesküje az erdélyi rendek tudtán kívül csak néhány főúr közbenjárásával történt. Báthory Kristóf és Zsigmond pedig Miksa megerősítése nélkül lettek erdélyi fejedelemmé.

Báthory Zsigmondnak 1595-ben Rudolfal kötött szerződése következtében Rudolf Erdély és a Részek tényleges birtokában is volt, de Székely Mózesnek, majd Bocskaynak fejedelemmé választása megint felborította a helyzetet. A bécsi béke a még Báthory Zsigmondtól is követelt hűségeskü kifejezett elengedésével csak továbbfejlesztette Erdély függetlenségét. Rákóczy Zsigmond és Báthory Gábor megtartották e területet, az utóbbival kötött 1613-i szerződés pedig Erdély függetlenségét és az elszakított magyarországi területek egybeni birtoklását teljes mértékben elismerte.

A nikolsburgi béke elismeri *hallgatólag* a Magyarországtól korábban elszakított részekre vonatkozólag Erdélynek jogos birtoklását és rendelkezési szabadságát. A békekötés e szelleme kitűnik abból is, hogy amikor Allaghi Menyhért országbíró Bethlen Gábor halála után a hét megyét Magyarország számára visszakövetelte, zavartalanul meghagyta Erdélyt Magyarország többi elszakított részének birtokában.

Részletesebben foglalkozik Miske báró referátuma a balázsfalvi szerződéssel és következményeivel. Magyarország ugyanis e szerződésből azt igyekszik bizonyítani, hogy Bihar, Zaránd, Arad, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros megyék és Kővár vidéke adózás tekintetében újra Magyarországhoz kerültek, holott a szerződés 3. pontjának idézésével, mely a beálló „tél idejére“ intézkedik, Miske báró Erdély jogának inkább megerősítését látja, Közép-Szolnok, Zaránd, Kraszna és Máramaros megyék s Kővár vidékének Erdélytől elvont adóit pedig I. József 1709 október 26-i rendeletével újra Erdélynek juttatta.

Magyarországnak a Partiumra való igényét elismerő

1715 : 92. és 1723 : 20. t.-c.-re megjegyzi az erdélyi kancellár, hogy „magyar törvények Erdélynek ünnepélyes egyezségekkel szerzett tulajdonáról egyoldalúan nem diszponálhatnak.“

A gróf Nesselrode tábornok hadbiztos elnöklete alatt kiküldött bizottság elhatározta a kérdéses terület földrajzi helyzetének megfelelő kettéosztását. E szerint került a vitás területből Máramaros és Arad megye Zaránd egy részével Magyarországhoz s maradt a többi része Erdélynél. Miske kancellár is inkább Erdély mint Magyarország sérelmét látja ez intézkedésben.

Az 1741 : 18. t.-c Erdély meghallgatásáról döntött s Erdély 1751-ben nyilatkozott. Az erdélyiek katonai, kereskedelmi, bányászati és gyakorlati törvénykezési szempontokra is hivatkozva fejtették ki a Partium Erdélynél való maradásának előnyeit. Az erdélyi rendek e nyilatkozatával egyidejűleg a Részek birtokosai felhozták azt is, hogy Magyarországhoz való visszacsatolás esetében magasabb só-árat is kellene fizetniök.

1792 október 18-án az erdélyi kancellária ismét politikai, gazdasági és katonai érveket is sorakoztatott a rendek diplomatikai érvei mellé, még pedig, hogy: 1. a Pragmatica Sanctio Erdély által elfogadott formáját fogadták el kötelezőnek magukra nézve a Partium birtokosai is, tehát államérdek e terület további összetartása; 2. a Partium birtokosai Erdély többi legnagyobb részében is birtokosok; 3. a Hármaskönyvnek a Partiumra speciálisan vonatkozó törvényei, az ottani birtokosok nagy kárára, érvényüket vesztenék; 4. mindkét ország közigazgatása és törvénykezése rázkódtatást szenvedne; 5. az erdélyi kincstári jövedelmek szűkítését okozná s e tekintetben is zavart és nehézségeket támasztana; 6. az e részekre eső contributio elestével az amúgy is gyenge lábbon álló erdélyi tartományi pénztár érzékeny veszteséget szenvedne; végül 7. Erdély, mint nagytartomány (Gross-Provinz) szükségelte nagyobb katonaság fenntartása a Partium erőforrásai elvesztésével lehetetlenné válnék.

Miske nézete szerint az erdélyi rendek e nyilatkozata nem került a magyar országgyűlés elé és téves a magyar rendek beállítása, mintha Erdély főképp a Carolina Resolútióra hivatkoznék, mely épp Erdély sérelmét jelentette.

Mindezek alapján Miske kancellár véleménye szerint

Erdély tulajdonjoga a Partiumra nem tagadható. Ezzel szemben elismeri, hogy a visszacsatolás vágya annyira uralkodóvá vált, hogy érdekében — ha csak időt s alkalmat nem nyernek e változás hátrányainak megismerésére — minden áldozatra készek.

Ezek alapján Miske kancellár e kérdésnek legalább elodázását javasolja. Amennyiben pedig az erdélyi rendek 1792 október 18-i nyilatkozata még nem közöltetett volna a magyar országgyűléssel, ennek közlésével a magyar rendeket Erdélynek itt kifejtett jogára kellene utalni.¹

Eddig báró Miske erdélyi kancellár referátuma. Míg első, nagyobb részében diplomatikai érveket sorakoztat fel Erdély jogának bizonyítására, második részében politikai, gazdasági és katonai szempontból igyekszik a kérdést Erdély javára megvilágítani. Az Erdély jogának szempontjából hátrányos diplomatikai eseteket részben azzal szereli le, hogy külső kellékek hiányában keresi érvénytelenségük kritériumát, részben pedig végrehajthatatlanságukból vonja le az érvényük megszűnésének következtetését. E kritikáját azonban a Lotharingiai Károly-féle szerződéstől a Carolina Resolúcióig terjedő rendelkezésekben mellőzi. Legalább is kissé merészeknek kell tartanunk az olyan fejtegetéseket, melyek például az 1732-i rendeletet törvényekből folyónak s az utóbbiakkal egyenértékűnek kívánja elismertetni. Ugyanezt kell mondanunk az erdélyi rendek 1751-i és 1793-i nyilatkozatából vett diplomatikai érveiről is.

Meggyőzőbbek a politikai, katonai és gazdasági természetű érvek, de csak Erdély birtokosainak és a centralizáló egységes monarchia hatalmi állásának szempontjából. Erdélynek politikai, gazdasági és katonai gyengülésére vonatkozó fejtegetések helytállóságát is el kell ismernünk, csakhogy ez Magyarország ugyanily erősödésére is helytálló érvelés.

Szinte váratlan s ezért is rendkívül megkapó az erdélyi kancellár referátumának befejezése, amikor rámutat a lelkeken uralkodóvá vált törekvésre, amely a visszacsatolás céljának elérése érdekében minden áldozatra kész.

Báró Miske referátuma az államkonferencia elé kerül, amely azonban érdemben nem foglalkozik vele, ha-

¹ Erd. Kanc. 5358. ex 1833.

nem gróf Reviczky Ádám indítványára a Magyar Kancellária meghallgatását javasolja. Ilyen értelemben rendelkezik az április 2-án kelt resolúció.¹

*

Kölcsey naplójában megtaláljuk a választ arra a kérdésre is, hogy ki volt a Partium visszacsatolására irányuló mozgalomnak megindítója, lelke és irányítója. Miske kancellár fejtegetéseiből ugyanis arra is lehetne következtetni, hogy az egész harc személytelen s csak a folyton növekedő aggodalmak szükségyszerű folyománya volt. Kölcsey saját személyéről itt szerényen hallgatva, Wesselényi szereplésének tulajdonítja az akció oroszlanrészét. Ő indította Szatmár megyét az országos mozgalom kezdeményezésére, ő gyűjtötte össze a diplomatikai érveket, ő írt fölszólító leveleket az egyes megyékhez, hogy a kérdést a magyar diétán sürgessék, aminthogy az erdélyi unió mozgalmának is az ő lángoló egyénisége a spiritus rectora. Az erdélyi unió kérdésében is felhasználja a Partiumbeli megyék reinkorporációs mozgalmát, hogy Erdély láthassa, hogy a Részek visszakapcsolása esetén jobb neki is Magyarországhoz csatlakozni, mintsem azok nélkül önállóan tovább tengődni.²

Wesselényi még egy mozgalmat indított a Részek ügyében, melynek sikerét azonban József nádor határozott közbelépése megghiúsította. 1833. tavasz kezdetén gróf Teleki Domokos a négy Partiumbeli megye megbízásából leveleket hozott az országgyűléshez Pozsonyba. Wesselényi indítványára a leveleket a nádor, mint országgyűlési elnök útján szándékozták az országgyűléshez juttatni. E célból Wesselényi Telekivel magánkihallgatást is eszközölt ki József nádornál. A nádor, kinek nem tetszett a dolog, kijelentette, hogy a leveleket nem engedi diétai tárgyalásba vétetni. Teleki válaszára, hogy ez esetben kénytelen volna a leveleket a kerületi ülés elnökének átadni, József főherceg megígérte, hogy a leveleket, az ügy előmozdításának érdekében, királyi bátyjának fogja bemutatni. Miután a nádor még szavát adta, hogy a leveleket nem mint a király testvére, hanem mint az országgyűlés elnöke veszi át, Teleki átadta a leveleket a nádornak.³

¹ St. Konf. 302. ex 1833. — M. Kanc. 4584/504. ex 1833.

² Kölcsey naplója. 141. — Horváth M. i. m. 354—362.

³ Horváth M. id h.

Bár e levelek további sorsának, sajnos, semmi nyomát nem találtam, a nádor szava alapján kétségtelen, hogy azok legfelső helyre csakugyan el is jutottak. S talán ezek is nyomtak valamit a latban, hogy a Partium ügye ezen az országgyűlésen végre törvényes elintézet nyert.

VIII. A magyar kancellária adatgyűjtése. Újabb sürgető felirat. József nádor állásfoglalása.

Nagy lépéssel vitte a siker felé a Partium ügyét a magyar kancellária állásfoglalása. A magyar kancellária előadója ez ügyben a nagyrahitott Bartal György, ki mindjárt az 1825-i országgyűlés befejezése után Majláth György mellé kerül mint személynöki ítélmester és még az 1830-i országgyűlés megnyitása előtt éri a magyar kancellária előadójává való kineveztetése.¹ Alaposságára jellemző, hogy április 10-i referátumában az ügy áttanulmányozása érdekében szükségesnek tartja — mivel az erdélyi kancellár által használt történeti munkákat eléggé megbízhatóknak nem találja — az idézett szerződések hiteles másolatainak a levéltárakból, az 1732-i Nesselrode-féle bizottság aktáinak pedig a haditanácstól való beszerzését.²

Április 17-én jut a diéta tudomására a proпозиciókra vonatkozó királyi leirat, melyet előbb elegendő ülésen, majd József nádor hozzájárulásával rendi ülésen is felolvasnak. A király fájdalommal látta, hogy a rendek a praeferentiálék miatt háttérbe kívánják szorítani a munkálatok tárgyalását, holott ezeket már az 1807 október 30-i felirat is a legfőbb sérelemnek deklarálta, s az 1830 : 6. t.-c. pedig az országgyűlést e munkálatok revíziójára jelölte ki. A felirat többi részére, tehát az előlegesekre vonatkozó nézetét, a király külön rezolúcióban helyezi kilátásba.³

A Partium ügye egyelőre az országgyűlés napirendjén csak annyiban van, hogy a sérelmeknek a proпозиciókkal szembeni elsősege ezt a kérdést is magában foglalja.

¹ Millen. Tört. IX. 207.

² M. Kanc. ad 4584/504. — Bartal s. k. fogalm. és u. o. tisztázata, valamint a haditanácshoz intézendő megkeresés fogalmazványa. — A tisztázat még M. Kane. 11108. ex 1833. mellékl.

³ Jk. I. 370. — Acta Comit. I. 195—196., 198.

A rendek természetesen a legnagyobb felháborodással tárgyalják a leiratot kerületi és országos ülésen egyaránt. Kölcsény hévvel száll síkra a Partiumnak szívéhez nőtt ügyéért most is. Az újabb felirati javaslat megszerkesztését pedig húzzák-halasztják, egyrészt, hogy újabb utasításokat nyerhessenek küldőiktől, másrészt, hogy a javaslatnak olyan formát adjanak, hogy a rezolúció ne lehessen újból negatív. Wesselényi a lelke az ellenzéki tanácskozásoknak, de ezek befejezte után eltávozik Pozsonyból. Május 11-én indul meg végre a leiratra vonatkozó üzenetváltás a két tábla között.¹

Ezúttal a főrendek egy üzenetváltás után már hozzájárulnak a rendek javaslatához, kik a sérelmek előtérbehelyezésétől most se tágítanak. Míg az udvar hívei a makacs kitartástól várják az ellenzék megpuhítását, utóbbi azt reméli, hogy — a szállongó hírek szerint — az urbariale letárgyalása után megjön a praeferentialékra kedvező rezolúció. A kormány egyébként meg lehetett elégedve Somsich alnádor elnöklésével. Május 31-én közzéteszik a felmentett Mérey helyébe személynökké való kinevezését.²

Az országgyűlés tanácskozásában beállott hosszabb szünet alatt is foglalkoztatja a dicasteriumokat a Partium ügye. A haditanács június 24-i átiratában azzal a megjegyzéssel küldi meg az 1733. és 1735-i visszacsatolási tárgyalásokra vonatkozó iratokat, hogy a tulajdonkép leglényegesebbeket, az 1732-i Nesselrode-féle bizottság aktáit nem találta. Erre a kancellária megkereséssel fordul a cs. kir. kamarához is.³

A rendek türelmetlenségét a hosszú tárgyalási szünet nem lohasztotta le. Július 8-i első ülésükön, amikor a Lánchíd-törvény van napirenden, egyesek annak tárgyalásába nem akarnak belemenni a vallási tárgy, az operátumok és a praeferentialék elintézése előtt.⁴ A július 16-i országos ülésen azután Hertelendy indítványt terjeszt elő a sérelmek orvoslásának újabb fölirat útján

¹ Acta Comit. I. 199—200., 202., 203—204., 206., 207—208., 210., 211—212., 214. — Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. No. 219., 221., 224., 226—228., 231., 232., 237., 240—243., 245., 247—249. — U. a. Fasc. 95. Ferstl. 1833. IV. 3., IV. 24. és 26. — U. o. Rev. Ber. 1833. IV. 23., 3. és 4. sz. mellékl.

² Acta Comit. I. 117., 221—222., 227—228., 233—234. — Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. No. 255. és 264. — Jelenkor, 1833., 377.

³ M. Kanc. 8352/952. ex 1833. és mellékletei.

⁴ Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. No. 304.

való sürgetése iránt. Általános támogatásra talál s így a másnapi kerületi ülés már megkezdí e sürgető felirat megvitatását.¹

Itt először arról tanácskoznak, hogy a felirat foglalja magában a magyar nyelv és az országgyűlés Pestre való helyezésének ügyét is.² Július 26-ra elkészül az erre vonatkozó üzenet s miután a főrendek ezúttal már hiába való kísérletet tesznek, hogy a rendeket a sürgető felirattól való elállásra rávegyék, hozzájárulnak a rendek üzenetéhez. A főrendek csupán néhány stiláris változtatást kívánnak, amit viszont az alsó tábla fogad el még ugyane napon.³ A kedvező rezolúcióért esdeklő feliratot a másnapi elegyes ülésből már útnak is indíthatták,⁴ amivel a kérdés újra hónapokra lekerül az országgyűlés napirendjéről.

Augusztus 8-án kelt a legfelső kézirat, mely a Partiumra vonatkozó akták ügyében egyenesen Reviczky kancellárhoz szól. Mellékelten magába foglalta a következő ügyiratokat: 1. Gróf Teleki erdélyi kancellár 1793 február 6-i, az erdélyi rendek nyilatkozatát magába foglaló referátumát; 2. báró Miske 1833 március 25-i memorandumát; 3. a kérdésre vonatkozó és a Staatsarchivban levő okmányokból Metternich kancellár engedélyével gróf Esterházy erdélyi kancelláriai titkár által összeállított magyarázatot; végül 4. a titkos udvari és állami levéltárban levő, Erdélyre vonatkozó békekötések és szerződések jegyzékét. Utasítja a kézirat a kancellárt, hogy ez iratok felhasználásával készítse el jól megfontolt véleményes jelentését. Végül tudatja, hogy egyben Metternichet is utasítja szükség esetén a 4. pont alatti okmányoknak a levéltárból való kiszolgáltatására.

A magyar kancellária természetesen szükségesnek tartja a legjelentősebb okmányok eredeti szövegének áttanulmányozását s augusztus 28-án Metternichhez is fordul ezek kiadásáért. Még pedig a következő kötések eredeti okmányaiért: 1538 febr. 24., 1571 júl. 31., 1608 dec.

¹ Jk. II. 163—165. — Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. No. 313. — U. a. Fasc. 99. Rev. Ber. 1833. VII. 16., 2. sz. melléklete.

² Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. No. 314. és 316. — U. a. Fasc. 99. Rev. Ber. N. 1 $\frac{1}{2}$ melléklet. Itt: „A határozat volt: „Nur eine Repraesentation, de igen tsinos! (aber eine sehr schöne)“.

³ Jk. II. 334., 335., 340., 341., 344. — Acta Comit. I. 315—316., 316—318. Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. 318., 319., 323. és 324.

⁴ Jk. II. 348. — Acta Comit. I. 319—321. — Pr. B. Fasc. 137. Cs. B. 324. — U. a. Fasc. 88., 1833 VII. 27-én kelt jelentés.

4., 1613 máj. 10., 1615 máj. 18., 1622 jan. 6., 1686 jan. 28. és 1688 máj. 9. Az iratok beérkezéséig az ügyet „ad notam“ kezeli.¹ Ugyanígy az általános cs. kir. kamara, valamint a cs. k. államkancellária azon jelentéseit is, hogy a Nesselrode-féle akták a legszorgosabb kutatás dacára sem a kamarai, sem a Házi, Udvari és Állami Levéltárban nem találhatók. Az ügy elővételét a József nádor részéről várt vélemény beérkezéséig halasztja.²

Közben, augusztus 14-én az államkonferencia előtt is feltűnik megint a Partium kérdése az erdélyi kancelláriának azon referátumával kapcsolatban, mely a guberniumtól elintézetlennek tartott országgyűlési kérdések között Kraszna megye és Kővár vidékének Belső és Közép-Szolnok megyékkel való egyesítését is felsorolja. A gubernium, mint az országrendeknek egyik alkotórésze, vindikálja magának az ügghöz való hozzászólás jogát. A kancellária ezt elismerve még hozzáteszi, hogy e kormányzóknak nemcsak jogosult, hanem köteles is az ország közjávára javaslatokat tenni. Az államkonferencia és a királyi rezolúció az erdélyi kancellária e referátumához semmiféle kommentárt nem fűz.³

Miután a sérelmek orvoslását a rendek hiába várják az úrbéri felirat elkészültekor, a november 14-i kerületi ülés Jármy szabolcsi követ indítványára újabb sürgető feliratról határoz. Szerkesztését Dessewffyre bízzák, ki már az előbbi sürgető feliratnak is fogalmazója volt.⁴ A felirat létrejöttét azonban hosszú bonyodalmak megakadályozták. A főrendek mindjárt első válaszukban lényeges enyhítéseket kívántak. Éz, mivel a rendek is ragaszkodtak megindokoltnak vélt tónusukhoz, hosszas üzenetváltást eredményezett. Amikor a főrendek „illetlen“-nek minősítették a rendi javaslat stílusát, Beöthy, Balogh és Tarnóczy a főrendeknek még létjogosultságát is kétségbe vonták. E beszédek következménye először is az volt, hogy a nádor intette meg a renitenskedő szónokokat, majd egy erre vonatkozó királyi leirat újabb sérelmi anyagával elvonta a rendeket eddigi törekvésük következetes munkálásától.⁵

¹ M. Kanc. 11108 és ad 11108/1268. ex 1833.

² M. Kanc. 13000/1480 ex 1833 és melléklete.

³ St. Konf. a. 977/1833.

⁴ Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. No. 416. és melléklete. — U. a. Fasc. 107. Rev. B. 1833., XI. 14. és 1., 2. és 3. sz. melléklete.

⁵ Jk. V. 430—433., 460., VI. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8—16. — Acta Comit. II. 1—5., 5—7., 7—8., 9., 10., 11., 11—12., 12—13. —

A királyi leirat már az 1834. évre esik s az általa teremtett megváltozott helyzet is indokolttá teszi, hogy az országgyűlés színhelyét egyelőre megint elhagyva, József nádornak egy, még 1833 november 20-án kelt felterjesztésével foglalkozzunk, mely egészében igazolta a rendeknek a sérelmek orvoslásának sürgetésére irányuló törekvését.

Alkalmul József nádornak e fölterjesztésére a rendek újabb sürgető feliratának azon Dessewffytól szerkesztett első terve szolgált, melyet a november 20-i kerületi ülés elfogadott.

Szinte egy kiltvány patétikus hangján kezdi így: „Forró tanácskozások szövevénye naponta növekszik — a közjóra való törekvéshől mozgatott kívánság növeli őket — s a tartományokból hozott csaknem minden jóvőbe vetett remény összeomlik, mert abból, amit a kormányzat atyai gondoskodásától indítatva a nemzeti lét megszilárdítása céljából kiváltképpen Legszentebb Felsegteknek aggódo nyugtalansággal felterjesztettünk, kegyes szentesítéssel megerősítve eddig mit sem kaptunk.“

Hivatkozik azután arra, hogy a király kívánságáa imént felterjesztett úrbéri javaslat tárgyalása során nélkülözték a biztos alapot, s immár világos, amit annyi országgyűlés mindeddig eredménytelen remonstrációja megerősít, hogy minden törekvés hiábavaló, míg a közjóra ártalmas, folyton súlyosbodó alkotmányos sebek orvoslásával a törvények sértett tekintélye helyre nem áll.

Itt elsősorban a Partiumnak a hitlevelekben és legújabb törvényekben biztosított visszacsatolását említi, hozzacsatolva a többi sérelmet, melyek orvoslását elsősorban az ország függetlenségének sokféle ürügy alatt megsértett méltósága követeli s amelyek törvényes gondoskodást igényelnek.

A közvirágzásra irányuló égő törekvés, a honfitársak beléjevetett bizalma parancsolólag ösztökélik, amikor másrésről már az aggodalom határához jut, egy lépést

Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. No. 421—431., 432. és melléklete, 433—434., 435. és melléklete, 436., 438., 440., 444., 446b. két melléklete és 449. melléklete. — U. a. Fasc. 107. Rev. B. 1833. XI. 20. és 21. 1. sz. és XI. 22. 1. és 2. sz. mellékletei. — Országgy. Tud. No. 96. és 98. — Jelenkor, 1833, 753. — Pressburger Zeitung 1833: 1185. és 1209. II.

sem látva a már egy éve s ismételten sürgetett kérelem ügyében.

Ez indítja, hogy hatalmas lángolással esdekelenek Ófelségéhez, hogy az országgyűlési tanácskozások bizonytalanságát tekintetbe véve, a törvényhozás gondjában elfáradó lelkeket felegyenesítse a felterjesztett felirataikra nyújtandó kedvező resolúciókkal és ezáltal tegye lehetővé, hogy újult lélekkel Ófelsége szándéka szerinti munkálkodásra erőt nyerjenek.¹

Hatalmas megnyilatkozása ez a felterjesztés József nádor Magyarországgal együttérző, nemes szívének. De az országgyűlés elégedetlen hangulatának is olyan dokumentuma, mely Bécsset is komolyan gondolkodóba ejthette s a nemzet törekvéseinek útját egyengette. A nádor, aki a népszerűségnek meggyőződését soha nem áldozza fel, ezt a jellemvonást felfelé is változatlanul, férfias egyeneslelkűséggel képviseli.

IX. Kósa Zsigmond tanulmánya. Megegyezés a sürgető felirat ügyében.

A Partium kérdéséről beható, terjedelmes tanulmány készült a király felszólítására 1834-ben.² A munka szerzője Berekestúri Kósa Zsigmond, kükküllővármegyei táblabíró és az erdélyi kancellária esküdt jegyzője. Már 1816-ban megjelent egy dolgozata, mely a Partiumnak az erdélyi fejedelmek alatti közigazgatását tárgyalta. Ezenkívül is fejtett ki irodalmi működést.³

Abból, hogy munkáját legfelső parancsra 1834-ben írta — egyéb adat híján —, joggal következtethetünk arra, hogy a legfelső kormányzások kívánták, a Partium immár elintézésre megérett ügyében, a jogilag is képzett és e tárgyban otthonos szakember véleményét alapul venni.

¹ O. L. József nádor lt. Diaet. Extraser. XCIII. ex 1833.

² Erdélynek Magyarországgal való uniója | Ó felsége parancsára németül írta | 1834-ben | Kósa Zsigmond [30 dupla levél]. — Viszhang | a két magyar hon egyesülése érdekében | Gondolatokra. | Írta: Kósa Zsigmond. A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára. G. 221.

³ De publica Partium Transsylvanarum administratione civili atque militari apud waywodas, qui terras illas ultratransilvanas auspiciis regum Hungariae gubernabant. Viennae 1816. — Egy szó. Marosvásárhely. L. Konez József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története. 1786—1886. Marosvásárhely. 1887. 41. l.

Kósa két kérdésre óhajt választ adni: 1. hogy az unió mennyiben alapul magyar törvényeken; 2. hogy Erdély és a kormány milyen alapon emelhet óvást ellene. E kérdések kellő megvilágítására szembe kívánja állítani a magyarországi és az erdélyi rendeknek ugyanazon szerződésekből vont ellentétes következtetéseit. Mint báró Miske kancellár, úgy Kósa is megjegyzi, hogy a kérdéses szerződések szempontjából legnagyobb részt csak hazai történetírók munkáiból meríthetett s ő is megkülönbözteti a Partium visszacsatolásának kérdését Erdély uniójától. A terjedelmesebb I. részben a Partium tárgyalásánál foglalkozik az Erdélyre is vonatkozó szerződésekkel, míg az erdélyi uniónak szentelt II. rész, a „visszhang“ már csak egyes kiegészítéseket ad Erdély speciális szempontjából.

A Partium elszakadását a magyar rendek szerinte is helyesen datálják a váradi békétől s helyesen mutatnak rá arra, hogy a speyeri egyezség záradéka is érvényesíti Magyarország jövődjét e Részekre. Megjegyzi azonban, hogy a speyeri egyezségben megkövetelt ratifikáció helyett János Zsigmond csak egyes főurakkal garantáltatta e kötést.

Báthory István titkos, az erdélyi rendek hozzájárulása nélkül tett hűségesküje a Békési Gáspár elleni politika következménye, melyet éppen a Békésivel folytatott harc, Báthory távozása a lengyel trónra és rokonainak az erdélyi fejedelmi székbe való ültetése dezavualtak. Hogy az 1599. és 1600-i magyar törvények a Partiumot hadiadó tekintetében Magyarországhoz csatolták, jelentéktelennek tartja, mert a Részek nemzeti fejedelmek alatt újra Erdélyhez kerültek.

A bécsi béke a Bocskaynak élete tartamára átengedett megyéket megkülönbözteti a már korábban is Erdélyhez tartozott Partiumtól. Bethlen Gábor békekötései éppen azzal, hogy a Partium megyéit meg sem említik, dokumentálják Erdély elismert jogát e területre. Ugyanez áll I. Rákóczy Györgyre vonatkozólag.

A balázsfalvi szerződés Bihar, Máramaros és Arad megyék contributióját Magyarországhoz ideiglenesen utalta s ezt I. József 1709-i rendelete is igazolta.

A Carolina Resolutio inkább Erdélyt fosztotta meg az előző békekötésekben szerzett jogaitól.

Kósa kiemeli, hogy Erdély ismételtlen a visszacsato-

lás ellen nyilatkozott s a Partium külön meghallgatása ilyen országos ügyben helyén sem lett volna.

A visszacsatolást követelő magyar törvények a független Erdélyre semmi kötelező erővel nem bírhatnak s így a porták 1715-i összeírása, valamint az sem, hogy a Partium főispánjai a magyarországiak sorában szerepelnek, mert itt is csak az erdélyi szokások és törvények mérvadók.

A Partium a mohácsi vész után csak ideig-óráig jutott a magyar királyok birtokába, amikor azonban ezek egyúttal Erdély fejedelmei is voltak.

Mint alapszerződésre a Diploma Leopoldianumra, „Erdély ez aranybullá“-jára hivatkozik Kósa. Erdély függetlenségének teljében és a Partium birtokában kötötte e szerződést I. Lipóttal s önként hódolt az uralkodóháznak. Ily alapszerződés megváltoztatását a két szerződő fél hozzájárulása nélkül egy kívülálló harmadik fél nem követelheti. Az uralkodó böles belátására bízva annak megítélését, hogy ezek után a Partium visszacsatolásának kérdése az erdélyi rendekkel való tárgyalás nélkül az alapszerződések fízstelethentartásával megoldható-e?

*

Erdélyi horizontból készült e memorandum is, melynek minden jóhiszeműsége mellett gyengéit csaknem ugyanúgy fogalmazhatnánk meg, amint már ismételtén legutóbb az erdélyi kancellár felterjesztésének ismeretése alkalmával tettük. Mégse mehetünk el mellette anélkül, hogy fejtegetéseit figyelemre ne méltassuk, mert nemcsak néhány új vonással gazdagította a Partium kérdésében uralkodó nézetek képét, hanem kiegészíti azon akadályok és ellentétes felfogások sorozatát is, melyekkel a Partium ügyét diadalra juttató országgyűlésnek még meg kellett küzdenie.

*

Nagy volt az országgyűlés csalódása, amikor az 1834 január 7-én tartott elegyes ülésen a sérelmekre várt resolutio helyett a „pápai damnificatiós bulla“, tudniillik a rendek tárgyalási módját Balogh és Tarnóczy felszólalásaival kapcsolatban elítélő királyi leirat kerül felolvasásra.¹ A sérelmek orvoslását sürgető újabb felirat úgye most még lassabban jut előre, mert a diétát

¹ Jk. VI, 17. — Pr. B. Fase, 138. Cs. B. 460. melléklete.

ezzel párluzamosan foglalkoztatja a január 3-án kelt királyi rescriptumra adandó válasz is. A hosszas eredménytelen üzenetváltás következtében Deák azt indítványozza, hogy a rendek, ha a főrendek valamit háromszor visszaküldenek, egyenesen Ófelségéhez terjesszék.¹

Vége meghozta a közeledést a főrendek hatodik, e tárgyra vonatkozó viszonzizete, melyben kijelentik, hogy semmikép se volt szándékukban megsérteni a rendeket.² Újabb csalódást, sőt általános nevetést váltott ki, mikor a március 4-i elegyes ülésen felolvasott királyi rescriptum a sérelmekre vonatkozó feszülten várt resolutio helyett a rendek gratuláló feliratára adott választ tartalmazta. Hátráltatta a tárgyalást az operátumok elővétele is. De az ellenzék hajthatatlan marad s a személynök minden egyeztetésre irányuló igyekezetével hajótörést szenved. Az üzenetváltás se ment folyamatosan. Így például a főrendek március 19-től május 3-ig választ nem adtak, amit a közbeeső húsvét csak részben magyarázhat. A személyeskedések is elvonták a rendeket a tanácskozás tulajdonképeni tárgyaitól. Általában a hangulat és hang szenvedélyes, ami meddő vitatkozások természetes velejárója. Sokszor igazán csak szavakon való nyargalásnak tűnik az egyes üzenetek fölötti vita. Vége-hossza nincs az ismétléseknek és kilátástalan a megegyezés lehetőségére, oly mereven ragaszkodik mindkét tábla álláspontjához. Így szinte meglep, hogy a május 23-i kerületi ülésben a rendek elfogadják a felső tábla tizenkettedik viszonzüzenetében foglalt indítványt, hogy így az újabb sürgető felirat fölterjesztésének akadályát elhárítsák.³

¹ Jk. VI. 18., 22—64., 65., 68., 69—72. — Acta Comit. II. 15—16., 18—19., 19—20. — Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. 462., 468., 469., 471., 472. melléklete, 473. és 475.

² Jk. VI. 72. — Acta Comit. II. 21. — Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. 476. és 477.

³ Jk. VI. 73—75., 79., 89., 90., 93—95., 96—97., 102—124., VII. 245—246., 446—447., VIII. 15—51., 52., 103., 106., 160—164. — Acta Comit. II. 22—26., 27—28., 29—31., 34., 35—43., 43—44., 45—46., 47—48., 50—51., 52—55., 56., 308—310., 312., 390., 391—392., 392—393., 394., 394—395., 396—397., 398., 399—400., III. 2—3., 3., 3—4. — Diaeta Közlő 1834—36. Ms. XIX. fr. 63., fol. 245. in 4°; budapesti Egyetemi Könyvtár 1357/Qu. Hung. 2., 10. és 13. sz. — Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. 479., 482., 483., 489., 490. és melléklete, 491., 496., 497. melléklete, 498., 499., 503., 506., 509., 513. és melléklete, 514., 517., szám nélkül: 1834. III. 9. és 10., 518., 519., 524., 525., 527. melléklete, 530. m., 531. m., 569., 570., 584., 585., 586., 593., 595., 599., 601., 606., 607., 612., 613.

A 13. üzenetre már csak szóbelileg adják hozzájáruló válaszukat a főrendek s így a május 28-i elegyes ülésből végre fölterjesztik a feliratot.¹ Csaknem ennyi — összesen 11 — üzenetváltásra volt szükség, míg a két tábla a rendeket a tanácskozás módja miatt megdorgáló január 3-i rescriptumra vonatkozó válaszfeliratban meg-egyezett. Ezt, amelynek tárgyalása közben és szövegében szintén rámutatnak a sérelmek elsőségére és orvoslásuk késésére, július 10-én terjeszti fel a diéta.²

Ezzel a sérelmek le is kerülnek az országgyűlés napirendjéről, amely az év hátralevő részében így zavartalanul tulajdonképeni tárgyának, a rendszeres munkálatoknak szentelheti tanácskozásait.

X. A magyar kancellária referátuma.

1834 augusztus 23-án kelt a magyar kancellária gondosan előkészített referátuma, Bartal előterjesztése alapján. Hivatkozik arra, hogy miután a magyar korona joga a Részekre elismertetett, visszacsatolásuk nem tűr halasztást. Ismerteti báró Miske véleményét is, hangsúlyozva, hogy az erdélyi kancellár az 1732-i felosztásban éppen Erdély sérelmét látja. Majd a referátumhoz csatolt Nesselrode-féle iratokból, — melyek tehát valamilyen levéltárból, talán éppen a magyar kancellária irattárából mégis előkerültek — fejtegeti Nesselrode Erdély javára döntő állásfoglalását. Miske báró javaslatának összefoglalásánál mindjárt megjegyzi, hogy az erdélyi kancellár az eredeti szerződések helyett csak történeti művekből meríthetett.

A magyar kancellária már a váradi békét is az eredeti szöveg alapján tárgyalja s ebből igazolva látja, hogy János király a Részeket Erdéllyel együtt csak élete tartamára nyerte. Nagyon találóan mutat rá az erdélyi kancellárral szemben arra is, hogy e béke végrehajtásának kérdése „csak a történelemre tartozik és nem az általános nyilvános jog örök és változatlan törvényeire, amelyek szerint mérendő meg az ilyen szerződések ereje“.

¹ Jk. VIII. 215—222., 223., 224., 227., 228., 230—231. — Acta Comit. III. 1—2., 3., 6—8., 9—11. — Dieta Közlő 34. sz. — Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. 617., 618., 619. és 620.

² Jk. VIII. 231., 237., 237—238., 239., 242., 243., 244., 245., 246., 251., 252., 253., 254., 255., 256. — Acta Comit. III. 12., 13., 14., 14—15., 15—16., 17—18., 19., 20., 20—24., 25—29.

Mitsem változtat ezen János tanácsosainak hitszegése, mert 10 év múlva már Erdély hozzájárulásával ment az teljesedésbe s később a békeszerződést Magyarország is elismerte.

Az 1551-i Ferdinánd és Izabella közti egyezség érvényességét az 1552:1. t.-c.-ben igazolt végrehajtása két ségtelenné teszi. A speyeri szerződésről is kimutatja, hogy miután az erdélyi országgyűlés közreműködésével jött létre s a magyar rendek azonnali hozzájárulásának szükségességét mi sem bizonyítja, Miske bárónak e szerződések érvényességét vitató aggályai nem helytállóak.

Bethlen Farkasból vett idézettel bizonyítja a referátum, hogy Báthory Istvánt saját kérésére Miksa mindenkor „Vajvodae Partium Regni Nostri Hungariae Transsylvanarum, et Sicularum Comiti ac in certis eiusdem Regni Hungariae Partibus Nostro Locumtenenti“ címezte.

Bihar-Közép-Szolnok és Kraszna megyék 1599-ben a magyar országgyűlésre nyertek meghívást és az 1600 : 25. t.-c. pecsétük elnyerésére Ófelségéhez utasította őket.

A bécsi békéből idézi a 9. §-t is, mely meghagyja a Magyarországhoz tartozó megyék követeinek a magyar országgyűlésekre való küldetését is. Báthory Gábor is a bécsi béke feltételeivel jutott a Részek birtokába. Mivel azonban Miske háró különös súlyt helyez a szerződésre, szükségesnek tartja a magyar kancellária annak kimutatását, hogy míg egyrészt e szerződésről a sérelmek most felterjesztett szövege is megemlékezik, másrészt sem az 1613-i, sem az 1618-i országgyűlés nem erősítette meg azt.

Az 1618 : 72. t.-c. szövegének idézésével azt bizonyítja be a magyar kancellária, hogy ez a Partiumot nem Erdélynek, hanem csak Bethlennek biztosította és kifejezetten csak átengedésről (concessae), nem pedig elidegenítésről (abalienatae) szól. A Bethlen Gáborral 1615-ben kötött titkos szerződés pedig azt bizonyítja, hogy Buda és Eger felszabadításához volt a Partium visszacsatolása is kötve.

A nikolsburgi és linzi békéből sem következtethető Erdély tulajdonjoga az itt nem említett Partiumra; amit az erdélyi 1659 : 3., „a pecsétéről“ szóló törvénycikk igazol legjobban. E törvényt az 1693-i úgynevezett Alvinczy-féle resolutio még fennállónak tartja olyképen, hogy „Erdély csak három nemzetének van pecsétje és

Magyarország részei ezekkel e tekintetben sem állanak semmiféle közösségben“.

Megcáfolja a referátum az erdélyi kancelláriának az 1686-i szerződésből vont következtetéseit is. Hiszen az erdélyiek az egyezséget nem ratifikálták. De még a szerződés ratifikálása esetén se támaszthatott volna jogigényt Erdély a Partiumra, amint hogy a balásfalvi egyezés is kifejezetten „az előbb bírt jog“-on alapul.

Leggyengébb argumentumnak tartja a kancellária a Lipót-féle diplomára való hivatkozást. Az erdélyi rendeknek a Részekre vonatkozó kérelmére ugyanis Lipót ismételten hangoztatta, hogy a Részek Magyarország egy tagját teszik.

I. József 1709-i resolútiója kifejezetten „pro nunc“ utalja a Partiumot adózás tekintetében Erdélyhez s esküvel erősített magyarországi hitlevelében a Magyarországtól elszakított Részek bekebelezését is megígéri.

Az erdélyiek okfejtésének legnagyobb hibáját — igen találóan — abban látja a magyar kancellária, hogy nem tesz különbséget a személyeknek biztosított és a nemzetnek adott jogok közt.

Még megemléltendőnek tartja a magyar kancellária hogy a bécsi béke 12. §-a szerint a Részek megyéi a magyar országgyűlésre tartoztak követeket küldeni, s e szokás Esterházy nádor 1642-i indítványára dacára is fennmaradt tovább is.

A magyar kancellária meggyőződése, hogy ha az 1730-i bizottság a Lipót-féle diplomát az erdélyiek akkori kéréseire adott resolúcióval megvilágította volna, nem indítványozta volna a Partium most is fennálló kettéosztását. Mivel továbbá az akkoriban adminisztratív szempontból felhozott okok is megszűntek s mivel végül nincs szükség az erdélyiek újbóli meghallgatására, egyébként azonban — mint az erdélyi kancellária elnöke maga is elismeri — a kérdéses megyék követei, mindjárt Erdélynek a magyar területhez való visszakerülése utáni 1715-i és 1723-i országgyűlésekre regális irásokkal kaptak meghívást és főispánjaikat II. József idejéig a magyar főispánok közé sorolták, — ezért kéri a magyar kancellária, hogy az 1792 : 11. t. c.-ben tett ígérete folytán is rendelje el a felség a Részek Magyarországba való bekebelezését „s így állítson igazságszeretetének marandó emléket az utókor részére“.

Ehhez csatoltan előterjeszti még a magyar kancell-

lária a rendekhez intézendő resolútió javaslatát is. Eszerint Ő felsége az 1792 : 11. t.-c.-ben tett ígéretéhez híven, az 1741 : 18. t.-c. óhajtott végrehajtása érdekében, az Erdély részéről ez ellen felhozott érveket kellőleg mérlegelve és a K.K. és R.R. postulatumának igazságát kegyesen elfogadva a Részeknek Magyarországhoz (mint amelynek tagjai) való visszacsatolását elhatározza.¹

Végigkísérve most már a magyar kancellária fejtegetéseit is, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy meggyőző erejét alaposságának köszönheti. Bartal referens nem kímélve fáradságot, összegyűjtötte az eredeti oklevélananyagot, s mindenütt, ahol kétség támadhatna, az eredeti kútfőkből vett szószerinti idézetekkel oszlatja el ezeket. Igaz ugyan, hogy a Partium és Magyarország adminisztrációjában fennálló különbségek áthidalását megoldatlanul hagyja, de feladata nem is volt más, mint az erdélyi kancellár referátumához való hozzászólás, amit derekasan meg is oldott. Az erdélyi álláspont gyöngéit, legsebezhetőbb pontjait feltárja s az ezekre épített egész érvelést kivégzi. Egyben e romokból megdönthetetlen alapokon fölépíti Magyarország Partiumra való jogának architektónikus épületét.

XI. József nádor közbenjárása.

A magyar kancellária javaslatával a Partium ügye közeledik a végkifejléshez. Báró Miske megteszi előterjesztését az erdélyi országgyűlés összehívása alkalmából foganatosítandó rendszabályokra vonatkozólag.² Ez az országgyűlés azonban az ismert törvényellenességek következtében még a megalakulásig sem juthatott, s így meg se kísérelhette a visszacsatolás újbóli megakadályozását. A magyar diétán az alsó tábla pedig úgy határoz, hogy ha bárki a fontos tárgyakban, mint amilyenek a Lánchíd, a Ludoviceum, a politechnikum, a múzeum stb., s köztük a Részek visszacsatolása ügyében kiküldött bizottság tagjai közül királyi kinevezéstől, vagy jóváhagyástól függő hivatalra alkalmaztatnék, az e bizottsági munkálatokban többé ne vehessen részt.³

I. Ferenc halála után az országgyűlés közeli felosz-

¹ St. Konf. 1332. ex. 1834. és Erd. Kanc. 5359. melléklete. — M. Kanc. 13751/1461.

² St. Konf. a. 1592. ex 1836. melléklete: Confz. 1163. ex 1835.

³ Ballagi Géza i. m. 402.

latásának előérzete még jobban felizgatja az amúgy is ingerült rendeket. Azt a felfogást ugyan, hogy a sérelmek orvoslásának elodázásáért elsősorban Reviczky kancellár a felelős, ismertetett előterjesztése alapján, legalább is a Részek ügyére vonatkozólag, el nem ismerhetjük, de tény az, hogy József nádor tervei szerint az úrbéri munkálat felterjesztése után a praeferentialekra vonatkozó resolúciónak meg kellett volna előznie a többi munka tárgyalásba vételét. Enélkül a nádor az izgatott hangulat miatt további eredményes munkát lehetetlennek tartott.¹

Ferenc király temetését követő 1835 március 10-i első kerületi ülésen Deák azt indítványozza, hogy az új király trónraléptét tudtul adó rescriptumára adandó válaszfeliratban sürgessék meg újból a sérelmek orvoslását. Azonban a rendek úgy határoznak, hogy az összes még elintézetlen ügyeket külön feliratban sürgessék meg.²

Az orvosolatlan sérelmek ügyében hatalmas pártfogóra találtak a rendek József nádorban. Április 24-én kelt jelentése a kormány iránti bizalom érdekében egyenesen „elengedhetetlennek“ tartja a sérelmek mihamarabbi elintézését. Mert miután két év telt el a sérelmek felterjesztése óta, ez alkalmat ad arra, hogy a kormányt folytonos áldozatok követelésének s ezzel szemben az ország kívánságai el nem intézésének vádjával illessék. Kétségbe se vonja, hogy a magyar kancellária a szükséges előmunkálatokkal már elkészült, s kéri Ó felségét, hogy a sérelmek ügyében adandó válasz iránt mielőbb intézkedni kegyeskedjék.³

József nádor másik, április 26-án kelt irata Reviczky kancellárhoz szól, válaszképen a 24-én, a sérelmek tárgyalásának állására vonatkozólag tőle kapott információkra. Bővebben kifejti itt, hogy az országgyűlés időelőtti feloszlata és a sérelmek elintézésének elmaradása nemesak a további országgyűlési tárgyalások sikerét kockáztatná, hanem a kormányt is nehezen védhető támadásoknak tenné ki. Elengedhetetlennek tartja a praeferentialek mielőbbi elintézését, aminek érdekében a

¹ U. o. 370—372., hivatkozva: O. L. József nádor titkos levéltára. Diaet. extraser. 1835. XLI., LII., LIX., XLIV. és XLVI.

² Országgy. Tud. 227. és 237.

³ József nádor lt. Diaet. extraser. 1835 : XXXVII. és XLI.

hosszabb megvitatást követelő nagyobb tökéletesség szempontját is feláldozhatónak tartja. Reviczky ügyismerete, belátása és tevékenysége, munkatársainak rátermettsége mellett bízik azok hamaros elintézésében. Azon tárgyaknál, melyeknél elutasító határozat elkerülhetetlen, új indokolást javasol, hogy az eddigi szempontok eltörlésével új tárgyalások előidézésére nyíljon lehetőség. Végül újjólag figyelmébe ajánlja a szokott tárgyalási módtól való eltérést mindenek érdekében, ami csak a kormány tekintélyét kompromittálhatná.¹

József nádor ez erélyes közbelépésének hamarosan meg lett a gyümölcse. Ófelsége május 2-án őt is értesíti a magyar kancellárhoz ugyanaznap intézett utasításáról, hogy a sérelmekre vonatkozó javaslatát „haladéktalanul” terjessze fel, mert elhatározott szándéka, hogy ezek elintézését a rendekkel mielőbb közölje.²

Az országgyűlés se hagyja abba a sérelmek orvoslásának sürgetését. Május 19-én a rendek már letárgyalják az új felirati javaslatot.³ A magyar kancellária pedig ezúttal csakugyan sietett a május 5-i resolúció és József nádor ismételt kívánságának megfelelni. 23-án előterjeszti az előleges sérelmek elintézésére vonatkozó javaslatát, hangsúlyozva munkájának nehézségét, sőt nézete szerint esetleg hiábavalóságát, amennyiben a sérelmek egyes pontjaira vonatkozó referátumok még resolúcióban nem részesülhettek. A sérelmek II. és III. (a Partiumra és Erdélyre vonatkozó) pontjait illetőleg megmarad az előbbi kérés teljesítése, az utóbbi pont elutasítása mellett, s megismétli a Partiumra vonatkozó resolúció-javaslatát is. Ez a javaslat így a Staatskonferenz és József nádor elé kerül.⁴

Pár üzenetváltás után a főrendek elállván a Partium kérdésének az erdélyi unió ügyével való újbóli összekapcsolásától, megegyeznek a rendekkel az új sérelmi feliratban s azt augusztus 19-én felterjesztik,⁵ míg József nádort a kancellária új javaslata foglalkoztatja. Június 11-én kifejti a praeferentialék elintézésére vonatkozó elveit és Metternich államkancellárhoz fordul azok mielőbbi le-

¹ József nádor lt. Diaet. extraser 1835: XXXVIII.

² U. a. XLI. és melléklete.

³ Jk. X. 283—284., 287. — Acta Comit. IV. 38—39., 39—41.

⁴ St. Konf. 1047. ex 1835.

⁵ Jk. X. 327., 382., 428., 439., 440., 441., 442., 446., 470. XI. 395. — Acta Comit. IV. 203—204., 205., 218., 219., 232—233., 237., 246. V. 161—164. — Országgy. Tud. 254., 255. — Diéta Közli. 133.

tárgyaltatása érdekében. Elaboratumában abból indul ki, hogy az előleges sérelmek a rendek szemében oly fontosságra jutottak, hogy teljesítésükhöz fűzik az ország jólétét. Elintézési módjuk annál nagyobb körülményt igényel, mert a mindjobban elharapódzó féktelenségre, a kormányintézkedések bírálgatására, nem teljesítésére, passiv resistenciára („korunk e vitathatatlanul leggonoszabb találmányára“) irányuló törekvés folytán az az országgyűlés további menetére s így Magyarország jövőjére sorsdöntő lehet. Irányelv legyen a méltányos sérelmek orvoslása, a válasz célszerű megválasztása azoknál, amelyek nem teljesíthetők, végül azok határozott elutasítása, melyek a királyi jogok és a közjó szempontjából teljesíthetetlenek.

A postulatumnak Partiumra vonatkozó részét egyébként annyira alaposnak találja, hogy a kancellária ez irányú javaslatához feltétlenül hozzájárul.¹

A kancellária javaslatához fűzött e megjegyzéseiben ismételten rámutat a sérelmek elintézésének eminens fontosságára. Megnehezíti a helyzetet szerinte, hogy új kormánnyal szemben természetesen fokozódnak az igények s a sérelmek elutasítása, az adómegszavazás esetleges összekapcsolásával nem éppen kívánatos fejleményeket eredményezhetne.

Kéri a herceget, hogy szokott belátásával lehető legkedvezőbb resolútiót eszközöljön ki, amivel sok gondját oszlathatná el.²

Fontos szerepet játszott a sérelmek sorsában az úrbéri tárgyra vonatkozó augusztus 23-i resolúció. Ez ugyanis az országgyűlés határnapjául december 25-ét tűzte ki. Erre a két tábla megegyezett a feltételekben, melyek mellett a többi munkálat a jövő országgyűlésre maradjon. Első e feltételek közt az előleges sérelmek elintézése, melynek különösen Beöthy Ödön izgató felszólalása ad ezúttal nyomatékot.³

Augusztus 30-án Reviczky kancellárral közli József nádor a Metternichkel aznap folytatott tárgyalásának eredményét. Megállapítja, hogy Metternich a Részek ügyében jóindulatú volt. Szerinte most már vállvetve kell szorgalmazniok a sérelmek elintézését, hogy így a rendek előreláthatólag még nyomatékosabb sürgetését

¹ József nádor lt. Diaet. extraser. XLVIII. melléklete.

² U. a. XLVIII.

³ Ballagi Géza i. m. 391—393.

megelőzzék. Úgy találta, hogy Metternich is elfogadta a sérelmek gyors elintézésére vonatkozó érvelést. Kéri Reviczkyt, hogy a resolúció kibocsátásáról azonnal értesítse őt. Végül kifejezi abbéli véleményét, hogy nem volna-e tanácsos az országgyűlés hevesebb sürgetésének megelőzésére legalább az előlegesek egy részére vonatkozó resolúció kibocsátása.

Reviczky kancellár József nádor e levelét „ad acta“ tétette,¹ mert az ebben kifejezett kívánság már teljesülően volt.

XII. Kedvező resolúció a Partium ügyében.

A szeptember 3-i elegyes ülésen már felolvastatja a nádor a király sérelmekre vonatkozó válaszát. Klauzál a rendi ülésen a válasz szokásos újbóli felolvasását azzal a megokolással nyilvánította szükségtelennek, hogy már egyszeri hallásra is elég szomorúságot keltett. Somsich elnök természetesen visszautasította ezt a szerinte alaptalan indítványt.² Ez a resolúció azonban még nem tartalmazta a Partium ügyét.

Szeptember 6-án és 7-én az államkonferencia tagjai adnak véleményt a magyar kancellária Partiumra vonatkozó javaslatáról. Majláth, Purkhardt, Reviczky, Nádasdy, Kolowrat és Metternich egyhangúlag osztják a magyar kancellária nézetét, hogy a Partiumot illetőleg a jog szempontjából nem lehet ellenvetést tenni. A konferencia a Részek ügyében még elodázó resolúciót se tudna megokolni. Erdély újabb megkérdezése kockázatos volna már az erdélyi unió szempontjából is.

Magasabb politikai szempontok is inkább mellette, mint ellene szólnak. Az adózóknak könnyítését jelentené a magyar úrbéri törvény kiterjesztése s közigazgatás és igazságszolgáltatás szempontjából is csak nyernének. Végül az erdélyi politikai machinációk főfészkei, a megvék, súlyt és intenzitást veszítenének.

A konferencia csupán a magyarországi közigazgatás és igazságszolgáltatás alkalmazása tekintetében tartja bizottság kiküldését szükségesnek, hozzátéve, hogy a tényleges visszakebelezésig minden a régi állapotban maradjon. A magyar kancellária pedig sürgősen készítse

¹ M. Kanc. praesid. 1956. ex 1835.

² Jk. XI. 397., 398., XII. 2., 5., 20.

el ily értelmű királyi válasz-javaslatát, mert e pont elhagyásával a rendeknek válaszolni se lehetne.

A hozzáfűzött resolúció-tervezethez Ferdinánd király 1835 szeptember 22-én Teplitzen adta szentesítését.¹

Szeptember 22-én már József nádor közli Reviczky kancellárral az előlegesek resolúció-tervére vonatkozó megjegyzéseit. Sajnálja, hogy több kívánság nem volt teljesíthető, mert így a resolúció heves vitákat fog kelteni és az ultrák híresztelni fogják, hogy a kormány Magyarország jólétének és függetlenségének aláásására törekszik, sőt ennek még az adó megszavazására is hatása lehet. A resolúció szövegére vonatkozólag nincs lényegesebb megjegyzése.²

Most már gyorsan követik egymást a resolúció ügyében elrendelt lépések. Szeptember 28-án kelt a magyar kancellária előterjesztése a Partium adminisztrációja ügyében.

A magyar kancellária nézete szerint Öfelsége jogosnak tartott érvei alapján határozta el a Részek visszacsatolását. A dolog gyakorlati megoldása azonban, úgy véli a kancellária, a végrehajtó hatalom feladata s így nincs ok a nádor által is jóváhagyott resolúció-tervezet további visszatartására. Minden a kérdéssel összefüggő ügy elintézése a resolúciónak a rendek tudomására hozatalát követő időre maradna. A kancellária a resolúció közzététele után terjessze elő az erdélyi kancelláriával folytatott eszmecsere alapján a kérdés praktikumára vonatkozó kimerítő javaslatát. Ezért kéri a kancellária, hogy a május 23-án előterjesztett resolútiót minél hamarabb kegyeskedjék Öfelsége kibocsátani.³

Szeptember 30-án József nádor megint egy-egy levélben fordul Metternichhez és Reviczkyhez a sérelmek elintézése ügyében.

A herceghez intézett soraiban legutóbbi schönbrunni szóbeli tanácskozásuk alapján újra kéri az államkancellár közreműködését a Partium kedvező elintézése dolgában is. Kifejti, hogy ez a pont csaknem az egyedül teljesíthető kívánság. Teljesítése legjobban megcáfolná a kormány szándékairól rosszhiszeműleg terjesztett híre-

¹ St. Konf. 1332. ex 1834. — M. Kanc. 13571/1461. ex 1835. — Erd. Kanc. 5358. ex 1833.

² József nádor lt. Diaet. extraser. XCVII.

³ M. Kanc. 15042. ex 1835. — St. Konf. 1794. ex 1835.

ket. Végül megjegyzi, hogy a Partium visszacsatolásával összmonarchiához való viszonya mit sem változik. Ellenkezőleg Erdélyből oly rész válik ki, mely arra káros hatással volt és amely Magyarországgal egyesítve, e nagy egységben elveszti jelentőségét.¹

Reviczky Ádámnak a nádor a kancellária resolútió-terveit küldi vissza megjegyzései kíséretében. A Partium dolgában teljesen osztja a kancellária álláspontját. Értesíti Metternichhez intézett leveléről; mielőbbi resolútióra nézve a magyar kancellárral teljesen egyetért, bár megjegyzi, hogy a sérelmek országgyűlési tárgyalására két hét előtt nem igen kerülhet a sor.²

Az államkonferencia Reviczky legutóbbi előterjesztése kapcsán, október 3-i tanácskozásán részletezi az ott lefektetett szempontokat. Egyetért a kancelláriával a visszacsatolásnak a rendekkel való közlésére nézve. A végrehajtás tekintetében is a kancellária javasolta eljárást helyesli. Végül előterjeszti a konferencia József nádor és a saját egybehangzó, a kancellária tervét, különösen a Részekre vonatkozó pontban módosító decretum-javaslatát.

A konferencia elsősorban „az 1741 : 18. t.-c. végrehajtásának megfelelően“ rendelné el a visszacsatolást, amiről a kancellária resolútió-javaslatá csak az 1792 : 11. t.-c.-ben foglalt ígéret után szól; az erdélyiek nyilatkozatára való hivatkozást teljesen elhagyva, a Magyarországhoz való visszacsatolás elhatározása mellett, a végrehajtás foganatosításáról is biztosítja a rendeket.³

Az október 8-án Prágában kelt királyi elhatározás a konferencia e módosított javaslatát szentesíti, értesítve erről az illetékes kormányzéseket.⁴

XIII. Erdély kísérlete a kedvező elintézés megváltoztatására.

A törvény cikkelybe foglalt megszövegezéséig és szentesítéséig még nem egy akadály hárult a már lát-szólag végleges és kedvező elintézés elé.

¹ József nádor lt. Diaet. Extraser. CI.

² M. Kanc. praes. 2104. ex 1835.

³ St. Konf. 1047. ex 1835., A, B, és C mellékletekkel; u. a. 1794. ex 1835.

⁴ St. Konf. 1047. és 1794. ex 1835. — M. Kanc. 10542 és 15042/1632. melléklete.

Már az erdélyi kancellária elrendelt állásfoglalása a kérdés praktikumát illetőleg, melyet báró Miske 1835 október 18-án terjeszt fel, öt pontba foglalja a végrehajtás körüli nehézségeket: 1. Katonai terheket és a Partium területét jóval túlhaladó arányban a Lipót-féle diploma alapján kívánja majd redukálni az erdélyi országgyűlés. 2. Kővár vidéke nagyrészt a kisajátíthatatlan koronajavak közé tartozik, s ezek sorából csak az erdélyi törvényhozással törölhető. 3. A református vallás jogainak a két országban fennálló lényeges különbségéből nehezen elkerülhető visszasságok támadnak. 4. Magyarországon csaknem kétszeres a só ára. 5. Nehézséget okoz a Partium hozzájárulása nélkül hozott új magyar úrbéri törvény alkalmazhatása.

Ezek alapján kéri az erdélyi kancellária, hogy miután az 1. és 2. pont erdélyi országgyűlés nélkül el sem intézhető, elhatározásának végrehajtását halassza Ófelsége addigra, míg az erdélyi országgyűlés e kérdésben is határozhat.¹

Az államkonferencia október utolsó napjain e nehézségek megvitatását az erdélyi és magyar kancellária együttes feladatának minősíti, melynek megoldása azonban nem lehet a visszacsatolás kimondásának akadály. Ily értelmű resolútió-tervezetét Ferdinánd november 2-án fogadja el.²

Az erdélyi kancellária kísérlete is meghiúsult. Míg az országgyűlés még mindig váltja az üzeneteket az előleges sérelmek orvoslásának sürgetéséről,³ november 28-án megtörténik a 20-áról keltezett errevonatkozó resolútió publikálása.

E leirat hivatkozik az ismételt reprezentációkra: ezeket kellőleg mérlegelve a jog, törvény és közjó szempontjából, pontonként közli a Partium visszacsatolására vonatkozó ismeretes elhatározást.⁴ A rendek rögtön megállapítják, hogy e resolútió legkedvezőbb része éppen a Partiumra vonatkozó pont.⁵

A december első hetében tartott kerületi ülések már törekednek a végrehajtás ügyét is az országgyűlés hatáskörébe vonni, ami azonban csak a visszacsatolás újabb

¹ Erd. Kanc. 5359. ex 1835.

² St. Konf. 1927. ex 1835. és Erd. Kanc. i. h.

³ Jk. XII. 427—429.

⁴ Jk. XIII. 31. — Acta Comit. VI. 199—202.

⁵ Országgy. Tud. 302.

elodázását eredményezte volna. Deák kétszer szólalt fel, hogy a szükséges határozatokat irányítsa. Ezeket végre a következő hat pontban foglalták össze: 1. A visszacsatolást azonnal törvénybe iktatják. 2. A Partium minden közigazgatási ágban azonnal a magyar törvények alá kerül. 3. Országgyűlésen helyet kap. 4. Az unitárius vallás egész Magyarországon bevett vallás lesz. 5. A só árának kedvezményes élvezetében megmarad. 6. A visszakebelezés végrehajtását articularis bizottság végezze.¹

A két cancellária közt is megindult most már az uralkodó határozata alapján a tárgyalás. A magyar cancellaria december 3-án átiratban kéri az erdélyit, hogy minél előbb közölje erre vonatkozó észrevételeit.²

Közben a guberniumhoz is megérkezett a Partium visszacsatolásának elhatározását tudató udvari rendelet. Estei Ferdinánd főherceg, ki az erdélyi kormányzék élén áll, december 13-án azzal a megjegyzéssel értesíti erről Miske kancellárt, hogy a tárgy fontosságánál fogva, mielőtt a plenum elé hozná, egyenként folytat le megbeszéléseket róla. A dekrétumot ideiglenes avisonak tekinti csak, melynek célja, a Partiumban előadódható mindenféle rendetlenség megelőzése, s ezért a dekrétum értelmében csak a főispánok kapnak értesítést. Az elhatározás rescriptum formájában való közlését is szükségesnek tartja. Egyébként azt hiszi, hogy a végrehajtás, mely sokféle érdeket sért, sok és hosszadalmas tárgyalást igényel. Végül tudatja, hogy e hír, „mint természetes, sokaknál megdöbbenést keltett“.³

Hogy az erdélyi főkormányzék e határozatot nem szívesen látta, azon nem csodálkozhatunk. A sok partikuláris érdek sérelmén kívül fájhatott e terület elvesztése: Erdély politikai és gazdasági arzenálját veszíti el s így Erdély önállóságát, a gubernium létalapját ingatja meg.

Gál László guberniumi tanácsos siet is, mint privát ember, egyenest a királyhoz címzett terjedelmes memorandumban a visszacsatolás ügyét „közjogi szempontból“ megvilágítani. 1835 december 19-én kelt emlékirata nem jutott el legfelső helyre, de egy példánya az erdélyi gubernium elnökének, báró Nopcsa Eleknek

¹ U. a. 303., 305. — Pressburger Zeitung 1265.

² M. Kanc. 3034. ex 1835. melléklete.

³ Erd. Kanc. Praesid. No. 274. melléklete és Praesid 30—1836. melléklete.

levéltárában megmaradt. Ugyanitt Ferdinánd főherceg Gál kérésére felterjesztette e magánvéleményt az erdélyi kancellárhoz, de ez február 14-én, mint fölhasználhatatlant, azzal a megjegyzéssel visszajuttatja, hogy Gál fejtegetései a már elrendelt visszacsatolás végrehajtására vonatkozó javaslatot nem tartalmazzák.¹

Gál abból indul ki, hogy az unió kérdése kizárja a Partium separálását. Hivatkozik az 1791-i törvényekre és az unióról Magyarországgal folytatott akkori tárgyalásokra, melyeknél a Partium szóba sem jött.

A Partium visszacsatolásának már 1733-ban és 1751-ben letárgyalt kérdése az 1791-i magyar országgyűlésen éledt fel újból az 1715 : 92. és 1741 : 18. t.-c.-ek végrehajtásának követelésével.

Sorra idézi ezután a Partium visszacsatolását követelő 1715 : 92., 1741 : 18., 1723 : 20., 1729 : 7., 1751 : 24. és 1792 : 11. törvénycikkeket, továbbá a magyar rendek 1831-i előterjesztésére utalva, az 1835 november 20-án kelt resolútiót és végül a guberniumhoz a visszacsatolás módozata ügyében intézett, ugyanez évi december másodikáról kelt utasítást, mely meghagyja, hogy a szükséges intézkedések kidolgozásáig a statusquo változatlanul megmaradjon.

Erre áttér a visszacsatolást, „vagyis inkább a separatió“-t kérdésessé tevő érveinek felsorolására. Kezdi a békekötésekkel és szerződésekkel. Az 1538-, 1571-, 1595-, 1606-iak egyszerű felsorolása után már szószerint idézi a Báthory Gábor-féle 1612-i szerződés 1. pontját, azon szavak aláhúzásával, melyek Erdéllyel együtt a Partium birtoklását utódainak is biztosították. Idéz a Bethlen Gáborral 1617-ben kötött egyezségből is s felemlíti a linzi békét annak kimutatására, hogy a Partium azáltal, hogy a fejedelmek egész sora birtokában tartotta, annyira Erdélyhez tartozott, hogy visszacsatolásáról nem is álmodott s még kevésbbé áhítozott rá.

Az 1686—87-i szerződések szerint Erdély Magyarországtól való különválása óta joggal bírta a Részeket. Felesleges tovább részletezni a Lipót alatti további oklevelekből merített hasonló megállapításait, melyek

¹ Erd. Kanc. Praes. 30—1836. és melléklete. — M. N. Müzeum. — A báró Nopcsa-család levéltára: *Considerationes intuitu reincorporationis Partium ad regnum Hungariae. comitatum videlicet Kraszna, Szolnok Mediocris, Zarand et Districtus Kóvár.*

kel a kérdésnek erdélyi részről való fejtegetéseiben ismételtén találkoztunk.

Még bőségesebben terjeszkedik ki I. József és III. Károly idevonatkozó ideiglenes jellegű intézkedéseire és a Carolina Resolútióra. Az ebből előállt állapotot szerinte az 1741 : 18. t.-c. sem változtathatta meg, mert többek között egy 1745 augusztus 25-i Erdélyhez intézett királyi rescriptum a fennálló helyzetet megváltoztatatlannak deklarálta. A fennálló helyzet adta intézkedéseket érvek gyanánt sorakoztatja fel és későbbi, a Partiumot Erdélyhez számító intézkedésekből kifolyólag kétségbevonja, hogy az 1751 : 24. t.-c. célja a Partium visszacsatolása lett volna. Az 1792 : 11. t.-c.-ről pedig az a nézete, hogy e törvény nem a Partium Erdélytől való „elszakítását“ tartalmazza, hanem csak ígéretet arranézve, hogy az erdélyiek meghallgatása után, a király szándékát tudatni fogja a rendekkel.

Felsorolja ezután azokat a szerinte megdönthetetlen erdélyi törvényeket, melyek Erdély jogát kétségvonhatatlanul bizonyítják. Első helyen az 1791 : 2. törvénycikket idézi, mely mindenféle reincorporatio lehetőségét kizárja, azután az 1791 : 6. törvénycikket, mely nem engedi Erdélyt más országnak alávetve kormányozni, végül az 1791 : 5. t.-c.-t, mely minden egyes nemest és polgárt az 1744 : 6. t.-c. értelmében az Unió esküjére és feltételeinek megtartására kötelez. Ha a Partium egyes lakói ez esküt már ismételtén letették, ki oldhatná fel őket alóla?

Gál szerint az összes ellenérvek, ha megállhatnának, éppúgy Erdély, mint a Partium visszacsatolását eredményeznék. De Erdély diplomái épp annyira latba esnek, mint a királyok Magyarországnak tett ígéretei.

Így nem kevésbé döböntette meg az 1835 november 20-i rescriptum a hű erdélyieket. A magyar rendek 1831-ben közigazgatási szempontból felhozott érveit hatástalanoknak tekinti Gál, sőt szerinte inkább Erdély követelhetné vissza Máramarost és Aradot.

Fejtegetéseit Gál, a Partium mozgalmára célozva, azzal végzi, hogy nem lehet annak hatása, ha netán egyes törvényhatóságok „hogy ne mondjam hűtlen erdélyi polgárok — — — hű Lareseik megkérdezése nélkül, nekik Isten hozzádot mondani késznek nyilatkoztak“, mert ily törekvés az őket is kötő unió esküjének megszegése és egy-két törvényhatóság a fejedelemség ügyében nem határozhat.

Gál László előterjesztésén is végighaladva még jó-hiszeműséget se tételezhetünk fel az általa felhasznált anyag ennyire szembeötlően tendenciózus beállítása után. Pedig ő a kérdést minden vonatkozásában jól ismerhette. Fejtegetései azonban, mint utolsó kísérlet, a már elhatározott visszacsatolás meghiusítására a magyar kancellária meggyőző érveivel szemben nem állhattak meg.

Természetes, hogy az erdélyi gubernium hivatalosan is felterjesztéssel élt a Partium ügyében vele is közölt elhatározásra. E felterjesztést 1836 január 20-án közvetíti az erdélyi kancellária. Ebben a gubernium is azt kéri, hogy miután a kérdéssel a multban is foglalkozott az erdélyi országgyűlés, végrehajtását halassza Ófelsége addigra, míg a diéta is állást foglalhat; egyébként pedig az elhatározásnak az erdélyi rendekkel rescriptum útján való közlését is kéri a gubernium. A kancellária nézete szerint Ófelségének bizonyára a legközelebbi országgyűlésen volt szándékában resolútióját az erdélyi rendekkel is közölni. A visszacsatolás módjára vonatkozólag pedig jelenti, hogy javaslatát közölte a magyar kancelláriával. E mellékelt javaslat szerint csupán dicasteriális úton, az országgyűlés befo-lyása nélkül alig lehet foganatosítani valamit. Ezért a gubernium kérésének e részét is pártolólág terjeszti fel a kancellária. Nézete szerint a magyar és erdélyi vegyes országgyűlési bizottság feladata lesz a vissza-csatolás megvalósítása.¹

A magyar kancelláriához intézett átiratában az erdélyi kancellária a részletekbe menőleg kiterjeszkedik a törvényhatóságok ügymenetére, törvénykezésére, adóra, hadügyre, vallásügyre, urbariumra, kamarai és kincstári ügyekre, tized- és postaügyekre, vallási- és tanulmányi alapra. E referátum a visszacsatolást ki-mondó törvény végrehajtásának történetében érdemel bővebb méltatást.²

Az államkonferencia, mely február 21-én foglalkozik az előterjesztésekkel, a magyar kancelláriától vár véleményét a gubernium kéréseire vonatkozólag.³

¹ Erd. Kanc. 143. ex 1836. — Gr. Teleki tanácsos s. k. fogal-mazványa és mellékletében a gubernium eredeti felterjesztése.

² Erd. Kanc. 5359. ex 1835. és melléklete.

³ St. Konf. a. 143. ex 1836.

XIV. Tárgyalások a visszacsatolást kimondó törvényről.

Míg a diéta kerületi ülései folytatták a sérelmekre vonatkozó királyi resolútió tárgyalását,¹ az Országgyűlési Tudósítások Wesselényiről úgy emlékezik meg, mint „kit a Részek visszacsatolásánál fogva a magyar hon örömmel nevez szorosabb értelemben magáénak”.²

A Partium visszacsatolását kimondó, december 20-a óta készülő törvényjavaslat³ a 29-én tartott rendi ülésen már bemutatásra kerül.⁴

A törvényjavaslat a visszacsatolást kimondó ponton kívül négy paragrafust tartalmaz. Az 1. a magyar országgyűlésen ülési és szavazati jogot biztosít a Partium törvényhatóságainak. A 2. a sóra nézve élvezett kedvezmény birtokában hagyja. A 3. §. az unitárius vallás, mint törvényesen bevett vallás szabad gyakorlatát egész Magyarországra kiterjeszti s végül a 4. §. a visszacsatolás végrehajtására rendelt bizottság tagjait nevezi meg, s elrendeli, hogy jelentését a jövő országgyűlésre terjessze be.⁵

A személynök és a főrendek azt kívánják, hogy az országgyűlési hely biztosításának törvénybeiktatásán kívül csak a királyi bizottság mellé delegálandó országgyűlési megbízottakról szóljon a törvény, mert a többi intézkedés a végrehajtóhatalom, illetőleg a bizottság hatáskörébe tartozik.⁶ A főrendek állásfoglalása még így is a következő kifakadásra készíti az udvar bizalmas tudósítóját: „A jóindulatúaknak (Gutgesinnt) feltűnt a tegnapelőtti főrendi ülés is, mert ebben a praeferentialekról, erről a proklamatióról, majdnem senki sem akart beszélni. Mit fog hozzá szólni az ország, ha a Kosuth-féle ujságban azt fogják olvasni, hogy csak egy vagy két főrend volt ily fontos ügyben a rendi indítvány ellen. És az említett tábla e viselkedését főleg Széchenyi István grófnak és az országbárók népszerűsítésre való törekvésének tulajdonítják”.⁷ Meg kell je-

¹ Pr. B. Fasc. 138. Cs. B. 437. — Erdélyi Híradó 393.

² Országgy. Tud. 309. (1835., XII. 23.)

³ U. o.

⁴ Jk. XIII. 261. — Acta Comit. VI. 131–132.

⁵ Acta Comit. VI. 131–132.

⁶ Jk. XIII. 261–266., 270., 284–285. — Országgy. Tud. 1836. I. 6., 312. és I. 9., 313. — Acta Comit. VI. 122–123., 134–140., 156., 171–172., 173–175.

⁷ Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1514. melléklete.

gyezni, hogy Széchenyi nem szólalt fel; a főrendek ülésin pedig ezúttal a nádor helyett gróf Cziráky Antal országbíró elnökölt.

Míg eközben a magyar kancellária a Partium és Erdély ügyét annyira elintézettnek tartja, hogy az összes kölcsönzött okmányokat visszajuttatja a levéltárakba, addig Ferdinánd főherceg szükségesnek tartja az 1818 szeptember 29-én kelt, Kővár és Belső-Szolnok megye, továbbá Kraszna és Közép-Szolnok megye egyesítését jóváhagyó rescriptum visszavonásának szorgalmazását. Az erdélyi kancellária szerint azonban ez nemcsak fölösleges, hanem kellemetlen következményekkel is járhatna. Ez a kérdés egyébként országgyűlésünk folyamán már nem nyert elintézését.¹

A főrendek ellenvetéseinek tárgyalása során Deák világos okfejtése szab irányt a rendek újabb állásfoglalásának. A január 12-i kerületi ülésen kimutatja, hogy az országgyűlési jog megadása a magyar törvények alá tartozást involválja s ezért igen is szükség van már az új törvényben a vallás és só dolgában eddig élvezett kedvezések megtartásáról gondoskodni. A 4. pont pedig indítványára azzal bővül, hogy nem zárja ki az országgyűlési bizottságnak királyi biztosokkal való kiegészítését.²

Újabb üzenetváltás és Eötvösnek a rendi indítvány elleni fölszólalása után a főrendek, magának a nádornak közbelépésére, ki a rendeknek az országgyűlési bizottságra vonatkozó javaslatát törvényesnek tartja, legalább a törvényjavaslat 4. pontjára vonatkozólag meg egyeznek a rendekkel.³ A rendek ragaszkodása a 2. és 3. §-hoz⁴ öt üzenetváltás után véget ért annak egyszerű kimondásával, hogy a Partium továbbra is megmarad eddigi kiváltságai birtokában. Deák böles mérséklete rábírt az alsó táblát is ennek elfogadására. Így a most már csak három ponthól álló törvényjavas-

¹ St. Konf. 2335. ex 1835. — Erd. Kanc. 215/1836. és melléklete. — St. Konf. 144/1836.

² Acta Comit. VI. 171—172., 176. — Országgy. Tud. 314., 315. — Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. 2. kiad. I. 221—222. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1518., 1522.

³ Jk. XIII. 285., 286., 288., 338.—343., 346. — Acta Comit. VI. 200—206., 213—214., 216. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1526., 1536. — Országgy. Tud. 317., 318.

⁴ Acta Comit. VI. 227—228., 232. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1555., 1556. — Országgy. Tud. 321.

lat középső paragrafususa a só és unitárius vallás tekintetében fennálló előnyök biztosítását foglalta magában.¹

Eközben február 4-én tárgyalja a magyar kancellária az erdélyinek javaslatát a Partium új közigazgatási berendezése ügyében. A referens, Bartal, az országgyűlésnek a bizottság ügyében való nézeteltéréssel kapcsolatban szükségesnek tartja, hogy a resolúció ezzel is foglalkozzék. Egyébként az erdélyi kancellária javaslatával érdemben nem is foglalkozik.² Ez időben az erdélyi országgyűlés előkészítése során is fontos a Partium ügye. Ferdinánd főherceg azért kívánja a Partium törvényhatóságainak meghívását még a következő erdélyi diétára, hogy a hűségesküt V. Ferdinánd iránt letehessek.³

Klauzál április 12-én már azt indítványozza, hogy alakítsák meg a bekebelezési bizottságot, de a kerületi ülés a resolúció vételéig csak a törvénycikk latin fordításának elkészítéséről határoz, amelyhez 14-én már a főrendek hozzájárulása is biztosítva van.⁴

Április 18-án a praeferentiális tárgyakat tartalmazó feliratot és törvényjavaslatokat, vagy mint ma neveznők, most már országgyűlési határozatokat a vegyes ülésen lepecsételve felterjesztik a királyhoz.⁵

Amikor az április 26-i kerületi ülésben a kiküldendő bizottságok ügye kerül tárgyalásra, a hosszú vita a bizottsági tagok fizetéséről folyik csak. A házi pénztár, mely ezt fedezhetné, üres. De már a szegényebb követek közreműködése érdekében is, azok maradnak többségben, kik élükön Deákkal, diétákat követelnek a bizottság tagjai részére. Cseremiszký erre rosszakaratúlag jelentí Bécsben: „A diéták megállapítására a deputációk részére, melyek legnagyobbbrészt ellenzéki tagokból fog-

¹ Jk. XIII. 348., 360—363., 391., XIV. 47., 89., 140., 157—159., 165., 166., 196. — Acta Comit. VII. 10—11., 13., 75—77., 78., 106., 314—315., 333. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1564., 1570., 1601., 1606., 1622., 1632., 1644., 1652. — Erdélyi Hiradó 89. (1836.) — Ferenczi Zoltán: Deák Ferenc. I. 144.

² M. Kanc. 1942/202. és melléklete és 3034/334.

³ St. Konf. 537. melléklete. 664. és melléklete, 666. és mellékletei.

⁴ Jk. XIV. 190., 201. — Acta Comit. VII. 342., 343., 390—395., 411. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1660., 1664. — Jelenkor, 131/1836.

⁵ Jk. XIV. 203—207. — Acta Comit. 393—395., 411—412. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1671. — Diéta Közlő, 218.

nak állani, nemzeti jutalmazásoknak egy faja és nyugdíjintézet“.¹

Hátra volt még az úgynevezett „concertatio“, vagyis a törvényeiknek a kancellária közbejöttével való végleges megszövegezése. A magyar kancellária április 19-én meg is kapja a felirat szövegét véleményezés végett. Az általános bevezető résznél a kancellária nézete szerint elég utalni az 1827 : 3. t.-c.-re, amelynek alapján a felség mind a király, mind pedig az ország jogainak biztosítását szem előtt tartja.

A törvény első pontja ellen nincs kifogása a kancelláriának, a 2. és 3. pontját azonban elutasítja, mert a végrehajtás az 1741 : 18. t.-c. alapján nem országgyűlési, hanem királyi bizottság feladata.

Az államkonferencia április 27-én kifogásolja a kancellária javaslatát. Az országgyűlési ülési és szavazati jog biztosításának kihagyását indítványozza, mert ha a következő országgyűlésig a visszaesetelés végrehajtható nem volna, a még erdélyi törvények alatt álló megyéknek a magyar országgyűlésen való szereplése anomália lenne. Az országgyűlés közeli befejezése miatt új tárgyalás nem lehetséges, a magyar kancellár utasíttassék az így módosított terv azonnali előterjesztésére.²

Nem a kancelláriát, hanem az államkonferenciát illeti tehát Horváth Mihály³ szemrehányása, „mi szerint az egyszer feltétlenül adott szó visszavonatott“.

Ettől függetlenül az április 28-i kerületi ülés megválasztja a bizottságot a Partium ügyében. Tagjai: Balogh, Géczy, Nagy Pál, Hertelendy, Károlyi, Lónyay, Bárczay, Laczkovics, Szombathelyi, Villax, Nagy Antal, Nagy Mihály és Klapka, legnagyobbbésztr ultrák — Csermizscky szerint. Géczy, az udvari tanácsos fia, öszszeférhetetlennek találta bizottsági tagságát kerületi táblai assessorságával s ezért bejelentette, hogy utóbbi állásáról az országgyűlés végeztével lemond. Ezzel az ellenzéknel tetszést aratott, de sokat nevettek is rajta.⁴

Míg április 29-én az országgyűlés két táblája üzeneteket vált az országgyűlési bizottságok ügyében,⁵ a

¹ Jk. XIV. 249. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1688. — Országgy. Tud. 343.

² St. Konf. 772. ex 1836. — M. Kane. 5421. ex 1836.

³ Horváth M. id. m. II. 29—30.

⁴ Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1692. és melléklete.

⁵ Acta Comit. VIII. 614—615. 617. és 656.

kancellária e napon terjeszti elő módosított javaslatát a resolútió ügyében. A Partium — mondja a kancellária — kettős viszonyba kerül. Egyrészt a magyar országgyűlésen nyer helyet, másrészt a királyi bizottság feladata lesz az 1741 : 18. t.-c. értelmében eljárni. Kimutatja, hogy minden végrehajtás, III. Károly visszacsatolásai is, királyi biztosok közbejöttével mentek végbe, kiknek sikerült feladatukat rövid idő alatt megoldani.

Jelen esetben is, csak miután a rendek bizonyították, hogy országgyűlési bizottság a király jogait nem korlátozza, járultak hozzá a főrendek a felirathoz. A kancellária mindamellett azt javasolja, hogy ragaszkodjék a király az 1741 : 18. t.-c.-ben megjelölt úthoz, amely Erdélyt is inkább megnyugtatóná.

A kancellária ezért e pontra vonatkozólag rescriptumként a következőt ajánlja. A király elhatározta a Részek visszacsatolását és — de hivatkozva különösen az 1741 : 18. t.-c.-re — hozzájárul, hogy e törvényhatóságok a magyar országgyűlésen ülési és szavazati jogot nyerjenek, tényleges helyzetük a visszacsatolás fogantatásáig azonban semmi változást ne szenvedjen.

A dekrétum mellékelt tervezete, melyet a király még aznap jóváhagyott, hozzáteszi, hogy a tényleges bekebelezésről az 1741 : 18. és az 1751 : 24. t.-c.-ek értelmében teljességgel Őfelsége gondoskodik, amelynek siettetésére is gondja lesz a végül az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésekben, a törvény gondoskodásával szemben semmiféle változtatást nem enged.¹

Így tehát a magyar kancellária álláspontja győzedelmeskedett ezúttal az államkonferencia javaslatával szemben, mely megfosztotta volna e megyéket a magyar országgyűlésen biztosított ülési és szavazati joguktól. Noha a konferencia terve ellen a főrendek közül is többen, s maga gróf Cziráky Antal országbíró is, kikeltek,² de legalább részben a kancellária növekvő tekintélyének és befolyásának is kell tulajdonítanunk e kedvező elhatározást. A magyar kancellária a Partium ügyében mindig alapos és határozott állásfoglalásával elvitathatatlan érdemeket szerzett ez országgyűlésen, s ebben az ügy állandó referensét, Bartal tanácsost illeti az oroszlanrész.

¹ M. Kanc. 6223. és két melléklete.

² St. Konf. 772. ex 1836. — Horváth M. i. m. II. 29—30.

XV. Az 1836:21. t.-c.

A Partiumra vonatkozó elhatározásnak április 30-án elegendes ülésben való közlése természetesen nem nyugtatta meg a rendeket, mert a végrehajtást egyedül a király tetszésétől tette függővé.¹ De mivel már csak egy nap választotta el a diétát a felosztatástól, sietve hozzá kellett látni a törvény végleges szövegezésének a királytól kívánt módosításokkal való megszerkesztéséhez.

A május 1-i kerületi ülésen már Deák is a resolútió mellett nyilatkozik, hogy legalább e megyéknek az országgyűlésen való megjelenését biztosítsák. A resolútióba Marczibányi és Vay indítványára az 1741:18. t.-c. 3. és 4. pontjára való hivatkozást is belevették, amelyek megadják annak lehetőségét, hogy a nádor az ország részéről is nevezzen ki tagokat a bizottságba. Így a főrendek hozzájárulása után az új határozat szerint a 2. §. kimondja, hogy általános és tökéletes végrehajtásáról a király az 1741:18. t.-c. 3. és 4. §§-ai értelmében gondoskodni fog, s a 3. §, mely a végrehajtásig a statusquo fenntartását kodifikálja, magában foglalta azt is, hogy e végrehajtás sürgetését Ófelsége figyelemben tartja.²

A kancellária is néhány lényegtelen stiláris változtatással juttatja vissza a javaslatot.³

1836 május 2-án az országgyűlésen hozott törvények szentesítésének és a hosszú diéta berekesztésének napja. Még ez utolsó napon is lázas munka folyik. Reggel 8-kor kezdődik az országos ülés, melynek kezdetén a királyi személynök felszólította a rendeket, hogy délután $\frac{3}{4}$ -re fényes öltözetben jelenjenek meg a primási palotában a törvények szentesítésére. Az utolsó, most már a törvénycikknek végleges szövegét tartalmazó ke-

¹ Jk. XIV. 293. — Acta Comit. VIII. 698—699. — Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1695.

² Pr. B. Fasc. 141. Cs. B. 1698. — Jk. XIV. 302—305., 306—319. — Acta Comit. VIII. 718—720., 732—734. — Cseremiszkével kapcsolatban itt említem, hogy az udvar az országgyűlés folyamán napról-napra küldött jelentéseiért, melyekből „az országgyűlés menetét megfigyelhette, s annak megfelelőbb irányt adhatott“ az országgyűlés befejezése után az eddig élvezett havi 150 frt. helyett havi 100 frt. jutalomban részesítette, s megbízta őt az 1825-től kezdődő országgyűlések történetének a konferencia levéltára részére való megírásával. St. Konf. 990. és 1043. ex 1836.

³ Acta Comit. VIII. 738.

rületi felirati javaslat észrevétel nélkül teszi meg útját a főrendekhez, s a trónhoz.

Délután az országos rendek utoljára gyűlnek össze a főrendi terembe, ahol a nádor a már szentesített törvények magyar és latin szövegét felolvastatja.¹ A XXI. t.-c. szól „Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyéknek és Kővár vidékének Magyarországhoz való visszacsatolásáról“ szó szerint következőképen:

„Eddigi, az erdélyi nagyfejedelemséghez elszakítva volt magyarországi úgynevezett részek, jelesen Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyék és Kővár vidéke az 1741 : 18. és 1792 : 11. törvénycikkelyek következtében polgári közigazgatási, törvénykezési, adózási és mindennemű állapotjaikra nézve teljesen és tökéletesen Magyarországhoz ezennel visszacsatoltatnak. Melyekhez képest

1. §. Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyék és Kővár vidéke ezentúl az ország gyűlésére meg fognak hivatni, s ottan ülési és szavazati visszaadott jussokkal élni.

2. §. Ezen visszacsatolásnak általános, és tökéletes teljesítését az 1741 : 18. törvénycikkely 3. és 4. §-ai értelmében Ófelsége kegyelmesen eszközölni fogja.

3. §. A feljebb említett részek mostani állapotában valóságos visszacsatolásokig, melynek siettetését Ófelsége figyelemben tartandja s a törvénynek a visszacsatolás következtében származható kérdések felett a körülményekhez képest leendő további rendelkezésig, semmi változás történni nem fog.“²

A rendek kihirdetettnek fogadták el a felolvasott törvényeket, mire a nádor az országgyűlést lelkes beszéddel fejezte be.³ „Pozsony városa, mely még utóbbi napokban annyi életet mutatott, hogy méltán tekinthető vala az ország anyavárosának az országgyűlési tagok elutazásával most már ismét a régi csendbe, s az előbbi megszokott háziségába lépett vissza.“⁴

*

A hosszú országgyűlésnek kitartó munkával sikerült a Partium századokon át sürgetett visszacsatolását törvényesen biztosítani. Az udvar hátráltató törekvései-

¹ Jk. XIV. 321., 325., 332. — Acta Comit. VIII. 748—750.

² Acta Comit. VIII. 134—135.

³ Jk. XIV. 332.

⁴ Jelenkor, 1836. V. 11., 153. l.

vel, Erdély partikuláris érdekeivel szemben oly fényes nevek álltak sorompóba, mint Wesselényi, Kőlcsey és Deák. Itt is sikerült egy rést ütni az abszolutizmus korhadó fellegránán, itt is sikerült egy lépéssel közelebb hozni Magyarországot a megizmosodáshoz, a területi integritás helyreállításához. S ha Kőlcsey álmának testté válását Erdély uniójával együtt csak a 48-as forradalom vihara hozta magával, az úttörő ez az országgyűlés volt, mely az urbariummal is a nemzeti állam kiépítésén dolgozott. Az országgyűlés jelentőségét így méltatja már egykorú szemlélője is: „Ezen országgyűlést méltán számíthatni törvényhozásaink legdíszesb emlékei közé, jelek maradnak különösen az állhatatos és példás munkásság miatt a bérekesztő utolsó napok.”¹ **Taborsky Ottó.**

¹ Jelenkor, 1836. V. 11., 153. l.

Történeti irodalom.

Holub József: Zala megye története a középkorban. Első kötet. A megyei és egyházi közigazgatás története. (Pécs), 1929, 8°. XXIV + 488 l.

Zala vármegye középkori történetének ezzel az első kötetével, mely a megyei és egyházi közigazgatással foglalkozik, több mint félévszázados törekvés lépett a megvalósulás útjára. Mint a könyv bevezető soraiban szerző elmondja, a Dunántúli Történetkedvelők Társasága már 1864-ben felvetette a vármegyék története megírásának eszméjét és 1869-ben Zala vármegye hirdetett is pályázatot történetének megírására. Ez azonban meddő maradt. Ismételten sikertelen nekiindulások után végre 1909-ben a szerzőt bízták meg a munkálat elkészítésével. Két évtized kutatása végre eredményre is vezetett.

Holub professzor a középkori Zala megye közigazgatási életének alakulását, a közhatalomnak a közcélok megvalósítására irányuló tevékenységét tárja elénk igen széles kerektek között. Az igazságszolgáltatás ebben a korban szervezetében és működésében egyaránt teljesen összeforrott a közigazgatással, sőt közös szerveiknek, a mai közigazgatási tisztviselők őseinek ekkor még túlnyomórészt éppen igazságszolgáltatás volt a feladatuk. Ezért igen behatóan foglalkozik az igazságszolgáltatással is. A vármegyének még a törvényhozásban való szerepe sem kerüli el figyelmét. Könyvének második része az egyházi közigazgatást tárgyalja, amivel igen szerencsésen lehető teljessé teszi azt a képet, melyet a középkori Zala megye életében a közhatalom gyakorlásáról ad, hiszen akkor a ma katexochen állami feladatok megoldásának terhe a korszellemnek megfelelően az egyházra nehezedett. Holub célkitűzése tehát nem állott meg a törvényhatósági közigazgatás korlátai között, hanem Zala vármegyének, mint élő organizmusnak, a középkori magyar állam egy eleven sejtjének egész közhatalmi életére akart világot vetni könyvében.

Rövid bevezetésben a legújabb kutatások figyelembevételével összefoglalja a magyar föld Szent István állam-

rendezéséig terjedő őstörténetének Zala vármegye területét érintő részét. Magának a megyének története csak a királyság megalapításakor kezdődik. Az uralkodó birtokába vesz minden földterületet, melyet a honfoglaló nemzetségek meg nem szálltak s az ott lakó népeket egy-egy várispánjának igazgatása alá rendeli. A Zala-folyó két partján élő lakosságot zalavári comes-ének rendeli alá. Így alakul meg az ősi Zala megye, mint a királyi kormányzat vidéki szerve. Ennek a királyi vármegyének életébe hatol be a szerző az első könyv fejezeteiben, amikor a megye kialakulási folyamatának esetelése után mintegy az állam közjogi meghatározásának három fogalmi elemét: a főhatalmat, népet és területet alapul véve, tüzetesen foglalkozik a vármegye szervezésével, népével és területével.

Az első rész második könyvében szól a nemesi önkormányzati megyéről, mely a XIII. század nagy átalakulása után a királyi vármegyei szervezetet felváltotta. Különös figyelmet érdemel ennek a nagy átalakulásnak, a nemesi önkormányzati megye születésének plasztikus bemutatása, annál inkább, mivel ebben a nagy átalakulásban Zala vármegyének vezető szerep jutott.

A XIII. század elején a királyi hatalom a nagybirtokos oligarchia kifejlődésével teljesen legyengült. A királyi vármegye, mint a királyi magánbirtokok szervezete, elvesztette jelentőségét. De ugyanakkor újjáéled a vármegye más alakban éppen annak a nemességnek közreműködésével, amely az előző korszakban még a vármegyei hatóságon kívül állott. Amíg ugyanis a vár-birtokok nagymérvű eladományozása csökkenti az ispáni igazgatás alatt álló birtokterületeket, amelyek eredetileg nagy hatalmának alapját képezték, addig közhatalmi jelentősége állandóan emelkedőben van. Már eredetileg is joghatóságot gyakorol nem ugyan a nemesek, de a nemesi birtokok népei felett, később pedig mind gyakrabban jár el különös megbízás alapján a király nevében, amikor az élet ütemének gyorsulásával az uralkodó egymaga már nem képes ellátni a nemeseknek közvetlenül eléje tartozó ügyeit. A nemesség lassankint hozzászokik, hogy a comes-ban a királyi közhatalom képviselőjét lássa. Az ispán és a nemesség érintkezésének sűrűbbé válásával a megye a nemesség körében is élő fogalommmá lesz és így természetesnek látszik, hogy amikor az oligarchia ellen a középnemesség a szervezkedésben keres menedéket, tömörülésének alapjául a vármegyét választja. Ennek a mozgalomnak fűződik első emléke éppen Zala vármegyéhez. 1232-ben a Zalan innen és túl lakó királyi szolgák, nemesek előadják a királynak (Orsz. Levél. Dl. 182.), hogy ezen a vidéken sokakat ért jogtalan elnyomatás, a bírák pedig távol vannak, azt kérik tehát a királytól, hogy ők maguk bíraskodhassanak. A királyi engedély vétele után össze is ülnek Kehidán és

tárgyalás alá veszik Bertalan veszprémi püspöknek Atyusz bán ellen indított perét. Ez a köznemesség szervezkedésének első jelentkezése és különös érdekességet ad neki, hogy a királyhoz intézett levél öt elveszett pecsétjének egyike Hevenessy Gábor szerint¹ „SIGILLUM SERVIENTIUM DE SZALA“ köriratot viselt, ami arra mutat, hogy a zalai nemesek már ekkor határozott testületként léptek fel.

Kiterjedéséről és határaitól, majd a nemesi megye tisztviselőiről szóló fejezet után szerző a megyét közhatalmi funkcióinak végzésében mutatja be. Igen részletes leírást kapunk a vármegye igazságügyi szervezetéről, az ott folyó peres eljárásról, megismerkedünk a nádori, főispáni congregatiókkal, a sedriával, a peres és perenkívüli törvénykezési jognak a vármegyét érintő szabályaival. Az igazságszolgáltatásról szóló fejezetek a könyv legkimerítőbbben tárgyalt részét alkotják, ami természetes is, hisz az okleveles anyag ebben a tekintetben a leggazdagabb. A megye szoros értelemben vett közigazgatási feladatai között a törvények kihirdetéséről, a pénz- és hadügyi közigazgatásról hallunk, majd egy rövidebb fejezet a megyei nemességnek a törvényhozásban való részvételéről szól, ami akkor kezd jelentőssé válni, amikor a köznemesség személyes megjelenés helyett a vármegye nevében követeket küld az országgyűlésre. A diplomatikusra nem lesz érdektelen a megye hiteleshelyi működéséről és a megyei kancelláriáról szóló fejezet sem.

A mű második része az egyházi közigazgatás szervezetét és működését mutatja be. Zala megye területének nagyobbik fele a veszprémi püspökség zalai főesperességéhez tartozott, délnyugati része azonban a zágrábi püspökség bekcsényi főesperességét alkotta, amit csak úgy érthetünk meg, hogy Zala megyének ez a része „gyepüelve“, eredetileg lakatlan terület volt és csak akkor lett benépesítve és megszervezve, amikor Szent László a zágrábi püspökséget alapította. Így kerülhetett ez a rész is az új püspökséghez. Szerző mindkét főesperességben behatóan vizsgálja az egyházi életet közigazgatási szempontból, részletesen kiterjeszkedve a középkorban oly nagyjelentőségű tizednek a problémájára.

Holub munkája a magyar helytörténeti kutatásnak igen jól sikerült kísérlete és megerősíti azok nézetét, akik abban nem hasznos segéd munkát látnak, hanem a helytörténeti kutatás öncélúságát hirdetik. Holub ezt az elvet vallja műve bevezető soraiban és ahhoz mindvégig híven ragaszkodik. Minden kérdés abban a vonatkozásban érdeklí, vajjon áll-e valami oksági összefüggésben a megye területével. Ez azon-

¹ L. Collectio Hevesiana, XXIX. 201. a budapesti egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében.

ban nem szűkíti, sőt egyenesen szélesíti kutatási területét. Nem a megyei adatok szorgalmas kompilátoraként igyekszik az általános történelem épületébe egy-egy téglát elhelyezni, hanem ellenkezőleg, felhasznál minden levéltári és irodalmi adatot, amely összehasonlítás és analógiákból való következtetés útján megyéje fejlődéstörténetének megvilágítására szolgálhat. Mint a széles látókörű nemzeti történetíró is világtörténelmi távlatokban dolgozik, úgy állítja be Holub az ő megyéjének történelmét az általános magyar fejlődésbe.

És a végcélnak ez a tudatosan egy megye területére szorítása ad Holub munkájának értéket az egész magyar történelmi irodalom szempontjából is. Zala vármegye a legkulturáltabb nyugati részekben fekvő, történelmi fejlődésében meg nem szakadt, még területében is Szent István óta csaknem változatlan, valóságos típus-megyének, amelynek története szinte élénk tárja „a magyar vármegye” fejlődését. És ezt az általános fejlődést jobban meg tudjuk érteni egy vármegyében konkretizálva, mintha az adatok tengerébe merülve, valamennyi megye fejlődésének absztrakt képét ohajtanánk felidézni. Holub kitaró szorgalma így is igen nagy anyagot halmozott össze, amelyet legtöbbször nemesak a jegyzetekben való utalással mutat be, hanem beleszó magába a könyv szövegébe is. Igen nagyszámú részletesemény példaképen való feltüntetésével igazolja állításait. Ez az általános igényű munkát fáradságossá és nehézkesé tenné, de itt egy kisebb területen, mint ismerős helyen, ismerős arcok között — mint Holub mondja — valóban az eleven életet varázsolja élénk. A könyv értéke éppen a fejlődés egészének magasnézőpontú meglátásán alapuló rendszerbe foglalt részletekben van, amelyek ott is újszerűvé és érdekessé teszik a könyvet, ahol az általános fejlődés irányát más alapvető munkákból már ismerjük. Kísérjük például figyelemmel az igazságszolgáltatásról szóló résszel párhuzamosan Hajnik klasszikus munkáját, amelyre szerző is számos helyen utal. Ott kitaró kutatás után egy nagy elmében leszűrődött megállapításokat olvasunk, amelyek magas napként világítják meg a tudományos kutató munkásságát, Holubnál helységek, családok neveiben, érdekeikben, törekvéseikben, az elmúlt kor eseményekben gazdag életben mindez szinte testet ölt. E könyvből valóban előtűnik a középkori Zala vármegyének, mint közhatalmi organizmusnak, egész eleven élete. Legfeljebb talán a jogi vonatkozásokat szerettük volna erősebben kidomborítva látni, tekintettel a közigazgatásnak és a jognak szoros kapcsolatára. (Itt nem az igazságszolgáltatási részre gondolunk, hanem különösen azokra az érdekes közigazgatási jogi problémákra, amelyek például a királyi vármegyének önkormányzativá való átalakulási folyamata mögött rejtőznek.)

Ha a munka tudományos értéke mellett még megemlítjük, hogy kellemes és egyszerűen világos stílusa folytán nemcsak a szakember érdeklődésére számíthat, hanem a történelméhez ragaszkodó általános műveltségű zalamegyei is élvezetes olvasmányt találhat benne, akkor úgy hisszük, hogy Zala vármegye történetének írója a magyar tudományos életnek és Zala vármegye közönségének egyaránt kiérdemelte elismerését.

Párdányi Miklós.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. kötet:

Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, nagy 8°, 439 l. és 15 melléklet, V. kötet: **Szekfű Gyula: A tizenhetedik század.** Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, nagy 8°, 429, l. és 18 melléklet.

A modern történetírás mindinkább a népek belső történetére fordítja figyelmét, a kollektív jelenségek kerülnek előtérbe, sokszor az eszméket hordozó nagy egyéniségek rovására. Az új szellemtörténeti irány sem kedvez a hőroszok kultuszának, a vezető férfiak egyéniségében is különös előszeretettel keresi a kor gondolkodásának jellegzetes vonásait, szükség-szerű jelenlétüket sokszor mintegy az egyéniség tehertételeként könyvelve el. Ebből könnyen származhatnak egyoldalúságok a vezető férfiak megítélésében, de még könnyebben a belső fejlődés téves beállítása, egy-egy tényező szemszögének indokolatlan hangsúlyozásából és mások elhanyagolásából. Gyakran nincs kellő tekintettel az író a történeti jelenségek indító okainak rendkívüli sokféleségére, egészen figyelmen kívül hagyja az élet lüktető menetét és azzal, hogy a fejlődést leegyszerűsített formulába kívánja szorítani, elhomályosítja a szubtilitásokat: az egyének tevékenységét, a pillanatnyi helyzetek döntő hatását és mindazokat az erőkomponenseket, amelyek a kiválasztott tényező mellett sokszor vele ellentétes irányban hatnak.

Szekfű Gyula minden tekintetben modern felfogású történetíró. Hogy a történet nagyvonalú rekonstruálása iránt kiváló érzéke van, azt megmutatta már a „*Magyar állam életrajza*“-ban és a „*Három nemzedék*“-ben. Gondolatsorait nagy művészi készséggel, meglepő plaszticitással állítja olvasói elé. Ellenállhatatlanul ragadja magával az olvasót, hogy ugyanazokat a következtetéseket vonja le előadásából, amelyekre ő jutott. Hogy eközben a „hősökön“ gyakran ő is keresztülgázol, nem csodálhatjuk. „*A száműzött Rákóczi*“-ban ezt sokan hazafiatlanságnak tudták be, ami Szekfűtől a legteljesebb mértékben távol állt. Módszerében van az oka annak, ha az egyéniségek iránt kevesebb benne a fogékonyság és téves volt Rákóczi-jában az az indokolás, hogy „hús és vér“ embert akar be-

mutatni. A „Magyar állam életrajzá“-ban is csak két egyéniség emelkedik ki: Szent István és Széchenyi; a „Három nemzedék“-en egészen Széchenyi uralkodik, mellette mindenki más háttérbe szorul.

Előadó-művészetét már régebben Rembrandt stílusához hasonlítottam. (A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő, 1914, 376. l.) Jellemzi őt a sötét színek kedvelése, ami lelke mélyén bizonyos pesszimizmust sejtet. A sötét tónusok közt, amelyek alapjában illenek a magyar történet szomorú eseményeihez, ritkák a fényfoltok. Nem, mintha nemzetünk történetében nem volna elég fényes momentum, de mert pesszimizmusa és módszerének sajátságai ezeket az ő lelki szemei előtt árnyékba állítják. Nem az a feltűnő, hogy a nagyvonalú beállítás mellett bizonyos aprólékoságok elvesznek, — hiszen ez természetes következmény —, hanem, hogy a fény csak oda esik, ahová a művész vetíti. Ilyesmi csak műteremvilágításban lehetséges, amely mesterséges, a plein air nem ilyenek mutatja a valóságot; de a történelemnek mégis nem az a hivatása, hogy a naturát, mint a művészet, átalakítsa, hanem ellenkezőleg, hogy — minden művészi szempont ellenére — az igazságot rekonstruálja.

Az előttünk fekvő köteteket, a XVI. és XVII. század történetét nagy elismerés illeti meg. A szerző nagy eruditója, a tárgyában való elmélyedés, az anyag exponálása és művészi feldolgozása ritka élvezetes, szép és gondolatkeltő munkával ajándékozta meg történetirodalmunkat. Nagy kvalitásai megengedik, hogy minden él nélkül előadjuk aggodalmainkat az alkalmazott módszerrel és az ennek segítségével felépített következtetésekkel szemben.

„Hőseinek“ megítélésében utalunk Fráter Györgyre. Vele igen behatóan és kétségtelen szeretettel foglalkozik. A barát ma úgy él a köztudatban, mint „ravasz, fortélyos, hajlékony, előrelátó“ politikus. Szekfű épp ezeket a tulajdonságokat el akarja tőle vitatni. Szerinte ezeket a „jelzőket Fráter György valóban nem érdemelte ki“. (IV., 52. l.) Kemény energiát lát ugyan benne, de e mellett „politikátlan öntudatlanságot“ (IV., 51. l.), az emberismeret hiányát veti szemére (IV., 52. l.), gyermekes öntudatot, amelynek alapján azt hitte, „hogy a törökkel igazában ő tud bánni, ő az egyetlen, aki ravaszsággal a törököt orránál vezetheti“ (IV., 49. l.). Felemeli őt, mint önzetlen, szigorú erkölcsű, kemény embert, akinél minden lelkiismereti kérdés (IV., 46. l.), de el akarja tőle vitatni azokat a képességeket, amelyekkel legnagyobb sikereit aratta. Hosszan fejtegeti tehát, hogy milyen reális áldozatokat kellett hoznia a töröknek; mintha a török nagy túlhatalmával szemben ezek a sikerei még így is nem volnának a legfényesebbek. Mindez pedig csak azért, hogy befolyását a törökre délszláv származásával magyarázhasa (IV., 50. l.). Szekfű szerint ugyanis a barát „magánjogi és erkölcsi megkötöttségben élt“,

„kezdetttől fogva szolgálja, szervitora volt a Zápolyai-családnak, melynek feje iránt emélfogva hűséggel, hűbéri érzéssel viseltetett. De még erősebb köteléket jelentett délszláv eredete“ (IV., 46. l.). Ez az utóbbi tényező tette neki erkölcsileg és gyakorlatilag lehetővé a tárgyalást a törökkel (v. ö. IV., 51. l.).

Itt meg kell említenem Szekfünek két igen szellemes megjegyzését, amelyek, amikor szerencsém volt a kötet elejét még kefelevonatban olvasni, engem is megtévesztettek. Az egyik a Zápolyai-birtok döntő szerepe János király megválasztásában, amelyet a rokonság, a földesuri hatalom, a familiáris szervezet juttatott diadalra (IV., 10–11. l.). A másik, hogy a törökbarát politika a János körül terpeszkedő délszlávok műve. Ezek Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Brodaries püspök, Statileo, Veranescis Antal, Petrovics Péter, a Perusithok, Jak-sicos stb. (IV., 22–24. l.).

A dolgok mélyére nézve nem olyan meggyőzőek ezek a megállapítások. Elvégre a köznemesség erős szervezete ugyanazzal a politikai orientációval megvolt már a Hunyadiak korában, még a Zápolyaiak nagy hatalmának kifejlődése előtt. Az igazságszolgáltatás és a kancelláriai ügyvitel¹ fejlődése világosan elárulják, hogy az oligarchia minden hatalmaskodása ellenére is, a köznemesség törekvései kapcsán, milyen elemi erővel tört előre Mátyás, de még a Jagellók idejében is a békés kormányzatban a bürokratikus irány. Ez a köznemességet és a köznemesi pártot sokkal jelentékenyebb tényezőként mutatja be, semhogy Zápolyai megválasztását pusztán a familiaritásból lehetne magyarázni. Ami a királyválasztást illeti, azt sem tudjuk, milyen megyék jelentek meg a székesfehérvári országgyűlésen; a Pray-féle névtelenből tudjuk csak, hogy ott voltak a somogyiak, a zalaiak és a vasiak és Karacsonyi János mutatta ki, hogy ott voltak a békésiek is. Szekfü egy térképen összeállította a Zápolyai-birtokokat, kimutatva, hogy az egyes megyékben a portáknak milyen száma függött a Zápolyaiaktól. Ahol birtokaik nem voltak, ott természetesen a nemességgel is gyengébbek voltak kapcsolataik. Már pedig e térkép szerint Somogyban, Zalában, Békésben birtokaik egyáltalán nem voltak, Vasban is alig valami. Ezek a körülmények tehát, amikor csak 11 megye volt képviselve, nem nagyon támasztják alá azt az állítást, hogy a választásban a familiáris szervezetnek különös szerep jutott volna.

Ami pedig a délszlávokat illeti, a kérdés szintén nem olyan egyszerű. Brodaries pl. olasz földön tanult, Veranescicot is áthatótta az olasz kultúra. Szekfü szerint a délszlávok hozzá voltak szokva ahhoz, hogy a törökkel barátkozzanak, mert a török urak közt sokan voltak renegát honfitársaik (IV., 50. l.).

¹ E részben nagyon tanulságosak Szilágyi Loránd megállapításai: A magyar kir. kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Budapest, 1930, 60. l.

Csakhogy a délszlávok közt éppen a horvátok a törököknek legelkeseredettebb ellenségei, akiknél ez az alkalmazkodási lehetőség legkevésbé volt meg. Az érintkezést a törökökkel bizonyos tényezők megkönnyíthették nekik, de ez nem jelenti egyben a hajlamosságot az ilyen érintkezésre. Másutt Szekfű is a horvátokat egy vonalba állítja a magyarokkal, pl. a raboskodásban (V., 15. l.).

Nem fogadhatjuk tehát el ezt a két szellemes gondolatot Fráter Györgynél sem egész politikája és viselkedése magyarázatául. Ebben a beállításban Fráter György „magánjogi és erkölcsi megkötöttségben“ (IV., 46. l.) sodortatik az események által. Ezt nem tudjuk elhinni az olyan — Szekfű szerint is — kemény egyéniségről, mint amilyen a barát volt, egy olyan államférfiről, aki soha senkinek nem engedett bepillantást kártyáiba.

De hagyjuk a részleteket! Vizsgáljuk meg azokat a pilléreket, amelyekre a munka felépült, amelyekből a szerző koncepcióját megismerhetjük. Hangsúlyoznom kell, hogy ebben nem akarok részletekre kitérni, amiért is iparkodom ellenérveimet is Szekfű könyvéből meríteni, és azokra a kijelentésekre szorítkozom, amelyek a mű szellemét adják.

A munka alapgondolatát a tudós szerző következő soriban látom legpregnansabban megjelölve: „A kettős királyválasztásból megszületett két magyar államalakulat közül egyelőre csak a nyugatinak voltak politikában és kultúrában fejlődési lehetőségei. János királysága keletre, török, oláh, lengyel közé szorulva, kultúrhatások hiányában haldoklott éveken át, a régi magyar hagyományból újat nem bírván alkotni. A magyar állami berendezések János király országában csakhamar elsenyvedtek, helyükbe Fráter György új, erdélyi, partikuláris intézményeket állított, melyek nem képviselhették többé a régi magyar állami hagyományokat. A tradíciót, az őszivel való összefüggést, a nyugati fél tartotta fenn, az, amely egyúttal, idegen eredetű király alatt, idegen tartományokkal szoros összefüggésben, az európai hatásnak is sokkal inkább ki volt téve, mint a magyar állam hármikor előbb, talán Szent István óta soha enyire. Régi magyar tradíció és európai nyugati hatás, ez a két erő munkál most és hozza létre a Habsburgi államot, a magyar nemzet politikai életének négyszáz éven át tradicionális formáját.“ (IV., 61—62. l.)

Ebből a tételből következik az a beállítás, amely következetesen, a hosszú részletkutatások eredményeként kialakult, általánosan elterjedt felfogással szemben a Habsburgi állam igazolóiratának színében tűnik fel.

Legyen szabad az előbbi tétel kiegészítésére még egy helyet idéznünk: „A XVI. század állami életének szinte minden nagy változása a kettős királyválasztás és az ellenkirályság tényéből folyt, mint eredendő bűnből, mint minden rossz

kútfejből. Így a török uralom, így az ország politikai szuverenitásának, a magyarság nemzeti érvényesülésének évszázadokra kiterjedő sérelme és nem kevésbé így a keleti végek leválása, Erdélynek külön fejedelemséggé alakulása" (IV., 290. l.). Értjük a kettős királyválasztásnak ezt az éles elítélését, de nem értjük, hogy mért kell ebből minden ódiumnak a keleti félre esnie, és miért kell ott elítélni mindazt, ami a nyugati országgrészben természetesnek van feltüntetve!

Nem látjuk azt sem, hogy a tradíciót, az ősivel való összefüggést a tudós szerző miért látja csak a nyugati félben? Hiszen Szekfű maga mondja, hogy I. Ferdinánd rendszerének sarkpontjai a centralizáció és a kollegiális kormányzat voltak (IV., 69. l.), hogy a király első tanácsosa, Csesz bíboros kancellár Magyarországot csak a Habsburg házi hatalom eszközének tekintette (IV., 67. l.); amit pedig a centrális hatóságok jellemzéséről ír (IV., 70. l.), világosan elárulja, hogy ez a rendszer a leghatározottabb szakítás volt a hagyományokkal, és hogy benne Magyarország már nem állam, hanem provincia, csak névleg regnum. Ha az új központi kormányservezetről elismerjük, hogy az Magyarország államiságára szomorú helyzetet teremtett, akkor vajmi keveset változtat ezen az a kijelentés, hogy az „európai szükséglet eredménye volt" (IV., 70. l.), annál kevésbé, mert ezt a szükségletet akkor, különösen a német birodalomtól keletre, még alig érezték.

Ha megállapítjuk azt, hogy a kettéválás nem volt magyar nemzeti szükséglet (IV., 290. l.), akkor, ha objektívek akarunk maradni, ugyanebből a szempontból kell vizsgálatunk alá venni a nyugati fél berendezkedését is. Azok a pompás leírások és jellemzések pedig, amelyeket Szekfű a kormányzat, az igazgatás, a társadalmi és a birtokrend változásairól ad, semmi-
ben sem bizonyítják azt, hogy a királyság inkább haladt volna a tradicionális fejlődés medrében, mint a fejedelemség. Hiszen Szekfű szavaival élve, „csonka ország" volt, „melyet védeni kell, ennél fogva idegen haderő a határokon belül, idegen király, aki a határokon kívül tartózkodik, idegen kormánykörök kezdődő politikai befolyása s végül fejlődésében megálló, mert a nyugati fejlődéstől elszakított rendiség, mely egyedül képviselné a nemzeti erőket, ha azok képviselőit, folytonos védelemre utaltságában, ereje és szervezete volna". (IV., 99. l.)

Hogyan tartotta fenn ilyen körülmények közt ez a nyugati fél a tradíciót, az ősivel való kapcsolatot? A törekvés erre ugyan kétségtelenül megvolt, de nem volt meg a lehetőség. És nem látjuk az európai hatásnak azt a nagy érvényesülését sem, amely Szekfű szerint Szent István óta talán soha sem volt ennyire erős. Ezt a hatást csak a közigazgatás átszervezésében kereshetnők, amelynek azonban megvoltak már a XV. század második felében és a XVI. század elején sajátos magyar előzményei is, amelyeket az új fordulat derékba-

tört. A rendiségről maga Szekfű mondja, hogy az fejlődésében megállott, a nyugati fejlődéstől elszakadt. Ami pedig a kultúrát illeti, alig lehet arról a Dunántúrról, amely Mátyás udvarának pompás színhelye volt, azt állítani, hogy Szülejmán hadjáratainak irtózatos pusztításai után, elnéptelenedve, az elpusztult területeken nemzeti jellegéből idegen telepítéssel sokat veszítve, a régi kultúra képviselője s új kultúrhatások befogadására alkalmas talaj lett volna. Az általános elszegényedés s a délről jövő új telepesek alacsony műveltségi színvonalra ott egyelőre csak mély hanyatlásra vezethettek.

Ami korszerű új eszme akkor elhatott Magyarországra, az az ország keleti részében vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bártfán át az északkeleti megyékből terjedt el, a renaissance művészet Szepesből és Sárosból hatott tovább. A nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át. Nem Krakkóban nyomatták-e akkor a magyar könyveket, nem ott tanult-e a magyar ifjak nagy része? Szepes és Sáros ugyan közjogilag a nyugati félhez tartozott, de annak éppen az a területe volt, amely a tradíciót ápolva, főképp magyar lakosságával szembekerült uralkodójával és lelkében a keleti féllal tartott fenn szorosabb kapcsolatot. Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúrmunkára, mint amilyen Erdélyben, a partiumban és a Felső-Tisza vidékén folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a királyságban a kormányzatban hiányzott erre a kezdeményezés.

De térjünk vissza a politikai és a társadalmi élet kérdeseihez. Szekfű elmondja a velencei követek megállapítását, hogy a magyar központi hatóságok határozhattak, amit akartak, a döntést Ferdinánd titkos tanácsával hozta meg. (IV., 82. l.) Az a kép, amelyet olyan eleven színekkel fest a királyi kormányzatról, világosan elénk állítja, hogy a magyar akarat sem a külügyekben, sem a belügyben nem érvényesült. Az átalakulás Szekfű szerint két okra vezethető vissza, hogy „a rendek nyakukban a törökkel nem képesek az erősbödő központi hatalommal megmérkőzni“ (IV., 89. l.), és hogy „a király külföldön tartózkodva, nagy nyugati területekre támaszkodva, szinte teljesen függetlenítheti magát a rendiségtől“. (IV., 90. l.) „Amikor Magyarország védelmére idegen országok vér- és pénzáldozata vált szükségessé, az emberi dolgok vaslogikájával következett a pénzügy és hadügy terén a magyar állam szuverénitásának sérelme.“ (IV., 83. l.)

Ennek a szerencsétlen fordulatnak egész ódiomát a magyar rendiségre hárítja, „amely az új, fokozatosan bonyolult állami feladatok megoldására nem volt többé képes“, amely nem belföldi királyra bízta a honvédelmet, hanem idegenre, „hogy az külföldi pénz és katona segélyével védje az országot“. Ezért nem is számíthatott „államiságának, örendelkezé-

sének csorbítatlan fenntartására". (IV., 123. l.) Szeffűnek tudnia kell, hogy az egyedül magyar erőkkel való ellentállás lehetetlensége a török és az európai hadviselés különbségeiből fakadt. A XV. század tanulságai szövetkezésre kényszerítették az országot, amely hol lengyel, hol német orientációval kereste a megoldást.

Magyarországnál sokkal hatalmasabb birodalomban is így gondolkoztak. Legyen szabad e részben a pfalzi választónak 1576-i érvelését Szeffű előadásában idéznem: „Németország ügysem győzheti le a törököt oly megbízhatatlan szövetségesekkel, aminő Moszkva, a pápa és a spanyol király“. (IV., 144. l.) De hivatkozhatunk Szeffű saját szavaira is. A várvalon kiépítésénél írja (IV., 118. l.): „Várak nélkül a török védvonal nem paralizálható. Ezt Ferdinánd világosan látja már a nagyváradi béke megkötésénél, amikor János királynak csak azon esetre ígér segítséget a török ellenében, ha csakis erődített helyek védelméről lesz szó: szabad mezőn való védelemre maga sem elég erős, ehhez egész államszövetség segítsége volna szükséges.“

A IV. kötet III. fejezetében pedig maga Szeffű állítja össze a honvédelemre és költségeire vonatkozó adatokat, igen világosan mutatva ki, hogy a birodalmi segély nagyrészt behajthatatlan volt, hogy a Habsburg-tartományok segélyeiben sem volt sok köszönet, és hogy a Habsburgok sem tudták a modern feladatot „középkori elvekkel“ megoldani (IV., 158. l.), hogy a magyar jövedelmek egy részét még e rettenetes helyzetben is kivitték az országból, s az udvartartásra ugyanannyit költöttek, mint amennyi az egész védvonal költsége volt. (IV., 137. l.)

Mindezen tények ismeretében és ha Ferdinándnál oly megértően koncedáljuk, hogy Jánossal szövetségre lépve, csak az erődített helyek védelmét vállalhatta, talán mégis méltánytalan a magyar rendiséget olyan élesen elítélni, amiért a honvédelmet idegen királyra bízta.

A védvonal kiépítése Szeffű szerint Ferdinánd egyik legnagyobb érdeme. Részletesen jellemzi, hogy a magánosok várainak átvételével is, hogyan építi ki „tudatosan, magánosoktól nem zavarva“ (IV., 120. l.) a végvárak vonalát, és megállapítja, hogy „a király ezen állandó törekvését a védelmi vonal kiépítésére, maguk a rendek is elismerik, sőt belátva, hogy a várfenntartás költségeit egyesek nem, csak a király tudja viselni, egyesesen felkérlik őt, hogy a végvárakat gondjai alá vegye“. (IV., 121. l.)

Ezen a réven természetesen új szemrehányás éri a rendeket. „A XVI. századhoz hasonlóan ez a kor (a XVII. század) is irigylésreméltó lelki nyugalommal bízta rá az ország védelmi költségeinek fedezését a királyra, akinek hatalmát oly kevésbé kedvelte és oly szívesen megnyírálta.“ (V., 214. l.)

Nem tudunk menekülni attól a benyomástól, hogy a szerző

a szemben álló két félnek nem mér egyenlő mértékkel, hogy amilyen méltánytalanul kiélezi a kérdést a rendekkel szemben, annyira enyhe Ferdinánd megítélésében, sőt annyira túloz a védvonal kiépítése körüli érdemeinek méltatásában. Nem szabad tudniillik elfelejtenünk, hogy ennek kiépítése már Buda eleste, illetve 1543 után indult meg, visszahatásként arra a török kezdeményezésre, hogy Budát a környező várak elfoglalásával valóságos várövvvel vették körül, sőt hogy kiépítésének jelentősebb eredményei akkorra esnek, amikor Ferdinánd az 1547-i békekötésben már kiegyezett a törökkel. Akkor, amikor a küzdelem tulajdonképen folyt, Ferdinánd elmulasztotta az intézményes szervezést. Uralkodása első 15 évében hiába keresünk komoly intézkedéseket, vagy akár dicsérendő kísérleteket a honvédelemnek sikereiből kiépítésére.

Mi úgy látjuk a dolgot, hogy a nyugati fél sem találta meg sem politikában, sem kultúrában hamarabb a fejlődési lehetőségeket, mint a keleti. A magyar állami berendezések ott is nemcsak hogy elsenyvedtek, de egyenesen elfojtattak. A felbomlott igazságszolgáltatás újjászervezése, a végvárak kiépítése csak a XVI. század negyvenes éveiben indult meg, egyidőben Fráter György szervezési munkájával; addig ott is csak olyan haldoklás folyt éveken át, mint János királyságában, ha ugyan haldoklásnak nevezhetjük azt, hogy egyik fél sem akart elszakadni a hagyománytól és csak akkor alkalmazkodott az új helyzethez, amikor más megoldás már abszolúte nem volt lehetséges.

Indokolatlan tehát azt állítani, hogy „a régi többől ez a nyugati állam az új hajtás, mely újra törzssé izmosodik, minden más életforma, még az erdélyi is, mellette csak esetleges, időleges mellék-hajtás, mely nem önmagának, hanem külső körülményeknek köszöni létét“. (IV., 62. l.)

Ha megállapítjuk, hogy a kettéválás nem volt nemzeti szükséglet, nem elég ezzel szemben a Habsburg-királyságról azt állítani, hogy „európai szükséglet eredménye“, hanem koncedálnunk kell azt is, hogy az erdélyi külön fejlődést ily körülmények közt szintén a szükséglet diktálta. De ha a külön Erdélyt a kényszer hozta is létre, ez még nem jelenti azt, hogy a kényszerhelyzetben nem teljesített hivatást.

Ezen a ponton Szekfű koncepciója természetesen inagadozóvá válik. Hogy azt fenntarthassa, kénytelen arra az álláspontra helyezkedni, hogy csak a XVII. század első fele erős és tehetséges fejedelmeinek korában jelentkezik Erdély „nemzeti műveltség és magasabb humanitás színében Európa színpadán“, de nem szabad, hogy ez megtévesszen „a kezdetnek szegényes és természetellenes volta felől“. (IV., 290. l.) Véleménye szerint Erdélynek nemzetvédő szerepét csak Boeskey szánt, aki új államjogi szervezetbe foglalta: „Ez az új szervezet a tiszai és felvidéki vármegyékkel meg-

erősített erdélyi fejedelemség, mely Bocskay szerint »legerősebb pajzsa a mi nemzetségünk megmaradásának; ha örökössé lehet ő magában és nem szagatják idestova, abból várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetségünknek«. Új hang és egészen új felfogás ez, melynek tartalma bizonyára nem a régi, valóságos, Basta alatt meghúzódo, Báthory Zsigmond és az oláh vajdák előtt annyiszor alázkodó kis Erdélyország, nem a három nemzet laza, anorganikus konglomerátuma, hanem egy eddig csak Bocskay agyában élő posztulátum, új, ezután életrehívandó államalakulat.“ (V., 386. l.)

Hogyan egyeztethető azonban ez össze azzal a képpel, amelyet Báthory István fejedelemtől fest: „Hunyadi Mátyás óta ő volt az első magyar egész ember, aki állami erővel rendelkezett a magyarságnak felsegítésére s ezzel olyan munkát végzett, minőt az országon kívül maradt Habsburgok soha nem végezhettek.“ (IV., 317. l.) Persze szerinte Báthory idejében is Erdély „a lengyel királyság szekerébe“ van befogva (IV., 315. l.) és szimpátiáit a fejedelemtől a török ellen táplált erős ellenséges érzülete kelti föl, hogy szeretné az egyesítést az anyaországgal „az török offenzívája nélkül.“ (IV., 317. l.)

Hogy Bocskay is a törökellenes politikának volt egyik oszlopa, s hogy csak akkor fordult más irányba, amikor látta, hogy minden törekvése megghiúsul az udvari körök tehetetlenségén, nincs úgy kidomborítva, mint ahogyan Szekfű a bécsi béke Bocskayját a legélesebb megvilágításba állítja.

Ezen a megvilágításon fordul meg tulajdonképen a munka egész felépítése. Eszerint a megoldásban Bocskayt csak két szempont érdekelte: az erdélyi fejedelemség és a török béke. (V., 395. l.) Ő a nyugatival „szembefordult erdélyi-tiszai lélek“ szimbóluma (V., 384. l.), az első, akinek fejében török és német egyensúlyozásának gondolata megszületik. Ehhez Szekfű szükségesnek tartja hozzáfűzni: „jegyezzük meg: a két hatalmas szomszédot egyensúlyba akarja hozni, hogy ne feküdhessék többé rá ormóttan erejével a megmaradt kis magyarságra; egyensúlyozni, ez nem annyit jelent, hogy egymással kijátszani, hogy egyiket a másik ellen felhasználni, mint ezt korábban homályos formában Fráter György elképzelte s később Bethlen Gábor néha meg is valósította.“ (V., 386. l.)

Egy új koncepció lép föl, amely az erdélyi fejedelemség állandósulását és függetlenségét jelentette, amely azonban „szükségszerűleg megsemmisítette azon reményéseket, melyek a mohácsi vész óta lefolyt nyolevan esztendő alatt soha nem aludtak ki végképen a hazafiak lelkében, azon reményéseket, melyek megvalósításáért immár három generáció dobta oda áldozatul életét a naponkénti török küzdelemnek“.

„A Boeckay-koncepció kis Magyarországot akart összekovácsolni Erdélyből és a tiszai vármegyékből s ez a Kismagyarország kiszorítandó volt a lelkekből Nagymagyarország őseitől örökölt képét, mit eddig minden magyar öröknek. a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott. A XVII. század Erdélye tehát megalakulásakor jó hazafiak, katolikusok és protestánsok előtt azon tál lencsének tűnt föl, melyért el akarja adni az ősök örökségét.“ (V., 388. l.)

Azt hangsúlyozza továbbá, hogy azoknak a rendeknek, akik a bécsi béke, Boeckay és „büntársai“ (amint ők mondták) ellen tiltakoztak, „nem volt igazuk, amikor azt állították, hogy az ország minden lakosa nevében beszélnek, de kétségtelen, hogy minden korábbi generáció nevében joggal beszélhettek így.“ (V., 388. l.)

Azt a vádat is emeli még, hogy amikor Boeckayék az osztrák és a cseh rendek garanciáját kívánták a békéhez, „nem vették, nem is vehették észre, hogy a *pragmatica sanctio* és 67-es kiegyezés kölesönös védelmét készítik elő oly eszközökkel, melyet magyar érdek akkor nem kívánt“, amely Habsburg-érdek, Mátyás főherceg érdeke volt. (V., 392. l.) Milyen különös ez a megjegyzés Szekfűtől, aki a Habsburg államközösség szükségét éppen a honvédelmi szemponttal magyarázza s a később törvényesen kimondott kölesönös védelem kötelezettségét annak tényleges előzményeivel szemben olyasvalamire kapcsolja, amihez semmi köze sem volt!

A főbűn azonban, amellyel Boeckay politikáját megvádolja, hogy megosztja, elfordítja a magyarságot a török küzdelmekről: „...a török továbbra is terpeszkedik az ország területén s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelem alatt külön konstituálja magát. Az alig kétmilliónyi magyarság most (1606 után!) két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztíának ellentétes érdekei számára nyílik meg az út.“ (V., 396. l.)

Mintha megfeledkeznek arról az el nem vitatható tényről, hogy a geográfiai helyzetben a gyenge Erdélynek lehetetlen volt a török ellen föllépnie, ha e fellépésnek nem az az alapja, hogy a Habsburg-hatalommal együtt a török kiűzetésének határozott programjával indítják meg a küzdelmet. Ezt a politikát néhány évvel korábban éppen Boeckay juttatta diadalra. Hogy ezt a tervet akkor elejtették, azt Szekfű szerint is „egyedül az absolutus princeps, Zsigmond beteg egyéniségének tudhatjuk be, hogy Erdély nem maradt meg a keresztény, nyugati magyar közösségben“. (IV., 323. l.) Megfeledkezni látszik tehát arról is, hogy Zsigmond beteg lelkében is ezt a fordulatot a császári hadvezérek és a császári hadszervezet tehetetlensége idézték föl, s hogy Erdély akkori kiválása a szövetségből nem nevezhető a nyugati ke-

resztény közösségből való kiválásnak. A tizenötéves háború lesújtó tapasztalatai után nem lehetett ezt a kísérletet megismételni, mindaz pedig, ami azzal párhuzamosan az országban történt, természetesen maga után vonta Boeckay gondolkodásának megváltozását, ami azonban Szekfü fogalmazásában oly jelentéktelenül összezsugorodik, hogy a nem szakember ezekre az összefüggésekre nem is gondol.

Pompásan jellemzi ugyan azt a bizalmatlanságot, amely Ferdinánd, Miksa és a magyar urak viszonyát megmérgezte, hogy „a lelkekben már ott volt, mélyen begyökerezve, a nemzeti keserűség, annak tudata, hogy az ország idegenek elnyomását szenvedti“ (IV., 341. l.), hogy az egykorúakra már akkor az az ellentét hat, hogy „Nyugaton német uralom, Keleten minden belső gyöngeség s fejedelmi önkény mellett is magyar vezetés“ van. (IV., 340. l.) A kuruc-korszak egész történetfilozófiáját megtalálja már ekkor; a tragédiát abban látja, hogy „a lelkek vágya az önkormányzás után, meg az államiság tényleges, történetileg kifejlődött formája“ egymás ellenségeivé lesznek, de az ódiomot ebben a részben is azokra hárítja, akik letérve a realizálható valóság útjáról „az állami önrendelkezés korlátatlan követelményét“ állították föl. (IV., 341. l.) Csakhogy akkor nem is az önrendelkezés korlátatlan követelményéről volt szó, hanem csak roncsainak megmentéséről. Ami Báthory Zsigmond első lemondása után Erdélyben, majd a XVII. század első éveiben a királyságban történt, a török háború teljes elhanyagolásával, annak nem lehetett más következménye, mint a fegyveres összetűzés és ennek sikerei után misem volt természetesebb, mint hogy hasonló helyzetek ellen biztosítékot kerestek.

Egészen lehetetlen Szekfünek az a föltevése, hogyha Magyarország megadta volna királyának, amit akkor már minden fejedelem bírt, „nincs kizárva, hogy az új uralkodási elvek magyar központból, magyar tanácsosok által érvényesülhetnek“. (V., 201. l.) Ennek alátámasztására Pázmány hozza föl bizonyítékul, aki remélhette, hogyha a rendi mozgalmakat korlátok közé levezeti, „akkor a királyi hatalom további, kiterjedt működése ő általa és a katolikus rendek által magyar formák közt fog haladni“. (V., 202. l.)

Amellett a megállapítása mellett, hogy a bécsi-magyar ellentét hatása alatt pályájukon a király legbuzgóbb hívei: Zrinyi Mikós, Thurzó György, sőt maga Pázmány Péter is végül mind megváltoztatták álláspontjukat (V., 312. l.); amihez még Esterházy Miklós nádor keserű tapasztalatait is hozzáfűzhetne volna, — ez a beállítás nagyon kényszeredettnek és a levegőben lógónak tűnik föl. De még méltánytalább, ha ez a gondolatváltozás olyan tipikusan visszatérő tünet volt, ezért Boeckayt olyan élesen elítéli. Igaz, hogy Szekfü nem tagad meg tőle minden elismerést. „Boeckay — mondja egy helyen — nem adott ideális koncepciót, mely

a magyarság életében haladást, nagyobb energiafejlést jelentett volna, de ő volt az egyetlen, aki a valóság talajára állva, lemondott az akkor elérhetetlenről és megalkotta azt, ami az adott helyzetben és sokáig utána egyedül volt elérhető.“ (V., 389. l.) Ez a kétes értékű eldugott elismerés azonban nem paralizálhatja azt a sok hangosan elszónokolt vádat, amelyet Szekfű vele szemben, ahol csak teheti, siet megismételni.

Ha a Mezőkeresztes utáni császári hadviselés, a kamarai politika és Basta erdélyi működése hasonló ékesszólóan volna megrajzolva, mindez az ódium Bocskayról visszahullana a császári politikára és Bocskay politikai gondolkodásának változása is épp olyan indokoltan, sőt indokoltabban állana előttünk, mint Zrinyi Miklósé, Thurzó Györgyé és Pázinány Péteré.

Két vádnak kell ezzel kapcsolatosan mélyebben a szemébe néznünk: az egyik, hogy a bécsi béke óta van az ország két részre szakítva, a másik a leszerelés vádja a törökkel szemben.

Az elsőt néhány szóval el lehetne intézni. De ha nem akarunk felületesekek lenni, nemcsak a tényeket kell vizsgálnunk, hanem az előttünk fekvő koncepció beállítását is. Szekfű szerint Erdély Bocskay előtt nem jelentett semmit: kifelé gyenge, belül rendei meghunyászkodók. Bocskay Erdélyével nem Fráter Györgyét vagy Báthory Istvánét állítja szembe, hanem a beteg Báthory Zsigmondét, Bastáét és az oláh vajdákét, tehát Erdély mélypontját, a Bocskayt megelőző hat évtizedből alig néhány évet.

A „kezdet szegényességé“-re hivatkozik. Mintha nem ott hatnának igazi belső erők, ahol a kezdet szegényessége ellenére is oly rövid idő alatt olyan tiszteletet parancsoló tényleges hatalmat lehetett kiépíteni.

Szekfű Erdély keletkezését János király halálához kapcsolja: „János halálával a magyar király tényleges hatalma megszűnt Erdélyben. Ferdinánd korábban sem tudta itt akaratát érvényesíteni, most pedig seregei egyelőre Buda visszafoglalásán erőlködnek s ezzel a keleti részek tényleg kiestek a magyar király hatalmi köréből.“ (IV., 300. l.) Tulajdonképpen azonban török parancsszóra jön létre: „Az eseményeket későbbi magyarázatoktól szabadon mérlegelve, fel kell ismernünk, hogy Erdély államiságát török hatalmi szó, Szolimán erőszaka hívta életre. Ezzel szemben hiába volt Erdély akarata: hiába esatlakozott Majlád sógorának, Nádasdy Tamásnak, befolyása alatt Ferdinándhoz, hiába tette le ugyancsak a másik vajda, Balassa is, meg a szász városok a hűségesküt, s hasonlóképpen hiába küldött nekik Ferdinánd hitlevélszerű diplomát: Erdély sorsa ekkor is, majd később is annyiszor, határain kívül dőlt el.“ (IV., 301. l.)

Mindenki tudja, hogy Erdély külön életét nem Szülejt-

mán parancsa, hanem a török foglalás teremtette meg. Mindabból is, amit Szekfű a következő lapokon elmond, világos, hogy a földrajzi helyzet adottságai csak két lehetőséget engedtek meg: Erdély vagy fejet hajt a szultán előtt és kerül vele az összeütközést, vagy maga is hódolt területté lesz. Hogy ez az utóbbi nem következett be, mégis csak a Fráter Györgyök és Báthory Istvánok érdeme. Gyöngye utódok miatt az ő alkotásukat kisebbíteni nem lehet. Nincs olyan ország, amelynek megadatott volna, hogy trónján szakadatlan sorban kiváló uralkodók üljenek.

Szekfű Erdély jelentőségét azzal devalválja, hogy hatalma a tiszántúli vármegyékben, Fráter Györgyé a váradi egyházmegyében gyökerezett. (IV., 305. l.) Hiszen éppen ez mutatja a földrajzi erők ellenállhatatlan erejét. Az Alföld birtokbavétele után mindennek, ami a török területen túl volt, ha nem akart törökké lenni, Erdélyhez kellett csatlakoznia. Közjogilag fönn lehetett tartani a partium fogalmát, de a realitásban Erdély már nem volt a vajdaság területe, s ha erőinek legjelentékenyebb részét nem is a vajdaságból merítette, ez építő munkájának értékéből nem von le semmit. A Habsburgok építő munkája is, amelyet Szekfű olyan szépen méltat, idegenből táplálkozott, de idegen célok szolgálatába is állította az ország kezükre került részét, amit Erdélyről nem állíthatunk.

De Szekfűt, aki annyit hangoztatja a politikai realitást, egészen lebilincseli az a gondolat, hogy Erdélynek minden erejével a Habsburg jogar alatt élő országrész segítségére kellett volna sietnie, sőt vele egyesülnie kellett volna. Ezért tulajdonít olyan nagy jelentőséget Nádasdy Tamás kísérleteinek, hogy Majlád segítségével „az egyesített Nádasdy—Majlád családi hatalmat állítsa Erdélyben János király és Fráter György uralma helyébe“, amivel „Ferdinánd kormányja és általa a nemzeti egység is biztosítva lett volna“ (IV., 190. l.) — annak a sokszor pártot változtató Majládnak segítségével, akiről másutt maga írja, hogy az elsők közé tartozott, aki „Konstantinápoly és Bécs elismerésével“ az erdélyi vajdaságnak „tényleges függetlenítésére“ törekedett. (IV., 300. l.) Ez a tervezgetés ugyan még a Buda elfoglalása előtti időre esik, de Majlád mentalitása is annak bizonyítéka, hogy már akkor, a töröknek Bécs ellen megújuló támadásai idejében is azon az úton keresték a keleti országrész helyzetének megoldását, amelyre a török hódítás később az erdélyi államfériaikat rákényszerítette.

Túlzás tehát az a kijelentés, hogy „talán Széchenyi Istvánig Nádasdy az utolsó magyar államférfi, aki az egész magyarság sorsával foglalkozik, emelkedett állásponttól szabadon minden partikularizmustól. Már kortársai is, még inkább a reá következő generáció egy-egy országrészhez vannak kötve, azután jön Erdélynek végleges elszakítása.

ami teljességgel lehetetlenné teszi egy ily univerzális magyar egyéniség kifejlődését". (IV., 189. l.) Mintha Fráter György elhatározása, hogy átadja Erdélyt Ferdinándnak, Boeckayé, hogy Rudolf szövetségébe viszi Erdélyt, akkor, amikor már a török itt terpeszkedett, nem lett volna sokkal emelkedettebb és nagyobb jelentőségű nehéz elhatározás az egész magyarság érdekében?

Mindaz tehát, amit Szeckfü a Boeckay előtti Erdély jelentéktelenségére felhoz, erősen szubjektív színezésű és az állandó törekvések a kapcsolat visszaállítására az anyaországgal azt bizonyítják, hogy megvalósulásuk akadályát elsősorban abban keresendő, hogy ehhez a Habsburg világ-hatalom részéről nem volt meg a kellő megértés és segítség. A nyugati magyar gondolkozhatott akárhogy, ha a Habsburgok titkos tanácsa Magyarország nagy szerencsétlenségére fontosabbnak tartotta a nyugati politikát és a kezében levő magyar területeket nem a nemzeti állam, hanem a Habsburg-hatalom végvidéke szempontjából nézte, amelyek föl kell fognia a török támadásokat, hogy a császárnak nyugaton szabad keze legyen.

Boeckay után éppen azt veszi rossz néven Erdélytől Szeckfü, hogy emelkedettebb álláspontról a királyság magyarságával is törődik: „Ez az ifjabb államalakulat — írja — csak most (Bethlen Gábor idejében) lesz valóság, öncélú állam, mely most már nemcsak éjszaki és nyugati hatalmakkal, de az anyaországgal is egyenrangúnak tartja magát. De ezen az egyenlőségi síkon mégis csak közelebb áll Magyarországhoz, mint bármely más országhoz, vagy tartományhoz: összeköti vele a kapocs, mely már hasonlóképen Boeckay Istvántól származik: az erdélyi fejedelemség hivatottnak érzi magát a királyságbeli alkotmányos viszonyokba mindannyiszor beleszólni, ahányszor csak nézete szerint a magyarság érdekei megkívánják.“ (V., 186. l.) A fejlődés fokozatai jól vannak megállapítva, de Boeckaytól csak a hatalom származik, a kapocs, amely Erdélyt a királysággal összeköti, talán régiebb; a fogalmazás tehát itt sem helytálló. A két uralkodó: király és fejedelem közt ugyan élesebbé vált az ellentét, a két ország lakossága közt azonban szorosabbá a „kapocs“. Hatvanéves különélés és annyi meghíúsult egységesítő kísérlet után (váradi béke, Erdély tényleges átadása 1551-ben, speyeri szerződés, Rudolf és Zsigmond szövetezése), amelyek egyikét sem tudta a Habsburg-hatalom böles megfontolással és határozott eréllyel a maga javára fordítani, talán mégsem lehet azt mondani, hogy Boeckay szakította ketté az országot.

De térjünk át a másik kérdésre: tényleg leszerelte-e Boeckay a magyarságot a törökkel szemben? A törökség támadásai a Duna vonalán érték hazánkat. A hűbéri viszony, amely a Havasalföldet a portához kötötte, s a szultánok

törekvése Bécs felé, elhárította Erdélyről azt a veszedelmet, hogy átvonulási terület legyen. A török katonai ereje a megszállott területen tehát jórészt nyugat felé volt fordítva. A török fensőbbiséget még Zápolyai János elismerte, az erdélyi határon így mindig jelentékenyen kisebb volt a veszedelem, mint a Dunántúlon. A helyzet tehát lényegében nem változott. A megfelelő eszközök és vezetés híján Mezőkeresztes után elposványosodott háború befejezése pedig a lakosság eminens érdeke volt.

Azt sem tarthatjuk tehát helytálló fogalmazásnak, ha Szeffkú I. Lipót korának tárgyalásánál azt mondja: „A magyarság lelkében nem ég többé a pogány elleni küzdelem zsarátnokai, lehűtötte azt egyrészt Boeckay és nagy utódai, Bethlen és öreg Rákóczi törökbarát koncepciója, másrészt pedig a Habsburgok új nyugati orientációja.“ (V., 312. l.) Szeffkú Bekir basa ugyancsak nagyot nézne, ha öreg Rákóczi-iról azt hallaná, hogy törökbarát koncepciójú volt. De még érdekesebb azt hallanunk, hogy a Habsburgok orientációja nyugat felé *ekkor* új volt, s hogy a budai basák levelezésének egyik tudós kiadója (a levelek az 1553 és 1589 közti évekre vonatkoznak) azt állítja „csak most találunk a végbeliek török harcai Bécsben állandó visszautasításra“. (V., 312. l.)

Szerencsére Boeckay koncepciója — Szeffkú szerint — nemcsak a magyar királyság felé volt rossz, hanem a török felé is, akinek „valóban semmi oka nem volt arra, hogy Boeckay koncepciója szerint továbbra is fegyverrel támo-gassa a magyarság küzdelmét a bécsi udvar ellenében“. Így megértjük Szeffkú szájából ennek az okát is: „Hiszen mióta Bécs kelet felé őszintén békés politikára törekedett, a töröknek nem ő, hanem éppen a soha meg nem nyugvó végváriak voltak az ellenségei.“ Megtudjuk azt is, hogy „mind gyakoribb tehát, hogy a porta és Bécs megegyeznek a magyarok zabolátlanságának elítélésében és így a magyarság leküzdhetetlen vágya az egész ország integritásának visszaszerzésére, amennyiben még él egyesek lelkében, nyugaton és délen, a töröknél és a császári kormánynál egyaránt korlátokra talál“, ami természetesen csak akkor történhetett, ha ez a vágy nemcsak egyesek lelkében élt. Csak így érthető, hogy — Szeffkú szavaival élve — „török és bécsi között a magyarsággal szemben annyira kifejlődik az érdekközösség, hogy a magyarságnak nemcsak harci kedvét, hanem háborús hajlamának eszközeit is szívesen, egyesült erővel megsemmisítenék“ (V., 313. l.), amint azt 1615-ben is megkísérelték.

Ezek után tehát világos, hogy Szeffkúnak az a kijelentése is ferde, hogy a „török hanyatlás kihasználását Erdélynek Nyugattól elszakítása és az elszakítás állandósítása hosszú időkre megakadályozta“. (V., 396. l.)

Még egy fontos tényező függ össze a Boeckay-kérdéssel.

Hozzáfűződnek, bár ő akkor már nem élt, az 1608-i törvények, amelyek Szekfű szerint „nemzeti szempontból kétes értékűek“ (V., 200. l.), csak a rendi hatalmat erősítették, de a törökkel szemben a nemzetet megbénították. „Ne felejtsük el — írja Szekfű —, hogy az egész új rendi hatalom a Bocskaytól elért eredményeken alapszik, melyeknek viszont előfeltételük volt a török háborúról s az ország területi integritása eléréséről való lemondás; ezzel kapcsolatban az új rendiség nem is gondolhatott többé török háborúra és így az ahhoz szükséges nagy erőfeszítés, hatalmas katonai kontingensek kiállítása egyszersmindenkorra feleslegessé vált.“ (V., 206. l.)

Szekfű a leghatározottabban elítéli a rendiséget. Elvi álláspontját ebben a részben így fogalmazza: „Nyugaton ma már évtizedek óta él széles körökben azon tudományos felfogás, mely a XV. századtól a XVIII. századig terjedő kort az abszolút erők kifejlődése szempontjából értékeli és a modern jogállamnak, a szegény nép felszabadulásának, a népjóléti gondolat törvényhozási érvényesülésének és nem utolsósorban a nemzeti irodalmak első klasszikus fénykorának előhívóját, okozóját, e századokban egyetlen istápolóját a fejedelmi abszolutizmusban látja.“ (V., 343. l.) Ez a doktrinér szempont befolyásolja — úgy látszik — az 1608-i törvényhozás megítélésében is.

A vád eszerint úgy alakul, hogy a Bocskay-koncepció azzal a leszereléssel, amelyet Szekfű szerint a törökkel szemben inaurált, a rendiséget hadszervezeti és pénzügyi téren közömbösségre és tétlenségre szoktatta. Például Esterházy nádor sikertelen erőfeszítéseit hozza fel e két fontos kormányzati ág újjászervezésére. Eszünk ágában sincs, hogy a rendiségnek e téren történt mulasztásait mentegezni akarjuk; csak az egyenlő mérték betartását kívánjuk az ítékezésben. Esterházy 50—60.000 főnyi magyar sereget óhajtott volna. Ha Esterházy a rendeket súlyos és helytálló szemrehányásokkal illeti is, terveit megghiúsulásáért nem lehet egyedül a rendiséget felelőssé tenni, hiszen maga Szekfű állapítja meg, hogy a nádor „beadványai a bécsi hatóságoknál elsüllyedtek, s amikor azokat az országgyűlés elé akarta terjeszteni, úgy II. Ferdinánd, mint utóda III. Ferdinánd eltiltották attól“. (V., 216. l.) Ha az olyan vasakarát, amilyen Esterházy Miklósé volt, megtört, nem a rendek közömbösségén, mert hiszen a rendek állásfoglalására e részben nem is került a sor, hanem a bécsi udvar ellenállásán, a fennállott viszonyok közt vajjon ki segíthetett volna? Lippay kancellár szavaiból látjuk, hogy ez így volt, nemcsak ebben a kérdésben, hanem minden más téren is. (V., 208. l.) Nem lehet tehát oly élesen hangsúlyozni, hogy „a rendi alkotmány kifejlődése egybeesik a magyar hadi szellem, a magyar vitézség váratlan elhanyagolásával“ (V., 216. l.), mert e

két jelenség közt csak egyidejűség van, de nem okozati viszony. Hiszen pár sorral a fenti kijelentés után Szekfű is elismeri, hogy a bécsi hatóságok és a magyar rendek részéről „a vétkes közömbösség ugyanolyan mértékét kell megállapítanunk“, ami mellett azonban hangsúlyoznunk kell, hogy minden rendi kezdeményezés eleve meddőségre volt kárhozthatva. És nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a harci kedv ellanyhulását főképen a küzdelem hiábavalósága, Bécs ellenszöveve a végvári katonaság ellen és a katonaság fizetlenségéből származó bajok mozdították elő, aminthogy a nemességnek a végvári élettől való visszavonulásával kapcsolatosan Szekfű is pompásan kifejti ezeket az okokat. (V., 218. l.)

A török harcok ellanyhulása a XVII. században tehát nem írható sem Boecky, sem a rendiség terhére, amint az Szekfűnél más megállapításaival ellentétben ismételtelen olyan hangsúlyozottan történik.

Szekfű az abszolutizmus korábbi érvényesülését óhajtott volna s ez bizonyára jó lett volna a nemzeti fejlődés szempontjából, ha az a modern jogállamnak, a szegény nép felszabadulásának, a népjóléti gondolat törvényhozási érvényesülésének“ és a „nemzeti irodalomnak“ istápolója lett volna. I. Lipót koránál azonban maga is megállapítja, hogy „a bécsi kormány egyelőre nem kultúrát, hanem csak fegyvert és erőszakot szándékozott Magyarországra exportálni“ (V., 349. l.), hogy Lipót tanácsosainak abszolutizmusa „egyszerűen abban állott, hogy a magyar alkotmány megszüntetésével a császári teljhatalomból kifolyólag akarták Magyarországot kormányozni, belőle minél több adót kiperéselni, hogy abból végzetesen hiányzik a népjóléti momentum“ (V., 345. l.)

Az előző korról azonban így gondolkozik. „Az I. Lipótot megelőző Habsburgok — írja — távol állottak tudatos, abszolutisztikus tendenciáktól, s gondolkodásukban az abszolutizmusnak sem politikai, sem gazdasági ideái még gyökeret nem vertek.“ (V., 187. l.) Néhány lappal odébb azonban II. Mátyás korától mégis megállapítja a tudatosságot: „Míg I. Ferdinánd, sőt még Miksa és Rudolf is csak a napi politika szükségleteiből fordultak a magyar rendi alkotmány ellen, anélkül, hogy személyes antipathia vagy megsemmisítésre törekvés vezeték volna őket, addig Khlesl és az ő tanításait engedelmesen befogadó Mátyás király már tudatosan ellenséget látta benne, melynek megtörése az ő feladatuk.“ (V., 194. l.) Hogy ebben az abszolutizmusban annak sem politikai, sem gazdasági ideái még nem vertek gyökeret, csak súlyosbítja a helyzetet, mert így felszabadító és népjóléti tartalma természetesen hiányzott. Ez tehát nem csak Lipót kormányrendszerének a hibája. Így fenn kell tartanunk azt a régi nézetet, hogy a magyar territoriális erők megsemmisítése a nép fel-

szabadítása és népjóléti gondolat nélkül, főképp pedig a nemzeti irodalom istápolása nélkül a nemzeti lét megsemmisítését jelentette volna. Az 1670. év előtti és utáni idők közt csak az a különbség, hogy 1670 után a bécsi abszolutizmus „kendőzés nélkül, a maga igaz arcával“ (V., 432. l.) jelent meg.

Ehhez a német katonaságra volt szükség, amelyet pedig huzamosabb időre nagyobb tömegben a bécsi udvar 1606-tól a Wesselényi-összeesküvésig mégsem bezhözni. Ezt Szekfű így formulázza: „A Habsburgok, mint magyar királyok, az 1606-on fölépülő nemesi alkotmányban már jóformán semmi hatalommal nem bírtak és hogy királyi tekintélyük, de megdinasztikus érdekeik is érvénnyel képviselhetők legyenek, erre egyetlen eszközük a tőlük függő, nekik hű német katonaság lehetett.“ (V., 314. l.)

Szekfű abban látja az „osztrák államgondolat eredendő bűnét“, hogy már I. Lipót alatt, „születése idején“ sem tudta Magyarországot „mint homogén, ugyanazon bánásmódot érdemlő területet elképzelni“, hanem „elnyomott helyzetet“ jelölt ki számára. (V., 346. l.) De ezt a megállapítást az előző korra is ki kell terjesztenünk. Akkor talán nem a gazdasági, hanem a katonai szempont állott előtérben, Magyarország mint végvidék volt alárendelt szerepben, de az elnyomás gazdasági téren is megvolt már akkor is. Annak alapjait nagyon messze, a bécsi árumegállítójogból keletkezett mentalításra kell visszavinnünk.

Ha ehhez még hozzávesszük azt, amit Szekfű a bécsi urak „embertelen, vad magyargyűlöletéről“ mond, és Esterházy Pál általa idézett szavait, hogy az ország „száz év alatt nem fizetett annyit a töröknek“, mint a felszabadító hadjárat idején „két esztendő alatt a külföldi katonaságnak“ (V., 385. l.), végeredményben mégis azt kell megállapítanunk, hogy Erdély, keleti magyarság, Bocskay-koncepció és rendiség nélkül a magyarság sorsa kétségtelenül még sokkal szomorúbban alakult volna.

Nem tudunk tehát ezekre a századokra nézve a Bécsből irányított abszolutizmus gondolatával megbarátkozni, még annyira sem, hogy a XVII. század királyait e részben a felelősség alól Szekfűvel felmentsük: „A kormányzás abszolutisztikus iránya tehát, mely Rudolftól kezdve folyton erősödik, nem ő tőlük indul ki és a történeti felelősségnek méltánytalan elosztása volna, ha az abszolutisztikus ideák érvényesülését, bűn vagy erényként, nekik tulajdonítanánk. Az új kormányforma ekkor már elméletileg régen készen volt.“ (V., 190. l.)

Bizonyos ellenmondást látunk abban, hogy a királyságnál Szekfű unos-úntalan a rendi jogok kiépítését kárhóztatja és védelmébe veszi az abszolutisztikus kormányzást, Erdélynél viszont nem viseltetik hasonló szimpátiával ez iránt a korszerű berendezkedés iránt és némi éllel emlegeti az „absolutus princepsét“, a rendek „meghunyászkodását“, „alázkodását“.

Elismeri ugyan, hogy „az erdélyi fejlődésnek nagy szerencséje volt, hogy az új európai ideákat ott magyar nemzeti fejedelemiség képviselhette, mely előtt az elavult rendiség árnyékát vonult vissza, ellenállást meg sem kísérelve“ (V., 237. l.), elismeri, hogy „amit nagy magyarok, Esterházy Miklós és Zrínyi Miklós nem tudtak a nyugati félen megvalósítani, az állami akarattá s magyar akarattá erősödött a keleti félen. Erdélyben“ (V., 224. l.), de ez iránt „az abszolutizmusra hajló, tisztán protestáns színezetű politikai képződmény“ (V., 235. l.) iránt mindig élénk ellenszenvet érez és tőle minden érdemet el akar vitatni.

Úgy látszik, ezért a török „barátság“ túlzott kiélezése, az eltekintés a földrajzi helyzet kényszerűségeitől, hogy a török uralom megdőltenél annál aláhúzottabban hangsúlyozhassa: „Végül azonban mégis csak Bécsből, a Habsburg magyar király igazi székvárosából indultak el a felszabadító seregek, melyeknek összeszerzése, felállítás, felszerelése és fizetése egyképen a Habsburg uralkodó centrális, bécsi hatóságainak feladata volt. Az a nagy birodalom tehát, amely 1526-tól kezdve a Habsburg fejedelem személye és bécsi központja körül lerakodott s amely a magyar királyság maradványainak függetlenségét pusztá létével is annyira veszélyeztette, végül mégis saját elhatározásával, akarata szokatlan megfeszítésével állította helyre a magyar királyság területét s ezzel a magyar nép új fejlődését századokra lehetővé tette.“ (V., 383. l.)

Eddig senki sem állította be úgy a fejlődési lehetőségeket, hogy a főlshabadiítás Erdély felől is kiindulhatott volna. A sztratégiai helyzet csak nyugatról vagy északról tette lehetővé a török front felgöngyölését. Ez határozta meg Erdély sorsát. Hogy ebben a helyzetben ez a kis ország annyit tett a magyarság fenntartására, túlzás nélkül rendkívüli teljesítménynek nevezhető. Nem oszthatjuk tehát azt a nézetet, hogy „Erdélynek magyarságvédő szerepe“ csak 1670 után „alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Boesckay, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére.“ (V., 356. l.)

A dithyrambus a főlshabadiító hadjárat megindításáért pedig azért túlzott, mert amint azt Szekfű is bőven kifejti, az udvar nem „saját elhatározásából“ indította azt meg, hanem XI. Ince pápa nyomatótékos sürgetésére, jórészt a kényszerhatása alatt. Ezzel eszünk ágában sincs csökkenteni a bécsi udvar érdemeit a felszabadítás körül, de hangsúlyozni kívánjuk, hogy a korábbi magyar történetírás, amely ezt elkészt elhatározásnak tekintette, közelebb járt az igazsághoz, mint az új beállítás.

Hasonlóképen téves az a fogalmazás is, amely a török kiűzését kizárólag katolikus érdemnek kívánja feltüntetni s a Boesckay-koncepcióival a Regnum Marianum gondolatát helyezi szembe: „A katolikusoknak ez a leginkább jesusaitáktól ki-

dolgozott történetfilozófiája sohasem tudott belenyugodni az ország feldaraboltságába, sem a török uralomba, sem a török védelme alatt kifejlődő, meghúzódó területi alakulásokba. aminő volt az új Erdély s utána a tiszai és felsőmagyarországi részek kuruc függetlensége; „ez a gondolat biztosítja kétszázéves túrés és tévelygés után a magyar államiság tradicionális kontinuitását Erdélynek, az új, büszke független államnak szomorú romjain.“ (V., 293. l.)

Hogy a bécsi béke és a Regnum Marianum gondolatköre vallási felfogás tekintetében homlokegyenest ellentétes volt, senki sem vitatja. A hazafiasság gondolatát egyetlen felekezetnek kisajátítani azonban csak a hitvitázás idején volt divatban. Szekfű a XVI. századnál magas költői szárnyalással jellemzi az ország egységes törökellenes fellángolását, bőven hivatkozva a protestáns papok imáira is (IV., 102–108. l.), a XVII. századtól mégis az aláfestés jellegzetes színe, hogy a protestáns világfelfogás lelki szövetségese a töröknek s a rendiséggel, a felkelésekkel, Erdéllyel legfőbb akadály a felszabadításnak. Ezért még az elejétől fogva állandóan nyugati érdeklődése által lekötött Habsburg-politikát is I. Lipót idejében *újnak* nevezi. Munkájából egyáltalán nem domborodik ki a nemzetnek az a nagy tragikuma, hogy sorsát ebben az időben, amely neki parancsolóan a Kelet felé irányuló harcot írta elő, olyan hatalomhoz kötötte, s a török befészkelődése óta csak onnan várhatta a döntő fordulatot, amelynek politikájában ez a kérdés a jelentéktelenek közé tartozott, mert a dinasztikus nyugati terjeszkedés, a vallási küzdelmek és a rendiség megtörésére irányuló törekvések mögött oly messze hátramaradt, hogy reá úgyszólván már semmi ereje sem jutott.

A felszabadítás, ha pápai kezdeményezésre történt is, talán mégsem volt kizárólag katolikus megmozdulás! Gondoljunk a Buda ostromához távol északi hazájukból idevonult svédekre és azokra a brandenburgiakra, akik a vár északnyugati sarkán legerősebben véreztek. S amint a felszabadítás megindítását európai megmozdulásnak nevezhetjük felekezeti különbség nélkül, úgy a nemzeti küzdelemben a török ellen is el kell ismernünk, hogy az felekezeti különbség nélkül hatotta át mindenek lelkét. Hisz a Szekfű dicsőítette Dunántúl is protestáns volt, ő maga is elismeri, hogy ott csak a XVII. század közepe után jut túlsúlyra a katolicizmus, míg a teljes áttérés csak az 1670-i események hatása alatt ment végbe (V., 318–319. l.), és protestáns volt az Alföld, amely másfél századon át a napi érintkezés lelkétől néma ellenállásban, a fegyver nélkül vívott megszervezetlen egyéni küzdelemben névtelen hőseivel mélyrehatóbb diadalt aratott, mint a végvárak vitézkedő népe. Az ő érdemük nincs méltó módon kidomborítva, pedig ők áldozták lemondásában, vérben, emberben a legtöbbet. Szalmalángú nemzetünk ebben a harcban

ugyanesak nem illethető a korai elernyedés vádjával. Ha hatvan év múltán a harc továbbra is ugyanazzal az engesztelhetetlenséggel folyt volna tovább, amikor a harcos fegyverét a bécsi kormány is lefogta, ugyan mi maradt volna meg a magyarságból, amelynek 150 éven át nemcsak népszaporulata maradt el, de korábbi száma is leapadt? Aki követ vet Boeckay politikájára, ezt gondolja meg mindenekelőtt. Aki Erdély hatalmát kárhoztatja, gondoljon Pázmányra (V., 285. l.) és Zrínyi mondására: „Erdély fája kidőltével mi is romlásba esünk!” (V., 333. l.)

De ha ezt a fogalmazást megfordítjuk és enyhébben úgy fejezzük ki, hogy a katolikus Dunántúl távol állott azoktól a törekvésektől, amelyek a protestáns keleti magyarságot hevítették, akkor sem járunk az igazság útján. Nem a Wesseleányi-összeesküvés tényére akarok hivatkozni, hanem az általános mentalitásra, amelyet Szekfű így fejez ki: „Bethlen Gábor tragikumához tartozik, hogy korán jött, amikor a nyugati magyarság még nem volt kész a felkelésre, mert úgy nemzetrendi, mint vallási szempontból azt hitte, hogy fegyver nélkül, a törvények érvénybe helyezésével biztosíthatja kívánóságait a bécsi kormánnyal szemben.” (V., 319. l.)

A jezsuitákat nem nemzeti szempontok irányították a függetlenségre törekvő részeknek a királysággal való egyesítésére. Az ő szempontjaik a függetlenségi gondolatot csak erősítették, különösen a felsőmagyarországi részekben. De ne felejtjük azt sem, hogy a keleti fél is ideális célként mindig az egész királysági területnek a maga vezetése alá hajtását remélte, ami természetesen a földrajzi adottságok, utóbb a felekezeti ellentét miatt is nem volt megvalósítható. Amíg a török az országban volt, mindkét fél egyformán „tévélygett”, a tradicionális kontinuitást egyiküknek sem sikerült helyreállítani, az csak a török kiűzésével volt lehetséges. Az integritásért a felszabadítás után is küzdeni kellett, amikor nem ellenséges hatalom túlnyomó katonai ereje akadályozta annak helyreállítását, de ebben a küzdelemben olyan erők jártak elől, amelyeknek tradíciói 1606-ban és 1608-ban gyökereztek. Szekfű konklúziói tehát végzetesen elhibáztak.

Szellemtörténeti módszerével nagyon is magasról tekint az elmúlt századok ködlepte völgyeibe. Kilátópontja megtéveszti, mert csak a hegycsúcsok kontúrjait látja, de a mélyben az összefüggéseket ködben hagyja. Jelentőséget tulajdonít Balásfi Tamás püspök írásának, aki Pázmány környezetében elméleti munkában tört lándzsát az abszolutizmus mellett, ámbár maga sem akarja állítani, hogy Pázmány „egy ilyen nemzeti abszolutisztikus fejlődés lehetőségeit átgondolta volna” (V., 201. l.), és munkája gondolatmenetének mégis ez lesz egyik kiütkező pontjává. Pedig mennyire ellentétben állott ez az akkori magyarok gondolatvilágával!

Nádasdyt és Fráter Györgyöt látjuk egymással szemben, de alig hallunk valamit azokról a tárgyalásokról, amelyeket az utóbbi Erdély átadása érdekében folytatott. S amint Boeckay irányváltoztatásának indokolását nem kapjuk meg a hosszú háború és Erdély pusztulásának megfelelő rajzában, úgy a Wesselényi-összeesküvés megértésére is nélkülözzük az 1660—1664. évek behatóbb ismertetését. Az eseménytörténetnek ez a feltűnő elhanyagolása a munkának nem válik javára, egyrészt, mert helytelen következtetésekre vezet és vezetheti még inkább a laikus olvasót, másrészt, mert egy ilyen, a művelt közönség részére írt munkát nem szabad úgy megfogalmazni, hogy az csak behatóbb történeti tudás alapján — amilyenel a közönség nem rendelkezik — legyen megérthető.

„A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre — hangoztatja az előszó. (I. 8. l.) — Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekedniünk.“ De Szekfű szerint Nádasdytól Széchenyig nincs államférfi, aki az egész magyarság sorsával foglalkoznék; keleti és nyugati magyar állnak egymással szemben. A fejlődés az ő fölfogása szerint bizonyos pontokon a nyugati lélek győzelmét hozta meg, aminek alapján — úgy látszik — a szerző szükségesnek látja, hogy a háttérbe szorult lelkiséget — ha ugyan szabad magunkat így kifejeznünk — „tévelygés“-nek bélyegezze és minden vonatkozásban pálcát törjön fölötte. Meggyőződésünk szerint még a vesztes fél jelentőségének hasonló, a győzelem szempontjából való lekicsinylése is — ahistorikus eljárás. Ebben az esetben azonban korántsem lehet szó a nyugati léleknek minden tekintetben való felülkerekedéséről!

Sajnáljuk, hogy ezekre a megállapításokra kell jutnunk egy olyan munkával szemben, amelynek olyan pompás részei vannak, mint pl. a királyi közigazgatás fejlődésének, a török elleni elkeseredésnek, vagy nemzetiségi viszonyaink átalakulásának pompás rajza, de ezek az érdemek sem nyomhatják el aggodalmainkat a munka szellemével, gondolatmenetével szemben. Kétségtelen, hogy magas művészi értékű alkotást kaptunk, de ismételnünk kell, hogy a feldolgozás műteremvilágításban készült, hogy a fény csak oda esik, ahova a tudós szerző vetíti, amiért is a két század történetét teljesen a maga képeire alkotja meg, ami azonban nem az élet mása.

A munka legnagyobb érdeme, hogy a pusztai politikai történeten kívül a közigazgatás, a gazdasági és a társadalmi fejlődés eredményeit is érvényesíti s így az evolúció mélyen ható erőit szerves összefüggésükben magasabb egységbe foglalja össze. E részben csak az volna a kifogásunk, hogy a szellemi élettel mostohán bánik és azt túlzottan sötét színben festi. A politikai és a művelődési tényezőknek — hogy a be-

vett terminusokkal éljek — ez az összekapcsolása a haladás. a korábbi összefoglaló munkákkal szemben, közeledés a Goetz-féle kultúrtörténeti ideál felé.

Ez a kultúrtörténeti vagy szellemtörténeti irány „nem osztja mezőkre“ a fejlődést, — írja az előszó — „nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel“ (I., 8. l.), amihez azonban hozzá kell tennünk, hogy nem is veti el a korábban kifejlődött kritikai módszert, amelyet az írónak nemcsak forrásaival, de saját koncepciójával szemben is alkalmaznia kell. A lelki megismerést esetleg jelentőségben a részleteket tisztázó analízis fölé helyezhetjük, de időrendben eléje semmiesetre sem. A rekonstrukció csak akkor lehet helyes, ha a lelki megismerés a részleteket tisztázó analízis munkáján érett meg. Így vallja ezt pl. Goetz is. (Archiv f. Kulturgeschichte, 1910.) A történetíró tehát semmiesetre sem érlelhet ki valamely gondolatsort, ha az nem a részletekbe való elmerülés és a saját következtetéseivel szemben gyakorolt kritika eredményeként jelentkezik.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az az átértékelés, amelynek eredményeivel ismertetésünkben foglalkoztunk, nem a kollektív erők kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehelyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletesebben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól való elhajlására.

Domanovszky Sándor.

Béla Iványi: Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom. — Extrait des Mélanges Mandonnet, tome II., pp. 437—478. Paris. Librairie Philosophique J. Vrin. 1930.

A Mélanges Mandonnet első kötetébe a legnagyobb dominikánusról, Aquinói szent Tamásról, 17 kiváló katolikus tudós írt különböző vonatkozású, nagyobb dolgozatot. A most megjelent második kötetének tárgya szétágazó, amennyiben 25 szerzőnek különféle, egyházi tárgyú dolgozatát közli. A német, angol, francia és olasz nyelven kiadott dolgozatoknak egyike Iványi Bélának, a szent Domonkos-rend római központi levéltárának felhasználásával készített dolgozata a magyar dominikánus provincia multjáról.

A dominikánusoknak Rómában, a Collegio Angelicóban lévő központi levéltára, a többszöri költözködés és más okok

miatt 1926-ig alig rendezett és a kutatásokat nagyon megnehezítő állapotban volt. Ligiez Vince főlevéltárnokot a múlt század végén bekövetkezett halála akadályozta meg a levéltár teljes rendezésében, azután Molthon rendezte hat évig, 1904-től 1922-ig minden munka szünetelt, míg végre Angelus Walz megfelelő szakismeretével négy év alatt hangyaszorgalommal rendezte a levéltár egész anyagát, sőt nagyjában már a kataszterét is felállította. Iványi Béla a használhatóvá tett levéltár anyagát átvizsgálva, a magyar vonatkozású okleveleket kivonatolta és munkálatainak eredményét most a *Mélanges Mandonnet II.* kötetében 41 oldalas, külön is megjelent dolgozatban ismertette. Ez a dolgozat nemcsak azok számára lesz irányadó, akik a magyar dominikánus rendtartomány történetét óhajtják feldolgozni, hanem általában a magyar egyház-, egyházjog- és művelődéstörténelem kutatói számára is.

A levéltár 21 nagy gyűjteményéből magyar vonatkozású anyag van a 300 kötetes IV. gyűjteményben (1469-től, illetőleg 1474-től kezdve időrendbeszedve együtt van a magyar provincia egész története), ezenkívül a XIII. és XIV. gyűjteményben van tekintélyes mennyiségű anyag. Különösen érdekesekek a magyar provinciának a XV. század második felében volt szervezetére vonatkozó adatok. Eszerint öt natio volt: Magyarország, Erdély, Szlavónia, Horvátország és Moldova. A natiók élén vicariusok állottak és ezek alá voltak rendelve a conventek és monostorok élén álló conventuális priorok és priorissák. A mohácsi vész előtt a magyar provinciában negyvenkét helyen volt convent, illetőleg monostor. Az összes magyar rendházakban legalább ezer tag volt. Propter studium a magyar rendtagok olasz, francia és német egyetemekre jártak, causa devotionis pedig többnyire Rómába, ad limina apostolorum, azonkívül Lorettóba és Jeruzsálembe. Budán már 1390-ben volt a rendnek egy universitásnak is nevezett studium generaléja, ahol magisteri fokozatot is lehetett elérni. 1525-ben Szebenben is állítottak fel egy studium generalét, de alig működhetett néhány évig. Tragikus adatokat olvashatni a registratura-könyvekben a magyar provincia pusztulásáról. Az összeomlás 1527-ben a pécsi ház leégésével kezdődött és már 1561-ben az avignoni generale Capitulum ezt írja: *In amplissimo regno Hungariae vix unum et alterum cenobium nobis remansit...* 1580-ban a magyar rendtartomány már az osztrák provinciába olvasztottként szerepel, jelenleg pedig mindössze öt conventre és négy monostorra zsugorodva várja az önállósulását és felvirágzását.

Iványi Béla érdemes dolgozatához ezen a helyen csak egy tárgyi megjegyzést kell fűznöm. Berthier: *Le convent de Sainte Sabine a Rome* (Róma, 1912.) c. munkája nyomán (317. l.) a római Sainte Sabina-kolostorral kapcsolatban a

következőket írja: Es ist möglich, dass auch der von Berthier erwähnte „bienheureux Maurice de Hongrie“ etliche Tage seines Lebens hier verbrachte, doch wissen wir ausser seinem Namen vorläufig nichts über ihn (442. l.). Ezzel szemben meg kell állapítani Berthier tévedését, mert a magyar dominikánusok között csak egy, boldognak nevezett Mauritius ismeretes, boldog Csáky Móric, kinek életrajzi adatait Iványi Béla ezen dolgozatával egyidejűleg közöltem (B. Csáky Móric élete. Budapest, 1930. Credo kiadása). Csáky Móric (élt kb. 1270 és 1336 között) egész életéből csak három évet töltött Magyarországon kívül, a bolognai rendházban, de nem volt Rómában soha.

Iványi Béla dolgozatának megjelenése után kívánatosnak látszik összegyűjtött adatainak közlése, hogy alapul szolgálhasson a magyar dominikánus provincia történetének rendszeres feldolgozásához. Annál inkább jogos ez az óhaj, mert eddig csak adalékok láttak elszórtan napvilágot és mert a dominikánusoknak Walz után a legkiválóbb története, a római Angelicum-egyetem volt rectora, Szabó-Szádok, a közelmúltban vette át a magyar dominikánusok közvetlen irányítását és így módjában volna ezt a munkát megszervezni. A további kutatások során a rendezés alatt lévő bécsi dominikánus-levéltárból még előkerülhet az egykori budai conventnek és universitásnak levéltára is, és már csak ennek a megtalálása is megérné a reáfordított fáradságot.

vitéz Málnási Ödön dr.

Brunner Emőd O. S. B.: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930. 8-adr., 65. l.

A francia felvilágosodás térhódítása a teológiai irodalmat is védelemre készítette. A cenzúra, mint védelmi eszköz a felvilágosodás irodalmi termékei ellen, Magyarországon éppen úgy nem jöhetett többé számba, mint külföldön, mert 1754 óta a bécsi állami cenzúra-bizottságnak volt alárendelve, amelynek élén 1758-tól 1772-ig a janzenista Van Swieten állott. A védekezés alapjait tulajdonképpen XIII. Kelemen pápa rakta le 1766-ban kiadott *Christianae Reipublicae Salus* kezdetű brévejében, amely a felvilágosodás neve alatt összefoglalható vallásellenes tanoknak a rendszeres kompendiuma volt, amellel felszólítás a fejedelmekhez a katolikus vallás védelme érdekében. A katolikus hitvédelem első irodalmi megnyilvánulása nálunk a pápai breve után Csapodi Lajos jezsuitának Nagyszombatban 1769–72 közt megjelent ötkötetes teológiai műve volt, amelyek részletesen cáfolják az egyházellenes, különösen a francia írók támadásait. Munkája szigorúan skolasztikus rendszerezésű, nem az egyes írók vitatkoznak, hanem ellenvetéseiket szigorú rendbe szedve cáfolja őket. Ötvennél több francia, angol és olasz szerzőt

idéz munkájában. Idézeteit vizsgálva azonban megállapítható, hogy ismereteit másodkézből merítette, különösen az olasz dominikánus-irodalmat forgatta nagy haszonnal.

Amíg Csapodi munkái kizárólag a teológusokhoz szólnak, azok számára való fegyvertár a felvilágosodással szemben, addig egy másik jezsuitának, Molnár Jánosnak, a munkája (*De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis, Posonii et Cassoviae, 1776*) már szakít a skolasztikus módszerrel és nem a tévelyeket cáfolja, hanem azok szerzőivel foglalkozik. Művének mintájául Valsecchi olasz dominikánus egyik munkája (*Dei fundamenti della religione, Edizione seconda riveduta, Padova, 1767*) szolgált, míg az angol felvilágosodás irodalmában Csapodi szolgált neki útmutatóul. Molnár legbővebben Voltaire-rel, Rousseau-val és Montesquieu-vel foglalkozik, érdekesen cáfolja azokat a lekicsinylő megjegyzéseket, amelyek a felvilágosodás és a katolikus egyház közt kiegyenlíteni kívánó marchese Caraccioli munkájának német kiadásában (*Reisen der Vernunft durch Europa, Augsburg, 1773, pp. 52—3.*) a magyarokról olvashatók.

Csapodi szigorú teológiai rendszerezése és Molnár erősen személyi élű kritikai ismertetése után teljesen aktuális hitvédelmet ír Szvorényi Mihály József (*Causa Religionis contra libertinos defensa per I. M. Szvorényi, Budae, 1779*). Munkája rendszeres apologetika, a felvilágosodás íróinak cáfolata. Azonban hijjával van az eredetiségnek, mindent Valsecchiből merít, akinek munkája még egy évtizeddel később is annyira uralta a magyar katolikus hitvédők irodalmát, hogy Egerben latin fordításban is megjelent.

II. József uralkodása a felvilágosodás eszméinek a diadalát jelentette. A katolikus hitvédők irodalom ezzel szemben érvényesülni nem igen tudott. A jezsuita-rend eltörlése súlyos csapást jelentett a katolikus teológiai tudományra Magyarországon is, nemcsak a rend tagjai széledtek szét és hagytak fel jórészt a tudományos munkával, hanem megszűnt természetesen az utánpótlás is, amely a jezsuita teológia hagyományait továbbfejlesztette volna. Ez különösen Magyarországon volt érezhető, mert itt a másik nagy teológiai tudományos tradíciókkal bíró rend, a dominikánusok — akik, mint Valsecchi példájából is láttuk, Itáliában és Franciaországban sikeresen vették fel a harcot a jezsuiták helyett a felvilágosodás elleni irodalmi küzdelemben — a török hódoltság megszűnése után csak nagyon szerényen tudtak ismét tért foglalni, néhány házuk pusztán a lekipásztorkodással foglalkozott, anélkül, hogy nagyobb jelentőségre tettek volna szert. Miután II. József reformja csakhamar a többi szerzetes-rendek ellen fordult, azért itt is megakadt a tudományos munka. A teológiai irodalom művelése így rövid néhány év alatt a pesti egyetem teológiai fakultására

és a központi szemináriumra maradt. Ez állapot eltartott jóval túl a XIX. század második felén és egyik oka volt a jozefinista szellemnek, amelytől a magyar katolikus egyház sem belső életében, sem politikai viszonylataiban csaknem a XIX. század végéig nem tudott szabadulni.

Még teljesen a jezsuita hitvédő irodalomra támaszkodik Handlerla Ferenc pesti egyetemi tanárnak összefoglaló filozófiai története (*Historia critica literaria philosophiae in usum auditorum suorum concinnata*, Buda, 1782). Forrása Valsecchi munkája, de használta Csapodi és Molnár műveit is. 1783-ban (és nem 1782-ben, mint a szerző írja) jelent meg Poor Imre három apologetikus értekezése, amelyek Baylenak, a természetes és természetfeletti igazságok rendjének szétválasztásáról szóló tanával foglalkoznak. Poor munkája is nélkülözi az eredetiséget, idézetei mind Valsecchiből valók, ezenkívül még Cerboni és Civini olasz dominikánusok munkáira hivatkozik.

Amíg Poor munkája még teljesen az orthodox katolikus álláspontot képviseli, addig Benyák Bernát piaristának a filozófia szabadságáról írt dialógusa már az orthodox teológia ellen fordult. Ugyancsak az új teológiai felfogást vallja Hubert Ferenc dogmatikai tankönyve is, amelyből, II. József rendelkezéseinek megfelelően, már hiányzik a polémia. Munkáján inkább német, mint francia hatás érezhető.

Magyar szellemű, népies hitvédelem olvasható Alexovics Bazilnak egyházi beszédeiben is. Alexovics azonban nem elégedett meg pusztán a szószéken való harccal, hanem 1792-ben könyvvel fordul a szabadgondolkodás terjesztése ellen. Munkája már nem tudományos hitvédelem, hanem tájékoztatás, példatár a lelkipásztor számára. Ezért nem is eredeti források nyomán dolgozik, adatait Nounotte és Zabuesnig munkáiból veszi.

Csapodiéhoz hasonló rendszerezéssel és bőséggel, de már a jozefinista teológia szellemében írta meg dogmatikájának tíz kötetét Zsivics Mátyás pesti egyetemi tanár (*De dogmatis orthodoxae religionis*, Libri I—X. Pest, 1789—94). Módszere nem vitatkozó, inkább az érzelmekre kíván hatni, mint meggyőzni. Munkájának különösen érdekes fejezetei azok, amelyek a csodák isteni eredetét és a mártírok állhatatosságát tárgyalják. Zsivics munkája is jórészt az olasz dominikánus teológiára támaszkodik, de ismeri és használja Csapodi művét is.

A nagyközönség számára készült népies apologetika dialógus formájában Szuhányi Ferenc exjezsuita munkája (*Dialogi quibus naturalis tarum, seu fortium spirituum virorum opiniones variis de rebus, iisque oppositae sententiae referuntur a Francisco X. Szuhányi, Kassa, 1789*), amelyet négy évvel később újabb dialógus-kötet követett.

A megváltozott, a felvilágosodás ellen fordult közhan-

gulatra vall, hogy Szuhányi itt már az ifjúság erkölcesének megromlását a rossz könyvek hatásának tulajdonítja.

A vallás és a filozófia összeegyeztetésének problémáját már teljesen a jozefinista teológia szellemében tárgyalja Grigely József (*De concordia philosophiae cum religione*. Buda, 1796), adatait főleg Handerla könyvéből veszi, ítéletei pedig teljesen szakítanak a jezsuita teológia klasszikus konstrukcióival.

Már a politikai polémia határain belül mozog Kenyeres József exjezsuita, rozsnói kanonok két apologetikus munkája. Kenyeres még Csapodinak volt a tanártársa a rendben és 1761-től 1773-ig a nagyszombati egyetemen tanított. Az első polémikus munkájában (*Castigatio libelli: Jus rei publicae in bona ecclesiasticarum*, Kassa, 1792) Szirmay Antalnak egyik munkájával vitatkozik, amely az egyházi birtokok elvételét és azoknak a szegénység javára való fordítását célozza. Második művében (*Analysis libri ad utramque aurem*, Pest, 1796) gróf Batthyány Alajos ellen fordult. Részletesen cáfolja a vallási indifferentizmust, amely végeredményben a forradalomhoz vezetett. Igen terjedelmesen cáfolja Voltairét is. Forrásai Zabuesnig, Barruel, Guyon, Audainel és Burke művei. Kenyeres munkájának második része már inkább jogi és politikai területen mozog. Dialektikájának új szint és erőt kölcsönöz az a körülmény, hogy a felvilágosodást támadva mindig hivatkozhat azokra a rombolásokra, amelyeket a felvilágosodás gyermeke, a francia forradalom okozott az emberiségnek. Ezért nála a dogmatikus apológia mellett igen nagy szerep jut a kortörténeti tanúságok tanító célzatú levonásának is.

Brunner végső konklúziója, hogy a magyar apologetikus irodalomban az egész francia felvilágosodás visszatükröződik, de ez javarészt nem közvetlen ismereteken alapszik, hanem átvették egykorú külföldi apologeták munkáiból. Erdekes megállapítása a szerzőnek az is, hogy a magyar hitvédő irodalomra igen nagy hatással volt az olasz felvilágosodás ellen küzdő dominikánus-irodalom.

Brunner munkájáról csak elismeréssel szólhatunk. A problémát szerencsés kézzel fogta meg, bár tagadhatatlan, hogy a megoldásnál még számos pótlásra váró hiány maradt. XVIII. századi teológiai irodalmunk még egyáltalán nincs módszeresen feldolgozva. A kutatónak itt jóformán semmiféle előmunkát se áll a rendelkezésére. Ezért a szintézisnek az ideje itt még nem érkezett el. Brunner ezért helyesen teszi tehát, amikor csak általánosságban jelöli ki a magyar katolikus apologetikai irodalom fejlődésének irányvonalait, de a kor történetébe való beillesztésre csak utal. Elengedhetetlenül szükséges azonban egy az egyes teológiai írók életének és munkásságának részletes kutatások alapján való feltárása és módszeres elemzése. Nem elegendő

itt csak általánosságban reámutatni az átvételekre, hanem szükséges volna ezt az egyes teológiai íróknál pontról-pontra kimutatni. Hasonlóképen fontos volna az egyes szerzetes-rendek teológiai felfogását megrajzolni rendtagjaik írói munkássága alapján. Erre már kísérletet tettek éppen a Pannonhalmi Rendtörténet írói, amidőn bőven és részletesen foglalkoznak a rend teológiai íróinak munkáival. Ezt a munkát persze modernebb módszeres felkészültséggel, el kellene végezni a többi magyar szerzetes-rend teológiai íróira vonatkozólag is. Természetesen itt a kutatás határait a lehető legszélesebben kellene megvonni és nem elégedni meg az éppen rendelkezésre álló nyomtatott és kéziratos anyag feldolgozásával. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a XVIII. századi katolikus teológiai irodalmunk pontos bibliográfiájának az összeállítása. A nyomtatott anyagnál ez aránylag könnyen lehetséges Petrik bibliográfiája alapján, amelynek adatait azonban feltétlenül ellenőrizni kellene autopsia útján. A kéziratos anyag azonban csak a magyar egyházi és közkönyvtárak szakértő átbúvárlása után állítható össze. A rendszeres, szervezett tudományos munkának kell itt is elkövetkezni, tallózásoknak itt sincs értelme többé. Mindezt nem Brunner művének hibájául rójuk fel, hanem a további kutatása irányaira óhajtottunk reámutatni.

Kár, hogy Brunner, amint ez bibliográfiájából is látszik, kissé felületesen ismeri az irodalmat. Eckhardt Sándor alapvető, jeles munkáin és Ballagi Géza könyvén kívül mást nem is ismert. Pedig Zolnai Béla kutatásait a magyar jansenistákról (Minerva, 1924—26) kár volt mellőznie, az olasz hatásról a magyar felvilágosodás irodalmában pedig megemlékezett már e sorok írója is, természetesen nem Brunnerhez hasonló részletességgel (Römische Quartalschrift, 1926; Széphalom, 1928). Bibliográfiai idézeteinél is találkozunk pontatlanságokkal, amik könnyen elkerülhetők lettek volna. Legfeltűnőbb itt, hogy Poor munkájának megjelenését 1782-re teszi, holott az úgy Petrik bibliográfiája, mint az eredeti címlap szerint 1783-ban látott napvilágot.

Brunner jó munkát végzett, helyesen jelölte meg az irányt a további kutatások számára.

Tóth László.

Soós Adorján: A karcagi református reálgimnázium története. Karcag. Kertész József könyvnyomdája. É. n. 8°, 50 l.

Soós Adorján könyve — egy tanintézet életrajza — nem szigorúan vett tudományos munka, hanem érdekesen megírt szórakoztató olvasmány. Nem szorítkozik az adatok száraz felsorolására, hanem úgy adja elő a történeteket, az intézettel kapcsolatos eseményeket, hogy azoknak minden egyes részlete leköti a figyelmet.

A harmadfél százéves intézet életrajza három *időszakra*

oszlík. Az 1. szak a város alapításával kezdődik s magába foglalja a református egyházzal kb. csaknem egyidőben keletkezett iskola felállítását (1800-ig). A 2. szak a szabadságharcig tárgyalja az eseményeket: a régi iskola felépítését, a deákos iskolának nemzeti iskolává való átalakulását; a rektorok s praeceptorok vezetése alatt a hat évfolyam tananyagát. A 3. szak — a fősúly természetesen ezen van — a szabadságharc bukásától, helyesebben az abszolutizmus kezdetétől (1851) 1928-ig terjed. Ez idő alatt vált külön a magasabb fokú iskola az elemi iskolától s lett először al- (1875), majd 1907-ben 8 osztályú fő-, s 1925-ben ugyancsak 8 osztályú reál gimnáziummá az ország pénzügyi összeomlása következtében.

A város, az egyház s a vele szorosan összenőtt iskola századok folyamán sokat szenvedett a török, tatár, kuruc-labanc pusztítások következtében; a pusztulásból a várost a vezetők; az egyházat s iskolát a szellemi művelődés nagyjainak bölés politikája mindig kimentette s megvetette az új épülés alapjait.

Ez a mű tanubizonyossága egyúttal annak a messzeterjedő hatásnak, amit a debreceni kollégium árasztott magából századokon keresztül. A karcagi iskola, mint a debreceni kollégium partikulája, Debrecenből kapta rektorait s praeceptorait, kik magukkal vitték a debreceni iskola tanrendjét s puritán szellemét, s igyekeztek azt meghonosítani. A két iskola közötti szorosabb kapcsolat csak akkor szűnt meg, illetve lett lazább, mikor a karcagiak is hasonló tanerőket tudtak magukból kitermelni.

A kötet végén külön helyet foglalnak el az intézetnek a világháborúban elesett növendékeiről s a(z al-, fő-) reál gimnázium tanáraitól (1854-től) készült kimutatások. Ezek után következnek a papok, rektorok, praeceptorok, a más vallásúak hitoktatóinak névsora; az intézetben (1875—1928) tanult növendékek előmenetelének százalékbán való kimutatása; majd a növendékek számának évenkénti növekedéséről készült grafikon.

Soós Adorján könyve — eltekintve a számításba itt-ott becsúszott néhány tévedéstől s a számos sajtóhibától — a maga nemében jeles alkotás s írójának tárgya iránti szeretetéről tanuskodik.

Dercze Lajos.

Περὶ ΑΕΡΩΝ ΥΔΑΤΩΝ ΤΟΠΩΝ. **Das Goldene Buch des Hippokrates.**

Eine medizinische Geographie aus dem Altertum. Übersetzt und erläutert von *Dr. Gerhard Jacoby*. Herausg. v. d. Mediz. Sektion der Freien Hochschule f. Geisteswissenschaft am Goetheanum in Dornach. 75 oldal. Orient-Occident-Verlag. Stuttgart—den Haag—London, 1930.

A magyar tudományosság egyik fáklyavivője, Hornyánszky Gyula professzor, hervadhatatlan érdemeket szer-

zett magának, amidőn a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1910-ben megjelent „A görög felvilágosodás tudománya“ című monumentális munkájának központjába az V. Kr. e. század nagy orvosát — helyesebben: az V. Kr. e. században élt, minden idők egyik legnagyobb orvosát — Hippokratést állította be s őt a milieu-elméletnek meggyőzőnél meggyőzőbb érvekkel és dokumentumokkal igazolt megalapítójaként állította elibénk. Bizvást mondhatjuk, hogy a háborúnak és következményeinek a sok millió közt, egyik sajnálatos további következménye volt az is, hogy ez az úttörő gondolatokkal és meglátásokkal telített munka máig is csak „a miénk“ maradt s hogy arról mindössze egy soha ki nem elégíthetett nagy érdeklődést kicsiholó, terjedelmesebb ismertetés adott életjelt a külföld tudományos körei előtt. Habent sua fata libelli.

A kos-i nagy orvos nevéhez fűződő Corpus Hippocraticumnak egyik köztudomásúlag legjelentősebb és jelentősége szerint legjobban méltatott könyvét, a *περι αέρων, ύδάτων, τόπων*-t Jacobi jól sikerült német fordításban mutatja be az olvasónak. Hogy mennyiben nevezhető e fordítás sikerültebbnek, mint az eddig ismeretes német, pl. a R. Fuchs-féle, vagy a francia Littré-féle stb. fordítások, filológusok által volna eldöntendő. Ez azonban csak részletkérdés. A dolog lényege az, hogy újra és újra ráterelődik az illetékesek figyelme arra, hogy a szóbanforgó hippokratési munkát mennél többször ismertetni kell, mert ismételt ismertetésére szükség van. Hornyánszky művében is ez a hippokratési könyv éppen egyike azoknak, melyek a jeles magyar tudós gondolatirányának legerősebb támasztékai. Ez a könyv is azok közé tartozott, melyek a renaissance-kor humanista orvosainak érdeklődését, irányzatának az övékével való kongenialitásánál fogva, csakhamar felébresztették. Gyönyörű bizonyítéka ez annak, hogy miként lobbant fel a XVI. században a természetvizsgálók dogma mentes megfigyelő munkássága, mely a hippokratikusokéhoz hasonlóan a szerves életnek a földteke különböző pontjain, tehát a milieu szerint váltakozó megnyilvánulásait tudományos kutatásaik tárgyává tette. S ha azt kérdezzük: mi történt ezen a téren a reneszánsz kora óta, akkor mindössze Hirsch „Geographisch-historische Pathologie“-ját tudjuk felmutatni. Alig többet. A szintézisre váró nagy részletanyag talán együtt is volna már ugyanarra a szintézisre, mely az egyoldalú sejtktórtan világából a konstitúció fogalmának respektálásához emelte fel az orvosokat. Hippokratés megmutatta a célhozvezető utakat és módokat. Az orvosi tudomány mindig jól járt, ha az ő általa kijelölt utakon járt és mindig rosszul, ha a századok folyamán letért ezekről az ösvényekről. Nagyságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy sokszerűségében a legkülönbözőbb eszmeáramlatok is megtalálják benne a maguk igazát igazoló vonatkozásokat, a jelen esetben egy áramlat egyik

képviselője, melytől a lehető legtávolabb állunk; az antropozofiáé. Ez azonban a dicséretes törekvés értékéből nem szabad, hogy bármit is levonjon. Györy.

Schnürer Gustav: Kirche und Kultur im Mittelalter. Bd. III. XII + 463 oldal. Ferdinand Schöningh. Paderborn 1929 — Ára 10, kötve 12 márka.

Gyönyörködve, tanulságokban újra meggazdagodva olvastuk e monumentális műnek hatalmas zárókötetét, melyet tartalma, feldolgozása, a források kimerítő igénybevétele, önálló és tárgyilagosságot kereső állásfoglalása elsődrendű művé avat. Miként az első két kötetben, ebben is helyenként velünk, magyarokkal is foglalkozik a szerző, azzal a nekünk jóleső tárgyilagossággal, melynél többet mi nem is kívánunk. A tudós szerző és alapos történész pl. nem habozik kifejteni, hogy amennyiben a Nyugat annakidején kellő eréllyel segítségére jött volna a magyaroknak a török ellen, a világtörténelem folyása is más irányt vesz s végeredményben a legutóbbi világháború csirái is eltapostattak volna. (267—68. oldal.)

A kötet két könyvre oszlik. Az első a pápai hatalom hanyatlásáról s a feudális kultúra végéről, a második az egyházi reformtörekvésekről és a renaissance-ról szól, mindegyik több fejezetre osztva.

Ismét csak objektivitásról tesz bizonyosságot a magas egyházi állásban levő szerző, amidőn a középkor bizonyos pápáinak az egyház tekintélyét romboló, arra végzetesen káros uralkodását tartózkodás nélküli őszinteséggel eseteli, mégcsak mentséget sem keresve számukra. Jól látja, hogy ezeknek a pápáknak a szerencsétlen uralma mily végzetessé vált az egész kereszténységre, mert kiindulópontja volt az egyház nagy kettéválásának, a kereszténység táborokba szakadásának.

A renaissance-t tárgyaló könyv Jakob Burckhardt nagy hírű, alapvető munkájának méltó kiegészítése, sok tekintetben betetőzése, bár e mozgalomra s a róla elnevezett korra vonatkozó felfogásuk teljesen különböző. Főleg a humanizmus művelőire, a humanistákról vallott nézete erősen elüt Burckhardtnak, sőt talán azt mondhatjuk, az eddigi íróknak a szokásos nézetétől.

Schnürer a humanistákat — legalább is nagy részüket — belső harmonia nélküli, fennhéjázó, öntelt embereknek minősíti, akik környezetükre nemesítőleg hatni nem tudtak. Egy intellektuális álkultúra („Scheinkultur“) hordozói és terjesztői voltak, tele belső ellenmondásokkal. Hiúságuk és dicsvágyuk nevetségesen nagy volt. Az ókorral való egyoldalú foglalkozásuk minden mérőléptéktől megfosztotta őket, mellyel a valóságot szokás mérni. Lelkesedésük és áradozásaik, beszédjük és modoruk mesterkélt, természetellenes. Emellett hízelgők, hogy maguknak is hizelgésben legyen részük. A hatal-

masoknak tömjént hintettek s ha ezzel nem tudták önös céljaikat elérni, már a következő percben dühkitöréseket szórtak feléjük. Mindent összevetve: tagadhatatlan haladást jelentett a humanizmus értelemszerű fejlődés szempontjából az emberiség részére, sok fényes oldala is volt, de nem volt harmonikus fejlődése a kultúrának.

Íme, rövidre fogva, így ítél Schnürer a humanisták fölött. Merőben ellentétes ez a renaissance-kor nagy ismerőjének, Burckhardtnak az ítéletével. Avagy — talán nekünk kell jobban dicsztingválnunk és azt mondanunk: Schnürer meglátja a humanistákban — fényes érdemeik elismerése mellett — azokat a fölötté gyarló vonásokat, melyeket a keresztény papnak nem lehet észre nem vennie, míg Burckhardt erről az oldalról nem is kísérelte meg őket értékelni, mert érdeklődésének határain kívül esett ez az értékelés. Amde más szempontok is élesen megkülönböztetik a humanizmus és a középkor e két kiváló ismerőjét. Mégpedig magának a középkornak a történelmi felfogása. Burckhardt szívesen ragyogtatja meg a renaissance és a humanizmus fényét az antitezis érdekében, talán szándékosan is kissé feketére mázolt saecula barbara, vagyis media aetas vagy media tempestas „sötétségei“-vel szemben s ezért egyenesen szüksége van az általános történelem erőszakos hármastagoltságára. Nála a renesszánsz — a szó értelmének megfelelően — visszanyúlást jelent az ókorra. Schnürernek mást jelent. Amde a középkor eszméjének germanisztikus revíziója után alig lehet szó a közép- és az ókor abszolút világtörténelmi ellentétességéről, legfeljebb bizonyos vonatkozásokban egy-egy relációról. Schnürer egy új történelemnek a kezdetét látja a középkorban, a germán népek világának ifjú korát, még ha az ókor számos vonása erősen érzékelhetőleg bele is vegyül e kor karakterisztikumai közé. A középkor tehát nem a kultúra szétesésének, hanem egy új: a nyugati kultúra keletkezésének az ideje. Tudtommal Love freiburgi történész irodalmi hagyatékában talált „Der Streit um das Mittelalter“, 1916-ban közzétett munkája volt az első, mely a középkort így fogta fel, mint azt most Schnürernél is látjuk. Ez bennünket, természettudományokkal foglalkozókat is kontemplációra és mérlegelésre ösztönöz és egy előadásomban igyekeztem is kifejteni, hogy a Love-féle felfogást nekünk is érvényesítenünk kell az orvosi és a természettudományok történelme terén. A mi szempontunkból is erőszakolt az a hármastagoltság, mely a világtörténelmet három, évszámokkal elhatárolt részre osztja. A mi tudományunk fejlődése is olyan volt, hogy a „sötét középkort“ semmiképp sem tudtuk felfedezni, mert az, hogy más nagy eszmeáramlatok elvonó hatása alatt a mi tudományunk fejlődésének az üteme kétségtelenül meglassúbbodott, még nem jelenti azt, hogy a középkor sötét lett volna. Számunkra is úgy állott a dolog, amint azt Scheffel mondja az „Ekkehard“ bevezető szavaiban: „...doch war von

der Finsternis, die bekanntlich über dem ganzen Mittelalter lastete, im einzelnen nichts wahrzunehmen.“

Schnürer munkájának felfogását az elmondottak szerint magunk is teljes mértékben osztjuk és szívesen hívjuk fel e monumentális műre és pedig nemcsak az előttünk fekvő harmadik, hanem ezúttal az első két kötetére is t. olvasóink figyelmét. Egy kiváló ember, elsődrendű tudós, nagy szellemi és tudásbeli apparátusával megírt munkája ez, mely a német szakirodalomnak az utolsó években megjelent kiváló termékei közt is a legkimagaslóbbak közé tartozik és nagy gonddal kidolgozott tartalmánál fogva művelt emberek gyönyörködtetésére, könyvtárak díszére fog szolgálni.

Györy.

Angelus Maria Walz O. P.: Compendium historiae Ordinis Praedicatorum. Roma, 1930. Libreria Herder. 8-adr., XIV, 666 l.

Az újabbkori történetírás ugyan bőségesen foglalkozott Szent Domonkos rendje történetének egyik-másik fejezetével, a dominikánus provinciák története is elég széleskörű kutatás tárgyává tétetett, de mégis mindmáig hiányzott a rend egyetemes történetének módszeres feldolgozása. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott a rend római központi levéltárának fiatal, de az egyháztörténelemben igen jónevű gondozója, amidőn az eddigi kutatások alapos feldolgozásával megírta rendje történetének a foglalátát.

Munkája elsősorban nem irodalmi cézzalattal készült, hanem modern és jól használható tankönyv kívánt lenni a rend központi főiskolájának, a *Collegium Angelicum*nak rendi növendékei részére. Ezzel a kifejezett céllal bocsájtja művét útnak maga a szerző is. A mű tankönyvjellege természetzerűleg meghatározza már a kereteket és a feldolgozás módját is. Nyilván ennek köszönhető, hogy latin nyelven jelent meg, ami használatát a rend nemzetközi jellegét tekintve, rendkívül megkönnyíti, viszont a nyelv klasszikus tömörsége és kifejezőmódjának kiegyensúlyozottsága a téma tárgyalásának minden szenvedélytől ment tárgyilagosságát biztosítja. A tankönyv használhatóságát van hivatva előmozdítani a szigorú rendszerezés, az anyagnak rövid, csaknem egyforma hosszú fejezetekre való beosztása. (*I. Pars. Ab initio ad annum 1507.* I. Evolutio generalis, II. Constitutio ordinis, III. Vita et actio ordinis, IV. Evolutio provinciarum. Statistica generalis. V. Habitudo ordinis ad clericos et ordines alios.) Ugyanez a beosztása a második résznek, amelyik 1804-ig terjed, valamint a harmadiknak is, amely egészen napjainkig vázolja a rend történetét. Két rövid fejezet tárgyalja a dominikánus apácák, valamint a harmadik rend történetét. A szerző táblázatos kimutatásokba foglalta össze a rend egyetemes főnökeinek, a rendi nagy káptalanoknak, a rendből kinevezett bí-

bornokoknak, valamint a rend szentjeinek és boldogjainak adatait is.

Egy tankönyvnek lehetőleg minden vonatkozásról kell rövid felvilágosítást adni, ezért találni Walz munkájában is rendkívül sok anyagot igen szűk terjedelemben tárgyalva. Viszont hiányzik belőle csaknem minden polémikus él, előadása az események pragmatikus leírására szorítkozik. A széleskörű kutatásról, amelyet Walz végzett, az a hatalmas bibliografia tanúskodik, amelyet külön is, meg a fejezetekben is összeállított.

Természetes, hogy az író, amikor egy ilyen hatalmas intézmény egész történetét öleli fel, minduntalan kénytelen mások eredményeit követni és átvenni, úgyhogy könnyen esik maga is mások tévedésének áldozatául. Walz nagy módszeres felkészültséggel és kritikus óvatossággal oldotta meg feladatát, forrásai így nem igen vezethették őt téves utakra. Hiba természetesen így is van munkájában. Ezek egy része a minden áron rövidegre való törekvésből származik. Így a 9. fejezetben rendkívül szűkszavúan, csaknem hézagosan foglalja össze a XIV. század első felében lefolyt szegénységi vita történetét, amelyben pedig a rend olyan fontos szerepet játszik. Előadása itt csaknem kizárólag Lambermondnak egyébként jeles munkájára (*Der Armutsgedanke des hl. Dominikus und seiner Ordens, Zwolle, 1926.*) támaszkodik, ami azonban mégsem teljesen kimerítő tájékoztatás ebben a kérdésben.

Nem egészen értünk egyet azzal sem, amit Walz az 52. fejezetben a dominikánus címerről mond. Rövid előadása nagyrészt Felix Hauptmannak az értekezésére (*Das Dominikauerwappen, Analecta Ordinis Praedicatorum, 1925.*) támaszkodik. A kérdést azonban Hauptmann is inkább csak felvetette és szempontokat adott a megoldásra, de teljesen nem is oldhatta meg, mert hiányzik még a címerhasználatra vonatkozó anyag összegyűjtése. (Mindezt részletesen kifejtettük a római dominikánus generalatus XVI. századi és a nyulakszigeti dominikánus apácakonvent XIII. századi címerhasználatára vonatkozó részletekkel együtt: *Turul, 1927, 26—27. ll.*). Walz munkája tehát éppen az eddigi kutatások hiányos volta miatt a dominikánus címer kérdésében teljesen megnyugtató feleletet nem ad.

Ami a magyar vonatkozású részeket illeti, Walz a magyar provincia történetét Ferrarius és Pfeiffer Miklós munkái nyomán tárgyalja. Mindenesetre nagy kár, hogy sem Szalay János akadémiai jutalmat nyert műve nem látott még napvilágot, amelyből kétségekívül sok újat meríthet a rend egyetemes történetírója, — sem pedig Iványi Bélának azóta megjelent igen becses adatközlései (*Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz, Mélanges Mandonnet, II. kötet, 437—78. ll.*) nem állottak a szerző rendelkezésére, mert ezek igen sokban egészítették volna ki éppen a magyarországi

provinciának Rómával, valamint a többi provinciával való kapcsolatainak történetét. Kár az is, hogy a szerző nem említi sehol sem a magyar dominiánusok érdemeit középkori irodalmunk körül. Ez a semmikép el nem hanyagolható vonás hiányzik a magyar rendtartomány történetéből, nyilván, mert a szerző a rendelkezésére álló gyér számú magyar forrás közt ezekről nem talált említést.

Nem világos az sem, hogy Walz miért nevezi boldog Ágoston zágrábi püspököt (meghalt 1323-ban, mint lucerai püspök), Kasotiénak. Forrásaink hol Augusztinus Traguriensisnek, hol pedig Augustinus Gazottusnak mondják őt. Walz sehol sem indokolja meg, hogy miért változtatott az eddigi tradíción. Nekünk nem is látszik ez valószínűnek, mert Ágoston püspök életének egész folyásából nyilvánvaló, hogy ő nem trauai szláv, hanem olasz családból származott.

Mindezek azonban, amelyeknek sorát még nyilván bővíteni lehetne, csak apróságok és egyáltalán nem érinthetik a kiváló mű értékét. Walz az előszóban szerényen mondja, hogy előtte Heribert Holzapfelnek a franciskánus rend történetéről írt kézi könyve (Manuale historiae ordinis Fratrum Minorum. Freiburg, 1909.) állott mintaképül. Holzapfel könyvének minden jelessége dacára is el kell ismerni, hogy Walz munkája minden tekintetben messze fölötte áll mintaképének. Nemesak igen jó tankönyv, de kitűnő kézi könyv a rend történetének kutatói számára. Bármely, a rend történetével kapcsolatos kérdésben kitűnő támpontokat nyújt a további kutatásokhoz. Walz munkája mindenben méltó a nagymultú rend eseményekben és eredményekben gazdag történeléhez. **Tóth László.**

Hanotaux, Gabriel: Histoire de la nation française. I—XV.
kötet, írták fõbben. Paris, Société de l'Histoire Nationale.

Tizenöt hatalmas quart kötet áll elõttünk, egyenként negyven ívnyinél nagyobb terjedelmű. Tíz éve múlt az első kötetek megjelenésének, a legutóbbi 1929-ben hagyta el a sajtót. Több kötete 20.000-nyi példányszámot ért el, az irodalom és művészet három kötete egyenként 25.000, az egyháztörténelmi kötet (Georges Goyau műve) 30.000 példányban fogyott el. A művészettörténet (Louis Gillet, illusztrálta René Piot) jutalmat nyert a francia akadémián, a diplomáciai történelem szerzője (René Pinon) az 1929. évi nagyjutalomban részesült. A szerzők közül nálunk szomorúan emlékezetes nevű Franchet d'Esperey tábornagy, aki a XIX. század katonai történelmét írta meg. Maga a kiadó, Hanotaux, régóta nagyhírű, mint aktív diplomata és mint történetíró.

Amint az eddigiekből is látható, a sorozat tervrajza eltér a sablontól. Nem korszakok szerint van fölosztva az anyag az egyes kötetek között, hanem szakok szerint. A terv-

rajz magában is jellemző Franciaország történetére és a francia történet szemléletre. Hasonló elgondolásban az angol vagy magyar történelemből nem hiányozhatnék az *alkotmánytörténet* köteté; az angol, de még inkább a német történelemből nem hiányozhatnék az *egyes tartományok* történelme, — az olasz és a spanyol történelemnek hosszú ideig el sem képzelhető más beosztása, mint tartományok szerint; Német- és Olaszországban szükségét éreznők a családtörténetnek is. Franciaországban az alkotmány fejlődése el-elsenyved, és Franciaország — történetíróinak fölfogása szerint is — „egy és oszthatatlan“.

Pusztán az a tény, hogy szükséges önálló gazdaságtörténelmet, tudománytörténelmet stb. írni, indokolja azt, hogy a szokásos beosztású összefoglalások mellett legyen olyan is, amely szakok szerint kísérli meg a múlt képének rajzolását, — de a beosztás szokatlansága természetessé teszi, hogy az összefoglalások írásával együttjáró nehézségek e münél feltünőbbek. A politikai történelem írói számos esetben mintegy bocsánatot kérnek, hogy szólnak a diplomácia, pénzügy körébe tartozó tárgyakról, pedig lehetetlen volna ilyen kitérések nélkül beszélniök pl. Sullyról, Colbertről, Richelieuról. Az egyháztörténelem írója nem mellözheti a köztörténeti adatokat sem az ókorban, amikor minden mástól eltökintve Constantinus harcai annyira döntően nyúltak belé az egyház fejlődésének történetébe, — sem a középkorban, amikor a keresztes hadjáratok és az elsőbbségért folyó harcok annyira egybeolvasztották az egyház történelmét a köztörténettel, sem az újkorban, amikor a vallásháborúk, a francia forradalom vallásellenes küzdelmei óta állandó a kölcsönhatás az egyházak és az államok politikája között.

A szakok szerinti beosztás nemesak azt idézi elő, hogy itt-ott ellenmondásba keverednek a szerzők, hogy egyes szerzők néha áthágják a rájuk kényszerített korlátokat, hanem azt is, hogy a korlát állandó szorító hatása miatt egy-egy alak, egy-egy korszak képe elmosódottá válik. Hogyan is lehet jellemeznünk Richelieut, ha háttérbe kell szorítunk diplomáciai tevékenységét, ha tárgyunkhoz nem tartozik annak leírása, hogy ő hatással volt a francia tudomány, sőt irodalom és művészet fejlődésére is? Milyen semmitmondóvá válik IV. Henrik élete, ha nem tartozik belé sem az egyháztörténet, sem a katonai, — csodálkozhatunk-e, ha az író az akadályok kerülgetése közben megfélekedezni látszik arról, hogy IV. Henrik másodszor is megnősült. Hiszen ez a házasság bizonyos mértékig a diplomácia történelmébe tartozik, mert Medici Mária olaszországi összeköttetést jelentett, — a művészettörténetbe tartozik, ha másért nem, hát a Louvre hatalmas Rubens-vásznaiért, amelyeken Medici Mária saját életének jeleneteit örökíttette meg a halhatatlan mesterrel. Vagy az irodalomtörténet keretébe tegyük inkább

e házasságot, mely az olasz hatást hozta Franciaországba? A szakokra osztás gyakorivá teszi az írók közt az egymásra utalást: „amint elmondta Goyau úr“, „amint el fogja mondani Imbart de la Tour úr“, — és ezek az egymásra utalások elevenebbé teszik a stílust. Szintén fölfigyelünk azon utalások hatása alatt, amelyek természetesen az olyan kidolgozott területen, mint a francia történetírás: hogy mi volt Napoleon oroszországi visszavonulása, „azt mindenki tudja Ségur vagy Bourgoigne, vagy annyi más író munkájából“, vagy a Journée des Dupes-ról szólva: „Tudjuk, hogyan tudott visszahatni Richelieu pillanatnyi bátortalanság (démoralisé) után, és hogyan fogadtatta el magát újra a királlyal olyan módon, hogy ellenfelei pillanatnyi diadal után maguk érezték 24 óra múlva a legrosszabb kegyvesztés fenyegetését“.

A szerzők előtt — amint általában a francia közönség előtt — a francia történetnél természetesen sokkal kevésbé ismerős a magyar történelem. A magyarok egyáltalán csak az újkorban lépnek az európai történelem színpadára R. Pinon szerint, aki Zsigmond lengyel királyt a cseh király gyámjának és a magyar király nagybátyjának nevezi. Szerinte a mohácsi vész után Magyarország két részre oszlott: egyik a *magyar*, Ferdinánd alatt, másik *román*, Zápolya János alatt (61. l.), majd később XIV. Lajos szerinte a *román* Erdélyt támogatja a Habsburgok ellen (224. l.). Louis Madelin (politikai történelem II. kötete) szerint a lelkiismereti szabadságnak a világon első intézményes biztosítéka a nantesi ediktum, pedig az erdélyi vallásügyi törvények nemcsak régebbiek annál, hanem eredményesebbek is; egyébként a körülmények (az erdélyi szász városok kiváltságai) még várakat is biztosítottak a kisebbségnek, akár a nantesi ediktum. Maga Hanotaux (politikai történelem III. kötete) két ízben is Ferenc Józsefnek nevezi Napoleon apósát, amit bizonyára tollhibának kell minősítnünk. Az apróságokkal való végzés kedvéért itt említem meg, hogy a gépszedés átka, a sajtóhiba, ebben a munkában is többször jelentkezik.

A mű szelleme olyan sovén nemzetnél, mint a francia, alig is lehetne más, mint kimondottan nacionalis. Az 1871-i párizsi kommün jellemzésébe is nemzeti szempontot visz be Hanotaux: ha a frankfurti béke nem idézi elő a kétségbeesést, akkor a kommün nem következett volna be. A katolikus jelleg kevésbé ötlük szembe, azon a helyen, amelyik talán a legélesebb, az élt szintén nemzeti elfogultság közzörüli vágóbbá: német tudós „rágalmazta Szent Genovéa életét, mint megvetnivaló hamisítványt, melyet a VIII. században követtek el“, francia tudósok kimutatták, hogy azt 520 körül írták (Goyau, 75. l.). A komoly tárgyilagosságra törekvés egyébként félreismerhetetlen. Richelieu pompás jellemzését Madelin így vezeti be: „csodálói éppen úgy tévedtek, mint ellenfelei. Mindkét fél összeesküdött, hogy valami

emberfölötti lényt csináljon belőle; embertelent, félistent az egyik, démont a másik. A történetírók sokáig Mignet szavai mellett tartottak ki: ő mindent szándéka szerint hajtott végre. De hol az az ember, legyen a neve Richeliu vagy Bonaparte, aki mindent szándéka szerint cselekedett volna... Ő realista, opportunistá volt". Colbertről Germain Martin (Hist. Économique) állapítja meg, hogy az államhitel szempontjából elhibázta annyiszor magasztalt első tetteit, Napoleonról — végre egy emberi mérték róla — megállapítja a hadtörténelem, hogy nagyobb terhet vállalt, mint amilyent megbírt. Spanyolország részére adott ki rendeleteket 1813 október 18-án este, mikor a visszavonulást kellett volna elrendeznie, emiatt másnap rendetlenségben hátrált a hadsereg. Soha sem adott ki általános rendeleteket, nem szervezett vezérkart, emiatt nem bírhatta a páratlan föladat terhét.

Az a határvonal, ahol megszűnik az elfogulatlanság, a világháború története és mindaz, ami erre vonatkozik. Még a pénzügytörténész sem állja meg a világháborúról szólva, hogy ne dőljön egyet Németországon: a háború, „melyet Németország szándékosan provokált“ (qu'elle a volontairement provoqué), a katona annyira elveszti kritikáját, hogy Franciaország békés hajlamát ugyanolyan ténnyel bizonyítja, amilyent néhány sorral hátrább a „bűnös“ Németországról állapít meg: a francia hadsereg reformja 1916-ra fejeződött volna be a költségvetési tervzet szerint, mondja ő és hozzáfűzi: „semmi sem bizonyítja jobban, ha ugyan volna szükség bizonyítékra, hogy Franciaországnak semmi érdeke sem parancsolta, hogy a háború 1914-ben kitörjön“. És a következő oldalán képes leírni azt, hogy a német hadsereg reformja a költségvetési terv szerint szintén 1916-ra lett volna készen, — de természetesen nem fűzi hozzá az előbbi „bizonyítékot“ a békés hajlamról. Egészen természetesen találja, hogy Franciaország erőteljes katonai reformot léptessen életbe 1911—13 körül, mert a két hadsereg aránya szerinte 532.000—876.000, — percre sem gondol azzal, hogy a két ország lakosságának lélekszámával a két hadsereg létszámának aránya csaknem pontosan megegyezik, nem veszi figyelembe azt, hogy Németországnak az akkori európai szövetségrendszerben két arcvonal elleni harccal kellett számolnia.

Ez a nemzeti elfogultság a dolog természeténél fogva legszembetűnőbb a diplomácia történelmében. Itten áll szemben egymással állandóan az, ami francia, mindazzal, ami nem francia. René Pinon műve valóban sokszor azt a benyomást kelti, mintha a Párizs-környéki békék előszavának készült volna. A francia nemzet tetteire nézve természetesen szüksége van a föld egy részére, írja ő, mire a kritikus olvasó fölveti a kérdést, hogy vajjon más nemzetnek nincsen?

Ariovistus óta II. Vilmosig (milyen hatásos összeállítás!) a francia terület állandóan veszélyben forog, az invázió gyakori, a francia ellenlökés mindig csak visszavágás (n'est jamais, qu'une riposte!). XIV. Lajos mindent összevéve (en somme) mérsékelten viselkedett, — ha utána az az emlék maradt, hogy Franciaország hódításokra törekedett, ez annak tulajdonítható, hogy abban a korban Anglia, Hollandia és Németország politikai iredalma túlozta és elferdítette a király szándékait, különösen a nantesi ediktum visszavonása után (283—284. l.). Még Napoleonra is van mentőszava: az ő szárazföldi hegemoniája tulajdonképen csak kísérlet Anglia tengeri hegemoniájának egyensúlyozására. Főlháborodik Anglia 1756-i hadüzenetnélküli háborúkezdésén, Szilézia „elrablásáról” ír, viszont XIV. Lajos chambres de réunion-jainak működése az ő szemében „a realista politikának remeke” (chef d'oeuvre de politique réaliste, 247. l.).

A volt szövetségesek, semlegesek általában kedvező elbírálásban részesülnek Pinon részéről, kivéve Angliát. Az utolsó 400 évben Pinon szerint Németország mellett Anglia kerül a vádlottak padjára, mint Franciaország állandó ellensége (12. l.). Az események elbeszélése során természetesen nem hallgatható el a tény: a százéves háborúnál is hosszabb háború végződött 1659-ben a pireneusi békével. A kisebb államok is megkapják a magukét: Franciaország és névszerint XIV. Lajos sohasem hagyta el szövetségeseit — ennek az állításnak bizonyítására természetesen elég azokat a fejedelemeket említeni, akik visszakapták birtokaikat, II. Rákóczi Ferenc szót sem érdemel —, Hollandia hanyatlása akkor kezdődik, amikor Franciaországgal szakított. A pápa függetlenségét mindig csak a franciák védelmezték. Alaposan kikapnak a hugenották. Ők mindig árulók. Miután bebizonyítja Pinon, hogy II. Henrik azért kötötte meg a cateau-cambrésisi békét, hogy minél előbb férjhez adhassa elvirágzó lánytestvérét és lányát, és hogy kiszabadíthassa Montmerencyt, a kedvezőtlen békéről így vonja le a tanulságot: ez volt a reformációnak első következménye Franciaországban (95. l.). A Franciaországból kimenekült és aztán még a gyarmatokon is üldözött hugenották ugyan a nantesi ediktum visszavonása után 100 évvel még mindig francia lelkész tartanak pl. Berlinben, Pinon szerint mégis „gyors” az elnemzetlenedésük és ez a gyorsaság is bizonyítja, hogy összeköttetésben állottak Franciaország ellenségeivel a nantesi ediktum dacára is (256.).

Feltűnő és a gazdasági élet jelentőségének növekvésére mutat az, hogy Hanotaux aránytalanul kevés teret hagy a XIX. század második felének (az első féllel való összehasonlításban), mintegy rábízva ezt a kort a gazdaságtörténetre és az emberföldrajz két kötetére. Az egész műre jellemző, hogy bibliográfiát nem közöl, ezt némileg pótolják a szöveg-

ben elég gyakran előforduló hivatkozások és a *Histoire des Lettres* két kötete.

Messzire vezetne valamennyi kötet külön méltatása, csak egész általánosságban jegyzem meg, hogy leggyöngébbnek a katonai történelem látszik. Itt találjuk egymáshoz legközelebb az egyik legélesebb ellenmondást: Mangin szerint a francia haderő 1794 közepén a milliós létszámot érte el és ebből 732.000 volt a kombattáns, Franchet d'Esperey szerint a 450.000 főnyi harcos létszámot sem érte el (II. kötet 76. és 86. l.).

Az ilyen hibák velejárói a több szerző tollából eredő munkáknak, amint velejárói a stíluskülönbségek is. Madelinnek néha erőltetetten nyugtalan mondatai (pl.: *Ce qui, plus que le bas peuple, a, dès l'abord, retenu l'attention du roi, c'est bien la bourgeoisie, et, en particulier, cette bourgeoisie d'État, qui y donne le ton* — írja XIV. Lajosról pol. tört. II. 314.) után valóságos pihenés Hanotaux nyugodt előadását olvasni. Amint újszerűen hat a munka beosztási terve, úgy igyekszik újszerűnek lenni a gazdag illusztrációs anyag. A színyomatokon kívül metszetek vannak, ezek közül gondos munkát árulnak el Mme Hanotaux rajzai. A férfiművészek kevesebb vonással végezték földadatukat, nem mindig a hűség előnyére. Igen helyes volt pl. XIII. Lajos egyik képe mellé odajegyezni: „jeune“, mert az ábráról első pillantásra nem lehet megállapítani, vajjon szakáll és bajusz van-e Lajoson, vagy csak torz-áll és ránc? V. Károly alig ismerhető föl (mindkét kép a *Hist. pol. II. kötetében*, 183., illetve 37. l.). Számos más esetben is szívesen venné az olvasó, ha a kép magyarázatát nem kellene a kötetek végén keresnie, ahol különben elég gyakran magyarázatképen ennyit talál: *frontispice, cul de lampe*, — mert az illusztráció sokszor a művész fantáziájának korhűségre törekvő teremtménye. Nincs az illusztrációk közt genealógiai tábla, a térképek nem elég áttekinthetőek. Mindent összefoglalva, irigyelhetjük azt a nemzetet, amely a tudományos cél látszólagos mellőzésével, pusztán a művelt nagyközönség használatára ilyen nagyszabású és kiváló művet bírt kiadni saját történelméről.

Török Pál.

W. von Buddenbroek: Bilder aus der Geschichte der biologischen Grundprobleme. 164 oldal. Gebrüder Borntraeger, Berlin, 1930. Ára kötve 8-75 márka.

Két alapvető munka: Nordenskiöld és Radl kitűnő biológiai e tudományszak történelmét is felölelték. A terjedelemre is hatalmas munkák azonban nehezen juthattak el az egyetemi ifjúsáig, mely nagy elfoglaltságánál fogva nem is rendelkezik az ezek gondos elolvasására szükséges idő fölött. A szerző helyes célt tűzött ki ezért maga elé, amidőn néhány essayben

megkísérelte egyes nagynevű férfiak életének és működésének taglalása kapcsán a biológia egyes fejezeteinek történelmi fejlődése iránt az egyetemi ifjúság érdeklődését felkelteni. Négy főfejezet alá csoportosítva ismerteti az anyagot; ezek: az élet keletkezése, — az élet organizációja, — az élet viszonya az ösztermészettben, — az élet fenntartása és továbbfejlődése. A szöveget Hertwig, Baer, Roux, Buetschli, Weismann, Mendel, Darwin és Haeckel kitűnő arcképei díszítik, ad oculos demonstrálva, hogy igen sok az, ami az ő nevükhöz fűződik a természettudományok fejlesztése körül. Hatalmas teljesítményeket regisztrálhatunk e tekintetben a XIX. században nemcsak a szervezeten természettudományok, de semmivel sem kevesebbet a biológiai kutatási eredmények terén. A tudomány is tartozik kegyelettel. Fel-fel kell hogy idézze az emlékezetét azoknak a nagy embereknek, akiknek a gazdagodását köszöni s akiknek az élete rendszerint zajtalan csendben folyik le, működésük azonban hosszabban tartó nyomokat hagy hátra az emberiség történetében, mint a világtörténelem sokszor fényesen csillámló alakjai, kik világító meteorként tűnnek fel és múlnak le kortársaik tekintete előtt. **Györy.**

Das Akademische Deutschland. Die deutschen Hochschulen in ihrer Geschichte. Bd. I. XV + 720 oldal. Nyole színes táblával, nyole mélynyomásos táblával és 617 ábrával. C. A. Weller, Berlin, 1930. — Ára díszkötésben 80 márka.

Csak nemrégiben ismertettük és méltattuk lapunk hasábjain gróf du Moulin-Eckart, a német egyetemek történetét tárgyzó hatalmas kötetét s máris egy nagyszabású új munka első kötete fekszik előttünk, mely pazar kiállításban és hivatott tollú szellemi vezérek tollából Németország főiskoláit mutatja be keletkezésük, történetük és jelenük szerint, pompásnál-pompásabb ábrák kíséretében.

Spranger berlini egyetemi tanár előszavából kapjuk meg a tájékoztatót az egész műről, annak összesen négy kötetéről, melyeknek ezen elsője nemrég hagyta el a sajtót, a jövőtől várva kiegészülését a többi kötettel. Ez a kötet a német főiskolák történetét tárgyazza a maguk egyéni sajátosságainak kellő kidomborításával. A második kötet az akadémikus polgárok különböző szervezeteit és egyesületeit fogja tárgyalni, azon akadémikusok szervezeteit, akik még akkor is az egyetemhez tartozóknak vallják magukat, amikor fejük már őszbeborult. A harmadik kötet a mostani kort fogja tartalmazni, kimutatva a német főiskolák hatását jelenünk szellemi életére. Negyediknek egy pótkötet van tervbevéve.

Az előttünk fekvő kötetben csakis azok a főiskolák szerepelnek, amelyek még ma is fennállanak és pedig nemcsak a tudományegyetemek, hanem másféle akadémiák és főiskolák is, aminők száz év előtt még alig léteztek. A német szellem ere-

jéről tesz tanúbizonyosságot, hogy a XX. század a felsőoktatás részére a szó szoros értelmében vett, tulajdonképeni tudományegyetemeken felül még más új típusokat is kitermelt; nem vetélytársául a sok évszázados multa visszatekintő univerzításoknak, vagy eredeti nevük szerint studium generaleknak, hanem mint azokkal immár együttesen előtörő intézmények, melyek az élet magasabb szellemi követelményeinek kielégítésére szintén értékes segítséget nyújtani hivatvák. Látjuk, hogy a kultúra jegyében a sokágazatú felsőoktatás egy szimfóniává válik, melynek hangszerelése, ritmikája és technikája egy közös kulturális tartalomra: az akadémikus Németországgá olvad össze. És a német ember jól tudja, mit köszön ő az akadémikus szervezetnek. Tudja jól, hogy a legjobbat, a legértékesebbet, úgy az egyes ember, mint az egész nép részére; az igazság megismerését és a kultúra felépítését, az erkölcsöt is. De saját melódiájának hangvezetése mellett beleszeng a népek és nemzetek általános kórusába is s ezért már ez az előttiünk fekvő kötet is, mely részletes ismertetését kezdi meg a német főiskoláknak, mindenütt élénk érdeklődésre fog számíthatni, ahol a kultúrát tiszteletben tartják és magvetőit megbecsülik.

A kötet első 67 lapján Scheel professzor (Kiel) ismerteti a német egyetemeket, alapításuktól fogva a jelenkorig. Ily rövid ismertetésben mindent felölelni, ami lényeges és abból semmit ki nem felejteni, valóságos kis mesterművé avatja azt. Ezt követik a fennálló egyetemek átlag tízoldalas ismertetései, egyenkint valamelyik professzoruk tollából. Következnek a német műegyetemek, majd az állatorvosi főiskolák, a bányászati akadémiák, az erdészeti, a mezőgazdasági s végül a kereskedelmi főiskolák, a braunspergi akadémia, a bölcsészeti-hittudományi főiskolák, mindegyik megfelelő bevezető közleménnyel s utóljára az egyetemi díszjelvények és méltóságok ismertetése. Megannyi fejezetet az illető főiskola nyilván leg-hivatottabb egyik professzora írta meg, az egész gyűjteményen végighaladó egységes elgondolás szerint.

Kivánatos lenne, ha a tudományos világ egyes képviselői, de még inkább az összes nyilvános könyvtárak, birtokukba vennék e gazdag szellemi tartalmat nyújtó munkát, melyet mindenütt gondos kivitelű és nagyrészt egykorú képek tömege igyekszik az érzékeltetéshez minél közelebb juttatni. **Györy.**

Folyóiratszemle.

Hadtörténelmi Közlemények. 1927. évfolyam. I. füzet. — *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* (Ötödik közlemény.) II. Újkor. A magyar tüzérség 1526-tól 1711-ig, a szatmári békéig. Az 1926. évfolyamban megjelent négy folytatólagos közlemény után a tanulmány ezen, második része a Mohács utáni századokkal foglalkozik. A második rész ez első közleményében szerző a fent jelzett időszakban Magyarországon használt ágyúak anyagáról, kategóriáiról és

kaliberéről szól. — *Erdélyi Gyula: A 15. számú hevesi insurgens gyalogzászlóalj 1809-ben.* I. Ferenc 1809 április 10-én kelt felhívásához képest Heves vármegye április 26-án tartott közgyűlésében megkezdte a nemesi felkelés megszervezését s rövidesen 1133 gyalogost és 526 lovaszt állított fegyverbe, kik felszerelésük után azonnal a franciáktól fenyegetett nyugati határra indítottak. Mielőtt azonban a hevesi gyalogság a hadszíntérre megérkezett volna, Győrnél bekövetkezett a döntés. A csata után a szőnyi táborba rendelt hevesi zászlóalj kiképzése a fegyverszünet alatt is tovább tartott, míg az általános leszereléssel ezen vármegye insurgensei is hazabocsáttattak. — *Gyalóky Jenő: A debreceni ütközetről.* A szerencsétlen kimenetelű debreceni csata történetét rekonstruálva, Gyalóky az eddigi felfogástól lényegesen eltérő eredményekre jut. A feldunai hadsereg hadműveleti iratai alapján azt a következtetést vonja le, hogy a debreceni ütközet nem Görgeynek, hanem Pongrátz őrnagynak, az I. hadtest vezérkari főnökének gondolata volt. Görgey nem adott ki oly parancsot, mely Nagy-Sándort kifejezetten az oroszok megtámadására utasította volna, s különben is, az augusztus 1-én kelt hadseregpáncs, mely az ütközetre alkalmat adott, Görgey tudta nélkül, szabálytalanul bocsáttatott ki A továbbiakban azt bizonyítja szerző, hogy a csata katasztrófális végéért a vezetés ügyetlen volta, tehát Nagy-Sándor és vezérkari főnöke felelős s hogy Görgeynek nem volt módjában a nehéz helyzetbe jutott I. hadtest megsegítése. — *Karajlović Oszkár: A cs. és kir. 29. tábori vaddászzászlóalj a komaróvi csatában.* (Első közlemény.) A zászlóalj története a mozgósítás napjaiban, a felvonulás alatt s az első ütközet napokon 1914 augusztus 26-áig. — „Tárca“: —y: *Gróf Karacsay Fedor.* (1786—1859) Rövid megemlékezés gróf Karacsay ezredes katonai pályájáról és irodalmi működéséről. — „Hadtörténelmi Okmánytár“: *Pilch Jenő: Világos után.* Törédék Szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848/49-i honvédfőhadnagy naplójából. (Első közlemény.) — A „Hadtörténelmi Irodalom“ című rovatban *Suhay Imre* József kir. herceg munkájának I. kötetét (A világháború, amilyenek én láttam), *Sz—ő.* Pivány Jenőnek Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok c. tanulmányát, —ő. Angyal Dávidnak Falk Miksa és Kecs-keméthy Aurél elkobzott levelezése c. művét, *Markó Árpád* Hermann Czantnak *Alpinismus und Weltkrieg* c. könyvét ismerteti.

II. füzet. — *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* (Hatodik közlemény.) E számban szerző az ágyú csövén alkalmazott díszítésekkel, címerekkel stb. és feliratokkal, az ágyúknak adott nevekkel, általában az ágyúcső kiképzésével foglalkozik. — *Mayer-Csejkorits Károly: A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban.* A világháború katonai tapasztalataiból hadvezetési, hadműveleti és taktikai szempontból levonható tanulságokat vizsgálja. — *Karajlović Oszkár: A cs. és kir. 29. tábori vaddászzászlóalj a komaróvi csatában.* (Második közlemény.) A zászlóalj részvétele a 27. hadosztály küzdelmeiben 1914 augusztus 27. és 28-án. — *Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban.* (Tizedik közlemény.) A turini Armeria Reale — olasz királyi fegyvergyűjtemény — magyar vonatkozású tárgyait (vérték, sisakok, pajzsok, fegyverek, löszerszámok) ismerteti. — „Tárca“: *Ajtay Endre: Báró Andrássy János.* A francia háborúban magát sokszorosán kitétetett kiváló magyar huszárfőtiszt, Andrássy tábornok rövid életrajza. (1750—1817.) — *Markó Árpád: Néhai jó Borbély Ferenc Főhadnagy Uram Testámentoma Anno 1789.* — „Hadtörténelmi Okmánytár“: *Pilch Jenő: Világos után.* Törédék Szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848/49-i honvédfőhadnagy naplójából. (Második és befejező közlemény.) — *Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István fegyvereinek jegyzéke 1848-ból.* — A „Hadtörténelmi Irodalom“ című rovat a követ-

kező könyvismertetések tartalmazza: — *y*: Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai; — *y*: Gróf Tisza István összes munkái (IV.); *T. Z.*: Bárfai Szabó László: A Sárvár Felsővidéki Gróf Széchenyi-család története 1820—1920. Gróf Széchenyi István; *Sz.*: Preszly Lóránd: A csendőrség úttörői; *Suhay Imre*: A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred és a m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története. 1869—1918; *Sz.*: A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár 1926. évi évkönyve; *Sz.*: Berkó István: A magyar-ság a régi hadseregben; *Sz.*: Réczey Ferenc: Az 1920. évi lengyel-orosz hadjárat; *S—y*: Ruttkay Béla: Kémkedés és propaganda; *S—y*: Georg Hase: Der deutsche Sieg vor dem Skagerrak; *Gy.*: A svéd királyi vezérkar hadtörténelmi osztályának kiadványai. — [*Pályázat*. A Magyar Tudományos Akadémia pályázatát hirdeti a trencsényi csata részletes leírására.]

III. füzet. — *Szendrei János*: *A diósgyőri vár története*. Szerző ismerteti a vár történetét a középkortól kezdve, fénykorát Nagy Lajos alatt, a vár és uradalom változatos sorsát a későbbi századokban, az előbbi elpusztulását 1673-ban, majd Diósgyőr várának hadi és építészeti műleírását adja. — *Iványi Béla*: *A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig*. (Hetedik közlemény.) E közlemény a XVI. századtól a fent megjelölt időpontig Magyarországon használt ágyúk lafettájáról, kerekéről, az ágyúhoz szükséges készségről, szerszámokról, továbbá az ágyúk szállításáról szól. — *Horváth Jenő*: *Bem tábornok és a bukaresti külképviseletek 1849 március—júniusban*. A Debrecenbe menekült kormány fájdalomosan érezte a külföldtől való teljes elszigeteltségét nemcsak diplomáciai tekintetben, de a hírszolgálat szempontjából is. Mindkét tekintetben nagy reményeket támasztott tehát Bem erdélyi hadjárata, mely Szeben és Brassó felszabadításával a magyar kormány számára kaput nyitott a külföld felé. De bár Kossuth mindent elkövetett, hogy bukaresti külképviseleteik útján Angliával és Franciaországgal kapcsolatot találhasson, vagy legalább hírekkel, a Debrecenben hónapokon át nélkülözött külföldi lapokkal elláthassa magát, törekvése az osztrák és orosz konzulátusok ellensúlyozó tevékenysége s az európai államok közömbössége folytán nagyon kevés sikert eredményezett. Az orosz támadás következtében különben e kapu amúgy is hamarosan bezárult. — *Karajlović Oszkár*: *A cs. és kir. 29. tábori vadászszázalaj a komaróvi csatában*. (Harmadik és befejező közlemény.) A zászlóalj harcain 1914 augusztus 29—szeptember 2. A komaróvi csata befejezése. — „Tárca”: *Markó Árpád*: *Báró Bydeskúty Zsigmond*. Bydeskúty tábornok (1751—1799) rövid életrajza. — „Hadtörténelmi Okmánytár”: *Ernyey József*: *Hadjelentések a schmalkaldemi háborúból*. — *Aldásy Antal*: *Egykorú levél Dampierre tábornok haláláról*. — „Hadtörténelmi Irodalom”: *Sz.*: Horváth Jenő: A magyar kormány adriai politikája 1848—1849; *Sz.*: Suhay Imre: A szárazföldi hadseregek és a tengeri haderők együttműködése a világháborúban; *Sz.*: A Tenger; *A. E.*: Ludovikás levente; *S—y*: Schwarte: Kriegstechnik der Gegenwart; *Sz.*: Die Kavallerie; *Török Pál*: The Historians History of the World (könyvismertetések, illetőleg folyóiratszemplék).

IV. füzet. — *Gombos F. Albin*: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása*. (898—904.) Szerző az első nyugati kalandozásokat főleg abból a szempontból veszi vizsgálat alá, amennyiben ezek a honfoglalás körülményeire s időpontjára nézve támpontokat szolgáltatnak. E célból először a brentai kalandot igyekszik rekonstruálni. A 899-re fixirozott csata időpontja s lefolyása arra mutat, hogy a magyarok csak 896 után hagyták el Etelkőzt s a honfoglalás nem egyszerre történt, de a magyarság csoportonként, egymásra következő időközökben s valószínűleg különböző utakon vonult be új hazájába. A Brentánál szerepelt csoport — a többi csapatot jóval megelőzve — 898-ban érthette el a Dráva—Száva vonalát s

ezen vonult fel Felső-Itáliába. A 900-ban Bajorországban s 902-ben Morvában tett dülásokat nem a brentai, de más két magyar csoport hajtotta végre. Szerző ezután ismét visszatér a brentai csatára: ismerteti az egész hadjárat részletes történetét, majd a 899—904. évi kisebb magyar beütközésekről szól. Megállapítja, hogy ezen 898—904. évi folsóolaszországi kalandozások szervezésén összefüggenek, céljuk nem a zsákmányolás volt, mint egyébkor, hanem a letelepedés, ami azonban e sűrűn lakott, városokkal teleszórt vidéken természetesen nem vált lehetségessé. — *Miklószy Zoltán: Nagy Lajos tüzérsége.* Iványi felfogásával szemben Miklószy — több (1378—79. évi), Ragusa tüzérségére vonatkozó adatot közölve — megállapítja, hogy a magyar véderő kötelékében használatban állott első ágyúk dalmáciai, tehát valószínűleg olasz eredetűek voltak s Nagy Lajos utolsó velencei hadjáratában kerültek először alkalmazásba. — *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* (Nyolcadik közlemény.) Ebben a számban szerző folytatólag az ágyúk szállításával, az e célra szolgáltatott iga milyenségével és mennyiségével foglalkozik, majd az ágyúk kezelőszemélyzetéről szól, főleg a tüérek nemzetiség szerinti megoszlása szempontjából. — *Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban.* (Tizenegyedik és befejező közlemény.) A millenáris ünnepségek előkészítésével kapcsolatban a magyar kormány lépéseket tett a török udvarnál, hogy ez a Budapesten rendezendő országos kiállítás gazdagítására a török gyűjteményekből a magyarországi török hódoltságra vonatkozó hadtörténelmi emlékeket küldjön. Ezen, végül is kevés sikerre vezetett tárgyalások történetének s a kikölcsonzendő darabok kiválogatására Konstantinápolyba utazott magyar megbízottak munkálatai eredményének összefoglalása után szerző a török császári kincstárban, a Szent Iréne-bazilika fegyvergyűjteményében s a Tophanei arsenálban őrzött magyar vonatkozású tárgyakat: fegyvereket, vérteteket, sisakokat stb. ismerteti. — „Tárca.“: *Lange Emil: Gróf Hadik Károly (1756—1800).* Hadik marsall fiának, a francia háborúban sokszorosan kitűnt Hadik Károly altábornagynak rövid életrajza. — „Hadtörténelmi Okmánytár.“: *Gabányi János: Magiera.* (Részlet a 7. honvédegyezred naplójából.) A 7. honvédegyezred II. zászlóaljának harcai 1914 októberének második felében a Przemysl védővonalának délkeleti részén fekvő Magiera-magaslat közelében, a vár első ostroma alatt. — „Hadtörténelmi Irodalom.“: *J. E.: Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre;* — *Szendrei János: A diósgyőri vár története;* *S—y: M. von Poseck: Die Aufklärungsdienste der Kavallerie nach den Erfahrungen des Weltkrieges;* *Sz.: Die Kavallerie* (1927. évfolyam 13—14. füzet); *János: Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes* (1927 január—június); *S—y: Nédeff: Les opérations en Macédonie, l'épopée de Doiran 1915—1918.*

Tárca.

Wertheimer Ede

1848—1931.

Az összeomlás után a bécsi Staatsarchiv legszorgalmasabb kutatói közé tartozott. Megható volt látni, amint egyre gyengülő szemeivel, a hangos beszédet is nehezen értve, fáradhatatlanul lapozgatta az aktákat, mindég újabb és újabb tanulmányon vagy tárcacikken dolgozva. Pedig ekkor már hosszú, munkás élet állott mögötte. Rég befejezte tanári pályáját a pozsonyi jogakadémián, ahová a nagyszebeniről főleg azért jött át, hogy közéletben legyen annak a levéltárnak, amelyből a monarchia külpolitikájának története a legrészletesebben ismerhető meg.

Érdeklődését ugyanis mindenkor a politikai események, a diplomáciai bonyodalmak kötötték le, azok a tények, amelyeket szavakkal könnyen és pontosan lehet leírni. Ezek szálainak kibogozásába szeretett önfelédten elmerülni, találgatások helyett mindég a levéltári forrásokból igyekeztén felvilágosítást nyerni és pontos feleletet adni.

Előbb a Napoleon-kori osztrák külpolitika számtalan vonatkozását dolgozta fel, majd elkészíté élete főművét, gróf Andrassy Gyula három nagykötetes biografiáját. Ami forrásadathoz csak hozzájuthatott, akár a berlini, bécsi és pesti levéltárakban, akár kortársak levelezésében, memoárjaiban, azt mind igyekezett értékesíteni. Ezt a korszakot bizonyára lehet más szempontok szerint is vizsgálni, azonban az ő munkája minden későbbi feldolgozás számára a szilárd alapot fogja biztosítani. Bár éppen az összeomlás következtében a történeti kutatás előtt a forrásanyag felhasználásának korábban nem is sejtett lehetősége nyílt meg, adaszorúség tekintetében mun-

kájához alig akadt hozzátenni vagy kiegészíteni való. S ami hiány mégis feltűnhetett, azt sietett ő maga pótolni. Új Bismarck-tanulmányai azonban már birodalmi német folyóiratban jelentek meg s élete végére maga is Berlinbe költözött.

Munkálkodása irányának megrögződésénél, életének elhatározó fordulatainál oly vonzóerők érvényesültek, amelyek mélyebbek voltak, mint a magyar faj szeretete. A német nagyvárosi kultúra sokkal inkább vonzotta őt, mint a budapesti és a magyar. Ezt nem szemrehányásképpen, nem vád gyanánt mondjuk. A régi gazdag Magyarország sokat, sőt mindent megadott neki, katedrát és gondtalan tudós életet, címet és rangot, ő mindég hálás volt a jótéteményekért s azokra méltónak is bizonyult. Azonban, bizonyára öntudatlanul, egy fokkal kívül állott a magyar világon, mint azok a történetírók kortársai, akiknek érdeklődését, bár ők is idegenben éltek, mindenkor kizárólag a hazai föld problémái foglalták le. Tudós munkái tehát nem befolyásolták, nem is módosították érdeklődésének irányát, hanem, ellenkezőleg, vele született és rég megállapodott érzelmeinek kifejezői azok. Írásuk közben így tépelődésektől mentesen, kiegyensúlyozott, nyugodt lélekkel dolgozhatott. Könyveiben tehát igazán önmagát, harmónikus, elvont tudós lényét adta, maradéktalanul. Mivel Pozsonyból és Bécsből egyaránt a nagy monarchiát látta maga előtt, annak az igényeinek a kielégítésére írt, azonban úgy, hogy ítéletmondásával, értékelésénél hazafias magyar közjogi felfogását mindenkor hangsúlyozta. A nyugatibb közönségnek szánt könyvei, így „Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz“, vagy főleg „Der Herzog von Reichstadt“ a maguk korában keresett, kedvelt olvasmányok voltak. Nagy Andrásy-életrajza németül is megjelent s a jelek szerint a háborús években szép eredményt ért el, hogy a birodalmi németiség vezető rétege helyes fogalmakat nyerjen a dualizmus és Magyarország közjogi helyzetéről. A német körökben is megbeesült történetíró volt és nevét még ismertebbé tette az a sok történelmi tárcacikk, amelyeket a vezető bécsi napilapok számára írt.

Ifjúkorában még hallgatta Ranke-t s mesterének hatása nemcsak első értekezéseinek tárgyválasztásán vehető észre. Azt a beállítottságot, amelyet egyetemi éveiben nyert el, egész életében megőrizte. Bár nem lett a nagy német történetírónak valami congeniális tanít-

ványa, s ha Ranke gigantikus alakja mellett el is törpülne, megegyezett vele a mindenről megfedkező munkaszeretethen.

Mályusz Elemér.

Helyreigazítás.

»Sajnálatomra csak a Századok utolsó füzetének megjelenésekor, 1931 január közepén volt módom értesülést szerezni arról a nyilatkozatról, amely 1930 november 18-i keltezéssel, tehát értesülesem előtt két hónappal a Kommission für die neuere Geschichte Österreichs osztrák-magyar háborús okiratgyűjteményének általam a Századok utolsó előtti füzetében írt ismertetéséről napvilágot látott (I. Századok LXIV. kötet, 1930, 680—682. és 806—807. l.).

Cikkíró ahelyett, hogy a kiadványt méltató elismerésem megemlítette volna, két olyan megállapításomat emelte ki, amelyek szerinte az érdemes szerzőket méltán bánthatnák.

Az egyik az, hogy miután Bittner Lajos úr a mű megjelenése után átadott egy példányt a magyar királyi kormány részére, nem áll az, hogy a munkálat magyar közreműködés nélkül készült. Mivel a két állítás — már pedig én csak az utóbbit állítottam — nyilvánvalóan nem fedi egymást és egymással semmi összefüggésben nincsen, az első kifogás magától elesik.

A másik kifogás az, hogy a munkához IX. kötetként megjelent egy névmutató, holott én azt állítottam, hogy a mutatók hiányoznak. Cikkíró figyelmét elkerülte az, hogy ismertetésem élen a IX. kötet nincsen feltüntetve, ami azért történt, mert a hozzám került első példány átnézésekor és ismertetésem megírásakor az még nem jelent meg és ezért annak oldalszámát sem tudtam feltüntetni. Cikkíró azonban maga is elismeri, hogy a IX. kötet csak névmutató, amivel abba a helyzetbe juttat engemet, hogy ismételten kijelentsem, miszerint a kutatóknak a tárgymutatók hiánya — több mint 11 ezer darab okmányról van szó — nagy nehézséget okoz.

Nem lehet tehát ismertetésemben szó a „kellő gondosság elmulasztásáról“. Nem lehet szó a szerzők megbántásáról sem, mert én a cikkírótól meg nem cáfolt ténymegállapításomat nem a szerzőkkel, hanem a kiadvánnyal szemben tettem meg; éppen azért, mert a szerzőknek lehettek olyan tiszteletreméltó okaik, melyekről maguk sem tehettek. Végül még kevésbé lehet szó arról, hogy cikkíró Bittner Lajos urat, kinek történetírói munkásságát mindenkor nagyra értékeltem és kihez kedves emlékek fűznek, velem szemben védelmébe vegye. Talán ő maga ütköznék meg a legjobban, ha erre szükség lett volna. Meg kell tehát nyugtatnom úgy a cikkírót, mint Bittner Lajos urat, valamint a Századok érdemes olvasóit, hogy a Századokban megjelent „Helyreigazítás“ című nyilatkozatra tárgyi szükség nem forgott fenn.

Horváth Jenő.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat életének 63. esztendeje nem tartozik a társulat történetének mozgalmasabb évei közé. Az elmúlt 1929. esztendő a szürke hétköznapiaknak szinte egyhangú sorozata volt, melyet tárgyi vagy személyi vonatkozású események alig szakítottak meg, vagy alig tarkítottak. Éltük a tudományos társulatok megszokott életét azok között a keretek között, melyeket hagyományaink és munkaprogram-munka elénk szabtak. Igaz, hogy ez a munkaprogram az utolsó tíz esztendőben jelentékenyen megbővült. Elég hivatkozunk a Fontes kötetekre, melyek 1922 óta idáig 23 kötetben jelentek meg azon program szerint, melyet 1917-ben állapított meg társulatunk. Ezen kiadványsorozatban jelent meg a múlt év folyamán József nádor iratainak II. kötete az 1805—1807. évekre vonatkozólag, Domanovszky Sándor kiadásában, 56 ív terjedelemben.

Társulatunk múlt évi történetében a legjelentékenyebb mozzanatok egyike volt a lengyel történettudósok látogatása kapcsán az ő tiszteletükre rendezett két rendkívüli ülésünk, szeptember 20-án és 21-én. Ez volt az első eset arra, hogy valamely külföldi állam történettudósai egyszerre, nagyobb számban keresték fel hazánkat, részint intézményeink megismerése, részint pedig, ami nem kevésbé fontos, a személyi kapcsolatok felvétele végett. Volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy az ekkor itt szerzett benyomások nem tűntek el nyomtalanul lengyel vendégeink emlékezetéből. Sikerült bennük új barátokat szereznünk, ami ebben az esetben azért fontos, mert lengyel egyetemi tanárokról lévén szó, legalább is valószínűnek látszik, hogy az általuk hangoztatott „hagyományos és szétszakíthatatlan magyar-lengyel barátság” tudatát megerősítik a gondjaikra bízott lengyel ifjúság lelkében. Már pedig nem tudhatjuk, hogy a lengyel egyetemek magyarbarát munkája nem lesz-e valamikor tényező sorsunk jövő kialakulásában?

A lengyel vendégek tiszteletére tartott két rendkívüli ülésen kívül társulatunk több ízben tartott felolvasó, vagy felolvasással kapcsolatos igazgatóválasztmányi üléseket. Két ízben rendkívüli közgyűlésünk is volt, még pedig március 21-én és április 25-én. Ezekben a rendkívüli közgyűléseken alapszabályainkat módosítottuk, amennyiben határozattá emeltük, hogy a hazai és részben a külföldi tudományos társulatok mintájára, levelező tagokat is választunk, hogy ez új tagsági típussal kifejezhessük elismerésünket mindazok iránt, akik a történetírás, különösképen pedig a hazánkat érdeklő történeti kutatások körül szereztek érdemeket. Természetes, hogy első sorban külföldi történettudósok megválasztására gondoltunk, részint a nemzetközi tudományos kapcsolatok mélyítése, részint azonban avégett, hogy hazánknak minél több barátot

szerezzünk éppen azok körében, akik a világ közvéleményének irányításában bizonyára számottevő tényezők.

Főtitkári beszámolóimban ismételten foglalkoztam társulatunk taglétszámának kérdésével. A taglétszámgyarapodás nem kielégítő már évek óta, 1929 folyamán pedig alig számbavehető, sőt ha tekintetbe vesszük a kilépések és az elhalálozások folytán előálló szokásos csökkenéseket, azt mondhatnók, hogy valósággal visszafejlődünk. Annyi kétségtelen, hogy a taglétszámkérdés és az általános gazdasági helyzet közt szoros okozati összefüggés van. Az is kétségtelen, hogy a megélhetési viszonyok rosszabbodása következtében főleg az a társadalmi osztály kénytelen visszavonulni, melyre társulatunk elsősorban támaszkodik, t. i. a középosztály. Bizonyos aggodalommal tekintünk ezért a jövő elé, mert nem látjuk biztosítva az utánpótlást. Számolni kell ugyanis azzal, hogy az idősebb nemzedék a természet törvényeit követve, idővel elhagyja társulatunkat, az új nemzedék viszont idegenül áll majd azzal szemben, mert fiatalságában nem adatott meg neki áldozni a tudományért, irodalomért, vagy a művészetért és nem állott módjában résztvenni a társulat életében. Emiatt lassanként elszokik attól is, hogy csak gondoljon is kulturális vagy tudományos igényeinek kielégítésére. Tudományos életünk emiatt válságos idők előtt áll. Ezt a válságot felfogásom szerint nem lehet kikerülni, de talán elodázhathatjuk azzal, ha az adott lehetőségekhez képest társulatunkat tagok gyűjtésével megerősíteni igyekszünk. Legyen szabad tehát tagtársaink figyelmét ezúton is felhívnom és őket arra kérnem, hogy siessenek segítségünkre és biztosítsák a magyar történelem művelésére hivatott és immár több mint hat évtizedre visszatekintő társulatunk további fennmaradását érdeklődésükkel, áldozatkészségükkel és taggyűjtő tevékenységükkel.

Dr. Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi június hó 12-én Szent Imre herceg emlékezetére tartott ünnepi ülésének jegyzőkönyve.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök megnyitja az ülést, üdvözi a megjelent előkelő közönséget. Hosszabb beszédben méltatja a Szent Imre-jubileum jelentőségét, majd felkéri *dr. Madzsar Imre* ig. vál. tagot előadásának megtartására.

7. *Dr. Madzsar Imre* ig. vál. tag felolvassa „Szent Imre herceg legendája“ című tanulmányát.

Elnök a nagyérdékű előadásért köszönetet mond a felolvasónak s az ünnepi ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi október hó 30-án tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. *Domanovszky Sándor* másodalelnök elnöklete alatt dr. *Aldásy Antal*, dr. *Döry Ferenc*, dr. *Friedreich Endre*, dr. *Gombos F. Albin*, *Gyalókay Jenő*, dr. *Hajnal István*, dr. *Herzog József*, dr. *Madzsar Imre*, dr. *Miskolczy István*, dr. *Morvay Győző*, dr. *Szentpétery Imre*, dr. *Závodszy Levente* ig. vál. tagok, dr. *Lukinich Imre* főtitkár, *Novák Nándor* pénztárnok és dr. *Kossányi Béla* titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

8. Elnök felkérésére dr. *Lukinich Imre* főtitkár felolvassa „Az 1830-i lengyel forradalom és a magyar közvélemény“ című értekezését.

Elnök megköszönve a nagyérdékű felolvasást, köszönetet mond *Lazarski Ottmárnak*, *Lengyelország budapesti követsége ügyvivőjének* a felolvasó ülésen való megjelenéséért s az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. *Gombos F. Albin* és dr. *Herzog József* ig. vál. tagokat kéri fel.

9. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Evidjás rendes tagokul ajánlatnak: *Goda Gyula*, az *Élet- és Járadékbiztosító Intézet igazgatója*, *Budapest*, aj. dr. *Csánky Dezső* ügyv. alelnök; *Császár Edit* bölcsészettanhallgató, *Budapest*, aj. dr. *Domanovszky Sándor* másodalelnök; dr. *Bedy Vince* prelátskanonok, *Győr*, aj. *Jankó László*; özv. *Strauchné Entz Jolán* c. igazgató, tanítónőképzőintézeti tanár, *Budapest*, aj. dr. *Bartoniek Emma*; *Barényi Ferenc* csendőralezredes, *Budapest*; vitéz *Gál Csaba* gépészmérnök, *Budafok*; dr. *Ila Bálint* orsz. levéltári s. tiszt; dr. *Párdányi Miklós* gyűjteményegyetemi s. titkár, *Budapest*; dr. *Pettkó Mihály* ügyvéd, *Igal*; a *Pázmány Péter Tudományegyetem jogtörténeti szemináriuma*; *Erseki Katholikus Reálgimnázium*, *Budapest*, valamennyit aj. a főtitkár. — Megválasztatnak

10. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1930. évi január—szeptember hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. Eszerint:

A Postatakarékpénztárnál bevétel 1930 június—szeptember hónapokban	9117 P 58 fill.
Kiadás a Postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt ..	3724 P 09 fill.
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1930 szeptember 30-án	5393 P 49 fill.
Hozzá a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél lévő folyószámlakövetelésünket	310 P — fill.
Összes pénzmaradvány 1930 szeptember 30-án	5703 P 49 fill.
Tökésítendő az 1929. évben befolyt alapítványokból	200 P — fill.
Az 1930. évben befolyt alapítványokból	2153 P — fill.
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	3350 P 49 fill.
— Tudomásul szolgál.	

11. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a gazdasági bizottság jelentését az 1929. évi zárószámadról, a számvizsgálóbizottság jelentésének és az 1930. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról.

A gazdasági bizottság jelentésével kapcsolatban az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy a számvizsgálóbizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy *Novák Nándor* pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék. Az igazgatóválasztmány elfogadja a bemutatott 1930. évi költségvetést s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja. Egyben javasolja a

közgyűlésnek, hogy az elnökségnek a gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus számvizsgálóbizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetöt fejezze ki.

12. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a folyó évi december hó folyamán tartandó évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla, s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor, s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Gombos F. Albin, s. k. *Dr. Herzog József*, s. k. ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi november hó 27-én tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözli a megjelenteket.

13. Elnök felkérésére *Markó Arpád* évdíjas rend. tag bemutatja „A trencsényi csata 1708. augusztus 3.” című tanulmányát.

Elnök a nagyérdékű előadásért köszönetet mond a felolvasónak s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi december hó 11-én tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Madzsar Imre ig.-választmányi és dr. Főglein Antal r. tagot kérvén fel, megtartja elnöki megnyitóbeszédét, mely Széchenyi száz évvel ezelőtt megjelent Hitelének jelentőségéről szól. Majd felkéri ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla r. tagot előadásának megtartására.

14. Ifj. dr. *Iványi-Grünwald Béla* megtartja „A Hittel gazdaságpolitikája és a XIX. század huszas éveinek agrárkrízise” című előadását.

15. Elnök köszönetet mond a felolvasónak s utána előadja, hogy a Társulat alapszabályai értelmében lejárt az 1924. évben az 1924/1929. évkörre választott tíz igazolóválasztmányi tag megbízatása. Betöltendő ezenkívül az elhalálozott dr. Zsinka Ferenc ig.-vál. tag tagsági helye az 1926/1931. évkör még hátralévő idejére.

Az alapszabályok értelmében az igazgatóválasztmányból kilépő tagok újból megválaszthatók.

Elnök ezek után elrendeli a megüresedett 11 igazgatóválasztmányi tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében a titkos szavazást s a szavazatszedőbizottság elnökéül dr. Hajnal István ig.-vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Arday Pál és dr. Pleidell Ambrus évd. r. tagokat kéri fel.

Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti. — Szavazás után:

16. Elnök az ülést újból megnyitja s felkéri dr. Lukinich Imre főtítkárt, hogy mutassa be jelentését a Társulat múltévi munkásságáról.

Dr. Lukinich Imre felolvassa jelentését a Társulat 1930. évi munkásságáról. — Tudomásul szolgál.

17. Elnök bemutatja a számvizsgálóbizottság jelentését, az 1929. évi zárószámadást és az ig.-választmány által megállapított 1930. évi költségvetést s kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a bemutatott jelentést és számadásokat, adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartással. Egyben az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja, hogy a közgyűlés az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönétét, Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus számvizsgálóbizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönétét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtnak.

18. Dr. Hajnal István, a szavazatszedőbizottság elnöke jelenti, hogy a megválasztandó ig.-választmányi tagokra összesen 42 érvényes szavazat adatott be. Ebből Angyal Dávid dr., Balanyi György dr., Baranyai Béla dr., Dézsi Lajos dr., Gyalóky Jenő, Holub József dr., Madzsar Imre dr., Petrovics Elek dr., Szabó Dezső dr., Závodszy Levente dr., 42—42, Horváth Jenő dr. 28 szavazatot nyert.

Elnök e bejelentés alapján a tíz legtöbb szavazatot nyert tagot az 1930—35. évkörré, a 11-ik, legkevesebb szavazatot nyert Horváth Jenő dr. tagot pedig az 1926—31. évkör hátralévő idejére megválasztott ig.-választmányi tagoknak jelenti ki.

Több tárgy nem lévén, az elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Lukinich Imre s. k.
főtitkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Madzsar Imre s. k. Dr. Főglein Antal s. k.

Az 1929. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató választmány 1930. évi január hó 23-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi október 24-én Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1929. évi bevételt 16.925 P 88 fillérben, az 1929. évi kiadást 16.655 P 49 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1929. évi december 31-én 270 P 39 fillér volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1929. évi december hó 31-én kelt 74. számlakivonata szerint 270 P 39 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótöke“ című folyószámla ellenőrzőköny-

vének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1929. évi december hó 31-én 17 P, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk az 1. % és 2. % alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1929. évi december hó 31-én összesen 480 P 39 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonkint összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételeiből és kiadásából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást módfelett nagyra növelessék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot —, a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi összes bevételeit 14.747 P 05 fillérben és összes kiadásait 14.266 P 66 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1929. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 480 P 39 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1929. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1929. évi december hó 31-én 480 P 39 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 korona tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4 % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében lévő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1929. év folyamán három különböző rendeltetésű alapot kezelt. A három alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve, a Pesti Hazai első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1929. évi december hó 31-én az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című

alap; mely a 6. /- alatt esatolt számlakivonat szerint 1929. évi december 31-én 113 P és a Postatakarékpénztárnak 1929. december 19-én kelt II. számú befizetési lapja szerint 3619 P 32 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1929. évi december 31-én 4921 P 20 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett, a 7. /- alatt esatolt számlakivonat szerint.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat” című folyószámla értékpapírjait a 4. /- alatt esatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1928. december 31-én volt eredménnyel:

	1928.	1929.
1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete záloglevél 4½%-os.....	200 K	— K
2. Magyar koronajáradékkötvény 4%-os	48.100 „	48.100 „
3. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
4. 5½%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
5. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös az Orsz. Magy. Régészeti Társulattal)	— „	— „
6. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 „	1,250.000 „
7. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
	Összesen: 1,506.750 K	1,506.550 K
	és 868 P	és 868 P.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapesten, 1930. évi október 24-én.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Pleidell Ambrus s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1929. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék-kötvény	31.400 K	
2. Magyar Járadékkötvény 6%-os..	22.350 „	
3. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „	
4. P. H. E. T. Egy. folyószámlán		4.921 P 20 f
	Összesen: 65.250 K +	4.921 P 20 f.

B) *Nem alapítványi természetű tőke.*

1. Magyar koronajáradék 4%-os ..	16.700 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ..	37.800 „	
3. Állami pénztárjegy 5½%-os	136.800 „	
4. Kir. M. Egyet. Nyomda-részvény	1,250.000 „	
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény		868 P — f
6. A folyószámlákon		480 „ 39 „

Összesen: 1,441.300 K + 1.348 P 39 f.

Az A) és B) rovaton lévő összes törzsvagyron 1929. évi december hó 31-én 1,506.550 K + 6.269 P 59 f.

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi zárószámadata.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1929-re	Eredmény 1929-ben
1. Pénztári maradvány	521·71	521·71
2. Alapítóke utáni kamat	3—	3·50
3. Forgótőke utáni kamat	100—	99·54
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ..	5800—	6245·57
5. Századok és egyéb régi kiadványok eladásából	500—	560·70
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	2000—	2000—
7. Rendkívüli bevételek	500—	4684·93
8. Remélhető új alapítványok	500—	523·20
9. Átfutó pénzek	500—	107·90

Összesen: 10424·71 P 14747·05 P.

II. Kiadás.

1. Tisztviselők	2580—	2480—
2. Szolgák díjazása	60—	73—
3. Irodai költségek	600—	628—
4. A Századok 1928. évi nyomdai költségeire	1805·46	1805·46
5. A Századok 1929. évi nyomdai költségeire	6200—	5682·40
6. A Századok írói honoráriumára	2400—	1940—
7. Egyéb nyomtatványokra	300—	673·09
8. A takarékpénztáraktól főlészámított díjak	100—	86·08
9. Rendkívüli kiadások	500—	467·53
10. Alapítványok tőkésítésére	500—	323·20
11. Átfutó pénzek	500—	107·90

Összesen: 13545·46 P 14266·66 P.

Összegezés.

I. Bevétel	10424·71	14747·05
II. Kiadás	13545·46	14266·66
	<u>Hiány, illetve fölösleg: 3120·75 P</u>	<u>480·39 P.</u>

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi költségvetése.**I. Bevétel.**

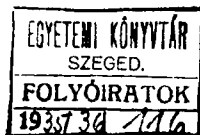
	Eredmény 1929-ben	Előirányzat 1930-ra
1. Pénztári maradvány	521·71	521·71
2. Alaptőke utáni kamat	3·50	3·—
3. Forgótőke utáni kamat	99·54	100·—
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	6245·57	5800·—
5. Századok és egyéb kiadványok eladá- sából	560·70	500·—
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	2000·—	2000·—
7. Rendkívüli bevételek	4684·93	500·—
8. Remélhető új alapítványok	523·20	500·—
9. Átfutó pénzek	2607·90	500·—
	<u>Összesen: 17247·05 P</u>	<u>10424·71 P.</u>

II. Kiadás.

	Eredmény 1929-ben	Előirányzat 1930-ra
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2480·—	2580·—
2. Szolgák díjazása	73·—	80·—
3. Irodai költségek	628·—	700·—
4. A Századok 1928. évi nyomdaköltsé- geire	1805·46	2000·—
5. A Századok 1929. évi nyomdaköltsé- geire	5682·40	6200·—
6. A Századok írói honoráriumára	1940·—	2400·—
7. Egyéb nyomtatványokra	673·09	300·—
8. A takarékpénztáraktól fölszámított díjak	86·08	100·—
9. Rendkívüli kiadások	467·53	500·—
10. Alapítványok tőkésítésére	323·20	500·—
11. Átfutó pénzek	2607·90	500·—
	<u>Összesen: 16766·66 P</u>	<u>15860·— P.</u>

Összegezés.

I. Bevétel	17247·05	10424·71
II. Kiadás	16766·66	15860·—
	<u>Maradvány, illetve hiány: 480·39 P</u>	<u>5435·29 P.</u>

A KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

kiadásában megjelent

Történettudományi Művek

	Ára
<i>Aldásy Antal</i> : Címertan	2.—
<i>Auer János Ferdinánd</i> pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi Lukinich Imre	9.—
<i>Bartonic Emma</i> : Magyar történeti forráskiadványok	6.—
<i>Bártfai Szabó L.</i> : Gr. Széchenyi István és kortársai	60.—
<i>Beniczky Lajos</i> bányavidéki kormánybiztos és honvédezeredes visszaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos)	18.—
<i>Dékány István</i> : A történettudomány módszertana	3.—
<i>Eckhardt Ferenc</i> : Introduction a l'histoire Hongroise	2:50
<i>Erdélyi Gyula</i> : A magyar katona, I. kötet	12.—
<i>Falk Miksa és Kecskeméti Aurél</i> elkobzott levelezése. Szerkesztette Angyal Dávid	25.—
<i>Farádi Vörös Ignác</i> visszaemlékezései az 1778—1882. évekről	10.—
<i>Gárdonyi A.</i> : A történeti segéttudományok története	1:60
<i>Hajnal István</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban	25.—
<i>Hóman Bálint és Szekfű Gyula</i> : Magyar történet. 7 kötet. Eddig megjelent az I., II., IV. és V. kötet. Kötetenként	20.—
<i>József nádor</i> élete és iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. Iratok. I. kötet. 1792—1804-ig, II. köt. 1805—1807. Kötetenként	25.—
<i>Lukinich Imre</i> : A szatmári béke története és okirattára	25.—
— Mohácsi Emlékkönyv 1526.	12:30
<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története és vívmányai a rendi állam korában. Két kötet. I. kötet	25.—
II. kötet	20.—
<i>Pivány J.</i> : Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok	3.—
— Hungarian American historical connections	3.—
<i>Révész Imre</i> : A magyarországi protestantizmus történelme	2:50
<i>Sándor Lápót fkg. nádor</i> iratai	25.—
<i>Szárászberky Nagy József</i> (1800—1878) emlékjegyzetei	8.—
<i>Gr. Széchenyi István</i> : A kelet népe. Feldolgozta: Ferenczi Zoltán ..	25.—
— Döblingi irodalmi hagyatéka	25.—
— naplója I—II. kötet. Egy kötet ára	25.—
— írói és hirlapi vitája Kossuth Lajossal	25.—
<i>Szekfű Gyula</i> : Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez ..	25.—
<i>Szentpétery Imre</i> : Chronologia	1:50
— Oklevél-szövegek	4.—
<i>Teleki Mihály</i> levelezése. VIII. kötet, 1678—1679	18.—
<i>Thim József</i> : A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története. II. kötet	25.—

Kaphatók minden könyvkereskedésben és a

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJÁBAN

BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

MOST JELENT MEG!
SZENTPÉTERY IMRE
MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDO-
MÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismer-
tetése a tudomány modern eredményeinek
feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGÓ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉ-
NYES ÁRON 7 PENGÓ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

MOST JELENT MEG!

Gróf Széchenyi István:
„HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült
ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent
meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett
támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz *ifj. Iványi-
Grünwald Béla* írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a **Társulat titkári
hivatalában** (I. Vár, Országos Levéltár) **16 pengős** kedvezmé-
nyes áron szerezhetik meg.